František Šistek

ISTORIJA CRNE GORE

BIBLIOTEKA
Kultura i istorija

František Šistek

ISTORIJA CRNE GORE

IZDAVAČ
Matica crnogorska

ZA IZDAVAČA
Ivan Ivanović

UREDNIK
Novica Samardžić

František Šistek

ISTORIJA CRNE GORE

PRIJEVOD
Adin Ljuca

MATICA crnogorska

PODGORICA
2022.

NASLOV ČEŠKOG IZDANJA

Dějiny Černé Hory

Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017.

S A D R Ž A J

PREDGOVOR CRNOGORSKOM IZDANJU **11**

PREDGOVOR ČEŠKOM IZDANJU (2017) **15**

CRNOGORSKA TERITORIJA U PRAISTORIJI I ANTICI **35**

PRAISTORIJA **37**

ILIRI **39**

RIMSKA CAREVINA **45**

SLOVENSKA INVAZIJA **50**

DUKLJA, ZETA I CRNA GORA U SREDNJEM VIJEKU **53**

DUKLJA U RANOM SREDNJEM VIJEKU **55**

VLADIMIR: KNEZ I SVETAC **60**

KNEZ VOJISLAV I FORMIRANJE DUKLJANSKE DRŽAVE **63**

KRALJ MIHAILO I USPON DUKLJE U DRUGOJ POLOVINI 11. VIJEKA **65**

DUKLJA ZA KRALJA BODINA **68**

SLABLJENJE DUKLJANSKE DRŽAVE U PRVOJ POLOVINI 12. VIJEKA **70**

PRIPAJANJE DUKLJE SRPSKOJ DRŽAVI NEMANJIĆA **74**

ZETA ZA VLADAVINE VUKANA NEMANJIĆA **76**

POBJEDA STEFANA NEMANJIĆA
I POTPUNO UKLJUČIVANJE ZETE U SRPSKU DRŽAVU **77**

ŠIRENJE PRAVOSLAVLJA **80**

ZETA POLOVINOM 13. VIJEKA **81**

ZETA KAO POSEBNA APANAŽA U 13. I 14. VIJEKU **85**

ZETA U VRIJEME VRHUNCA SRPSKE DRŽAVE ZA CARA DUŠANA **88**

USPON DINASTIJE BALŠIĆA **90**

PUT BALŠIĆA DO NEZAVISNOSTI **93**

VRHUNAC VLADAVINE BALŠIĆA 70-IH GODINA 14. VIJEKA **96**

BALŠA II I TURCI NA JADRANU **97**

POČETAK VLADAVINE ĐURĐA II BALŠIĆA I BITKA NA KOSOVU **99**

ODNOSI ĐURĐA II BALŠIĆA S OSMANLIJAMA,
MLEČANIMA I BUNTOVNIM PLEMSTVOM **102**

BALŠA III I PRVI SKADARSKI RAT **105**

DRUGI SKADARSKI RAT I SMRT BALŠE III 109
ZETA ZA DESPOTA STEFANA LAZAREVIĆA 110
ZETA ZA DESPOTA ĐURĐA BRANKOVIĆA 113
OSVAJANJA STEFANA VUKČIĆA KOSAČE
I MLETAČKO ZAPOSIJEDANJE PRIMORJA 116
PAD SRPSKE DESPOTOVINE I KONSOLIDACIJA VLASTI CRNOJEVIĆA 118
OD GORNJE ZETE POSTAJE CRNA GORA 121
IVAN CRNOJEVIĆ ZA VRIJEME
NAJŽEŠĆEG PROTIVOSMANSKOG OTPORA 126
POVRATAK IVANA CRNOJEVIĆA 130
ĐURAĐ CRNOJEVIĆ I GUBITAK SREDNJOVJEKOVNE DRŽAVNOSTI 133
KULTURA U SREDNJEM VIJEKU 137

IZMEĐU OSMANSKOGA CARSTVA I MLETAČKE REPUBLIKE **147**

CRNA GORA U RANOM NOVOM VIJEKU 149
NASTANAK I STRUKTURA PLEMENSKIH ZAJEDNICA 158
ISLAMIZACIJA I OSMANSKA URBANIZACIJA U 16. I 17. VIJEKU 167
CRNOGORSKO PRIMORJE ZA VRIJEME
MLETAČKO-TURSKIH RATOVA U 16. VIJEKU 173
PRAVOSLAVNA CRKVA I POLOŽAJ CRNE GORE
U DRUGOJ POLOVINI 16. VIJEKA 178
CRNOGORCI U PRVOJ POLOVINI 17. VIJEKA 183
VJERSKI ODNOSI U 17. VIJEKU 187
KANDIJSKI RAT 193
MOREJSKI RAT 199

CRNA GORA KAO NEZAVISNA OBLAST POD VLADAVINOM MITROPOLITA **207**

PATRIJARHALNI MENTALITET PLEMENSKIH ZAJEDNICA 209
VLADIKA DANILO PETROVIĆ NJEGOŠ I MIT O „ISTRAZI POTURICA“ 213
USPOSTAVLJANJE ODNOSA S RUSIJOM
I ĆUPRILIĆEV POHOD PROTIV CRNOGORACA 218
POSLJEDNI MLETAČKO-TURSKI RAT I NJEGOVE POSLJEDICE 221
VLADIKE SAVA I VASILIJE 226
ŠĆEPAN MALI – LAŽNI CAR I MODERNIZATOR 230
POKUŠAJ USPOSTAVLJANJA AUSTRIJSKOG PROTEKTORATA 235
VLADIKA PETAR I

I POBJEDA NAD MAHMUD-PAŠOM BUŠATLIJOM ... 238
OSNIVANJE PRVIH DRŽAVNIH INSTITUCIJA ... 244
CRNA GORA I BOKA KOTORSKA
ZA VRIJEME NAPOLEONOVIH RATOVA ... 247
UJEDINJENE PROVINCIJE CRNE GORE I BOKE KOTORSKE ... 252
CRNA GORA KRAJEM VLADAVINE PETRA I ... 256
PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ
I FORMIRANJE CENTRALNIH INSTITUCIJA ... 259
NJEGOŠ KAO PJESNIK I VLADAR
ZA VRIJEME DRUGE POLOVINE SVOJE VLADAVINE ... 265
TRANSFORMACIJA CRNE GORE U SVJETOVNU KNJAŽEVINU ... 273
SPOLJNA POLITIKA KNJAZA DANILA ... 279

CRNA GORA ZA VLADAVINE KNJAZA I KRALJA NIKOLE **287**

STUPANJE NA PRIJESTO ... 289
USTANAK U HERCEGOVINI I RAT PROTIV TURAKA 1862. GODINE ... 290
MODERNIZACIJA I MEĐUNARODNI ODNOSI
60-IH I 70-IH GODINA 19. VIJEKA ... 293
„VELJI RAT“ IZ 1876–1878:
VRHUNAC BORBE ZA OSLOBOĐENJE ... 297
BERLINSKI KONGRES ... 305
BORBA ZA DEFINITIVNE GRANICE
NAKON BERLINSKOG KONGRESA ... 310
MODERNIZACIJA I DRUŠTVO POSLIJE BERLINSKOG KONGRESA ... 315
PRIVREDNA POLITIKA NAKON BERLINSKOG KONGRESA ... 320
RAZVOJ ŠKOLSTVA I KULTURE KRAJEM 19. I POČETKOM 20. VIJEKA ... 322
NACIONALNE IDEOLOGIJE: CRNOGORSTVO I SRPSTVO ... 327
INTEGRACIJA MUSLIMANSKE I KATOLIČKE MANJINE ... 331
POLOŽAJ PRAVOSLAVNE CRKVE ... 337
MEĐUNARODNI ODNOSI I ŽENIDBENA DIPLOMATIJA
KRAJEM 19. I POČETKOM 20. VIJEKA ... 340
CRNOGORSKI ODNOSI S RUSIJOM ZA KNJAZA NIKOLE ... 346
ODNOSI S OSMANSKIM I HABSBURŠKIM CARSTVOM ... 349
ODNOSI SA SRBIJOM OD BERLINSKOG KONGRESA
DO USVAJANJA USTAVA ... 352
USVAJANJE USTAVA
I POČETAK PARLAMENTARIZMA 1905. GODINE ... 358

KLUBAŠI I PRAVAŠI:
POLITIČKA POLARIZACIJA I GUŠENJE OPOZICIJE ... 361
BOMBAŠKA AFERA ... 366
ANEKSIONA KRIZA ... 370
KOLAŠINSKA AFERA ... 373
PROGLAŠENJE CRNE GORE ZA KRALJEVINU ... 376
MALISORSKI USTANAK ... 381
PUT DO BALKANSKOG RATA ... 386
PRVI BALKANSKI RAT ... 388
SKADARSKA KRIZA ... 393
CRNA GORA NAKON BALKANSKIH RATOVA ... 400

PRVI SVJETSKI RAT I GUBITAK SAMOSTALNOSTI **407**

CRNA GORA U PRVOM SVJETSKOM RATU ... 409
PAD LOVĆENA I KAPITULACIJA ... 414
AUSTROUGARSKA OKUPACIJA ... 421
OTPOR I REPRESIJE TOKOM AUSTROUGARSKE OKUPACIJE ... 427
CRNOGORSKI POLITIČKI ESTABLIŠMENT
U EGZILU ZA VRIJEME PRVOG SVJETSKOG RATA ... 435
KRAJ PRVOG SVJETSKOG RATA ... 444
PODGORIČKA SKUPŠTINA I PRIPAJANJE CRNE GORE SRBIJI ... 446
BOŽIĆNI USTANAK I GERILSKI POKRET
PROTIV BEZUSLOVNOG UJEDINJENJA ... 455
CRNOGORSKO PITANJE NA MEĐUNARODNIM KONFERENCIJAMA
NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA ... 463
RADIKALNI PLANOVI OBNOVE SUVERENITETA,
SMRT KRALJA NIKOLE I RASPAD EMIGRANTSKIH STRUKTURA ... 468

PERIOD MEĐURATNE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE **475**

INTEGRACIJA CRNE GORE NAKON UJEDINJENJA ... 477
OSNIVANJE POLITIČKIH STRANAKA ... 482
POLITIČKI ŽIVOT TOKOM 20-IH GODINA 20. VIJEKA ... 487
KRALJEVSKA DIKTATURA ... 494
POLITIČKI ŽIVOT NAKON ATENTATA NA KRALJA ALEKSANDRA ... 497
PRAVOSLAVLJE, KATOLIČANSTVO I ISLAM U MEĐURATNOM PERIODU ... 503
KULTURNI ŽIVOT U PERIODU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA ... 506
RAZVOJ NACIONALNOG IDENTITETA CRNOGORACA ... 510

BOKA KOTORSKA, SANDŽAK I ALBANSKA MANJINA
IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA ... 515

DRUGI SVJETSKI RAT 523

ITALIJANSKA OKUPACIJA
I POKUŠAJ OBNAVLJANJA SAMOSTALNE DRŽAVE ... 525
TRINAESTOJULSKI USTANAK ... 530
PARTIZANSKI POKRET I LIJEVI TEROR NA POČETKU RATA ... 534
NEKOMUNISTIČKE ORUŽANE SNAGE: BJELAŠI I ZELENAŠI ... 538
POČETAK GRAĐANSKOG RATA
I ISTISKIVANJE PARTIZANA IZ CRNE GORE ... 542
OPERACIJE „WEISS“ I „SCHWARZ“: PROMJENA ODNOSA SNAGA ... 551
KAPITULACIJA ITALIJE I NJEMAČKA OKUPACIJA ... 556
ZAVRŠETAK DRUGOG SVJETSKOG RATA I OSLOBOĐENJE ... 561
FORMIRANJE CRNOGORSKE I JUGOSLOVENSKE DRŽAVNOSTI
U DRUGOM SVJETSKOM RATU ... 566
SANDŽAČKO PITANJE ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA ... 570
BILANS DRUGOG SVJETSKOG RATA ... 574

CRNA GORA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLOVENSKOJ FEDERACIJI 577

FORMIRANJE NARODNE REPUBLIKE CRNE GORE
NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA ... 579
RASKOL SA SOVJETSKIM SAVEZOM
I PROGANJANJE „INFORMBIROVACA“ ... 588
USPON, PAD I DISIDENTSKE GODINE MILOVANA ĐILASA ... 596
DEMOGRAFSKA STRUKTURA I POLOŽAJ MANJINA
U KOMUNISTIČKOM REŽIMU ... 601
SOCIJALISTIČKA INDUSTRIJALIZACIJA I PRIVREDNA POLITIKA ... 606
CRNA GORA KAO SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA ... 609
KULTURNI ŽIVOT TOKOM SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE ... 616

RASPAD JUGOSLAVIJE I KRIVUDAVI PUT DO NEZAVISNOSTI 627

„ANTIBIROKRATSKA REVOLUCIJA“ ... 629
PRODUBLJIVANJE JUGOSLOVENSKE KRIZE
I UVOĐENJE POLITIČKOG PLURALIZMA ... 634
„RAT ZA MIR“ – RASPAD JUGOSLAVIJE I NAPAD NA DUBROVNIK ... 638
CRNA GORA U OKVIRU SRJ U PRVOJ POLOVINI 90-IH ... 643

PROBLEMI PRAVOSLAVNE CRKVE I POLOŽAJ OSTALIH VJERSKIH USTANOVA NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE ... 650
NACIONALNE MANJINE NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE ... 654
RASCJEP U DPS-U I NOVI POLITIČKI KURS MILA ĐUKANOVIĆA ... 660
RAT NA KOSOVU I AVIONSKI NAPADI NATO NA SRJ ... 666
KRAJ MILOŠEVIĆEVOG REŽIMA ... 671
TRANSFORMACIJA SRJ U DRŽAVNU ZAJEDNICU SRBIJE I CRNE GORE ... 674
CRNA GORA U OKVIRU LABAVE UNIJE SA SRBIJOM ... 681
REFERENDUM O SAMOSTALNOSTI ... 685

CRNA GORA NAKON OBNOVE NEZAVISNOSTI **693**

UNUTRAŠNJOPOLITIČKI RAZVOJ U PRVIM GODINAMA NEZAVISNOSTI ... 695
INTEGRACIJE U EU I NATO ... 702
ODNOSI S BALKANSKIM SUSJEDIMA ... 704
ODNOSI S RUSIJOM ... 710
EKONOMSKI RAZVOJ NAKON OBNAVLJANJA NEZAVISNOSTI ... 713
DRŽAVLJANSTVO I KOLEKTIVNI IDENTITET U NEZAVISNOJ CRNOJ GORI ... 716
MANJINE U SAMOSTALNOJ CRNOJ GORI ... 719
STANDARDIZACIJA CRNOGORSKOG JEZIKA I JEZIČKA POLITIKA ... 723
SAVREMENA CRNOGORSKA KULTURA ... 727
RAST POLITIČKOG NEMIRA I ULAZAK U NATO ... 733

BIBLIOGRAFIJA ... 741
BIOGRAFIJA AUTORA ... 753
REGISTAR ... 755

PREDGOVOR CRNOGORSKOM IZDANJU

Pregled crnogorske istorije od najstarijih tragova ljudske prisutnosti na prostoru jugoistočnog Jadrana sve do ulaska Crne Gore u NATO 2017. koji je pred vama predstavlja prijevod djela koje sam napisao na češkom jeziku, prije svega za češku i slovačku publiku. Knjigu je pod naslovom *Dějiny Černé Hory* objavila praška izdavačka kuća Nakladatelství Lidových novin (NLN) 2017. godine. Tekst sam od samog početka, nakon prethodnog dogovora s izdavačem, pisao s namjerom da rezultat mog rada izađe u okviru u Češkoj i Slovačkoj dobro poznate i prestižne edicije Dějiny států (Istorija država), u kojoj već od sredine 90-ih godina izlaze reprezentativni jednotomni pregledi istorija pojedinih država svijeta, uglavnom iz pera čeških, djelimično i stranih autora. Dosad je u njoj izašlo oko 90 monografskih pregleda posvećenih pojedinim državama svijeta. Istoriju Crne Gore sam nakon nekoliko godina priprema pisao od proljeća 2013. do sredine 2017. godine. Morao sam se prilagoditi nekim specifičnostima i standardima pomenute edicije, među koje spada i pravilo da ove knjige ne sadrže fusnote, iako se radi o naučnim djelima. Te specifičnosti su zadržane i u crnogorskom izdanju. Tekst knjige prilikom prijevoda na crnogorski jezik nijesam bitno mijenjao, samo sam na osnovu novih saznanja i zapažanja ili u skladu sa sugestijama crnogorskih recenzenata knjige kao i njenog prevodioca ispravio poneke faktografske greške, eventualno dopunio i precizirao pojedine formulacije. Češko izdanje je, kao što je uobičajeno kod svih izdanja ove edicije, sadržavalo još jedan sažet pregled razvoja istorijskih veza između čeških zemalja i Crne Gore, koji sam prilikom crnogorskog izdanja izostavio, prije svega s obzirom na činjenicu da je južnoslovenskoj publici već dostupno više mojih tekstova na tu temu u časopisima i drugim publikacijama, kao i monografija *Naša braća na jugu. Češke*

predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006 (Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska 2009). Nijesam pokušao da četiri godine nakon prvobitnog izdanja *Istorije Crne Gore* nastavim priču i opišem burne događaje i promjene koji su se u međuvremenu dogodili u Crnoj Gori. Zato i crnogorsko izdanje ove knjige završava 2017. godinom i uspješnim ulaskom zemlje u NATO.

„Mnoge knjige nisu opasne, opasna je samo jedna", kaže Danilo Kiš u *Grobnici za Borisa Davidoviča*. Crnogorski i južnoslovenski čitaoci na sreću imaju na raspolaganju ne samo jednu knjigu nego veći broj istorijskih pregleda crnogorske istorije izdatih nakon 2000. godine, nekoliko ih postoji i na engleskom. Knjiga koja je pred vama pisana je za publiku za koju istorija Crne Gore predstavlja jednu uglavnom novu i nedovoljno poznatu stranu prošlosti Evrope, Balkana i bivše Jugoslavije. Što se tiče faktografije, jedan cjelokupan pregled ovog tipa naravno teško može ponuditi bombastična otkrića, temeljne reinterpretacije pojedinih istorijskih događaja i epoha ili sasvim nove ocjene djelovanja važnih istorijskih ličnosti. Nadam se da će ova knjiga ipak biti zanimljiva crnogorskoj i široj južnoslovenskoj publici kojoj njena prvobitna, češka verzija nije bila primarno namijenjena. *Istoriju Crne Gore* sam pisao svjestan činjenice da moram s obzirom na slabo upućenu srednjoevropsku publiku u glavnim crtama objasniti čak i osnovne istorijske činjenice, odnosno kontekste, za koje se često pretpostavlja da su onima koji su u Crnoj Gori rođeni ili tamo žive dobro poznati. Međutim, takva pretpostavka je po mom mišljenju previše idealistička i u današnjem postfaktičkom svijetu koji obiluje propagandom, reklamom, utilitarnim upotrebljavanjem istorije u političke i komercijalne svrhe i tendencioznošću svake vrste u stvari i opasna. Pored toga, s obzirom na sveprisutnost, selektivnost i veliki pluralitet savremenih medija i sredstava informisanja, bilo bi naivno vjerovati u 21. vijeku automatski u snagu prijenosa istorijskog znanja posredstvom porodičnog predanja i formalnog obrazovanja. Vjerujem da će upravo zbog svoje donekle didaktičke tendencije, karakteristične za djela pisana za strance, ova knjiga biti korisna prije svega mladim čitaocima iz Crne Gore i drugih južnoslovenskih zemalja, zato što je svaki čovjek na samom početku u poziciji stranca koji svoju kulturu, uključujući istoriju vlastite zemlje i naroda i njihovih najbližih komšija, tek mora otkriti, proučiti i osvojiti.

Zahvalan sam izdavaču knjige, Matici crnogorskoj, na iskazanom interesovanju i svim naporima s ciljem da se ovo relativno obimno djelo pojavi na crnogorskom jeziku. Posebnu zahvalnost dugujem uredniku knjige Novici Samardžiću i generalnom sekretaru Matice crnogorske Ivanu Ivanoviću. Rukopis od gotovo hiljadu strana preveo je s češkog književnik i prevodilac Adin Ljuca kome sam neizmjerno zahvalan na uloženom trudu i pažnji koju je posvetio ovom napornom i dugotrajnom poslu. Adin Ljuca je takođe izradio registar. Drago mi je da su značaj crnogorskog izdanja *Istorije Crne Gore* u pravo vrijeme prepoznali predstavnici crnogorskih državnih institucija koji su finansijski podržali prijevod knjige. Početak rada na prijevodu omogućila je 2018. godine podrška Ministarstva kulture Crne Gore, odnosno tadašnjeg ministra kulture Aleksandra Bogdanovića. Ulogu recenzenata češkog izdanja prihvatili su istoričari profesor dr Ladislav Hladky iz Instituta za istoriju Češke akademije nauka u Brnu i dr Petr Stehlik s Filozofskog fakulteta Masarikovog univerziteta u Brnu. Vrlo korisne i dragocjene komentare, sugestije i preporuke pružili su mi recenzenti crnogorskog izdanja, prof. dr Boban Batrićević i Aleksandar Radoman, obojica s Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Kolegi i prijatelju Bobanu Batrićeviću zahvalan sam i za svestranu pomoć i praktičnu podršku koja je bila potrebna da se ovaj projekat privede uspješnom kraju, posebno u najgorim fazama epidemije korone kad su me protivepidemske mjere sprečavale da redovno lično dolazim u Crnu Goru.

Prag, 31. oktobar 2021.

PREDGOVOR ČEŠKOM IZDANJU (2017)

„Istorija Crnogoraca – to je priča o kaubojima i Indijancima. Ali za razliku od Divljeg zapada u našem slučaju pobjeđuju Indijanci," rekao mi je princ Nikola Petrović Njegoš, praunuk posljednjeg crnogorskog kralja Nikole I, kad sam s njim u proljeće 2000. u Parizu vodio razgovor za praški nedjeljnik *Respekt*. Obojica smo se njegovoj dosjetki nasmijali i onda na trenutak zaćutali. Naime, dobro smo znali da se istorija Crne Gore kretala krivudavijim putevima nego što je to slučaj s vestern pričama.

Današnja Crna Gora je mala država koja leži na zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva, na jugoistočnoj obali Jadranskog mora. Svoju savremenu samostalnost proglasila je 3. juna 2006. u skladu s rezultatima referenduma o državnopravnom statusu od 21. maja iste godine. Dakle, kao posljednja republika bivše Jugoslavije napustila je državnu zajednicu sa Srbijom. Njene sadašnje granice su istovjetne s granicama Narodne (nakon 1963. Socijalističke) Republike Crne Gore utvrđenim 1945. godine kad se formirala nova federativno uređena Jugoslavija. Ukupna površina zemlje iznosi 13.812 km². Na zapadu graniči s najjužnijim dijelom Hrvatske, na sjeveru i sjeveroistoku s Bosnom i Hercegovinom, Srbijom i Kosovom, na jugu s Albanijom. Ukupna dužina njene obale iznosi 277 kilometara. Glavna luka Bar je od luke Bari na suprotnoj italijanskoj obali udaljena 226 kilometara. Prema recentnim podacima, najviši vrh zemlje je vrh Zla kolata (2.534) na Prokletijama, iako se ranije smatralo da je to Bobotov kuk (2.525 metra) na Durmitoru. Iako je površinom relativno mala, njena raznovrsnost je iznenađujuća. Kanjon rijeke Tare (predstavlja dio nacionalnog parka Durmitor koji je uvršten u Spisak svjetske kulturne i prirodne baštine UNESCO-a) najveći je ka-

njon u Evropi, a u cijelom svijetu od njega je jedino veći Grand kanjon u Arizoni. Na crnogorskoj teritoriji nalaze se: mjesto s najviše padavina u Evropi (Crkvice, selo pod Orjenom – 8.000 mm padavina godišnje) i najkišovitiji grad našeg kontinenta (Cetinje, istorijska prijestonica Crne Gore), najtoplije mjesto u bivšoj Jugoslaviji (južno od Podgorice) ili Skadarsko jezero – najveće jezero na Balkanskom poluostrvu.

Crna Gora je jedina zemlja – opštepoznato brdovitog Balkana – čija brdovitost je za njeno postojanje u prošlosti odigrala tako značajnu ulogu da se projicirala i u sâm naziv države. Naziv *Crna Gora*, čija je savremena italijanska verzija *Montenegro* prodrla i u druge jezike, počeo se pojavljivati krajem srednjeg vijeka. Naziv je proistekao iz vizuelnog utiska koji je ostavljao planinski masiv Lovćena, u to vrijeme obrastao dubokim i gustim šumama, pri pogledu s Jadrana. U južnim oblastima današnje Crne Gore od ranog srednjeg vijeka prostirala se politička zajednica, prvo poznata kao Duklja a poslije kao Zeta, koja je nekad obuhvatala i dio teritorije današnje sjeverne Albanije. Ispočetka je to bila država lokalnih Slovena vazalski podređena Vizantiji, u nekim razdobljima samostalna kneževina ili kraljevina, dok je sredinom srednjeg vijeka Zeta bila u sklopu srpske države. Lokalni naziv Crna Gora je u drugoj polovini 15. vijeka prvobitno bio poistovjećivan s nekadašnjom Gornjom Zetom koja se prostirala u podgorju Lovćena. Ta regija, koja se danas naziva Stara Crna Gora, uspjela je pod vladavinom lokalne dinastije Crnojevića odolijevati osmanskoj ekspanziji duže od okolnih oblasti. Za osmanske vladavine ovo područje naseljeno pretežno pastirima imalo je visoku mjeru autonomije. Pod vođstvom mitropolita sa sjedištem u Cetinjskom manastiru, crnogorski plemenski savez od kraja 17. vijeka postaje sve buntovniji i nezavisniji od Osmanskoga Carstva. Na prijelomu 18. i 19. vijeka ovaj plemenski savez faktički je prerastao u samostalnu državu s vlastitim političkim institucijama. Velike svjetske sile su njenu samostalnost definitivno potvrdile tek na Berlinskom kongresu 1878. godine. Još od kraja 18. vijeka zemlja se postepeno širila i na susjedne oblasti naseljene pravoslavnim plemenima, a poslije i na oblasti s većinskim muslimanskim stanovništvom. Granice koje je zemlja dobila u okviru jugoslovenske federacije 1945. godine uglavnom se poklapaju s granicama crnogorske kraljevine prije izbijanja Prvog svjetskog rata.

Sjeverozapadni dio crnogorske jadranske obale čini Boka Kotorska, duboki zaliv koji se sastoji od nekoliko zatvorenih zaliva zaštićenih planinskim grebenima. To je jedini fjord u Mediteranu (faktički, riječ je o kanjonu zaplavljenom morem). Na najuvučenijem dijelu zaliva leži očuvana, temeljito utvrđena stara kotorska luka (od 1979. uvrštena na Spisak svjetske kulturne baštine UNESCO-a). Dobar dio srednjeg vijeka to je bio najbogatiji grad na jugoistočnoj obali Jadrana koji se praktično cijeli drugi milenij uspijevao odbraniti od svih pokušaja osvajanja i pljačkanja, što se s obzirom na dramatičnu istoriju tog kraja u kojem se toliko ratovalo može označiti kao pravo čudo. Obale Boke Kotorske oivičava još nekoliko očuvanih gradova s bogatom istorijom, kao što su Herceg Novi, Risan, Perast ili Tivat. Od srednjeg vijeka u toj oblasti zajedno živi stanovništvo katoličke i pravoslavne vjere. U moderno doba brojnošću je prevagnulo pravoslavno stanovništvo. Istorijsku sudbinu s Bokom Kotorskom dijelio je srednji pojas današnje crnogorske obale koji se prostire od otvorenog mora i poluostrva Luštica sve do Spiča, zatvarajući sa sjevera Barski zaliv. Centar regije je grad Budva. Boka Kotorska i srednji dio današnjeg Primorja, od kraja srednjeg do kraja 18. vijeka, uglavnom su spadali pod Mletačku Republiku, nakon toga sve do 1918. pod Habsburšku Monarhiju. Susjedna crnogorska plemena bila su s mletačkim, odnosno austrijskim Primorjem, povezana brojnim vezama. Ovo nekadašnje mletačko, odnosno habsburško Primorje, pripojeno je Republici Crnoj Gori tek 1945. godine u okviru jugoslovenske federacije, iako su pojedini njegovi djelovi još početkom 19. vijeka nakratko bivali pripajani onovremenoj Crnoj Gori. Danas se većina stanovništva sjevernog i srednjeg dijela obale u etničkom smislu opredjeljuje za crnogorsku nacionalnost. U opštini Herceg Novi izraženija je prisutnost stanovništva srpske nacionalne pripadnosti. Tivat je kulturno i političko središte hrvatske manjine, koja čini oko 20% populacije toga grada. Južni dio crnogorske obale s istorijskim gradovima Bar i Ulcinj – koji se prostire između ljetovališta Sutomore i ušća rijeke Bojane, uz čiji donji tok vodi državna granica s Albanijom – do danas je sačuvao određenu orijentalnu čar. Od 1571. godine do prijeloma 70-ih i 80-ih godina 19. vijeka ovo područje pripadalo je Osmanskome Carstvu, nakon čega je pripalo crnogorskoj knjaževini. Cijela ova oblast formira svojevrsno poluostrvo, na zapadu ograničeno Jadranskim morem,

na jugu rijekom Bojanom i na istoku Skadarskim jezerom nad kojim dominira masiv Rumije (1594 m). Nepunu polovinu stanovništva barske opštine čine etnički Crnogorci, četvrtinu Srbi, ostatak južnoslovenski muslimani (nacionalno se uglavnom izjašnjavaju kao Bošnjaci ili Muslimani, mada ima i onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci islamske vjeroispovijesti) i Albanci. Što se tiče vjeroispovijesti, nepunih 60% stanovnika ove oblasti je pravoslavne vjere, oko 30% su muslimani a 7% katolici. Najjužniji grad crnogorske a nekad i jugoslovenske obale je Ulcinj. Većinu istoimene opštine čine Albanci islamske vjeroispovijesti, ali u njoj žive i Albanci katoličke vjeroispovijesti i pravoslavni Crnogorci.

Istorijsko jezgro crnogorske državnosti predstavlja već spominjana Stara Crna Gora čija teritorija se preklapa sa srednjovjekovnom Gornjom Zetom. Riječ je o Crnoj Gori u prvobitnom smislu riječi, tj. o prostoru koji je ta regija zauzimala od kraja srednjeg do prijeloma 18. i 19. vijeka. Duhovni i politički centar Stare Crne Gore bio je Cetinjski manastir u istoimenoj dolini, osnovan krajem 15. vijeka, malo prije no što su zemlju osvojile Osmanlije. U blizini manastira niklo je mjestašce Cetinje, istorijska prijestonica Crne Gore, u kojem su sjedište imali politički predstavnici zemlje – prvo cetinjski mitropoliti, poslije knjaževi, i na kraju kralj, zajedno s vladom i parlamentom. Od 1946. godine glavni grad zemlje postaje tadašnji Titograd (Podgorica). Stara Crna Gora ima simbolički značaj kao istorijska kolijevka crnogorske državnosti. Apsolutna većina cetinjskog stanovništva je crnogorske nacionalnosti. Nakon raspada socijalističke Jugoslavije 1991. godine Cetinje postaje centar pokreta za nezavisnost od Srbije. S političkog i privrednog gledišta srcem današnje države je glavni grad Podgorica (od 1946. do 1992. Titograd). Nikšić, drugi grad po veličini, takođe je kontinentalan i nalazi se pedesetak kilometara sjevernije. Otprilike na pola puta između njih leži Danilovgrad. U Podgorici i njenoj neposrednoj okolini danas živi cijela trećina stanovništva zemlje. Zetska ravnica s Podgoricom, dio Bjelopavlićke ravnice i Nikšić s okolinom, tek 1878. godine prelaze iz osmanskih ruku u sastav Crnogorske knjaževine. Radi se o relativno plodnoj, pretežno nizijskoj oblasti. Podgorica s okolinom ima suptropsku klimu s umjerenim, prijatnim zimama i vrućim ljetima tokom kojih temperatura nerijetko iznosi preko 40 C°. Većina stanovnika glavnog grada je crnogorske nacionalnosti, a dio je srpske (isto važi i za Nikšić).

Južni dio zemlje s Primorjem, istorijskim jezgrom države oko Cetinja i centralna osa Podgorica – Nikšić, s izuzetkom viših planinskih oblasti, ima mediteransku klimu, a s hidrološkog aspekta pripada jadranskom slivu. Oblast je privredno razvijena i naseljenija je od sjevernih kontinentalnih oblasti koje pripadaju slivu Crnog mora i u kojima vlada kontinentalna klima.

Oblasti koje leže sjeveroistočno od ose Podgorica – Nikšić, sve do toka rijeka Tare i Lima, u osmansko vrijeme bile su naseljene brdskim i hercegovačkim plemenima pravoslavne vjeroispovijesti. Ove oblasti su ušle u sastav crnogorske države tokom 19. vijeka. Što se tiče vjeroispovijesti, to je danas kompaktna pravoslavna oblast, dok je u nacionalnom smislu stanovništvo crnogorske ili srpske nacionalnosti (u osmansko doba, posebno u dolinama i varošima, živjelo je i muslimansko stanovništvo a u rubnim djelovima prema Skadru bilo je i katoličkog stanovništva). Među značajnije centre spadaju Kolašin i Mojkovac u dolini rijeke Tare, Žabljak na Durmitoru i varošica Andrijevica na teritoriji plemena Vasojevića. Doline rijeka i kanjoni razdvajaju pojedinačne planinske masive koji imaju vrlo raznolike karaktere: tu su planinski masivi s raščlanjenim stjenovitim šiljatim vrhovima kao što su Moračka kapa ili Durmitor, planina Sinjajevina s prostranim visokoplaninskim pašnjacima, ili Biogradska gora obrasla drevnim bukovim šumama s džinovskim stablima. Među najznačajnije ovdašnje istorijske spomenike spadaju prije svega pravoslavni manastir Ostrog, priljubljen uz visoku stijenu blizu Nikšića, ili manastiri Morača i Piva iznad istoimenih rijeka. Nakon Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine tadašnja Kraljevina Crna Gora dobila je polovinu tzv. Novopazarskog Sandžaka koji se kasnije pojednostavljeno počeo nazivati Sandžak (kao dio Sandžaka, s istorijskog aspekta pogrešno se označavaju i oblasti Plava i Gusinja koje nijesu administrativno pripadale Novopazarskom Sandžaku i koje su u prošlosti više bile okrenute susjednoj Albaniji i Kosovu). Druga polovina istorijskog Sandžaka s centrom u Novom Pazaru pripala je Srbiji. Ovdašnja naselja nastajala su kao trgovišta ili vojni centri regionalnog značaja za Osmansko Carstvo (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav i Gusinje). U opštinama Gusinje, Plav, Rožaje i Petnjica preovladava slovensko muslimansko stanovništvo koje se, slično kao u susjednoj Bosni i u srpskom dijelu Sandžaka, u nacionalnom smislu izjašnjava uglavnom kao bošnjačko.

U opštini Bijelo Polje muslimani predstavljaju oko polovinu stanovništva. Pravoslavno stanovništvo na sjeveru zemlje je srpske ili crnogorske nacionalnosti. U plavsko-gusinjskoj kotlini zajedno s Bošnjacima žive i Albanci islamske vjeroispovijesti.

Moderna crnogorska država je tokom svog širenja preuzela oblasti koje su vjekovima predstavljale granične pojase na periferijama nekadašnjih regionalnih velesila (Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike, odnosno Habsburške Monarhije), u kojima su se prožimali razni kulturni i vjerski uticaji. U tom smislu današnja crnogorska teritorija bila je šarolika još u srednjem vijeku. U poređenju sa Srednjom Evropom, ovdje je vladala veća vjerska tolerancija koja je omogućavala koegzistenciju pravoslavlja i katoličanstva, kojima se kasnije pridao i islam. Sve tri vjere – iako se omjer njihove zastupljenosti mijenjao – na crnogorskom prostoru održale su se do danas. S etničkog i jezičkog gledišta teritoriju srednjovjekovne Duklje, odnosno Zete, odlikuju simbioza i prožimanje slovenskog stanovništva s romanskim starosjediocima iz primorskih naselja i s Albancima i Vlasima koji su živjeli u planinama. Od 19. vijeka se na Balkanskom poluostrvu formiraju moderne nacije. Na Crnu Goru je prvo uticao proces srpske nacionalne integracije čiji glavni centri su ležali u Podunavlju na teritoriji Habsburške Monarhije i srpske države s centrom u Beogradu koja se tek formirala. Crnogorci su tad bili uopšteno smatrani regionalnim ogrankom srpskog naroda. Međutim u 20. vijeku razvoj nacionalnog identiteta krenuo je drugim smjerom. Nakon Prvog svjetskog rata se pokazalo da su viševjekovna tradicija vlastitog narodnog oslobodilačkog pokreta, politička samostalnost i formiranje države ostavile jak trag u kolektivnoj svijesti koju centralistička jugoslovenska država nije uspjela iskorijeniti. U periodu između dva svjetska rata rastao je broj Crnogoraca koji su se smatrali pripadnicima samostalnog naroda, ravnopravnog sa Srbima, Hrvatima i ostalim jugoslovenskim narodima. Egzistencija crnogorskog naroda dostigla je puno priznanje tek u socijalističkoj Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, u čijem okviru je Crna Gora postala jedna od šest jugoslovenskih republika. Međutim, jedan dio stanovništva nije napustio koncepciju da su Crnogorci u etničkom smislu Srbi. Koegzistencija i rivalitet između ova dva konkurentska nacionalna diskursa do danas duboko prožimaju politički život i utiču na različito interpretiranje nacionalne prošlosti.

Prema popisu stanovnika iz 2011. godine Crna Gora je imala 620.000 stanovnika. U zemlji je boravilo i 18.000 izbjeglica iz okolnih država, koji su u njoj ostali nakon krvavog raspada Jugoslavije. Nekoliko desetina hiljada crnogorskih građana koji dugotrajno žive u inostranstvu – naročito u Sjevernoj Americi, zapadnoj Evropi, Srbiji i u drugim zemljama bivše Jugoslavije – zbog svoje fizičke odsutnosti nijesu bili popisani. U nacionalnom smislu: 278.865 osoba (45%) izjasnilo se da je crnogorske nacionalnosti, 178.110 (28,7%) srpske nacionalnosti, 53.605 (8,6%) bošnjačke, 20.537 (3,3%) muslimanske, 30.439 (4,9%) albanske, 6021 (0,9%) hrvatske i 5.259 (0,8%) romske. U smislu vjerske pripadnosti: 75% stanovnika je potvrdilo svoju pripadnost pravoslavnoj vjeri, oko 20% islamu i 5% katoličanstvu (podaci o vjerskoj pripadnosti u popisu stanovnika nijesu bili obavezni). Službeni jezik je po ustavu iz 2007. crnogorski. Međutim, u popisu iz 2011. najviše stanovnika je za svoj maternji jezik označilo srpski, dok je crnogorski završio na drugom mjestu. Oficijelno se smiju koristiti i preostala dva jezika koja su nakon raspada srpskohrvatskog, kodifikovana kao samostalni: hrvatski i bosanski. Iako jezičko pitanje na prvi pogled izgleda komplikovano u praksi se većina crnogorskih građana sporazumijeva istim jezikom koji samo iz političkih i nacionalnih razloga naziva različitim imenima. Sitne razlike se ispoljavaju prije svega u pismenoj verziji i s aspekta međusobnog razumijevanja nijesu bitne. U oblastima naseljenim Albancima oficijelno se koristi i albanski.

Ova knjiga bi trebala pružiti pregled istorije crnogorske države, odnosno prostora koji danas ta država zauzima. Zato će okosnicu tumačenja predstavljati razvoj crnogorske državnosti, odnosno političkih uređenja koja su na teritoriji današnje Crne Gore u prošlosti postojala, bilo da se njihov centar nalazio na prostoru o kojem govorimo, bilo da je taj prostor bio dio veće cjeline koja je njime vladala. Tumačenja privrednog, socijalnog, vjerskog i kulturnog razvoja će prema mogućnostima biti integrisano u tumačenja pojedinih perioda. U glavnim crtama ćemo pokušati pratiti istoriju cijelog sadašnjeg prostora Crne Gore, ali ipak ćemo se detaljnije koncentrisati na razvoj južnih oblasti zemlje koje leže na jadranskoj obali ili u njenoj blizini. Istorija južnih oblasti, ne samo s političkog gledišta već i s kulturnog i privrednog, bila je raznovrsnija od istorije sjevernih kontinentalnih krajeva koji su bili manje naseljeni, gdje dugo nije bilo značajnijih gradova, i gdje prirodni

uslovi nijesu išli u prilog nastanka samostalne državne cjeline. Teritorija Duklje, kasnije poznata pod imenom Zeta, na prijelomu 14. i 15. vijeka obuhvatala je ne samo većinu južnih oblasti današnje Crne Gore nego i dio današnje sjeverne Albanije s centrom u Skadru. U mjeri koja je za razumijevanje tadašnje situacije neophodna, u odgovarajućim poglavljima, govorićemo i o tim oblastima. U periodu od druge polovine 15. do kraja 18. vijeka, naša pažnja će se suziti i u njenom fokusu će se naći prije svega podlovćenska Crna Gora s centrom na Cetinju gdje su se uspjeli očuvati ostaci srednjovjekovne državnopolitičke tradicije i gdje se za osmanske vladavine formirao crnogorski plemenski savez. Od prijeloma 18. i 19. vijeka do Prvog svjetskog rata opisivaćemo prije svega formiranje samostalne crnogorske države i njenu teritorijalnu ekspanziju. Sudbinu crnogorske teritorije i njenog stanovništva kroz veći dio 20. vijeka pratićemo u okviru jugoslovenske države. Od kraja Drugog svjetskog rata pa do današnjih dana, kad je Crna Gora opet samostalna država, držaćemo se crnogorske teritorije čije se granice od 1945. godine, bez obzira na raspad Jugoslavije 1991. i raspad zajedničke države sa Srbijom 2006. godine, nijesu promijenile.

Za proučavanje crnogorske istorije postoje relativno bogati izvori. U upoznavanju praistorije odlučujuću ulogu imaju arheološka istraživanja. Prilikom rekonstrukcije antičkog perioda pored arheologije oslanjamo se na pisane dokumente, prije svega rimskih i grčkih autora. Period Velike seobe naroda – kad su teritoriju današnje Crne Gore naseljavali Sloveni miješajući se sa starosjediocima koji su govorili romanskim dijalektima, primali hrišćanstvo i osnivali vlastite političke formacije koje su kasnije potpadale pod Vizantiju – pismeni izvori praktično ne opisuju. Najznačajniji dokument koji na taj period baca malo svijetla je spis *De administrando imperii* (*O upravljanju carstvom*) vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita iz 10. vijeka. Od kraja 10. vijeka o srednjovjekovnoj istoriji ovog područja raste broj pismenih izvora, a događanja iz 14. i 15. vijeka već se mogu rekonstruisati relativno detaljno. Ključni izvor koji opisuje razvoj dukljanske države, njeno osamostaljivanje od Vizantije, vrhunac razvoja i unutrašnji raspad je tzv. *Ljetopis Popa Dukljanina*, koji se odnosi na period do polovine 12. vijeka. Nakon priključivanja dukljanskog prostora srpskoj državi dinastije Nemanjića krajem 12. vijeka za ovu oblast se počinje koristiti termin Zeta. Kako je

konstatovao značajni srpski istoričar Momčilo Spremić, bavljenje srednjovjekovnom istorijom Zete mnogo je lakše od proučavanja istorije Srbije ili drugih oblasti u unutrašnjosti Balkana upravo zahvaljujući postojanju neuporedivo većeg broja izvora. Za proučavanje prostora koji u ovoj knjizi pratimo od prvorazrednog značaja su dubrovački i venecijanski arhivi, a od lokalnih na prvom mjestu je kotorski arhiv.

Prilikom tumačenja srednjeg vijeka istoričar mora obratiti pažnju na nacionalno obojene koncepcije srpske, crnogorske, i u manjoj mjeri takođe albanske i hrvatske istoriografije. Srpsko tradicionalno tumačenje koje se formiralo u 19. vijeku proizilazi iz esencijalne predstave o kontinualnoj egzistenciji srpskog naroda od ranog srednjeg vijeka do danas. U okviru tog diskursa i stanovništvo srednjovjekovne Duklje i Zete smatra se za srpsko. Ako i zanemarimo činjenicu da su se moderni narodi na ovom prostoru formirali tek u 19. i 20. vijeku, u izvorima koji potiču iz doba prije no što je cijelu oblast pokorila dinastija Nemanjića i prve faze prodora pravoslavlja, o tome ne postoje nikakvi pismeni dokazi. U centru tog narativa stoji „srpska državnost" koja skakuće između kontinentalne Raške (koja je bila jezgro srednjovjekovne srpske države) i primorske Zete, u odnosu na to koja je od tih feudalnih država bila momentalno jača. Istorije Raške i Zete su shvatane kao „istorije dva središta srpske državnosti". Na kraju će se „srpska državnost" trajno primiti i svoj procvat doživjeti u državi Nemanjića, koja će Zetu, u etničkom i kulturnom smislu prezentovanu kao drevnu srpsku zemlju, cijelu progutati. Država Nemanjića predstavlja vrhunac i zlatni vijek srednjovjekovnog razvoja. Tradicionalna srpska istoriografija označava vladare kasnijih državnih formacija samo za „oblasne gospodare", kao da je riječ o vladarima koji upravljaju određenim oblastima (tad već nepostojećeg) Carstva, a ne sopstvenom državom. U crnogorskoj verziji narativa o srednjem vijeku srešćemo se s različitom, često sasvim suprotnom perspektivom koja ističe postojanje samostalnih državnih formacija pod vladom lokalnih dinastija Vojislavljevića, Balšića i Crnojevića, čije jezgro je ležalo u Duklji, odnosno Zeti, prije epohe Nemanjića ili nakon nje. Period vladavine Nemanjića je u tim tumačenjima manje-više prezentovan kao okupacija dukljanske države i poremećaj u njenom samostalnom razvoju i u pravilu mu je posvećen vrlo ograničen prostor.

U ranom novom vijeku sadašnja crnogorska teritorija nalazila se na granici Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike, da bi se jezgro kasnije crnogorske države razvijalo kao faktički samostalna oblast. Razvoj u južnim djelovima današnje Crne Gore u 16. vijeku može se na osnovu venecijanskih i osmanskih izvora u glavnim crtama rekonstruisati na zadovoljavajući način, međutim nedostaje bogatstvo detalja. Od početka 17. vijeka događanja na jadranskoj obali i u tadašnjoj Crnoj Gori, zahvaljući venecijanskim arhivima, mogu se opisivati povezano, godinu za godinom. U rekonstrukciji razvoja u 18. vijeku pored venecijanskih izvora na raspolaganju već imamo i niz izvora domaće provenijencije, kao i ruske i austrijske izvore. Za upoznavanje tog perioda ključni značaj imaju radovi Branislava Đurđeva, jednog od najznačajnijih jugoslovenskih istoričara druge polovine 20. vijeka, koji je polazio prije svega od rezultata istraživanja osmanskih izvora i koji je rasvijetlio formiranje plemenskih zajednica, kao i radovi Gligora Stanojevića koji je u svojim djelima pretežno na osnovu venecijanskih izvora rekonstruisao razvoj Crne Gore u 17. i 18. vijeku. Za period „dugog 19. vijeka", kako se označava period između Napoleonskih ratova i Prvog svjetskog rata, koji predstavlja vrhunac instuticionalnog i teritorijalnog razvoja samostalne crnogorske države i njeno uključivanje u međunarodne odnose, raspolažemo znatno brojnijim i raznovrsnijim izvorima. Pored dokumenata crnogorske državne administracije na raspolaganju imamo i austrougarske, ruske, francuske, italijanske, britanske i srpske dokumente. Pošto su još od prve polovine 19. vijeka Crna Gora i Crnogorci u inostranstvu budili znatno interesovanje, zemlju počinju masovno posjećivati strani novinari, putnici, naučnici i umjetnici. Tako da se crpiti može i iz brojnih putopisa, reportaža, memoara i naučnih radova (veliki značaj za proučavanje tadašnjeg crnogorskog društva imaju naročito etnografska istraživanja) koji dopunjavaju vizuelne izvore – ilustracije, slike, fotografije a kasnije i film.

Većina značajnih istorijskih dokumenata domaćeg porijekla do početka 19. vijeka bila je čuvana u Cetinjskom manastiru, zajedno s ratnim trofejima, ikonama, poklonima ruskih careva, ostacima svetaca, lobanjama slavnih neprijatelja i drugim znamenitostima. U 19. vijeku u vezi s formiranjem crnogorske države osnivaju se i organizuju moderno arhivarstvo, bibliotekarstvo i muzeji. Ključnu ulogu u tim inicijativama imao je knjaz i budući kralj Nikola. Godine 1895. osnovao je Državni arhiv, čiji je autono-

mni dio bio i Dvorski arhiv, kojim je lično upravljao. Pred austrougarskom okupacijom za vrijeme Prvog svjetskog rata kralj Nikola naredio je da se jezgro arhiva s kolekcijama najdragocijenijih dokumenta koji su se odnosili na formiranje države odnese u egzil. Tokom dramatičnog povlačenja preko Skadarskog jezera, želeći da se što brže udalji van dometa neprijateljskih aviona, kraljica Milena je naredila da se čamac pun arhivalija, koji je bio privezan za njen brod odveže i ostavi. Pred smrt u francuskom egzilu 1921. kralj Nikola je izjavio da ga nijedan politički poraz ni životna tragedija nijesu pogodili više od gubitka te „pisane riznice časti i slave Crne Gore i dinastije Petrović Njegoš". Nikad nije saznao da su ti dokumenti neizmjerne vrijednosti bili spašeni i da su preživjeli rat. Napušteni čamac koji je izgubljen plutao nasred jezera našli su albanski ribari i predali predstavnicima crnogorskih vlasti. Sanduci s dokumentima sakriveni su u bašti kraljevskog dvorca. Nakon rata, 1923. kad se definitivno smirila politička situacija, osobe bliske nekadašnjem dvoru odlučile su da iskopaju dokumente i predaju ih uredima nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako su neki od njih djelimično bili oštećeni od vlage, svi dokumenti su spašeni i danas se čuvaju u Dvorskom arhivu, odnosno Arhivsko-bibliotečkom fondu Narodnog muzeja na Cetinju.

Još u periodu između dva svjetska rata dokumenti koji se tiču crnogorske istorije počeli su izlaziti u kritičkim edicijama izvora u stručnim časopisima. Krajem 20-ih godina osnovan je i cetinjski arhiv u koji su arhivirani sačuvani dokumenti crnogorskih državnih institucija iz doba nezavisnosti. Nakon Drugog svjetskog rata pretvoren je u Državni arhiv Crne Gore. U okviru socijalističke Jugoslavije dalje se razvijaju i profesionalizuju arhivarstvo, bibliotekarstvo i istoriografija. Crna Gora je, poput ostalih jugoslovenskih republika, imala svoj sopstveni državni arhiv i nacionalnu biblioteku, a postepeno su osnivane i druge institucije kao što su Istorijski institut, Univerzitet Crne Gore i Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Veliki značaj za proučavanje moderne istorije Crne Gore takođe imaju beogradski arhivi u kojima se čuva niz značajnih dokumenata u vezi s razvojem jugoslovenske države u 20. vijeku. Nakon Drugog svjetskog rata crnogorska istoriografija razvijala se kao integralni dio jugoslovenske istoriografije. Izvan same Crne Gore istraživanju crnogorske istorije dali su svoj doprinos naročito srpski istoričari (mnogi od njih su poticali iz Crne Gore) i srpske naučne i obrazovne institucije.

Prvi moderni pregled crnogorske istorije napisao je polovinom 18. vijeka vladika Vasilije Petrović Njegoš, tadašnji duhovni i svjetovni vođa. Pod nazivom *Istorija o Černoj Gori* to djelo je 1754. godine objavljeno u Moskvi. Iz 1774. potiče *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori* koji se pripisuje Katarini Radonjić. Istoriju zemlje rezimirao je sredinom 19. vijeka i vladika Petar I Petrović Njegoš. Njegova *Kratka istorija Crne Gore* objavljena je 1835. godine, pet godina nakon njegove smrti (i godinu nakon što je kanonizovan). Klasične sinteze iz 19. vijeka odlikuje snažan nacionalni romantizam. Njihovi autori bili su pretežno Srbi porijeklom iz Habsburškog Carstva ili iz Srbije koji su određeno vrijeme radili u službi crnogorske države (Sima Milutinović Sarajlija: *Istorija Cerne Gore od iskona do noviega vremena*, Beograd, 1835; Milorad Medaković: *Povjesnica Crne Gore od najstarijeg vremena do 1830*, Zemun, 1850; Đorđe Popović: *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896). Od kraja 19. vijeka crnogorskoj istoriji posvećuju se i predstavnici tzv. kritičke istoriografske škole koji se nijesu bojali negirati tradicionalne mitove i patriotske interpretacije ako se nijesu mogle potkrijepiti provjerenim izvorima, poput Ilariona Ruvarca. Na prijelomu 19. i 20. vijeka ruski etnograf Pavel Apolonovič Rovinski publikovao je u nekoliko tomova uticajan sintetički rad posvećen Crnoj Gori (*Черногория в прошлом и настоящем*, Sankt Peterburg 1888–1915). Ključna osoba zaslužna za razvoj i institucionalizovanje crnogorske istoriografije u periodu između dva svjetska rata bio je Dušan Vuksan, porijeklom Srbin iz Like, koji je dugotrajno živio i radio na Cetinju. Može se konstatovati da su srpski autori često integrisali crnogorsku istoriju u šire koncipirane preglede istorije srpskog naroda. Među klasične sinteze tog tipa iz prve trećine 20. vijeka spada npr. *Istorija srpskog naroda* Stanoja Stanojevića (Beograd 1910), a iz novijeg doba vrijedi podsjetiti na sintezu jednog od vodećih srpskih medievista Sime Ćirkovića, prevedenu na više jezika (engleski *The Serbs*, Oxford 2004).

Prva istorija napisana od crnogorskog autora nakon Drugog svjetskog rata je knjiga Jagoša Jovanovića *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti* (Cetinje 1948; kasnije je objavljena pod nazivom *Istorija Crne Gore*, Podgorica 1995), koja završava sa 1918. godinom. U skladu s poratnom politikom autor već govori o Crnogorcima kao samobitnom i ravnopravnom jugoslovenskom narodu ali se nije ne-

gativno ograničavao prema Srbima niti je otvoreno negirao diskurs o srpskom identitetu Crnogoraca. Dosad najambiciozniji pokušaj sinteze istorije Crne Gore, koji međutim nije uspješno priveden kraju, nastao je u drugoj polovini 60-ih i prvoj polovini 70-ih godina 20. vijeka pod vođstvom naučne redakcije kojoj je predsjedavao Nikola Banašević. Pod nazivom *Istorija Crne Gore* u Titogradu su 1967, 1970. i 1975. objavljene tri knjige (druga od njih od dva toma) u kojima se obrađuje period od praistorije, preko antike i srednjeg vijeka, do osmanske vladavine i ranog novog vijeka. Ovo djelo bi se prije moglo označiti za projekat poratne jugoslovenske istoriografije nego za projekat crnogorske nacionalne istoriografije. Među autorima pojedinih tomova, uz vodeće crnogorske istoričare (Gligor Stanojević), bili su i istaknuti srpski (Sima Ćirković) i hrvatski (Ivan Božić) istoričari. Autori su se detaljno posvećivali svim oblastima tadašnje Socijalističke Republike Crne Gore, dakle ne samo političkoj već i privrednoj, socijalnoj i kulturnoj istoriji. Tri decenije kasnije istoričar Branko Pavićević objavio je dvotomno djelo koncipirano kao nastavak nekadašnjeg projekta (*Istorija Crne Gore*, knj. IV, *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878*, Podgorica 2004), međutim nije uspio u potpunosti dosegnuti kvalitet prethodnih tomova. Od 70-ih godina 20. vijeka bilo je sve više pokušaja da se predstavi ne samo razvoj crnogorske države već i crnogorskog naroda. Prvu značajniju sintezu tog tipa *O postanku i razvoju crnogorske nacije* napisao je Savo Brković (Titograd 1974). Reprezentativne primjere tendencija crnogorske nacionalne istoriografije iz perioda kasnog socijalizma pružaju opširne odrednice *Crna Gora* i *Crnogorci* za *Enciklopediju Jugoslavije* (knj. 2–3, Zagreb, 1982). Najopširniji pokušaj pisanja istorije crnogorskog naroda predstavlja trotomno djelo istoričara Dragoja Živkovića *Istorija crnogorskog naroda* koje je objavljivano na Cetinju od 1989. do 1998. godine (posljednji dio objavljen je posmrtno, tumačenje završava polovinom 19. vijeka).

Analizi sinteza objavljenih nakon raspada Jugoslavije posvetio sam se detaljno u tekstu *Interpretacije istorije Crne Gore na pragu 21. vijeka* (izašao je u knjizi *Narativi o identitetu*, Podgorica 2015, s. 245–333) a ovdje ću kratko spomenuti samo one najbitnije. Prije referenduma o nezavisnosti 2006. godine u Podgorici je objavljena *Istorija Crne Gore* koju su napisali Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder. Istovremeno objavljena

je i njena skraćena engleska verzija pod nazivom *The History of Montenegro*. Oba autora pripadaju grupi istoričara koji su 90-ih godina otvoreno podržavali tadašnje antimiloševićevske i antiratne pokrete i program izgradnje nezavisne države. Među jače strane ove knjige spadaju, između ostalog, pažnja posvećena kulturnom i socijalnom razvoju, kao i objektivan odnos prema osmanskom periodu. U fokusu pažnje obojice autora bili su periodi samostalnosti na uštrb perioda kad je današnja crnogorska teritorija bila sastavni dio većih državnih cjelina. Živko Andrijašević je 2014. godine u Beogradu, pod istim nazivom, sada kao jedini autor, objavio prepravljenu verziju posvećenu prije svega srpskim čitaocima. Isti autor je 2019. objavio i knjigu *Crnogorska istorija*, u podnaslovu *Pregled prošlosti Crne Gore od praistorije do 2006. godine*, koja je objavljena i na engleskom jeziku. Elizabeta Roberts (Elizabeth Roberts) je 2007. godine u Sjedinjenim Državama u prestižnoj izdavačkoj kući Cornell University Press objavila sintezu *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*. Riječ je o klasičnom narativnom radu s akcentom na političku istoriju i razvoj crnogorskog identiteta. Znatnu pažnju posvećuje diplomatskoj i vojnoj istoriji, za koje postoje bogati izvori i na drugim jezicima. Glavni nedostatak tog djela je činjenica da je crpila prije svega iz engleskih izvora, u bibliografiji navodi samo osam knjiga na južnoslovenskim jezicima. Politikolog Kenet Morison (Kenneth Morrison) 2009. godine u Londonu je objavio *Montenegro: A Modern History*. Međutim u njoj su svekolika događanja koja su prethodila raspadu Jugoslavije početkom 90-ih opisana veoma sažeto. Težište knjige je na periodu od polovine 90-ih, kad se Đukanovićeva vlada počela udaljavati od Beograda, pa do proglašavanja nezavisnosti 2006. godine. I Morisonova knjiga je utemeljena prije svega na engleskim izvorima. Među istaknutije sintetičke projekte može se uvrstiti i petotomni leksikon crnogorske istorije iz 2006. godine (Šerbo Rastoder et al.: *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica 2006). Na njemu su radili pretežno crnogorski autori koji su podržavali ideju nezavisnosti ali i nekoliko istoričara iz inostranstva (uključujući i autora ove knjige). Nakon 2000. godine pojavilo se i nekoliko radova primarno posvećenih postjugoslovenskom periodu i istorijskom razvoju kolektivnog identiteta. U doba kad još nije bilo sigurno da će se crnogorski put ka nezavisnosti završiti uspješno, u Njemačkoj su objavljene dvije kolektivne monografije: Florian Bieber (ed.): *Montenegro in Transition. Problems of*

Identity and Statehood (Baden-Baden 2003) i Jens Becker – Achim Engelberg (hrsg.:): *Montenegro im Umbruch* (Münster 2003). U obje sam imao autorski doprinos. U Francuskoj i u Bugarskoj su nakon obnove crnogorske samostalnosti objavljene dragocijene monografije s analitičkim pristupom koje približavaju problematiku identiteta i konkurentske istorijske narative (Amaël Cattaruzza: *Territoire et nationalisme au Monténégro*, Paris 2010; София Захова: *Черна гора след Югославия: динамика на идентичностите*, София 2013).

„Crna Gora je svjetsko čudo. U istoriji čovječanstva nema primjera da bi tako malobrojan narod cijele vjekove uspješno odolijevao napadima hiljadu puta moćnijeg neprijatelja", napisao je književnik Jozef (Josef) Holeček u uvodu za prvi češki pregled crnogorske istorije i sadašnjosti iz 1876. godine, nazvan jednostavno *Crna Gora* (*Černá Hora*). Od polovine 19. vijeka do Prvog svjetskog rata češka sredina je ispoljavala veliko interesovanje za Crnogorce koji su bili percepirani kao ponosni „slovenski junaci" koji vjekovima uspješno brane svoj nacionalni identitet, vjeru i nezavisnost. Iako je češka sredina kulturno i privredno bila neuporedivo zrelija, tadašnji Česi su kod Crnogoraca poštovali ono što je njima samima nedostajalo. Crna Gora, bez obzira na svoju zaostalost i ograničene izvore, bila je samostalna država s vlastitom dinastijom, sopstvenim državnim institucijama i diplomatskim odnosima s velikim silama. Po svojim ratnim pobjedama, osobenim vladarima i s patrijarhalnom ratničkom kulturom koja je podsjećala na svijet homerskih junaka, bili su u tadašnjoj Evropi znatno poznatiji i vidljiviji od Čeha. Slovenofilski usmjerenim Česima Crna Gora je bila inspiracija i primjer kako se uspješno mogu braniti sopstveni nacionalni interesi. Postala je omiljeni cilj čeških pisaca, umjetnika, novinara, putopisaca i naučnika koji su o Crnogorcima i njihovoj zemlji ostavili brojna svjedočanstva. Zato češki izvori o Crnoj Gori spadaju među najbogatije na svijetu. Veličinu nekadašnje češke fascinacije Crnom Gorom dokumentuje dvotomna bibliografija: *Crnogorska bibliografija 1494–1994,* tom IV, knj. 3, *Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801–1991*, Cetinje 1993. Bibliografija sadrži preko 18.000 bibliografskih jedinica. Nakon nastanka čehoslovačke i jugoslovenske države interesovanje za crnogorsku problematiku se postepeno smanjivalo. Crna Gora više nije bila nezavisna država i Crnogorci su se u češkoj svijesti počeli postepe-

no stapati s ostalim Jugoslovenima. „Crnogorske junake" vremenom su zamjenjivali drugi junaci imaginarnog češkog panteona: najprije češki legionari iz Prvog svjetskog rata, poslije heroji antinacističkog otpora iz Drugog svjetskog rata, onda socijalistički udarnici, i na kraju grabežljivi biznismeni, popularni pjevači, glumci i vrhunski kuvari. Jadranska obala i planinske oblasti Crne Gore do danas spadaju među omiljene destinacije čeških turista, međutim poznavanje crnogorske istorije i svijest o nekadašnjoj fascinaciji Crnogorcima su pale u zaborav. Onog koga bi zanimalo kako se razvijala i preobražavala slika Crnogoraca i Crne Gore u češkoj sredini upućujem na svoju knjigu *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006.* Cetinje – Podgorica, 2009 (češko izdanje: *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti 1830–2006,* Praha 2011).

Ova knjiga – s obzirom na bogatu istoriju češko-crnogorskih odnosa – može čitaocu pomoći da se bolje orijentiše u češkoj istoriji od početka 19. do kraja prve trećine 20. vijeka i može mu olakšati snalaženje u izvorima iz tog vremena, u kojima su česte reference o događanjima u Crnoj Gori i susjednim oblastima Balkana u kojima su Crnogorci često bili aktivni učesnici. Pripadnici češke inteligencije, a često i širih slojeva društva, decenijama su pratili dešavanja u Crnoj Gori i obično su bili dobro informisani. Vijesti i književni tekstovi o toj maloj ali slobodnoj zemlji, zajedno s tadašnjom ideologijom slovenske uzajamnosti, pomagale su im da formiraju svoje stavove u vezi s rješavanje češkog pitanja. Jan Kolar (Kollár), Pavel Jozef Šafarik (Šafařík) i neki drugi pripadnici češkog i slovačkog preporoda znali su za književno djelo Petra II Petrovića Njegoša, pratili su njegove političke korake a neki od njih su se s njim sreli i lično. Istoričar i političar František Palacki (Palacký), u patriotskom diskursu poznat kao „otac češke nacije", i na samrtničkoj postelji s velikim interesovanjem pratio je događanja tokom hercegovačkog ustanka 1876. godine. Neki češki intelektualci, kao što je pjesnik Vitjeslav Halek (Vítězslav Hálek), posjetili su „slovensku Spartu", lično diskutovali s njenim „knjazom-pjesnikom", i o svojim putovanjima obično su ostavljali oduševljena svjedočanstva. Drugi, kao što je Eliška Krasnohorska (Krásnohorská), opjevavali su Crnogorce u svojim pjesmama iako sami nikad nijesu bili na Balkanu. Tomaš Garik Masarik (Tomáš Garrigue Masaryk), kasniji osnivač i prvi predsjednik Čehoslo-

vačke, lično se angažovao u crnogorskoj bombaškoj aferi 1908–1909, bio je upoznat do najmanjih detalja i srijetao se ili dopisivao s njenim učesnicima, uključujući i crnogorske političke predstavnike i teroriste, koji su ih pokušali svrgnuti. „Najveći junak" Marko Miljanov, „turkobija" Peko Pavlović, strašni Omer-paša Latas, „izdajica Nastić", bitka kod Vučjeg Dola ili opsijedanje Skadra – ta imena i događaji su prije Prvog svjetskog rata bili dobro poznati ne samo pripadnicima češke inteligencije već i širim slojevima društva, i budila su konkretne asocijacije. Dakle, ova knjiga može biti korisna ne samo onima koje zanima istorija bivše Jugoslavije i Balkana, već i onima koje dublje interesuje istorija čeških zemalja i češkog naroda s kojim su istorija Crne Gore i Crnogoraca u ključnoj fazi njihovog modernog razvoja povezani brojnim direktnim i posrednim vezama.

Bogate refleksije Crne Gore u češkoj književnosti i umjetnosti koje su visoko cijenjene i dobro poznate i u samoj Crnoj Gori [naročito slikar Jaroslav Čermak (Čermák), književnik Jozef Holeček i slikar, muzikolog i putopisac Ludvig (Ludvík) Kuba], kao i doprinos nekih čeških naučnika u proučavanju Crne Gore [u prošlosti npr. botaničar Jozef (Josef) Rohlena ili geograf Viktor Dvorski (Dvorský), ili nakon 2000. godine tim čeških speleologa i ihtiologa] u kontrastu su s relativno skromnom pažnjom kojoj je istoriji ove zemlje donedavno posvećivala češka istorijska balkanistika. Upoznavanju srednjovjekovne istorije današnje crnogorske teritorije na prijelomu 19. i 20. vijeka dao je svoj doprinos istaknuti istoričar i balkanista Konstantin Jireček (1853–1918), koji je prvi proučio neke od brojnih i dragocijenih dokumenata iz dubrovačkog i venecijanskog arhiva. Većinu tekstova koji se tiču istorije crnogorskog prostora, uključujući i do danas cijenjenu knjigu *Geschichte der Serben* (1911–1918, srpskohrvatski pod nazivom *Istorija Srba*) publikovao je na njemačkom. Jireček je bio i autor kvalitetne odrednice o Crnoj Gori u *Otovom naučnom rječniku (Ottův slovník naučný),* koji je predstavljao najprestižniju opštu enciklopediju izdatu na češkom jeziku kao i najopširniju opštu enciklopediju na bilo kojem jeziku Austrougarske monarhije. Češka istorijska balkanistika je u 20. vijeku ispoljila samo ograničeno interesovanje za Crnu Goru. Devedesetih godina 20. vijeka za vrijeme svog djelovanja na Istorijskom institutu Crne Gore u Podgorici, istoričarka Lenka Blehova (Blechová, danas zaposlena u Isto-

rijskom institutu Akademije nauka u Pragu) posvetila se proučavanju srednjovjekovne istorije Boke Kotorske. Njene knjige *Žene srednjovjekovnog Kotora* (Podgorica 2002) i *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500* (Podgorica 2006) su u južnoslovenskim stručnim krugovima i šire naišle na pozitivan odjek. Prvi kratki pregled crnogorske istorije na češkom predstavlja moja knjiga *Crna Gora* (Černá Hora), koju je 2007. godine objavila praška izdavačka kuća Libri u ediciji „Kratke istorije država".

Tokom pisanja ove knjige crpio sam iz relativno opsežne kolekcije primarnih izvora i sekundarne literature. Iako o crnogorskoj istoriji postoji literatura na nekoliko jezika, apsolutna većina je dostupna samo na nekadašnjem srpskohrvatskom, odnosno na jezičkim standardima proizašlim iz štokavskog jezičkog sistema. U okviru mogućnosti nastojao sam da se za svaki period upoznam s osnovnim objavljenim izvorima i glavnim monografijama na posebne teme, tako da moja verzija crnogorske istorije ne bi bila samo „sinteza drugih sinteza", kao što se to zna dogoditi. Prilikom pisanja ove knjige često sam uviđao koliko je napornog i dragocijenog rada obavilo nekoliko generacija modernih crnogorskih, srpskih i drugih južnoslovenskih istoričara. Bez Slovenske biblioteke u okviru Narodne biblioteke u Pragu, čiji je fond crnogorske, odnosno južnoslovenske literature, izvan bivše Jugoslavije jedan od najbogatijih na svijetu, ovakvu knjigu bi bilo mnogo teže napisati i moralo bi se provesti neuporedivo više vremena u inostranstvu.

Neki djelovi ove knjige utemeljeni su na rezultatima mojih vlastitih istraživanja. Još tokom studiranja na Institutu međunarodnih studija na Fakultetu socijalnih nauka Karlovog univerziteta i na katedri istorije Srednjoevropskog univerziteta u Budimpešti, obavio sam nekoliko studijskih putovanja u Crnu Goru gdje sam se posvetio prije svega okolnostima gubitka crnogorske državnosti 1918. godine i pokušajima crnogorske vlade u egzilu u periodu 1916–1922. da obnovi suverenitet. U okviru doktorskog programa iz socijalne i kulturne antropologije na Fakultetu socijalnih nauka Karlovog univerziteta posvetio sam se proučavanju slike Crne Gore i Crnogoraca u češkoj sredini, naročito u drugoj polovini 19. i prvoj trećini 20. vijeka. U tom smislu sam se više godina dublje upoznavao sa razvojem Crne Gore u periodu u kojem je formirana samostalna država prije Prvog svjetskog rata. Motivacija za studij antropologije bila je i želja da bolje shvatim plemensku

strukturu i život tradicionalnih zajednica zapadnog Balkana. Od 2006. godine kao naučni radnik Istorijskog instituta Akademije nauka Češke Republike bavim se češko-balkanskim odnosima i modernom istorijom južnoslovenskih zemalja. Proučavanju crnogorskih narativa o istoriji i identitetu posvećivao sam se 2008. i 2009. godine u okviru međunarodnog projekta *Regimes of Historicity and Discourses of Modernity and Identity, 1900–1945*, koji je vodio Centre for Advanced Study u Sofiji. Zahvaljujući tome sam dublje pronikao, između ostalog, u problematiku srednjovjekovne istorije koja u diskursima o kolektivnom nacionalinom i vjerskom identitetu igra značajnu ulogu, a posvetio sam se i malo proučavanom a mnogo ispolitizovanom pitanju početka crnogorske nacionalne svijesti prije Drugog svjetskog rata. U okviru međunarodnog projekta *Religions and Values: Central and Eastern European Research Network (REVACERN)*, koji je lansirala Evropska komisija i koordinirala katedra religionistike Univerziteta u Segedinu, dobio sam 2009. godine grant za istraživački rad o rivalitetu između srpske i crnogorske pravoslavne crkve i klerikalizaciji nacionalizma u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije. Nakon toga, pored ostalog, dublje sam istraživao na primjer problematiku mjesta sjećanja, interpretacije crnogorske istorije u istoriografiji, politički život u periodu parlamentarizma nakon 1905. godine (naročito s ulogom češkog političara T. G. Masarika), te Prvi svjetski rat, njegove kasnije interpretacije i komemoracije. Izabrane rezultate svojih istraživanja o problematici identiteta sam sastavio u knjigu *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, koju je u Podgorici 2015. objavila Matica crnogorska. Od kraja 90-ih do proglašavanja nezavisnosti 2006. godine, intenzivno sam pratio aktuelna politička događanja, o čemu sam referisao u štampi i drugim medijima. U periodu od 2000. do 2003. radio sam kao analitičar pariške firme Europe Analyse za Srbiju i Crnu Goru. Zemlju sam redovno posjećivao i sretao se s tamošnjim političarima, novinarima i stručnjacima iz akademske sredine. Od 2010. godine posvećujem se aktuelnim političkim događanjima u Crnoj Gori i ostalim zemljama bivše Jugoslavije i u okviru predavanja i seminara na Institutu međunarodnih studija Fakulteta socijalnih nauka Karlovog univerziteta u Pragu.

CRNOGORSKA TERITORIJA U PRAISTORIJI I ANTICI

PRAISTORIJA

Najstariji tragovi ljudskog prisustva na teritoriji današnje Crne Gore potiču iz srednjeg pleistocena, s početka ledenog doba glacijala Ris (180.000–130.000 god.). Najznačajnije arheološko nalazište iz praistorije, otkriveno 1954. godine, je pećina Crvena stijena iznad rijeke Trebišnjice, odnosno iznad današnje brane kod Bilećkog jezera nedaleko od Nikšića. Lokalitet je bio naseljen praktično neprekidno od kasnog bronzanog doba oko 1000 p. n. e. Njegova okolina omogućavala je lov, ribolov i sakupljanje plodova. Određenu pauzu u dugom ljudskom prisustvu izazvala je erupcija vulkana u relativnoj blizini pećine. Iznad sloja pepela i srušenih stijena arheolozi, za razliku od dubljih slojeva, više ne nalaze tragove od neandertalaca već od čovjeka vrste *homo sapiens*. U doba kad je površina Jadrana bila niža nego danas lokalna populacija je imala kontakte i s udaljenijim oblastima južne Italije. Dokaza o kasnijim kontaktima s Apeninskim poluostrvom nema, očito zbog rasta nivoa mora prije 10.000 godina. Kasniji nalazi svjedoče o vezama ovdašnjeg stanovništva sa širom regijom uz istočnu obalu Jadranskog mora.

U srednjem kamenom dobu (10.000–6000 god. p. n. e.) ljudske zajednice su živjele pretežno u okolini rijeka. Pored Crvene Stijene, jedan od najpoznatijih lokaliteta iz ovog doba je pećina Odmut iznad rijeke Pive, u blizini današnjeg gradića Plužine. Ostaci materijalne kulture na pojedinačnim lokalitetima pokazuju znatne varijacije. S obzirom na razuđenost terena i rijetku naseljenost stanovništva u oblasti nije postojala jedinstvena kultura. Međusobno izolovani mikroregioni razvijali su se pod uticajem lokalnih prirodnih uslova. Lovačko umijeće se usavršavalo. U vezi s promjenama klime izumirale su neke više vrste sisara i rastao je značaj ribolova. Fragmenti keramike svjedoče o postojanju veza između oblasti na zapadnoj obali Jonskog mora i na Apeninskom poluostrvu. U mlađe kameno doba na današnjoj crnogorskoj teritoriji već

možemo govoriti o tri kulturne oblasti. Prvu je predstavljalo Primorje i njegovo najbliže zaleđe u kojem je bila mediteranska klima. Drugu, sjeverozapadnu oblast, činile su doline rijeka Pive, Komarnice i Vrbnice. U sjeveroistočnoj kontinentalnoj oblasti u neolitu su ljudi naseljavali prije svega Pljevaljsku, Bijelopoljsku i Beransku kotlinu, dolinu rijeka Ćehotine, Tare i Lima. Tadašnji ljudi su još uvijek boravili pretežno u pećinama.

Prvo poznato ljudsko naselje izgrađeno na crnogorskoj teritoriji pod otvorenim nebom je lokalitet Kremeštica iz starijeg neolita u blizini današnjih Berana. Njegovi stanovnici bavili su se primitivnom zemljoradnjom i stočarstvom. U kontinentalnom dijelu zemlje tzv. neolitska revolucija je donijela ranije domestikaciju životinja, početak zemljoradnje i masovniju upotrebu keramike. Približno oko 5500 god. p. n. e. Kremeštica i pećina Odmut bili su lokalni centri tzv. starčevačke kulture centralnog Balkana, koja se u starijem neolitu širila dolinom rijeke Drine. U unutrašnjosti su bili povoljniji uslovi za obrađivanje većih površina zemlje. Stjenovite i kraške oblasti u suptropskom pojasu uz obalu bile su pogodnije za lov i stočarstvo. Pronađeni ostaci s juga zemlje imaju više zajedničkih karakteristika s artefaktima iz drugih oblasti istočnog Jadrana, npr. s onim s ostrva Hvara, nego s kulturom iz nedaleke unutrašnjosti.

Na početku bronzanog doba (2200–1800 god. p. n. e.) u jugoistočnu Evropu prodiru grupe nomada indoevropskog porijekla iz oblasti crnomorskih stepa. U posljednjoj fazi bronzanog doba Indoevropljani su se raširili sve do zapadnih djelova Balkanskog poluostrva. Za razliku od Podunavlja i istočnih oblasti Balkana koje su doseljenicima s prostora oko Crnog mora zahvaljući svom geografskom položaju bile dostupnije, današnja crnogorska teritorija je predstavljala izolovaniju oblast i do kulturnih promjena dolazilo je postepeno, često bez direktnog učešća nove populacije. U bronzano doba pojavljuju se nove vrste oružja, keramike i nakita. Promijenio se i odnos prema mrtvima. Za taj period tipično je podizanje pogrebnih mogila, tzv. tumula u kojim su obično bili i pokloni za putovanje u zagrobni život. I u bronzano doba kulturu na današnjoj crnogorskoj teritoriji karakteriše kontinuitet. Stanovnici su dijelom još uvijek živjeli u pećinama, a ujedno su već postojala i naselja pod otvorenim nebom i na utvrđenim brdima. Period između 1800. i

1200. god. p. n. e. naziva se bronzano doba, iako na ovoj teritoriji ostaci bronzanog oružja predstavljaju rijetkost.

Prijelaz između bronzanog i željeznog doba trajao je cijelih pet stotina godina (1200–800 god. p. n. e.). Prva arheološka istraživanja tog perioda na današnjoj crnogorskoj teritoriji u primorskom gradiću Risan obavio je 70-ih godina 19. vijeka engleski arheolog Arthur Evans koji se poslije proslavio iskopavanjima u starovjekom Knososu na grčkom ostrvu Kritu. U široj regiji jugoistočne Evrope dolazilo je do masovnih migracija, poznatih kao tzv. Egejske seobe ili Seobe morskih naroda. Od tih seoba nije bila pošteđena ni današnja crnogorska teritorija. Podjela na dvije različite kulturne oblasti čija granica se manje-više preklapala s razvođem Jadrana i Crnog mora ostaje i dalje vidljiva. Međutim, postepeno su se promijenile njihove osnovne karakteristike: dok je u vezi s tzv. neolitskom revolucijom veći stepen razvoja ispoljavala kontinentalna oblast koja je bila otvorena progresivnim uticajima iz unutrašnjosti, u željezno doba primat u prodoru tehnoloških i kulturnih inovacija preuzima primorska oblast. Primorje u to vrijeme postaje periferijski dio razvijenijeg civilizacijskog kruga antičkog Sredozemlja.

ILIRI

Najstariji stanovnici na prostoru današnje Crne Gore i šire oblasti istočnog Jadrana koji se spominju u pisanim izvorima bili su Iliri. Naše znanje o njima potiče iz tekstova njihovih susjeda i neprijatelja – antičkih Grka i Rimljana. S obzirom na to da su Grci, a naročito Rimljani, često ratovali s Ilirima, njihove opise ne možemo smatrati za potpuno objektivne. Naša znanja o njihovoj razvijenoj materijalnoj kulturi obogaćuju arheološka istraživanja. Iliri, po starogrčkim legendama, potiču od zajedničkog prapretka Ilira, sina Feničana Kadma i njegove žene Harmonije. Po etimolozima ime Ilir ima totemski karakter i izvodi se od riječi koja je naziv za zmiju, koja je u njihovom vjerskom i mitološkom životu imala središnju ulogu. Iliri nijesu predstavljali etnički homogen narod u modernom smislu te riječi. Početkom naše ere, otkad imamo vjerodostojnije izvore, naseljavali su prostor između Jadranskog i Jonskog mora na zapadu, podnožja Alpa s rijekom Dravom na sjeveru, i s tokovima

Dunava i Morave i Vardara na istoku, a na jugu su graničili sa zemljama koje su već pripadale antičkom grčkom svijetu u širem smislu riječi (Epir, Makedonija i Trakija). Nakon rimske okupacije na zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva formirana je prostrana provincija Illyricum, koja je pomogla da se raširi i zapamti ime Ilir, iako je na njenoj teritoriji živjelo i stanovništvo drugog porijekla. Jezgro ilirske provincije činile su sljedeće teritorije današnjih zemalja: Crne Gore, sjeverne Albanije, južne i srednje Dalmacije, Hercegovine, južne Bosne, jugozapadne Srbije i dio današnjeg Kosova. Prema antičkim autorima današnju crnogorsku teritoriju naseljavala su sljedeća ilirska plemena: Ardijejci, Plereji, Enhelejci, Labeati, Dokleati i Pirusti.

U unutrašnjim oblastima koje graniče s današnjom Hercegovinom, do 4. vijeka p. n. e. živjeli su Ardijejci, koje je, po nekim dokumentima, prodor Kelta oko 300 god. p. n. e. potisnuo prema moru. U porječju rijeke Tare živjeli su Autarijati. Nakon proširivanja svoje teritorije naseljavali su još neke crnogorske oblasti na sjeveru, te neke oblasti u istočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji. Autarijati su vrhunac svoje vladavine doživjeli u 6. i 5. vijeku p. n. e. Bili su jedni od nosilaca poznate glasinačke kulture (nazvane po lokalitetu Glasinac u današnjoj Bosni). Njihova materijalna kultura je još od 19. vijeka dobro dokumentovana na osnovu bogatih arheoloških iskopavanja. Budući da su živjeli u manje pristupačnoj unutrašnjosti koju antički pisci nijesu dobro poznavali, pismeni izvori o Autarijatima su rijetki. U 4. vijeku p. n. e. njihova moć opada iz, za sada, nepoznatih razloga. Grčki geograf Agatarhid (Agatharchides) iz Knida u 2. vijeku p. n. e. tvrdio je da je Autarijate desetkovala „najezda ogromnog broja žaba". U predjelima koji se prostiru od sjevernih obala Skadarskog jezera na jugu, pa do rijeke Trebišnjice na sjeveru živjelo je pleme Dokleati. Jezgro njihove teritorije bilo je oko kasnijeg antičkog grada Doclea, čije ruševine se nalaze na ušću rijeke Zete u Moraču, na sjevernoj strani današnje Podgorice. Grad, koji su osnovali tek Rimljani, imao je naziv izveden od etnonima okolnog stanovništva i pomogao je da se sačuva ime njihovog plemena još dugo nakon njegove propasti. Dokleati su imali sopstvene poglavare i djelimično su sačuvali autonomni položaj i nakon što su ih Rimljani pokorili. Natpis u današnjem seocu Riječani, koje je u antici poznato kao *castel Saltua*, spominje Gaja, sina dokleatskog vođe Epikada. Prvi susjedi Dokleata bili su Labeati koji

su naseljavali oblast sjeverno i istočno od Skadarskog jezera, koja je u nekim antičkim izvorima poznata pod imenom Lacus Labeatus (Labeatsko jezero). Rimski istoričar Tit Livije (Titus Livius) u vezi s Trećim ilirskim ratom, kao njihova sjedišta označio je gradove Scodra (Skadar) i Meteon. Meteon se uglavnom tradicionalno poistovjećava s Medunom u današnjím Kučima, ali neki savremeni autori (Branislav Borozan, Milan Pravilović) smatraju da se Meteon nalazio na prostoru Starih Mataguža u Zeti, uz obalu Skadarskog jezera. Osamdesetih godina 20. vijeka i ponovo posljednjih nekoliko godina, na pomenutoj lokaciji su rađena arheološka iskopavanja i lociran je helenistički grad zavidnih gabarita. Arheološki nalazi potvrđuju kulturno jedinstvo regije oko Skadarskog jezera. Nasuprot tome, ne može se precizno tvrditi koju teritoriju su naseljavali Enhelejci. Njihovi tragovi se nalaze u pojasu od Boke Kotorske do Drača u srednjoj Albaniji, djelimično se mogu naći i u sjeverozapadnom Epiru u današnjoj Grčkoj, kao i u oblasti Ohridskog jezera na pograničju današnje Makedonije i Albanije. Antički autori su upravo Enhelejce označili za „ljude jegulje", među koje su se, nakon što su prognani iz Tebe, naselili Kadmo i Harmonija. Kadmo je onda, po legendi, na njihovoj teritoriji osnovao mjesto Buthoa (Budva) i postao uspješan vojskovođa pod čijim vođstvom su Enhelejci porazili susjedna ilirska plemena. Međutim, na kraju su oboje zbog grijehova iz mladosti, za kaznu pretvoreni u zmije. Moguće je da se u tu legendu projektovala svijest o ilirskom kultu zmija. I u slučaju plemena Plerejci raspolažemo samo s fragmentarnim informacijama. Očito je da su živjeli na obali zapadno od Boke Kotorske odakle su ih Rimljani kolektivno deportovali dublje u unutrašnjost. Pirusti su živjeli na sjeveroistoku i, prema savremenim izvorima, bavili su se eksploatacijom rude. Jezgro njihove teritorije bilo je pljevaljsko područje, gdje se ruda eksploatiše do danas.

Ilirska Kraljevina – u čijem okviru je bio veći broj plemena pod centralnom vladom koju je reprezentovala nasljedna dinastija – postojala je od kraja 5. do 2. vijeka p. n. e. i tokom svog vrhunca prostirala od srednjodalmatinskih ostrva na sjeveru do južnih granica ilirske teritorije. Prvobitno jezgro te cjeline ležalo je u oblasti današnje južne Albanije. Ranije se navodilo da su Ilirskom Kraljevinom postepeno vladale dvije dinastije koje su u istoriju ušle pod imenima svojih osnivača. Prva i manje poznata bila je dinastija Bardil (Bardilis). Posljednji pomen o

njoj je približno iz 270. god. p. n. e. Od 260. god. Ilirskom Kraljevinom su vladali vladari iz dinastije Pleurata (Pleuratus) o kojoj je ostalo više dokumenata. Kraljevina je svoj vrhunac doživjela za vrijeme vladavine Pleuratovog sina Agrona (250–230. god. p. n. e.), a njenu istoriju okončao je 168. god. p. n. e. poraz od Rimljana, koji su odveli u zarobljeništvo posljednjeg kralja Gencija (180–168. god. p. n. e.). Danas se na osnovu arheoloških istraživanja procjenjuje da se vjerovatno radilo o jednoj jedinoj dinastiji i jednoj državi koja je u cijelom tom periodu postojala bez prekida. Teorije o prekidima u njenom razvoju i dolasku nove vladarske dinastije vjerovatno su bile prouzrokovane nedostatkom pisanih izvora.

U periodu od 317. do 302. god. p. n. e. središnja vlast ilirske države pomjerila se iz južnoalbanske unutrašnjosti na jadransku obalu. Poslije se prostirala na teritoriji današnje sjeverne Albanije i današnje južne Crne Gore. Nije jasno gdje su ilirski kraljevi za vrijeme vrhunca Ilirske Kraljevine imali prijestonicu. Sa sigurnošću znamo da je kraljica Teuta koja je naslijedila Pleuratovog sina Agrona, imala sjedište u Risnu, u Boki Kotorskoj, a da je posljednji ilirski kralj Gencije imao sjedište u današnjem Skadru. Južna oblast Crne Gore nesumnjivo je pripadala jezgru tadašnjeg Ilirskog Kraljevstva. Legendarna kraljica Teuta (oko 231–227. god. p. n. e.), zapravo regentka koja je vladala u ime svog pastorčeta Pinesa, sprovodila je ekspanzivnu politiku u cilju uspostavljanja kontrole plovidbe na južnom Jadranu. Osvojila je oblast Epira u današnjoj sjevernoj Grčkoj, gradove na današnjoj albanskoj obali i ostrvo Krf. Ilirski pirati ugrožavali su promet između grčkih oblasti i Apeninskog poluostrva. To je Rimljanima pružilo razlog za vojnu intervenciju. Godine 228. p. n. e. Teuta je bila prinuđena da traži mir. Nakon toga vladala je na znatno manjoj teritoriji sa sjedištem u oblasti današnjeg Skadra, i morala je prihvatiti niz ograničenja od strane Rimljana koji su uspjeli uspostaviti kontrolu nad plovidbom po Jadranskom moru. Novi rimsko-ilirski rat vodio se 219. godine p. n. e. Iliri su ponovo izgubili, ali su još nekoliko decenija uspjeli da sačuvaju nezavisnost. Gencije, posljednji ilirski vladar, tokom cijele svoje vladavine nije ispoljavao agresivnost prema Rimljanima, ali je 168. god. p. n. e. u makedonsko-rimskom konfliktu pružio podršku Makedoncima. To je opet poslužilo Rimljanima kao izgovor za pokretanje novog rata. U njemu je rimski konzul Lucije Anicije Galo (Lucius Anicius Gallus) pobijedio ilirsku vojsku i u

Meteonu zarobio vladarevu porodicu. Kralj Gencije im se nakon toga dobrovoljno predao. Poslije tog poraza Ilirska Kraljevina je definitivno bila pokorena i podijeljena na tri samostalne oblasti.

Nakon propasti svoje države ilirska plemena koja su živjela sjeverno od albanske rijeke Mati, računajući i ona koja su naseljavala današnju crnogorsku teritoriju, Rimljanima su plaćala poseban porez. Međutim, sačuvala su određeni stepen plemenske slobode i sami su birali svoje lokalne vladare. Polovinom 2. vijeka p. n. e. u Risnu, nekadašnjoj prijestonici kraljice Teute, vladao je kralj (*basileus*) Balajos. Kovani novčići s njegovim likom i titulom bili su u opticaju u oblasti južno od rijeke Neretve, na današnjem crnogorskom Primorju i na ostrvu Hvaru. Ilirske grupe koje su na vrijeme prešle na stranu pobjednika (u posljednjem ratu npr. stanovnici Risna, Ulcinja ili pleme Pirusta) za nagradu su bili oslobođeni plaćanja poreza. Rimljani su postupali u skladu s legendarnom politikom „podijeli pa vladaj". Iz perioda nakon poraza Ilirske Kraljevine s današnjeg crnogorskog prostora imamo minimum vijesti. Na širokoj teritoriji naseljenoj Ilirima periodično je dolazilo do ispoljavanja prkosa, izbijale su bune i ustanci. Do definitivne pacifikacije cijele ilirske teritorije došlo je za vrijeme trijumvira Oktavijana (Octaviana, kasnijeg cara Augusta) od 35. do 33. god. p. n. e. Posljednju pobunu domorodačkog stanovništva predstavljao je tzv. Batonov ustanak od 6. do 9. god. naše ere.

Još u starije željezno doba (od 8. do 4. vijeka p. n. e.) na teritoriji današnje Crne Gore pojavljivala su se utvrđena naselja, tzv. gradine. Gradine su podizane na dominatnim, teško pristupnim vrhovima koji su omogućavali vizuelnu kontrolu široke okoline. U mlađe željezno doba (od 4. do 1. vijeka p. n. e.) gradine su prerastale u manje utvrđene gradove. Neki od njih, npr. Risan, Budva, Ulcinj ili Medun do danas su neprestano naseljeni, od drugih su danas ostale samo arheološke lokacije. Naselja tog tipa bila su najbrojnija u Primorju, oko Skadarskog jezera i u Bjelopavlićkoj ravnici. Nakit i ukrasni predmeti koji potiču iz starijeg željeznog doba dokumentuju razvoj umjetnosti i zanatske vještine. Za razliku od prethodnih vremena pojavljuju se razrađeni figuralni motivi. Dio nakita je bio lokalnog porijekla, drugi dio potvrđuje postojanje trgovačkih veza današnjeg crnogorskog prostora s unutrašnjošću Balkana, grčkim krajevima, Malom Azijom i jugom Apeninskog poluostrva. Materijalna kultura bila je sastavni dio središnje ilirske oblasti, koja je

pored današnje Crne Gore, obuhvatala jugoistočnu Bosnu, istočnu Hercegovinu, jugozapadnu Srbiju do rijeke Morave, Metohiju i sjevernu i srednju Albaniju.

Od 6. vijeka p. n. e. južni dio današnje Crne Gore je izložen uticaju naprednijeg grčkog prostora, što se ispoljilo u kulturnoj, tehnološkoj i privrednoj sferi. Taj uticaj je pojačalo i osnivanje grčkih kolonija na istočnoj obali Jadrana, naročito na nedalekim dalmatinskim ostrvima. Dolazi do helenizacije materijalne kulture, što potvrđuju import grčke robe i promjena domaće proizvodnje koja počinje imitirati grčke proizvode. I u kontinentalnim oblastima rasla je frekvencija kontakata s Mediteranom, ali arheološki nalazi i dalje pokazuju znatnu mjeru kontinuiteta s prethodnom domaćom tradicijom. Utvrđena naselja se od prijeloma 5. i 4. vijeka p. n. e. pod grčkim uticajem mijenjaju u razvijenija naselja gradskog tipa. Njihovim prepoznatljivim obilježjem postale su moćne gradske zidine – izgrađene tzv. kiklopskim zidanjem (tehnika koja neznatno obrađene masivne kamene blokove spaja u zid bez veziva). Zidine su ponegdje pojačavane tornjevima. Utvrđena akropola u slučaju opasnosti predstavljala je najsigurniji dio grada, i od ostatka naselja je obično bila odijeljena svojim vlastitim zidinama. U priobalnim oblastima formirao se trgovački sloj, od ljudi obično grčkog porijekla, što potvrđuju imena na nadgrobnim natpisima i predmetima za svakodnevnu upotrebu. Zanatlije su za lokalnu elitu proizvodile nakit i drugu luksuznu robu prema stranim uzorima, i praktične predmete čija je proizvodnja bila u duhu lokalne tradicije. Iz okoline lokalnih vladara formirala se još jedna socijalna grupa – vojnici. Dio stanovništva u Primorju bavio se izgradnjom brodova i moreplovstvom. Iliri iz primorskih krajeva, prema rimskim izvorima, često su se bavili gusarstvom, što im je lokalna politička elita tolerisala, ako ih nije i direktno pomagala. Potvrdu značajnih civilizacijskih promjena predstavlja i korišćenje kovanog novca. Za postojanja Ilirske Kraljevine i nakon njene propasti na tom prostoru su u opticaju bile ne samo kovanice stranog porijekla već i vlastite. Iz grčke sredine Iliri su prihvatili higijenske navike, uključujući i banjsku kulturu. Ali izvan gradskih zidina, i dublje u unutrašnjosti, i dalje je vladao kontinuitet s prethodnim načinom života i prehrane, a naročito pastirstvo koje su diktirali tamošnji prirodni uslovi.

RIMSKA CAREVINA

Na današnju crnogorsku teritoriju Rimljani su prvi put prodrli za vrijeme Ilirskih ratova 229. i 219. god. p. n. e. Nakon propasti Ilirske Kraljevine 168. god. p. n. e. oblast je potpala pod trajnu rimsku dominaciju. Na zapadu Balkanskog poluostrva Rimljani su najprije formirali prostranu provinciju Illyricum. Na početku naše ere podijelili su je na dvije manje provincije – Panoniju i Dalmaciju. U okviru Dalmacije koja je bila sastavljena od tri sudske i administrativne oblasti bila je i današnja crnogorska teritorija koja je bila pod jurisdikcijom Naronitanskog konventa sa sjedištem u Naroni (današnji Vid kod Metkovića na ušću Neretve). Nakon upravnih reformi cara Dioklecijana na prijelomu 3. i 4. vijeka formirana je nova provincija Prevalis koja je obuhvatala jug današnje crnogorske teritorije i dio sjeverne Albanije.

Rimsku epohu karakteriše proces romanizacije ilirskog stanovništva koji je bio snažniji u priobalnim krajevima. Neka starija naselja kao Risan, Budva ili Ulcinj prepravljena su u skladu s rimskim urbanističkim principima pa su i dalje održala svoj značaj. Centri u unutrašnjosti nekadašnje ilirske države, uključujući i Meteon, stagnirali su, propadali i iseljavani. Od njih su postajali mali garnizoni koji su čuvali komunikacije. Međutim, Rimljani su osnivali svoje vlastite gradove koji su služili kao novi upravni, trgovački i vojni centri. U njih su naseljavali vojne veterane iz Italije koji su sa sobom donosili novi jezik, običaje i kulturu. Oni su postajali nosioci romanizacije. Pored penzionisanih vojnika i trgovaca proces romanizacije potpomagalo je i regrutovanje domorodaca koji su kao mladići slani u vojsku a nakon što bi odslužili dvadeset, dvadeset i pet godina vojne službe vraćani su u zavičaj kao punopravni rimski građani. Nakon tolikih godina provedenih u raznim djelovima Imperije u pravilu su bili pod velikim uticajem rimske kulture. Pored njih tu su bili i kolonisti s Apeninskog poluostrva koji su dobijali poljoprivrednu zemlju i naseljavali se izvan gradova. Ostaci manjih seoskih farmi nazivanih *vila rustica* u Crnoj Gori su pronalaženi naročito pokraj nekadašnjeg puta između Epidaura (Cavtata) i Scodre (Skadra).

Od novih rimskih gradova osnovanih u unutrašnjosti u 1. vijeku n. e. najznačajniji je bio Doclea, podignut na ušću Zete u Moraču. Nedaleko od Pljevalja, na raskrsnici puteva, osnovano je naselje koje po sačuva-

nom fragmentu zovemo Municipium S. (od njegovog imena ostalo je samo prvo slovo). Novi gradski centri osnivani su u skladu s rimskom tradicijom s dvije glavne ulice koje se sijeku pod pravim uglom. Blizu njih nalazio se *forum* – gradski trg, hramovi i javna kupatila – *therme*. Iza grada nicale su prostrane nekropole. Za rimske vladavine znatno je porastao značaj zanatlija koji su se udruživali u okviru svojih profesionalnih organizacija (*collegium*) na čelu s prefektima. U antičkoj Doclei pored ostalog bio je i ceh zanatlija koji su se bavili obrađivanjem metala, kamena i drveta. Potvrđeno je i postojanje ceha obrađivača željeza i ceh grobara. Među cijenjene zanatlije spadali su kamenoresci koji su obrađivali materijal iz lokalnih kamenoloma. U lokaciji Đurići u Boki Kotorskoj, gdje se do danas vadi kvalitetan kamen crvenkaste boje, postojao je kamenolom još za Rimske Carevine. Raširilo se i maslinarstvo. Blizu Starog Bara još uvijek postoji veliki maslinjak za koji se procjenjuje da je zasađen prije 2000 godina.

Rimljani su za vrijeme svoje vladavine – s obzirom na svoje vojne i privredne potrebe – izgradili sistem saobraćajnica. Preko današnje crnogorske teritorije vodio je put od Narone s ušća Neretve do Scodre (Skadra). Drugi, već spominjani put, vodio je od Epidaura (Cavtata) preko Olcinia (Ulcinj) do Scodre (Skadra). Treći put je prolazio od primorskog Risna do unutrašnjosti, preko današnjeg Grahova i Nikšića, do Municipiuma S. i onda je produžavao dalje preko teritorije današnje Srbije. Na crnogorskom jugu, gdje niz gradova i manjih naselja neprekidno postoji još od antičkih vremena, trase današnjih puteva kopiraju nekadašnje rimske ceste. Za primorje najveći značaj imao je morski saobraćaj. Za manje plovne objekte bila je plovna i rijeka Bojana koja je tako spajala obalu s unutrašnjom oblašću oko Skadarskog jezera.

Doclea je ubrzo nakon svog osnivanja postala jedan od najznačajnijih gradova u oblasti južnog Jadrana i njene zaleđine. Ovdašnje stanovništvo održavalo je intenzivne kontakte s drugim centrima istočnojadranskog prostora. Među glavne trgovačke artikle spadali su ulje, vino, masline i žito, koji su prevoženi u amforama. Nakon sticanja statusa municipija Doclea je razvila trgovačke veze i s Apeninskim poluostrvom, Bliskim istokom, Grčkom i rajnskom oblašću. Grad je vrhunac razvoja dosegao u periodu od polovine 2. vijeka do prve četvrtine 3. vijeka. U okviru reformi cara Dioklecijana koji je vladao od 284. do 305. godine, Doclea

je postala glavni grad novoformirane provincije Prevalis. U to vrijeme grad je trgovao čak i sa sjevernom Afrikom, Podunavljem i Panonijom. Docleu je odlikovao kosmopolitizam. Sačuvani su i tragovi jevrejskih doseljenika, a od početka 4. vijeka ovdje su živjeli i hrišćani, što potvrđuju sačuvane nekropole.

Rimljani nijesu planski pokušavali asimilirati pokoreno ilirsko stanovništvo. Iliri koji su im se prije toga dugo i hrabro odupirali, krajem stare i početkom naše ere stiču reputaciju kao istaknuti ratnici u rimskoj službi. Svi slobodni ljudi su 212. godine dobili status rimskih građana, što je produbilo integraciju istočnojadranskog prostora. I nekoliko rimskih careva bilo je ilirskog porijekla (pojam Ilir rimski autori nijesu koristili kao opis etničkog identiteta već za obilježavanje teritorijalne pripadnosti svog lokalnog stanovništva, bez obzira na stepen njihove kulturne i jezičke romanizacije). Najpoznatiji od njih bio je već spominjani Dioklecijan. Moćni car, reformator Carevine i poznati progonilac hrišćana, koji je najvjerovatnije rođen u gradu Doclea ili njegovoj okolini, tokom kasnijih vjekova u mašti lokalnog stanovništva mutirao je u mitski lik „cara Dukljana", đavola koji je po legendi bio prikovan pod podgorički Vezirov most preko Morače.

Uz domaće ilirske kultove i rimski vjerski panteon na ovaj prostor su prodirali i duhovni uticaji s Bliskog istoka. Iliri nijesu vjerovali u jedno glavno božanstvo, kao politeisti bili su pristalice kultova cijelog niza lokalnih bogova. Neka od njihovih božanstava postepeno su se stopila s nekim od rimskih bogova, na sličan način kao što su se poslije „paganska" božanstva u okviru hristijanizacije stopila s likovima hrišćanskih svetaca. Među raširene lokalne tradicije spadao je kult zmije čije refleksije nalazimo i u mitu o Kadmu i Harmoniji. Pored njega postojao je kult konja, odnosno jahača na konju, koji je u rimsko doba bio nešto kao otjelotvorenje boga Medaurusa koji je pored ostalog bio zaštitnik grada Risna, te bog iscjelitelj. U vezi s božanstvima rimskog porijekla na crnogorskom prostoru potkrijepljeno je postojanje kulta boga Merkura, zaštitnika trgovine, Jupitera gromovnika i ratničkog vođe, boga šuma Silvana, boginjâ Venere i Dijane i kult Herakla. Dokazano je i da je na sjeveru crnogorskog prostora poštovan i kult orijentalnog boga Mitre, i prvobitno keltske boginje Epone, zaštitnice konja, koja je bila omiljena među vojnicima pomoćnih jedinica. Pronađeni su i materijalni tragovi

prisutnosti pristalica judaizma i hrišćanstva. U reprezentativnoj palati u Risnu, koju su otkrila arheološka istraživanja, na podu spavaće sobe sačuvan je upečatljivi mozaik na kojem je prikazan bog sna Hipnos, u okruženju stilizovanih cvjetnih motiva. Načinom svoje obrade, mozaik predstavlja unikat i u okviru šireg antičkog svijeta.

Na prijelomu 3. i 4. vijeka na ovom prostoru rastao je uticaj hrišćanstva koje 313. godine Milanskim ediktom o slobodi religija u Rimskom Carstvu postaje ravnopravno s ostalim kultovima. Crkveno sjedište u provinciji Prevalis postala je Scodra, a značajno središte nove religije postaje Doclea. U njoj su pronađeni temelji dvije ranohrišćanske bazilike, dok se ostaci treće nalaze u obližnjem selu Doljani. Na jugu današnjeg crnogorskog prostora arheolozi su našli ostatke niza crkvi iz vremena prije prodora Slovena. Hrišćanstvo je, ubrzo nakon što je priznato, postalo dominantna religija i to ne samo tu već i u cijeloj jugoistočnoj Evropi. Hristijanizacija je često bila površna, što je važilo naročito za ruralne oblasti. Američki medievista V. A. Fine situaciju je rezimirao na sljedeći način: „Paganstvo (prije svega kao ritual i s određenim elementima vjere više nego cjelovit vjerski sistem) je i dalje živjelo pored hrišćanstva. Stari paganski običaji dobili su hrišćansko ruho. Hrišćanski praznici su slavljeni u iste dane kao praznici paganski a niz starih paganskih obreda sačuvan je pod maskom hrišćanstva. Atributi paganskih bogova pridavani su hrišćanskim svecima i često se događalo da svetac koji se slavio na dan na koji se ranije slavilo neko pagansko božanstvo dobije neke od osobina svog prethodnika. I crkve su građene na nekadašnjim svetim mjestima. Mnogi ljudi, naročito ljudi sa sela, koji su formalno bili hrišćani, zapravo su živjeli kao pagani.“ (Fine 1991: 18)

Rimsko Carstvo je 395. godine podijeljeno na Istočno i Zapadno, koje je propalo 476. godine. Provincija Prevalis ušla je u sastav Istočne, znatno stabilnije i vitalnije polovine carstva. Glavni grad Istočnog carstva postao je Konstantinopolj koji je osnovan tek za vladavine cara Konstantina (324–330) i do početka 13. vijeka uspješno je odolijevao svim napadačima. Istočno Rimsko Carstvo ušlo je u istoriju kao „vizantijsko“, iako su sami Vizantijci sebe nazivali Romejima (Rhomaioi) a svoj glavni grad Novi Rim, čime su isticali kontinuitet s prethodnim političkim tradicijama (Stephenson 2004: 1). Vizantijsko Carstvo nastavilo je tradiciju Rimskog Carstva u sferi politike, prava, administracije i ratnih vještina,

međutim glavni jezik bio je grčki, a kulturno i duhovno bilo je hrišćansko. Provincija Prevalis je bila u sastavu Istočnog carstva, ali u jezičkom i kulturnom smislu je više pripadala sferi Zapadnog, latinskog uticaja. Granica između sfera latinskog i grčkog uticaja, tzv. Jirečekova linija, nazvana po češkom istoričaru i balkanisti Konstantinu Jirečeku, koji ju je početkom 20. vijeka ustanovio, dijelila je Balkansko poluostrvo od zapada na istok južno od današnje crnogorsko-albanske granice.

Rimska Carevina je posljednjih vjekova svog postojanja slabila i – u okviru migracionog procesa koji je trajao nekoliko vjekova i koji je ušao u istoriju pod nazivom „Velika seoba naroda" – pustošili su je prodori uljeza. Prve talase „barbara" Carevina je uspijevala integrisati ali dalje najezde više nije uspjela savladati. Teritorija današnje Crne Gore, relativno udaljena od granica Carevine, dugo je od tih napada bila pošteđena. Tek u 5. vijeku u provinciju Prevalis prodrli su Goti koji su opustošili i Docleu. Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva na Apeninskom poluostrvu i u Dalmaciji je osnovano Ostrogotsko Kraljevstvo pod vođstvom kralja Teodorika (Theodorich, 474–526). U njegov sastav su ušle i neke oblasti današnje Crne Gore. Po zapadnom Balkanu kretale su se uglavnom manje gotske grupe i zato njihovi prodori nijesu ostavili dublje tragove. Naziv utvrđenja koje je postalo jezgro kasnijeg grada Nikšića – Anagastum, u sloveniziranoj verziji Onogošt, nesumnjivo je gotskog porijekla ali nije sigurno da li su ga Goti stvarno i podigli. Utvrđenje je najvjerovatnije postojalo i prije gotske invazije.

Godine 535. Vizantijska Carevina je počela rat protiv Ostrogota. Vizantijci su uspjeli razbiti njihovu državu i potisnuti ih s istočne obale Jadrana. Povratak vizantijske vladavine je opet donio red, prosperitet, razvijenu formu državne uprave i kulturni procvat. Za vladavine cara Justinijana djelimično je bila obnovljena Doclea koju je prije toga prvo opustošila gotska najezda a onda 518. godine veliki zemljotres. Obnovljeni grad je postao duhovni centar cijele oblasti i sjedište biskupije. Na istočnoj obali Jadrana nakon učvršćivanja vizantijske vlasti formiran je lanac utvrđenja i luka, koji su obezbjeđivali put od istočnog Mediterana na zapad, od vizantijskih država do sjeverne Italije. Vizantijci su se usredsredili prije svega na kontrolu strateški značajnih tačaka i gradova u kojima je bilo žarište svjetskog i crkvenog života, a ne na neselektivnu kontrolu cijele teritorije kao što je to bila sposobna Rimska Carevina na vrhuncu svoje moći.

SLOVENSKA INVAZIJA

Na slabo branjenu vizantijsku teritoriju u drugoj polovini 6. vijeka počela su prodirati slovenska plemena koja su se trajno naseljavala na prostoru jugoistočne Evrope. Sloveni su se uvrstili među kasne učesnike „Velike seobe naroda". Na Balkansko poluostrvo došli su manje-više istim putem kao turkijski narodi (Huni, Avari, Bugari, Pečenezi i drugi). Prije toga živjeli su sjeverno od Karpata, negdje u oblasti između Visle i Pripjatskih močvara. Sloveni su u unutrašnjost Balkana prodirali uz glavne saobraćajnice i riječne tokove. U zapadne, pretežno planinske djelove Balkana prije njih su stigli njihovi bliski saveznici – turkijski Avari. Početkom 7. vijeka uspjeli su osvojiti Docleu i njenu okolinu, Zahumlje, odnosno prostor na današnjoj granici sjeverozapadne Crne Gore i Hercegovine i ušća rijeke Neretve. Salonu, najznačajniji centar Dalmacije pokorili su 614. godine. Prema kasnijim vizantijskim vijestima avarskim najezdama odolijevalo je samo nekoliko gradova na jadranskoj obali, među kojima su bili Kotor i Budva. Nije ostalo mnogo tragova o kratkotrajnoj nadvladi ratobornih ali nedovoljno brojnih Avara. Tek Sloveni, koji su se počeli naseljavati nakon njih, na presudan način su uticali na etnički i jezički karakter tog područja.

O današnjem crnogorskom prostoru nemamo detaljnijih vijesti koje bi nam pomogle da bliže osvijetlimo tok slovenske invazije i problematiku suživota Slovena sa starosjediocima koji su se povukli u dobro branjene gradove na obali ili u zavučene planinske oblasti. Gradovi na obali još dugo su izdržali kao oaze romanske kulture. Ovdašnji stanovnici i neslovenske izbjeglice iz unutrašnjosti – zahvaljujući višem nivou obrazovanja – bili su svjesni značaja kontinuiteta prethodnih tradicija. Nije poznato koliko je trebalo vremena da se doseljenici pomiješaju s prvobitnim stanovništvom, ali je dokazano da su se prilagođavali ovdašnjem načinu života i primali postojeće kulturne i tehnološke običaje. U oblasti arhitekture, obrade metala, sahranjivanja i umjetnosti – po saznanjima arheologa – ne može se uočiti velika kulturna promjena u odnosu na predslovenski period. S jezičkog aspekta u dolinama rijeka i nizijama postepeno su preovladali govornici slovenskog jezika. Pastirske grupe koje su živjele u planinskim oblastima, kasnije obično poznate pod imenom Vlasi, dugo su sačuvale svoje vlastite romanske dijalekte. Do nji-

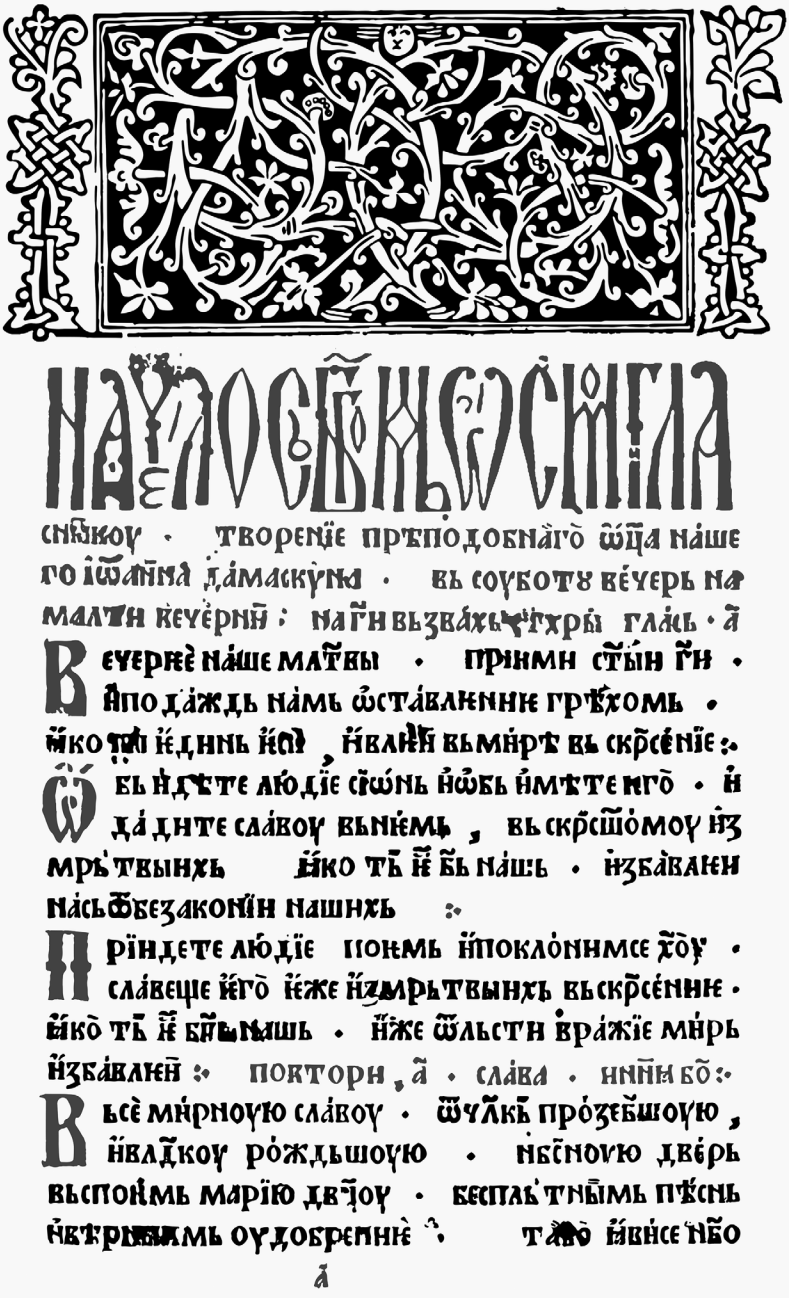
hove definitivne jezičke asimilacije došlo je tek u srednjem vijeku. Dio leksike romanskog porijekla u vezi s pastirskim načinom života prodro je u južnoslovenske jezike i održao se u njima do danas. Pored toga, brojni toponimi na teritoriji Crne Gore, uključujući ime poznate planine Durmitor, nesumnjivo su romanskog porijekla.

Sloveni su imali svoj vlastiti politeistički vjerski sistem. U nekim slovenskim zajednicama vrhovno božanstvo zvalo se Perun, međutim nije sa sigurnošću poznato da li su pristalicama tog boga pripadale i one grupe koje su se naselile na današnji crnogorski prostor. Istoričar Pavle Mijović pretpostavlja da se kult Sv. Ilije Gromovnika na ovome prostoru može direktno dovesti u vezu s poštovanjem Peruna, odnosno da je hristijanizacijom Sv. Ilija u novom vjerskom panteonu zamijenio Peruna (Mijović 1980). Uz najmoćnije božanstvo Sloveni su poštovali i veliki broj drugih bogova u čiju kompetenciju su spadale razne sfere prirode bitne za čovjekov život: ljetina, kiša, munje, plodnost ili zaštita životinjskih stada. Višim silama posvećivali su ritualne žrtve. Takođe su vjerovali u postojanje ženskih natprirodnih bića, zvanih vile. Vjerovanja u vile – koje žive u šumi, u vodi ili u planinama, i legende o njihovim sposobnostima i susretima s ljudima – u Crnoj Gori su bila veoma raširena sve do modernih vremena (Čirgić 2018: 177–194) Najmoćnije vile, koje po vjerovanjima lokalnih ljudi utiču na živote ljudi i vremenske prilike, tradicionalno su obitavale na najvišim vrhovima – npr. na Lovćenu ili Komu. Ne može se dokazati direktna veza između tih vjerovanja i vjerskog panteona starih Slovena. Međutim, nije isključeno ni da su u postojanje sličnih bića vjerovali i predslovenski starosjedioci.

O sudbini hrišćana nakon slovenskog prodora, osim u nekoliko gradova na obali, ne znamo praktično ništa. Hrišćanstvo je u unutrašnjosti bilo manje-više potisnuto slovenskim politeizmom. Ionako je vjerovatno da je prvobitno seosko stanovništvo u kasnoj antici bilo hristijanizovano samo površno. Gradovi na jadranskoj obali u ranom srednjem vijeku odigrali su ulogu uporišta iz kojih se hrišćanstvo ponovo širilo u unutrašnjost. Hristijanizaciju je podržavala Vizantijska Carevina za koju je taj proces predstavljao značajan korak u obnovi svog nekadašnjeg uticaja. Definitivno pokrštavanje balkanskih Slovena odvilo se u 9. vijeku, kad se, naročito za cara Vasilija I, na hrišćanstvo preobratio niz slovenskih knjaževa kojim su Vizantijci zauzvrat potvrđivali njiho-

vu nasljednu vlast nad pojedinim oblastima. Slovenski vladari su tako posredstvom konverzije dosezali legitimaciju svoje vlasti. S vizantijskog stanovišta na taj način postajali su predstavnici Carevine i dobijali su svoje mjesto u njenoj političkoj i vojnoj hijerarhiji. Pored toga, iz Rima, centra zapadnog hrišćanstva, na prostor istočnog Jadrana slato je također više misionarskih misija s ciljem rehristijanizacije oblasti.

DUKLJA, ZETA I CRNA GORA U SREDNJEM VIJEKU

DUKLJA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Na prostranoj teritoriji srednje i jugoistočne Evrope gdje su se trajno nastanile razne grupe Slovena, postepeno su se formirale stabilnije političke cjeline nazivane sklavinije. Sklavinije su postajale poznate ili pod imenom svog slovenskog plemena koje ih je formiralo ili pod starim, predslovenskim nazivom oblasti u kojoj su formirane (Ćirković 2004: 12). Za područje koje se prostiralo između Boke Kotorske na sjeveru, ušća rijeke Bojane u Jadransko more na jugu i razvođu između morskih slivova Jadranskog i Crnog mora u unutrašnjosti, čije jezgro predstavlja plodna nizija skadarsko-zetskog bazena, ustalio se naziv Duklja, koji je izvedenica od naziva rimskog grada Doclea. Na osnovu najstarijih izvora zaključujemo da su se kao dukljanski prostor prvobitno smatrali unutrašnji krajevi, dok su gradovi na obali imali vlastitu autonomiju.

Vizantijci su na invaziju Slovena i drugih etničkih grupa na teritoriju Carevine, pored ostalog, reagovali i osnivanjem specijalnog ureda koji je imao zadatak da prati problematiku varvarskih plemena i o njoj podnosi pismene izvještaje. Moguće je da je upravo iz tih izvora – koji nijesu sačuvani – crpio i vizantijski car Konstantin VII Porfirogenit koji je na prijelomu 40-ih i 50-ih godina 10. vijeka napisao svojevrsno uputstvo pod nazivom *O upravljanju Carstvom* (*De administrando imperii*), namijenjeno njegovim nasljednicima. Spis sadrži niz informacija o slovenskim plemenima i njihovoj političkoj organizaciji. U nedostatku drugih dokumenata ovaj spis predstavlja ključni izvor za protivrječne interpretacije i teorije o etničkom porijeklu južnoslovenskih naroda i do danas je često citiran u raznim nacionalističkim polemikama.

Vizantijski car je pogrešno pretpostavljao da je grad Docleu, koju on naziva Diocleom, od kojeg je izvedeno ime Duklja, izgradio rimski car Dioklecijan, koji je za vrijeme svoje vladavine osnovao Split. Na

kraju rimske vladavine u jugoistočnu Evropu naselili su se Sloveni koji su prvobitno naseljavali oblast sjeverno od Karpata. U doba raspada Rimske Carevine dolazi do upravnog usitnjavanja istočne obale Jadrana i njenog zaleđa u unutrašnjosti na brojne samostalne administrativne jedinice koje su nekad zajedno činile antičku Dalmaciju. Osamostalili su se i pojedini gradovi i okolni narodi: „Hrvati, Srbi, Zahumljani, Trivunjani (Travunjani) i Konavljani i Dukljani i Pagani." (Porfirogenit 1994: 68). Ti narodi priznavali su autoritet sopstvenih starješina – župana. Porfirogenit je tvrdio da su Vizantijci za vladavine cara Vasilija poslali emisare koji su pokrstili dotad nepokrštene pripadnike naseljenih naroda. Vizantijci su takođe priznavali autoritet domaćih vladara koje su oni sami izabrali.

Konstantin Porfirogenit nam približava tadašnju geografsku i političko-upravnu podjelu zapadnog Balkana ali na osnovu nje se ne može odgovoriti na pitanje da li su se i kako stanovnici pojedinih zemalja međusobno razlikovali. Obala današnje Crne Gore po vizantijskom tumačenju pripadala je temi (*theme*) Dalmacija koja je počinjala sjeverno od Drača (Dyrrhachia, danas albanski Durrës), ili eventualno od Antibari (današnji Bar) i protezala se skroz do Istarskog poluostrva. Vizantijski car takođe govori o širim slovenskim zajednicama nazivanim Hrvati i Srbi, i oblastima koje su oni naseljavali. Za razliku od nekih susjednih oblasti Porfirogenit nije uvrstio Duklju ni u srpsku ni u hrvatsku oblast. Tadašnja Srbija – po Porfirogenitu – prostirala se u porječju rijeka Lima i Pive (riječ je o oblastima koje većim dijelom leže na sjeveru današnje Crne Gore) a kao srpske izričito je označio Paganiju u donjem toku rijeke Neretve, Zahumlje, Trebinjsku oblast i Konavle, tj. teritoriju današnje Hercegovine i južne oblasti današnje Hrvatske (Trebinjskoj oblasti je, po Porfirogenitu, pripadao i grad Risan u Boki Kotorskoj). Dakle, Srbija se, u pravom smislu te riječi, prostirala u unutrašnjosti iza pojasa manjih država koje su ležale pokraj mora ili u njegovoj neposrednoj blizini. Zemlje koje su naseljavali Hrvati ležale su sjevernije (njihovo jezgro bila je dalmatinska unutrašnjost) i s Dukljom nijesu imali zajedničku granicu.

Porfirogenit Duklju definiše kao zemlju na teritoriji današnje Crne Gore i dijelom sjeverne Albanije koja se s primorske strane prostirala od utvrđenih gradova Lješ (Alessio) iz teme Drač, Ulcinj, Bar, pa sve

do Kotora, dok je u unutrašnjosti u planinskim djelovima graničila sa Srbijom. „I dukljanska zemlja bijaše prije u vlasti Romana, koje naseli tamo iz Rima car Dioklecijan (...). Podvrgnuta bijaše caru romajskome. Avari i ovu zemlju zarobe i opuste, a bude opet napučena za cara Heraklia, kako no i Hrvatska i Srbija i Zahumska i Trebinska i Konavli. A Duklja se zove po gradu, koji sagradi car Dioklecijan, a sad je pust. Do današnjeg se još dana zove Duklja. U zemlji Duklji jesu veliki gradovi naseljeni Gradac, Novigrad i Lontodokla (Lonto) i Duklja.“ (Porfirogenit 1994: 94) Neke pristalice crnogorskog identiteta na osnovu Porfigenitovog spisa zaključuju da su stanovnici Duklje koje autor nije uvrstio među Srbe predstavljali samostalnu slovensku skupinu – Dukljane. Po srpskim interpretacijama nema nikakve sumnje da je i Duklja bila srpska, samo što to vizantijski car nije spomenuo jer mu nije ni bilo bitno ili nije imao dovoljno informacija. Prema savremenim konstruktivističkim tumačenjima nastanka modernih naroda, u tom periodu još se ne može govoriti o etničkom identitetu u modernom smislu riječi.

U izvorima iz ranog srednjeg vijeka pojavljuju se protivrječne informacije o gradu Duklji (Doclea). Porfirogenit spominje da je antička Doclea, koju on naziva Diocleom, u njegovo doba bila pusta. Arheološka iskopavanja potvrdila su odsustvo srednjovjekovnih nalaza, osim ostataka jedne ranosrednjovjekovne crkve, na lokaciji ušća Zete u Moraču, gdje se prvobitna Doclea nalazila. Vlada saglasnost po pitanju razaranja i pustošenja grada u vrijeme slovenskog prodora. Međutim, u izvorima se Duklja i dalje spominje kao upravno i crkveno središte istoimene zemlje. Dakle, grad s tim imenom je nesumnjivo postojao i u periodu od 7. do 10. vijeka. Vjerodostojno objašnjenje utemeljeno na arheološkim istraživanjima i novim interpretacijama izvora ponudio je Branislav Borozan, bivši direktor Istorijskog muzeja u okviru Narodnog muzeja Crne Gore. Stanovništvo Diocleje se, po njemu, zbog slovenske invazije povuklo na bolje branjeno mjesto, i tako održalo kontinuitet dotadašnje gradske i crkvene tradicije. Sličnih premještanja na istočnoj jadranskoj obali bilo je u više slučajeva: ugroženo stanovništvo se iz Salone zajedno s upravnim i crkvenim institucijama preselilo u bolje branjenu Diokle-cijanovu palatu i tako je nastao grad Split; stanovništvo antičkog Epidaura (Cavtata) našlo je utočište na nedalekom ostrvu koje će kasnije postati jezgro kasnijeg Dubrovnika. Tako su u vrijeme najezde Slovena

– prema Borozanu – stanovnici prvobitne Duklje našli utočište (refugium) nekoliko kilometara sjevernije u tvrđavi pokraj značajne saobraćajnice između Narone i Skadra, na strateškom uzvišenju koje se moglo dobro braniti. Riječ je o lokalitetu Martinićka gradina blizu današnjeg puta između Podgorice i Danilovgrada. Arheološka istraživanja na tom mjestu, za razliku od prvobitne lokacije, potvrđuju postojanje niza građevina iz ranog srednjeg vijeka računajući i dvije značajne crkve. Jedna od njih, Crkva Svetog Mihaila ima slične karakteristika s tadašnjim episkopalnim crkvama u Dubrovniku i Kotoru, a sadrži i fragmente iz prvobitne bazilike iz kasnoantičke Diokleje. Te činjenice potvrđuju tezu da je lokalitet Martinićka gradina istovjetan s Dukljom iz ranog srednjeg vijeka koja je po pismenim dokumentima poznata kao politički centar istoimene sklavinije i sjedište biskupije. Naselje na lokaciji Martinićka gradina je propalo tek nakon što je grad osvojio i opustošio bugarski car Samuilo krajem 10. vijeka.

I u periodu od 9. do 11. vijeka postojale su razlike između naprednih gradova u Primorju i njihovog zaleđa u unutrašnjosti. Gradovi na obali nadovezali su se na tradiciju kasne antike i bili su centri latinske kulture. U unutrašnjosti su se prostirale pretežno slovenske župe seoskog karaktera čije centre su predstavljale utvrđene rezidencije. Župe na današnjem crnogorskom prostoru, kao originalne upravne oblasti, formirale su se na sličan način kao i u drugim dinarskim krajevima pod velikim uticajem konkretnih geografskih uslova, u pravilu oko većih dolina ili u kraškim poljima ograničenim brdima. Bez obzira na različitosti koje ih odlikuju, između primorskih i unutrašnjih oblasti ipak su postojale brojne veze, naročito u privrednoj oblasti. Iako na istočnoj jadranskoj obali Vizantijci dugo nijesu uspijevali nametnuti svoju vlast, formalno su cijelu regiju sa svim pojedinačnim sklavinijama i samostalnim gradovima i dalje smatrali za svoju. Nakon dolaska Slovena smanjila se i trgovačka razmjena regije sa svijetom, prorijedili su se putevi i raširilo gusarstvo. Vizantijska Carevina je uspjela postepeno učvrstiti i stabilizovati svoju vlast osnivanjem *tema* (*theme*) – upravnih provincija koje su osnivane tamo gdje su Vizantijci imali vojne posade. Postojanje tema najpreciznije održava stvarnu veličinu Carevine. Veći dio 7. i 8. vijeka prostor o kojem govorimo nije spadao pod upravu nijedne vizantijske teme, što potvrđuje da tu Vizantijci zapravo nijesu vladali. U prvoj polo-

vini 9. vijeka osnovana je tema Drač s centrom u luci Drač (Dyrrhachium, italijanski Durazzo, albanski Durrës) na današnjoj albanskoj obali. Drač ubrzo postaje glavno uporište vizantijske vlasti u cijeloj oblasti, odakle su Vizantijci pokušavali kontrolisati gradove na današnjoj crnogorskoj obali, kao i u to vrijeme još uvijek pretežno kontinentalnu Duklju (Fine 1991: 65).

U 9. vijeku istočna obala Jadrana bila je izložena ekspanziji Arapa, koje su savremeni izvori nazivali Saracenima. Nakon što su pokorili sjevernu afričku obalu, krenuli su u pljačkaške pohode na sjever. Uspjeli su osvojiti neke djelove današnje južne Italije, uključujući i Siciliju koja je postala njihova baza. Za vrijeme vladavine vizantijskog cara Vasilija I, Saraceni su 840. godine opustošili i gradove na dalmatinskoj obali, uključujući i Budvu i Kotor. Do početka 70-ih godina 9. vijeka njihove najezde predstavljale su veliku opasnost. Vizantijci su morali povećati broj vojnika na balkanskoj obali Jadrana. Osnovali su novu temu Dalmaciju, sa sjedištem u Zadru, čiji najjužniji dio je bio grad Kotor. Gradovi na obali južno od Boke Kotorske ostali su u sastavu teme Drač. Velika vojna ekspedicija pod vođstvom Vizantijaca, u čijem sastavu su bili i borci iz mnogih dalmatinskih gradova i sklavinija na istočnoj jadranskoj obali, 871. godine opsjela je i osvojila Bari, ključnu luku na jugu Apeninskog poluostrva kojom su dotad vladali Saraceni. Tako je zaustavljena arapska ekspanzija. Najstariji dokaz koji potvrđuje da su Dukljom vladali lokalni vladari – olovni pečat s grčkim tekstom „Petar, arhont Dioclei" – potiče iz 9. vijeka. Njegov nosilac, o kojem ne znamo ništa bliže, bio je dakle vizantijski vazal s titulom arhont, koja je označavala lokalnog vojnog i političkog predstavnika. Na osnovu njegovog imena Petar, kao i činjenice da je na pečatu prikazana Bogorodica s djetetom i krst, zaključujemo da je bio hrišćanin. Upravo u 9. vijeku bio je vrhunac hristijanizacije južnoslovenskih krajeva.

Na prijelomu 9. i 10. vijeka vizantijska vlast u ovoj oblasti je ponovo oslabila zbog ekspanzije bugarske države, čiji je vladar, car Simeon, 896. godine nanio teški poraz vizantijskoj vojsci. Duklja se tako našla na zapadnom kraju bugarskog uticaja, ali za razliku od susjedne Raške bugarska vojska je nije opustošila. O tadašnjoj situaciji u Duklji imamo nepouzdane vijesti. O njoj se piše u *Ljetopisu Popa Dukljana* iz druge polovine 12. vijeka, ali s obzirom na veću vremensku distancu između

nastanka teksta i opisivane situacije, većina istoričara opise starijeg perioda iz tog djela ne uzima kao potpuno vjerodostojne. Po njemu, tri lokalna vladara su jedan za drugim vladala Dukljom: Tugomir, njegov sin Hvalimir i onda Hvalimirov sin Petrislav. Petrislava je krajem 10. vijeka naslijedio njegov sin Vladimir – a on je već nesumnjivo istorijska ličnost o kojoj govore i drugi izvori.

VLADIMIR: KNEZ I SVETAC

Iz magle fragmenata i pretpostavki dukljanska istorija izranja na svijetlo dana u doba kad se na Balkanu bližio sukob između Vizantijaca pod vođstvom cara Vasilija II (976–1025) i bugarske države cara Samuila. Južnoslovenska istoriografija, kao i današnja makedonska, Samuilovu državu naziva makedonskom, iako je u evropskoj istoriografiji, kao i u Bugarskoj, češće označena kao bugarska. Prva sačuvana bilješka o dukljanskom vladaru Vladimiru je vijest o izaslanstvu koje je poslao vizantijskom caru Vasiliju. Najstariji izvori znaju ovog dukljanskog vladara samo pod imenom Vladimir. U dijelu literature se susrijećemo i s dvojnim imenom Jovan Vladimir, međutim, ime Jovan se javlja tek znatno kasnije kao dodatak koji se nije koristio za njegova života. I crnogorska narodna tradicija ga poznaje samo pod imenom Vladimir. Knez Vladimir je težio produbljivanju saveza s Vizantijom protiv tadašnje bugarske države, čije jezgro je ležalo u današnjoj Makedoniji, tj. relativno blizu Duklje. Bugarska država se u godinama koje slijede širila prema zapadu. Car Samuilo je 997. godine osvojio Drač, glavno vizantijsko uporište u oblasti. Onda je u oblasti između Ulcinja i Skadra potukao dukljansku vojsku. Nakon bitke, Bugari su zarobili kneza Vladimira. Tako je car Samuilo stekao kontrolu nad Dukljom i susjednom Raškom. Odolijevali su mu samo ulcinjski gradski bedemi. Njegova najezda je definitivno razorila ranosrednjovjekovni grad Duklju (danas arheološki lokalitet Martinićka gradina) koji više nikad nije bio naseljen. Tamošnji biskup je uspio izbjeći u Dubrovnik. Bugarska vojska je napredovala na sjever, skroz do Zadra, usput opljačkavši Dalmaciju, i preko unutrašnjosti se vratila u Samuilovu prijestonicu Prespu, u današnjoj Makedoniji. Knez Vladimir je bio odveden u dvorac bugarskog cara gdje je neko vrijeme ostao u zarobljeništvu. Prema legendi, u Prespi se u kneza Vladimira

zaljubila Kosara, kćerka cara Samuila, koja je kao pobožna hrišćanka pomagala očevim zatočenicima, nagovorila je oca da ga oslobodi i udala se za njega. Bilo kako bilo, sigurno je da se knez Vladimir stvarno vratio u Duklju kao zet i vjerni vazal cara Samuila, i da je vladao u svojoj zemlji i u dijelu dračke teme, koju mu je bugarski vladar povjerio. Knez Dragimir, stric kneza Vladimira, kao bugarski vazal, postavljen je na mjesto vladara u susjednoj Trebinjskoj oblasti i Zahumlju. I upravnik grada Drača, kojeg je takođe postavio car Samuilo, oženio se jednom od carevih kćerki. Tako je u ove tri oblasti na jadranskoj obali bugarski vladar postavio svoje vazale i međusobno ih povezao rodbinskim vezama (Fine 1991: 194).

Samuilo, koji je za cara proglašen 997. godine, na vrhuncu svoje moći vladao je prostranom teritorijom između Crnog mora na istoku, Jadranskog na zapadu, Dunava na sjeveru i Egejskog mora na jugu. Vladao je Bugarskom, zapadnom Trakijom, Makedonijom, Tesalijom, Epirom i Albanijom, a posredstvom svojih vazala i Dukljom, Raškom, Trebinjskom oblašću, Zahumljem i dijelom Bosne. U borbama koje su uslijedile između Vizantijaca i Bugara i koje su se vodile i u neposrednoj blizini (1005. godine Vizantijci su ponovo osvojili Drač), knez Vladimir nije učestvovao ali je ostao lojalan svom tastu. Kraj Samuilove vladavine obilježilo je nekoliko vojnih poraza koje su mu nanijeli Vizantijci. Nakon smrti cara Samuila 1014. godine, knez Vladimir ostaje vjeran njegovom nasljedniku caru Radomiru, kojeg je njegov brat od strica Vladislav 1015. godine ubio u lovu i sâm preuzeo vlast. Novi car Vladislav pozvao je kneza Vladimira da mu dođe na dvor koji je ležao na ostrvu na Prespanskom jezeru. Knez Vladimir nije vjerovao novom caru. Na put je krenuo tek kad mu je car Vladislav poslao simboličnu garanciju svojih dobrih namjera – mali drveni krst. Ubrzo nakon što je došao u Prespu, 22. maja 1016. godine, uprkos jemstvu, po carevom naređenju, knez Vladimir je ubijen kad je izlazio iz crkve. Na osnovu sačuvanih dokumenata ne možemo saznati zašto. Po jednom izvoru u zavjeru je bio upleten i ohridski arhiepsikop, ali njegov eventualni cilj ili prethodni konflikt s dukljanskim vladarom nije nam poznat. Da li je knez bio kažnjen zbog toga što je u ratu s Vizantijom ostao neutralan? Ili je novi bugarski vladar želio da bez posredstva vazala direktno vlada u Duklji? Ili ga je, kao Samuilovog zeta, smatrao za potencijalnu opasnost pa ga je

za svaki slučaj nemilosrdno odstranio, isto kao što je odstranio i svog brata od strica? To se čini kao najuvjerljivija mogućnost. Međutim, ma kakve da je car Vladislav imao planove nije ih uspio ostvariti. Godine 1018. krenuo je s vojskom na zapad da osvoji Drač, ali je bio poražen i ubijen. Prema nekim izvorima pao je u borbi protiv Vizantijaca, a po jednoj legendi, koju je zabilježio Pop Dukljanin, svoju groznu dušu ispustio je na gozbi kad mu se prikazao duh ubijenog kneza Vladimira. Moćna bugarska država se raspala i veliki dio Balkana, uključujući i Duklju, ponovo se našao pod vizantijskom vlašću (Fine 1991: 198)

Knez Vladimir je bio sahranjen u crkvi u Prespi, gdje je bio i ubijen. Ubrzo su njegov grob počeli da povezuju s raznim čudima. Car Vladislav je dozvolio Kosari da ostatke svog muža prenese u njegov zavičaj. Tijelo je bilo položeno u manastir Prečista Krajinska kod Skadarskog jezera, u kojem je Kosara provela ostatak života kao kaluđerica. Kneza Vladimira su počeli poštovati kao sveca i njegov kult se raširio u oblasti južnog Jadrana među lokalnim Slovenima, Albancima i Grcima: bio je poštovan u rodnoj Duklji, Albaniji, Makedoniji i drugim djelovima Balkana. Njegovi ostaci su 1381. preneseni u manastir Svetog Jovana u Elbasanu u današnjoj Albaniji (Sloveni ga doduše nazivaju Sveti Vladimir, dok se u albanskoj sredini zove Sveti Jovan – Shën Gjon). Od 1995. godine njegovi ostaci izloženi su u novoizgrađenoj pravoslavnoj crkvi u Tirani. I u današnjoj Crnoj Gori pripadnici i pravoslavne i katoličke crkve, i Crnogorci i Srbi i Albanci, poštuju Svetog Vladimira Dukljanskog kao značajnog sveca. Poštovanje Svetog Vladimira odlikuje sinkretizam, koji reflekuje multikulturalnu tradiciju u oblasti oko Skadarskog jezera, koja je bila jezgro nekadašnje dukljanske države i do danas predstavlja središte Vladimirovog kulta. Simbol njegovog mučeništva – drveni krst koji mu je navodno poslao podmukli car Vladislav vjekovima je čuvan bez obzira na promjene u vjerskim odnosima. I stanovništvo koje je u osmanskom periodu priješlo na islam smatralo je da krst Svetog Vladimira garantuje zaštitu cijeloj oblasti i dobru žetvu. Relikvija se svake godine nosila u procesiji – u kojoj je učestvovalo lokalno pravoslavno, katoličko i muslimansko stanovništvo – na vrh Rumije koja se prostire između Jadrana i Skadarskog jezera, na kojoj krst na Trojičindan treba da dodirnu prve zrake sunca.

KNEZ VOJISLAV I FORMIRANJE DUKLJANSKE DRŽAVE

O dešavanjima u Duklji nakon smrti kneza Vladimira imamo protivrječne podatke. Poslije poraza bugarske vojske kod Drača, zemljom svojih predaka pokušao je vladati njegov stric Dragimir koji je kao bugarski vazal vladao u susjednoj Trebinjskoj oblasti i Zahumlju. Stanovništvo razvijenih primorskih gradova kao što su Kotor ili Drač nije htjelo da bude podređeno vladarima iz unutrašnjosti iz redova lokalnih Slovena ili, nešto udaljenijih, Bugara. Sami su upravljali svojim gradovima i sami su održavali odnose s Vizantijom. Kad je – prema *Ljetopisu Popa Dukljanina* – Dragimir sa svojim odredima želio prijeći preko Kotorskog zaliva, stanovništvo Kotora se s oružjem u rukama suprotstavilo njegovim planovima. Knez Dragimir se pred razbješnjelom gomilom navodno sakrio u crkvu na malom ostrvu kod današnjeg Tivta. Međutim, Kotorani su srušili krov crkve i njenu unutrašnjost zatrpali balvanima i kladama koje su ubile kneza.

Duklja se opet našla pod većom kontrolom Vizantije preko upravnog centra u Draču. Zemljom je najvjerovatnije, kao i ranije, vladao domaći knez koji je formalno bio vizantijski vazal. U Duklji je 1034. godine pod vođstvom lokalnog vladara kojeg vizantijski izvori nazivaju Vojislav, iako se u svim domaćim izvorima poput *Ljetopisa Popa Dukljanina* i *Lokrumskih povelja* pominje kao Dobroslav, izbio ustanak protiv Vizantije. To je na neki način moralo imati veze s promjenom na prijestolju u Konstantinopolju, koja se odigrala iste godine, što se ispoljilo privremenim slabljenjem vizantijske vlasti u udaljenijim oblastima. Nijesmo sigurni da li je knez Vojislav/Dobroslav s knezom Vladimirom i njegovom porodicom bio u srodstvu. Vojislav je – prema *Ljetopisu Popa Dukljanina* – bio sin Vladimirovog strica Dragimira. Upravo u tom periodu Vizantija je, nastojeći da napuni državnu blagajnu, povećala poreze svojim balkanskim vazalima, a ujedno je davala privilegije uticajnim velikoposjednicima. Vojislav je odbio da Vizantiji plati zahtijevani tribut, pobunio je stanovništvo i navodno u toku jedne noći pobio sve (vjerovatno malobrojne) vizantijske predstavnike u zemlji (*Ljetopis Popa Dukljanina* 1967: 234). Vizantijska kaznena ekspedicija je zarobila buntovnog slovenskog vladara i deportovala ga u Konstan-

tinopolj. Njegova zemlja se našla pod direktnom upravom vizantijskog *stratega* (upravnika provincije) sa sjedištem u Draču. Vojislav je ubrzo uspio pobjeći iz glavnog grada Carevine, vratio se u svoju zemlju i ponovo preuzeo vlast. Krajem 30-ih godina 11. vijeka uslijedile su nove kaznene ekspedicije protiv buntovne oblasti koje su se uglavnom odvijale prema sljedećem scenariju: vizantijska vojska dolazila je iz Drača na dukljansku teritoriju a lokalni ratnici povlačili su se u planine s kojih bi iznenadnim napadima nanosili gubitke neprijatelju i primoravali ga na povlačenje. Vizantija je privremeno izgubila kontrolu nad Dračem i odustala od pokušaja da slomi otpor kneza Vojislava (Fine 1991: 203)

Na dukljansku obalu 1040. godine nasukao se vizantijski brod koji je plovio za Solun. Brod je vozio zlato koje je caru Mihajlu V poslao njegov brat, „svemogući evnuh" Jovan Orfanotraf. Knez Vojislav je odbio da im vrati blago što je Vizantijce još više razljutilo. Budući da su u međuvremenu opet uspostavli kontrolu nad Dračom, protiv neposlušnog vladara su poslali novu kaznenu ekspediciju. Završila je kao i prethodne: Vojislav se povukao u planine s kojih bi preduzimao protivnapade kojim je razbio vizantijsku vojsku. U međuvremenu je učvrstio svoju vlast i pokorio neke od susjednih oblasti. Njegova država se sad prostirala od sjeverne Albanije do Stona, na poluostrvu Pelješcu. Vizantijci su 1042. godine protiv Dukljana poduzeli kaznenu ekspediciju većih razmjera u kojoj su učestvovali i odredi njihovih vazala iz okolnih oblasti: bosanskog bana, raškog župana i zahumskog kneza Ljutovida koji je komandovao vojskom vizantijskih saveznika iz redova Slovena. Vizantijska vojska se okupila nedaleko od Skadra, prešla preko rijeke Bojane i preko planinskog grebena Rumije se spustila do primorske nizije pored Bara. Njihovi slovenski saveznici su na dukljansku teritoriju krenuli sa sjevera. Knez Vojislav je prvo napao jaču vizantijsku vojsku. Napad je počeo u zoru – njegovi vojnici su nastojali da stvore utisak da su u toku noći opkolili Vizantijce. Razbili su ih i njene razbijene djelove gonili na jug sve do rijeke Drim. Nakon toga Vizantijci više nijesu poduzimali akcije protiv Vojislavljeve države i morali su se pomiriti s njenom samostalnošću. Bitka kod Bara donijela je odlučujuću pobjedu koja je osigurala nezavisnost i uslove za politički razvoj koji je Duklja doživjela u narednim decenijama 11. vijeka. Na mjestu gdje se odigrala bitka, kod sela Tuđemila, danas se uzdiže spomenik u obliku mramornog obeliska.

Od obnove crnogorske nezavisnosti 2006. godine, 7. oktobar – dan kad je izvojevana pobjeda kod Bara – slavi se kao „Dan Vojske Crne Gore".

Nakon što su porazili Vizantijce, Dukljani su se okrenuli na sjever. Pod vođstvom Gojislava, sina kneza Vojislava, pobijedili su vojsku slovenskih saveznika Vizantije pod komandom kneza Ljutovida, koji je doduše uspio pobjeći ali Dukljani su osvojili njegovo Zahumlje. Nakon što su utvrdili svoju vlast na sjeveru, raširili su svoju teritoriju i na jugu u okolini Drača. Nakon 1043. godine o knezu Vojislavu više nemamo podataka. Umro je te godine ili ubrzo nakon nje, na vrhuncu svoje moći. Period njegove vladavine predstavljao je prijelom u dukljanskoj istoriji. Vojislav je uspio izboriti i odbraniti nezavisnost od moćne Vizantijske Carevine, proširiti teritoriju svoje države i utemeljiti dinastiju. U poređenju s Dukljom okolne države potčinjene Vizantiji bile su u narednom periodu politički, vojno i trgovački manje značajne. I po pitanju razvoja kulture i crkve, dukljanska država je do početka 12. vijeka u širem regionalnom kontekstu imala zapaženu ulogu.

KRALJ MIHAILO I USPON DUKLJE U DRUGOJ POLOVINI 11. VIJEKA

Knez Vojislav je osnivač dinastije Vojislavljevića, koja je u Duklji vladala do kraja 12. vijeka. Dinastija je kasnije po njemu dobila ime iako on možda nije bio prvi član svoje porodice koji je upravljao zemljom. Nakon smrti svoje majke, vjerovatno 1046. godine, novi dukljanski vladar postao je Vojislavljev sin Mihailo. Koristio je kraljevsku titulu, ali pouzdaniji dokumenti o njegovom formalnom priznanju potiču tek s kraja njegove vladavine. Po svemu sudeći, Mihailova braća su imala funkcije lokalnih vladara u pojedinim oblastima, nijesu vodili samostalnu politiku prema susjedima, kralju su plaćali porez i u slučaju rata sa svojim ljudima su mu bili na raspolaganju. Da bi očuvao svoju vlast kralj Mihailo je morao uspostaviti odgovarajuće odnose sa Vizantijom. Granicu između dukljanske države i moćne Carevine očito je predstavljala rijeka Drim u sjevernoj Albaniji. U nastojanju da osigura mirniji suživot sklopio je mirovni ugovor s Vizantijom. Dobio je visoku vizantijsku titulu *protospatar* i tom prilikom se ponovo oženio. Njegova druga žena bila je rođaka cara Konstantina IX Monomaha. Vizantijcima je zauzvrat vratio

teritoriju u okolini Drača koju je krajem svoje vladavine osvojio njegov otac. Do početka 70-ih godina 11. vijeka njegovi odnosi s Vizantijom su bili bez problema. Međutim, i kralj Mihailo je imao osvajačkih planova. U borbu je slao svoje sinove. Iz prvog braka ih je imao sedam, a iz braka s vizantijskom princezom još četiri. Dukljani su ubrzo pokorili Rašku na čije prijestolje je kralj Mihailo postavio sina Petrislava. Raškoj je ostavljena teritorijalna i politička nezavisnost. Osvojio je i Kotor koji je – uz dvorac u danas iščezloj Prapratni južno od Bara – postao njegovo drugo sjedište.

Nije se ustručavao ni da uruši dobre odnose s Vizantijskom Carevinom, čim je došlo do njenog slabljenja. Godine 1071. Vizantiju su zadesile dvije katastrofe. Nakon izgubljene bitke kod Mancikerta u Maloj Aziji, Turci Seldžuci su zarobili i samog cara. Na drugom kraju Carevine Normani su osvojili južnotalijansku luku Bari koja je predstavljala ključno uporište Vizantijaca na južnom Jadranu. Zbog slabljenja vizantijske vlasti u narednoj godini izbio je ustanak u Makedoniji pod vođstvom zemljoposjednika Đorđa Vojteha. Ustanici su od kralja Mihaila tražili pomoć. U pomoć im je poslao dvije vojske, jednu pod vođstvom svog sina Konstantina Bodina, a drugu na čelu s vojskovođom kojeg u nekim izvorima nazivaju Petrilo, mada je najvjerovatnije riječ o Bodinovom polubratu Petrislavu koji je nekoliko godina ranije postavljen na raški prijesto. Na putu prema ustanicima Bodin se u jesen 1072. zaustavio u Prizrenu gdje je, uz Vojtehovu saglasnost, pod imenom Petar, krunisan za bugarskog cara. Bodin je nakon toga krenuo na istok gdje je osvojio grad Niš. Vojska pod vođstvom Petrila se okrenula prema jugu i osvojila Ohrid, ali Vizantijci su je kod grada Kastoria odbili te se morala vratiti u Duklju. Đorđe Vojteh je ostao u Skoplju gdje ga je zarobila vizantijska kaznena ekspedicija. Bodin je iz Niša krenuo na jug. Na teritoriji današnjeg Kosova bio je poražen i zarobljen od Vizantijaca koji su ubrzo ugušili i posljednja žarišta makedonskog ustanka. Bodin je odveden u Konstantinopolj a onda u Antiohiju. Tek nakon što je 1078. godine umro vizantijski car Mihajlo VII, uz pomoć mletačkih mornara uspio se vratiti kući.

Sedamdesetih godina 11. vijeka dukljanski vladar se u političkom i crkvenom smislu okreće od Vizantije – pod čijim političkim i kulturnim uticajem se odvijao prvi dio njegove vladavine – prema Zapadu. Posredstvom Rima želio je da osigura potvrdu svoje kraljevske vlasti i uzdizanje

Barske biskupije na nadbiskupiju. Centar jurisdikcije nad crkvenim pitanjima na cijeloj teritoriji njegove države bi se tako našao pod njegovom političkom kontrolom. Oko duhovne jurisdikcije nad crkvom u Duklji dugotrajno su se sporile Splitska i Dubrovačka nadbiskupija. Pretenzije na dukljansku teritoriju imalo je i makedonsko crkveno sjedište u Ohridu i Drač koji je bio u sferi Vizantijskog uticaja. S dukljanskog prostora se još nijesu izgubili ni tragovi kasnoantičke crkvene tradicije, gdje je prije najezde Slovena postojala samostalna nadbiskupija. Postojanje Barske biskupije, koja je nakon Samuilovog razaranja grada Duklje bila nosilac kontinuiteta dukljanske crkvene tradicije, izvori potvrđuju od 9. vijeka. S obzirom na crkveni raskol između Zapadne (katoličke) i Istočne (pravoslavne) crkve do kojeg je došlo 1054. godine, pitanje duhovne jurisdikcije nad istočnom obalom Jadrana u drugoj polovini 11. vijeka imalo je dublji vjerski i geopolitički značaj. U prilog osnivanju vlastite nadbiskupije išli su i praktični problemi: kad su 1045. godine biskupi iz Kotora, Bara, Ulcinja i Svača krenuli na skup crkvenih velikodostojnika Splitske nadbiskupije na Hvaru, zadesila ih je oluja i svi su se utopili.

Rim je preko dukljanskog vladara želio učvrstiti zapadni crkveni uticaj u oblasti, međutim papa je morao uzeti u obzir i zahtjeve Dubrovnika i Splita. Čini se da je Mihailo kontakt s papom uspostavio na vlastitu inicijativu, jer je od njega u pismu koje nije sačuvano tražio da mu pošalje zastavu (*vexillum*) kao simbolično priznanje njegove kraljevske titule i ujedno uzdizanje Barske biskupije na nadbiskupiju. Papa Grgur VII ga u svom pismu iz 1078. godine oslovljava kao „kralja Slovena“ (*rex Sclavorum*), što govori da je Mihailo kraljevsku titulu koristio i prije toga i da ga je Rim kao kralja priznao. Papa je obećao da će mu dati simbole kraljevskog dostojanstva, ali da će odluku o osnivanju Barske nadbiskupije donijeti tek nakon detaljnijeg razmatranja. Nije poznato kad i u kakvim okolnostima je došlo do predavanja atributa kraljevske vlasti. U crkvi Svetog Mihaila u Stonu (na početku poluostrva Pelješca, sjeverozapadno od Dubrovnika), koju je krajem svoje vladavine podigao Mihailo, dukljanski vladar je prikazan s klasičnom kraljevskom krunom zapadnog (talijanskog) tipa. Međutim, osnivanje nadbiskupije nije dočekao.

DUKLJA ZA KRALJA BODINA

Posljednji pomen o kralju Mihailu potiče iz 1081. godine, kad je vjerovatno preminuo. Na dukljanski prijesto zasjeo je njegov sin Bodin koji je vodeće mjesto morao izboriti na štetu svog strica Radoslava. Radoslav je nekad označavan za Mihailovog savladara, što objašnjava zašto se nakon bratove smrti smatrao za njegovog nasljednika. Nekoliko oblasti u zemlji bile su pod kontrolom Radoslavljevih sinova. Kralj Bodin je uspio pobijediti konkurentsku granu porodice. Radoslav je izbjegao u Travuniju, gdje je i umro. Barski biskup je posredovao u pomirenju zavađenih rođaka i priznanju Bodinovog prava na prijesto. Na prijelomu 70-ih i 80-ih godina 11. vijeka dolazi do unutrašnjopolitičkog slabljenja Vizantijske Carevine. Vojni i politički predstavnici iz Drača uključili su se u borbu oko vlasti. To su iskoristili Normani čije uporište je bilo u južnoj Italiji i 1081. godine napali Drač. Po savremenim vijestima prilikom odbrane grada kralj Bodin je bio saveznik vizantijskog cara. U odlučujućoj bici protiv Normana i njihovih mletačkih saveznika, koja se u oktobru 1081. godine vodila kod Drača, dukljanska vojska je ostala neočekivano suzdržana i nije napadala protivnika. Dukljani nijesu otvoreno pomagali Normanima ali su indirektno doprinijeli njihovoj pobjedi. Pitanje je da li je Bodin bitku smatrao izgubljenom i htio poštedjeti svoje ljudstvo ili je zapravo bio tajni saveznik Normana. U aprilu iste godine oženio se italijanskom djevojkom Jakvintom (Iaquinta), kćerkom značajnog pronormanskog građanina iz Barija, ali nije sigurno da li to ima veze sa njegovim političkim simpatijama. Otad su ga Vizantijci vidjeli kao nepouzdanog vladara s kojim imaju neriješene račune. Kad je 1085. godine umro normanski vojskovođa Robert Gviskard (Guiscard), kralj Bodin je to iskoristio da osvoji Drač. Poslije ga je, međutim, predao Vizantijcima, valjda da bi odobrovoljio cara Aleksija Komnena. Vizantijci ipak više nijesu vjerovali Vojislavljevićima i kad su konsolidovali svoju vlast na obali, napali su na Duklju i Rašku. O daljim dešavanjima imamo protivrječne vijesti. Prema jednom izvoru dukljanski kralj je bio ne samo poražen, već i zarobljen i odveden u Konstantinopolj. U drugim izvorima nema te informacije, tako da neki istoričari sumnjaju da je kralj Bodin po drugi put bio zarobljen. A ako i jeste, relativno brzo je morao biti oslobođen – naime, već 1091. godine pojavljuje se žalba da nevjerni Bodin ne poštuje dogovor i ponovo napada vizantijske oblasti.

U međuvremenu kralj Bodin je postigao određene uspjehe u pregovorima s Rimom i tako je ostvario nastojanja svog oca. Krajem 80-ih godina 11. vijeka došlo je do konflikta oko papske stolice za koju su se otimala dva pretendenta – Urban II i Kliment III. Barski biskup Petar je otputovao u Rim da bi pokušao uvjeriti najviše crkvene predstavnike da je potrebno obnoviti nekadašnju nadbiskupiju na dukljanskom prostoru. Protivpapa Kliment III koji je tad imao jaču poziciju, prihvatio je njegove argumente. Papska bula objelodanjena 8. januara 1089. unaprijedila je Barsku biskupiju u nadbiskupiju. Pod nadležnost barskog nadbiskupa spadale su ne samo dukljanska teritorija i gradovi Kotor, Ulcinj, Svač i Skadar, već i unutrašnje zemlje – Raška (Srbija), Bosna i Trebinjska oblast. Formalno je obuhvatala prostranu oblast zapadnog Balkana a u nekim predjelima se preklapala s teritorijama na koje su pretendovali pravoslavni episkopi iz Drača i Ohrida. U kontinentalnim oblastima u kojima ni kralj Bodin ni njegovi nasljednici nijesu vladali, uprava Barske nadbiskupije bila je samo nominalna. Crkva u Raškoj, na primjer, i dalje je bila pod pravoslavnim uticajem Vizantije. Međutim, za samu Duklju osnivanje Barske nadbiskupije je dugotrajno gledajući imalo ključni značaj. U okviru velike crkvene šizme dukljanska hijerarhija se čvršće približila katoličkom Zapadu. Uprkos kasnijim promjenama konfesionalne strukture i postepenoj dominaciji pravoslavlja, Barska nadbiskupija je ostala u sastavu rimokatoličke crkve i u ostatku srednjeg vijeka a dio lokalnog stanovništva joj je ostao vjeran i kasnije, iako relativno malobrojan, u poređenju s pristalicama pravoslavlja i islama. Barska nadbiskupija je do danas ostala značajna institucija crnogorskog duhovnog života i, uostalom, najstarija crnogorska institucija aktivna i u 21. vijeku.

U periodu od 1096. do 1097. preko dukljanske teritorije na putu za „Svetu zemlju" prošli su odredi krstaša pod vođstvom grofa Rajmonda Tuluškog (Raymond de Toulouse). U Skadru ih je lično dočekao „slovenski kralj" čije ime izvori ne navode, ali je očito da je riječ o Bodinu. Na izmaku 11. vijeka, još za Bodinova života, u Duklji su ponovo izbili konflikti između pripadnika pojedinih grana vladajuće dinastije. Bodinova italijanska žena Jakvinta – prema *Ljetopisu Popa Dukljanina* – bojala se da bi položaj njene djece mogli ugroziti unuci Bodinovog strica Radoslava. Zbog toga je u Skadru zatvorila Radoslavljevog sina Branislava i njegove muške potomke. Branislav je u zatvoru umro, ali njegovi

sinovi su uspjeli pobjeći. Izbjegli su u Dubrovnik, koji je tradicionalno pružao azil progonjenima. Kralj Bodin je opsjeo Dubrovnik, no gradski predstavnici su pomogli Branislavljevim sinovima da pobjegnu u Konstantinopolj. Bodin je nakon toga zauzeo grad, i nasuprot gradskih bedema podigao tvrđavu. Tačan datum njegove smrti nije poznat. Pretpostavlja se da je umro 1101. godine, iako ima i malobrojnijih naznaka da je možda preminuo tek 1108. godine.

SLABLJENJE DUKLJANSKE DRŽAVE U PRVOJ POLOVINI 12. VIJEKA

Poslije smrti kralja Bodina zavladao je haos. Kamen spoticanja je bila podjela zemlje na župe koje su kao leno dobijali pojedini pripadnici dinastije, od kojih su onda pravili svoja uporišta. Vojislav, Mihailo i Bodin imali su dovoljno autoriteta koji im je omogućavao da na mjesto nelojalnih postavljaju lojalne članove dinastije. Ni oni to nekad nijesu uspijevali bez okršaja i prolivanja krvi. Po svemu sudeći postojalo je nepisano pravilo da vlast nasljeđuje najstariji član porodice, nakon kojeg je nasljeđuju njegovi potomci. Međutim taj ideal ambiciozniji pripadnici dinastije nekad nijesu respektovali. Nakon Bodinove smrti među njima dolazi do nesloga i sukoba. Međutim, među njegovim potencijalnim nasljednicima nije se pojavila nijedna jača ličnost. Od slabljenja dukljanske države profitirale su naizmjenično Raška i Vizantijska Carevina. Nedostatak političkog autoriteta kao i jačanje susjednih oblasti, produbljivala je i činjenica da su u novom vijeku prestale vojne ekspedicije u druge krajeve koje su imale znatan ekonomski značaj i koje su pomagale vlastodržcima da stiču autoritet i politički uticaj.

Oko Bodinovog nasljedstva sukobile su se dvije grane porodice. S jedne strane stajala su Bodinova polubraća, sinovi kralja Mihaila iz njegovog drugog braka s vizantijskom plemkinjom, na čelu s najstarijim Dobroslavom. Drugu grupu pretendenata predvodila je udovica Jakvinta koja je na prijesto htjela postaviti jednog od svojih sinova. Dobroslav se kao nastariji član porodice proglasio za kralja. Vizantijci su preferirali sporednu granu Vojislavljevića – potomke Bodinovog strica Radoslava koji je krajem Bodinove vladavine izbjegao u Konstantinopolj. Radoslavljevi

sinovi su uz podršku Vizantije otišli u Drač. Jedan od njih, Kočapar, nakon toga otišao je u Rašku gdje je za oružanu akciju dobio podršku župana Vukana, kojeg je svojevremeno Bodin postavio za namjesnika u Raško. Vukanova i Kočaparova vojska su u bici pokraj rijeke Morače pobijedile i zarobile Dobroslava i u okovima ga odveli u Rašku. Na dukljanski prijesto dospio je Kočapar. Međutim, saveznici su se iz nama nepoznatog razloga razišli. Vukan je napao na Duklju, Kočapar je pobjegao u Bosnu a onda u Zahumlje gdje je i umro.

Dukljansko plemstvo izabralo je za vladara Vladimira, unuka kralja Mihajla i Bodinovog sinovca. Raški župan je taj izbor podržao. Vizantijci koji su se pripremali na napad Normana koncentrisali su svoju vojsku u regiji. Zbog svrgavanja Kočapara, kojeg je Konstantinopolj favorizovao, prijetila je opasnost da vizantijska vojska napadne obje južnoslovenske zemlje. Vladimir je radije izgladio svoje odnose s Vizantijcima a svadbom s Vukanovom kćerkom popravio je svoje odnose i s Raškom. Uslijedilo je nekoliko godina mira. Svrgnutom Dobroslavu bilo je dopušteno da se iz Raške vrati u svoju zemlju, ali rodbina ga je internirala u Skadar. Borba oko nasljedstva između dvije neprijateljske grane porodice Vojislavljevića se ponovo rasplamsala. Autor *Ljetopisa Popa Dukljanina,* koji je pisao polovinom 12. vijeka, nije skrivao svoje simpatije prema predstavnicima vizantijske strane. Jakvintu, koja je bila pristalica antivizantijske i antiraške politike, opisao je vrlo negativno. Nastojeći da na prijesto dovede svog sina Đorđa, naredila je da se kralj Vladimir otruje s otrovom koji polako djeluje i koji su mu nasuli u piće. Spletkarka s juga Apeninskog poluostrva trovanje je svalila na nekadašnjeg kralja Dobroslava koji je bio interniran u Skadar i predlagala je Vladimiru koji je umirao da naredi da ga pogube. Kralj je nije poslušao, ali čim je preminuo Jakvintini ljudi su izveli Dobroslava iz zatvora, kastrirali ga, oslijepili i poslali ga da ostatak života provede u manastiru.

Nakon smrti kralja Vladimira vlast je preuzela konkurentska antivizantijska strana pod vođstvom Đorđa, najstarijeg sina Bodina i Jakvinte, koji je 1118. godine postao novi dukljanski kralj. Opet se rasplamsao građanski rat, i opet je bio povezan sa spoljnom vojnom intervencijom. Pripadnici dinastije koji su podržavali Vizantiju, nakon Đorđevog dolaska na vlast pobjegli su u Drač, s izuzetkom Branislavljevog sina Gru-

beše kojeg su zatvorili u Skadru. Dukljanski egzilanti u Draču zajedno s Vizantijom organizovali su vojni pohod pod vođstvom Ivana II Komnena, nasljednika vizantijskog cara Alekseja Komnena. Pred nadmoćnijim neprijateljima kralj Đorđe je izbjegao u Rašku. Jakvintu su zarobili u Kotoru i deportovali u Konstantinopolj, gdje je umrla (Ljetopis Popa Dukljanina 1967: 274). Za novog kralja, po zapovijesti Ivana II Komnena, proglašen je Grubeša. Sedam godina Duklja je živjela u miru. Međutim, na dvorcu župana Vukana u susjednoj Raškoj svrgnuti kralj Đorđe čekao je povoljnu priliku da bi opet preuzeo vlast. Šansu je dobio 1125. godine kad je izbio ugarsko-vizantijski rat i Raška se udružila s Mađarima protiv Vizantijaca. Đorđe je zajedno s Vukanovim nasljednikom Urošem I napao svoju rodnu zemlju. U bici nedaleko od Bara, Đorđe je pobijedio Grubešu i ponovo zasjeo na prijestolje.

Uskoro je uspostavljena uobičajena shema: oponenti dukljanskog kralja iz drugih grana porodice prebjegli su u Drač pod vizantijsku zaštitu, udružili se s vizantijskom vojskom i krenuli zajedno na sjever da opet promijene vlast u svojoj rodnoj zemlji. Ulogu protivnika kralja Đorđa ovaj put su imali braća ubijenog kralja Grubeše – Gradihna i Dragilo. Uslijedio je niz žestokih borbi na dukljanskoj teritoriji. U kratkom periodu, jedna za drugom u zemlju su prodrle tri vizantijske vojne ekspedicije da bi pomogle naoružanim grupama Đorđevih protivnika. Napade prve ekspedicije dukljanski kralj je izdržao u opsjednutoj tvrđavi, ali pred drugom, nadmoćnijom, se povukao. Izgubio je južni dio zemlje ali na brdovitim sjevernim obalama Skadarskog jezera uspijevao je odolijevati. Dugotrajni rat pustošio je zemlju i kralj Đorđe je postepeno gubio podršku. Dragihna i njegovi ljudi mogli su računati na vojnu pomoć Vizantije a u završnoj fazi borbi podržala ih je i Raška. Prije treće ofanzive u kojoj su s jedne strane napali Dragihna i njegovi ljudi zajedno s Vizantijcima a s druge raška vojska, Đorđe se utvrdio u tvrđavi Obolon. Međutim, njegovi ljudi su ga izdali i predali u ruke vizantijskom vojskovođi Kirialekseju, koji je zarobljenike poslao u Konstantinopolj gdje je svrgnuti kralj na kraju i preminuo.

Nakon što je Đorđe poražen novi kralj je postao Gradihna. Bio je vizantijski vazal, ali i dalje je koristio titulu kralja. U domovinu su se vratile izbjeglice koje su tokom prethodnih godina prebjegle u susjedne zemlje i u italijansku Apuliju. Poslije relativno mirne vladavine Gradihna je

oko 1146. godine umro prirodnom smrću. Naslijedio ga je njegov najstariji sin Radoslav koji je nakon očeve smrti otišao u Konstantinopolj i zakleo se na vjernost novom caru Manojlu Komnenu (1140–1180) i tako potvrdio svoj vazalski odnos. Za razliku od svog oca, Radoslav je bio označavan za kneza a ne za kralja. To svjedoči o gubitku prestiža i samostalnosti dukljanske države i širenju moći Vizantijske Carevine za vladavine cara Manojla koji je na nekoliko decenija uspio učvrstiti vizantijski uticaj u oblasti Jadrana.

Radoslav je brzo uvidio da mu prijeti opasnost od ambiciozne Raške. Njegova oslabljena primorska država na čijoj teritoriji je ležalo nekoliko bogatih gradova predstavljala je primamljiv plijen. Pred napadom raške vojske Radoslav se utvrdio u Kotoru. Uroš II i njegov brat Desa Vukanović zauzeli su veći dio dukljanske unutrašnjosti i susjednu Trebinjsku oblast. Pod kontrolom Radoslava ostao je primorski pojas od Kotora do Skadra. Dukljanski knez je tražio pomoć od Vizantije, koja je iz Drača poslala svoje jedinice. O događanjima u narednim decenijama na raspolaganju imamo znatno manje vijesti jer *Ljetopis Popa Dukljanina* koji za prvu polovinu 12. vijeka predstavlja glavni izvor upravo završava u to napeto vrijeme. Iz drugih izvora je poznato da je vizantijsku vlast i interese Konstantinopolja na jugoistoku Evrope ugrožavalo savezništvo Raške, Ugara i Normana. Raški pohod protiv oslabljene i u to vrijeme provizantijske Duklje nesumnjivo je imao veze i s tim širim političkim kontekstom. Car Manojlo je 1149. godine napao na Rašku. Uspio je osvojiti glavna utvrđenja u zemlji uključujući i prijestonicu Ras. Vizantijci su godinu dana kasnije uspjeli pobijediti ujedinjenu rašku i ugarsku vojsku. Taj rat je Rašku potpuno opustošio i na duže vrijeme zaustavio njen razvoj.

Tokom 12. vijeka opao je značaj Bara kao crkvenog središta. Uprkos otporu lokalnog klera, papa je 1142. godine reducirao status Barske nadbiskupije na puku biskupiju i njenu teritoriju stavio pod jurisdikciju Dubrovnika. Sedamdesetih godina 12. vijeka dukljanski crkveni velikodostojnici zajedno sa splitskim nadbiskupom Rainerom nastojali su da obnove nekadašnju monopolnu jurisdikciju koju je Split imao nad jadranskom obalom. Barski biskup Grgur je radije bio za to da njegova dijeceza bude podređena Splitu nego Dubrovniku. Od 70-ih godina 12. vijeka potpisivao se i kao nadbiskup. Međutim nadbiskup Rainer je šireći svoj autoritet oko 1180. godine ubijen u delti rijeke Neretve.

Osamdesetih godina 12. vijeka, kad je Duklja izgubila svoju političku samostalnost, Bar je bez obzira na proteste i nezadovoljstvo lokalnog klera ostao bez statusa nadbiskupije.

PRIPAJANJE DUKLJE SRPSKOJ DRŽAVI NEMANJIĆA

Raška, s kojom je Duklja graničila na sjeveru i na istoku, predstavlja istorijsko jezgro srednjovjekovne Srbije. Mada su se istorije Raške i Duklje često ukrštale i mada su obje zemlje često bile povezane i dinastijama, ipak su obje održavale svoj vlastiti politički identitet. Dok se u 11. vijeku Duklja češće miješala u unutrašnje stvari Raške, u 12. vijeku je to bilo obrnuto. Stefan Nemanja, vizantijski vazal, postao je oko 1166. godine veliki raški župan. Prema životopisu koji je napisao jedan od njegovih sinova, Nemanja se rodio u dukljanskom mjestu Ribnica, koje je ležalo na prostoru današnje Podgorice. Njegov otac je najvjerovatnije zbog borbi oko vlasti prebjegao iz Raške u Duklju. Moguće je da je njegova porodica bila u srodstvu s dukljanskom dinastijom Vojislavljevića. Pretpostavlja se da je raška dinastija vodila porijeklo od župana Vukana, sinovca dukljanskog kralja Bodina. Pop Dukljanin veli da je Vukan bio jedan od župana s Bodinova dvora, a ne njegov sinovac. Nije isključeno ni da je Nemanja pripadao nekoj od grana raške vladarske porodice. Vizantijski car koji je Nemanju priznao za župana, vjerovatno ga je birao između više pripadnika vladajuće porodice. Nemanja je kršten kao katolik, što odgovara tvrdnji da je djetinjstvo proveo u Duklji koja je spadala u sferu katoličkog Zapada. Tek kad je postao vladar pravoslavne Raške, i lično upoznao Konstantinopolj koji je bio centar pravoslavnog svijeta, konvertirao je na pravoslavlje.

Slabljenje Vizantije nakon smrti cara Manojla 1180. godine, iskoristilo je niz političkih aktera s periferije Carevine za svoje osamostaljivanje i teritorijalno širenje; na vizantijsku teritoriju napali su Mađari; u susjedstvu Raške i Duklje, pod vođstvom bana Kulina formirala se bosanska država; Normani su 1185. godine osvojili Drač. I Nemanja je prekinuo vazalski odnos s Konstantinopoljem i započeo teritorijalno širenje. Nakon uspješnog širenja u oblasti oko Dunava, okrenuo se prema jugoistočnoj obali Jadrana i njenim bogatim gradovima. O osvaja-

nju dukljanske teritorije sačuvane su samo fragmentarne vijesti, ali očito je trajalo nekoliko godina. I Nemanjini sinovi Sava i Stefan, koji su napisali hagiografije svoga oca, potvrđuju da su ovdašnji gradovi, s izuzetkom Kotora, bili opustošeni i pokoreni. Tadašnji dukljanski vladar bio je knez Mihailo, pripadnik dinastije Vojislavljevića, međutim nije poznato koji grad mu je bio prijestonica. Kotor je još od 60-ih godina 12. vijeka vodio samostalnu spoljnu politiku i s okolnim gradovima sklapao je sopstvene dogovore. Njegov najveći konkurent u regiji bio je Dubrovnik. Međutim, iz straha od Nemanjine ekspanzije, Kotorani i Dubrovčani su 1181. godine stupili u savezništvo. Kotor je na kraju priznao Nemanjin suverenitet i dobrovoljno mu otvorio gradske kapije. Dio lokalnih plemića pobjegao je u Dubrovnik. S početka 1186. godine potiče najstariji sačuvani kotorski dokument koji je datiran „za vladavine našeg gospodara Nemanje, velikog župana Raške".

Bar se duže odupirao napadačima. Nemanja ga je opsjeo i od njegovih stanovnika tražio da plaćaju visok porez kao priznanje njegovog suvereniteta. Zemljoradničko zaleđe Bara bilo je već opustošeno ratom i građani nijesu bili sposobni da skupe traženu sumu. U vezi s tim barski biskup je sa žaljenjem zabilježio da knez Mihailo ne može nikako pomoći Baru jer ga je u isto vrijeme napao „njegovi ujak", tj. Nemanja. Ova informacija potvrđuje pretpostavku da su Nemanjići i Vojislavljevići najvjerovatnije bili u srodstvu. Nemanja je ponovo napao Bar i ovaj put ga razorio. Mihailova žena Desislava je 1189. godine pobjegla iz Bara u Dubrovnik, zajedno s barskim biskupom Grgurom, nekoliko pripadnika plemstva i njihovom pratnjom. Gradskom savjetu u Dubrovniku stavili su na raspolaganje svoje brodove, što znači da nijesu vjerovali u povratak. Nije poznato kako je završio posljednji dukljanski vladar. Možda je knez Mihailo poginuo u borbi, možda je u to vrijeme umro prirodnom smrću, a možda je i on pobjegao iz zemlje, u svakom slučaju 80-ih godina 12. vijeka gubi mu se trag. Nakon toga nije se pojavio nijedan pripadnik nekad tako razgranate dinastije Vojislavljevića koji bi težio povratku na prijesto svojih predaka. Tako je Duklja krajem 80-ih godina 12. vijeka ušla u sastav Srbije pod vlašću dinastije Nemanjića.

ZETA ZA VLADAVINE VUKANA NEMANJIĆA

Za vrijeme vladavine Nemanjića potisnut je tradicionalni naziv Duklja i umjesto njega se počeo koristiti alternativni naziv Zeta, koji se prvobitno odnosio na manje nizijsko područje u dolini istoimene rijeke koje je u okviru dukljanske države predstavljalo samostalnu župu. I kao sastavni dio šire političke cjeline nekadašnja Duklja je sačuvala dotadašnju individualnost, i s izuzetkom nekoliko decenija u drugoj polovini 13. vijeka, imala je poseban položaj. Za vrijeme vladavine Nemanjića upotrebljavan je i naziv „Pomorje" ili „pomorska zemlja". Taj termin u pravilu nije obuhvatao samo istorijsku teritoriju Duklje već je uključivao i dvije sjevernije regije – Trebinjsku oblast (Travuniju) i Zahumlje (Hum). Sistem vlasti i nasljedstva koji su praktikovali Nemanjići ispočetka je bio sličan onome koji su imali i Vojislavljevići. Nemanja je bio najviši politički autoritet, ali i drugi muški članovi njegove porodice učestvovali su u upravljanju zemljom, prije svega njegova braća i sinovi kojima je veliki župan povjeravao pojedinačna područja na upravu i u kojima su vladali kao njegovi zastupnici. Osim Zete, Nemanja je pokorio i dio sjeverne Albanije, jug Dalmacije, Trebinjsku oblast i Zahumlje. Srpska država se na istoku protezala sve do Južne i Zapadne Morave, obuhvatala je veći dio današnjeg Kosova i gornji tok Vardara sa Skopljem. Nemanja je Zetu dao na upravljanje svom prvorođenom sinu Vukanu. Vukan je koristio titulu „kralj Duklje i Dalmacije", a i kasnije su se Nemanjići, koji su nekoliko decenija nastojali da formalno dobiju kraljevsku titulu, pozivali na tradiciju Duklje i isticali da vladaju ovim „starim kraljevstvom". Nemanjići su i dalje razlikovali svoju prvobitnu teritoriju – „srpsku" odnosno „rašku" zemlju od novopriključene „pomorske zemlje", čije jezgro je predstavlja nekadašnja Duklja.

U martu 1196. godine Nemanja je vlast u Raškoj predao svom srednjem sinu Stefanu koji je postao novi veliki župan. Prvorođeni Vukan morao se zadovoljiti upravom nad Pomorjem. Moguće je da je ovakvo rješenje odražavalo inspiraciju ugarskom političkom tradicijom koju je, zahvaljujući bogatim odnosima, srpska dinastija dobro poznavala. U ugarskoj za dinastije Arpadovića bio je običaj da vladarov sin koji nije zasjeo na prijesto na upravu dobije neku bitnu sporednu zemlju. U ugarskom slučaju obično su to bile Hrvatska i Dalmacija, a u državi Nemanjića bile su to

primorske zemlje na jugoistočnoj obali Jadrana. Nemanja koji se odrekao vlasti zamonašuje se u manastiru Studenica, dobija monaško ime Simeon, napušta Srbiju i pridružuje se svom sinu Rastku koji je pod imenom Sava boravio kao monah na Svetoj Gori, na poluostrvu Atos u sjevernoj Grčkoj. Godine 1198. od vizantijskog cara dobio je na poklon napušteni manastir Hilandar koji od tada postaje jedno od središta srpskog duhovnog života. Naredne godine u tom manastiru preminuo je Stefan Nemanja.

Vukan se ponašao kao samostalan vladar Zete. U skladu s tradicijom iz doba Vojislavljevića nekad je koristio i kraljevsku titulu. U pismu koje je 1199. godine uputio papi Inoćentiju III tražio je da se Baru vrati status nadbiskupije a njemu pravo da koristi kraljevske atribute. Baru je vraćen status nadbiskupije koji mu je bio oduzet 1142. godine, a Papa Inoćentije mu se obračao kao „slavnom kralju Duklje i Dalmacije". Nakon što je Pomorje priključeno državi Nemanjića, lokalno katoličko stanovništvo pripalo je pod crkvenu jurisdikciju Dubrovnika. Konkurentska nadbiskupija u Splitu tad je zajedno s Dalmacijom pripadala Ugarskoj. Za razliku od svog pravoslavnog oca, Vukan je bio katolik. Priznavao je nadležnost katoličke crkve nad Zetom, što mu je olakšavalo komunikaciju s papom. Pod Barsku nadbiskupiju od 1199. godine spadale su i biskupije u Ulcinju i Drivastu (danas Drisht u sjevernoj Albaniji). Predstavnici dubrovačkog klera se nijesu mogli pomiriti s tom papinom odlukom i dugo je nijesu mogli prihvatiti kao definitivnu. U nekoliko narednih decenija, svaki put kad bi umro barski nadbiskup, dubrovački kler je pokušavao svim sredstvima onemogućiti izbor njegovog nasljednika i oslabiti barsku crkvenu hijerarhiju. Tek 1255. godine dubrovači nadbiskup je definitivno odustao od pokušaja da jurisdikciju svoje nadbiskupije proširi na jug.

POBJEDA STEFANA NEMANJIĆA I POTPUNO UKLJUČIVANJE ZETE U SRPSKU DRŽAVU

Stefan Nemanjić je, kao novi poglavar dinastije i vladar Raške, 1198. godine uspostavio odnose s papom. Nagovijestio mu je da bi bio voljan prihvatiti crkvenu jurisdikciju Rima ako bi od pape dobio kraljevsku titulu. Pragmatično zbližavanje srpskog vladara s Rimom bilo je povezano i sa slabljenjem Vizantije, na koju je Stefan prvobitno računao i

s čijom dinastijom je preko svoje supruge bio u srodstvu. Svoju ženu Evdokiju 1200. godine optužio je za nevjerstvo i otjerao je. S obzirom na krizu u oslabljenoj Vizantiji to nije imalo nikakvih političkih posljedica. I odnos između Vukana i Stefana se u prvim godinama 13. vijeka iskomplikovao. Vukan se, kao prvorođeni sin, nije htio zadovoljiti s ograničavanjem njegove vlasti na Zetu i njenu okolinu i uprkos želji svog pokojnog oca počeo je težiti za čelnim mjestom u dinastiji. Uz pomoć ugarske vojske napao je Rašku, svrgnuo je svog brata velikog župana Stefana koji je pobjegao iz zemlje, preuzeo njegovu titulu i postao vazal ugarskog kralja. Nakon toga imao je pod kontrolom cijelu srpsku državu od Jadranskog mora na zapadu sve do okoline Niša na istoku. Iz korespondencije između pape i ugarskog kralja poznato je da se 1204. godine pripremalo njegovo krunisanje, do kojeg na kraju nije došlo. Dok se Vukan pouzdao u Ugarsku, Stefan je stupio u savezništvo s Bugarima pod vođstvom cara Kalojana. Stefan se negdje oko 1205. godine uspio vratiti na prijesto, dok je Vukan bio prinuđen da se povuče natrag u Zetu. Nakon toga, Stefan je u Raškoj i u cijeloj srpskoj državi vladao kao veliki župan, a potom i kralj, sve do svoje smrti 1227. godine. Vukan je ubrzo abdicirao u korist svog sina Đorđa, vjerovatno da bi mu osigurao nasljedstvo. Kao kralj Zete Đorđe se prvi put spominje 1208. godine, a Vukan je uskoro preminuo.

Novi vjerski kult Nemanje, osnivača države i sveca u jednoj osobi, počeo je pozitivno uticati na ujedinjavanje i jedinstvo u srpskoj državi. Oko 1207. godine u domovinu se vratio Stefanov i Vukanov brat Sava. Sa sobom je dovezao i očeve ostatke kojim su počeli pripisivati čudesnu moć. Nemanja je bio kanonizovan pod svojim monaškim imenom kao Sveti Simeon, patron Srbije. Da bi pomogli širenju očevog kulta koji je legitimisao moć njihove dinastije, Stefan i Sava napisali su njegove hagiografije. Uspjeli su povezati dinastiju s tradicijom države i crkve. Dinastija Nemanjića je počela biti percipirana kao „svetorodna dinastija“. Niz njenih predstavnika, od Nemanjinog sina – kasnije svetog Save – nakon smrti je bila kanonizovana.

Na promjene u ravnoteži sila Stefan je reagovao tako što se 1216. ili 1217. godine oženio unukom mletačkog dužda. Uspostavljanje bližih odnosa s Mlecima moglo je biti motivisano nastojanjem da

se spriječe napadi i pljačke luka na Jadranskoj obali od strane ove rastuće regionalne sile. Međutim, takva orijentacija mogla je biti povezana i s nastavkom porodičnih nesporazuma između Stefana i njegovog sinovca, Vukanovog sina Đorđa, koji je po uzoru na svog oca nastupao kao kralj Zete i samostalno ulazio u sukobe ili savezništva s okolnim zemljama. Stefan je možda i uspio da iz igre izbaci zetsku granu dinastije Nemanjića ali bliži detalji nijesu poznati. Ako je zaista tako bilo, onda je najvjerovatnije 1216. godine Zetu dobio silom. Đorđe je možda izgubio vlast, ali je preživio. Neki autori pretpostavljaju da je Đorđe Pomorjem upravljao neprekidno sve do 40-ih godina 13. vijeka, ali je bio manje aktivan nego prije i poštovao je postojeće stanje, što bi moglo obrazložiti nedostatak vijesti o njemu. Zeta je ujedno sačuvala nasljedno plemstvo koje je i u sljedećim periodima bilo buntovno i podržavalo pobune lokalnih upravnika iz dinastije Nemanjića protiv centralne vlasti koja je sjedište imala u unutrašnjosti Balkana. Teško je pretpostaviti kakvu ulogu su imale prethodne političke tradicije na način razmišljanja lokalnog stanovništva ili privilegovanih slojeva. Određena svijest o „slavnoj prošlosti“ nesumnjivo je postojala, ali glavnim vezivnim tkivom bila je lična lojalnost prema konkretnom vladaru ili lokalnom gospodaru, a ne neka apstraktna svijest o državnoj ili etničkoj pripadnosti.

U Srbiju je 1217. godine doputovao papinski legat koji je Stefana formalno kraljevski krunisao. Tako Stefan Nemanjić postaje prvi krunisani, „ovenčani“ kralj i ulazi u srpsku istoriju kao Stefan Prvovenčani. Po nekim autorima kraljevsku krunu dobio je tek kad je pobijedio Đorđa, koji je u skladu s dukljanskom tradicijom sâm istupao kao kralj. Međutim, malo je vjerovatno da je eliminacija konkurentske porodične grane bila uslov krunisanja jer je papa imao pravo da kruniše koga hoće. Odlučujući motiv za taj čin bio je interes Rima koji je u vezi s nastavkom crkvenog raskola težio da proširi katolički uticaj na istok. Dio srpske pravoslavne hijerarhije uključujući i vladarevog brata Savu protivio se zbližavanju s Rimom. Do kraja svog života Stefan je koristio titulu „kralj i samodržac svih srpskih zemalja i Pomorja“. Posredstvom sakralizacije vlastite dinastije, zajedno sa svojim bratom Savom, stvorio je političko-vjersku ideologiju srpske države koju je uspio stabilizovati.

ŠIRENJE PRAVOSLAVLJA

Vladari iz dinastije Vojislavljevića i Nemanjića nijesu htjeli da centar jurisdikcije nad katoličkom crkvom bude izvan njihove teritorije. U slučaju pravoslavne crkve analogiju te strategije predstavljala je težnja za autokefalnošću, tj. crkvenom nezavisnošću koja je onemogućavala da se u izbor najvišeg predstavnika pravoslavne crkve miješa neko izvana. Pravoslavne oblasti pod vlašću srpskih vladara bile su podređene Ohridskoj arhiepiskopiji. Sava Nemanjić je iskoristio sukob o vodećoj ulozi u pravoslavlju između Nikeje, koja je nakon pada Konstantinopolja pod krstaše privremeno postala novi centar Vizantije, i Epira, pod koji je potpadala Ohridska arhiepiskopija. Otputovao je u Nikeju i priznao tamošnjeg poglavara za ekumenskog (najvišeg) patrijarha. Nikejski patrijarh je zauzvrat 1219. godine pravoslavnu crkvu na srpskoj teritoriji proglasio za samostalnu. Sava Nemanjić, hirotonisan za njenog prvog arhiepiskopa, nakon povratka u domovinu počinje aktivno graditi sopstvenu crkvenu strukturu. Kralj Stefan Prvovenčani, bez obzira na svoje političke veze sa Zapadom, podržavao je njegova nastojanja.

Na teritoriji Raške koja je obuhvatala i sjevernu oblast današnje Crne Gore, i u istočnije smještenim oblastima u unutrašnjosti srpske države, pravoslavlje je i prije toga bila dominantna konfesija. Sava je nastojao prije svega da formira novu teritorijalnu organizaciju crkve i podigne značaj vjerskog života. Međutim, pod jurisdikciju srpske pravoslavne crkve spadala je cijela teritorija države Nemanjića, uključujući i Zetu i druge primorske oblasti koje su do tada bile katoličke. U onim krajevima gdje je katolička crkva bila odomaćena nije dolazilo do remećenja njenih struktura ni do nasilnih promjena konfesionalne orijentacije. Paralelno s njima nastajala su nova pravoslavna središta i obje organizacije – sa sopstvenim hijerarhijama, crkvama i vjernicima – su na tim područjima koegzistirale. Srpsku teritoriju Sava je podijelio na deset episkopija. Jedna od njih je imala sjedište u Budimlji na rijeci Limu kod današnjih Berana, na sjeveru današnje Crne Gore. Prema jednoj široko prihvaćenoj pretpostavki, na jadranskoj obali na mjestu nekadašnje benediktinske opatije osnovao je potpuno novu episkopiju sa sjedištem na ostrvu Prevlaci, nedaleko od Tivta u Kotorskom zalivu (manastir Svetog Mihaila). Međutim, postoji dokument koji potvrđuje da je Sv. Mihailo

na Prevlaci sredinom 13. vijeka još uvijek pod jurisdikcijom Barskoga nadbiskupa (Jovana de Plano Karpina). Savin biograf Domentijan veli da je Sava sjedište Zetske episkopije smjestio u mjesto Drepa. Po svemu sudeći, to su Drpe (Mandića) u Podgorici, gdje postoje ostaci drevnog manastirskog kompleksa. Izgleda da je na Prevlaku sjedište episkopije preseljeno znatno kasnije, poslije sredine 13. vijeka. Privredna zemljišta u okolini koja su pripadala manastiru i predstavljala njegovo gospodarsko zaleđe, bila su poznata kao Svetomiholjska metohija (metohija – manastirska zemlja).

Iako u srpskoj državi u srednjem vijeku nije bilo proganjanja katoličke crkve, uvođenje pravoslavne hijerarhije u Primorju, dugotrajno gledajući predstavljalo je značajnu prekretnicu. Pravoslavna crkva koju je podržavala dinastija i koja je bila usko vezana s državnim strukturama imala je veliki društveni prestiž. Sveštenici koji su i inače često bili porijeklom iz privilegovanih slojeva, uključujući i samu dinastiju, ujedno su dobijali i razne administrativne i političke funkcije. Dok je katolička crkva u toj oblasti nastojala da sačuva latinsku kulturu koja je bila u tradiciji primorskih gradova, slovenske liturgije i tekstovi bili su pristupačniji brojnijem stanovništvu sela i unutrašnjosti. Pravoslavni manastiri su postajali središta obrazovanosti, u njima su na domaći jezik prevođeni tekstovi vizantijske provenijencije (ne samo vjerski, nego i pravni, književni itd.) i tako su doprinosili širenju pismenosti. Iako je u doba vladavine Nemanjića pravoslavlje postepeno i nenasilno postajalo dominatnom religijom, ni katoličanstvo nije nikad sasvim nestalo, i na obali se održalo do danas.

ZETA POLOVINOM 13. VIJEKA

Nakon smrti Stefana Prvovenčanog 1227. godine na prijesto je došao njegov sin Stefan Radoslav. Predstavnici plemstva su ga početkom 30-ih godina svrgnuli i na vlast je došao njegov brat Stefan Vladislav kojeg je 1243. godine oborio ustanak nezadovoljnog plemstva pa je tako na prijesto dospio i posljednji od sinova Stefana Prvovenčanog – Stefan Uroš. Malo prije toga srednju i jugoistočnu Evropu opustošila je strašna mongolska najezda. Mongolske horde su poharale Ugarsku, prodrle do Dalmacije, a neke grupe su došle čak do Kotora. Na povratku su opusto-

šile i unutrašnjost Srbije. Iako su u srpskoj državi napravili znatno manje štete nego u Ugarskoj, računajući i Hrvatsku i Dalmaciju, mongolska najezda je destabilizovala političku i privrednu situaciju. Tadašnja situacija u Zeti nije baš najpreglednija. Još za vladavine kralja Radoslava, ponovo se pominje Đorđe, sin Vukana Nemanjića, kao namjesnik Zete, pa čak i kao kralj. Neki istoričari pretpostavljaju da je Đorđe povratio svoju poziciju u saradnji s lokalnim plemstvom. Ne može se odbaciti ni pominjana pretpostavka da Đorđe nije nikad izgubio kontrolu nad Zetom, već da se samo jedno vrijeme u izvorima ne spominje. Njegovo uporište bio je Ulcinj, i zato je podržao zahtjev Ulcinjske biskupije da dođe pod upravu Dubrovačke nadbiskupije, bez obzira na tradicionalne pretenzije Bara. Uroš je, kao i njegovi prethodnici, podržavao Barsku nadbiskupiju. Đorđe je ubrzo nakon toga preminuo ili je bio odstranjen s vlasti jer mu se tad definitivno gubi trag. Specifična pozicija Zete i drugih starih teritorijalnih cjelina bila je za vrijeme Uroševe centralističke vladavine nekoliko decenija oslabljena i potisnuta. Pripadnici narednih generacija Vukanovih potomaka bili su predstavnici lokalnog plemstva bez većih ambicija, koje su odlikovale njihove pretke. Posljednji poznati predstavnik zetske loze Nemanjića bila je u drugoj polovini 14. vijeka Milica, supruga srpskog vladara i kasnijeg sveca Lazara koji je 1389. godine pao u slavnoj bici na Kosovu.

U vrijeme kad se nakon osnivanja pravoslavne episkopije počelo širiti pravoslavlje, lokalnu katoličku hijerarhiju progutali su dugotrajni sukobi oko jurisdikcije između Barske i Dubrovačke nadbiskupije koji su eskalirali u drugoj polovini 40-ih i prvoj polovini 50-ih godina 13. vijeka. Uroš je podržavao zahtjeve Bara, i između ostalog zbog toga tri puta s vojskom napao Dubrovnik. Spor su intenzivno pokušavali riješiti Rim i papinska komisija koja je proučavala konfliktne zahtjeve u starim spisima i istraživala kauzu i u Dubrovniku i u Baru. S obzirom na to da je dugogodišnji spor koštao Dubrovnik neprimjerene energije i velikog novca kojim je snosio troškove dugotrajnog istraživanja Svetoj stolici, njegovi predstavnici su odlučili da radije izglade svoje odnose sa susjedom i 1255. godine sklopili su mir s Urošem. Nakon toga Dubrovnik više nikad nije pretendovao na Barsku nadbiskupiju.

U tom sporu Kotor je igrao posebnu ulogu. Po nekim papinskim bulama nekad je bio podređen Dubrovniku, međutim kotorski predstavnici

su se još u ranoj fazi konflikta oko crkvene jurisdikcije nad ovim dijelom obale opredijelili za treću stranu i u 11. vijeku dobrovoljno podredili nadbiskupiji iz Barija iz južne Italije. Zato su u sporu između Dubrovnika i Bara istupali kao neutralna strana. Kotor je zahvaljujući političkim i trgovačkim sposobnostima svojih građana uskoro postao najbitniji primorski grad srpske države s brojnim vezama u unutrašnjosti. Pod jurisdikcijom Kotorske biskupije našli su se i svi katolici koji su živjeli u srpskoj unutrašnjosti, prije svega naselja saskih rudara i dubrovačkih trgovaca te katoličko stanovništvo susjednog Zahumlja, a poslije i udaljena Mačva na južnom kraju panonske nizije. U srpsku unutrašnjost pristizali su kotorski trgovci koji su u 13. vijeku bili najbrojniji među trgovcima s jadranske obale i uz saglasnost srpskih vladara osnivali su svoje župe i podizali crkve.

Jurisdikcija nad katolicima u unutrašnjosti bila je u suprotnosti sa sličnim zahtjevima Bara, koje je papa izričito priznao (ali ga praktično nije protežirao) još za vladavine kralja Bodina. U drugoj polovini 13. vijeka između Bara i Kotora vodio se spor o jurisdikciji nad saskim rudarima čiji broj je neprestano rastao i koji su bili naseljeni u unutrašnjosti (naročito na sjeveru današnje Crne Gore i na Kosovu). Polovinom 14. vijeka broj dubrovačkih trgovaca u Srbiji prerastao je broj kotorskih, što je pobudilo Dubrovačku nadbiskupiju da pokuša potčiniti srpsku unutrašnjost. Do kraja srednjeg vijeka katolička crkvena jurisdikcija ostala je stabilna. Kotorska biskupija nije spadala ni pod Bar ni pod Dubrovnik i imala je nadležnost nad razbacanim katoličkim zajednicama u unutrašnjosti. Od polovine 13. vijeka Barska nadbiskupija više nije morala braniti pravo na samostalnost i upravljala je katoličkim župama na jadranskoj obali od Kotora pa do sjeverne Albanije, zajedno sa zetskim zaleđem.

Za vladavine kralja Stefana Uroša I (1243–1276) Srbija je postala uticajna država u regiji. Dok su njeni balkanski susjedi slabili a Ugarska se dugo nije mogla oporaviti od teških posljedica mongolske najezde, srpska država je počela profitirati na eksploataciji bogatih nalazišta ruda. Na sličan način, kao i u drugim djelovima srednje i jugoistočne Evrope, razvoju rudarstva doprinosili su Sasi koji su od 50-ih godina 13. vijeka u ove krajeve dolazili preko Ugarske. Saski rudari su sa sobom donosili razvijenu tehnologiju eksploatacije, vlastite zakone i katoličku vjeru. Jedan od najbogatijih rudnika srebra pokraj kojeg je izraslo prosperi-

tetno sasko naselje sa značajnim trgovištem i katoličkom župom bio je u Brskovu na rijeci Tari kod današnjeg crnogorskog gradića Mojkovca. Brskovo je trgovački bilo vezano za Kotor pod čiju upravu je bilo potčinjeno i u crkvenim pitanjima. Tu je eksploatisano prije svega srebro u čijim ložištima su mjestimično bile i zlatne žile. U drugoj polovini 13. vijeka Brskovo je bilo najbogatiji rudnik srebra u cijeloj srpskoj državi. Poslije će taj primat preuzeti rudnici s teritorije današnjeg Kosova. Od trgovine s rudama profitirali su naročito dubrovački i kotorski trgovci. Slično kao i u slučaju Sasa, radilo se o predstavnicima tehnološki i kulturno razvijenijeg katoličkog stanovništva čije aktivnosti su pomogle da se pokrene razvoj zaostalih unutrašnjih oblasti. Saskim rudarima i trgovcima s jadranskog Primorja bilo je zabranjeno da u pravoslavnoj sredini šire svoju vjeru, ali imali su pravo da podižu svoje crkve i raspolagali su sa značajnom administrativnom i sudskom autonomijom. Trgovci iz primorskih gradova vodili su finansije rudnika i u unutrašnjosti srpskog kraljevskog dvorca i upravo oni su ubirali poreze u državi. Od 13. vijeka srpska država pušta u opticaj svoj kovani novac.

Zahvaljujući razvoju eksploatacije ruda i rastu trgovačke razmjene počinju se popravljati stari rimski putevi i graditi novi. Teritorijom današnje Crne Gore prolazilo je nekoliko značajnih puteva koji su povezivali luke na Jadranu s rudnicima u unutrašnjosti i trgovištima. Većina trgovaca koji su dolazili sa Zapada, putovali su tzv. zetskim putem (*Via de Zenta*). Taj put je vodio od Kotora, odnosno Bara i Budve preko priobalnih planina do nizije gdje je na ušću Zete u Moraču danas Podgorica. Zetski put se tu ukrštao s drugim, sjeverojužnim putem koji je vodio od Dubrovnika preko Trebinja i Onogošta (Nikšića) i od Podgorice dalje na jug, sve do Skadra. Sâm zetski put produžavao je dalje u unutrašnjost dolinom rijeke Cijevne oko Plavskog jezera, sve do doline Lima te je nastavljao dalje u pravcu tad već stagnirajućeg centra nekadašnje Raške ili u oblast Peći i Kosova, koja se u to vrijeme ubrzano razvijala. Osim srebra i zlata iz kontinetalnog sjevera današnje Crne Gore, s teritorije pretežno suptropske Zete, izvozili su se i drugi proizvodi: drvo, vino, masline i maslinovo ulje, neke lokacije na obali zarađivale su i na trgovini solju, a uspješna je bila i trgovina riječnom ribom iz Skadarskog jezera koja se prodavala u naseljima regije ili izvozila na Apeninsko poluostrvo. U drugoj polovini 13. vijeka rastao je broj stanovnika u gradovima.

U njima su pokušavali naći sreću siromašni doseljenici i mnogi od njih, sa svojim potomcima, su tu ostali trajno u neravnopravnom položaju. Starosjedioci su budno čuvali svoje povlastice. Predstavljali su politički privilegovanu elitu koja je u rukama imala i ekonomsku moć. Gradovi su imali značajnu autonomiju, čvrsto ugrađenu (potvrđenu) njihovim gradskim statutima. Često su kovali i sopstveni novac. Od privrednog razvoja srpske države najviše je profitirao Kotor. I uopšte, cijela teritorija današnje Crne Gore je u drugoj polovini 13. vijeka imala period mira i relativnog prosperiteta.

ZETA KAO POSEBNA APANAŽA U 13. I 14. VIJEKU

Stefan Dragutin, sin kralja Stefana Uroša I, 70-ih godina 13. vijeka uzaludno je tražio od oca da mu povjeri na upravu jednu posebnu oblast. Kad je osigurao vojnu pomoć od svog tasta, ugarskog kralja, pobunio se protiv oca i na teritoriji današnje Hercegovine pobijedio njegovu vojsku. Poraženi Uroš je abdicirao i otišao u manastir gdje se zamonašio i ubrzo umro. Promjena na prijestolju nagovijestila je udaljavanje od Uroševe autokratske i centralističke politike. Novi kralj, Stefan Dragutin, svojoj majci Jeleni Anžujskoj darovao je velikodušnu i privredno bogatu apanažu – Zetu i povrh nje nekoliko susjednih oblasti: Trebinjsku oblast, Konavle s Cavtatom i teritoriju oko gornjeg toka Lima. Kraljica Jelena je vladala Zetom i ostalim joj povjerenim oblastima od 1276. do 1309. godine, a onda na nešto manjoj teritoriji sve do svoje smrti 1314. godine. Dragutin je tako obnovio sistem feuda koji je, slično kao i nekada, ojačao političku poziciju Zete. Jelena je bila iz katoličke, porijeklom francuske porodice Anžujaca, čiji pripadnici su vladali u južnoj Italiji a poslije i u Ugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji. Njeno glavno sjedište bilo je u Skadru. Najveći uticaj imala je u primorskim oblastima gdje je podržavala katoličku crkvu, a posebno franjevački red koji je u tu oblast tek prodirao. Pod njenim patronatom nastale su franjevačke misije i samostani u Baru, Kotoru, Ulcinju i Skadru. Franjevci su popunjavali mjesto koje je otvaralo slabljenje starijeg bendektinskog reda koji više nije bio sposoban kao nekad da bude glavni oslonac katoličkoj crkvi u ovoj oblasti. U 14. vijeku u Zeti se odomaćuju i dominikanci.

Stefan Dragutin se 1282. godine povrijedio prilikom pada s konja i na prijesto je došao njegov brat Stefan Uroš II Milutin (1282–1321). Dragutin je dobio kao feud oblast na sjeveru i zapadu Srbije. Promjena na prijestolju nije uticala na sudbinu Zete i ostalih oblasti kojim je upravljala kraljica Jelena. Srpska država je tad funkcionisala kao zemlja podijeljena na tri dijela: sjeverozapadom je vladao Dragutin, u Pomorju je vladala Jelena, a na jugoistoku Milutin koji se posvetio osvajanjima. Razlike su se ispoljavale i u kulturnim i političkim orijentacijama: Jelena je bila katolkinja povezana s mediteranskom sredinom, Dragutin je imao bliske odnose s Ugarskom, Milutin je bio pod uticajem vizantijske tradicije. Srpskoj državi priključio je nove oblasti u Makedoniji koja je bila pod vizantijsko-grčkim uticajem i naseljena stanovništvom čiji jezik je bio grčki. Srpska država je postepeno sve više poprimala vizantijski politički i kulturni stil, ali primorska Zeta nije bila pod njegovim direktnim uticajem.

Od početka 14. vijeka Zetu je na upravu dobijao najstariji sin vladara – prijestolonasljednik. Već 1309. godine dio Jelenine apanaže – unutrašnjost Zete – povjerena je na upravu Stefanu Urošu III, najstarijem sinu kralja Milutina. Kraljica Jelena je sve do svoje smrti vladala ostatkom priobalnog pojasa i vjerovatno slivom Lima u unutrašnjosti. Diobe primorskog feuda nijesu bile popraćene nikakvim porodičnim konfiliktima. Čini se da se radilo o normalnom ustupanju dijela vlasti unuku od babe koja je starila. Kraljica Jelena umrla je 8. februara 1314. godine. Ostatak njene apanaže prisvojio je Milutin, a ne njegov sin, posmrtno poznatiji kao Stefan Uroš III Dečanski, koji je već nekoliko godina upravljao unutrašnjošću Zete. Stefan Uroš III je, prema nekim izvorima, bio vrlo vezan za Zetu jer je u njoj odrastao. Već 1314. godine, s podrškom lokalnog plemstva, pobunio se protiv svog oca. Nesumnjivo je htio ovladati cijelom tom oblašću koja je prije 1309. godine pripadala Jeleni, a najvjerovatnije je htio steći i primat u dinastiji. Međutim, kralj Milutin je porazio sina. Stefan je pred oca doveden kao zarobljenik. Kralj ga je poslao u Skoplje, gdje je navodno, u zatvoru bio oslijepljen da nikad ne bi mogao preuzeti vlast, a nakon toga je bio protjeran u Konstantinopolj. Sa Stefanom je u glavni grad Vizantije otišla i njegova porodica, uključujući i njegovog sina, kasnijeg cara Dušana. Činjenica da je buntovni prijestolonasljednik poslan do Konstantinopolja govori o dobrim odnosima između kralja Milutina i carigradskog dvorca. Egzil je takođe trebao izolovati Stefana

Uroša III od buntovnog zetskog plemstva. Protjerani pripadnici dinastije Nemanjića ostali su u izgnanstvu u Vizantiji sve do 1321. godine. Kralj Milutin je u međuvremenu povjerio Zetu na upravu svom mlađem sinu Konstantinu, koga je, umjesto svog buntovnog prvijenca koji je na njega podigao oružje, izabrao za novog nasljednika.

Malo prije smrti Milutin je dozvolio da se Stefan Uroš III s porodicom vrati iz progonstva. Dodijelio mu je na upravu oblast Budimlje na sjeveru današnje Crne Gore. Njenom upravom bio mu je osiguran pristojan život, ali Budimlja se bogatstvom i prestižem nije moglo porediti sa Zetom. Stefan Uroš III je morao na dvorcu kod djeda kao taoca ostaviti svog sina Dušana, kao zalogu da se neće pobuniti protiv starog kralja. Istog trena kad je 1321. godine preminuo kralj Milutin, izbile su nemilosrdne borbe oko nasljedstva između njegovih sinova i polubraće Stefana i Konstantina. Konstantin se proglasio za kralja Zete, ali Stefan je na raspolaganju imao u srednjem vijeku moćno oružje – čudo. Iznenada mu se povratio vid, iako je po naređenju oca navodno bio oslijepljen. Tako je privukao niz pristalica i dobio podršku pravoslavne crkve čiji su ga predstavnici 6. januara 1322. godine priznali za kralja a njegovog sina Dušana proglasili za novog prijestolonasljednika. Po uzoru na Ugarsku dobio je titulu „mladi kralj". Ovo čudo, po kojem je oslijepljeni Stefan progledao, ima ključnu ulogu u srpskim izvorima. Stefan Dečanski je nakon smrti, isto kao i nekoliko njegovih prethodnika iz dinastije Nemanjića, kanonizovan, a kao dokaz da je bio svetac uzima se njegovo iscjeljenje. Međutim, vizantijski izvori Stefanovu navodnu sljepoću uopšte ne spominju. Barski katolički nadbiskup, Francuz Adam Guillaume, 30-ih godina 14. vijeka iznio je mišljenje da Stefan zapravo nikad nije bio oslijepljen i da je sljepoću svjesno glumio. Takođe se može pretpostaviti da je Stefan u redovima zetskog plemstva i dalje imao određenu podršku. Njegova vojska upala je u Zetu i brzo potukla odrede njegovog polubrata koji je u borbi bio zarobljen. Stefan je, prema svjedočanstvu barskog nadbiskupa, naredio da mu ruke i noge zakucaju ekserima nakon čega je naživo presječen na pola. „Mladi kralj" i prijestolonasljednik Dušan je kao svoju apanažu dobio Zetu.

Stefan Uroš III se u narednim godinama vojno i politički angažovao na istoku, gdje je srpska država graničila s Bugarima i Vizantijcima.

Zeti, kao i u doba njegovih prethodnika, nije prijetila nikakva spoljna opasnost, situacija je bila stabilna i razvijala se pod upravom značajnog pripadnika dinastije Nemanjića. Dušan se tokom nepune decenije koju je proveo u Zeti nije ničim isticao. Početkom 1331. godine između kralja Stefana Uroša III i Dušana izbio je sukob. Dušan je strahovao da bi njegovo pravo na prijesto moglo biti ugroženo. Naime, njegov otac se ponovo oženio sa sinovicom vizantijskog cara, što je bila prestižna dinastička veza koja je mogla zasjeniti značaj njegovog prvorođenja. Borba između oca i sina odvijala se na teritoriji Zete. Kralj Stefan ga je pokušao lišiti prava na nasljedstvo. Uspio je opljačkati Skadar s okolinom, ali Dušan je stigao pobjeći na jug preko rijeke Bojane. Predstavnici Dubrovnika koji su zbog trgovine htjeli stabilnost u oblasti posredovali su u primirju. Dušan je ubrzo prekršio primirje, upao je u Zetu i napao oca koji je upravo boravio u istočnim krajevima srpske države. Dušan ga je, na jugozapadu današnje Bugarske, opkolio i zarobio. Stefan Uroš III morao se odreći prijestolja. Početkom septembra 1331. godine Dušan je bio krunisan, a u novembru je njegov svrgnuti otac bio udavljen u zatvoru. Stefan Uroš III sahranjen je u manastiru Visoki Dečani koji je njegova zadužbina i od čijeg naziva je izvedeno njegovo posmrtno ime – Dečanski. Prethodna porodična drama zataškana je njegovom kanonizacijom.

ZETA U VRIJEME VRHUNCA SRPSKE DRŽAVE ZA CARA DUŠANA

Stefan Dušan zasjeo je na prijesto kao kralj „svih srpskih zemalja i pomorskih“ a preminuo je kao vladar Carstva koje se rasprostiralo između Jadranskog, Jonskog i Egejskog mora. Za njegove vladavine srednjovjekovna srpska država doživjela je svoj vrhunac. Zeta je Dušanu bila njegovo prvobitno uporište, „odskočna daska“ za osvajanje prijestola. Uspjeh u borbi protiv oca postigao je uz pomoć zetskog plemstva. Međutim, nakon toga Zeta ga je prestala zanimati, a ni zetsko plemstvo nije dobilo nikakvu značajniju ulogu u upravi njegovom zemljom. Dušanovi osvajački i politički planovi, slično kao i planovi nekolicine njegovih prethodnika, bili su usmjereni na jug i istok. Dio djetinjstva u kojem se formirao proživio je u Konstantinopolju, divio se vizantijskoj političkoj

i administrativnoj tradiciji i sanjao o tome da postane carem nove carevine koja će zamijeniti Vizantiju koja je oslabila. Doduše, na prijesto u Konstantinopolju nikad nije sjeo, ali osvajajući niz novih oblasti uspio je izgraditi sopstvenu srpsko-grčku državu. Njegovi osvajački planovi bili su usmjereni na oblasti naseljene pretežno Grcima i Albancima, a sjeverozapadne zemlje naseljene južnoslovenskim stanovništvom nijesu ga posebno zanimale.

Dušan je najprije tražio da bude oslovljavan kao „kralj Srbije, Albanije i Pomorja". Za Uskrs 1346. godine u Skoplju je krunisan za cara Srba i Grka. Prvobitno jezgro srpske države u užem smislu riječi, računajući i Zetu i ostale oblasti današnje Crne Gore, povjerio je na upravu svom sinu Urošu. Dušan je formalno vladao cijelom Carevinom, ali praktično je upravljao teritorijama na jugu i istoku koje su njegovi prethodnici ili on sâm osvojili od Vizantije. Na Zetu i ostale oblasti današnje Crne Gore Dušanovo teritorijalno širenje nije imalo neki bitan uticaj. Većinu srpske vojske činili su plaćenici s njemačkog govornog područja. Prestižnu funkciju upravnika državne blagajne i finansija (*protovestijar*) vršio je kotorski građanin i trgovac Nikola Buća. Car Dušan ga je slao i na Zapad kao svog izaslanika, što je pretpostavljalo odgovarajuće znanje talijanskog i latinskog, a u Kotoru i drugim primorskim gradovima upotrebljavanje tih jezika bilo je uobičajeno.

Car je 1349. godine uveo tzv. *Dušanov zakonik* koji je nastao po vizantijskom uzoru. Njime je potvrđena podjela društva na pojedinačne društvene slojeve, kao i privilegovani položaj pravoslavne crkve. Katolička crkva i dalje je bila tolerisana, ali zakonik je ustanovio niz odredbi kojim je ograničio njen uticaj (zabranjeni su npr. i miješani brakovi). Dušanov zakonik predstavlja značajnu istorijsku i pravnu prekretnicu. Međutim, nije poznato da li je bio primijenjivan i na teritoriji današnje Crne Gore, gdje je polovinom 14. vijeka vladao veliki pluralitet pravnih običaja. Primorski gradovi su se rukovodili svojim gradskim statutima (statuti Kotora i Budve su sačuvani). Njihovi građani su, i izvan gradskih zidina, podlijegali gradskim zakonima, npr. na trgovačkom putovanju u unutrašnjost. Poseban zakon određivao je prava i obaveze Vlaha (pastira, stočara) koji su živjeli u planinama, a poseban zakon je važio za Albance. I Sasi naseljeni u Brskovu nedaleko od današnjeg Mojkovca ili

u plavsko-gusinjskoj kotlini imali su pravo da slobodno praktikuju svoje običaje. O zemljoradnicima znamo malo toga. S obzirom na kraški teren i manju plodnost tla, vlasništvo nad zemljom je bilo više usitnjeno nego u kontinentalnim oblastima. Za razliku od ratara iz unutrašnjosti, ratari iz primorskih oblasti isplaćivali su obavezne dažbine (desetinu – desetinu od roda ili njenu novačnu protivvrijednost) mnogo češće u novcu, što svjedoči o višem stepenu privrednog razvoja i masovnijoj novčanoj razmjeni.

Veliki dio Evrope, uključujući i jadransku obalu, zadesila je 1347. i 1348. godine epidemija kuge. Epidemija je oslabila prije svega gradske oblasti s većom koncentracijom stanovništva, ali paradoksalno je pomogla daljem širenju Dušanovog carstva na račun Vizantije. Međutim, njegovo Carstvo nije bilo duga vijeka. Car Dušan je, u decembru 1355. godine, na vrhuncu svoje moći, iznenada preminuo, tako da nije uspio ostvariti svoj san o osvajanju Konstantinopolja. Heterogena država Nemanjića ubrzo se počela raspadati.

USPON DINASTIJE BALŠIĆA

Nakon Dušanove smrti novi vladar postao je njegov sin Stefan Uroš V. Koristio je doduše titulu car koju je dobio njegov otac, ali tokom njegove vladavine je došlo do brzog raspadanja srpske države. Ubrzo nakon dolaska na vlast Uroš je počeo gubiti kontrolu na perifernim oblastima, što se nakon nagle Dušanove smrti moglo i pretpostaviti. Međutim, postepeno su se počeli osamostaljivati i centralne regije srednjovjekovne Srbije u kojima su vlast preuzimali dotadašnji lokalni upravnici i predstavnici plemićkih porodica. Autonomni gradovi koji su živjeli prije svega od trgovine i koji su dobro profitirali u prostranoj centralizovanoj državi – između međusobno sukobljenih feudalaca iz njihove okoline koji su i njih pokušavali zauzeti – bili su u nezavidnoj situaciji. Tokom cijele njegove vladavine autoritet Stefana Uroša V je neprestano slabio. Ispočetka je u skladu s prethodnom tradicijom bio priznavan kao vladar srpske države. Međutim, postepeno je sve više imao ulogu određenog posrednika koji pokušava ublažavati konflikte između sve jačih i nezavisnijih regionalnih igrača. U posljednjim godinama njegovog života više se niko prema njemu nije ponašao kao prema vladaru.

O odnosima na teritoriji današnje Crne Gore na kraju vladavine Nemanjića, nemamo na raspolaganju mnogo vijesti. Dio Zete je pod kontrolom imala Dušanova udovica Jelena koja je od polovine 50-ih godina 14. vijeka pa sve do svoje smrti 1368. godine sjedište imala u Ulcinju. Prvih godina svoje vladavine i car Uroš je više puta boravio u Zeti. Tu je uspješno odbio napad svog strica Staniše koji je upravljao južnim oblastima Dušanove Carevine i koji je pokušao osvojiti Skadar. Iste godine je u Dalmaciji nakon potpisivanja tzv. *Zadarskog mira* između Ugarske i Venecije došlo do konsolidacije vlasti ugarskog kralja Ludovika I Anžujskog, koji je nekoliko narednih decenija uspijevao potiskivati mletački uticaj na istočnoj obali Jadranskog mora.

Prvi pomen o dinastiji Balšića potiče iz 1360. godine. U povelji kojom u septembru 1360. godine car Uroš potvrđuje trgovačke privilegije dubrovačkih trgovaca, Balšići se spominju kao lokalni vladari kojima je povjerio upravljanje Zetom. O porijeklu te porodice ne zna se ništa pouzdano, što pruža mogućnosti za razne špekulacije. Dubrovački barokni istoričar Mavro Orbini – koji je pisao na osnovu izvora koji se do modernoga doba nijesu sačuvali – tvrdi da su Balšići prvobitno bili sitni plemići koji su za cara Dušana bili vlasnici neimenovanog sela nedaleko od Skadra. To je dovelo do pretpostavke da su selo dobili od Dušana za svoje vojne zasluge. Prezime Balšić u toj oblasti nije često, što je opet dovelo do pretpostavke da je to porodica stranog porijekla. Čedomilj Mijatović, srpski diplomata i publicista, krajem 19. vijeka pretpostavljao je da su Balšići bili potomci provansalskog plemića Bertranda de Baux koji se tu naselio nakon što se borio za Karla Anžujskog u južnoj Italiji. Ni savremeni crnogorski istoričar Živko Andrijašević ne isključuje pretpostavku da su francuski preci Balšića stigli u Zetu na prijelomu 13. i 14. vijeka, dok je ta zemlja bila feud Jelene Anžujske (Andrijašević – Rastoder 2006: 21). Srpski istoričari u pravilu izražavaju mišljenje da je riječ o sloveniziranoj, odnosno posrbljenoj porodici vlaškog porijekla. Tu tezu temelje prije svega na lingvističkim argumentima. Albanski istoričari nasuprot tome smatraju Balšiće (alb. Balsha) za albanske velmože. Oblast oko Skadar bila je jezički i vjerski miješana, ali većinu stanovništva su činili albanski katolici. Albanski autori upozoravaju takođe na angažovanje Balšića na teritoriji današnje srednje i južne Albanije i njihove dinastičke i savezničke veze s nizom albanskih feudalnih porodica.

Međutim, jednako brojne su bile i njihove porodične i savezničke veze i sa srpskim porodicama. Pretpostavke o albanskom porijeklu komplikuje i činjenica da se porodica Balšića prvi put pojavljuje u oblasti koja je bila dominantno katolička, ali njeni članovi su bili prvo pravoslavne vjeroispovijesti a na katoličanstvo su konvertirali tek krajem 60-ih godina 14. vijeka.

Početkom 60-ih godina 14. vijeka u sačuvanim izvorima pominju se dvije tada politički aktivne generacije Balšića čiji poglavar je bio vlastelin Balša. Nakon njegove smrti 1362. godine zamijenila su ga njegova tri sina: Stracimir, Đurađ i Balša II. Na prostoru države Nemanjića koja je i dalje slabila, novi nezavisni vladari bili su najćešće upravnici pojedinih oblasti postavljeni za vladavine cara Dušana, koji su poslije njegove smrti prestali respektovati Uroševu vrhovnu vlast. Međutim, Balšići svakako nijesu bili „predodređeni" vladari Zete. Zemlju su nekoliko godina morali osvajati komad po komad, što oružjem što namjenskim savezima s lokalnim i susjednim vlastelinskim porodicama. Iz svog skromnog uporišta na jugu Zete tokom 60-ih godina 14. vijeka naizmjenično su se širili na sjever i na jug. Godine 1363. već su bili gospodari Skadra, Drivasta i vjerovatno Bara, da bi onda ovladali jadranskom obalom današnje Crne Gore sve do Kotora i unutrašnjošću Gornje Zete, nakon čega su južno od Skadarskog jezera osvojili dio današnje sjeverne Albanije. Poslije smrti svog oca sva tri brata vladala su zajedno. Za razliku od brojnih drugih slučajeva među njima nije došlo do bratoubilačkih sukoba oko prvenstva u vlasti koji su za ova područja u srednjem vijeku bili tipični i koji su na vladajuće dinastije i cijele zemlje imali vrlo loše posljedice. Na grbu Balšića bila je vučija glava, kasnije prikazivana zajedno s viteškom kacigom. U narednim decenijama pripadnici dinastije zadovoljavali su se titulom „gospodar" (*dominus*). Za vrijeme svog kratkotrajnog vladanja u Draču, Balša II je koristio titulu *duka* – sloveniziranu verziju latinske titule *dux* ili vojvoda, koju su kasnije koristili i neki njegovi nasljednici. Od kraja 60-ih godina 14. vijeka kad su definitivno prestali priznavati autoritet posljednjeg Nemanjića, u svom titulisanju Balšići počinju isticati termin *samodržac*, analogiju grčkog *autokrator*, čime su naglašavali činjenicu da nijesu nikome podređeni i da vladaju samostalno.

PUT BALŠIĆA DO NEZAVISNOSTI

Od početka 60-ih godina 14. vijeka Balšići su pokušavali da ovladaju Kotorom. Tako im se put ukrstio s ambicioznim feudalcem Vojislavom Vojinovićem iz Huma. Kotor se zbog sopstvenih interesa morao prikloniti na stranu Vojinovića, dakle protiv Balšića čija vlast je već dosezala do južnih oblasti Boke Kotorske. Sukob između Vojinovića i Balšića u koji su se umiješali i Kotor i Dubrovnik, remetio je trgovinu između Srbije i Mletaka. U sklapanju mira posrednik je bio car Uroš koji je lično došao u Zetu na pregovore s Balšićima. Rat je završio povratkom na predratno stanje. Mir i dotadašnje trgovačke privilegije potvrđeni su ugovorom koji je izdao Uroš u Onogoštu 22. avgusta 1362. godine. Naredne, 1363. godine, Vojislav Vojinović, u to vrijeme najjači feudalac na teritoriji Srbije koja je bila u rasulu, postao je žrtva kuge, što je Balšićima omogućilo da produže svoje teritorijalno širenje. Polovinom 60-ih godina 14. vijeka jedan od najmoćnijih velmoža postao je Vukašin Mrnjavčević, koji je sjedište imao na teritoriji današnje Sjeverne Makedonije. On je 1365. godine postao suvladar kralja Uroša. Balšići su s njim stupili u savez, što je zapečaćeno i svadbom Đurđa Balšića s Vukašinovom kćerkom. S obzirom na činjenicu da je jezgro teritorije na kojoj su vladali predstavljao primorski dio Zete, gdje je i dalje jaku poziciju imalo katoličanstvo, sva tri brata su 1368. ili 1369. godine konvertirala s pravoslavlja na katoličanstvo. To međutim nije imalo uticaj na vjerski identitet lokalnog stanovništva. Na teritoriji pod vlašću Balšića, isto kao i prije toga za vrijeme vladavine Nemanjića, postojale su obje konfesije i vladala je za to vrijeme velika vjerska tolerancija.

Šezdesetih godina 14. vijeka Balšići su učvrstili svoje pozicije i na prostoru današnje Albanije. Međutim, još dvije vlastelinske porodice – Matarange i Topije – namjeravale su da uspostave kontrolu nad teritorijom između Skadarskog jezera i Drača. Matarange su stupili u savez s Balšićima, tako da im je glavni neprijatelj u toj oblasti ostao moćni srednjoalbanski vlastelin Karlo Topija. U proljeće 1364. godine Topija je zarobio Đurđa Balšića. Na slobodu će biti pušten tek dvije godine kasnije, uz pomoć dubrovačkih pregovarača. Iste godine sklopljen je mir između Đurđa Balšića i Karla Topije koji nije dugo potrajao. Naredne 1367. godine umro je saveznik zetskih vladara Blaž Matarango i Topije su ubrzo za-

uzeli njegovu teritoriju. Granica između Balšića i Topija se stabilizovala na toku sjevernoalbanske rijeke Mati. Nakon što je bio oslobođen Đurađ Balšić se opet posvetio svom davnašnjem cilju – osvajanju Kotora. Grad je uporno odbijao da potpadne pod njegovu vlast. Ne samo da su htjeli da sačuvaju tradicionalnu autonomiju već su se i bojali ekonomskog rizika koji je takva promjena imala. Nedovoljno bogatoj dinastiji bila su neophodna finansijska sredstva da bi mogli produžiti s teritorijalnim osvajanjima pa su gradove oporezivali znatno više nego što je to bilo uobičajeno za vrijeme Nemanjića. Krajem 60-ih godina 14. vijeka definitivno je prekinuta veza između Balšića i cara Uroša. Mlečani su još 1368. godine vidjeli Zetu kao dio Srbije, jer su se te godine žalili Urošu da gradovi Bar, Budva i Ulcinj koriste svoje sopstvene ratne brodove, što je bilo u suprotnosti sa srpsko-mletačkim ugovorom. Srpski car im je odgovorio da su to brodovi Đurđa Balšića koji se izmakao njegovoj kontroli. Uroš više nije uspio obnoviti vlast na toj teritoriji. Tokom godina koje su uslijedile Balšići su nastupali kao samostalni vladari i to su počele priznavati i druge države. Od kraja 60-ih godina 14. vijeka Zetu možemo smatrati samostalnom državom.

Đurađ Balšić je 1369. godine opet opkolio Kotor. Car Uroš, kojemu je grad formalno pripadao, njegovim stanovnicima nije mogao pomoći. U takvoj situaciji Kotorani su 1370. godine priznali suverenitet ugarskog kralja Ludovika I Anžujskog, vladara susjedne Dalmacije. Ali to nije bilo dugotrajno rješenje za nezgodnu situaciju u kojoj se grad nalazio. Prisustvo ugarske države u Dalmaciji je bilo više simbolično i u slučaju potrebe građani Kotora nijesu mogli računati na njenu efikasnu vojnu pomoć. Promjenom suvereniteta izgubili su trgovačke privilegije koje su imali na teritoriji Srbije. Kotor je ubrzo napao i ambiciozni velmoža Nikola Altomanović koji je ugrožavao i interese Balšića. To je dovelo do zbližavanja dotadašnjih neprijatelja – Đurađ Balšić je na proljeće 1370. godine sklopio mir s Kotorom. Njihovim značajnim saveznikom protiv Altomanovića postao je i kralj Vukašin Mrnjavčević, suvladar cara Uroša. Vukašin je, zajedno sa sinom Markom, 1371. godine posjetio Đurđa Balšića u Skadru da zajedno isplaniraju napad na Altomanovića. Ali od plana se moralo odustati jer je Vukašin zajedno s Markom morao ići hitno na istok da pomogne bratu Uglješi protiv mnogo opasnijeg neprijatelja – Turaka.

Osmanlije su se na jugoistoku Balkana prvi put pojavile još za vladavine cara Dušana. U pljačkaškim pohodima pustošili su jednu oblast za drugom. Vremenom će im i jedna za drugom definitivno pasti u ruke. Početkom 70-ih godina 14. vijeka srpska država više praktično nije postojala kao funkcionalna politička cjelina. Lokalni velikaši, računajući i Balšiće, vladali su sasvim samostalno, dok su neki formalno priznavali suverenitet cara Uroša, ali su se zapravo rukovodili svojim interesima. Balšići se još nijesu osjećali direktno ugroženim od strane ekspanzivnih Osmanlija. Njihov eventualni pohod na istok, s obzirom na tadašnji raspored snaga, vjerovatno bi iskoristili njihovi neprijateljski susjedi. Kad je 26. septembra 1371. godine došlo do sudbonosne bitke na rijeci Marici na tlu današnje jugoistočne Bugarske – koja se smatra presudnom bitkom između hrišćanskih velikaša i Osmanlija, značajnijom od bitke na Kosovu iz 1389. godine, koja je s obzirom na kasnije legende i političke instrumentalizacije postala slavnija – zetska vojska u njoj nije učestvovala. Bitka je završila velikom pobjedom Osmanlija. U bici su pali kralj Vukašin, njegov brat Uglješa i niz drugih velikaša. Turci doduše nijesu odmah produžili s prodiranjem u unutrašnjost Balkana, ali bitka na Marici je smrtonosno oslabila srpske velikaše koji više neće imati snage da se odupiru osmanlijskim napadima.

Krajem 1371. godine umro je car Stefan Uroš V. Njegovom smrću zatrla se dinastija Nemanjića. Posljednjih nekoliko godina nije mu ostalo ništa od nekadašnjeg autoriteta, njegovo mišljenje više nikog nije zanimalo pa čak se ni formalno ne spominje u ugovorima iz tog vremena. Po svemu sudeći postepeno ga je potisnuo Vukašin Mrnjavčević kojeg je 1365. godine sâm Uroš imenovao za svog suvladara. Međutim, Vukašin je poginuo u Maričkoj bici, a njegov sin Marko koji je za Uroševa života bio tituliran u skladu s ugarskom i nemanjićkom tradicijom kao „mladi kralj", nije uspio ostvariti svoje pravo na prijesto i zamijeniti Uroša i svog oca na čelu srpske države. Morao se zadovoljiti ulogom lokalnog vladara i postati osmanski vazal. Oblasni vladari na teritoriji koja je nekad pripadala Nemanjićima još cijeli niz decenija pokušavali su pojačati svoj legitimitet pozivajući se na srodstvo sa slavnom dinastijom, a nastojali su i da održavaju dvorske običaje iz njihovog vremena.

VRHUNAC VLADAVINE BALŠIĆA 70-IH GODINA 14. VIJEKA

Dinastija Balšića se nije ustručavala da definitivnu propast srpske države i slabljenje svojih kontinentalnih susjeda u borbi s Osmanlijama iskoristi u svoju korist. Đurađ je otjerao svoju suprugu iz porodice Mrnjavčevića od kojih više nije mogao očekivati nikakvu političku korist. Godine 1372. prisvojio je dio teritorije Mrnjavčevića s gradovima Prizrenom i Peći na Kosovu. Prizren je bio jedno od najvažnijih središta srednjovjekovne Srbije i značajna trgovačka raskrsnica. Tu je imao sjedište i dubrovački konzul pod čiju punomoć je spadala cijela srpska teritorija. Tu je 1375. godine svečano imenovan – prvi put bez učešća Nemanjića – novi patrijarh Srpske pravoslavne crkve. Imenovanje je obavljeno uz vizantijsko odobrenje u zamjenu za to da se regionalni nasljednici Nemanjića odreknu zahtjeva za titulu cara. Patrijarh je bio izabran na osnovu dogovora Đurđa Balšića i kneza Lazara, dvojice tad najznačajnijih vladara s teritorije nekadašnje Srbije. Činjenica da su Balšići bili katolici, očito nije predstavljala problem. Pozicija Balšića na teritoriji današnje Albanije znatno se poboljšala 1372. godine. Balša II se vjenčao s kćerkom Jana Komnena i dobio je u miraz gradove Valonu, Kaninu, Berat i Himaru. Međutim, teritorija na jugu Albanije, od jezgra zetske države bila je odvojena srednjoalbanskom državom Topija.

Nikola Altomanović je htio osigurati neutralnost Balšića u sukobu s bosanskim banom Tvrtkom i srpskim knezom Lazarom. Zato im je za obećanje neutralnosti 1373. godine poklonio oblast Dračevice (sjeverna obala Boke Kotorske), Konavle i Trebinje. Gospodar tih oblasti koje su graničile s Dubrovnikom, svake godine je dobijao tribut (Svetodmitarski dohodak), kojim je Dubrovnik osiguravao mir u svom zaleđu. Do 1371. godine Dubrovčani su ga plaćali caru Urošu. U novembru 1373. Đurađ Balšić je posjetio Dubrovnik – pošto je potvrdio dubrovačke povlastice, zauzvrat mu je obećan tribut. Nikolu Altomanovića je iste godine zarobio knez Lazar, nakon čega je bio oslijepljen. Njegovu zemlju su podijelili pobjednički susjedi. Bosanski ban Tvrtko je tad osvojio i neke oblasti na sjeveru današnje Crne Gore – tvrđavu Onogošt, teritoriju u slivu rijeka Pive, Tare i Lima, te današnje pljevaljsko područje.

Polovinom 70-ih godina 14. vijeka Balšići su kontrolisali veliku teritoriju čije jezgro se preklapalo s teritorijom nekadašnje dukljanske države, samo što je bila još veća. Na sjeveru su graničili s Dubrovnikom, a na jugu na jadranskoj obali prostirala se do rijeke Mati u sjevernoj Albaniji. Prema unutrašnjosti njihova država se prostirala od Kotorskog zaliva (s izuzetkom samog Kotora) do Prizrena i Peći na istoku. Pod direktnom kontrolom imali su većinu teritorije današnje Crne Gore, sjevernu Albaniju i ne mali dio današnjeg Kosova. Teritoriji koja je pripadala njihovoj dinastiji može se još dodati i odijeljena enklava na jugu Albanije koju je u miraz dobio Balša II. Stracimir Balšić, najstariji od braće, preminuo je 1373. godine. Đurađ je i tako već duže vremena istupao kao glava dinastije. Vlast je djelimično dijelio s najmlađim bratom Balšom II i Stracimirovim sinom Đurđem II. Đurađ koji je kovao vlastiti novac – dinare, 70-ih godina 14. vijeka uspio je ujediniti osvojene teritorije u tipičnu srednjovjekovnu feudalnu državnu cjelinu. Zajedno s knezom Lazarom koji je sjedište imao u Kruševcu, spadao je među najznačajnije nasljednike Nemanjića. Međutim, još i za njegovog života preotet mu je dio državne teritorije. Bosanski ban Tvrtko imao je dalekosežne ambicije, a pozivao se i na svoje srodstvo s dinastijom Nemanjića. Tvrtko je 1377. krunisan i primio je titulu „kralj Srbljem, Bosni, Pomorju, Humskoj zemlji, Donjim Krajem, Zapadnim Stranam, Usori i Podrinju". Njegovu titulu su priznali neki slabiji vladari, ali Đurađ Balšić nije. Tvrtko je iste godine osvojio oblasti oko Dubrovnika i sjeverno od Boke Kotorske. Na jesen 1377. našao se Đurađ na čelu vojnog pohoda, zajedno sa svojim nekadašnjim albanskim protivnikom Karlom Topijom, protiv kralja Tvrtka. Njihova vojska prošla je teritorijom od Onogošta do Nevesinja i vratila se kući s bogatim plijenom, ali Tvrtka nijesu uspjeli slomiti. Početkom naredne godine, 13. januara 1378. umro je Đurađ Balšić.

BALŠA II I TURCI NA JADRANU

Nakon što su se teritorijalno proširili i na Kosovo, interesi Balšića došli su u sukob s interesima Brankovića, koji su se u rasulu nakon bitke na Marici dobro snašli i proširili svoje oblasti na račun Mrnjavčevića. Vuk Branković je iskoristio smrt Đurđa I i u januaru 1379. zauzeo Prizren. Zbog gubitaka teritorije na Kosovu i sjeverno od Boke Kotorske drža-

va koju su naslijedili Đurđevi nasljednici svojom veličinom ličila je na nekadašnje dukljansko kraljevstvo, samo što je na južnoj granici bila pomjerena malo dublje u unutrašnjost današnje Albanije. Prvenstvo u okviru dinastije pripalo je Balši II, najmlađem od trojice sinova osnivača dinastije. Od početka 70-ih godina 14. vijeka politički aktivan je već bio i Stracimirov sin, zvani „mladi Đurađ". Kad se Đurađ I, nakon bitke na Marici, razveo s kćerkom palog kralja Vukašina, oženio se s Teodorom, kćerkom vlastelina Dejana. Iz njihovog braka rodio se sin Konstantin koji će kao dijete ostati bez oca.

Krajem 70-ih godina 14. vijeka ponovo se iskomplikovala pozicija Kotora, koji je od početka decenije priznavao ugarski suverenitet. Grad se zbog toga upetljao u rat između Đenove i Venecije. Ugarski kralj Ludovik podržavao je Đenovu, zbog čega su Mlečani 13. avgusta 1378. osvojili Kotor. Grad je namjeravao osvojiti i bosanski kralj Tvrtko. Kad se u junu iste godine raširila vijest da su Đenovljani potukli Mlečane u bici kod Pule, u Kotoru je izbio uspješan ustanak protiv Mlečana, i građani su ponovo potvrdili svoju vjernost Ugarskoj. Đenova i Venecija su 1381. sklopile mir kojim se Venecija obavezala da će poštovati granice na Jadranu ustanovljene Zadarskim mirom iz 1358. godine, čime su se i formalno odrekli prava na Kotor. Pošto ni kralj Tvrtko nije uspio osvojiti grad, na sjevernoj obali Boke Kotorske koja je pripadala njegovoj državi osnovao je novu luku koja je Bosni trebala biti izlaz na more. Pomorski grad koji je ležao između tradicionalnih rivala – Kotora i Dubrovnika – nazvan je Novi (kasnije Herceg Novi). Nova luka se dinamičnije počela razvijati tek u idućem vijeku. Njen razvoj usporila je činjenica da je nakon smrti ugarskog kralja Ludovika, Tvrtko na kraju ipak dobio Kotor.

Za vladavine Balše II jezgro države je predstavljala istorijska teritorija Zete. Vladar nije ni pokušavao da ponovo osvoji teritoriju današnjeg Kosova izgubljenu poslije Đurđeve smrti. Koncentrisao se na oblasti na jadranskoj obali. Pored pokušaja da pokori Kotor, najaktivniji je bio na južnom dijelu na prostoru današnje Albanije. U toj oblasti biće mu zapečaćena sudbina. Balša II je sa srednjoalbanskim vladarom Karlom Topijom – nekadašnjim rivalom a kasnije saveznikom Balšića – imao prijateljski odnos. Odnos se pokvario kad je Topija – formalno u ime napuljskih Anžujaca – osvojio Drač. Nakon toga, Balša se s njim sukobio u srednjoj Albaniji. Drač je uspio ponovo dobiti 1385. godine. I

novu titulu – duka Drački ali nije je dugo koristio. Ubrzo su s istoka na albansku teritoriju prodrli Turci. Prvi put su uspjeli prodrijeti do obala Jonskog i Jadranskog mora, na sami zapad Balkana, do južnih granica Balšine zemlje. Balša II je iz Drača, s manjom vojskom od hiljadu ljudi, krenuo nepromišljeno u protivnapad. Osamnaestog septembra 1385. sukobio se s mnogobrojnijim Turcima na Saurskom polju nedaleko od albanskog grada Berata gdje je bio pobijeđen i ubijen.

POČETAK VLADAVINE ĐURĐA II BALŠIĆA I BITKA NA KOSOVU

Novi vladar postao je 1385. sinovac Balše II, Stracimirov sin Đurađ II Balšić. Njegovu vladavinu obilježili su teritorijalni gubici, dugotrajna borba s lokalnim porodicama za kontrolu nad Zetom i sukobi s Turcima i Mlečanima. Nakon smrti Balše II dolazi do teritorijalnih gubitaka na albanskom prostoru od tamošnjih feudalnih porodica. Đurađ II je održao vlast nad dijelom sjeverne Albanije s gradovima Skadarrom, Drivastom, Lješom i njihovom okolinom. Zetski feudalci su se počeli ponašati kao stvarni samostalni gospodari svoje zemlje. Gornja Zeta, brdovita oblast koja se uzdizala iznad Jadranskog mora i sjeverno od obale Skadarskog jezera bila je uporište najmoćnije zetske porodice – porodice Crnojevića, koja će u istoriji Crne Gore u drugoj polovini 15. vijeka odigrati značajnu ulogu. Teritorija koju je Đurađ II imao potpuno pod kontrolom suzila se na neveliku oblast između Drivasta, Skadra, i morske obale s gradovima Barom i Ulcinjom. Sjedište je imao u Ulcinju. Đurađ II se 1386. godine oženio Jelenom, kćerkom srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića. čija majka Milica je bila iz zetske grane dinastije Nemanjića, koja je poticala od Nemanjinog prvorođenog sina Vukana. Naglašavajući svoje veze sa slavnom prošlošću i moćnim srpskim porodicama pokušavao je pojačati svoju poziciju. Sâm se titulisao kao „blagovjerni i samodrživi gospodin Đurađ svoj zetskoj i pomorskoj zemlji". Dubrovčani i Mlečani koje je zanimalo prije svega ko stvarno kontroliše koje oblasti i s kim je nužno pregovarati da se ne bi remetili njihovi trgovački poslovi, u svojim dokumentima nazivali su ga samo „gospodar Ulcinja". To potvrđuje slabljenje njegovog autoriteta u perifernim oblastima Zete protiv čega se s promjenljivim uspjehom borio. Da bi

mogao obnoviti uticaj dinastije bio mu je potreban novac. S obzirom na malu površinu teritorije koju je imao stalno pod kontrolom, od poreza nije mogao sakupiti dovoljno visoku svotu. Zato je podržavao trgovinu kojom su se u njegovoj državi bavili prije svega Dubrovčani. Do početka 90-ih godina 14. vijeka bio je u prijateljskim odnosima i s Mlečanima.

Nije sigurno da li je Đurađ II odmah nakon što je 1385. došao na vlast prihvatio osmansko vazalstvo, ili je to učinio tek nakon novih turskih najezdi koje su pustošile južnu Zetu. Godine 1388. – već nesumnjivo kao sultanov vazal – dozvolio je da preko njegove teritorije prođe osmanska vojska koja je išla u Bosnu. Iz današnje perspektive je jasno da je Turcima išlo u korist kad su se balkanski feudalci iscrpljivali u međusobnim borbama, što im je na kraju omogućilo da vremenom sami ovladaju većinom poluostrva. Krajem 14. vijeka lokalni vladari i niža vlastela u svojim političkim i vojnim kombinacijama masovno su i bez skrupula igrali na tursku kartu – Osmanlije još nijesu vidjeli u takoreći apokaliptičnim dimenzijama kao „metlu hrišćanstva", kako će to biti u kasnijim vjekovima kad je njihova ekspanzija počela ugrožavati i srednjoevropski prostor. Dvadeset i osmog juna 1389. godine došlo je do legendarne bitke na Kosovu u kojoj su se sukobile vojske nekoliko hrišćanskih vladara s osmanskim snagama. Međutim, neki hrišćanski feudalci borili su se na strani Osmanlija. Istorijske okolnosti bitke vremenom su bile prekrivene naslagama epske poezije, mitova i nacionalističkih interpretacija. Prve vijesti nakon bitke procjenjivale su je kao neriješenu, pa čak se govorilo i o turskom porazu – osim srpskog cara Lazara na Kosovu poginuo je (vjerovatno poslije bitke) i osmanski sultan Murat I. Poslije je u narodnoj poeziji i narodnim legendama bitka na Kosovu oplakivana kao definitivni kraj srednjovjekovne srpske državnosti, iako je država pod vlašću srpskih despota odolijevala još cijelih sedam decenija. Vojska Đurđa II Balšića nije učestvovala u bici na Kosovu. Đurađ II formalno je bio ne samo turski, već i vazal svog tasta, kneza Lazara. Takva dvostruka lojalnost u to vrijeme nije bila ništa neuobičajeno. Moguće je da je i htio da izbjegne neprijateljstvo s Turcima, međutim u to vrijeme on je prije svega imao pune ruke posla da od buntovnih lokalnih porodica sačuva svoju vlast u Zeti, i s obzirom na to, nije se smio ni usuditi da ide na vojni pohod van granica svoje zemlje.

Iako zetska vojska nije učestvovala u bici na Kosovu, taj istorijski događaj će u narednim vjekovima igrati veliku ulogu u narodnoj epici, u pravoslavnoj crkvi, u ukorijenjenim predstavama o porijeklu Crnogoraca i u državnoj ideologiji Crne Gore 19. i početka 20. vijeka. Mit o porijeklu Crnogoraca proistekao je iz predstave da je bitka na Kosovu značila definitivni kraj srpske srednjovjekovne državnosti – što ne odgovara istorijskim činjenicama. Po tom mitu, hrabri vlastelini koji nakon bitke nijesu htjeli položiti oružje i prijeći na islam, sklonili su se u zetske planine i nastavili borbu protiv Turaka. Ti legendarni vlastelini (po predaji koja se razvijala od 19. vijeka, dakle, sa zakašnjenjem od nekoliko vjekova, u doba evropskog narodnog romantizma) preci su kasnijih crnogorskih plemena. U vremenima koja su slijedila često su i oni najsiromašniji Crnogorci sami sebe smatrali za potomke hrabrih plemića i na okolne populacije pokorene Turcima gledali su s omalovažavanjem. Tipično je da su se u narodnim genealoškim predstavama pojavljivali samo istaknuti ratnici i vlastelini, a nikad obični zemljoradnici, stočari ili zanatlije. Mit o kosovskoj bici formirao se zapravo sa znatnim vremenskim odstojanjem od opisivanog događaja. Njegovo polazište predstavljale su predaje koje su u nekadašnje gornjozetsko područje dospjele iz susjednih oblasti u kojima su krajem 14. vijeka vladale dinastije Lazarevića i Brankovića koje su bili učesnici bitke. Uz guslare i narodnu epiku u širenju kosovske mitologije i kulta izgubljene srednjovjekovne srpske državnosti značajnu ulogu imala je i pravoslavna crkva. Legenda o naseljavanju crnogorskih planina srpskim vitezovima nema ništa zajedničko s onim što se stvarno dogodilo u 14. i 15. vijeku. Kosovski mit kao značajan etnološki, kulturni i politički fenomen na teritoriji današnje Crne Gore je integralni dio novovjekovne istorije 19. i 20. vijeka, a ne kasnog srednjovjekovlja.

Planine Zete i ostalih oblasti današnje Crne Gore nijesu bile nenaseljene, kako bi se moglo učiniti na osnovu kasnije mitologije koja s njima povezuje dolazak nepokorenih koji su odbili tursku vlast. Planine koje zauzimaju pretežan dio regije, uglavnom su neobradive. Njihovo stanovništvo se bavilo stočarstvom, prije svega uzgojem ovaca. Stočari su živjeli cikličnim ritmom sezonske ispaše (transhumanse) – između niže lociranih naselja u kojima su provodili zime i ljetnjih ispaša na pašnjacima na visokim nadmorskim visinama. U planinama su se dugo očuvali

potomci predslovenskih starosjedilaca. U kasnom srednjem vijeku ovdašnje stanovništvo je bez obzira na porijeklo govorilo slovenskim jezikom. Pastirski način života, koji je podrazumijevao i odbranu stada, nametao je porodičnu i grupnu solidarnost u visokoj mjeri. U tom dijelu jugoistočne Evrope formirala se plemenska struktura, što je bila posljedica čestih oružanih sukoba i slabljenja feudalnih društvenih struktura. Dakle, crnogorska i sjevernoalbanska plemena nijesu bili nikakvi relikti iz davnih „praistorijskih" vremena, iako su se takvim činila. U izvorima iz kasnog srednjeg vijeka spominju se plemena na teritoriji Zete, Huma i sjeverne Albanije, iz čega se vidi da se još u to vrijeme radilo o društvenim zajednicama s vlastitom teritorijom i autonomnom samoupravom. Posljednji vladari iz dinastije Balšića i njihovi nasljednici morali su pregovarati s predstavnicima plemena koji im nijesu dopuštali da se miješaju u njihove unutrašnje stvari. O razvoju i strukturi plemenskih zajednica kasnije ćemo govoriti detaljnije, jer su svoj vrhunac dosegle tek za Osmanskoga Carstva.

ODNOSI ĐURĐA II BALŠIĆA S OSMANLIJAMA, MLEČANIMA I BUNTOVNIM PLEMSTVOM

Početkom 90-ih godina 14. vijeka Đurađ II se morao sukobiti s rivalom koji je poticao iz njegove sopstvene dinastije. Konstantin Balšić, sin Đurđa I, imao je pretenzije na teritoriju svog starijeg brata od strica. Otišao je na dvor sultanu Bajazitu I i dobrovoljno je postao osmanski vazal. Nakon smrti bosanskog kralja Tvrtka, Kotor se u bezizlaznoj situaciji 1391. potčinio Đurđu II. Najbogatiji grad u oblasti kojeg su Balšići nekoliko decenija nastojali dobiti, počeo im je plaćati porez. Međutim, istovremeno je rasla i moć vlastelinske porodice Crnojevića. Između Đurđa II, Konstantina Balšića i Radiča Crnojevića rasplamsala se borba oko pojedinih djelova Zete. U maju 1392. godine u Zetu su ponovo prodrli Turci. Đurađ II je otišao u Skoplje gdje je bilo sjedište najbližeg osmanskog predstavnika da pokuša postići mir. Osmanlije su ga tom prilikom zarobile i u zamjenu za njegovo oslobađanje zahtijevali Ulcinj i nekoliko drugih zetskih gradova. Nije isključeno da je s njegovim zarobljavanjem imao veze Konstantin koji je s Turcima bio u dobrim odnosima. U međuvremenu Radič Crnojević osvojio je Budvu i dio Boke

Kotorske. Đurađ II je u zarobljeništvu bio prinuđen da ponovo potvrdi da je osmanski vazal. Obavezao se da će predati Skadar, Drivast i Sveti Srđ na Bojani i da će plaćati danak. Njemu je ostao Ulcinj u koji se vratio 1393. godine. Prihvatanjem turskih zahtijeva u Skoplju makar se oslobodio Konstantina Balšića koji se nadao da će uz osmansku pomoć ovladati Skadrom. Međutim, Turci su u taj značajni regionalni centar radije postavili svog predstavnika. Konstantin se morao pomjeriti južnije, u Kroju i Danj koje je dobio u miraz.

Mlečani su 1395. godine osvojili Drač. Đurađ II je iskoristio trenutnu krizu u Osmanskome Carstvu i odrekao se vazalstva koje su mu nametnuli i umjesto njima zakleo se na vjernost Mlečanima. U jesen iste godine iskoristio je angažovanje turskih snaga u drugim oblastima i zauzeo je južnozetske gradove kojih se morao ranije odreći. Pored Skadra i njegove okoline, osvojio je Danj i tvrđavu Šati, koje su pripadale njegovom bratu od strica Konstantinu. Zetski vladar je shvatio da se osmanlijskoj nadmoći ne može dugotrajno odupirati. Zato je sporazumom od 14. aprila 1396. godine ustupio Mlečanima pojas teritorije južno od rijeke Bojane. Dobrovoljno im je predao gradove Skadar, Drivast, Sveti Srđ i Danj, južnu obalu Skadarskog jezera i lijevu obalu rijeke Bojane. U zamjenu za južnu Zetu Đurađ II je dobio nasljednu titulu mletačkog plemića i pravo na godišnju rentu u visini od 1000 dukata. Đurađ II je zapravo od južnog dijela zemlje koji je bio najviše izložen turskim napadima pokušavao napraviti zaštitni pojas, za koji je odgovornost preuzela Mletačka Republika. Budući da su izgubili okolinu Skadra koji je bio njihovo prvobitno uporište, Balšići su se odrekli i većine svojih albanskih podanika. Nova granica je vodila pored Jadrana i Skadarskog jezera po manje-više istoj liniji kao sadašnja crnogorsko-albanska granica. Balšići će ubuduće upravljati pretežno slovenskom teritorijom, u unutrašnjosti uglavnom pravoslavnom i s nekoliko katoličkih gradova na obali, uključujući i Ulcinj gdje je bilo sjedište vladara.

U doba kad je Đurađ potiskivao turske garnizone iz jugoistočnih gradova, Radič Crnojević zauzima Grbalj i poluostrvo Lušticu u Boki Kotorskoj. Međutim, Radič Crnojević je poginuo 25. maja 1396. godine u sukobu s vojskom Đurđa II Balšića. Nakon toga Crnojeviće su predvodila njegova manje borbena braća koja su priznavala autoritet zetskog

gospodara. U dokumentima s početka narednog vijeka Crnojevići se češće pojavljuju pod imenom Đuraševića, jedne od porodičnih grana. U julu 1396. Ulcinj i Bar je zadesio težak zemljotres. Sa sjevera je zemlju ponovo počeo ugrožavati opasni konkurent – bosanski vladar Sandalj Hranić koji se smatrao nasljednikom kralja Tvrtka. I Sandalj Hranić je, slično kao i kralj Tvrko, kontrolisao neke zapadne i sjeverne oblasti današnje Crne Gore. Njegovu vlast je priznavao i Kotor. Kasnije je napao Zetsko Primorje, zauzeo Budvu i osvojio manastir Ratac. Međutim, vojska Đurđa II potisnula je vojsku Sandalja Hranića koji se već počeo titulisati kao „veliki vojvoda Raški, gospodar Budve i Zete". Ni nakon višegodišnjih nastojanja Đurađ II nije uspio obnoviti zetsku državu u onoj veličini koja je bila za njegovih prethodnika. Uprkos brojnim napadima kako od spoljnih neprijatelja tako i domaćeg plemstva ipak je drugom polovinom 90-ih godina 14. vijeka konsolidovao jezgro istorijske Zete.

Nakon poraza krstaša u bici kod Nikopolja 1396. godine preko istočne obale Jadranskog mora u srednju Evropu se vraćao ugarski kralj Žigmund Luksemburški koji je htio učvrstiti svoju vlast u južnoj Dalmaciji. Za svog boravka u Dubrovniku imenovao je zetskog vladara Đurđa II – s kojim se tom prilikom vjerovatno lično sreo – za počasnog kneza ostrva Hvara i Korčule. U ime ugarskog kralja Đurađ II je trebao upravljati s oba ostrva. U toku iduće godine ih je posjetio. Imao je pravo da imenuje lokalnog administratora i pravo na dio od poreza. Međutim, nije bila riječ o nasljednom pravu tako da su njegovom smrću te privilegije propale.

Nakon pobjede nad krstaškim pohodom kod Nikopolja, Osmanlije su počele ispoljavati interesovanje za sjevernu Albaniju i južnu Zetu. Pobjeđivali su lokalne feudalce jednog za drugim, podsticali njihove međusobne sukobe, i uzimali ih za svoje vazale. Neke osmanske pljačkaške trupe, uglavnom manje, prodrle su i do Jadrana. S obzirom na svoju malobrojnost Mlečani su se, u zaštitnom pojasu koji im je ustupio Đurađ II, za vrijeme turskih napada sklanjali u tvrđave. Osmanska vojska je neometano pustošila njihovu okolinu i prodirala je sve do teritorije Balšića. U okolini Skadra je 1399. godine izbila pobuna protiv Mlečana. Njen organizator, po mletačkim optužbama, bio je zetski vladar. Ali lokalno stanovništvo opterećeno porezima a nebranjeno od Turaka, za pobunu je moglo imati i svoje motive. Nemiri su se smirili tek na proljeće 1402.

kad su Đurađ II i Mlečani oficijelno sredili svoje odnose, uz dogovor da se prihvati stanje koje je u oblasti vladalo prije pobune.

Iste godine eliminisan je Đurđev rival Konstantin Balšić. Većina albanske vlastele u to vrijeme formalno je plaćala poreze Osmanlijama pa je otišla pomoći sultanu protiv mongolskog kana Tamerlana, s kojim su se Turci 1402. godine sukobili u bici kod Angore. Nakon poraza kod Angore Osmansko Carstvo je bilo oslabljeno i privremeno se nije moglo posvetiti događanjima u jugoistočnoj Evropi. Mlečani su, pod nejasnim okolnostima, u julu 1402. godine u Draču osudili na smrt i pogubili Konstantina Balšića. U aprilu 1403. umro je i Đurađ II Balšić. Posljednji pomeni o njemu vezani su za njegovu pomoć crkvi. Krajem života obnovio je crkvu Svete Katarine u Ulcinju i blagonaklono potvrđivao imovinu katoličkih samostana i pravoslavnih manastira.

BALŠA III I PRVI SKADARSKI RAT

Nasljednik Đurđa II postao je njegov sedamnaestogodišnji sin Balša III. Sve vrijeme svoje vladavine, od 1403. do 1421. godine, bio je osmanski vazal i redovno je plaćao harač. S Turcima je imao korektne odnose a nekad – tokom svojih brojnih sukoba s Mlečanima – sarađivao je s njima i vojno. Veliki uticaj na politiku mladog vladara imala je njegova majka Jelena, sestra srpskog despota Stefana Lazarevića, čija je majka Milica poticala iz porodice potomaka Nemanjinog sina Vukana, koji je vladao Zetom na prijelomu 12. i 13. vijeka. Sama je aktivno učestvovala u političkim događanjima. Jelena i njen sin prekinuli su s obazrivom politikom Đurđa II prema Mletačkoj Republici. Ustupanje plodnih, trgovački i strateški značajnih predjela oko Skadra u južnoj Zeti smatrali su greškom. Već nakon nekoliko godina bilo je jasno da su Mlečani zahvaljući držanju te oblasti stekli trgovački monopol u široj regiji. Tribut koji su za njeno ustupanje dobijali od Mlečana predstavljao je samo simboličnu nadoknadu. Štaviše, Mlečani su i njega isplaćivali neredovno. Jelena se odlučno zauzimala za poštovanje prava pravoslavne crkve. Novi katolički vladari u ustupljenoj oblasti ograničavali su privredne aktivnosti pravoslavnih manastira i ometali su kontakte tamošnjeg klera s mitropolitom koji je sjedište imao na teritoriji Balšića i sa srpskim patrijarhom sa sjedištem u Peći. Balša III je ubrzo nakon

dolaska na vlast priješao s katoličanstva na majčinu pravoslavnu vjeru. Njegova promjena vjere odražavala je vjersku situaciju u zemlji u kojoj je nakon gubitka južnozetske oblasti pravoslavno stanovništvo činilo natpolovičnu većinu. I nakon konvertiranja Balša III je održavao dobre odnose i s lokalnim katolicima, naročito sa značajnom Ratačkom opatijom nedaleko od Bara.

Veći dio vladavine Balše III prošao je u sukobima s Mletačkom Republikom. U Skadru je 1405. godine izbio novi ustanak protiv Mlečana, koji je Balša III vojno potpomagao. Balšići su pokušavali da iskoriste povoljnu međunarodnu političku situaciju: Mletačka Republika je na sjeveru Apeninskog poluostrva ratovala protiv Padove, ugarski kralj Žigmund ratovao je protiv Sandalja Hranića, lokalnog konkurenta Balšića, što je neutralizovalo eventualnu opasnost sa sjevera, dok je srpski ujak Balše III malo prije toga konsolidovao svoju vlast i vojno nije bio angažovan. Međutim, međunarodna politička situacija se uskoro promijenila. Vojna intervencija u korist južnozetskih pobunjenika pretvorila se u dugogodišnji iscrpljujući sukob poznat kao *Prvi skadarski rat*. Kad je Mlečanima ponovo pošlo za rukom da ovladaju Skadrom, Balša III se s majkom utvrdio u tvrđavi Drivast. Mlečani su iskoristili njihovo odsustvo i zauzeli Budvu, Bar i Ulcinj. Tamošnjem stanovništvu su obećali da, ako priznaju njihovu vlast, neko vrijeme neće morati plaćati porez. Sva tri gradska vijeća su se s tim prijedlogom složila. Građani su prije svega htjeli nesmetano trgovati. Nijesu ih zanimale ambicije Balše III i njegove majke, koji su željeli obnoviti moć i prestiž zetske države u njenoj nekadašnjoj veličini. Mlečani zapravo i nijesu nastojali da zetsku obalu trajno pripoje Republici. Prijetnja pripajanja primorskih gradova Republici korišćena je kao sredstvo pritiska na Balšiće. Njihovu situaciju pogoršala je i činjenica da Sandalj Hranić više nije bio angažovan borbom protiv ugarskog kralja Žigmunda Luksemburškog i da je zauzeo sjevernu oblast Zete oko Boke Kotorske. Mletački senat ih je oficijelno proglasio za neprijatelje Republike i na njihove glave stavio cijenu. Despot Stefan Lazarević, u čiju pomoć su se pouzdali, morao se kao turski vazal angažovati u građanskom ratu u Osmanskome Carstvu. Balša III se za pomoć morao obratiti Osmanlijama. Na teritoriju koju je opustošio dugotrajni sukob između Mlečana i Balšića počele su prodirati i turske pomoćne jedinice i manji odredi srpskih vazala. Turci i Srbi su

opustošili naročito južnu Zetu koja je bila podređena Mlečanima i njeno stanovništvo su vodili u ropstvo. Osmanlije su tako pomogle svom zetskom vazalu da očuva vlast, ali njihova intervencija je ukupnu situaciju u oblasti samo još pogoršala. Rat između Balšića i Mlečana trajao je još godinama. Obje strane su se borile s naizmjeničnim uspjehom, neuspješno su pregovarale, i obje su ciljano koristile savezništvo s lokalnom vlastelom koja je imala svoje vlastite naoružane odrede.

Prijelomni momenat se odigrao 1409. godine kad je Vladislav Napuljski, konkurent Žigmunda Luksemburškog, za sto hiljada dukata ustupio svoja sporna prava na Dalmaciju oko kojih je s ugarskim kraljem vodio dugogodišnji spor. Nakon toga Mletačka Republika se ponašala kao da ima pravo na veći dio istočne jadranske obale. Razuđenu teritoriju su prvo fizički osvojili a onda su se njihove ambicije i samopouzdanje povećali. Na to je reagovala i zetska vladarska dinastija. Jelena Balšić, kao sinovljev savladar, otišla je u Veneciju gdje je nekoliko mjeseci pregovarala o uslovima mirovnog sporazuma. U Zetu se vratila s kompromisnim ugovorom da obje strane zadrže teritorije koje su imale pod kontrolom prije njenog odlaska u Veneciju. Međutim, Mlečani nijesu poštovali ugovor i zato ih je Balša III početkom 1410. godine ponovo napao. Ratovalo se do decembra 1411. godine kad se Jelena ponovo udala. S političkog aspekta to je bio odličan potez. Udala se za bosanskog vladara Sandalja Hranića koji je malo prije toga otjerao svoju prvu ženu. Opasni susjed zetske dinastije tako je postao dio familije i saveznik, što je znatno pojačalo poziciju Balše III. Sandalj Hranić, kao Balšin zamjenik, uključio se u pregovore s Mlečanima. Tražio je vraćanje granica na stanje iz 1403. godine kad je umro Đurađ II. U međuvremenu, Balša III je napao i opsjeo Bar, napadao je mletačke trgovce i konfiskovao njihovu robu. Balšini uspjesi, zajedno s činjenicom da ih je skadarski rat više koštao nego što su im posjedi s južnog Jadrana donosili, prinudili su predstavnike Republike Svetog Marka da ponovo sjednu za pregovarački sto. Novi mirovni sporazum potpisan je 26. novembra 1412. a Balša III ga je parafirao 30. januara 1413. godine. Nakon višegodišnjeg iscrpljujućeg rata dogovoreno je da se vrate na predratno stanje: Balša III je dobio Budvu, Bar i Ulcinj, dok je južna Zeta sa Skadrom ostala Mlečanima koji su zauzvrat Balšićima morali plaćati godišnju rentu.

DRUGI SKADARSKI RAT I SMRT BALŠE III

Poslije Prvog skadarskog rata nastupio je višegodinji period konsolidacije. Bar je postao sjedište Balše III. Vladar je respektovao autonomiju gradskih zajednica i nije se miješao u njihove unutrašnje poslove. Njegov autoritet priznavala je i vlastela koja je vladala u pojedinim oblastima. Krajem skadarskog rata Balša III se razveo od kćerke Nikole Topije, koji je nekoliko godina bio zatvoren kod suparničke albanske dinastije Musaki, čime je ta dinastička veza gubila svoju političku vrijednost. Na prijelomu 1412. i 1413. oženio je kćerku sjevernoalbanskog vlastelina Koje Zakarije koji je bio srodnik Đuraševićima (Crnojevićima), što je učvrstilo stratešku alijansu vladarske dinastije s najmoćnijom zetskom porodicom. Balša III nije uspio ovladati južnom teritorijom koju je njegov otac u strahu od Osmanlija ustupio Mlečanima, ali je nakon višegodišnjeg razornog rata s moćnim susjedom uspio odstraniti opasnost od unutrašnjeg raspada svoje države. Njegov autoritet priznavale su i susjedne države. Predstavnici Mletačke Republike i Dubrovnika titulirali su ga kao „Gospodara Zete". U poveljama koje je sâm izdavao titulirao se kao „samodržac gospodar Balša, iz božije milosti duka veliki i gospodar zemlji zetskoj i svemu zapadnomu Pomorju".

Međutim, ni nakon potpisivanja mirovnog sporazuma iz 1412. napetost između Balše III i Mlečana nije popustila. Razlozi su bili isti kao i prije izbijanja Prvog skadarskog rata – trgovačka konkurencija i prava pravoslavne crkve na mletačkoj teritoriji. Dodatne probleme izazivali su neriješeni imovinski odnosi i prava na odštete zbog ratnih posljedica. Balša III je dopustio da bude uvučen u sukob između albanskog plemena Hoti i susjednog plemena Mataguži na prostoru današnjeg crnogorsko-albanskog pograničja. Kao što je to bilo često u međuplemenskim sukobima, prvobitni razlog bio je spor oko pašnjaka. Balša III je podržao zahtjeve Mataguža. Vođe Hota su se obratile mletačkom guverneru Skadra kojem su zauzvrat nudili svoje vojne usluge. Zato je Balša III pleme Hota smatrao za dezertere i pozivao se na mirovni sporazum iz 1412. godine kojim su se obje strane obavezale da će jedna drugoj dezertere međusobno predavati. Mlečani njegov zahtjev nijesu ispunili i prema Hotima su se počeli ponašati kao prema svojim podanicima. Ni zetski vladar se nije pridržavao ugovora: njegovi ljudi su od mletačkih

trgovaca svojevoljno potraživali dodatne poreze, bez odštete im konfiskovali robu a jednom su čak i pobili mletačke predstavnike koji su preko teritorije Zete putovali u diplomatsku misiju. Krajem 1417. godine zbog neriješenog plemenskog spora među Balšinim i mletačkim podanicima došlo je do oružanih incidenata. Iz južne Italije u Zetu je doputovao vladarev rođak Stefan Balšić Maramonte, koji je praktično postao njegov savladar. Stefan Balšić Maramonte je vjerovatno bio sin Konstantina Balšića i Jelene, kćerke Karla Topije. Naime, Balša III se upravo u vrijeme rastuće napetosti razbolio. S obzirom na to da nije imao muškog nasljednika bila mu je potrebna pomoć.

U martu 1419. izbio je Drugi skadarski rat. Balša III je napao Skadar, zauzeo njegovu okolinu i opsjeo Drivast koji se nakon nekoliko mjeseci predao. Mletačka Republika je tad ratovala s ugarskom vojskom oko sjevernodalmatinskih gradova i nije imala na raspolaganju dovoljan broj vojnika koje bi mogla poslati u Zetu. Na jesen 1419. vojne akcije u okolini Skadra i rijeke Bojane su utihnule. U vrijeme dok su Mlečani u regiji gubili kontrolu nad situacijom, kotorski gradski savjet je ponudio da prizna mletački suverenitet i pomogne im u borbama protiv Balše. Mlečani su 15. marta 1420. prihvatili prijedlog, a kotorski gradski savjet ga je ratifikovao 13. maja iste godine. Na taj način je za Kotor završio dugotrajni period neizvjesnosti koji je počeo raspadom države Nemanjića. Cijeli taj period je bio u znaku prijetnji i pritisaka moćnih susjednih feudalaca koji su današnjom terminologijom rečeno od bogatog grada, da ga ne bi napadali, tražili zauzvrat ratni namet, i tako su remetili njegovu tradicionalnu autonomiju i ugrožavali njegove trgovačke interese. S aspekta političkog suvereniteta uslijedio je dugotrajan period stabilnosti: Kotor je ostao u sastavu Mletačke Republike sve do njene propasti za vrijeme Napoleonovih ratova 1797. godine.

Prelazak Kotora u mletačke ruke za zetskog vladara je bila loša vijest. Bio je prinuđen da vodi rat na dva fronta, i to bez saveznika. Njegov očuh Sandalj Hranić, koji mu je u okolini Kotora mogao pružiti vojnu pomoć, morao se u to vrijeme angažovati na bosanskom prostoru. Iako je Balša III još uvijek imao pod kontrolom veću teritoriju nego na početku rata, ostao je praktično bez ikakvih sredstava, a i njegovo zdravstveno stanje se pogoršavalo. Njegov jedini sin je umro još kao dijete. Mlečani su pretpostavljali da će nakon njega vlast preuzeti Stefan Balšić

Maramonte, koji mu je posljednjih godina bio pri ruci. Ipak, Balša III ga nije izabrao za svog nasljednika. Neki autori špekulišu o tome da se njihov odnos za vrijeme Drugog skadarskog rata pokvario. Možda je prevagnula činjenica da Stefan Balšić Maramonte nije imao nikakvu vojnu pomoć koja bi pomogla da se Zeta odbrani od Mlečana. U proljeće 1421. poslao je Mlečanima izaslanika da počnu pregovarati o uslovima mirovnog sporazuma. Nakon toga, teško bolesni vladar posudio je novac od katoličkog manastira Ratac i krenuo na naporno putovanje u Srbiju svom ujaku Stefanu Lazareviću. Nedugo nakon dolaska na dvorac srpskog despota, 28. aprila 1421. godine, Balša III je preminuo.

ZETA ZA DESPOTA STEFANA LAZAREVIĆA

Čim su Mlečani saznali za smrt zetskog vladara koji nije ostavio muških potomaka, bez ozbiljnijeg otpora osvojili su Drivast, Ulcinj i Bar. Pripadnici Đuraševića (Crnojevića), najmoćnije plemićke porodice u zemlji, iskoristili su bezvlašće da bi pokorili nekoliko oblasti koje su dotad pripadale Balšićima i nekoliko spornih teritorija za koje su i Kotorani mislili da na njih imaju pravo. Sandalj Hranić je iskušavao da li bi mu Mlečani ustupili Gornju Zetu, Budvu i Bar, ali odustao je kad su ga odbili. Udovica Balše III koja nije imala nikakav uticaj na situaciju, trajno se vratila svojoj porodici u Danj u sjevernoj Albaniji. I potencijalni pretendent Stefan Balšić Maramonte napustio je zemlju svojih predaka i otišao u južnu Italiju. Tako se smrću Balše III definitivno završilo razdoblje u kojem su Zetom vladali pripadnici dinastije Balšića.

Despot Stefan Lazarević je nakon smrti Balše III Zetu smatrao svojim nasljedstvom. Titulu despot dobio je početkom 15. vijeka u Konstantinopolju. Riječ je o prestižnoj tituli, bez današnjih negativnih konotacija, koju su prvobitno dobijali isključivo bliski rođaci vizantijskog vladara. Stefan Lazarević je bio prvi vladar druge države kojem je vizantijski car dodijelio tu titulu. S obzirom na slabljenje Vizantije, veza s nekadašnjom velesilom imala je više simbolični značaj. Stefan Lazarević je kao i svi susjedni feudalci bio osmanski vazal. S Osmanlijama je bio povezan i rodbinski: njegova sestra se udala za sultana Mehmeda I. Kad je 1421. Mehmed I umro, Stefan je ostao u vazalskom odnosu i prema njegovom

nasljedniku Muratu II. Pošto je osigurao dobre odnose s Turcima, počeo je iznositi svoje zahtjeve u vezi s nasljedstvom Balšića. Između Stefanove zemlje i Zete ležala je država Brankovića (u nju je spadao i sliv Lima na sjeveru današnje Crne Gore). Đurađ Branković je bio Stefanov sestrić i saveznik i podržavao je širenje ujakove vlasti prema Jadranskom moru. Srpski despot je zahtijevao cijelu istorijsku Zetu uključujući i oblasti oko Skadra. Mletačka Republika nije priznavala njegove zahtjeve i teritoriju u Primorju koja se našla pod njihovom kontrolom nijesu namjeravali da napuste. Značajan dio zetske unutrašnjosti bio je pod kontrolom Đuraševića (Crnojevića), ali oni nijesu imali nerealne ambicije i u sukobu koji se bližio priklonili su se despotu.

U avgustu 1421. godine Stefan Lazarević je s vojskom krenuo prema Jadranu. Brzo je zauzeo Sveti Srđ i Vakh i Drivast, a u novembru i Bar. Mlečani su se održali u Skadru, Ulcinju i Budvi. Despot se preko zime vratio u Srbiju. Tokom zimskog primirja Mlečani su doveli pojačanja i probili blokadu rijeke Bojane. Na jesen 1422. vojska despota Stefana opsjela je Skadar. U decembru su Mlečani uz pomoć Ulcinjana uspjeli iznenaditi brojniju despotovu vojsku i izazvati paniku, pa se vojska koja je opsijedala grad razbježala. Gubici despotove vojske bili su minimalni, tako da je brzo ponovo sakupio vojsku. Mlečani su novcem, obećanjima i poklonima na svoju stranu pridobili lokalna plemena i vlastelu. U aprilu 1423. u savezništvo s Mlečanima ušlo je značajno pleme Paštrovića, koje je kontrolisalo teritoriju u unutrašnjosti između Kotora i Bara, koja je za učvršćivanje mletačke vlasti bila ključna. Pripadnici plemena su otad bili obavezni vojnički braniti svoju oblast protiv neprijatelja Mletačke Republike i svako domaćinstvo moralo je redovno plaćati mali porez. Mlečani su se zauzvrat obavezali da će u potpunosti respektovati plemensko uređenje i da se neće miješati u njihove unutrašnje poslove. Jedna od najznačajnih privilegija koju im je omogućavala plemenska autonomija je postojanje *zbora*, čiji su učesnici, koji su predstavljali pojedinačne porodice, sami bez spoljnjeg miješanja birali najvišeg predstavnika plemena – vojvodu. Njega su Mlečani automatski priznavali, isplaćivali mu redovnu naknadu i nijesu mu u njegovoj oblasti nametali nikakve svoje predstavnike. Tzv. *Paštrovski statut* koji je garantovao plemensku autonomiju važio je sve do dolaska Napoleonove vojske početkom 19. vijeka.

U proljeće 1423. despot Stefan je započeo mirovne pregovore. Povjerio je svom sestriću Đurđu Brankoviću, čije su zemlje s jezgrom u današnjem Kosovu ležale geografski bliže Zeti, da situaciju vojno i diplomatski riješi. Branković je u julu s osam hiljada konjanika došao u Zetu i blokirao sve prilaze Skadru. Njegova brojčana nadmoć natjerala je Mlečane da ubrzaju pregovore. Mirovni ugovor između Đurđa Brankovića, koji je zamjenjivao srpskog despota, i Mletačke Republike bio je sklopljen u Svetom Srđu i Vakhu 1. avgusta 1423. Sa srpske strane među svjedocima – s obzirom na vazalski odnos Brankovića i Lazarevića prema Osmanskome Carstvu – bila su i dva Turčina. Mlečanima su na osnovu novog razgraničenja ostali Skadar, Ulcinj i Kotor. Stefanu su pripali Drivast, Bar, Budva i Grbalj. Tako je srpski despot dobio većinu zetske teritorije i prilaz moru.

Nakon potpisivanja mirovnog sporazuma obje strane su iz te oblasti povukle većinu svojih vojnika. Međutim, uprkos dobroj volji potpisnika ugovora nije bio riješen još niz spornih pitanja. Mlečani su još nekoliko godina odugovlačili predaju Budve i Grblja. Napetost je vladala i u oblasti Kotora. Grad nije dobio željeno proširenje svog distrikta – poluostrvo Lušticu, a Stefan Lazarević se za razliku od Sandalja Hranića nije odrekao prava na tribut koji je Kotor tradicionalno plaćao srpskim vladarima, a čijim nasljednikom se despot smatrao. Sporna pitanja regulisao je novi sporazum, potpisan 22. jula 1426. godine u kosovskom Vučitrnu. Srpsku stranu je opet zastupao Đurađ Branković. U interesu smirivanja situacije koja je štetila razvoju trgovine, Srbi su izašli u susret mletačkim zahtjevima. Po novom sporazumu, grbaljska oblast trebala je pripasti Kotoru. Mlečani su takođe dobili pravo na spornu plemensku teritoriju oko Skadra i oblast plemena Paštrovića zato što je predstavljala strateško zaleđe njihovim gradovima. Branković se u ime Srbije odrekao prava na kotorski tribut i tako je i formalno prekinuta vjekovna veza Kotora sa slovenskim vladarima iz unutrašnjosti. Budva i prosperitetna Ratačka opatija pripale su despotu.

Stefan Lazarević je upravu Zete povjerio svom sestriću i nasljedniku Đurđu Brankoviću koji se, da bi učvrstio moć despota, u nju naselio 1426. godine. Obje strane su se u glavnim tačkama pridržavale sporazuma iz Svetog Srđa i Vakha i Vučitrna. Nakon završetka srpsko-mletačkog sukoba bezbjednosna i privredna situacija u cijeloj regiji se popravljala.

Mlečani su bili značajna trgovačka sila za koju su oblasti na južnom Jadranu predstavljale samo kamenčiće u prostranom mozaiku raspršenih teritorija kojim je Republika na istočnom Sredozemlju vladala prema svojim trgovačkim i strateškim potrebama. Zetska unutrašnjost i manji dio obale ostali su doduše pod vlašću srpskog despota, ali centar zemlje Lazarevića i Brankovića bio je daleko. Zeta se faktički razvijala pod vlašću domaćih feudalnih porodica čiji su predstavnici priznavali despotov suverenitet, ali su u lokalnoj upravi imali veliku slobodu i na svojim malim teritorijama de facto bili neograničeni vladari. Đuraševići su i dalje predstavljali najmoćniju porodicu, a u vremenima koja slijede ponovo počinju koristiti svoje šire porodično ime Crnojevići.

ZETA ZA DESPOTA ĐURĐA BRANKOVIĆA

Zemlje Lazarevića i Brankovića su još za života despota Stefana s privrednog i političkog aspekta funkcionisale kao jedna cjelina. Nakon priključenja većine zetske teritorije i dobijanja izlaza na more, ta država je svojom veličinom na karti podsjećala na nekadašnju državu Nemanjića iz vremena prije južnih osvajanja kralja Milutina. Dvadesetih i tridesetih godina 15. vijeka Srbija je (dakle, dosta vremena nakon kosovskog poraza koji je u kasnijem narodnom predanju pogrešno poistovjećivan s krajem srpske državnosti) doživljavala ekonomski procvat kao u vrijeme Nemanjića. Najznačajniji trgovački artikli bili su plemeniti metali koji su se izvozili prije svega na Zapad. Despot Stefan je krajem svoje vladavine održavao dobre odnose s većinom zetskih susjeda, od Sandalja Hranića na sjeveru, preko Mlečana u Primorju pa do albanskih feudalaca na jugu. Odnosi s ekspanzivnim Turcima bili su nepredvidljivi. Stefan je formalno bio dvostruki vazal: osmanskog sultana i ugarskog kralja Žigmunda Luksemburškog. Takva dvostruka lojalnost u to doba nije bila nikakva rijetkost i dugo mu nije predstavljala nikakav problem. To se promijenilo 1426. godine kad se Stefan Lazarević ponovo zakleo da će, u slučaju potrebe, ugarskom kralju doći u pomoć. Potvrđivanje lojalnosti hrišćanskom kralju koji je upravo ratovao s Turcima, sultan Murat II je vidio kao izdaju. Od početka 1427. godine Turci su počeli napadati svoje srpske vazale. Devetnaestog juna iste godine preminuo je despot Stefan.

Zemlje vladara bez djece, na osnovu prethodnog dogovora, naslijedio je njegov sestrić Đurađ Branković. Tako je država Lazarevića i Brankovića bila ujedinjena i formalno pod autoritetom jednog monarha. Novi vladar se iz Zete morao vratiti u Srbiju. Od 1429. godine po uzoru na svog prethodnika počeo je koristiti titulu despota. Kad je ugarski kralj s Turcima sklopio primirje i Đurađ Branković je privremeno bio miran. Međutim, neka značajna srpska uporišta opet su pripala Osmanlijama. Branković se odlučio da izgradi svoje novo glavno mjesto što dalje od turske teritorije. Centar despotovine preselio je u Smederevo, na obali Dunava. Tako je sad jezgro političke i vojne moći Srbije ležalo još dalje od nekadašnjih zemalja Balšića. Despot nije imao dobar pregled unutrašnje situacije u oblastima jugoistočnog Jadrana niti je u slučaju potrebe tu mogao efikasno intervenisati.

Despot Đurađ Branković, „gospodin Srbljem i Pomorju zetskomu", kako je sâm sebe nazivao, bio je kao i njegovi prethodnici obrazovan vladar koji je podržavao razvoj trgovine. Njegova država bila je naklonjena više prema Ugarskoj i srednjoj Evropi, ali je održavao veze i s mediteranskim oblastima. Despotov ministar finansija bio je porijeklom iz Dubrovnika, sekretar iz Kotora, a u njegovoj velikoj biblioteci bile su i knjige italijanskih humanista. U odnosima sa susjednim državama odlikovala ga je diplomatska umjerenost. Bio je svjestan da dalja sudbina njegove države zavisi prije svega od odnosa s Turcima. To se ispoljilo i u slučaju neslaganja s Mlečanima u oblasti Zete koja je sad bila podijeljena između njihove dvije države. Nesuglasice pretežno trgovačkog karaktera trebao je regulisati novi sporazum potpisan u Smederevu 14. avgusta 1435. godine. Među pregovaračima, i na srpskoj i na mletačkoj strani, bilo je i nekoliko plemića i trgovaca iz zetskih gradova. Sporazum je izlazio u susret većini mletačkih zahtjeva (kao naknadu za to, Branković i njegovi sinovi godinu dana kasnije odlukom Velikog savjeta Mletačke Republike dobili su mletačko državljanstvo). S teritorijalnog aspekta važile su i dalje stare granice ustanovljene ugovorima iz Svetog Srđa i Vakha i Vučitrna. Zetsko primorje je za srpsku despotovinu s trgovačkog aspekta imalo prvorazredni značaj. S obzirom na ekspanziju Osmanlija na jugoistoku se apsolutna većina srpske trgovačke razmjene obavljala preko njenih luka. Iz njih su se u Italiju i druge mediteranske oblasti izvozili metali

iz bogatih rudnika balkanske unutrašnjosti, poljoprivredni i stočarski proizvodi i dovozila roba s evropskog Zapada.

Despot Đurađ Branković 1435. godine udao je kćerku Maru za sultana Murata II. Međutim, dugotrajni mir s Osmanskim Carstvom nije mogao osigurati ni rodbinskim vezama, ni lojalnom politikom. Nakon smrti ugarskog kralja Žigmunda Luksemburškog 1437. godine sultan je ponovo napao Ugarsku i Srbiju. Iako je Branković postepeno gubio dio po dio teritorije još uvijek je raspolagao relativno velikim finansijskim sredstvima. Zeta je ležala daleko od glavnih ratišta i bila je pošteđena pustošenja. Branković je jugozapadni dio svoje države pokušavao proširiti mirnim putem. Mlečanima je nudio da od njih kupi Ulcinj, međutim oni su njegovu ponudu odbili pozivajući se na želje lokalnog stanovništva, koje nije htjelo da ostane bez mletačke zaštite. S obzirom na sve kritičniju vojnu situaciju despot je 1440. godine zaobilazeći preko Hrvatske i sjeverne Italije došao u Zetu, iz koje je pokušao da organizuje efikasniju odbranu svojih zemalja. U doba kad je Srbija bila pred kolapsom, Crnojevići su već faktički bili samostalni vladari zetske unutrašnjosti, ali nijesu prekinuli odnos sa srpskim despotom i srdačno su ga dočekali.

Đurađ Branković je doduše raspolagao s dovoljno novca, ali podršku za vojni pohod u unutrašnjost nije dobio ni od zetske vlastele ni od građana. Despot je računao na podršku svojih sinova koji se još nijesu uključili u borbe s Osmanlijama. Njegov sin Grgur je i dalje, kao vjerni osmanski vazal, vladao u staroj porodičnoj zemlji Brankovića, iako je njegov otac već nekoliko godina ratovao s Turcima. Despot je 12. aprila 1441. godine iznenada napustio Zetu i otplovio u Dubrovnik. Po baroknom istoričaru Mavru Orbiniju razlog njegovog odlaska bila je svađa s Crnojevićima, ali u sačuvanim izvorima nema potvrde da je bilo nekih razmirica. Vjerovatnije je da je njegov odlazak iz Zete imao veze s činjenicom da su Osmanlije dobile informacije o njegovim planovima, napali mu porodicu i počeli osvajati ostatke zemlje. Nekoliko dana kasnije Turci su u Srbiji zarobili despotove sinove i oslijepili ih. Osmanlije su u junu 1441. osvojile Novo Brdo i cijela prvobitna Srbija se našla u njihovim rukama. Đurađ Branković je u julu otišao u Ugarsku. Shvatio je da oblast jugoistočnog Jadrana kao uporište za vojne protivakcije nije pogodna. Jedinu njegovu šansu za povratak u Srbiju predstavljala je ugarska pobjeda.

OSVAJANJA STEFANA VUKČIĆA KOSAČE I MLETAČKO ZAPOSIJEDANJE PRIMORJA

Od prijeloma 30-ih i 40-ih godina 15. vijeka kao glavni predstavnik dinastije Crnojevića istupao je Stefan, jedan od sinova Đurđa Đurašević-Crnojevića. Oženio je kćerku sjevernoalbanskog vlastelina Jovana (Gjon) Kastriota, čiji se sin Đurađ (Gjergj) Kastriot, zvani Skenderbeg, 1443. pobunio protiv sultana i postao vladar vlastite hrišćanske države na teritoriji današnje Albanije. Skenderbeg se danas smatra za najvećeg albanskog nacionalnog junaka. Crnojevići nijesu imali ekspanzivnih ciljeva, više su se trudili da sačuvaju i učvrste svoju moć u oblasti Gornje Zete. I uprkos tome postali su ključni igrači u oblasti i s njihovom podrškom ili otporom morao je računati svako ko je imao političkih pretenzija prema nekadašnjoj zemlji Balšića.

Bosanski vojvoda Sandalj Hranić umro je 1435. godine. Njegov nasljednik bio je Stefan Vukčić Kosača koji je kao i većina vlastelina na zapadnom Balkanu bio osmanski vazal. Zemlje Stefana Vukčića Kosače graničile su sa Zetom, koja je bila pod vlašću despota. Preko sjevernih djelova današnje Crne Gore vodila je granica između Kosačine zemlje koja se prostirala na zapad sve do Boke Kotorske i stare zemlje Brankovića u slivu Lima. Kosača se u tursko-srpskom sukobu svrstao na sultanovu stranu. A onda se usredsredio na Zetu. U pokušajima da dobije nekadašnje zemlje Balšića podržavala ga je Jelena, Sandaljeva udovica i majka posljednjeg vladara iz dinastije Balšića. Naslijedila je ostrvo na Skadarskom jezeru na kojem je bilo pravoslavno središte. Na ostrvu Gorica ili Beška je restaurisala Crkvu Svetog Đorđa, a 1440. sagradila je Bogorodičinu crkvu s malim manastirom, i tu je 1443. godine sahranjena.

U septembru 1441. Stefan Vukčić Kosača s vojskom je krenuo na Gornju Zetu. Stefan Crnojević je uzalud tražio pomoć od Mlečana. Kad je Kosača prodro čak do rijeke Morače, Stefan Crnojević se radije pokorio. Kao garanciju vjernosti morao mu je predati kao taoca sina Ivana, koji je u zarobljeništvu proveo cijelih deset godina. Svoje političke i vojne aktivnosti njegov otac često je ograničavao iz straha za njegovu sudbinu. Stefan Vukčić Kosača zavladao je Gornjom Zetom sve do obale Skadarskog jezera. Zapovjednik Drivasta ostao je lojalan Brankoviću i odbranio je grad. Budvu je na upravu, još prije pada Srbije, dobio zetski mitropolit.

Za Primorje su bili zainteresovani Mlečani. Stanovnici Bara koji su sačuvali gradsku autonomiju, u septembru 1441. sami su izabrali da budu pod suverenitetom Mletačke Republike. Mletačke zahtjeve podržao je i srpski despot koji je iz ugarskog egzila poslao pismo u kojem poziva Mlečane da, s obzirom na njegovo dugotrajno odsustvo, preuzmu vlast nad primorskim gradovima. U martu 1442. Stefan Vukčić je uz pomoć Stefana Crnojevića zauzeo Bar. Zetski mitropolit uspio je odbraniti Budvu. Oružane akcije u Primorju Mlečani su vidjeli kao ugrožavanje svojih interesa. U avgustu 1442. prema zetskoj obali poslali su ratnu flotu. Kosača se u međuvremenu vratio u Bosnu. Pravoslavni mitropolit Budvu je prepustio Republici Svetog Marka, pod čijom vlašću je ostala sve do 1797. godine. Kotor je iskoristio situaciju i zauzeo oblast tzv. Svetomiholjske metohije koja je pripadala zetskim mitropolitima i predstavljala glavni izvor njihovih prihoda. Mlečani su potvrdili proširenje kotorskog distrikta što su zapravo obećali još 1420. godine kad je grad oficijelno došao pod mletačku vlast. U avgustu 1442. Mlečanima se pokorio i Drivast, a na njihovu stranu priklonila su se i plemena iz okoline rijeke Bojane i Bar. Stefan Vukčić Kosača je pokušao preokrenuti situaciju i s vojskom je krenuo natrag u Zetu. Između Onogošta i Skadra su mu se ponovo pokorila lokalna vlastela i plemenske vođe. U maju 1443. godine Mlečani su, nakon obećanja da će poštovati gradsku autonomiju, dobili Bar. Grad su držali do 1571. godine. Nakon priključivanja Bara, Republika Svetog Marka je ovladala cijelim pojasom zetskog Primorja od ušća rijeke Bojane sve do Kotora. U martu 1444. Stefan Crnojević je sklopio mir s Mletačkom Republikom. Mlečani su zauzvrat priznali njegovo pravo na Gornju Zetu i obećali da će tražiti da Kosača iz zarobljeništva pusti njegovog sina.

Godine 1443. protiv Osmanlija je krenuo krstaški pohod u kojem su bili poljski i ugarski kralj Vladislav Jagelović, ugarski vojskovođa Janoš Hunjadi i despot Đurađ Branković. Hrišćanska vojska je uspjela prodrijeti duboko na Balkan i privremeno potisnuti Turke. U martu 1444. kod Drinopolja (tur. Edirne) sklopljen je mirovni sporazum koji je trebao da važi narednih deset godina. Na osnovu njega došlo je do obnove Srpske Despotovine. U zamjenu za priznavanje vazalskog odnosa prema Osmanskom Carstvu, Đurađ Branković se mogao vratiti u svoju zemlju. Sultan mu je priznao i pravo na Zetu. Stefan Vukčić Kosača se kao osmanski vazal morao prilagoditi novim okolnostima. U oktobru

1444. godine s despotom Brankovićem sklopio je savezništvo i formalno mu vratio Gornju Zetu i tvrđavu Medun. Nakon toga niz vlastelina iz zetske unutrašnjosti, računajući i Stefana Crnojevića, priznali su suverenitet Đurđa Brankovića. Kad se odrekao teritorijalnih ambicija na zetskom prostoru, mogao je Stefan Vukčić 1445. godine sklopiti mir s Mletačkom Republikom. Ali srpski despot nije uspio obnoviti vlast koju je imao u oblasti jugoistočnog Jadrana u onom obimu koji su garantovali srpsko-mletački sporazumi iz 20-ih i 30-ih godina 15. vijeka. Predstavnici Mletačke Republike potvrdili su da nemaju nikakva prava na Gornju Zetu, ali nijesu se namjeravali odreći Primorja koje su malo prije toga osvojili. Tvrdili su da su primorske gradove osvojili u skladu s despotovom željom. A u to vrijeme despot Đurađ Branković se morao posvetiti obnovi srpske države u kontinentalnom dijelu Balkana i zato tokom narednih godina nije imao snage da se bori i za Zetu.

PAD SRPSKE DESPOTOVINE I KONSOLIDACIJA VLASTI CRNOJEVIĆA

U prvoj polovini 40-ih godina 14. vijeka Mlečani su definitivno ovladali cijelim zetskim primorjem. Time se produbila podjela Zete na samostalnu ili polunezavisnu unutrašnjost i uski obalni pojas koji je tokom narednih vjekova bio pod drugačijim političkim i kulturnim uticajima. Nova konstelacija vlasti uticala je i na konfesionalne odnose. Pozicija pravoslavne crkve u Primorju je slabila još od raspada srpske države Nemanjića. Svetomiholjska metohija u Boki Kotorskoj, staro ekonomsko uporište zetskih mitropolita, u prvoj polovini 15. vijeka već se nalazila u stagnaciji. Katolički klirici iz susjednog Kotora su se prema predstavnicima suparničke konfesije ponašali sa sve manje trpeljivosti. To je bilo i u vezi s pokušajima da se proširi kotorski distrikt i osiguraju novi izvori koji bi omogućili privrednu nezavisnost i kompenzirali sniženje prihoda koje je izazvao nazadak nekad unosne trgovine s unutrašnjim oblastima Srbije. S kotorske teritorije protjerano je pravoslavno sveštenstvo. Na teritoriji pod mletačkom vlašću 1452. godine došlo je do jačanja katoličkog pritiska na „šizmatike". U rukama katolika našle su se praktično sve pravoslavne crkve u regiji, a tri godine kasnije iz kotorskog distrikta bio je protjeran posljednji pravoslavni sveštenik.

Nije poznato kad je tačno pravoslavni mitropolit napustio manastir Svetog Arhanđela Mihaila kod Tivta. Njegovo sjedište postao je manastir Prečista Krajinska pokraj Skadarskog jezera, a neko vrijeme mu je pripadala i Budva. Nakon što je Budvu predao Mlečanima, novi vladari Primorja najprije su omogućili pravoslavnom mitropolitu da ostane u manastiru Prečista Krajinska. Prema tradicionalnoj verziji daljih događaja, koju su konstruisali istoričari od 19. vijeka, pozivajući se na navodno narodno predanje, već 1452. godine bio je istjeran i iz njega. Utočište je našao na sjevernom dijelu Skadarskog jezera – prvo u manastiru na ostrvu Vranjina, a onda na ostrvu Kom, u oblasti koja se nalazila direktno pod vlašću Stefana Crnojevića koji je štitio interese pravoslavne crkve. Mlečani su na njegovo mjesto u manastir Prečista Krajinska, kao punovažećeg mitropolita, postavili lojalnog grčkog sveštenika koji je prihvatio ideju crkvene unije. Preostali pripadnici pravoslavne crkve u mletačkom dijelu Zete trebali su mu se duhovno i ekonomski potčiniti. To je naišlo na znatan otpor pravoslavnog stanovništva. Eksperiment s unijom bio je nakon nekoliko godina napušten. Međutim, sačuvani izvori ne potvrđuju pomenuti slijed događaja. U ugovoru koji su 1455. potpisali Stefan Crnojević i predstavnici 51 oblasti Zete s Mlečanima na Vranjini, kojem ćemo se detaljnije posvetiti u sljedećem poglavlju, spominje se samo jedan mitropolit zetski, onaj koji ima sjedište u Prečistoj Krajinskoj i koji je prihvatio crkvenu uniju. Dakle, nije zetski mitropolit pobjegao, pa mu Mlečani našli zamjenu, nego je zetski mitropolit prihvatio Uniju, protiv čega su se vjerovatno bunili Stefan Crnojević i Zećani. Da je sjedište preneseno u Vranjinu, o tome bi bilo nekog dokumentarnog traga, makar bi se spomenulo u ugovoru iz Vranjine. Preostaje zaključak da su Crnojevići odbili da prihvate unijate iz Krajine, pa je Ivan, kad su se za to stekle prilike, na Cetinju, u duhu cezaropapizma, utemeljio Zetsku mitropoliju i na njeno čelo postavio Visariona, dok je Zetska mitropolija u Prečistoj Krajinskoj zamrla, nakon nekoliko mitropolita koji su iskazali odanost Uniji. Tradicionalna teza da je mitropolija selila na Vranjinu, pa Kom i Obod te na kraju Cetinje, nije potkrijepljena bilo kakvim dokumentima.

Kao što je već bilo rečeno, despot Đurađ Branković nije odustao od obnove svojih posjeda na jugoistočnom Jadranu. Despotovi predstavnici u Zeti imali su sjedište u Podgorici. U junu 1448. godine njegov vojvoda Altoman je s vojskom od 7000 ljudi krenuo na Kotor. Uprkos svojim

vezama s Mlečanima, Crnojevići mu se pridružuju. Despotova vojska je htjela zauzeti teritoriju koja je Srbiji pripadala na osnovu sporazuma iz Svetog Srđa i Vakha i Vučitrna. Mlečani su tvrdili da su srpska prava na tu oblast propala despotovim odlaskom u egzil. Polovinom jula 1448. godine vojska Srpske Despotovine pod komandom vojvode Altomana opsjela je Bar, ali bila je poražena. Naime, na stranu Mlečana se svrstalo niz seoskih oblasti. Na jesen je despotova vojska zajedno s ratnicima Stefana Crnojevića napala na Kotor. Mlečani su pristali na mirovne pregovore, vjerovatno da bi dobili na vremenu. Odlučili su se da na svoju stranu pridobiju Stefana Crnojevića. Godine 1451. predložili su mu da napusti despota i obećali mu da će ga priznati za velikog vojvodu Zete te da će mu godišnje isplaćivati 500 dukata. Stefan je zauzvrat sa svojim ljudima trebao da dva mjeseca godišnje ratuje u korist Republike. U februaru 1452. godine Stefan Crnojević je došao u Kotor, zakleo se na vjernost Republici Svetog Marka i dobio zvanje vojvode (*dux*).

U proljeće 1452. godine u Zetu je ponovo došla despotova vojska. U njoj se na srpskoj strani borilo i mnogo Turaka. Stefan Crnojević je sjeverno od Skadarskog jezera odbio njihov pokušaj prodora prema moru. Despotove trupe privremeno su osvojile Žabljak, glavnu tvrđavu Crnojevića. U septembru je prema Jadranu krenula nova, još brojnija vojska despota Brankovića, pojačana s novim turskim odredima. Vojskom je komandovao Toma Kantakuzen, šura despota Brankovića, brat njegove supruge Irine. Međutim, 14. septembra 1452. godine Stefan Crnojević je pobijedio i ovu vojsku i potisnuo je do ušća Morače i Zete i s osvojene teritorije protjerao despotove predstavnike. Mletački senat je njegovu pobjedu nagradio novcem i velikodušnim poklonima. Najveća nagrada za zetskog vojvodu bilo je oslobađanje njegovog sina Ivana Crnojevića koji je deset godina bio zadržavan na dvorcu hercega Stefana Vukčića Kosače, a otkupljen je iz zatočeništva zahvaljujući Mlečanima. Na jesen 1453. srpski despot je posljednji put pokušao da osvoji Zetu. Njegovo posljednje preostalo uporište u oblasti bila je tvrđava Medun pokraj Podgorice, čiji komandant je napao na zemlju Stefana Crnojevića s relativno malom jedinicom koja je ubrzo bila odbačena. Mala srpska posada u Medunu odolijevala je još neko vrijeme, ali faktički Stefan Crnojević je pod kontrolom imao cijelu zetsku unutrašnjost uključujući i nekadašnje sjedište despotovog upravnika i glavnog komandanta u Podgorici.

Vojska despota Đurđa Brankovića više nikad nije ugrozila Zetu. Srbi su 1453. godine kao sultanovi vazali morali da učestvuju u osvajanju Konstantinopolja. Godinu dana kasnije pomogli su Osmanlijama da potpuno rasture ostatke Vizantije, a onda su i oni sami došli na red. Naime, u drugoj polovini 15. vijeka Osmanlije su promijenile strategiju na Balkanu, što je bila posljedica dolaska na vlast sultana Mehmeda II 1451. godine, koji će zaslužiti naziv Osvajač. Umjesto nekadašnje politike koja je dopuštala da u graničnom pojasu Osmanskoga Carstva vegetiraju slabe vazalske državice kojima su na čelu stajali obično nepouzdani i međusobno zavađeni hrišćanski vladari, Mehmed II je preferirao klasično pripajanje novoosvojenih teritorija i uspostavljenje direktne osmanske uprave. Njegovu vladavinu je obilježilo agresivno teritorijalno širenje, što je nakon pada Carigrada prvo osjetila Srbija, onda Bosna, a na kraju Zeta, Mlečani i zemlje albanskih vlastelina na krajnjem zapadu Balkanskog poluostrva.

Osmanlije su 1455. osvojile dio države Brankovića s gradovima Prizrenom, Peći i Novim Brdom, uključujući i sliv Lima i oblast Bihora na sjeveru današnje Crne Gore. Tako su prekinuli dotadašnju teritorijalnu povezanost između ostatka Srpske Despotovine i Zete. Komandant Meduna ponudio je svoju usamljenu tvrđavu Mlečanima za 200 dukata. Pošto oni na to nijesu reagovali, početkom 1456. predao ju je Osmanlijama. Despot Đurađ Branković se u novom mirovnom sporazumu s Osmanlijama odrekao svih nekadašnjih južnih teritorija i zadržao je samo jezgro svoje države u blizini Dunava. Godine 1456. despot je preminuo a tri godine kasnije srednjovjekovna Srbija je, nakon pada Smedereva u turske ruke, definitivno prestala da postoji. Među Mlečanima i Osmanlijama je do 1454. vladao mir, a i u zetskoj unutrašnjosti Stefan Crnojević je još neko vrijeme imao neograničenu vlast u privremeno mirnoj situaciji. Istovremeno, u njegovom najbližem susjedstvu počela se stabilizovati vlast Osmanskoga Carstva. Osmansko-zetska granica se za sada ustalila na rijeci Morači.

OD GORNJE ZETE POSTAJE CRNA GORA

Predstavnici 51 oblasti Zete sastali su se 6. septembra 1455. godine na ostrvu Vranjina na sjeveru Skadarskog jezera na tzv. „Zetskom zboru“ i priznali vrhovnu mletačku vlast. Zetski poglavari su se obavezali da će vjerno služiti Stefanu Crnojeviću koji je kao „veliki vojvoda“ i formalno

postao najviši predstavnik Mletačke Republike u zemlji. Stanovnici Zete trebali su Mlečanima plaćati isti porez kao kad su bili pod vlašću Balšića. Ujedno su se obavezali i da će u slučaju potrebe ratovati u korist Mletačke Republike. Mlečani su zauzvrat odustali od naplaćivanja štete iz prošlosti, anulirali su neriješene sporove s lokalnim stanovništvom, odobrili su prava pravoslavnog mitropolita na Stefanovoj teritoriji (zato što je zetski mitropolit u Krajini primio katoličanstvo, odnosno uniju) i potvrdili najviša ovlašćenja Stefanu Crnojeviću. Odlučili su se da svoj uticaj primjenjuju preko dominantnog političkog igrača iz redova lokalnog stanovništva kojem su bili lojalni sitnija vlastela i predstavnici pojedinih porodica, sela i plemena. Po sličnom scenariju vladali su i u malo južnije lociranoj oblasti između Skadra i Drača. Međutim, tamošnji veliki vojvoda Đerđ Arvanitis nije bio ni politički ni vojno značajan kao Stefan Crnojević. Ova dvojica mletačkih saveznika bili su u dobrim odnosima. Ivan Crnojević, Stefanov sin i nasljednik oženio je Arvanitisovu kćerku. Nekoliko mjeseci kasnije mletačku plemićku titulu dobio je i Kosača, i on je postao saveznik Mletaka. Tako su polovinom 50-ih godina 15. vijeka Mlečani uspjeli konsolidovati svoj uticaj na jugoistočnoj obali Jadrana i njegovom najbližem zaleđu. Cijeli jug današnje Crne Gore pripadao je direktno ili nominalno Mletačkoj Republici. U oblasti pod vlašću Stefana Crnojevića mletački uticaj je u stvarnosti bio indirektan. Sporazum iz septembra 1455. faktički je potvrdio neograničenu vlast Crnojevića u Gornjoj Zeti. U najmanju ruku od tada porodicu Crnojevića istoričari smatraju za vladarsku dinastiju, kakvom su ranije bili Balšići.

Crnojevići su (pod tim širim prezimenom ili pod prezimenom Đurašević, koje su nekoliko decenija koristili pripadnici jedne od porodičnih grana) još od kraja 14. vijeka najznačajnija vlastelinska porodica u Zeti. O njenom dugotrajnom usponu već smo ponešto rekli. Po prvim sačuvanim pomenima prvobitno je to bila ne baš imućna porodica kojoj su u 14. vijeku pripadali selo Oblik na desnoj obali Bojane i dva sela u skadarskom kraju na teritoriji današnje Albanije. Otud i spekulacije da bi mogli biti albanskog porijekla. Neki izvori o njima stvarno i govore kao o Arbanasima. Oblast južne Zete bila je etnički i jezički miješana. Slično kao u slučaju nejasnog porijekla dinastije Balšića, to što su bili vlasnici tamošnjih sela ne može se automatski interpretirati kao dokaz etničke pripadnosti. Termin Arbanasi koji nalazimo u nekim doku-

mentima kotorske provenijencije, ne možemo shvatati u modernom smislu te riječi kao etnonim. Tako su nerijetko bili nazivani svi pastiri i brđani bez obzira kojim jezikom su govorili. Crnojevići se povezuju prije svega s brdskim i pastirskim oblastima sjeverno od Skadarskog jezera. S konfesionalnog aspekta, u vremenima o kojem svjedoče sačuvani dokumenti, uvijek se radilo o pravoslavnoj porodici, koja je s jezičkog aspekta govorila lokalnim slovenskim jezikom. Iako su dugo dominirali u oblasti Gornje Zete, na njenom području je Crnojevićima lično pripadao dosta ograničen broj sela, zemlje i druge imovine. Čak i u drugoj polovini 15. vijeka to je još uvijek bila dinastija čija moć se zasnivala na političkom i vojnom autoritetu, a ne na bogatim privrednim izvorima. Titule kojima su u savremenim izvorima oslovljavani pripadnici dinastije Crnojevića nijesu ujednačene. U mletačkim izvorima najčešće se pojavljuju titule vojvoda (*dux*), knez (*principe*), gospodar (*dominus*), a krajem vijeka pojavljuje se i titula sandžakbeg, upotrebljavana u osmanskoj sredini.

Stefan Crnojević je u svim prilikama koristio isključivo sopstvenu, nikad mletačku simboliku, i taj običaj su zadržali i njegovi nasljednici. Crnojevići su na grbu imali zlatnog dvoglavog orla, koji se pojavljivao i u heraldici srednjovjekovne Srbije, koja je za vladavine dinastije Nemanjića znak dvoglavog orla preuzela od Vizantijaca. Grb Crnojevića u tom obliku bio je priznat 24. februara 1474. godine na zasijedanju Velikog savjeta Mletačke Republike. Sličan grb, samo s crnim orlom, koristio je i Đurađ (Gjergj) Kastrioti Skenderbeg, šura i saveznik Stefana Crnojevića, a isti motiv u svom znaku imale su i albanske vlastelinske porodice Dukađini i Musaki. To heraldičko nasljedstvo opstaje i u oficijelnoj simbolici modernih država: varijacije dvoglavog orla iz kasnog srednjeg vijeka nalazimo danas u državnom znaku na zastavama i Crne Gore i Albanije i Srbije.

Doba vladavine dinastije Crnojevića u drugoj polovini 15. vijeka u kontekstu crnogorske istorije predstavlja prekretnicu. Riječ je o posljednjoj fazi prethodnog srednjovjekovnog razvoja tokom kojeg se – na maloj teritoriji koja je uspijevala odolijevati osmanskoj ekspanziji još nekoliko decenija nakon pada većine hrišćanskih feudalnih država Balkana – uspijevao, uprkos velikom pritisku, održati politički, crkveni i kulturni kontinuitet. Pola vijeka vladavine te dinastije u istoriografskom smislu

predstavlja kontinuirani prelazak s istorije srednjovjekovne Zete na istoriju Crne Gore. Naime, posljednja slobodna oblast srednjovjekovne Zete će postati kolijevkom crnogorske državnosti, a neke tipične konstante njenog razvoja izrasle su iz temelja koje je postavila dinastija Crnojevića. A pored svega toga – upravo za vladavine Crnojevića – ova oblast koja je do toga doba bila poznata kao Gornja Zeta, dobija novo ime: Crna Gora.

Prvobitno – naziv Crna Gora označavao je planinski lanac nad Jadranskim morem, od druge polovine 15. vijeka koristi se za cijelu Gornju Zetu, a u moderno doba u vezi s postepenim širenjem crnogorske teritorije na račun Osmanskoga Carstva, koristi se kao naziv savremene države, kakvu znamo i danas. U prvobitnom, užem smislu riječi, Crna Gora se prvi put spominje u Povelji kralja Milutina izdatoj oko 1296. i jednom dubrovačkom dokumentu iz 1376. godine. Tako se nazivao planinski pojas koji se prilikom pogleda s mora uzdizao od Risna preko Kotora sve do oblasti plemena Paštrovića južno od Budve, računajući i najupadljiviji masiv Lovćena. Crna Gora se opet spominje 30-ih godina 15. vijeka: u Smederevskom sporazumu između srpskog despota i Mletačke Republike iz 1435. pod Crnom Gorom (*monte de Cerno*) misli se na oblast plemena Paštrovića na obroncima poviše mora, koja je pripadala Mlečanima. U vezi s usponom dinastije Crnojevića ime Crna Gora počinje se koristiti za cijelu oblast koja im je pripadala. Sa stanovišta građana mletačkih primorskih gradova – Crnojevići i njihovi podanici silazili su upravo s tih planina, premda se veliki dio Gornje Zete prostirao iza njih a mjestimično, u unutrašnjosti, čak i spuštao prema predjelima s malom nadmorskom visinom oko Skadarskog jezera i nedaleko od Podgorice. Porijeklo samog naziva najlakše se može objasniti utiskom koji tamni pojas planinskog lanca koji se strmo uzdiže nad morem ostavlja na stanovnike Primorja ili na posmatrače koji plove po Jadranu. U to doba je, štaviše, taj planinski lanac bio obrastao gustim šumama.

Crna Gora za vladavine Stefana Crnojevića, 50-ih i 60-ih godina 15. vijeka, s izuzetkom plodnijih predjela oko Skadarskog jezera, nije bila gusto naseljena. Tačan broj njenih stanovnika ne znamo jer

se savremena svjedočanstva odnose na kuće i porodice, a ne pojedince. Naglasak se stavljao na broj borbeno sposobnih muškaraca. Procjenjuje se da je cijela zemlja mogla imati maksimalno nekoliko desetina hiljada stanovnika. Na kraju srednjeg vijeka miješale su se izumiruće tradicije i socijalni odnosi feudalnog tipa s društvenim strukturama i običajima karakterističnim za patrijarhalnu plemensku zajednicu. Većina crnogorskog stanovništva u drugoj polovini 15. vijeka pripadala je nekoj od stočarskih, porodičnih ili plemenskih zajednica koje su ujedno funkcionisale i kao samostalne privredne jedinice i oružani odredi. Predstavnici pravoslavne crkve koji su na teritoriji Crnojevića našli utočište u nekoliko manastira, održavali su crkvenu tradiciju, književnost i pismenost uopšte. Sami Crnojevići formirani su pod srednjovjekovnim uticajima, prije svega vizantijske i srpske tradicije, ali istovremeno i pod direktnim uticajem italijanske renesanse.

Na osnovu mira sklopljenog između Mletačke Republike i Konstantinopolja, moglo se pretpostaviti da neće biti velikih vojnih sukoba i osvajanja cijelih oblasti i zemalja, međutim s krvavim okršajima i pustošenjima turskih naoružanih grupa moralo se računati i u periodima mira. Državu Crnojevića koja se prostirala između Jadrana i rijeke Morače, naročito je ugrožavala stalna turska prisutnost u tvrđavi Medun. Prilikom osmanskih prepada Mlečani nijesu pružali nikakvu podršku Stefanu i njegovim ljudima. U takvoj situaciji neki zetski vlastelini, da bi obezbjedili mir, još krajem 50-ih godina 15. vijeka prestajali su poštovati zakletvu datu Mlečanima i postajali osmanski vazali. Stefan Crnojević se sa sigurnošću mogao pouzdati samo u svoje sinove i nekoliko najvjernijih družina, s kojima je čuvao prilazne ceste i odbijao i potiskivao ratnike medunskog subaše. Početkom 60-ih godina 15. vijeka situacija se privremeno smirila, međutim u drugim djelovima Balkana osmanska ekspanzija je nastavljena: 1463. Turci su definitivno osvojili Bosnu i pogubili njenog posljednjeg kralja. Stefan Crnojević je nezavisnost Gornje Zete uspijevao braniti sve do svoje smrti na prijelomu 1464. i 1465. godine.

IVAN CRNOJEVIĆ ZA VRIJEME NAJŽEŠĆEG PROTIVOSMANSKOG OTPORA

Novi vladar je postao Stefanov sin Ivan Crnojević. Od oca je naslijedio malu državu – jednu od posljednjih hrišćanskih feudalnih zemalja na jugoistoku Evrope – koja je imala dobre odnose s Mletačkom Republikom. Preko svoje prve žene Gojislave, kćerke albanskog vlastelina Đorđa Arijanita Komnina (Gjergj Arianit Komneni) bio je u srodstvu s albanskom dinastijom Dukađini. Najpoznatiji albanski vlastelin kasnog srednjeg vijeka Đurađ Kastrioti Skenderbeg bio je njegov brat od ujaka. Nakon smrti svoje prve žene, 1469. godine oženio je Maru, kćerku hercega Stefana Kosače, na čijem dvorcu je proveo deset godina kao talac. U prvom periodu svoje vladavine, sjedište je, kao i njegov otac, imao u Žabljaku nad ravničarskim predjelom kod sjeverne obale Skadarskog jezera.

Vladavina Ivana Crnojevića započela je neočekivanim sukobom s Mletačkom Republikom. Kao izgovor poslužio mu je stari teritorijalni spor s Kotorom koji je njegov otac s obzirom na osmansku opasnost, davno prestao rješavati. Ivan je sa svojom vojskom otišao u spornu grbaljsku oblast i Paštroviće, gdje je dobio podršku stanovništva koje je za mletačke vladavine bilo porobljeno i izloženo ekonomskoj eksploataciji od strane kotorskih građana. Mlečani su za Ivanovu glavu raspisali nagradu od 10.000 dukata. Godinu dana kasnije pomirio ih je Ivanov albanski rođak Skenderbeg. Od septembra 1466. Ivan Crnojević opet radi za Mlečane i potvrđena mu je titula velikog vojvode. Međutim pravoslavno stanovništvo s mletačkom vlašću nije moglo da se pomiri. Situaciju je smirilo kompromisno rješenje. Oblasti Grblja, Paštrovića i Crmnice i dalje su ostale u sastavu Mletačke Republike (ne samo formalno kao što je to bio slučaj s Gornjom Zetom), ali za njihovog upravnika imenovan je Ivan Crnojević.

Stefan Vukčić Kosača, Crnojevićev susjed sa sjevera, već je bio znatno oslabljen. Tokom prve polovine 60-ih godina Osmanlije su okupirale većinu njegove teritorije, tako da mu je preostala samo mala oblast na granici današnje Crne Gore i Hercegovine. U maju 1466. godine herceg Kosača je preminuo u Herceg Novom. Njegov sin Vlatko je pokušavao učvrstiti odnose s Crnojevićima. S Ivanom Crnojevićem – koji je 1469. godine oženio njegovu sestru Maru – cijelu narednu deceniju je imao vrlo blizak odnos. Uprkos nekadašnjim sukobima između njihovih

porodica, s obzirom na situaciju bilo je neophodno da sarađuju. Početkom 70-ih godina 15. vijeka ponovo je porastao pritisak Osmanlija na teritorije preostalih hrišćanskih feudalaca koji su se održavali u neposrednom zaleđu primorskog pojasa pod kontrolom Mletaka. Vlatko Kosača je 1470. godine radije priznao osmanski suverenitet. Godinu dana kasnije i Ivan Crnojević je morao obećati Turcima da će redovno plaćati harač od 700 dukata godišnje, što je zapravo bilo prihvatanje vazalskog odnosa. Dvostruka lojalnost obojice vlastelina je prvo pobudila nepovjerenje kod Mlečana. Međutim, brzo su shvatili da su obojica bili primorani da prihvate vazalski odnos i da će prvom prilikom koja im se ukaže, na njihovoj strani ratovati protiv Osmanlija.

Ni vazalska zakletva ni redovno plaćanje harača nijesu garantovali mir. Osmanilje su s velikom vojskom 1474. godine napali Zetu i mletačke teritorije u okolini Skadra. Ivan Crnojević je zajedno s Podgoricom izgubio doline oko rijeka Morače i Zete koje su u ravničarskoj Zeti sa strateškog aspekta bile ključne. S obzirom na to odbio je da dalje isplaćuje harač i pojačavao savezništvo s Mlečanima, što je potvrđeno i novim sporazumom od 24. februara 1474. godine. Turci su na proljeće opsjeli Skadar koji je branila mletačka posada. Četvoromjesečno opsijedanje Skadra predstavljalo je dotad najveći sukob između Turaka i hrišćana u oblasti jugoistočnog Jadrana. Vojska Ivana Crnojevića branila je Turcima prilaz u Gornju Zetu, preko koje bi mogli prodrijeti do Kotora. Ivan Crnojević pokušao je iznenaditi Turke i pomoći opkoljenoj skadarskoj posadi, ali nije uspio. Turci su protiv njegove vojske poslali 12 000 konjanika, ali Crnogorci su pomoću bacača kamena i topova uspjeli odbiti tursku konjicu. Nakon neuspješnog turskog napada od 19. jula, koji su platili s nekoliko hiljada mrtvih, turska vojska je prekinula opsadu grada i povukla se. Ali u zetskoj ravnici koju su osvojili na početku pohoda Turci su ostavili stalne posade. Prije svega u Podgorici koja je ubrzano utvrđena i proširena i koja je postala njihovo glavno uporište. Zbog toga je Ivan Crnojević, iz bezbjednosnih razloga, napustio Žabljak i preselio se dublje u planine. Za novo sjedište izabrao je Obod, pokraj današnje Rijeke Crnojevića. Tako se, pred osmanskom opasnošću, preselio i politički i kulturni centar zemlje u planinske krajeve gdje su se mogli lakše braniti, što je imalo ključni značaj za sudbinu Crne Gore u vjekovima koji su uslijedili.

Bilo je očito da će sultan Mehmed II osvetiti poraz svoje vojske kod Skadra. Ivan Crnojević nije namjeravao da skrštenih ruku čeka na novi napad, a i svoje izgubljene teritorije je htio što prije da vrati. Mlečani su se bojali da bi to Turci mogli shvatiti kao provokaciju i nijesu mu htjeli pomoći. Zato se zetski vojvoda udružio s hercegom Vlatkom Kosačom koji je takođe želio da povrati izgubljene teritorije svog oca. Njihova vojska je 1476. godine na području današnje Hercegovine napala Turke. Međutim, Ivan Crnojević je posumnjao da ga Vlatko Kosača želi zarobiti i zatvoriti. Zato se zetska vojska povukla i Turci su ubrzo ponovo osvojili sve što su od njihovih udruženih vojski izgubili. Vlatko Kosača je od sultana zatražio oprost i mir, što je sultan prihvatio. U Carigradu su za opasnijeg protivnika smatrali Ivana Crnojevića. Krajem 1476. Mehmed II Osvajač zahtijevao je od Vlatka Kosače da svog dojučerašnjeg saveznika napadne, s ponudom da može prisvojiti sve što osvoji. Herceg Vlatko Kosača je o toj ponudi informisao Mlečane i čekao. Turci su u međuvremenu učvrstili i stabilizovali svoju vlast na susjednim teritorijama. Godine 1477. obavili su prvi popis stanovništva (*defter*) Hercegovačkog Sandžaka, novoformirane upravne jedinice, koji je obuhvatao i dobar dio današnje Crne Gore (oblast oko Onogošta, trgovište Pljevlja, dolinu Lima, oblasti Budimlje i Grahovo, oblasti oko rijeka Pive i Morače, i dio ravničarske Zete sjeverno od Skadarskog jezera). Ta teritorija bila je dalje podijeljena na manje upravne jedinice – *kadiluke* (sudske okruge) i *nahije* (okruge).

Osmanska vojska 1477. godine kreće u novi veliki napad. Sultan Mehmed II je htio definitivno slomiti otpor u sjevernoj Albaniji, osvojiti Skadar i pokoriti Crnu Goru. Pred izaslanicima hercega Vlatka Kosače, kojeg je u tom sukobu htio imati na svojoj strani, sultan je rezolutno proglasio da se s Ivanom Crnojevićem nikad neće pomiriti. Dio osmanske vojske opsjeo je Kroju u sjevernoj Albaniji – u kojoj je nekad imao sjedište tad već pokojni Skenderbeg – a drugi dio se ulogorio kod Podgorice, odakle je išao u napade protiv trupa Ivana Crnojevića. Mlečani u toj oblasti nijesu imali na raspolaganju dovoljno snaga da bi mogli poduzeti ikakav protivnapad. Kod pape su pokušavali izdejstvovati podršku Ivanu Crnojeviću. Upozoravali su na to da njegova zemlja predstavlja „utočište mnogim dobrim hrišćanima“ i dok se ona brani, mnogi hrišćani i u drugim krajevima biće zaštićeni od turskog pustošenja. Me-

đutim, molbe da ugroženoj zemlji pošalje novac i žito, papa nije ispunio. Na prijelomu 1477. i 1478. Ivan Crnojević je s velikim naporom odolijevao turskoj premoći. Njegov položaj otežavao je herceg Vlatko Kosača koji je postao turski saveznik i njegov otvoreni neprijatelj. Herceg je računao da će mu pomoći njegove veze na Porti, prije svega Ahmed-paša Hercegović, njegov brat koji je primio islam i postao vezir. Nadao se da će uspjeti dogovoriti tursko-mletački mir na štetu Ivana Crnojevića. Ta njegova ideja se pokazala kao sasvim naivna.

Osmanska vojska je u maju 1478. godine ponovo opsijedala Skadar. Zapovijedao joj je sâm sultan Mehmed II Osvajač. Odredi Ivana Crnojevića su noću prodirali po jezeru do turskih logora, napadali njihove posade i krali im zalihe, što je samo utvrdilo sultanov nepomirljivi odnos prema zetskom vojvodi. Osmanlije su u sjevernoj Albaniji nizali pobjedu za pobjedom. Od značajnijih gradova odolijevao im je samo Skadar. Pošto ga nijesu uspijevali osvojiti, Turci su promijenili taktiku. Grad su držali pod opsadom, a u međuvremenu su zauzimali okolna naselja i manje tvrđave. U avgustu 1478. godine osvojili su Žabljak, u kojem je nekad bilo sjedište Crnojevića. Stanovništvo je bilo iscrpljeno višegodišnjim borbama i stalnom nesigurnošću. Turci su često pridobijali lokalne hrišćane na svoju stranu. Između ostalog, sultan je lično potvrdio dotadašnja prava i nepovredivost imovine uticajnog manastira Svetog Nikole na ostrvu Vranjina. Naravno, zavisilo je i o trenutnoj situaciji: u isto vrijeme Turci su pred očima branitelja Skadra na okrutan način ubijali zarobljenike, a stanovništvo niza naselja odvukli u ropstvo. O sudbini Skadra na kraju su odlučili diplomatski pregovori. 25. januara 1479. godine između Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike sklopljen je mir na osnovu kojeg su Mlečani Skadar predali Turcima. Tako je završen dugotrajan i iscrpljujući konflikt, od kojeg su se Mlečani nužno morali odmoriti i oporaviti, i stoga nijesu željeli dati Turcima povod za novi rat.

U okviru mirovnih pregovora nije se govorilo o zemlji Crnojevića. Mlečani su Ivana Crnojevića i dalje smatrali za vlastelina koji je bio u njihovoj službi. Međutim, Turci su ga vidjeli kao samostalnog vladara, koji je jedno vrijeme bio njihov vazal. Pošto je prestao plaćati harač i napadao sultanovu vojsku, morao je biti kažnjen. Za vrijeme opsade Skadra, Ivan Crnojević je izgubio Žabljak s okolinom, ali ostale djelove Gornje Zete još uvijek je imao pod kontrolom. Nakon predaje Skadra turska

vojska je napala Crnogorce. Ivan Crnojević nije uspio da se suprotstavi mnogostruko brojnijim napadačima i u proljeće 1479. godine povukao se u Kotor. Turci su na osvojenoj teritoriji odmah pokušali uvesti svoju upravu kojoj je sjedište trebalo biti u Podgorici, ali u jezgru zemlje naišli su na otpor. Neke grupe stanovništva koje su živjele u oblastima koje su zbog prirodnih uslova bile Turcima više izložene, pomirile su se s osmanskom vlašću u zamjenu za potvrdu svojih privilegija. U aprilu 1481. došlo je do definitivnog razgraničenja i u oblasti je uspostavljena nova mletačko-osmanska granica. Sultan Mehmed II je „iz čiste ljubavi i prijateljstva", kako je doslovno naveo, Mlečanima priznao sporne oblasti Paštrovića i grbaljske regije. Dogovor je potvrđivao pravo Mletačke Republike na uski obalni pojas od Kotora do ušća rijeke Bojane. Granica između ove dvije zemlje vodila je po planinskim grebenima koji su se uzdizali između Jadrana i Skadarskog jezera.

POVRATAK IVANA CRNOJEVIĆA

Ivan Crnojević je nastojao da se vrati u svoju zemlju. Mlečani mu s obzirom na novu miroljubivu politiku prema Osmanskom Carstvu nijesu htjeli pružiti nikakvu pomoć. Zetski vojvoda je iz Kotora iznenada otplovio u Apuliju, gdje je stekao simpatije napuljskog kralja Ferdinanda I (Ferranta) koji je podržavao osnivanje široke antiturske koalicije i za razliku od Mlečana, koji su graničili s Osmanskim Carstvom, nije se morao bojati eventualne turske osvete. Nekoliko mjeseci kasnije Ivan Crnojević se iskrcao na mletačkoj obali istočnog Jadrana i vratio u Zetu, gdje je uspio rasplamsati otpor crnogorskog stanovništva protiv predstavnika podgoričkog *subaše,* ali nakon nekog vremena se opet morao vratiti u južnu Italiju. Za vrijeme boravka u Ankoni otišao je u Loreto, najpoznatije Marijansko svetište gdje se na koljenima zakleo Djevici Mariji da će joj u domovini izgraditi i posvetiti novu crkvu ako mu pomogne da se vrati. Trećeg maja 1481. godine umro je sultan Mehmed II Osvajač. To je probudilo nade mnogih balkanskih hrišćanskih ratnika. Ivan Crnojević i njegov albanski rođak, vlastelin Leka Dukađini (Dukagjini), nekoliko sedmica kasnije vratili su se iz egzila iz Italije u Dubrovnik, da bi krenuli povratiti svoje izgubljene teritorije. Mogli su računati samo na svoje sopstvene snage. Mlečani su čekali da novi sul-

tan Bajazit II potvrdi mir koji je sklopljen s njegovim prethodnikom, što će učiniti 12. januara 1482. godine. Ivan Crnojević i njegova zemlja nijesu spomenuti ni tom prilikom. Zetski vojvoda je, bez obzira na mletačke proteste, tokom ljeta 1481. godine preuzeo svoje stare teritorije i s njih istjerao predstavnike osmanske vlasti. Turci su odmah u septembru protiv njega poslali kaznenu ekspediciju koja je bila odbijena. Međutim, jedna pobjeda nije mogla riješiti sudbinu zemlje. Budući da se nije mogao pouzdati u Mlečane, prije ili kasnije morao se dogovoriti s Turcima. Krajem 1481. i početkom 1482. poslao je izaslanike u Konstantinopolj. Ponudio je sultanu Bajazitu II svoje vazalstvo, a zauzvrat je tražio da se obnovi situacija iz 1471. godine, odnosno da on upravlja Gornjom Zetom i plaća im redovni godišnji harač. Novi sultan koji je na početku svoje vladavine nastojao da učvrsti svoj položaj i stabilizuje situaciju u prostranom Carstvu, prihvatio je Crnojevićevu ponudu.

Mala vazalska zemlja – čije granice su činile rijeka Zeta, sjeverna obala Skadarskog jezera i granica kotorskog distrikta – po pitanju svojih unutrašnjih poslova bila je autonomna i bez ikakvog prisustva osmanskih predstavnika. Međutim, nije smjela sama voditi spoljnu politiku, i morala je biti potpuno lojalna Osmanskom Carstvu. Sad su Mlečani počeli smatrati Ivana Crnojevića za turskog „sandžakbega i vojvodu". Ivan Crnojević se najprije smjestio u Obod, u koji se prvobitno još polovinom 70-ih prebacio iz Žabljaka kojeg je bilo teže braniti. Obod, pod kojim je proticala kraška rijeka, počeli su nazivati Riječki Grad, odnosno Rijeka Crnojevića. Tu je bilo njegovo sjedište, predstavnici plemića, najpouzdaniji ratnici i službenici. Međutim, Ivan Crnojević je odlučio da politički i duhovni centar zemlje preseli u još višu oblast koja se mogla još lakše braniti. Nakon povratka iz egzila, na cetinjskoj kraškoj udolini – pod padinama Lovćena, na nadmorskoj visini od oko 700 metara gdje je ležalo samo nekoliko razbacanih seoskih kućica – počeli su građevinski radovi. Dio tamošnje zemlje pripadao je Crnojevićima. Kao što se zakleo na hodočašću u Loreto, Ivan Crnojević je naredio da se tu podigne crkva posvećena Bogorodici i pored nje manastir za monahe i mitropolita koji je za njim došao u planinu. Iako se radilo o pravoslavnoj crkvi i manastiru, građevine su bile inspirisane arhitekturom renesansne Italije. Osnivačka povelja cetinjskog ma-

nastira izdana je u januaru 1485. godine. Ivan Crnojević je manastiru poklonio zemlju i druge izvore prihoda da bi mogao biti samostalan. Cetinjski manastir je u narednim vjekovima postao ne samo centar duhovnog već i političkog života Crnogoraca. Na Cetinje se preselio i Crnojevićev dvor, koji je sagrađen još prije manastira. Tako je krajem svoje vladavine Ivan Crnojević položio temelje budućeg grada koji će u kasnijoj istoriji Crne Gore odigrati ključnu ulogu. Posljednjih godina, zahvaljujući relativno mirnom razvoju, došlo je do konsolidacije društvenih odnosa i regeneracije kulturnog života. Međutim, u najbližoj okolini Osmanskog Carstva je i dalje postepeno učvršćavao svoju vlast. Turci su 1485. godine obavili popis stanovništva i katastarski popis (*defter*) u još nekim od novoosvojenih pograničnih oblasti. Granicu između Crne Gore i Osmanskog Carstva činile su rijeke Zeta i Morača – dok su susjedna plemena Pipera, Kuča, Hota i Bjelopavlića bila uračunata u turski katastarski popis, oblasti koje su ležale sa zapadne strane pripadale su autonomnoj vazalskoj državici Ivana Crnojevića. Glavna turska uporišta u najbližoj okolini bila su utvrđena naselja Žabljak, Podgorica i Medun.

Osamdesetih godina 15. vijeka Osmanlije su pokorile i posljednje ostatke Hercegovine koji su bili pod kontrolom hercega Vlatka Kosače. On je nakon sklapanja tursko-mletačkog mira iz 1479. godine pokušavao Mlečanima prodati primorski pojas u Boki Kotorskoj zajedno s Herceg Novim ili ga zamijeniti za neki komad teritorije koji bi se mogao lakše braniti. Međutim, Mlečani nijesu htjeli da naljute Osmanlije. Nakon smrti sultana Mehmeda II Osvajača, herceg Kosača je napravio sudbonosnu grešku kad je pokušao da proširi svoju zemlju na račun Osmanskog Carstva. Od osmanlijske osvete morao se sakriti u hercegnovsku tvrđavu, odakle je molio ugarskog kralja Matijaša Korvina da mu pomogne. Međutim, u tom trenutku on mu je mogao ponuditi samo ograničenu vojnu pomoć. U decembru 1481. godine herceg Vlatko Kosača je pobjegao iz Herceg Novog a mala ugarska posada je grad napustila mjesec dana kasnije. Posljednji hrišćanski vladar Hercegovine prebjegao je na ostrvo Rab na sjevernom Jadranu, gdje je i umro. Turci su tako pokorili i najsjeverniji dio današnje Crne Gore.

ĐURAĐ CRNOJEVIĆ I GUBITAK SREDNJOVJEKOVNE DRŽAVNOSTI

Ivan Crnojević je u okviru svojih vazalskih obaveza 1485. godine morao poslati na sultanov dvor svog najmlađeg sina Stanišu. Među hrišćanskim feudalcima koji su u kasnom srednjem vijeku postali osmanski vazali slična praksa je bila uobičajena. Staniša je u Konstantinopolju prešao na islam i počeo koristiti ime Skenderbeg, u čast albanskog ujaka njegova oca (paradoksalno, radi se o imenu jednog od najslavnijih heroja protivosmanskog otpora na Balkanu). Đurađ, najstariji sin Ivana Crnojevića, već pred kraj očevog života postepeno je preuzimao vlast. Političku moć je faktički imao u rukama od 1489. godine. Nakon što je Ivan Crnojević preminuo u julu 1490. godine, Đurađ je i formalno preuzeo vlast. Oženio se s predstavnicom visokopozicionirane mletačke plemićke porodice Erico (Erizzo). Prva Đurđeva žena bila je iz albanske vlastelinske porodice Topija ali nije poznato da li je umrla ili je napustila zemlju. Mlečani su podržali Đurđa Crnojevića kao nasljednika, a priznao ga je i sultan. Turcima je redovno plaćao harač od 1000 dukata. Pored teritorije vazalske države koju je naslijedo od oca, upravljao je i mletačkim oblastima Crmnicom i Grbljem, gdje je, bez obzira na proteste kotorskih građana, eksploatisao so i tako punio svoju kasu.

Prve godine njegove vladavine prošle su bez velikih potresa. Zahvaljujući tome mogao se posvetiti kulturnom i vjerskom razvoju. Budući da se nije ratovalo imao je na raspolaganju veća finansijska sredstva. Kao što je sâm govorio, osjećao je potrebu da namiri štete koje je zemlja pretrpjela od Turaka. Usredsredio se naročito na objavljivanje knjiga. U drugoj polovini 15. vijeka crkvene knjige u Zetu su se dovozile iz drugih djelova Balkana. Međutim, zbog osmanske ekspanzije prepisivanje knjiga u manastirima se gotovo potpuno ugasilo. Pod vladavinom Crnojevića knjige su prvo intenzivno prepisivane, a onda je Đurađ Crnojević odlučio da u zemlji otvori štampariju. Poslao je u Veneciju nekoliko sveštenika koji su se u jednom od najznačajnijih štamparskih centara obučili, nakon čega su kupili štampariju i dovezli je sa zalihama papira. Olovna slova i grafičke mašine za štampanje ilustracija pravili su u Crnoj Gori. Naime, ni u Veneciji ni na evropskom jugoistoku u to vrijeme još nije postojala štamparija koja je imala ćirilična slova (ćirilicom se jedno vri-

jeme između 1491. i 1492. nešto štampalo u Krakovu, ali o tome se u Sredozemlju i na Balkanu nije znalo). Glavni štampar je bio monah Makarije, a s njegovim pomoćnicima lično mu je asistirao i Đurađ Crnojević. Prva knjiga – *Oktoih prvoglasnik* – prva ćirilska štampana knjiga u južnoslovenskim zemljama, odštampana je 4. januara 1494. godine. Knjige iz prve crnogorske štamparije imale su visok tehnički i estetski nivo. U nekim grafičkim elementima, naročito što se tiče inicijala i ornamenata, osjeća se uticaj starih rukopisnih knjiga iz doba Nemanjića i Balšića, dok je na ilustracijama vidljiva inspiracija savremenom italijanskom renesansom. Knjige objavljene u štampariji Đurđa Crnojevića služile su u Crnoj Gori i drugim južnoslovenskim krajevima vjekovima i smatrane su uzorom koji je u kasnijim vremenima kulturnog i tehnološkog nazatka često bio nedostižan.

Prema savremenim vijestima Đurađ Crnojević je na Mlečane ostavljao dobar utisak. Kad bi se crnogorski vladar – navodno lijep i visok čovjek, u zlatnom brokatu u starom vizantijskom stilu, s kultivisanim ponašanjem italijanskog plemića, zajedno sa suprugom iz cijenjene mletačke porodice u haljinama prošivenim zlatom i dragim kamenjem – s vremena na vrijeme pojavio u Kotoru, izazivao je sveopštu pažnju. Đurađ Crnojević je bio čovjek koji je živio na prijelomu dvije epohe – srednjovjekovne i novovjekovne i na granici dvaju carevina i kultura. Bio je to čovjek mnogih suprotnosti: turski vazal s mletačkim obrazovanjem; zaštitnik pravoslavne vjere propovijedane u novom manastiru podignutom po uzoru na katolički Loreto; posljednji čuvar srednjovjekovnih tradicija svoje zemlje ili ujedno i propagator renesanse; feudalac koji je već faktički vladao pripadnicima planinskih plemena a ne podanicima u srednjovjekovnom smislu te riječi; osnivač prve državne štamparije na Balkanu koja je radila usred surovih planina, i kao što se danas zna – posljednji vladar posljednjeg ostatka nekadašnje Zete.

Konflikt s Carigradom – koji je označio kraj njegove vladavine i političke samostalnosti – izazvala je široka protivturska konspiracija u koju se i Đurađ najvjerovatnije uključio polovinom 90-ih godina 15. vijeka. Francuski kralj Karlo VIII, koji je 1495. godine dobio napuljsko kraljevstvo, planirao je Osmanlije potisnuti sa zapadnog Balkana. Jedan od onih koji su pripremali tu alijansu bio je Konstantin Arianitis Komnen, potomak porodice Arvanita koji su nakon gubitka svojih domena živje-

li u egzilu na Apeninskom poluostrvu. Konstantin je bio brat Gojislave, prve žene Ivana Crnojevića, dakle Đurđev ujak. I još neki drugi od plemića iz alijanse, uključujući i potomke Đurđa Kastriota Skenderbega, koji su se nadali da će uspjeti povratiti svoje izgubljene zemlje, bili su srodnici Crnojevića. Drački arhiepiskop – koji se kratko prije toga sreo s Đurđem Crnojevićem i njegovim bratom Stefanom – otišao je u Veneciju na dogovor o usklađivanju protivturskih aktivnosti alijanse. Međutim, Mlečani koji su u to vrijeme preferirali mirnu koegzistenciju s Osmanskim Carstvom, bili su protiv planiranog napada. Pored toga, Karla VIII su vidjeli kao svog regionalnog rivala. Nakon posjete dračkog arhiepiskopa Mlečani su došli do pisama koja svjedoče o pripremama napada i predali ih Turcima. Konstantin Arianitis Komnen je u Albaniji sâm podigao ustanak, ali francuski kralj nije poslao obećanu pomoć i ustanak je potpuno propao. Bez obzira na to sultan Bajazit II je zaključio da oblast na jugoistočnom Jadranu mora biti pod čvršćom osmanskom kontrolom. Iako su dokazi protiv Đurđa nedostajali, vjerovalo se da je znao za konspiraciju. Brat Stefan se distancirao od njega i priješao je na stranu Porte. Krajem jeseni 1496. godine Stefan je Đurđu predao sultanovu poruku da odmah dođe u Carigrad ili da u roku od tri dana napusti svoju zemlju. Đurađ je izabrao drugu mogućnost. Sa svojom porodicom, najbližim vlastelinima i dijelom monaha iz cetinjskog manastira otišao je u Budvu. U decembru je cijela grupa koja je brojala stotinjak osoba doplovila u Veneciju. Nesumnjivo je da je Đurađ mislio da je njegov odlazak privremen. Sigurno se sjetio i nekadašnjeg egzila i povratka svog oca. Njegov brat Stefan, koji dotad nije imao značajniju političku ulogu, očito se nadao da će postati novi vladar zemlje. Ali sultan Bajazit II je htio da ukine crnogorsku autonomiju i da zemlja Crnojevića postane sastavni dio osmanske države kojom će se upravljati na isti način kao i s ostalim okolnim oblastima.

Godine 1499. izbio je novi mletačko-turski rat. Đurađ se pokušao dogovoriti s Turcima koji su bili moćniji, a od Mlečana koji su ionako slijedili samo svoj uski interes nije mogao očekivati pomoć. Krajem te godine tajno se vratio na Balkan i u Skadru je pregovarao s tamošnjim sandžakbegom. Onda je naredne, 1500. godine, otišao u Carigrad, gdje je sultanu ponudio da kao njegov vazal ponovo preuzme upravu nad Crnom Gorom. Međutim, sultan je njegov prijedlog odbio. O daljoj sud-

bini posljednjeg zetskog vladara imamo samo djelimične vijesti. Sultan mu je dodijelio posjed u Anadoliji gdje je Đurađ i otišao i po svemu sudeći i umro. Nije sigurno da li je njegov boravak u Anadoliji bio dobrovoljan ili ne. Porodica mu je ostala u Veneciji. Njegovi potomci po muškoj liniji kao imućni građani živjeli su u njoj sve do 17. vijeka kad je muška loza ove porodice izumrla, ali nijesu više održavali vezu sa zemljom svojih predaka. Stefan Crnojević, brat posljednjeg vladara, ostao je u Crnoj Gori. Špekuliše se da li su se braća posvađala ili su naprotiv pokušali da strateškom podjelom svojih uloga održe kontinuitet vladavine svoje porodice. Nakon osmanske okupacije Stefan Crnojević je bio u vazalskom odnosu, podređen skadarskom sandžakbegu koji ga je u januaru 1499. zadržao u Skadru i optužio za održavanje tajnih kontakata s Mlečanima. Nakon toga bio je prinuđen da se s Cetinja preseli na ostrvo Vranjinu, gdje se zamonašio i gdje su ga imali pod kontrolom. Poznato je da je 1503. godine bio još živ i da je kasnije preminuo u manastiru. Dakle, kraj zetske, odnosno kasnosrednjovjekovne crnogorske državnosti bio je postepen i istoričari se ne mogu složiti oko tačnog datuma kojim bi ga simbolično mogli označiti. Jedni tvrde da je nezavisnost izgubljena odlaskom Đurđa Crnojevića iz zemlje krajem 1496. godine. Drugi autori kao definitivni kraj državnosti vide Stefanov prinudni odlazak u manastir 1499. i pripajanje zemlje Skadarskom sandžaku. Kao dobar indikator može poslužiti, isto kao i u drugim balkanskim oblastima, defter za Crnu Goru koji je obavljen 1497. godine. Da je u zemlji postojao jači oružani otpor ne bi ga bilo moguće organizovati. Dakle, već 1497. godine – bez obzira na dalje pokušaje i uzaludne nade članova dinastije – Crna Gora je bila u sastavu Osmanskog Carstva.

Dinastija Crnojevića vladala je samo nekoliko decenija, ali sjećanje na nju se čvrsto održalo u svijesti njenog naroda i to ne samo zato što se kao posljednja srednjovjekovna dinastija mogla lakše pamtiti od prethodnih, u vremenu više udaljenih. U 16. i 17. vijeku sjećanje na Crnojeviće održavala je Cetinjska pravoslavna mitropolija koja im je bila zahvalna za svoje postojanje, status i privredne privilegije. I u imovinskopravnim sporovima lokalno stanovništvo se još nekoliko narednih vjekova pozivalo na povelje iz doba Ivana Crnojevića. Doba vladavine pretposljednjeg srednjovjekovnog vladara – u narodu poznatog kao Ivanbeg (iako u svoje vrijeme osmansku titulu beg uopšte nije koristio)

– u kasnijim predajama postala je nešto kao „zlatni vijek". Po nekim od tih kasnijih predaja, Đurađ Crnojević je prije odlaska u egzil svu političku moć povjerio cetinjskom manastiru i mitropolitu. Legendu o direktnoj predaji vlasti koju ne potvrđuju nikakvi dokumenti u 18. vijeku počinju koristiti vladike iz dinastije Petrović Njegoš jer je podrivala političke pozicije njihovih svjetovnih konkurenata. Tako se kristalisao mit o neprekidnom kontinuitetu crnogorske samostalnosti koji je za ideologiju crnogorskih političkih elita u 18. i 19. vijeku bio ključni i u koji su sve do prve polovine 20. vijeka bezrezervno vjerovali ne samo lokalni stanovnici, već i većina stranih autora.

KULTURA U SREDNJEM VIJEKU

Središta kulturnog razvoja na teritoriji današnje Crne Gore u srednjem vijeku bila su prije svega u primorskim gradovima i okolnom suptropskom pojasu koji je bio otvoren spoljnim uticajima. U ranom srednjem vijeku tu je živjelo stanovništvo koje je govorilo romanskim jezicima i miješalo se sa slovenskim doseljenicima, koji su bili naseljeni u unutrašnjosti i bavili se ratarstvom i stočarstvom. Žarišta kulturnog života još od doba Nemanjića predstavljali su i pravoslavni manastiri. Neki sjeverni krajevi današnje Crne Gore u kulturnom i vjerskom smislu razvijali su se pod uticajem Raške (ili su čak sačinjavali njen sastavni dio), preko koje su kontinentalnim putem prodirali uticaji iz balkanske unutrašnjosti i Vizantije. Duklja, odnosno Zeta, bila je zahvaljujući svom položaju izložena raznovrsnim kulturnim uticajima koji su se miješali ili u njoj koegzistirali. Veći dio trgovačke i kulturne razmjene sa svijetom odvijao se morskim putem. Preko mora su dolazili i zapadni uticaji, naročito s Apeninskog poluostrva, ali i s istoka, prije svega iz Konstantinopolja. Zetu je presijecala skretnica nekadašnjeg rimskog puta Via Egnatia, što je bila glavna komunikacija koja je spajala Rim i Konstantinopolj preko balkanske unutrašnjosti. Ilustrativan dokaz otvorenosti je činjenica da su u srednjovjekovnoj Duklji upotrebljavane četiri vrste pisma: latinica, glagoljica, ćirilica i grčka abeceda. Na jugu su uticajna kulturna središta predstavljali i katolički manastiri, naročito benediktinski. Među najznačajnije od njih spadaju Manastir Svetog Srđa i Vakha na obali rijeke Bojane, opatija Svete Marije (Ratac), sjeverno od Bara, i sedam benedik-

tinskih manastira na obalama Boke Kotorske. Bili su razvijeni i kultovi svetaca – Svetog Tripuna u Kotoru, Svetog Mikule u Baru, Blaženog (kasnije Svetog) Vladimira u oblasti kod Skadarskog jezera, a poslije im se pridružio i kult Blažene Ozane iz Boke Kotorske. S poštovanjem tih svetaca imaju veze i neki od najstarijih srednjovjekovnih književnih spomenika s današnje crnogorske teritorije.

S jezičkog aspekta dugo je vodeću ulogu imalo latinsko pismo o čemu svjedoče nadgrobni natpisi i crkveni spisi. Prvo sačuvano srednjovjekovno književno djelo s teritorije današnje Crne Gore je tzv. *Andreacijeva povelja* iz 809. godine. Njen autor je bio Andreacius Saracenis iz Kotora. Spis ima tri dijela: prvi dio je priča o djevojci koja vjerno služi Bogu, drugi dio govori o prenosu ostataka Svetog Tripuna u Kotor, a završni dio predstavlja autorov testament. Među značajna književna djela između ostalih spadaju: *Pontifikal kotorske biskupije*, zbornik crkvenih spisa iz godina 1090–1123, *Život kneza Vladimira* iz 11. vijeka, poznat i kao *Legenda o Vladimiru i Kosari*, koji je najvjerovatnije napisan u manastiru Svete Bogorodice (Prečista Krajinska) pokraj Skadarskog jezera. Valjda najzanimljivije književno djelo iz doba dukljanske države postalo je poznato pod nazivom *Ljetopis Popa Dukljanina* (njegov prvobitni naziv glasi *Kraljevstvo Slovena – Regnum Sclavorum*). Pretpostavlja se da je autor bio benediktinac koji je vjerovatno živio u Baru i koji ga je označio za latinski prijevod slovenskog originala. Djelo nastalo polovinom 12. vijeka poznajemo iz njegovih kasnijih prijepisa. Glavni dio Ljetopisa čini kazivanje o razvoju dukljanske države i djelima njenih vladara, međutim, djelo sadrži i mitove o gotskom porijeklu južnoslovenske vladarske dinastije, dolasku Slovena i popularnu legendu o Vladimiru i Kosari.

U crkvenoj arhitekturi iz vremena Vojislavljevića dominirala je predromanika. O tome svjedoči npr. Crkva Svetog Đorđa u Podgorici iz 11. vijeka. Neke od značajnih građevina povezane s dinastijom Vojislavljevića nalaze se izvan granica današnje Crne Gore. Riječ je prije svega o crkvi Svetog Mihajla u Stonu na poluostrvu Pelješac u južnoj Dalmaciji, koju je kao svoju zadužbinu podigao dukljanski kralj Mihajlo. Na njenim zidovima su sačuvane savremene freske, uključujući i sliku Mihajla s kraljevskom krunom. Likovni ukras te građevine odgovara predro-

maničkom stilu italijanskog tipa. Ruine grobišta dukljanske dinastije u Manastiru Svetog Srđa i Vakha danas leže s albanske strane crnogorsko-albanske granice.

Osvajanje Duklje od strane srpske dinastije Nemanjića, čiji pripadnici su bili naklonjeni pravoslavnoj crkvi, donijelo je na jug današnje Crne Gore neke nove tendencije. Najbrže su se ispoljile u književnosti. Pored dotadašnje latinske tradicije nastaju nova žarišta grčko-pravoslavne književnosti, pretežno pisane slovenskim jezikom. Na teritoriji današnje Crne Gore, po svemu sudeći u Kotoru, 80-ih godina 12. vijeka nastaje tzv. *Miroslavljevo jevanđelje*, napisano za humskog kneza Miroslava, vazala i rođaka Stefana Nemanje. Autor većeg dijela teksta bio je zetski pisar Varsameleon. *Miroslavljevo jevanđelje* je ilustrativan primjer kulturnog sinkretizma. Iako je, što se tiče sadržaja, riječ o pravoslavnom tekstu, njegova likovna obrada, naročito ukrasni inicijali i minijature, izvedene su u zapadnom romaničkom stilu. Jedno od bitnih središta pravoslavne kulture u Zeti bio je Manastir Svetog Mihajla (Svetomiholjska Prevlaka) nedaleko od Tivta u Boki Kotorskoj, gdje je sjedište imao pravoslavni mitropolit. Za vladavine Nemanjića u Zeti su se, sudeći po sačuvanim tekstovima, prepisivali spisi tuđe provenijencije za crkvene potrebe, odnosno nijesu pisana originalna djela. Tipični književni žanr predstavljala su žitija, odnosno životopisi posmrtno kanonizovanih vladara iz dinastije Nemanjića.

U arhitekturi od kraja 12. vijeka dominira romanički stil koji se razvijao pod uticajem tadašnje arhitekture srednje i južne Italije. Primjer zrelog romaničkog stila predstavlja Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru čija izgradnja je počela 1166. godine na mjestu starije predromaničke građevine iz 809. godine. To je velika trobrodna bazilika s dva tornja koja je u svoje vrijeme bila najimpozantnija crkvena građavina na istočnoj jadranskoj obali. Podsjeća na tadašnje sakralne građevine iz oblasti Apulije, naročito na Crkvu Svetog Nikole u Bariju (*basilica di San Nicola*). Kotorska Crkva Svetog Luke je iz 1195. godine, kad je u Zeti vladao najstariji Nemanjin sin Vukan koji je, za razliku od većine Nemanjića, bio katolik. Dvadesetih godina 13. vijeka u Kotoru je izgrađena druga najveća katolička crkva u gradu – jednobrodna Crkva Svete Marije u romaničkom stilu.

Tipične crkve koje su podizane u Zeti u periodu koji slijedi su jednobrodne građevine s tlocrtom u obliku krsta koji potvrđuje vizantijski uticaj, ali izgrađene su u romaničkom stilu koji je u ove krajeve prodro sa susjedne talijanske obale. U okviru srednjovjekovne srpske države Nemanjića graditeljstvo u Zeti je bilo na znatno višem nivou od onog u unutrašnjosti. Zbog toga su majstori iz Zete radili na izgradnji mnogih građevina u udaljenim kontinentalnim oblastima, npr. na izgradnji pravoslavnih crkvi i manastira na Kosovu. Na sjeveru današnje Crne Gore zetski neimari su, između ostalog, podigli Crkvu Svetog Petra u Bijelom Polju, koja je podignuta kao zadužbina humskog kneza Miroslava, u određenoj simbiozi vizantijsko-romaničkog stila. Od 1252. godine bila je sjedište Humske episkopije pravoslavne crkve. Kasnije je preuređivana pa je u 17. vijeku bila preinačena u džamiju, ali rekonstrukcijom nakon Drugog svjetskog rata vraćeni su joj njen prvobitni izgled i svrha. S početka 13. vijeka potiče Manastir Đurđevi Stupovi (Sveti Đorđije) pokraj rijeke Lima u blizini Berana, koji je od 1219. bio sjedište Budimljanske episkopije. Manastir Morača s Crkvom Uspenja Bogorodice koji je podignut 1252. na strmoj obali iznad rijeke Morače kao zadužbina Stefana, srednjeg sina Vukana Nemanjića, do danas spada među najatraktivnije crnogorske sakralne građevine. I taj manastir ima odlike romaničkog stila. Krajem 13. vijeka u Zetu prodiru i gotički uticaji i dominantne postaju građevine u romaničko-gotičkom stilu. Najveći razmah u graditeljstvu Zeta je doživjela kad ju je u naslijeđe dobila udovica kralja Uroša, kraljica Jelena Anžujska. Zahvaljujući političkoj stabilnosti i privrednom razvoju srpske države vidljivo su se obogatili zetski gradovi, naročito Kotor. Kraljica Jelena, koja je bila katolkinja, velikodušno je podržavala izgradnju mreže franjevačkih manastira. Oni su preuzeli ulogu kulturnih središta koju su ranije imali benediktinski manastiri. Većina građevina iz tog perioda procvata danas je u ruševinama (između ostalih, Ratačka opatija ili Crkva Svete Marije u Svaču s očuvanim gotičkim prozorima).

Slikarstvo na današnjoj crnogorskoj teritoriji u 13. vijeku bilo je pod romaničkim, gotičkim i vizantijskim uticajem. Vizantijsko slikarstvo u Zetu nije prodiralo preko unutrašnjosti, već posredno preko Sredozemlja, naročito južne Italije. Jedinstveni i dobro sačuvani primjeri slikarstva, inspirisanog tom varijantom vizantijske umjetnosti, predstavljaju životopisi u Manastiru Morača iz doba Nemanjića. Svojom snagom iz-

davaja se upečatljivi ciklus iz života proroka Ilije, naročito freska koja prikazuje gavrana koji hrani proroka Iliju. U sjevernim djelovima današnje Crne Gore nešto kasnije se raširio drugi, prvobitno vizantijski stil, tzv. paleologovski arhitektonski stil koji je bio omiljen u kontinentalnom jezgru srpske države. Primjer takvog stila možemo vidjeti recimo u Crkvi Svetog Petra u Bijelom Polju, koja je podignuta krajem vladavine kralja Stefana Milutina. Omiljenost tog stila odražava postepenu vizantizaciju Srbije krajem 13. i početkom 14. vijeka koja je bila povezana s teritorijalnim širenjem vlasti Nemanjića na jugoistok. Posebno poglavlje u razvoju likovne umjetnosti predstavlja tzv. kotorska likovna škola iz 13. i 14. vijeka, koja je na originalan način razvila stil, nazvan „vizantijsko-apulijski". U samom Kotoru, bez obzira na činjenicu da je grad vjekovima bio pošteđen ratnog razaranja, nije sačuvano mnogo djela autora kotorske slikarske škole. Naime, u njemu su u doba protivreformacije njihova djela naslikana pod „šizmatičko vizantijskim" uticajem zamijenjena novim sakralnim ukrasima nesumnjivo katoličkog karaktera. U drugim oblastima Crnogorskog primorja, gdje su pored ostalog uradili dekoraciju nekoliko franjevačkih manastira, njihova djela su uglavnom bila uništena u kasnijim ratovima. Među sačuvane izuzetke spada ikona iz Crkve Svetog Ivana u Budvi, tzv. *Gospa budvanska*. Zato se većina primjera majstorstva autora kotorske slikarske škole može vidjeti daleko od Crne Gore. Kolekcija njihovih ikona sačuvana je u pinakoteci Manastira Svete Katarine na Sinajskom poluostrvu u Egiptu. Takođe je poznata ikona Svetog Petra i Pavla, koju je kraljica Jelena poklonila Katedrali Svetog Nikole u Bariju (danas se čuva u Vatikanu). Poznata je i ikona Svetog Nikole koju je katedrali u Bariju 1325. poklonio kralj Stefan Dečanski. Kad je krajem 14. i 15. vijeka zbog raspada carstva Nemanjića došlo do ekonomske stagnacije Kotora, slikari nijesu imali dovoljno narudžbi pa su se neki od njih preselili u Dubrovnik koji je i dalje prosperirao.

Za vrhunac zetskog graditeljstva i slikarstva s kraja vladavine dinastije Nemanjića smatraju se građevina i dekoracija manastira Visoki Dečani na današnjem Kosovu. Taj manastir s prijeloma 20-ih i 30-ih godina 14. vijeka predstavlja unikatnu sintezu zapadnih i istočnih uticaja. Izgradnji jednog od najznačajnijih duhovnih centara srpskog pravoslavlja posvetila se cijela umjetnička kolonija zetskih i dalmatinskih majstora kato-

ličke vjeroispovijesti koji su se tu privremeno naselili. Glavni arhitekt manastira Visoki Dečani bio je franjevački opat Vito Kotoranin. Pored slikara, tokom 14. vijeka proslavili su se i kotorski zlatari. Njihovo najznačajnije sačuvano djelo je bogato ukrašeni relikvijar Svetog Silvestra, koji su za crkvu u Zadru posvećenu tom svecu 1367. napravili zlatari Melša i Radoslav.

Iz današnje perspektive i država Balšića bila je multikulturna. Balšići su u svojoj administraciji koristili prema potrebi i ćirilicu i latinicu, dokumenti na njihovom dvoru su pisani i latinskim i lokalnim slovenskim jezikom i na grčkom. Iako su pripadnici ove dinastije vodili brojne ratove, iz perioda njihove vladavine nije ostao nijedan objekat koji je služio u vojne svrhe. Sve građevine podignute za vrijeme njihove vladavine sakralnog su karaktera. Crkve iz doba Balšića sačuvane su na ostrvima na Skadarskom jezeru (Starčevo, Beška, Moračnik). Arhitektonski su zasnovane na starijoj zetskoj tradiciji – na pravougaoni brod nadovezuju se tri polukružne apside (*trikonchos*) iznad kojih se uzdiže kupola. Za crkvene građevine koristio se tesani kamen. Stilski su bili pod uticajem gotike koja se u to vrijeme koristila i u svjetovnoj arhitekturi primorskih gradova. Manastir Starčevo, nazvan po starcu pustinjaku koji je tu navodno boravio, bio je glavni prepisivački centar crkvene literature. Značajno crkveno središte bio je i Manastir Prečista Krajinska (odnosno Bogorodica Krajinska) u današnjem selu Ostros, preuređen za Balšića u istom stilu kao i ostale crkve iz njihovog vremena. I jedno od najznačajnijih književnih djela iz prve polovine 15. vijeka, tzv. *Gorički zbornik*, nastalo je u osobenoj sredini crkvenog arhipelaga na zapadnoj strani Skadarskog jezera. Riječ je o zbirci pisama s teološkim pitanjima između Jelene Balšić, udovice Đurđa II Balšića, i monaha Nikona Jerusalimca, koji je djelo sastavio. Naziv upućuje na ostrvce Gorica (odnosno Beška) na kojem je bio manastir, među čijim zidovima je Jelena Balšić provela svoje posljednje dane.

Arhitektura iz vremena Crnojevića u načelu se razvijala pod zapadnim uticajem (prije svega Venecije i Apulije) a nadovezivala se i na primorsku lokalnu tradiciju. S Crnojevićima su povezana dva manastira. Stariji Kom na istoimenom ostrvu na Skadarskom jezeru je zadužbina Lješa i Đurđa Crnojevića, a noviji, Cetinjski manastir, zadužbina je Ivana Crnojevića. Manastiri su bili građeni kao tvrđave s jakim zidovima. Cetinjski

manastir je utemeljen 1484. godine. Usred dobro utvrđenog kompleksa izgrađena je crkva posvećena Bogorodici. Riječ je o jednobrodnoj crkvi s kupolom i trostrukom apsidom, koja se oslanja o stubove kolonade koja ga okružuje s tri strane. Stilski je pod uticajem italijanske renesanse. Prilikom jednog od turskih napada, 1692. godine, crnogorski saveznici Mlečani su prvobitni manastir digli u vazduh. Novi manastir izgrađen je na bolje branjenom mjestu, nekoliko stotina metara dalje. Dio srednjovjekovnih arhitektonskih elemenata, računajući i kameni grb dinastije Crnojevića, je ponovo upotrijebljen prilikom izgradnje i do danas je vidljiv. Rad cetinjske štamparije od 1494. do 1496. imao je veliki značaj za širi južnoslovenski prostor. O njoj smo već pisali i u prethodnom poglavlju. Prva štampana knjiga koja se zvala *Oktoih prvoglasnik* predstavlja zbornik duhovnih pjesama. Od djela odštampanih u prvoj crnogorskoj štampariji sačuvane su još tri knjige: *Oktoih petoglasnik*, *Trebnik* (*Molitvenik*) i *Psaltir*. Posljednje djelo – *Četveroevanđelje* iz 1495. ili 1496. nije sačuvano. Štampari su, nakon turskog ultimatuma, zajedno s Đurđem Crnojevićem napustili zemlju i nastavili raditi u inostranstvu. Glavni cetinjski štampar Makarije, radio je kasnije u Trgovištu u Valahiji, a svoje posljednje dane proveo je u manastiru Hilandar na sjeverogrčkom poluostrvu Atos.

U drugoj polovini 15. vijeka dolazi do značajnog razvoja kulturnog života i u Kotoru. Svojim značajem granice rodne zemlje daleko je prevazišao Nikola Mainjanin (Maehinensis; prije 1427–1480). Poticao je iz pravoslavne porodice s brda iznad Budve, međutim konvertirao je na katoličanstvo, a kasnije je postao biskup u Senju i u Modruši u današnjoj Hrvatskoj. Predvodio je nekoliko diplomatskih misija rimske kurije, učestvovao je u pripremama protivturske flote, ratova na Levantu i u Maloj Aziji. Bio je odan papi, objavio je i niz humanističkih djela a branio je i prava južnoslovenskih katolika da koriste glagoljicu. Njegov posmrtni govor sa sahrane jednog kardinala 1474. godine prvo je djelo jednog južnoslovenskog autora koje je bilo odštampano. U Kotoru i drugim gradovima na jadranskoj obali današnje Crne Gore, krajem 15. vijeka živio je i radio veći broj humanistički orijentisanih autora.

Najstarija svjedočanstva o muzici s današnje crnogorske teritorije potiču iz primorskih gradova. U *Pontifikalu kotorske biskupije* sačuvani su

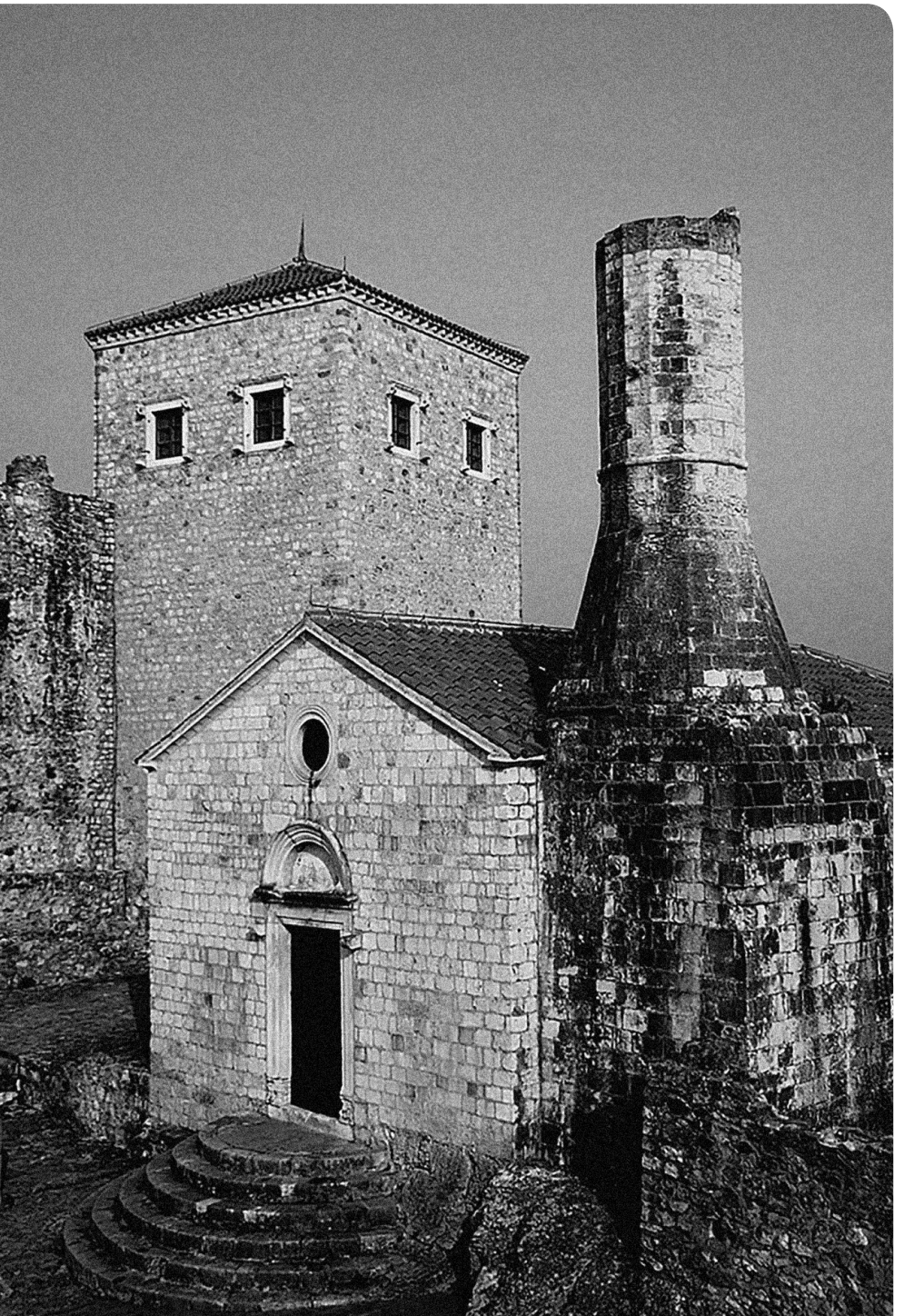
muzički zapisi iz 11. vijeka. U kotorskoj katoličkoj katedrali su 1488. godine bile postavljene nove orgulje *alla moderna*. O muzici u pravoslavnoj sredini govore nam dvije knjige odštampane u štampariji Đurđa Crnojevića – *Oktoih* i *Psaltir*, obje su pjesmarice. Izvan crkvenih krugova postojala je i narodna muzika, ali o njoj nemamo detaljnijih svjedočanstava. Pozorište je u ovim krajevima postojalo još za vrijeme vladavine Rimljana što potvrđuju ostaci antičkih građevina. Od kraja 12. vijeka u primorskim gradovima Zete i na dvoru vladara održavane su predstave lokalnih i putujućih pozorišta. Putujuća pozorišta su dolazila iz Dubrovnika, Italije ili Francuske. Za razvoj pozorišta značaj je imao i odnos koji je prema njemu zauzimala crkva. U pravoslavnoj crkvi nikad nije bio običaj korišćenja pozorišta u liturgijske svrhe. U oblastima pod katoličkim uticajem vladala je drugačija situacija – dramatizovane su legende, dijalozi iz jevanđelja itd., i to i na latinskom i na lokalnom slovenskom jeziku.

Usmena narodna tradicija počinje se dokumentovati tek na pragu modernih vremena. Ali i u kasnijoj narodnoj epici sačuvani su odjeci iz starijih, srednjovjekovnih vremena, naročito iz epohe Crnojevića (npr. epska pjesma *Ženidba Maksima Crnojevića*). Pjesme o Crnojevićima i o njihovim herojskim djelima širile su se i u druge južnoslovenske krajeve, gdje su bile zapisivane prije nego i u samoj Crnoj Gori, npr. u tzv. *Erlangenskom rukopisu* iz 17. vijeka koji potiče iz hrvatskog djela Vojne granice, čije je kritičko izdanje 20-ih godina 20. vijeka pripremio istaknuti njemački slavista Gerhard Gezeman (Gesemann), specijalista za crnogorsku patrijarhalno-junačku kulturu, koji je u periodu između dva svjetska rata radio na praškom njemačkom univerzitetu. Pjesme o Crnojevićima imale su u 19. vijeku odjek i u češkoj književnosti, konkretno u romantičnim pripovijetkama Prokopa Hoholouška (Chocholoušek) i prijevodima Jozefa Holečeka.

Kulturno nasljeđe kasnog srednjeg vijeka postalo je osnova daljeg razvoja. Naročito u pravoslavnoj sredini – koja je nakon turske ekspanzije morala izaći na kraj s većom mjerom diskontinuiteta, materijalnim nedostatkom i kulturnom stagnacijom – stara manastirska infrastruktura i rukopisi služili su još vjekovima za osmanske vladavine pa sve do dolaska modernih vremena. U Primorju pod

mletačkom vlašću do takvog prekida dotadašnjeg razvoja nije došlo i zahvaljujući većoj otvorenosti primorskog pojasa i dalje su se primali i obrađivali novi kulturni uticaji. I na kraju, ne treba zaboraviti, srednjovjekovno kulturno i vjersko nasljeđe igralo je i još uvijek igra značajnu ulogu u debatama oko kolektivnog identiteta stanovništva ovog prostora.

IZMEĐU OSMANSKOG CARSTVA I MLETAČKE REPUBLIKE

CRNA GORA U RANOM NOVOM VIJEKU

Teritorija današnje Crne Gore – s izuzetkom većeg dijela morske obale koju je od kraja 14. do polovine 15. vijeka osvojila Mletačka Republika – u 16. i 17. vijeku pripadala je Osmanskom Carstvu. Oblast koja je u osmanskoj epohi nazivana Crna Gora bila je znatno manja od današnje republike tog imena. Od prijeloma 15. i 16. pa do kraja 18. vijeka manje-više se podudarala s teritorijom Gornje Zete, kojom je u drugoj polovini 15. vijeka vladala dinastija Crnojevića. To istorijsko jezgro kasnije crnogorske države često se naziva Stara Crna Gora. Uprkos svom nazivu osmanska Crna Gora nije bila sastavljena samo od planinskih krajeva, već su joj pripadali i oblasti na niskoj nadmorskoj visini nedaleko od Skadarskog jezera i u slivu rijeka Zete i Morače. Crna Gora je bila kontinentalna, ali neki njeni djelovi uzdizali su se samo nekoliko kilometara daleko od obale. Svo crnogorsko stanovništvo živjelo je u plemenskim zajednicama. Slična društvena struktura bila je karakteristična za neke susjedne oblasti.

Mala teritorija Stare Crne Gore, veličine oko 2000 kvadratnih kilometara, graničila se na zapadu i jugozapadu s mletačkim primorskim posjedima. Sjeverni dio te granice preklapao se s plemenskim granicama Cuca, Ćeklića i Njeguša, koji su na obroncima lovćenskog masiva graničili s kotorskim distriktom i kontrolisali glavni put prema tadašnjoj, za Crnogorce ključnoj pjaci i luci. U grbaljskom kraju gdje su se nalazile bogate solane često se vodio spor oko strogo kontrolisane granice. Grbalj je imao poseban status, a porez koji je tu uziman nije predavan lokalnim osmanskim predstavnicima, već je išao direktno sultanu u Carigrad. Dalje prema jugu granica je manje-više vodila po planinskom grebenu nad mletačkom Budvom po liniji Pobori, Maine i Brajići. S mletačke strane granice tu je živjelo pravoslavno pleme Paštrovića koje je od 1423. godine imalo autonomiju. Na jugozapadu Crnoj Gori je

pripadao crmnički kraj. Na granici Crmnice s posjedima Republike Sv. Marka dominirao je planinski masiv Sutormana. Na ostalim mjestima crnogorska teritorija graničila je s ostalim oblastima Osmanskog Carstva, dakle tu se nije radilo o državnoj granici. Južnu i jugoistočnu granicu Crne Gore činila je sjeverna obala Skadarskog jezera. Istočna granica vodila je uz tok Zete od njenog izvora do ušća u Moraču. Sjevernu granicu s tadašnjom Hercegovinom činile su granice plemenskih oblasti Pješivaca, Čevljana i Cuca.

S administrativnog aspekta zemlja je bila podijeljena na nekoliko *nahija* – oblasti. U 16. vijeku njihov broj i površina bili su promjenljivi, kasnije se ustalila podjela na četiri nahije. Katunska nahija prostirala se na najvišoj nadmorskoj visini oko Lovćena, Cetinja i dalje prema Hercegovini. Bila je od svih najmanje plodna i najteže pristupačna. Crmnička nahija ležala je na jugozapadu pokraj Skadarskog jezera i njene niže djelove bilo je teže braniti. Graničila je s Riječkom nahijom koja se prostirala od obale jezera preko kraških brda do blizine Cetinja. Izdužena teritorija Lješanske nahije predstavljala je istočno pograničje Crne Gore. Od početka 16. pa do kraja 18. vijeka, kad se postepeno počinje izbavljati od osmanske prevlasti, predstavljala je jednu samoupravnu cjelinu koja nikad nije bila podijeljena i čije su granice – s izuzetkom sitnih pomijeranja koja su bila posljedica promjena plemenskih granica – cijela tri vijeka bile stabilne. Zemlja je sačuvala teritorijalni kontinuitet s predosmanskom epohom, što je na tadašnjem Balkanu bio jedinstven slučaj. S obzirom na konfiguraciju terena i graničnu poziciju, najveću mjeru nezavisnosti od Osmanlija imala je Katunska nahija i druge oblasti koje su graničile s mletačkim posjedima na koje se, u slučaju sukoba s turskom vlašću, lokalno stanovništvo na određeno vrijeme moglo lako skloniti. Stanovništvo oblasti pokraj Skadarskog jezera bilo je mnogo lakša meta te su više bili izloženi na milost i nemilost turskoj vlasti i njihovom oporezivanju.

Što se tiče prehrane i kvaliteta života na visoko lociranim oblastima na granici mletačke teritorije situacija je bila mnogo gora nego u nizijskim krajevima nedaleko od lokalnih sjedišta turske vlasti. Iako se upravo u neposrednoj blizini, na planini Orjen, nalazi mjesto s najviše padavina na evropskom kontinentu (Crkvice – 8000 mm prosječna godišnja količina padavina), s obzirom na geološki sastav tla, odnosno njegov kraški karakter, oblast ima paradoksalno problema s nedostatkom vode.

Ljetnje vrućine mijenjale su taj predio, devastiran sječom šuma i intenzivnim uzgajanjem ovaca i koza, u isušenu polupustinju, dok su je duge i hladne zime nemilosrdno sahranjivale pod sniježinim pokrivačem debelim i više metara. S druge strane, suptropska klima s umjerenim zimama, tipična za nizijske djelove Crmničke i Riječke nahije omogućavala je uzgajanje povrća, vinove loze i smokava te zajedno s ribolovom i trgovinom na sitno poljoprivrednim i stočarskim proizvodima, osiguravala prijatniji životni standard od „asketskih" predjela pod Lovćenom, udaljenih samo dan hoda. Naravno, idilu u tim djelimično močvarnim područjima kvarila je dosta raširena malarija.

Stara Crna Gora, zajedno s oblastima oko Podgorice i naselja Medun, Žabljak i Spuž, tokom cijelog osmanskog doba, s kratkim izuzetkom početkom 16. vijeka, administrativno je bila u sastavu Skadarskog Sandžaka s centrom u Skadru. Skadarskom Sandžaku je od kraja 17. vijeka pripadalo i južno Primorje s Barom i Ulcinjem koje su Turci preoteli od Mlečana, a određeno vrijeme pripadalo mu je i Bijelo Polje (tur. Akova) s okolinom. Područje koje se protezalo na sjeverozapadu od jadranske obale pa do današnje srpsko-crnogorske granice s gradovima: Herceg Novi, Risan, Onogošt i Pljevlja, u 16. i 17. vijeku bilo je u sastavu Hercegovačkog Sandžaka. Pojam Hercegovina se tad odnosio na širu oblast nego što je to bilo u 19. i 20. vijeku. Pravoslavna plemena koja su živjela na toj teritoriji bila su nazivana hercegovačkim, iako će teritorija koju su naseljavali tokom 19. vijeka na kraju postati sastavnim dijelom moderne Crne Gore, a ne Bosne i Hercegovine. U završnoj fazi osmanske vladavine opet dolazi do administrativne reorganizacije u čijem okviru su oblasti na današnjem crnogorskom sjeveru s gradovima: Pljevlja, Bijelo Polje, Berane i Rožaje, priključene novoosnovanom Novopazarskom Sandžaku. Neki djelovi današnje crnogorske teritorije u određenim periodima pripadali su Prizrenskom Sandžaku čije jezgro je bilo na današnjem Kosovu.

Ako za period od 16. do 18. vijeka upotrebljavamo izraz Crnogorac, onda se u skladu s tadašnjim običajem to odnosi uglavnom na stanovništvo Stare Crne Gore. Svi Crnogorci pripadali su nekom od tamošnjih plemena, koja se nazivaju crnogorskim plemenima. Naročito u 19. vijeku među Crnogorce – u vezi s formiranjem i teritorijalnim širenjem crnogorske države – već se računalo i stanovništvo koje je živjelo van

teritorije Stare Crne Gore, odnosno nekadašnje države Crnojevića. Međutim, u prethodna tri vijeka dok je osmanska vlast u regiji bila čvršća jasno su se razlikovala plemena crnogorska od plemena hercegovačkih, koja su živjela na teritoriji Hercegovačkog Sandžaka, i plemena brdskih, koja su naseljavala teritoriju Skadarskog Sandžaka. Brdska plemena na jugu su graničila i djelimično se preklapala s oblastima koje su naseljavala na sličan način organizovana sjevernoalbanska plemena. Crnogorska i hercegovačka plemena bila su pravoslavna. Dio brdskih plemena koja su živjela na slovensko-albanskom jezičkom pograničju najprije je bio katoličke vjere. Na pravoslavlje su se preobratili tek pod uticajem Cetinjske mitropolije u 17. vijeku.

Pravoslavno stanovništvo naseljavalo je i nizijske krajeve koji su bili pod direktnim turskim uticajem i u kojim se nije razvila plemenska organizacija društva, kao npr. u zetskoj ravnici kod Podgorice ili u planinskim oblastima na sjeveru kasnijeg Novopazarskog Sandžaka, odnosno današnje Crne Gore. U tim oblastima je u raznim fazama osmanske vladavine dolazilo do islamizacije, prije svega u urbanim područjima. Posljedica toga je vjerska miješanost mnogih krajeva u tim oblastima. I u primorskim krajevima koji su pripadali Mletačkoj Republici, naročito van gradova, stanovništvo je bilo pretežno pravoslavne vjeroispovijesti. Od 16. do 18. vijeka katolici su naseljavali gradove na obali i njihovu okolinu, međutim djelimično su se održali i na selu (u oblasti Bara i na zapadnoj obali Skadarskog jezera). I sjevernoalbanska plemena koja su živjela uz kasniju crnogorsko-albansku državnu granicu bila su katolička. U ranom novom vijeku teritorija današnje Crne Gore je doživljavala značajne demografske i konfesionalne promjene kao posljedice ratova i migracija.

Izložiti pregled istorijskog razvoja današnje crnogorske teritorije od 16. do 18. vijeka koji bi se ravnomjerno posvetio svim oblastima niti je moguće niti ima smisla. Neke oblasti u unutrašnjosti u to vrijeme su bile rijetko naseljene i o njima nema mnogo vijesti. O južnim krajevima nasuprot tome ima neuporedivo više izvora i svjedočanstava, zahvaljući činjenici da je ta oblast ležala na periodično nemirnom mletačko-osmanskom pograničju. Praktično svaki njihov sukob imao je neke veze i s okolnim plemenima i tad su i sami Mlečani ispoljavali veće interesovanje za događaje u susjednim oblastima Osmanskog Carstva nego obično. Iako ćemo u glavnim crtama pokušati opisati razvoj na

cijelom prostoru današnje crnogorske države u ranom novom vijeku, najveću pažnju ćemo posvetiti onoj teritoriji koja se tada smatrala Crnom Gorom. Podlovćenska Crna Gora predstavljala je u 16. i 17. vijeku originalan samoupravni plemenski savez s jasno datim granicama. Njegove specifičnosti i peripetije u razvoju su najbitnije za razumijevanje postepenog nastanka nezavisne crnogorske države.

KONSOLIDACIJA OSMANSKE VLASTI I CRNOGORSKA AUTONOMIJA

Proces uključivanja Crne Gore u sastav Osmanskoga Carstva odvijao se krajem 15. i u prvoj trećini 16. vijeka u tri faze. U prvoj fazi – koju smo već spominjali u vezi s krajem vlasti Crnojevića – radilo se o uspostavljanju direktne osmanske kontrole i potiskivanju pokušaja pripadnika vladarske dinastije da ponovo uspostave kontrolu nad zemljom, pa makar i kao turski vazali. U martu 1497. obavljen je katastarski popis i popis stanovništva (defter) na osnovu kojeg su Turci mogli da uzimaju porez. Crnogorska teritorija je 1499. pripojena Skadarskom Sandžaku. Turci su odbili zahtjev Mlečana da dobiju upravu nad Crnom Gorom a propao je i pokušaj posljednjeg crnogorskog vladara da se vrati u zemlju. U periodu od 1499. do 1503. godine, za vrijeme mletačko-turskog rata, možda je još moglo izgledati da je osmanska vladavina privremena, međutim potpisivanjem mirovnog ugovora Mletačka Republika je definitivno priznala da Crna Gora pripada sultanu.

Krajem 15. vijeka Crnogorci su bez većeg otpora prihvatili osmansku upravu. Na to je uticala i činjenica da se Turci nijesu miješali u njihove unutrašnje stvari i da je lokalno stanovništvo plaćalo isti porez kao do tada. U drugoj fazi, od 1499. do 1514. godine, osmanska vlast se stabilizovala, međutim Crna Gora kao integralni dio Skadarskog Sandžaka nije imala ni posebne privilegije ni autonomiju. Osmanska uprava je kao i u drugim graničnim oblastima uvela tzv. timarski sistem (tur. *timar* – imanje). Riječ je o uobičajenom sistemu političke uprave i oporezivanja, u pravilu nemuslimanskog ratarskog stanovništva (tur. *raya* – raja) u cilju redovnog plaćanja ustanovljenih državnih poreza (*harač*, *ušur* i *ispendže*). U okviru tog sistema neki od lokalnih stanovnika imali su privilegovan položaj – bili su to upravnici velikih imanja, tzv. *spahije*

(zato se takođe nekad kaže i timarsko-spahijski sistem). U početnom periodu osmanske vladavine u Crnoj Gori su bila samo dvojica spahija hrišćanske vjeroispovijesti, koji su bili odgovorni za sakupljanje poreza, a zauzvrat su sami bili oslobođeni njihovog plaćanja. Dakle, tako su posrednici između predstavnika Osmanskog Carstva i običnih stanovnika Crne Gore bile lokalne hrišćanske vođe. U ime skadarskog sandžakbega zemljom su upravljale *subaše* iliti vojvode koji su sjedište imale u Žabljaku, pokraj Skadarskog jezera. Subaše su bile muslimani. Pravoslavna crkva sačuvala je ekonomsku moć – i dalje je na raspolaganju imala većinu zemlje i drugih izvora zarade koje je stekla u prošlosti od hrišćanskih vladara i lokalne vlastele, a igrala je i određenu političku ulogu. U glavne centre pravoslavne crkve spadali su Cetinjski manastir i Manastir Svetog Nikole na ostrvu Vranjina, manastiri na Rijeci Crnojevića i na ostrvu Kom. Sultan Mehmed II je još 1478. godine potvrdio privilegije manastira na ostrvu Vranjina. Po defteru iz 1523. Cetinjskom manastiru pripadali su vinogradi, mlinovi, obradiva zemlja i druga imovina manje-više iste vrijednosti koju joj je osnivačkom poveljom darovao Ivan Crnojević.

Vremenom se pokazalo da timarski sistem ne odgovara uslovima u Crnoj Gori. S obzirom na slabu plodnost na većini teritorije, stanovništvo nije moglo da otplaćuje poreze koji su bili obično namijenjeni ratarima. Sakupljanje poreza nije išlo od ruke, nezadovoljni Crnogorci su bježali na mletačku teritoriju, što je bilo protiv osmanskih ekonomskih i bezbjednosnih interesa. Na kraju su i sami Turci priznali da timarski sistem za Crnu Goru ne odgovara jer je to neprohodna i kamenita zemlja čiji stanovnici nijesu sposobni plaćati *ušur*, *harač*, *ispendže* i ostale dažbine. Zato su 1514. godine u trećoj fazi uspostavljanja osmanske uprave Crnogorce ponovo klasifikovali, ali ne kao naseljene zemljoradnike već kao slobodne seljake i pastire (*filurdžije*). I dalje su bili obavezni da plaćaju porez, ali odgovarajući, odnosno niži (tur. *filurya* – *filurija*) u visini jednog zlatnog dukata (*filur*) godišnje za porodicu. Jedan dukat odgovarao je sumi od 55 akči, od čega je 33 pripadalo sultanu (centralnoj vlasti), 20 sandžakbegu (provincijskoj upravi) i 2 akče su ostajale porezniku (lokalnom hrišćanskom vođi). Niža dažbina – u vrijednosti dva ovna – zapravo je odgovarala visini poreza iz vremena Crnojevića. Taj porez bio je poznat pod nazivom *harač* (tur. *haraç*). Slobodni seljaci i pastiri za razliku od nastanjenih zemljoradnika bili su pošteđeni od ostalih poreskih obaveza,

npr. takse za svadbu (tzv. *svadbarine*). Također više nijesu morali služiti spahijama – pomagati prilikom žetve, kositi njihove livade, opskrbljivati ih drvetom ili raditi na građevinama. Prema novim pravilima crnogorske porodice imale su samo jednu dodatnu obavezu i to svake godine poslati dovoljno radne snage maksimalno na petnaest dana na pomoć prilikom eksploatacije soli u grbaljskom kraju. Solane su smatrane za vlasništvo samog sultana i zato je sva zarada išla direktno u Carigrad. Po defteru iz 1523. godine u Crnoj Gori bila je 3151 „kuća", odnosno porodica, i od njih se uspjelo sakupiti oko 104.000 akči. Godišnji iznos od eksploatacije soli u grbaljskoj oblasti iznosio je 220.000 akči. Prema nekim računicama od ukupne sume sakupljene od poreza u Crnoj Gori mogli bi se pokriti troškovi izdržavanja 150 janjičara na godinu dana.

Crna Gora je 1513. bila proglašena za samostalan sandžak te dolazi do promjene teritorijalnog statusa i sistema političke uprave. Za sandžakbega te nove tvorevine imenovan je Skenderbeg Crnojević, najmlađi sin Ivana Crnojevića, koji se prvobitno zvao Staniša i koji je za vrijeme svog boravka u Carigradu krajem 15. vijeka primio islam. Skenderbeg Crnojević se nastanio u Žabljaku, gdje je bilo sjedište njegovih hrišćanskih predaka. I njegov grb i titula isticali su kontinuitet dinastijske tradicije Crnojevića bez obzira na promjenu konfesije: koristio je porodični grb s dvoglavim orlom i oficijelnu titulu *sandžak crnogorski, primorski i vsoj dioklitijanskoj zemlji gospodin*. U njegovoj pratnji bili su zastupljeni i muslimani i hrišćani. Novi administrativni status i imenovanje Skenderbega Crnojevića bilo je pragmatično rješenje koje je trebalo doprinijeti smirivanju situacije u maloj i ekonomski beznačajnoj oblasti koja je s obzirom na svoj granični položaj bila strateški značajna. Međutim, novi sandžakbeg iz stare dinastije nije uspio pridobiti naklonost lokalnih ljudi. Skenderbeg Crnojević je prema svojim zemljacima bio nepopustljiv i nije se suzdržavao da prilikom skupljanja poreza koristi i vrlo tvrde metode. Crnogorci su i dalje bježali na mletačku teritoriju i državna kasa je tako imala manje prihode. Sandžakbeg je dugove od izbjeglica naplaćivao od njihove rodbine, koja se na njegove postupke žalila u Carigradu. Od 1517. u Crnoj Gori vladaju nemiri, a 1519. izbija sveopšti ustanak i Skenderbeg Crnojević privremeno gubi kontrolu nad zemljom. Otpor je bio slomljen tek kad su se, po naređenju samog sultana, udružile vojske četiri okolna sandžakbega ukupne snage od 15.000

vojnika. Na osnovu žalbi lokalnog stanovništva iz Carigrada je došla nezavisna komisija koja je 1523. ponovo, i kako treba, obavila popis stanovništva i napravila solidniji katastarski spisak. Posao je obavljen bez zadržavanja. Budući da se za sastavljanje deftera moralo kretati po terenu, od sela do sela, od kuće do kuće, jasno je da je osmanska administrativna vlast u Crnoj Gori funkcionisala i da ju je lokalno stanovništvo, ako nije postupala nasilnički i svojevoljno, priznavalo bez otpora.

Bez obzira na probleme koji su pratili obavljanje njegove funkcije, crnogorski sandžakbeg je imao podršku Porte sve do svoje smrti. Posljednje vijesti o njemu potiču iz 1528, a preminuo je najvjerovatnije oko 1530. godine. Međutim, njegov nasljednik nije bio imenovan. U međuvremenu se vlast u zemlji uspjela stabilizovati i Crna Gora je bila pripojena Skadarskom Sandžaku. Administrativne promjene takvog tipa na osmanskom Balkanu bile su uobičajene. Za lokalno stanovništvo odlučujući je bio status *filurdžija* i porez koji je iz njega proizilazio. Stvarna autonomija Crnogoraca ostala je ista. Tek sa smrću Skenderbega Crnojevića definitivno je završena politička istorija dinastije Crnojevića. Još nekoliko vjekova neki od ambicioznih muslimanskih vlastelina pozivali su se na tu dinastiju kao na svoje pretke. Pripadnici sjevernoalbanske porodice Bušatlija (Bushatli), koji su u 18. i 19. vijeku vladali u Skadarskom Sandžaku gotovo nezavisno od Porte, sami sebe su smatrali za islamizirane potomke Crnojevića, čime su naglašavali i svoje pravo na crnogorsku teritoriju. S obzirom na veliku razgranatost loze Crnojevića istinitost njihovih tvrdnji nije moguće isključiti, ali nema ni uvjerljivih dokaza koji bi to potvrdili.

Crna Gora doduše nije, uprkos kasnijim istorijskim mitovima, sačuvala kontinuitet svoje srednjovjekovne državnosti i nezavisnosti, međutim Crnogorci su u okviru Osmanskoga Carstva stekli visok stepen samouprave i privilegovani status, što je imalo presudan značaj za razvoj zemlje u vjekovima koji su slijedili. Opterećenost porezima nije bila visoka, a svi turski službenici koji su htjeli stupiti na crnogorsku teritoriju morali su imati dozvolu u pravilu od Porte. Crnogorci su imali obavezu da čuvaju granice Osmanskoga Carstva s Mletačkom Republikom, a u borbama izvan svoje teritorije morali su učestvovati isključivo ako bi to bilo po naredbi centralnih vlasti. Ni poziv lokalnog sandžakbega nije bio dovoljan ako nije bio potvrđen iz Carigrada. Što se tiče unutraš-

njih stvari, uključujući i sudstvo, imali su potpunu nezavisnost. Tako su se Crnogorci, nakon neuspjeha s uvođenjem timarsko-spahijskog sistema, uvrstili među najprivilegovanije stanovništvo Osmanskoga Carstva. S aspekta Carigrada radilo se o pragmatičnom rješenju lako objašnjive kombinacije strateškog pograničnog položaja i malog ekonomskog značaja oblasti. U vrijeme kad se dorađivao status Crne Gore, za vladavine sultana Selima I i Sulejmana I, Carstvo se vojno angažovalo najprije na istoku, a onda naročito u Podunavlju. U takvom kontekstu nije se moglo misliti na pacifikaciju i uspostavljanja čvršće kontrole u Crnoj Gori.

U okviru Osmanskoga Carstva autonomija koju je u ovom periodu administrativnih eksperimenta dosegla Crna Gora nije bila nikakav izuzetak. I u drugim oblastima Balkana kao i u azijskim djelovima Carstva, naročito u planinskim i pograničnim oblastima, određene grupe stanovništva nijesu plaćale visoke poreze, ali su imale druge obaveze kao npr. pastiri, stražari klanaca (*derbendžije*) ili hrišćanski vojnici (*martolozi*) i graničari koji su bili u sultanovoj službi. U drugim oblastima slične privilegije dobijale su sitnije teritorije maksimalne veličine jedne oblasti i manji broj osoba koje su obično pripadale jednom plemenu ili nekoj konkretnoj profesiji. Crnogorska teritorija je bila znatno veća, naseljena pripadnicima većeg broja plemena, što je uprkos periodičnim međuplemenskim sukobima, na duži rok, jačalo međusobnu solidarnost i jedinstvo prema spoljnim pritiscima. Pored toga, specifična je bila znatna mjera kontinuiteta s prethodnim kasnosrednjovjekovnim tradicijama: u teritorijalnom smislu osmanska Crna Gora bila je faktički istovjetna s državom dinastije Crnojevića. Iako se u opisivanju tadašnjih društvenih odnosa počela koristiti osmanska terminologija, često se radilo o produžavanju prethodnih odnosa u pravom značenju te riječi. Nastojeći da obezbijede mir u svom zaleđu, Turci su odlučili da zemljom upravljaju koristeći lokalnu elitu, što je za njih bilo znatno jeftinije rješenje od direktne uprave. Veći porezi nijesu bili mogući bez pritisaka, a pritisak bi pretpostavljao dugotrajno prisustvo vojnih snaga. U vjekovima koji su slijedili Crnogorci su visoku mjeru samouprave i minimum interakcije s osmanskim državnim organima počeli shvatati kao stvarnu nezavisnost, za koju su bili spremni i da ratuju.

NASTANAK I STRUKTURA PLEMENSKIH ZAJEDNICA

U starija vremena u mnogim djelovima Evrope postojale su plemenske strukture. Nastanak centralizovanih carevina i država u pravilu je označavao njihov nestanak. Ni srednjovjekovni Balkan nije bio izuzetak. Međutim, u vezi s raspadom feudalnih struktura i osmanskom ekspanzijom na zapad Balkana, specifična kombinacija prirodnih, privrednih, socijalnih i političkih okolnosti omogućila je novo formiranje plemena u njegovim planinskim i teško pristupačnim oblastima. Tako je od početka novog vijeka pa sve do modernih vremena u Evropi postojalo jedno prostranije „plemensko ostrvo". Obuhvatalo je planinske krajeve Hercegovine južno od rijeke Neretve, dalje približno dvije trećine današnje Crne Gore i sjever Albanije. S obzirom na slične geografske i istorijske uslove ta plemena su živjela na sličan način, imala identičnu formu društvene organizacije i istovjetan patrijarhalni mentalitet. Na jugu tog „plemenskog ostrva" preovladavali su albanski jezik i katolička vjeroispovijest. Kod plemena koja su govorila slovenskim jezikom dominiralo je pravoslavlje, a poneka su bila i muslimanska. Neka plemena su jezički i konfesionalno bila miješana. Međutim, na tim prostorima sve do 19. vijeka plemenski identitet je preovladavao nad jezičkim, vjerskim i političkim, isto kao i nad klicama nacionalne svijesti.

Neki autori iz 19. i prve polovine 20. vijeka pretpostavljali su da porijeklo plemena s današnje crnogorske teritorije seže čak do vremena dolaska Slovena na Balkan. Po njihovom mišljenju u višim planinskim krajevima se takoreći u nepromijenjenom obliku održalo „praslovensko" plemensko uređenje. Kod nekih plemena, budući da su bila albanska ili vlaška, moglo se spekulisati i o još starijem porijeklu koje bi sezalo čak i do antičkog doba. Međutim, iz sačuvanih istorijskih dokumenata iz kasnog srednjeg vijeka i prve faze osmanske epohe proizilazi da većina tih plemena nijesu nikakvi arhaični relikti iz prastarih vremena. Već je Konstantin Jireček, češki balkanista s preloma 19. i 20. vijeka, tvrdio da se plemensko uređenje pod uticajem specifičnih političkih uslova razvilo iz srednjovjekovnih pastirskih zajednica. Nakon Drugog svjetskog rata dalja istraživanja istoričara i etnologa potvrdila su da su se plemena s određene teritorije kao autonomne privredne i odbrambene zajednice, vezana zajedničkim pravilima i zajedničkim (pa makar i

mitskim) porijeklom, počela dinamički razvijati nakon propasti kasnih srednjovjekovnih vladara i feudalnih struktura. Plemena su poslije postala integralni dio osmanskog upravnog sistema koji je njihovo postojanje potvrdio i učvrstio. Tradicionalno crnogorsko društveno uređenje nije bilo nekakav preživjeli ostatak iz drevnih vremena već racionalno, ekonomski i bezbjednosno osmišljeno prilagođavanje novoj situaciji. Nastanku plemenske organizacije odgovarali su i prirodni uslovi. Praktično jedini način života koji je u planinskim krajevima omogućavao preživljavanje bilo je stočarstvo. Na visokoj nadmorskoj visini preko ljeta su bili bogati pašnjaci, međutim u zimskim mjesecima oštra klima je onemogućavala prisustvo pastira i njihovih stada. Stočarstvo je zato funkcionisalo na tzv. sistemu *transhumance* (transhumantnog stočarstva), koji se zasnivao na redovnim seobama pastira nomada između ljetnih pašnjaka i zimovališta, što su obično bila njihova sela na nižoj nadmorskoj visini s umjerenijom klimom. Sličan način života se razvio i u drugim oblastima Sredozemlja, od susjedne Hercegovine i sjeverne Albanije pa do Pirineja ili Maroka. Obezbjeđivanje životnih potreba u zapadnobalkanskim planinama prevazilazilo je mogućnosti pojedinaca ili najuže porodice. To je zahtijevalo kooperaciju, udruživanje šire familije što je dovodilo do nastanka klanova s brojnim članstvom. Život pastira se od rođenja do smrti odvijao u čvrsto povezanim rodbinskim zajednicama čije funkcionisanje su mogli osigurati samo visoki stepen međusobne solidarnosti, respektovanje usvojene hijerarhije i zaštita kolektivnih interesa od spoljnih opasnosti.

Prije nastanka modernih plemena, u nekim planinskim oblastima živjele su nepokretne vlaške stočarske grupe koje su dugo sačuvale svoj stari jezik romanskog porijekla, čiji korijeni su sezali do vremena Rimskoga Carstva. Na to nas upozoravaju kako niz toponima neslovenskog porijekla (Durmitor, Visitor itd.) tako i neka imena romanskog porijekla (npr. Radul, Radulović). Drugi toponimi upućuju direktno na Vlahe (npr. *Vlaška crkva*, najstarija crkva u Cetinjskoj dolini izgrađena oko 1450. godine). Međutim, jezik tih Vlaha je već mogao biti sloveniziran. Tad se pojam Vlah mogao odnositi i na pastirski način života uopšte. Visoke i manje pristupačne oblasti su na vrhuncu srednjeg vijeka bile rijetko naseljene i na brojnim mjestima gdje su kasnije bili pašnjaci tad su još bile šume. Mnoga plemena nastala su iz tzv. „katuna". Taj termin

je označavao male, relativno kompaktne zajednice, čije jezgro je činila grupa osoba vezanih sistemom rodbinskih i privrednih veza. Kasniji pojam *katun* korišćen je u užem smislu te riječi i to ne za društvenu jedinicu već za njeno ljetnje sjedište. Na te katune, tj. naselja sastavljena od drvenih koliba, naseljena sezonskim pastirima, posjetioci crnogorskih planina nailaze do danas. Katun u prvobitnom smislu riječi ne možemo poistovjetiti s određenim seocetom ni s njegovim stanovništvom: u prvom redu riječ je o specifičnom tipu privredne i društvene organizacije. Za funkcionisanje katuna bilo je nužno obezbijediti ne samo kontrolu nad pašnjacima već i nad određenom dolinom ili nekom drugom lokacijom s nižom nadmorskom visinom, gdje su se njegovi pripadnici mogli skloniti u zimskom periodu. Kad su uslovi bili povoljni u jednu cjelinu se mogla spojiti čak i kompaktna teritorija. Međutim, često se radilo o nepovezanoj cjelini te su pripadnici katuna sa stokom morali redovno prolaziti i kroz oblasti koje su kontrolisale druge grupe što je dovodilo do sukoba i pružalo mogućnost da se potrepštine koje nedostaju obezbjeđuju krađom. Većina kasnijih plemena formirala se upravo iz kasnosrednjovjekovnih katuna tog tipa.

U izvorima iz 14. i 15. vijeka imena nekih kasnijih plemena iz dinarske oblasti prvo se pojavljuju kao imena katuna (Banjani, Drobnjaci, Ćeklići, Malonšići, Pješivci, Bjelopavlići). Drugdje u izvorima su prvo nazivani Vlasima (Nikšići, Bjelice). Ime plemena Kuča prvi put se spominje 1330. u povelji Dečanskog manastira kao ime porodice koja živi u katunu Arbanasa, zajedno s drugim imenima koja su kasnije postala poznata kao imena raznih albanskih bratstava, plemena ili sela. O ekspanziji ili cijepanju većih rodovskih zajednica na više cjelina svjedoči i usmena narodna tradicija, odnosno različite predaje o zajedničkom porijeklu nekih crnogorskih i albanskih plemena bez obzira na njihovu kasniju vjersku i jezičku različitost. Najpoznatija je priča o zajedničkom porijeklu pet crnogorskih i albanskih plemena: Pipera, Vasojevića, Ozrinića, Hota (alb. Hoti) i Krasnića (alb. Krasniqi), potomaka braće Vasa, Pipa, Ozra, Hota i Krasna. Ne može se isključiti da slične predaje nijesu makar djelimično utemeljene na stvarnosti. U unutrašnjoj hijerarhiji pojedinačnih plemena postoje specifične razlike u kojim se u određenoj mjeri odražava nekadašnji razvoj plemena. Kod nekih većih plemena, na primjer kod Vasojevića, neka bratstva imala su privilegovan položaj

jer su pripadala prvobitnom jezgru plemena, a ne potomcima doseljenika. Naime, plemena tog tipa formirala su se oko jezgra povezanog rodbinskim vezama oko kojeg su se okupljale ostale skupine različitog porijekla. Drugi tip plemena nastajao je kao savez bratstava koja nijesu bila u rodbinskoj vezi. Kod većine plemena prvog tipa postoji usmena tradicija o jednom konkretnom pretku i rodbinskim odnosima s nekim od albanskih plemena, a eventualno i neke druge potvrde njihovog albanskog porijekla (Kuči, Piperi, Vasojevići, Bjelopavlići). Većina od njih pripada brdskim plemenima. U Staroj Crnoj Gori gdje je zbog razuđenog terena nastao veći broj plemena nego u brdskim krajevima, svoje porijeklo od jednog pretka izvodili su samo Ozrinići. Većina starocrnogorskih plemena formirala se iz redova lokalnog stanovništva i doseljenika u vrijeme kad je Gornjom Zetom vladala dinastija Crnojevića.

Predstavnici osmanske vlasti nijesu ni pokušavali da potpuno pokore plemenske oblasti. Pleme kao takvo priznavali su kao funkcionalnu društvenu jedinicu, pregovarali su s plemenskim vođama, potvrđivali njihovu autonomiju i u zamjenu za redovno plaćanje poreza ili obavljanje određenih službi (zaštitu granica, klanaca itd.) davali im razne privilegije. Preostali pripadnici sitne vlastele postajali su plemenske vođe a njihove porodice, s obzirom na malu imovinsku razliku, stapale su se s masom ostalih pastira i slobodnih seljaka. U nekim oblastima Turci su pastirima davali napuštene parcele u zamjenu za priznavanje osmanske vlasti. Dio plemena se definitivno formirao tek u okviru Osmanskoga Carstva: u drugoj polovini 15. vijeka završava se formiranje brdskih i malisorskih plemena Bjelopavlića, Hota, Kuča, Pipera, Moračana i Rovčana. Zbog posljedica osmanske ekspanzije i simultanog širenja plemenskih struktura definitivno se gubi teritorijalana podjela na župe, koja je važila tokom većeg dijela srednjeg vijeka. Manje osmanske administrativne cjeline – *nahije* (oblasti), u pravilu su odražavale stvarno stanje na terenu i zapravo predstavljale teritoriju pojedinačnih plemena ili širih plemenskih grupa. Ime plemena često je identično s toponimom oblasti koju naseljava. Cuce i Bjelopavlići živjeli su u istoimenim oblastima – u Cucama, odnosno u Bjelopavlićima. Ime plemena bilo je patronim izveden od starog imena katuna, odnosno pretka ili porodice, po kojem je katun dobio ime. Eventualno, naziv plemena bio je izveden od toponima oblasti ili glavnog sela u kojem su živjeli njegovi članovi.

Plemena koja su u osmanskom periodu živjela na teritoriji današnje Crne Gore dijelila su se na nekoliko većih grupa. Prvu grupu činila su crnogorska plemena u pravom smislu te riječi – ona koja su živjela u Staroj Crnoj Gori, tj. na autonomnoj teritoriji na kojoj je do kraja 15. vijeka vladala dinastija Crnojevića. Plemena koja su živjela na teritoriji Hercegovačkog Sandžaka poznata su kao hercegovačka plemena. Plemena iz oblasti Brda, koja su slično kao i Stara Crna Gora uglavnom pripadala Skadarskom Sandžaku ali nijesu imala isti stepen autonomije, poznata su kao brdska. Na jugu s njima su graničila sjevernoalbanska katolička plemena – Malisori koje je s nekim od brdskih plemena povezivala predaja o zajedničkom porijeklu, ali su ih u novije doba razdvajali jezik i konfesija. Tokom vremena neka plemena su nestala, raspala se na više plemena ili se stopila sa susjednim plemenima, dok se krajem 17. vijeka njihov broj nije stabilizovao. Na teritoriji današnje Crne Gore u ranom novom vijeku postoji nekoliko desetina plemena koja se svojom veličinom znatno razlikuju. U Staroj Crnoj Gori, s njenim kamenitim kraškim reljefom izbrazdanim malim plodnim vrtačama i poljima, formiralo se mnoštvo malih i srednje velikih plemena. U tim malim plemenima ponekad nije bilo ni hiljadu ljudi. U Brdima, u kojima je vladala pretežno kontinentalna klima i gdje su kamenite vrhove alpskog tipa na visoravnima dopunjavali travnati pašnjaci, formirala su se veća plemena koja su znala brojati i po nekoliko hiljada članova. Najveće od njih bilo je pleme Vasojevića koje je u 19. vijeku imalo preko 20 hiljada članova.

Od kraja 17. vijeka kad se plemenska struktura stabilizovala, u Staroj Crnoj Gori živjelo je preko dvadeset plemena, od toga devet u Katunskoj nahiji (Cetinjani, Njeguši, Ćeklići, Cuce, Bjelice, Ozrinići, Pješivci, Zagarač, Komani), pet u Riječkoj nahiji (Ceklin, Kosijeri, Dobrsko Selo, Ljubotinj, Građani) i sedam u Crmničkoj nahiji (Boljevići, Podgor, Brčeli, Dupilo, Gluhi Do, Sotonići, Limljani). Stanovnici Lješanske nahije dugo su smatrani za pripadnike jednog plemena, dok se od 19. vijeka nekad računaju i kao pripadnici tri plemena (Draževina, Gradac, Buronje). Susjedna Brda često su nazivana zemljom „sedmoro brda“. U tom kraju brda je naravno bilo puno više, naziv je bio u skladu s brojem tamošnjih plemena (Bjelopavlići, Piperi, Rovci, Moračani, Vasojevići, Kuči i Bratonožići). U ranom novom vijeku Kuči su bili jezički i konfesionalno miješano slovensko-albansko, pravoslavno-katoličko pleme. U

hercegovačka plemena čija teritorija je tek u 19. vijeku pripala crnogorskoj državi, spadali su: Banjani, Riđani, Grahovljani, Pivljani, Drobnjaci, Šaranci, Jezerci, Nikšićani, Trebješani, Uskoci, Rudinjani i Župljani. Nekoliko plemena živjelo je i na planinskim obroncima u današnjem crnogorskom Primorju. Na mletačkoj teritoriji to su Krivošijani koji su živjeli na istoimenom pogorju iznad Risna, i autonomno graničarsko pleme Paštrovići, koji su dobrovoljno priznali mletačku vlast 1423. godine. Paštrovići su imali sopstveni zbor, zajednički sud za sva bratstva (*bankada*), 12 starješina (kneževa), četiri sudije i dvojicu vojvoda. Bankada je zasijedala svake godine na Vidovdan. Mletačka Republika je priznavala samoupravu Paštrovića – slično kao Osmanlije Crnogorcima – nije se miješala u njihove unutrašnje poslove i priznavala je legitimitet njihovog vođe koga su sami birali. U okolini Bara živjelo je pleme Mrkojevića čija teritorija je prvo pripadala Mlecima, a onda Turcima. Dio plemena je podlegao islamizaciji, ali i tako su sačuvali dobre odnose sa svojim pravoslavnim saplemenicima. Iza rijeke Tare, u kasnijem Novopazarskom Sandžaku čija će južna i zapadna polovina biti pripojene Crnoj Gori tek neposredno prije Prvog svjetskog rata, živjelo je muslimansko i pravoslavno stanovništvo. To stanovništvo je pretežno bilo porijeklom s „plemenskog ostrva", što je bila posljedica dugotrajnih migracija. Dio stanovništva je sačuvao svijest o svom plemenskom porijeklu, ali je ostao bez tipičnih elemenata plemenske hijerarhije, organizacije i vojno-privrednih funkcija. Ni u Zetskoj ravnici oko Podgorice, ni u drugim nizijskim krajevima u kojima je čvršće vladala osmanska administracija, plemenska struktura se nije razvila.

Plemena su bila sastavljena iz promjenljivog broja većih ili manjih bratstava. S etnološkog aspekta bratstvo je predstavljalo egzogamni patrilinearni klan, tj. grupu osnovanu po muškoj rodbinskoj liniji čiji pripadnici se žene s djevojkama iz drugog bratstva. Bratstva su izvodila svoje porijeklo po pravilu od zajedničkog pretka čije se ime često pojavljivalo i u nazivu bratstva (Petar – Petrovići). Bratstva su ponekad prihvatala i pojedince ili porodice drugog porijekla koje su se doselile ili za vrijeme rata izbjegle iz drugih krajeva. U nekim slučajevima članovi jednog bratstva živjeli su samo u jednom selu, češća pojava je bila da su živjeli na više mjesta izmiješani s drugim bratstvima koja su pripadala istom plemenu. Postojale su velike razlike u vojnoj snazi i društvenom značaju

pojedinačnih bratstava u zavisnosti od toga da li su brojala mali broj porodica ili ih je formiralo nekoliko stotina porodica. Velika bratstva znala su dominirati cijelim plemenom.

Osnovna, u pravilu brojna porodica (*kuća*, *famelja*, *domaćinstvo*) koja je obično imala oko 30 do 40 članova, istovremeno je predstavljala i osnovnu privrednu jedinicu tradicionalnog crnogorskog društva. U idealnom slučaju, ako je to bilo moguće, porodica se nije dijelila i svi njeni članovi su živjeli zajedno (ne nužno u jednoj kući) i sarađivali kao jedna cjelina, čime su se podizali životni standard i bezbjednost. Pravila egzogamije zahtijevaju da muškarac uzima ženu iz drugih, nekad i znatno udaljenih bratstava i plemena, s kojima nijesu bili u srodstvu. Zabranjen je brak od petog do sedmog koljena. O svojoj široj rodbini pripadnici plemena po pravilu su imali dobar pregled i pamtili su imena i djela svojih predaka iz nekoliko generacija. Različita vjera ili jezik nijesu predstavljali nesavladivu prepreku – čak su i pravoslavni popovi znali udati kćerku za katoličkog Albanca ili slovenskog muslimana. Žena koja se udavala za pripadnika druge vjere morala je da promijeni vjeru. Zajednički potomci su preuzimali očevu vjeroispovijest. Od oca se nasljeđivala i pripadnost porodici, bratstvu i plemenu. Ako to okolnosti nijesu spriječile, porodično jedinstvo i solidarnost sačuvale bi se i po nekoliko generacija. Ako se porodica isuviše raširila, obradive površine i pašnjaci nijesu bili dovoljni. Demografski i ekonomski pritisci su potpirivali pokušaje otimanja zemlje od susjeda, pljačkaške pohode i olakšavali izbijanje sukoba između pojedinih bratstava i cijelih plemena. Iako je plemenska zajednica bila zasnovana na čvrstim nepisanim zakonima, tradicionalnoj hijerarhiji i moralnim principima, imala je predispozicije za izbijanje sukoba. Periodična prenaseljenost reducirana je ne samo ratovima već i iseljavanjem na osmansku ili mletačku teritoriju, a kasnije i u udaljenije zemlje.

Plemenska organizacija se odlikovala hijerarhijskom strukturom koja je u okviru pojedinih plemena imala određene varijacije. Najstariji muškarac je bio glava porodice. Na čelu bratstva bio je *glavar* koji ga je predstavljao i u spoljnim odnosima. Vođa plemena bio je *načelnik* i imao je titulu *vojvoda*. Funkcija je bila nasljedna u okviru određene porodice, međutim njen konkretan predstavnik bio je biran na plemenskom skupu između nekoliko članova i nije se uvijek mogla ni morala poštovati nasljednost s oca na sina. Značajna je bila i funkcija *barjaktara* (tur. *bar-*

jak – zastava) koji u nekim plemenima nije bio samo zastavnik već i komandant nekoliko bratstava. U Staroj Crnoj Gori vođa plemena ili većeg broja bratstava imao je titulu *serdar* (prvobitno vođa naoružane jedinice ili predstavnik oblasti). Titula je bila preuzeta iz osmanske vojne hijerarhije i s promjenjivim značenjem bila je korišćena ne samo u Crnoj Gori već od Bosne pa do Indije. Glavar je mogao izgubiti svoju funkciju, prije svega zbog kukavičluka u borbi. Ako ni članovi naredne generacije nijesu ispoljavali sposobnosti vođe, nasljedna titula im je mogla biti oduzeta u korist sposobnije porodice. Starješine koje zbog starosti više nijesu mogli da obavljaju funkciju sami su je se odricali. Straješine pojedinih bratstava i plemena bili su najviši autoriteti u društvenoj jedinici na čijem čelu su se nalazili, bili su vrhovne sudije u slučaju sporova i vođe u slučaju sukoba. U 17. vijeku, pod turskim uticajem, za neke od glavešina korišćen je naziv *spahija*, u starijim izvorima korišten je i termin *knez* ili *muselim*. U okviru osmanskog upravnog sistema spahije i kneževi imali su svoje mjesto kao priznati predstavnici lokalne vlasti i funkcionisali su kao posrednici između svojih zemljaka i više carske administracije, međutim obično su se borili za svoje sopstvene interese, a u slučaju potrebe nijesu se ustručavali da protiv turskih predstavnika podignu oružje ili pređu na stranu neprijatelja Carstva – Mlečana. Glavari i članovi njihovih porodica imali su privilegovan položaj, ali ne možemo ih smatrati za analogijom feudalcima. Imovinska razlika između glavara i ostalih pripadnika njihovog bratstva i plemena nije bila velika. Sve do 19. vijeka oni nijesu predstavljali stabilan i ekonomski nadređen društveni sloj.

Glavni kolektivni organ odlučivanja u plemenskom društvu bio je *zbor*. Na nižem nivou bio je to seoski zbor ili zbor pojedinih bratstava. Najviši organ plemena bio je *plemenski zbor*. Sastajao se jednom godišnje, a prema potrebi mogao je biti sazivan i češće, naročito ako se radilo o međuplemenskim sporovima ili ratu. Pravo učešća na zboru imali su svi muški članovi plemena, ali iz praktičnih razloga sastajali su se uglavnom glavari pojedinih bratstava. Na zboru su se rješavali npr. sudski sporovi, kršenja nepisanih zakona i sl. Najteža kazna bilo je izopštavanje iz plemena. Od 17. vijeka sve češće se rješavalo pitanje da li osmanskim vlastima treba platiti porez ili radije ići u sukob. U slučaju međuplemenskih sporova plemenski zborovi su delegirali na osnovu pariteta određeni broj glavara ili drugih istaknutih vođa (po pravilu šest, 12 ili

24) na vanredni međuplemenski sud, na kojem su oba plemena bila ravnomjerno zastupljena. Na taj način dolazilo je npr. i do promjena granica plemenskih teritorija.

Za razvoj zajedničkog identiteta i kasnije crnogorske državnosti ključni značaj imao je Crnogorski, odnosno *Opšti crnogorski zbor*. Od prijeloma 15. i 16. pa sve do početka 19. vijeka bio je to najviši politički i državni organ Stare Crne Gore na kojem su bili zastupljeni predstavnici svih njenih plemena. U drugim oblastima se nije razvila slična institucija koja bi prevazilazila političku autonomiju pojedinih plemena. Zbor – sastavljen od predstavnika sela i grupa tadašnje Zete – u izvorima se prvi put spominje 1455. godine. Održan je na ostrvu Vranjina. Tad se očito još uvijek radilo o instituciji koja je prije svega služila za legitimizaciju vlasti dinastije Crnojevića i formalno potvrđivanje njenih već donesenih odluka. Nakon odlaska Crnojevića u egzil, propasti ostatka vlastele i produbljivanja plemenske organizacije društva, Opšti crnogorski zbor je sačuvan i njegov značaj je još porastao. Prvi zapis o njegovom održavanju za osmanske epohe potiče iz 1500. godine. Pravo učešća na Zboru imali su svi odrasli muškarci, ali njegovo sazivanje je bilo komplikovano. Zato je uz Opšti crnogorski zbor nastao i paralelni *Glavarski zbor* (*Zbor glavara*) na koji su išli samo izabrani plemenski predstavnici, obično sami glavari. *Glavarski zbor* je održavan nekoliko puta godišnje, a *Opšti crnogorski zbor* jednom, obično na neki značajan praznik (naročito na Petrovdan, crkveni praznik posvećen svetim apostolima Petru i Pavlu, koji pada na 12. juli). Za pitanja od ključnog značaja najviši autoritet bio je Opšti crnogorski zbor, a ne uži Glavarski zbor. Zborovi su uglavnom održavani na Cetinju ispred manastira, a u slučaju potrebe i na drugim mjestima. Iako su na Opštem crnogorskom zboru mogli učestvovati svi muškarci, iz praktičnih razloga svaka porodica ili bratstvo je na Zbor slala po jednog predstavnika. U 16. i u 17. vijeku na tim godišnjim zborovima obično se okupljalo po dvije hiljade ljudi. Učesnici su određena rješenja prihvatali aklamacijom, odnosno glasnim odobravanjem bez pojedinačnog glasanja. Na Zboru su se regulisali ne samo unutrašnji problemi već i pitanja odnosa s Turcima ili Mlečanima. I osmanski uredi i Mlečani su priznavali autoritet Zbora, i u nužnim slučajevima su se i sami njemu obraćali. Među ingerencijama koje je Zbor imao, spadalo je i potvrđivanje funkcije cetinjskog mitro-

polita. Lokalno stanovništvo je na taj način imalo mogućnost da utiče na izbor najvišeg crkvenog predstavnika zemlje, što je crnogorskoj pravoslavnoj hijerahiji omogućavalo nezavisniji položaj i čvršće je vezivalo uz institucije plemenske samouprave. Mitropoliti su nekad i sami tražili da se određena pitanja riješe na Zboru. Taj običaj je imao veliki značaj. Zahvaljujući postojanju Zbora, Crnogorci su i u doba kad su priznavali osmanski suverenitet, njegovali svijest o određenom kolektivnom identitetu i u ključnim praktičnim pitanjima istupali kao jedna zajednica čiji interes je prevazilazio uske interese pojedinačnih plemena ili bratstava.

ISLAMIZACIJA I OSMANSKA URBANIZACIJA U 16. I 17. VIJEKU

Slično kao i u nekim drugim oblastima Balkana za vrijeme osmanske vladavine, dio lokalnog stanovništva je prihvatio islam. Promjena vjere – suprotno tvrdnjama kasnijih mitova – u pravilu nije bila vršena nasilno, jer Osmansko Carstvo nije ni željelo sveopštu islamizaciju balkanskog stanovništva. Muslimani su plaćali manje poreze od hrišćana, što je u individualnim slučajevima mogao i biti motiv za promjenu vjere, ali masovni prelazak hrišćana na islam nije bio poželjan zbog državne kase. U prvim decenijama nakon turskih osvajanja širenje islama nije bilo izrazito. Procjenjuje se da je u periodu od 1479. do 1535. u cijelom Skadarskom Sandžaku novu vjeru primilo samo nešto malo više od 4% stanovnika. Apsolutna većina muslimana koja je živjela na teritoriji današnje Crne Gore bila je iz redova lokalnog slovenskog ili albanskog stanovništva. Cijeli taj prostor bio je na periferiji i bez trgovačkih centara koji bi prevazilazili regionalni značaj, a preko njega nijesu vodili ni značajniji putevi. Zato je broj etničkih Turaka i drugih neevropskih muslimana (Arapa, Persijanaca i dr.) koji su se za osmanske vladavine naselili u ovom dijelu Balkana, bio sasvim zanemarljiv. Oni su se tu pojavljivali povremeno, obično kao učesnici većih vojnih pohoda, nakon čijeg završetka su se vraćali u udaljenije centre Carstva.

Ako u skladu s izvorima koristimo izraz Turci, onda je to uglavnom u političkom ili vjerskom smislu. Riječ „Turčin“ u osmansko doba u ovim djelovima Balkana bila je sinonim za muslimana, isto kao što je za katolika to bila riječ Latin ili za pravoslavca Srbin. Ti pojmovi u to vrijeme

nijesu bili korišteni kao etnonimi u modernom smislu te riječi. Lokalni „Turci" obično nijesu zaboravljali iz koje porodice ili plemena potiču i često su generacijama održavali odnose sa svojom rodbinom druge vjeroispovijesti. Konvertiti su dobijali nova imena. Tipično je bilo univerzalno ime Abdulah. Nekad se umjesto hrišćanskog imena uzimalo muslimansko ime koje zvuči slično (npr. Alija umjesto Ilija). Tek kasnije od islamske osnove imena biće izvođena prezimena (Mustafić, Agović). Ponekad su konvertiti i njihovi potomci zadržavali svoja prvobitna prezimena (Radonjići) (Zirojević 2001). Preko svoje nove religije i kontakata s ostalim muslimanima iz Carstva primali su određene elemente orijentalne kulture, ali i dalje su govorili istim jezikom kao njihovi pravoslavni ili katolički rođaci i susjedi. Arapski i turski su znali uglavnom samo intelektualci i neki od pripadnika vojnih posada. Načinom života muslimani – naročito oni koji su živjeli izvan većih naselja – praktično se nijesu razlikovali od okolnog hrišćanskog stanovništva. U Staroj Crnoj Gori i u nekim drugim plemenskim oblastima u 16. i 17. vijeku su i nakon preobraćanja bili smatrani za pripadnike svog plemena, i dalje su učestvovali u institucijama plemenske samouprave i mogli su imati funkciju *glavara*.

Prema starijim tumačenjima islamizacije na Balkanu, na islam su priješli prvo pripadnici vlastele i bogatijih društvenih slojeva, da bi sačuvali svoje privilegije i spasili imovinu. Zaista i postoje dokazi o tome da su islam primali istaknuti lokalni predstavnici – najbolji primjer je sudbina Skenderbega Crnojevića. Na širem prostoru zapadnog Balkana na islam su priješli i drugi pripadnici posljednjih kasnosrednjovjekovnih vladarskih dinastija. Neke poznate muslimanske porodice izvode svoje porijeklo upravo od njih ili od drugih poznatih porodica hrišćanskih feudalaca. Naravno, u Crnoj Gori u 16. i 17. vijeku među pripadnicima bogatijih društvenih slojeva i dalje ima i hrišćana. Dakle, ne može se tvrditi da su očuvanje vlasti i ekonomskih privilegija bili nespojivi s vjernošću hrišćanskoj crkvi. U kasnijim periodima, naročito u 17. i 18. vijeku, u većoj mjeri dolazi do prelaska na islam, nekad iz bezbjednosnih razloga zbog ratnih sukoba, a nekad i zbog dugotrajnog nedostatka sveštenstva. Vjera se mijenjala i iz individulanih razloga. Islam su prihvatali i hrišćani koji su iz ekonomskih razloga ili zbog krvne osvete morali napustiti teritoriju svog prvobitnog plemena i tako se našli u novoj sredini bez svojih nekadašnjih društvenih veza.

Islamizacija se na današnjem crnogorskom prostoru odvijala u različitoj mjeri u gotovo svim oblastima, izuzev onih u visokim planinskim predjelima, i imala je različitu dinamiku. Sjeverne oblasti današnje Crne Gore potpale su pod Osmansko Carstvo nekoliko decenija ranije nego zemlje Crnojevića, i ispočetka su pripadale Hercegovačkom Sandžaku. Za vrijeme osmanske vladavine na tom prostoru se razvilo nekoliko novih gradova. Najizrazitiji primjer je grad Pljevlja, koji su Osmanlije nazivali Taslidža. Na mjestu na kojem je u srednjem vijeku bilo trgovište oblasnog značaja, nastao je prosperitetan osmanski trgovački grad koji je ležao na frekventnom putu iz južnih oblasti Balkana prema Bosni i dalje prema srednjoj Evropi. Apsolutnu većinu njegovog stanovništva činili su muslimani. Masovnija islamizacija pljevaljskog područja odvijala se u drugoj polovini 16. vijeka. U donjem toku Lima muslimani su činili gotovo osamdesetprocentni dio stanovništva. Za primjere tako izrazite konfesionalne promjene znamo iz susjedne Bosne, ali ne i iz drugih djelova današnje crnogorske teritorije. To je navelo neke autore da spekulišu o tome da su stanovnici tog kraja prije osmanskih osvajanja bili pripadnici jeretičke bosanske crkve čiji pripadnici su bili poznati kao bogumili ili *krstjani*. Naime, tradicionalno tumačenje brzu islamizaciju u Bosni dovodi u vezu s djelovanjem Bosanske crkve, čiji su vjernici, ranije ugnjetavani od katolika i od pravoslavnih, nakon osmanskih osvajanja navodno masovno priješli na islam. Međutim, ne postoje uvjerljivi dokazi koji bi tu pretpostavku potvrdili.

U gornjem toku Lima, između današnjeg Bijelog Polja i Berana, u srednjem vijeku najznačajniji grad, s istoimenom tvrđavom, bio je Bihor. U osmanska vremena Bihor je propao, a njegovo ime počelo se koristiti za okolnu seosku oblast koja je kasnije bila naseljena pretežno muslimanima. Novim urbanim centrom postalo je Bijelo Polje, koje se razvilo bez odluke osmanske administracije ili vojske, nedaleko od stare Crkve Svetog Petra iz 12. vijeka. Bijelo Polje se pod svojim slovenskim imenom prvi put spominje 1589, a pod turskim imenom Akova 1667. godine. U 17. vijeku Bijelo Polje i njegovu okolinu naseljava pretežno muslimansko stanovništvo. Na početku 18. vijeka je to standardni osmanski grad s tvrđavom, pazarom i nizom džamija. U toj oblasti, slično kao i na pljevaljskom području, islam se raširio u svim slojevima društva, računajući i ratare i pastire.

Neke oblasti današnjeg crnogorskog sjevera koje su kasnije bile naseljene većinskim muslimanskim stanovništvom, a u kojima i danas muslimani imaju natpolovičnu većinu, ispočetka su dugo ostajali izvan uticaja islamizacije. U Plavsko-gusinjskoj kotlini krajem 15. vijeka živjelo je 95% hrišćana. U predosmansko doba, prema crkvenim dokumentima, u toj oblasti su živjeli stočari Vlasi i potomci saskih rudara koji su u vrijeme turskih osvajanja bili jezički nesumnjivo već slovenizirani. Kasnije su u tu prostranu dolinu počeli prodirati i pripadnici katoličkog sjevernoalbanskog plemena Klimenti (alb. *Kelmendi*). Utvrđeni gradići Gusinje i Plav osnovani su početkom 17. vijeka upravo zato da bi ograničili njihove sve češće prodore. Klimenti su u novoj sredini postepeno prelazili na islam, a krajem 17. vijeka broj muslimana je naglo porastao kad su se zbog teških posljedica mletačko-turskog rata tu počele naseljavati muslimanske izbjeglice. Islamizacija danas pretežno muslimanske regije oko Rožaja počela je kasnije. Ta oblast koja je još u kasnom srednjem vijeku pripadala zemljama srpske porodice Brankovića, bila je slično kao i plavsko-gusinjski kraj, relativno gusto naseljena hrišćanima. U 16. vijeku tu je nastao gradić Trgovište, poslije poznat kao Rožaje. Tek kasnija masovna preobraćenja i migracije u 18. vijeku, kao posljedica osmansko-habsburških i osmansko-mletačkih ratova, presudno su promijenile konfesionalnu strukturu oblasti.

Na Balkanu su uporišta osmanske vlasti i žarišta islamizacije bila gradska naselja. Tradicionalistička istoriografija balkanskih naroda period turske vladavine obično predstavlja kao doba mračnjaštva i opšte stagnacije, iako je u mnogim oblastima (npr. upravo s aspekta urbanizacije) pripajanje Imperiji koja se prostirala na tri kontinenta donijelo veliki impuls u razvoju. Taj novi geopolitički kontekst se na teritoriji današnje Crne Gore izrazitije ispoljio u dotad pretežno ruralnim i sasvim nerazvijenim oblastima na sjeveru, na kojem je u 16. i 17. vijeku nastalo nekoliko novih gradova. Osmanski gradovi su se obično razvijali oko trgovišta ili tvrđava. U vojnim objektima bile su smještene posade čije potrebe su obezbjeđivale specijalizovane zanatlije koje su uglavnom bile iz redova muslimanskog stanovništva. Trgovačke centre predstavljale su pjace (*čaršije*) s nizom trgovina (*dućana*). *Mahale* su bile stambeni kvartovi koji su u pravilu imali jednovjersku strukturu stanovnika. U osmanskim gradovima na teritoriji današnje Crne Gore postojale su

muslimanske, pravoslavne a ponegdje i katoličke mahale. Gradovi su ujedno predstavljali islamska vjerska središta. U većim gradovima uz džamije bile su i vjerske škole. Muslimansko stanovništvo u gradovima uglavnom je obavljalo administrativne i vojne poslove, a dominiralo je i među zanatlijama i trgovcima. Nasuprot tome, za pravoslavno stanovništvo u Staroj Crnoj Gori bilo je karakteristično da se nije htjelo baviti zanatskim poslovima i da ih je čak s nipodaštavanjem odbijalo kao manje vrijedne i nedostojne pravih muškaraca.

U kontekstu osmanske urbanizacije na današnjem crnogorskom prostoru najmarkantniji je bio razvoj Pljevalja. Grad koji je ležao na rijeci Ćehotini na putu do Bosne u 16. i 17. vijeku postao je trgovačka raskrsnica, središte zanatlijske proizvodnje i politički centar u to vrijeme većinskog muslimanskog regiona. Tu je izgrađen niz novih građevina. Najmonumentalnija od njih je do danas sačuvana Husein-pašina džamija s visokim minaretom iz 60-ih godina 16. vijeka, koja je jedan od najvrijednijih spomenika orijentalne arhitekture i umjetničke dekoracije na Balkanu. Pretpostavlja se da ju je izgradio neimar Hajrudin koji je izgradio i čuveni most u Mostaru. Na izgradnji objekta pored muslimana radili su i mletački majstori, a dio materijala je dopremljen čak iz egipatske Aleksandrije. Džamija nosi ime Husein-paše Boljanića, potomka poznate lokalne porodice koji je obavljao značajne političke funkcije u Carstvu u vrijeme velikog vezira Mehmeda-paše Sokolovića, koji je poticao iz nedalekog sela Sokolovića kod Rudog i s kojim je Boljanićeva porodica bila u srodstvu. Osim džamije, u bogatom vakufu Husein-paše u njegovom rodnom gradu, pored ostalog, bili su i karavansaraj, besplatna kuhinja i bezistan. Za Pljevlja je kod sultana iskamčio trgovačke privilegije.

Podgorica, na turskom poznata kao Depedögen, po tvrđavi koju su tamo podigle Osmanlije, bila je prije dolaska Turaka samo jedno omanje naselje na jednoj iz regionalnog gledišta strateškoj raskrsnici. Njen značaj je porastao tokom opsade Skadra 70-ih godina 15. vijeka, kad su je Osmanlije znatno proširile. Podgorica je postala zanatski i trgovački centar, prije svega s vunom. Dio stanovništva su činili domaći ljudi koji su prešli na islam, ali je čak do 17. vijeka među njenim građanima bilo više hrišćana nego muslimana (ako ne računamo vojnu posadu čiji pripadnici su bili gotovo isključivo muslimani). Grad je postao dominan-

tno muslimanski tek nakon 1688. kad su se u njega doselili islamizirani pripadnici plemena Kuča i druge izbjeglice nakon mletačko-turskih ratova. Podgorica je uprkos trgovačkom značaju koji je imala ipak bila poznatija kao vojni centar iz kojeg su kretale kazneničke ekspedicije protiv buntovnih plemena u okolini, čiji pripadnici se u doba rata i neimaštine nijesu ustručavali ni da napadaju stanovnike grada. I okolni utvrđeni gradovi kao Medun, Žabljak i Spuž, u doba osmanske vladavine imali su muslimansku većinu. Osim gradova koji danas leže na crnogorskoj teritoriji prvorazredni značaj imao je albanski Skadar, koji je veći dio osmanske vladavine bio glavni trgovački i politički centar u regiji.

Tek krajem 17. vijeka osnovan je grad Nikšić. Utemeljen je na mjestu drevne tvrđave Onogošt koja je tad ležala u ruševinama. Tu su se 90-ih godina 17. vijeka naselile muslimanske izbjeglice iz Herceg Novog, Risna i ratom pogođenih oblasti Hercegovine. Prvu džamiju su tu podigli 1695. godine. Grad je bio dobro utvrđen da bi mogao odoljeti napadima Mlečana i pravoslavnih plemena. Staro ime Onogošt se otad počelo koristiti samo za tvrđavu, a za grad se primio naziv Nikšić, izveden od imena susjednog pravoslavnog plemena Nikšića. Značaj grada se povećao u kasnoj, periodično nemirnoj fazi osmanske vladavine. Grad koji su osnovale muslimanske izbjeglice odlikovao se jakom i junačkom ratničkom tradicijom. Sve do kraja 70-ih godina 19. vijeka bio je „trn u oku“ i predstavljao najveću prepreku crnogorskom teritorijalnom širenju na račun Osmanskoga Carstva.

U 16. i u 17. vijeku muslimani su živjeli i u Staroj Crnoj Gori koja je imala veliku autonomiju i na čijoj teritoriji su se rijetko mogli vidjeti predstavnici osmanske vlasti. U prvim decenijama osmanske vladavine broj muslimana je bio ograničen na pripadnike posada u tvrđavama u Žabljaku i Rijeci Crnojevića. Na islam su vremenom u većem broju priješli naročito pripadnici iz nižih i pristupačnijih oblasti oko Zete, Morače i Skadarskog jezera. Upravo u tim oblastima češće je dolazilo do pokušaja otimanja zemlje i ukidanja dotadašnjih privilegija. Prihvatanje islama je moglo dakle predstavljati i određenu formu odbrane. U 17. vijeku manje grupe muslimanskog stanovništva pojavljuju se i u mjestima na višim lokacijama u oblasti Crne Gore, uključujući i Cetinje, u kojem je jedno vrijeme bila i džamija. Međutim, iz 17. vijeka nijesu sačuvani podaci koji bi svjedočili o konfliktnom suživotu lokalnih muslimana i

pravoslavne većine. Upravo u tim grubim plemenskim oblastima muslimani su i dalje ostajali pripadnici svojih prvobitnih plemena i promjena vjeroispovijesti na njihov društveni status nije imala nikakav uticaj. Stara Crna Gora ponovo će postati homogena pravoslavna oblast tek na početku 18. vijeka.

U vezi s islamizacijom nužno je naglasiti činjenicu da u doba kad je većina današnje crnogorske teritorije pripadala Osmanskome Carstvu, praktično sva vlast je bila u rukama lokalnog stanovništva, tj. islamiziranih Južnih Slovena i Albanaca, a ne komandnog i administrativnog kadra stranog porijekla kojeg je poslala Porta. Od običnih vojnika pa do najviše funkcije sandžakbega kompletna politička i vojna vlast bila je sastavljena i dopunjavana domaćim ljudima. Mnoge ličnosti iz reda domaćih muslimana imale su uspješnu karijeru u Carigradu i drugim centrima Osmanskoga Carstva. Muslimani su sve do 19. vijeka igrali glavnu ulogu u privrednom životu crnogorskog prostora i činili većinu stanovnika u lokalnim gradovima i trgovačkim centrima. Pravoslavni i katolici su predstavljali uglavnom seosko stanovništvo, ali u mnogim oblastima i muslimani su živjeli i radili kao zemljoradnici i stočari.

CRNOGORSKO PRIMORJE ZA VRIJEME MLETAČKO-TURSKIH RATOVA U 16. VIJEKU

U 16. vijeku vođena su tri mletačko-turska rata. Prvi: 1499–1503, drugi: 1537–1540. i treći: 1570–1573. Mlečani su Crnogorce i okolno hrišćansko stanovništvo vidjeli kao potencijalne saveznike koji im mogu pomoći u odbrani uskog pojasa njihovih primorskih država ili tako što će izazivanjem nemira vezati dio osmanskih vojnih snaga. Nasuprot tome, Crnogorce su u Osmanskome Carstvu smatrali za svoje graničare koji bi im, naravno, trebali biti vjerni i u slučaju potrebe obavezni da od Mletačke Republike brane teritoriju koja leži na strateškom mjestu iznad Boke Kotorske. Na nezgodnom pograničju živjela su primorska plemena Paštrovića i Mrkojevića, koja su bila podanici Mletaka. U takvoj situaciji u određenoj mjeri bila su i neka od brdskih, hercegovačkih i sjevernoalbanskih plemena čija teritorija je slično kao i crnogorska pripadala Turcima. Mletačke i osmanske snage ratovale su prije svega u primorskim oblastima. Prvi rat iz 1499–1503. vođen je u doba kad je status od Osmanlija

tek osvojene Crne Gore još uvijek mogao izgledati nejasan. Neke od crnogorskih vođa iz oblasti koje su ležale u blizini mletačke teritorije činile su što su mogle ne bi li makar dio crnogorske teritorije pripao Mletačkoj Republici. Godine 1501. Mlečani su formalno priznali Crnogorce za svoje podanike, ali sve je ostalo samo na toj proklamaciji. Nakon sklapanja mletačko-turskog mira Crnogorci su o svojim kolektivnim pravima pregovarali isključivo s predstavnicima Osmanskoga Carstva.

Od 1537. do 1540. godine vođen je rat između Osmanskoga Carstva i hrišćanske koalicije u kojoj su se uz Mletačku Republiku borile vojska pape Pavla III i cara Karla V. U slučaju turskog poraza Mletačka Republika je trebala dobiti tadašnju Hercegovinu, što znači i sjeverozapadni dio današnje Crne Gore. U oktobru 1538. do Boke Kotorske je doplovila mletačko-španska flota kojom je zapovijedao admiral Andrea Doria. Saveznici su uspjeli osvojiti Herceg Novi i Risan. Uprkos obećanju da će poštedjeti živote stanovnika, hrišćanski vojnici su masakrirali većinu lokalnih muslimana. Španska posada od 4.000 vojnika osvojila je Herceg Novi i izgradila tvrđavu koja stoji do danas (*Španjola*). Risan se našao pod kontrolom Mlečana. Kad je flota otplovila, Turci su s kopna napali oba grada i zahtijevali njihovu predaju. Opsijedali su takođe i Bar i Ulcinj. Polovinom 1539. proglašeno je tromjesečno primirje koje su Turci iskoristili da pošalju flotu koja je do Boke Kotorske doplovila krajem jula. Na obali se sakupila vojska od nekoliko sandžakbegova. Cijelu operaciju je vodio Hajrudin Barbarosa, prvobitno jedan od najstrašnijih mediteranskih pirata, a kasnije admiral (kapudan paša) osmanske mornarice. Mlečani su se usredsredili na odbranu ključnog grada Kotora. Osmanske snage su u avgustu počele s koncentrisanim napadom na Herceg Novi koji su po savremenim izvorima branili „najodabraniji ratnici cijele Španije". Nakon tri dana grad je pao. Hajrudin Barbarosa je pripadnicima posade, ako pređu na njegovu stranu, ponudio znatne povlastice. Tako su španski vojnici ostali u gradu i pomogli da se obnovi osmanska vlast. Većina od njih je primila islam i nastanila se u Herceg Novom. Kad je nakon osvajanja Herceg Novog osmanska flota doplovila do Risna, mletačka posada se predala bez borbe. Opsjednuti Kotor je čekao masovni napad, ali Carigrad je od njega u posljednji trenutak odustao zbog svojih širih interesa. Crnogorci su u tom ratu kao turski podanici napadali mletačku teritoriju.

Od 1570. do 1573. godine između Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike vodio se tzv. *Kiparski rat* koji je imao veze i s današnjim crnogorskim Primorjem. Crnogorci su ostali lojalni Osmanlijama. U ratu koji se nije odvijao na njihovoj plemenskoj teritoriji Crnogorci uglavnom nijesu ni učestvovali. Neki od njih su se dobrovoljno uključili u rat kao tzv. *martolozi*, hrišćani koji su kao vojnici služili u turskoj pograničnoj vojsci. Mlečani su se nadali da će u južnoslovenskim i albanskim oblastima uspjeti izazavati protivturske ustanke, što bi olakšalo situaciju na njihovom pograničju. U avgustu 1571. godine u te oblasti su poslali potomke starih lokalnih porodica Frančeska Dukađina (Francesco Dukagjini), Petra Crnojevića i Vlatka Kosaču. Međutim, planirani cilj nije ostvaren – većina hrišćanskih podanika postupila je pragmatično i ostala vjerna Turcima koji su u regiji imali jasnu vojnu premoć nad Mletačkom Republikom. Stanovništvo u mletačkom primorskom pojasu je zbog turskog opsijedanja počelo osjećati neimaštinu i glad, iako su im Mlečani u okviru svojih mogućnosti slali pomoć. Budući da su držali Herceg Novi, Turci su lako mogli blokirati ulaz u Boku Kotorsku, što je imalo teške posljedice naročiti za Kotor. Početkom 1571. Turci su napali Budvu koju su praktično razorili. Preostalo stanovništvo koje je preživljavalo u njenoj okolini vratilo se tek godinu dana kasnije kad je iz Venecije došla pomoć i kad se počelo obnavljati utvrđenje. U Kotoru je izbila kuga koja je odnijela mnogo žrtava. Možda i zbog toga, Osmanlije su se usredsredile na najjužniji dio mletačkih južnojadranskih teritorija s gradovima Barom i Ulcinjom.

Krajem 15. vijeka oblasti Bara i Ulcinja u privrednom i bezbjednosnom smislu bile su na nezgodnoj pograničnoj poziciji. Doduše, nakon pada Skadra u turske ruke, zahvaljujući prilivu hrišćanskih izbjeglica u oba grada se privremeno povećao broj stanovnika. Nakon toga, zbog emigracije u druge djelove Mletačke Republike i izvan nje, broj stanovnika će konstantno opadati. Oba grada su siromašila. U Ulcinju, gdje je većina stanovništva govorila albanski, zbog posljedica epidemije kuge iz 1535. i požara iz 1545. negativan razvoj situacije se nastavio. Još prije početka kiparskog rata tu je ostajala još samo šačica nekadašnjih patricija koji su predstavljali glavni noseći stub gradske autonomije. U barskom i ulcinjskom kraju istovremeno je slabila i pozicija katoličke crkve na čiji prostor su se postepeno širili islam i pravoslavlje. Gusta

mreža biskupija – koja je u srednjem vijeku za regiju južnog Jadrana s obzirom na njen osjetljiv položaj na granici katoličkog i pravoslavnog uticaja bila karakteristična – bila je znatno razbijena. U 16. vijeku ugasile su se biskupije u Ulcinju, Budvi i u Svaču. Još prije nego što je cijela oblast definitivno pala u osmanske ruke, propali su stari i nekad moćni benediktinski manastiri, uključujući i Manastir Sv. Bogorodice na rtu Ratac. Zajedno s ekonomskom krizom i slabljenjem crkvenih struktura opao je i broj katoličkih vjernika. Kad su 1571. godine Osmanlije napale Bar i Ulcinj, ti gradovi su bez obzira na njihovu slavnu prošlost već decenijama bili u krizi.

Osmanlijske kopnene i pomorske snage u julu 1571. godine opsjele su Ulcinj. Grad je od znatno nadmoćnijeg neprijatelja branila mletačka posada od osam stotina vojnika, pojačana s istim brojem plaćenika, uglavnom francuskih hugenota. Bez značajnijeg otpora, u zamjenu za slobodan odlazak, predali su se već 1. avgusta. Većina lokalnog stanovništva je izbjegla ili je ubrzo priješla na islam. Grad je naselila mješavina stanovnika pretežno muslimanskog porijekla, djelimično iz bliske okoline, djelimično iz drugih, ponekad i dosta udaljenih krajeva Osmanskoga Carstva. Ulcinj je ubrzo postalo poznato uporište pirata. Situacija u Baru je naizgled bila malo manje beznadežna. Grad je imao velike rezerve namirnica i municije i bio je pripremljen za dugotrajnu odbranu. Međutim, nakon vijesti o padu Ulcinja i prije nego što je došlo do značajnijih borbi, mletačka posada se odlučila na pregovore s Turcima. Mletački vojnici su, pod ugovorenim i časnim uslovima, s razvijenom zastavom 6. avgusta 1571. godine napustili grad i lokalno stanovništvo prepustili na milost i nemilost neprijatelju. Njihov postupak je izazvao ogorčenje kod gradskog stanovništva: po ugovoru na osnovu kojeg je Bar priznao mletački suverenitet, Mlečani su bili obavezni da ih vojno brane. I to razočarenje je moglo uticati na to da je dio lokalnog stanovništva ubrzo nakon ulaska Turaka u grad primio islam. I niz građana katoličke vjeroispovijesti je napustio grad. Slično kao i u slučaju Ulcinja, s turskim osvajanjem došlo je do značajnih demografskih promjena. Barski nadbiskup Ivan Bruno je nakon pada grada pod nejasnim okolnostima preminuo, a njegov nasljednik je bio imenovan tek osam godina kasnije. Turci su priznavali postojanje Barske nadbiskupije, ali nijesu dopuštali da nadbiskup ima sjedište na

njihovoj teritoriji. Naime, oni su katoličke predstavnike poistovjećivali s političkim i vojnim snagama koje su nastojale da Osmansko Carstvo potisnu s Balkana.

U oktobru 1571. godine sukubile su se flote Osmanskoga Carstva i hrišćanskih saveznika, tzv. *Svete lige* u velikoj pomorskoj bici kod Lepanta u Jonskom moru. U bici je učestvovao i niz iskusnih mornara iz Boke Kotorske. Kapetan broda na čijoj palubi je plovio Huan od Austrije (don Juan d'Austria), vrhovni komandant hrišćanskih snaga, bio je Petar Marković iz Perasta. Bitka je završila potpunim porazom turske flote, ali Kiparski rat je trajao još dvije godine i završen je osmanskom pobjedom. Neke hrišćanske posade kod Lepanta su pale u zarobljeništvo. Među zarobljenicima bio je i kasnije slavni španski pisac Migel de Servantes (Migel de Servantes Saavedra). Prema legendi koja je u Crnoj Gori raširena i koja se koristi u turističke svrhe, pisac je na ulcinjskoj pjaci robova bio prodan berberskim piratima. Ime Dulcinea (Dulčineja), koje nosi jedna od junakinja iz romana *Don Kihot*, prema nekim tumačenjima je autorova reakcija na njegov nedobrovoljni boravak u Ulcinju (ital. *Dulcigno* – dakle Dulcinea bi mogla da znači Ulcinjanka) ili na njegova iskustva s ulcinjskim piratima koji su s Berberima bili često u kontaktu.

Mletačka Republika u oblasti južnog Jadrana 1572. godine prelazi u ofanzivu. U maju i s mora i s kopna poduzimaju napade na Herceg Novi, ali dobro utvrđeni grad je odolio. Poslije toga pa sve do sklapanja mira vođene su samo sporadične borbe lokalnog značaja. Kiparski rat je praktično na cijeloj obali današnje Crne Gore ostavio teške posljedice bez obzira na to da li je određena oblast pala u osmanske ruke ili su je Mlečani uspjeli odbraniti. Nakon rata porastao je strateški značaj teritorije plemena Paštrovića, koja je nakon gubitka Bara i Ulcinja predstavljala najjužniji dio Mletačke Republike na Jadranu. Uprkos relativno velikom broju kasnijih ratova ova granica između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva ostala je stabilna. U ovom ratu pripadnici plemena iz Stare Crne Gore učestvovali su samo u maloj mjeri i ostali su suzdržani prema mletačkim pokušajima da protiv osmanske vlasti izazovu pobunu, što potvrđuje njihovu relativno podnošljivu poziciju u doba kad je Osmansko Carstvo bilo na vrhuncu.

PRAVOSLAVNA CRKVA I POLOŽAJ CRNE GORE U DRUGOJ POLOVINI 16. VIJEKA

U drugoj polovini 15. i prvoj polovini 16. vijeka zbog ratnih posljedica i razaranja prethodnih feudalnih odnosa izazvanih osmanskim osvajanjima, veze Cetinja s nekadašnjim centrom srpske pravoslavne crkve su se praktično prekinule. Cetinjska mitropolija za vladavine Crnojevića je bila podređena lokalnim vladarima iz domaće dinastije, a u prvim decenijama osmanske vladavine funkcionisala je faktički samostalno. Tek 1557. godine dolazi do novoosnivanja Pećke patrijaršije pod koju je spadala prostrana oblast od Bugarske i Makedonije na jugu, preko Srbije, Bosne i Crne Gore, pa sve do osvojenih ugarskih oblasti na sjeveru. Do velikodušne obnove strukture Pećke patrijaršije došlo je prije svega zahvaljujući tome da je tada mjesto trećeg vezira zauzimao Mehmed-paša Sokolović (tur. Sokollu), koji je nekoliko godina kasnije, 1565. postao veliki vezir. U vrijeme obnove Pećke patrijaršije, na mjestu velikog vezira nalazio se Bosanac Rustem paša Opuković (1555–1561). Sokolović je bio islamizirani Bosanac iz Bosne koji nije izgubio vezu s porodicom iz koje je poticao i koji je vođstvo crkve povjerio svom rođaku Makariju. U to vrijeme u Osmanskome Carstvu pravoslavna crkva je uopšteno imala mnogo veće povjerenje od katoličke: glavni duhovni predstavnik pravoslavnog svijeta imao je sjedište u Carigradu i do tada nijedna pravoslavna sila, za razliku od katoličkih, nije ugrožavala turske interese niti je izazivala nemire među svojim vjernicima unutar Carstva.

Nakon obnavljanja Pećke patrijaršije intenziviraju se kontakti između izolovanih crkvenih predstavnika, obnavljaju se manastiri, crkve i druge crkvene građevine i dolazi do sveopšte kulturne regeneracije. U to doba crnogorske vladike priznavale su pećke patrijarhe kao najviše predstavnike crkve. Od druge polovine 16. do druge polovine 17. vijeka pećki patrijarh je imao mogućnost da utiče na izbor crnogorskog mitropolita, što je garantovao i sultanov *berat*. Na kraju krajeva Pećku patrijaršiju osnovali su Turci pa su je i Crnogorci, kao osmanski podanici, morali respektovati. Međutim, u većini slučajeva Cetinjska mitropolija je odluke donosila samostalno u skladu s lokalnim uslovi-

ma i sopstvenim interesima. Crnogorski mitropoliti održavali su sopstvene odnose s turskim i mletačkim predstavnicima, sa sultanom, pa čak i s papom, bez ikakvog posredovanja pećkih patrijarha.

Cetinjska mitropolija predstavljala je najznačajniju instituciju na ovom prostoru koja je i u osmanskom periodu bez većih gubitaka uspjela sačuvati imovinu i uticaj iz srednjovjekovnih feudalnih vremena. Naravno, suživot s osmanskom vlašću nije bio idiličan i bez problema. Crkveni predstavnici morali su aktivno raditi na ostvarivanju i zaštiti svojih interesa jer je periodično dolazilo do pokušaja ograničavanja njihovog uticaja, ukidanja starih prava i najčešće do uzurpacije imovine. U takvim slučajevima vladike su se obično direktno obraćale Carigradu. Cetinjska mitropolija i starješine pojedinih manastira svoje argumente su obično zasnivali na poveljama iz vremena Ivana Crnojevića, koje su osmanski uredi priznavali. Turci su priznavali imovinskopravni kontinuitet s kasnosrednjovjekovnim periodom, što je crkvi omogućavalo efektivnu odbranu svojih prava. U okviru tzv. miletskog sistema u Osmanskome Carstvu vjerske vođe su smatrane legitimnim predstavnicima svojih zajednica – definisanih vjerski a ne etnički ili jezički – što je pomoglo jačanju pozicije cetinjskog mitropolita na račun svjetovnih vođa. U doba vrhunca Carstva, Osmanlije su se manje-više držale principa meritokratije. Porti nije bilo u interesu da se provincijski predstavnici isuviše bogate i formiraju nasljedne imovinske baze. Udaljeni predstavnici centralne vlasti koji su se držali na distanci od lokalnih sporova, prilikom rješavanja spornih pitanja u pravilu su se priklanjali na stranu nosilaca starih prava, koji su to mogli potvrditi pismeno, a na štetu svojevoljnog napretka provincijskih predstavnika koji su se pokušavali obogatiti. Tako se npr. vladika Pahomije 1568. godine nije ustručavao uputiti u Carigrad da bi se Porti žalio na age iz Žabljaka, koji su uzurpirali bogato lovište riba u jednom dijelu Skadarskog jezera, koje je pripadalo Komskom manastiru. Centralna vlast je njegove zahtjeve priznala kao opravdane. Ili drugi primjer: sveštenici Vranjinskog manastira s uspjehom su se žalili sultanu da porez na imovinu plaćaju više nego što treba. Jednom drugom prilikom crkveni predstavnici, zahvaljujući intervenciji iz Carigrada, uspjeli su sačuvati svoje vinograde. Navedeni primjeri svjedoče da je u 16. vijeku u interesu očuvanja poretka i stabilnosti centralna vlast presuđivala relativno nepristrasno. Zato su joj se hrišćanske vođe obraćale

srazmjerno često i s povjerenjem. Istovremeno svjedoče i o tome da je od polovine 16. vijeka rasla potražnja zemlje i da se lokalni muslimani pogotovo u plodnijim oblastima nijesu ustručavali da uzurpiraju parcele i drugu imovinu hrišćana koji bi onda radije odlazili na područja na kojima je direktni turski uticaj bio manji. Takve tendencije odražavale su se i na demografsku strukturu: dok je broj stanovnika u nižim predjelima manje-više ostajao stabilan, broj stanovnika u višim i teže pristupačnim oblastima postepeno je rastao. Ujedno je jačala i ekonomska i politička pozicija Cetinjskog manastira koji je od direktnih turskih uticaja, zahvaljujući svom strateškom položaju, bio dobro zaštićen i u kojem je bilo sjedište vladike, za razliku od ostalih crnogorskih manastira koji su uglavnom ležali pokraj Skadarskog jezera ili na jadranskoj obali.

S pravnog aspekta Crna Gora je u 16. i 17. vijeku bila sultanov *has*, tj. lenski posjed turskih sultana, dakle teritorija koja se mogla iznajmiti drugoj osobi koja bi onda bila odgovorna centralnoj vlasti za redovno sakupljanje poreza. Ta određena osoba je najčešće bio skadarski sandžakbeg kao najbliži provincijski i vojni predstavnik Carstva. Međutim, bilo je i perioda kad je sakupljanje poreza umjesto skadarskom sandžakbegu bilo povjereno nekom drugom, pa je Crna Gora to određeno vrijeme mogla biti smatrana i za sastavni dio nekog drugog sandžaka ili čak za samostalan sandžak. Onaj kome je iznajmljen has u pravilu je unaprijed isplaćivao sultanov dio poreza, a onda bi na toj teritoriji pokušavao da sakupi što viši porez. Preostalu sumu je, kad bi isplatio haračlije, ostavljao sebi. Međutim, u vrijeme kad je centralna vlast bila slabija, prije svega za vrijeme velikih ratova, taj sistem je omogućavao zloupotrebe i najamnika hasa motivisao da podiže visinu poreza iznad one ustanovljene u prethodnim pismenim dogovorima. Bilo je i pokušaja da se sultanovi *hasi* promijene na spahijske *timare*, što je za lokalno stanovništvo bilo nepovoljno. Međutim, tokom cijelog 16. i 17. vijeka Crnogorci su sačuvali svoju autonomnu teritoriju u njenoj prvobitnoj veličini. I to su uspjeli ne oružanom borbom već uglavnom taktiziranjima i pregovaranjima glavara pojedinih plemena i porodica, sveštenika, cetinjskih vladika, manastirskih starješina i drugih lokalnih predstavnika.

S administrativnog aspekta Crna Gora je u periodu od 1566. do 1576. godine pripadala Dukađinskom Sandžaku (po albanskoj porodici Dukađini), ali kratko vrijeme je bila i u sastavu Hercegovačkog Sandžaka.

Dok je bila u sastavu Dukađinskog Sandžaka došlo je do umjerenog povišenja godišnjeg poreza s prvobitnih 55 na 65 akči. Godine 1592. bio je osnovan samostalan Crnogorski Sandžak u koji su osim Stare Crne Gore spadali Bar i Ulcinj s okolinom, ali taj sandžak je postojao samo nekoliko godina. Međutim, uprkos povremenim administrativnim eksperimentima, Crna Gora je veći dio osmanskog perioda pripadala Skadarskom Sandžaku, kao posebna samoupravna oblast. Ni formalno priključivanje drugim osmanskim provincijama – što je više odražavalo činjenicu da je sakupljanje poreza na određeno vrijeme umjesto skadarskom paši bilo povjereno nekome drugom – nije uticalo na karakter crnogorske autonomije, unutrašnje samouprave, ni drugih prava i obaveza njenih stanovnika. Iz vremena kad je Crna Gora pripadala Dukađinskom Sandžaku potiče *kanun-nama* (povelja o pravima i obavezama određene teritorije), koja je bila dio tad novoizrađenog deftera. U njoj se ne spominju nikakve kazne, što je u sličnim dokumentima bilo uobičajeno, što svjedoči o sudskoj autonomiji oblasti. Doduše, Osmanlije su ubrzo nakon priključivanja Crne Gore ustanovili funkciju crnogorskog *kadije* (tur. kadi – sudija), ali kadija je sjedište imao u Žabljaku ili Podgorici, a ne među Crnogorcima. U biti to je bila rezervna institucija u slučaju da se Crnogorci ne dogovore među sobom. Kadija je priznavao kao punopravne odluke crnogorskog Zbora, koji je garantovao da donesene odluke važe u cijeloj zemlji. Održavanje reda bilo je u kompetenciji lokalnih hrišćanskih vođa koji su se očigledno trudili da se Turci što manje miješaju u njihove unutrašnje stvari. U patrijarhalnoj sredini sastavljenoj od većeg broja nezavisnih plemena nije bilo lako dosegnuti jedinstvenost, ali pritisci izvana su međusobnu solidarnost dugotrajno stimulisali i tako neprimjetno utemeljivali kasniji samostalan razvoj.

Za crnogorska plemena iz podlovćenskog kraja od velikog značaja bile su nedaleke mletačke pjace u Primorju, prije svega u Kotoru. Na njima su prodavali sušeno meso (kaštradina), ribu iz Skadarskog jezera (ukljeva i krap), kožu, drvo, sir, med, vosak i ljekovito bilje, a kupovali prije svega tekstil, zanatske proizvode, oružje, municiju i kafu. Crnogorci iz drugih krajeva išli su na osmanske pjace u Podgorici, Skadru, Baru ili u neke od manjih gradova (Žabljak, Rijeka Crnojevića, Spuž i dr.). Za stanovnike s teritorije današnjeg crnogorskog sjevera najvažnije su bile pjace u Pljevljima, Bijelom Polju i u Peći u Metohiji. U doba mira u 16. i

17. vijeku Crnogorci koji su navikli da se na teškom planinskom terenu kreću brzo, služili su kao mletački poštanski kuriri, prenosili su pisma kroz balkansku unutrašnjost između mletačkih država na jugu Jadrana i Carigrada. Za višu naknadu to su radili i tokom zimskih mjeseci, kad se inače putovalo mnogo manje pa su se zato i vijesti širile sporije. U sporazumima iz 1578. i 1609. godine crnogorski glavari garantovali su bezbjedan prijenos pošte bez ikakvog turskog posredovanja, što potvrđuje da su svoju teritoriju imali pod kontrolom. Osmanske vlasti su se prema slanju mletačke pošte kroz unutrašnjost odnosili s promjenjivom tolerancijom, često negativno, ali ako je pošta išla preko crnogorske teritorije i teritorija drugih planinskih plemena, kuriri su obično putovali bez njihovog znanja.

U drugoj polovini 16. vijeka naročito u kontinentalnim oblastima dolazi do preporoda pravoslavne crkve i kulture podstaknutog obnovom Pećke patrijaršije. Manastiri postaju kulturna središta poznata po prepisivanju rukopisa. Ističu se Manastir Nikoljac kod Bijelog Polja, Manastir Svete Trojice kod Pljevalja i Manastir Morača. Dolazi do velikog razvoja likovne umjetnosti, naročito u slikanju freski i ikona. To potvrđuju naročito freske u Manastiru Morača čiji autor je bio Georgije Mitrofanović, koji je zanat izučio u manastirima na poluostrvu Atosu u sjevernoj Grčkoj. Slikar tajanstvenog porijekla poznat kao Kozma, autor je nekih freski iz Manastira Morača i fascinirajućih slika u Pivskom manastiru. Manastir nad rijekom Pivom građen je od 1573. do 1585. godine. To je jedini manastir koji su osmanske vlasti dozvolile da se podigne u cijelom 16. vijeku. Osnovao ga je tadašnji hercegovački mitropolit i kasniji srpski parijarh Savatije koji je kao i već spominjani patrijarh Makarije Sokolović bio u rodbinskim odnosima s velikim vezirom Mehmed-pašom Sokolovićem. Rodbinske i političke veze između osnivača manastira i velikog vezira odražavaju se i na Kozminim freskama: pored Savatija prikazan je i Mehmed-paša s turbanom. U okviru pravoslavne umjetnosti na Balkanu riječ je o jedinstvenom primjeru pozitivnog prikazivanja muslimana i to direktno u sakralnom prostoru. Ali tadašnji suživot muslimana i hrišćana ipak ne bi trebali previše idealizovati – obično je bila riječ o pragmatičnoj toleranciji, a ne o svjesnoj i pozitivno motivisanoj toleranciji koja je ideal modernog doba. Međutim, freske iz Pivskog manastira ilustruju činjenicu da je na vrhuncu moći Osmanskoga Car-

stva – dok su centralne institucije uspijevale krotiti samovolju lokalnih feudalaca – svakodnevni život običnih ljudi, uključujući i nemuslimane, bio podnošljiviji nego što je to bilo na kraju srednjeg vijeka ili kasnije, u vrijeme nestabilnosti, kad Imperija ulazi u krizu.

CRNOGORCI U PRVOJ POLOVINI 17. VIJEKA

Na prijelomu 16. i 17. vijeka na zapadu Balkana primjetno raste nemir. Uzroci nezadovoljstva su razni, od lokalnih slučajeva svojevolje i uzurpiranja zemlje od strane turskih predstavnika, preko nesrazmjera u sakupljanju poreza, pa sve do posljedica pogoršanja ekonomske situacije, koja je zadesila i središnje oblasti Carstva. Pod vođstvom vojvode Grdana, nedaleko od Onogošta, Bjelopavlići su 1597. godine podigli ustanak koji se proširio sve do oblasti Durmitora. Ustanici su zahtijevali ukidanje devširme (danak u krvi), odnosno popunjavanja osmanske vojske hrišćanskim mladićima (odvođen je svaki peti muški potomak; nakon prelaska na islam i vojne obuke postajao bi pripadnik janjičara). Ustanku su se priključili Kuči i sjevernoalbanska plemena. Glavna žarišta otpora Turci su ugušili, ali ustanak je imao širok odjek. Čak su se pojavili planovi o zbacivanju osmanske vlasti kao takve. Pećki patrijarh Jovan tražio je podršku od pape i od predstavnika nekoliko zapadnih hrišćanskih zemalja uz čiju pomoć je namjeravao podići ustanak većih razmjera koji bi omogućio formiranje hrišćanske države na zapadnom Balkanu. Papa je podržao tu ideju, ali je zahtijevao da srpski patrijarh prihvati crkvenu uniju s Rimom. Jovan to prvo odbija, međutim 1601. godine šalje vjesnika u Rim koji proglašava da je uslov prihvaćen. Međutim, u tadašnjoj fazi priprema riječ je bila o običnom gestu dobre volje. Patrijarh Jovan je 1606. godine španskom kralju i savojskom vojvodi Karlu Emanuelu I predložio konkretniji plan o formiranju „Makedonske kraljevine“ koja bi obuhvatala Srbiju, Crnu Goru, Bugarsku i Epir. Vojvoda savojski je podržao plan u nadi da će na prijesto Makedonske kraljevine zasjesti on sâm, pa je u Hercegovinu poslao svoje emisare. Lokalni glavari su se složili da ga priznaju za vladara, ali ako njegova vojska zaista oslobodi njihove krajeve. U Moračkom manastiru je 1608. održan Zbor plemenskih poglavara iz Crne Gore, Hercegovine i Albanije koji su o tom planu i dalje raspravljali. Na kraju se od svega odustalo.

Ni savojski vojvoda ni papa nijesu imali dovoljno snage da bi se protiv Osmanlija angažovali u akciji takvih razmjera.

U prethodnom slučaju radilo se o konspiraciji crkvenih i političkih elita koja nije imala uticaj na šire mase stanovništva. Međutim, pokušaji da se uzimaju veći porezi nego što je bilo propisano izazivali su masovno ispoljavanje otpora. Ustanci brdskih i sjevernoalbanskih plemena s prijeloma 16. i 17. vijeka ispočetka nijesu imali nikakav odjek među Crnogorcima koji su imali široku autonomiju. Da bi se takve bune ugušile osmanskim provincijskim vlastima bila su potrebna znatna finansijska sredstva i vojna snaga. Zato je skadarski sandžakbeg Ali-beg Memibegović zahtijevao da poreze plaćaju i privilegovani Crnogorci. Oni su to, naravno, odbili, upozoravajući na svoja stara prava pismeno potvrđena u osmanskim fermanima. Nijesu htjeli učestvovati ni u gušenju ustanka brdskih plemena, tvrdeći da nijesu obavezni da ratuju izvan granica Stare Crne Gore. Računali su s tim da će skadarski sandžakbeg pokušati svoje zahtjeve realizovati silom. Njihovi glavari su posjetili kotorskog providura i zahtijevali da ne dozvoli Turcima da na njihovu teritoriju uđu preko mletačke države. U junu 1603. putem od Podgorice Ali-beg Memibegović s nekoliko stotina vojnika krenuo je u Crnu Goru. Glavna bitka se odigrala nedaleko od Lješkopolja. Crnogorci su ubili oko osamdeset Turaka i ranili su i samog sandžakbega. Bila je to njihova prva pobjeda protiv Turaka.

Ali-beg Memibegović je još nekoliko puta pokušao da prisili Crnogorce na plaćanje poreza. Dvije godine kasnije napao je grbaljski kraj, gdje je sa sličnim zahtjevima ostvario uspjeh. Zanesen tim uspjehom pokušao je ucjenjivati Crnogorce, ali opet nije uspio. Visoka Porta je 1606. opozvala Ali-bega, pošto nije uspio ugušiti bunu brdskih i sjevernoalbanskih plemena. I njegov nasljednik Mustafa-beg tražio je veći harač od propisanog, ali je postupao taktičnije. U maju 1609. godine Crnogorci su poslali svoje predstavnike u Carigrad, da bi se na njega žalili direktno sultanu. Predstavnici centralne vlasti su im kao i obično potvrdili da su u pravu. Međutim, Carstvo u to doba nije funkcionisalo jednako efikasno kao ranije. Provincijski predstavnici su ubrzo opet zahtijevali ono što nije bilo u skladu s ustanovljenim obavezama ni sa starim privilegijama, i pokušavali su to dosegnuti nasilnim putem.

Sve do polovine 17. vijeka Crnogorci i Turci su se često sukobljavali. Kao izgovor je uvijek služilo sakupljanje harača, s čijom zahtijevanom visinom se Crnogorci nijesu slagali, pozivajući se na stare privilegije i sporazume iz prethodnog vijeka. Takvi oružani sukobi vođeni su 1613, 1618, 1619, 1624, 1632, 1634, 1638, 1641. i 1642. godine. Međutim, nije uvijek bila riječ o samovolji turskih provincijskih predstavnika i kršenju starih prava. Postojao je i jedan ozbiljan razlog koji tadašnji Crnogorci jednostavno nijesu bili sposobni da shvate – inflacija. Naime, u prvoj polovini 17. vijeka jedan dukat – koji je po odluci stotinu godina ranije donesenoj trebala godišnje plaćati svaka porodica – nije više imao vrijednost 55 već 280 akči. I upravo toliko su počeli da zahtijevaju skadarski sandžakbegovi. Veliki vezir, u čiju nepristrasnost su Crnogorci dugo vjerovali, na kraju se složio sa zahtjevom skadarskog sandžakbega da prilikom sakupljanja harača u slučaju potrebe može uzimati taoce. Međutim, za Crnogorce koji se inače nijesu mnogo dvoumili ako je trebalo da polože život u borbi, bilo je, za njihovo shvatanje morala, neprihvatljivo zbog novca žrtvovati svoje saplemenike. Bilo je to neprihvatljivo iako se nije radilo o masovnim zarobljavanjima; savremeno svjedočanstvo jednog takvog slučaja govori, na primjer, o 11 talaca.

Pogoršavanje ekonomske i bezbjednosne situacije i prestanak važenja starih jasnih pravila koja su u Carstvu važila u većem dijelu 16. vijeka, od početka 17. vijeka motivišu Crnogorce na „četovanje“, kako su nazivali oružane pohode i pljačke van granica svoje teritorije. Na pohode su često išli u susjednu Hercegovinu, a naročito rado su napadali trgovačke karavane i skupljače harača. Nekad su napadali i na teritoriji katoličkog Dubrovnika koji je bio u vazalskom odnosu prema Osmanskome Carstvu. Usmena narodna tradicija je takve pohode opjevavala kao herojske podvige, a kasnije romantičarske interpretacije su ih tumačile kao primjere narodne borbe protiv turskih ugnjetača. Ali činjenica je da se Crnogorci na tuđoj teritoriji nijesu ni trudili da razlikuju pripadnike tamošnjih vjera i nijesu štedjeli ni hrišćansko stanovništvo kojem su manje-više nanosili istu štetu kao i muslimanskom stanovništvu. Na sličan neselektivan način su se ponašali i tzv. uskoci u oblasti sjevernog Jadrana, kao i druge paravojne formacije iz dinarskog pojasa. Tako je redovno pljačkanje bližih i udaljenijih susjeda, kojem je pogodovala dugotrajna nestabilnost u široj oblasti zapadnog Balkana, postalo uobičajeni i društveno prihvatljiv način izdržavanja.

Turci su 1609. godine uveli novu funkciju, funkciju tzv. crnogorskog spahije koji je trebao biti posrednik između sandžakbega i lokalnog stanovništva. Spahija, izabran iz redova lokalnih hrišćanskih glavara, trebao se brinuti da evidencija stanovništva bude uredna, sakupljati redovno harač, osiguravati nadničare za rad u grbaljskim solanama i u slučaju rata komandovati Crnogorcima koji su se borili na turskoj strani. Prvi crnogorski spahija postao je knez Vujo Raičev. To je trebalo biti praktično rješenje koje je odražavalo visoki stepen samouprave i nastojanje Osmanlija za jednostavnom i efikasnom kontrolom. Funkcija spahije postala je nasljedna: od 1620. do 1643. obavljali su je sinovi Vuja Raičeva, a onda i njegovi unuci Martin i Dragoje. Tradicionalne privilegije Crnogoraca, uključujući i zabranu dolaska turskih predstavnika na njihovu teritoriju bez sultanovog odobrenja, i dalje su važile. Mlečanima se nije sviđala mogućnost koja je bila u igri – da bi crnogorski spahija koji je bio jednoznačno smatran za turskog čovjeka mogao postati glavni politički autoritet u zemlji, pa su zato nastojali da ograniče njegov uticaj. Manje-više su ga ignorisali i u većoj mjeri su počeli da podržavaju cetinjskog mitropolita koji je za promjenu trebao da bude njihov „igrač". S njim su komunicirali kao s istinskim vladarom koji de fakto sjedi na nekadašnjem prijestolu Crnojevića. Crnogorske mitropolite većim dijelom 17. vijeka odlikovala je promletačka orijentacija i njihova pozicija je postepeno jačala.

O položaju Crne Gore u prvoj polovini 17. vijeka, funkcionisanju autonomnih organa i o aktivnoj odbrani starih privilegija svjedoče izvještaji o nekoliko incidenata s prijeloma 30-ih i 40-ih godina. Brdska plemena su 1637. ponovo podigla ustanak. Budući da ga nijesu mogli ugušiti, Turci su se obratili Crnogorcima, tražeći da se priključe njihovoj kaznenoj ekspediciji protiv ustanika. Crnogorski glavari su naravno prigovorili da bez odluke Opšteg crnogorskog zbora nemaju pravo da donesu takvu odluku. Zbor na kojem je učestvovalo oko dvije hiljade osoba došao je do zaključka da se Turcima neće pomagati jer po starim zakonima to nijesu obavezni. Turci su se takvim odgovorom morali zadovoljiti. Porast samopouzdanja kod Crnogoraca i postepenu eroziju povjerenja u carske institucije potvrđuje i činjenica da su ušli u konflikt ne samo s lokalnim muslimanima ili s provincijskim predstavnicima već i s centralnom vlašću koju su do toga doba respektovali. Naime, 1641–1642.

odbili su platiti čak i redovni harač, što su bili obavezni i prema starom sporazumu. To su bili prinuđeni učiniti tek nakon toga što su u Carigardu uzeli nekoliko crnogorskih poštanskih kurira za taoce.

U prvoj polovini 17. vijeka, u predvečerje dva duga i iscrpljujuća mletačko-turska rata koji su obilježili ostatak cijelog vijeka i svestrano uticali na dotadašnje odnose, Crnogorci su i dalje predstavljali privilegovanu grupu stanovništva koja je, uprkos rastu spoljnjeg pritiska, uspješno branila svoju samoupravu. Mjera njihove slobode prevazilazila je privilegije koje su zahtijevali pripadnici susjednih brdskih, hercegovačkih i sjevernoalbanskih plemena te plemena koja su živjela u mletačkom Primorju. Odnosi između Crnogoraca i Turaka u prvoj polovini 17. vijeka u više navrata su bili poremećeni raznim sukobima. Istovremeno, u nekim sferama došlo je do razvoja bližih odnosa s Mletačkom Republikom, iako je Crna Gora i dalje neosporno ostajala u sastavu Osmanskoga Carstva. Prilikom periodičnih sukoba i incidenata s lokalnim predstavnicima osmanske vlasti Crnogorci su postepeno sticali nova politička i vojna iskustva. Realnu poziciju zemlje dobro je opisao katolički misionar Frano Leonardi koji je u aprilu 1638. na osnovu vlastitih iskustava zapisao da Crna Gora doduše zvanično pripada Turcima, ali da je zapravo slobodna i da Turci na njenu teritoriju stupe malokad.

VJERSKI ODNOSI U 17. VIJEKU

U 17. vijeku na teritoriji današnje Crne Gore dolazi do izraženije islamizacije. Primjećivali su to i strani posmatrači koji su preko nje putovali. Naročito u nizijskim krajevima, u gradovima i uz glavne puteve srijetali su se s većim brojem muslimana. Udio islamiziranog stanovništva se najviše povećavao u ruralnim oblastima na sjeveru i u tek osvojenim krajevima oko Bara i Ulcinja. Tadašnji putopisci primjećuju da su lokalni muslimani prihvatili novu vjeru, ali da su sačuvali svoj maternji jezik i da održavaju odnose sa svojom hrišćanskom rodbinom. Jedan italijanski hodočasnik krajem 16. vijeka zabilježio je da ovdje svako u rodbini ima nekog Turčina (muslimana), bilo rođenog brata bilo nekog bliskog rođaka.

U oblastima pokraj Jadranskog mora koje su Osmanlije osvojile za vrijeme Kiparskog rata i dalje je slabio uticaj katoličke crkve. Prestali su

funkcionisati monaški redovi, crkvenu zemlju i imovinu prisvajaju ne samo muslimani već i lokalni katolici. Katedrala Svetog Đorđa u Baru pretvorena je u džamiju, a ista sudbina zadesila je i neke druge crkve. Barski nadbiskup morao je upravljati izvan područja svoje dijaceze. Prvi nadbiskup kojem su osmanske vlasti omogućile da dođe u vizitaciju grada i njegove okoline i prekontroliše stanje svoje kongregacije bio je početkom 17. vijeka Marin Bici. Vizitaciju mu je dogovorio njegov rođak koji je priješao na islam i radio kod sultana. Po njemu, Bar je 1610. godine imao 600 kuća naseljenih Turcima (muslimanima) i hrišćanima, kako katolicima, tako i šizmaticima (pravoslavnim). Hrišćana je bilo malo više od Turaka, a pravoslavnih šizmatika je bilo više nego katolika. Međutim, informacije ovog nadbiskupa i drugih katoličkih velikodostojnika kojima su Turci dozvolili posjete moramo uzimati s rezervom (Jovović 2005: 131). Naime, u lokalnim uslovima često je bilo vrlo teško razlikovati ko je zapravo pravoslavni, a ko katolik. Pripadnici obje konfesije su se miješali, njihovi običaju su se prožimali, katolički sveštenici su po pravilu izgledali isto kao pravoslavni sveštenici, katolici su normalno slavili *slave* (pravoslavni običaj slavljenja porodičnog sveca), svi su koristili julijanski kalendar, a i miješani brakovi među pripadnicima obje konfesije bili su sasvim uobičajeni. Za rigidnije katoličke posjetioce to je predstavljalo ozbiljno udaljavanje od vjere.

U Osmanskome Carstvu formalno su priznavana široka prava katolicima i pravoslavnima, ali o stvarnom obimu tih prava često je odlučivala samovolja lokalnih osmanskih predstavnika. Nakon nastanka Srpske patrijaršije, koja je bila pod čvrstom carskom kontrolom i nije bila smatrana za bezbjednosnu prijetnju, Osmanlije su bile tolerantnije prema pravoslavnima. Zbog nedostatka pripadnika katoličkog klera vjernici su se često obraćali brojnijim pravoslavnim popovima, a na kraju su često i prelazili na pravoslavlje. S obzirom na nestabilnost konfesionalnog identiteta i nisku obrazovanost seljaka, prelazak na drugu konfesiju je u očima lokalnih stanovnika imao manji značaj nego kod obrazovanih stranih klirika. Broj katolika na jugu današnje Crne Gore se smanjivao i zbog emigracije koja nije prestajala. Selili su se prije svega na mletačku teritoriju, obično u koordinaciji s mletačkim kancelarijama. Katoličke izbjeglice iz susjednih osmanskih oblasti po pravilu su slali u udaljenije krajeve opustjele zbog velikih epidemija, kao što je bila Istra. Na

smanjivanje broja katolika uticala je i trgovina robljem. Kao što navodi istoričar Ivan Jovović, „polovinom 17. vijeka s robljem su trgovali mnogi, naročito Turci, ali taj 'posao' nije bio tuđi ni hrišćanima, pa čak ni nekim katoličkim svećenicima koji su svoju hrišćansku braću (katolike i pravoslavne) prodavali bogatim trgovcima i zemljovlasnicima u gradove južne Italije." (Jovović 2005: 144–145). Istovremeno, dio katoličkog klera borio se protiv takve prakse.

Katolička crkva je pokušavala da spriječi gubitak svog uticaja. U Rimu je 1622. godine osnovana Kongregacija za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) koja je pored ostalog trebala da oblastima u kojima je katolička vjera bila ugrožena pomaže slanjem novih sveštenika. Međutim, njihov rad je nailazio na smetnje kod osmanskih ureda. Katolički sveštenici bili su sumnjičeni kao mletački špijuni. Do polovine 17. vijeka Turci su najveću toleranciju ispoljavali prema franjevcima, koji su još ranije u nekim djelovima osmanskog Balkana (naročito u Bosni i Hercegovini) zahvaljujući svojim pregovaračkim sposobnostima zadobili poseban status. Franjevci su bili praktično jedini sveštenici koji su povremeno išli među pripadnike sjevernoalbanskih i brdskih plemena, gdje su često cijele generacije živjele bez prisustva klera. Katolička crkva nije nailazila na probleme samo kod osmanskih ureda, često je nailazila i na ispoljavanja mržnje od strane pripadnika drugih vjera. Polovinom 17. vijeka relativno tolerantne odnose između muslimana i hrišćana narušavali su ratni sukobi, napetosti između velesila, ekonomske krize i lokalni razlozi.

Tokom prve polovine 17. vijeka narasli su značaj Cetinjskog manastira i političke uloge njegovih mitropolita s kojima su Mlečani pregovarali kao s glavnim predstavnicima zemlje. Cetinjske vladike su bile tijesno povezane sa zborom glavara. Tokom prve polovine 17. vijeka šire djelokrug svojih aktivnosti i van teritorije Stare Crne Gore. Budući da su bili nasljednici Zetske mitropolije, pod njihovu nadležnost formalno je spadao i niz drugih oblasti nekadašnje zetske države. Međutim, sad je Cetinjska mitropolija imala na njih takav uticaj kakav su pojedine vladike uspjele zadobiti. U to vrijeme vladike su bile aktivne naročito među pripadnicima brdskih plemena. Ta plemena su tada bila pretežno katolička, ali su kao i sjevernoalbanska plemena u njihovom neposrednom susjedstvu živjela bez crkvenog nadzora. Specifičan slučaj predstavljalo je pleme Kuča, prvobitno potpuno katoličko, koje je bilo nastanjeno

na slovensko-albanskom jezičkom pograničju. Neki njegovi pripadnici su govorili albanski, ali je po svemu sudeći većina plemena bila dvojezična. Vladika Ruvim je, po nekim kasnijim svjedočenjima, 30-ih godina 17. vijeka na pravoslavlje preokrenuo dio Kuča i mnogobrojno bratstvo Drekalovića, koje će se kasnije s ovim plemenom stopiti i dati mu dominantno pravoslavni karakter. Čini se da je glavnu motivaciju za ove misije crnogorske mitropolije među brdskim plemenima predstavljao strah od nastavka širenja islamizacije kojoj je pogodovao i dugotrajni nedostatak nadzora od strane katoličke crkve. Nakon što je početkom vijeka ugušen ustanak brdskih i malisorskih plemena pripadnici Kuča i drugih plemena počeli su da prihvataju islam u većoj mjeri nego ranije. Nakon što bi promijenili konfesiju zajedno sa svojim potomcima nastanjivali su se u drugim oblastima, naseljavali se u plodnije nizijske krajeve i na teritoriju kasnijeg Novopazarskog Sandžaka. Aktivnosti vladike Ruvima pomogle su održavanju hrišćanskog identiteta planinskih plemena koja će kasnije u svom duhovnom životu gravitirati prema Cetinju. Ta orijentacija je u povoljnim uslovima prerasla i u političku orijentaciju. Za razumjevanje tadašnjih konfesionalnih odnosa u cijeloj oblasti mora se istaknuti da su se u to vrijeme cetinjske vladike zbližile s Mlečanima i predstavnicima katoličke crkve, što je vrhunac imalo u pokušaju ustanovljavanja crkvene unije. Zato se predstavnici konkurentskog katoličkog klera uglavnom nijesu suprotstavljali aktivnostima cetinjskih vladika među brdskim plemenima.

Na Primorju se istovremeno pojačala aktivnost katoličke agitacije. Zahvaljujući težnjama kotorskog biskupa Vićenca Buće, plemenski zbor Paštrovića, koji su živjeli pod mletačkom vladom, priznao je 1636. godine papu za najvišeg crkvenog predstavnika. Bliske odnose s Rimom uspostavila je i Cetinjska mitopolija. Tadašnji vladika Mardarije, s obzirom na teške materijalne uslove svoje eparhije, propagirao je crkvenu uniju. Nezanemarljivu ulogu su imali i bliski odnosi cetinjskih vladika s Mlečanima, kao i lični uticaj misionara Frana Leonardija koji je za uniju htio pridobiti i patrijarha Pećke patrijaršije. Razgovori o uslovima primanja crkvene unije počeli su 1638. godine u Kotoru. Cetinjski vladika je zahtijevao od Rima istu platu kakvu su dobijali katolički biskupi u Osmanskome Carstvu. Pregovori su, što je za tadašnju situaciju bilo tipično, morali biti prekinuti jer su Turci zarobili vladiku Mardarija i držali ga kao taoca, dok im Crnogorci nijesu platili odštetu za otuđenu

robu koju su opljačkali od jednog trgovačkog karavana. Vladika Mardarije je 1639. godine napisao pismo papi Urbanu VIII u kojem je izrazio spremnost da prihvati crkvenu uniju. Ta odluka je oficijelno potvrđena 28. septembra 1640. u manastiru posvećenom Vavedenju Presvete Bogorodice u Mainama. S predstavnicima kongregacije dopisivao se i njegov zamjenik arhiđakon Visarion, koji će ga kasnije naslijediti na položaju vladike i u njegovim nastojanjima da održava dobre odnose s Rimom. Ideja unije je bila povezana i s planom prihvatanja mletačkog suvereniteta nad Crnom Gorom, o čemu su u to vrijeme razmišljali i Mlečani i cetinjske vladike. Priliku za realizaciju tog scenarija pružio je Kandijski rat (ili Rat za Krit, 1645–1669). Međutim, ideja crkvene unije nije imala dublje korijene ni među Crnogorcima ni među pristalicama plemena Paštrovića, a Katolička crkva, s obzirom na burna događanja koja su tu potresala regiju, više od pola vijeka nije imala mogućnosti da je propagira. Tako su Crnogorci i njihovi najbliži susjedi koji su živjeli u uskom mletačkom priobalnom pojasu zadržali svoj pravoslavni identitet, a eksperiment s unijom je vremenom pao u zaborav.

U periodu između Kandijskog i Morejskog rata (ili Sedmog tursko-mletačkog rata, 1684–1699) dolazi do daljeg zbližavanja katoličke i pravoslavne crkve. Papa Kliment X je u to vrijeme održavao vezu s pećkim patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem posredstvom barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića i crnogorskog vladike Ruvima III Boljevića. Zmajević, koji je od 1671. bio barski nadbiskup, poticao je iz Perasta u Boki Kotorskoj i održavao je dobre odnose s cetinjskim vladikama i hercegovačkim mitropolitima. Zmajević je slično kao i neki drugi obrazovani Bokelji i Dalmatinci katoličke vjeroispovijesti bio svjestan i šireg slovenskog prostora i srodnosti slovenskih jezika. S pozicije barskog nadbiskupa preferirao je korišćenje lokalnog jezika i u crkvenoj sredini, što je katoličku crkvu i njeno učenje trebalo približiti ljudima, kao što je to u toj oblasti bilo sa pravoslavljem. Nadbiskup Zmajević je prilikom jedne od vizitacija odobrene osmanskom vlašću posjetio ne samo barske katolike već i pravoslavni Manastir Prečista Krajinska u kojem je bio toplo dočekan, a kaluđeri su mu u znak poštovanja u svojoj crkvi odslužili liturgiju, što je tada bilo bez presedana. Nadbiskup izvještava da su tamošnji kaluđeri sopstvenim snagama izgradili kapelu za lokalne katolike čije vjerske potrebe su osmanske vlasti namjerno zanemarivale.

A kad je za promjenu 1673. godine patrijarh Pećke patrijaršije Arsenije III posjetio Budvu, nije zaboravio posjetiti franjevačku crkvu u kojoj je obdario sve prisutne sveštenike. Predstavnici katoličke i pravoslavne crkve koji su poticali iz lokalne sredine – za to doba, u vijeku kojeg su u evropskom kontekstu obilježili veliki vjerski ratovi – ispoljavali su veliku toleranciju i međusobni respekt.

Vjerski mozaik na prostoru današnje Crne Gore u 16. i 17. vijeku dopunjavali su Jevreji. Najviše vijesti o njima potiče iz Kotora. Od druge polovine 17. vijeka Jevreji se pojavljuju i u Ulcinju. Upravo taj piratski grad na periferiji Osmanskoga Carstva spojen je s čuvenim i kontroverznim poglavljem iz jevrejske istorije: riječ je o lažnom mesiji Šabetaju Cviju. Rođen je 1626. u Smirni (današnji Izmir) u porodici koja je pripadala drevnoj zajednici egejskih Jevreja, tzv. Romaiota (a ne sefardskih Jevreja koji su se u Osmansko Carstvo naselili u velikom broju nakon egzodusa iz Španije 1492. godine). Polovinom vijeka Šabetaj Cvi je povjerovao da je Mesija. Otišao je u Svetu zemlju u kojoj mu je to potvrdio uticajni kabalistički mističar Nathan iz Gaze. Sâm Šabetaj nije vodio nikakve pismene bilješke i suština njegovog učenja ni do danas nije potpuno jasna. Njegove pristalice su se spremale za masovni povratak u Palestinu. Vijesti o dolasku Mesije izazvale su veliki odjek naročito među Aškenazima, nad kojim su u to doba stravične zločine izvršili pobunjenici Bogdana Hmeljnickog u Ukrajini.

Šabetajova popularnost je podrivala pozicije ortodoksnog učenja te je naišla na osudu rabina. Na njihov podsticaj veliki vezir Ahmed-paša Ćuprilić je 1666. naredio da ga zatvore. Kad mu je sultan Mehmed IV dao da bira između smrti i prelaska na islam, radije je promijenio vjeru i uzeo ime Aziz Mehmed. Nakon toga bio je protjeran u jednu tvrđavu na obali Dardanela, gdje se oko njega okupio krug pristalica. Njegovo preobraćanje je u jevrejskom svijetu izazvalo šok i razočarenje, ali dio njegovih pristalica ostao mu je vjeran. Po njihovim tumačenjima Šabetajova promjena vjere shvaćena je kao mistični akt dubokog značenja. Dio njegovih sljedbenika je po njegovom uzoru primio islam. Prema nekim interpretacijama Šabetaj je vjerovao da se dio „božanske istine“ nalazi i u drugim religijama, i da će mu prihvatanje islama pomoći da sakupi još koju neophodnu „iskricu istine“ u interesu konačnog iskupljenja čovječanstva. Ipak, svoju staru vjeru nije sasvim napustio – možda je, s obzirom na to da je bio proganjan, postao kriptojevrej, odnosno da je islam primio čisto formalno, a

možda je stvarno krenuo unikatnim putem jevrejskoislamskog sinkretizma. Vijesti da njegovi sljedbenici i dalje praktikuju neke jevrejske običaje navele su osmanske vlasti da ga 1672. godine ponovo zatvore. Veliki vezir koji je bio iz porodice albanskog porijekla odlučio je da ga protjera u daleki Ulcinj. Šabetaj Cvi je živio u tzv. kuli Balšića u ulcinjskoj tvrđavi, gdje se i danas mogu vidjeti u kamen urezane Davidove zvijezde i drugi ornamenti sa sabatejanskom simbolikom. Poznato je da su njegovi sljedbenici brzo našli put do njega, kao i to da je on iz Ulcinja održavao kontakte s jevrejskom zajednicom iz Albanije. Između ostalog sačuvano je i pismo u kojem ih on moli da mu pošalju neke judaističke tekstove.

Šabetaj Cvi je preminuo 17. septembra 1676. godine u Ulcinju, dva mjeseca nakon svog pedesetog rođendana. Sahranjen je u skladu s muslimanskim običajima. Njegov navodni grob nalazi se na privatnoj parceli jedne muslimanske porodice. Smatra se da je to grob značajnog sveca i do danas ga obilaze muslimanski hodočasnici s Balkana i posljednji sabatejci, njegovi kriptojevrejski sljedbenici, poznati i pod turskim nazivom *dönme*. Pripadnici ove danas vrlo malobrojne zajednice mogu se naći uglavnom u Turskoj. To su potomci njegovih sljedbenika koji su javno primili islam, ali privatno nijesu prestali praktikovati judaizam i održavati Šabetajev kult. U Ulcinju su sabatejci živjeli od 17. vijeka. Većina ih je došla iz Soluna ili iz albanskih gradova Elbasana i Berata, u kojim je Šabetaj Cvi još za života imao sljedbenike. Pored njih, u grad, naročito u okolini pjace, naseljavali su se Jevreji koji su na standardan način praktikovali svoju vjeru. Danas u Ulcinju Jevreji praktično ne žive, ali neke od islamiziranih porodica čuvaju predaju o svom jevrejskom porijeklu kao i određene gastronomske običaje tipične za pripadnike judaizma. O nekoliko ulcinjskih porodica do danas se u lokalnoj sredini priča da tajno pripadaju među zadnje vjerne sabatejce.

KANDIJSKI RAT

Kandijski rat između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva izbio je 1645. i trajao je do 1669. godine. Nazvan je Kandijski po starom nazivu ostrva Krit (Candia), zbog kojeg je i došlo do rata. Borbe su vođene na mnogo mjesta na istočnom Mediteranu, a dio ratnih operacija vođen je i u Dalmaciji s Bokom Kotorskom i susjednim oblastima današnje

Crne Gore. Slično kao i ranije, nakon izbijanja rata Mlečani su Crnoj Gori i susjednim plemenskim teritorijama počeli posvećivati više pažnje, pokušavajući njihovo stanovništvo pridobiti na svoju stranu. U vrijeme izbijanja rata upravo je kulminirao niz sukoba Crnogoraca sa skadarskim pašom jer je od njih pokušavao da pokupi harač koji već drugu godinu zaredom nijesu plaćali. Crnogorci su 16. septembra 1645. odbili njegovu kaznenu ekspediciju u bici u kojoj je ubijeno preko stotinu Turaka. Mlečani su počeli da vrbuju Crnogorce i da agituju u susjednim plemenskim oblastima. Turci su istovremeno preduzimali manje napade na granicama s Crnom Gorom. Hercegovačka i brdska plemena stala su na mletačku stranu. Granična oblast između Stare Crne Gore i mletačkog priobalnog pojasa – Maine, Pobori i Grbalj – po odluci lokalnog stanovništva 1647. godine priključila se Mletačkoj Republici.

Crnogorski glavari su početkom 1648. godine, nakon razgovora s kotorskim providurom, odlučili pozvati Mletačku Republiku da preuzme protektorat nad Crnom Gorom. Tu odluku su podržali vladika Visarion Kolinović, spahija Martin Raičev i plemenski glavari kojih je tad bilo oko šezdeset. U pismu koje su uputili mletačkom duždu, doslovno pišu da to čine uprkos činjenici „da je pod turskom vlašću ova zemlja imala slobodu koju drugi nijesu imali. Kao što je cijelom svijetu poznato nijesu morali slati svoje sinove na turski dvor, izvan svoje domovine, da bi služili sultanu. Pored toga imali su i bezbroj drugih privilegija." Mletački protektorat su odlučili prihvatiti ako će im biti sačuvane slične privilegije kakve im je do tad garantovalo Osmansko Carstvo. Najvišeg predstavnika zemlje željeli su birati sami iz vlastitih redova, a Republika je tu funkciju trebala samo potvrđivati. Iako se o prijedlogu crnogorskih glavara prethodno raspravljalo s kotorskim providurom, mletački senat ga na kraju nije prihvatio. Ipak, ni nakon toga ideja o mletačkom protektoratu koja je izgledala kao jedina realna mogućnost kako se osloboditi osmanske vladavine nije pala u zaborav.

Početkom 1649. godine Mlečani su opsjeli Risan. U napadu su učestvovali i pripadnici hercegovačkih plemena iz okoline Nikšića. Nakon dvadesetodnevne opsade grad se predao. Ratnici iz Nikšičkog plemena osvojili su i Grahovo u unutrašnjosti te tako pomogli Mlečanima da steknu solidniju kontrolu nad većim dijelom Boke Kotorske i njenog neposrednog zaleđa. Hercegovački sandžakbeg morao je potiskivati

promletačku pobunu plemena u oblasti između Pive i Morače. Rasla je nada da bi Mlečani uz pomoć hrišćanskih plemena mogli preduzeti veću protivtursku akciju u unutrašnjosti. U avgustu 1649. na Cetinje je došao kotorski providur Filipo Boldo s odredom mletačkih vojnika. Došli su na poziv vladike koji se bojao moguće turske osvete. Spahija Martin Jovanov Vujović (negdje se navodi i kao Martin Raičev), koji je od svih crnogorskih glavara bio u najbližem odnosu s Turcima, prije njihovog dolaska pobjegao je iz zemlje. Providur Boldo je odlučio da produži dalje u unutrašnjost s namjerom da osvoji Podgoricu. Većinu svojih vojnika poslao je u pravcu Morače, međutim kod Lješkopolja su s velikim gubicima bili odbačeni. Nakon tog fijaska Boldo se povukao iza kotorskih zidina. Crnogorci koji su dolazak mletačkih vojnika shvatili kao signal za ustanak i spontano počeli napadati Turke, ostali su sami licem u lice s osmanskom osvetom. Međutim, skadarski paša nije htio da gubi snagu na pacifikaciju pobunjeničkih oblasti. Zadovoljilo ga je to da su Crnogorci platili harač. Harač je skupljao spahija kojem su prije toga Crnogorci u promletačkom zanosu zapalili kuću. Mlečani su definitivno odlučili da Martin Jovanov Vujović (Raičev) kao „turski čovjek" u interesu Republike mora biti ubijen. Nakon nekog vremena njihov emisar iz redova Crnogoraca ga je uspio ubiti. Međutim, time nije bila ukinuta funkcija spahije, i dalje ju je obavljao drugi predstavnik iz iste porodice.

Osmanska vojska je 1651. godine na prostoru današnje Hercegovine preduzela ofanzivu protiv Mlečana i njihovih lokalnih saveznika. Napadnut je i manastir Tvrdoš nedaleko od Trebinja, u kojem je bilo sjedište hercegovačkog mitropolita Vasilija Jovanovića. Mitropolit je pobjegao i sakrio se u pećini južno od današnjeg Nikšića, na teško pristupačnom mjestu pod planinom Ostrog, odakle je strateški pogled na dolinu kojom je vodio put iz Podgorice u Hercegovinu. Uz ulaz u pećinu izgrađen je živopisni manastir priljubljen uz skoro vertikalnu liticu. Svojim iscjeliteljskim sposobnostima stekao je veliki ugled. Preminuo je 1671, a sedam godina kasnije proglašen je za sveca. Manastir Ostrog, gdje se čuvaju njegove mošti, danas je jedno od najposjećenijih hodočasničkih mjesta na Balkanu a Sv. Vasilije Ostroški u Crnoj Gori i u široj regiji spada među najpoštovanije pravoslavne svece.

Tokom prve polovine 50-ih godina 17. vijeka Mlečani su već izgubili većinu svog uticaja među brdskim, hercegovačkim i crnogorskim pleme-

nima. Kandijski rat se nastavljao, ali u oblasti jugoistočnog Jadrana mletačke akcije nijesu imale nikakvih značajnijih uspjeha. Pokazalo se da su Osmanlije, naročito u unutrašnjim oblastima, i dalje u preimućstvu. Crnogorci su licem u lice s brojno nadmoćnijim neprijateljem ostajali mirni. Crna Gora je periodično bila zaleđe iz kojeg su Turci preduzimali napade na Kotor. Lokalno stanovništvo moralo je hraniti vojsku, pomagati s prijevozom oružja, a povremeno nije moglo izbjeći ni nasilnu regrutaciju u tursku vojsku. Iako je Krit, po kojem je cijeli rat dobio ime, još 1648. godine pao u osmanske ruke, centralne vlasti iz Carigrada i Venecije su zadrto nastavljale s borbama još naredne dvije decenije. Na području osmansko-mletačkog pograničja uz istočnu obalu Jadrana iz godine u godinu su rasli ljudski i materijalni gubici, brojne oblasti su opustjele, a u drugima je zavladala anarhija. Lokalni predstavnici na obje strane granice gubili su kontrolu nad sopstvenim stanovništvom. U Boki Kotorskoj su se na primjer tokom rata formirale dvije konkurentske baze pirata koje su bile potpuno van kontrole od bilo čije vlasti: hrišćanski Perast i muslimanski Herceg Novi. Pirati iz oba grada borili su se međusobno i u Boki Kotorskoj i daleko od njenih obala, bez ikakvih skrupula napadali su i druge brodove, a od njihovih napada nije bilo pošteđeno ni stanovništvo na kopnu, naročito u susjednoj Dubrovačkoj Republici. Kako je vrijeme prolazilo osmanske i mletačke provincijske elite su na nastavak rata gledale sa sve manje oduševljenja. Daleko od oba glavna grada, ovdašnji sandžakbegovi, providuri i ostali lokalni predstavnici u više navrata su pokušavali da obnove osnovne uslove za funkcionisanje lokalne privrede i međusobnu koegzistenciju. U zajedničkom interesu obje strane bilo je prije svega odstranjivanje razbojnika i pirata koji se doduše, po potrebi, nijesu ustručavali pretvarati u borce za islam ili hrišćanstvo, ali ih niko nije mogao kontrolisati. Sveopšti umor od rata bio je motivacija za razna lokalna primirja. Prilikom pregovaranja o uslovima primirja u Boki Kotorskoj između hercegovačkog sandžakbega Ali-paše Čengića i dalmatinskog providura Antonia Bernarda, Čengić je izrazio nadu da je „uprkos ratu između Presvijetle Mletačke Republike i sultana moguće da stanovnici ovog zaliva žive u miru".

Međutim, baš u to doba centralne vlasti u Carigradu odlučile su da se za poraz koji je osmanska flota pretrpjela u bici kod Dardanela osvete novom pobjedom na kopnu. Za mjesto na kojem se ta bitka trebala odi-

grati izabrali su Dalmaciju i oblast Boke Kotorske. U okviru priprema za veliku ofanzivu Porta je izvršila i neke kadrovske promjene. Za novog skadarskog sandžakbega imenovan je bivši janjičarski aga Varlac, koji je ispoljavao poželjnu ratobornost. Međutim, njegov prethodnik, paša Jusufbegović, odbio je da mu ustupi svoje mjesto, između ostalog i zato što je prije toga Porti dobro platio da ga ostavi na tom lukrativnom položaju. U sukob su se uključili i Crnogorci i brdska plemena koja su bila na strani starog sandžakbega i krenuli su na Skadar da mu pomognu. Primirje između Varlaca i Jusufbegovića, čiji konflikt oko položaja je prijetio da preraste u regionalno krvoproliće, posredovao je Ali-paša Čengić. Čengić je takođe bio na strani Jusufbegovića s kojim je bio i u rodbinskoj vezi. Varlac je postavljen za vrhovnog zapovjednika ratne operacije čiji cilj je bio osvajanje Kotora, glavnog mletačkog uporišta na južnom Jadranu. Jusufbegović i Čengić su naizgled podržavali ratne težnje koje je pokretala sama Porta. Čengić je zapravo na sve moguće načine sabotirao da bi se Varlac pokazao kao loš vojskovođa i pao u nemilost Porte. Polovinom aprila 1657. godine vojska skadarskog paše ulogorila se na Cetinju. Crna Gora je tako opet postala baza za napad na Kotor sa svim negativnim posljedicama koje je to donosilo lokalnom stanovništvu, uključujući i nasilnu mobilizaciju. Kotor je napala vojska od 10.000 vojnika i opsijedala ga je dva mjeseca. Hercegovački paša Čengić je naravno posredstvom kurira bio u kontaktu s mletačkom posadom u okruženju i slao joj je informacije o turskim planovima. Kotor je odolio napadima i Varlac koji se nije najbolje snašao u lokalnim uslovima otišao je neobavljenog zadatka. Na mjesto skadarskog sandžakbega se ubrzo vratio Jusufbegović. Ova epizoda ne samo da ilustruje intrige u redovima osmanske elite u specifičnom kontekstu Kandijskog rata, već se u njoj nazire i napetost između predstavnika lokalne vlasti i Carigrada koja će u narednim decenijama da se povećava, sve dok u 18. vijeku neki od lokalnih predstavnika, uključujući i skadarskog pašu, ne dosegnu takoreći nezavisnost od sultana, a u nekim slučajevima čak i nasljednost svoje funkcije.

Krajem 1660. godine cetinjski mitropolit je ponovo oživio ideju o prihvatanju mletačkog suvereniteta. Ovaj put je čak došlo i do potpisivanja sporazuma između crnogorskih glavara i Republike. Ali uprkos formalnom prihvatanju mletačkog suvereniteta nijesu uslijedili nikakvi dalji

koraci koji bi vodili njegovom ostvarenju. Crnogorci su 1663. godine ponovo morali platiti redovni porez Turcima. Početkom 60-ih godina 17. vijeka ponovo izbijaju nemiri na teritorijama plemena izvan Stare Crne Gore. Hercegovački sandžakbeg je tek 1662. godine ugušio njihovu pobunu. Tokom posljednjih godina Kandijskog rata Crnogorci su prema okolnostima bili naklonjeni Mletačkoj Republici ili su ispoljavali prinudnu lojalnost Osmanskome Carstvu. Dalmatinski generalni providur posjetio je 1665. godine Kotor, gdje se sreo s cetinjskim vladikom. Odnose s Crnogorcima opisao je kao zadovoljavajuće. U to vrijeme Republika je spahiji i dvojici istaknutih glavara isplaćivala redovnu mjesečnu platu. U posljednjim ratnim godinama direktni oružani sukobi bili su sporadični, ali su zato cijelu ovu oblast zadesile prirodne katastrofe. U Crnoj Gori pojavila se kuga. Njenu epidemiju su pokušavali zaustaviti na drastičan način: obitavališta bolesnih spaljivana su zajedno s njihovim stanovnicima. U novembru 1667. godine snažan zemljotres je pogodio jadransku obalu. Pored Dubrovnika, najteže je nastradao upravo Kotor u kojem su razorene tri četvrtine svih zgrada. Razoreni su bili i drugi gradovi: Budva, Herceg Novi, Perast i njihovo zaleđe. Zbog posljedica Kandijskog rata došlo je do smanjenja broja stanovnika u cijeloj oblasti. Djelimično se radilo o direktnim žrtvama rata, djelimično je bila riječ o posljedicama migracije iz crnogorske unutrašnjosti na mletačku teritoriju. Mnogi hajduci, protivturski ratnici iz redova crnogorskih, hercegovačkih i brdskih plemena, za vrijeme rata su se naselili u sigurniju Boku Kotorsku. Njihovo najpoznatije „gnijezdo“ postao je Perast. Prilikom svojih pljačkaških napada prodirali su duboko u unutrašnjost. Nastojeći da se odbrane od njihovih napada, Turci su u toku Kandijskog rata na rijeci Tari osnovali utvrđeni grad Kolašin. Drugi migracijski talas odvijao se u koordinaciji s mletačkim uredima i usmjeravan je na Istarsko poluostrvo. Stanovništvo porijeklom iz današnje Crne Gore u većem broju se naselilo između ostalog u Peroju, gradiću nedaleko od Pule, koji je prije toga opustošila epidemija kuge. Dok su se u drugim gradovima Istre potomci izbjeglica iz Kandijskog rata davno asimilovali, crnogorska zajednica u Peroju nije izgubila svijest o svom porijeklu. Tradiciju i pravoslavnu vjeru sačuvali su do danas.

Mir između Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike potpisan je 6. septembra 1669. godine. Mlečani su priznali gubitak Krita, međutim

na jugoistočnoj obali Jadrana sačuvali su svoje pozicije. Dugogodišnji sukob završio je manje-više povratkom na predratno stanje iz 1645. godine. Crnogorci su još nekoliko godina nakon rata odbijali da Turcima plaćaju harač. Argumentovali su to time da se njihova zemlja nalazi pod mletačkim, a ne turskim suverenitetom. Mlečani, nakon potpisivanja mirovnog sporazuma s Turcima, nijesu polagali pravo na Crnu Goru, iako su s njenim predstavnicima nastojali da održavaju prijateljske odnose. Beglerbeg Rumelije, najviši osmanski predstavnik za oblast Balkana, 1671. godine tražio je od kotorskog providura da Crnogorcima objasni da njihova teritorija i dalje pripada Osmanskome Carstvu. Mlečani su tada uspjeli uvjeriti crnogorske vođe da Osmanlijama radije plate harač.

MOREJSKI RAT

Osmanska vojska je 1683. godine poražena kod Beča i Habsburško Carstvo je u Ugarskoj priješlo u ofanzivu. Pod utiskom tih vijesti domaće stanovništvo u Dalmaciji se podiglo na ustanak i masovno je počelo nuditi svoje usluge Mletačkoj Republici koja se u aprilu iduće godine pridružila habsburško-poljskoj protivturskoj koaliciji. Mletačko-turski rat s kraja 17. vijeka koji je bio dio hrišćansko-osmanskog sukoba širih razmjera, ušao je u istoriju pod nazivom Morejski rat, po Moreji – starom nazivu za Peloponesko poluostrvo. Njegovim osvajanjem Mlečani su htjeli nadoknaditi gubitak Krita ali za veći sukob u oblasti istočnog Jadrana nijesu bili spremni. U vojnu alijansu koja se nazivala Sveta liga stupili su prije svega zbog toga jer s obzirom na svoje dugotrajne interese nijesu mogli ostati neutralni i čekati da druge hrišćanske države, a naročito Habsburška Monarhija, podijele između sebe osmansku teritoriju u jugoistočnoj Evropi. Republika Svetog Marka je na početku sukoba na prostoru Dalmacije i današnje crnogorske obale raspolagala vrlo ograničenim brojem vojnika. Uz svoju flotu Mlečani su se uzdali prije svega u nove oružane snage koje su formirali djelimično od plaćenika iz raznih zemalja i većim dijelom od lokalnih južnoslovenskih ratnika (hajduka ili uskoka) koji su im se spontano pridruživali. Zato su u redovima balkanskog hrišćanskog stanovništva u zaleđu svojih primorskih posjeda razvili intenzivnu protivtursku agitaciju.

Kotorski providur Antonio Zeno pokušao je nagovoriti i vođe Crnogoraca i hercegovačkih plemena da podignu masovni ustanak protiv Turaka. Crnogorci su itekako bili svjesni slabosti Republike. Nijesu zaboravili ni svoja iskustva s pragmatičnim ponašanjem Mlečana za vrijeme Kandijskog rata. Vladika Ruvim Boljević i drugi poglavari bili su vrlo oprezni. Na sastanku s providurom u Kotoru zahtijevali su da Mlečani prvo napadnu na Herceg Novi i tako dokažu da su zaista spremni da ratuju. Crnogorski mitropolit je naredio da se u Kotor dovede grupa turskih zarobljenika, a glavari su na sastanak donijeli i odsječene turske glave da bi nedvosmisleno potvrdili da za razliku od Mlečana s Turcima sami već vode borbu. Veće ratne operacije u regiji počele su tek nakon višemjesečnih priprema. Mlečani su u avgustu 1684. stvarno napali Herceg Novi čija posada je izdržala u tvrđavi, ali veći dio grada je bio zapaljen. Jedinice sastavljene uglavnom od južnoslovenskih hajduka pod vođstvom harambaše Baja Pivljanina – koji je poticao iz plemena Piva i već prije toga se u borbama na mletačkoj strani istakao na nizu mjesta u Dalmaciji – osvojile su Risan. Otad je mjesto trajno ostalo u mletačkim rukama. Ti događaji su raspršili nepovjerenje hrišćanskih plemena u unutrašnjosti. Na stranu Mletačke Republike priklonila se većina Stare Crne Gore, Nikšići, Drobnjaci, Banjani i Pivljani. Neke rubne oblasti Stare Crne Gore i brdska plemena naseljena u blizini Podgorice ostala su neutralna jer su Turci povremeno uspijevali zarobiti neke od njihovih saplemenika i držati ih kao taoce.

Nedugo nakon izbijanja Morejskog rata novi skadarski sandžakbeg postao je energični Sulejman-paša Bušatlija (alb. Bushatli) koji je od Crnogoraca zahtijevao aktivnu potvrdu vjernosti Carstvu pa je naredio vladici da zajedno s istaknutim glavarima dođe u Skadar da mu se pokloni. Mitropolit je zbog toga sazvao Opšti crnogorski zbor koji je odbio Sulejmanov zahtjev. Nakon toga skadarski sandžakbeg je samo čekao povoljan trenutak da organizuje kaznenu ekspediciju. Početkom 1685. godine umro je vladika Ruvim. Njegov nasljednik Visarion III Borilović u proljeće je krenuo u Peć gdje ga je za cetinjskog mitropolita hirotonisovao srpski patrijarh Arsenije III Čarnojević. Sulejman-paša je njegovo odsustvo iskoristio za napad. Mlečani su Crnogorcima u pomoć poslali odred sastavljen od bokeljskih hajduka i pripadnika hercegovačkih plemena kojima je komandovao Bajo Pivljanin. Crnogorci i njihovi save-

znici su se u maju sukobili s osmanskom vojskom na Vrtijeljci nedaleko od Cetinja, ali su pretrpjeli težak poraz. U bici je pao i Bajo Pivljanin (glava strašnog „turkobije" bila je javno izložena u dvorištu ispred sultanove palate u Carigradu), a Sulejman-paša Bušatlija je ušao u Cetinje. Lokalno stanovništvo mu je moralo platiti harač i predati taoce koji su trebali biti pogubljeni u slučaju da se njihovi saplemenici ponovo priključe Mlečanima. Neki Crnogorci su bili nasilno mobilizovani u tursku vojsku. Sulejman-paša ostao je na Cetinju samo četiri dana i onda se vratio u Skadar. Crnogorci i pripadnici okolnih plemena nijesu skrivali svoju ogorčenost zbog toga što Mlečani nijesu poslali na Cetinje regularne trupe i što su svu odbranu prepustili južnoslovenskim dobrovoljcima. Uprkos tome, nakon povratka iz Peći vladika Visarion III uputio se u Kotor, da bi potvrdio da savezništvo s Mlečanima i dalje važi.

Mlečani su 1687. godine preduzeli napad koji je imao za cilj definitivno osvajanje Herceg Novog. Ostale gradove u Boki Kotorskoj su već imali pod kontrolom. Turci nijesu raspolagali dovoljnim sredstvima da bi mjesto mogli dugotrajno opskrbljivati morskim putem. Hajduci koji su se borili na mletačkoj strani napali su Hercegovinu i zajedno s mjesnim plemenima odsjekli su Herceg Novi od njegovog osmanskog zaleđa. Uprkos porazu koji su pretrpjeli dvije godine ranije, mletačkim snagama pridružilo se i nekoliko stotina crnogorskih ratnika koji su sprečavali dolazak turskog pojačanja kopnenim putem. Turci u Herceg Novom mogli su se pouzdati samo na pomoć katoličkog Dubrovnika koji je bio vazal Carigrada i kojem nije odgovaralo širenje vlasti njegovih mletačkih trgovačkih rivala. Početkom avgusta 1687. s ostrva Hvara doplovila je velika mletačka flota koja je grad danima bombardovala iz topova. Iscrpljeni branitelji Herceg Novog predali su se 30. septembra i tako su Turci bili potpuno potisnuti iz Boke Kotorske. Protjerano muslimansko stanovništvo iz Herceg Novog, Risna i njihove okoline naselilo se u unutrašnjosti, naročito oko Nikšića. S oružjem u ruci u borbama je učestvovao i barski nadbiskup Andrija Zmajević. Nakon osvajanja Risna i Herceg Novog okupljenim hrišćanima s minareta lokalnih džamija govorio je o značaju tih pobjeda, a jednu od džamija posvetio je u crkvu. Nadbiskup je očekivao da će Mlečani uspjeti osvojiti i Bar u kojem je bilo njegovo sjedište. Međutim, umro je 1694. godine, a da se njegov san nije ostvario. Tokom Morejskog rata Republika Sv. Marka više nije osvo-

jila nijedan grad u ovoj oblasti. U Baru i njegovoj okolini je, nasuprot tome, pod uticajem ratnih događanja došlo do novog talasa islamizacije. Grad je definitivno dobio orijentalni karakter. Nakon toga katolici su preživljavali prije svega u okolnim seoskim oblastima.

U septembru 1687. godine skadarski sandžakbeg krenuo je u novi pohod protiv Crnogoraca, ali ovaj put je bio odbijen. Tokom 1688. prilikom pokušaja skupljanja harača u oblasti plemena Kuča, sandžakbegova vojska je pretrpjela još tri poraza. Kuči su uspjeli osvojiti tvrđavu Medun koja je bila glavno tursko uporište u oblasti. Islamizirani stanovnici koji su tu živjeli u velikom broju izbjegli su u Podgoricu i druge oblasti u kojima je turska vlast bila stabilnija. Nije ni čudo da je u vezi s osmanskim neuspjesima koji su se ponavljali, kao i s rastom mletačkog prestiža, raslo i samopouzdanje hrišćanskih plemena. Godine 1688. sastao se Opšti crnogorski zbor koji je u takvoj atmosferi donio odluku o zvaničnom prekidanju odnosa s Osmanskim Carstvom i primanja mletačkog suvereniteta. Dokument su potpisali vladika Visarion III i niz istaknutih glavara. Ovaj put Crnogorci nijesu formulisali konkretne uslove za prihvatanje protektorata. S obzirom na rat koji je bio u toku radilo se prije svega o novom definisanju odnosa između Crne Gore i Republike Sv. Marka koji su trebali biti temelj za intenzivniju vojnu saradnju. Mletačke interese na crnogorskoj teritoriji reprezentovao je guvernadur (*governatore*) Zane Grbičić koji je imao zadatak da organizuje zajedničke protivturske akcije lokalnih jedinica. Memorandum o zbacivanju turske i prihvatanju mletačke vlasti iz 1688. jedan je od kamena međaša u državnopravnoj istoriji Crne Gore, bez obzira na činjenicu što će oslobađanje zemlje od Turaka biti znatno duže i zamršenije nego što je to iko tada mogao zamisliti.

Nakon što je 1688. godine Habsburško Carstvo osvojilo Beograd, vojska Svete lige krenula je u veliku ofanzivu na sjeverne i sjeveroistočne oblasti današnje Crne Gore i uspjela je prodrijeti duboko u balkansku unutrašnjost. Rožajska oblast, čije je tadašnje stanovništvo uglavnom bilo hrišćansko, 1689. godine našla se pod kontrolom vojske kojom je komandovao habsburški general Pikolomini (Eneas C. Piccolomini). Lokalno stanovništvo, pravoslavni Sloveni i pripadnici albanskog katoličkog plemena Klimenti, masovno se priklonilo hrišćanskoj vojski iz srednje Evrope. Međutim, krajem godine situacija se preokrenula. Bor-

benu sposobnost vojski Svete lige oslabila je epidemija kuge kojoj je ubrzo nakon osvajanja Prizrena podlegao i vrhovni komandant Pikolomini. Osmansko Carstvo je nakon višegodišnjih poraza uspjelo konsolidovati svoje oružane snage. Bitka kod Kačanika završena je turskom pobjedom. Nakon nje hrišćanska vojska se počela povlačiti s centralnog Balkana na sjever. Zato su se sjeverni i sjeveroistočni krajevi današnje Crne Gore 1690. godine, isto kao i susjedno Kosovo i većina Srbije, ponovo našli pod vlašću Osmanlija. Nakon svršetka rata koji je izazvao masovna pomjeranja stanovništva (uključujući i veliku seobu Srba s Kosova u južnu Ugarsku pod vođstvom patrijarha Arsenija Čarnojevića), u ove oblasti naselile su se izbjeglice i došlo je do novog talasa islamizacije, što je izrazito promijenilo dotadašnju demografsku i vjersku mapu regije.

Udružene crnogorsko-mletačke snage na podsticaj vladike Visariona III 1691. godine napale su i razorile tursku tvrđavu kod Rijeke Crnojevića. To je izazvalo skadarskog sandžakbega da poduzme osvetu. Iduće godine ratoborni mitropolit je preminuo. Prije nego što je bio izabran njegov nasljednik, Sulejman-paša Bušatlija je 1692. opet krenuo na Cetinje. Ovaj put je bio dobro pripremljen. Kotorski providur Nikola Erico (Nicolo Erizzo) poslao im je u pomoć jedinicu mletačkih vojnika. Kad se sandžakbeg s vojskom probio skroz do Cetinja, iz Skadra mu je stiglo pojačanje pod vođstvom njegovog sina. Crnogorske i mletačke snage se nijesu uspjele oduprijeti osmanskim napadima i Sulejman-paša Bušatlija je sa svojom vojskom po drugi put ušao u Cetinje. Tada je pod nejasnim okolnostima došlo do eksplozije u Cetinjskom manastiru kojeg je osnovao Ivan Crnojević. Prvobitna manastirska zgrada je praktično cijela razorena. Sačuvani izvori se slažu da su ga u vazduh digli Mlečani, a ne Turci. Prema izvještaju koji je generalni providur Dalmacije podnio Senatu, Mlečani i Turci dogovorili su se oko uslova povlačenja, ali prije nego što su se povukli u manastiru su sakrili eksploziv. Kad su 28. septembra u njega ušli Turci na čelu sa skadarskim pašom došlo je do snažne eksplozije i cijeli kompleks je bio uništen. Poginuo je veliki broj Turaka računajući i nekoliko zapovjednika, a sâm Sulejman-paša Bušatlija bio je ranjen. Sjedište cetinjskog mitropolita doživjelo je istu sudbinu kakva je pet godina prije toga, u istom ratu, zadesila atinski Partenon. I nakon ovog poraza od skadarskog paše, crnogorske vođe su i dalje smatrale Mlečane za svoje saveznike. Međutim, s obzirom na sve-

opštu iscrpljenost u posljednjim godinama rata više nijesu preduzimali neke značajnije zajedničke akcije.

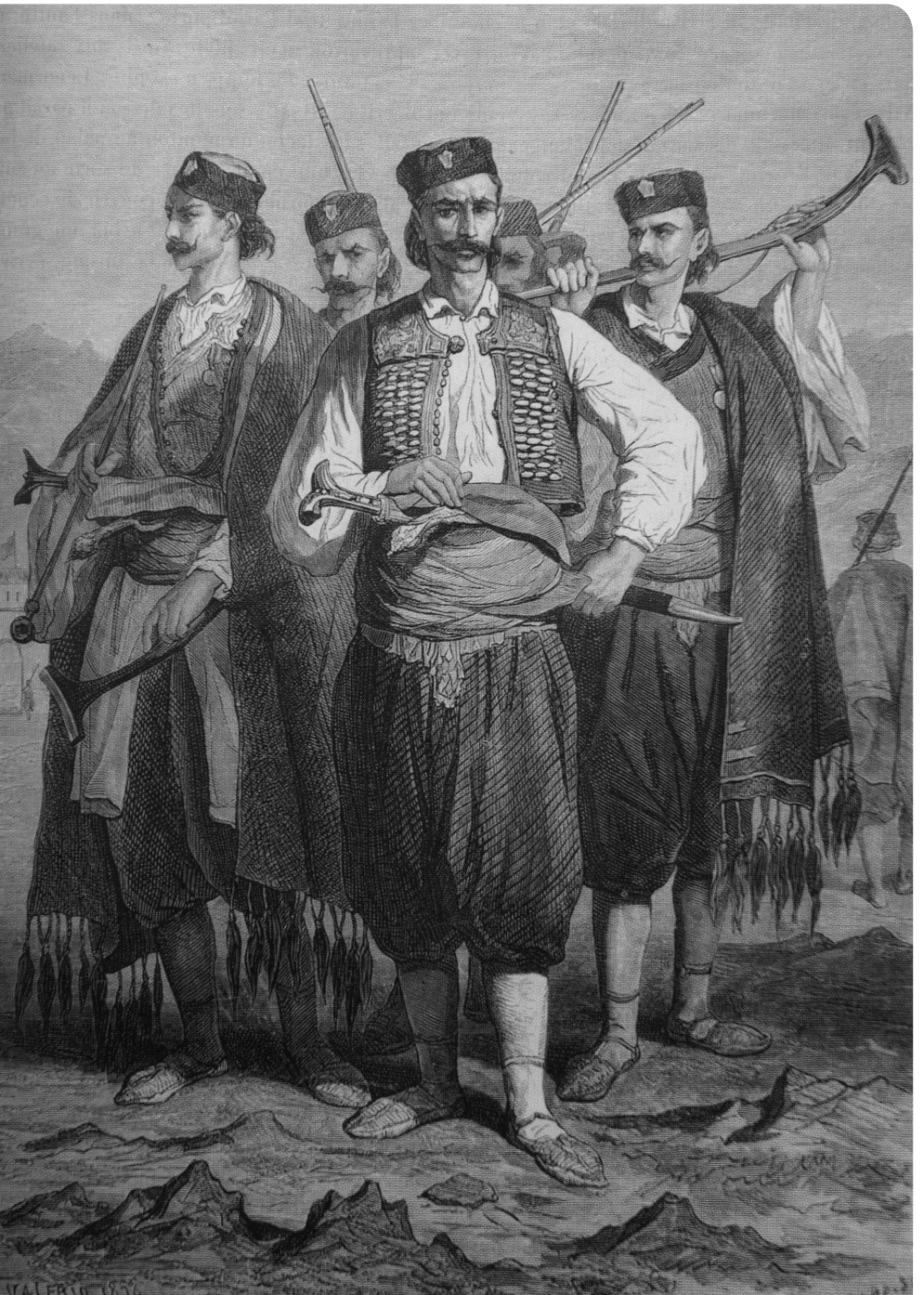
Posljednji čin u Morejskom ratu na današnjoj crnogorskoj obali bio je pokušaj Mlečana iz 1696. godine da osvoje Ulcinj. Međutim, on je slično kao i u Kandijskom ratu 1663. godine završio potpunim fijaskom, iako su Mlečani na kraju za određeni uspjeh smatrali i činjenicu da su gradu nanijeli štetu od koje će se njeni stanovnici neko vrijeme morati oporavljati. Naime, Ulcinj je u 17. vijeku bilo sjedište opasnih pirata koji su napadali mletačke i druge trgovačke brodove na Jadranu i u drugim djelovima Sredozemlja. S obzirom na veliko smanjenje broja stanovnika do kojeg je došlo nakon pada Ulcinja u osmanske ruke za vrijeme Kandijskog rata, u grad se postepeno naseljavalo šaroliko stanovništvo – ne samo muslimani iz bliske unutrašnjosti, kao što se događalo u takvim slučajevima, nego i grupe doseljenika iz udaljenih krajeva Osmanskoga Carstva i Sredozemlja, uključujući Berbere i crnce koji su bili porijeklom čak iz okoline Čadskog jezera i čiji potomci žive u Ulcinju do danas. Polovinom 17. vijeka u gradu više nije živio nijedan hrišćanin. U periodu mira između Kandijskog i Morejskog rata ulcinjski pirati napadali su mletačke brodove isto kao da rat i dalje traje. Zbog protesta mletačke diplomatije Porta je 1674. i 1677. naredila da se spale ulcinjski piratski brodovi, ali to im uopšte nije pošlo za rukom. Ni mletački napad iz 1696. nije imao nikakav značajniji efekat.

Rat između saveznika iz Svete lige (Habsburška Monarhija, Mletačka Republika, Poljska i Rusija) i Osmanskoga Carstva završio je potpisivanjem Karlovačkog mira 26. januara 1699. godine. Nove granice su manje-više kopirale liniju fronta u trenutku sklapanja mira. Osmansko Carstvo je imalo velike teritorijalne gubitke i praktično je bilo potisnuto iz srednje Evrope, a i njegovi posjedi na Balkanu bili su djelimično reducirani. Mirovni sporazum potvrdio je mletačku vlast u cijeloj Boki Kotorskoj. Međutim, Mlečani su se morali odreći svih svojih posjeda u unutrašnjosti tadašnje Hercegovine, uključujući i Grahova, i odlazili su nevoljno i polako. Povlačenje mletačkih snaga izazvalo je veliko razočarenje i strah lokalnog pravoslavnog stanovništva koje se godinama borilo na njihovoj strani. Definitivno razgraničenje između Republike Sv. Marka i Osmanskoga Carstva u oblasti Dalmacije i Boke Kotorske završeno je 14. februara 1701. godine. Nova granica poznata je pod na-

zivom Grimanijeva linija, po imenu mletačkog generalnog providura koji je nadzirao razgraničavanje.

Dugotrajni rat je Crnu Goru opustošio. Velike rane nanijeli su prije svega pohodi Sulejman-paše Bušatlije i njegovo osvajanje Cetinja iz 1692. godine. Uprkos tome ubrzo je započeta obnova Cetinjskog manastira nedaleko od prvobitne lokacije na strateški povoljnijem mjestu. S obzirom na to da je cijela Boka Kotorska pripala Mlečanima, bezbjednosna situacija u zalivu se umirila i u primorskim oblastima naredni period je obilježio razvoj, što je zbog trgovačkih veza Crnogoraca s tim oblastima i za njih imalo određeni značaj. U Morejskom ratu usavršena je tradicija zajedničke borbe više plemena protiv Osmanlija, i to uključujući i brdska i hercegovačka plemena koja su bila izvan granica Stare Crne Gore. Uprkos odluci Opšteg crnogorskog zbora iz 1688. o pripajanju Mletačkoj Republici, Crna Gora je i dalje ostala u sastavu Osmanskoga Carstva. Ali za vrijeme Morejskog rata veze Crne Gore s Carstvom su još više oslabile. Nakon tog rata Turci više nikad nijesu uspjeli ustanoviti neku samostalnu instituciju ili imenovati svog predstavnika čijim posredstvom bi vladali. Funkcija crnogorskog spahije se tokom rata ugasila. Posljednji spahija Drago Nikolić je 1684. priješao na stranu Mlečana. Turci su odustali od novih administrativnih eksperimenata na buntovnoj teritoriji. Od kraja 17. vijeka svekolika osmanska uprava Crne Gore ograničena je na uzimanje poreza. Mjesno stanovništvo periodično je bilo prinuđeno da ga plaća, ali to nikad nije bilo moguće bez pritisaka i nasilja. Crnogorske vođe više nijesu smatrali svoju zemlju za sastavni dio Osmanskoga Carstva. Međutim, nekoliko pokušaja priključivanja Mletačkoj Republici završilo je fijaskom. Nakon iskustava iz Kandijskog i Morejskog rata, Crnogorci više nijesu mnogo vjerovali svojim hrišćanskim susjedima ili su ih čak smatrali vjerolomnim. Zato je Crna Gora u 18. vijeku na pograničju dvaju velesila krenula svojim sopstvenim, specifičnim putem faktičke nezavisnosti iz koje će stotinjak godina kasnije nastati prava državnost.

CRNA GORA KAO NEZAVISNA OBLAST POD VLADAVINOM MITROPOLITA

PATRIJARHALNI MENTALITET PLEMENSKIH ZAJEDNICA

Pokretni, polunomadski način života u cikličnom ritmu sezonske ispaše, zajedno sa slabljenjem osmanske vlasti i posljedicama mletačko-osmanskih ratova iz 17. vijeka, podstakli su razvoj određenih specifičnosti u crnogorskoj tradicionalnoj zajednici: laka ulaženja u sukob sa susjednim zajednicama i susjedima, odlaženja u pljačkaške pohode (četovanje) i napadanja karavana, kao i razvoj kulta ratničkog mentaliteta s akcentom na junaštvo i čast. Pripadnici plemena s teritorije današnje Crne Gore cijeli život se nijesu odvajali od svog hladnog i vatrenog oružja: jatagana, kubura i pušaka što je služilo za vlastitu odbranu, odbranu stoke i napade na neprijatelja. Tako se formirala tipična ratnička i pastirska plemenska zajednica čiji bismo ekvivalent u moderno doba mogli naći u nekim drugim planinskim oblastima, npr. u Avganistanu, Maroku i drugdje. U četovanje se obično išlo ako je bila nerodna godina ili nakon turskih kaznenih ekspedicija koje su iza sebe ostavljale pustoš. Pljačkanje bi se, dakle, moglo smatrati za kompenzacijsku privrednu aktivnost. Ono je istovremeno pojednicima pomagalo u sticanju društvenog priznanja i prestiža. Nije riječ samo o plijenu – u plemenskom mentalitetu još značajniju ulogu igrala su „junačka" djela u boju za koja su četovanja i kaznene ekspedicije pružale brojne prilike. Slava i prestiž pojedinaca u sredini crnogorskih, brdskih, hercegovačkih i sjevernoalbanskih plemena prenosila se na cijele porodice, bratstva i plemena. U epskoj poeziji djela slavnih junaka opjevavana su u tradicionalnom desetercu uz pratnju monotonog zvuka jednožičanih gusala i prenosila su se s koljena na koljeno.

Kod Crnogoraca i njihovih susjeda poseban značaj imalo je shvatanje časti (obraz), naročito vlastite neokaljane reputacije u očima ostalih. U predmoderno doba teritorija današnje Crne Gore pripadala je širem

mediteranskom prostoru na kojem su u mentalitetu lokalnih zajednica koncepti „časti i sramote“ (*honor and shame*) igrali ključnu ulogu. U tom smislu na cijelom tom području crnogorska i susjedna sjevernoalbanska sredina bile su najdosljednije i prema uvredama i sramoti najosjetljivije. Isto kao što je junak mogao proslaviti svoju širu zajednicu, odrod, kukavica ili izdajnik ju je mogao osramotiti. Funkcionisanje crnogorske zajednice bilo je regulisano nizom pravila s akcentom na *junaštvo*, *čojstvo,* datu riječ (*vjera*, alb. *besa*) i *gostoprimstvo*. Specifičnu ulogu imala je i *krvna osveta* (odnosno *vendeta* – italijanski „vendetta“ je „osveta“), običaj duboko ukorijenjen u tradicionalnom mentalitetu koji je imao kolektivni i nekad dugotrajni karakter. Povodi za nju bili su razni: od privrednih razloga – među kojima su najčešći bili sukobi oko pašnjaka i krađa stoke – pa do povrede časti. Kao indirektan uzrok mogao bi se navesti i nedostatak obradive zemlje i drugih prirodnih izvora u kombinaciji s prenaseljenošću. Osveta je u određenim slučajevima smatrana za svetu obavezu i nužnu društvenu potrebu čije neispunjavanje bi nanijelo ljagu cijeloj porodici. Tešku uvredu ili ubistvo (*dug krvi*) mogla je sprati samo smrt krivca ili nekog drugog muškog člana njegove porodice ili bratstva. Osvetu bi izvršavao najbliži muški srodnik žrtve (*krvnik*), ali njom se spor ne izmiruje već se samo otvara spirala smrti pa je „dug krvi“ tako samo prelazio na drugu stranu: novu krv je mogla oprati opet samo nova krv. Krvna osveta se mogla završiti i pomirenjem na osnovu dogovora obje strane (*umir krvi*), dug bi se obično izmirio novcem ili imovinom (*krvnina*, *krvavi novac*). (Boem 1998: 62–63) Proces pomirenja bio je regulisan razrađenim društvenim ritualom. Institucija krvne osvete povremeno je dovodila do iscrpljujućih bratoubilačkih borbi cijelih plemena. Međutim, ona je imala i svoju pozitivnu funkciju, funkciju odvraćanja – strah od njenih posljedica smanjivao je želju za rješavanjem problema nasilnim putem. Nepisano običajno pravo je u takvoj militarizovanoj pastirskoj zajednici zamjenjivalo sud, policiju, zatvor i ostale državne institucije. Često se događalo da bi porodice koje su se bojale krvne osvete bježale daleko od svoje plemenske teritorije. Ipak, nijesu zabilježeni slučajevi epidemijskih razmjera, da bi trajala decenijama i sasvim paralizovala život cijelog kraja, kao što se to znalo dogoditi kod susjednih sjevernoalbanskih plemena. Težnja za iskorjenjivanjem krvne osvete u interesu nacionalne homogenizacije bila je već od 18. vijeka jedan od prioriteta prosvijećenih crnogorskih duhovnih i

svjetovnih vođa. Kao uspješno sredstvo za zaustavljanje krvne osvete, koristilo se časno *pobratimstvo* odnosno *kumstvo*, koje su sklapali glavni predstavnici strana koje su bile u sukobu. Naravno, pobratimstva i kumstva su mnogo češće sklapana iz prijateljstva i naklonosti. Kad bi dvojica muškaraca odlučila da se pobratime, organizovana je svečana ceremonija na kojoj bi međusobno ispili po kapljicu svoje krvi u čaši rakije. Usto, ponekad bi ih blagoslovio i sveštenik. Od tad bi faktički bili smatrani za braću, i time bi i za cijele njihove porodice važila ista prava (međusobna odbrana) i obaveze (zabrana braka) kao i kod biološke braće. Institucija pobratimstva u crnogorskoj zajednici bila je omiljena i doprinosila je širenju društvenih veza. Nije bilo ništa neuobičajeno da se pobratime i pripadnici različitih vjeroispovijesti. Pobratimstvo je po značaju nadilazila institucija kumstva, buduće da se za razliku od pobratimstva kumstvo smatralo nasljednim.

U plemenskoj zajednici žene su imale podređen položaj. Na njihovim plećima počivala je briga za porodicu i domaćinstvo, obavljanje poljoprivrednih radova, nošenje teškog tereta i drugi poslovi koje su muškarci smatrali za sporedne. Strani posjetioci su krajem tradicionalne patrijarhalne epohe u 19. vijeku često opisivali i likovno prikazivali tipične prizore koji su obično predstavljali njihov prvi susret s patrijarhalnim odnosima u toj sredini: žena, pognuta pod težinom tereta koji je nosila na pjacu, vuče se strmim planinskim putem i u hodu još plete; malo dalje od nje, s ponosno uzdignutom glavom i s jedinim teretom koji naravno predstavlja neodvojiva puška, korača njen muž i sokolovog pogleda gleda uokolo. Neravnopravnu poziciju žena u crnogorskom društvu ilustruje i to da u muškom društvu o njima nije bilo pristojno ni govoriti. A ako se žena morala spomenuti, onda je taj pomen bio popraćen ritualnom frazom sa izvinjenjem: „da prostite, moja žena“. Uostalom, i sama riječ „čovjek“ odnosi se isključivo na muškarce. Jedna od najgorih kazni koja se obično dobijala za kukavičluk ili bijeg iz borbe, bilo je degradiranje muškarca na ženu: žene su krivca javno oblačile u žensku odjeću i u ruke mu davale preslicu. Dotični bi nakon toga mogao da se bavi samo ženskim poslovima, i pri tome bi bio izložen nekažnjivom podsmijavanju pripadnika oba pola. U nekim slučajevima, nasuprot tome, žena je mogla dobrovoljno preuzeti mušku ulogu i postati tzv. *virdžina*, tj. *čoek-žena*, odnosno „ženomuž“. To se događalo najčešće u

slučajevima kad bi porodica ostajala bez muških članova. *Virdžina* nije smjela sklapati brak, a u svemu ostalom bila je smatrana za punovrijednog muškarca: nosila je oružje, učestvovala je u pljačkaškim pohodima i bitkama, imala je pravo glasa na plemenskom zboru, s muškarcima je raspravljala kao jednakovrijedna, i čak je pušila duvan. (Posljednja crnogorska virdžina Stana Cerović preminula je 2016. u staračkom domu, dok u susjednoj Albaniji trenutno još uvijek živi nekoliko virdžina).

Materijalne razlike između Crnogoraca nijesu bile velike, finansijsku situaciju nije bilo pristojno uzimati u obzir, a ni miraz se nije nosio, što je olakšavalo sklapanje brakova. Veću ulogu od bogatstva imalo je dobro ime mladoženjine porodice. Ključna uloga žene je bila da rađa i odgaja muške potomke. Crnogorke ni u trudnoći nijesu radile manje naporno, obično su rađale stojeći, u polju, bez ičije pomoći i ubrzo se vraćale svojim obavezama. Ako je žena rodila dječaka, njen društveni položaj se poboljšavao. Takva majka je bila poštovana i faktički je vladala unutar domaćinstva, dok je muž svoj autoritet prezentovao prema vani. Čim bi se prvi sin oženio i doveo u kuću snahu koja bi se našla na najnižoj ljestvici porodične hijerarhije, privilegovana pozicija majke u porodici bila je definitivno potvrđena. U slučaju da žena nije rodila dječaka ili više nije mogla ispunjavati svoje obaveze, muškarac je mogao – s njenim dopuštenjem – dovesti drugu ženu, a da se i ne razvede. Međutim, to nije bila bigamija u pravom smislu te riječi: s prvom ženom nije smio više imati seksualni kontakt, ali se o njoj i dalje morao brinuti. Za vrijeme ratnih sukoba žene su opskrbljivale svoje muževe hranom i municijom, i stalno su trčkarale između mjesta sukoba i sela. Same nijesu učestvovale u borbama, bile su pošteđene od turskih kaznenih ekspedicija, a na njih se nije odnosila ni krvna osveta (niti su mogle biti žrtve niti su mogle imati obavezu da svete članove svoje porodice). Muškarci su se morali izražavati oprezno i s obzirom na stroga društvena pravila paziti da ne bi nekoga uvrijedili nekom nepromišljenom riječju da ne bi izazvali sukob koji bi mogao završiti pogubnim ciklusom krvne osvete. Žene nijesu morale biti opterećene sličnim obzirima. To je u 19. vijeku duhovito opisao češki književnik Jozef Holeček koji je primijetio da žene u crnogorskom društvu faktički igraju ulogu javnog mnjenja.

Sastavni dio identiteta plemenskih zajednica bila je i vjeroispovijest. Međutim, sama vjera ili crkvena struktura u praksi nijesu imali odlučujuću

ulogu. S izuzetkom mitropolita i šačice njegovih najbližih, većina popova bila je nepismena i neobrazovana. Oženjeni popovi se od ostalog stanovništva nijesu razlikovali ni načinom svog života ni izgledom – brada umjesto brkova i ostali tipični atributi pravoslavnog sveštenstva počeli su se nametati tek krajem 19. vijeka. U periodu od 17. do 19. vijeka dok se najviše išlo u četovanje, dok su bili najčešći sukobi među bratstvima i međuplemenski sukobi, kao i borbe s Turcima, većina lokalnih muškaraca nije se ni mogla ispovijedati niti prelaziti crkveni prag jer su isuviše često prolijevali krv. I sami popovi su učestvovali u borbama, a čak i od vladika se očekivalo da se u slučaju rata postave na čelo svog naroda kao vojskovođe. Kao što početkom 19. vijeka svjedoči dalmatinski racionalista i frankofil Lujo Matutinović, „Svećenstvo se nimalo ne brine da narod pouči Božjem zakonu. Malo Crnogoraca zna najuobičajenije molitve. Svećenici rijetko propovijedaju u svojim crkvama, a djevojke onamo odlaze samo dva puta na godinu, na Usrks i Božić." (Matutinović 2009: 244) Ali zato su duhovni svijet Crnogoraca gusto naseljavale vile, vještice, đavoli, vampiri i vjera u neizmjenjivost sudbine. Neke kasnije romantičarske interpretacije crnogorsku istoriju od 15. do 19. vijeka prezentuju kao nepomirljivu borbu na život i smrt u kojoj se hrabri i odlučni brđani hrišćanske vjeroispovijesti bore za očuvanje pravoslavne vjere protiv krvoločnih muslimanskih osvajača. Naravno, predstave o Crnogorcima kao uzornim hrišćanima i pokušaji prikazivanja njihovih borbi s Osmanlijama i lokalnim muslimanima kao primarno vjerski motivisanog „sukoba civilizacija" su potpuno neutemeljene.

VLADIKA DANILO PETROVIĆ NJEGOŠ I MIT O „ISTRAZI POTURICA"

Tokom 17. vijeka rastao je značaj cetinjskih mitropolita. Već je rečeno, da su ih Mlečani tretirali kao najviše predstavnike zemlje. Jedna od posljedica Morejskog rata bila je produžetak opadanja uticaja osmanske administracije u oblasti. Nakon odlaska srpskog patrijarha Arsenija III Čarnojevića s Kosova u južnu Ugarsku 90-ih godina 17. vijeka oslabljene su pozicije Pećke patrijaršije. Turci su na mjesto pećkog patrijarha postavili lojalnog grčkog sveštenika Kalinika I, ali Crnogorci, naravno, nijesu priznavali autoritet „turskog čovjeka". Crnogorska mitropolija

počinje da istupa kao faktički samostalna organizacija nezavisna od spoljnih crkvenih struktura. Autoritet mitropolita bio je usko povezan s lokalnim plemenskim institucijama. Turci su 1692. godine nakon smrti mitropolita Visariona III neuspješno pokušavali da preko patrijarha Kalinika I utiču na izbor njegovog nasljednika. Bez obzira na spoljne pritiske, Opšti crnogorski zbor je 1694. godine izabrao domaćeg kandidata Savu Kaluđerovića koji je uzeo crkveno ime Savatije. Poslije Savatijeve smrti 1697. godine opet su se pojavile strijepnje od spoljnjeg miješanja pa je Zbor ubrzo imenovao Danila Ščepćevića (svjetovnog imena Nikola), dvadesetpetogodišnjeg monaha iz cetinjskog manastira, člana bratstva Petrović Njegoš iz podlovćenskog plemena Njeguši. On je postao osnivač dinastije Petrović Njegoš koja je u zemlji vladala sve do nastanka jugoslovenske države.

Po nekim predajama iz 19. vijeka, čiju pouzdanost nije moguće potvrditi, Petrovići Njegoši porijeklo vode iz okoline Zenice u Bosni. Njihovi pripadnici smatrali su se potomcima jednog dvoranina iz doba cara Dušana. Prema drugoj verziji riječ je o potomcima sitnog vlastelina Heraka iz 15. vijeka čiji su sinovi (Herakovići) nakon turskog osvajanja napustili svoje imanje na sjeveru današnje Crne Gore. Ime Njegoš navodno upućuje na istoimenu planinu u ondašnoj Hercegovini, a današnjoj sjeverozapadnoj Crnoj Gori, u oblasti plemena Banjana, odakle su došli u Staru Crnu Goru. S etimološkog aspekta je moguće da su imena planine i bratstva na isti način bila izvedena od iste osnove – glagola *njegovati*, tj „paziti", „brinuti se". Međutim, ova etimologija je nepouzdana. Srpski istoričar Bogumil Hrabak je u više navrata ukazivao da je ime Njeguš/Njegoš vlaškog porijekla. U kotorskim izvorima 1336. pominje se potok „Nelgose" u ublasti tadašnjeg Ledinca, a današnjih Njeguša. Ni za jednu od pomenuti legendi o porijeklu ove porodice nema pismenih dokaza koji bi je mogli potvrditi. U mletačkim izvorima članovi bratstva Njegoša – koji su već tad bili naseljeni pod Lovćenom – prvi put se spominju 1435. godine. Krajem 17. vijeka to je već bilo jedno od najuticajnijih bratstava Katunske nahije, ali njegovi pripadnici se ni svojim imovinskim stanjem ni načinom života nijesu razlikovali od ostalih Crnogoraca.

Danila Ščepćevića je u Sečuju (Dunaszekcső) u habsburškoj Ugarskoj hirotonisao srpski pećki patrijarh u izbjeglištvu Arsenije III Čarnojević.

Pod cetinjskog mitropolita spadale su, pored Stare Crne Gore, i teritorije nekih brdskih plemena, jadransko Primorje, uključujući i Ulcinj i zetsku ravnicu sa Skadrom i Podgoricom. I nakon svršetka Morejskog rata u Crnoj Gori i njenoj okolini situacija je bila nemirna. Turci su nakon sklapanja Karlovačkog mira 1699. godine opet imali mogućnost da intervenišu s više sistematičnosti i snage protiv albanskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena. Obnovili su i modernizovali utvrđene gradove koji su bili njihova uporišta: Podgoricu, Nikšić, Spuž, Bar, Ulcinj, Žabljak i Medun. Carigrad je na mjesta provincijskih upravnika počeo da postavlja prekaljene ratnike. Među nove metode koje su se počele primjenjivati spadalo je i kolektivno preseljavanje cijelog plemena ili jednog njegovog dijela na teritoriju koja se mogla lakše kontrolisati. Turci su to primijenili, između ostalih, na sjevernoalbansko pleme Klimenti. Bez svoje dotadašnje duhovne i svjetovne elite doseljenici bi se nakon nekog vremena integrisali s okolnim stanovništvom i obično prelazili na islam. Početkom 18. vijeka Osmansko Carstvo počinje gubiti kontrolu nad Crnom Gorom. S turskog aspekta Crnogorci su spadali među najgore podanike. Njihove čete su napadale i pljačkale ne samo na turskoj teritoriji već i u krajevima koji su pripadali Mletačkoj i Dubrovačkoj Republici. Nakon iscrpljujućeg rata koji je Osmansko Carstvo izgubilo, oni su pogoršavali njene odnose sa susjedima. Pored toga, već niz godina nijesu plaćali poreze. Skadarski sandžakbeg Hodaverdi-paša Mahmutbegović je 1701. godine protiv Crnogoraca neuspješno poslao kaznenu ekspediciju. Porta je 1706. izdala ferman koji je naređivao kolektivno kažnjavanje Crnogoraca i njihovo preseljavanje na Kosovo. Međutim, operacija takvog obima zahtijevala je velika vojna i finansijska sredstva. Zato su umjesto velikog napada osmanski provincijski predstavnici svake godine organizovali manje kaznene ekspedicije. Ako se tomu dodaju četovanja i lokalne oružane borbe, može se konstatovati da su između Crnogoraca i Turaka neprekidno vođeni sukobi manjeg intenziteta.

Početkom 18. vijeka, kako tvrdi starija istoriografija, dogodila se tzv. istraga poturica. Međutim, moderna istoriografija uvjerljivo je dokazala da je riječ o mitu iz 19. vijeka. U savremenim izvorima iz 18. vijeka ne postoje nikakvi dokazi, ali priča o „istrazi poturica“ u 19. i 20. vijeku imala je veliki značaj u crnogorskom i srpskom diskursu, kao i u interpretacijama stranih autora. U vezi s ratovima iz 90-ih na teritoriji bivše

Jugoslavije često se diskutovalo o navodnom uticaju te legende na antimuslimanske tendencije u srpskoj i crnogorskoj sredini. Zato se ovom uticajnom mitu i okolnostima njegovog nastanka mora posvetiti velika pažnja, bez obzira na njegovu fiktivnu zasnovanost.

U 17. vijeku u Staroj Crnoj Gori živjele su rasute grupe islamiziranih Crnogoraca. I na Cetinju je bila džamija i cetinjski muslimani bili su vlasnici dijela zemlje oko pravoslavnog manastira. Po turskim defterima u Staroj Crnoj Gori islamsku vjeroispovijest priznavalo je nepunih hiljadu stanovnika. U prvoj trećini 18. vijeka vijesti o muslimanima se gube. U današnjoj istoriografiji preovladava mišljenje da je smanjivanje broja muslimana predstavljalo dugotrajni proces koji je trajao nekoliko decenija i na koji su uticala ratna događanja krajem 17. i početkom 18. vijeka koja su imala loš uticaj na ukupni demografski razvoj. Nakon borbi izbjeglice se uglavnom nijesu vraćale u svoja prvobitna mjesta. U većinskoj pravoslavnoj sredini čije su veze s Osmanskim Carstvom bile svedene na minimum, preostalo muslimansko stanovništvo počelo je prelaziti na pravoslavlje. Do danas o tome svjedoče neka muslimanska prezimena (npr. Muhadinović) koja se pojavljuju u jezgru Stare Crne Gore. Ne može se isključiti da je u nekim slučajevima bilo i nasilnog protjerivanja muslimana i zauzimanja njihove zemlje, međutim do toga je dolazilo i u sukobima između pravoslavnog stanovništva. Mlečani koji su događanja u Crnoj Gori pažljivo pratili, nijesu zabilježili nikakav masakr muslimana početkom 18. vijeka. Nijesu ga zabilježili ni crnogorski izvori, kao ni izvori poznati iz dubrovačkih ili turskih arhiva.

Po legendi o istrebljivanju „poturica" svi muslimani u Crnoj Gori pobijeni su po naređenju vladike Danila tokom jedne jedine noći. To se navodno dogodilo na pravoslavni Božić 1702. ili 1707. godine. Razlog su bile strijepnje da bi islamizirani Crnogorci u borbama s Turcima mogli postati „peta kolona" osmanskih snaga. „Poturice" su bile pozvane da prime hrišćanstvo ili napuste zemlju („Ko ne misli na kuran pljunuti / neka bježi glavom bez obzira"). Međutim, većina njih se suprotstavila pritiscima svojih hrišćanskih susjeda zbog čega je bila nemilosrdno pobijena. U spjevu *Gorski vijenac* Petra II Petrovića Njegoša iz 1847. godine, koji predstavlja najuticajniju obradu te teme, posljednji teokratski vladar Crne Gore i jedan od vodećih južnoslovenskih pjesnika 19. vijeka opisao je to ovako: „Koliko je ravnoga Cetinja, / ne uteče oka ni

svjedoka, / ni da kaže kako im je bilo, / te pod sablju svoju ne metnusmo / koji ni se ne kće pokrstiti; / Koji li se pokloni Božiću, / prekrsti se krstom hristijanskijem, / uzesmo ga za svojega brata. / Kuće turske ognjem izgorjesmo, da se ne zna ni stana ni traga / od nevjerna domaćega vraga." Međutim, „domaće Turke" u neutralnom tonu mitropolit Danilo spominje još u svojim pismima iz 1727, tj. 20 godina nakon njihovog navodnog istrebljenja.

Prva verzija ove priče potiče iz doba romantizma. U tekstu mitropolita Petra I Petrovića Njegoša, objavljenom 1833. spominje se „istraga poturica", s dodatkom da je riječ o narodnoj predaji. Ni u njemačkoj verziji knjige o Crnoj Gori i Crnogorcima iz 1837. koju je napisao Vuk Stefanović Karadžić ne tvrdi se da je riječ o istorijskom događaju. Širenju mita o „istrazi poturica" ključni podsticaj dao je Njegoš svojim slavnim spjevom *Gorski vijenac*. Jedno od najznačajnijih djela južnoslovenskog romantizma brzo je bilo masovno prihvaćeno u narodu. U 19. i 20. vijeku u Crnoj Gori, Hercegovini, Srbiji i drugim južnoslovenskim oblastima nije bila rijetkost da i nepismeni seljak zna napamet recitovati *Gorski vijenac*. Ideologija protivturske borbe i nacionalne homogenizacije je na taj razumljivi i atraktivan način sticala popularnost i rastao joj je uticaj. Ali Njegoševa aura narodnog genija imala je jednak uticaj i na obrazovane slojeve južnoslovenskih rodoljuba. U drugoj polovini 19. vijeka u istorijskim knjigama se već redovno pisalo o istrebljenju poturica kao o stvarnom događaju i to je prodrlo i do strane literature.

Krajem 90-ih godina 19. vijeka legendu o istrazi poturica napao je srpski istoričar Ilarion Ruvarac, predstavnik kritičke istoriografske škole, i označio ju je za romantičarsku izmišljotinu za koju se ne mogu naći nikakve potvrde u pismenim izvorima. Istragu poturica kao mit 20-ih godina 20. vijeka odbacio je i značajni srpski istoričar Vladimir Ćorović koji je upozorio na činjenicu da je Njegoš u *Gorskom vijencu* vladici Danilu stavljao u usta svoje vlastite nazore. U njegovom djelu odražava se situacija kakva je bila polovinom 19, a ne početkom 18. vijeka. Ćorović ističe da je ep nastajao 1846. i 1847. godine kad je Njegošev autoritet slabio i kad su njegovi podanici uspostavljali odnose sa skadarskim pašom. Beskompromisnim protivljenjem turskoj vlasti htio je pojačati svoju sopstvenu političku poziciju. Neosnovanost priče o istrebljivanju poturica tokom 20. vijeka potvrdili su i drugi autoriteti, između ostalih

i Gligor Stanojević, najznačajniji od istoričara koji su se nakon Drugog svjetskog rata posvećivali tom periodu, kao i Milovan Đilas, autor najprevođenijeg Njegoševog životopisa, ili istoričar književnosti Vojislav P. Nikčević koji je genezi tog mita posvetio detaljnu monografiju. Uprkos tome neki češki balkanisti još na prijelomu 20. i 21. vijeka u svojim stručnim radovima reciklirali su nacionalno-romantični mit (koji je načelno bio osporen otprilike u isto vrijeme kad je češku sredinu potresao skandal s falsifikovanim, navodno sredjnovjekovnim Rukopisima Kraljevodvorskim i Zelenogorskim) kao „istorijski događaj". Bez obzira na svoju fiktivnu osnovu, priča o „istrazi poturica" ima svoje mjesto u istoriji Crne Gore, ali u istoriji 19. i 20. vijeka kad je igrala značajnu ulogu u kulturi, političkim razmišljanjima i nacionalnom diskursu.

USPOSTAVLJANJE ODNOSA S RUSIJOM I ĆUPRILIĆEV POHOD PROTIV CRNOGORACA

Na početku 18. vijeka crnogorske vođe uspostavile su odnos s Rusijom. Specijalni odnos s dalekom pravoslavnom velesilom igrao je u crnogorskoj istoriji značajnu ulogu sve do Prvog svjetskog rata. Do prvih kontakata došlo je zbog težnji cara Petra Velikog da od Rusije napravi pomorsku velesilu. Mletački senat je donio odluku da ruski kandidati mogu studirati u elitnoj pomorskoj školi u Perastu u Boki Kotorskoj pod vođstvom kapetana Marka Martinovića. Za rusku državu koja je doživljavala procvat počelo je raditi i nekoliko osoba koje su bile s crnogorskog i hercegovačkog područja, što je doprinijelo međusobnom upoznavanju. Sinovac preminulog barskog nadbiskupa, Bokelj Matija Zmajević postao je admiral ruske baltičke flote. Rusima je bilo u interesu da u slučaju rata imaju saveznika koji bi mogao izazvati nemir, oslabiti Osmansko Carstvo i vezati dio turskih snaga. I Crnogorcima koji su živjeli u stalnom konfliktu s Turcima, a bez povjerenja u svoje susjede Mlečane, odgovaralo je da imaju bilo kakvu pomoć izvana.

Na jesen 1710. godine Rusija je zaratila s Osmanskim Carstvom. Petar Veliki se u specijalnom proglasu od 3. marta 1711. obratio balkanskim hrišćanima da se priključe ruskoj strani. U ljeto 1711. na Primorju su se pojavili ruski emisari kamuflirani kao trgovci. Pukovnik Mihailo Milo-

radović (porijeklom iz Hercegovine) i kapetan Ivan Lukačević (porijeklom iz Podgorice) probili su se do Crne Gore i uručili vladici Danilu lično pismo od cara, u kojem je ponovo izrazio svoju namjeru da u ratu oslobodi sve podjarmljene balkanske hrišćane i tražio da Crnogorci napadnu na Turke. Miloradović je ostao u Crnoj Gori da bi koordinisao oružane akcije. Polovinom jula 1711. godine Crnogorci su u oblasti Gacka i Grahova, a onda i u okolini Nikšića i Spuža, otpočeli s napadima. Pridružila su im se i neka brdska plemena. Osmanske snage uspjele su odbiti njihove napade. Crnogorski zbor koji se u oktobru okupio na Cetinju, uz saglasnost Miloradovića, odlučio je da se prekinu oružane akcije do proljeća iduće godine. Međutim, već u julu 1711. godine kod rijeke Prut Osmansko Carstvo i Rusija potpisale su mir. Vijest se na Balkanu širila polako, a Crnogorci u nju nijesu htjeli ni da vjeruju. U proljeće 1712. ponovo su se rasplamsale borbe. Međutim, ni vladika Danilo ni Miloradović nijesu uspjeli da obezbijede neophodnu materijalnu pomoć. U zahtjevu koji je upućen u Rusiju, a koji su Mlečani uspjeli zadržati, crnogorske vođe su se žalile: „S jedne strane Turci, s druge Latini kojima ne vjerujemo. Zovu nas kad smo im potrebni i laskaju nam. Kad im ne trebamo prepuštaju nas Turcima na milost i nemilost." Ali predstavnici Mletačke Republike u Kotoru procijenili su da je za njih bolje da imaju komšije „turske nego moskovske vjere".

Nakon sklapanja mira s Rusijom, sultan Ahmet III izdao je ferman kojim naređuje da se sruši Cetinjski manastir, koji su Crnogorci koristili kao utvrđenje, da se zarobe vladika Danilo i pukovnik Miloradović i kazne svi koji se suprotstavljaju Turcima. Zarobljeni ustanici su poslije trebali dobiti pomilovanje. U junu 1712. godine sa sjevera je na Crnu Goru krenula vojska od 13.000 ljudi pod vođstvom bosanskog vezira Ahmet-paše, a s juga je istovremeno krenuo skadarski sandžakbeg Tahir-paša Mahmudbegović predvodeći 7000 vojnika, prvo na brdska plemena, a onda na Cetinje. U velikoj bici kod Careva Laza sjeverno od Skadarskog jezera – prema narodnoj predaji – Crnogorci su pobijedili Turke. Vladika Danilo je tu navodno bio ranjen. Danas je tu spomenik i bitka kod Carevog Laza u crnogorskoj svijesti spada među najslavnije pobjede u borbi za oslobođenje od Turaka. Međutim, po nekim istoričarima nije jasno da li je ta bitka uopšte vođena. U pismenim izvorima o njoj se prvi put piše u drugoj polovini 18. vijeka. Većina istoričara se

slaže da je tokom povlačenja pred mnogobrojnijom turskom vojskom do nekakve bitke vjerovatno došlo, ali narodna predaja je njen značaj uveličala. Maksimalno je mogla biti riječ o pobjedi nad turskom prethodnicom, nakon koje je ubrzo uslijedio poraz, što objašnjava šutnju mletačkih izvora. Jedini izuzetak predstavlja pismo generalnog providura, koji je tada boravio u Perastu, Jerolimu Bući od 18/29. jula 1712, u kojem veli da „iz mnogobrojnih izvještaja o događaju između Turaka i Crnogoraca koji se tu skoro desio između Gradca, Rijeke i Bobije ništa se tačno ne može razumijeti o slavljenoj pobjedi ovih posljednjih, koja se po onome što piše Danilo, svodi na pet posječenih glava." Ahmet-paša je 8. avgusta prodro do Cetinja. Vladika Danilo i pukovnik Miloradović povukli su se na granicu s Hercegovinom. Ahmet-paša je naredio da se spali nedavno obnovljeni Cetinjski manastir i poruše sve zgrade u cetinjskoj dolini. Polovinom avgusta njegova vojska je otišla. Mletački izvori bilježe da s lokalnim stanovništvom Turci nijesu postupali svirepo, čak su prema ustanicima bili blagonakloni. Vladika Danilo je ubrzo oficijelno bio amnestiran i predvodeći najvjernijih pet stotina ratnika vratio se na Cetinje.

Već 1713. godine Crnogorci opet redovno odlaze u četovanje. Novi bosanski paša Mehmed Numan Ćuprilić, bivši osmanski veliki vezir, zaprijetio je da će im se teško osvetiti. Međutim, sljedeće godine se s još većim intenzitetom nastavilo s pljačkanjem, a žrtve su bili ne samo muslimani već i hrišćani. Pećki patrijarh Mojsije Čurla, koji je bio lojalan Osmanlijama, nakon vizitacije u Bosni napisao je ogorčeno pismo crnogorskim vođama: „...pola Hercegovine ste opljačkali. Kakva je to vaša snaga? Kakav je to vaš način da nikoga ne ostavljate na miru na njegovoj očevini? Ne znate da je i Bogu dotužilo vaše zlo, kao i ljudima, da će se i Bog razljutiti na vas i poslati svoj gnjev, razoriti i ubiti vas, da vam se neće znati ni rod ni dom. Ko ste vi da vodite rat sa jednom premoćnom carevinom, u kojoj ste?" Srpski patrijarh je apelovao na Crnogorce da se podrede sultanu. U suprotnom, prijetio je da će ih prokleti. Godine 1714. novi skadarski sandžakbeg postao je Ahmet-paša, koji je dvije godine prije toga vodio kaznenu ekspediciju koja nije donijela željene rezultate. Provincijski osmanski predstavnici složili su se da je neophodna nova ekspedicija. Za glavnog komandanta udruženih vojski od trojice paša imenovan je Mehmed Numan Ćuprilić. Iz Skadra je sa svojim jedinicama krenuo i Ahmet-paša. Vladika Danilo se postavio na čelo

onih koji su se odlučili oduprijeti osmanskoj vojsci. Otpor je pružan do 17. oktobra, kad se vladika Danilo s posljednjim ratnicima povukao na mletačku teritoriju. Poraz Crnogoraca i osmanska osveta bili su mnogo teži nego dvije godine ranije. Turci su temeljito pročešljavali teren i nemilosrdno ubijali sve koje su našli. Cetinjsku dolinu osvojile su jedinice na čelu s Ahmet-pašom kojem su neki od glavara došli da se poklone. Po novom sultanovom fermanu dio crnogorskih plemena je trebao biti nasilno preseljen, ali do toga ipak nije došlo. Ali zato su osmanske trupe mnoge Crnogorce zauvijek odvele u ropstvo, a nekoliko desetina zarobljenika, za upozorenje, bilo je pogubljeno u Spužu. Ovaj Ćuprilićev napad iz jeseni 1714. predstavlja najtežu osmansku kaznenu ekspediciju u crnogorskoj istoriji. Vojska od trojice paša sistematski je prošla kroz buntovnu zemlju. Praktično svi krajevi su bili opustošeni i opljačkani. Međutim, glavne vođe, na čelu s vladikom Danilom i nepokornim glavarima, Turci nijesu uspjeli zarobiti. Vladika se tajno uputio preko Beča u Rusiju. Mletačku teritoriju napustio je samo nekoliko dana prije početka novog rata.

POSLJEDNI MLETAČKO-TURSKI RAT I NJEGOVE POSLJEDICE

Iako su Mlečani formalno zatvorili granice, u jesen 1714. masovno primaju crnogorske izbjeglice na svoju teritoriju. Odbijaju da ih predaju Turcima koji su ih smatrali za svoje pobunjene podanike. Zbog odnosa koji je Mletačka Republika zauzela prema izbjeglicama, Osmansko Carstvo joj je 10. decembra 1714. objavilo rat. Glavne borbe vođene su na Peloponezu, ali borbe manjeg intenziteta rasplamsale su se i na južnom Jadranu. U međuvremenu vladika Danilo je u Petrogradu tražio da Rusija preuzme protektorat nad Crnom Gorom i da joj pomogne da proširi svoje teritorije. Sreo se s carom Petrom Velikim i drugim značajnim osobama. Ruska strana je pismeno preporučila Crnogorcima da za sada s Turcima žive u miru i da budu spremni da se priključe borbama u slučaju rusko-turskog rata. Vladika je dobio bogatu pomoć i poklone. Kao niko dotad s Balkana, uspostavio je prijateljski odnos s Rusijom. Otad su cetinjske vladike bez posrednika komunicirale s ruskim carevima i caricama koji su ih priznavali za najviše crnogorske predstavni-

ke. Poseban odnos Crne Gore s carskom Rusijom u naredna dva vijeka biće konstanta u međunarodnim odnosima, a imaće i formalan uticaj na njena unutrašnja pitanja. Vladika Danilo je u julu 1715. napustio Petrograd, a u aprilu naredne godine se vratio u svoju domovinu. Pri povratku se zadržao u Beču gdje je pregovarao s princom Eugenom Savojskim kojemu je u slučaju novog rata s Turcima obećao pomoć. Ako bi habsburška vojska prodrla u Bosnu, vladika je tvrdio da će joj Crnogorci vojno pomoći. Spoljnopolitičke aktivnosti vladike Danila otpočele su novu eru intenzivnijih diplomatskih odnosa s evropskim silama.

Po povratku iz Rusije, vladika se nastanio u manastiru Maine, nedaleko od Budve. Mletačka Republika je smatrala da Crna Gora spada u njihovu interesnu sferu i bili su protiv vladičinih težnji da uspostavi odnose s Rusijom i Austrijom. Kotorski providur je 1716. u Veneciju poslao izvještaj u kojem piše: „Jednako je susretljiv prema hrišćanima iz pograničnih oblasti bez obzira na to da li su to podanici Vaše Jasnosti ili Turske. Želi biti vođa i jednih i drugih. Misli (a nekad to i govori) da je Presvijetla duždeva republika slaba. U njegovom srcu je ruski car, a odmah iza njega i austrijski." Mletački senat je naredio da se prate vladičina korespondencija i njegove aktivnosti. Inkvizitorski sud je donio tajnu odluku da su u slučaju potrebe odobrena i „specijalna sredstva", tj. fizička likvidacija. Vladika Danilo je u međuvremenu čekao kako će se razvijati međunarodna situacija, dok su Mlečani, da bi ograničili njegov uticaj, pokušavali uspostaviti kontakte s drugim crnogorskim vođama. Glavari crnogorskih i brdskih plemena u februaru 1717. godine u Zadru, glavnom mjestu Dalmacije, pregovarali su s Mlečanima o uspostavljanju formalne saradnje. Bez obzira na povremene nesuglasice, Mlečani su bili bliski i dobro poznati većini Crnogoraca, za razliku od daleke Rusije i Habsburškoga Carstva. Plemenski glavari su iznijeli prijedloge slične onima koji su se čuli 1648. godine i još nekoliko puta nakon toga. Faktički, govorilo se o uvođenju mletačkog protektorata. Senat je 7. marta 1717. prihvatio prijedloge iz Zadra. Glavnu novost predstavljalo je osnivanje funkcije civilnog guvernera (*guvernadur*) sa stalnom platom koji bi u Crnoj Gori trebao da predstavlja mletačke interese te bi tako bio potencijalni politički konkurent vladikama koje su Mlečani u prethodnim vremenima podržavali. Ni vladika Danilo ni njegovi nasljednici u 18. vijeku nijesu imali dovoljno snage a uglavnom ni potrebe da se gu-

vernadurima suprotstavljaju. Dok je Mletačka Republika postojala, morali su uzimati u obzir i njene interese. Prvi guvernadur je bio Vukadin Vukotić s Čeva. Polovinom 18. vijeka Vukotići su tu funkciju prepustili porodici Radonjića iz plemena Njeguša, koje je bilo nastanjeno između Cetinja i Kotora. Titula guvrenadura je postala nasljedna i u rukama njihove porodice ostala je nekoliko generacija.

Zadarski ugovor potpisan je bez prisustva i protiv volje vladike. Potpisivanje ugovora predstavljalo je poraz njegove proruske i proaustrijske linije. Mletačka Republika se bojala da bi se zbog uspjeha koje je habsburška vojska imala u ratu s Turcima, Crnogorci mogli prikloniti na stranu Beča i tako ugroziti njihove interese u oblasti Jadrana. Inkvizitorski sud insistirao je da vladika za svaki slučaj bude smaknut. Generalni providur Alvise Mocenigo je u ljeto 1717. godine potvrdio da je primio odgovarajuću dozu dijamanta smrvljenog u prah koji pomiješan s jelom razdire utrobu žrtve. Mlečani su tu metodu koristili da bi na neupadljiv način likvidirali nepogodne osobe. Međutim, upravo tada vladika je procijenio da će s Mlečanima morati sarađivati da ne bi izgubio svoj politički autoritet. Na Opštecrnogorskom zboru vladika je 21. jula 1717. godine istupio s konstruktivnom kritikom Zadarskog ugovora. Zbor je završio kompromisom: Zadarski ugovor je priznat, ali nastavak pregovora povjeren je vladici Danilu koji je posjetio kotorskog providura i izrazio spremnost da služi interesima Republike. Mlečani su odustali od njegovog planiranog smaknuća. Mocenigo (kasniji mletački dužd) pridobio je na svoju stranu dotadašnjeg neprijatelja Republike, što je u Veneciji mogao predstaviti kao svoj lični uspjeh. Mlečani su zajedno s Crnogorcima u oktobru napali Bar. Napad je bio odbijen, ali vladika je pokazao izuzetnu ličnu hrabrost. U maju 1718. mletački senat je potvrdio njegovu duhovnu jurisdikciju nad oblastima oko Skadarskog jezera i nad pravoslavnim stanovništvom mletačkog Primorja. Iste godine, nakon potpisivanja Požarevačkog mira, završio je sukob Mletačke Republike i Habsburške Monarhije s Osmanskim Carstvom. Teritorija Crne Gore i njen politički status ostali su nepromijenjeni. Iz diplomatskih razloga Mlečani su odustali od ideje da Crna Gora postane njihov protektorat, mada su i dalje isplaćivali plate glavarima i guvernaduru.

Nakon uvođenja funkcije guvernadura, vladika Danilo se bojao da bi Republika Sv. Marka mogla pokušati uticati na izbor njegovog nasljed-

nika. Zato je početkom 1719. godine zamolio srpskog patrijarha Mojsija koji je posjetio Crnu Goru da hirotoniše njegovog sinovca Savu, koji mu je tako još za njegovog života postao nasljednikom. Opasnost od miješanja izvana je na taj način bila odstranjena. Tako je utemeljena nova tradicija: funkcija vladike je postala nasljedna u okviru porodice Petrović Njegoš. S obzirom na to da su mitropoliti kao crkveni velikodostojnici živjeli u celibatu, funkcija je prelazila sa strica na sinovca. Svog nasljednika birao je lično vladika, nakon čije smrti je Opštecrnogorski zbor taj izbor samo službeno potvrđivao.

Poratno razgraničenje između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva nije prošlo bez sukoba. Mlečani su pokušavali da na svoju stranu priključe i dio crnogorske teritorije koji je imao strateški značaj. Turci koji su tu teritoriju i dalje smatrali svojom prijetili su vojnom intervencijom. Dogovor o razgraničavanju potpisan je u Splitu 16. septembra 1721. godine. Granična linija ostala je praktično nepromijenjena. Nakon toga, Mletačka Republika sve do svoje propasti više nije ratovala protiv Osmanskoga Carstva.

Iako su Crnogorci u prvoj trećini 18. vijeka praktično uspjeli odbraniti svoju slobodu, platili su za to visoku cijenu: zemlja je bila opustošena i imali su velike ljudske gubitke. Neprestano ratovanje i četovanje koje je bez većih pauza trajalo od druge polovine 17. vijeka, imalo je veliki uticaj na mentalitet ljudi i onemogućavalo je privredni, politički i kulturni razvoj. Vladika Danilo je tokom 20-ih godina 18. vijeka uspio da stabilizuje situaciju u zemlji i da spriječi sukobe između plemena i bratstava. Njegove diplomatske aktivnosti – naročito uspostavljanje odnosa s Rusijom i kontakata s Habsburškim Carstvom – za izolovanu crnogorsku sredinu predstavljale su preokret i nagovještaj budućeg razvoja. Međutim, s obzirom na međunarodni kontekst morao je, slično kao i njegovi prethodnici, tražiti prije svega kompromisan način življenja između Mlečana i Turaka. Podržavao je tezu po kojoj su vladike legitimni nasljednici dinastije Crnojevića, dakle faktički vladari Crnogoraca. Grb Crnojevića koristio je kao crnogorski znak. Kao što je za njegovo vrijeme bilo tipično, nije poznavao istoriju crnogorskog prostora prije nastanka države Nemanjića. Njegova razmišljanja forimirana su na domaćoj tradiciji koja se nadovezivala na Crnojeviće i istoriju protivturskog

otpora i predstavi da je Crna Gora posljednje preostalo slobodno ostrvo od srednjovjekovne srpske države iz doba Nemanjića. Vladika Danilo je pokušao da osvoji teritoriju u oblasti Skadarskog jezera i da tako poboljša privrednu situaciju crnogorskih plemena. Sanjao je i o formiranju prostranije državne cjeline pod ruskom zaštitom koja bi bila nova verzija nekadašnje srpske carevine. S obzirom na međunarodnu političku situaciju i njegove ograničene snage, to je bila utopija. Umjesto toga, vladika Danilo je postao osnivač moderne crnogorske političke tradicije i rodonačelnik dinastije Petrović Njegoš.

U prvoj trećini 18. vijeka stabilizovala se crkvena nezavisnost Cetinjske mitropolije. Prve godine mitropolita Danila obilježila je dvostruka vladavina koja je u Srpskoj pravoslavnoj crkvi nastala poslije velike seobe pod patrijarhom Arsenijem III u Ugarsku i imenovanja patrijarha Kalinika, lojalnog Turcima. Nakon smrti patrijarha Arsenija III, mitropolit Danilo je priznao legitimnost patrijaraha Kalinika. Kontakte s crkvenim strukturama izvan Crne Gore prekinuli su ratni sukobi. Kalinikov nasljednik Mojsije je 1719. godine došao u posjetu u Crnu Goru, i hirotonisao je Savu, sinovca vladike Danila. (Samo dvije godine kasnije taj isti patrijarh Mojsije u pismu Podgoričanima vladiku Danila naziva „bijednikom, raskolnikom i prokletnikom“ tvrdeći da ga se „čestiti sultan odrekao.“) Cetinjski vladika je oprezno čuvao svoju nezavisnost i vlast koju je imao i koja je, za razliku od drugih oblasti pod jurisdikcijom Pećke patrijaršije imala i politički karakter. Godine 1726. spriječio je patrijarha Arsenija IV da posjeti Crnu Goru. Naime, dio patrijarhove pratnje činio je i veći broj naoružanih Turaka, što se nije sviđalo buntovnom vladici čija zemlja nije priznavala turski suverenitet. Uprkos određenim zamjerkama Pećke patrijaršije čiji uticaj se postepeno smanjivao, cetinjske vladike su imale jurisdikciju ne samo nad Crnom Gorom već i nad mletačkim Primorjem i susjednim oblastima Osmanskoga Carstva.

Od polovine 20-ih godina 18. vijeka vladika Danilo zbog promrzlina nogu, koje je zadobio tokom zimskih putovanja pješke, nije više bio sposoban da se kreće. Ostatak života je proveo u manastiru Maine u klimatski pogodnom Primorju. Preminuo je u januaru 1735. godine.

VLADIKE SAVA I VASILIJE

Nakon smrti vladike Danila cetinjskim mitropolitom postao je njegov sinovac Sava koji se više posvetio duhovnim obavezama svoje funkcije nego političkim. Nastojao je da održava nekonfliktne odnose s Turcima i Mlečanima. Kasnije interpretacije predstavljaju ga kao pasivnog čovjeka koji nije bio sposoban da reaguje na izazove svog vremena i koji nije imao sposobnosti vođe. Međutim, s obzirom na međunarodnu situaciju i ograničene mogućnosti mogli bismo ga okarakterisati i kao realističkog čovjeka. Mletačka Republika je slabila, Rusija je bila daleko, Crna Gora se oporavljala od ratnih gubitaka, a Osmansko Carstvo je još uvijek predstavljalo isuviše jakog protivnika.

Godine 1735. izbio je rusko-turski rat, a dvije godine poslije toga i Habsburška Monarhija je napala Osmansko Carstvo. Crnogorci su sve češće upadali na hercegovačku, mletačku i dubrovačku teritoriju. Zauzvrat, Turci i Mlečani su im zabranili dolazak na njihove pjace. Zabrana je važila cijelu deceniju. Krajem 30-ih godina 18. vijeka habsburška vojska je uspjela prodrijeti čak do oblasti Novog Pazara. Srpski patrijarh Arsenije IV Jovanović Šakabenta se postavio na čelo protivturskog ustanka kojeg je trebala podržati i austrijska vojska. Na njegovu stranu stala su i brdska plemena Kuči, Piperi, Vasojevići, Bratonožići i sjevernoalbanska plemena Hoti, Grude i Klimenti. Ali na jesen 1739. godine Habsburško Carstvo je potpisivanjem Beogradskog mira izgubilo sve teritorije koje je osvojilo ratom iz 1714–1718. godine. Skadarski paša je 1740. naredio da se zbog učestvovanja u ustanku pogubi nekoliko desetina vođa brdskih plemena, a nekoliko stotina njihovih zarobljenih saplemenika u znak upozorenja prodao je u ropstvo. Stanovnici Stare Crne Gore nijesu učestvovali u ratu na austrijskoj strani pa nijesu ni bili izloženi represijama.

Na jesen 1742. vladika Sava je krenuo na put u „Moskoviju". U Petrogradu se sreo s caricom Jelisavetom Petrovnom Romanov. S obzirom na lošu situaciju u zemlji nastojao je da dobije kompenzaciju za žrtve koje su Crnogorci imali u borbi na strani Rusa i redovnu subvenciju za Cetinjski manastir. U tom smislu njegovo putovanje je bilo uspješno – dio pomoći pružila je carica, a dio ruski pravoslavni sinod. Međutim, carica se nije htjela baviti političkim planovima i vojnom asistencijom. Vladika je na povratku posjetio Berlin gdje ga je primio kralj Fridrih

Veliki, ali u dalekoj Pruskoj nije vladalo veće interesovanje za položaj Crne Gore. U oktobru 1744. vladika se vratio u svoju zemlju. Dok je bio na putu zamjenjivao ga je njegov brat od strica Vasilije. Za vrijeme njegovog odsustva počeo se ponašati kao glavni predstavnik zemlje. Bez znanja vladike Save posjetio je Veneciju i uspio je dogovoriti da se ukine dugogodišnja zabrana pristupa na mletačke pjace. Ni nakon povratka vladike Save nije namjeravao da odustane od svoje nove uloge. Pokazalo se da u zemlji Vasilije ima veću podršku od svog starijeg brata od strica. U godinama koje su uslijedile vladika Sava se povukao i posvetio duhovnom aspektu svoje funkcije. Vasilije je prvo dobio titulu arhimandrita, a 1750. godine srpski patrijarh ga je u Beogradu hirotonisao. Tada je u zemlji faktički vladalo dvovlašće u kojem je politička vlast bila koncentrisana u rukama vladike Vasilija. Obojica su se međusobno ponašali korektno. Prvobitni sukob završio je podjelom uloga koje su odgovarale njihovim karakterima i sposobnostima, a istovremeno garantovale i održavanje vlasti u njihovoj porodici.

Vladika Vasilije je izgladio odnose s Mletačkom Republikom, ali na pomorsku silu koja je gubila prestiž i nije bila voljna da riskira novi sukob s Osmanskim Carstvom nije gledao s povjerenjem. Rješenje crnogorskog pitanja – po njegovom mišljenju – bilo je formalno priznavanje samostalnosti koje je mogao garantovati jedino protektorat Rusije ili Habsburške Monarhije. Godine 1746. poslao je poslanicu ruskom kancelaru Alekseju Bestuževu Rjuminu u kojoj Crnogorce opisuje kao hrišćanske ratnike koji su, uprkos nepismenosti koja kod njih preovladava, mudriji od velikih rimskih filozofa („pošto su takvog uma Crnogorci, da i neškolovani može ubijediti velikog filozofa rimskog“). Vladika je 1751. otputovao u Beč, gdje je carici Mariji Tereziji predao memorandum u kojem Habsburškoj Monarhiji nudi protektorat nad Crnom Gorom. Njegov stav je bio da je zemlja faktički već nezavisna: „Crna Gora nije nikim porobljena, još od vremena Aleksandra Makedonskog stoji ovdje čista kao djevica, kao samobitna Republika.“ Po njemu, svu duhovnu i svjetovnu vlast imaju u svojim rukama cetinjski mitropoliti. Pošto njegov prijedlog nije pobudio interesovanje u Beču, krenuo je 1752. godine u Rusiju, gdje će se zadržati cijele dvije godine. Boravio je u Petrogradu i Moskvi i uspio je privući veliku pažnju. U više navrata primila ga je carica Jelisaveta Petrovna, kao i niz drugih značajnih ličnosti. Vladika

Vasilije je i u Rusiji označavao Crnu Goru za samostalnu državu i tražio je proglašavanje ruskog protektorata nad „crnogorskim principatom".

Vladika Vasilije je 1754. objavio prvi pregled crnogorske istorije pod nazivom *Kratka istorija o Černoj Gori*, u kojem se opisuje period od 12. do polovine 18. vijeka. Napisana je na osnovu dokumenata pohranjenih u crnogorskim manastirima, raspoloživih izvora, poput ruskoga prijevoda Kraljevstva Slovena Mavra Orbina, a djelimično i na osnovu narodne usmene predaje. Crnu Goru je predstavio kao zemlju kojoj pripadaju i oblasti brdskih i hercegovačkih plemena, zetska ravnica, okolina Skadarskog jezera i jadransko Primorje od rijeke Bojane do Boke Kotorske. Izrazio je mišljenje da Crna Gora nije samo slobodna teritorija pod njegovom upravom koja je za osmanske vladavine imala autonomiju već znatno veća teritorija povezana zajedničkom istorijom, a čije djelove sad kontrolišu Turci i Mlečani. Taj koncept je postao osnova programa teritorijalnog širenja. Spis vladike Vasilija je prvo djelo crnogorske istoriografije, ali to je istovremeno i tekst političkog karaktera koji je služio aktuelnim potrebama.

Ruska strana opterećana sukobom sa Švedskom u oblasti Baltičkog mora nije prihvatila plan vladike Vasilija, ali mu je pružila velikodušnu finansijsku i materijalnu pomoć. Na povratku ga je primila i carica Marija Terezija. Kad se vratio u zemlju doznao je da su se za vrijeme njegovog odsustva Crnogorci pomirili s Turcima. U julu 1754. godine, uz saglasnost vladike Save, bilo je dogovoreno da će se platiti porez bosanskom veziru. Vladika Vasilije je imao potpuno suprotnu politiku – izazivao je nemir da bi onemogućio ili otežao pomirenje s Turcima. Među Crnogorcima, da bi pojačao njihovo samopouzdanje, širio je kult Rusije. Iako to nije bilo tačno, tvrdio je da su pod ruskom zaštitom i da ne moraju plaćati porez Turcima. Opštecrnogorski zbor 1756. odbio je plaćanje harača i u skladu s tezama vladike Vasilija konstatovao da Crna Gora ni u prošlosti nikad nije Turcima plaćala poreze. Vladika Sava i novi guvernadur Stanislav Radonjić na zboru su izrazili podršku tezama vladike Vasilija. Sultan Osman III naredio je bosanskom veziru Ćamil Ahmet-paši da u buntovnoj oblasti zavede red. Kod sela Prediš nedaleko od Cetinja Crnogorci su uspjeli zaustaviti mnogo brojniju tursku vojsku od 20 hiljada vojnika. Ubrzo nakon toga pao je snijeg koji je Turke prinudio da se povuku. Glavari su shvatili da bi u slučaju ob-

navljanja borbi poraz bio neizbježan. U januaru 1757. godine složili su se da odustanu od četovanja i dogovorili način isplaćivanja poreza koji su dugovali. Kad je prošla neposredna opasnost od vojne intervencije prestali su s isplaćivanjem.

Za vrijeme borbi vladika Vasilije je boravio na mletačkoj teritoriji. Namjeravao je zamoliti caricu Mariju Tereziju i caricu Jelisavetu Petrovnu da preko Porte pokušaju zaustaviti turske napade. Nakon primirja krenuo je u Petrograd do kojeg je zbog bolesti doputovao tek u martu 1758. godine. Za vrijeme njegovog odsustva iz zemlje porastao je uticaj guvernadura. U Petrograd je doputovala i delegacija vladičinih konkurenata iz crkvenih krugova koja je osporavala njegovo pravo da govori u ime cijele zemlje. To je u Rusiji izazvalo sumnju u primat i političku legitimnost vladike Vasilija pa je zato zajedno s njim u Crnu Goru otputovao i ruski emisar Stefan Justinovič Pučkov, da situaciju provjeri vlastitim očima. Kratki boravak je za Pučkova predstavljao kulturni šok. Izvještaj koji je u martu 1760. godine podnio u Petrogradu bio je krajnje negativan: „Ljudi su divlji, žive u anarhiji, i zbog najmanje sitnice padaju glave, sveštenici su pohlepni, crkve prazne, a ruska pomoć završava u džepovima vladičinih rođaka". Vladike Savu i Vasilija prikazao je u najgorem mogućem svijetlu. Poslije takvog izvještaja Pučkova u Rusiji su na nekoliko godina izgubili interesovanje za Crnu Goru.

Početkom 60-ih godina Crnu Goru su zadesile suše i loše žetve. U godinama koje su slijedile vladika Vasilije je nekoliko puta morao pristati na plaćanje poreza Osmanskom Carstvu. Međutim, nije izgubio vjeru u Rusiju. Nakon smrti carice Jelisavete Petrovne 1762. godine, u Petrograd je poslao delegaciju koja je trebala izvidjeti da li će nova carica Katarina pokazati više razumjevanja za njihove probleme. Bili su srdačno primljeni, a 1765. godine vladici Vasiliju odobreno je novo putovanje. Nakon teškog zimskog putovanja i dolaska u Petrograd, razbolio se i 21. marta 1766. godine, prije planirane audijencije kod carice, preminuo. Sahranjen je uz najveće crkvene i vojne počasti u petrogradskom hramu Aleksandra Nevskog. Posebni izaslanik carice Katarine, koji je ubrzo posjetio Crnu Goru, podnio je znatno pozitivniji izvještaj o zemlji nego njegov prethodnik. Kriza crnogorsko-ruskih odnosa bila je otklonjena.

ŠĆEPAN MALI – LAŽNI CAR I MODERNIZATOR

Nakon smrti vladike Vasilija jedini duhovni predvodnik Crnogoraca ostao je vladika Sava. Vladika Vasilije je za nasljednika izabrao svog sinovca Petra Petrovića Njegoša, međutim vladika Sava je želio da mjesto cetinjskog vladike zauzme Arsenije Plamenac, njegov sestrić. Turci su 1766. ukinuli Pećku patrijaršiju i svrgnutog patrijarha Vasilija Brkića zatvorili na Kipru i otad su na to mjesto postavljali grčke klirike lojalne Carigradu. Crnogorska pravoslavna hijerarhija nije priznavala jurisdikciju tih proturskih sveštenika nad svojom teritorijom i iz praktičnih razloga dalje su funkcionisali sasvim samostalno. Svrgnuti srpski patrijarh uspio je pobjeći s Kipra. Sakrio se u Crnoj Gori koju osmanska vlast nije imala pod kontrolom. U ljeto 1767. patrijarh Brkić je, u skladu sa željom vladike Save, hirotonisao Arsenija Plamenca. Iz ličnih razloga vladika Sava je promijenio uobičajenu šemu po kojoj je funkcija vladike bila nasljedna u okviru porodice Petrović Njegoš. Zajedno s Arsenijem Plamencem boravio je u Crmničkoj nahiji u kojoj je bila pogodnija klima i tako je gubio kontakt s najborbenijim glavarima iz podlovćenskog kraja. Slabiji autoritet vladike omogućavao je rast uticaja guvernadura, ali novi nasljednik funkcije guvernadura bio je Jovan Radonjić, kojem je bilo tek sedamnaest godina. U takvoj situaciji pojavio se autoritet izvana.

U jesen 1766. u zemlji se nastanio tajanstveni stranac koji je stekao reputaciju kao travar i vidar. U to vrijeme širile su se glasine da ruski car Petar III, suprug Katarine Velike, nije bio ubijen 1762. godine već da luta po svijetu. U Manastiru Maine iscjelitelj koji se predstavljao kao Šćepan, rasplakao se tokom molitve za carsku porodicu i spomena sina Petra III. Prisutni su primijetili sličnost između stranca i lika Petra III s portreta koji je visio u manastiru. Koliko je poznato, sâm Šćepan se nije nikad javno proglašavao za cara. Zato se može reći da tradicionalno korišteni termin „lažni car“ nije sasvim adekvatan. Međutim, nije se ni suprotstavljao kad su ga drugi poistovjećivali s carem. Od avgusta 1767. počeo je rasti broj onih koji su se prema Šćepanu ponašali kao da je pravi vladar. Naizgled iracionalna eksplozija lojalnosti prema nepoznatom strancu mogla bi imati, s obzirom na trenutni vakuum u vlasti zemlje, i pragmatično obrazloženje. Nije jasno ko je kao prvi označio Šćepana za cara. U izvorima iz tog vremena se pored praznovjerja mogu naslutiti i

konkretni interesi. Iguman Manastira Maine Teodosije Mrkojević i još jedan pripadnik tamošnjeg klera bili su u delegaciji koja je posjetila Rusiju. Obojica su bili iz kruga sveštenika lojalnih preminulom vladici Vasiliju i nijesu imali dobre odnose s vladikom Savom. Obojica su potvrdili da je Šćepan Mali zapravo Petar III i njegove proglase su počeli širiti među Crnogorcima, pokušavajući tako ustoličiti novi politički autoritet.

Stranac je svoj prvi proglas potpisao kao „Šćepan Mali, najmanji na svijetu". Skromni potpis su mnogi smatrali za prefinjen dokaz njegove stvarne veličine. Šćepan Mali je pozvao Crnogorce da obustave sve međusobne sporove i da se pripreme za rat protiv Turske uz bok Rusije. Trećeg oktobra održan je zbor glavara koji je pod uticajem Šćepanovog proglasa pozvao da se svi međusobni sporovi prekinu do proljeća. Ali Šćepan Mali je tražio trajno pomirenje i povelju o primirju je na mjestu rastrgao. Zapovjedničko ponašanje je učvrstilo Crnogorce u vjeri da se zaista radi o caru. Šćepanov autoritet javno je priznao i vladika Sava. Na Cetinju je 17. oktobra održan još jedan zbor na kojem su njegovi zahtjevi odobreni. Hiljade Crnogoraca krenule su u manastir Maine gdje su mu obećali vjernost. Šćepan je želio dobre odnose s vodećim ljudima: priznao je vladiku Savu za najvišeg duhovnog predstavnika zemlje, složio se s nasljedstvom Arsenija Plamenca, a na funkciji guvernadura potvrdio je Jovana Radonjića. U jesen 1767. godine u zemlji je dosegnut neuobičajen stepen unutrašnjeg jedinstva. Šćepan Mali se počeo ponašati kao apsolutistički vladar i centralist. Njegova lična garda služila je kao represivni organ nove vlasti. Osnovan je i sud od 12 glavara, tzv. Savjet dvanaestorice. U aprilu 1768. naredio je da se osnuju slični sudovi na nižoj instanci u okviru svake plemensko-teritorijalne jedinice i uveo je stroge kazne za krađu, ubistvo i krvnu osvetu. Počeo se označavati za vladara kojeg je viša moć poslala da promijeni Crnu Goru. Bez obzira na ispoljavanja vjerskog misticizma, njegovi praktični koraci su bili racionalni. Bili su u trendu prosvijećenog apsolutizma s kojim se po svemu sudeći upoznao prije dolaska u Crnu Goru.

Aleksej Obreskov, ambasador u Carigradu, bio je prvi ruski predstavnik koji je u novembru 1767. iz pisma koje mu je uputio crnogorski mitropolit Sava saznao za Šćepana Malog. Mitropolit ga je pitao da li je moguće da je stvarno riječ o caru: „A ako je zaista živ, to se on sigurno nalazi kod nas u Crnoj Gori". Ambasador je mitropolitu odgovorio da

je iznenađen njegovom naivnošću te ga upozorio da tog „prevaranta i skitnicu“ protjeraju iz zemlje prije nego što naljute Rusiju. Kad je mitropolit javno istupio protiv Šćepana Malog, Crnogorci su njegove tvrdnje jednoglasno odbacili, oduzeli mu sve njegove svjetovne ingerencije i internirali ga u manastir. Kad je bilo zadržano njegovo pismo Mlečanima u kojem ih informiše o sadržaju svoje korespondencije s „moskovskim ambasadorom u Carigradu“, malo je nedostajalo da ga pobješnjela gomila linčuje. Na ruskom dvoru su počeli strahovati da bi vijesti o lažnom caru mogle izazvati nemir među stanovnicima Carstva. Carica Katarina II je u martu 1768. godine naredila da se kontrolišu i izoluju sumnjivi putnici, naročito Južni Sloveni, da se ta vijest ne bi širila. Istovremeno je poslala emisare koji su Crnogorcima trebali uručiti oštro intonirano pismo u kojem insistira da se Šćepana Malog otarase. Mlečani su se bojali da caričin vjesnik ne izazove još veći nemir u zemlji pa ga nijesu pustili preko granice. Osmansko Carstvo je ovu aferu smatralo za podlu rusku ili mletačku provokaciju u cilju izazivanja nemira kod njenih pravoslavnih podanika. Sultan je u maju 1768. godine naredio da se pošalje kaznena ekspedicija da uhvati „lažnog cara“. Početkom jeseni do crnogorskih granica je stigla vojska od navodno 50.000 vojnika. Njihovo napredovanje su zadržale velike kiše. Prije nego što je ekspedicija stigla da napadne, Rusija je iz drugih razloga 6. oktobra objavila rat Porti. Napad na Crnu Goru je bio opozvan, a vojnici poslani na značajnija istočna ratišta. Iako do direktnog sukoba nije ni došlo, po Crnoj Gori se kasnije raznijela predaja da su tad izvojevali jednu od svojih najvećih pobjeda nad Turcima. O tom legendarnom sukobu zanosno je govorio u londonskom parlamentu 70-ih godina 19. vijeka čak i britanski državnik V. J. Gledston.

Slično kao i u prošlosti, Rusija je i u ovom ratu htjela da u pogodnom trenutku iskoristi ustanke balkanskih hrišćana koji bi za sebe vezali dio turskih snaga. Zato je carica Katarina II poslala u Crnu Goru kneza Georgija Dolgorukova koji je trebao odstraniti tobožnjeg cara i, kad mu daju znak, koordinisati crnogorske akcije protiv Turaka. Knez Dolgorukov je sa svojom pratnjom stigao u Crnu Goru u avgustu 1769. godine. Šćepana je opisao kao tridesetogodišnjeg muškarca koji je imao dugu crnu kovrdžavu kosu počešljanu otraga, blijedo lice i tanki, gotovo ženski glas. Bio je obučen u „grčkom stilu“, s turskom lulom u ruci i ikonom

na ogrlici. Nije znao ni riječ ruskog (ali po drugim izvorima govorio je italijanski, francuski i njemački). Dolgorukov je sazvao javni skup na kojem je pročitao pismo Katarine II. Oba sveštenika iz Manastira Maine koji su se zakleli da je riječ o caru, javno su opozvali svoju zakletvu, a onda se zakleli na vjernost Dolgorukovu. Ruski emisar je bio uvjeren u svoj uspjeh. Kad se idući dan pojavio Šćepan Mali, svi su ga, računajući i one koji su ga se javno odrekli, dočekivali i klanjali mu se. Dolgorukov je svojoj pratnji naredio da Šćepana uhvate i zatvore. Na saslušanju je prvo tvrdio da je porijeklom iz Janjine, grada iz sjeverozapadne Grčke, ali grčki nije znao. Onda je tvrdio da se zove Raičević i da je iz Dalmacije. Njegov pravi identitet nikad nije uvjerljivo dokazan, ali ova informacija se smatra za najvjerovatniju. U Dalmaciju se u 17. vijeku stvarno naselila porodica Raičević koja je porijeklom bila iz crnogorske Crmnice. Moguće je da je upravo zahvaljujući tome Šćepan pokušao naći svoju sreću u siromašnoj zemlji u koju je malo ko dobrovoljno dolazio.

Nakon što je zatvoren Šćepan Mali, knez Dolgorukov je postao najviši autoritet u zemlji. Prisustvo ruske misije koju su vidjeli kao predznak budućeg rata radikalizovalo je Crnogorce. Spontano su počeli napadati svoje komšije – ne samo muslimane već i katolike. Dolgorukov se uplašio da će pobuna izbiti prijevremeno i nekoordinisano. Uzaludno je pokušavao da izdaje naređenja. Crnogorski zbor je odobrio rezoluciju da mora poštovati njihovu slobodu i da nad njima nema nikakve nadležnosti. Ruski emisar je gubio popularnost i počeo se bojati Crnogoraca. Doznao je da Turci nude novčanu nagradu za njegovu glavu. Mlečani su takođe, u skladu sa sopstvenom tradicijom, željeli da ga odstrane. Smrt trovanjem je izbjegao zahvaljujući slučajnosti da je iznenadio svog kuvara s otrovom u ruci. Mlečani su blokirali njegovu svekoliku korespondenciju. O aktuelnom toku rusko-turskog rata nije imao nikakvih vijesti. Odlučio je da tajno napusti zemlju prije nego što ga likvidiraju Turci, Mlečani ili sami Crnogorci. Pridružio mu se svrgnuti srpski patrijarh Brkić koji se takođe našao u nezavidnoj situaciji: prvo je napravio neprijatelja od vladike Save, a onda je podržao Dolgorukova protiv Šćepana Malog. Nakon odlaska ruske misije, ostao bi na milost i nemilost svojim neprijateljima. Prije polaska Dolgorukov je naredio da mu iz ćelije dovedu Šćepana Malog. Rekao mu je da zbog teškog zločina koji je napravio zaslužuje smrt. Odmah nakon toga mu je udijelio milost, predao ru-

sku uniformu i napisao povelju kojom ga u ime ruske države proglašava za najvišeg političkog i vojnog vođu Crnogoraca. Naime, shvatio je da jedino Šćepan Mali može da ujedini Crnogorce. A pored toga, u njegove proruske simpatije nije bilo nikakve sumnje. Ruska misija je tajno, usred noći krenula ka moru. Dolgorukov je zbog svojih loših cipela neprimjerenih kraškom terenu zamalo završio u provaliji, ali Šćepan Mali ga je u posljednjem trenutku uhvatio i ostatak puta ga je sâm nosio na leđima. U zoru 25. oktobra 1769. godine uspjeli su otploviti.

Na jesen 1769. Šćepan Mali je ponovo preuzeo vlast. Po svemu sudeći svi plemenski glavari i pripadnici pravoslavnog klera koji su predstavljali crnogorsku političku i intelektualnu elitu, znali su da Šćepan Mali nije ruski car. Međutim, autoritet koji su mu potvrdili i sami Rusi, nije izgubio. U godinama koje su slijedile nastavio je s modernizacijom i centralizacijom zemlje. Pokušavao je da Crnu Goru pripremi za novi rat s Turcima, naredio je da se grade putevi koji se mogu koristiti i u vojne svrhe. Jednom prilikom 1770. godine, kad je učio Crnogorce kako da miniraju stijene, bio je teško ranjen. Uprkos tome što je ostao invalid i dalje je obavljao funkciju svjetovnog vladara. Njegovi podanici su ga nosili u luksuznim nosilima koja je dobio na poklon od Dubrovačke Republike „kao nekog rimskog diktatora", primijetili su Mlečani. Po njegovoj komandi redovno se sastajao crnogorski Zbor. Često je putovao, rješavao lokalne sporove, a donosio je i presude, uključujući i smrtnu kaznu. Nepopustljivo je kažnjavao krvnu osvetu koju je kao prvi reformator tradicionalnih plemenskih običaja strogo zabranio. Poslije odlaska ruske misije održavao je dobre odnose s vladikom Savom po čijoj inicijativi je kažnjavao sveštenike koji su se suprotstavljali njegovom slabom autoritetu. Uspostavio je dobre odnose i s Mlečanima i oštro je sankcionisao ispade na njihovoj teritoriji koji su za vrijeme njegove vladavine praktično prestali. Pazio je da ne dođe do većeg sukoba s Turcima prije nego što budu povoljni uslovi i prije no što mu Rusi daju znak. Turci u njega nijesu imali povjerenje. Skadarski vezir Mehmed-paša Bušatlija, najbliži provincijski predstavnik Carstva, lično je učestvovao u potiskivanju pobune na Peloponezu na kojem su se Grci pobunili u koordinaciji s Rusima. Paša nije želio riskirati da se nešto slično dogodi u oblasti koju je smatrao za problematični, ali ipak integralni dio svog sandžaka. Prema tradicionalnoj predaji potplatio je grčkog izbjeglicu s

Peloponeza, koji je Šćepanu Malom bio lični sluga, da ubije svog gospodara koji je bio invalid. Šćepan je rado boravio u manastiru Donji Brčeli u plodnoj Crmnici koju je od sjedišta osmanskog sandžakbega dijelilo samo Skadarsko jezero. Kaluđeri su ga rano ujutro 22. septembra 1773. godine našli zaklanog.

Nakon njegove smrti ugasile su se sve institucije koje je osnovao. Pokazalo se da su reforme i centralizacijske inicijative počivale na njegovoj autokratskoj ličnosti. Period njegove vladavine ostao je u sjećanju kao eksperiment koji ilustrativno potvrđuje da zemlja ipak može funkcionisati drugačije nego kao slobodni, ali labavi savez autonomnih plemena, sklonih unutrašnjim nesuglasicama. Priča o lažnom caru čiji identitet do danas nije sa sigurnušću utvrđen ima privlačnu, romantičnu i tajanstvenu stranu koja je oduvijek privlačila pažnju umjetnika i pristalica teorija zavjere. Istoričari se slažu da je Šćepan Mali s političkog aspekta bio uspješan vladar koji je u arhaičnu plemensku sredinu unio dašak prosvijećenog apsolutizma 18. vijeka i nagovijestio dalji razvoj.

POKUŠAJ USPOSTAVLJANJA AUSTRIJSKOG PROTEKTORATA

Nakon smrti Šćepana Malog na crnogorskom prostoru vratili su se prethodnom modelu plemenskog saveza bez jakog centralnog autoriteta. Vladika Sava je i dalje obavljao funkciju duhovnog pastira bez izrazitije težnje da utiče na politički život. Polovinom 70-ih godina 18. vijeka najznačajniji predstavnik zemlje postao je guvernadur Jovan Radonjić. Prvobitno mletački ured guvernadura u crnogorskoj sredini se odomaćio i postao, slično kao i funkcija mitropolita, nasljedan. Guvernadur je u spoljnoj politici više računao na Habsburško Carstvo nego na Mletačku Republiku koja je postepeno gubila svoj uticaj. U drugoj polovini 70-ih i prvoj polovini 80-ih godina 18. vijeka u crnogorskom političkom životu i spoljnoj politici angažovao se i arhimandrit Petar Petrović Njegoš, ljubimac preminulog vladike Vasilija. U kontaktima sa stranim silama, naročito s Rusijom, istupao je kao zamjenik vladike Save.

Za rusko-turskog rata 1768–1774. nije došlo do očekivanog vojnog angažovanja Crnogoraca na strani Rusije. U mirovnom ugovoru iz Ku-

čuk-Kajnardži od 21. jula 1774. godine Crna Gora nije bila ni spomenuta. Delegacija pod vođstvom guvernadura Jovana Radonjića i arhimandrita Petra Petrovića krajem 1777. godine krenula je u Austriju i Rusiju. Delegaciju je u Beču primio kancelar Vaclav (Wenzel) Antonin Kaunic. Tražena je finansijska pomoć za organizovanje regularne jedinice koja bi u slučaju rata bila pripremljena da se bori protiv Turaka u okviru austrijske vojske. Grof Kaunic je 8. decembra 1777. poslao Jozefu II, tadašnjem suvladaru Marije Terezije, memorandum u kojem predlaže da se u Crnu Goru pošalje vojna misija koja bi izvidjela lokalnu situaciju. A po njegovom mišljenju valjalo bi razmisliti i o eventualnom organizovanom preseljavanju Crnogoraca u Banat ili Bukovinu.

Crnogorske vođe su uz posredstvo kneza Potemkina uzaludno pokušavale da izdejstvuju prijem kod carice Katarine II. Na povratku kući, u Beču su se opet sreli s kancelarom Kaunicem. Nijesu skrivali svoje razočarenje iz Rusije i ponovo su izrazili želju da intenzivno sarađuju s Habsburškom Monarhijom. U aprilu 1779. uputili su carici Mariji Tereziji memorandum u četrnaest tačaka o posebnim odnosima s Austrijom. Obećali su da će se u slučaju sukoba Habsburške Monarhije s Turcima vojno angažovati na njihovoj strani. Nakon pobjede, Austrija je trebala prinuditi Carigrad da prizna crnogorsku nezavisnost i njeno teritorijalno širenje na Zetsku ravnicu i oblasti oko Skadarskog jezera do rijeke Bojane. A u slučaju novog uređenje Balkana i uključivanja Crne Gore u Austriju, tražili su priznavanje dotadašnje političke autonomije i slobodu vjeroispovijesti. Memorandum su potpisali guvernadur i arhimandrit. Kancelar Kaunic je s crnogorskim pitanjem postupao oprezno i konsultovao se s caricom Katarinom II. Austrija je zauzela sličan stav kao Rusija u prošlosti: po pitanju nezavisnosti i teritorijalnog širenja bila je rezervisana, ali je bila zainteresovana za vojnu podršku u slučaju sukoba s Turcima.

Dugotrajni boravak vođa u inostranstvu nije donio opipljive rezultate. U martu 1781. preminuo je stari vladika Sava. Prema njegovom zavjetu trebao ga je zamijeniti stari i bolesni Arsenije Plamenac koji nije napuštao rodnu Crmnicu. Guvernadur je iste godine otišao u Beč da bi ponovo tražio ustanovljavanje austrijskog protektorata. U njegovoj domovini, po njegovom mišljenju, vladala je anarhija, i ni-

jedan domaći čovjek nije mogao zadobiti dovoljan autoritet. Car Jozef II je u Crnu Goru poslao misiju na čelu s pukovnikom Paulićem. Uprkos pokušajima Mlečana da je spriječe, misija je stigla na cilj u decembru 1781. godine. U međuvremenu situacija u Crnoj Gori se još više pogoršala i vladalo je sveopšte rasulo. Usto, loša žetva je izazvala i glad. Zbog krvne osvete rasplamsao se sukob između Katunske i Riječke nahije. U Riječkoj i Crmničkoj nahiji nijesu priznavali autoritet guvernadura. U graničnim djelovima zemlje rasli su turski i mletački uticaji. Za vrijeme nekakve prepirke jedan pop je pucao u vladiku Arsenija. Stepen rasula u kojem se zemlja nalazila dobro ilustruje to da je sveštenik pucao u sopstvenog mitropolita. Mletački providur sa sjedištem u Kotoru, uputio je pismo skadarskom paši u kojem ga savjetuje da je došao povoljan trenutak da Turci pokore Crnu Goru. Mlečani su računali da je za njih prihvatljivija varijanta turskog nego austrijskog vojnog prisustva u susjedstvu.

Spoljna opasnost pomogla je da se zemlja konsoliduje. U maju 1782. godine na Cetinju se sastao Opštecrnogorski zbor na kojem je došlo do pomirenja u pitanju krvne osvete i drugih sporova. Nakon odlaska austrijske misije, koja je između ostalog napravila prve karte zemlje, pritisak obje susjedne sile je popustio. Prema izvještaju pukovnika Paulića, u trenutnim okolnostima Austrija ne može efektivno organizovati upravu u Crnoj Gori niti nad njom uspostaviti protektorat. Međutim, u slučaju rata s Turcima, Beč je realno mogao računati na pomoć Crnogoraca i susjednog hrišćanskog stanovništva. Na osnovu tih informacija kancelar Kaunic sastavio je sopstveni memorandum koji je 30. avgusta 1782. godine predao caru. Potvrdio je da bi Crnogorci mogli biti vojno korisni i da bi Austrija trebala nastojati da „stekne naklonost tih ljudi, koji su zaista odvažni, za razliku od plašljivih Grka i ostalih naroda Rumelije (tj. Balkana)". Širenje austrijskog uticaja – po njemu – mogao je pospješiti guvernadur. Jozef II nije prihvatio prijedlog. Odgovorio mu je da „cijelo crnogorsko pitanje nije vrijedno toga da mu se dalje posvećuje jer u vrijeme mira ne bi imali nikakvu korist, koštalo bi puno, a ni u ratu ne bi donijela veliku korist". I tako su propali pokušaji guvernadura da se uspostavi austrijski protektorat.

VLADIKA PETAR I I POBJEDA NAD MAHMUD-PAŠOM BUŠATLIJOM

U maju 1784. godine preminuo je vladika Arsenije. Arhimandrit Petar Petrović je 13. oktobra 1784. godine, po naređenju cara Jozefa II, bio hirotonisan u Sremskim Karlovcima. Na prijesto cetinjskog mitropolita zasjeo je tridesettrogodišnji muškarac koji se na svoju ulogu pripremao već dvije decenije. Petar I Petrović Njegoš bio je obrazovan i književno talentovan, tačno je govorio francuski, italijanski i ruski, a imao je i dosta političkog iskustva. Nakon što je hirotonisan otišao je u Rusiju. Nakon što je doputovao u Petrograd, saopšteno mu je da mora napustiti zemlju. Pošto je to odbio, bio je zatvoren. Naime, pokušavao je izdejstvovati audijenciju kod carice uz pomoć generala Simeona Zorića, porijeklom Hercegovca, s kojim je crnogorska delegacija imala iskustva i tokom prethodnog boravka u Rusiji. Nije znao da je u međuvremenu general Zorić pao u nemilost moćnog knjaza Potemkina. Vladika je tako postao žrtva dvorskih intriga. Kao oficijelni razlog navedeno je da za obavljanje svoje funkcije nije dobio odobrenje od ruskog pravoslavnog sinoda. Nakon što je pušten iz zatvora, iz Minska, na povratku iz Rusije poslao je protestno pismo ministru inostranih poslova. Sâm sebe je označio ne samo za pravoslavnog episkopa već i za vladara „ilirsko-slovenskog naroda" kojim je postao na osnovu tristogodišnje tradicije političkog primata vladika. Oštro se ogradio od prigovora ruskoga sinoda tumačenjem da nema nikakve ingerencije izvan Rusije. Napomenuo je da su Crnogorci po crkvenom pitanju nezavisni i od Rusije i od carigradskog patrijarha. U domovinu se vratio u februaru 1786. godine.

Na početku svoje vladavine Petar I morao je učvrstiti položaj vladika i porodice Petrović Njegoš koji je tokom prethodne dvije decenije oslabio. Latentni rivalitet između vladika i guvernadura zasjenila je veća opasnost: svoje pretenzije na Crnu Goru počeo je ispoljavati skadarski sandžakbeg Mahmud-paša Bušatlija (alb. *Bushatli*), koji je 1775. godine naslijedio svog oca Mehmed-pašu. Na kraju 18. vijeka autoritet centralne vlasti u Osmanskome Carstvu je oslabio, što je uticalo na rast moći provincijskih predstavnika u dalekim balkanskim krajevima. Oni doduše nijesu oficijelno težili otcjepljenju i osnivanju sopstvenih država, ali praktično su se ponašali kao samostalni vladari, ulazili u su-

kobe s Portom i sa susjednim provincijskim predstavnicima. Njihove funkcije su često postajale i nasljedne, što nije bilo u skladu s principom meritokratije koji je bio karakterističan za vrijeme uspona i širenja Osmanskoga Carstva. Sjevernoalbanska porodica Bušatlija, a prije svega Mahmud-paša Bušatlija – zajedno sa Vidinskim pašalukom porodice Pazvanoglu koji se nalazio na teritoriji današnje Bugarske i tzv. Janjinskim pašalukom Ali-paše Tepelenskog u grčko-albanskoj oblasti Epira – može se smatrati za primjer tih decentralizacijskih tendencija. Mahmud-paša je Crnu Goru smatrao sastavnim dijelom svoga Skadarskog sandžaka. U skladu s porodičnom tradicijom, Bušatlije su potomci Skenderbega Crnojevića te kao punopravni nasljednici dinastije Crnojevića polažu neosporno istorijsko pravo na njihovu nekadašnju zemlju.

Od početka 80-ih godina kako je Mahmud-paša Bušatlija bio sve nezavisniji od Porte tako su i sve više rasle njegove teritorijalne pretenzije prema okolnim područjima. U prvoj fazi svoje vladavine pretežno se borio protiv muslimanskih konkurenata iz redova osmanskih provincijskih predstavnika i zapovjednika. Godine 1785. postavio je Crnogorcima ultimatum. Zahtijevao je da isplate harač za posljednjih petnaest godina, da u Skadar pošalju taoce kako bi potvrdili svoj vazalski položaj te da prime njegove predstavnike koji bi u Crnoj Gori ostali trajno i upravljali zemljom u njegovo ime. Crnogorski zbor je te zahtjeve odbio, ali Crmnica, najugroženija oblast, platila je harač i u sukobu do kojeg će doći ostala je neutralna. Mlečani su preventivno zatvorili granice i izolovali Crnu Goru od ostatka svijeta. U to vrijeme vladika Petar I Petrović se još nije vratio s puta iz Rusije. Odbranom je upravljao guvernadur. U junu 1785. godine Crnu Goru je napala vojska snage 18.000 vojnika: 12.000 od Skadarskog jezera pod komandom Mahmud-paše i 6000 od Spuža pod komandom njegovog brata. Vojske su se spojile na Rijeci Crnojevića i zajedno napale Cetinje. S obzirom na brojčanu nadmoć neprijatelja, Crnogorci su se povukli u planine, pustili neprijateljsku vojsku da prođe i onda je napadali noću. Vojska skadarskog paše je 23. juna bez otpora osvojila pustu cetinjsku dolinu. Mahmud-paša je naredio da se opljačka manastir i objesi jedini sveštenik koji se u njemu sakrivao. Nakon sedam dana pašina se vojska povukla. Bilo je to posljednji put da je neko od predstavnika Osmanskoga Carstva uspio prodrijeti čak do Cetinja. Vojska se do Skadra vratila dužim putem pre-

ko mletačke primorske teritorije. Iako joj je prolazak preko mletačke teritorije bio odobren, Primorje su opustošili gore nego Crnu Goru. Na teritoriji Paštrovića, koji su još od kasnog srednjeg vijeka bili podanici Republike Sv. Marka, od lokalnih glavara koji su ga došli pozdraviti Mahmud-paša je zahtijevao da priznaju njegov suverenitet. Budući da su to odbili, bili su ubijeni, a oblast Paštrovića je opljačkana dok je više stotina stanovnika, računajući žene i djecu, pobijeno.

Porta je Mahmud-pašu smatrala za buntovnika. Njegovi protivnici iz redova osmanskih predstavnika pokušavali su dobiti podršku hercegovačkih, brdskih i crnogorskih plemena, međutim ona su radije izbjegavala sukob. U ljeto 1787. krenula je prema Skadru vojska pod komandom bosanskog paše Mehmeda Čauševića, vjernog sultanu, i opsjela Skadar. Sa šačicom vjernih, Mahmud-paša se utvrdio u tvrđavi u kojoj je izdržao višemjesečnu opsadu. Lokalno stanovništvo je priješlo na sultanovu stranu. Međutim, strani vojnici su se ponašali kao da su na okupiranom području pa se lokalno stanovništvo okrenulo protiv njih. U novembru je došlo do pobune prilikom koje je Mehmed-paša Čaušević ubijen, nakon čega se bosanska vojska rasula. Mahmud-paša Bušatlija je ponovo postao gospodar Skadra, većeg dijela Albanije i ravničarskih oblasti na jugu današnje Crne Gore. Na područjima s većinskim albanskim stanovništvom imao je jaku podršku. U današnjem albanskom nacionalonom diskursu često je prezentovan kao borac za albansku nacionalnu slobodu, međutim takvo vrednovanje je pretjerano.

U julu 1787. godine Osmansko Carstvo je objavilo rat Rusiji. Početkom 1788. ratu protiv Turske priključila se i Austrija. U Habsburškoj Monarhiji su Mahmud-pašu Bušatliju, kao protivnika Carigrada, vidjeli kao mogućeg saveznika. Širile su se glasine da je spreman da konvertira na hrišćanstvo ili da je to već učinio. Tako se povećao interes i za Crnogorce. Obje sile su poslale svoje emisare u Crnu Goru, ali prije toga su sklopile sporazum o podjeli interesnih sfera na Balkanu. Crna Gora je spadala u interesnu sferu Habsburške Monarhije. Na taj sporazum Beč i Petrograd su se pozivali više puta i tokom 19. vijeka. U februaru 1788. godine stigla je ruska, a mjesec dana kasnije i austrijska delegacija pod vođstvom Filipa Vukasovića. Austrijska delegacija dovezla je municiju i namirnice. Tokom aprila i maja Austrijanci su iz luka sa sjevera Jadrana još nekoliko puta isporučili oružje, municiju i namirnice, bez obzira na

proteste Mlečana. U Crnu Goru je stiglo i nekoliko desetina austrijskih vojnika, uglavnom južnoslovenskog porijekla. Stanovništvo je bilo podijeljeno na pristalice Austrije i pristalice Rusije. Proruski dio predvodio je vladika, proaustrijski guvernadur. U maju 1788. godine na Zboru glavara došlo je do pomirenja suprotstavljenih strana. Austrijanci su nastojali da steknu podršku i brdskih i hercegovačkih plemena i da stupe u savez s Mahmud-pašom Bušatlijom. U junu ga je u Skadru posjetila austrijska delegacija koja mu je u zamjenu za njegovo savezništvo nudila da njegovu teritoriju prizna kao samostalnu državu. Mahmud-paša je bogato darovao emisare, ali kad su krenuli natrag preko Skadarskog jezera naredio je da ih pobiju. Njihove preparirane glave kao dokaz svoje vjernosti poslao je sultanu u Carigrad. Nakon tog svirepog čina, Austrijanci više nijesu pokušavali da ga pridobiju na svoju stranu. Crnogorci su u julu, zajedno s austrijskim odredima, napali na tvrđave Žabljak i Spuž, a dio ih je krenuo čak i na Podgoricu, ali opsada je bila neuspješna. Nizijski djelovi su se ubrzo opet našli pod kontrolom skadarskog paše. U septembru Austrijanci napuštaju Crnu Goru. Veći uticaj stekao je ruski emisar Marko Ivelić, porijeklom iz Risna u Boki Kotorskoj. Katarina II je već u februaru 1788. godine izdala manifest „Srbima, Crnogorcima i ostalim narodima slovenskog porijekla, koji žive u bijedi, pod turskim jarmom", a u martu i poseban proglas namijenjen Crnogorcima. Obećavala je da će u Sredozemlje poslati rusku flotu, ali to nikad nije učinila, a na kraju se i Ivelić vratio u Rusiju.

Uprkos sitnim sukobima, nastavak rata između Rusije i Austrije protiv Osmanskoga Carstva na teritoriju današnje Crne Gore nije imao neki značajniji uticaj. U ljeto 1790. godine novi car Leopold II poslao je Crnogorcima veću pomoć u oružju i municiji koja će im dobro doći ali tek u narednim godinama. U septembru 1791. godine između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva sklopljen je Svištovski mir. Osmanskim podanicima koji su se u toku rata podigli na ustanak trebalo je biti oprošteno, a „naročito stanovništvu svih slojeva Crne Gore, Srbije, Valahije i Moldavije". U rusko-turskom Mirovnom ugovoru iz Jašija potpisanom u januaru 1792. godine Crna Gora se uopšte ne spominje. Na zahtjev Beča Porta je u avgustu 1792. dodatno objavila poseban ferman o amnestiji Crnogoraca. U njemu je Crna Gora označena za oblast koja pripada Bosni, a ne nepredvidljivom skadarskom paši. Dakle, nakon

rata habsburški dvor je pokrenuo određenu inicijativu koja je trebala da olakša poratni život Crnogoraca, dok su Rusi sasvim zaboravili na njih.

Po naređenju Porte 1793. kaznena ekspedicija je pokušala odstraniti Mahmud-pašu Bušatliju, ali opet bezuspješno. Na nezadovoljstvo Carigrada, Beča i Petrograda uspostavio je kontakte s revolucionarnom Francuskom. Njegova moć je i dalje rasla, a s njom i legenda o njegovoj nepobjedivosti. Pod njegovom vlašću bile su prostrane oblast sjeverne i srednje Albanije, dio Makedonije i jug današnje Crne Gore, a namjeravao je osvojiti i Epir, Tesaliju, Hercegovinu i južnu Dalmaciju. Na značajna mjesta postavljao je svoje bliske srodnike ili pouzdane saveznike. Zarada od poreza koji nije predavao Carigradu osigurala mu je veliko bogatstvo. Oslanjao se na svoju vojsku od 40.000 vojnika. Bio je strog, ali prema podanicima koji su mu ispoljavali respekt ponašao se kao vjerski tolerantan vladar. Podršku je imao ne samo u muslimanskoj sredini već i među albanskim katolicima od kojih su mnogi bili u njegovoj vojsci. Nikad nije odustao od svojih zahtjeva na istorijsko nasljeđe Crnojevića i povremeno je crnogorskim i brdskim plemenima demonstrirao svoju moć. U proljeće 1796. godine došao je do zaključka da je došlo vrijeme da konačno ovlada ovim oblastima. Prvo je želio pokoriti brdska plemena Bjelopavlića i Pipera koja su se tih godina politički približavala Cetinju. Vladika Petar I ga je pokušao odgovoriti od napada, ali skadarski paša ga je upozorio da Crnogorci ne pokušavaju pomoći brdskim plemenima. Nakon vijesti da je vezirova vojska krenula ka Podgorici, na Cetinju je 1. jula 1796. održan Zbor plemenskih glavara na kojem su učestvovali i predstavnici ugroženih brdskih plemena. Složili su se da će napad na bilo koje crnogorsko ili brdsko pleme smatrati za napad na sve. Brdska plemena su tako u političkom i vojnom smislu bila postavljena u isti položaj s crnogorskim u prvobitnom smislu te riječi i interes cjeline je bio nadređen dotadašnjoj plemenskoj autonomiji. Učesnici Zbora su to potvrdili javnom zakletvom.

Vladika Petar I je s obzirom na snagu vezirove vojske pretpostavljao da će napad na Pipere i Bjelopavliće biti zapravo samo predigra za napad na Crnu Goru, a možda i Dubrovnik na koji je Mahmud-paša takođe imao pretenzije. Crnogorska vojska pod vladičinom komandom krenula je u pomoć ugroženim Bjelopavlićima. 11. jula 1796. godine se preko 3000 pripadnika crnogorskih i brdskih plemena kod sela Martinići su-

kobilo s vojskom od 17.000, uglavnom albanskih vojnika Mahmud-paše. U sukobu koji je trajao nekoliko sati vezirova vojska je pretrpjela poraz i s teškim gubicima se morala povući u Podgoricu. Crnogorci su bez ičije pomoći pobijedili brojčano znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Vladika je iskoristio pobjedničku euforiju koja je pojačala njegov autoritet da bi produbio političku integraciju crnogorskih i brdskih plemena. Sedamnaestog avgusta se na Cetinju sastao Zbor na kojem su se zakleli da će se zajednički braniti i štititi svoje saplemenike u pograničnim oblastima. Ova zakletva zapisana u šest tačaka i poznata pod imenom Stega predstavlja prvi zakonski akt zemlje. U njemu su precizirane i kodifikovane ideje koje su bile iznesene već na prethodnom Zboru glavara 11. jula. Plemenski predstavnici su se obavezali da će na čelu svojih plemena i nahija braniti zemlju od zajedničkog neprijatelja i da će živjeti u međusobnoj slozi. Riječ je o prekretničkom dokumentu koji predstavlja kamen temeljac trajnog jedinstva crnogorskih i brdskih plemena.

Polovinom septembra Mahmud-paša je ponovo napao. Vojska skadarskog vezira od 23.000 ljudi se 23. septembra 1796. godine u bici na Krusima nedaleko od Podgorice sukobila s četiri hiljade crnogorskih boraca kojima je opet komandovao vladika Petar I. Vezirova vojska je pretrpjela još veće gubitke nego u prethodnoj bici. Na bojištu je ostalo ležati preko tri hiljade napadača, a pao je i sâm Mahmud-paša Bušatlija. Pobjedonosni Crnogorci su trijumfalno marširali do Cetinja s vezirovom glavom nabodenom na koplje. Njegova lobanja do danas kao trofej leži u Cetinjskom manastiru koji je svojevremeno opljačkao i zapalio. Pobjeda kod Krusa predstavlja značajnu istorijsku prekretnicu. Plemena Pipera i Bjelopavlića od tada se smatraju sastavnim dijelom Crne Gore, čime je otpočela integracija Stare Crne Gore i Brda u jednu političku cjelinu. Tako je otpočeo proces teritorijalnog širenja na račun Osmanskoga Carstva koji je bilo shvaćan kao ponovno oslobađanje oblasti koje su Turci osvojili u 15. vijeku. Pobjeda nad Mahmud-pašom Bušatlijom imala je i međunarodni odjek. On je bio posljednji predstavnik Osmanskoga Carstva koji je od Crnogoraca pokušao tražiti harač. Nakon njegove smrti Porta više nije tražila ni pismenu potvrdu svog suvereniteta ni javno ispoljavanje lojalnosti. U narednim decenijama Carigrad se zadovoljio time što je Crna Gora na kartama i u međunarodnim ugovorima predstavljana kao sastavni dio Osmanskoga

Carstva. U praktičnim pitanjima osmanski predstavnici su vladikama pristupali uglavnom kao vladarima faktički samostalne teritorije.

OSNIVANJE PRVIH DRŽAVNIH INSTITUCIJA

Petar I je namjeravao iskoristiti pobjedu da bi poboljšao međunarodni položaj zemlje. Mislio je da bi posebnim zakonom Rusija trebala regulisati status Crne Gore i da bi joj trebala slati redovnu finansijsku pomoć koja bi služila osnivanju novih institucija i vojske. Crnogorci bi se zauzvrat obavezali da se u ratovima bore pod ruskom komandom. Car Pavle I je u februaru 1797. godine primio vladičinog emisara, ali je odbio proglašavanje protektorata. U međunarodnim odnosima to bi predstavljalo ozbiljan presedan, a situaciju u tako udaljenoj zemlji, koja je formalno i dalje pripadala Osmanskome Carstvu, teško bi mogli kontrolisati. U maju 1797. godine pod pritiskom napoleonske Francuske propala je Mletačka Republika. Stanovništvo Boke Kotorske bilo je podijeljeno na tri strane: plemstvo i trgovci iz primorskih gradova bili su za Austriju, malobrojnoj inteligenciji bile su bliske ideje francuske revolucije, a dio pravoslavnog stanovništva je želio širenje crnogorskog suvereniteta sve do Jadrana. U julu 1797. godine Petar I Petrović Njegoš je na zahtjev lokalnog stanovništva preuzeo vlast nad Budvom i ostalim primorskim oblastima južne Boke Kotorske. Uprava je bila shvatana kao privremena. Krajem avgusta vladika je cijeli kraj predao austrijskom generalu Rukavini.

U septembru 1797. godine Opštecrnogorski zbor proglasio je Petra I za najvišeg predstavnika zemlje (*načalnik, protektor i zapovjednik našego naroda*). Tako je potvrđen visoki autoritet koji je mitropolit stekao u bitkama na Martinićima i Krusima. U maju 1798. godine Petar I je u Petrograd poslao novog emisara s memorandumom u kojem je ponovo naznačio svoju predstavu o ruskom protektoratu. Isto kao i ranije, ruska strana takav prijedlog nije prihvatila, ali se obavezala da će zemlji pružati redovnu pomoć. Crna Gora nije imala osnovni kapital bez kojeg se nije mogao formirati državni aparat. Ruska pomoć je omogućila osnivanje prvih centralnih institucija. U oktobru 1798. u manastiru Stanjevići sastao se Zbor glavara. Odlučeno je da se osnuje stalni centralni sud, sastavljen od 50 istaknutih glavara iz svih krajeva zemlje. Zvanično se zvao *Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog*, ali je poznatiji bio pod

narodnim nazivom *kuluk*. S obzirom na to da se sastojao od velikog broja sudija, kuluk se nije sastajao često. Praktična pitanja rješavala je tzv. *Narodna kancelarija* kojoj je isto kao i kuluku predsjedavao vladika. Ovaj savjet od nekoliko članova bio je njegov savjetodavni organ i zamjenjivao je ulogu vlade. Bila je to institucija centralne vlasti i nije se naslanjala na plemensku strukturu. Vladika je imenovao njene članove po vlastitom nahođenju. Tokom prvih godina funkciju sekretara zauzimao je dubrovački katolički opat Frančesco Dolči. Na Zboru glavara u Stanjevićima usvojen je prvi zakonik – *Zakonik opšti crnogorski i brdski*, sastavljen od 16 članova. U avgustu 1803. godine dopunjen je sa 17 novih članova, a u njegov sastav je uvrštena i *Stega* iz 1796. godine.

Centralizacijske inicijative nijesu prošle bez otpora. Zbog neprihvatanja naređenja centralnog ili lokalnih sudova u periodu od 1804. do 1828. godine izbilo je nekoliko plemenskih pobuna. Ta ispoljavanja otpora Petar I je morao savladati s ograničenim metodama koje je kao crkveni velikodostojnik imao na raspolaganju: ubjeđivao je, prijetio, zaklinjao i proklinjao. Njegove *poslanice*, namijenjene pojedinim plemenima i bratstvima koje su u vrijeme svog nastanka imale prije svega praktičnu svrhu u cilju uvođenja reda i izglađivanja sporova, danas se smatraju značajnim književnim djelom. Od početka 19. vijeka na kuluk su se obraćali hrišćani iz cijele oblasti između Hercegovine i rijeke Tare. Tako je sudska vlast zajedno s autoritetom vladike Petra I u očima stanovništva iz okolnih krajeva povećavala privlačnost Cetinja kao centra novog integracijskog pokreta, nezavisnog od turske vlasti. Prema Zakoniku iz 1798. godine svaka porodica je u zajedničku kasu godišnje trebala platiti relativno nisku sumu od 60 dinara. Međutim, sve do kraja vladavine Petra I, vlast nije uspijevala da ovaj porez masovno i redovno ubire.

Na kraju 18. vijeka od plemenskog saveza Crna Gora se počinje pretvarati u državu. Crnogorci su uspjeli odbraniti političku slobodu, međutim zemlja je bila potpuno nerazvijena. Stara Crna Gora bez brdskih oblasti imala je oko 2000 kvadratnih kilometara sa 40.000 stanovnika, od čega 8 do 10 hiljada borbeno sposobnih muškaraca. Pod uticajem prirodnih uslova i specifičnog istorijskog razvoja kod stanovnika se formirao ratnički mentalitet koji je više cijenio junaštvo u borbi od zemljoradnje ili zanatstva. Pljačkaški pohodi na susjedne teritorije smatrani su za legitiman način izdržavanja. Većina stanovništva se bavila stočar-

stvom, uglavnom uzgojem koza i ovaca. Veća stada čuvali su pastiri, uglavnom u brdskim oblastima koje su bile manje ugrožene sušama od stjenovitih oblasti Stare Crne Gore. Stočarstvo i stočarski proizvodi, u nekim krajevima i ribolov, činili su osnovicu crnogorskog izvoza. U plodnijim krajevima uzgajali su se kukuruz, žito, zob, kupus, mrkva, luk i grašak. Iz 1786. godine potiče najstarija vijest o uzgajanju krtole u cetinjskoj dolini. U oblastima s pogodnijom klimom uzgajala se i vinova loza. I u plodnim godinama većina stanovnika živjela je teško, na granici neimaštine. U zemlji, za razliku od osmanskih ili primorskih gradova, praktično nije bilo zanatlija. S obzirom na izolovanost i ratne sukobe od 16. do 18. vijeka putevi u Crnoj Gori bili su u žalosnom stanju i nijesu omogućavali korišćenje konjskih kola. Prva kola nabavljena su za potrebe Cetinjskog manastira tek 1748. godine. Većina stanovnika bila je nepismena i potpuno neobrazovana. I pravoslavni sveštenici su obično bili spretniji u baratanju oružjem nego s liturđijama i knjigama.

Na prijelomu 18. i 19. vijeka još se ne može govoriti o nacionalnom identitetu u modernom smislu te riječi. Većina stanovnika se i dalje primarno smatra za pripadnike svojih porodica, bratstava i plemena. Pored toga postojao je i vjerski identitet. Na teritoriji današnje Crne Gore pravoslavni su se uglavnom označavali za Srbe, katolici su nazivani Latinima, a muslimani Turcima. Kompleksnije predstave o kolektivnom identitetu imale su samo vladike i mali krug njihovih saradnika iz redova sveštenstva i obrazovanijih glavara. Taj sloj je na osnovu proučavanja starih spisa te na osnovu podsticaja iz inostranstva, formirao svijest o istorijskim suvislostima i geopolitičkoj poziciji zemlje. Sačuvani tekstovi pokazuju da njihove predstave o kolektivnom identitetu nijesu bile ustaljene. Crnogorski autori s kraja 18. vijeka stanovnike Crne Gore su označavali za „sloveno-srpski crnogorski narod“, „crnogorsko-ilirsko-srpski narod“, „slaveno-iliričeski narod“, „sloveno-srpski narod“, „srpski narod“, „narod crnogorski“, „Albano-Crnogorac“, pa čak i „montenegrinski“. Pojam ilirski, koji potiče iz antike, nije nužno upućivao na antičke Ilire. Više je izražavao osjećaj šire južnoslovenske pripadnosti koji će se dublje razviti tek u 19. vijeku. S obzirom na pozitivne istorijske konotacije, naročito u crkvenoj sredini, često se koristi naziv Srbin, koji upućuje na „zlatni vijek“ predosmanske državnosti i koji je u narodu doveo do poistovjećivanja srpstva s pravoslavljem. To shvatanje je u širokim slojevima bilo

živo još u drugoj polovini 19. vijeka. Češki književnik Jozef Holeček je u to vrijeme zabilježio: „Ako pitaš za vjeru, Crnogorac će odgovoriti da je Srbin, a ako pitaš za narodnost, reći će da je Crnogorac". I svijest o regionalnoj specifičnosti Crne Gore i Brda se uprkos širenju integracije održala duboko do 19. vijeka. Dvojni naziv „Crna Gora i Brda" se pojavljivao i u političkom diskursu, zakonima i državnim aktima. Ali što je vrijeme više odmicalo, cijelu zemlju ljudi su sve češće zvali jednostavno Crna Gora, a njene stanovnike Crnogorcima.

CRNA GORA I BOKA KOTORSKA ZA VRIJEME NAPOLEONOVIH RATOVA

Promjene međunarodnopolitičke situacije izazvane Napoleonovim ratovima na prijelomu 18. i 19. vijeka imale su veliki uticaj na dešavanja u Crnoj Gori. S aspekta šireg evropskog konteksta njena teritorija imala je periferni značaj, ali na njoj su se ipak ukrštali interesi nekoliko velikih država: Austrije, Rusije, Francuske i Velike Britanije. Boka Kotorska je nakon pada Mletačke Republike 1797. godine pripala Austriji. Za razliku od Mlečana, Habsburško Carstvo nije priznavalo duhovnu jurisdikciju cetinjskih mitropolita nad pravoslavnim življem u Primorju i uopšte pokušavala je ograničiti crnogorski uticaj na to stanovništvo. Crnogorci su doduše Austrijancima predali Primorje bez borbe, međutim vladika Petar je s obzirom na nestabilnu međunarodnu situaciju u Evropi pretpostavljao da habsburška vlast ne mora biti trajna. Jedna od glavnih tačaka njegovog dugotrajnog plana bilo je širenje crnogorsko-brdske države na etnički bliske krajeve pored Jadrana. Interes Rusije za Crnu Goru je na prijelomu 18. i 19. vijeka opao. Car Pavle I je iz straha pred francuskim ekspanzionizmom pokušavao poboljšati odnose s Portom. Godine 1799. Rusija je zajedno s Osmanskim Carstvom, Austrijom i Britanijom formirala protivfrancusku koaliciju. Rusi su i dalje bili voljni da Crnogorcima pružaju finansijsku pomoć, međutim njihove često preambiciozne teritorijalne i političke planove nijesu podržavali. Situacija se nije promijenila ni nakon što je 1801. godine car Aleksandar I stupio na prijesto. Zato se crnogorske vođe na čelu s Petrom I početkom 19. vijeka počinju sve više okretati prema Francuskoj. Prisustvo Napoleonovih vojnika u južnoj Italiji omogućilo je uspostavljanje kontakta

s francuskim zapovjedništvom koje je imalo sjedište u Ankoni, luci na Jadranu. Francusku stranu posebno je podržavao vladičin dugogodišnji sekretar Frančesko Dolči (Francesco Dolci) koji se zalagao za nastanak zajedničke države Crne Gore i Boke Kotorske revolucionarnim putem, računajući na francusku pomoć. U interesu destabilizacije austrijskih vlasti u toj oblasti, vladika i njegov sekretar su 1802. godine podržali antiaustrijski ustanak u grbaljskom kraju.

Petrograd je za crnogorske kontakte s Francuzima saznao preko svog konzula u Dubrovniku, što su potvrdili i drugi informatori. Car Aleksandar I naredio je da Petar I bude uklonjen sa svoje funkcije, zarobljen i deportovan u Sibir. Austrija, koja se takođe bojala francuskog miješanja i koja je takođe nastojala da ograniči vladičin uticaj, složila se s ruskim planom. Krajem 1803. godine u Kotor je došla misija pod vođstvom Marka Ivelića, ruskog generala porijeklom iz Risna, sa zadatakom da svrgne mitropolita. Rusija je postupala kao da su Crnogorci bili u sastavu njihove armije, a vladika njihov neposlušni komandant. U sukob je bio uključen i Sveti Sinod Ruske pravoslavne crkve koji je ciljano optužio vladiku da krši crkvena pravila i naredio mu da dođe u Rusiju pred crkveni sud. I Ruska pravoslavna crkva je postupala kao da Crnogorska crkva spada pod njenu jurisdikciju. Ljudi generala Ivelića pokušavali su vladiku namamiti da dođe u Kotor gdje bi ga mogli zarobiti. Petar I je bio informisan o njihovim namjerama i nije htio napustiti crnogorsku teritoriju. Crnogorci su mu ostali vjerni. Optužbe s kojima su bili upoznati smatrali su za klevete. U martu 1804. godine *Praviteljstvo* je iznijelo zvanični protest protiv ruskih nastojanja. U maju je održan i Zbor glavara koji je izdao pismeni proglas u kojem je naglasio da je Crna Gora u svom političkom i duhovnom životu nezavisna zemlja. Crnogorci su svojevremeno vjeru hrišćansku primili od Grka, a ne od Rusa, a od ukidanja Pećke patrijaršije njihova crkva je samostalna. Iako im je Rusija u prošlosti pružala podršku, to ne znači da su njeni podanici. Vladika ne može biti predan ruskom sudu, a ako nešto skrivi, sudićemo mu sami, naveli su glavari.

Polovinom 1804. godine Rusi su promijenili taktiku. Odustali su od odstranjivanja vladike i ponovo su počeli slati pomoć, ali samostalnu spoljnopolitičku inicijativu su ipak namjeravali javno kazniti. Za glavnog krivca profrancuske orijentacije označili su sekretara Frančeska

Dolčija. Vladika Petar I u želji da poboljša odnose s Rusijom žrtvovao je svog najvjernijeg saradnika. U avgustu 1804. godine na Cetinju se sastao vanredni ruski sud koji je sekretara Dolčija osudio na doživotni zatvor (bio je držan u pećini kod cetinjskog manastira jer u cijeloj Crnoj Gori nije postojao nijedan zatvor). Iduće godine, na insistiranje ruske strane, Dolči je bio zadavljen. Neposrednu rusku kontrolu trebao je osigurati novoosnovani konzulat u Kotoru koji je s radom počeo u oktobru 1804. godine. Crnogorci su s austrijskim uredima trebali pregovarati isključivo preko njega, dalje nijesu trebali sami uspostavljati odnose s predstavnicima drugih sila i nijesu trebali posjećivati Rusiju bez dozvole konzulata. U skladu s ambicioznim „balkanskim planom" koji je napravio Adam Čartoriski (Czartoryski), poljski plemić i ruski političar koji je računao sa uspostavljanjem nezavisnih država na ruševinama Osmanskog Carstva u jugoistočnoj Evropi, u Crnoj Gori je 1805. boravio ruski emisar Stefan Andrejevič Sankovskij. U saradnji s vladikom i drugim vođama napravio je plan reforme crnogorske države i njenih institucija. Najviši predstavnik zemlje i dalje bi bio vladika (tituliran kao „vladika-predsjednik"), a određene ingerencije su priznavane i guvernaduru („guvernadur-predsjednik"). Grof Čartoriski je odobrio plan. Crnu Goru je vidio kao potencijalno jezgro nove države koja bi trebala postati predziđe protiv francuskog uticaja na zapadnom Balkanu. Nijedna od reformi nije ostvarena. Poslije poraza kod Slavkova (Austerlitz), Habsburško Carstvo je na osnovu Požunskog mira od 26. decembra 1805. godine Francuskoj ustupilo sve teritorije nekadašnje Mletačke Republike, uključujući i Boku Kotorsku. Ruski konzulat u Kotoru, čija egzistencija je bila uslovljena suverenitetom savezničke Austrije nad Primorjem, početkom 1806. godine bio je zatvoren.

U oblasti južnog Jadrana došlo je do nemira, a ubrzo i do vojnih sukoba koji su onemogućili glatku realizaciju Požunskog mira. Kod Jonskih ostrva usidrila se ruska flota, što je omogućavalo brzu vojnu reakciju. Admiral Dimitrij N. Senjavin je manje-više na svoju ruku odlučio da zauzme strateški značajnu obalu južnog Jadrana još prije nego što dođu Francuzi. Crnogorci, na čelu s vladikom Petrom I, opet su odlučili da iskoriste situaciju i osvoje primorsku oblast. Vojna saradnja Crnogoraca i Rusa od početka 1806. godine je intenzivnija. U februaru, na vladičinu inicijativu sastao se Zbor glavara koji su od austrijskih garnizona zahti-

jevali predaju svih utvrđenja u Boki Kotorskoj. U zaliv je uplovila ruska flota. Austrijanci su se ionako povlačili pa su ubrzo napustili cijelu obalu koju su tokom marta zauzeli Crnogorci. Dio pravoslavnog stanovništva iz Primorja priješao je na njihovu stranu. Koordinisane ruske i crnogorske oružane snage zauzele su oblast od današnjeg Petrovca na jugu do Dubrovnika na sjeveru.

Dubrovnik je odolijevao opsadi. Kad su sa sjevera došle francuske jedinice, preko 3000 Crnogoraca i Bokelja su ih neočekivano napali i nanijeli im znatne gubitke. Francuski general Loriston (Jacques Lauriston) u maju 1806. godine uspio je osvojiti Dubrovnik, ali je do kraja juna ostao opkoljen ruskim i crnogorskim snagama. U borbi pod njegovim zidinama pao je francuski general Delgorgues, čiju glavu su Crnogorci odnijeli kao trofej. Tek nakon dolaska pojačanja Francuzi su potisnuli protivnike nekoliko kilometara od gradskih zidina. Ali ruske i crnogorske jedinice i dalje su kontrolisale cijelu teritoriju južno od Cavtata. Crnogorci su se borili na svoj tradicionalni način – napadali su neočekivano u malim grupama. Uspijevali su se probiti i iza gradskih zidina, gdje su izazivali haos. U međuvremenu sistematično su opljačkali i opustošili okolinu Dubrovnika. Sva sela, po vladičinom naređenju, bila su popaljena. Na prijelomu septembra i oktobra došlo je do višednevnog sukoba između Francuza i Crnogoraca kod Herceg Novog. Obje strane su imale velike gubitke. Crnogorci pod komandom vladike Petra I uspjeli su 3. oktobra pobijediti jedinice generala Ogista Marmonta. U decembru su na strani Rusa učestvovali u osvajanju Korčule. Zahvaljujući tome što su u nekoliko bitki uspjeli pobijediti Napoleonove vojnike, o njima se čulo u Evropi. Situacija u oblasti se još više iskomplikovala kad je u decembru 1806. godine izbio rusko-osmanski rat. U rat, na ruskoj strani, trebali su se uključiti i Crnogorci. Zajedničke protivosmanske ekspedicije u Hercegovini završile su neuspješno. Odnose snaga u oblasti ponovo je poremetila šira geopolitička situacija. Potpisivanjem mirovnog ugovora u Tilzitu 25. jula 1807. godine, Rusija se složila s predavanjem južnog Primorja Jadrana Francuskoj. Tokom avgusta 1807. godine general Marmont je – u koordinaciji sa zapovjednikom ruske vojske koja se povlačila i bez otpora mjesnog stanovništva – zauzeo Boku Kotorsku. Crnogorci su se povukli na svoju teritoriju.

Napoleon Bonaparta naredio je generalu Marmontu da sazna nešto više o tajanstvenim Crnogorcima, da među njih pošalje agitatore i da

ih pridobije na francusku stranu. General se u Kotoru sastao s vladikom Petrom I. Francuzi su namjeravali da ograniče širenje ruskog uticaja i Crnogorcima su obećali slobodan pristup na sve pjace u cijeloj Dalmaciji. Vladika Petar I se nadao da će francuska vlast, kao i prije nje austrijska, biti privremena. Ni Francuzi nijesu priznavali duhovnu jurisdikciju crnogorskih vladika u Primorju. Od septembra 1808. godine Boka Kotorska je zajedno s Dalmacijom bila samostalna pravoslavna episkopija kojom je upravljao lokalni sveštenik kojeg je na prijedlog lokalnog klera imenovao car Napoleon. Vladika Petar I je nastojao da poveća svoj uticaj na stanovništvo Boke i podsticao je izbijanje lokalne bune. Francuska je namjeravala da otvori konzulat na Cetinju, međutim vladika je to odbio isto kao i francuski plan da izgradi put od Kotora, preko crnogorske teritorije, do osmanskog Nikšića. U 1808. i 1809. godini izbijale su bune pravoslavnog stanovništva na crnogorskim granicama. Povremeno je dolazilo do sitnijih okršaja. Vladiku Petra I počeli su generalno smatrati za predstavnika protivfrancuske politike.

Boka Kotorska je zajedno s Dalmacijom administrativno bila pripojena Napoleonovoj Italijanskoj Kraljevini. Kad je 1809. godine Francuska od Austrije preuzela teritoriju današnje Hrvatske, koja se prostirala južno od rijeke Save, došlo je do reorganizacije teritorija naseljenih pretežno južnoslovenskim stanovništvom. Boka Kotorska je – zajedno s Dalmacijom, Istrom i slovenačkom teritorijom – ušla u sastav prostranih Ilirskih provincija sa sjedištem u Ljubljani, a Ilirske provincije su bile sastavni dio Francuske. Na njihovom čelu u funkciji generalnog guvernera bio je maršal Ogist Marmont. Funkciju guvernera Kotorske provincije, koja je bila najjužnija tačka Ilirskih provincija, obavljao je pukovnik Viala de Somijer (Vialla de Sommieres), nekadašnji zapovjednik Herceg Novog, koji je imao iskustva u borbi protiv Crnogoraca. Pukovnik De Somijer je obišao Crnu Goru, sreo se s vladikom Petrom I a kasnije je o svojim doživljajima objavio knjigu. Za vrijeme francuske vladavine došlo je do ukidanja niza starih privilegija, feudalnih nepravdi i zavođenja ravnopravnosti. Između ostalog, 1807. godine ukinuta je autonomija koju je od 1423. godine imalo pleme Paštrovića. Izgrađeni su novi putevi, trgovina se razvijala i došlo je do podizanja kulture higijene. U Zadru, pod nazivom *Kraglski Dalmatin* počele su izlaziti prve južnoslovenske novine. Glavni službeni jezik Ilirskih provincija bio je italijan-

ski, razumljiv Francuzima i obrazovanim Južnim Slovenima, međutim zakonom od 4. jula 1810. godine većinskom slovenskom stanovništvu zagarantovana je potpuna jezička sloboda. Otvorene su osnovne škole s nastavom na narodnom jeziku, a u Kotoru i viša gimnazija. Uski krug južnoslovenske inteligencije prihvatio je francusku vlast kao naprednu i prosvijećenu. Među narodom preovladavali su nepovjerenje i strah od stranaca i novotarija koje su donosili.

UJEDINJENE PROVINCIJE CRNE GORE I BOKE KOTORSKE

Velika Britanija je 1812. godine osvojila Vis koji je predstavljao glavno uporište za vojne operacije na istočnoj obali Jadrana. Crnogorci su s Britancima uspostavili kontakt u junu 1812. kad ih je osmanski kapetan Bara pozvao na pregovore o mogućoj protivfrancuskoj vojnoj akciji. Prisustvo na Visu omogućilo je mnogim Englezima da se prvi put sretnu s Crnogorcima i drugim Južnim Slovenima. Kapetan Vilijem Hoste (William Hoste) je u svom dnevniku ostavio svjedočanstvo o Boki Kotorskoj kao o najboljoj prirodnoj luci na svijetu okruženoj zidinama visokih planina. „U nižim oblastima žive ljudi zvani Bokelji, u višim rasa gotovo divlja. Jedna od tih planina zove se Crna Gora a njeni stanovnici zovu se Crnogorci. Tako su bijesni da im se svako radije sklanja s puta. Na čelu im je njihov arhiepiskop koji se svojim karakterom od svojih istovjernika znatno razlikuje. Obrazovan je, neko vrijeme boravio je u Rusiji, i svi ga veoma poštuju. Njegov uticaj na Crnogorce je takoreći neograničen, izuzev po pitanju pljačke."

Nakon Napoleonovog pohoda na Rusiju međunarodna situacija se za Francusku razvijala nepovoljno. Emisari cetinjskog mitropolita dogovorili su se 1813. godine s admiralom Frimentlom (Freemantel) da preduzmu zajedničku akciju u cilju potiskivanja francuske vojske iz Boke Kotorske. Crnogorci bi preduzimali kopnene akcije koje je trebala podržati britanska ratna mornarica. Britanija prema toj oblasti nije imala teritorijalne pretenzije, ali je zato Crna Gora imala u planu da iskoristi situaciju i proširi svoj suverenitet na Primorje. Prije napada Britanci su Crnogorcima dali oružje, municiju i novac. U drugoj polovini septembra tu oblast su počeli zauzimati crnogorski odredi koji su 23. septem-

bra nakon kratke borbe ušli u Budvu. Napredovali su bez većeg otpora, a ponegdje im se spontano pridruživalo lokalno stanovništvo. Do početka oktobra Crnogorci su zauzeli cijeli zaliv izuzev Herceg Novog i Kotora. Dvanaestog oktobra u Boku je uplovila flota pod komandom kapetana Vilijema Hostea koja je zajedno s crnogorskim snagama nakon dvodnevne borbe zauzela Herceg Novi. Odolijevala je samo najbrojnija francuska posada u Kotoru pod komandom generala Gotjea (Jean Joseph Gautier). Nakon nekoliko dana Britanci su otplovili i ostavili zaliv u rukama Crnogoraca i lokalnog stanovništva.

Vladika Petar I, zajedno s ostalim crnogorskim i bokeljskim vođama, preuzeo je inicijativu: Boka Kotorska se trebala ujediniti s Crnom Gorom u zajedničku državu. Vladika se nadao da će država koja nastane na spornoj oblasti na osnovu slobodne volje mjesnog stanovništva imati institucije koje će dobro raditi, samoupravu i pravo na suverenitet koje je lako dokazati te da će dodatno biti priznata od sila protivnapoleonske koalicije. Između Boke Kotorske i Crne Gore je zahvaljujući migraciji postojala jaka veza i, naročito kod pravoslavnog stanovništva, osjećaj zajedništva. Značajnu ulogu imala je i činjenica da je ta oblast sve do austrijske, odnosno francuske vladavine, spadala u smislu duhovne jurisdikcije pod cetinjskog vladiku koji je posvećivao lokalne pravoslavne sveštenike i tu često boravio. Vjekovima je to bila vjerski miješana oblast s relativno visokim stepenom tolerancije gdje su bez većih nesuglasica živjeli pravoslavni i katolici. Naravno, neki od Bokelja nijesu mogli oprostiti Crnogorcima povremene pljačke i svoje susjede s planine su smatrali varvarima i grubijanima. Crnogorci su, nasuprot tome, Bokelje ponekad vidjeli kao neodlučne račundžije razmažene civilizacijskim dostignućima. Ali o kolektivnom identitetu i uzajamnim osjećajima lokalnog stanovništva ne mogu se donositi generalne ocjene. Dio Bokelja, s obzirom na pomorsku i trgovačku tradiciju, kao i kulturne tekovine, bio je u visokoj mjeri u sferi zapadnoevropskog uticaja.

Predstavnici Crne Gore i Boke Kotorske 29. oktobra 1813. godine u Dobroti proglasili su ujedinjenje u zajedničku državu. U ime Crne Gore i Brda ugovor su potpisali vladika, guvernadur i nekoliko glavara, Boku Kotorsku su zastupali plemići, sveštenici i druge ličnosti iz pojedinih upravnih jedinica. Službeni jezik je bio italijanski, da bi dokumente mogli razumjeti i predstavnici velesila. Oficijelni naziv nove države bio

je Ujedinjene provincije Crne Gore i Boke Kotorske (*Provincie unite di Montenero e Bocche di Cattaro*). Prvog novembra donesena je odluka da se osnuje Savjet od 41 člana (30 delegata iz Primorja, 9 iz Crne Gore, plus predsjednik i njegov zamjenik), koji je bio označen za „privremenu vladu" (*Governo provvisorio*). Za njegovog predsjednika izabran je cetinjski mitropolit. Savjetu je bio nadređen uži kolektivni organ – Centralna komisija (*Comissione centrale del Governo provvisorio*) sastavljena od devet predstavnika Crne Gore, devet predstavnike Boke i predsjednika. Za predsjednika Centralne komisije izabran je vladika Petra I, a za sekretara imenovan je Frančesko Ljepopili (Francesco Liepopili) kao predstavnik Boke Kotorske.

Kotor je u međuvremenu i dalje bio u okruženju crnogorskih i bokeljskih snaga, ali francuska posada pod komandom barona Gotjea se nije namjeravala predati, iako je od najbližih francuskih jedinica bila udaljena stotinama kilometara. Kapitulacija pred lokalnim ratnicima za barona Gotjea bila je nezamisliva i sramotna. Zato se nakon nekoliko sedmica u zaliv vratio kapetan Vilijem Host sa svojim jedinicama. Mlađi britanski zapovjednik je htio iskusnom francuskom generalu dokazati svoju nadmoćnost, zauzeo je uzvišenja iznad grada i uprkos lošim vremenskim prilikama, uz pomoć Crnogoraca, na teško pristupačne vrhove dovukao topove. Baron Gotje (koji je nekoliko mjeseci kasnije pao u sudbonosnoj bici kod Vaterloa) je trećeg januara 1814. godine Kotor, koji su francuske jedinice napustile pod časnim uslovima, predao Britancima. Austrijanci, koji su prije toga vladali u Boki Kotorskoj, smatrali su da polažu pravo na nju pa su tražili da im Hoste preda osvojeni grad. Međutim, to je bilo nespojivo s njegovim shvatanjem vojne časti. Tvrdio je da tokom ratnih operacija u Boki Kotorskoj nije vidio nijednog austrijskog vojnika, dok su se Crnogorci cijelo vrijeme vjerno borili zajedno s njima. Ključeve od kotorske kapije predao je cetinjskom vladici koji je kao predsjednik Centralne komisije bio najviši predstavnik stanovnika zaliva. Ta odluka je izazvala diplomatski skandal. Britanski ambasador u Beču je Hostea kritikovao zbog saradnje s „varvarima".

Ujedinjene provincije Crne Gore i Boke Kotorske kao država koja je oficijelno nastala pod zaštitom Rusije, Austrije i Britanije više je odgovarala idealima svojih osnivača nego stvarnosti. Mitropolit koji je računao na Rusiju, nastojao se – prema svojim predstavama – ponašati u skladu s

ruskim interesom. Povremeno je iz populističkih razloga bespravno koristio rusku zastavu i ciljano proglašavao da su Crnogorci u sastavu ruske vojske. To sve je činio i da bi pojačao svoj autoritet. Još 1782. godine Rusija i Austrija su se dogovorile o podjeli interesnih sfera, i po tom dogovoru Crna Gora je spadala u zapadnu, dakle austrijsku sferu. Rusi su i dalje u skladu sa sopstvenim interesima Crnogorcima pružali pomoć, a neki od političara i pomorskih oficira tvrdili su da bi Boka Kotorska za Rusiju bila dragocjen strateški dobitak. Međutim, u okviru ukupnih ruskih interesa ta regija nije bila toliko značajna pa želje njenog stanovništva u tom smislu nijesu mogle ništa promijeniti. Uz Rusiju, vladika Petar I nastojao je da ima podršku i Velike Britanije koja je u toj regiji bila neutralna i koja je Crnogorcima pružila efikasnu pomoć. Međutim, nakon svršetka vojnih operacija nije se više moglo računati na britansku blagonaklonost. Sami predstavnici bokeljskog stanovništva imali su različite stavove. Mnogi od njih su ujedinjenje s Crnom Gorom vidjeli kao privremeno rješenje i pretpostavljali su da će primorske oblasti na kraju ipak pripasti Austriji. Stanovnici iz lučkih gradova situaciju su posmatrali kao praktični ljudi čiji prosperitet zavisi od razvoja brodskog saobraćaja i trgovine. Za vrijeme Napoleonovih ratova Boka Kotorska je zbog pomorske blokade pretpjela velike privredne gubitke. Stanovništvo manjih lučkih gradova, naročito katolici, i nakon proglašavanja ujedinjenja simpatisali su Austriju i bili su za pripajanje Habsburškome Carstvu. Centar proaustrijskih simpatizera bio je u Perastu. U Kotoru i Herceg Novom prevagu su imale pristalice proruske linije i tijesne saradnje s Crnom Gorom. Takva orijentacija je dominirala i u seoskim područjima u zaleđu, na kojima je bilo većinsko pravoslavno stanovništvo. Uprkos postojanju zajedničkih organa predstavnici ova dva različita pristupa preduzimali su samostalne spoljnopolitičke inicijative.

Austrija je još od decembra 1813. godine davala na znanje da će uskoro zauzeti Boku. To su potvrđivali i protesti iz Beča koji su uslijedili nakon što je Kotor predan Crnogorcima. Vladika Petar I je to argumentovao voljom lokalnog stanovništva i upozoravao je Austriju da ne pokušava osvojiti tu oblast, sve dok nije pala međunarodna odluka o njenoj daljoj sudbini. Krajem januara 1814. godine njegove nade su se raspršile. Car Aleksandar I poslao mu je 20. maja 1814. lično pismo u kojem mu saopštava da se Rusija složila s predavanjem Boke Kotorske Habsburškoj

Monarhiji i poziva ga da osigura mirnu primopredaju vlasti. Polovinom juna iz Dalmacije prema jugu krenula je vojska habsburškog generala Todora Milutinovića koja je brojala 30.000 ljudi i 40 brodova. Na nekoliko mjesta, naročito u blizini Herceg Novog i Kotora, došlo je do oružanog otpora koji je odnio nekoliko desetina života. U datoj međunarodnoj situaciji nastavak borbi bi donio samo dalja krvoprolića bez nade u pobjedu. Predstavnici Crne Gore i Austrije su 22. juna potpisali dogovor o prekidu oružanih akcija i predavanju provincije. Bečki kongres održan naredne godine potvrdio je pobjedničkoj Austriji – od koje su Napoleonovi ratovi prijetili napraviti drugorazrednu državu bez izlaska na more – pravo na takoreći cijelu istočnu obalu Jadrana. Vladika je 1815. godine uzaludno molio Rusiju da pomogne Crnoj Gori da diplomatskim putem dobije makar mali izlaz na more. U burnom periodu Napoleonovih ratova Crna Gora se nije uspjela trajno teritorijalno proširiti. S institucionalnog i privrednog aspekta zemlja se i dalje manje-više nalazila u istoj situaciji kao krajem 18. vijeka.

CRNA GORA KRAJEM VLADAVINE PETRA I

U doba kad su Crnogorci pažnju posvećivali prije svega Primorju, u Beogradskom pašaluku pod vođstvom Đorđa Petrovića zvanog Karađorđe, izbio je srpski ustanak protiv osmanske vlasti. Vladika Petar I izražavao je podršku srpskim ustanicima, ali u prvom redu vodio je računa o sopstvenim interesima. Istovremeno, srpski ustanak je vidio kao potencijanu političku konkurenciju. Bojao se da bi novo žarište protivturskog otpora moglo ugroziti realizaciju teritorijalnih pretenzija Crne Gore na račun Osmanskoga Carstva u kontinentalnim oblastima, prije svega među udaljenijim hercegovačkim i brdskim plemenima. Zato je nastojao da među njima učvrsti crnogorski uticaj. Geografska udaljenost i teško pristupačan teren, otežavali su uspostavljanje intenzivnijih kontakata između Crnogoraca i pobunjenih Srba. Srpski ustanici su u proljeće 1807. godine preduzeli ofanzivu u pravcu Sjenice i Novog Pazara. Vijesti o njihovom napredovanju dovele su do usijanja atmosfere među hercegovačkim i brdskim plemenima koja su počela napadati na Turke u okolini Gacka, Foče, Nikšića, Kolašina i Pljevalja. Po planu Karađorđa, na prostoru rijeke Tare Turke je iz suprotnog smjera trebalo, zajedno s

jedinicama iz susjednih plemena, napasti brojno pleme Vasojevića. Vladika Petar I je htio osigurati svoj vodeći položaj u plemenskim oblastima i sâm se postavio na čelo pripremanog napada. Snage koje su vodili Crnogorci okupljale su se u oblasti Drobnjaka kad je došla vijest o turskoj ofanzivi iz pravca Nikšića i o porazu Srba u bici kod Kamenice. Karađorđevi ustanici su se morali povući iz Novopazarskog Sandžaka da bi odbranili jezgro oslobođene Srbije. Zbog toga nije došlo do koordinisanog napada na Turke. Nakon poraza u Prvom srpskom ustanku, Karađorđe je morao izbjeći na teritoriju Habsburške Monarhije. Vladika Petar I je 1815. godine uspostavio kontakt s Milošem Obrenovićem, vođom Drugog srpskog ustanka, koji je isto kao i njegov prethodnik bio nepismen, ali zato je politički bio puno prepredeniji. Crnogorskom mentalitetu je mnogo više imponovao direktni Karađorđe. Kad je nakon povratka u Srbiju, po naređenju Miloša Obrenovića bio pogubljen, a njegova glava poslana sultanu u Carigrad, odnosi Crnogoraca i Miloša Obrenovića su se ohladili. Međunarodni status obje, praktično već nezavisne teritorije, bio je nesiguran. Njihove vođe su se zato morale potpuno posvetiti svojim sopstvenim problemima. Crnogorski odnos prema srpskim ustancima s početka 19. vijeka nagovještava kasnije komplikovane srpsko-crnogorske odnose koji su sve do nastanka ujedinjene jugoslovenske države oscilirali između krajnjih polova kooperacije i konkurencije, između idealističkih zanosa vezano za zajedničke ciljeve i ljubomorne zaštite partikularnih interesa i sopstvenih političkih tradicija.

Nakon završetka Napoleonovih ratova u Crnoj Gori je vladala teška situacija. Razočarenje i ekonomske probleme pokušavala je iskoristiti Austrija koja je nastojala da ograniči vladičin politički uticaj. Predstavnici nove vlasti u Primorju na čelu s generalom Todorom Milutinovićem su nagovještavali da bi u skladu s Odlukom o ujedinjenju iz Dobrote 1813. godine, Habsburška Monarhija mogla, zajedno s Bokom, imati pravo i na Crnu Goru. Takve tendencije su bile bliske ambicijama guvernadura Vukolaja Radonjića koji se nije ustručavao da iskoristi situaciju i koji je pokušavao da nametne svoj autoritet na vladičinu štetu, čija je pozicija oslabila nakon što je Austrija prisvojila Boku Kotorsku. To je dovelo do njihovog otvorenog sukoba. Uprkos ozbiljnim problemima koje su imali, većina Crnogoraca je stala na vladičinu stranu. Zbor glavara je 1818. godine izdao jednoglasnu odluku o ukidanju funkcije guvernadura i

Radonjić je bio protjeran iz zemlje. Nakon dvije godine su mu doduše ponovo priznali pravo na nasljednu funkciju i dozvolili povratak u domovinu, ali njegova pozicija je već trajno bila oslabljena.

Nakon Bitke kod Krusa između Crnogoraca i Turaka dugo nije dolazilo do većih sukoba. U prve dvije decenije 19. vijeka dolazilo je do periodičnih sukoba s osmanskom vlašću uglavnom na pograničju, s udaljenijim plemenima Drobnjaka i Vasojevića, koja su stalno odbijala da plaćaju porez. U avgustu 1820. godine bosanski vezir je preduzeo veći napad na Moračane. Turski poraz je potvrdio da Morača i susjedno pleme Rovci već predstavljaju nedjeljiv dio slobodne Crne Gore. Manji okršaji na pograničju bili su dio svakodnevnog života. Vladika Petar I je do polovine 20-ih godina 19. vijeka uspio stabilizovati situaciju u zemlji, prije svega zahvaljujući svojim ličnim sposobnostima i autoritetu. Zemlja još uvijek nije imala represivne organe koji bi omogućavali održavanje reda i sakupljanje poreza. Ključnu prepreku daljem jačanju državnih institucija predstavljala je činjenica da za vrijeme većeg dijela vladavine ruskog cara Aleksandra I Crnoj Gori nije bila isplaćivana obećana godišnja pomoć. Tek 1828. godine počela ju je Rusija ponovo isplaćivati. Novi car Nikolaj I odlučio je da naknadno bude isplaćen novac i za sve prethodne godine. Tako je proces formiranja države dobio novi impuls koji je vladičin nasljednik uspio iskoristiti u maksimalnoj mjeri. Vladika Petar I je još početkom 19. vijeka razmišljao o tome ko bi ga mogao naslijediti. Prvog kandidata je nadživio, a drugi je u Petrogradu napustio bogosloviju i upisao se u vojnu školu. Malo prije smrti za svog nasljednika odredio je mladića imenom Rade, sina svog brata Toma. Vladika Petar I preminuo je 30. oktobra 1830. u Cetinjskom manastiru u osamdeset i trećoj godini života.

Vladika Petar I spada među najznačajnije ličnosti u crnogorskoj istoriji. Za vrijeme njegove vladavine nepokorni savez plemena prerastao je u faktički nezavisnu državnu cjelinu. Ni nakon smrti nije prestao biti poštovan. Već prilikom četvrte godišnjice njegove smrti (1834. godine), njegov nasljednik ga je, prije svega zbog njegovih zasluga na pomirenju i iskorjenjivanju krvne osvete, kanonizovao. Sveti Petar Cetinjski, kako su ga počeli zvati, zajedno sa Svetim Vasilijem Ostroškim, spada među najviše poštovane crnogorske pravoslavne svece. Smatra se patronom Crne Gore i zaštitnikom Crnogoraca na nebesima. Središte njegova kulta je Cetinjski manastir u kojem su pohranjene njegove mošti.

PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ I FORMIRANJE CENTRALNIH INSTITUCIJA

Nasljednik cijenjenog vladike koji je vladao gotovo pola vijeka, trebao je postati njegov sedamnaestogodišnji sinovac Rade koji nije bio pripreman za monaški život, nije bio školovan i nikad nije putovao dalje od Boke Kotorske. Dio Crnogoraca gledao je u budućnost sa strijepnjom. Rade je pokušavao da nastavi stričevim putem: zadržao je njegove saradnike, htio je jačati ulogu centralnih institucija i glavnu spoljnu podršku vidio je u Rusiji. Da bi istakao kontinuitet sa svojim prethodnikom, preuzeo je njegovo ime i postao je poznat kao Petar II. Sva književna djela i pisma potpisivao je s P. P. Njegoš. Pošto je postao slavan u prvom redu kao književnik, najčešće je nazivan jednostavno Njegoš.

Srbija je u okviru Osmanskoga Carstva dobila 1830. godine autonomiju. Iako je Crna Gora praktično bila nezavisna znatno duže od Srbije, Carigrad ju je i dalje vidio samo kao buntovnu oblast, naseljenu pljačkašima i izdajnicima, koji uz pomoć stranih sila rovare protiv Carstva. Crnogorci nijesu željeli dogovor s Portom po srpskom uzoru i, za razliku od Srbije, na svojoj teritoriji nijesu morali trpjeti prisustvo osmanskih vojnih posada, što je bila cijena za formalno priznavanje samouprave. Više nego na oficijelni status, Petar II se koncentrisao na formiranje državnih institucija i centralizaciju zemlje. U septembru 1831. na Cetinje je doputovao ruski emisar Ivan Vukotić koji je prije toga imao iskustva kao posrednik između Crnogoraca i ruskog dvora. Došao je u pratnji srpskog intelektualca Dimitrija Milakovića koji će postati Njegošev sekretar i najbliži saradnik. Vukotić je porijeklom bio iz okoline Podgorice, iz oblasti koja je još uvijek bila pod osmanskom vladavinom. U Crnu Goru je donio rusku pomoć, uključujući i neisplaćene rate za nekoliko prethodnih godina. Zahvaljujući tome Njegoš je mogao otpočeti s formiranjem novih institucija. Drugog oktobra 1831. donio je odluku o formiranju *Senata* koji je trebao postati najviši sudski i zakonodavni organ. Trebao je zamijeniti brojni i neefikasni *Kuluk* i kratkotrajne regionalne sudove (*sud dobrih ljudi*) koje je za svoje vladavine po potrebi organizovao vladika Petar I. Senat je bio sastavljen od 16 senatora koje je imenovao Njegoš i koji su dobijali redovnu platu. Njegov prvi predsjednik bio je Ivan Vukotić koji nije zavisio od lokalne plemenske

sredine i kojem je autoritet davala njegova veza s Rusijom. Da bi senat mogao efikasno ograničiti autonomije plemena u korist centralne vlasti osnovana je vojno-policijska jedinica zvana *Gvardija* koja je u početku bila sastavljena od 164 člana koji su isto kao i senatori dobijali redovnu platu iz državne kase. Njihov manji dio činili su članovi Njegoševe lične garde nazivani *perjanici* (po karakterističnom ptičijem peru na kapi). Perjanici su dobili uniforme i tako su se prvi put u crnogorskoj sredini predstavnici centralne vlasti mogli razlikovati od ostalih pripadnika zajednice. Broj regularnih pripadnika gvardije i perjanika vremenom je rastao. Odmah na početku Njegoševe vladavine došlo je do nove faze formiranja centralnih institucija. Ovaj put su vladar i njegovi najbliži saradnici imali na raspolaganju veća finansijska sredstva, međunarodna situacija je bila povoljnija i društvena zajednica zrelija. Za razliku od državnih institucija iz vremena vladike Petra I koje su nailazile na otpor i koje su imale stalni problem s nedostatkom novca, osnivanje senata i gvardije nagovijestilo je početak nezaustavljivog procesa centralizacije i jačanja državnih institucija na račun plemenske autonomije. Crnogorski zbor je ostao i dalje kao značajan kolektivni organ koji je reprezentovao zemlju i neke susjedne oblasti koje su joj politički gravitirale iako su još uvijek bile pod osmanskom upravom.

Kad je Njegoš učvrstio svoju poziciju, odlučio je da definitivno skrši moć guvernadura. Guvernadur Vukolaj Radonjić je nakon smrti vladike Petra I nastojao da ga Austrija prizna za svjetovnog vladara zemlje. Po njegovom mišljenju, mladi vladika Rade trebao se zadovoljiti pozicijom vjerskog vođe. Njegov pokušaj da ograniči atipične političke ingerencije cetinjskih mitropolita je porodicu Radonjić doveo do novog sukoba s porodicom Petrović Njegoš. Opštecrnogorski zbor, slično kao i 1818. godine, na to je reagovao donošenjem odluke o ukidanju zvanja guvernadura. Međutim, Vukolaj Radonjić je i dalje istupao kao alternativni predstavnik vlasti i bez konsultacija s vladikom ili drugim glavarima pregovarao je sa stranim predstavnicima i koristio državne simbole. Definitivni obračun s guvernadurom bio je prvi ispit novoosnovane vojno-policijske jedinice. U januaru 1832. godine Radonjić je uhapšen i zbog svojih tajnih veza s Austrijom optužen za izdaju i osuđen na smrt. Međutim, ubrzo je bio pomilovan i s cijelom porodicom prognan u Kotor. Zajedno s njima iz zemlje su prognani i neki drugi pri-

padnici njegove familije, a neki su bili i ubijeni. Tako je Njegoš prvi put pokazao da mu surove metode političke borbe nijesu tuđe. Austrija je eliminaciju guvernadura vidjela kao posljedicu ruskih političkih intriga ali, u interesu dobrih odnosa s Crnom Gorom primili su prognanika i onda ga na Njegošev zahtjev preselili u udaljeniji Herceg Novi da se ne bi mogao miješati u unutrašnje stvari Crne Gore. Posljednji guvernadur je tu brzo preminuo. Tako se vladika Petar II riješio najvećeg političkog konkurenta. Dugotrajno gledajući, ujedno se radilo i o pobjedi političke orijentacija na udaljeniju, ali moćnu i pravoslavnu Rusiju nad pripadnicima političke orijentacije na bližu velesilu koja je kontrolisala Primorje, što je od pada Mletačke Republike bila katolička Austrija.

Habsburško Carstvo je situaciju u Crnoj Gori pratilo sa strijepnjom. Tamošnja događanja Austrijanci su tumačili kao posljedicu tajnog ruskog plana da pojača svoje pozicije na zapadnom Balkanu koji je spadao u njihovu interesnu sferu. Beč je precjenjivao stvarni ruski uticaj. Značajnu ulogu u zemlji je zaista stekao ruski emisar Ivan Vukotić koji je postao predsjednik Senata i imao uticaj na mladog vladara. Međutim, Vukotić je više radio u ličnom interesu nego u interesu ruske države. Namjeravao je osloboditi Podgoricu i njenu okolinu, iz koje je poticao, od osmanske vlasti. Počeo se lažno predstavljati kao ruski general. Crnogorske snage pod komandom Vukotića i mladog Njegoša su u martu 1832. godine napale dobro utvrđenu Podgoricu. Bilo je to prvi i posljednji put da je Njegoš lično vodio svoje ljude u borbu. Nepromišljeni napad je unaprijed bio osuđen na neuspjeh. Nakon nekoliko dana opsade, zbog velikih gubitaka morali su se povući. Nakon neuspješne ratne avanture odnos Njegoša i Vukotića se ohladio. Oružana akcija koju je Osmansko Carstvo moglo shvatiti kao rusku provokaciju, bila je zapravo sasvim protiv ruskih interesa. Ministar inostranih poslova grof Karl Neselrode (Nesselrode) u Crnu Goru je poslao Jeremiju Gagića, ruskog konzula u Dubrovniku, koji je na Cetinju predao oštar protest i upozorenje da se slične akcije ne smiju ponoviti inače će Crnoj Gori biti ukinuta finansijska pomoć. Crnogorske vođe su se svečano zaklele da će se suzdržati od sličnih vojnih akcija. Njegoš je tom prilikom uspostavio prijateljski odnos s Gagićem koji je trajao sve do njegove smrti. Konzul Gagić porijeklom je bio iz Srbije. Od 1825. do 1856. godine radio je kao ruski konzul u Dubrovniku, tako da je za Crnogorce dugo vremena bio

najbliži diplomatski predstavnik Rusije i upravo njegove informacije su imale značajan uticaj na stavove Petrograda. Gagić je simpatisao Crnogorce, ali je znao biti i kritičan.

Kad se polovinom 1833. godine situacija u zemlji stabilizovala, Njegoš je krenuo u Rusiju gdje je njegovo zvanje vladike trebalo biti potvrđeno. Usput se zadržao u Beču gdje se sprijateljio s istaknutim srpskim filologom Vukom Stefanovićem Karadžićem koji je tamo živio. Karadžić je bio rođen u Srbiji, ali njegovi preci su porijeklom bili iz plemena Drobnjaka. Bio je poznat kao sakupljač južnoslovenske narodne poezije i reformator srpskog jezika. Njegoš je u Rusiji bio primljen s pažnjom i pompom. To je izražavalo kako careve lične simpatije, tako i veće interesovanje Rusije za pravoslavne Slovene s Balkana, u vezi sa gorućim „istočnim pitanjem". Njegoš je bio hirotonisan u Petrogradu 18. oktobra 1833. uz prisustvo cara Nikolaja I, ruskog Sinoda i vlade. Za vrijeme svog boravka više puta se sreo s carem i s ministrom inostranih poslova te s drugim predstavnicima ruskog političkog života kao i s brojnim evropskim diplomatama akreditovanim u petrogradskom dvorcu. Rusi su računali s tim da će crnogorski mitropolit prije svega igrati političku ulogu. Njegoš se na tom putovanju prvi put na značajniji način predstavio kao pjesnik – napisao je svoju prvu zbirku *Pustinjak cetinjski* u kojoj se u romantičnom svijetlu predstavio kao izolovani književnik i mislilac koji stvara u surovoj zemlji na periferiji Evrope. U svoju zemlju vratio se krajem 1833. godine.

Ivan Vukotić koji je tokom prvih godina Njegoševe vladavine stekao veliku moć, očito se nadao da će, s obzirom na neiskustvo mladog vladara, on upravljati zemljom. Međutim, za vrijeme Njegoševog odsustva zbog zdravstvenih problema morao je otići iz zemlje. Vladika je to iskoristio i zabranio mu povratak. Vukotić je protiv njega u Rusiji pleo intrige, ali na Cetinje se više nikad nije vratio. Od toga doba Njegoš se više oslanjao na članove svoje porodice. Za novog predsjednika senata izabrao je svog brata Pera, a i na neke druge od ključnih funkcija postavio je svoje rođake. U oktobru 1834. godine – na četvrtu godišnjicu smrti vladike Petra I – svog prethodnika proglasio je za sveca. Time je učvrstio prvjenstvo porodice Petrović Njegoš koja se sada isto kao nekad porodica Nemanjića, mogla hvaliti da je, kako se to u pravoslavnoj sredini kaže, „svetorodna loza".

Njegoš se iz Rusije vratio donijeviši finansijsku i materijalnu pomoć što mu je omogućilo uvođenje novih reformi. Još 1833. godine usvojen je novi zakonik (*Zakon otačastva*) od dvadeset paragrafa. Pored ostalog, zakon je predviđao oporezivanje svakog domaćinstva od po jednog talijera godišnje. I uprkos tome glavni izvor državnih primanja i dalje je činila ruska pomoć. Novi nosioci lokalne vlasti postali su kapetani koje je imenovao direktno vladika koji je dobio značajne političke i vojne ingerencije nezavisne od plemenskih struktura. Crna Gora je od 1834. godine počela izdavati vlastite pasoše. Kao državni znak upotrijebljen je modifikovan grb iz vremena Crnojevića – dvoglavi orao pod kojim korača lav. Na Cetinju je 1834. osnovana prva škola. Do tad su se ljudi obrazovali isključivo privatno, u manastirima ili u inostranstvu. Prvi učitelji su obično dolazili iz Boke Kotorske, Dalmacije ili Banata. Njegoš je, za novac dobijen u Rusiji, kupio novu štampariju koja počinje štampati takođe 1834. godine. Štamparija je imala ne samo praktični već i simbolički značaj: krajem vladavine Crnojevića upravo na Cetinju otvorena je prva južnoslovenska štamparija. Među prvim knjigama objavljena je Njegoševa zbirka pjesama *Pustinjak cetinjski.* Od 1835. do 1839. godine na Cetinju je izlazio almanah *Grlica*. Bio je namijenjen više široj južnoslovenskoj i međunarodnoj publici. U njemu se objavljuju književni radovi crnogorskih autora na čelu s Njegošem, prilozi posvećeni crnogorskoj istoriji i tekstovi stranih autora o Crnogorcima. Njegoševa štamparija radila je do 1852. godine, kad su u novom ratu s Osmanlijama, zbog nedostatka municije, njena slova pretopljena i od njih napravljeni meci.

U dijelu društva rastao je osjećaj da novotarije uvođene zahvaljujući ruskoj pomoći prije svega jačaju poziciju porodice Petrović Njegoš i porodica koje su im u srodstvu. Otpor je izazvalo tek plaćanje poreza. Pleme Bjelopavlića se pobunilo 1834. godine, a 1836. izbile su pobune i u Riječkoj i Crmničkoj nahiji. Za razliku od svog prethodnika koji je buntovna plemena pokušavao umiriti epistolama, a u krajnjim slučajevima i prokletstvom, Njegoš je u pobunjene oblasti poslao vojsku. U kaznenoj ekspediciji nije učestvovao lično. Ustanak plemena Pipera i dijela Crmničke nahije bio je 1839. godine ugušen uz pomoć gvardije i perjanika, a njegove vođe osuđene na smrt. Neka ispoljavanja otpora bila su motivisana ličnim razlozima ili arhaičnim držanjem starih

shvatanja plemenskih sloboda koja su u tadašnjoj situaciju ugrožavala jedinstvo i razvoj države. Dio prigovora je bio racionalan i odnosio se na formiranje nove društvene klase. Centralizacija je omogućila nastanak privilegovane grupe ljudi s plaćenim funkcijama i novim izvorima moći, koja je bila nezavisna od plemenskih struktura. Njenu osnovu činili su pripadnici vladičine šire familije na čelu s njegovim bratom Perom, a ostali su se uzdizali zahvaljujući lojalnosti ili svojim sposobnostima. Pripadnici nove političke elite iskoristili su svoj položaj da bi obezbijedili kontrolu nad trgovinom i glavnim robama u zemlji, kako u uvozu tako i u izvozu.

Godine 1836. eskalirao je spor oko granične oblasti Grahova koja je pripadala osmanskoj Hercegovini, ali čije stanovništvo je gravitiralo Cetinju. Grahovljani su odbijali da plaćaju porez hercegovačkom veziru i tražili su od Njegoša pomoć. Vladika je u Grahovo poslao odred vojske. U avgustu 1836. godine u tu oblast je prodrla osmanska kaznena ekspedicija na čelu s bosanskim vlastelinom Smail-agom Čengićem. Ustanici su pretrpjeli teški poraz i imali su velike gubitke. Među poginulim bili su Njegošev najmlađi brat i još neki njegovi rođaci. Grahovo je bilo popaljeno. Vođa pobune, vojvoda Jakov Daković, bio je zarobljen i odveden u Mostar gdje je pod pritiskom priznao osmanski suverenitet i obećao plaćanje poreza, ali je odmah nakon što je bio pušten prekršio dogovor. U septembru je osmanska vojska ponovo napala Grahovo. Rusija je zaprijetila da će Crnogorcima zbog učestvovanja u sukobu obustaviti pomoć. Njegoš je 1838. godine sklopio dogovor s hercegovačkim vezirom Ali-pašom Rizvanbegovićem, po kojem Grahovo i dalje pripada Turcima. Crna Gora je zbog vojnog poraza i ruskog pritiska morala popustiti. Dogovor između „nezavisne oblasti Crne Gore i bosanskog i hercegovačkog pašaluka" predstavljao je makar određeni diplomatski uspjeh jer je faktički priznavao crnogorsku političku samostalnost. Situacija oko Grahova upozorila je na značaj ruske pomoći i crnogorske zavisnosti od nje. Rusi su doduše podržavali formiranje državnih institucija i druge modernizacijske inicijative, ali njihovi štićenici morali su čekati na trenutak kad će ih Rusija pozvati u rat u skladu sa svojim sopstvenim interesima.

Krajem 1836. godine Njegoš je ponovo krenuo u Petrograd. Prvo se u Beču sreo s knezom Meternihom (Klemens Wenzel von Metternich), jednim od najuticajnijih evropskih političara tog vremena, u čiju čast

je napisao servilnu odu kojom mu se htio dodvoriti. Austrijski kancelar pokušavao je da ga nagovori da se sretne s osmanskim ambasadorom u Beču i odnose s Portom izgladi kompromisom, ali crnogorski vladar je to odbio. Zato ga je Meternih označio za „opasnog mladića" koji ima „mali respekt prema principima religije i monarhije i podložan je revolucionarnim i liberalnim idejama". Nakon prelaska ruskih granica naišao je na hladan doček, što je bila posljedica intriga Ivana Vukotića koji je vladiku optužio zbog korupcije. U martu 1837. godine Njegoš je stigao u Pskov, gdje je bio zadržan sve do maja. Uredi su ga odbijali pustiti u Petrograd dok se ne ispitaju Vukotićeve optužbe. Konzul Gagić koji je u međuvremenu posjetio Crnu Goru demantovao je lažne optužbe. Tek nakon toga Njegoš se u Petrogradu mogao ponovo sresti s ruskim carem koji se tom prilikom složio da se povisi redovna godišnja pomoć te da se isplaćuje i tokom narednih deset godina. Nakon povratka u zemlju nastavio je s centralizacijom. Broj članova gvardije povećao je na više od četiri stotine. Glavne reforme bile su u vezi s finansijskim sistemom. Oporezivanjem je formirana nova institucija (*Kaznačejstvo*) što je zapravo bila državna blagajna koju je vodio vladičin sekretar Dimitrije Milaković. Zakonom je ustanovljen redovan termin plaćanja poreza čija visina je određivana na osnovu imovinskog stanja. Prema nepisanim pravilima porez nije plaćalo privilegovano pleme Njeguši iz kojeg je poticala vladajuća porodica. Znatan dio budžeta išao je na plate državnih službenika. Državne finansije su stabilizovane, ali zemlja i dalje nije mogla sama pokriti svoje troškove i nije mogla bez ruske pomoći.

NJEGOŠ KAO PJESNIK I VLADAR ZA VRIJEME DRUGE POLOVINE SVOJE VLADAVINE

Iako je Njegoš i dalje obavljao i funkciju vladike, nakon povratka u zemlju počinje se sve više ponašati i oblačiti kao svjetovni vladar i romantični pjesnik, a ne kao crkveni poglavar. Iz 1837. godine potiče njegov posljednji portret u crkvenom ruhu. Umjesto njega počeo je nositi šarenu odjeću inspirisanu narodnom tradicijom i prošivenu zlatom. Stranci su ga sve češće oslovljavali titulom knjaza. Naredni korak u približavanju svjetovnom karakteru vlasti predstavljala je 1839. njegova selidba iz manastira u novoosnovanu rezidenciju nazvanu Biljarda, po bilijaru

smještenom u glavnoj sali. Spolja je to bila prosta, utvrđena građevina koja je iznutra bila udobno opremljena. Imala je biblioteku, zbirku umjetničkih djela i reprezentativni salon u kojem je Njegoš mogao primati strane goste. S prozora Biljarde koja je trebala evocirati modernu prosvijećenu Evropu doba industrijske revolucije i romantizma, posjetioci su mogli vidjeti Tablju, nedaleku tvrđavicu s izloženim turskim glavama u raznim fazama raspadanja. Njegoš je posvetio značajnu pažnju prezentaciji – sretao se s brojnim strancima i pokušavao je uticati na njihovo mišljenje o njegovoj zemlji. U maju 1838. godine Cetinje je imalo prvu posjetu iz inostranstva na najvišem nivou – došao je saksonski kralj Fridrih August II, oduševljeni botaničar koji je tu zajedno s članovima svoje pratnje otkrio niz endemskih biljnih vrsta.

Austrija je od prvih godina svoje vladavine nad Bokom Kotorskom nastojala formirati čvršće granice nego što je to bio običaj za mletačkih vremena. Glavni problem su predstavljali utvrđeni manastiri Stanjevići i Maine, koji su ležali na austrijskoj strani granice, a u kojima su ranije često boravile vladike. U interesu dobrih odnosa Njegoš je 1837. godine Austriji prodao Maine, a dvije godine kasnije i manastir Stanjevići. To je omogućilo započinjanje pregovora o preciziranju granične linije. Habsburška Monarhija i Crna Gora su 18. jula 1841. godine potpisale sporazum o granici bez bilo kakvog posredovanja Carigrada. Beč je time faktički priznao crnogorsku samostalnost od Porte. Po pitanju međunarodnog položaja zemlje – bez obzira na teritorijalne ustupke – riječ je o koraku naprijed na putu ka potpunom suverenitetu.

Susjedski odnosi s Osmanskim Carstvom bili su komplikovaniji. Predstavnici centralne vlasti iz Carigrada nijesu imali veliki uticaj na svakodnevna zbivanja na zapadu Balkana. Lokalni turski velikodostojnici postupali su samostalno, a ulazili su u sukobe i s centralnom vlašću. S nekim osmanskim predstavnicima koji su bili iz redova južnoslovenskih muslimana i koji su govorili istim jezikom, Crnogorci su uspijevali naći i zajedničke interese. Na prijelomu 30-ih i 40-ih godina 19. vijeka hercegovački namjesnik Ali-paša Rizvanbegović priznavao je Crnu Goru za samostalnu oblast, ali isti nazor nijesu imali ni centralna vlast ni skadarski paša. Pitanje statusa Grahova u interesu dobrosusjedstva bilo je doduše stavljeno *ad acta*, ali Njegoš nije zaboravio da treba osvetiti brata koji je 1836. godine pao u borbi protiv vojske Smail-age Čengića. Nakon

te pobjede nad Crnogorcima Porta je Smail-agi dala u leno prostranu oblast na granici današnje Hercegovine i Crne Gore (uključujući Gacko, Kolašin i Pljevlja). Ali-paša Rizvanbegović je Smail-agu Čengića, koji je bio sposoban vojskovođa i popularan upravnik među hercegovačkim muslimanima, vidio kao opasnog konkurenta. Zato se složio s planom crnogorskog vladara da ga odstrani. Njegoš je postupao oprezno. Da ne bi isprovocirao vojnu akciju protiv Crne Gore Smail-agu nije smio ubiti crnogorski građanin. Izbor je pao na Novicu Cerovića, glavara iz plemena Drobnjaka čiju teritoriju je Osmansko Carstvo i dalje smatralo za svoju. Cerović je 5. oktobra 1840. godine s nekoliko ljudi napao tabor Čengića nedaleko od Nikšića i ubio Smail-agu koji je upravo pio kafu. Njegovu glavu poslao je Njegošu na Cetinje. Vijest o isplaniranom ubistvu Smail-age Čengića podigla je hercegovačke muslimane koji su zahtijevali osvetu. Ali-paša Rizvanbegović, koji je također skrivao svoje prave namjere, na čelu kaznene ekspedicije nemilosrdno je opljačkao i pokorio pleme Drobnjaka kojem Njegoš nije pružio nikakvu pomoć. Ubistvo Smail-age Čengića izgledalo je kao slučaj krvne osvete s kompleksnim političkim tonovima. Sticajem okolnosti upravo taj događaj je u južnoslovenskoj kulturi dobio mitske dimenzije – opisan je kao junački čin crnogorskih junaka koji su likvidirali nemilosrdnog tiranina u poznatom epu *Smrt Smail age Čengića* iz 1845. godine. Autor epa je Ivan Mažuranić, istaknuti hrvatski pjesnik, političar a kasnije i hrvatski ban. Taj događaj je opisao kao primjer pravedne narodne borbe protiv stranih ugnjetača. Ubistvo ovog bosanskog velikodostojnika u sličnom duhu opjevano je i u crnogorskoj narodnoj epici. Ova romantizovana priča o smrti Smail-age, prije svega zahvaljujući Mažuraniću, dobila je univerzalne dimenzije. (Njegov ep je više puta bio preveden i na češki, a posljednji i najsavremeniji prijevod je od pjesnika Josefa Hore iz vremena kad su Češka i Moravska bili protektorat nacističke Njemačke pod protektorom Rajnhardom Hajdrihom, najvišim nacističkim zvaničnikom u okupiranoj Evropi koji je 1942. postao žrtva uspješnog atentata.)

Crnogorsko-hercegovačko pograničje ostalo je izvor nemira. Ali-paša Rizvanbegović i Njegoš pokušavali su situaciju riješiti dogovorom. Tokom 1842. godine – uz asistenciju ruskog konzula i ambasadora Porte – nekoliko puta su se sreli u Dubrovniku. Toliko su se zbližili da su se pobratimili. Njihove srdačne odnose potvrđuje i njihova koresponden-

cija. Njegoš nije Ali-pašu Rizvanbegovića vidio samo kao predstavnika osmanske vlasti, već ga je vidio kao Južnog Slovena, s kojim ima isto porijeklo i govori isti jezik. I u nekim drugim slučajevima u korespondenciji s okolnim osmanskim velikodostojnicima apelovao je na zajednički južnoslovenski identitet koji je po njemu trebao prevazilaziti vjerske razlike i njihovu lojalnost prema multinacionalnom Carstvu. Konačni dogovor o Grahovu obećavao je autonomni status s visokom mjerom samouprave, ali njegovo stanovništvo je i dalje moralo plaćati porez Turcima. Polovinom 40-ih godina 19. vijeka situacija na crnogorsko-hercegovačkoj granici se stabilizovala. To je međutim bila posljedica ličnog odnosa crnogorskog vladara s jednim od lokalnih paša koji nije dugotrajno rješavao pitanje državnopravnog položaja zemlje prema Osmanskome Carstvu kao takvom.

U isto vrijeme, nasuprot tome, iskomplikovala se situacija na granici Crne Gore i Skadarskog Sandžaka. Novi skadarski vezir postao je Osman-paša Skopljak koji nije bio sklon sklapanju paktova s Crnogorcima. Nije ih planirao vojno pokoriti, ali nije dopuštao ni širenje njihovog uticaja. Nastojao je formirati čvrstu granicu u oblasti Skadarskog jezera koja bi odgovarala osmanskoj strani, i, na taj način politički i privredno približiti brdska plemena Skadru. Njegovi odredi su 16. septembra 1843. godine zauzeli strateški značajna ostrva Vranjinu i Lesendro koja su naseljavali Crnogorci. Skadarski paša je na taj način Crnoj Gori zatvorio vodeni put po jezeru, onemogućio upade u pravcu Skadra i Podgorice i ograničio mogućnost privrednog korišćenja tamošnjih bogatih ribarskih resursa. Osman-paša Skopljak je oba ostrva utvrdio i smjestio na njih stalne vojne posade. Iako gubici u oblasti jezera nijesu bili praćeni velikom žrtvama, sa strateškog gledišta riječ je o najbolnijem porazu za cijele Njegoševe vladavine.

Nakon osvajanja ostrva, Osman paša Skopljak je zabranio Crnogorcima dolazak na osmanske pjace. U prvoj polovini 1844. godine Njegoš je nekoliko mjeseci boravio u Beču gdje je uzaludno pokušavao izdejstvovati intervenciju velesila u crnogorsku korist. Pored ekonomske blokade situaciju je pogoršala i nerodica pa su 1846. i 1847. bile gladne godine. Osman-paša je vješto koristio situaciju. Plemenima iz tih oblasti koja su priznavala osmansku vlast slao je namirnice i pružao finansijsku pomoć. U graničnim oblastima njegova politika je imala uspjeh. Piperi, Kuči,

Bjelopavlići i oblast Crmnice priklonile su se Skadru. Osim egzistencijalnih razloga na to je uticalo i to što se dio tamošnjih glavara nije slagao s Njegoševom politikom centralizacije i s novom vladajućom klasom na čelu s vladičinim bratom Perom. Na dugotrajnu lojalnost tih oblasti Turci nijesu mogli računati, ali za tada krhku crnogorsku državnost takav razvoj je bio veoma opasan. To je bio najveći atak na centralizaciju i najveća unutrašnjopolitička prijetnja za sve vrijeme Njegoševe vladavine. Na čelu oružanih odreda gvardije i perjanika Njegošev brat Pero surovo je kažnjavao „proturske izdajnike" i pri tome spaljivao cijela sela. U međuvremenu Njegoš se s Osman-pašom dopisivao, nazivao ga „bratom" i apelovao na zajedničko slovenstvo, dok su istovremeno jedan drugog pokušavali smaknuti. Njegoš je u Skadar poslao plaćenog ubicu koji je izgubio nerve i nije obavio posao. Skopljakovi ljudi su pokušali Njegoša otrovati i dignuti njegovu rezidenciju u vazduh, ali ni oni nijesu uspjeli.

U vrijeme najteže političke situacije Njegoš je napisao svoje najslavnije djelo – *Gorski vijenac*. Njegova radnja smještena je u kraj 17. vijeka i u njemu se opisuje navodno istrebljivanje crnogorskih „poturica". Aktuelna zbivanja reflektuju se na njegov jaki antiturski karakter i anatemisanje otpadnika koji sarađuju s osmanskom vlašću. S političkog aspekta *Gorski vijenac* slavi nacionalno jedinstvo i homogenizaciju na račun stranih uticaja koji se moraju potisnuti, pa ako treba i nasiljem. Pored političkih i nacionalnih motiva, Njegoš obrađuje i niz drugih tema, što od *Gorskog vijenca* pravi kompleksno umjetničko djelo u kojem ponegdje ima čak i humora. On se ističe i svojim živim jezikom koji polazi od narodnog govora. Niz stihova i metafora iz njega do danas su u crnogorskoj sredini živi. U jesen 1846. godine, kad je buna u pograničju dosegla vrhunac i uticaj skadarskog paše rastao, Njegoš je otputovao u Beč, gdje je boravio do proljeća iduće godine. Pokušavao je izdejstvovati diplomatsku i finansijsku pomoć. Susreo se s brojnim značajnim predstavnicima kulturnog života Habsburške Monarhije, uključujući i predstavnike češkog i slovačkog preporoda. Početkom 1847. godine u štampariji jednog jermenskog manastira u Beču izašlo je prvo izdanje *Gorskog vijenca*. Nakon Njegoševog povratka u zemlju ponovo je uspostavljena vlast na cijeloj teritoriji. Dio pograničnog stanovništva pokorio se dobrovoljno, dio je bio pokoren silom. Nekoliko vođa otpora po Njegoševom naređenju je pobijeno ili osuđeno na smrt, ali kod dijela

glavara pograničnih plemena i dalje je dominirao latentni otpor prema Cetinju i centralizacijskim tendencijama.

Do početka 40-ih godina 19. vijeka Crna Gora sa Srbijom, od koje je bila odvojena osmanskom teritorijom, nije imala praktično nikakav odnos. Njegoš i njegov prethodnik s kneževima iz porodice Obrenovića razmijenili su svega nekoliko pisama. Kad je 1842. godine na prijesto nastupio knez Aleksandar Karađorđević, Njegoš je tu promjenu pozdravio. Njegov stav je bio više lične nego političke prirode. Novog kneza je kao i mnogi drugi Crnogorci vidio prije svega kao potomka romantičnog heroja Karađorđa, kojeg je crnogorska patrijarhalna sredina cijenila više nego previše pragmatičnog Miloša Obrenovića. Godine 1844. srpski političar Ilija Garašanin napisao je tzv. *Načertanije*, tajni program teritorijalnog širenja Srbije (njegovu osnovu predstavljao je koncept Františeka Zaha (František Zach), češkog oficira i diplomate u srpskoj službi i kasnije srpskog generala). Sadržaj dokumenta će doprijeti do javnosti tek mnogo decenija kasnije i do danas je često žigosan kao kamen temeljac nacionalističkog i šovinističkog programa kojem je cilj bilo stvaranje Velike Srbije na račun susjednih naroda. Međutim, u svoje vrijeme to je bio racionalan pokušaj da se osmisli dugotrajnija i sistematičnija inostrana politika Srbije. Interes da se proširi srpska teritorija koja je obuhvatala samo dio prostora naseljenog srpskim stanovništvom (ili stanovništvom koje se u to vrijeme smatralo srpskim) bio je razumljiv. *Načertanije* je računalo sa širenjem na račun Osmanskoga Carstva, pored ostalog s pripajanjem Bosne i Hercegovine i sjeverne Albanije. Sa Srbijom se u pogodnom trenutku trebala ujediniti i Crna Gora, iako je to u dokumentu spomenuto samo uzgred. Dotad, Srbija je po Načertaniju trebala potpomagati razvoj njene vojske i vladici, u slučaju potrebe, pružati finansijsku pomoć. O tome da bi vlastita politička tradicija Crnogoraca mogla predstavljati prepreku ujedinjenju, Garašanin, a ni drugi predstavnici tadašnje Srbije nijesu razmišljali. S obzirom ne to da nijesu imali zajedničku granicu s Crnom Gorom, pripajanje ionako nije bilo u dogledno doba realno. U aprilu 1848. godine Cetinje je posjetio Matija Ban, Garašaninov emisar, koji je iznio ideju protivosmanskog ustanka u oblastima koje su dijelile Crnu Goru od Srbije. Njegoš je, po njemu, u razgovoru izjavio da bi u slučaju ujedinjene srpske države bio voljan prihvatiti svjetovnu vlast Aleksandra Karađorđevića, a da bi se on sam zadovoljio s pozicijom

patrijarha buduće zajedničke crkve. Međutim, slični planovi, ukoliko je Banovo svjedočenje vjerodostojno (u što bi se moglo sumnjati s obzirom na Njegošev ambivalentan odnos prema obavezama vjerskog poglavara), nijesu prevazišli retorički okvir. Nemir u Bosni i Hercegovini koji je budio nade na širi ustanak osmanska centralna vlast je ubrzo ugušila. Tokom sljedećih godina srpsko-crnogorski kontakti su ponovo oslabili.

U Bosni i Hercegovini je na prijelomu 40-ih i 50-ih godina 19. vijeka kulminirao otpor lokalnih predstavnika protiv centralne vlasti – bila je to konzervativna reakcija elite bosanskohercegovačkih muslimana protiv reformi iz perioda tanzimata. Njegoš je ponovo stupio u savezništvo s Ali-pašom Rizvanbegovićem koji je bio na strani pobunjenika protiv Porte. Dogovorili su se da će koordinirati svoje nabavke oružja, čiji su dovoz u Crnu Goru zabranjivali Austrijanci. Ustanak u Bosni je početkom 1851. godine ugušila vojska Omer-paše Latasa (porijeklom Srbina iz Hrvatske koji je pobjegao iz habsburške službe i konvertirao na islam). Ali-paša Rizvanbegović je bio zarobljen i na kraju ubijen. Poraz i eliminacija značajnog dijela bosanskohercegovačke begovske klase, čije pripadnike je u skladu sa svojim inkluzivnim južnoslovenskim nacionalnim osjećajem označavao za „cvijet našeg islama", duboko su potresli Njegoša.

U drugoj polovini 40-ih godina 19. vijeka Njegoš je obolio od tuberkoloze. Zato je tokom posljednjih godina svoje vladavine često boravio u inostranstvu. U aprilu 1850. godine preko Kotora je otišao u Veneciju, u jesen te godine liječio se u Beču, a cijelu zimu proveo je u Italiji. Pred kraj života uglavnom se posvećivao književnom stvaralaštvu i korespondenciji. Strance je fascinirao svojim vladarskim izgledom (bio je visok gotovo dva metra), romantičnom reputacijom pjesnika iz divlje zemlje i slobodomislenim stavovima koji često nijesu bili u skladu s njegovom formalnom ulogom crkvenog velikodostojnika. Prilikom posjete Crkvi Sv. Petra u Rimu odbio je poljubiti jednu od relikvija: lanac kojim je navodno bio prikovan Sv. Petar. „Crnogorci ne ljube lance," izjavio je otresito. Uprkos prolaznom poboljšanju, bolest se razvijala. Krajem avgusta 1851. godine Njegoš se vratio u zemlju, a 31. oktobra iste godine, malo prije svog trideset i osmog rođendana, preminuo je na Cetinju. Po svojoj želji sahranjen je na Jezerskom vrhu, jednom od vrhova Lovćena, obavijenom brojnim legendama, na kojem je nekoliko godina ranije izgradio malu kapelu posvećenu novom kultu Sv. Petra Cetinjskog.

U vezi sa savremenim kontroverzama oko nacionalnog identiteta Crnogoraca, Njegoševa nacionalna ideologija je predmet kontradiktornih interpretacija. Njegoševu predstavu sopstvenog identiteta mogli bismo opisati kao koncentrične krugove koji se međusobno ne isključuju: istovremeno se osjećao i kao Crnogorac i Srbin, i Južni Sloven i Sloven. Identifikovao se i s pravoslavljem, iako su njegovi filozofski stavovi bili originalni i s ortodoksnog aspekta se mogu činiti jeretičkim. Idejno se razvijao pod uticajem učitelja, saradnika i prijatelja koji su poticali iz srpske sredine (Sima Milutinović Sarajlija, Dimitrije Milaković, Vuk Stefanović Karadžić i drugi). Zahvaljući između ostaloga i tome, njegov uži crnogorski i širi južnoslovenski identitet su se bez problema stapali i sa srpskim identitetom. Na njega su značajno uticali prije svega Karadžićevi nazori, po kojem su svi štokavci (računajući i većinu Hrvata) u etničkom smislu Srbi. Naravno, Njegoševe ideje ne možemo smatrati za reprezentativni odraz tadašnjih predstava o kolektivnom identitetu koje su vladale u širim narodnim slojevima.

Svoje političke i filozofske stavove znao je prezentovati u stihovima na atraktivan i razumljiv način. U drugoj polovini 19. i dobrim dijelom 20. vijeka bilo je, ne samo u Crnoj Gori i Srbiji već i u drugim oblastima naseljenim južnim Slovenima, relativno uobičajeno da ključne dijelove *Gorskog vijenca* ili čak i cijeli ep znaju napamet recitovati i nepismeni ljudi iz planinskih oblasti. Među Njegoševa značajnija djela spadaju i već spominjani *Pustinjak cetinjski*, *Lijek jarosti turske*, koji sadrži pjesme o crnogorskom junaštvu u stilu narodnih pjesama, *Luča mikrokozma* – djelo prožeto egzistencijalnim pesimizmom te *Lažni car Šćepan Mali* koji je, kao i *Gorski vijenac*, inspirisan temom iz crnogorske istorije 18. vijeka. Književnost je u 19. vijeku predstavljala mjerilo da li je neki narod „kulturan" i u pravom smislu punovrijedan i evropski. U tom smislu Njegoševe književne aktivnosti i reputacija odigrale su značajnu ulogu u težnji za sticanjem međunarodnih simpatija za crnogorsko pitanje, a istovremeno su davale i veći legitimitet i sjaj širem južnoslovenskom narodnom pokretu.

Njegoš je ostavio značajan trag i u političkoj istoriji zemlje. Bio je uspješan prije svega u unutrašnjopolitičkom životu kao osnivač i reformator državnih institucija. Za dvije decenije njegove vladavine zemlja je u tom smjeru učinila najveći napredak u cijeloj svojoj dotadašnjoj istoriji. Svom nasljedniku je ostavio mali, ali dobro funkcionišući državni

aparat: sudstvo, oružane snage i policiju, organe lokalne vlasti i stabilne finansije. Nastala je nova društvena klasa, odana ideji centralizacije. Njegoš je ujedno položio i kamen temeljac školstvu i kulturnom životu. U spoljnoj politici bio je djelimično uspješan. Međunarodno priznanje nezavisnosti još nije bilo na dnevnom redu. Za vrijeme njegove vladavine zemlja se nije teritorijalno širila ni na račun Osmanskoga ni Habsburškoga Carstva, nasuprot tome imala je manje teritorijalne gubitke. Za razliku od svog prethodnika i nasljednika, nije se istakao kao vojskovođa. U ratnim akcijama – s jednim izuzetkom – nije učestvovao, a vojska koju je slao u borbu u svim bitkama je pretrpjela poraz. Najkontroverznija karakteristika njegove vladavine bila je lakoća s kojom je dopuštao politički motivisano nasilje (Andrijašević – Rastoder 2006: 178). U tome se razlikovao od svog prethodnika koji, kao stvarni duhovni vladar, na svoje ljude nikad nije podigao oružje. Petar II Petrović Njegoš do svoje smrti ostao je najviši duhovni poglavar, ali je očito da mu ta funkcija nije najbolje pristajala. Njegovo doba karakteriše pomijeranje od tradicionalnog, u biti teokratskog načina vladavine. Politička vlast u Crnoj Gori postajala je svjetovna. Njegoš je bio njen posljednji teokratski vladar.

TRANSFORMACIJA CRNE GORE U SVJETOVNU KNEŽEVINU

Po Njegoševom zavještanju novi vladika je trebao postati sin njegovog brata Stanka. Dvadeset šestogodišnji Danilo završio je cetinjsku školu koju je osnovao Njegoš, kasnije je govorio italijanski, francuski i ruski. Njegova porodica nije bila bogata, da bi joj pomogao i sâm je išao na kotorsku pjacu prodavati povrće. Vijest o smrti strica sustigla ga je u Beču. Njegošev brat Pero, najuticajniji i najbogatiji čovjek u zemlji, namjeravao je preuzeti vlast. Bio je spreman da Danilu prepusti samo duhovnu funkciju. Njegovu namjeru podržavali su predstavnici političke i privredne elite koja je za vrijeme Njegoševe bolesti faktički preuzela zemlju. Zbor glavara koji se sastao 21. novembra 1851. godine priznao je Danila za novog vladiku, ali istovremeno je Pera proglasio za svjetovnoga kneza (*gospodar-knjaz*). Po ruskim predstavnicima to je bilo protivno duhu Njegoševe oporuke. Danilo je nakon konsultacije s ruskim ambasadorom u Beču odlučio da se, umjesto u Petrograd u kojem je

trebao biti hirotonisan, vrati u zemlju i situaciju dovede u red. Zahvaljujući energičnom istupanju i naklonosti Rusije – koju mu je došao i javno izraziti konzul Gagić – brzo je stekao pristalice. Pero je bio prinuđen da počne popuštati. Zbor glavara se ponovo sastao 13. januara 1852. godine, potvrdio Danilovo imenovanje i izričito naglasio da je ujedno i „najviši vladar" (*vrhovni vladatelj*).

Danilo je došao do istog zaključka kao i njegov konkurent: vlast u zemlji bi se trebala sekularizovati. Nakon toga krenuo je u Petrograd s planom da dobije rusku saglasnost za novo državno uređenje. Sedmog marta 1852. godine crnogorski senat je oficijelno zatražio da car prizna Crnu Goru za knjaževinu a Danila za svjetovnoga knjaza. Najviša funkcija bi se u tom slučaju i dalje nasljeđivala u okviru porodice Petrović Njegoš, ali uobičajenim putem s oca na sina. Pozicija mitropolita imala bi čisto duhovni opseg. Car Nikolaj I je 15. juna primio Danila u Petrogradu. Saopštio mu je da će ispuniti želju crnogorskog senata. Nakon Danilovog povratka carevo mišljenje pročitano je pred više hiljada ljudi koji su se okupili na Opštecrnogorskom zboru. Danilo je počeo biti oslovljavan kao „knjaz crnogorski" ili „knjaz Crne Gore i Brda", ali ipak u skladu sa srednjovjekovnom tradicijom najčešće kao *gospodar*.

Dugotrajni nemiri u Hercegovini su tokom 1852. godine prerasli u bunu pravoslavnog stanovništva. Knjaz Danilo je bio zainteresovan za stratešku oblast Grahova. Crnogorski odredi se od septembra angažuju na strani ustanika. U novembru su napali Turke i kod Skadarskog jezera, gdje su uspjeli osvojiti Žabljak Crnojevića, ali su ga pod pritiskom ruske vlade napustili. Sultan je 14. decembra izdao ferman u kojem naređuje protivudar. Carigrad je bio voljan da toleriše faktičku nezavisnost Crne Gore, ali ne i njeno teritorijalno širenje. Komandu nad vojnim operacijama povjerio je osvjedočenom osmanskom generalu Omer-paši Latasu koji je nedugo prije toga skršio pobunu bosanskohercegovačkih muslimanskih vođa. Osmanlije su u oblasti imale na raspolaganju oko 25.000 vojnika, Crnogorci su uspjeli okupiti polovinu od toga. Napad je počeo 8. januara 1853. godine s četiri strane. Omer-paša Latas je planirao crnogorsku teritoriju podijeliti na dvije polovine i onda izvršiti odlučujući napad na Cetinje. Uprkos snažnom otporu turske snage su uspjele osvojiti centralni prostor bjelopavlićke ravnice u okolini rijeke Zete i tako su prekinuli vezu između Stare Crne Gore i Brda. Bilo je očito da se Crno-

gorci neće moći oduprijeti osmanskoj ofanzivi. Knjaz Danilo se obratio velesilama tražeći pomoć. Rusija je zaprijetila Osmanskom Carstvu ratom. Ni Habsburška Monarhija koja se još oporavljala od nedavnih revolucionarnih događanja (1848–1849) nije htjela da se širi konflikt u njenom susjedstvu. Porta je polovinom februara naredila Omer-paši Latasu da potpiše primirje. Ratne operacije su prekinute 3. marta i obje strane su priznale status quo. Pokazalo se da Crna Gora nije sposobna da odolijeva koncentrisanim napadima elitnih osmanskih jedinica, ali i da su velesile spremne da intervenišu u njenu korist, jer su događanja u toj oblasti bila usko povezana s osjetljivim „istočnim pitanjem", odnosno budućnošću Osmanskoga Carstva i njegovih strateških teritorija na granicama tri kontinenta.

Ni nakon potpisivanja primirja s Omer-pašom Latasom, knjaz Danilo nije prestajao da širi svoj uticaj u Hercegovini, naročito u susjednim oblastima koje su bile naseljene pretežno pravoslavnim stanovništvom koje se svojom društvenom organizacijom, načinom života i mentalitetom nije mnogo razlikovalo od Crnogoraca. Te oblasti su, od polovine 30-ih godina do kraja 70-ih godina 19. vijeka, bile žarište nemira i oružanih sukoba koji su izazivali i međunarodne krize. Prema tamošnjem stanovništvu knjaz Danilo se ponašao kao da je njihov vladar i zaštitnik. Posredstvom mreže povjerenika i ličnih kontakata s lokalnim vođama uticao je i na događanja izvan crnogorskih granica, i to ne samo u Hercegovini već i u porječju Tare i Lima i u oblasti najudaljenijeg i najbrojnijeg brdskog plemena Vasojevića. Stanovništvo tih oblasti priznavalo je politički autoritet Cetinja, obraćalo se crnogorskim sudovima i podređivalo crnogorskom vojnom zapovjedništvu. I u oblastima koje nijesu formalno pripadale Crnoj Gori knjaz Danilo je imenovao predstavnike lokalne vlasti i sudske organe. Njegov dugotrajni cilj bilo je pripajanje tih oblasti i međunarodno priznavanje proširene crnogorske države.

Knjaz Danilo od samog početka istupa kao apsolutistički vladar, modernizator i centralizator. Bio je prvi vladar iz porodice Petrović Njegoš koji je upravljao zemljom isključivo kao sekularni vladar, dakle nije mogao računati na duhovni autoritet. Njegova nastojanja da pojača centralni aparat nailazila su na otpor koji je bio motivisan ličnim razlozima ili jakom tradicijom plemenske autonomije. Knjaz je ispočetka nailazio na nenaklonost političkih i privrednih elita koje su reprezentovali glavari

na čelu s Njegoševim bratom Perom. Knjaz Danilo nije htio dopustiti da većina zarade od trgovine ide u privatne džepove umjesto u državnu kasu. Sukob između knjaza Danila i Pera eskalirao je 1853. godine. Knjaz je optužio svog strica i skupinu njegovih pristalica da ga žele odstraniti. Vođe koje su bile protiv njega, osudio je na izgnanstvo. Peru je, s obzirom na njegove zasluge i godine, ubrzo bilo dozvoljeno da se vrati. Ostali politički emigranti nastanili su se na austrijskoj ili osmanskoj teritoriji i čekali svoju priliku. Nakon što su ukinute privilegije dotadašnje oligarhije, trgovačka razmjena s inostranstvom bila je pod kontrolom države.

U nekim graničnim oblastima otpor protiv centralizacije je izazvao bune. Najozbiljniji problem predstavljali su pokušaji nezadovoljnih plemenskih vođa da sami regulišu svoje odnose s Turcima. Neki glavari ispoljavali su sklonost da sklapaju pragmatične sporazume s lokalnim osmanskim predstavnicima i nijesu htjeli da se podređuju naređenjima iz Cetinja. Da bi u okviru svog plemena sačuvali neograničeni autoritet bili su voljni da priznaju vlast skadarskog paše. Takve pokušaje knjaz Danilo je vidio kao napad na integritet države i bez dvoumljenja ih je tvrdo suzbijao. Polovinom 1854. godine Bjelopavlići su podigli ustanak koji su izazvali pokušaji ograničavanja plemenske autonomije. U junu je u tu oblast stigao knjaz predvodeći 6000 naoružanih ljudi. Demonstracija sile je uspjela. Većina plemenskih vođa mu je odmah izrazila lojalnost. Ustanak je ubrzo ugušen. Vođe ustanka su prebjegle u Skadar, a godinu dana kasnije knjaz im je udijelio amnestiju. Knjaz je, izgleda, bio sklon potcjenjivanju vlastitih razloga mjesnih ljudi za nezadovoljstvom i vjerovao je da ispoljavanja otpora protiv njegove vlasti režira skadarski namjesnik Osman-paša Skopljak.

Najveći otpor protiv centralizacije izbio je u dijelu plemena Kuča. Riječ je o brojnom i na svoju nezavisnost ponosnom plemenu, čija teritorija se prostirala nedaleko od Podgorice i Skadra. Kuči su 1855. godine napali Bratomožiće i Pipere koji su bili vjerni Cetinju. Još ozbiljniji je bio napad Kuča na Bratonožiće u maju iduće godine, prilikom kojeg su izgnali nekoliko stotina Bratonožića iz njihovih kuća i zapalili im sela. U tom napadu su na strani Kuča učestvovali i turski odredi iz Skadra i pripadnici sjevernoalbanskih plemena. U biti radilo se o tradicionalnim međuplemenskim sukobima do kojih je dolazilo u velikoj mjeri zbog

neimaštine i nerodne godine. Međutim, moderna država takve sukobe nije mogla tolerisati. Udruživanje Kuča s neprijateljem, svemu tome je davalo još opasnije dimenzije. U junu 1856. godine knjaz Danilo je u pobunjenu oblast poslao nekoliko hiljada naoružanih ljudi na čelu sa svojim bratom Mirkom. Ustanak je bio ugušen, ali kaznena ekspedicija je pobila i nekoliko desetina stanovnika koji nijesu učestvovali u pobuni, računajući i nekoliko žena i djece. Po ustanicima, ubijeno je oko 150 osoba, od toga preko 130 muškaraca. Kasnije je, u protivdinastijski orijentisanoj literaturi, broj žrtva nekad bio preuveličavan. Ne postoje dokazi da su knjaz Danilo ili vojvoda Mirko naredili neselektivno kažnjavanje civilnog stanovništva. Štaviše, dio Kuča ostao je cijelo vrijeme vjeran Cetinju, a dio se čak uključio i u gušenje ustanka. Bilo kako bilo, u crnogorskoj sredini gušenje ovog ustanka, tzv. *pohara Kuča*, do danas spada među diskutovana pitanja istoriografije, nacionalnog i lokalnog pamćenja, čije interpretacije još uvijek bude strasti.

Knjaz Danilo je veliku pažnju posvetio organizaciji i modernizaciji vojske. Godine 1854. osnovao je stalnu vojsku milicijskog tipa. Ko je htio upisao se na vojni spisak dobio je insignije – značku u obliku krsta – koju je smio nositi na kapi i u vrijeme mira. Pripadnost vojsci postala je pitanje prestiža. Zato je u vojsku stupila većina vojno sposobnih muškaraca. Teritorijalna organizacija oružanih snaga, iz praktičnih razloga, kopirala je tradicionalnu plemensku organizaciju, a jedinicama su komandovali plemenski glavari. U drugoj polovini 50-ih godina Crna Gora je raspolagala stalnom vojskom od 13.000 muškaraca, a u slučaju mobilizacije mogla je sakupiti 20.000 vojnika. Knjaz je osnovao i artiljerijsku jedinicu, inicirao je redovnu obuku i poslao je odgovarajuće kandidate u strane vojne škole. Zajedno s vojskom osnovana je i elitna jedinica podređena knjazu, tzv. *Gvardija*, koja je brojala oko hiljadu vojnika. Brojno stanje crnogorske vojske mogli su u slučaju potrebe povećati i pravoslavni stanovnici iz susjednih osmanskih oblasti koji su već neformalno priznavali vojni i politički suverenitet Cetinja.

Nakon uvođenja svjetovnog političkog sistema knjaz Danilo je morao precizirati i ograničiti novu ulogu pravoslavne crkve na teritoriji svoje države. Otad je vladiku birao isključivo knjaz. Knjaz Danilo se bojao pokušaja novouspostavljanja teokratskog uređenja. Cetinjski manastir nije smio biti državi konkurentski centar vlasti. Prvi mitropolit bez po-

litičkih ingerencija zvao se Nikanor Ivanović, Srbin iz Dalmacije, koji je tek 1858. godine hirotonisan u Petrogradu. Da novi vladika ne bi mogao protežirati svoju familiju, bratstvo i pleme i da ne bi imao oslonac izvan državnih institucija, najjednostavnije rješenje u zemlji s tako jakom tradicijom srodničke solidarnosti bilo je izabrati čovjeka izvana.

Od početka svoje vladavine knjaz Danilo je preduzeo niz zakonodavnih inicijativa koje su kulminirale izdavanjem novog zakonika. *Zakonik Danila I* odobren je 23. aprila 1855. godine na zboru glavara. Dio zakonskih odredbi preuzet je iz zakonika iz 1798. godine i *Zakona otačastva* iz 1833. godine, ali veći dio predstavljale su nove odredbe čiji autor je bio sâm knjaz. Prvi put u crnogorskoj istoriji ovaj Zakonik je izričito garantovao zaštitu prava nepravoslavnih podanika i slobodu vjeroispovijesti, što je u balkanskom kontekstu tog vremena predstavljalo izuzetak. Regulisao je imovinske odnose, zabranjivao svojevoljne upade na osmansku teritoriju i krvnu osvetu. Pojačao je ingerencije knjaza i legitimisao njegov položaj apsolutističkog vladara. Za njegovu uvredu mogla se dobiti i smrtna kazna, isto kao i za krvnu osvetu ili neplaćanje poreza. Brakolomnice je po zakonu imao pravo ubiti vlastiti muž (o brakolomnicima se Zakonik ne izjašnjava). Svaki građanin je nekažnjivo mogao ubiti lopova na svom imanju. Kazna za neodazivanje na mobilizaciju proizilazila je iz običajnog prava – krivcu se oduzimalo oružje i ostatak života morao je oblačiti žensku odjeću. Knjaz je pokušavao istaknuti značaj spoljnih znakova i simbola nezavisnosti. Od 1853. godine učesnicima oslobodilačkih ratova, kao i strancima koji su podržavali zemlju, dodjeljivao je novi orden za nezavisnost Crne Gore. Godine 1854. uveo je vojnu zastavu, tzv. *alaj-barjak,* na kojoj je prvobitno bio crveni krst na bijelom polju. Četiri godine kasnije uveden je novi oblik alaj-barjaka – u crvenom polju sa zlatnom obrubom nalazio se državni znak: bijeli dvoglavi orao kojem je na grudima bila kruna s vladarevim inicijalima pod kojim je na zelenoj travi bio lav. Ta verzija predstavlja osnovu i sadašnje državne zastave. Knjaz Danilo je namjeravao da nakon planiranog teritorijalnog širenja i međunarodnog priznanja nezavisnosti, glavni grad preseli u centralno lociranu i klimatski ugodniju oblast Bjelopavlića, ali novoosnovani Danilovgrad, između Podgorice i Nikšića, nikad nije postao prijestonica. Knjaz međutim nije stigao da se dovoljno posveti razvoju školstva i kulture. Doduše, za vrijeme njegove vladavine otvoreno

je nekoliko škola, ali to nije bilo u okviru sistematskog razvoja. Za razliku od svog prethodnika i nasljednika nije ispoljavao umjetničke ni intelektualne ambicije. U vrijeme kad je Cetinje ugrožavala ofanziva Omer-paše Latasa, po njegovom naređenju istopljena su slova iz Njegoševe štamparije i od njih su napravljeni meci. Poslije toga, u zemlji se nekoliko godina nijesu štampale knjige. Nova štamparija otvorena je tek 1858. godine.

Danilo se, za razliku od svojih prethodnika i svog nasljednika, nije bavio utopijskim planovima, nije sanjao o velikoj državi koja bi obuhvatala znatan dio Balkana, o uskrsnuću srednjovjekovne srpske carevine ni o oslobođenju Južnih Slovena. Njegov cilj je bilo teritorijalno širenje Crne Gore na susjedne oblasti i njeno međunarodno priznanje koje bi državu ojačalo i obezbijedilo joj uslove za privredni razvoj. Jezgro knjaževog teritorijalnog programa bila je obnova tzv. Ivanbegovine, tj. crnogorske države u granicama iz vremena vrhunca Crnojevića, posljednje srednjovjekovne dinastije, s plodnom Zetskom ravnicom u okolini Podgorice i izlaskom na more u oblasti Bara. Računao je i s pripajanjem dijela Hercegovine. Pored istorijskih argumenata isticao je prije svega privredne potrebe. Knjaz Danilo je prvi sistematski počeo raditi na međunarodnom priznanju zemlje. Međutim, odbio je prijedlog da se Crna Gora po uzoru na Srbiju zadovolji autonomnim statusom. Po njegovom mišljenju ona nikad nije ni bila u sastavu Osmanskoga Carstva.

SPOLJNA POLITIKA KNJAZA DANILA

Početkom svoje vladavine knjaz Danilo se naslanjao na Rusiju. U prvoj polovini 50-ih godina vođen je Krimski rat u kojem su se na strani Osmanskoga Carstva protiv Rusije borile Velika Britanija, Francuska, a na kraju i Austrija. Zbog rata na Crnom moru smanjio se uticaj Petrograda na događanja na Balkanu. S druge strane, rastao je interes Francuske koja je 1853. godine otvorila diplomatsko predstavništvo u Skadru. Za vrijeme Krimskog rata knjaz Danilo je pokušavao da održava korektan odnos sa svim velesilama. Nakon poraza Rusije situacija se promijenila. Četrnaesti član Pariskog mirovnog sporazuma potpisanog u proljeće 1856. godine izričito specifikuje da Rusija nema nikakva posebna prava ni odnose s Crnom Gorom. Knjaz se pragmatično

počeo orijentisati na Francusku. Veliki vezir Mehmed Emin Ali-paša na Pariskoj konferenciji je zastupao mišljenje da je Crna Gora i dalje u sastavu Osmanskoga Carstva. U memorandumu od 31. maja 1856. godine knjaz Danilo se ogradio od tog stava. Naglasio je da Crna Gora ne pripada Osmanskome Carstvu i da se već vjekovima mora boriti da odbrani svoju slobodu. Štoviše, optužio je Portu da je okupirala oblasti na koje njegova država ima istorijsko pravo. U zaključku je definisao četiri zahtjeva: oficijelno priznanje nezavisnosti, širenje crnogorske teritorije na račun osmanske Hercegovine i „Albanije" (tj. Skadarskog vilajeta), pristup Jadranskom moru u oblasti Bara i međunarodnu garanciju novih granica s Osmanskim Carstvom. Pismo u sličnom duhu poslao je i francuskom caru Napoleonu III. Knjaz Danilo je „crnogorsko pitanje" počeo prezentovati kao međunarodni problem koji može riješiti „koncert velesila", čime se otrgnuo od isključive zavisnosti od Rusije. U junu 1856. godine crnogorskog emisara primio je ministar inostranih poslova grof Aleksandar Kolona-Valevski (Alexandar Colonna-Walewski) i apelovao je na njega da se pokušaju sporazumjeti s osmanskom vladom. Porta je navodno bila spremna da umjesto suvereniteta prizna visoku mjeru autonomije. Knjaz je napisao koncept memoranduma koji je sadržavao maksimalističke zahtjeve: pripajanje cijele Hercegovine i dijela sjeverne Albanije, pristup moru, priznanje Crne Gore kao autonomne kraljevine s apsolutnim suverenitetom u unutrašnjim pitanjima, potpunu slobodu u međunardnim odnosima bez osmanskog vojnog prisustva. Porta je početkom 1857. godine iznijela minimalistički prijedlog: širenje granica crnogorske autonomne oblasti se nije pretpostavljalo, jedino je obećana plodna zemlja zemljoradnicima iz pograničja koji bi privremeno bili oslobođeni plaćanja poreza. Očito je da nijedna strana nije namjeravala popustiti i pristupiti dogovoru.

Ruskom konzulu u Dubrovniku date su odriješene ruke da na odgovarajući način organizuje svrgavanje knjaza, čija profrancuska spoljna politika za Petrograd nije bila prihvatljiva. Rusi su za plan – s kojim se složio i car Aleksandar II – našli i nekoliko pristalica iz knjaževe okoline. Novi vladar je trebao biti predsjednik senata Đorđe Petrović Njegoš. U pokušaj svrgavanja knjaza Danila uključio se i njegov sekretar Milorad Medaković, srpski intelektualac koji je u Crnoj Gori radio još za Njegoša, ali s politikom njegovog nasljednika se nije slagao. Kad je knjaz

Danilo u februaru 1857. godine s Cetinja krenuo na put u Pariz, napao ga je atentator koji je uspio pobjeći. Umjesto knjaza greškom je ubio jednog od senatora koji su ga pratili. Pokušaj puča koji je izbio za vrijeme knjaževog odsustva iz zemlje ugušio je vojvoda Mirko, knjažev brat, koji je nakon toga postao novi predsjednik senata. Đorđe Petrović Njegoš i Milorad Medaković na vrijeme su pobjegli u Kotor. Grupa crnogorskih političkih emigranata se nastanila u Zadru i nakon određenog vremena stekli su podršku ruske vlade.

U martu 1857. godine knjaz Danilo je posjetio Pariz. Malo prije toga njegov novi sekretar je postao Francuz Henri Delarue, kojeg mu je preporučio francuski konzul iz Skadra. Primio ga je car Napoleon III i ministar inostranih poslova grof Aleksandar Kolona-Valevski. Knjaz je tražio da Francuska prizna crnogorsku nezavisnost i posreduje ustanovljavanju novih granica s Osmanskim Carstvom bez govora o osjetljivom pitanju statusa zemlje. Francuski predstavnici su opet uvjeravali knjaza da bi iz taktičkih razloga bilo dobro postupati po srpskom scenariju i svoje zahtjeve rješavati dogovorom s Portom. U septembru 1857. godine došlo je do uspostavljanja rusko-francuskog saveza što je imalo pozitivan uticaj na odnos Petrograda prema Cetinju. Rusija je prestala raditi na svrgavanju knjaza. U periodu koji slijedi obje velesile su podržavale crnogorske interese. Rusija nije smatrala realnim pokušaje da se Crnogorci pritiskom prinude sporazumu s Portom o autonomiji. Od početka 1858. godine od toga je odustala i Francuska.

Međunarodna situacija za rješavanje crnogorskih zahtjeva nije bila povoljna. Knjaz se odlučio da izazove novu regionalnu krizu koja će velesile prinuditi da promijene stav. Odgovarajući prostor za takvu akciju predstavljale su susjedne oblasti u Hercegovini. Krajem 1857. godine u njima je, uz crnogorsku asistenciju, izbio protivosmanski ustanak. U prvoj fazi učestvovalo je oko 5000 Hercegovaca i 4000 Crnogoraca pod komandom vojvode i senatora Iva Radonjića. Iako se zbog protesta Rusije i Austrije dio crnogorskih snaga povukao, ustanak se rasplamsao. Porta je ispočetka htjela sporazum. Crnogorska delegacija koju je vodio knjažev sekretar Henri Delarue, sastala se u Mostaru sa Kemal efendijom, emisarom osmanske vlade. Turska strana je zahtijevala hitni prekid crnogorskog vojnog miješanja u ustanak i priznavanje osmanskog suvereniteta nad Crnom Gorom. Crnogorci su najprije htjeli da

im Osmansko Carstvo ustupi sporne teritorije, tek poslije su bili voljni da pregovaraju o miru. Pregovori su završili neuspjehom. Husein-paša, glavni komandant osmanskih snaga u Hercegovini, krenuo je s vojskom od 7000 ljudi na crnogorsko-hercegovačke snage. Uspio je osvojiti visoravan Grahovac, stratešku poziciju nad grahovskim poljem. Grahovo je branilo oko 500 Crnogoraca i Hercegovaca kojima je knjaz poslao pomoć od 5500 vojnika, uključujući i većinu pripadnika elitne garde. Na čelu crnogorskih snaga bio je Mirko Petrović Njegoš, knjažev brat i predsjednik senata. Turske snage su nekoliko dana odugovlačile glavni napad računajući da će dobiti nova pojačanja. Međutim, našle su se u okruženju. Presudna bitka vođena je 13. maja 1858. godine. Dio Husein-pašine vojske se odlučno borio, ali dio je zahvatila panika i pokušao se probiti iz okruženja. Bitka na Grahovu završila je velikom crnogorskom pobjedom. Po austrijskom konzulu iz Mostara, ubijeno je oko 2500 Turaka, po preuveličanim ruskim podacima 5000. Crnogorci su priznali gubitak 200 ljudi, a gubitke protivnika nijesu procjenjivali. Bitka na Grahovu se do danas smatra za jednu od najznačajnijih crnogorskih pobjeda iz vremena protivturskih ratova.

Nakon poraza Turaka na Grahovu Francuska je poslala u jadranske vode nekoliko ratnih brodova da bi demonstrirali podršku Crnogorcima. Istovremeno, to je bio gest i prema Austriji koja je namjeravala turskim snagama u Hercegovini poslati oružje. Francuska i Rusija su zajedno pozvale Osmansko Carstvo da odustane od ratnih priprema i situaciju pokuša riješiti mirnim dogovorom. U suprotnom slučaju Pariz i Petrograd su zaprijetili da će jednostrano priznati crnogorsku nezavisnost. I Velika Britanija je izrazila želju da se situacija riješi mirovnim sporazumom. Osmansko Carstvo je na kraju popustilo. Pregovori o rješavanju crnogorsko-osmanskog sukoba u Hercegovini održani su u Carigradu uz učešće velikog vezira i osmanskog ministra inostranih poslova te diplomatskih predstavnika Austrije, Rusije, Velike Britanije, Francuske i Pruske. Crnogorska delegacija nije bila ni pozvana, ali stav Cetinja je bio dobro poznat. Učesnici su odbili prijedlog osmanskih predstavnika da se oficijelno potvrdi osmanski suverenitet nad Crnom Gorom. Turski prijedlog bila je spremna podržati samo Austrija. Ruski i francuski predstavnici smatrali su da je crnogorska nezavisnost neosporna i bili su spremni da je zvanično priznaju. Ostali učesnici su radije

htjeli izbjeći osjetljivo pitanje. Pobijedilo je kompromisno rješenje: cilj je bio dogovor koji bi zaustavio dalji sukob, a da se pri tome ne spomene državnopravni status Crne Gore. Krajem avgusta 1858. godine međunarodna komisija je predložila novu graničnu liniju koja je više odgovarala crnogorskim zahtjevima. Na štetu Osmanskoga Carstva pomjeren je veći dio dotadašnje granice. U sastav Crne Gore ušli su hercegovački: Grahovo, Rudine, Uskoci i Župa Nikšićka, zajedno s dijelom teritorije plemena Vasojevića (Gornji Vasojevići), Drobnjaka i Kuča. S tim teritorijama zemlja je imala 4400 kvadratnih kilometara i oko 125.000 stanovnika. Crnoj Gori nijesu bila dodijeljena sporna ostrva Vranjina, Lesendro i Grmožur na Skadarskom jezeru. Crna Gora je, po mišljenju knjaza Danila, imala pravo na sve okolne oblasti čije stanovništvo je priznavalo njegov autoritet i nije plaćalo porez Turcima, ali i ovakav rezultat pregovora je smatrao za uspjeh i faktičko priznavanje nezavisnosti. Slično mišljenje imao je i francuski ministar inostranih poslova Kolona-Valevski: „Debata je završila u korist Crne Gore. Ta zemlja je dobila potpuno novu poziciju. Njene dosada neustanovljene granice sad počivaju na zakonskoj osnovi i sama njena egzistencija je na svoj način garantovana velesilama."

Za vladavine knjaza Danila crnogorsko pitanje postalo je akutni problem međunarodnih odnosa i privlačilo je veliku pažnju. Negativan odnos koji je preovladavao u vladajućim krugovima Habsburškoga Carstva sumira novinski čalanak iz lista *Ost Deutsche Post* iz marta 1858. godine, u kojem su Crnogorci predstavljeni kao oni koji ruše dotadašnji poredak na starom kontinentu: „Postojanje tzv. države kao što je Crna Gora, u sistemu evropskih država je komični kuriozitet, međutim postaje i opasna anomalija kad se uzme u obzir ponašanje te tzv. države posljednjih godina, naročito od jednostranog laiciziranja zvanja vladike..." Međutim, brojni stranci su s velikim simpatijama primali vijesti o „junačkoj borbi malog hrišćanskog naroda koji u planinama nad Jadranom vjekovima odolijeva osmanskoj sili". Takva osjećanja su bila u skladu s tadašnjim periodom romantizma i s modernim idealima borbe za slobodu. Opisi jednostavnog života crnogorskih junaka podsjećali su na svijet homerskih heroja, a među slovenskim narodima Crnogorci su automatski postajali popularni zahvaljujući svom slovenskom porijeklu. Od 30-ih godina 19. vijeka događanja u Crnoj Gori su vrlo pažljivo pra-

tili češki intelektualci. Godine 1857. s knjazom Danilom u Beču se sreo političar i publicista Jan Vaclik koji je za crnogorsko pitanje bio izvanredno zainteresovan. Knjaz mu je ponudio da dođe u Crnu Goru i prouči tamošnje arhive i obiđe zemlju. Vaclik je nakon toga napisao knjigu *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l´Europe* (Suverenitet Crne Gore i moderno evropsko pravo) koja je objavljena iduće godine u Lajpcigu. Pokušavao je dokazati da je „crnogorska knjaževina oduvijek bila slobodna i nezavisna i da nikad nije bila osvojena Turcima koji u njoj nikad nijesu vladali, čak ni na kratko, da Crna Gora nikad nikakvim sporazumom nije priznala suverenitet njegovog veličanstva sultana i nikad nije bila u sastavu Osmanskoga Carstva pa ni kao njen polunezavisni dio". (Vaclik 1996) Došlo je vrijeme da se ta nezavisnost prizna i formalno. Knjaz Danilo je koristio Vaclikovu knjigu kao izražavanje oficijelnog stava Cetinja, razaslao ju je brojnim evropskim političarima, a lično ju je u Parizu predao i Napoleonu III. Kad se nakon svršetka borbi u Hercegovini i uspostavljanja granica s Osmanskim Carstvom 1858. godine Henri Delarue vratio u Francusku, knjaz Danilo je ponudio poziciju svog sekretara Vacliku. Uprkos otporu austrijskih ureda češki slavjanofil je uspio doći na Cetinje gdje je dobio crnogorsko državljanstvo i gdje je kao sekretar i diplomatski emisar knjaza Danila i njegovog nasljednika knjaza Nikole radio sve do 1867. godine.

Knjaz se 1855. godine oženio Darinkom Kvekić, kćerkom bogatog srpskog trgovca iz Trsta, čija porodica je porijeklom bila iz Herceg Novog. Knjaginja je aktivno učestvovala u organizaciji društvenog života novog svjetovnog dvora. Knjaževski par je imao kćerku, ali nijesu dočekali nasljednika. U ljeto 1860. knjaz je bio na odmoru u primorskom naselju Prčanj u Boki Kotorskoj. Dvanaestog avgusta posjetio je Kotor. Kad je navečer ulazio u barku, iz neposredne blizine u njega je pucao Todor Kadić, politički emigrant iz plemena Bjelopavlića koji je na mjestu bio uhapšen. Knjaz je ostao pri svijesti, ali rana je ipak bila smrtonosna. Posljednje sate uz njega su proveli knjaginja Darinka i sekretar Vaclik, kojem je stigao dati instrukcije kako da postupa nakon njegove smrti. Naredne večeri je podlegao. Istraživanje atentata proteklo je u režiji austrijskih ureda. Atentator Todor Kadić je spadao među knjaževe političke protivnike. Godine 1854. učestvovao je u buni plemena Bjelopavlića protiv centralne vlasti, a nakon što je buna ugušena napustio je zemlju.

Vratio se nakon knjaževe amnestije i uspostavio kontakt s knjaževim protivnicima. Na sudu je tvrdio da je upravo on u februaru 1857. ubio senatora kojeg je zamijenio s knjazom. Nakon neuspješnog napada, ponovo je pobjegao iz zemlje. Živio je najprije na osmanskoj teritoriji, a onda i na austrijskoj. Tokom procesa Kadić je takođe naveo i lični motiv. Njegova sestra bila je udata za jednog pripadnika opozicije koji je emigrirao i ostavio je u Crnoj Gori. Knjaz je navodno naredio da se napuštena žena uda za jednog od njegovih perjanika. Todor Kadić je osuđen na smrt i 13. oktobra je bio obješen u Kotoru.

Kadić je imao dovoljno političkih i ličnih motiva koji su ga mogli navesti na taj čin. Međutim, u vezi sa širim kontekstom atentata koji austrijski sud nije istraživao, do danas je ostao niz neodgovorenih pitanja. Nije jasno da li je Kadić imao neke veze s grupom crnogorskih emigranata na čelu s Đorđem Petrovićem Njegošem. Takođe se spekulisalo o mogućem uticaju stranih sila, u prvom redu Austrije. Tokom posljednje dvije godine odnosi knjaza i Austrije su se zaoštrili. Predstavnici Habsburškoga Carstva bojali su se rasta knjaževog uticaja, naročito u oblasti Bosne i Hercegovine. Austrijski uredi imali su informacije o Kadićevim političkim aktivnostima i znali su o njegovom boravku u Kotoru, ali suprotno svojim običajima protiv njega nijesu ništa preduzeli. Ipak, austrijsko učešće u atentatu nikad nije dokazano. Nema sumnje da je odstranjivanje knjaza moglo odgovarati i osmanskim interesima kojima su smetale njegove teritorijalne pretenzije. Kadić je, prije dolaska u Kotor, boravio na turskoj teritoriji nedaleko od Bara. Knjaževa smrt je mogla odgovarati i Rusiji, koja ga je ranije već jednom pokušala odstraniti. On doduše prema Rusiji nije bio neprijateljski raspoložen, ali u spoljnoj politici je istupao isuviše samostalno. Nije skrivao svoj skeptični stav prema ruskoj politici koja je balkanske narode koristila za svoje interese, i po njemu, samo produžavala proces njihovog neminovnog oslobođenja iz osmanskih ruku.

Knjaz Danilo je uprkos relativno kratkom vremenu svoje vladavine ostavio iza sebe značajan trag. Uspio je dosegnuti promjenu političkog sistema i promijeniti zemlju u standardnu sekularnu knjaževinu. Pojačao je autoritet državnih institucija, imao je uspjeha u sakupljanju poreza, reformi i jačanju vojske, uvođenju reda i jačanju respekta prema autoritetu države. Svu opoziciju i otpor prema centralizaciji uspješno

je potisnuo. Zbog toga se u dijelu crnogorskog društva prema knjazu i njegovoj porodici osjeća određena gorčina, ali sa stanovišta modernizacije i homogenizacije države, knjaževa nastojanja bila su opravdana. Na kraju njegove vladavine Crna Gora je bila država koja je funkcionisala i čiji uticaj je sezao i iza njenih granica, a očito je težila daljoj ekspanziji. Međutim, zemlja je još uvijek čekala na međunarodno priznanje. Crnogorsko pitanje je postalo aktuelni problem međunarodnih odnosa.

CRNA GORA ZA VLADAVINE KNJAZA I KRALJA NIKOLE

STUPANJE NA PRIJESTO

Vladavina knjaza i kralja Nikole I Petrovića Njegoša (1860–1918) spada u najznačajnije epohe crnogorske istorije. Nikola, rođen na Njegušima 1841. godine, bio je sin Mirka Petrovića Njegoša, brata budućeg knjaza Danila. U višenacionalnom Trstu pohađao je srpske i njemačke škole, a studiranje je nastavio na poznatom pariskom liceju Luja Velikog. Iz vremena dok je studirao u Francuskoj potiču i njegovi prvi književni pokušaji. Vladar je postao voljom svoga strica koji nije imao muškog potomka. Glavari nekih plemena nijesu htjeli da za vladara priznaju sina vojvode Mirka koji je u prethodnoj deceniji okrutno suzbijao ispoljavanja otpora protiv centralizacije i knjaževskog apsolutizma. Vojvoda Mirko je graničnе oblasti odlučno pokorio i naredio da se strijelja dvadesetak najvećih protivnika novog knjaza. Do kraja 1860. situacija se stabilizovala. Tokom narednih godina potpuno su se raspale opozicione grupe u egzilu, čiji pripadnici su bili iz privilegovanih trgovačko-glavarskih redova koji su zemljom vladali u Njegoševo doba. Njihov predvodnik Đorđe Petrović Njegoš preminuo je u Zadru 1868. godine. U tuđini su umrli i još neki članovi opozicije, ostali su se nakon amnestije vratili u zemlju.

Novi vladar govorio je francuski, italijanski, njemački i ruski. Već 1860. oženio je Milenu Vukotić, tada trinaestogodišnju kćerku vojskovođe Petra Vukotića. Evropskim obrazovanjem i otmjenim ponašanjem novi knjaz se razlikovao od grube crnogorske sredine. Na prijesto je stupio kao devetnaestogodišnjak i ispočetka ga je više zanimala književnost nego politika. Naravno, mogao se pouzdati u svoga oca, glavnog predstavnika vojnih i policijskih snaga koji je oličavao kontinuitet s periodom centralizacijskih reformi knjaza Danila. Moglo bi se reći da je tokom prvih godina vladavine knjaza Nikole stvarni vladar zemlje bio zapravo njegov otac, vojvoda Mirko. Tako je bilo sve do njegove smrti 1867. godine. Prve dvije decenije vladavine knjaza Nikole karakteriše

završna faza borbe za narodno oslobođenje. U to doba Crna Gora je više ličila – kako je to precizno primijetio sam knjaz – na „stalni vojni logor" nego na pravu državu.

USTANAK U HERCEGOVINI I RAT PROTIV TURAKA 1862. GODINE

Osmansko Carstvo je nakon sukoba s Crnom Gorom iz 1858. godine pokušalo stabilizovati svoj uticaj u Hercegovini. Plemenske oblasti u njoj imale su visoku mjeru samouprave. Na lokalnom nivou nije bilo predstavnika osmanskog državnog aparata. Teorijski, Carigrad je tim oblastima upravljao posredstvom lokalnih glavara koji su se praktično rukovodili instrukcijama s Cetinja. To je bilo nešto kao država u državi, eksplozivni branik pod crnogorskim uticajem. Najviši predstavnici Carstva od kraja 30-ih do polovine 70-ih godina 19. vijeka, u periodu tzv. *tanzimata*, sprovodili su reforme koje su između ostalog trebale modernizirati postojeće feudalne odnose. Međutim, u periferijskim oblastima na zapadu Balkana njihova nastojanja imala su samo djelimičan uspjeh i nailazila su na tradicionalni otpor političke i privredne elite iz redova lokalnih muslimana.

Nakon pobjede kod Grahova porastao je uticaj Crne Gore kao središta borbe za narodno oslobođenje. Crnogorci i veći dio pravoslavnih Hercegovaca težili su pripajanju graničnih hercegovačkih oblasti Crnoj Gori, tako da nijesu ni bili zainteresovani za autonomiju u okviru Osmanskoga Carstva. Naravno, Habsburškome Carstvu se nijesu sviđale predstave regionalnog sukoba, ni crnogorske teritorijalne ekspanzije u njenom neposrednom susjedstvu. Austrija i Turska su 1853. potpisale sporazum o Kleku i Sutorini, dvije nevelike teritorije koje su Osmanskome Carstvu omogućavale pristup Jadranu (Klek leži sjeverno od poluostrva Pelješac na teritoriji današnje Hrvatske; Sutorina je između Herceg Novog i Prevlake). Prema sporazumu obje oblasti su trebale biti demilitarizovane. Turci su uprkos sporazumu 1860. podigli malu tvrđavu i vojni logor u Sutorini. Tu je 24. februara 1861. došlo do sukoba koji označava početak novog hercegovačkog ustanka pod vođstvom Luke Vukalovića. Grupa ustanika je zauzela tvrđavicu da bi zabranila iskrcavanje turskog pojačanja koje je dolazilo u pomoć u buntovne hercegovačke krajeve.

Nakon toga u Sutorinu je prodrla austrijska vojska i razorila uporište protivturskih ustanika, što je izazvalo međunarodni skandal. Francuska, Njemačka i Rusija smatrale su austrijsku akciju kršenjem Pariskog mirovnog ugovora iz 1856. Poslije toga Beč je sarađivao s Carigradom na manje upadljiv način (između ostalog dozvoljavao je i prebacivanje osmanske vojske preko svoje teritorije).

Situacija u Hercegovini tokom 1861. se pogoršavala. Vojvoda Mirko je, slično kao i knjaz Danilo 1858. godine, želio izazvati međunarodnu krizu koja bi omogućila novo teritorijalno širenje na račun Osmanskoga Carstva. S njegovim blagoslovom formirane su grupe tzv. *jajoša* koji su preduzimali najezde preko granice. U međuvremenu Cetinje je oficijelno ostajalo neutralno i negiralo je prisustvo svojih jedinica u Hercegovini. Osmanska strana je hercegovački ustanak prvo pokušala riješiti pregovorima, međutim zahtjevi ustanika su bili isuviše radikalni. Početkom 1862. došlo je do konflikta između vojvode Mirka i vođe hercegovačkih ustanika Luke Vukalovića koji je uspostavio kontakt s agentima srpskog političara Ilije Garašanina. Crnogorci su Hercegovinu smatrali svojom interesnom sferom i nastojali su spriječiti srpski uticaj i samostalne kontakte s lokalnim vođama. Vojvoda Mirko je zato oduzeo titulu vojvode Vukaloviću i za novog ustaničkog vođu imenovao Nićifora Dučića. Tokom prvih mjeseci 1862. turska strana je bila uspješna u borbama protiv ustanika. Vojvoda Mirko nije namjeravao dopustiti da ustanici budu poraženi i pokušao je istovremeno izazvati ustanak na teritoriji Skadarskog Sandžaka. Sukob crnogorskih jedinica s turskom vojskom kod Krnjica u aprilu 1862. potvrdio je da se Cetinje opredijelilo za rat. Rusija je to pokušala spriječiti. Ministar inostarnih poslova Gorčakov predložio je Carigradu da u zamjenu za mir prizna crnogorsku nezavisnost. Međutim, i Osmansko Carstvo se odlučilo za rat.

Na čelu crnogorske vojske bio je vojvoda Mirko, knjažev otac. Za komandanta sjevernog fronta na prostoru crnogorsko-hercegovačkog pograničja imenovan je vojvoda Petar Vukotić, knjažev tast. Vrhovni komandant osmanske operacije bio je general Omer-paša Latas. Jedinice pod komandom vojvode Vukotića dva puta su odbile napade turske vojske u cilju osvajanja strateškog klanca Duga. Početkom maja opsjele su Nikšić i držale osmansku vojsku izvan svojih granica. Početkom maja osmanske jedinice napale su zemlju i s teritorije sjeverne Albanije.

Sjeverna turska vojska probila je blokadu Nikšića i nakon novih borbi napredovala do Ostroga. Poslije napada „albanske“ armije s juga, obje vojske su se spojile. Osvajanjem strateškog koridora između Hercegovine i sjeverne Albanije uspjeli su podijeliti Crnu Goru na dva dijela. Velike sile su se bojale eskalacije sukoba i njegovog negativnog uticaja na šire „istočno pitanje“. Rusija je predložila da evropske velesile sukob zaustave zajedničkim pritiskom na Osmansko Carstvo, što je podržavala i Francuska. Austrija je, nasuprot tome, željela da Carigrad održi lekciju Crnogorcima. Knjaz Nikola je bio voljan da pregovara o primirju, ali Carigrad je zahtijevao značajne ustupke. Rat je ušao u drugu fazu.

Glavni cilj Turaka bilo je osvajanje Cetinja. Ujedinjene snage sjeverne i južne osmanske armije prodrle su do sela Dodoši na sjevernoj obali Skadarskog jezera, odakle su Turci dalje napredovali prema unutrašnjosti. Odlučujuća bitka za stratešku visoravan Meterize vodila se 24. avgusta 1862. ispred Rijeke Crnojevića. Krvava borba prsa u prsa trajala je preko 12 sati. Po svemu sudeći u redovima crnogorske vojske borio se i istaknuti češki slikar Jaroslav Čermak kojeg je poslije knjaz Nikola odlikovao za hrabrost. Motiv slavne Čermakove slike *Ranjeni Crnogorac* potiče upravo odatle (senator Turo Plamenac koji je na njoj prikazan podlegao je ranama). Na kraju su Turci Meterize osvojili i produžili s napredovanjem prema Cetinju. U strahu od pada prijestonice i potpunog poraza, knjaz Nikola je odlučio da prihvati turski ultimatum. Nadao se da će njegove posljedice ublažiti prilikom diplomatskih pregovora. Omer-paša Latas zahtijevao je da Crna Gora odobri izgradnju puta od Skadra do Nikšića. Bezbjednost na putu osiguravale bi nove tvrđave na crnogorskoj teritoriji s turskim posadama. Dalje, Crna Gora se morala obavezati, da će odustati od izgradnje tvrđava i da se vojno ni politički neće angažovati izvan svojih granica. Vojvoda Mirko, kao glavni predstavnik antiturske politike, morao je napustiti zemlju. Crna Gora je potpisivanjem tzv. Riječkog mira 8. septembra 1862. prihvatila uslove ultimatuma i tako je došlo do prekida ratnih operacija. Bez obzira na činjenicu da je Crna Gora izgubila, rat iz 1862. imao je veliki odjek. Javno mnjenje u nizu evropskih država priklonilo se na stranu „crnogorskih junaka“ koji su odolijevali velikoj turskoj premoći.

Ruski ministar inostranih poslova knez Gorčakov i ambasador u Carigradu knez Lobanov Rostovski od početka su težili reviziji mirov-

nog ugovora. I predstavnici Francuske, Pruske i Italije složili su se da se zahtjevi Omer-paše Latasa ublaže. Britanija je imala razumijevanje za pokušaje Porte da pacifikuje Crnogorce. Habsburško Carstvo koje je prvobitno podržavalo Carigrad, svoj stav je ublažilo. Britanija nije htjela dopustiti da različit stav prema crnogorskom pitanju koje je s globalnog aspekta nebitno, izazove sukob između velesila i da remeti stabilnost međunarodnog poretka. U decembru 1862. francuska diplomatija je dobila saglasnost Austrije i Velike Britanije da se izvrši revizija mirovnog ugovora. Vojvoda Mirko je, da bi poboljšao odnose s Habsburškom Monarhijom, krajem godine posjetio Beč. Nakon toga Austrija je odobrila ukidanje embarga na dovoz oružja u Crnu Goru, ratom opustošenoj zemlji pružila je pomoć i obećala diplomatsku podršku u težnji za povratak na predratni status quo.

U februaru 1863. u Carigradu su održani mirovni pregovori između crnogorskih predstavnika i Porte. Crnogorsku delegaciju predvodili su vojvoda Đuro Matanović i knjažev sekretar Jan Vaclik. Ulogu posrednika imao je austrijski ambasador baron Anton Prokesch von Osten. Turska vlada se složila s ustupcima pod uslovom da knjaz Nikola lično garantuje sigurnost na putu između Spuža i Nikšića koji je djelimično vodio preko crnogorske teritorije. Situacija u Hercegovini se privremeno umirila, međutim povratak na prethodno stanje više nije mogao zadovoljiti tamošnje pravoslavno stanovništvo. Posljedice ovog sukoba u Crnoj Gori osjećale su se još niz godina. Pored ratnih šteta i privrednih gubitaka zemlju su zadesile nerodne godine i glad. Od 1862. do polovine 70-ih u Crnoj Gori i njenoj okolini vladao je relativni mir. Njeni politički predstavnici na čelu s knjazem Nikolom posvetili su se modernizaciji armije i infrastrukture, da bi za novi rat protiv Turaka bili bolje pripremljeni.

MODERNIZACIJA I MEĐUNARODNI ODNOSI 60-IH I 70-IH GODINA 19. VIJEKA

Knjaz Nikola je bio dobar govornik, imao je osjećaj za komunikaciju s ljudima i prezentovanje samog sebe. Svoje podanike pridobijao je tako što se znao uživjeti u njihovu situaciju, vrlo dobro je poznavao istoriju crnogorskih plemena, genealogiju pojedinačnih bratstava, a imao je i fi-

nansijske sposobnosti. Koristio je svaku priliku koja mu se pružila da bi uticao na stavove svojih podanika i stanovnika susjednih oblasti koje je planirao pripojiti svojoj državi. Praktično nijedan značajniji događaj nije se mogao odigrati bez njegovog prisustva, bilo da je riječ o hodočašćima, kulturnim akcijama ili završnim ispitima u školama. Kad je boravio na Cetinju redovno bi sjedio pod velikim brijestom nedaleko od svoje rezidencije. Svaki podanik mu je mogao slobodno pristupiti. Tu je knjaz savjetovao, smirivao zavađene strane u sporu, darivao siromašne, a bio je smatran čak i za najboljeg tumača snova. Autokratski i paternalistički način vladanja, koji je podsjećao na hijerarhijske odnose uobičajene u tradicionalnim patrijarhalnim porodicama, u crnogorskom društvu je u 19. vijeku bio prihvatan kao nešto što se podrazumijeva. Prema svojim domaćim protivnicima knjaz je koristio sofisticiranije metode od svojih prethodnika. Kažnjavao je oduzimanjem položaja, u krajnjim slučajevima je zatvarao ili primoravao na emigraciju, ali za razliku od Njegoša, knjaza Danila i svog oca, nije pribjegavao fizičkim likvidacijama.

Druga polovina 60-ih i prva polovina 70-ih godina 19. vijeka donosi novu fazu u razvoju države. Rasli su broj i značaj stanovnika gradskih središta – kao što su Cetinje, Rijeka Crnojevića, Virpazar i novosagrađeni Danilovgrad – koja su ujedno predstavljala središta političkog, trgovačkog i društvenog života. U glavnom gradu je 1864. godine otvoren prvi moderni hotel (Lokanda), u periodu od 1867. do 1871. nedaleko od Biljarde podignuta je novi knjaževski dvorac, a 1873. otvorena je bolnica Danilo I. Godine 1869. uspostavljena je telegrafska veza između Cetinja i Kotora. Nakon toga telegrafske veze su brzo uspostavljene po cijeloj zemlji. Poštanska služba je osnovana 1871. Intenzivnije su građeni i modernizovani putevi. Knjaz Nikola je veliku pažnju posvećivao školstvu. Od polovine 60-ih do polovine 70-ih osnovane su 72 nove škole, sistematski razmještene po cijeloj teritoriji. U oblastima u kojima su otvorene škole uvedeno je obavezno obrazovanje. Na Cetinju su 1868. otvorene dvije srednje škole: bogoslovija i Đevojački institut koji je sponzorirala Rusija i koji je tokom decenija koje su slijedile bio jedan od vodećih centara ženskog obrazovanja na zapadu Balkana. Knjaz koji se i sâm bavio pisanjem, tokom prve dvije decenije svoje vladavine, podržavao je razvoj kulturnog života, prije svega objavljivanje knjiga i periodičnih publikacija. Na Cetinju je od 1865. objavljivan književni almanah *Orlić*,

a 1868. osnovana je čitaonica koja će postati centar kulturnog života i iz koje će se vremenom izroditi nekoliko kulturnih institucija. U prijestonici od 1871. izlazi i sedmičnik *Crnogorac*. Kad je zbog radikalizma njegova distribucija u Habsburškom i Osmanskom Carstvu zabranjena, 1873. je preimenovan u *Glas Crnogorca*. *Glas* je postao oficijelni list vlade u kojem su tumačeni stavovi dvora. Izlazio je sve do 1922. godine. Poslije poraza u ratu iz 1862. godine knjaz Nikola je veliku pažnju posvetio modernizaciji armije. Crna Gora je 29. novembra 1875. postala član Međunarodnog crvenog krsta. Zahvaljujući tome u ratu koji će uskoro uslijediti dobijala je efektivniju ljekarsku pomoć iz inostranstva.

Od potpisivanja Riječkog mirovnog ugovora do početka 70-ih godina 19. vijeka najveći problem u crnogorsko-turskim odnosima predstavljao je spor oko nekoliko sitnih graničnih predjela, prije svega oko Veljeg i Malog Brda pokraj Podgorice. Obje strane su ga pokušavale riješiti pregovorima. Zajednička komisija je 1864. potpisala tzv. Cetinjski protokol kojim su potvrđeni principi rješavanja spornih pitanja. Iste godine u Skadru, da bi se olakšala komunikacija, otvoren je neformalni crnogorski konzulat. Prvi crnogorski konzul (oficijelno „agent“) u Osmanskome Carstvu postao je Jan Vaclik. Krajem 60-ih i početkom 70-ih knjaz Nikola je obrazlažući to potrebama privrede pokušavao na račun Osmanskoga Carstva mirnim putem dobiti prilaz moru na nevelikoj oblasti Spiča sjeverno od Bara. Njegova inicijativa nije naišla na razumijevanje evropskih velesila, čiji predstavnici su pretpostavljali da su crnogorski interesi samo izgovor i da bi tako pristup na Jadran dobila Rusija. Britanski državnik Benjamin Disraeli odlučno je izjavio da „Crnoj Gori nije potrebna nikakva luka. Jedino mala bašta za uzgajanje kupusa i krompira.“

Tokom druge polovine 60-ih godina 19. vijeka uspostavljaju se intenzivniji odnosi sa Srbijom. To je poslije poraza u prusko-austrijskom ratu 1866. godine omogućila privremena kriza Habsburškoga Carstva koja se dugutrajno suprotstavljalo teritorijalnom širenju Srbije i Crne Gore na račun Osmanskoga Carstva. Od 1860. u Srbiji je vladao Mihailo Obrenović, koji je težio da se autonomna srpska kneževina na čijoj teritoriji su još uvijek bile razmještene turske posade, potpuno osamostali od Carigrada i teritorijalno proširi. Širenju svoje države, prije svega na račun Hercegovine, težio je i knjaz Nikola. U slučaju pobjede drža-

ve bi mogle imati zajedničku granicu što bi potencijalno omogućavalo njihovo ujedinjenje. Iz Beograda je proistekla inicijativa da se regulišu zajednički vojni interesi i dinastijska pitanja. 5. oktobra 1866. zaključen je tajni ugovor između kneza Mihaila i knjaza Nikole. To je bio prvi oficijelni ugovor između Crne Gore i Srbije. Obje zemlje su se obavezale da će izazvati ustanak protiv Turske u cilju oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Knjaz Nikola se obavezao da će u tom slučaju priznati pravo Mihaila Obrenovića na prijesto ujedinjene države. Zauzvrat, crnogorski knjaz je imao pravo da i ubuduće nosi titulu princa i da dobija odgovarajuću godišnju apanažu. Pošto knez Mihailo nije imao djece, u slučaju da dinastija Obrenovića ne bi imala nasljednika, po dogovoru, na prijesto zajedničke države bi nakon njegove smrti trebao doći crnogorski knjaz. Za sklapanje ugovora između ove dvije zemlje bio je zainteresovan i Petrograd. S aspekta Cetinja koje je bilo zavisno od ruske pomoći i diplomatske podrške, prihvatanje teksta ugovora u ovom obliku bilo je neizbježno. Ugovor iz 1866. se nekad uzima kao ključni dokument i dokaz da je knjaz Nikola htio ujedinjenje, međutim na dalji razvoj događaja nije imao uticaj. Možemo samo špekulisati da li bi se ugovor i u kojoj mjeri u praksi ispunjavao. Godinu dana kasnije Srbija je diplomatskim putem uspjela prinuditi tursku stranu da povuče svoje posade, što je bio glavni kratkotrajni cilj kneza Mihaila. Godine 1868. srpski vladar je ubijen u atentatu. Njegova smrt je značila kraj planova o zajedničkoj protivosmanskoj borbi. Crnogorski knjaz se nakon njegove smrti nije više osjećao da je vezan ugovorom.

Krajem 60-ih i početkom 70-ih, nakon poraza u ratu s Pruskom, Francuska je izgubila ključni značaj koji je imala u rješavanju crnogorskog pitanja tokom 50-ih i početkom 60-ih godina 19. vijeka. Tako se uloga Rusije – na koju se knjaz Nikola u međunarodnoj politici u prvoj fazi svoje vladavine naslanjao takoreći neograničeno – isticala još više. Knjaz je 1869. otišao u posjetu u Petrograd gdje je uspio potvrditi ulogu ruskog favorita na Balkanu i dobiti novu pomoć za razvoj svoje države. Knjaz je nastojao održavati odnose s Rusijom naročito preko nadstandardnih ličnih veza s carskom porodicom. Odnosi s Habsburškim Carstvom bili su korektni, ali ne i naročito prisni. U jesen 1869. u Boki Kotorskoj izbio je ustanak pravoslavnog stanovništva koje se bunilo protiv uvođenja novog vojnog zakona. Habsburška vojska ni nakon niza mjeseci nije uspje-

la ugušiti Krivošijski ustanak. Crnogorsko stanovništvo je simpatisalo ustanike i pokušavalo im pružati pomoć, ali u interesu dobrih odnosa s Austrougarskom crnogorska država je oficijelno morala biti neutralna i nije se smjela miješati u unutrašnje stvari moćnog susjeda.

Polovinom 70-ih godina 19. vijeka crnogorsko-turski odnosi se pogoršavaju. Podršku crnogorskim vlastima u oblasti jugozapadnih Brda predstavljao je Marko Miljanov, vojvoda plemena Kuča koji je bio poštovan i u okolini Podgorice i među pripadnicima sjevernoalbanskih plemena što je u tim pograničnim oblastima podrivalo uticaj Turaka. Između Miljanova i komandanta policije u podgoričkoj oblasti Jusuf-bega Krnjića rasla je napetost. Rođak Marka Miljanova je 7. oktobra 1874. ustrijelio Jusuf-bega Krnjića u Podgorici, i odmah je na mjestu bio i sam ubijen. Ubistvo značajnog muslimanskog činovnika izazvalo je pogrom crnogorskih pravoslavnih trgovaca, tzv. Podgorički pokolj, u kojem je ubijeno najmanje 17 ljudi. Knjaz Nikola je uspio zaustaviti Crnogorce i spriječiti osvetu i krvoproliće turskih podanika na svojoj teritoriji. S obzirom na crnogorsku suzdržanost evropska diplomatija se svrstala na stranu Cetinja. Slučaj je ispitivala međunarodna komisija uz učešće predstavnika evropskih velesila. S obzirom na inostrani pritisak osmanska strana je bila prinuđena da sarađuje. Nekoliko osumnjičenih je uhapšeno, dvojica počinitelja kojima je dokazana krivica u maju 1875. obješeni su u Skadru. Za Crnu Goru je to bila diplomatska pobjeda. Za lokalne muslimane to je bila šokantna presuda koja je potvrđivala slabljenje Osmanskoga Carstva: pogubljenje muslimana za ubistvo „pukih" nevjernika bila je nečuvena novost. Uprkos uspješnom posredovanju velesila situacija u regionu ostala je krajnje napeta.

„VELJI RAT" IZ 1876–1878: VRHUNAC BORBE ZA OSLOBOĐENJE

Nakon rata iz 1862. interes Crne Gore za Hercegovinu se smanjio, ali veze Cetinja s plemenima iz graničnih oblasti su održavane. Među hrišćanskim stanovništvom provincije vladalo je permanentno nezadovoljstvo osmanskom vlašću. Pored lokalnih razloga na to su uticali slabljenje centralne vlasti i njenog uticaja na događanja na periferijama i ekonomska kriza koja je kulminirala državnim bankrotom Osmansko-

ga Carstva 1875. godine. Za simbolični početak novog hercegovačkog ustanka uzima se pucnjava od 9. jula 1875. na brdu Grebenac nedaleko od Nevesinja (tzv. Nevesinjska puška) koja je po dogovoru signalizirala početak koordinisanog napada.

Crna Gora je podržavala ustanak u Hercegovini, ali s obzirom na pristup velesila formalno se ponašala suzdržano. Knjaz Nikola 26. jula 1875. pozvao je na skup na Lovćen hercegovačke vođe. Ustanicima je poručio da nastave s borbom i obećao da će im vremenom doći u pomoć. Zbog turskih represija rastao je broj hercegovačkih civila koji su izbjegli na crnogorsku teritoriju: na jesen ih je bilo oko 50 hiljada, u ljeto 1876. već 70 hiljada. Od druge polovine 1875. godine na hercegovačkoj teritoriji djelovale su crnogorske jedinice. Prvobitno regionalni ustanak na periferiji Osmanskoga Carstva u koji se umiješala mala susjedna država prerastao je u međunarodnu krizu. U decembru 1875. Austrougarska je dala Osmanskome Carstvu ultimatum u kojem je zahtijevala da Carigrad garantuje slobodu vjeroispovijesti i riješi neuralgični problem oporezivanja hrišćanskog stanovništva. Na javno mnjenje u Velikoj Britaniji koje je ispočetka bilo više proturško, uticao je ustanak hrišćanskog stanovništva u Bugarskoj iz 1876. i njegovo krvavo gušenje (poznate „bugarske grozote" – *Bulgarian horrors*). I u drugim evropskim državama javnost je sve više saosjećala s hrišćanskim stanovništvom Balkana i njihovom borbom za narodno oslobođenje.

Ustanak u Hercegovini oživio je ideju o koordinisanoj borbi sa Srbijom. Pokušaj saradnje inicirala je Crna Gora. Knez Milan je u novembru 1875. predložio da obje zemlje u proljeće iduće godine počnu rat protiv Turske. Knjaz Nikola se složio, ali ovaj put nije pristao da se piše neki konkretni pismeni ugovor. Preliminarno su naznačene interesne sfere. Plan je bio da obje države pokušaju osloboditi teritoriju koja leži sjeverno od linije Niš – Kačanik – Bar. Crna Gora je u planovima imala i teritoriju Skadarskog pašaluka do rijeke Drima na jugu i teritoriju Hercegovine do Neretve na sjeveru. Srpska ekspanzija se imala koncentrisati na Bosnu i oblasti koje leže južno od tadašnjih srpskih granica uključujući i Kosovo. Obje knjaževine su u okviru svojih interesnih sfera trebale napredovati samostalno. U proljeće 1876. crnogorske jedinice su se već otvoreno borile protiv Turaka. Nakon bitke kod Presjeke 18. aprila 1876.

komandant osmanskih snaga javio je u Carigrad da se na strani ustanika bori i nekoliko hiljada Crnogoraca što je bio dovoljan razlog za objavljivanje rata. Međutim, Crna Gora je preduhitrila Portu. U Veneciji je 15. juna 1876. ratifikovana vojna konvencija sa Srbijom. Po njoj, u roku od deset dana obje zemlje su trebale stupiti u rat.

Tzv. Velji rat iz 1876–1878. predstavlja vrhunac crnogorske borbe za narodno oslobođenje. Borbe su vođene na dva glavna fronta: na sjeveru u smjeru Hercegovine, na jugu u smjeru Podgorice i sjeverne Albanije. Do sukoba je dolazilo i u sjeveroistočnim pograničnim oblastima. Na sjevernom sektoru Crnogorci su raspolagali s oko 16.500 boraca (računajući i nekoliko hiljada hercegovačkih ustanika), na južnom frontu borilo se još 9 hiljada vojnika i dobrovoljaca, a nekoliko manjih jedinica branilo je prodor turskih pojačanja na prostoru Vasojevića i porječja Tare na sjeveroistoku. U uvodnoj fazi rata knjaz je s većim dijelom vojske krenuo na Hercegovinu. Crnogorska vojska napredovala je hercegovačkom teritorijom suvim i kamenitim terenom bez ikakve logistike. Kao jedini strani novinar u surovom pohodu učestvovao je pisac Jozef Holeček, dopisnik praških novina *Národní listy*, koji je hercegovačku anabazu opisao u trotomnoj knjizi *Za svobodu* (*Za slobodu*). Knjaz Nikola je vodio računa da se njegova vojska i lokalni pravoslavci „ne svete svojoj braći muhamedanske vjere". Zabranio je odsijecanje glava kao trofeja da tim običajem ne bi kvario reputaciju zemlje u inostranstvu. Krajem jula napredovanje crnogorske vojske zaustavljeno je na prostoru Nevesinja. Jezgro turskih snaga u Hercegovini pod komandom mostarskog guvernera Ahmeda Muktar-paše tu je pripremalo protivnapad. Austrougarski vojni emisar baron Gustav fon Temel (Gustav von Temel) povjerljivo je informisao knjaza da bez obzira na rezultat borbe Habsburška Monarhija neće dozvoliti da Crna Gora dobije Hercegovinu. S obzirom na situaciju, knjaz Nikola je naredio da se vojska prije planiranog osmanskog napada brzo povuče prema crnogorskim granicama. Osmanska vojska je krenula u potjeru. Crnogorci su usiljenim maršem uspjeli iscrpiti neprijateljsku vojsku i namamiti ih u oblast koju su znali najbolje. Poslije nekoliko manjih bitaka, 28. jula 1876. u bici kod Vučjeg dola osmanska vojska je doživjela teški poraz – oko 4 hiljade njenih vojnika bilo je ubijeno, ranjeno ili zarobljeno. Crnogorski gubici bili su višestruko manji.

Zbog neuspjeha koji je doživjela srpska vojska nije ostvareno planirano simultano napredovanja crnogorske i srpske vojske na Bosnu iz dva suprotna smjera. Zbog toga je knjaz Nikola u Hercegovini ostavio samo dio vojske pod komandom Petra Vukotića, a s glavninom se povukao na crnogorsku teritoriju. Tokom narednih mjeseci ozbiljnije vojne operacije odvijale su se u južnom sektoru. Pod komandom skadarskog komandanta Mahmut-paše na tom području okupilo se oko 20 hiljada pripadnika regularne vojske, pojačano s osam hiljada dobrovoljaca. Osmanska vojska na južnom sektoru pokušavala je probiti crnogorske pozicije i zauzeti prostor Kuča i drugih oblasti nedaleko od Podgorice i Spuža. Crnogorske jedinice pod komandom Boža Petrovića, Marka Miljanova i Ilije Plamenca sinhronizovano su na Fundini napale tursku prethodnicu sastavljenu pretežno od Albanaca. U bici na Fundini Crnogorci su porazili i potisnuli trostruko brojnije osmanske jedinice. Nakon toga komandu na prostoru Podgorice preuzeo je Derviš-paša koji je došao s pojačanjem od 12 hiljada ljudi. Početkom septembra Turci su napali na crnogorske pozicije na vrhu Trijebač nedaleko od Podgorice, koji je više puta padao iz ruku u ruke, prije nego što su ga 6. septembra Crnogorci definitivno osvojili. Slično je bilo i s borbom za strateški bitnu tačku Maljata, gdje su poginula dva turska generala. Branioci opsjednutog Meduna predali su se 11. oktobra Marku Miljanovu. Iako u prvoj fazi rata Crnogorci nijesu osvojili ni veću teritoriju ni neko veće naselje, njihovo samopouzdanje je nakon nekoliko pobjeda nad neuporedivo brojnijim neprijateljskim snagama bilo na vrlo visokom nivou. Nijesu se namjeravali zadovoljiti povratkom na prethodno stanje, ni sitnijim ustupcima. Srbija nije bila u tako povoljnoj situaciji. Nakon poraza u bici na Đunisu, Beograd je počeo smatrati rat izgubljenim. Rusija nije htjela dopustiti da Srbija bude sasvim oslabljena ili pokorena. Petrograd je dao Porti ultimatum: ili da proglasi primirje ili će u suprotnom Rusija stupiti u rat. Prvog novembra Osmansko Carstvo je pristalo na primirje koje je trebalo da važi dva mjeseca, a kasnije je bilo produženo do aprila iduće godine.

Tokom nekoliko narednih mjeseci nekoliko puta je pokušano da se mirnim putem riješe ovi isprepleteni balkanski konflikti. Osmanska vlada se nadala da će komplikovani diplomatski pregovori među evropske velesile unijeti razdor i da će Carstvo na kraju iz krize izaći s minimalnim gubicima. Crnogorci su željeli nastavak rata, nadajući se da će na kraju

u rat uvući i Rusiju. Osmansko Carstvo i Austrougarska prvo su nastojale da Crnu Goru prinude da sklopi separatni mir. Carigrad je tokom pregovora s obje zaraćene strane odjednom nudio povratak na predratno stanje, odbijao je teritorijalne ustupke, a nije namjeravao priznati ni crnogorsku nezavisnost. U novembru je u Carigradu zasijedala međunarodna komisija koja je pokušavala dosegnuti kompromis. Crna Gora je zahtijevala teritorijalno širenje, računajući i pripajanje Nikšića i prilaz moru u oblasti Spiča. Velesile su predlagale da Porta Crnogorcima ustupi nekoliko beznačajnih spornih lokacija na granici, naselja Spuž i Žabljak na jugu, plemenske teritorije Pive i Banjana u hercegovačkom pograničju i Nikšić. S aspekta Cetinja takvi ustupci bili su nedovoljni, a s aspekta Porte preveliki. Carigradska konferencija je završila u ćorsokaku. Nakon njenog kraha Crna Gora i Srbija nastavljaju pregovarati svaka za sebe. Srbija je 28. februara 1877. bez znanja Crne Gore s Osmanskim Carstvom sklopila mir, što je na Cetinju izazvalo veliko razočarenje. Posljednji diplomatski pokušaj stabilizovanja Istočnog pitanja predstavljao je tzv. Londonski protokol od 31. marta, oko kojega su se složili predstavnici svih evropskih velesila. Osmansko Carstvo su pozvali na sprovođenje reformi u Bosni i Hercegovini i Bugarskoj, ujedno Porta je trebala izaći u susret crnogorskim zahtjevima u vezi s revizijom granica. Carigradska vlada je u odgovoru od 10. aprila izjavila da Crnu Goru i dalje smatra za sastavni dio svog Carstva i neodređeno obećala ratifikaciju granica, ako Cetinje – kao Beograd prije toga – potpiše mirovni ugovor. Rusija je na nedostatak predusretljivosti Porte reagovala 24. aprila 1877. objavljivanjem rata Osmanskome Carstvu. Knjaz Nikola je 29. aprila objavio proglas napisan u desetercu u kojem je svojim podanicima saopštio da rat s Turcima ponovo počinje. Uprkos sveopštoj euforiji Crna Gora je u novu fazu rata ulazila opterećena nizom ozbiljnih problema. Vojska nije imala dovoljno municije, nedostatak topova otežavao je planove za osvajanje okolnih osmanskih gradova i utvrđenja. Tešku privrednu situaciju pogoršavala je činjenica da su u zemlji već niz mjeseci boravile desetine hiljada izbjeglica iz Hercegovine i drugih ratnih oblasti. Znatan dio stanovništva živio je na ivici gladi. U takvoj situaciji Crnogorci su se vratili u rat na dva fronta.

U novoj fazi rata knjaz Nikola je imao na raspolaganju oko 18 hiljada ljudi, protiv kojih su Turci angažovali oko 48 hiljada vojnika. Osmanska

komanda se odlučila na provjerenu taktiku: napasti na najuže mjesto na crnogorskoj teritoriji na prostoru zetske doline sa sjevera i juga, podijeliti zemlju i onda ofanzivom na Cetinje definitivno pokoriti Crnogorce. Turske snage su imale očitu brojčanu nadmoć, ali vrijeme nije igralo u njihovu korist. Nakon ulaska Rusije u rat na istoku Balkana otvorio se novi front koji je za balkanski dio Carstva i sâm Carigrad bio puno značajniji. Glavnina turske vojske s prostora Hercegovine i sjeverne Albanije je nakon pacifikacije Crnogoraca trebala napustiti zapadni Balkan i preko Bara i sjevernoalbanskih luka krenuti na istok protiv Rusa. Krajem maja Sulejman-paša je sa sjevera napao glavnu crnogorsku odbrambenu liniju. Tu su Turci 23. maja izvojevali pobjedu u bici za Krstac, koji je blokirao prilaz značajnom klancu Duga. Nakon velikih gubitaka Crnogorci su se morali povući. I u narednim bitkama potvrdila se osmanska nadmoć. Nekoliko dana kasnije Crnogorci nijesu uspjeli odbraniti ni klanac Duga. Osmanska vojska prodrla je do Nikšića kojeg su do tad crnogorski odredi držali u opsadi. Sulejman-paša je namjeravao proći crnogorskom teritorijom dalje na jug. Iz suprotnog pravca trebao je napasti Ali Saib-paša sa svojim jedinicama dislociranim na prostoru Podgorice i Skadra. Nakon spajanja obje vojske u bjelopavlićkoj ravnici Turci su planirali preduzeti koncentrisani napad na Cetinje. Pod Sulejmanovom komandom na sjeveru je bilo pripremljeno skoro 30 hiljada vojnika osmanske hercegovačke armije. Na južnom sektoru Crnogorci su se odupirali trostrukoj sili. Knjaz Nikola je odlučio da presudnu bitku ne vodi na strateškom uzvišenju kojim je Sulejmanova vojska morala proći na putu za Spuž, kao što se očekivalo. Umjesto toga pustio je Turke da napreduju zetskom dolinom dok su ih crnogorske snage u manjim jedinicama sistematski napadale s leđa i s bokova. Od 17. do 25. juna 1877. u dolini Zete neprestano se vodila borba koja je poznata pod nazivom „Devet krvavih dana". Vojska Sulejman-paše se nakon iscrpljujućeg marša, prilikom kojeg je spalila manastir Ostrog, spojila s vojskom Ali Saib-paše koja je prodirala s juga. Za deset dana Turci su izgubili oko 8 hiljada vojnika. Uprkos gubicima koje su imali, Crnogorci su bitku, s obzirom na njen završetak, smatrali za dobijenu: umjesto planiranog napada na Cetinje armije dvaju osmanskih komandanata povukle su se u Skadar odakle su se prebacile prema donjem toku Dunava.

Nakon odlaska većeg dijela vojnih jedinica s prostora Hercegovine i Albanije na istok, u cijeloj oblasti su ostale samo stalne turske posade

u utvrđenjima i lokalni ratnici, iz redova južnoslovenskih muslimana ili Albanaca. Nakon odlaska glavnine vojske Crnogorci su krenuli u osvajanje osmanskih gradova. Prvi cilj bio je Nikšić, tursko uporište nasred ravnice koje leži između Stare Crne Gore, Brda i Hercegovine. Gradsko stanovništvo i lokalna osmanska posada bili su iscrpljeni dugotrajnom blokadom koja je trajala od početka hercegovačkog ustanka. Crnogorske snage u julu su opsjele Nikšić. 8. septembra, nakon višednevnog granatiranja utvrđenja, gradskih zidina i naselja, turska posada se predala. Većina stanovnika Nikšića odmah je nakon pada napustila grad, iako im je Nikola obećavao ravnopravnost. Nikšićani su bili cijenjeni kao jedni od najboljih ratnika među južnoslovenskim muslimanima i njihov ponos im nije dopuštao da žive pod vladavinom svojih tradicionalnih neprijatelja i nevjernika. Nakon pada Nikšića crnogorska vojska je produžila s napredovanjem u Hercegovini da bi osvojila ostala turska uporišta na teritoriji čiji su veći dio kontrolisali ustanici. Nakon kratkotrajnog otpora predala se i Bileća, nakon čega su pale i tvrđave u okolini, tako su Crnogorci ovladali kompaktnom teritorijom uz predratnu granicu. Nijesu se usudili dublje napredovati u Hercegovinu jer ih je Austrougarska upozorila da ne smiju pokušati osvojiti Trebinje ili Mostar.

Knjaz Nikola se okrenuo ka jugu. Namjeravao je ostvariti jedan od svojih glavnih ratnih ciljeva: obezbijediti prilaz moru. Bio je svjestan da se evropske velesile, naročito Austrougarska i Velika Britanija, neće s tim slagati. Zato ih je želio dovesti pred svršen čin. Ratne operacije su pripremljene u tajnosti, uprkos prisustvu stranih vojnih posmatrača koji su pažljivo pratili pokrete crnogorske vojske. Krajem oktobra i početkom novembra crnogorska vojska je simulirala ofanzivu na Podgoricu i Spuž u unutrašnjosti, ali glavnina vojske i artiljerija su krišom prebačene preko Skadarskog jezera i planinskih grebena prema Jadranu. Crnogorci su 13. novembra osvojili turske pozicije na Sutormanu i neočekivano napali na Bar. Posada utvrđenog grada naseljenog južnoslovenskim muslimanima i Albancima se uporno branila, napadači su blokirali gradski vodovod i nekoliko sedmica granatirali Bar. Komandant gradske posade je 10. januara 1878. predao grad. Nakon svršetka barske operacije crnogorska vojska opsjela je Ulcinj. Grad naseljen pretežno Albancima islamske

vjeroispovijesti predao se 19. januara 1878. Tako su Crnogorci uspjeli ovladati pojasom jadranskog Primorja između tvrđave Haj Nehaj na granici s Austrijom, na sjeveru, do ušća rijeke Bojane, na jugu. Za razliku od Nikšića, većina muslimanskog stanovništva na jadranskoj obali nije napustila svoje kuće. Nakon uspjeha na Primorju, Crnogorci su usmjerili svoje snage ka unutrašnjosti. U okviru priprema za napad na Podgoricu osvojili su ostrva Vranjinu, Lesendro i Grmožur na Skadarskom jezeru. Za nove bitke crnogorska vojska nije više ni dobila priliku. Nakon poraza osmanskih snaga kod Drinopolja evropske velesile su pokušale zaustaviti rusko napredovanje prema Carigradu. Rusija je 31. januara 1878. pristala na primirje. Prekid ratnih akcija morala je poštovati i Crna Gora. 3. februara knjaz Nikola je naredio prekid vatre. Crnogorcima je primirje došlo neočekivano u trenutku kad je vojska bila pripremljena na novu ofanzivu. Nagli završetak rata spasio je Turke od novog poraza i otvorio prostor za diplomatski pritisak velesila, naročito Austrougarske, da se minimalizuju crnogorska teritorijalna osvajanja.

Velji rat iz 1876–1878. smatran je za jedno od najslavnijih poglavlja crnogorske istorije uopšte. Najveći rat u dugom periodu borbe za narodno oslobođenje od Turaka, uprkos donekle neočekivanom kraju, nesumnjivo je krunisan crnogorskom pobjedom. Obje strane su izgubile oko trećinu svojih vojnika (uračunati su i mrtvi i ranjeni i zarobljeni). „Crnogorski junaci" su „Veljim ratom" pobudili brojna ispoljavanja romantičnog divljenja po cijeloj Evropi. Britanski državnik Vilijem Gledston (W. E. Gladstone) ih je u svom slavnom govoru u parlamentu nazvao „junacima kakve svijet još nije vidio", pjesnik Alfred Tenison (Tennyson) opjevao je Crnu Goru kao „prijesto od slobode" u koje „prodrijet ne mogaše sila turska", dok je književnik Jozef Holeček pisao: „Želio bih, štaviše molio bih se za to, da se brojne dragocjene vrline, koje krase Crnogorce, prime i u češkim srcima". Međutim, nakon slavnog „Veljeg rata", dolazila su „neherojska vremena" svakodnevnog života i rada u miru. Crnogorce je čekala modernizacija zaostale zemlje. Štoviše, pred njima je neposredno bila i višegodišnja i frustrirajuća diplomatska igra oko definitivnog razgraničenja tokom koje će se opet posezati i za oružjem.

BERLINSKI KONGRES

Demarkaciona linija koja je nakon prestanka sukoba početkom februara 1878. kopirala crnogorsko-turski front bila je krivudava i neprirodna. Tekst Drinopoljskog primirja garantovao je Crnoj Gori priznavanje nezavisnosti i teritorijalno širenje, ali nije bilo precizirano kojeg obima. Bilo je očito da za sada neće doći do potpunog potiskivanja Osmanskoga Carstva iz jugoistočne Evrope. Čas realizacije maksimalističkih planova političkih elita balkanskih nacionalnih država još nije došao. Knjaz Nikola se nadao da će velesile priznati širenje makar na teritorije plemenskih oblasti na sjeveroistoku, dolinu rijeke Pive do njenog ušća u Drinu, plavsko-gusinjsku kotlinu, gradove u unutrašnjosti: Podgoricu, Nikšić, Spuž i Žabljak s okolinom, Primorje od Spiča do ušća Bojane s Barom i Ulcinjem i granične oblasti Hercegovine s Bilećom i Gackom. Rusija je podržavala ekspanziju svog balkanskog saveznika, međutim Austrougarska je teritorijalna osvajanja zemlje koja je u očima habsburških političkih elita simbolisala „agresivno slovenstvo“ pokušavala minimalizovati.

Nakon Drinopoljskog primirja austrougarski ministar spoljnih poslova Đula Andraši (Gyula Andrássy) predlagao je sazivanje međunarodne mirovne konferencije, što je podržala i Velika Britanija. Uprkos tome Rusija je prvo pokušala do sklopi dvostrani rusko-turski sporazum. U mirovnom ugovoru potpisanom 3. marta 1878. u San Stefanu (današnji Yeşilköy na periferiji Istanbula), Porta je pod pritiskom prihvatila sve ruske zahtjeve. Sanstefanski mirovni ugovor garantovao je balkanskim hrišćanima, naročito Bugarskoj, teritorijalno širenje. Crnoj Gori je trebala biti međunarodno priznata nezavisnost od Osmanskoga Carstva. U ugovoru je specificirano da Osmansko Carstvo priznaje već nezavisnu Crnu Goru, a ne novostečenu nezavisnost kao u slučaju Srbije i Rumunije koje su dotad u okviru Carstva imale autonomni status. Tako je formalno potvrđena crnogorska argumentacija koja polazi od ideje kontinuiteta samostalnosti. U odnosu na predratni period teritorija države je trostruko uvećana. Uz već nabrojane teritorije čije prisvajanje je knjaz Nikola smatrao realnim, Sanstefanski ugovor je Crnoj Gori dodijelio i znatan dio Novopazarskog Sandžaka s gradovima Pljevlja, Bijelo Polje, Berane i Rožaje, veliki dio Hercegovine i rugovsku oblast (u današnoj Republici Kosovo).

S aspekta Osmanskoga Carstva i evropskih velesila Sanstefanski mir je predstavljao jednostrani ruski diktat koji nijesu bili voljni prihvatiti. Za austrougarsku diplomatiju prijedlog proširenja Crne Gore bio je neprihvatljiv iz nekoliko razloga. „Sanstefanska" Crna Gora bi u dolini Lima i u oblasti Novopazarskog Sandžaka ulazila isuviše duboko u unutrašnjost, što je ugrožavalo (na kraju nikad ostvareni) habsburški plan izgradnje transbalkanske željeznice koja je trebala voditi od srednje Evrope preko Novopazarskog Sandžaka, Kosova, Makedonije, sve do Soluna. Beč nije želio ni uspostavljanje zajedničke granice između Crne Gore i Srbije, što bi omogućilo njihovu intenzivniju saradnju, a eventualno i njihovo ujedinjenje. Hercegovinu, zajedno s Bosnom, austougarska je planirala u bliskoj budućnosti okupirati, s čim se još 1876. preliminarno složio i ruski car. S izuzetkom Nikšića, Beč nije planirao Crnogorcima prepustiti nijedan drugi hercegovački grad. Austrougarska je bila voljna da toleriše određene teritorijalne kompenzacije u korist Cetinja na štetu sjeverne Albanije gdje je, za razliku od čisto južnoslovenske Hercegovine, živjelo albansko stanovništvo katoličke i islamske vjeroispovijesti. Ministar spoljnih poslova Andraši posebno je bio protiv ideje da Crna Gora dobije pristup moru. To bi – po njegovom mišljenju – podrivalo dominaciju Austrougarske na istočnoj obali Jadrana i omogućilo nastanak potencijalne baze ruske flote. Uprkos znatnim žrtvama i solidarnosti s Hercegovcima, Crnogorci su bili spremni da se pomire s ustupcima na sjeveru, međutim pristup moru su bili spremni braniti i po cijenu novog rata. Austrougarska je u proljeće 1878. pokušala destabilizovati crnogorsku upravu u Primorju stimulisanjem otpora lokalnih katolika, međutim ti pokušaji nijesu imali nikakvog uspjeha.

Rusija se složila da s obzirom na stabilnost međunarodnog poretka bude sazvana nova konferencija koja bi odluke Sanstefanskog mira djelimično revidirala. Kongres koji je trebao definitivno odlučiti o novom uređenju Balkana kao i drugim problemima vezanim za „Istočno pitanje" počeo je u Berlinu 13. juna 1878. uz učešće Njemačke, Rusije, Austrougarske, Velike Britanije, Francuske, Italije i Turske pod predsjedništvom njemačkog kancelara Ota fon Bizmarka (Otto von Bismarck). U poređenju s rusko-turskim pregovorima u San Stefanu učesnici kongresa ispoljili su umjerenije stavove prema Osmanskome Carstvu. Pregovore su odlikovali tendencija da se ograniči preveliki uticaj Rusije

i revizija teritorijalnih osvajanja balkanskih pravoslavnih država, koje su smatrane ruskim štićenicima. U tom smjeru najsistematičnije se angažovao austrougarski ministar spoljnih poslova Andraši. Za ograničavanje ruskog uticaja bila je itekako zainteresirana i Velika Britanija, ali za razliku od austrougarskog predstavnika Britanci nijesu bili ideološki motivisani strahom od panslavizma. Crna Gora je u Berlin poslala predsjednika senata Boža Petrovića i šefa kancelarije za međunarodne odnose Stanka Radonjića. Međutim, predstavnicima balkanskih država nije bilo dopušteno da učestvuju na konferenciji. Petrović i Radonjić su uzalud pokušavali da iznesu oficijelni stav svoje zemlje i dobiju makar pravo savjetodavnog glasa. Crnogorski delegati su informacije o toku pregovora dobijali od ruskih predstavnika koji su se s njima oko nekih spornih pitanja neformalno konsultovali. Rusija je u Berlinu istupala kao zaštitnik crnogorskih interesa, ali ministar Gorčakov je ipak u prvom redu težio približavanju ruskih i austrougarskih stavova. Da bi izbjegao zaoštravanje međusobnih odnosa bio je spreman da popusti Andrašiju kod niza pitanja na štetu Crne Gore i drugih balkanskih država. Tok pregovora na Berlinskom kongresu slikovito je predočio da bez obzira na raznovrsnost pogleda na konkretna pitanja, evropske velesile imaju isti omalovažavajući i paternalistički pristup prema novonastajućim balkanskim državama koje su uprkos formalnom priznavanju političkoga subjektiviteta u međunarodnim odnosima trebale imati drugorazredni položaj. Iako je Osmansko Carstvo za razliku od balkanskih država oficijelno učestvovala na kongresu i njeni predstavnici su mogli iznositi primjedbe, riječ je bila o pukoj formalnosti. Definitivne odluke o spornim pitanjima donošene su bez obzira na stav Carigrada.

Crnogorsko pitanje je došlo na red 1. jula. Rasprava se usredotočila na pitanje međunarodnog priznanja. Ishodište debate predstavljala je formulacija 2. člana Sanstefanskog ugovora prema kojoj „Visoka Porta definitivno priznaje nezavisnost Knjaževine Crne Gore". Velesile su pojedinačno trebale da objasne svoj dosadašnji stav po pitanju međunarodnopravnog statusa. Britanski predstavnik je proglasio da njegova zemlja do sada nije nikad formalno priznala crnogorsku nezavisnost. Predstavnici Rusije, Austrougarske, Njemačke, Francuske i Italije izjavili su da njihove vlade već duže vrijeme smatraju Crnu Goru za samostalnu državu. Velesile su se bez većih diskusija složile da je vrijeme da

crnogorska nezavisnost bude definitivno međunarodno potvrđena. Tri dana kasnije raspravljalo se o novim crnogorskim granicama. Debata se vodila oko austrougarskog prijedloga da se redukuje teritorijalno širenje Crne Gore obećano u San Stefanu. Sa sitnijim izmjenama prijedlog je prihvaćen i uvršten u tekst ugovora kao 28. član. Po njemu, Crna Gora nije dobila Bileću i Gacko. Jedini grad na sjeveru koji je trebao ostati u rukama Crnogoraca bio je Nikšić. Sjeveroistočna granica je trebala voditi uz rijeku Taru što je isključivalo mogućnost teritorijalnog širenja na račun Novopazarskog Sandžaka. Na sjeveroistoku Crna Gora je na račun Osmanskoga Carstva dobila Kolašin, Plav i Gusinje. Berane s okolinom je uprkos pravoslavnoj većini trebalo ostati u Turskoj. Habsburška diplomatija se složila da se na jugu predaju Podgorica, Spuž i Žabljak s okolinom.

Najkomplikovanija teritorijalna pitanja predstavljale su osvojene teritorije u Primorju. Za habsburšku diplomatiju idealno rješenje bila bi kontinentalna Crna Gora bez izlaza na more. Petrograd je zahtijevao da zemlja dobije makar jednu luku. Ruski diplomati su bili svjesni da se nakon ustupaka koje su već učinili uprkos velikim žrtvama u Hercegovini, Crnogorci ne bi pomirili s gubitkom Primorja i da bi radije ponovo stupili u rat. A usto previše ustupaka bi moglo štetiti ugledu Rusije u očima balkanskih naroda. I Velika Britanija je počela podržavati širenje Crne Gore u dijelu Primorja. S aspekta dugotrajne stabilnosti međunarodnih odnosa u regiji smatrala je poželjnim nastanak „tampon-zone“ između austrijske južne Dalmacije i osmanske Albanije, za koju je veliko interesovanje ispoljavala i Italija. Pregovori su završili kompromisom. Crnoj Gori je trebao pripasti mali dio Primorja u okolini Bara, ograničen rječicom Željeznicom na sjeveru i zalivom Kruče na jugu, s relativno uskim i za saobraćaj teškim prilazom iz unutrašnjosti. Ulcinj s okolinom Crnogorci su trebali vratiti Turskoj. Habsburškome Carstvu su trebali prepustiti oblast Spiča s tvrđavama Haj i Nehaj. Austrougarska je tako stekla vizuelnu kontrolu nad cijelim Barskim zalivom. Crna Gora je dobila i pravo na slobodnu plovidbu po rijeci Bojani koja spaja Skadarsko jezero i Jadran. Međutim, 29. član Berlinskog ugovora ograničavao je obim njene suverenosti u Primorju. Velesile su se složile da Austrougarska raspolaže pravom vojne kontrole i sanitarnim nadzorom crnogorskih voda. Barska luka je bila zatvorena za ratne brodove svih

država i mogla je imati čisto trgovački karakter. Crna Gora je morala prihvatiti morsko pravo koje je važilo u Dalmaciji i tokom plovidbe u sopstvenim vodama koristiti isključivo austrijsku zastavu. Ako bi Austrougarska odlučila da izgradi put ili željeznicu preko crnogorskog Primorja, Cetinje bi izgradnju automatski moralo prihvatiti.

Berlinski kongres završio je 13. jula 1878. svečanim potpisivanjem završnog ugovora. Osam od ukupno 64 člana odnosilo se na Crnu Goru. Odlukom Berlinskog kongresa Crnoj Gori je definitivno priznata nezavisnost. Članak 26 konstatuje da „Visoka Porta i ostale zemlje koje to još nijesu učinile priznaju nezavisnost Crne Gore". Na samom Kongresu crnogorsku političku samostalnost priznale su Osmansko Carstvo i Velika Britanija, ostale velesile neformalno su je priznavale i ranije. Slično kao prije toga u San Stefanu, nije priznata novostečena nezavisnost kao što je to bilo u članovima koji su se odnosili na Srbiju i Rumuniju, već je potvrđena već postojeća nezavisnost. Na osnovu odluka Berlinskog kongresa Crna Gora je dobila prilaz moru u oblasti Bara, u unutrašnjosti gradove Podgoricu, Nikšić, Spuž, Žabljak Crnojevića, Plav i Gusinje s okolinom, plemenske oblasti Pive, Drobnjaka, Banjana, Jezera, Šaranaca i dotad nepripojene djelove Vasojevića, Kuča i Uskoka. Zemlja je imala 8665 km^2, tj. dvostruko veću teritoriju nego do tada. S obzirom na protivljenje Austrougarske neki ciljevi se nijesu mogli realizovati, međutim Crna Gora nije bila jedina koja se morala pomiriti s ustupcima – odlukama Berlinskog kongresa bilo je, od onog što joj je Sanstefanskim ugovorom bilo obećano, naročito puno uskraćeno Bugarskoj, što je bilo doživljeno kao nacionalna tragedija. Zahvaljujući sticanju nezavisnosti i udvostručavanju teritorija Crna Gora je uprkos pritiscima velesila i iznuđenim kompromisima stekla solidniju osnovu za svoju budućnost.

Na novoosvojenim teritorijama pored pravoslavnog stanovništva živjeli su takođe muslimani i katolici. Na prijedlog Austrougarske njihov položaj je regulisao 27. član Berlinskog ugovora. U njemu se Crna Gora obavezala da će obezbijediti ravnopravnost svim građanima bez obzira na njihovu vjeroispovijest te sva ostala prava uključujući i položaje u državnoj službi, kao i da će onemogućiti diskriminaciju na osnovu porijekla. Država je trebala garantovati slobodu vjeroispovijesti i nije se trebala miješati u unutrašnja pitanja vjerskih organizacija. Po 30. članu garantovana su imovinska prava muslimana. Važila su i za one koji su

se odlučili da trajno napuste zemlju i koji fizički neće moći raspolagati svojom imovinom. Sa sličnim odredbama morale su se složiti i druge balkanske države. Krajem 70-ih godina 19. vijeka još nije postojao nikakav univerzalni međunarodni dogovor koji bi regulisao prava etničkih i vjerskih manjina. Velike evropske države koje su odlučivale o novom uređenju na jugoistoku kontinenta nijesu bile ograničene nikakvim međunarodnim ugovorima o pravima manjina, ali balkanske države zajedno s Osmanskim Carstvom morale su ih primiti. Uprkos toj disproporciji Berlinski kongres predstavlja značajnu prekretnicu u okviru ukupnog razvoja prava manjina na Balkanu i u širem evropskom kontekstu.

BORBA ZA DEFINITIVNE GRANICE NAKON BERLINSKOG KONGRESA

Porta se nadala da će uspjeti ublažiti posljedice Berlinskog kongresa ako se pokaže da zbog otpora muslimanskog stanovništva neke njegove odredbe ne mogu da se provedu. Muslimani su se bojali da će im vlada inovjernika donijeti gubitak imovine, privilegija i lične sigurnosti. Buntovna raspoloženja koja su se najviše ispoljavala u oblastima naseljenim Albancima, Carigrad je tolerisao i podržavao. Prethodna ratna događanja i odluke Berlinskog kongresa koje nijesu uzimale u obzir albanske nacionalne interese kod dijela albanske privredne, političke i intelektualne elite izazvale su osjećaj ugroženosti. Krajem 70-ih godina 19. vijeka pod uticajem spoljnih pritisaka došlo je do razmaha albanskog nacionalnog pokreta koji je dotad zaostajao za „osvješćenijim" nacionalizmima svojih balkanskih susjeda. Polovinom juna 1878. osnovana je Prizrenska liga. Taj pokret koji je najveću podršku imao na Kosovu i u sjevernoj Albaniji, zauzimao se za teritorijalno jedinstvo albanskog etničkog prostora. Prizrenska liga je reprezentovala prije svega interese muslimanskih feudalaca i veleposjednika koji su zauzimali stav da albanske teritorije trebaju i dalje ostati u sastavu Osmanskoga Carstva. Dakle, ciljevi lige su imali dosta zajedničkog s ciljevima Porte, premda Carigrad nad njom ne samo da nije imao čvrstu kontrolu već je u nekim slučajevima čak dolazilo i do konflikta između predstavnika albanskog nacionalnog pokreta i centralnih vlasti. Jednim od centara lige postao je Skadar, otkud su njeni predstavnici pokušavali uticati i na oblasti

Podgorice, Spuža i Žabljaka, ali tamo nijesu mogli dobiti podršku od etničkog albanskog stanovništva. Tamošnji južnoslovenski muslimani pretežno su živjeli kao trgovci i zanatlije. Ni socijalno ni jezički nijesu pripadali istoj zajednici kao većina vođa Prizrenske lige. Njihove ideje su veći odjek imale u dominantno albanskoj sredini u Ulcinju. Značajan uticaj Liga je stekla i u Plavu i Gusinju gdje su zajedno s Albancima živjeli južnoslovenski muslimani koji su tu činili većinu. Tamošnji begovski sloj se bez obzira na svoj pretežno slovenski jezik u političkom smislu identifikovao s Albancima i Albanijom.

Potpisnici Berlinskog ugovora sazvali su 13. septembra međunarodnu komisiju za razgraničenje Srbije, Bugarske i Rumunije. Pitanje granica Crne Gore je odloženo budući da se zbog otpora lokalnog stanovništva nije mogla osigurati bezbjednost članovima komisije na terenu. Austrougarska je u skladu s odlukama Berlinskog kongresa tokom ljeta otpočela s okupacijom Bosne i Hercegovine, što nije prošlo bez otpora. Pred okupacijskom vojskom u Crnu Goru su izbjegle hiljade ljudi pravoslavne i islamske vjeroispovijesti, civila i ustanika. Oružani otpor protiv vojne mašinerije Habsburškoga Carstva nije imao izgleda na uspjeh. Knjaz Nikola je pomogao da se hercegovački ustanici pokore novoj vlasti – 6. oktobra nedaleko od Trebinja oficijelno su raspuštene hercegovačke jedinice koje su tokom rata bile u sastavu crnogorske vojske. Nekoliko hiljada vojnika iz oblasti koje su se našle pod austrougarskom okupacijom – uz prisustvo vojvode Petra Vukotića koji je zastupao Crnu Goru – predalo je oružje habsburškom generalu srpske nacionalnosti Stevanu Jovanoviću. Mnogi od hercegovačkih ratnika su tu predaju doživjeli kao tragediju. Knjaz se nadao da će zahvaljujući svom kooperativnom pristupu dobiti podršku Beča za realizaciju teritorijalnog proširenja obećanog u Berlinu.

Lokalna osmanska vojna posada je 4. oktobra bez komplikacija predala Crnogorcima Kolašin koji je bio konfesionalno miješana, muslimansko-pravoslavna enklava sa svih strana okružena crnogorskim jedinicama. Međutim, Grčka, Srbija i Crna Gora tokom jeseni 1878. nijesu dobili sve teritorije obećane na Berlinskom kongresu. Nastojeći da poveća diplomatski pritisak Rusija je povlačenje svoje vojske od Carigrada uslovljavala predajom Podgorice s okolinom. I austrougarska diplomatija je vršila pritisak na Portu da preda tu oblast koja je za Crnogorce bila ključna. U decembru veliki vezir se složio s predajom podgoričke

oblasti u zamjenu za Ulcinj s okolinom. Crnogorsko-turska komisija je 2. februara 1879. u Virpazaru potpisala protokol o predaji teritorija. 7. februara Crnogorci su dobili Žabljak, nekadašnje sjedište dinastije Crnojevića, 8. februara Spuž i Podgoricu. Istog dana Crna Gora je vratila Turskoj Ulcinj. Austrougarskoj je 11. maja 1879. ustupila dio Jadranskog Primorja u okolini Spiča i Sutomora. Uspostavljanje granica s Austrougarskom u Primorju i Hercegovini prošlo je bez problema. Na osnovu člana 25. Berlinskog ugovora u aprilu 1879. Habsburško i Osmansko Carstvo su sklopili konvenciju, koja Austrougarskoj omogućava držanje vojnih posada u dijelu Novopazarskog Sandžaka, konkretno u donjem toku Lima, u Bijelom Polju, Prijepolju i Priboju. U septembru 1879. austrougarska vojska stupila je u Sandžak. Bijelo Polje je iz praktičnih razloga bilo zamijenjeno za grad Pljevlja. Tako je Habsburško Carstvo imalo kontrolu nad sjevernim dijelom Sandžaka koji je graničio s okupiranom Bosnom i Hercegovinom.

Broj crnogorskih vojnika pod komandom Marka Miljanova u oblasti Andrijevice je povećan u jesen 1879. Bila je riječ o demonstraciji sile koja je Osmansko Carstvo trebala prinuditi da preda Plav i Gusinje. Koncentracija crnogorskih jedinica pobudila je među Albancima solidarnost i u pomoć Plavu i Gusinju došlo je nekoliko hiljada dobrovoljaca iz sjeverne Albanije i Kosova. U reakciji na oružani sukob između isturenih patrola 4. decembra Marko Miljanov je izdao komandu za napad, bez obzira na to što je po naređenjima iz Cetinja morao biti suzdržan. U selu Novšići blizu Plava crnogorske jedinice jačine 4 hiljade ljudi našle su se u okruženju brojno nadmoćnijih Albanaca. Nepromišljeni napad po dubokom snijegu i na hladnoći bio je odbijen, što je bacilo sjenku na crnogorsku ratničku reputaciju i dalo snagu i podstaklo albanski nacionalni pokret. Krajem decembra Crna Gora je poslala memorandum evropskim velesilama u kojem je isticala da se prava na Plav i Gusinje neće odreći. Rusija i Austrougarska su pojačale pritisak na Tursku. Porta je 2. januara 1880. stanovništvu sporne oblasti obznanila da su odlukom Berlinskog kongresa prestali biti podanicima sultana i da je bilo kakav otpor protiv crnogorskih snaga nezakonit. Međutim, osmanske jedinice koncentrisane u susjednoj Metohiji pružale su albanskim jedinicama pomoć. Albanci su u noći sa 7. na 8. januar napali isturene straže Crnogoraca. Nakon toga crnogorske jedinice su zauzele položaj

kod sela Murino koji je bilo lakše braniti. Narednog dana tu je došlo do bitke koja je imala po nekoliko desetina mrtvih na obje strane, ali koja je završila bez pobjednika. Zbog velike hladnoće došlo je do prekida borbi i većina crnogorskih i albanskih snaga se povukla iz tog područja. Međutim, ukupno gledajući, iz zimskog sukoba između Crnogoraca i snaga Prizrenske lige kao pobjednici su izašli muslimanski branioci. U albanskom nacionalnom diskursu odbrana Gusinja i Plava do danas zauzima značajno mjesto. Inače, Crnogorci su albanski nacionalni pokret kao faktor uopšte potcjenjivali i Prizrensku ligu su smatrali za paravan koji služi tradicionalnim interesima Porte.

Nakon što je propao pokušaj vojnog rješenja, kao najpovoljniji izlaz iz plavsko-gusinjske krize nudila se razmjena buntovne oblasti za neku drugu teritoriju. Italijanski poslanik u Carigradu Luiđi Korti (Luigi Corti) predložio je da to bude teritorija na kojoj su živjela sjevernoalbanska katolička plemena Grude i Hoti koja se nalazila nedaleko od Podgorice, a velesile su to prihvatile. I crnogorska strana je prihvatila njegov prijedlog iako se veličinom, privrednim značajem i kompaktnošću ponuđena teritorija nije mogla porediti s plavsko-gusinjskom kotlinom. Osmanska diplomatija je bila voljna da tu teritoriju naseljenu pretežno hrišćanima prepusti Crnoj Gori, ali dio armijske komande je na takvo približavanje crnogorske granice Skadru, koji je bio glavni ekonomski i administrativni centar osmanske vlasti u regiji, reagovao negativno. Uz postojeću granicu rastao je broj oružanih incidenata. Predstavnici velesila su 12. aprila u Carigradu potpisali memorandum koji potvrđuje razmjenu Plava i Gusinja za teritoriju Gruda i Hota. Međutim, osmanske jedinice koje su preferirale Albance nijesu bile voljne da Crnogorcima predaju pograničnu teritoriju i tokom druge polovine aprila predale su je skadarskom komitetu Prizrenske lige.

Evropske velesile gubile su strpljenje. Bez obzira na različite interese nijesu htjele doživjeti kolektivno blamiranje i pristati na nekooperativni pristup Osmanskoga Carstva koje Evropljani s obzirom na njenu političku i privrednu slabost nijesu smatrali ravnopravnim partnerom. Oštriji stav velesila prema Osmanskome Carstvu demonstrirala je Velika Britanija u kojoj je nakon izbora na vlast došao novi liberalni kabinet premijera Vilijema Gledstona. Gledston je već prethodnih godina ispoljavao simpatije prema oslobodilačkoj borbi balkanskih naroda. Nova

britanska vlada zahtijevala je ubrzanu realizaciju neriješenih pitanja vezanih za Berlinski ugovor. Pored problema vezanih uz Crnu Goru, nijesu bile ispunjene ni sve obaveze prema Grčkoj niti su bila riješena sva pitanja u oblasti Jermenije. O rješavanju preostalih problema ponovo se pregovaralo u Berlinu. Zamjena oblasti Hota i Gruda za Plav i Gusinje pokazala se kao teško izvodiva. Eventualna kompenzacija na račun Novopazarskog Sandžaka bila je protiv austrougarskih interesa. Jedina preostala oblast koja je dolazila u obzir bio je Ulcinj s okolinom. Austrougarska se složila sa širenjem Crne Gore na Primorju pod uslovom da i tu važe ista pravila koja su ograničavala crnogorski suverenitet u Barskom zalivu. Po novom prijedlogu velesila, Osmansko Carstvo je trebalo Crnoj Gori predati oblast između Skadarskog jezera, rijeke Bojane i Jadranskog mora s Ulcinjem kao njenim prirodnim središtem. Velesile su 3. avgusta 1880. predale Porti kolektivnu notu s takvim zahtjevom. Primorski položaj Ulcinja omogućavao je u slučaju otpora lakšu prisilnu realizaciju nego što je to bio slučaj s teško pristupačnim oblastima u unutrašnjosti. Evropske velesile su se odlučile da zajednički demonstriraju silu.

Krajem avgusta i početkom septembra 1880. pod komandom britanskog admirala lorda Sejmora (Seymour) kod Dubrovnika se okupila međunarodna flota sastavljena od ratnih brodova Velike Britanije, Rusije, Austrougarske, Njemačke, Francuske i Italije. Ulcinj je od 17. septembra kad su se iz njega povukle regularne turske jedinice bio u rukama albanskih boraca pod komandom Jusuf-age Sokolija. Premijer Gledston je zaprijetio da će, ako Turci ne obezbijede predaju Ulcinja, Britanci zauzeti Izmir u Maloj Aziji na Egejskom moru, jednu od privredno najznačajnijih osmanskih luka. Porta je na britanske prijetnje reagovala pozitivno i 3. oktobra je obećala da će pored Ulcinja riješiti i jermensko i grčko sporno pitanje. Na čelu s generalom Derviš-pašom osmanska vojska je 25. novembra zauzela Ulcinj. Iako je palo nekoliko desetina osmanskih vojnika, Derviš-paša je uspio ugušiti otpor lokalnog albanskog stanovništva i preostalih dobrovoljaca. Idućeg dana Turci su grad predali crnogorskim jedinicama na čelu s Božom Petrovićem. Crnogorci su zauzeli cijelu oblast bez ikakvog otpora. Manji dio stanovnika se nakon toga iselio u Skadar. Uprkos određenom naseljavanju pravoslavnog stanovništva grad je do danas zadržao konfesionalno pretežno islamski, a etnički dominantno albanski karakter. Dakle,

s crnogorskog aspekta, „Velji rat“ završio je tek krajem 1880. godine. Prestali su pogranični incidenti i opala je međunarodna napetost. Poslije revizije prvobitnih odredbi Berlinskog kongresa Crna Gora je nakon novog uspostavljanja granica imala ukupno 9475 km^2.

MODERNIZACIJA I DRUŠTVO POSLIJE BERLINSKOG KONGRESA

Za vladavine knjaza Nikole nastavilo se s ograničavanjem plemenske autonomije koju su već suštinski oslabile centralizacijske reforme dvojice prethodnih vladara. Formiranje moderne države zahtijevalo je ograničavanje vlasti plemenskih vođa. Ograničavanje vlasti lokalnih vođa i plemenskih zborova istovremeno je koncentrisalo vlast u ruke vladara i jačalo njegov apsolutistički položaj. Preobražaj plemenske zajednice u birokratsku narodnu državu za vladavine knjaza Nikole doživio je svoj vrhunac, ali i dvosjekli mač centralizacijskih težnji ispoljio se u punoj mjeri. Poslije 1878. knjaz počinje uvoditi nove administrativne reforme u cilju formiranja državnog aparata činovničkog tipa. Nakon pobjedničkog rata brojne plemenske vođe postepeno su uklonjene s vlasti. Neki su pali u nemilost iz ličnih razloga, drugi zbog neslaganja s nekim konkretnim pitanjima, a dio ih je emigrirao. Iz javnog života su se povukli i cijenjeni junaci iz doba borbe protiv Turaka, kao što su bili kučki vojvoda Marko Miljanov, serdar Jole Piletić iz Pipera ili hercegovački harambaša Peko Pavlović.

Knjaz je 1879. ukinuo Senat. Zamijenile su ga tri nove institucije: Državni savjet, Ministarstvo i Veliki sud. Državni savjet je postao najviši zakonodavni organ, a bio je zadužen i za sastavljanje državnog budžeta. Članovi državnog savjeta bili su svi ministri i nekoliko funkcionera koje je birao knjaz. Državnom savjetu bilo je podređeno Ministarstvo koje je u početku imalo šest odjeljenja: spoljne poslove, građevinarstvo, obrazovanje, pravdu, finansije i vojsku. Pojedina odjeljenja će u narednih četvrt vijeka proći kroz dosta preobražaja tokom kojih će biti precizirane njihove kompetencije. U mnogim pitanjima Ministarstvo je obavljalo funkcije vlade, a vlada u pravom smislu riječi formirana je tek nakon objavljivanja ustava iz 1905. godine. Veliki sud sastavljen od predsjednika i šest sudija bio je prvostepeni sud. Na čelu Velikog suda,

Ministarstva i Državnog savjeta od 1879. do 1905. bio je Božo Petrović Njegoš, bliski rođak knjaza Nikole i dotadašnji predsjednik Senata. Novi institucionalni sistem donio je određeni napredak, ali nije bio dovoljno efikasan i prikrivao je neformalne mehanizme vlasti. Državi su nedostajali njeni vlastiti obrazovani kadrovi, što je samo djelimično uspijevala nadoknaditi zapošljavanjem stranaca, obično Južnih Slovena iz Habsburške Monarhije, u državne službe. Između političkih predstavnika često je javno vladao lični rivalitet što je knjaz znao mudro da koristi. Sve to je jačalo njegovu ulogu, istupao je kao najviši arbitar u svim bitnim, a često i nevažnim stvarima. Iako je sâm osnovao sud i ostale državne institucije da bi se zemlja približila evropskim standardima, često je uticao na donošenje odluka državnih institucija ili ih je naknadno mijenjao. Podanici su se zbog toga radije obraćali direktno knjazu. Novo političko uređenje je u narednih četvrt vijeka funkcionisalo relativno glatko. Ispod njegove površine postepeno su nicali i gomilali se lični i politički sporovi. Međutim, sve do prvih godina 20. vijeka stabilnost patrijarhalne vlasti knjaza Nikole nije ugrozio nijedan ozbiljniji konflikt.

Veliku pažnju knjaz je posvetio zakonodavstvu. Većina novih zakona regulisala je ekonomsku sferu što je uticalo na otvaranje crnogorske sredine, razvoj kapitalizma i priliv stranog kapitala. Vrhunac zakonodavnih inicijativa iz perioda od Berlinskog kongresa do parlamentarizma predstavlja Opšti imovinski zakonik iz 1888. godine. Opširni dokument koji ima 1031 član spada među najoriginalnija djela pravne kulture svog vremena. Njegov autor je istaknuti dalmatinski pravnik Valtazar Bogišić, ugledni profesor istorije slovenskih prava na Univerzitetu u Odesi. Bogišić je – po želji knjaza Nikole – trebao sastaviti moderni zakonik koji ne bi bio obična imitacija stranih zakona i koji bi se držao domaće tradicije. Zbog toga je nekoliko godina prvo detaljno proučavao crnogorske narodne običaje, pa je tek onda pristupio izradi zakonika. Od 1893. do 1899. bio je ministar pravde i uradio je mnogo na modernizaciji zakonodavstva.

Polovinom 70-ih godina 19. vijeka Crna Gora je imala oko 140 hiljada stanovnika, a na kraju 19. vijeka preko 200 hiljada. Po odredbama Berlinskog kongresa zemlji je pripalo i nekoliko gradova koji su imali veći broj stanovnika od glavnog grada Cetinja. Tokom 80-ih godina najviše stanovnika imala je Podgorica (6000), a iza nje su slijedili Ulcinj (5000), Bar (4000) i Cetinje (2000). Novopripojeni gradovi predstavljali su sre-

dišta zanatske proizvodnje i trgovine. Uprkos tome što se razmišljalo da se glavni grad preseli u strateški i klimatski pogodniji Nikšić ili Podgoricu, glavni grad crnogorske monarhije i dalje je ostalo Cetinje. Najveći razvoj doživljavaju Podgorica i Nikšić. U Podgorici je 1886. pored starog osmanskog jezgra osnovan novi kvart poznat kao Mirkova Varoš. U „evropski" dio grada preselio se centar trgovine i društvenog života. Zahvaljujući novogradnji i prilivu pravoslavnog stanovništva krajem 19. i početkom 20. vijeka Podgorica počinje gubiti svoj orijentalni karakter, koji je sačuvao jedino stari grad, zatvoren gradskim zidinama na ušću Morače i Ribnice. U Nikšiću se moderni grad počeo razvijati pored ruševina osmanske tvrđave koju je muslimansko stanovništvo nakon crnogorskog osvajanja napustilo. Autor urbanističkog plana Nikšića bio je hrvatski arhitekt Josip Slade koji je još tokom 70-ih dao svoj doprinos i razvoju Cetinja. Razvijali su se i manji trgovački i upravni centri kao Danilovgrad, Rijeka Crnojevića, Virpazar, Kolašin ili Andrijevica. Slično kao i u drugim balkanskim zemljama i u Crnoj Gori je tokom urbanizacije došlo do odstranjivanja osmanske arhitekture kao zastarjele i tuđe. Nove građevine su bile inspirisane srednjoevropskim i zapadnoevropskim trendovima. Još prije izbijanja „Veljeg rata" došlo je do razvoja saobraćajnica. Od 1878. do 1905. u zemlji je izgrađeno oko 250 km puteva koji su povezali glavna središta. Putevi su građeni i popravljani zahvaljujući odredbi o radnoj obavezi po kojoj svaki muški stanovnik deset dana godišnje mora raditi u korist države. Zahvaljujući širenju teritorije na Primorje i veći dio Skadarskog jezera i dio toka rijeke Bojane, počeo se razvijati i pomorski saobraćaj. Uvedene su redovne morske veze s dalmatinskim lukama, s Italijom i Maltom. Novu fazu u razvoju pomorskog saobraćaja početkom 20. vijeka omogućio je priliv stranog, prije svega italijanskog kapitala.

Većinu crnogorskog stanovništva činili su zemljoradnici i stočari. Znatan dio obradivih površina i pašnjaka nalazio se u kolektivnom vlasništvu bratstva i plemena. Nedostatak zemlje doveo je do pokušaja dijeljenja i privatizacije zajedničkog vlasništva, ali rezultati tih pokušaja bili su problematični. Godine 1884. prihvaćen je zakon koji zabranjuje podjelu „komuna" tj. kolektivnog vlasništva. Državni aparat je zauzeo stav da zajedničko vlasništvo osigurava preživljavanje najsiromašnijih zemljoradnika. Njegova podjela bi stvorila sloj bezemljaša i na nepože-

ljan način produbila društveno raslojavanje. Bez obzira na težnju države da uspori taj proces, krajem 19. i početkom 20. vijeka dolazi do raspada većih i povećanja broja malih parcela. Rastao je broj zemljoradnika koji su živjeli na granici egzistencijalnog minimuma i siromašnih bezzemljaša. Zajedno s prodorom kapitalizma rastao je značaj novčanih odnosa i u seoskim sredinama. Tradicionalna ekonomija zasnovana na ekonomskoj nezavisnosti i robnoj razmjeni počela se raspadati. Seljaci su upadali u dugove iz kojih se nijesu uspijevali izvući. Knjaz i njegovi saradnici pokušavali su stimulisati razvoj zemljoradnje i proizvodnju životnih namirnica. Otvarani su novi mlinovi, mljekare, pilane, zavodi za obrađivanje vune, vinogradi i maslinjaci. U Nikšiću je 1896. otvorena prva pivara koja uspješno radi i danas. Proizvodnja pršute, sušene svinjske šunke, danas već tradicionalnog crnogorskog specijaliteta, razvila se, na knjaževu inicijativu, krajem 19. vijeka. Međutim, zemljoradnja se modernizovala isuviše sporo. Četvrt vijeka od Berlinskog kongresa poljoprivredna proizvodnja je stagnirala. Neperspektivna situacija u zemljoradnji uticala je na masovnu emigraciju. Tek u prvim godinama 20. vijeka državne inicijative na poboljšanju situacije u zemljoradnji postaju sistematske (zemljoradnička društva, obrazovanje, krediti itd.). U vezi s osnivanjem i razvojem banaka početkom 20. vijeka ipak još više raste zaduženost seljaka.

Tokom nekoliko decenija između Berlinskog kongresa i Prvog svjetskog rata porasla je društvena stratifikacija. Najveći individualni vlasnik zemlje bio je knjaz Nikola, za njim su slijedili njegovi rođaci, bliski saradnici i predstavnici glavarskog sloja. Većinu parcela knjaz je dobio na štetu begova i drugih muslimanskih veleposjednika koji su napustili novopripojene teritorije. Po svom nahođenju poklanjao je zemlju drugim osobama, obično za zasluge i lojalnost, ili je tu zemlju iznajmljivao. Brojni pripadnici glavarskog sloja su se nakon 1878. obogatili, što je u određenoj mjeri kompenzovalo ograničavanje njihove tradicionalne političke vlasti. Glavari su zajedno s ostalim pripadnicima državnog aparata činili birokratsko-administrativni sloj društva koji se razvio nakon Berlinskog kongresa. Zahvaljujući razvoju gradova, krajem 19. i početkom 20. vijeka, nastao je i novi sloj trgovaca, zanatlija, preduzetnika u saobraćaju i ugostiteljstvu, akcionara i sitne buržoazije. Pred Prvi svjetski rat u gradovima je živjelo oko 15% ukupnog stanovništva.

Radnika u pravom smislu te riječi početkom 20. vijeka gotovo da nije ni bilo. U tom periodu politički aktivan segment društva činili su gradsko stanovništvo, pripadnici državnog aparata i predstavnici glavarskog sloja. Seosko stanovništvo u politički život praktično nije ni bilo uključeno.

Jedan od gorućih problema bilo je iseljavanje. Zbog posljedica ratova, nerodnih godina, nedostatka obradivih površina i krvne osvete stanovništvo se još od 17. vijeka iseljavalo kako u susjedne tako i u daleke zemlje. Broj stanovnika je rastao, ali s obzirom na neefektivnu zemljoradnju dio stanovnika se u svom zavičaju nije mogao prehraniti. Iseljenički talas je s promjenjivim intenzitetom trajao sve do Prvog svjetskog rata. Dio stanovnika preko granice je odlazio privremeno, kao radni migranti (tzv. pečalbari), dio se u inostranstvu naseljavao trajno. Do Berlinskog kongresa većina iseljenika je išla na teritoriju Osmanskoga Carstva. Najčešće se iseljavalo u tad još rijetko naseljenu Srbiju. Najviše pečalbara išlo je u Carigrad i druge velike gradove, uključujući i egipatsku Aleksandriju. Ni pripajanja plodnijih oblasti zemlji nijesu automatski donijela poboljšanje života većine stanovnika. Nasuprot tome, nakon međunarodnog priznanja zemlje raste broj iseljenika i migranata u neevropske zemlje. Najomiljeniju destinaciju predstavljale su Sjedinjene Američke Države. Kasnije su se Crnogorci počeli dosta naseljavati i u Južnoj Americi, naročito u Argentini. U periodu od 1885. do 1892. godine, za koji su sačuvani pouzdani podaci, iselilo se oko 30 hiljada osoba, što je preko 10% od ukupne populacije (mada u svim slučajevima nije bila riječ o trajnoj emigraciji). Krajem 80-ih godina 19. vijeka država je pomoću kvota pokušala limitirati emigraciju u Srbiju, u koju su se obično trajno selile cijele porodice. Za regulaciju iseljavanja iz Crne Gore bila je zainteresovana i Srbija. Početkom 20. vijeke počinje se više iseljavati u izvanevropske zemlje. Do Prvog svjetskog rata država je emigraciji pristupala liberalnije i bez ikakve regulacije. Pored problematičnih aspekata iseljeništvo je donosilo i nove impulse. Radni migranti su svojim porodicama u domovini godinama slali u lokalnom mjerilu značajne sume novca. Procjenjuje se da je ukupna količina tog novca bila veća od državnog budžeta. Priliv finansijske gotovine pomagao je razvoj kapitalističkih privrednih odnosa i u zabačenim mjestima. Povratnici su, nakon višegodišnjeg boravka u inostranstvu, donosili nove običaje, znanja, tehnologije i drugačiji pristup poslu. Prije Balkanskih

ratova u Sjedinjenim Državama trajno ili privremeno živjelo je oko 20 hiljada Crnogoraca, tj. skoro 10% stanovništva. Procjenjuje se da je u periodu od „Veljeg“ pa do Prvog svjetskog rata privremeno ili trajno zemlju napustila četvrtina njenog stanovništva.

PRIVREDNA POLITIKA NAKON BERLINSKOG KONGRESA

Nakon 1878. godine u vezi sa širenjem države i razvojem privrede dolazi do osnivanja novih državnih institucija i rasta administrativnog aparata. U decenijama nakon toga postepeno se uvode i standardizuju porezi (porez na alkohol i duvan, na nekretnine, na primanja itd.) koji su u Evropi bili uobičajeni, ali su za crnogorske građane predstavljali neprijatne novitete. Iako su privredna proizvodnja i izvoz, kao i prihodi od poreza, rasli, disproporcija između uvoza i izvoza u cijelom periodu između Berlinskog kongresa i Prvog svjetskog rata permanentno se povećavala. Nakon međunarodnog priznanja crnogorski državni aparat koji je po pitanju posuđivanja novca dotad bio vrlo suzdržan i održavao stabilan budžet, pokušao je stimulisati razvoj zemlje kratkotrajnim kreditima. Država je posuđivala novac od stranih banaka i od privatnih lica. Međutim, Crna Gora uglavnom nije uspijevala isplaćivati dugove, pa je zato počela od drugih banaka posuđivati novac da bi mogla isplaćivati rate od prethodnih dugova. Zaduženost je povećavala zavisnost zemlje od inostranstva, naročito od Rusije i Austrougarske. Rusija je redovno davala novčanu pomoć u vojni budžet, pomagala je pravoslavnu crkvu, obrazovne institucije i davala knjazu ličnu apanažu koja je obezbjeđivala funkcionisanje i reprezentaciju dvora. Apanaža za vladarevu porodicu se postepeno povećavala. Početkom 20. vijeka bila je viša od ukupnih izdataka za školstvo (prema budžetu iz 1911. predstavljala bi 11% od državnog budžeta). Crnogorska vladarska porodica morala je isto kao i vladarske porodice u drugim zemljama predstavljati zemlju na standardan način, organizovati audijencije i društvene akcije, primati ambasadore i putovati u inostranstvo. Ipak, život na crnogorskom dvoru, u poređenju s tadašnjim evropskim standardima, i dalje je bio relativno skroman. Glavna knjaževa rezidencija na Cetinju, bez ikakvog izrazitog luksuza i ekstravagancije, izgledala je kao kuća dobrostojećeg građanina ili seoskog plemića.

U periodu od druge polovine 90-ih godina 19. vijeka pa do Balkanskih ratova s privrednog aspekta se može govoriti o kontradiktornim tendencijama. Gledano u cjelini, može se konstatovati da je razvoj bio nedovoljno brz i da je zaostajao ne samo za razvijenijim zemljama zapadne i srednje Evrope, već i za većim balkanskim državama. Bez obzira na zaduženost, disproporciju između izvoza i uvoza, i druge negativne pojave, istovremeno dolazi do rasta prodora stranog kapitala, ubrzavanja privrednog razvoja i ukupne modernizacije crnogorske sredine. Na skromni razvoj sitnih firmi za proizvodnju životnih namirnica, zemljoradničkih i privrednih preduzeća stimulisanih državom 90-ih godina 19. vijeka, nadovezale su se strane investicije. Tako je 1894. osnovano britansko-crnogorsko trgovačko društvo, a 1903. i italijansko-crnogorsko društvo. Najznačajniji privredni partner i dalje je bila Austrougarska. Nakon svadbe crnogorske princeze Jelene i italijanskog prijestolonasljednika Viktora Emanuela 1896. godine raste poslovni interes italijanskih preduzetnika. Venecijanska firma *Compagnia di Antivari* (Barsko društvo), koja početkom 20. vijeka dobija koncesiju za teretni i poštanski parobrodni saobraćaj na Skadarskom jezeru, otpočela je rekonstrukciju barske luke i izgradila željeznicu preko planinskog grebena između Bara i Virpazara. Brodski promet između Bara, Ulcinja i italijanskih luka postao je intenzivniji. Italijanska firma dobila je monopol na proizvodnju i prodaju duvana koji je bio jedan od glavnih izvoznih proizvoda (uzgajao se naročito u okolini Podgorice). Italijanski kapital je uspješno prodirao i u trgovinu s uljem i ostalim životnim namirnicima. Pronalazač Đuzepe Markoni (Guiseppe Marconi) je u Baru 1904. godine lično pustio u promet prvu radiotelegrafsku stanicu na Balkanskom poluostrvu. Po mišljenju nekih italijanskih trgovačkih i političkih krugova, Crna Gora, koja leži samo 200 kilometara od južnoitalijanske obale i koja je s Rimom bila povezana i brakom između članova dinastija, mogla bi postati kapija za širenje italijanskog privrednog uticaja u regiji (istovremeno rastao je i italijansko interesovanje za dotad gotovo nepoznatu osmansku Albaniju).

Sve do početka 20. vijeka Crna Gora nije imala svoju valutu. Korišćene su valute susjednih država: prvo Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva, kasnije Austrougarske, Rusije i Italije. U drugoj polovini 19. vijeka najfrekventnije su bile austrougarske kovanice (naročito manjih vrijednosti), djelimično i turske, dok su u slučaju kovanica većih vrijed-

nosti i novčanica korišćene i valute drugih zemalja. Zahvaljujući velikom broju prekookeanskih iseljenika dosta je korišćen američki dolar. Strane valute cirkulisale su bez ikakve kontrole. Prva crnogorska banka otvorena je tek 1901. godine, ali centralnu banku zemlja još uvijek nije imala. Godine 1906. uvedena je sopstvena valuta – *perper* (budući da nije postojala centralna banka izdavalo ju je ministarstvo finansija). Kao zvanična valuta perper je kodifikovan zakonom od 4. decembra 1910. godine. Vrijednost perpera bila je vezana za austrougarsku valutu (1 perper imao je vrijednost jedne krune) koju je po prvobitnim predstavama vremenom trebao sasvim potisnuti. S obzirom na nedostatak sitnih kovanica to se do Prvog svjetskog rata nije dogodilo. Novu situaciju regulisala je monetarna konvencija između Crne Gore i Habsburške Monarhije iz 1911. godine koja je potvrdila kurs i prvi put oficijelno legalizovala opticaj austrougarske valute na crnogorskoj teritoriji i dozvolila reciprocitetno korišćenje perpera na habsburškoj teritoriji (u praksi se radilo o susjednom Primorju). Uvođenje vlastite valute predstavljalo je simboličko potvrđivanje samostalnosti i još jedan korak na putu formiranja standardne nacionalne države. Međutim, u praksi je mala i nedovoljno razvijena crnogorska ekonomija prije Prvog svjetskog rata funkcionisala kao satelit u privrednoj sferi susjedne Austrougarske, za koju je, bez obzira na periodično napete političke odnose, bila vezana najvećim brojem trgovačkih veza.

RAZVOJ ŠKOLSTVA I KULTURE KRAJEM 19. I POČETKOM 20. VIJEKA

Knjaz Nikola je znatnu pažnju posvećivao razvoju školstva i kulture. Nakon Berlinskog kongresa uveo je obavezno i besplatno školovanje od sedme godine. Pripadnici tri glavne konfesije imali su pravo na sopstvenu vjeronauku. Broj škola, učitelja i đaka rastao je sve do Prvog svjetskog rata. U gradovima su osnivane gimnazije i druge srednje škole, ali fakultetsko obrazovanje crnogorski sudenti su mogli steći samo u inostranstvu. Knjaz je i te kako bio svjestan značaja koji ima obrazovanje u formiranju nacionalnog identiteta, političke lojalnosti i poistovjećivanja s državom. Uprkos svojoj tako maloj veličini Crna Gora je raspolagala takoreći isključivo sa sopstvenim udžbenicima (do Prvog svjetskog

rata država je izdala preko stotinu udžbenika za razne stepene obrazovanja). U skladu s ideologijom tadašnjih crnogorskih elita udžbenici iz humanističkih predmeta veličali su ideju crnogorske državnosti, srpske nacionalne svijesti i šire južnoslovenske i slovenske pripadnosti. S obzirom na multikonfesionalni karakter države škola je znatno više isticala zajedničko slovensko porijeklo lokalnih stanovnika nego vjerski identitet. Međutim, u zabačenijim oblastima nije bilo uvijek moguće osigurati redovan dolazak u školu, naročito kod najsiromašnijih slojeva koji su u borbi za preživljavanje računali i na rad djece od ranog djetinjstva.

Na početku vladavine knjaza Nikole na većini teritorije nepismenost je bila takorekući stoprocentna, a izvan Cetinja praktično nije bila nijedna škola. Ni u oblastima koje su bile osvojene od Osmanskoga Carstva nakon 1878. situacija nije bila bolja. Do Prvog svjetskog rata nije pošlo za rukom da se potpuno suzbije nepismenost. Prema podacima iz 1909. godine bilo je 42% pismenih muškaraca i samo 4,5% žena. Najobrazovanije je bilo stanovništvo u starom jezgru zemlje, najmanje u Primorju što je bila posljedica konzervativnog pristupa dijela lokalnih muslimana prema obaveznom školovanju te činjenice da u oblastima naseljenim pretežno albanskim stanovništvom nastava nije održavana na albanskom (pravo na obrazovanje na svom jeziku Albanci su dobili tek nakon Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji). Pismenost je bila najviša na Cetinju (89% muškarci), a od gradova najmanja u Ulcinju (35% muškarci, 9% žene). I uprkos tome do Prvog svjetskog rata se formirao i bio u stalnom porastu sloj inteligencije. Napredak u oblasti školstva i obrazovanja neosporno spada među značajnije uspjehe crnogorske države.

Knjaz Nikola je bio inicijator i organizator kulturnog života. I sâm je, kao pjesnik i dramski pisac, bio književno aktivan. Za vrijeme njegove vladavine kultura je bez obzira na zaostalost i ograničene mogućnosti male zemlje spadala među državne prioritete. Prva kulturno-prosvjetna ustanova osnovana 1868. godine – Cetinjska čitaonica, otvorila je prostor za kulturne aktivnosti, pa će se iz nje ubrzo formirati nove ustanove. Iz nje će kasnije nastati i Narodna biblioteka, ali otvorila je prostor i za muzičko stvaralaštvo kao i za objavljivanje više časopisa (*Crnogorka*, *Zeta*, *Luča* i *Književni list*). Od početka 80-ih javne čitaonice su osnivane i u drugim gradovima i selima. Pokrovitelji čitaonica obično su bili članovi vladarske porodice koji su finansirali njihov rad i poklanjali im osnovu

za formiranje književnog fonda. U prvoj fazi nakon Berlinskog kongresa značajan doprinos razvoju kulturnog života dao je Jovan Pavlović (1842–1892), srpski intelektualac iz južnougarskih Sremskih Karlovaca, koji je postao prvi crnogorski ministar prosvjete i „crkvenih poslova".

Proslava 400 godina od osnivanja Crnojevića štamparije 1894. dala je podsticaj za osnivanje Narodne biblioteke koja je imala zadatak da sakuplja sve knjige objavljene na štokavskim jezicima, značajne knjige stranih autora s posebnim osvrtom na slovenske književnosti, kao i sve strane publikacije o Crnoj Gori. Višefunkcionalna zgrada zvana *Laboratorija* bila je prethodnica Narodnog muzeja. Od 1865. u njoj su bili izloženi značajni ratni trofeji i starine ali istovremeno u njoj se proizvodila municija i popravljale puške. Početkom 90-ih godina knjaz je naredio da počnu arheološka iskopavanja na mjestu antičkog grada Doclea kojim su upravljali ruski etnograf Pavel Apolonovič Rovinski i britanski arheolog John Artur Ruskin Munro. Budući da je rastao broj pronalazaka 1896. je osnovan Narodni muzej s četiri odjeljenja (oružje, arheologija, numizmatika, etnografija). Iste godine osnovan je i Državni arhiv u čijem sastavu je bio i Dvorski arhiv kojim je rukovodio knjaz lično. Knjaz je bio svjestan značaja koji ima arhivarstvo za čuvanje dokumenata o „slavnoj prošlosti" Crne Gore, uključujući i njegovo doba.

Do početka 20. vijeka većina publikacija štampana je u državnoj štampariji na Cetinju koja je bila podređena ministarstvu prosvjete i crkvenih djela. Štamparija je u crnogorskoj sredini imala specifičan značaj. Ministar Jovan Pavlović sastavio je 1891. *Pravila za radnike Knjaževsko-crnogorske državne štamparije* koja su važila kao poseban zakon. To je bio prvi zakon na cijelom južnoslovenskom prostoru koji je kodifikovao prava radnika. „Pravilima" je uvedeno osmočasovno radno vrijeme (opet kao prvo u južnoslovenskoj sredini) i pravo na sedam dana godišnjeg odmora. Pretežno informativni list *Glas Crnogorca* važio je od 1873. za zvanični organ crnogorske vlade. Od 1908. izlazi i *Cetinjski vjesnik* koji je davao više prostora polemikama. Nakon uvođenja parlamentarizma pojavljuju se i opoziciona periodika *Narodna misao* i *Slobodna riječ*, međutim vlada ih je brzo neutralizovala i ugasila. Objavljivano je i nekoliko književnih i stručnih časopisa, almanaha i drugih periodičnih publikacija. Književno stvaralaštvo je bilo u duhu narodnog romantizma i nadovezivalo se na još uvijek živu narodnu tra-

diciju. Ton književnom životu davao je knjaz Nikola čije stvaralaštvo se u osnovi nadovezivalo na Njegoša i evropski romantizam. Originalnu pojavu predstavljao je književnik Marko Miljanov Popović (1833–1901). Vojvoda iz Kuča se poslije spora s knjazom Nikolom 1883. povukao iz politike i otišao na Medun gdje je proveo ostatak života. Na inicijativu češkog književnika Jozefa Holečeka slavni ratnik je u svojoj 52. godini naučio čitati i pisati. Takođe je počeo sakupljati narodne pjesme i priče. Njegova djela *Primjeri čojstva i junaštva* (1901), *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi* (1904), *Život i običaji Arbanasa* (1907) objavljena su mu posthumno u Beogradu. U njima, autentičnim jezikom svog rodnog kraja, opisuje tradicionalni život i „junački" mentalitet crnogorsko-albanskog pograničja, najčešće u formi „junačkih anegdota", mikropriča s etičkom porukom, koje su jedna od omiljenih formi usmene narodne književnosti. S istom prisnošću s kojom je pisao o Crnogorcima, Miljanov je pisao i o Albancima koje je poznavao vrlo dobro i čiji jezik je savršeno govorio.

Prvu stalnu pozorišnu scenu na teritoriji današnje Crne Gore imalo je pozorište u Kotoru osnovano 1808. za potrebe francuske vojske. U crnogorskoj knjaževini redovan pozorišni život počinje tek 80-ih godina 19. vijeka. Prvobitni impuls je opet dao knjaz koji je na sceni htio vidjeti *Balkansku caricu*, svoju dramu u stihovima. Premijera je izvedena 2. januara 1884. godine. Dramu je režirao ministar prosvjete Jovan Pavlović, a glavne uloge su igrali vodeći crnogorski političari, glavari i pripadnici inteligencije. Nakon uspjeha koji je komad doživio knjaz je odlučio da osnuje pozorišno društvo i izgradi pozorišnu zgradu. Knjaževo nacionalno pozorište, zvano i Zetski dom, koje je projektovao hrvatski arhitekt Josip Slade, bilo je otvoreno 1888. godine. U njemu su redovno igrane drame knjaza Nikole i drugih domaćih autora pretežno s istorijskom i ratnom tematikom. Knjaz je, zajedno s članovima dvora, državnog aparata i diplomatskog kora, redovno išao na pozorišne predstave. Tokom prvih godina na sceni su kao amateri redovno nastupali ministri i članovi vlade. Na Cetinju su često gostovala i strana pozorišta. Pored *Balkanske carice* poznate su i knjaževe drame *Knjaz Arvanit* o albanskom narodnom junaku iz kasnog srednjeg vijeka koji je bio u srodstvu s dinastijom Crnojevića i komedija *Kako se ko rodi*. Dramsko djelo knjaza Nikole imalo je odjeka i u inostranstvu. *Balkanska carica* je prevedena na nekoliko jezika, uključujući i češki i slovački.

Izvođena je na mnogim evropskim scenama, a 1890. italijanski kompozitor Dionisio de Sarno-San Giorgio napisao je muziku na njen tekst i tako je nastala prva crnogorska opera. Krajem 90-ih godina 19. vijeka na unutrašnjoj dekoraciji zgrade inspirisane enterijerom praškog Narodnog pozorišta radili su i češki slikari František Ženišek (Ženíšek) i František Cigler (Ziegler), dvorski slikar vladarske porodice. Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište dobilo je 1910. godine stalni pozorišni ansambl sastavljen od profesionalnih glumaca iz svih južnoslovenskih krajeva. Njegov dugotrajni program na vladarevu inicijativu pripremio je poznati srpski dramatičar Branislav Nušić. Tadašnji repertoar je već odgovarao evropskim standardima.

Pod patronatom dvora počela se izvoditi i savremena evropska muzika. Na razvoj crnogorske muzičke kulture, naročito od početka 70-ih godina pa do nastanka Jugoslavije, značajan uticaj su imali češki muzičari, pedagozi i kompozitori. Pjevačko društvo iz Kotora pod vođstvom kapelnika Antona Šulca (Antonín Schultz) gostovalo je 1870. na Cetinju. Tom prilikom premijerno je izvedena kompozicija *Ubavoj nam Crnoj Gori* na tekst srpskog pjesnika Jovana Sundečića. Knjaz ju je odmah proglasio za himnu koju država dotad nije imala. Od 1871. Šulc je trajno nastanjen i radi na Cetinju kao kapelnik novoosnovanog dvorskog i vojnog orkestra. U crnogorskoj službi radi do 1879. godine. Nakon njegovog odlaska dvorski orkestar se na nekoliko godina ugasio. I prva himna je više puta zamjenjivana drugim kompozicijama. Godine 1889. kao kapelnik na crnogorskom dvoru počinje raditi František Vimer (Wimmer) koji je dotad bio kapelnik austrougarske vojne muzike u Herceg Novom. Pod njegovim rukovodstvom iste godine je ponovo i trajno osnovan dvorski orkestar. „Franjo" Vimer je na Cetinju ostao do kraja Prvog svjetskog rata. Bio je središnja ličnost muzičkog života crnogorske monarhije. Sam je komponovao prije svega plesne kompozicije i marševe s crnogorskim narodnim motivima. Radio je i kao pedagog. Niz Crnogoraca je na njegov podsticaj otišlo studirati u Prag. Češki kapelnici i pedagozi odgojili su prvu generaciju domaćih muzičara. Crnogorska sredina je inspirisala strane kompozitore. U Pragu je 1881. imala premijeru romantična opera *Crnogorci* [kompozitor Karel Bendl i libretista J. O. Veseli (Veselý)] inspirisana crnogorsko-turskim borbama i situirana u Njegoševo vrijeme. Godine 1886. izvođena je i u praškom

Narodnom pozorištu. Crna Gora nije bila samo objekat glorifikacije, već i parodije. U decembru 1905. u Beču je premijeru doživjela opereta *Vesela udovica* (kompozitor Franz Lehar). U njoj se pojavljuje zemlja Ponteverdo i središnji zaplet predstavljaju pripreme proslave šezdeset četvrtog rođendana njenog vladara. Knjaz Nikola je u doba nastanka operete imao tačno toliko godina. Inspiraciju Crnom Gorom otkrivaju i imena likova: baron Mirko Zeta, grof Danilo Danilović ili sekretar ambasade Njeguš. Nakon njenog izvođenja u Beču su izbile ogorčene demonstracije crnogorskih i južnoslovenskih studenata.

Prodiranje savremene evropske muzike odražavalo je modernizaciju društva, ali u seoskim oblastima i dalje su se održavale tradicionalne muzičke forme. Ludvig Kuba, češki slikar, muzikolog i putopisac, početkom 90-ih godina 19. vijeka se prvi posvetio sistematskom sakupljanju crnogorskih narodnih pjesama. Kuba je 1890. pod nazivom *Crnogorski album* (*Album černohorské*) u prepjevu na češki objavio sedamdeset od ukupno 250 pjesama koje je sam zabilježio. U crnogorskoj muzici Kuba je vidio „očite tragove starogrčke muzike", čiji karakter je namjeravao rekonstruisati istražujući muzičke forme u zabačenim oblastima Balkana. Po njemu, upravo je Crna Gora bila „arhiv i muzej drevnosti u etnografskom ogledu", što je obrazlagao „usamljenošću" i „konzervativnošću" crnogorskog društva. Međutim, crnogorska narodna tradicija se i dalje razvijala. Tipičnu, s muzičkog pogleda dosta monotonu formu, predstavljalo je izvođenje epskih pjesama uz pratnju jednožičanih gusala. Narodni pjevači su nakon 1878. opjevavali epizode iz prethodnog rata protiv Turaka. Pored guslarske muzike postojali su i drugi žanrovi i tradicionalni muzički instrumenti, pored epike postojala je i lirika, koju najbolje ilustruju „gradske" obično ljubavne pjesme, tipične naročito za slovensko muslimansko stanovništvo.

NACIONALNE IDEOLOGIJE: CRNOGORSTVO I SRPSTVO

Crnogorski politički predstavnici i intelektualci koji su imali uticaj na formiranje javnog mnjenja bili su svjesni da se bliži vrijeme potpunog raspada osmanskih posjeda na Balkanskom poluostrvu. Crnu Goru su, u skladu s mitom o neprekidnoj nezavisnosti, smatrali za jedinu zemlju

u regiji koja se odbranila od turske ekspanzije. Iz toga su crpili samopouzdanje koje je prerastalo u osjećaj elitizma i nadređenosti nad susjedima koji su još bili pod turskom vlašću. To se ispoljavalo i u njihovom odnosu prema Srbima iz srpske književne koja se tek u prvoj polovini 19. vijeka počela postepeno oslobađati. Srbi iz ravničarske i zemljoradničke Srbije – po Crnogorcima – nijesu bili dovoljno veliki junaci što je bila posljedica viševjekovnog ropstva. Knjaz Nikola je zajedno s ostalim predstavnicima crnogorske inteligencije Crnogorce smatrao za regionalnu granu srpskog naroda. Crna Gora je bila interpretirana ne samo u duhu kontinuiteta s kasnosrednjovjekovnom državom Crnojevića, već i kao posljednja „neugašena iskra" starije srpske državnosti iz doba Nemanjića, koje je krajem 19. vijeka bilo predstavljano kao doba „zlatnog vijeka". Crnogorci se nijesu smatrali za bilo kakve Srbe, već za najbolje i najhrabrije Srbe, najmanje pokvarene stranim uticajima. Crnoj Gori, koja je uz ogromne žrtve kao jedina navodno uspjela sačuvati kontinuitet nacionalnog identiteta i političke nezavisnosti u okviru državne političke ideologije iz vremena knjaza Nikole pripadala je uloga „srpskog i južnoslovenskog Pijemonta", tj. središta narodnooslobodilačkih težnji. Vodeće mjesto u budućoj ujedinjenoj državi trebalo je pripasti porodici Petrović Njegoš, najstarijoj vladajućoj dinastiji na Balkanu. Toj predstavi je tokom cijelog 19. vijeka išla u prilog i činjenica da su se u Srbiji za prijesto borile konkurentske dinastije Obrenovića i Karađorđevića. Nade na sticanje srpskog prijestola i vodeću ulogu u procesu ujedinjenja definitivno su se pokazale kao neosnovane tokom prve decenije 20. vijeka.

Za razliku od Srbije u drugoj polovini 19. vijeka Crna Gora nije imala pismeno formulisan dugoročni program nacionalne politike. Na isti način kao što je to činila ranije, Crna Gora je namjeravala u povoljnom trenutku pokušati realizovati novu fazu teritorijalnog širenja. Tokom tri decenije, pred kraj 19. i početkom 20. vijeka, kad to međunarodna situacija nije omogućavala, neformalno se pokušavalo širiti uticaj i izvan granica zemlje. Na Cetinju su smatrali da im namjenski izmišljena kombinacija etničkih i istorijskih prava i ekonomskih interesa daje pravo na susjedne oblasti. Neposredni cilj bilo je širenje na djelove osmanskih teritorija u sjevernoj Albaniji, na prostoru Metohije i Kosova (Stare Srbije) i Novopazarskog Sandžaka. Teritorijalno širenje na južnoslovenske oblasti koje su spadale pod Habsburšku Monarhiju – koja za razliku od

Osmanskog Carstva nije ispoljavala tendenciju raspada – u vrijeme nakon Berlinskog kongresa nije dolazilo u obzir. Crna Gora je iz diplomatskih obzira bila prinuđena ograničiti svoje intenzivne kontakte s pravoslavnim Hercegovcima. Uprkos tome Cetinje je pokušavalo da širi svoj idejni uticaj i među Južnim Slovenima u Habsburškoj Monarhiji što se prije svega ispoljavalo kao indirektno miješanje u političko i nacionalno nadmetanje između Hrvata i Srba u Dalmaciji. Knjaz Nikola je – u vezi sa spominjanom vodećom ulogom u srpstvu – pored realnog, kratkotrajnog programa pripajanja susjednih oblasti, razmišljao i o širenju svoje vlasti daleko od granica „Ivanbegovine" i srednjovjekovne Zete. U mladosti je pod uticajem nacionalnog romantizma sanjao o obnavljanju carstva Nemanjića, naročito o osvajanju dva simbolička centra srednjovjekovne srpske države: Peći i Prizrena, tj. sjedišta patrijarha Srpske pravoslavne crkve i jednog od dva glavna grada Dušanovog carstva (drugi je bilo Skoplje). Knjaz Nikola je s aspekta istorijskog prava i ekonomskih razloga (u poređenju s većinom crnogorske teritorije radilo se o plodnoj ravnici) oslobađanje oblasti koja je činila jezgro srednjovjekovne Srbije u doba njenog vrhunca smatrao za legitimno. Međutim, za zakonitog nasljednika srednjovjekovnog srpskog carstva smatrala se takođe i Knjaževina Srbija koja je isto kao i Crna Gora imala pretenzije na vodeću ulogu u okviru „srpstva". Ona doduše nije imala tako slavnu istoriju ratovanja protiv Turaka, ali je imala druge prednosti: bila je veća, s više stanovnika, plodnija, institucionalno i privredno razvijenija. Te činjenice su već u drugoj polovini 19. vijeka često izazivale napetosti i međusobne zavisti između knjaževina koje će početkom 20. vijeka prerasti u mnogo ozbiljnije krize i sukobe.

Prema političkom mišljenju knjaza Nikole koncept „srpstva" i „crnogorstva" su bile dvije kategorije koje se međusobno nijesu isključivale. Knjaz Nikola je Crnogorce smatrao za Srbe koje su odlikovale istorijske, političke, regionalne i moralne specifičnosti. Srpstvo je imalo značajnu ulogu prije svega s obzirom na program daljeg teritorijalnog širenja. Želeći da stekne nove podanike knjaz je mogao apelovati samo na opšti srpski identitet koji se zahvaljujući pravoslavnoj crkvi raširio i na prostrane oblasti zapadnog Balkana, a u skladu s novijim nacionalnim interpretacijama s njim su se mogli identifikovati i muslimani i katolici („Srbi muhamedanske, odnosno katoličke vjere"). Dok je crnogorstvo

(naročito s aspekta muslimana) bilo isuviše usko povezano sa specifičnom istorijom protivturskih borbi, srpstvo se moglo pozivati i na stariju prošlost koja bi potencijalno uspjela udružiti svo južnoslovensko stanovništvo s tih prostora. U crnogorskim udžbenicima s kraja 19. i početka 20. vijeka stanovništvo Crne Gore je označavano za „Srbe tri vjere". Ako su u njima spominjani Turci onda se to odnosilo isključivo na „prave" i „neevropske" Turke iz Anadolije. Lokalni muslimani dosljedno su označavani za „Srbe muhamedanske vjere" i o njima se govorilo jednako korektno kao i o pripadnicima ostalih vjera. Tako koncipirano srpstvo u procesu homogenizacije crnogorskih građana bez obzira na njihove partikularne tradicije i vjere moglo je služiti kao vezivno tkivo. Isticanje slovenskog porijekla i srpskog nacionalnog identiteta svih građana Crne Gore razumljiv je pokušaj uspostavljanja zajedničke kolektivne svijesti bez komplikovanog izmišljanja novih koncepcija. Srpstvo je dakle u tom vremenskom kontekstu trebalo igrati sličnu ulogu idejnog veziva lokalnog stanovništva kao u 20. vijeku ideja jugoslovenstva. Vladajuća državna ideologija je manje-više ignorisala postojanje albanske manjine. Uprkos tome doprinosila je ostvarivanju glavnog cilja knjaževe politike – formiranju mase lojalnih građana nacionalne države pod njegovim rukovodstvom koji su sposobni da prevaziđu prethodne tradicije međusobnih krvavih sukoba. Tokom 20. vijeka shvatanje nacionalnog identiteta Crnogoraca i dalje će se mijenjati.

Na kristalizaciju crnogorskih predstava o nacionalnom identitetu, „istorijskoj misiji" i crnogorskoj poziciji u okviru „srpstva" i u širem smislu među Jugoslovenima i Slovenima uticali su nacionalno osviješćeni intelektualci iz drugih južnoslovenskih oblasti koji su tokom 19. vijeka, s obzirom na nedostatak lokalnog kadra, dolazili raditi i imali značajan uticaj u državnom aparatu, kulturnom i obrazovnom životu. Za njih je korišćen izraz *izvanjci*, a ne *stranci* u pravom smislu riječi. To su pretežno bili Srbi iz Habsburške Monarhije, naročito iz Dalmacije i južne Ugarske ili eventualno neki drugi Južni Sloveni. Pošto je lokalna inteligencija bila malobrojna *izvanjci* su preuzimali njenu ulogu. Donosili su nove ideje iz razvijenijih sredina i uticali su na domaće stanovništvo još tokom njihovog školovanja. Nakon što bi se formirali pod njihovim uticajem i pripadnici domaćeg obrazovanog stanovništva su razvijali diskurs o kolektivnom identitetu, što objelodanjujući svoja djela, što ra-

dom u školstvu ili u politici. Najznačajniji takvi slučajevi su prije svega Njegoš i knjaz Nikola, koji su na crnogorski nacionalni diskurs i državnu ideologiju 19. vijeka imali ključni uticaj. Predstave o nacionalniom identitetu, srpstvu, jugoslovenstvu i slovenstvu nijesu u istoj mjeri uticale na pripadnike širih narodnih slojeva koji su i dalje živjeli pod jakim uticajem lokalnih, plemenskih i patrijarhalnih tradicija.

INTEGRACIJA MUSLIMANSKE I KATOLIČKE MANJINE

Prije Prvog svjetskog rata pitanje manjina na Balkanskom poluostrvu je u međunarodnim odnosima i u unutrašnjim politikama pojedinačnih zemalja bilo shvatano kao pitanje vjerskih, a ne etničkih manjina. Crnogorski stav prema vjerskim, etničkim i jezičkim manjinama u današnjem smislu te riječi, uprkos maloj površini zemlje i malom broju stanovnika, nije jednostavno rezimirati. S jedne strane tu je tokom 19. vijeka prilikom osvajanja novih teritorija, slično kao i u tadašnjoj Srbiji, često dolazilo do protjerivanja „poturica", odlaska muslimanskog stanovništva i oduzimanja njihove imovine i zemlje. Još polovinom 19. vijeka ideja homogenosti kao nacionalnog ideala koji je u slučaju nužde dozvoljeno dosegnuti i upotrebom sile na privlačan način u crnogorskoj sredini artikulisana je u najpoznatijem djelu Petra II Petrovića Njegoša – *Gorskom vijencu*. S druge strane, možemo upozoriti i na pozitivne primjere međusobne koegzistencije. Od kraja 18. vijeka u crnogorskom zakonodavstvu suživot hrišćana i muslimana, odnosno svih građana bez obzira na vjeroispovijest, bio je kodifikovan bolje nego u ostalim balkanskim državama. Tolerancija prema pripadnicima ostalih konfesija odlikovala je i političke stavove knjaza Nikole. I uprkos tome širenje crnogorske države nakon Berlinskog kongresa za muslimane je bilo traumatično. Dio njih je reagovao iseljavanjem, dio je pokušao da u pretežno pravoslavnoj državi preživi kao manjina.

U 19. vijeku svijest o zajedničkom porijeklu lokalnih hrišćana i muslimana u svakodnevnom životu imala je manju ulogu nego što je to bilo u starijim periodima kad je bilo uobičajeno održavanje porodičnih odnosa bez obzira na vjeroispovijest. Kontakti između srodnika iz različitih vjera prekidani su i zbog migracija izazvanih ratnim događanjima i ekonomskim pritiscima. Vjerski identitet u 19. vijeku na zapadu Balkana je

već u nizu generacija bio stabilan, rijetki su bili primjeri mijenjanja vjere. Vjera je bila osnovno obilježje po kojem se razlikovalo lokalno stanovništvo i značajno grupno vezivo u vrijeme sukoba. Politička emancipacija Crnogoraca od Osmanskoga Carstva, teritorijalno širenje i formiranje države predstavljali su dugotrajne procese koji su bili neodvojivo povezani s borbom protiv Turaka. U praksi je to predstavljalo ne samo sukobe s regularnom osmanskom vojskom, već i konfrontaciju između lokalnih hrišćana i muslimana istog jezika. Bez obzira na te činjenice ne može se jednostavno govoriti o „drevnoj i neiskorjenjivoj mržnji" ovdašnjeg stanovništva. Zajednički moralni kodeks često je omogućavao da se sukobi regulišu i njihove posljedice prevazilaze. Iako su se hrišćanski Crnogorci i njihove muslimanske komšije periodično međusobno borili, ipak su ostajali povezani nizom privrednih veza i sličnim mentalitetom koji je visoko poštovao čast i „junaštvo" i kod inovjernika i neprijatelja. Od kraja 18. vijeka u crnogorskom zakonodavstvu regulisan je suživot stanovnika bez obzira na vjeroispovijest. Još je zakonik Petra I iz 1798. osiguravao ličnu bezbjednost i imovinu svih stanovnika Crne Gore i stranaca koji su se među njih naselili. Zakonikom knjaza Danila iz 1855. godine Crna Gora je kao prva balkanska zemlja izričito garantovala slobodu vjeroispovijesti, što je važilo ne samo na papiru već i u praksi. Još 60-ih i 70-ih godina 19. vijeka u dotad takoreći vjerski homogenu zemlju počinju se naseljavati trgovci muslimanske i katoličke vjeroispovijesti. I među hercegovačkim izbjeglicama koje su našle utočište na crnogorskoj teritoriji bilo je muslimana. Prilikom stupanja u rat u junu 1876. knjaz Nikola je u proklamaciji Hercegovcima eksplicitno priznao ravnopravnost muslimana i pravoslavnih. Međunarodnu obavezu zaštite manjina, naročito muslimana, Crna Gora je prihvatila nakon ratifikacije Berlinskog ugovora 1878. godine, što će ostati regulisano u njenom zakonodavstvu sve do nastanka jugoslovenske države nakon Prvog svjetskog rata.

Od polovine 19. vijeka muslimansko stanovništvo – s obzirom na smanjenu kontrolu centralnih vlasti u periferijskim oblastima, na jačanje crnogorskih težnji za oslobođenje i na ustanke pravoslavnih stanovnika u Carstvu – u visokoj je mjeri nesigurno. Loša bezbjednosna situacija se odnosila prije svega na seoske oblasti, ali ni u gradskim naseljima nije bila dobra. Još prije ratnih događanja u drugoj polovini 70-ih godina 19.

vijeka dolazi do iseljavanja muslimana iz ugroženih oblasti. Broj muslimanskog stanovništva se najizrazitije smanjivao zbog ratnih sukoba. Na osnovu odredbi Berlinskog kongresa muslimanskom stanovništvu iz oblasti koje su velesile odobrile Crnoj Gori dat je trogodišnji period na izbor između državljanstva i prava na iseljavanje. Imovinsko pravo iz osmanskog perioda moralo se poštovati. Imovina je bila garantovana ne samo onim muslimanima koji su izabrali državljanstvo, već i izbjeglicama. Međutim, u praksi su te odredbe bile kršene. Nakon pobjedonosnog rata mase siromašnih Crnogoraca bez ikakve imovine smatrale su da je uzimanje obradive zemlje od lokalnih muslimana legitimno. Muslimani su se bojali osvete, loše bezbjednosne situacije i gubitka dotadašnjih privilegija u pretežno hrišćanskoj državi. Mnogi od njih su sami napustili svoje domove. Krajem rata bilo je masovnih progona. Položaj muslimana u novopripojenim oblastima pogoršala je i činjenica da su od Drinopoljskog primirja do definitivnog uspostavljanja novih crnogorskih granica protekle skoro tri godine ispunjene latentnom napetošću i oružanim sukobima. Muslimansko stanovništvo koje je iz brojnih oblasti izbjeglo, bojalo se vratiti. Predstavnici crnogorske administracije su u nekim oblastima, uprkos odredbama Berlinskog kongresa, konfiskovali zemlju koja je pripadala izbjeglim ili izgnanim muslimanima i dijelili je pravoslavnim Crnogorcima ili su službeno potvrđivali rezultate stihijskih konfiskacija. Tu se nije radilo o osmišljenoj politici nacionalne homogenizacije već o najjednostavnijem načinu kako da se riješe akutni problemi prehrane i poratne opskrbe siromašnog i radikalizovanog pravoslavnog stanovništva. To je smanjivalo šanse da se nakon definitivnog uspostavljanja granica izbjeglice vrate svojim kućama.

Sudbina muslimanskog stanovništva nakon 1878. u pojedinačnim oblastima bila je različita. U nekim pograničnim oblastima živjelo je ratoborno i vrlo religiozno stanovništvo s mentalitetom ponosnih graničara koji brane Osmansko Carstvo i islam od pritisaka pravoslavnih plemena. Crnogorska pobjeda je za njih predstavljala potpunu katastrofu. To je naročito bio slučaj Nikšića, koji je većina stanovnika napustila neposredno poslije pada grada 1877. godine. Iz sličnih razloga masovno su se iselili muslimani iz Spuža, Kolašina, Žabljaka i njihove okoline. Kod nekih pripadnika bogatih begovskih porodica emigraciju je izazvao gubitak privilegovanog položaja i zarada što je bila posljedica

ukidanja feudalnih spahijskih odnosa. S novopripojenih oblasti na jugu iselilo se izrazito manje stanovništva. Trgovci, zanatlije i drugo gradsko stanovništvo koje nije bilo direktno vezano s ratničkim tradicijama i osmanskim vojnim posadama tu je pretežno ostalo u svojim kućama. U Podgorici koja je nakon Berlinskog kongresa postala grad s najviše stanovnika u zemlji i nakon definitivnog smirivanja situacije 1881. muslimani su i dalje činili apsolutnu većinu. Slično je bilo i u Baru i Ulcinju i njihovom zaleđu. Tokom 80-ih godina 19. vijeka država je pokušavala riješiti sporna imovinskopravna pitanja izazvana ratom, ali dosta površno. Proklamacijom od 13. jula 1881. godine knjaz Nikola je pozvao muslimanske izbjeglice da se vrate svojim kućama, obećao je restituciju imovine i sva građanska prava. Inicijativa je, od oblasti do oblasti, imala različit uspjeh. U kolašinskoj i nikšićkoj oblasti već prije toga imovina muslimana je proglašena državnom i podijeljena novim pravoslavnim vlasnicima. Tu su se pokušajima povratka imovine suprotstavili predstavnici lokalne vlasti i novi vlasnici. Osmansko Carstvo a ni evropske velesile koje su garantovale ispunjavanje odredbi Berlinskog dogovora, nijesu se brinule o praktičnoj realizaciji prava izbjeglica. Pokušaji povratka ili naknade imovine u oblastima gdje je došlo do stihijske podjele uglavnom su završavali neuspješno. U južnim krajevima je vladala korektnija situacija, naročito u Baru i okolini. I pored toga u okviru cijele crnogorske teritorije broj povratnika nije bio visok.

Godine 1878. u Crnoj Gori je kao u prvoj balkanskoj zemlji osnovana Islamska zajednica. Glavne tendencije državne politike prema muslimanima naznačavao je knjaz Nikola, koji je pokušavao formirati jedinstvenu masu lojalnih građana i prije svega isticao značaj zajedničkog porijekla Južnih Slovena ispred vjerskih ili istorijskih razlika. Oficijelni dokumenti i novine i tokom ratnih godina prema muslimanima ispoljavale su znatnu suzdržanost i korektnost. Knjaz se o muslimanima izražavao pozitivno ne samo u zvaničnim memorandumima već i u svom književnom djelu u kojem između ostalih opjevava muslimanske begove koji su imali problema s represijama osmanske centralne vlasti, a i svoje protivnike iz doba Veljeg rata prikazuje kao hrabre junake. Pored nacionalne ideologije koja je knjazu omogućavala da pravoslavne, muslimane i katolike vidi kao pripadnike jednog (srpskog) naroda, na njegov stav prema muslimana uticali su i pragmatični razlozi. Vladar

nije htio da gubi privredno sposobno stanovništvo koje se za razliku od pravoslavnih Crnogoraca posvećivalo zanatima i trgovini. Nakon Berlinskog kongresa muslimani su bili zastupljeni i u državnoj upravi. U oblastima gdje su muslimani činili većinu kapetani su u pravilu bili islamske vjeroispovijesti. Neki muslimani služili su u knjaževoj ličnoj gardi, ali služba u crnogorskoj vojsci je za njih bila dobrovoljna. Sve do ukidanja kalifata početkom 20-ih godina 20. vijeka s formalnog aspekta sultan je bio glava svih sunita na cijelom svijetu. Da u slučaju rata ne bi morali ratovati protiv svog najvišeg duhovnog predstavnika, muslimani su se iz službe u vojsci mogli ispisati plaćanjem posebnog poreza (tzv. *nizamija*). Taj sistem Crna Gora preuzela je od Osmanskoga Carstva u kojoj su se iz vojske mogli ispisati hrišćani. Crnogorska *nizamija* bila je niža od sličnih osmanskih poreza za inovjerce, ali je i takva siromašnima bila opterećenje.

U unutrašnjim pitanjima muslimanske zajednice crnogorsko zakonodavstvo priznavalo je šerijat, muslimanski vjerozakon. Muftija kao najviši predstavnik Islamske zajednice imao je pravo da imenuje šerijatske sudije u gradovima u kojima je živjela islamska zajednica. Muslimanski duhovnički stalež imao je, isto kao katolički ili pravoslavni, status državnih službenika. U oblastima gdje su muslimani imali natpolovičnu većinu zvanično je neradni dan bio petak, a ne nedjelja. Islamska vjerska zajednica imala je mrežu svojih vjerskih škola. Knjaz Nikola je 1883. prvi put oficijelno posjetio Carigrad što je doprinijelo normalizaciji crnogorsko-osmanskih odnosa i dovelo do nove faze integracije muslimanskog stanovništva. U vjerskim pitanjima država se nije miješala u rad Islamske zajednice, ali je zato bila više zainteresovana da u obrazovnom sistemu sve tri vjere na crnogorskoj teritoriji dominira narodni jezik. Zajednički jezik svih građana podsticao je njihovu integraciju. Godine 1912. glavni muftija je postao Murtezir Karađuzović, obrazovani duhovnik iz Bara, idejno blizak knjazu. Bio je predstavnik domaće muslimanske inteligencije koja je sazrijevala u uslovima samostalne Crne Gore. Njegov dolazak na funkciju predstavlja simbolični završetak perioda integracije Islamske zajednice nakon Berlinskog kongresa. Iste godine počinje Prvi balkanski rat nakon kojeg su zemlji pripojene nove teritorije naseljene muslimanima, ali do izbijanja Prvog svjetskog rata neće biti dovoljno vremena da se i oni integrišu.

Poslije širenja granica nakon Berlinskog kongresa u okviru zemlje našlo se i nekoliko hiljada katolika koji su živjeli pretežno u Primorju. Od polovine 19. vijeka u vezi s *tanzimatom*, odnosno periodom reformi koje su davale jednaka prava i nemuslimanskom stanovništvu Osmanskoga Carstva, položaj katolika na teritoriji Barske nadbiskupije se poboljšao. Nakon Krimskog rata Austrougarska preuzima ulogu zaštitnika katoličke crkve u regiji. Od 1855. barski nadbiskup je Karlo Poten (Karl Pooten), porijeklom iz Bavarske kojeg je podržavao Beč. Na početku nadbiskup je bio zaslužan za veliki napredak svoje dijeceze. Zahvaljujući finansijskoj pomoći nadvojvode Maksimilijana Habsburškog, brata cara Franja Josipa I i kasnijeg meksičkog cara, u Baru je izgrađena nova katedrala (srednjovjekovna barska katedrala koja je od 16. vijeka služila kao džamija, srušena je nakon eksplozije skladišta municije). Međutim, 1867. na Potenovu inicijativu, Vatikan je izdao dekret kojim je spojio Barsku i Skadarsku nadbiskupiju u jednu administrativnu cjelinu. Sjedište nadbiskupa je trebalo biti naizmjenično u Baru i u Skadru, ali u stvarnosti nadbiskup je stalno boravio u većem i komfornijem Skadru. Tako se Barska nadbiskupija bez obzira na svoju dugu tradiciju de facto ugasila.

Nakon što je osvojeno Primorje, Cetinje je počelo raditi na obnovi Barske nadbiskupije. S obzirom na otpor Austrougarske, pokušavalo se pregovarati diretno s Vatikanom. Knjaz Nikola se 1878. obratio hrvatskom rodoljubu i poborniku jugoslovenskog zajedništva biskupu Josipu Jurju Štrosmajeru s molbom da se u pregovorima sa Svetom stolicom prihvati uloge posrednika. Papa Lav XIII ispoljavao je interesovanje za slovensku problematiku i razmišljao je, slično kao i Štrosmajer, da bi se vremenom pravoslavlje moglo ujediniti s katoličanstvom u uniju. Knjaz Nikola je htio da se centar jurisdikcije nad crnogorskim katolicima nalazi na teritoriji njegove zemlje, kako bi ograničio potencijalno miješanje Austrougarske. S aspekta Vatikana prijateljski sporazum sa Crnom Gorom predstavljao je prvi pokušaj stvaranja nove vrste koegzistencije koji bi se kasnije mogao primijeniti i na druge pravoslavne države. Crna Gora, kao prva balkanska i prva slovenska zemlja, sklopila je 18. avgusta 1886. konkordat s Vatikanom. Dogovorom je obnovljena samostalna Barska nadbiskupija. Crna Gora je garantovala katolicima slobodu vjeroispovijesti i vjerske prakse; država je trebala održavati katoličke crkve i isplaćivati katoličke sveštenike. Barski nadbiskup je dobio isti položaj kao

cetinjski mitropolit pravoslavne crkve. Nadbiskupa je imenovala rimska kurija (bez spoljnjeg, odnosno austrougarskog uticaja), ali Crnoj Gori je ostavljeno pravo da njegovo imenovanje ograniči. I imenovanje ostalih pripadnika katoličkog klera pretpostavljalo je državnu saglasnost. Konkordat, zajedno s dodatnim dekretima pape Lava XIII iz 1887. i 1890. godine, imao je veliki značaj i s aspekta jezičke politike. Katolički vjernici na crnogorskoj teritoriji kao jedini u oblasti dobili su pravo na obavljanje bogoslužbe na crkvenoslovenskom jeziku i pravo štampanja knjiga glagoljicom. Bez obzira na mali broj katolika, to je za knjaza Nikolu predstavljalo simboličnu pobjedu koja je pojačala nezavisnost zemlje i ograničila mogućnosti miješanja velesila u unutrašnje stvari zemlje preko vjerskih manjina. Istovremeno to je omogućavalo i nacionalnu homogenizaciju i jezičku asimilaciju. Većina katolika na novopripojenim teritorijama govorila je albanski ili je bila bilingvalna. Odnos prema katolicima i konkordat, kao i cijela crnogorska vjerska politika, s aspekta albanskih nacionalnih interesa mogu izgledati dosta problematično. Prvi barski nadbiskup nakon potpisivanja konkordata bio je Šimun Milinović, porijeklom iz Dalmacije. Na tom mjestu je bio sve do smrti 1910. godine. Za njegovog nasljednika imenovan je 1912. godine Nikola Dobrečić, rodom iz Bara, koji je bezrezervno podržavao crnogorsku državnu politiku. Suživot katolika, pravoslavnih i muslimana od 80-ih godina 19. vijeka do Prvog svjetskog rata bio je miran i neproblematičan.

POLOŽAJ PRAVOSLAVNE CRKVE

Nakon Berlinskog kongresa crnogorsko zakonodavstvo regulisalo je i status dominatne pravoslavne crkve. Knjaz Nikola je pravoslavlje velikodušno podržavao što se ispoljavalo izgradnjom novih crkava, manastira i drugih crkvenih zgrada izgrađenih na stotine za vrijeme njegove vladavine. Istovremeno je pravoslavnu hijerarhiju imao čvrsto pod državnom kontrolom, kao što je bilo uobičajeno i u drugim balkanskim zemljama. Crkvena politika činila je integralni dio unutrašnjopolitičke agende i međunarodnih odnosa. Prije Berlinskog kongresa cijela crnogorska teritorija i neke susjedne oblasti spadale su pod jurisdikciju Cetinjske mitropolije. U septembru 1878. knjaz je uz postojeću crnogorsku dao da se osnuje zahumsko-raška eparhija,

koja je prekrivala dio Brda i novooslobođene hercegovačke oblasti. Neadekvatno upotrebljavanje geografskih srednjovjekovnih termina reflektovalo je teritorijalne ambicije knjaza Nikole koji je preko pravoslavne crkve namjeravao širiti svoj uticaj i na oblasti koje još nijesu pripadale Crnoj Gori. Crkveni uticaj na tom prostoru nastojala je steći i Srbija, tako da su se interesi dvije države ukrštali, naročito na prostoru Novopazarskog Sandžaka. Crna Gora je preko pravoslavne crkve nastojala ojačati svoje pozicije i na prostoru današnjeg Kosova. U nekim pitanjima Cetinje i Beograd su uspijevali sarađivati. Obje zemlje su, pored ostalog, bile jednako zainteresovane da značajne pozicije na teritorijama koje su smatrale etnički srpskim zauzimaju južnoslovenski, a ne grčki klirici. Naravno, u personalnim pitanjima crkvene politike Crne Gore i Srbije se nijesu podudarale. Veliki uspjeh crnogorske diplomatije predstavljalo je imenovanje Gavrila Dožića za raško-prizrenskog mitropolita 1911. godine, uprkos neslaganju Srbije. Dožić koji je porijeklom bio iz Donje Morače je zahvaljujući tome, nakon što su u Balkanskim ratovima crnogorska i srpska vojska osvojile „Staru Srbiju", postao pećki mitropolit (nakon Prvog svjetskog rata u ujedinjenoj jugoslovenskoj državi izabran je za patrijarha Srpske pravoslavne crkve).

Pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori su s obzirom na njen osobeni razvoj, veliku povezanost s plemenskom zajednicom i relativnu izolaciju i u 19. vijeku odlikovale mnoge specifičnosti. Tek za vladavine knjaza Nikole crkva se postepeno prilagođava standardima uobičajenim u ostalim pravoslavnim zemljama. Mitropolit Ilarion Roganović je 1865. godine naredio da se pravoslavni sveštenici prestanu brijati (do toga doba su obično nosili brkove kao većina crnogorskih muškaraca). Bile su uvedene i administrativne obaveze (sveštenici nijesu imali običaj da vode evidenciju, uostalom dobar dio ih je bio nepismen). Od 1893. obavezno je i nošenje mantije. Dotad su crnogorski popovi, kao i ostalo stanovništvo, nosili narodnu nošnju. Modernizacija i profesionalizacija crkvene organizacije često je bila odbijana kao uvođenje tuđih novotarija na štetu domaće tradicije što je izazvalo masovno odlaženje iz crkvene službe. Međutim, knjaz koji je htio da se čvrsto odvoje svjetovna i crkvena vlast smatrao je da su reforme nužne.

Ustav iz 1905. godine proglasio je pravoslavlje za državnu religiju, ali je i sve tri vjere označio za ravnopravne. Na osnovu svojih funkcija mitropolit, muftija i nadbiskup postali su virilni poslanici parlamenta i dobijali su istu platu. Sve tri vjere su bile zaštićene. Verbalne uvrede vjere, remećenje obreda i ispoljavanje vjerske netolerancije bili su strogo zabranjeni i kažnjavani. Pravoslavna crkva u crnogorskoj monarhiji je bila autokefalna. Cetinjskog mitropolita kao njenog najvišeg predstavnika imenovao je po svom nahođenju vladar koji je imao i druge ingerencije koje su mu omogućavale efikasnu kontrolu crkve u skladu s državnom politikom. U 40. paragrafu ustava iz 1905. godine pravoslavna crkva u Crnoj Gori je eksplicitno označena kao autokefalna, tj. samostalna i nepodređena nijednoj drugoj crkvi. Kao autokefalna definisana je i u crkvenim statutima i drugim dokumentima kojim je početkom 20. vijeka preciziran njen položaj. Autor većine zakonodavnih akata koji su se odnosili na crkvenu problematiku bio je Nikodim Milaš, zadarski pravoslavni episkop koji je spadao u najveće autoritete u crkvenom pravu. Nema nikakve sumnje da je Pravoslavna crkva u okviru sekularne crnogorske monarhije funkcionisala kao autokefalna. U to vrijeme takav njen status nije bio dovođen u pitanje ni od drugih pravoslavnih crkava. Starija srpska crkvena struktura s kojom je crnogorska pravoslavna crkva dugo održavala odnose, u 18. vijeku se ugasila, a pod jurisdikciju Ruske pravoslavne crkve, uprkos nizu kontakata, crnogorska crkva nikad nije spadala. Tek u vezi s raskolom crkve u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije krajem 20. vijeka počelo je izazivati veću pažnju pitanje osnovanosti korišćenja pojma autokefalnosti s aspekta crkvenih kanona. Prema protivnicima autokefalnosti koji polaze s pozicija koje zauzima Srpska pravoslavna crkva koja pretenduje na crnogorsku teritoriju, nije bila riječ o autokefalnosti u pravom značenju te riječi jer ne postoji dokument da joj je nekad neka nadležna crkvena instanca formalno dodijelila autokefalni status. Taj spor je značajan za razumijevanje savremenih problema crnogorskog društva, međutim krajem 19. i početkom 20. vijeka autokefalnost pravoslavne crkve u Crnoj Gori ni u praksi ni na papiru niko nije osporavao.

MEĐUNARODNI ODNOSI I ŽENIDBENA DIPLOMATIJA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. VIJEKA

Nakon međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu kontakti Crne Gore sa svijetom postaju sve intenzivniji. Od polovine 19. vijeka do Prvog svjetskog rata mala balkanska monarhija je u evropskoj diplomatiji igrala značajniju ulogu nego što bi joj pristajalo prema veličini, broju stanovnika i privrednom značaju. Naime, s obzirom na osjetljivost „Istočnog pitanja" crnogorski konflikti mogli su lako izazvati širi sukob. I u mirnim decenijama nakon Berlinskog kongresa bilo je jasno da Crnogorci ne smatraju da je proces teritorijalnog širenja završen i da, slično kao i drugi balkanski narodi, samo čekaju na povoljnu međunarodnu konstelaciju. Crna Gora je bila sastavni dio šireg srpskog i južnoslovenskog pitanja i uticala je na događanja u susjednim slovenskim oblastima i u sjevernoj Albaniji. Istovremeno, sama je predstavljala tačku ukrštanja interesa velesila. Strani diplomati su na Cetinju skupljali dragocijene informacije, a često su i aktivno pokušavali uticati na knjaževu politiku.

Krajem 70-ih godina 19. vijeka Crna Gora nije bila pripremljena na razvoj uobičajenih diplomatskih odnosa. Od 1874. postojala je kancelarija za međunarodne odnose koju je vodio senator Stanko Radonjić. Glavnu riječ u inostranoj politici imao je knjaz. Odnose s drugim državama zemlja je održavala posredstvom direktne komunikacije između vladara (najčešće s Osmanskim Carstvom, Rusijom, a često i s Habsburškom Monarhijom), preko konzula pojedinih velesila koji su imali svoja sjedišta u Skadru (Britanija, Francuska, Italija) ili u Dubrovniku (Rusija, Pruska), ili eventualno preko kontakata odgovarajućih institucija (npr. između crnogorskog senata i guvernera austrijske Dalmacije). U martu 1879. u novoosnovanom Ministarstvu niklo je samostalno odjeljenje za međunarodne odnose. Tokom prvih godina crnogorska diplomatija je patila od nedostatka kadrova i iskustva. U periodu od 1879. do 1890. vodio ju je i dalje Stanko Radonjić, u periodu od 1890. do 1905. Gavro Vuković, a nakon usvajanja ustava ministri su se mijenjali redovnije. Crnogorci su otvorili samo četiri diplomatske misije na nivou ambasada, uglavnom za vrijeme Prvog svjetskog rata ili neposredno prije njega: u Carigradu (1879–1912), Beogradu (1913), Parizu (1915) i Vašingtonu, odnosno Njujorku (1918). Pored njih postojala su i predstavništva na ni-

žem nivou: stalni konzulati i interesne agencije u Kotoru, Trstu, Skadru i Rimu. S aspekta privrednih odnosa i osiguravanja potreba stanovništva najveću pažnju budili su odnosi s dva susjedna Carstva. Od januara 1903. godine, na osnovu tzv. Nikoljdanskih reformi odobrenih krajem 1902. godine, zemlja je imala uobičajenu vladu sastavljenu od punovažnih ministarstava, uključujući i ministarstvo spoljnih poslova. Takvo institucionalno uređenje ostalo je i nakon usvajanja ustava 1905. godine.

Crna Gora je uobičajene diplomatske odnose uspostavila prvo s Rusijom 1878. godine. Iste godine uspostavila je diplomatske odnose i s Francuskom, a naredne godine i s Velikom Britanijom, Austrougarskom, Osmanskim Carstvom i Italijom. Odnosi s Grčkom oficijelno su uspostavljeni 1881. godine. Krajem 90-ih godina 19. vijeka uz podršku Rusije došlo je do zbližavanja sa Srbijom i Bugarskom. Diplomatski odnosi s Bugarskom uspostavljeni su 1897. godine. Oficijelni odnosi sa Srbijom uspostavljeni su tek 1897. godine, da bi se ubrzo nakon toga opet pogoršali. Od 1899. do 1908. godine mjesto srpskog ambasadora na Cetinju nije popunjeno. Crnogorska ambasada u Beogradu otvorena je tek 1913. godine. Sa Sjedinjenim Američkim Državama diplomatski odnosi su uspostavljeni 1905. godine. Njemačka ima ambasadu na Cetinju od 1906. godine. Tokom prvih godina nakon Berlinskog kongresa jedini stalni predstavnik u zemlji bio je ruski ambasador, ostali predstavnici velesila akreditovani u Crnoj Gori sjedište su imali na osmanskoj teritoriji, uglavnom u Skadru, dok će u crnogorskoj prestonici tek kasnije postepeno otvarati svoje rezidencije. Na početku 20. vijeka nadmetanje velesila ispoljilo se i u izgradnji novih reprezentativnih ambasada koje danas daju specifičnu atmosferu Cetinju. S obzirom na ograničene mogućnosti i potrebe Crna Gora u nekoliko zemalja nije imala recipročna predstavništva. Zaštita crnogorskih interesa i prava crnogorskih građana u većini trećih zemalja rješavani su preko ruskih konzulata. U rijetkim slučajevima Crnogorci su se mogli obratiti i predstavnicima neke druge države. I na međunarodnim kongresima i konferencijama crnogorske interese su zastupale druge države. U pravilu je to bila Rusija (između ostalog na Haškoj mirovnoj konferenciji 1899. godine). Često je u ime Crne Gore međunarodne ugovore potpisivala Austrougarska, naročito u vezi s praktičnim pitanjima higijene, komunikacije, pošte i telegrafa.

U međunarodnim odnosima crnogorske monarhije glavnu ulogu igrao je vladar. I nakon objavljivanja ustava Ministarstvo inostranih poslova moralo je respektovati njegovu volju. Veliki značaj pridavao je ličnim kontaktima i porodičnim vezama. U kontekstu crnogorske diplomatije veliku pažnju privukla je uspješna ženidbena politika knjaza Nikole. Vladarski par imao je dvanaestero djece: tri sina i devet kćerki. Knjaz je starije kćerke poslao u školu u Rusiju nadajući se da bi preko njih mogao uspostaviti dinastičku vezu s Romanovima. Princeza Jelena morala je prijevremeno napustiti Petrograd nakon skandala koji je izazvao dvoboj u kojem je teško ranjen jedan od njenih obožavatelja, Karl Gustav Manerhajm (Carl Gustaf Emil Mannerheim), kasnije feldmaršal i predsjednik Finske. Zbog toga knjaz nije svoje dvije najmlađe kćerke, Vjeru i Kseniju, radije ni slao u Petrograd. Njih dvije se nijesu udavale i od početka 20. vijeka do očeve smrti radile su kao njegove najbliže političke saradnice. Jedna od knjaževih kćerki umrla je kao dijete, druga je u Rusiji podlegla tuberkolozi, dok je ostale uspio dobro udati iako se, ispočetka, dosta brinuo za njihovu budućnost. Naime, njihovo vaspitavanje i reprezentativne potrebe predstavljale su finansijsko opterećenje, a s obzirom na mali značaj Crne Gore početkom 80-ih godina 19. vijeka, strijepio je da za njih neće naći odgovarajuće kandidate. Čak je razmišljao i o tome da kćerke pošalje u manastir, da život provedu kao monahinje.

Prilikom boravka u francuskom banjskom gradu Višiju 1882. godine Petar Karađorđević, pretedent na srpski prijesto u egzilu, zaprosio je princezu Zorku. Knjaz Nikola se našao u nezavidnoj situaciji. Taj brak je mogao ugroziti krhke odnose između Crne Gore i Srbije u kojoj je vladala konkurentska dinastija Obrenovića. Knjaz je srpskom kralju Milanu ponudio da bude kum, ali to ga je uvrijedilo. Umjesto kralja Milana ulogu kuma prihvatio je ruski car Aleksandar III. Svadba princeze Zorke s Petrom Karađorđevićem često se navodi kao potvrda knjaževog političkog kalkulisanja i namjere da dođe do srpskog prijestola. Međutim, inicijator svadbe nije bio knjaz, koji je s pravom strijepio od njenih negativnih političkih posljedica. Ipak, mogućnost da kćerku uda za ozbiljnog i visokorodnog prosca, koji je usto unuk čuvenog junaka Karađorđa kojeg su Crnogorci poštovali, ipak je prevagnula. Brak crnogorske princeze s konkurentskim prijestolonasljednikom zaista je negativno obilježio odnos s obrenovićevskom Srbijom koji je tokom 80-ih

i 90-ih godina 19. vijeka i iz drugih razloga bio pretežno hladan i napet. Petar Karađorđević se nakon svadbe, sa svojom porodicom i najvjernijim pristalicama, nastanio na Cetinju. S aspekta Beograda crnogorski vladar je pružio azil neprijateljskoj političkoj emigraciji. Nakon srpsko-bugarskog rata 1885. godine koji je Srbija izgubila, Petar Karađorđević je planirao da s grupom pristalica napadne Beograd, izazove ustanak i svrgne nepopularnog kralja Milana s prijestola. Detalje konspiracije koja je pripremana nadomak njegove rezidencije, knjazu Nikoli otkrila je austrougarska tajna služba. Knjaz je odlučno natjerao zeta da odustane od svog avanturističkog plana, ali nakon tog incidenta njihov međusobni odnos se ohladio. Kad je princeza Zorka preminula nakon porođaja 1890. godine, Karađorđević i njegove pristalice napustili su Crnu Goru. Knjažev odnos sa srpskim zetom nije bio naročito srdačan ni kad je 1903. nakon ubistva Obrenovića zasjeo na srpski prijesto. Za vrijeme boravka na Cetinju princezi Zorki i Petru Karađorđeviću rodilo se petoro djece, od kojih je troje poživjelo do odraslog doba (Jelena, Đorđe, Aleksandar), uključujući dakle i Aleksandra Karađorđevića (rođ. 1888), budućeg kralja Jugoslavije, koji će trideset godina kasnije svom crnogorskom djedu oduzeti prijesto.

Nakon uspješene posjete Petrogradu 1889. godine knjaz je kćerke Anastaziju (Stanu) i Milicu udao za velike knezove iz porodice Romanov, braću Nikolaja i Petra Nikolajeviča Romanova, sinove velikog kneza Nikolaja, mlađeg brata cara Aleksandra II. Posredstvom svojih petrogradskih rodbinskih veza knjaz je pokušavao uticati na rusku politiku. Anastazija i Milica su funkcionisale kao njegove neformalne ambasadorke u Rusiji. Obje sestre su krajem 19. i početkom 20. vijeka na carskom dvoru imale znatan uticaj. Međutim, Milica koja je jedno vrijeme bila opčinjena mistikom, ezoterijom i okultizmom, u novembru 1905. godine uvela je u najviše dvorske krugove harizmatičnog muškarca koji se zvao Grigorij Raspućin i upoznala ga s carem i caricom. Kasnije, kad je Raspućin stekao uticaj nad neuravnoteženom caricom Aleksandrom, Milica će uzalud pokušavati da ga odvoji od nje, što neće uspjeti, ali će zbog toga obje sestre pasti u nemilost. Krajem vladavine Romanova njihov odnos s ruskim vladarskim parom nije više bio dobar kao ranije. Anastazija i Milica preživjele su rusku revoluciju i posljednje godine života provele u egzilu (Anastazija je umrla 1935. godine u Francuskoj, a Milica 1951. godine u Egiptu).

Knjaz Nikola se prvobitno nadao da će kćerku Jelenu udati za mladog carevića Nikolaja koji će kasnije, kako se pokazalo, biti posljednji ruski car. Međutim, s obzirom na skandalozne okolnosti njenog odlaska iz Petrograda, ta nada se ugasila. I uprkos tome svadba četvrte kćerke predstavljala je najveći uspjeh njegove ženidbene politike. Jelenu je zaprosio italijanski prijestolonasljednik i kasniji kralj Viktor Emanuel III. Priča se da je italijanska kraljevska porodica od braka ne baš stasitog nasljednika s crnogorskom ljepoticom očekivala poboljšanje nedovoljno atraktivne porodične fizionomije. Naravno, ne treba zanemariti ni rast italijanskog interesa za Balkan, ni geopolitičko nadmetanje Rima i Beča. Svadba je bila na Cetinju 1896. godine i najavila je povećavanje italijanskog privrednog i političkog interesovanja za malu slovensku zemlju sa suprotne strane Jadrana. U Italiju je buduća kraljica Elena došla već kao katolkinja – konvertirala je tokom plovidbe između Bara i Barija da bi zadovoljila italijanske zahtjeve, a da napuštanjem rodne vjere ne bi oskrnavila crnogorsku zemlju. Kao kraljica, Jelena je u Italiji decenijama bila vrlo popularna, naročito zbog svojih dobrotvornih aktivnosti. Slično kao i njene sestre u Petrogradu, posredovala je u neuobičajenom kontaktu s italijanskim dvorom. Ipak uticaj rodbinskih veza između vladarskih porodica na ukupnu politiku Italije prema Balkanu, a naročito prema Južnim Slovenima, prije svega za vrijeme Prvog svjetskog rata i neposredno nakon njegovog završetka, ne treba precjenjivati. Preostala princeza, Ana, udala se za njemačkog plemića Franca Jozefa fon Batenberga (Franz Joseph von Battenberg) čiji je brat nakon Berlinskog kongresa bio prvi knez Bugarske. Porodica Petrović Njegoš preko Batenberga došla je u srodstvo i s britanskom kraljevskom porodicom.

Kćerke knjaza Nikole su svojim političkim sposobnostima, diplomatskim taktom i karakterom – prema svjedočanstvima savremenika i ocjenama istoričara – prevazilazile njegova tri sina. Za nasljednika je pripreman prvorođeni Danilo (1871–1939) koji je završio rusku vojnu školu. Oženio se 1899. godine. Žena mu je bila iz njemačke dinastije Meklenburg-Štrelic (Mecklenburg-Strelitz). Konvertirala je na pravoslavlje i uzela ime Milica Juta (Jutta). Njena porodica je bila u rodbinskim odnosima s ruskim carskim dvorom. Njihov brak je ostao bez potomaka. Princ Danilo je živio bezbrižnim, građanskim životom. Volio je kulturu njemačkog govornog područja i najradije je boravio u inostran-

stvu. Ispoljavao je određene liberalne tendencije (početkom 20. vijeka nagovarao je oca da podrži usvajanje ustava). Smatran je za austrofila i germanofila. Nezainteresovanost prijestolonasljednika za politiku predstavljala je knjaževo životno razočarenje. Za razliku od prijestolonasljednika Danila, princ Mirko je imao političke ambicije, ali kao drugorođeni nije mogao biti nasljednik. Zato je više puta pokazao da bi bio spreman da zasjedne na neki drugi balkanski prijesto. Nadao se da bi u slučaju odstranjivanja dinastije Obrenovića mogao postati vladar Srbije. Godine 1902. oženio je Nataliju Konstantinović, pripadnicu sporedne grane porodice Obrenović, koja je zbog nesuglasica sa srpskim kraljem Aleksandrem Obrenovićem otišla u egzil. O princu Mirku se govorilo i kao o mogućem kandidatu za funkciju guvernera osmanske Makedonije ili Albanije, u slučaju da dobiju autonomiju, što se nije dogodilo. S ocem je često imao nesporazume lične prirode. Otac ga je čak neko vrijeme držao u podgoričkom dvorcu Kruševac u kućnom pritvoru. Ti nesporazumi, uprkos ondašnjim špekulacijama, nijesu imali političku dimenziju. Princ Mirko je živio boemskim životom i njegove brojne ljubavne avanture bile su česta tema strane štampe i štetila su renomeu dinastije. Bio je muzički talentovan, a muzičko obrazovanje stekao je kod češkog kompozitora i pedagoga Roberta Tolingera (Tollinger) koji je radio za crnogorski dvor. Princ je komponovao veći broj marševa, valcera, a komponovo je i muziku za očeve pozorišne komade. Njegove kompozicije izvođene su i u inostranstvu. Pred Prvi svjetski rat obolio je od tuberkoloze kojoj je 1918. podlegao. Princ Mirko je imao nekoliko muških potomaka, ali većina njih preminula je još u djetinjstvu (sadašnji predstavnici dinastije Petrović Njegoš su potomci njegovog sina Mihaila, rođenog 1908. godine, koji je kao jedini doživio zreli vijek). Najmlađi princ Petar, veliki knez zahumski (1889–1932), koji je studij završio u Hajdelbergu, za politiku i vojsku je bio još manje zainteresovan od princa Danila. U crnogorskoj istoriji nije ostavio mnogo traga. Istoriografija uglavnom prihvata ondašnje fatalističko obrazloženje da „sa sinovima Nikola nije imao sreće". Upoređujući karaktere i političke sposobnosti vladarevih potomaka oba pola, moglo bi se zaključiti da je na razmaženost, labilnost i političku flegmatičnosti sinova, loš uticaj imao i različit pristup u vaspitavanju u odnosu na onaj prema kćerkama.

CRNOGORSKI ODNOSI S RUSIJOM ZA KNJAZA NIKOLE

Knjaz Nikola se u spoljnoj politici orijentisao prije svega na Rusiju. Ubrzo je uspio prevazići nepovjerenje koje je kod dijela ruske diplomatije izazvao profrancuski kurs Cetinja iz druge polovine 50-ih i prve polovine 60-ih godina 19. vijeka. Tokom posjete Petrogradu krajem 1868. i početkom 1869. godine, car Aleksandar II je kod njega pobudio dojam da ga smatra za glavnog ruskog saveznika na Balkanu. Tom prilikom car je knjazu poklonio navodnu „sablju kralja Milutina Nemanjića", čime je simbolično dao do znanja da Rusija u crnogorskom vladaru vidi glavnog predstavnika srpskog pokreta za oslobođenje. Knjaz Nikola je taj privilegovani položaj, s obzirom na pretežno austrofilski kurs Srbije za dinastije Obrenovića, imao sve do početka 20. vijeka. Dugotrajna pozicija favorita ruske spoljne politike stimulisala je njegove snove o tome da bi jednog dana on sâm, ili neko od njegovih potomaka, mogao zasjesti i na srpski prijesto ili na prijesto buduće obnovljene i ujedinjene srpske carevine. Četvrt vijeka od Berlinskog kongresa do nastupa dinastije Karađorđevića na srpski prijesto 1903. godine predstavlja vrhunac i naizgled najidiličniji period crnogorsko-ruskih odnosa. Pored jasnog i trajnog proruskog stava knjaza Nikole i proaustrijskog kursa obrenovićevske Srbije, na to je polovinom 80-ih godina dodatno uticalo i zahlađenje rusko-bugarskih odnosa. U poređenju s ostalim državama u regiji Crna Gora je zaista predstavljala najpouzdanijeg ruskog saveznika u jugoistočnoj Evropi. Simboličnu kulminaciju neuobičajenih odnosa donijela je 1889. godina. „Za zdravlje knjaza Nikole, jedinog iskrenog i vjernog prijatelja Rusije!", proglasio je u zdravici, prilikom posjete crnogorskog vladara u Petrogradu, car Aleksandar III. Njegove riječi su imale veliki odjek u evropskoj štampi i u diplomatskim krugovima. Iste godine princeze Anastazija (Stana) i Milica vjerile su se za velike knezove iz porodice Romanov, Rusija je Crnoj Gori oprostila sve dugove i udvostručila joj redovnu godišnju pomoć.

Ruski prilozi u novcu krajem 19. i početkom 20. vijeka činili su jedan od glavnih stubova crnogorskog državnog budžeta. Nijesu sačuvani podaci kolika je bila ukupna ruska pomoć jer je to djelimično bila tajna. Do 1889. godine javna subvencija činila je 46 hiljada rubalja, poslije

100 hiljada, da bi nakon 1903. iznosila 500 hiljada rubalja. Uz paušalnu subvenciju čija visina je svake godine bila objelodanjena, Petrograd je davao i druge doprinose za rad konkretnih institucija. U prvom redu za potrebe dvora i ličnu knjaževu apanažu. Rusija je dugotrajno donirala i crnogorsku armiju, ministarstvo finansija, nekoliko obrazovnih institucija, pravoslavnu crkvu i cetinjsku bolnicu, pružala je zemlji pomoć u namirnicama, a administraciji je novac posuđivan pod povoljnim uslovima i opraštani su dugovi. Od 1896. godine Rusija je redovno davala novac za izdržavanje stalne vojske koja je trebala djelimično zamijeniti dotadašnju narodnu miliciju. Rusija je 1896. godine crnogorskoj vojsci zvanično dala 82 hiljade, a 1903. već 330 hiljada rubalja. Ni materijalna pomoć nije bila zanemarljiva. U periodu od 1895. do 1905. godine, u kojem na Balkanu nije prijetio nikakav veći oružani sukob, Rusija je crnogorskoj vojsci poklonila 60 hiljada pušaka, 25 hiljada revolvera i 26 miliona metaka. Za svestranu pomoć od strane Petrograda, Crna Gora se u međunarodnim odnosima morala podređivati željama ruske diplomatije. U evropskim diplomatskim krugovima crnogorskog vladara su nazivali „sjenom ruskog cara na Balkanu". Idealistička rusofilija koja je odlikovala Crnogorce bila je povezana s finansijskom i političkom zavisnošću male zemlje od džinovskog saveznika s istoka. Knjaz Nikola je bio svjestan da ta zavisnost često limitira zemlju i da se negativno odražava na odnose s drugim državama, naročito s Austrougarskom, ali razvoj zemlje nije bio takav da bi državni aparat mogao funkcionisati bez ruske pomoći.

Najsrdačniji odnosi s Rusijom bili su za života cara Aleksandra III koji je prema vladarskoj porodici na čelu s knjazom Nikolom ispoljavao istinsku naklonost. Neuobičajeni nivo održao se i tokom prve decenije nakon njegove smrti. U drugoj polovini 90-ih godina 19. vijeka Rusija je podsticala uzajamno zbližavanje Crne Gore, Srbije i Bugarske, što je povoljno uticalo na privremeno poboljšanje crnogorsko-srpskih odnosa. Odnosi s Rusijom se od početka 20. vijeka zbog niza razloga počinju komplikovati, iako nikad neće biti ozbiljno poremećeni. Do Prvog svjetskog rata Rusija će u crnogorskim očima biti najbitniji saveznik. Nakon smaknuća proaustrijskih Obrenovića 1903. godine, na srpski prijesto je nastupila dinastija Karađorđević koja se profilisala kao rusofilska. Odnosi između Petrograda i Cetinja izgubili su dotadašnju ekskluzivnost.

Crna Gora je i dalje u ruskoj balkanskoj politici igrala značajnu ulogu, naročito s obzirom na svoj vojni potencijal, ali politički ciljevi Cetinja nijesu više bili podržavani kao ranije. Ni odnosi knjaza Nikole s carem Nikolajem II nijesu dosezali onaj srdačni nivo kao s njegovim prethodnicima. Krajem 19. i početkom 20. vijeka crnogorski vladar se ruskoj diplomatiji sve češće počinje činiti kao neiskren, nepouzdan i prevrtljiv saveznik. Takva percepcija bila je povezana s činjenicom da se u tom periodu pojačao intenzitet crnogorskih odnosa s Italijom i Austrougarskom, što je bilo povezano s novom fazom modernizacije zemlje i prodiranjem austrougarskog i italijanskog kapitala, što se neizbježno moralo odraziti na crnogorsku spoljnu politiku. S rastom uticaja ove dvije velesile Rusija je pokušavala održati ravnotežu ne sa svojim investicijama u privrednoj sferi, već povećanjem subvencija za crnogorski državni aparat i vojsku. Međutim, kriza u Rusiji nakon izgubljenog rata s Japanom i revolucionarnih događanja iz 1905. godine vodila je daljem smanjivanju njenog uticaja. U periodu od 1904. do 1907. godine Crna Gora se više posvetila poboljšavanju odnosa s Italijom i Austrougarskom. Pored privrednih razloga, alternativa je tražena u periodu kad se međunarodna situacija na Balkanu i unutrašnjopolitička situacija u Crnoj Gori počinju sve više komplikovati. Međutim, rusko-japanski rat je kod Crnogoraca izazvao masovnu solidarnost. Knjaz je Rusiji ponudio učešće crnogorskog vojnog kontingenta u borbama na Dalekom istoku, ali iz logističkih razloga Petrograd je ovu zvaničnu inicijativu savezničkog dvora i spontane ponude običnih Crnogoraca morao ljubazno odbiti. Ipak, stotine crnogorskih dobrovoljaca iz redova oficira, ljekara i običnih vojnika došle su do ruske armije i aktivno učestvovale u rusko-japanskom ratu. Reminiscencije na tadašnju solidarnost s Rusijom i učešće brojnih Crnogoraca u borbama na Dalekom istoku dovele su do nastanka do sada raširenog mita da je Crna Gora objavila rat Japanu, ali da, za razliku od Rusije, nikad nije sklopila mir.

U posljednjoj deceniji prije Prvog svjetskog rata Rusija je još uvijek bila zainteresovana za crnogorski vojni potencijal i prema knjazu se odnosila prijateljski, međutim znatno veći značaj je pridavala odnosima sa Srbijom. I crnogorska politička elita se prema Rusiji ponašala u skladu s dugotrajnom savezničkom tradicijom, ali se u stvarnom političkom životu rukovodila sopstvenim interesima. Vrijeme ekskluzivnih i na-

izgled idiličnih odnosa iz posljednje decenije 19. vijeka je prošlo, ali to nije ništa promijenilo na iskrenom rusofilstvu većeg dijela crnogorskog stanovništva. Te osjećaje najbolje je sažimala izreka koju su Crnogorci rado koristili kao odgovor na pitanja stranaca o broju stanovnika njihove male kraljevine: „Nas i Rusa – 200 miliona!"

ODNOSI S OSMANSKIM I HABSBURŠKIM CARSTVOM

I odnosi s Osmanskim Carstvom spadali su među prioritete crnogorske diplomatije. Bez obzira na nesporazume oko konačnog oblika granica, redovni diplomatski odnosi uspostavljeni su još 1879. godine. Ispočetka su bili opterećeni posljedicama prethodnog rata i neriješenim problemima. Onda je 1883. godine knjaz Nikola otišao u prvu oficijelnu posjetu Carigradu. Sultan Abdul Hamid je s njim uspostavio srdačan lični odnos, obasuo ga je brojnim darovima, čak mu je poklonio i dvorac Emirgijan na obali Bosfora koji je bio veći i luksuzniji od bilo koje knjaževe rezidencije u otadžbini. Ta posjeta predstavljala je prekretnicu i signalizirala je definitivnu normalizaciju međudržavnih odnosa pa je doprinijela i opadanju napetosti u suživotu muslimana i pravoslavne većine unutar crnogorskih granica. U jednako prijateljskom duhu protekla je i druga knjaževa posjeta osmanskoj prijestonici 1899. godine.

Nakon Berlinskog kongresa Crna Gora se makar formalno morala početi ponašati kao regularna država, a ne kao permanentno žarište ustaničkih pokreta. Normalizacija odnosa s Osmanskim Carstvom, s obzirom na dugu tradiciju četovanja preko granica, nije prošla bez unutrašnjih turbulencija. Politička elita na čelu s knjazom uspjela je suzbiti pohode na tursku teritoriju. Dio stanovništva je time ostao bez dodatnih prihoda koji su imali veliki značaj naročito u nerodnim godinama. Tako je uspostavljanje čvrstih granica u nekim oblastima dovelo do pogoršanja životnih uslova i podsticalo iseljavanje u inostranstvo. Oružani pohodi preko granice i podrška ustaničkih pokreta na osmanskoj teritoriji predstavljali su cijeli niz decenija jednu od konstanti crnogorske politike prema susjednim oblastima. Mnoge od cijenjenih plemenskih vođa – kojima su pripadali i najveći junaci iz protivturskih ratova kao što su Marko Miljanov Popović, Jole Piletić i Peko Pavlović – nijesu se mogli

pomiriti s novom politikom pa su dolazili u sukob s knjazom, zbog čega su tokom 80-ih godina 19. vijeka bili, jedan za drugim, postepeno lišavani svojih funkcija. Težnja da se suzbiju tradicionalne norme ponašanja nije prošla bez potresa, ali ukupno gledajući protekla je uspješno. U Skadru je 1893. ponovo otvoreno stalno crnogorsko predstavništvo. Od kraja 90-ih godina 19. vijeka građani Osmanskoga Carstva imali su pravo da se naoružani slobodno kreću po crnogorskoj teritoriji. Tokom tri mirne decenije krajem 19. i početkom 20. vijeka Crna Gora je s Osmanskim Carstvom sklopila niz sporazuma o spornim graničnim pitanjima, regulaciji imovinsko-pravnih odnosa i suzbijanju krvne osvete. Tokom tog perioda održani su brojni sastanci i uspostavljeno je nekoliko bilateralnih komisija koje su često zajednički radile i po nekoliko godina. Međudržavni odnosi, od početka 80-ih godina 19. vijeka pa do Balkanskih ratova, bili su korektni. U tom periodu je crnogorska vlada više puta posuđivala novac od turskih banaka, a kao garanta je imala osmansku vladu. Crnogorski građani su često dugotrajno bili zapošljeni na osmanskoj teritoriji, naročito u Carigradu, Aleksandriji, u nedalekom Skadru i drugim gradovima. Međutim, teritorijalna ekspanzija na račun Osmanskoga Carstva i dalje je predstavljala dugotrajni cilj crnogorske političke elite. Trenutne granice i dobri odnosi s Turskom smatrani su samo za prelazni period. Neki planovi za širenje crnogorskog uticaja nijesu nužno bili ni uslovljeni oružanim sukobom. Knjaz Nikola se između ostalog bavio mišlju da bi mogao postati upravnik autonomne Albanije koja bi formalno ostala u sastavu Osmanskoga Carstva. Ipak, uopšte gledano, Crnogorci su računali s tim da će jednom, kad budu povoljne okolnosti, ponovo krenuti u rat protiv Turaka.

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, Crna Gora je graničila s Austrougarskom ne samo u Primorju već i na sjeveru i sjeveroistoku. Austrijanci su 1879. razmjestili svoje garnizone i na sjevernom dijelu Novopazarskog Sandžaka. U periodu između Berlinskog kongresa i početka Prvog svjetskog rata Crnogorci su se morali suočiti s izrazito većim političkim i privrednim interesovanjem Habsburškoga Carstva za Balkan nego ranije. Beč je pokušavao neutralisati crnogorski uticaj na susjedno južnoslovensko stanovništvo i bio je protiv daljeg teritorijalnog širenja Crne Gore. Politički i privredno pokušavao ju je vezati uz sebe. Glavni razlog za takav stav bile su bojazni od destruktivnog

uticaja „panslavizma“ na stabilnost multinacionalnoga Habsburškoga Carstva, kao i strijepnje od konkurentskog nadmetanja s Rusijom koja je opravdano bila smatrana glavnim patronom Cetinja u međunarodnim odnosima. Još na Berlinskom kongresu austrougarska diplomatija je uspjela redukovati teritoriju koju je crnogorska vojska osvojila, kao i crnogorski suverenitet u Primorju. Crna Gora nije mogla sebi dozvoliti da uđe u sukob s moćnim srednjoevropskim Carstvom.

Austrougarska je uspostavila oficijelne diplomatske odnose s Cetinjem u februaru 1879. godine. Veze sa susjednim Carstvom, bez obzira na periodične probleme u političkim odnosima i raspoloženje crnogorske javnosti, na svim nivoima su bile vrlo intenzivne. Kad je riječ o praktičnim pitanjima, predstavništva dvije zemlje u pograničju su redovno komunicirala i sarađivala. Knjaz Nikola je održavao stalne kontakte s najvišim austrougarskim predstavnicima, redovno je putovao u zvanične posjete u Beč i često se srijetao s carem Franjom Josipom I. Činjenica da je ponosna slovenska monarhija funkcionisala kao satelitska oblast na periferiji austrougarskog ekonomskog prostora bacala je sjenu na pompezno demonstrirane političke i vojne veze s Rusijom. Habsburško Carstvo je bilo najznačajniji privredni partner Crne Gore. Izvoz zemlje je zavisio od austrougarskog tržišta, s obzirom na nerazvijenost većine privrednih grana uvoz iz Austougarske bio je permanentno i znatno veći od izvoza. Ubrzo nakon Berlinskog kongresa crnogorska vlada se počela zaduživati u austrougarskim bankama. U periodu od 1878. do 1881. u više navrata uzimala je kredit iz banaka u Beču i Trstu. Još od 1881. Crna Gora je bila dužna Austrougarskoj dva miliona zlatnika, a pri tome godišnji državni budžet je imala oko 700 hiljada. Crnogorski dug je 1889. godine još uvijek bio dva miliona, s tim da je državni budžet porastao na 800 hiljada. Tokom narednih godina dug je porastao. Crnogorska država nije uspijevala iz sopstvenih izvora pokriti rastuće potrebe i stabilizovati državne finansije. Godine 1900. dug je već iznosio 4,5 miliona zlatnika, dok je državni budžet bio oko 930 hiljada. Posljednji veliki kredit od Beča crnogorska vlada je uzela 1911. godine (zahvaljujući kojem je uspjela finansirati troškove vezane za Balkanske ratove iz 1912. i 1913. godine). Privredna zavisnost i zaduženost neminovno su uticale na to da politika prema susjednom carstvu bude umjerena. Stvarnost je nalagala da se održavaju korektni odnosi, ali cr-

nogorski predstavnici su prema austrougarskim inicijativama koje su zemlju trebale još čvršće uvući u habsburšku interesnu sferu pristupali s velikim oprezom i nepovjerenjem. Ni jednu od faza crnogorske politike od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata ne bismo mogli označiti za austrofilsku.

Na najvišem nivou u odnosima između vladara nikad nije došlo do otvorenog neslaganja. Uprkos svim peripetijama car Franjo Josip I i knjaz Nikola su javno održavali srdačne odnose. Međutim, veći dio predstavnika austrougarske diplomatije, naročito ambasadori na Cetinju i pojedini ministri spoljnih poslova s kojima su Crnogorci najčešće bili u kontaktu, svojim ponašanjem nijesu doprinosili omiljenosti svoga Carstva kod crnogorskog stanovništva. I njemački diplomati imali su utisak da se njihovi austrougarski saveznici prema predstavnicima male zemlje ponašaju nepotrebno arogantno. Međusobne odnose periodično je narušavala i crnogorska strana, naročito knjaz koji se znao ponašati kao samopouzdani intrigant i manipulator. Bez ikakvih skrupula je – kad bi pretpostavljao da to može koristiti njegovim interesima – znao štampi trećih zemalja otkriti i najtajnije detalje konverzacije s austrougarskim diplomatama. Knjaz je takođe provocirao i otkrivao nesporazume između Austrougarske i Italije, čiji su odnosi u okviru Trojnog saveza često bili napeti. Zato je Crna Gora uoči Prvog svjetskog rata bila smatrana za nepredvidivu državu koja lako može izazvati međunarodnu krizu ili oružani sukob s nesagledivim posljedicama.

ODNOSI SA SRBIJOM OD BERLINSKOG KONGRESA DO USVAJANJA USTAVA

Nakon Berlinskog kongresa Crnu Goru je od Srbije dijelila teritorija tzv. Novopazarskog Sandžaka koji je pripadao Osmanskome Carstvu, a čiji sjeverni dio je, štaviše, vojno kontrolisala Austrougarska. Međusobni odnosi dviju južnoslovenskih država u 25 godina koje su uslijedile nakon Berlinskog kongresa nijesu baš bili ni intenzivni ni srdačni. Periode zbližavanja smjenjivali su periodi zahlađivanja odnosa, pa čak i napetosti i otvorenog neprijateljstva. Takve oscilacije u odnosima izazivale su prije svega promjene unutrašnjopolitičke situacije i spoljnopolitičke orijentacije Srbije, u kojoj su se na vlasti mijenjale sasvim

različite političke grupe i u kojoj je dolazilo i do promjena dinastija na prijestolu. Crna Gora je bila znatno stabilnija, političko nadmetanje u pravom značenju te riječi u njoj nije ni postojalo i svu vlast u rukama je imao knjaz Nikola, što je za posljedicu imalo veći kontinuitet u spoljnoj politici. Periodičnim krizama srpsko-crnogorskih odnosa doprinosio je i dinastijski rivalitet između porodice Petrović Njegoš, s jedne, i porodice Obrenović, odnosno Karađorđević, s druge strane. Ključnu ulogu igrala je od 1903. godine i njihova različita spoljnopolitička orijentacija. Za vladavine dinastije Obrenovića, Srbija je bila orijentisana na Austrougarsku, dok je Crna Gora preferirala Rusiju. Velesile koje su na balkanskom prostoru konkurisale jedna drugoj, često su i same aktivno doprinosile pogoršavanju odnosa između njihovih štićeničkih država. Knjaz Nikola je permanentno pokušavao da stekne politički i simbolički primat u okviru srpskog i južnoslovenskog prostora. Predstavljao se kao vladar zemlje s dužom, bogatijom i slavnijom istorijom otpora Turcima, zemlje koja je sopstvenim snagama uspjela izboriti nezavisnost prije Srbije. Crnogorske elite pod njegovim vođstvom apelovale su na populističke, nacionalističke i romantične tendencije južnoslovenske javnosti. Obrenoviće i njihove simpatizere su po potrebi označavali za nepatriote, neborbene, kompromitovane i otuđene od naroda. „Junačka" Crna Gora pod vođstvom „knjaza-pjesnika", pobjednica ratova za narodno oslobođenje i miljenica ruskog dvora je po takvom viđenju stvari predstavljala suprotnost tadašnjoj Srbiji.

Planirano teritorijalno širenje tokom 70-ih godina podsticalo je saradnju između Cetinja i Beograda, ali austrougarska okupacija je donijela kraj njihovim teritorijalnim pretenzijama prema Bosni i Hercegovini. Prvih poratnih godina obje države su se topile u sopstvenim problemima. Nakon što se Srbija 1882. proglasila za kraljevinu, u posjetu na Cetinje došao je predsjednik srpskog parlamenta Milan Aberdar koji je pokušao otvoriti novu fazu saradnje. Nakon suzbijanja tzv. Timočkog ustanka iz 1883. godine i privremenog poraza Radikalne stranke koju je odlikovao proruski stav, u Srbiji su vladali predstavnici austrofilske orijentacije. Iste godine došlo je do velikog pogoršanja u odnosima između vladarskih porodica Obrenović i Petrović Njegoš zbog svadbe najstarije knjaževe kćerke Zorice s Petrom Karađorđevićem, konkurentskim pretendentom na srpski prijesto. Kralj Milan Obrenović je taj akt smatrao

za direktni napad na svoju dinastiju i pokušaj miješanja Crne Gore u unutrašnje stvari Srbije. Povezivanje Petrovića Njegoša s Karađorđevićima je vidio kao njihovu zajedničku pripremu za svrgavanje njegove porodice sa srpskog prijestola. Dinastički rivalitet i obostrana sumnjičavost, koje su se polovinom 80-ih godina 19. vijeka produbili, odgovarali su – po geslu podijeli pa vladaj – austrougarskim interesima.

Godine 1889. kralj Milan je abdicirao u korist svog maloljetnog sina Aleksandra. Dio vlasti su preuzeli i opozicijski radikali koji su dominirali na srpskoj političkoj sceni sve do stupanja novog vladara na prijesto 1893. godine. To je dovelo do određenog poboljšanja odnosa s Cetinjem. Obje zemlje su počele koordinisati svoju crkvenu politiku prema osmanskim oblastima Balkana. Srpski i crnogorski predstavnici, između ostalog, vršili su pritisak na Portu da ubuduće na značajno mjesto raško-prizrenskog mitropolita imenuje isključivo Srbe, a ne predstavnike pravoslavnog klera grčke narodnosti kao dotad. Godine 1893. u Srbiji je došlo do prevrata i povratka na proaustrijski kurs. Uprkos tome Aleksandar Obrenović je tokom prvih godina svoje vladavine ispoljavao mnogo veću naklonost prema Crnoj Gori nego njegov otac. Godine 1895. na vlast dolazi nova vlada Stojana Novakovića koja je opet usmjerila kurs srpske diplomatije prema Petrogradu i koja je takođe pokušavala poboljšati odnose s Cetinjem.

Tokom druge polovine 90-ih ruska diplomatija je podsticala zbližavanje Srbije, Crne Gore i Bugarske. Knjaz Nikola je 1896. prvi put oficijelno posjetio Beograd. To je bio prvi zvanični susret vladara ove dvije države. Pregovarali su prije svega o podjeli sfera uticaja u slučaju daljeg dijeljenja osmanskih posjeda na Balkanu. Crnogorski teritorijalni ciljevi bili su maksimalistički: knjaz je zahtijevao sjevernu Albaniju sve do Drača i rijeke Škumbe (Shkumbini), zapadni dio Makedonije s Ohridom i veći dio Stare Srbije (Kosova i Metohije) uključujući gradove Peć, Đakovicu i Prizren. Kamen spoticanja predstavljao je prije svega Prizren koji je kao nekad glavni grad srednjovjekovne srpske carevine imao veliki simbolički značaj. Knjaževa posjeta Beogradu naizgled je kod običnog naroda ostavljala utisak bratimljenja dvije „srpske države", međutim tokom nje nije potpisan nijedan sporazum, pa čak nije došlo ni do neformalnog približavanja stavova dvije strane.

U aprilu 1897. između Srbije i Crne Gore prvi put su uspostavljeni redovni diplomatski odnosi i na Cetinju je otvorena srpska ambasada. U maju iste godine glavni crnogorski grad posjetio je srpski kralj. Istovremeno na Cetinje je došla i srpska delegacija pod vođstvom premijera Đorđa Simića koja je pregovarala s crnogorskim predstavnicima o podjeli sfera uticaja „u slučaju raspada turske Imperije". Vlada radikala Simića bila je voljna da izađe u susret crnogorskim aspiracijama u zamjenu za podršku Cetinja na prostoru Makedonije. Obje strane su najveći značaj pridavale dogovoru o podjeli oblasti koje su imale veliki istorijsko-simbolični značaj. Svaka od država je trebala dobiti po jedan od dva glavna grada carstva Nemanjića (Crna Gora Prizren, a Srbija Skoplje). Crna Gora je uz to trebala dobiti Peć, tradicionalno sjedište glave srpske pravoslavne crkve. Međutim, kralj Aleksandar je odbio da potpiše dogovor. Plašio se da bi prepuštanje jednog od glavnih gradova srednjovjekovnog carstva i starog centra pravoslavne crkve samo podstaknulo teritorijalni i politički apetit knjaza na njihovu štetu. Odbio je i knjažev zahtjev da katolici na teritoriji Srbije budu podređeni barskom nadbiskupu. Kralj Aleksandar je optužio predstavnike svoje vlade da su na Cetinju radili protiv interesa dinastije Obrenović. Vladarevo nezadovoljstvo je na kraju dovelo do pada Simićeve vlade.

Krajem 90-ih godina 19. vijeka u Srbiju se vratio svrgnuti kralj Milan na koga je 1899. neuspješno izvršen atentat. Bivši vladar je bio ubijeđen da iza pokušaja atentata stoje Rusija i njeni balkanski saveznici. Po njegovom mišljenju Petrograd mu se pokušavao osvetiti zbog njegove proaustrijske politike posredstvom crnogorske dijaspore nastanjene u Bugarskoj. U reakciji na atentat u Srbiji se rasplamsao teror protiv stvarnih i tobožnjih političkih protivnika dinastije Obrenović, prije svega protiv predstavnika Radikalne stranke, ali i Crnogoraca koji su živjeli u Srbiji. Došlo je do masovnog protjerivanja Crnogoraca iz zemlje, iako su se neki od njih tu nastanili i prije više decenija. Mnogi su zbog svog porijekla otpušteni s posla i policijski praćeni, a stanovnicima Crne Gore je zabranjeno da putuju u Srbiju. Vodeći predstavnik Srpske radikalne stranke Ranko Tajsić, koji je bio sumnjičen za učešće u atentatu, emigrirao je u Crnu Goru. Kad je crnogorska strana odbila da ga izruči, Beograd je opozvao svog ambasadora i prekinuo diplomatske odnose. Kralj Aleksandar se protiv očeve volje 1900. oženio Dragom Mašin,

udovicom češkog inženjera, oca je istjerao iz Srbije i počeo je raditi na poboljšavanju odnosa s Rusijom. Novi premijer postao je Mihailo Vujić, ekonomista i predstavnik Radikalne stranke koji je u periodu crnogorsko-srpskog zbližavanja obavljao funkciju ministra spoljnih poslova. Zahvaljujući njegovoj vladi 1902. godine obnovljeni su diplomatski odnosi.

U periodu crnogorsko-srpskog zbližavanja krajem 90-ih godina 19. vijeka razmišljalo se o uspostavljanju dinastičkih veza. Vlada Đorđa Simića i kraljeva majka Natalija htjele su da kralj Aleksandar zaprosi crnogorsku princezu Kseniju. Obrenovići dotad, za razliku od Petrovića Njegoša koji su dinastički bili povezani s više evropskih vladarskih porodica, takve rodbinske veze nijesu imali. Međutim, prilikom posjete Cetinju Aleksandru se tad šesnaestogodišnja princeza nije baš svidjela. Do uspostavljanja rodbinskih veza između Petrovića i Obrenovića, ipak će doći. Godine 1902. crnogorski princ Mirko oženio je Nataliju Konstantinović koja je bila iz grane porodice Obrenovića koja je zbog ličnih nesporazuma s vladarom napustila Srbiju i živjela u emigraciji u Trstu. I ta svadba, slično kao i svojevremeno svadba princeze Zorke s Petrom Karađorđevićem, u Beogradu je izazvala dosta zlovolje i negodovanja.

U maju 1903. u Beogradu je izvršen vojni prevrat prilikom kojeg je brutalno ubijen kraljevski par, čime je dinastija Obrenović izumrla. Knjaz je pretpostavljao da bi u takvoj situaciji personalna unija Crne Gore i Srbije pod njegovim vođstvom bila idealno rješenje, ali je bio svjestan da bi velesile stavile veto na takvo rješenje. Njegova kandidatura nije imala dovoljnu podršku ni u samoj Srbiji. Za novog srpskog vladara izabran je Petar Karađorđević. Knjaz je ispočetka vjerovao da dolazak Karađorđevića na prijesto i udaljavanje srpske spoljne politike od Austrougarske, najavljuju novu eru u odnosima između Cetinja i Beograda. Uprkos prvobitnim očekivanjima odnosi Crne Gore i Srbije se nakon 1903. godine počinju komplikovati i tokom narednih godina će se neprestano pogoršavati. Nakon dolaska nove dinastije Srbija je svoju spoljnu politiku preorijentisala na Rusiju. Crna Gora je zbog toga izgubila privilegovanu poziciju glavnog ruskog saveznika na Balkanu. Novi srpski režim – liberalno-konstituciona monarhija, za razliku od stanja u Crnoj Gori, omogućavao je veću slobodu štampe. Još 1904. godine dio srpske štampe otpočeo je s otvorenom kampanjom protiv

Crne Gore. Čak su se pojavljivali i pozivi na revoluciju i smaknuće knjaza Nikole, očito pod uticajem beogradskih događanja iz 1903. godine. Kampanju protiv crnogorskog režima i dvora vodio je prije svega mali krug crnogorskih emigranata i radikalne omladine nastanjene u Srbiji. Dakle, tu nije bila riječ o politici srpske vlade. Ali zvanična Srbija protiv onih koji su tako pisali nije intervenisala. Sama činjenica da su srpski uredi dozvolili takvu kampanju za Cetinje je bila dokaz njihovog neprijateljskog stava. Kao što se pokazalo, rodbinska veza između dinastija Karađorđević i Petrović Njegoš u odnosu između dvije zemlje nije igrala praktično nikakvu ulogu. Situacija se počela mijenjati: u okviru nadmetanja Cetinja i Beograda oko političkog i simboličkog primata u okviru srpskog i južnoslovenskog prostora Crna Gora se nakon 1903. definitivno našla u defanzivi.

U prvim decenijama 20. vijeka bilo je već očito da je predstava o primatu knjaza Nikole i Crne Gore u okviru srpskog i južnoslovenskog prostora puka iluzija. Srbija je u svim pravcima bila razvijenija od Crne Gore: institucionalno, privredno i vojno. Liberalni politički režim koji je zaveden nakon prevrata 1903. godine pokazao se kao moderniji, funkcionalniji i privlačniji od konzervativnog i autokratskog političkog sistema u Crnoj Gori u kojoj je sva moć bila koncentrisana u rukama knjaza Nikole. Na strani Srbije bili su i geografski i demografski faktori. Još krajem 18. i početkom 19. vijeka rijetko naseljeno jezgro moderne srpske države (oblast Šumadije) imalo je stanovnika približno kao Crna Gora sa susjednim plemenskim oblastima. Zbog posljedica emigracije, prirodnog populacijskog rasta i teritorijalne ekspanzije, omjer između dviju država tokom 19. vijeka se izrazito promijenio. Nakon Berlinskog kongresa Srbija je imala 48 hiljada km^2, dok je Crna Gora imala samo 9475. U Srbiji je 1885. živjelo oko dva miliona stanovnika, a u Crnoj Gori nešto preko 200 hiljada. U okviru nacionalnog diskursa za vladavine Obrenovića se još i moglo argumentovati slavnom prošlošću, autentičnošću nacionalnih vrijednosti, čistotom patrijarhalne tradicije i doprinosom „junačkog knjaza-pjesnika“ nacionalnom oslobođenju. Uprkos tome, već u to vrijeme su u korist Srbije govorili strukturni, demografski, ekonomski i drugi faktori. Novi liberalno-nacionalistički režim pod žezlom Karađorđevića je potpuno razotkrio nesrazmjer između dvije zemlje.

USVAJANJE USTAVA I POČETAK PARLAMENTARIZMA 1905. GODINE

Do početka 20. vijeka knjaz Nikola je vladao na apsolutistički način. *Gospodar* je gledao na svoje podanike kao na jednu veliku porodicu prema čijim pripadnicima se ponašao onako kako se obično ponašaju dominantni očevi u patrijarhalnim sredinama zapadnog Balkana: po sopstvenom nahođenju ih je korio, kažnjavao, hvalio ili nagrađivao. Vjerovao je da Crnogorcima odgovara tradicionalni način vladanja i da za modernije društveno uređenje još nijesu zreli. „Najbolji ustav su pravednost i zdrav razum. U našoj patrijarhalnoj monarhiji smo zadovoljni i srećni", izjavljivao je vladar u ime svojih podanika. Upozoravao je i na činjenicu da se i u prijateljskoj Rusiji kojoj su se Crnogorci divili ne vlada drugačije. Tokom 80-ih godina 19. vijeka rijetko su se mogle čuti izvjesne ograde prema njegovom načinu vladanja iz redova nezadovoljnih glavara koje su vezane za stari svijet plemenske autonomije. Tu tradicionalno motivisanu opoziciju knjaz Nikola je bez većih problema uspio neutralisati. Krajem vijeka kritika njegovog načina vladanja se povremeno pojavljivala i među crnogorskim emigranatima u Beogradu. U samoj Crnoj Gori početkom 20. vijeka nije postojala organizovana opozicija, ni pokret koji bi zahtijevao veće ustavne slobode i demokratizaciju društva. U političkom životu učestvovao je samo djelić stanovništva, prije svega predstavnici glavarskog sloja.

Unutrašnja dinamika crnogorskog društva bila je spora, ali njegov razvoj ubrzavali su spoljni uticaji i primjeri iz ostalih evropskih zemalja. Nakon krvavog svrgavanja dinastije Obrenović 1903. godine, u Beogradu je uspostavljen novi liberalniji režim, u Makedoniji je došlo do tzv. Ilindenskog ustanka, a i u političkoj situaciji u Bosni i Hercegovini došlo je do popuštanja zategnutosti. Iste godine u Crnoj Gori su provedene institucionalne reforme koje su transformisale tromo Ministarstvo s nekoliko odjeljenja u regularnu vladu sastavljenu od pojedinačnih ministarstava u pravom smislu riječi. Dolazila je nova generacija političara koji su bili solidnije obrazovani, obično u inostranstvu, i koji su imali bolji pregled. Mlađi predstavnici državnog aparata vjerovali su da će se Crna Gora razvijati u smjeru parlamentarizma i konstitucionalne forme vladavine. I prijestolona-

sljednik Danilo uvjeravao je oca da je došlo vrijeme za usvajanje ustava. Odlučujući impuls predstavljala su revolucionarna događanja u Rusiji koja su cara prinudila da prihvati ustav i sazove Dumu. S obzirom na javno mnjenje u inostranstvu, knjaz nije želio da ostane posljednji apsolutistički vladar u Evropi. Samo jedan dan nakon što je car Nikolaj II sazvao Dumu, knjaz je 31. oktobra 1905. svečano proglasio da i Crna Gora odsad ima Parlament i Ustav (tzv. *Lučindanski proglas*).

Knjaz je vodio računa da prije odobravanja ustava ne dođe do političkog udruživanja i osnivanja stranaka. Predizborne kampanje u pravom smislu te riječi nije ni bilo. Kandidovali su se uglavnom javno poznati pojedinci iz redova glavarskih porodica, gradske buržoazije i inteligencije. Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 27. novembra 1905. godine. Pravo učešća imali su svi građani muškog pola stariji od 21 godine. Novi parlament je imao ukupno 76 poslanika; 62 od njih građani su birali direktno, 14 virilista, poslanika koji su imali pravo glasa na osnovu svog službenog položaja (kojima su pripadali i najviši predstavnici tri glavne vjere: cetinjski mitropolit, barski nadbiskup i crnogorski muftija). Devetnaestog decembra, na *Nikoljdan*, prvi put se sastao parlament. Knjaz je pred poslanike istupio s unaprijed pripremljenim tekstom ustava kojeg je parlament jednoglasno i bez ikakvih debata odobrio. Knjaz je oktroisani ustav sastavio uz pomoć Stevana Ćurčića, beogradskog pravnika, novinara i konzervativnog političara koji je bio jedan od njegovih glavnih pristalica na srpskoj političkoj sceni. Ćurčić se inspirisao srpskim ustavom iz 1869. godine. Crna Gora je oficijelno postala konstitucionalna monarhija s parlamentom koji je imao četvorogodišnji mandat. Novi ustavni sistem pod maskom parlamentarizma trebao je sačuvati odlučujući uticaj knjaza koji je imao pravo sazivanja ili raspuštanja parlamenta prema vlastitoj volji. Parlament je, doduše, imao zakonodavnu moć, međutim ona je postajala pravosnažna tek s potpisom vladara čiji veto se nije mogao preglasavati.

Nakon sastavljanja parlamenta knjaz je raspustio vladu na čijem čelu je od 1879. stajao njegov brat od strica Božo Petrović. Novi premijer i ministar spoljnih poslova postao je Lazar Mijušković, ministar finansija Andrija Radović, ministar vojske Janko Vukotić. S personalnog aspek-

ta knjaz je vladu sastavio razborito, od mlađih i obrazovanih ljudi koji su predstavljali najsposobniji dio kadra koji je državni aparat imao na raspolaganju. Međutim, novi članovi vlade nijesu činili idejno ni personalno jedinstvenu skupinu. Tokom godina koje će uslijediti dobar dio njih će završiti u potpuno suprotnim političkim taborima. Uprkos svim slabostima crnogorskog parlamentarizma, krajem 1905. i početkom 1906. činilo se da novi sistem predstavlja početak koji dosta obećava i neosporan napredak u odnosu na prethodno stanje. Ipak, iz Srbije se čula oštra kritika još prije nego što je održan prvi sastanak novog parlamenta. Grupa crnogorskih studenata u Beogradu objavila je 21. novembra 1905. proklamaciju s nazivom *Riječ crnogorske univerzitetske omladine*. Najistaknutiji predstavnik radikalnih studenata koji su miješali demokratske, populističke i velikosrpske zahtjeve bio je student prava Marko Daković, potomak istaknute glavarske porodice iz Grahova. Iako nijesu direktno spomenuli knjaza potpisnici su se izjasnili protiv dotadašnje unutrašnje i spoljnje politike, protiv „režima" i njegovog „autokratizma". Uvođenje parlamentarizma smatrali su za nedovoljan i kozmetički korak. Autori su zahtijevali da se Crna Gora odrekne „svih separatističkih težnji, antagonizama i provincijskih interesa" i da se prikloni ideji ujedinjenja svih Srba u jednu državu. S obzirom na tadašnji politički kontekst to je značilo da bi zemlja u ime viših nacionalnih ciljeva morala da se odrekne svoje političke samostalnosti i da podredi svoju politiku interesima Srbije. Na jesen 1906. autori proklamacije završili su na sudu. Radikalno intonirani zahtjevi grupe studenata iz Beograda ispočetka nijesu imali praktično nikakav odjek u Crnoj Gori. Međutim, opasnost od sudske kazne koja je zaprijetila potpisnicima pobudila je solidarnost s optuženima. S obzirom na raspoloženje javnosti knjaz je izvršio pritisak na sud da donese oslobađajuće presude. Proces je završio u novembru 1906. godine spontanim ovacijama knjazu i studentima na čelu s Dakovićem, koje je vladar primio u audijenciju u svojoj rezidenciji. To miroljubivo rješenje nije imalo veći uticaj na ukupni razvoj. Crnogorsko društvo nakon uvođenja parlamentarizma zadesila je politička polarizacija koja je dovela do serije unutrašnjopolitičkih potresa i prouzrokovala dugotrajnu podjelu društva na ekstremno antagonističke idejne tabore.

KLUBAŠI I PRAVAŠI: POLITIČKA POLARIZACIJA I GUŠENJE OPOZICIJE

Početkom 20. vijeka Cetinje, u kojem su sjedište imale državne institucije, nije više bilo jedini centar političkog, društvenog i kulturnog života. Najmnogoljudniji crnogorski grad i najznačajnija trgovačka raskrsnica bila je Podgorica. Devedesetih godina 19. vijeka rastući broj pravoslavnih stanovnika postepeno prevazilazi broj prvobitnog muslimanskog stanovništva. Formira se novi sloj trgovaca, zanatlija, buržoazije i inteligencije. Brzo se razvijao i Nikšić koji je slično kao i Podgorica bio centar ratarsko relativno bogate oblasti. U Nikšiću od 1898. izlaze prve privatne novine u Crnoj Gori, a otvorena je i štamparija nezavisna od vlade. Prve nezavisne novine predstavlja *Narodna misao*, koja je izlazila u Nikšiću od septembra 1906. godine. Od januara 1907. u Podgorici počinje izlaziti *Slobodna riječ*. Oba lista su pružala platformu pristalicama opozicionih stavova.

Nakon raspuštanja ustavotvorne skupštine 27. septembra 1906. održani su prvi parlamentarni izbori za zakonodavnu skupštinu. Kandidati su opet bili birani kao pojedinci, bez kolektivnih programa. S izuzetkom gradova, izborni okruzi preklapali su se sa starim plemenskim granicama. U gradovima je na izbore izlazilo oko 30% stanovnika, na selima još manje (npr. u Njegušima samo 11%). Za tako nisko učešće, pored nezainteresovanosti, glavni razlog je bilo to što je veliki broj stanovnika u vrijeme izbora radio u inostranstvu. Izbori su bili popraćeni i nezadovoljstvom gradske inteligencije, naročito učitelja čiji životni standard je stagnirao. Na selu je rastao otpor vojnim komandantima imenovanim na Cetinju koji su imali pravo da naređuju radnu obavezu prilikom izgradnje puteva i mostova, tj. neplaćeni obavezni rad u korist države. To je u nekim oblastima za dio seoskog stanovništva – zbog modernizacije saobraćajne infrastrukture kao posljedice prodora stranog kapitala – postajao sve veći problem. Nova skupština se prvi put sastala 31. oktobra. Pokazalo se da bez obzira na nepostojanje zajedničke programske platforme većina novoizabranih poslanika pripada protivnicima apsolutizma, koji su namjeravali ograničiti vladareve ingerencije. Za predsjednika skupštine izabran je Šako Petrović, rođak knjaza Nikole, koji je s njim bio u ličnom sukobu.

Novoizabrani poslanici su se prema vladaru ponašali s respektom. Umjesto na njega, kritika je usmjerena na vladu Lazara Mijuškovića. Knjaz je odlučio da žrtvuje vladu. Kabinet Lazara Mijuškoviča je 19. novembra 1906. podnio ostavku. Novu vladu je 25. novembra sastavio sudija Marko Radulović, koji je reprezentovao većinske stavove skupštine. Većina je bila za reviziju oktroisanog ustava iz januara 1905. Zakonodavna skupština je bila za ograničavanje knjaževog apsolutizma i uvođenje novih demokratskih mehanizama. Problem su predstavljale državne finansije u kojima je vladao veliki haos. Prijedlozi Radulovićeve vlade nijesu se svidjeli dvoru. Vladar nije otvoreno istupao protiv vlade, ali je premijeru pokazao svoje nepovjerenje. U januaru 1907. Radulovićev kabinet je podnio ostavku. Premijer je izjavio da je knjaz ignorisao sve njegove prijedloge i sve odluke vlade.

Krajem 1906. i početkom 1907. formiraju se dva suprotstavljena politička tabora. Opoziciono raspoloženi poslanici, koji su u zakonodavnoj skupštini činili većinu, krajem 1906. osnovali su *Klub narodnih poslanika*, poslije nazvan *Klub narodne stranke.* U februaru 1907. prerastao je u *Narodnu stranku*. To je bila prva politička stranka u crnogorskoj istoriji. Njene članove i pristalice počeli su nazivati „klubaši". Prezentovali su se kao progresivni borci za političku slobodu, demokratizaciju i privredni razvoj. Zahtijevali su reviziju ustava, ograničavanje apsolutne vlasti vladara, preobražaj zemlje u stvarnu konstitucionalnu monarhiju, strožu kontrolu državnih finansija, uključujući i revizije starih budžeta, te preseljenje glavnog grada iz Cetinja u Podgoricu. Ujedno su se odlikovali otvorenim srpskim nacionalizmom i davali su prednost širem srpskom identitetu pred užom crnogorskom političkom tradicijom i istorijom. Spoljnopolitičke ciljeve klubaša odlikovao je nacionalni romantizam koji je svjedočio o nerazumijevanju stvarnog i međunarodnog i privrednog položaja zemlje u tadašnjoj Evropi: zalagali su se za ograničavanje odnosa s Austrougarskom i Italijom i tijesnu saradnju s Rusijom i Srbijom. Glavni princip crnogorske spoljnje politike trebala je biti „odanost Rusiji u svim okolnostima". Pogled klubaša na kulturni život, koji je po njima ugrožavao prodor stranih uticaja, takođe je bio konzervativan i tradicionalistički. Pokušavajući da uvedu nove reforme državnog aparata, klubaši nijesu otvoreno istupali protiv knjaza, međutim bilo je evidentno da je njihova kritika „režima" i „apsolutizma" bila

usmjerena i protiv njega, a ne samo protiv njegovog okruženja. Većina izabranih poslanika zakonodavne skupštine bila je u Narodnoj stranci. Međutim, riječ je bila o vrlo raznorodnoj skupini. Dinamično jezgro klubaša regrutovalo se iz redova mlade inteligencije i iz gradskih slojeva nezadovoljnih sporim razvojem društva. Ta skupina, uz neke izuzetke, dosada nije bila na vlasti. Drugi dio klubaša paradoksalno su predstavljali stariji predstavnici autokratskog režima koji su nakon usvajanja ustava izgubili svoje dugogodišnje pozicije što su osjećali kao nepravdu s knjaževe strane. Klubašima su se između ostalih pridružili i vojvoda Božo Petrović, predstavnik „starog režima" par excellence, koji je bio na čelu crnogorske vlade i Velikog suda preko dvadeset i pet godina, dugogodišnji ministar spoljnih poslova Gavro Vuković, vojvoda Lazar Sočica i druge konzervativne vođe nezadovoljne novonastalim stanjem. Čak je i za predsjednika stranke izabran stari vojvoda i predsjednik skupštine Šako Petrović. Šematska tumačenja koja možemo naći u nekim istoriografskim djelima i tadašnjoj štampi prezentuju političku polarizaciju nakon usvajanja ustava 1905. godine uprošćeno kao sukob mladih, obrazovanih i naprednih snaga s predstavnicima stare konzervativne generacije i nedemokratske reakcije. Takva tumačenja su neosnovana.

Nakon ostavke Radulovićeve vlade, knjaz je za sastavljanje nove vlade dao mandat Andriji Radoviću. Mladi Radović je pripadao knjaževim štićenicima, čak ga je jednom označio za svog „četvrtog sina". Međutim, i Radović se u zakonodavnoj skupštini pridružio klubašima, ali ispočetka je još uvijek imao knjaževo povjerenje. Radović ga je pokušao ubijediti da parlamentarna većina koju reprezentuje nije prema njemu i dinastiji a priori neprijateljska. Da bi ograničio personalne nesporazume sastavio je minijaturnu, tročlanu vladu, koja je u februaru 1907. dobila povjerenje parlamenta. Ključni zahtjev zakonodavne skupštine, koji je htjela sprovesti i Radovićeva vlada, i dalje je bila revizija državnih finansija. Dio poslanika htio je da se preispitaju svi računi od 1879. godine, a kasnije je zahtjev bio ograničen na period nakon usvajanja ustava. Knjaz je bilo kakvu kritiku u tom smislu vidio kao neprihvatljivi napad na njega lično.

Pod uticajem dvora postajali su aktivniji poslanici koji se iz idejnih ili ličnih razloga nijesu pridružili klubašima. Između izabranih poslanika zakonodavne skupštine ta grupa je činila manjinu, ali pridružilo joj se i nekoliko virilista. Nedugo nakon osnivanja Narodne stranke, protivnici

klubaša osnovali su sopstvenu političku stranku koju su provokativno nazvali *Prava narodna stranka*. Za njene članove i pristalice uobičajio se naziv „pravaši". Na njihovo čelo se postavio bivši premijer Lazar Mijušković. Pravaši su otvoreno proglašavali da žele sprovoditi knjažev politički program. Zajedno s virilistima, koji nijesu bili stranački organizovani, početkom proljeća 1907. godine prestali su učestvovati na zasijedanjima parlamenta. Premijer Radović je zahtijevao da se s obzirom na bojkot obustavi rad parlamenta. Knjaz Nikola je prijedlog odbio. Nakon dva mjeseca premijer je podnio ostavku na svoju funkciju. Knjaz je u interesu rješenja krize predložio da se osnuje koaliciona vlada. Narodna stranka je odbila prijedlog. U aprilu 1907. vladar je za premijera imenovao Lazara Tomanovića koji nije pripadao nijednom od ta dva tabora. Porijeklom je bio iz Boke Kotorske i u crnogorskoj sredini nije imao rodbinske veze. Tomanović je završio Pravni fakultet u Gracu. Prije dolaska u Crnu Goru stekao je političko iskustvo u Habsburškoj Monarhiji kao poslanik Dalmatinskog sabora. Od druge polovine 70-ih godina 19. vijeka, kad su ga na Cetinje dovele njegove simpatije prema crnogorskoj borbi za oslobođenje, radio je kao glavni urednik *Glasa Crnogorca*, sudija Velikog suda i novinar. U parlamentu su poslanici i Narodne stranke i Prave narodne stranke njegovoj vladi dali povjerenje. Trebao je to biti kompromis, ali ubrzo se pokazalo da je Tomanović prije svega nepokolebljivo lojalan vladaru. „Kad sam prvi put došao u Crnu Goru znao sam samo knjaza i sada ću slušati samo njega", rezimirao je svoja politička uvjerenja. Kad se knjaz uvjerio da će mu nova vlada ovaj put biti zaista lojalna, u junu 1907. godine raspustio je parlament i objavio nove izbore.

Još tokom proljeća došlo je do intervencije protiv opozicionih novina. Na podsticaj vlade u aprilu 1907. godine u Nikšiću su organizovane „narodne demonstracije" protiv novina *Narodna misao*, koje su kulminirale demoliranjem redakcije i štamparije. Pod pritiskom državnih organa i zbog konfiskacije list je u septembru 1907. prestao izlaziti. U aprilu 1907. u podgoričku redakciju *Slobodne riječi* upala je policija koja je dovela u pitanje zakonsku legitimaciju uredničkog savjeta. To je bio izgovor da se na mjesto glavnog urednika postavi prorežimski čovjek koji je nekoliko mjeseci radio na tome da novine dovede do gašenja. Većina crnogorskog društva je svoje političke favorite birala i dalje na

osnovu lične, porodične i plemenske lojalnosti. Mnoge pristalice ili simpatizeri klubaša ili pravaša, naročito u seoskim krajevima, priklanjali su se jednoj ili drugoj strani samo zbog toga što je među njihovim članovima bio i neko iz njihove rodbine. Nezrelost crnogorskog društva se ispoljavala u niskoj sposobnosti diskusije, u konfliktnom i rivalskom nastupu, u shvatanju politike kao nepomirljive borbe na život i smrt, u nesposobnosti prihvatanja kritike, u pretjeranim reakcijama na doživljaje uvrede i nepravde.

Raspuštanje skupštine nije doprinijelo smirivanju situacije. Čekajući izbore režim knjaza Nikole je počeo otvoreno da suzbija opoziciju. Klubaše su redom počeli proglašavati za izdajnike i državne neprijatelje. Mnogi pripadnici državnog aparata i vojske vidjeli su tvrdi pristup prema stvarnim ili tobožnjim knjaževim protivnicima kao mogućnost za napredovanje u karijeri i jačanje sopstvenih pozicija. U suzbijanju opozicije angažovao se i princ Mirko. Zato je prijestolonasljednik Danilo prema političkim događanjima u zemlji bio indiferentan, što je potpirivalo lažne nade da tajno stoji na strani klubaša. Od sredine 1907. godine značajnu ulogu u unutrašnjopolitičkom životu igrala je i vojska. Oficirski kadar je prema knjazu bio visoko lojalan. Malobrojni pripadnici vojske osumnjičeni za simpatije prema klubašima kažnjavani su i degradirani. Izvršene su čistke i u državnom aparatu. Članovi i pristalice Narodne stranke bili su penzionisani ili otpuštani s posla. Opoziciona politička aktivnost faktički se počela smatrati kao prestup. Nakon kratkotrajnog eksperimenta s ustavnošću došlo je zapravo do povratka starim idealima podređenosti i odane službe *gospodaru*. Talas čistki u vojsci i državnom aparatu često je pogađao i članove porodica kažnjavanih i u politička događanja uvlačio i slojeve koji su dotad bili izvan njih. Građanske slobode koje je garantovao ustav iz 1905. godine, u interesu suzbijanja opozicije su gažene. Neki poslanici su bili izloženi i ličnim napadima. S obzirom na knjaževu omiljenost kod stanovništva bilo je lako organizovati spontane izlive „narodnog gnjeva“ protiv „izdajnika našeg *gospodara*“. Većina srpskih novina ispoljavala je simpatije prema klubašima i o događanjima u Crnoj Gori često je krivo informisala. Srpski listovi prezentovali su situaciju kao masovnu revoluciju demokratskih i „zdravih narodnih snaga“ koje knjažev režim pokušava krvavo ugušiti. Crnogorski državni aparat optuživao je Srbiju da podržava klubaše, da podržava neprijatelj-

sku emigraciju i da se miješa u unutrašnje stvari Crne Gore. Opoziciona štampa bila je ugašena ili neutralizovana, dovoz stranih novina koje su kritički izvješatavale o situaciji bio je zabranjen. Uoči izbora rukovodstvo Narodne stranke objelodanilo je proglas o neučešću svojih kandidata na izborima. Zato su 31. oktobra 1907. izbori održani bez učešća opozicije. Glasanje je bilo javno. Ubjedljivo su pobijedili pravaši i druge pristalice dvora. U parlament su ušla samo dva člana klubaša koji su na vrijeme izrazili neslaganje s dosadašnjim programom svoje stranke. Knjaz je opet situaciju imao čvrsto pod kontrolom. U novom parlamentu dominirale su pristalice dvora, a i vojska i državni aparat su mu bili lojalni. Premijer Tomanović je ostao na funkciji sve do juna 1912. godine. Prvobitno kompromisni kandidat za premijera, kojeg je podržao cijeli politički spektar, postao je u očima mnogih otjelotvorenje reakcije.

BOMBAŠKA AFERA

Kratko nakon izbora 5. novembra 1907. crnogorski organi otkrili su zavjeru čiji je cilj bio odstranjivanje knjaza, njegovih članova porodice i drugih državnih predstavnika pomoću terorističkih metoda. Tzv. Bombaška afera poslužila je kao izgovor za novi talas represija protiv predstavnika opozicije i doprinijela pogoršavanju odnosa sa Srbijom. Iza pokušaja prevrata stajala je grupa radikalnih studenata koji su živjeli u Beogradu. Na njihovom čelu su stajali Todor Božović, Jovan Đonović i Marko Daković, koji su spadali među najveće kritičare knjaževog režima. Konspiratori, podstaknuti pretjeranim vijestima o navodno revolucionarnoj situaciji, namjeravali su do izbora organizovati prevrat i izazvati nemire kako bi odstranili dotadašnji establišment na čelu s knjazom. Božović je uspio nabaviti bombe iz vojnog arsenala srpske vojske u Kragujevcu zahvaljujući vezama koje je imao s tamošnjom vojnom i političkom strukturom čiji pripadnici su radili na tajnom naoružavanju gerilskih ratnika koji su operisali po osmanskoj Makedoniji. Nekoliko bombi dovezeno je u Kotor, ostale su trebale biti prevežene preko turske teritorije. Od Kotora do Cetinja bombe je donio Stevan Rajković, tipograf demolirane štamparije opozicionog lista *Narodna misao*. Ostali konspiratori nalazili su se na habsburškoj teritoriji u susjednom Primorju. Akcija nije bila dobro isplanirana. Konspiratori su namjeravali,

u zavisnosti od situacije, dignuti u vazduh knjažev dvorac, pobiti ministre, napasti na princa Mirka i izazvati haos koji bi omogućio revolucionarnu promjenu vlade. Rajković je uspio prijeći preko austrijsko-crnogorske granice, ali na Cetinju je stekao utisak da je praćen. Uhvatila ga je panika i bombe je predao direktno u ruke ministru unutrašnjih poslova, kojem ih je donio čak do njegovog dnevnog boravka.

Policija je, na osnovu Rajkovićevog priznanja i dužeg istraživanja, našla ukupno 17 bombi. Crnogorski organi su iskoristili ovaj loše pripremljeni pokušaj terorističke akcije za konačni obračun s opozicijom. Grupa koja je pripremala konspiraciju bila je malobrojna i većina njenih članova se u trenutku kad je akcija bila provaljena nalazila u Srbiji ili na habsburškoj teritoriji. Istražitelji su, naravno, za pokušaj prevrata optužili znatno širi krug osoba, uključujući i nekoliko predstavnika Narodne stranke. Krajem novembra objelodanjena su imena optuženih: radilo se o 11 direktnih učesnika, 17 pomoćnika i 70 ostalih osumnjičenih. Parlament je usvojio zakon na osnovu kojeg se zbog Bombaške afere formirao poseban sud „za suđenje anarhističkim zločinima". Iako su državni organi pokušavali nametnuti tezu o povezanosti organizatora Bombaške afere iz redova radikalne omladine s vođama klubaša, istoričari u to sumnjaju. Prema kasnijim svjedočanstvima planovi Dakovićeve skupine su među klubaškim političarima, koje je omladina kontaktirala prije akcije, naišli na energično neodobravanje.

Na suđenju koje je trajalo od kraja maja do polovine 1908. godine, pred sudom se našlo ukupno 53 optuženih. Ključno pitanje bilo je učešće oficijelne Srbije. Bombe su, što je dokazano, bile iz skladišta srpske vojske u Kragujevcu. Iako se potvrdilo da su do ruku konspiratora dospjele preko jedne od grupa koja je oružjem opskrbljivala srpske komite u Makedoniji, nije uvjerljivo dokazano da su predstavnici vojnih i političkih krugova u Srbiji znali protiv koga će bombe biti upotrijebljene. Srpska policija je na zahtijev crnogorske strane uhapsila Todora Božovića i Jovana Đonovića, ali ih je odbila predati i kasnije je obojicu pustila. Slično kao i u prošlosti dobar dio srpske štampe simpatisao je knjaževe protivnike. Radikalne nacionalističke novine pozivale su na njegovo svrgavanje i revoluciju. Činjenicu da srpski organi nijesu pokušavali suzbiti kampanju protiv crnogorskog establišmenta, na Cetinju su interpretirali kao dokaz da su srpska oficijelna mjesta podržavala teroriste. Đorđe

Nastić koji se „neočekivano" prijavio i privukao na sebe sveopštu pažnju publike počeo je istupati kao ključni svjedok tužilaštva. Tokom suđenja navodio je na moguće srpske tragove. Bosanski Srbin, tipograf koji se u Beogradu upleo u tamošnje revolucionarno-nacionalističke krugove, istupio je tokom Bombaškog procesa, po svemu sudeći na podsticaj austrougarske tajne službe. Njegova ispovijest je dobro došla crnogorskom establišmentu. Njegova uloga do danas nije razjašnjena. Prema nekim indicijama još u Beogradu – gdje je između ostalih radikala upoznao i skupinu crnogorskih studenata na čelu s Božovićem, Đonovićem i Dakovićem – bio je u kontaktu i s crnogorskom tajnom službom. Nastić je na sudu tvrdio da je upravo on bio taj koji je bombe iz Kragujevca transportovao u Beograd. U skladu s tužbom, za inicijatora konspiracije označio je Todora Božovića. Za učešće u pokušaju odstranjivanja knjaza optužio je i srpskog kralja Petra, tadašnjeg prijestolonasljednika Đorđa i nacionalističku organizaciju Slovenski jug. Njegovo svjedočenje imalo je veliki odjek. Veći dio srpske i južnoslovenske štampe njegove optužbe je odbacivao kao izmišljotine. U inostranstvu su Bombašku aferu počeli smatrati za fabulaciju bez realne osnove u cilju narušavanja srpsko-crnogorskih odnosa u korist austrougarskih imperijalnih ciljeva na Balkanu. Ako je Nastić bio angažovan od crnogorske tajne službe da bi vjerodostojno potvrdio dalekosežne optužbe specijalnog cetinjskog suda, time je postignut potpuno suprotan efekat.

Presuda je donesena 14. juna 1908. godine. Šestorica glavnih konspiratora osuđena su na smrt (većina od njih, uključujući Božovića, Đonovića i Dakovića, nalazila se u inostranstvu), trojica na doživotnu robiju i nekoliko drugih na duže kazne oduzimanja slobode. Odmah zatim smrtne kazne su preinačene na doživotne. Sumnjivo svjedočenje Nastića u presudi nije ni spomenuto. Glavni nedostatak cijelog procesa predstavljala je činjenica da su uz tvorce amaterski pripremljene konspiracije bili optuženi i predstavnici opozicione Narodne stranke koji s pokušajem svrgavanja režima nijesu imali ništa. Bivšeg premijera i nekadašnjeg knjaževog štićenika Andriju Radovića čekalo je cijelih 15 godina u ćeliji. Ipak, većini osuđenih je tokom narednih godina bila snižena kazna ili su amnestirani. Nekolicina je uspjela iz zatvora i pobjeći. Posljednji, uključujući Radovića, pušteni su na slobodu u proljeće 1913. godine.

Nastić je, nakon cetinjskog Bombaškog procesa, u Budimpešti objavio brošuru pod nazivom *Finale*. U njoj je otkrio planove velike zavjere u cilju oslobađanja Južnih Slovena (prije svega Srba) s područja Habsburške Monarhije. Jezgro konspiratora bilo je udruženo u revolucionarno-nacionalističkoj organizaciji Slovenski jug, ali, po Nastiću, organizaciju su podržavala najviša oficijelna mjesta Srbije. Nastić je ponovo kralja Petra optužio za pokušaj ubistva „prvog i najvećeg Jugoslovena" – knjaza Nikole. Ključni dokaz o postojanju zavjere predstavljao je tzv. *Revolucionarni statut* u kojem su ciljevi zavjerenika detaljno opisani. Nakon objavljivanja brošure 1908. godine uslijedio je talas hapšenja srpskih predstavnika u Hrvatskoj. Tzv. Zagrebački veleizdajnički proces koji se odvijao u glavnom hrvatskom gradu od proljeća do jeseni 1909. – prema planu habsburških službenika – trebao je oslabiti srpsko-hrvatsku političku saradnju u Hrvatskoj i predstaviti Beograd kao centar velikosrpske nacionalističke propagande. Na sličan način kao i u slučaju Bombaškog procesa i u Zagrebu su bili optuženi stvarni konspiratori zajedno s nizom nevino optuženih ljudi. Zato se na cijeli proces počelo gledati kao na insceniranu, ciljano protivsrpsku i protivjužnoslovensku propagandu. Međutim, u vjerodostojnost ključnog dokaza *Revolucionarnog statuta* nije bilo sumnje. Protivnici Zagrebačkog veleizdajničkog procesa na čelu s češkim poslanikom Tomašom G. Masarikom (Masaryk) koji je u maju 1909. u govoru u bečkom parlamentu proces izložio razornoj kritici, optuživali su knjaza Nikolu da je predao Revolucionarni statut austrougarskim organima. Crnogorska vlada je – po Masariku – dala Nastiću čak i novac za objavljivanje *Finala*. Tako je crnogorski režim navodno odigrao značajnu ulogu u proganjanju južnoslovenskih patriota u Habsburškoj Monarhiji. Te optužbe nikad nijesu bile vjerodostojno dokazane, ali imale su dugotrajno loš uticaj na reputaciju knjaza Nikole, premijera Tomanovića i njegove vlade.

Na crnogorski režim se zbog proganjanja opozicije, Bombaške afere i Zagrebačkog veleizdajničkog procesa, u inostranstvu, a naročito u Srbiji i slovenskim oblastima u Habsburškoj Monarhiji, počelo gledati kao na reakcionaran, proaustrijski, „nenarodni" i uopšte kao na režim nespojiv s političkim napretkom. Na Crnu Goru knjaza Nikole, koji je decenijama bio smatran za jednog od predvodnika južnoslovenskih naroda u borbi za oslobođenje, počelo se gledati kao na prepreku na putu daljeg

južnoslovenskog zbližavanja i eventualnog ujedinjenja. U vezi sa svojim angažmanom u Zagrebačkom veleizdajničkom procesu, češki poslanik u austrijskom parlamentu T. G. Masarik, počeo se detaljnije zanimati za crnogorsku ulogu u tadašnjim južnoslovenskim događanjima. U septembru 1909. posjetio je Cetinje i prilikom susreta s predstavnicima crnogorske vlade neuspješno je tražio puštanje na slobodu klubaških političara na čelu s A. Radovićem, osuđenih u Bombaškom procesu. Od kampanje koja se protiv oficijelne Crne Gore u periodu od 1907. do 1909. vodila u dijelu južnoslovenske, naročito srpske štampe, najveću korist imala je austrougarska diplomatija koja je nesuglasice među Južnim Slovenima programski podsticala.

ANEKSIONA KRIZA

Godine 1908. napunila se treća decenija otkako je Austrougarska okupirala Bosnu i Hercegovinu. Za to vrijeme okupirana zemlja je s njom bila privredno i kulturno povezana, ali formalno je još uvijek pripadala Osmanskome Carstvu. Mladoturska revolucija iz ljeta 1908. izazvala je strijepnje da bi nova, reformisana i modernija Turska, za kakvu su se predstavnici Mladoturskog pokreta borili, mogla stanovništvu Bosne i Hercegovine biti privlačnija od starog i zaostalog Osmanskog Carstva. Samouvjereni austrougarski ministar spoljnih poslova baron Alojz Leksa fon Erental (Alois Lexa von Aerenthal) zaključio je da je došlo vrijeme da se okupirana zemlja definitivno pripoji Monarhiji. Kao kompenzaciju za aneksiju namjeravao je ponuditi Turskoj kraj habsburškog vojnog prisustva u Sandžaku. Ali za svoj plan prvo je morao dobiti pristanak Rusije. Ruski ministar spoljnih poslova Aleksandar Izvolski je u to vrijeme tražio način kako da pojača međunarodnu poziciju svoje zemlje koja je bila poljuljana nakon izgubljenog rata s Japanom. 15. septembra 1908. u zamku Buhlovice (češki Buchlovice, njemački Buchlau) u Moravskoj ministri su sklopili dogovor da će Austrougarska podržati otvaranje Bosfora i Dardanela za ruske ratne brodove ako Petrograd ne bude protestovao zbog aneksije. Izvolski nije ni slutio koliko se habsburškoj diplomatiji žuri. Odluka o aneksiji oficijelno je objavljena 6. oktobra 1908. i izazvala je ozbiljnu međunarodnu krizu.

Tokom 19. vijeka Hercegovina je spadala u glavne crnogorske teritorijalne ciljeve. I nakon austrougarske okupacije postojala je određena nada da će jednom pitanje statusa Bosne i Hercegovine biti ponovo otvoreno. Neočekivano proglašenje aneksije izazvalo je u Crnoj Gori proteste. Knjaz Nikola je u oštro intoniranom proglasu osudio taj akt kao jednostrano kršenje Berlinskog ugovora iz 1878. godine. Proglasio je da će – ako velesile priznaju aneksiju – prestati respektovati 29. član Berlinskog ugovora koji je ograničavao suverenitet knjaževine u Primorju. Bio je svjestan da Austrougarska neće opozvati aneksiju i od početka je nastojao da dobije makar određenu teritorijalnu kompenzaciju u hercegovačkom pograničju ili u Primorju. Aneksija je izazvala spontane proteste po cijeloj zemlji. Crna Gora je uvela bojkot kupovine habsburške robe, na što je Austrougarska uvela recipročne mjere (opreznija Srbija se bojkotu nije pridružila). U širokim narodnim masama i u vojsci zavladalo je uvjerenje da će ubrzo početi rat. Knjaz je to pokušavao riješiti diplomatskim putem. Ministar Erental mu je ponudio odštetu u visini 500 hiljada kruna, o teritorijalnim ustupcima je odbio pregovarati. Da bi umirio javnost i poboljšao svoju reputaciju nakon prethodnih unutrašnjopolitičkih potresa knjazu je bio potreban vidljiv uspjeh: „Radije malu teritoriju nego velike pare." Prostor za manevrisanje su mu sužavali austrougarska nespremnost za ustupke i radikalizacija stanovništva. Zato je morao zauzeti agresivniju poziciju. Proglasio je djelimičnu mobilizaciju i pozvao iseljenike da se vrate i priključe odbrani zemlje. Određene nade Cetinje je polagalo u stav koji će zauzeti Rusija. Ministar spoljnih poslova Izvolski, koji je bio iznenađen brzim potezom Austrougarske, predlagao je organizovanje međunarodne konferencije koja bi razmotrila jednostrane odluke Beča. Međutim, ona nikad nije bila održana.

Aneksiona kriza je podstakla ubrzano zbližavanje sa Srbijom. Sa srpske strane na tom preokretu ključnu ulogu je imao ministar spoljnih poslova Milan Milovanović koji je i ranije prema Cetinju imao susretljiviji stav. Ministar Milovanović je uvjerio kralja Petra da zemlje trebaju uskladiti svoje stavove. Zajednički su trebale zahtijevati autonomni položaj Bosne i Hercegovine, podjelu Sandžaka između Srbije i Crne Gore i ukidanje 29. člana Berlinskog ugovora koji je ograničavao crnogorski suverenitet u Primorju. Anticrnogorska kampanja, koju su uz ćutnju i tihu podršku dvora godinama rasplamsavali nacionalistički krugovi

koordinisani s radikalnim grupama crnogorskih emiganata, napokon je prestala. Došlo je do otopljavanja „zaleđenih" diplomatskih odnosa. Predstavnici Srbije i Crne Gore su 24. oktobra u Beogradu potpisali ugovor o vojnom savezu. Ako bi jednu od njih napala Austrougarska, druga joj mora doći u pomoć.

Srpski premijer Nikola Pašić bio je spreman da prizna aneksiju u zamjenu za teritorijalne ustupke na prostoru Bosne koji bi omogućili nastanak zajedničke srpsko-crnogorske granice, a da se ne mora podijeliti Novopazarski Sandžak koji je pripadao Osmanskome Carstvu. I knjaz Nikola je pokušavao pregovarati o teritorijalnoj kompenzaciji. Austrougarska je odlučno odbila ustupanje hercegovačkog pograničja s Bilećom i Gackom. Zato se knjaz usredsredio na oblast Spiča na obali sjeverno od Bara koju je crnogorska vojska osvojila 1878. godine a onda je morala predati Austrougarskoj. Ta nevelika oblast omogućavala je kontrolu Barskog zaliva. Ako bi bio ukinut 29. članak Berlinskog ugovora i Crna Gora na Primorju dobila puni suverenitet – argumentovao je knjaz Nikola – Austrougarskoj ta oblast više neće ni biti potrebna. Britanski ministar spoljnih poslova Edvard Grej (Edward Grey) smatrao je ustupanje Spiča u korist evropskog mira za razumnim prijedlogom. U težnji za dobijanje teritorijalne kompenzacije Crna Gora je preduzela intenzivne diplomatske aktivnosti. Međutim, ni Italija ni Rusija nijesu podržavale knjažev prijedlog. Austrougarska je naizgled rezolutno odbila ustupanje Spiča, ali njeno ministarstvo spoljnih poslova je bilo voljno da na to pristane ako bi se pokazalo da bi to moglo doprinijeti novom pogoršanju srpsko-crnogorskih odnosa. Načelnik Generalštaba austrougarske armije Konrad fon Hecendorf (Conrad von Hoetzendorf) je bio za vojno rješenje. Pripreme za rat čije izbijanje je očekivao u proljeće 1909, Hecendorf je počeo još krajem oktobra 1908. Ministar spoljnih poslova Erental i prijestolonasljednik Franjo (Franc) Ferdinand zauzimali su stav da Monarhija po svaku cijenu mora izbjeći rat na Balkanu. Međutim, ni oni nijesu bili spremni da u interesu mira Crnoj Gori ili Srbiji bilo šta ustupe.

Tokom aneksione krize protiv jednostranog postupka Austrougarske najsistematičnije su protestovali Srbija i Crna Gora, međutim najveću teritorijalnu štetu je opet pretrpjelo Osmansko Carstvo. Zato je habsburška diplomatija prioritetno pokušavala promijeniti stav Carigrada. U

zamjenu za prihvatanje gubitka Bosne i Hercegovine ponudila je Turskoj finansijsku kompenzaciju i povlačenje svojih jedinica iz Novopazarskog Sandžaka. Osmansko Carstvo je na tu ponudu početkom proljeća pristalo. U međuvremenu je prijetilo da napeti odnosi s Rusijom, Srbijom i Crnom Gorom prerastu u veliki evropski konflikt. Krajem marta 1909. godine napetost na Balkanu je eskalirala. Austrougarska je 29. marta, izuzev glavnog puta do Cetinja, zatvorila granicu s Crnom Gorom i pojačala borbenu gotovost. Crna Gora je javno ispoljavala svoju nepomirljivost i solidarnost sa Srbijom. Izgledalo je da će rat u jugoistočnoj Evropi izbiti svakog trenutka. Na kraju je Rusija u interesu očuvanja mira učinila prvi korak: informisala je Srbiju da ne podržava ideju teritorijalne kompenzacije u zamjenu za priznavanje aneksije. Srpska vlada je 31. marta 1909. diplomatski kapitulirala i priznala pravosnažnost aneksije. Srbija nije dobila nijedan od zahtijevanih ustupaka i dobrovoljno je odustala od svojih zahtjeva. Beograd o tome nije unaprijed informisao Crnogorce, što su na Cetinju smatrali za izdaju zajedničkih interesa. Tako je Crna Gora ostala posljednja zemlja koja aneksiju i dalje odbija. S obzirom na stavove Rusije i Srbije, crnogorska diplomatija je tražila način kako da zadovolji velesile, a da pri tome sačuva dostojanstvo. Italijanski ministar spoljnih poslova Tomaso Titoni (Tommasso Tittoni) preuzeo je ulogu posrednika između Beča i Cetinja. Crnogorska vlada je 6. aprila proglasila da je spremna priznati aneksiju ako bude ukinut 29. član Berlinskog ugovora. Beč se 8. aprila s tim prijedlogom složio. Dakle, za razliku od Srbije, Crna Gora je dobila makar jedan značajan ustupak i napokon stekla puni suverenitet nad Primorjem. Oficijelni odnos s Austrougarskom se opet normalizovao, ali jedna od posljedica aneksione krize bilo je produbljivanje latentnog antiaustrijskog raspoloženja.

KOLAŠINSKA AFERA

Za vrijeme aneksione krize utihnule su unutrašnjopolitičke razmirice. I u Srbiji je privremeno utihnula kritika režima knjaza Nikole. Protivnici pravaške politike i dvora su u međuvremenu tajno tražili novu formu otpora. U avgustu 1908. formirana je grupa idejno bliska potisnutim klubašima čiji je cilj bio oslobađanje političkih zatvorenika iz vremena Bombaške afere i svrgavanje knjaza. Njeni članovi su na prijesto htjeli

dovesti prijestolonasljednika Danila koji je, po njima, imao liberalnije stavove. Sam prijestolonasljednik o tim planovima nije znao ništa i teško je zamisliti da bi, uprkos razlici u nazorima, stao na stranu očevih neprijatelja. Ovaj put su u ilegalne aktivnosti bili umiješani i neki od predstavnika vojske na čelu s majorom Nikolom Mitrovićem. Organizacija koja nije koristila nikakvo zvanično ime je u januaru 1909. na sastanku u Podgorici usvojila oficijelni statut. Konspiratori su svoje ciljeve namjeravali ostvariti nasiljem. Priznavali su da u zemlji ne vlada revolucionarna atmosfera pa su se stoga htjeli usredsrediti na formiranje razgaranete ilegalne organizacije, nakon toga pristupiti individualnim terorističkim akcijama i na kraju izazivanjem masovne revolucije svrgnuti režim. U ljeto 1909. godine tajna organizacija je, kako je sama tvrdila, imala hiljadu članova, uglavnom iz brdskih krajeva. Na julskom susretu u Podgorici uže rukovodstvo je donijelo odluku da do 1. jula iduće godine podigne ustanak u cilju svrgavanja knjaza Nikole.

U avgustu je u oblasti Vasojevića došlo do otkrivanja organizacije. To je svojom neopreznošću izazvao Puniša Račić, velikosrpski radikal iz Andrijevice koji se nije držao konspirativnih principa i čak se i hvalio svojim ilegalnim aktivnostima. U isto vrijeme policija se uspjela infiltrirati u jednu od ilegalnih ćelija. Kad su u Vasojevićima počela hapšenja, dio konspiratora, uključujući i Račića, izbjegao je na nedaleku osmansku teritoriju. (Dvije decenije kasnije Račić se kao poslanik jugoslovenskog parlamenta „proslavio" atentatom u kojem je ubio i ranio nekoliko hrvatskih opozicionih političara na čelu sa Stjepanom Radićem). Kad je potporučnik Petar Đinović, član tajne organizacije iz Kolašina, čuo da je konspiracija otkrivena i da su počela hapšenja na svoju ruku se odlučio za akciju. Odlučio je da izazove ustanak prije nego što bude otkrivena i uništena cijela zavjerenička struktura. Predsjednik centralnog odbora Mitrović je odbio njegov plan. Bio je ubijeđen da crnogorske mase neće podržati masovni napad na režim i preporučio je Đinoviću da radije izvrši samoubistvo. Vatreni potporučnik ga nije poslušao. Na čelu čete kojom je komandovao polovinom septembra je zauzeo vojno skladište municije kod Kolašina. Pokazalo se da vojnici uglavnom nijesu antirežimski raspoloženi. Đinovića je bila spremna slušati samo nekolicina njih, neki su mu pokušali oduzeti komandu, dok ih se većina razbježala. Nakon toga Đinović je sa šačicom vjernih pobjegao u šumu.

Pobuna u vojsci smatrana je za težu prijetnju od aktivnosti opozicionih političara ili radikalnih studenata. Potporučnika Đinovića i njegove pristalice opkolila je i uhapsila vojska. Uslijedio je talas hapšenja. Ukupno je otkriveno oko 150 članova revolucionarne organizacije. Uhapšeni su 12. novembra izvedeni pred specijalni vojni sud u Kolašinu. Zato je ovaj događaj postao poznat kao „Kolašinska afera". Optuženo je 161 lice, od toga samo deset civila, ostatak su bili oficiri i vojnici. Većina ih je bila iz sjevernih krajeva zemlje, prije svega iz oblasti Vasojevića. U Staroj Crnoj Gori – prema policijskoj istrazi – tajna antirežimska organizacija nije imala pristalice. Osuđene su 103 osobe, od toga 11 na smrtnu kaznu, a osam na doživotnu robiju. Samo petoricu od osuđenih crnogorski organi su imali u svojim rukama, ostali su na vrijeme pobjegli u inostranstvo. S obzirom na to da je bila riječ o pobuni u vojsci knjaz ovaj put nije namjeravao egzemplarnu kaznu ublažiti. Kazna nad petoricom osuđenih na smrt, uključujući i Đinovića, izvršena je 16. novembra. Major Nikola Mitrović koji je stajao na čelu organizacije uspio je na vrijeme izbjeći na tursku teritoriju, ali je 1910. u nerazjašnjenim okolnostima ubijen u Skoplju. Dijelu osuđenih su ubrzo ublažene kazne. Posljednji od njih oslobođen je 1913. u okviru sveopšte amnestije koju je knjaz Nikola proglasio nakon Balkanskih ratova.

Za razliku od Bombaškog procesa, Kolašinsko suđenje je proteklo munjevito i crnogorska štampa je o događanjima referisala vrlo šturo. Uprkos tome, Kolašinska afera je u inostranstvu, naročito u Srbiji i srpskoj štampi na austrougarskoj teritoriji, izazvala novi talas kritike knjaževog režima. Ponavljala se situacija iz prethodnih godina. Zahvaljujući saradnji srpskih nacionalističkih krugova i crnogorskih antirežimskih emigranata rasplamsala se kampanja protiv cetinjskog dvora i vlade koja je bila popraćena i demonstracijama. Crnogorska politička elita je to kao i obično smatrala za ispoljavanje tihe saglasnosti od strane službene Srbije. Nakon toga izbila je i antisrpska kampanja u crnogorskoj štampi. *Cetinjski vjesnik* je optužio srpskog premijera Nikolu Pašića ne samo da podržava demonstrante i anticrnogorsku kampanju, nego da je sam organizator cijele zavjere. I sâm knjaz Nikola je bio ubijeđen da su srpska vlada i dvor učestvovali u ovom do sada najozbiljnijem pokušaju prevrata. Situaciju je početkom 1910. pogoršala vijest o navodnom novom pokušaju svrgavanja knjaza Nikole. Koordinator akcije svrgavanja,

prema ovim vijestima, bio je Stojan Protić, srpski ministar finansija i bliski saradnik premijera Pašića. Atentat su navodno trebala izvršiti dva mladića koji su u Crnu Goru trebali stići iz Beograda. Postojanje te zavjere nikad nije bilo dokazano. Antisrpsko raspoloženje na Cetinju vrhunac je doseglo početkom 1910. godine. Jedan član vlade je otvoreno izjavio: „Da graničimo sa Srbijom, rat bi bio neizbježan".

Vladarska porodica je – pod uticajem neprijateljske kampanje srpske štampe, nekoliko pokušaja prevrata te brojnih nepotkrijepljenih vijesti – strahovala da srpski vladajući krugovi u saradnji s crnogorskim antirežimskim radikalima namjeravaju istrijebiti Petroviće Njegoše isto kao što su to nekoliko godina prije toga učinili s Obrenovićima. Nervozi je doprinosila i činjenica da knjaz nije imao mnogo muških potomaka. Vladar je imao tri sina, prijestolonasljednik Danilo nije imao djece, a princ Petar dotad je još bio neoženjen. Srednji vladarev sin princ Mirko imao je tri sina, ali su dvojica od njih podlegli dječijim bolestima. Princ Mirko je sa strijepnjom konstatovao: „sve bi nas mogla pobiti i jedna jedina bomba". Predstavu da bi neko od knjaževih sinova jednog dana mogao zasjesti na srpski prijesto više niko na crnogorskom dvoru nije smatrao za realnu. Jačanjem svoje samosvojne političke kulture u kombinaciji s teritorijalnom ekspanzijom trebali su osigurati preživljavanje dinastije i crnogorske državnosti.

PROGLAŠENJE CRNE GORE ZA KRALJEVINU

U avgustu 1910. godine napunilo se pola vijeka od dolaska knjaza Nikole na prijesto. Tom prilikom pojavila se ideja da se Crna Gora proglasi za kraljevinu. Ostale balkanske države već su imale taj status. Od početka godine Cetinje je počelo izviđati da li bi se velesile složile s proglašenjem kraljevine. Austrougarski ministar spoljnih poslova Alojz Leksa fon Erental složio se s tom idejom, ali s obzirom na zahlađenje međusobnih odnosa nakon aneksione krize odbacio je mogućnost ličnog učešća prijestolonaslednika Franja Ferdinanda na svečanom proglašenju. Ni Rusija, Italija, Francuska i Velika Britanija nijesu imale nikakvih primjedbi. Doduše, u nekim krugovima vladalo je mišljenje da se radi o isuviše maloj zemlji i još uvijek nedovoljno civilizovanoj, ali generalno su priznavane vladareve zasluge za njeno uvođenje u evropski kulturni

krug. Njegova ličnost još uvijek je budila romantične simpatije, a pored toga porodica Petrović Njegoš imala je rodbinske veze s više evropskih dvorova. Kad je obezbjeđena saglasnost velesila, odbor za organizaciju proslave predao je skupštini prijedlog da se zemlja proglasi kraljevinom. Parlament je oficijelno svoju saglasnost obrazložio upozoravajući na činjenicu da se faktički radi o obnavljanju statusa koji je zemlja imala još u srednjem vijeku. Time je istaknut kontinuitet moderne crnogorske državnosti s dukljanskom i zetskom epohom. Indirektno, radilo se o isticanju činjenice da crnogorska politička tradicija ima starije i jače korijene od srpske. Knjaz Nikola je svoju kraljevinu koju je obnavljao označio za „žarište kulturnog razvoja i mira na granici između Istoka i Zapada". U zvaničnim govorima isticani su i slovenski identitet i ideja slovenske uzajamnosti. Skupština je 28. avgusta 1910. prihvatila svečanu rezoluciju o proglašenju kraljevine. Knjaz Nikola je postao kralj Nikola I.

Proglašenje Crne Gore za kraljevinu izazvalo je nedoumice i neprijateljske reakcije u Srbiji u kojoj je taj korak bio interpretiran prije svega u kontekstu nadmetanja između dinastija Petrović Njegoš i Karađorđević. Crnogorski dvor je na svečanost pozvao kralja Petra. Srpski vladar koji je bio sumnjičen i javno optuživan da pokušava svrgnuti i ubiti svog tasta, na Cetinju nije bio baš omiljen. S aspekta dugoročne politike Beograda njegov odlazak u Crnu Goru bi se mogao tumačiti i kao znak slabosti. Kralj Petar se zato izgovorio problemima sa zdravljem. S obzirom na napete odnose tokom prethodnih godina ni srpski premijer i predsjednik Radikalne stranke Nikola Pašić nije mogao biti odgovarajući predstavnik. Zato je na Cetinje krenuo srpski prijestolonasljednik Aleksandar koji je usto bio i unuk knjaza Nikole. Drugi krunisani knjažev zet, italijanski kralj Viktor Emanuel III, stigao je na Cetinje u pratnji kraljice Jelene. Na svečanosti je bio prisutan i bugarski car Ferdinand s prijestolonasljednikom Borisom [koji će 20 godina kasnije oženiti unuku kralja Nikole, italijansku princezu Đovanu (Giovannu) Savojsku] i grčki prijestolonasljednik Konstantin. Iz Rusije su došli knjaževi zetovi iz porodice Romanov, veliki knjaz Nikolaj i veliki knjaz Petar. Austrougarsku, Njemačku, Francusku, Veliku Beritaniju i SAD predstavljali su ambasadori. Svečanost je pružila priliku za razgovore o političkim, trgovačkim i vojnim temama. Kontakti tokom proglašenja kraljevine bili su uvod u crnogorsko-rusku vojnu konvenciju koja će biti potpisana nekoliko mje-

seci kasnije i koja je signalizirala novo približavanje Cetinja Petrogradu. Razgovaralo se i o uslovima trgovačkog i pomorskog ugovora s Habsburškom Monarhijom, koji je bio sklopljen 6. februara 1911. godine, i monetarne konvencije sklopljene 1. marta 1912. godine. Svečanost na Cetinju uticala je i na poboljšavanje saradnje s Bugarskom koja će kasnije imati značajnu ulogu u pripremama za Prvi balkanski rat.

Proglašenje Crne Gore za kraljevinu predstavlja istorijski kamen međaš u razvoju narativa o crnogorskom kolektivnom identitetu, „istorijskoj misiji" i pravcu u kojem će se zemlja kretati. U govorima vladara, premijera i predsjednika parlamenta, kao i u tekstovima koji su komentarisali događaj, istican je istorijski kontinuitet moderne crnogorske države sa srednjovjekovnom Dukljom i Zetom. U svom prvom govoru – nakon što je proglašen kraljem – kralj Nikola je govorio o „obnovi našeg starog kraljevstva" čiji korijeni sežu do kraljeva Vojislava, Mihaila i Bodina. Kralj nije u potpunosti napustio okvir diskursa o širem srpskom etničkom identitetu Crnogoraca i između ostalog konstatovao je, da jedna srpska kraljevina postoji u Podunavlju a druga u „srpskom Primorju". Teza o kontinuitetu s carstvom Nemanjića koju je propagirala Srbija, u oficijelnom crnogorskom diskursu je bila upadljivo zapostavljana. Crna Gora se otvoreno pozivala na dukljansko-zetsku tradiciju, dok je Srbija trebala biti nasljednica srednjovjekovne Raške. Državna politička ideologija crnogorske kraljevine iz posljednjih godina prije Prvog svjetskog rata konstantno je isticala ideju neprekidne nezavisnosti i vodeću ulogu koju je zemlja imala u borbi protiv Osmanlija, čime se opet indirektno distancirala od Srbije i njene kraće i skromnije istorije antiturskog otpora. Preformulisanje diskursa o istorijskom i kolektivnom identitetu bilo je usko vezano s razmišljanjima o državnopolitičkim ciljevima Crne Gore. Nakon proglašenja Kraljevine politička elita zemlje počela se intenzivno posvećivati planovima za dalje teritorijalno širenje. Veliki stručnjak za zapadni Balkan, Britanka Edit Daram (Edith Durham), proročki i lapidarno je to još tada sažela: „Kralj mora imati stvarnu kraljevinu. Uskoro će rat." Teritorijalno širenje dosegnuto na Berlinskom kongresu Crnogorci su vidjeli kao prinudni kompromis. Postojeće granice nijesu smatrali za pravedne i definitivne. Planovi dalje ekspanzije na račun Osmanskoga Carstva bili su latentno prisutni uprkos decenijama mirnog razvoja. Teritorijalne aspiracije su – zbog austrougarske

aneksije Bosne i Hercegovine – preorijentisane u pravcu sjeverne Albanije, oblasti Kosova i Novopazarskog Sandžaka. Planiranje novog rata podsticala je i činjenica da je u osmanskim zemljama na Balkanu nakon Mladoturske revolucije iz 1908. rastao nemir. Crnogorski političari su procjenjivali, s obzirom na pogoršanje bezbjednosne situacije, da velesile neće moći po svaku cijenu insistirati na očuvanju osmanske vlasti na jugoistoku Evrope. Predstave o neophodnosti daljeg teritorijalnog širenja, koje bi osiguralo etnički i istorijski pravednije granice i poboljšalo privrednu situaciju, bile su raširene i u drugim balkanskim državama.

Cetinje je sistematski radilo na jačanju svog uticaja kod stanovništva u susjednim osmanskim oblastima. U tim oblastima koje su s aspekta Carigrada predstavljale daleku periferiju, Crna Gora je tradicionalno imala status zaštitnika ovdašnjeg pravoslavnog stanovništva za čija prava se zalagala kod Porte i u kontaktima s lokalnim predstavnicima osmanske vlasti. Crnogorski uticaj se najviše osjećao u pljevaljskom, bijelopoljskom, beranskom i plavsko-gusinjskom kraju. Lokalne pravoslavne vođe su usko sarađivale s Cetinjem. Slično kao ranije u hercegovačkom pograničju, tu se faktički stvarao branik koji je uprkos tome što je formalno bio pod osmanskom vlašću predstavljao crnogorsko predziđe. U manjoj mjeri Crnogorci su svoj uticaj u pograničju širili i preko prijateljski naklonjenih muslimanskih vođa. U širim masama južnoslovenskih muslimana još su preživljavale lojalnost Carigradu, kao i strah od života pod hrišćanskom vlašću na koji su uticala i negativna iskustva iz prethodnih ratova. Cetinje je održavalo intenzivne veze s albanskim katoličkim plemenima koja su pretežno živjela u planinskim oblastima između Skadarskog jezera i gornjeg toka rijeke Cijevne.

Publicistika i politička elita su od 1910. godine pripremale javno mnjenje na novi rat. Štampu su preplavile vijesti o ugnjetavanju hrišćanskog stanovništva na osmanskoj teritoriji. U cjelini uzev smatrano je da su teritorijalne aspiracije na prostoru Novopazarskog Sandžaka, Metohije i Kosova („Stare Srbije“), Donjih Vasojevića i Plavsko-gusinjske kotline s etničkog i istorijskog aspekta opravdane. Međutim, glavni cilj crnogorske ekspanzije bio je Skadar s okolinom. Taj grad i sjevernoalbanska oblast u kojoj se nalazio u prošlosti su bili etnički vrlo miješani. Početkom 20. vijeka na nekim mjestima tu je još uvijek živjelo slovensko pravoslavno stanovništvo, ali apsolutnu većinu činili su Albanci musliman-

ske i katoličke vjeroispovijesti. Plan za prisvajanje te oblasti Crnogorci su pokušavali opravdati pomoću istorijskih, privrednih i u tu svrhu prilagođenih etnografskih argumenata. Rade Turov Plamenac, jedan od ideologa teritorijalne ekspanzije na jug, tvrdio je da skadarska oblast u geografskom, istorijskom i etnografskom smislu nikad nije bila u sastavu „prave" Albanije, koja se po njegovom mišljenju prostirala tek južno od rijeke Mate. Upozoravalo se i na, po tradiciji, zajedničko porijeklo nekih crnogorskih i sjevernoalbanskih plemena. U nekim periodima u Skadru je bilo sjedište srednjovjekovne Duklje i Zete, u čijim istorijama je grad igrao značajnu ulogu. Pripajanje Skadara – s obzirom na to da se počeo isticati kontinuitet crnogorske s dukljansko-zetskom tradicijom – trebalo je da predstavlja simboličnu obnovu zetske kraljevine i konačnu pobjedu nad Osmanskim Carstvom. Po nekim mišljenjima Skadar bi čak trebao postati glavni grad Crne Gore. Takvi crnogorski zahtjevi bili su u suprotnosti s programom albanskog nacionalnog pokreta koji je bivao sve jači i koji se zalagao za integraciju Skadra i njegove okoline, katoličkih plemenskih oblasti u crnogorsko-osmanskom pograničju, Plavsko-gusinjske kotline, Kosova i Metohije, zajedno s ostalim etničkim i istorijskim albanskim oblastima u jednu političku cjelinu koja bi imala visoku mjeru autonomije u okviru Osmanskoga Carstva ili bi postala samostalna država. Slično kao i u prošlosti, Crnogorci nijesu obraćali pažnju niti su respektovali razvoj i snagu albanskog nacionalnog pokreta. Međutim, uprkos suprotnim ciljevima crnogorski diskurs koji je pripremao teren za nastavak ekspanzije – u poređenju sa srpskim u kojem su prema Albancima često ispoljavani otvoreno rasistički argumenti – nije sadržavao negativne antialbanske stereotipe. Za razliku od ostalih Južnih Slovena – kao što je konstatovao srpski istoričar Zoran Janjetović – odnos Crnogoraca prema Albancima nije bio utemeljen na konfrontaciji (Janjetović 2005: 27). Nakon Berlinskog kongresa u Crnoj Gori živjela je i albanska manjina. Crnogorci su svoje južne susjede dobro poznavali, održavali su s njima svakodnevne kontakte, intenzivno su trgovali, uprkos različitim jezicima odlikovao ih je sličan patrijarhalno-ratnički mentalitet, a u pograničju su često bili i rodbinski povezani. Niz etnografa i putopisaca uključujući i češke autore zabilježio je da su Crnogorci od svih balkanskih naroda jedino Albance smatrali za istinske junake koji se hrabrošću mogu mjeriti s njima samima. Crnogorska politička elita je u godinama prije Prvog svjetskog rata vjerovala da će ih

u trenutku definitivnog obračuna s Osmanskim Carstvom na Balkanu uspjeti pridobiti na svoju stranu.

Nakon proglašenja kraljevine kralj Nikola je pokušavao da istakne značaj Crne Gore u međunarodnim odnosima i da pojača njenu vojnu snagu. Crna Gora je u okviru tih težnji 17. novembra 1910. potpisala tajnu vojnu konvenciju s Rusijom. Po njoj se Petrograd obavezao da će udvostručiti redovne subvencije i pružanje materijalne pomoći crnogorskoj vojsci. Crnogorska strana se – prema konvenciji – ovaj put obavezala da će sav novac potrošiti isključivo u vojne svrhe precizno definisane od ruske strane. Tajna konvencija je Petrogradu omogućavala veću mjeru kontrole malog i udaljenog saveznika. U zamjenu za stalnu pomoć, crnogorska strana je faktički pristala da podredi svoje oružane snage Rusiji. Kralj Nikola je i dalje formalno bio vrhovni komandant, međutim, crnogorska vojska je na komandu ruskog cara u bilo kojem trenutku trebala svom savezniku staviti na raspolaganje svoje oružane snage. Bez saglasnosti ruskog generalštaba Crna Gora se nije smjela upuštati ni u kakve vojne operacije. Dakle, potpisivanjem ove tajne konvencije zemlja se odrekla značajnog dijela svojeg suvereniteta. Prema nekim pojednostavljenim mišljenjima, tajna konvencija s Rusijom označava početak kraja crnogorske državnosti, odnosno glavni razlog zašto je Crna Gora protiv svojih interesa ušla na strani Rusije i Srbije u Prvi svjetski rat. S formalnog aspekta tajna konvencija je u rusko-crnogorskim odnosima predstavljala novu stvar, međutim crnogorska strana ju je od početka kršila. U ratnim sukobima koji su slijedili, kralj Nikola se na nju nije previše osvrtao. Crnogorska vojska je pod njegovom komandom vodila ratne operacije pretežno bez konsultacije s ruskom stranom. Zato će Rusija dogovorene subvencije prestati isplaćivati.

MALISORSKI USTANAK

Malisori su pripadnici sjevernoalbanskih katoličkih plemena. U drugoj polovini 19. vijeka Cetinje je podržavalo bune sjevernoalbanskih plemena protiv Skadra kao regionalnog centra osmanske vlasti. Krajem 19. i početkom 20. vijeka knjaz Nikola je sjevernu Albaniju smatrao za crnogorsku interesnu sferu. Paradoksalno je da su te teritorijalne pretenzije, dugotrajno usmjerene protiv integriteta Osmanskoga Carstva,

u nekim periodima više ujedinjavale nego razdvajale Cetinje i Carigrad. Naime, sultan, slično kao i crnogorski vladar, nije želio da se u oblast miješaju i druge velesile, naročito ne Austrougarska koja je nakon Berlinskog kongresa pokušavala da preko katoličkih Albanaca pojača svoj uticaj u regiji. Beč se predstavljao kao zaštitnik balkanskih katolika i pokušavao je igrati sličnu ulogu protektora kao Petrograd u slučaju pravoslavnih. Situaciju u oblasti južno od crnogorskih granica od kraja 19. vijeka komplikuje i Italija koja počinje ispoljavati interesovanje za jačanje svog uticaja na jugoistočnoj obali Jadrana.

Predstavnici albanskog nacionalnog pokreta ispočetka su podržavali Mladotursku revoluciju iz 1908. godine. Nadali su se da će politička liberalizacija i privredne reforme, koje su Mladoturci obećavali, omogućiti realizaciju njihovih nacionalnih zahtjeva (ujedinjenje teritorija naseljenih Albancima u jednu autonomnu cjelinu; upotrebu albanskog kao službenog jezika; razvoj školstva itd.). Umjesto decentralizacije Mladoturci su krenuli u suprotnom smjeru. U skladu s ideologijom osmanizma, dakle homogenizacije, centralizacije i modernizacije u cilju formiranja jedinstvenog političkog naroda, priklonili su se etničkom i jezičkom poturčivanju Carstva pa su čak odbijali da priznaju i samo postojanje albanske nacije. U predjelima naseljenim Albancima rasli su nezadovoljstvo i nemiri. Osmanski uredi reagovali su silom. Zatvarali su albanske škole, ukidali nacionalna udruženja, zabranjivali štampu na albanskom, zatvarali su i protjerivali albanske rodoljube i planirali su razoružanje kompletnog albanskog stanovništva. Takve mjere su raspirivale antiosmansko raspoloženje kod stanovništva na teritorijama skadarskog, kosovskog i bitoljskog vilajeta. U malisorskim oblastima tokom prve polovine 1910. godine situacija je bila na pragu ustanka.

Buntovne vođe Malisora tražile su od Cetinja pomoć. Kralj Nikola je odlučio da ustanak podrži. Osmanska vlast je ispočetka sumnjala da iza nemira u sjevernoj Albaniji stoji Austrougarska. Međutim, ta pretpostavka nije bila tačna. Austrougarska je podržavala integritet Osmanskoga Carstva koje je predstavljalo najsigurniju branu protiv teritorijalnih pretenzija susjednih slovenskih država, s čijom ekspanzijom se nije slagala habsburška diplomatija. Dio crnogorskih političara bio je spreman pružiti vođama Malisorskog ustanka svestranu pomoć između

ostalog i zato što su to vidjeli kao mogućnost nanošenja štete austrougarskim interesima u oblasti. Na čelu grupe koja se dugotrajno protivila zbližavanju Crne Gore s Habsburškom Monarhijom stajali su serdar Janko Vukotić i premijer Lazar Tomanović (uprkos tome srpska nacionalistička štampa je Tomanovića tendenciozno prikazivala kao predstavnika austrofilske orijentacije). Kralj Nikola je Malisorski ustanak vidio kao predigru novog rata s Osmanskim Carstvom i pokušavao je da i Rusiju uvjeri da je neophodno pružanje pomoći ustanicima. Međutim, Petrograd se pribojavao da se ne poremeti krhka stabilnost u odnosima velesila, pa se nije slagao s crnogorskim miješanjem u ustanak. Bez obzira na neslaganje svog najznačajnijeg saveznika, kralj Nikola je i dalje radio na svoju ruku.

Osim što je Cetinje bilo u kontaktu s malisorskim vođama, uspostavilo je i kontakte s buntovnički raspoloženim Albancima s Kosova, uglavnom muslimanima, na čijem čelu je bio Isa Boletin (odnosno u južnoslovenskoj literaturi Iso Boljetinac). Boljetinac i njegovi ljudi – s dozvolom crnogorske strane – počeli su koristiti njihovu teritoriju kao sigurnosno zaleđe s kojeg su preduzimali napade na turske jedinice na Kosovu. Iako je kralj Nikola u junu 1910. naredio – kao prijateljski gest prema Turcima – da se Boljetinac oficijelno protjera, crnogorski uredi su s njim i dalje održavali kontakt. Tokom narednih mjeseci na crnogorsku teritoriju izbjeglo je dosta albanskih izbjeglica – ustaničkih vođa, predstavnika narodnog života i civila. Vlada Lazara Tomanovića se javno pozivala na tradiciju prema kojoj su Crnogorci uvijek pružali utočište proganjanim bez obzira na vjeru i nacionalnu pripadnost. Crnogorski državni aparat i civilno stanovništvo pružali su izbjeglicama pomoć iako su za siromašnu zemlju predstavljali veliki finansijski i materijalni teret. Crna Gora je oficijelno podržavala ideju osnivanja autonomne Albanije u okviru Osmanskoga Carstva. Crnogorski predstavnici i štampa su otvorene priznavali da bi takvu novu upravnu cjelinu smatrali za svoju interesnu sferu.

U drugoj polovini 1910. najveći otpor osmanskoj vlasti pružala su plemena Hoti, Kastrati, Klimenti (Kelmendi), Škrijelje (Shkrele) i Grude. U jesen 1910. kralj Nikola je odigrao ulogu posrednika između pobunjenika i Porte. Albanski predstavnici koji su se nalazili na crnogorskoj

teritoriji u novembru su predali kralju oficijelni spisak svojih zahtjeva. Zahtijevali su između ostalog: ponovno otvaranje škola na albanskom jeziku, preuzimanje lokalne uprave, smanjivanje poreza koji su bili povećani nakon Mladoturske revolucije, da regruti služe u osmanskoj vojsci samo u okviru vilajeta iz kojeg potiču te odustajanje od masovne konfiskacije oružja. Porta je 18. novembra odgovorila kralju Nikoli da je spremna ispuniti sve malisorske zahtjeve. Kralj i malisorske vođe su prihvatili osmanski odgovor. Većina albanskih izbjeglica je Crnu Goru napustila do kraja godine.

Međutim, dogovor iz novembra 1910. pokazao se kao bezvrijedno parče hartije. Kad se pokazalo da ga osmanska strana ne namjerava ispoštovati, u martu iduće godine na teritoriji ratobornih katoličkih plemena ponovo se rasplamsao oružani otpor i Malisori su opet tražili pomoć od Cetinja. U suprotnosti s nedavno potpisanim vojnim ugovorom s Rusijom, kralj Nikola je albanskim ustanicima tajno predao dio ruskog oružja namijenjenog crnogorskoj vojsci. Osmanska vojska je odgovorila vojnom intervencijom. Napala je na Malisore istovremeno iz dva pravca: od Skadra i iz Gusinja. Crnu Goru je preplavio novi izbjeglički talas od 20 hiljada ljudi. Izbjeglice i politički predstavnici ustanka našli su se u Podgorici. Tu se 18. marta 1911. okupilo oko 60 ustaničkih vođa koji su u tzv. Podgoričkoj deklaraciji potvrdili da neće odustati od oružane borbe dok Porta ne ispuni novembarski ugovor koji je isposredovao kralj Nikola. Do polovine aprila ustanici su osvojili cijelu oblast Malesije, koja se prostirala od Podgorice do Prokletija s obje strane današnje crnogorsko-albanske granice. Njihovim napadima odoljela je samo turska posada u tvrđavi Šipčanik nedaleko od grada Tuzi. Malisorske vođe i drugi predstavnici albanskog nacionalnog pokreta sastali su se 23. juna 1911. u crnogorskom katunu Greča da bi definisali političke zahtjeve koji su se odnosili ne samo na buntovni katolički sjever gdje se odvijao ustanak, već i na cijeli albanski nacionalni prostor. Među delegatima je bio i Ismail Ćemal (Qemal), istaknuti predstavnik nacionalnog pokreta s albanskog juga koji će godinu dana kasnije postati osnivač i prvi predsjednik samostalne albanske države. Grečki memorandum, koji je na osnovu boje korica postao poznat pod imenom Crvena knjiga, bio je namijenjen ne samo Carigradu već i evropskim velesilama, prije svega Velikoj Britaniji. Zahtijevano je osnivanje autonomne nacionalne cjeli-

ne u okviru Osmanskoga Carstva, politička, jezička i obrazovna reforma i pravo nošenja oružja. Budući da Malisorski ustanak nije mogao slomiti silom, Carigrad je promijenio taktiku. Sultan je 3. jula pristao na opštu amnestiju za pobunjenike i kao dokaz dobre volje naredio povlačenje svih osmanskih jedinica iz oblasti. Nakon iskustva iz prethodne godine, Malisori nijesu vjerovali obećanjima centralnih vlasti i bili su spremni da se i dalje bore. Osmanski predstavnici stekli su utisak da je Cetinje glavni krivac za nastavak otpora.

Od proljeća 1911. povećavao se međunarodni pritisak na Crnu Goru. Rusija je kod Porte podržala inicijativu crnogorskog vladara koji je apelovao da se prihvate uslovi ustanika. Istovremeno, Petrograd je počeo vršiti pritisak na kralja Nikolu da prestane podržavati ustanike. Kralj je odgovorio da bez obzira na crnogorsko-rusku vojnu konvenciju ne može dozvoliti da se masakriraju hrišćani u neposrednoj blizini crnogorskih granica. Uprkos hladnim odnosima, kralj Nikola je kontaktirao i Srbiju da bi ispitao da li je Beograd spreman na zajednički napad na osmanske snage preko sjeverne Albanije u pravcu Makedonije. Međutim, Beograd se ni tokom prethodne godine kao ni u ovoj novoj fazi ustanka, nije slagao s podrškom albanskim ustanicima. S obzirom na međunarodnu situaciju, naročito na protivljenje Rusije, Srbija nije htjela da ulazi u rat protiv Osmanskoga Carstva. I Austrougarska je bila protiv podrške Malisorima. Kralj Nikola je tražio da evropske velesile garantuju da će Turska izvršiti obećane reforme. Tek nakon uvođenja reformi namjeravao je uticati na Albance da ostave oružje. Carigrad je Cetinju zaprijetio oružanom akcijom. Zbog toga je kralj 4. jula naredio djelimičnu mobilizaciju jedinica u Podgorici i uz granicu s Turskom. U reakciji na ovaj akt koji je signalisao spremnost na rat, Rusija je zaprijetila ukidanjem svekolike pomoći koju je pružala Crnoj Gori. Kralj Nikola se još uvijek služio svakojakim izgovorima i otezao. Ipak, nije uspio iznuditi garanciju velesila koju je tražio zajedno s albanskim vođama iako su njegovi koraci počeli ugrožavati mir na Balkanu. Na kraju se povukao i nagovorio albanske vođe da prihvate susretljivu ponudu Carigrada bez garancije velesila. Predstavnici Malisora i Porte su 3. avgusta 1911. godine u Podgorici potpisali mirovni ugovor. Niko od učesnika pobune nije trebao biti gonjen ni kažnjavan. Tek dvije sedmice nakon potpisivanja ugovora većina albanskih izbjeglica i političkih predstavnika napustila je crnogorsku teritoriju.

Malisorski ustanak i podrška koju je dobio s Cetinja izazvali su veliku međunarodnu napetost. Evropske velesile su tad uspjele spriječiti da konflikt preraste u rat koji bi lako mogao ugroziti krhki međunarodni poredak. Uz Osmansko Carstvo, o čijim balkanskim teritorijama se i radilo, i Rusiju koja je pokušavala ukrotiti aspiracije svog malog saveznika, razvoj situacije je sa strijepnjom pratila i Austrougarska. Ministar spoljnih poslova Alojz Leksa fon Erental nije bio za to da se austrougarska miješa u krizu, ali načelnik generalštaba Konrad fon Hecendorf bio je suprotnog mišljenja. U slučaju crnogorsko-turskog rata – po njegovom mišljenju – Austrougarska je, iako ga se aneksijom odrekla, odmah trebala okupirati cijeli Novopazarski Sandžak da bi spriječila uspostavljanje srpsko-crnogorske granice. Za vrijeme malisorske krize između Rusije i Austrougarske još uvijek su vladali dobri odnosi i obje zemlje su bile zainteresovane da se održi dotadašnji status quo. Zbog svog angažovanja u vezi s Malisorskim ustankom Cetinje je bilo izloženo većem pritisku od Petrograda nego od Beča. Malisorski ustanak i njegov međunarodni kontekst zapravo su predstavljali predigru Balkanskih i Prvog svjetskog rata. S Malisorskim ustankom u oblasti zapadnog Balkana počinje takoreći neprekidni period oružanih sukoba koji će s malim pauzama trajati do početka dvadesetih godina. U tom smislu se nekad čak i govori o „dugom Prvom svjetskom ratu", koji je ovdje započeo nekoliko godina ranije i trajao nekoliko godina duže nego u Srednjoj i Zapadnoj Evropi.

PUT DO BALKANSKOG RATA

U jesen 1911. izbio je rat između Italije i Osmanskoga Carstva. Kao povod poslužile su italijanske imperijalne ambicije u oblasti Tripolija. Vijesti o sukobu čiji razvoj je otkrio vojnu slabost Osmanskoga Carstva izazvale su nemir na Balkanu. Širile su se glasine da Austrougarska namjerava ponovo poslati vojsku u Novopazarski Sandžak. Cetinje se nadalo da bi u tom slučaju Crna Gora u zamjenu za svoj pristanak mogla da traži određene teritorijalne kompenzacije, pa je prešlo na taktiku iščekivanja. Do okupacije Sandžaka doduše nije došlo, ali kao nagradu za njen rezervisani stav, Beč je Crnoj Gori, uprkos neisplaćenim dugovima kod austrijskih banaka, opet dao novi kredit (koji će joj omogućiti da godinu kasnije plati visoke troškove koje je imala tokom vođenja

Balkanskih ratova). Kralj Nikola je pokušavao iskoristiti slabost Osmanskoga Carstva da bi dosegao teritorijalnu razmjenu manjih oblasti u pograničju, u kojima je često dolazilo do incidenata. O promjeni granica pregovaralo se nekoliko mjeseci s velesilama i Carigradom, na kraju od svega toga nije bilo ništa. Kralj Nikola je nakon toga na neuobičajeno oštar način izjavio da će Porta zažaliti.

Tokom prve polovine 1912. godine kralj Nikola je prvi put od proglašenja kraljevine otišao u zvaničnu posjetu Rusiji i Austrougarskoj. Obje posjete bile su povezane s planiranim ratom protiv Turske. Rusija je tokom 1911. pokušala suzbiti nastanak velike balkanske krize i nastojala je primorati Cetinje da poboljša odnose s Carigradom. Tokom posjete Petrogradu krajem januara i početkom februara, kralj Nikola se uvjerio da na rusku podršku zasad ne može računati. Tokom narednih mjeseci Crna Gora je radila na zbližavanju s balkanskim državama. I Srbija i Bugarska su se pripremale za rat. Srbija je u maju sklopila savezнички ugovor s Bugarskom. Međutim, Beograd nije želio da se novonastaloj alijansi priključi i Crna Gora, kao što je predlagala Sofija. Ugovor je trebao ostati tajan. U junu 1912. kralj Nikola je posjetio Beč. S obzirom na to da se nije znalo kakav će razvoj događaja u regionu donijeti budućnost, dočekan je ljubaznije nego što se očekivalo. Na stanici su ga lično dočekali car, prijestolonasljednik i novi ministar spoljnih poslova grof Leopold fon Berhtold (Leopold von Berchtold). Susret s najvišim predstavnicima Habsburškoga Carstva predstavljao je obostrano uvjeravanje da odnosi dviju zemalja trenutno nijesu opterećeni nikakvim većim problemima. Posjeta kralja Nikole istovremeno je trebala da kamuflira bitan korak na putu do Balkanskog rata. „Igrom slučaja“ neposredno prije posjete kralja Nikole, cara Franju Josipa I posjetio je bugarski car Ferdinand; članovi njegove delegacije su još uvijek boravili u Beču. Tajni ugovor o vojnom savezu između Bugarske i Crne Gore potpisali su predstavnici dvije zemlje usred glavnog grada Habsburškoga Carstva, a da to njena tajna služba nije saznala. Nakon povratka kralja Nikole iz Beča došlo je do neočekivane smjene vlade. Na funkciji premijera Lazara Tomanovića zamijenio je general Mitar Martinović koji je istovremeno preuzeo i funkciju ministra spoljnih poslova. General Martinović je bio poznat kao pristalica ulaska u novi rat s Turcima. Vjerni Tomanović, koji je stajao na čelu

vlade u vrijeme u kojem je bilo previše napetosti i turbulentnih epizoda u crnogorsko-srpskim odnosima, žrtvovan je u interesu poboljšanja odnosa s Beogradom.

Balkanska alijansa utemeljena je u prvoj polovini 1912. godine. U martu je sklopljen srpsko-bugarski ugovor, a u maju vojna konvencije između te dvije države; krajem maja savezнички ugovor potpisale su Bugarska i Grčka, a u junu Crna Gora i Bugarska. Bugarski kralj Ferdinand želio je isto kao i kralj Nikola što prije započeti rat. U međuvremenu došlo je i do dugo očekivanog zbližavanja između Crne Gore i Srbije. Dogovor o savezništvu inicirao je kralj Nikola koji je lično napisao pismo srpskom kralju. Razgovori između predstavnika dvije zemlje odvijali su se od 30. septembra do 3. oktobra u Lucernu u Švajcarskoj, a dogovor je bio ratifikovan 6. oktobra. Kralj Nikola je želio da savezнички ugovor sadrži precizno razgraničenje teritorija koje su planirali osvojiti, na što srpska strana nije htjela pristati. Ugovor je samo okvirno naznačavao „interesne sfere". To je, nakon izbijanja rata, u oblasti Kosova, Metohije i Sandžaka dovelo do suparništva u vezi s osvajanjem nekih gradova. Crnogorci su krajem septembra i početkom oktobra ponovo pregovarali s Bugarskom. Dogovoreno je da Crna Gora prva stupi u rat, ali da nijedna zemlja ne istupi iz rata bez saglasnosti druge. Takvi planovi nijesu bili u skladu s vojnom konvencijom s Rusijom koja je kočila Crnu Goru. Zato je Bugarska prva trebala obaviti mobilizaciju da Petrograd ne bi stekao utisak da su Crnogorci prvi ušli u rat i za sobom povukli i ostale zemlje. Bugarska je 30. septembra proglasila mobilizaciju, a Crna Gora 1. oktobra. Kralj Nikola je 8. oktobra javno proglasio da sporna pitanja može riješiti jedino rat i 9. oktobra je s brda u Podgorici svečano ispaljen prvi topnički plotun. Crnogorce je obuzela ratna euforija. Tokom narednih dana u rat su ušle Srbija, Bugarska i Grčka. Kucnuo je definitivni kraj osmanske vladavine na Balkanu.

PRVI BALKANSKI RAT

Početkom oktobra 1912. kralj i predstavnici armijske komande dogovorili su se oko plana vojnih akcija. Glavni cilj planirane teritorijalne ekspanzije predstavljao je Skadar. Glavnina vojske je zato trebala ići na jug, manji dio na istok u Novopazarski Sandžak i „Staru Srbiju" (Metohiju i Kosovo). U cijelom nizu oblasti na koje su Crnogorci pretendovali

većinu stanovnika su činili Albanci islamske ili katoličke vjeroispovijesti ili južnoslovenski muslimani, koji nijesu ispoljavali interes da njihove oblasti budu pripojene Crnoj Gori ili su se tome otvoreno suprotstavljali. O integraciji novog – često i neprijateljski raspoloženog stanovništva – tokom rata je razmišljao malo ko. U diskursu iz tog vremena u Crnoj Gori i Srbiji isticana su „istorijska prava" na teritorije izgubljene u vrijeme osmanske ekspanzije. Značajnu ulogu igrali su i ekonomski interesi. Ideja rata s Turcima bila je popularna u svim slojevima stanovništva. Politička elita na čelu sa kraljem se nadala da će pobjeda učvrstiti njihovu vlast i ponovo homogenizovati polarizirano crnogorsko društvo.

Vojska je podijeljena na tri dijela. Prva dva, Primorski dio jačine 8 hiljada ljudi i Zetski od 15 hiljada, poslani su na jug u pravcu Skadra. Između njihovih operacionih zona ležalo je Skadarsko jezero koje je otežavalo koordinaciju. Komandant Primorskog dijela bio je premijer i general Mitar Martinović, a na čelu Zetskog dijela bio je brigadir Blažo Bošković. Glavni stub osmanske odbrane Skadra predstavljao je kameniti greben Taraboš između Ulcinja i Skadarskog jezera. Iz pravca Podgorice prilaz Skadru štitio je lanac nekoliko utvrđenja. Istočni dio vojske snage 12.600 ljudi išao je u pravcu Novog Sandžaka i Kosova. Na njegovom čelu stajao je ministar vojni general Janko Vukotić.

Rusko javno mnjenje stajalo je nedvosmisleno na strani „slovenske pravoslavne braće". Ruska diplomatija koja je dugo pokušavala da sačuva mir na Balkanu, nakon izbijanja rata htjela je makar naizgled da sačuva neutralnu poziciju. Međutim, nastojanje balkanskog saveza da likvidira ostatke osmanske vladavine neoficijelno je podržavala. Habsburško Carstvo se bojalo da bi sukob mogao izazvati krizu u odnosima između velesila. Njena diplomatija je ekspanziju balkanskih nacionalnih država na račun Osmanskoga Carstva primila kao realnost koju naravno želi da koriguje u skladu s vlastitim interesima. Pokazalo se da pitanje Novopazarskog Sandžaka nije za Beč toliko značajno da bi zbog njega ušao u rat. Ako bi i insistirao na očuvanju Novopazarskog Sandžaka kao branika između Srbije i Crne Gore, nakon osvajanja Kosova i Metohije zajedničku granicu bi svejedno imali nešto malo južnije. Međutim, Podunavska monarhija je i dalje bila spremna da brani svoj dominatni položaj na prostoru istočnog Jadrana. Teritorijalna osvajanja Crne Gore ili Srbije na primorju koja bi mogla omogućiti prodor ruskog ili

italijanskog uticaja u oblast, Beč nipošto nije htio dozvoliti. Oblasti na zapadnoj obali Balkana koje su još pripadale Osmanskom Carstvu bile su naseljene pretežno Albancima. Zato je u prvorazredne interese Monarhije spadala zaštita albanskog etničkog prostora od njegove podjele između susjednih država. Austrougarska diplomatija je iz utilitarnih razloga preuzela ulogu glavnog branitelja albanskih nacionalnih interesa, podržavala je formiranje autonomne Albanije u okviru Osmanskoga Carstva, kasnije i nastanak samostalne albanske države.

Komandant Istočnog dijela general Vukotić počeo je ofanzivu u smjeru Mojkovac – Bijelo Polje – Berane i dalje preko klanca Čakor do prostora Metohije. Manji dio svojih jedinica poslao je na sjever prema Pljevljima i na jug u Plavsko-gusinjsku kotlinu. Mojkovac je osvojen 9. oktobra, Bijelo Polje 12. oktobra, a četiri dana kasnije i Berane. General Radomir Vešović je 19. i 20. zauzeo Plav i Gusinje. Buntovna oblast koja se u prošlosti uspješno branila od crnogorskih napada, tad je pala bez većeg otpora. Odredi poslani na Pljevlja su se po naređenju kralja Nikole zaustavili pred gradom. Vladar je poslušao italijansko upozorenje da crnogorske jedinice u Novopazarskom Sandžaku izbjegavaju oblasti uz bosansku granicu da se ne bi komplikovali odnosi s Austrougarskom. Kad se kralj uvjerio da se Austrougarska zbog Sandžaka neće vojno angažovati, naredio je 28. oktobra da se grad zauzme. Međutim, tog istog dana u grad Pljevlja su sa druge strane ušle srpske jedinice i preduhitrile Crnogorce (kasnije je Srbija prilikom podjele novoosvojenih teritorija pljevaljski kraj prepustila Crnoj Gori). Iako je Vukotićeva ofanziva u Sandžaku bila uspješna, zbog teškog terena, crnogorske jedinice nijesu napredovale dovoljno brzo. Brojnija srpska vojska je u međuvremenu izvojevala značajnu pobjedu kod Kumanova i napredovala kroz ravničarske oblasti Kosova i Metohije. U srpsko-crnogorskom ugovoru o interesnim sferama nije bila unaprijed precizirana linija razgraničenja. Kralj Nikola je poručio Vukotiću da što prije osvoji Peć i bez odlaganja krene na jug u pravcu Prizrena. Nakon što je stigla vijest da su Vukotićevi odredi osvojili Peć, srpski kralj Petar naredio je generalu Božidaru Jankoviću da osvoji Prizren prije nego što stignu Crnogorci. Obje vojske napredovale su preko Kosova i Metohije kao na trci. U Đakovicu su Crnogorci i Srbi upali istovremeno. General Vešović je odmah uveo civilnu upravu. Izbio je spor oko toga ko na Đa-

kovicu ima veće pravo, ali se nije pretvorio u važniji konflikt: dvije strane su kasnije u toj spornoj oblasti sarađivale (grad je na kraju pripao Crnogorcima). Međutim Prizren – o kojem je kralj Nikola sanjao od mladosti i kojeg je opjevavao u svojim pjesmama – osvojila je srpska vojska.

Na početku rata se činilo da će Crnogorci brzo osvojiti Skadar. Grad je branilo oko 10 hiljada turskih vojnika, Crnogorci su brojčano bili dva puta nadmoćniji. U prvim borbama Turci su bili poraženi. Ali zbog ličnih i strateških grešaka Crnogorci nijesu iskoristili priliku koju su imali. Komandu nad ključnim Zetskim odredima kralj je povjerio prijestolonasljedniku Danilu u nadi da će se ovjenčati ratnom slavom što bi mu pomoglo da stekne i veću popularnost, ali princ Danilo je samo demonstrirao svoju nesposobnost. Zetski odredi su dobili komandu da krenu bez ikakvog plana i upleli su se u iscrpljujuće borbe nedaleko od naselja Tuzi. Pod nejasnim okolnostima tu je poginuo prvobitni komandant Zetskih odreda Blažo Bošković (prema najraširenijoj verziji izvršio je samoubistvo), što je negativno uticalo na borbeni moral. Nakon osvajanja Tuzi, kralj Nikola je bez bitnog razloga naredio da se odredi zaustave. Turci su to iskoristili da stabiliziraju svoje pozicije. Krajem oktobra s juga imje došlo svježe pojačanje jačine 8 hiljada vojnika. Skadarska ofanziva se pretvorila u iscrpljujuću opsadu.

Početkom novembra crnogorska vojska je odlučila da krene na jug uz albansku obalu. Prema Jadranu se istovremeno bližila i srpska vojska koja je nakon pobjeda u Makedoniji i na Kosovu bila spremna da kontinentalnoj Srbiji osvoji pristup na more. Polovinom novembra crnogorska vojska je osvojila luku Medova, preko koje se odvijala većina trgovine Skadra s inostranstvom. Nastavak napredovanja uz Jadran zaustavio se kod mosta preko rijeke Drim u predgrađu Lješa (alb. Llezha, it. Alessio) koji je još 18. novembra osvojila srpska vojska. Tako je Skadar bio odsječen s juga. Krajem novembra Srbi su osvojili i Drač, glavnu luku u srednjoj Albaniji. Dolazak srpske vojske na Jadran povećao je interesovanje Austrougarske da se osnuje samostalna albanska država. Velikodržavni interes Beča bio je identičan kao i interes samih Albanaca. Albanski nacionalni pokret pod pritiskom agresivnih susjeda ubrzano je jačao. To je osjetila i crnogorska vojska. Dio katoličkih Malisora je doduše u prvoj fazi rata

pružio pomoć Crnogorcima i prešao na njihovu stranu, ali Albanci islamske vjeroispovijesti iz oblasti Gusinja, Rugovske klisure i Metohije su im se suprotstavili. I stanovništvo skadarske oblasti je aktivno učestvovalo u odbrani svojih domova. Krajem novembra i početkom decembra počeli su se voditi pregovori o zaustavljanju sukoba na cijelom Balkanu. Turska je tražila primirje. Srbija je manje-više stigla ostvariti sve svoje ciljeve. Bugarska doduše nije u potpunosti osvojila Trakiju i Makedoniju, ali je bila iscrpljena. Crna Gora je na primirje htjela pristati samo u slučaju da joj Turska preda Skadar s okolinom. Cetinje i Beograd su se složili s prijedlogom da će o uslovima primirja u ime cijelog balkanskog saveza pregovarati bugarski predstavnci. Međutim, bugarska strana je primirje sklopila iznenada i ne baš pod povoljnim uslovima, a da o crnogorskom uslovu nije pala ni riječ. Primirje je stupilo na snagu 3. decembra 1912. godine. Linija razdvajanja je napravljena prema stvarnom stanju na ratištu.

U Londonu je 17. decembra zasijedala prvi put konferencija ambasadora (Velike Britanije, Austrougarske, Rusije, Francuske i Italije), koja se redovno sastajala sve do kraja Balkanskog rata. Predstavnici velesila složili su se s osnivanjem albanske države. Goruće pitanje njenih granica postalo je glavna tema novih pregovora. Srbija i Crna Gora su bile za minimalistički koncept po kojem je nova država trebala biti ograničena na centralni i južni dio albanskog etničkog prostora. Sjevernu Albaniju i oblast Kosova i Metohije namjeravale su podijeliti Srbija i Crna Gora. Skadar je trebao pripasti Crnoj Gori, a Srbija je trebala dobiti izlaz na more južno od nove crnogorske granice. Rusija je zauzela stav da nova granica treba biti rezultat mirovnih pregovora Osmanskoga Carstva sa Srbijom i Crnom Gorom, što je ostavljalo otvorenim pitanje novoosvojenih teritorija u sjevernoalbanskom prostoru. Rusi su bili svjesni koliki značaj Crnogorci pridaju Skadru i zato su ispočetka podržavali njihove zahtjeve. Države Trojnog sporazuma su osnivanje Albanije podržale, ali nijesu insistirale na etničkim granicama i htjele su u određenoj mjeri izaći u susret i zahtjevima Srbije i Crne Gore. Austrougarska je zastupala ideju Albanije u etničkim granicama.

SKADARSKA KRIZA

Londonski pregovori balkanskih država s Turskom završili su krahom. 3. februara 1913. izbile su nove borbe. Dva od tri grada koji su bili glavni ciljevi balkanskih država pala su tokom marta: Grci su osvojili Janjinu, Bugari uz srpsku pomoć Drinopolj. Međutim, Skadar je i dalje odolijevao. U želji da ubrza osvajanje grada kralj Nikola je tražio od Srbije vojnu pomoć. Beograd je bio voljan da na Skadar pošalje brojniju pomoć pod uslovom da komanda srpsko-crnogorske vojske bude u srpskim rukama. Kralj Nikola je pristao. Na teško pristupačno ratište srpska vojska se prebacivala iz Makedonije preko Soluna, a onda preko mora grčkim brodovima. I Petrograd je ispočetka podržavao ideju da će osvajanje Skadra olakšati nove pregovore i pružio je Crnoj Gori vojnu pomoć. Međutim, rastao je i strah da bi zbog crnogorskih teritorijalnih aspiracija i austrougarskog protivljenja mogao da se destabilizuje mir na cijelom kontinentu. Kao što je proglasio britanski premijer: „Ako Austrija počne rat s Crnom Gorom, Rusija će zaratiti s Austrijom, Njemačka s Rusijom, a Francuska s Njemačkom (...). Skadarsko pitanje je bomba koja može raznijeti cijelu Evropu i mi se moramo pobrinuti da ne eksplodira."

Nakon obnavljanja borbi u Londonu je produženo zasijedanje konferencije ambasadora. Polovinom marta velesile su se dogovorile da se situacija oko Skadra ne smije više zaoštravati. Crna Gora i Srbija su smjesta trebale povući svoje jedinice i započeti mirovne pregovore s Turskom. Međutim, ni lično pismo ruskog cara Nikolaja II nije prinudilo kralja Nikolu da promijeni mišljenje. Crnogorci su bili spremni da nastave s opsadom bez obzira na neslaganje velesila. Petar Plamenac, predratni konzul u Skadru, polovinom marta je pregovarao s komandantom odbrane Skadra Esad-pašom Toptanijem o uslovima kapitulacije. Esad-paša je bio etnički Albanac i Plamenac ga je pokušavao uvjeriti da bi svoju sudbinu trebao vezati za albanski nacionalni pokret, prepustiti Skadar Crnogorcima i stati na čelo albanske države koja bi bila osnovana južno od rijeke Drim. U tom slučaju mogao bi računati s podrškom Crne Gore i Srbije. Međutim, Esad-paša situciju nije smatrao izgubljenom. Krajem marta crnogorska komanda je ponovo neuspješno pokušala probiti odbranu grada. Habsburško Carstvo je počelo ispoljavati sve veću i veću nestrpljivost. S obzirom na neefikasnost diplomatskog pritiska Beč se počeo spremati za vojno rješenje i

počeo je slati pojačanja u Boku Kotorsku. Takođe je pokušavao spriječiti prebacivanja novih transporta srpskih vojnika u sjevernu Albaniju.

Londonska konferencija ambasadora 22. marta postigla je konsenzus – Skadar će pripasti Albaniji, a Beograd i Cetinje moraju prestati s opsadom i povući svoje vojske s albanske teritorije. „Kongres velesila" je ponovo podržao zahtjeve Austrougarske koji su u interesu očuvanja evropskog jedinstva zvanično prezentovani kao zajednički zahtjevi. Dan nakon toga Austrougarska je Cetinju predala svoj vlastiti ultimatum u kojem je ponovo zahtijevala prekid bombardovanja i dozvolu da civili napuste opsjednuti grad. Austrougarska je energično apelovala na Srbiju da prestane podržavati crnogorske ratne težnje, inače će i sama snositi posljedice. Austrougarska je ultimatum podržala slanjem ratnih brodova na crnogorsku obalu. Srpska vlada je pod austrougarskim pritiskom počela popuštati. Premijer Pašić je apelovao na Cetinje da ne ulazi u konflikt s Habsburškim Carstvom i istakao da Srbija zbog Crne Gore neće ulaziti u rat. Crna Gora se zato saglasila da dozvoli izlazak civila iz grada, ali plan je spriječio Esad-paša koji je prisustvo civila u gradu vidio kao garanciju da crnogorsko-srpska strana neće jače bombardovati grad zbog negativnog publiciteta u inostranstvu. Nakon Esad-pašinog odbijanja Crna Gora se više nije smatrala vezanom ultimatumom. Velesile su 28. marta poslale Cetinju zajedničku notu koja je u skladu s odlukama Londonske konferencije ambasadora zahtijevala prekid opsade, povlačenje vojske iz Albanije i zaštitu vjerskih manjina na osvojenim teritorijama. U odgovoru od 1. aprila, crnogorska vlada je notu označila za nedopustivo miješanje u sukob u korist Turske. Crnogorci su bili spremni da diplomatski pritisak Evrope ignorišu. Na njegovo poštovanje trebala ih je prinuditi zajednička pomorska demonstracija velesila koju je retorički podržao i Petrograd, iako se s obzirom na panslovensko javno mnjenje ruski brodovi nijesu pridružili. 2. aprila između Bara i Ulcinja pojavili su se austrougarski ratni brodovi. 5. aprila pred crnogorsku obalu doplovili su i italijanski, njemački, britanski i francuski brodovi. U okviru međunarodne flote kojom je komandovao britanski viceadmiral Sesil Berni (Cecil Burney), vladala je napetost po pitanju daljeg postupka. Francuska nije htjela da situacija dalje eskalira i odbijala je eventualno granatiranje crnogorske obale. Situaciju je komplikovala i činjenica da je Habsburška Monarhija iz Pule u južni

Jadran već poslala sopstvenu flotu spremnu na vojnu intervenciju bez obzira na volju saveznika. Austrougarski ambasador na Cetinju baron Vladimir Gizl (Wladimir Giesl) preporučio je preventivni kopneni udar na Crnu Goru iz nekoliko pravaca, koji bi bio dopunjen granatiranjem Bara s mora. Takav postupak je naravno bio riskantan zbog nepredvidivih reakcija ostalih velesila i s obzirom na unutrašnju napetost u samoj Monarhiji. Habsburški Južni Sloveni i pripadnici ostalih nedominatnih naroda, računajući i Čehe, tokom krize pretežno su bili na strani Crne Gore. I italijansko javno mnjenje i opozicione stranke s obzirom na raširenо antiaustrijsko raspoloženje podržavale su Crnogorce. A i u Rusiji je jačao panslavizam. Ruska štampa pozivala je vladu da u slučaju Austrougarske intervencije protiv Cetinja pošalje flotu na Carigrad. U velikim ruskim gradovima organizovane su masovne demonstracije pod geslom „Skadar Crnoj Gori". U Francuskoj se širila kritika pomorske demonstracije sile, a u Britaniji strah da se ne diskredituje tadašnji međunarodni poredak. „Ako Evropa ne bude imala moralnu odvažnost da Crnoj Gori nametne svoju volju, više nikad neće biti sposobna da prinudi nijednu državu da respektuje njene odluke," napisao je *Times*.

Nakon dužeg odugovlačenja Porta je 5. aprila pristala na prijedlog da civilno stanovništvo napusti Skadar. Tri dana kasnije crnogorska komanda odbila je prijedlog s obrazloženjem da se s obzirom na borbe koje su u toku civilima ne može osigurati bezbjedan odlazak. To je u evropskim metropolama izazvalo ogorčenost. Britanski premijer je crnogorski pohod klasifikovao kao nedvosmisleno „osvajački", a i Rusija je proglasila da je „Skadar čisto albanski grad" i da dalje prolivanje krvi zbog njega smatra nepotrebnim. Novi razvoj situacije doveo je do konsenzusa da se pomorska demonstracija sile promijeni u klasičnu blokadu. Međunarodne snage su 10. aprila blokirale cijelu crnogorsku i sjevernoalbansku obalu od Bara do ušća Drima. S aspekta Beograda koji se u spoljnoj politici orijentisao na Petrograd, ključnu ulogu imao je stav Rusije. Car Nikolaj II lično je intervenisao kod srpskog kralja da se Srbija povuče, a vršio je i pritisak na kralja Nikolu da učini to isto. Srpski general Petar Bojović koji je komandovao zajedničkim srpsko-crnogorskim snagama u oblasti Skadra, 11. aprila je saopštio kralju Nikoli da njegova zemlja s obzirom na međunarodnu situaciju ne može nastaviti s opsadom Skadra. Nakon toga srpske jedinice su se povukle.

Crna Gora se našla u potpunoj izolaciji, bez saveznika i s praznom državnom kasom. Kralj Nikola je dugo igrao na tradicionalnu zavađenost velesila i nije očekivao da bi demonstracija sile mogla prerasti u stvarnu blokadu. Povlačenje srpskih snaga je njegovim planovima nanijelo novi udarac. Uprkos tome, izdao je naređenje da se nastavi s opsadom do osvajanja grada ili do iskrcavanja velesila i granatiranja crnogorske obale. Kad je postalo očito da su Crnogorci spremni za nastavak borbe došlo je do novog raskola između velesila. Austrougarska i Njemačka bile su za iskrcavanje savezničkih jedinica, ali države Antante na čelu s Velikom Britanijom su to odbijale. Francuska je predložila da se posada Skadra preda međunarodnim jedinicama. S tim prijedlogom složila se i Porta. I Londonska konferencija ambasadora je 21. aprila proglasila da se s tim slaže. Kompromisno rješenje je trebalo omogućiti kralju Nikoli da časno izađe iz diplomatskog ćorsokaka.

Uprkos odlasku srpskih jedinica, odbrana Skadra bila je podrivena. Pripadnicima skadarske posade bilo je jasno da je mladoturska vlada grad otpisala. Da bi Esad-paša sačuvao obraz namjeravao je Skadar predati prilikom većeg crnogorskog napada. Crnogorci su pojačali napad na strateški vrh Taraboš. Tokom višemjesečnih uzaludnih pokušaja osvajanja tog utvrđenog grebena imali su najveće gubitke. I novi napad se pretvorio u krvoproliće. U noći s 22. na 23. april Taraboš je napokon pao. Kralj Nikola je prekinuo sav poštanski i telegrafski kontakt između Cetinja i Kotora – čime je prekinuta veza Crne Gore i sjeverne Albanije sa svijetom – da se vijest o padu Skadra ne bi raznijela previše brzo. Austrougarski predstavnici na Cetinju bili su bespomoćni. U međuvremenu Crnogorci su braniocima Skadra omogućili kapitulaciju pod časnim uslovima. Vojska od 25 hiljada vojnika mogla je napustiti grad u kompletnoj ratnoj spremi, s rezervama municije, razvijenim zastavama i artiljerijom, a Crnogorci su joj pomagali oko prijevoza. Računali su na to da će se Esad-paša s dijelom albanskih etničkih jedinica uključiti u sukob nad kontrolom Albanije i da će se u Tirani proglasiti za vladara albanskih teritorija koje zasad nijesu kontrolisale velesile. To je trebao biti konkurentski politički projekat koji bi zadao udarac austrougarskom pokušaju da osnuje Albaniju kojom bi vladao Ismailj Ćemali (Ismail Qemali). Kralj Nikola je Esad-paši obećavao da bi ga u zamjenu za predaju Skadra priznao za glavu albanske države.

Crnogorske jedinice pod komandom generala Janka Vukotića su 24. aprila zauzele skadarsku tvrđavu. Kod gradske kapije Esad-paša je predao gradske ključeve u ruke princa Danila. Izbilo je veliko slavlje. Vijest o tome da je ulicama Skadra išao magarac prekriven platnom s antiaustrijskom parolom naljutila je austrougarskog ambasadora Gizla toliko da je pozvao Beč da odmah okupira Cetinje. Izgladnjeli civili napeto su očekivali da li će ih Crnogorci masakrirati. A oni su se, s obzirom na evropsko javno mnjenje, ponašali uglavnom korektno. Odlazak branilaca Skadra s oružjem i pod svojim zastavama predstavljao je simbolički poslednji čin vjekovnih borbi Crnogoraca i drugih balkanskih naroda protiv Turaka. Vijest o padu Skadra imala je u Evropi veliki odjek. Beč i Budimpešta su se pribojavali da i njihovo slovensko stanovništvo ne obuzmu nemiri. Crnogorsku pobjedu burno su proslavili Srbi u Novom Sadu i drugim gradovima Vojvodine, Hrvati u Zagrebu i Rijeci, kao i Slovenci. U desetak čeških gradova izbile su spontane procrnogorske manifestacije koje su najmasovnije bile u Pragu i Brnu. Na više mjesta protiv njih je intervenisala policija. Ni Italijani nijesu skrivali radost što je mala balkanska zemlja nanijela udarac austrougarskoj imperijalnoj politici. U Rusiji, Srbiji i Grčkoj vladalo je sveopšte oduševljenje.

Londonska konferencija ambasadora je 27. aprila izdala proglas da kapitulacija skadarske posade nije promijenila situaciju i pozvala je Crnu Goru da grad povjeri na upravu međunarodnim jedinicama. Crnogorska vlada je na zasijedanju od 30. aprila odbila rezolucija velesila. Nastala je najkritičnija faza Skadarske krize. Austrougarska je bila odlučna da sprovede svoju volju silom. Njena vojska je u pripravnosti bila na crnogorskim granicama. U Bosni i Hercegovini su od 3. maja u vezi s mogućim vojnim sukobom protiv Crne Gore preventivno uvedene izuzetne mjere bezbjednosti koje su ograničile aktivnosti niza kulturnih, političkih i prosvjetnih organizacija, naročito srpskih. Te mjere nijesu ukinute ni nakon svršetka Skadarske krize i pretvorile su se u paušalno kršenje prava srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Režim „specijalnih mjera“ izazvao je velika nezadovoljstva i vodio je radikalizaciji nekih grupa omladine koja će godinu dana kasnije kulminirati Sarajevskim atentatom. Na sudu s izvršiocima atentata na habsburškog prijestolonasljednika Franja Ferdinanda, koji je poslužio kao povod za izbijanje Prvog svjetskog rata, jedan od optuženih je u jesen 1914. izjavio da su

o atentatu počeli razmišljati tek nakon represija poslije obznanjivanja „specijalnih mjera“ u vrijeme Skadarske krize. Dakle, između izbijanja Prvog svjetskog rata i Skadarske krize postoji direktna i dokazana veza, iako se o njoj malo pisalo. Međutim, u proljeće 1913. još jednom je pošlo za rukom da se spriječi evropski sukob.

Kralj Nikola je bio svjestan da se Crna Gora našla u potpunoj izolaciji. Usamljena i ratom iscrpljena zemlja ne bi mogla dugo odolijevati austrougarskoj vojnoj mašineriji ili široj međunarodnoj koaliciji. Nastavak dotadašnje prkosne politike mogao je štaviše ugroziti i osvojene teritorije u Sandžaku i Metohiji, iz prve faze rata. Početkom maja sve je izgledalo tako kao da austrougarska intervencija samo što nije započela. Austrougarska je crnogorskoj vladi poslala ultimatum u kojem je posljednji put poziva da grad preda međunarodnim snagama i povuče svoju vojsku. Na Cetinju je 3. maja održan sastanak kraljevskog savjeta uz učešće predstavnika vlade i vojne komande. Preovladavalo je mišljenje da ne treba popustiti ni po cijenu rata. Ministri su vjerovali da bi se zemlja izvjesno vrijeme mogla braniti, da bi nakon izbijanja rata među velesilama došlo do rascijepa i da bi prije ili kasnije neke države priješle na njihovu stranu. Manji dio vojnih komandanata je tvrdio da je vojska isuviše iscrpljena. Narednog dana na nastavku zasijedanja riječ je uzeo kralj Nikola. Proglasio je da je s obzirom na međunarodnu situaciju odlučio da popusti velesilama i donošenje te odluke je označio za najteži trenutak u svojoj više nego pedesetogodišnjoj vladavini. Vlada premijera Martinovića podnijela je ostavku da bi vladaru olakšala pregovore. Istog dana kralj Nikola je poslao telegram i informisao britanskog premijera Edvarda Greja da je Crna Gora u „interesu očuvanja mira odlučila da respektuje odluke Evrope“. Na zasijedanju Londonske konferencije ambasadora od 5. maja britanski premijer je svečano pročitao telegram kralja Nikole. Strijepnje da bi to moglo biti posljednje zasijedanje vrhunskih evropskih diplomata prije početka austrougarskog pohoda koji je mogao imati nesagledive posljedice, bila su raspršene. U Evropi je zavladalo sveopšte olakšanje.

„Ponašanje Austrougarske Monarhije nanijelo nam je težak udarac, od kojeg ćemo se dugo oporavljati“ proglasio je kralj Nikola 8. maja na zasijedanju parlamenta na kojem je branio odluku da se poklekne pred pritiskom velesila. Parlament je istovremeno odobrio novu vladu koju

je vladar imenovao. Dosadašnji ministar vojni, general Janko Vukotić, izabran je za premijera. On se još za vrijeme Bombaške afere, kao i događaja koji su uslijedili, pokazao kao tvrdi protivnik političkih neprijatelja kralja Nikole. Istovremeno ga je odlikovala i neskrivena antiaustrijska orijentacija, a podržavao je i poboljšanje odnosa sa Srbijom. Za ministra spoljnih poslova izabran je Petar Plamenac, mladi diplomata sa zapadnoevropskim obrazovanjem i bivši konzul u Skadru. Da bi podigao sveopšte raspoloženje u društvu, kralj je amnestirao preostale političke zatvorenike iz Bombaške afere i Kolašinskog procesa, uključujući i bivšeg premijera Radovića. Petar Plamenac, koji je obavljao funkciju civilnog guvernera Skadra, predao je 14. maja grad s okolinom u ruke komandanta međunarodne flote viceadmirala Berneja. Povlačenje 10 hiljada crnogorskih vojnika prošlo je bez komplikacija. Odmah nakon toga ukinuta je blokada crnogorske obale i raspuštena je međunarodna flota. Ukupni crnogorski gubici u Prvom balkanskom ratu iznosili su 3 hiljade palih i oko 6,5 hiljada ranjenih.

Skadarska kriza završena je diplomatskom pobjedom Austrougarske. Nakon Balkanskog rata u Crnoj Gori je raslo latentno antiaustrijsko raspoloženje. Međutim, iz današnje pozicije nije uopšte sigurno da li bi pripajanje skadarske oblasti automatski popravilo privrednu situaciju zemlje, kao što je to pretpostavljala ondašnja crnogorska elita. Prije se moglo desiti da bi integracija etnički pretežno strane teritorije donijela mnogo novih problema. S obzirom na prinudni kompromis kojim je rat završio, crnogorsko društvo nije s velikom euforijom proživljavalo konačnu pobjedu nad Osmanskim Carstvom, pobjedu o kojoj su sanjale generacije. Nasuprot prvobitnim očekivanjima dvora, rat je više oslabio nego popravio kraljevu poziciju. Vladar je bio prinuđen da sve više dijeli vlast i s političarima s kojim se nije slagao, a sve češće je morao izlaziti u susret i javnom mnjenju. Uspjeh koji je austrougarska diplomatija dosegla za Skadarske krize dao joj je pretjerano samopouzdanje. Agresivni pritisak i prijetnja vojnom silom osigurali su joj pobjedu nad malom balkanskom zemljom čiji otpor je na kraju slomio tvrdi ultimatum. Međutim, isti recept nakon Sarajevskog atentata godinu dana kasnije protiv Srbije nije uspio i umjesto toga doveo je do Prvog svjetskog rata. Poređenje međunarodne situacije tokom obje krize pokazuje jedan bitan, ali obično zanemarivan detalj koji je tokom 1913. doprinio očuvanju mira.

Tokom rješavanja Balkanskog rata od decembra 1912. u Londonu je redovno zasijedala konferencija ambasadora. Taj međunarodni forum je više puta pomogao da se izglade narušeni odnosi, da se suzbije rast krize i pomogne naći evropski konsenzus. Takav kolektivni mehanizam tokom 1914. godine u Evropi nije postojao.

CRNA GORA NAKON BALKANSKIH RATOVA

Prvi balkanski rat oficijelno je završio potpisivanjem Londonskog ugovora 30. maja 1913. godine. Njim su u glavnim crtama uspostavljene granice Crne Gore s novonastalom Albanijom. Plemenske oblasti Hota i Gruda s gradićem Tuzi južno od Podgorice pripale su Crnoj Gori. U crnogorsku korist na račun pretežno albanske etničke teritorije pomjerena je granica jugozapadno od Skadarskog jezera. Precizno uspostavljanje crnogorsko-srpske granice trebalo je biti precizirano bilateralnim dogovorom. Podjela osvojenih teritorija u oblasti Makedonije izazvala je među balkanskim saveznicima razdor. Bugarska koja je iz etničkih i istorijskih razloga zahtijevala Makedoniju bila je razočarana činjenicom da je veći dio makedonske teritorije dobila Srbija. Nesuglasice oko plijena zbližile su srpsku i grčku stranu. Napetost je prerasla u Drugi balkanski rat. Bugarski car Ferdinand je 29. juna naredio preventivni napad na srpske i grčke pozicije. Na stranu Srbije i Grčke stale su Rumunija, Turska i Crna Gora. Kralj Nikola je osjećao veće lične simpatije prema bugarskom kralju Ferdinandu, nego prema srpskom kralju koji mu je bio zet. Obojica su strijepili od rasta srpskih aspiracija, a sukob u Makedoniji se nije ticao crnogorskih teritorijalnih interesa. S obzirom na uticaj prosrpskog javnog mnjenja i srpsku pomoć tokom opsijedanja Skadra, kralj Nikola nije mogao dozvoliti da ostane neutralan. 8. juna poslao je na istok 12 hiljada vojnika pod komandom generala Janka Vukotića. Crnogorski odredi su se od početka jula borili na strani Srba u odlučujućoj bici na Bregalnici koju je Bugarska izgubila. Sofija je ubrzo morala tražiti primirje. Crnogorci su u Drugom balkanskom ratu imali 150 palih i 700 ranjenih vojnika.

Definitivan kraj oba Balkanska rata donijelo je potpisivanje Bukureštanskog mira 10. avgusta 1913. Tu se radilo o pitanjima koja se nijesu direktno ticala Crne Gore. Bugarska je morala pristati na još nepovolj-

nije granice nego nakon Prvog balkanskog rata. Bilo je jasno da Bukureštanski mir neće donijeti Balkanu trajan mir, ali je zato potvrdio da osmanska vladavina na zapadu Balkana definitivno završava. Za razliku od Berlinskog kongresa u Bukureštu se nije mnogo diskutovalo o pravima manjina. U mirovnom ugovoru manjine nijesu ni spomenute, a obaveze Crne Gore prema manjinama na njenoj teritoriji nije regulisao nijedan međunarodni ugovor. To se može objasniti rastom samopouzdanja pobjedničkih balkanskih država i nedovoljnim pritiskom velesila, za razliku od situacije na Berlinskom kongresu.

U bilateralnim pregovorima o uspostavljanju granica između Crne Gore i Srbije, kralj Nikola je zahtijevao sve oblasti koje je njegova vojska osvojila. Srbija je nakon pobjede u oba rata imala pred sobom težak zadatak kako da velike novoosvojene teritorije apsorbuje i zato je u većini pitanja izašla u susret crnogorskoj strani. Nova granica podijelila je teritoriju Novopazarskog Sandžaka na dvije polovine, a u Metohiji se crnogorska teritorija prostirala sve do Bijelog Drima. Crna Gora je dobila gradove Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Mojkovac, Rožaje, Plav, Gusinje, Peć i Đakovicu. U Balkanskim ratovima osvojila je teritoriju veličine 4.958 km^2 što je činilo gotovo polovinu površine koju je imala nakon Berlinskog kongresa. Zemlja se sad prostirala na 14.443 km^2. Kralj Nikola je 21. novembra 1913. izdao „Proklamaciju o aneksiji novooslobođenih krajeva" kojom je potvrđeno pripajanje tih oblasti crnogorskoj državi i dodjeljivanje crnogorskog državljanstva svim tamošnjim stanovnicima. Prema podacima s kraja 1913. u novoosvojenim oblastima živjelo je 224 hiljade stanovnika, od toga oko 160 hiljada muslimana, 50 do 60 hiljada pravoslavnih i nekoliko hiljada katolika (u navedenu statistiku nijesu bili uračunati katolici iz oblasti Hota i Gruda, čije pripajanje je definitivno potvrđeno tek u aprilu 1914. godine). Procijenjuje se da je u cijeloj Crnoj Gori nakon Balkanskih ratova živjelo oko 450 hiljada stanovnika.

Teškoće s integracijom stanovnika islamske i katoličke vjeroispovijesti s novoosvojenih teritorija najavili su ozbiljni incidenti još za vrijeme rata. Prilikom napredovanja crnogorske vojske dolazilo je do otpora lokalnog stanovništva, naročito muslimana, kao što je u ratovima protiv Turske bilo uobičajeno. Ipak, nepravoslavno stanovništvo je uglavnom rezignirano primalo dolazak Crnogoraca i bili su voljni sarađivati s novom administracijom. Regularna vojska pod komandom Janka Vuko-

tića bezbjednosnu situaciju je imala pod kontrolom. Do najvećih ekscesa došlo je nakon završetka vojnih operacija, u zimu i u proljeće 1913. godine, kad je većina Vukotićevih vojnika prekomandovana na Skadar. Postojeći vojni i civilni aparat nije bio dovoljno brojan. Uprava novoosvojenih oblasti počela se oslanjati i na nove kadrove iz redova lokalnog pravoslavnog stanovništva. Prije izbijanja Balkanskih ratova međuetnički i međuvjerski odnosi na ovom prostoru bili su dugotrajno narušeni. Pobjeda crnogorske armije omogućila je brojnim lokalnim pravoslavnim stanovnicima da dođu do pozicije na vlasti što su neki koristili i da bi se svetili svojim muslimanskim susjedima koji su izgubili privilegovani položaj. Antimuslimanske, a u Metohiji i antikatoličke represije, bile su motivisane i željom da se dođe do imovine. Bilo je takođe i pokušaja masovne nasilne konverzije muslimana i katolika na pravoslavlje koju u prethodnim etapama antiturskih ratova Crnogorci nijesu praktikovali.

Najbrutalnije represije protiv stanovnika islamske vjeroispovijesti dogodile su se u oblasti Plava i Gusinja, gdje je živjelo 82% muslimana, 15% pravoslavnih i 3% katolika. Buntovnu kotlinu zauzeli su bez većeg otpora odredi generala Radomira Vešovića. U februaru 1913. godine, nakon izbijanja nove faze Balkanskog rata, uprava oblasti povjerena je bataljonu iz Donjih Vasojevića pod komandom brigadira Avra Cemovića. Bataljon je bio sastavljen od pripadnika plemena Vasojevići iz okoline Berana, tj. iz oblasti koja je do 1912. pripadala Osmanskome Carstvu. Njegovi pripadnici, uključujući i Cemovića, bili su ustanici protiv Turaka koje je crnogorska vojska integrisala u svoje redove na početku rata. Dok je sva pažnja bila usmjerena na opsjednuti Skadar, Cemovićeva administracija u Plavsko-gusinjskoj oblasti vršila je teror koji je trajao više mjeseci. Pod izgovorom masovne konfiskacije oružja i hapšenja tobožnjih pomagača albanskih *kačaka* (hajduka i gerilaca) Cemovićevi ljudi su palili muslimanska sela i masovno ubijali muslimanske vođe. Preplašene muslimane i katolike su pod geslom „krst ili smrt“ prisiljavali na masovnu konverziju na pravoslavlje. Muslimani, uključujući i imame, u takvim okolnostim su prihvaćanje hrišćanstva vidjeli kao jedini način da se spasi goli život. Nekoliko hiljada stanovnika je preko planina izbjeglo u Albaniju. O broju ubijenih, pogubljenih i nasilno pokrštenih do danas se vodi spor. Prema realnim procjenama pripadnici donjovasojevićkog bataljona ubili su između 550 i 800 sta-

novnika islamske vjeroispovijesti. U martu i aprilu prema službenim bilješkama bilo je pokršteno 795 ljudi. U dijelu stručne literature govori se i o znatno većim brojevima koji su pretjerani i obično preuzeti iz ondašnjih vijesti iz druge ruke prema kojima je u toj oblasti nasiljem pokršteno preko 12 hiljada ljudi, što bi manje-više značilo cijela ondašnja populacija. Početkom maja delegacija muslimanskih vođa iz Plava i Gusinja uspjela je doći na Cetinje i podnijeti izvještaj kralju Nikoli o strahovladi u njihovom kraju. Kralj je 17. maja osnovao komisiju. Nasilje protiv muslimana i nasilno pokrštavanje, po njegovom naređenju, su zaustavljeni. Tokom juna smijenjeni su svi koji su zauzimali vodeća mjesta u gusinjskoj kapetaniji. Avru Cemoviću koji je u rasplamsavanju represije imao najveću odgovornost oduzeta je komanda, ali nije bio kažnjen. Imao je nesumnjive zasluge u organizaciji borbe protiv Turaka i među pravoslavcima svog kraja imao je veliki autoritet, što mu je evidentno uzeto u prilog. Nekoliko mjeseci kasnije Cemović je pod nerazjašnjenim okolnostima umro. Prema svemu sudeći bio je otrovan. Sloboda vjeroispovijesti je posebnom kraljevom proklamacijom bila zagarantovana, džamije su ponovo počele s radom, a oni koji su bili nasilno pokršteni mogli su se slobodno vratiti svojoj prvobitnoj vjeri.

Etnička čišćenja i prisilna konvertiranja nijesu bile integralni dio državne politike. Međutim, svakodnevni život se odvijao na lokalnom nivou u interakciji s lokalnim predstavnicima državnog aparata i njegovih oružanih djelova koji su u novoosvojenim krajevima često imali radikalniji stav od centralnih vlasti i vladara. U ostalim djelovima novopripojenih oblasti današnjeg crnogorskog sjevera gdje su južnoslovenski muslimani činili većinu ili značajan dio stanovništva (Pljevlja, Bijelo Polje, Rožaje, Berane, Bihor, Donji Kolašin – Šahovići) nakon Balkanskih ratova nije došlo do ozbiljnijih ekcesa. U tom smislu dramatičniji su bili odnosi u Metohiji gdje su tokom prvih mjeseci 1913. godine prisilno pokrštavani katolici i muslimani. Ugnjetavanje katolika izazvalo je znatnu međunarodnu pažnju i proteste, prije svega zahvaljujući interesovanju Austrougarske. Diplomatsku aferu izazvala je smrt sveštenika Luiđa Palića (albanski Luigj Palaj) koji je ubijen 7. marta 1913. godine. Po austrougarskim informacijama ubili su ga Crnogorci zato što je aktivno pokušavao da sprečava nasilno konvertovanje katolika. Po crnogorskoj verziji učestvovao je u organizovanju oružanog otpora

protiv nove vlasti, bio je uhapšen i ubijen prilikom pokušaja bijega. Poslije je – slično kao i u slučaju Plava i Gusinja – po naređenju centralnih vlasti došlo do zaustavljanja nasilja i masovnog povratka na prvobitnu vjeru. Svečani povratak na katoličanstvo obavljen je u Đakovici uz prisustvo prizrenskog nadbiskupa 8. juna 1913. Samo u oblasti Đakovice nasilno je preobraćeno oko 1200 katolika. Za razliku od njih stanovnici islamske vjeroispovijesti nijesu imali sličnu međunarodnu podršku. U oblasti Peći, po nekim procjenama, nekoliko hiljada ih je bilo prinuđeno da pređe na pravoslavlje. Većinu represija i nasilnih konvertovanja vršili su pripadnici lokalnih policijskih organa koje je nova crnogorska uprava nakon osvajanja oblasti na brzinu sastavljala iz redova lokalnih pravoslavnih stanovnika. Na taj način su – kao i pripadnici plemena Vasojevića u plavsko-gusinjskoj oblasti – izravnavali račune sa svojim dotadašnjim gospodarima i susjedima.

Antimuslimansko nasilje, strah od hrišćanskog nadvladavanja i nepovjerenje u novu upravu, u kombinaciji s privrednim posljedicama rata, motivisali su brojne muslimane na emigraciju. Većina je išla u Tursku, manji dio u susjednu Albaniju koja je postala samostalna država s muslimanskom većinom. Jedan izbjeglički talas išao je u Tursku preko Bara i dalje morskim putem, drugi je išao težim, kopnenim putem preko Kosova i Makedonije. Iseljenici koji su odlazili preko Bara bili su oficijelno registrovani i dobijali su finansijsku i materijalnu pomoć od strane turskih i crnogorskih ureda, ostali *muhadžiri*, kako se o muslimanskim migrantima i izbjeglicama govorilo, bili su prepušteni sami sebi. Od kraja 1912. godine do početka Prvog svjetskog rata koji je prekinuo iseljavanje, preko Bara se iz novopripojenih oblasti zvanično iselilo 16.570 muslimana. O spontanom izbjegličkom talasu kopnenim putem koji je po svemu sudeći bio još veći nijesu bile vođene statistike. Kralj Nikola nije želio da novopripojene oblasti ostanu puste i bez produktivnog stanovništva. Apelovao je na muslimane da ostanu u svojim domovima. Na situaciju je pokušavao da utiče i preko muslimanskih duhovnih vođa. Određena mjera emigracije muslimana bila je smatrana za prirodnu i neizbježnu posljedicu rata. Istovremeno s inicijativama kojima je želio ograničiti razmjer egzodusa, kralj je pripremao i plan kolonizacije i preraspodjele ispražnjenih imanja i napuštene zemlje.

Novopripojene oblasti, naročito Metohija i djelimično Plavsko-gusinjska kotlina, raspolagale su s obradivim površinama. Ostale oblasti su pretežno bile planinske i zaostale. Većina stanovništva bila je siromašna. Nekoliko većih gradskih naselja bila su središta lokalne trgovine i zanatske proizvodnje, ali njihove privredne veze bile su pokidane ratom. U novopripojenim oblastima nepismenost je dosezala 98%, što je bilo u kontrastu sa starim jezgrom države, u kojem je za vladavine knjaza i kralja Nikole I Petrovića u tom smislu učinjen značajan napredak. S obzirom na nedostatak kadrova, lokalni pravoslavci su odmah uključivani u upravu, a na značajnije funkcije država je radije slala iskusnije Crnogorce iz starih oblasti. Stanovništvo novih oblasti se od „pravih" Crnogoraca iz istorijskog jezgra države često znatno razlikovalo. Tu nije samo riječ o brojnom muslimanskom ili albanskom stanovništvu. S izuzetkom Donjih Vasojevića, pravoslavno stanovništvo nije živjelo u Novopazarskom Sandžaku u plemenskim zajednicama koje su za većinu Crne Gore bile tipične. Crnogorska politička tradicija bila je za nove pravoslavne podanike kralja Nikole tuđa. Mnogi od njih su se jednostavno smatrali za Srbe, bez ikakvih atributa, i svoja očekivanja su više vezali uz Beograd nego uz Cetinje.

Stanovnici novih oblasti su u jesen 1913. dobili crnogorsko državljanstvo, ali još uvijek nijesu bili punopravni građani jer u prvom razdoblju nijesu imali pravo glasanja na izborima. U vezi s integracijom i homogenizacijom novoosvojenih oblasti i druge balkanske zemlje su određeno vrijeme ograničavale prava svojih novih građana (npr. Rumunija u etnički mješovitoj Dobrudži od 1878. do 1908. godine). Parlamentarni izbori od 11. januara 1914. održani su samo na predratnoj crnogorskoj teritoriji. Predstavnici novih oblasti u parlamentu nijesu bili zastupljeni (proporcionalno su čak četvrtinu poslanika mogli činiti Albanci). Parlament je 27. februara odobrio *Zakon o kolonizaciji novoosvojenih oblasti*, kojim je država pokušavala regulisati proces kolonizacije i sprovoditi agrarnu reformu. Sva zemlja koja nije bila u privatnom vlasništvu proglašena je za državnu. Zemljišta i kuće od iseljenih muslimana država je namjeravala dodjeljivati pravoslavnim građanima iz starih i novih oblasti.

Nakon Balkanskih ratova došlo je do promjena na političkoj sceni. U vezi s radikalizacijom javnog mnjenja i jačanja prosrpskih simpatija rastao je uticaj Narodne stranke. Dvorski krugovi su se prema njoj od-

nosili pomirljivije nego ranije. Na to su uticali slabljenje pozicije kralja Nikole, kao i činjenica da su predstavnici stranke ublažili svoj prvobitni radikalizam i prestali napadati vladara. Izbori od 11. januara 1914. završili su pobjedom Narodne stranke, pod umjerenijim vođstvom. Vlada Janka Vukotića ostala je na vlasti i programski gotovo da nije odudarala od parlamentarne većine. Vrijeme oštre političke polarizacije iz prvih godina nakon objavljivanja ustava bilo je prošlost. Crnogorski politički život se počeo razvijati u liberalnijoj atmosferi. Jedan od glavnih ciljeva novog parlamenta i vlade bilo je zbližavanje i u budućnosti ujedinjenje sa Srbijom. Taj program je oficijelno podržavao i kralj Nikola, iako nije namjeravao dozvoliti takvo ujedinjenje koje bi u potpunosti oduzelo vlast njegovoj dinastiji i Crnoj Gori njenu političku nezavisnost. Crna Gora je sad sa Srbijom imala zajedničku granicu dugu dvjesta kilometara. Uz nacionalne argumente, za ujedinjenje su govorili i privredni i praktični razlozi. Manje-više vladala je saglasnost da nezavisnost dvije države i dvije dinastije u doglednoj budućnosti trebaju biti očuvane. Dvije države su naravno trebale formirati zajednički privredni prostor i ujediniti djelove svoje administracije. Do ujedinjenja nije trebalo doći preko noći, već postepeno, s obzirom na specifičnosti dviju država, a i na međunarodnu situaciju. U Srbiji i Crnoj Gori razmišljalo se o ujedinjenju po njemačkom uzoru: Srbija pod Karađorđevićima bi u ujedinjenoj državi preuzela primat kao u njemačkoj slučaju Hoencolerni (Hohenzollern) i njihova Pruska, Crna Gora i njena dinastija bi odigrala časnu sporednu ulogu Bavarije i njene dinastije Vitelsbaha (Wittelsbach). Polovinom 1914. se debatovalo o formiranju carinske unije i tri zajednička ministarstva: pravde, finansija i komunikacija. U budućnosti je trebalo doći i do ujedinjenja vojski i koordinacije spoljne politike.

PRVI SVJETSKI RAT
I GUBITAK SAMOSTALNOSTI

CRNA GORA U PRVOM SVJETSKOM RATU

U Sarajevu je 28. juna 1914. godine izvršen atentat na habsburškog prijestolonasljednika Franja Ferdinanda, što ispočetka nije izazvalo veliko uzbuđenje u crnogorskoj javnosti. Austrougarski vojni ataše konstatovao je da su Crnogorci „jedini narod na Balkanu koji se u ovim trenucima ponaša s poštovanjem i saosjećanjem". Ipak, dio ih je, ali ne javno, simpatisao atentatore koji su smatrani herojima. Kao reakcija na antisrpske pogrome u Bosni i Hercegovini do kojih je došlo nakon atentata, u Crnoj Gori su izbile antiaustrijske demonstracije. Početkom jula policija u Nikšiću uhapsila je Muhameda Mehmedbašića, jednog od učasnika atentata koji je pobjegao na crnogorsku teritoriju. Beč je zahtijevao da im ga izruče. Ako bi crnogorske vlasti odbile da ga predaju izazvali bi gnjev Austrougarske, a ako bi ga izručili izazvali bi gnjev javnog mnjenja u zemlji, u Srbiji i u južnoslovenskim oblastima u Austrougarskoj. Dva dana kasnije Mehmedbašić je pobjegao iz zatvora, vjerovatno uz asistenciju policije, koja odmah za njim počinje intenzivno da traga. Sakrio se u Danilovgradu, a nakon izbijanja Prvog svjetskog rata stupio je u srpsku vojsku. Pod utiskom opsežne policijske akcije austrougarski organi povjerovali su u oficijelnu verziju njegovog bijega.

Tokom kriznih sedmica nakon atentata, Beč se prema Cetinju ponašao suzdržano, nadajući se da će Crna Gora ostati neutralna – tvrdili su da su Habsburgovci bili meta beogradskog režima, slično kao prije toga i kralj Nikola. Crnogorski vladar je bio oprezan. Rat s Habsburškom Monarhijom nije bio u interesu zemlje koja se još oporavljala od Balkanskih ratova. Ali nije mogao ignorisati antiaustrijsko i prosrpsko raspoloženje u zemlji, kao i obaveze koje je imao kao saveznik. Austrougarski ambasador Gizl 23. jula predao je Srbiji ultimatum čiji uslovi su provokativno kršili srpski suverenitet. Beograd je pristao na sve izuzev miješanja austrougarskih predstavnika u sudske procese osumnjičenih.

Kad je Srbija 24. jula tražila da Cetinje iznese svoje mišljenje o situaciji, crnogorska vlada je Beogradu dala jednoznačnu podršku. Kralj Nikola je svom unuku princu-regentu Aleksandru poslao javni telegram u kojem je obećao da će se u slučaju rata staviti na stranu Srbije.

Austrougarska je 28. jula 1914. objavila rat Srbiji, ali i dalje je nastojala da učini što može da bi Crna Gora ostala neutralna. Ministar spoljnih poslova grof Leopold fon Berhtold obećao je da će im u zamjenu za neutralnost pružiti finansijsku pomoć i priznati zahtjeve za teritorijalno širenje. Iako to nije eksplicitno konstatovao, nudio im je Skadar. Međutim, tako bi sudbina Crne Gore bila jednoznačno vezana za Austrougarsku: neutralnost u takvoj situaciji je zapravo značila stupanje u antisrpski savez. Ni kralj ni vlada njegovu ponudu nijesu razmatrali. Crna Gora je 29. jula proglasila opštu mobilizaciju. Za Crnogorce je od presudnog značaja bilo kakav će stav zauzeti Rusija. S obzirom na savezničke obaveze zemlja je mogla ostati neutralna samo u slučaju da u rat ne stupi njihov veliki saveznik. Nakon što je 1. avgusta proglašena mobilizacija u Rusiji, sastao se crnogorski parlament. Među poslanicima vladala je saglasnost da se mora objaviti rat Austrougarskoj. Parlament je izglasao povjerenje Vukotićevoj vladi i dao joj je sva prava da preuzme odgovornost za naredni korak. Posljednju riječ u spoljnoj politici imao je vladar koji je još nekoliko dana čekao na signal iz Petrograda. Petar Plamenac, ministar spoljnih poslova, saopštio je austrougarskom ambasadoru da crnogorska vlada smatra njegovu misiju završenom. Članovi austrougarske ambasade 6. avgusta su napustili crnogorsku teritoriju. Istog dana Rusija je stupila u rat s Austrougarskom. Odmah nakon toga i kralj Nikola joj je objavio rat.

Od završetka Balkanskih ratova nije proteklo ni dovoljno vremena da bi se stigle obnoviti rezerve municije i oružja, a kamoli da se modernizuje vojska. Državni aparat je svu svoju energiju posvetio konsolidaciji novoosvojenih teritorija. Vojne jedinice iz novopripojenih oblasti bile su neiskusne i nijesu prošle obuku. Jedinice iz istorijskog jezgra zemlje imale su iskustva iz borbi protiv Turaka, ali austrougarska vojska je bila znatno modernija i efikasnija. Kao što se pokazalo još za opsade Skadra, crnogorska vojska nije bila spremna za rat modernog tipa. Crna Gora se u rat upetljala zbog širih međunarodnih okolonosti. Uprkos početnoj euforiji, ona zapravo nije imala nikakve ratne ciljeve u pravom smislu

te riječi. Vojska je išla da brani granice, ali s obzirom na njihovu dužinu nije imala dovoljno snaga za ofanzivne akcije. Crna Gora je mobilisala 47 hiljada ljudi koje je pojačala s još 3 hiljade dobrovoljaca koji su se stigli vratiti iz emigracije. Na početku rata vojska je bila podijeljena na četiri dijela nazvana po operacionim zonama: lovćenski, hercegovački, sandžački i starosrpski (tj. metohijski).

Ulazak u rat uz bok Srbije otvorio je novo poglavlje u vojnim i političkim odnosima dvije zemlje. Neposredno prije Sarajevskog atentata, srpski kralj Petar je stvarno rukovođenje zemljom prepustio prijestolonasljedniku Aleksandru, iako je do svoje smrti 1921. zadržao kraljevsku titulu. Ni prijestolonasljednik Aleksandar nije imao baš najbolji odnos sa svojim djedom, crnogorskim kraljem Nikolom. Na čelu srpske vlade stajao je vođa Radikalne stranke Nikola Pašić. Srpska politička elita protežirala je interese srpske buržoazije i dinastije. Čvrsto je vjerovala u vodeću ulogu Beograda u okviru srpskog i južnoslovenskog prostora i vremenom je namjeravala Crnu Goru pripojiti Srbiji. Međutim, u prvoj fazi rata, s obzirom na druge prioritete, pitanje ujedinjenja nije bilo aktuelno. U međusobnom odnosu Crna Gora je iz objektivnih razloga bila slabiji partner. Iako je već ostarjeli vladar još uvijek bio najveći autoritet, njegova pozicija s obzirom na jačanje opozicije u predratnim godinama nije bila stabilna. Crnogorska buržoazija je bila malobrojna, a značajan dio trgovačke klase činili su Albanci. Vladar je zato tražio podršku predstavnika birokratskog aparata, vojne komande i lojalnog dijela glavara. Crnogorsko rukovodstvo slagalo se da je nužna svekolika ratna saradnja sa Srbijom. Intenzivnija saradnja s jačom i modernijom vojskom trebala je doprinijeti prevazilaženju sopstvenih nedostataka. Kralj Nikola je htio da se produži vojna saradnja na način koji se tokom opsade Skadra pokazao kao dobar. Međutim, Srbija je tražila da se cijela crnogorska vojska potčini njenoj komandi. S aspekta odbrane crnogorske teritorije najznačajniji su bili lovćenski i hercegovački front. Načelnik srpskog generalštaba Radomir Putnik je zahtijevao da dvije trećine crnogorske vojske budu raspoređene na prostoru Sandžaka. Preostala trećina je trebala štiti granice bez ikakvih ofanzivnih pokušaja. Kralj Nikola se bojao da se ne poremete odnosi sa Srbijom pa je bez ikakvih prigovora na to pristao. Tako je 23. avgusta formiran novi crnogorski generalštab. Kralj Nikola je na prijedlog generala Putnika za vrhovnog komandanta ime-

novao generala Božidara Jankovića, a za njegovog zamjenika pukovnika Petra Pešića. Obojica su bili pripadnici srpske vojske. Crnogorsko ratovanje trebalo je biti podređeno „zajedničkim ciljevima", koji su se s aspekta Beograda poklapali s njihovim sopstvenim interesima, dok su crnogorske inicijative redovno bile interpretirane kao „sebični interesi" crnogorskog dvora.

Austrougarsku granicu s Crnom Gorom u prostoru Boke Kotorske štitio je kompleksan sistem utvrđenja. Boka Kotorska je bila dobro snabdijevana ne samo morskim putem, već i željeznicom. U njoj je sidrila austrougarska ratna flota. U prvim ratnim danima crnogorska vojska je zauzela najjužniji dio habsburškog Primorja, uključujući Sutomore i Budvu, koji nijesu imali dobar položaj za odbranu. Ali austrougarska flota blokirala je Crnogorcima pristup do mora. Luka Bar je za snabdjevanje bila praktično neupotrebljiva. Linija fronta u Primorju ostala je manje-više stabilna do početka 1916. godine. U prvim sedmicama rata austrougarska vojska uspjela je prodrijeti u Sandžak, zauzeti pljevaljski kraj i napadati dalje na jug. Nakon pobjede srpske armije u Cerskoj bici habsburška vojska je zaustavila svoje prodiranje u Sandžak i preventivno se povukla nazad u Bosnu. U septembru je srpska vojska iz užičke oblasti, uz podršku crnogorske vojske iz sandžačke oblasti, krenula u ofanzivu na Bosnu i Hercegovinu. Crnogorci su štitili lijevi bok srpskih snaga, ovladali su Romanijom i njihovi izviđački odredi prodrli su do okoline Sarajeva. Tokom septembra i oktobra vođene su intenzivne borbe na prostoru Bosne i na hercegovačkoj granici. Krajem oktobra pod pritiskom austrougarske odbrane, srpske i crnogorske jedinice su se povukle.

Tokom rata kredibilitet kralja Nikole kod saveznika iz Velike antante podrivale su glasine o tajnom dogovoru između Crne Gore i Austrougarske i o navodnim sumnjivim kontaktima crnogorskog dvora i političke elite s austrougarskim predstavnicima. Većina tih optužbi nije se zasnivala na istini. Bile su ciljano širene od strane srpske vlade i domaćih protivnika kralja Nikole. Tokom prve dvije ratne godine samo jednom je došlo do direktnog kontakta između oficijelnih predstavnika Crne Gore i Austrougarske. Taj susret je dobio disproporcionalan publicitet koji nije odgovarao njegovom značaju. Princ Petar se 11. juna 1915. nedaleko od Budve susreo s majorom Gustavom fon Hubkom koji je prije rata služio kao vojni ataše na Cetinju. Sastanak koji je kasnije

iskoristila srpska propaganda, inicirao je srpski načelnik crnogorskog generalštaba Petar Pešić zajedno s kraljem Nikolom. Do njega je došlo bez znanja crnogorske vlade. Glavni sadržaj razgovora bio je pokušaj humanizacije sukoba. Kralj Nikola je tražio da Austrougarska prestane s avionskim bombardovanjem gradova i civilnih objekata (istorijski prvo avionsko bombardovanje crnogorske teritorije odigralo se 23. oktobra 1914. godine: napad na luku i željezničku stanicu u Baru izvršili su češki piloti koji su služili u avionskoj bazi Kumbor, nedaleko od Herceg Novog). Crnogorska strana se zauzvrat obavezala da neće granatirati Kotor u kojem je živjelo pretežno južnoslovensko stanovništvo. Intenzitet austrougarskih avionskih napada se nakon toga zaista smanjio, ali nikakvih pregovora političkog karaktera nije bilo, iako su kasnije srpska i unionistička propaganda tvrdili da je bila riječ o tajnim pregovorima o miru i uslovima crnogorske kapitulacije iza leđa saveznika.

Dobijanje Skadra s okolinom – bez obzira na neslaganje evropskih velesila – i dalje je bio crnogorski cilj. Kontrola te oblasti tokom rata imala je praktični značaj s aspekta bezbjednosne situacije i snabdijevanja. Srbija nije željela da Crna Gora u skadarsku oblast šalje svoje jedinice. S obzirom na to da je bila u vojnom savezu s Cetinjem bojala se negativnih reakcija vlada Velike antante, a pored toga na albanskoj teritoriji je imala i vlastite planove. Specijalne jedinice podređene direktno premijeru Pašiću, koje oficijelno nijesu ni spadale pod srpsku najvišu komandu, prodrle su 2. juna na teritoriju Albanije. Crnogorska strana o tom koraku nije bila informisana. Do polovine juna Srbi su uspjeli zauzeti Elbasan i Tiranu. Crnogorska vlada počela je vršiti pritisak na kralja da izda naređenje za osvajanje Skadra prije nego što ga osvoje Srbi. Kralj je mogao računati s tim da bi takvu odluku podržali svi slojevi stanovništva. General Radomir Vešović – komandant metohijske zone koja, za razliku od ostalih djelova crnogorske vojske, nije bila pod direktnom komandom srpskog generalštaba – 27. juna u munjevitoj operaciji osvojio je Skadar. Srbija je u znak protesta s funkcije načelnika generalštaba smijenila Božidara Jankovića koji je zauzimanje Skadra s vojnog aspekta smatrao opravdanim, a reakciju svoje vlade pretjeranom. Na čelu crnogorskog generalštaba naslijedio ga je njegov zamjenik, pukovnik Petar Pešić. Osvajanje Skadra povrijedilo je teritorijalni integritet Albanije i izazvalo proteste saveznika. Čak se govorilo i o „drugoj Ska-

darskoj krizi". Ipak, pronađen je kompromis. Članice Antante izdale su 29. jula zajedničku notu u kojoj tvrde da okupaciju Skadra ne priznaju i da će o definitivnom statusu grada same odlučiti u budućnosti. Ipak za vrijeme rata crnogorsko vojno prisustvo u sjevernoj Albaniji su akceptirali. Okupirane oblasti Crna Gora nije pokušavala formalno anektirati.

Crnogorske oružane snage predstavljale su najmanju i najslabije naoružanu armiju Antante čiji pripadnici su se borili u najtežim materijalnim uslovima. Saveznici su im pružali minimalnu i sporadičnu pomoć. Uprkos tome, Crnogorci su – zajedno sa Srbima – pružali žilav otpor neuporedivo jačem i bolje naoružanom neprijatelju na pet stotina kilometara dugom frontu cijelih šesnaest mjeseci.

PAD LOVĆENA I KAPITULACIJA

Od polovine decembra 1914. do početka oktobra 1915. front je manje-više bio stabilan. Situaciju je preokrenula tzv. Makenzenova ofanziva u jesen 1915. usmjerena primarno protiv Srbije. Bio je to masovan i dobro koordinisan napad njemačkih i austrougarskih snaga pod komandom njemačkog generala Augusta fon Makenzena (August von Mackensen). Napadu Centralnih sila sa sjevera na jugoistok pridružila se i Bugarska koja je imala teritorijalne pretenzije na dio Makedonije koji je nakon poraza u Drugom balkanskom ratu pripao Srbiji. Ofanziva je počela 5. oktobra. Nakon pada Beograda srpska vojska počela se povlačiti ka jugu i vodila je defanzivne borbe. Sandžačka zona crnogorske vojske na početku ofanzive bila je dislocirana, nalazeći se pretežno uz liniju fronta na bosanskoj teritoriji nedaleko od Višegrada. Početkom novembra austrougarska vojska preduzela je ofanzivu na crnogorske pozicije u cilju prodiranja u Sandžak i razdvajanja srpske i crnogorske vojske. U prvoj polovini novembra, na prostoru između rijeke Lim i planine Javor, Crnogorci su uspjeli zaustaviti ofanzivu. Da se to nije dogodilo, austrougarska vojska bi prekinula komunikaciju između dvije vojske i prodrla do Kosova, što bi ozbiljno ugrozilo povlačenje srpske vojske.

Srpska vojska se nije uspjela probiti prema jugu i uspostaviti prekinutu vezu sa saveznicima na prostoru Makedonije. S obzirom na izrazitu nadmoćnost, nije bilo moguće stabilizovati front na srpskoj teritoriji i

povući se najlakšim putem prema Solunu. Krajem novembra srpska komanda je naredila povlačenje svih snaga i kompletnog državnog aparata na albansku obalu odakle bi je mogla evakuisati saveznička mornarica. Od 3. decembra desetine hiljada srpskih vojnika i civila povlačile su se prema moru preko crnogorske teritorije, najviše od Peći preko Andrijevice i Podgorice, i dalje preko Skadra, pod kontrolom crnogorske vojske, do albanske luke Drač. Dok se srpska vojska povlačila, crnogorske oružane snage su trebale osiguravati njeno povlačenje. Povlačenje srpske vojske i izbjeglica odvijalo se neorganizovano i haotično, u klimatski najnepogodnije doba godine – a uza sve to – znatan dio trase vodio je preko vrlo teškog planinskog terena. Uprkos molbama crnogorske vlade, članice Antante u toj kritičnoj situaciji nijesu pružile praktično nikakvu pomoć. Srbija i Crna Gora su za vrijeme te najveće ofanzive Centralnih sila bile prepuštene same sebi.

Glavnina crnogorske vojske štitila je na sjeveroistoku povlačenje srpske vojske. Od polovine novembra do kraja decembra sandžački odredi crnogorske vojske povukli su se s prvobitne linije Javor – Višegrad – Drina na užu liniju Čakor – Mojkovac – Tara, koja se mogla lakše braniti. Janko Vukotić, komandant sandžačke vojske, dobio je naređenje da tu liniju mora braniti do opoziva. Jezgro crnogorske vojske moralo se žrtvovati da bi spasili svoje srpske saveznike. Sandžački odredi borili su se od oktobra do decembra 1915. u teškim terenskim, klimatskim i logističkim uslovima. Uspijevali su da zadrže jaču austrougarsku armiju zahvaljujući tradicionalnoj taktici borbe na planinskom terenu. Krajem 1915. još uvijek su cijela crnogorska teritorija i dio susjedne Albanije bili pod kontrolom crnogorske vojske i civilne administracije. Srpska vlada i generalštab odbijali su da se i dio srpske vojske – koja se nalazila na tom prostoru – uključi u odbranu crnogorskih granica. Crna Gora je bila prepuštena samoj sebi. Nakon poraza Srbije nije više dugo mogla izdržati usredsređenu neprijateljsku ofanzivu.

Parlament koji se za vrijeme rata nije sastajao, 25. decembra 1915. godine je na prijedlog vlade zbog krizne situacije vanredno sazvan. Poslanici su bili ogorčeni što parlament za vrijeme rata nije zasijedao i iskoristili su priliku da napadnu vladu. Sve tri glavne frakcije – pravaši, klubaši i pristalice Lazara Mijuškovića – bili su manje-više složni u kritici. Premijer Vukotić bio je na čelu sandžačkih odreda na frontu i nije prisu-

stvovao zasijedanju. Parlament je zasijedao tajno i zato postoji nekoliko različitih verzija o njegovom toku. Po verziji koja se čini najvjerodostojnijom vlada je tražila da joj se izglasa povjerenje i dā podrška da bi u slučaju potrebe mogla postupati onako kako smatra za potrebno. Međutim, većina poslanika nije imala povjerenje u vladu i zahtijevala je da se zemlja bori dalje. Bojali su se da bi vlada mogla iskoristiti mandat i sklopiti separatni mir. Zbog toga joj nijesu izglasali povjerenje. Vlada Janka Vukotića 26. decembra podnijela je ostavku zbog gubitka povjerenja. Kralj je uzalud vršio pritisak da ostavku povuku. Nakon toga pokušavao je sastaviti novu koalicionu vladu u kojoj bi bile zastupljene sve političke stranke. Nezrelost crnogorskog parlamentarizma ispoljila se u najgorem trenutku. Vlada je sastavljena 2. januara 1916. Na njeno čelo stao je Lazar Mijušković, bivši premijer i aktuelni ambasador Crne Gore u Srbiji. Polovina ministara pripadala je klubašima, polovina Mijuškovićevim sljedbenicima. Pravaše nijesu uspjeli uvesti u vladu. Jedan od ministara bio je Andrija Radović. Za ministra vojnog izabran je general Radomir Vešović, u kojeg je povjerenje imao i premijer Vukotić koji je podnio ostavku. Prisustvo generala Vešovića u vladi smatrano je garancijom da zemlja neće prestati pružati otpor. Skupština je 4. januara dala mandat vladi da nastavi s borbom. Nakon toga parlament se više nikad nije sastao.

Austrougarska komanda odlučila se na koncentrisani napad na crnogorske pozicije na Lovćenu. Za razliku od Makenzenove ofanzive u ovoj operaciji učestvovala je isključivo austrougarska vojska. Na njenom planiranju radio je i načelnik generalštaba Konrad fon Hocendorf, generali Stjepan Sarkotić i Herman Koves (Hermann Köves). Austrougarska je uz čisto vojnu agendu imala i određene teritorijalne ciljeve podržavane od dijela generalštaba koji je bio za osvajanje masiva Lovćena, kojeg su poletno nazivali „jadranski Gibraltar“, što je trebalo omogućiti pretvaranje Boke Kotorske u prvoklasnu bazu pomorske flote i osvajanje vizuelne kontrole nad dobrim dijelom južnog Jadrana. Glavni napad vodio je iz Boke Kotorske i trebao je biti kombinovan s manjim napadima iz prostora Sandžaka u pravcu Mojkovca, i iz Hercegovine u pravcu Nikšića, koji su trebali spriječiti crnogorske snage sa sandžačkog i hercegovačkog fronta da pojačaju odbranu Lovćena. Za ovu zimsku ofanzivu Austrougarska je ukupno angažovala 100 hiljada vojnika. Iz Boke Kotorske

i Hercegovine na crnogorske pozicije raspoređene na ključnom dijelu fronta dugom trideset kilometara napalo je oko 57 hiljada vojnika. Nakon nekoliko mjeseci rata crnogorska vojska je imala na raspolaganju oko 40 hiljada ljudi raspoređenih početkom januara 1916. na frontu dugom 500 kilometara. Sandžačka vojska jačine 16 hiljada vojnika branila je prostor između prevoja Čakor i rijeke Pive. Hercegovačka vojska jačine 9 hiljada ljudi branila je granicu s Hercegovinom, a lovćenska, iste jačine, štitila je cijeli prostor od Grahova do rijeke Bojane. Starosrpske jedinice jačine 6 hiljada ljudi bile su raspoređene u sjevernoj Albaniji, a ostatak su činile rezervne jedinice koncentrisane u većim gradovima. Neprijatelj je brojčano i materijalno bio apsolutno nadmoćniji.

Sandžački odredi pod komandom generala Vukotića na sjeveroistoku su vodili ogorčene borbe. Tu su austrougarske snage započele veliku operaciju u cilju zaposijedanja Berana. Najveća bitka vođena je 6. i 7. januara 1916. kod Mojkovca gdje su se odredi pod komandom Janka Vukotića sukobili sa znatno bolje naoružanim i odmorenim jedinicama generala Vilhelma fon Rajnera (Wilhelm von Rainer). Na teškom terenu i hladnoćama ispod nule, Crnogorci su uspjeli odbiti austrougarski napad. Neprijateljske operacije na tom dijelu fronta morale su biti zaustavljene. Bitka kod Mojkovca je bila najveća pobjeda crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu. Po nekim autorima ona je omogućila da se završi prebacivanje srpske vojske s prostora Podgorice i Skadra i zato je do danas slavljena kao najveće ispoljavanje crnogorske solidarnosti sa Srbijom. Po nekim drugim mišljenjima ona je u suštini bila suvišna i zato simbolizuje nepotrebno samožrtvovanje Crnogoraca za tuđe ciljeve.

6. januara 1916. dogodila se nesreća koja je odnijela najviše ljudskih života za vrijeme cijelog rata. Italijanski brod *Brindisi* koji je prevozio nekoliko stotina crnogorskih dobrovoljaca iz SAD i Kanade naletio je kod sjevernoalbanske luke Shëngjin (Medova) na minu i potonuo. Poginulo je preko 400 putnika (389 dobrovoljaca i 12 članova češko-američke misije Crvenog krsta). Spašeno je 150 dobrovoljaca i dva člana misije Crvenog krsta. Tzv. Medovska tragedija do danas predstavlja najveću pomorsku katastrofu u istoriji južnoslovenskih naroda.

Na lovćenski front austrougarska vojska je poslala šest puta više vojnika i dvanaest puta više topova nego što je imala crnogorska strana. U bor-

bama je učestvovala i ratna flota koja je bila usidrena u Kotorskom zalivu. Napad je počeo 8. januara rano ujutro. Narednog dana habsburška vojska uspjela je probiti crnogorsku odbranu, 10. januara naveče osvojila je najviši vrh Štirovnik, a narednog dana zaposjela je Krstac i tako je u austrougarske ruke pao cijeli lovćenski masiv, a neprijateljskoj armiji je bio otvoren put u unutrašnjost zemlje. Istog dana počela je evakuacija vlade, dvora i stranih diplomata s Cetinja. Austrougarska vojska je 10. januara probila i hercegovački front kod Grahova. Lovćen je svojevremeno zbog svog geografskog položaja bio smatran za praktično neosvojivo prirodno utvrđenje, a Crnogorci su pod uticajem mita o neprekidnoj borbi za nezavisnost smatrani za nepobjedive. Međutim, u modernom ratu ništa od toga nije važilo. Brzi pad Lovćena je odmah izazvao špekulacije da se radilo o izdaji. Lovćen je navodno predan Austrougarskoj na osnovu tajnih pregovora o kapitulaciji iza kojih su stajali austrofilski krugovi na crnogorskom dvoru. U atmosferi traženja krivca takve glasine brzo su se širile. Za vrijeme rata i neposredno nakon njega te su glasine bile na odgovarajući način upotrijebljene u propagandnoj borbi protiv političkih predstavnika na čelu s kraljem Nikolom, a mogu se naći i u nekim književnim djelima iz tog vremena. Čak se moglo čuti i da je Lovćen pao bez borbe. U stvarnosti, Crnogorci su se grčevito branili i austrougarska vojska je u kratkoj operaciji imala preko 1200 palih vojnika. Istoričari se danas slažu da je pad Lovćena koji je svojevremeno bio predstavljan kao „zagonetka", „izdaja" ili „podvala", s vojnog aspekta bio neizbježan. Nikakvi dokumenti o navodnim zakulisnim pregovorima ne postoje.

Nakon pada Lovćena predstavnici vlasti prešli su u Podgoricu i pokušavali su ispitati kakvi bi bili uslovi primirja. Austrougarska je zahtijevala predaju kompletnog naoružanja crnogorske vojske i predaju u zarobljeništvo svih pripadnika srpskih jedinica. Tek nakon toga bila bi voljna zaustaviti vojne operacije, ali pritom nije davala nikakve garancije u vezi s daljim napredovanjem. Pod takvim uslovima se nije moglo pregovarati. Na lovćenskom frontu posljednja odbrana prestala je 13. januara i neprijateljska vojska ušla je u Cetinje. Petar Pešić, srpski načelnik crnogorskog generalštaba, 14. januara je predao kralju Nikoli kontroverzni raport da vojska nije sposobna za nastavak borbi. Predložio je da kralj traži časni mir. Pešić je svojim raportom podržao ideju kapitulacije i otvoreno je nagovarao kralja da vodi mirovne pregovore. Srbija i crnogorski unio-

nisti će upravo te mirovne pregovore kasnije označiti za dokaz kraljeve izdaje. Vijesti s fronta bile su protivrječne. Polovinom januara još uvijek je postojala mogućnost evakuacije većeg dijela vojske na jug. Međutim, kralj Nikola je poslušao načelnika generalštaba Pešića i tražio je pregovore o prekidu borbi. Austrougarska komanda je 15. januara odgovorila u istom duhu kao i prethodno: zahtijevala je bezuslovnu kapitulaciju i da joj Crnogorci predaju srpske vojnike. Nije nudila nikakve garancije da će biti respektovani crnogorska nezavisnost, teritorijalni integritet i političke institucije. Nije bilo ni govora o časnom miru kakvom se nadala crnogorska vlada. Uprkos tome, ona je 16. januara odgovorila da je spremna prihvatiti ultimatum i da želi pregovarati o detaljima u nadi da će dogovoriti povoljnije uslove. Načelnik generalštaba Pešić dao je ostavku i napustio zemlju. Za novog načelnika izabran je Janko Vukotić.

Pregovori o miru nijesu smatrani za jedino i definitivno rješenje. General Vukotić je pokušavao stabilizovati zapadni front na novoj liniji. Ali austrougarska komanda je računala i na mogućnost da bi Crnogorci mogli još pružati otpor. Situacija je bila haotična, a tome je doprinosila i nejasna politička strategija – političke vođe nijesu bile sposobne zauzeti zajednički stav. Neki pripadnici državnog aparata odlučili su se za odlazak u egzil. Među prvima zemlju je napustio premijer Mijušković. Predstavnici državnog aparata radili su nekoordinisano. Nekonzistentno je bilo i ponašanje vladara koji nije dovoljno komunicirao ni s vladom ni s generalštabom. Kralj Nikola nije namjeravao ostati u okupiranoj zemlji niti je htio potpisati mir s tako ponižavajućim uslovima. Međutim, nije se pobrinuo za sudbinu vojske. Očito se bojao da bi u slučaju evakuacije po srpskom uzoru mogao izgubiti komandu nad vojskom i da bi se preostale jedinice morale podrediti srpskoj komandi. Kralj je 19. januara napustio Podgoricu i otišao u Skadar, a da o svojim daljim planovima nije nikog informisao. Tek tada je telefonski javio iznenađenom načelniku generalštaba Vukotiću da je krenuo u egzil. 20. januara napustio je Skadar i krenuo prema Jadranskoj obali. Istog dana Skadar je napustila i najviša srpska komanda. U luci Medova (Shëngjin) sreo se sa svojim unukom, srpskim princom regentom Aleksandrom. Nakon toga je italijanskim brodom otplovio s balkanske obale.

Princ Mirko je – nakon kraljevog odlaska – ostao u Podgorici kao posljednji predstavnik dvora. Ostalo je i nekoliko ministara te načelnik

generalštaba Janko Vukotić. Odlučili su da će privremeno obavljati provizornu političku vlast što im je ustav omogućavao. General Vukotić je došao do zaključka da je za povlačenje vojske u Albaniju kasno. Uz saglasnost preostalih ministara i predsjednika parlamenta Mila Dožića, 21. januara izdao je proklamaciju o raspuštanju crnogorske vojske. Kontroverzna odluka bila je motivisana bezidejnošću i austrougarskim ultimatumom da do 22. januara svi pripadnici oružanih snaga moraju položiti oružje i biti internirani. Raspuštanje vojske predstavljalo je pokušaj da se izbjegne masovna internacija. Nakon objavljivanja proklamacije okupatorima više nije pružan otpor. Nejasna strategija, odlaganje odluka, loša komunikacija, strah od napredovanja neprijatelja i ukupna iscrpljenost doveli su do faktičkog raspada crnogorskog državnog aparata.

Pad Lovćena i kraj crnogorskog oružanog otpora u januaru 1916. izazvali su niz pitanja i postali predmet velikih špekulacija. Mada Crna Gora nije potpisala separatni mir, srpska i unionistička propaganda usmjerena protiv kralja Nikole za dokaz izdajničkog ponašanja smatrala je pokušaj pregovora o eventualnim uslovima kapitulacije. Nakon pada Lovćena crnogorska strana je htjela pregovarati o primirju, ali Austrougarska je zahtijevala isključivo bezuslovnu kapitulaciju. S formalnog aspekta zemlja nije kapitulirala jer kralj nije potpisao kapitulaciju niti je kome dao ingerencije da to učini umjesto njega. Činjenica da iz okupirane zemlje nije izašao ni dio vojske smanjila je značaj Crne Gore u poređenju sa Srbijom koja je takođe bila okupirana, ali je i dalje imala na raspolaganju vojsku od 150 hiljada ljudi. Požrtvovani otpor najmanje vojske Antante koja je podlegla neuporedivo nadmoćnijem neprijatelju i njene neosporne zasluge za spašavanje srpske vojske, državnog aparata i civilnih izbjeglica koji su se povlačili, pali su u drugi plan, dok je u prvi izbilo sveopšte traženje krivca. Među protivnicima crnogorskog kralja preovladalo je mišljenje da su za poraz krive mahinacije dvora iza kulisa i tajni dogovori s neprijateljem. Druga tumačenja, nasuprot tome, ističu podmuklu igru koju je s Crnogoricama odigrala oficijelna Srbija koja je na početku rata dobila komandu nad crnogorskom vojskom. Srpski oficiri u crnogorskom generalštabu nijesu navodno vodili dovoljno računa o odbrani Lovćena, a srpska vojska koja se povlačila nije pomagala u odbrani Crne Gore. Indikativno je bilo i ponašanje načelnika generalštaba Pešića koji je nagovarao kralja Nikolu da pošalje depešu caru

Franji Josipu u kojoj je tražio otvaranje mirovnih pregovora. Upravo tu depešu je protiv kralja Nikole koristila srpska propaganda. Nakon završetka rata i sam Pešić je u štampi otvoreno priznavao da je svojim aktivnostima pridonio diskreditaciji crnogorske političke vlasti i eliminaciji vojske. Činjenicu da se kralj Nikola nakon Prvog svjetskog rata nije vratio u domovinu na čelu svoje vojske i da Crna Gora u procesu jugoslovenskog ujedinjavanja nije mogla učestvovati kao ravnopravan partner Srbije, Pešić je dvadesetih godina javno označio za pozitivne posljedice svog ratnog angažmana u crnogorskom generalštabu.

Ovaj poraz i okupacija koju simbolizuje pad Lovćena za Crnogorce su bili vrlo traumatični. Neprijateljska vojska se do Cetinja nije probila još od kraja 18. vijeka. U kolektivnom sjećanju i u političkoj ideologiji crnogorske države središnju ulogu igrao je mit o nepobjedivosti. Zato su Crnogorci 1916. godine uglavnom vjerovali da je to prvi put u istoriji da je njihova zemlja poražena i okupirana. Za shvatanje društvene atmosfere i političkih borbi u godinama koje slijede i koje je obilježilo traženje krivca za ratnu katastrofu, ti osjećaji su imali ključni značaj.

AUSTROUGARSKA OKUPACIJA

U noći između 22. i 23. januara 1916. austrougarske jedinice ušle su u Podgoricu. Tokom narednih dana zauzele su i ostatak zemlje i sjevernu Albaniju. Komanda okupacionih snaga se smjestila na Cetinju. U Podgorici su i dalje bili vlada bez premijera, princ Mirko i drugi politički predstavnici. U prelaznom periodu ostatak vlade pokušavao je da legitimiše svoj autoritet, sačuva osnovne elemente državnosti i formalizuje kapitulaciju. Austrougarska je nekoliko sedmica iščekivala dok se nije razjasnilo kako će upravljati osvojenom državom. Njena diplomatija se ispočetka nadala da će odsutnog kralja ubijediti da potpiše kapitulaciju ili da će dati ingerencije podgoričkoj vladi da to učini umjesto njega. Budući da je premijer Lazar Mijušković otišao u emigraciju, kao faktički predsjednik ostatka vlade istupao je Marko Radulović koji je od kralja Nikole tražio da potvrdi da on i njegov kabinet po ustavu imaju legitimno pravo da rukovode zemljom. Posljednja nada kralja Nikole bila je pobjeda saveznika, separatni mir je i dalje odbijao. Premijer Mijušković se od inicijative ostatka vlade oficijelno ogradio i nije priznavao njenu

legitimnost. Bolesni princ Mirko koji je ostao u Podgorici (dvije godine kasnije preminuo je od tuberkuloze u austrijskom sanatorijumu) nije imao političkih ambicija. Nakon nekoliko sedmica bilo je jasno da ostatak vlade nema dovoljan legitimitet i da je s pozicija Beča njeno dalje postojanje suvišno.

Višesedmični provizorij produžavale su i nesuglasice između austrougarskog generalštaba i ministartstva spoljnih poslova čiji su predstavnici o upravljanju Crnom Gorom imali potpuno različite predstave. Ministarstvo spoljnih poslova bilo je za pregovore s predstavnicima crnogorskih institucija, diplomatsku formalizaciju novog stanja i umjereniju formu okupacije koja bi dio ingerencija ostavila i u rukama lokalnih predstavnika. Generalštab je vjerovao da se mir može nametnuti isključivo silom. Kad se pokazalo da kralj Nikola neće potpisati primirje (tj. bezuslovnu kapitulaciju), pobijedio je stav generalštaba. Načelnik generalštaba Konrad fon Hecendorf je 23. februara predložio ministru spoljnih poslova Burianu i caru Franji Josipu da se u Crnoj Gori, kao i u Srbiji, uvede standardna vojna okupacija. Crnogorci su u upravi zemljom mogli maksimalno učestvovati kao stručnjaci koji imaju konkretne zadatke. Glavni cilj je bilo uspostavljanje mira i poretka na teritoriji koja je u širem kontekstu rata predstavljala zaleđe balkanskog fronta između Centralnih sila i Antante, fronta koji se nakon crnogorskog poraza počeo stabilizovati na teritoriji srednje i južne Albanije. Austrougarska je 28. februara obznanila da crnogorsku vladu smatra raspuštenom. Zvanični razlog bilo je sporo razoružavanje stanovništva. Tako je došlo do ukidanja posljednjih ostataka crnogorskog državnog aparata.

Austrougarska politička i vojna elita nijesu imale jedinstven stav u vezi s poratnom sudbinom crnogorskog prostora. Načelnik generalštaba Konrad fon Hecendorf pretpostavljao je da bi se ta teritorija iz bezbjednosnih razloga jednostavno trebala pripojiti Monarhiji. Ministar spoljnih poslova Burian se nije slagao s idejom aneksije. Austrijska diplomatija je predlagala da Crna Gora nakon rata ostane kao samostalna država povezana monetarnom i carinskom unijom s Podunavskom monarhijom. Pravo dinastije Petrović Njegoš na tron nije dovođeno u pitanje. Poratna Crna Gora je trebala imati manju teritoriju, oduzeti bi joj bili masiv Lovćena, a najvjerovatnije i Primorje i teritorije osvojene za Balkanskih ratova. U slučaju austrougarske pobjede u svjetskom ratu, Crnoj Gori je

bila namijenjena uloga satelitske austrofilske mikrodržave čija nezavisnost bi bila čisto formalna. I general Stjepan Sarkotić – vojni guverner Bosne i Hercegovine hrvatske nacionalnosti – kome je car za doprinos u pobjedi dodijelio plemićko ime „von Lovćen", takođe je pravio planove novog uređenja južnoslovenskog prostora. Za idealno rješenje južnoslovenskog pitanja general Sarkotić je smatrao ujedinjenje Južnih Slovena pod habsburškim žezlom. Srbija i Crna Gora su nakon rata trebale biti pripojene Monarhiji kao nove krunske zemlje. Ali budući da je rat bio u jeku, Austrougarska se usredsredila prije svega na praktična pitanja u vezi s upravom u okupiranoj zemlji.

Na cijeloj crnogorskoj teritoriji 26. februara proglašena je austrougarska vojna uprava. Zemlja je oficijelno postala „vojno generalno guvernerstvo" na čijem čelu je bio general Viktor Veber fon Vebenau (Viktor Weber von Webenau). Uz vojnu upravu koja je imala odlučujuću ulogu, postojala je i civilna uprava na čijem čelu je bio civilni komesar. Najznačajniji civilni predstavnik bio je Eduard Oto (Otto), bivši austrougarski ambasador na Cetinju, koji je postao delegat ministarstva spoljnih poslova pri vojnoj upravi. Između Ota i generalnog guvernera dolazilo je do sporova u kojima su se reflektovali različiti pristupi generalštaba, koji je preferirao energična rješenja, i ministarstva spoljnih poslova, čiji predstavnici su bili diplomatičniji i koji su se zalagali za brojnije uključivanje lokalnih stanovnika u upravu zemljom. Još nekoliko pojedinaca koji su prije rata bili u diplomatskim službama u Crnoj Gori dobilo je značajne funkcije u okupacionoj upravi, između ostalih i bivši vojni ataše Gustav fon Hubka.

Dotadašnja administrativna podjela bila je ukinuta. Nastale su nove oblasti (okruzi) sa sopstvenim komandama. Umjesto kapetanija habsburška uprava je osnovala opštine kao praktičnije jedinice niže uprave. Zemlja je podijeljena na osam okruga i 215 opština. Polovinom 1917. godine u vojnoj upravi bilo je zaposleno nekoliko stotina austrougarskih službenika (često Južnih Slovena) i oko 500 Crnogoraca – stručnjaka i predstavnika lokalne uprave. Na sudijska mjesta postavljeni su južnoslovenski pravnici iz Monarhije. Crna Gora je i dalje smatrana za jednu cjelinu, ali na lokalnom nivou u upravi pojedinih oblasti primjenjivani su različiti pristupi. Predstavnici okupacijske uprave razlikovali su „staru Crnu Goru", tj. teritoriju iz vremena prije Balkanskih rato-

va i „novu Crnu Goru", kako su nazivali etnički miješane oblasti Novopazarskog Sandžaka, Plavsko-gusinjske kotline i Metohije. Okupacija novopripojenih oblasti naseljenih muslimanima i Albancima protekla je glatko, lokalno stanovništvo je austrougarske vojnike dočekivalo kao oslobodioce. Na stav lokalnih muslimana prema novoj vlasti značajan uticaj je imala činjenica da su Austrougarska i Turska u Prvom svjetskom ratu bile savezničke zemlje. Dio muslimanskih vođa se nadao da će Sandžak, slično kao nekad, ponovo postati dio Bosne, dok su se predstavnici albanskih elita nadali pripajanju s Albanijom. Prema habsburškoj okupacionoj upravi za vrijeme rata bili su susretljivi i kooperativni, a ova im je to znala uzvratiti. U praksi se, kako zaključuje austrijska istoričarka Tamara Scheer, zato može govoriti o drugačijem odnosu prema muslimanima i Albancima (isto je važilo i za etnički miješane oblasti u okupiranoj Srbiji). (Scheer in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu* 2015: 100)

U oblastima s vjerski i etnički izmiješanim stanovništvom pojavio se niz problema u organizaciji uprave. Nakon Balkanskih ratova Crnogorci su u novoosvojenim krajevima u lokalnu upravu postavili pretežno pravoslavni kadar. Austrougarska se na okupiranim teritorijama u skladu s Haškom konvencijom trebala suzdržavati od miješanja u sastav lokalne uprave. Muslimansko stanovništvo koje je u nekim oblastima činilo natpolovičnu većinu, brojčanu prevagu pravoslavnih službenika smatralo je za nepravdu koju bi nova vlast trebala da ispravi. Još u februaru 1916. Konrad fon Hecendorf, protivno međunarodnim obavezama, naredio je da muslimani budu uključeni u lokalnu upravu svugdje gdje su predstavljali većinu. Tamo gdje su većinu činili Albanci, austrougarska uprava je kao administrativni uvela i albanski jezik. Pojedini komandanti su na osnovu svakodnevnih pozitivnih iskustava s muslimanima počeli – protivno međunarodnom ratnom pravu – da ih naoružavaju i regrutuju u jedinice za održavanje javnog reda. Davanje prednosti muslimanima ispoljilo se i po pitanju rekvizicija i uzimanjem imovine za vojne potrebe. Dok bi imovina muslimana ostajala netaknuta, njihovi pravoslavni susjedi bili su prinuđeni da pripadnicima okupacione vojske daju stoku, pružaju smještaj u svojim kućama i slično. Takva strategija produbljivala je neslogu između lokalnih zajednica što se u njihovim odnosima negativno ispoljavalo još dugo vremena nakon odlaska okupatora i raspada Austrougarske.

Nakon okupacije Austrougarska je pokušavala na osvojenoj teritoriji nametnuti svoje standarde. Dio službenika okupacione uprave je to vidio kao svoju „civilizacijsku misiju". Njihov prvi cilj bilo je dosezanje ekonomske nezavisnosti zemlje, dakle da bi sama mogla da snosi svoje troškove i ne opterećuje budžet Monarhije. U idealnom slučaju Crna Gora bi iz sopstvenih izvora finansirala okupacionu vojsku. Ekonomski razvoj crnogorske teritorije je po dugoročnom planu trebao da omogući oslobađanje od zavisnosti od strane pomoći koja je zemlju dovela u zavisnost od Rusije. Novoosnovani statistički ured (prvi svoje vrste u zemlji) od oktobra 1916. do kraja 1917. sistematski je obavio niz analiza. Prema popisu stanovništva obavljenom u julu 1917. zemlja je imala 436 hiljada stanovnika. Imala je takođe i znatno veću površinu obradive zemlje nego što se dotad pretpostavljalo. Okupaciona uprava je aktivno pokušavala upoznati zemljoradnike s modernijim metodama obrađivanja zemlje i poljoprivredne proizvodnje. Pripadnici vojske učili su lokalno stanovništvo novim tehnikama i pomagali su im s oranjem. Ne može se poreći da je okupaciona uprava – koristeći iskustva iz razvijenije srednjoevropske sredine – preduzela niz racionalnih pokušaja da se crnogorska privreda digne na viši nivo. U takvim inicijativama učestvovali su ljudi koji su prema lokalnom stanovništvu bili nepristrasni ili su ih čak otvoreno simpatisali (naročito Južni Sloveni, Česi, ali i dio Austrijanaca).

Okupaciona uprava posvetila je veliku pažnju prehrani stanovništva, međutim imala je finansijskih problema i jedva je pokrivala svoje vlastite potrebe. Zato je pribjegavala rekviziciji stoke, poljoprivrednih proizvoda i crkvenih zvona. Neprimjerene mjere izazivale su neprijateljsko raspoloženje, a bile su i kritikovane od bečkog ministarstva spoljnih poslova. Dio okupacione uprave pokušavao je obezbijediti pomoć u namirnicama naročito za najsiromašnije slojeve koji su u gradovima mogli koristiti i novosnovanu mrežu narodnih kuhinja. Radno sposobni muškarci mogli su na javnim radovima, naročito prilikom izgradnje komunikacija, da rade za hranu. Okupaciona uprava je sklopila i ugovor s organizacijom Crvenog krsta, koji je osnovala crnogorska vlada u egzilu u Parizu, što je omogućavalo slanje novca i pomoći u namirnicama u Crnu Goru i u logore za internirce u austrougarskoj unutrašnjosti. Dvije strane su, kad je bila riječ o humanitarnim pitanjima, tokom cijelog rata korektno sarađivale. I uprkos tome, znatan dio stanovništva,

naročito na selu, za vrijeme okupacije je gladovao. Nakon ulaska habsburške vojske došlo je do finansijskog kraha. Do toga je došlo najviše zbog posljedica neodgovorne politike crnogorske vlade koja je tokom rata pustila u opticaj veliku količnu papirnog novca bez pokrića. Nakon okupacije pad vrijednosti perpera bio je neizbježan, a na crnom tržištu bio je još veći nego po oficijelnom kursu. Obavezu da isplati rekvizicije, koje je za vrijeme rata vršila crnogorska vlada, okupaciona uprava je odbila da preuzme. To je dovelo do brzog rasta cijena koji su u maju 1916. godine, bile pet puta veće nego u decembru prethodne godine. Neosporan uspjeh okupacione uprave predstavljalo je stabilizovanje finansijskog sektora, što su uspjeli postići krajem 1916. i početkom 1917. godine kad su banke u potpunosti obnovile svoju aktivnost.

Iz praktičnih razloga u upravi Crne Gore je 1916. uz ćirilicu uvedena i latinica. U komunikaciji s uredima latinica je bila obavezna, što je izazvalo veliki otpor kako iz simboličnih tako i iz praktičnih razloga. U školama je uvedeno obavezno učenje latinice (istovremeno, i dalje se koristila i ćirilica). Glavni cilj školske nastave bilo je širenje lojalnosti prema Monarhiji. Inspekciju u školama zbog jezičke srodnosti vršili su južnoslovenski stanovnici iz Monarhije koji su često saosjećali s lokalnim stanovništvom i nijesu se ponekad protivili ni održavanju nastave u duhu crnogorskog patriotizma. Okupaciona uprava je istovremeno podržavala razvoj školstva za manjine na etničkoj i vjerskoj osnovi. U miješanim oblastima osnivane su zasebne škole za Crnogorce i Albance, odnosno muslimane i katolike. To je bilo protiv crnogorskih zakona i dotadašnje prakse zasnovane na ideji integracije svih građana bez obzira na konfesiju. Pokušaji da se osnuju zasebne škole po etničkom i vjerskom modelu na prostoru koji je i prije Balkanskih ratova bio crnogorski, doveli su do nekoliko konflikata s predstavnicima pedagoških kadrova koji su se suprotstavljali kršenju crnogorskih zakona. Razvoju školstva za manjinu na albanskom jeziku okupaciona uprava posvetila je veliku pažnju, međutim naišla je na problem nedostatka kadrova. Srednje škole iz personalnih i finansijskih razloga ostale su za vrijeme rata zatvorene.

Najuticajniji predstavnik civilne uprave Eduard Oto pokušavao je pomoću prosvjete, nauke i kulture podignuti lokalnu sredinu na viši nivo. U saradnji s austrijskom vladom i akademijom nauka za vrijeme okupacije obavljena su dragocijena lingvistička, etnografska i medicinska

istraživanja. Istovremeno, prisustvo tuđe vojske sa sobom donosi i brojne primjere kako uništavanja tako i krađe kulturnog bogatstva, od kojih nijesu bile pošteđene ni zbirke iz kraljevskih palata i muzeja. Zgrada Narodnog pozorišta za vrijeme rata je korišćena kao armijska štala i prilikom povlačenja okupacione vojske 1918. bila je zapaljena. U borbama za Lovćen oštećena je crkvica u kojoj je počivao Njegoš. General Veber je naredio da se njegovi ostaci ekshumiraju i prenesu u Cetinjski manastir. Na Lovćenu (iako ne na Jezerskom vrhu gdje je bio sahranjen Njegoš nego na Štirovniku iznad mora) je trebao biti podignut grandiozni spomenik u slavu osvajanja „jadranskog Gibraltara", što je duboko vrijeđalo patriotska osjećanja Crnogoraca. Okupaciona uprava je donijela nesumnjivi napredak u oblasti higijene. Došlo je do sistematske zaštite bunara i drugih izvora vode koji su dotad bili žarišta zaraze, a izgrađen je i moderni vodovod za opskrbljivanje prijestonice. Godine 1917. u Crnoj Gori su se pojavila prva kola za odvoženje smeća i počelo se odvoziti sistematski. Izgrađen je i modernizovan niz puteva od kojih neki služe do danas. Uveden je i autobuski prijevoz, u gradovima dolazi do ubrzanog razvoja zanata. Godine 1916. prvi put je uvedeno ljetnje i zimsko računanje vremena, a na Cetinju su osnovana dva fudbalska kluba u čijim redovima su igrali pripadnici vojske i lokalno stanovništvo. Današnja istoriografija potvrđuje da je uprkos diskutabilnim okolnostima i ratnim ograničenjima austrougarska okupacija u nekim oblastima života u crnogorskoj sredini dovela do modernizacije. U svoje vrijeme, kao i tokom većeg dijela 20. vijeka, ta činjenica je iz razumljivih razloga bila u sjeni negativnih aspekata rata, borbe protiv oružanog otpora i tvrdog pristupa vojne komande prema značajnom dijelu stanovništva.

OTPOR I REPRESIJE TOKOM AUSTROUGARSKE OKUPACIJE

Nakon objavljivanja proklamacije o raspuštanju crnogorske vojske 21. januara 1916. godine ostatak još neosvojene teritorije okupiran je bez pružanja otpora. Ni tokom narednih mjeseci okupaciona uprava nije nailazila na pružanje oružanog otpora. Većina stanovnika je svu energiju trošila u borbi za golo preživljavanje. U redovima politički svjesnijih slojeva vladali su dezorijentacija i razočarenje, osjećaj izdaje i sramote, i

tražen je krivac. Albanci, južnoslovenski muslimani i katolici iz oblasti pripojenih nakon Balkanskih ratova pretežno su ispoljavali proaustrijske tendencije. Muslimani i katolici iz starih crnogorskih oblasti, naročito iz okoline Podgorice i Bara, prema novoj vlasti su bili više rezervisani. I dio pravoslavnog stanovništva se nadao da bi bliži odnos s razvijenijom Monarhijom poboljšao privrednu situaciju. Inteligencija je uglavnom ostala nadahnuta panslavističkim idealima. Očekivala je da će Austrougarska izgubiti rat i da će nakon toga doći do ujedinjenja sa Srbijom. Međutim, ratni događaji su kod dijela stanovništva produbili nepovjerenje prema Srbiji i drugim saveznicima, naročito Italiji. A jedna od posljedica pada Lovćena, koji je bio popraćen nizom konspirativnih teorij, je značajan pad popularnosti kralja Nikole i dinastije.

Poraz je naročito teško podnosila grupa pripadnika vojne komande na čelu s posljednjim ministrom vojnim Radomirom Vešovićem koji je od prvih dana okupacije razmišljao o oružanom ustanku i oslobađanju zemlje. Zadužio je pouzdane oficire da na raznim mjestima sakriju naoružanje, municiju, vojni materijal i novac. Nakon raspuštanja ostatka vlade, u proljeće 1916. godine, Vešović je počeo organizovati konspirativnu mrežu. Kod većine pripadnika vojne vrhuške, uključujući generale Mitra Martinovića i Janka Vukotića, nije naišao na razumijevanje. S obzirom na iscrpljenost Crnogoraca i nadmoć Centralnih sila, ustanak su smatrali za preuranjen. General Martinović i ostali generali smatrali su da s otporom treba sačekati dok se ne promijeni situacija na ključnim frontovima svjetskog rata. I general Vešović je bio svjestan značaja koji ima međunarodna situacija, ali neosnovano je vjerovao da će na Solunskom frontu koji je išao preko cijele Albanije i južno od današnje makedonsko-grčke granice, snage Antante ubrzo preduzeti ofanzivu. Vešović, koji je bio jedan od najhrabrijih i najuspješnijih crnogorskih generala, ponašao se impulsivno. Od opreznijih generala počeo se razlikovati i političkim stavom. Za poraz je optuživao kralja Nikolu i priklanjao se ideji bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom. S takvim programom u istorijskom jezgru zemlje oko Cetinja nije mogao pridobiti dovoljno pristalica. Zato se okrenuo sjevernim brdskim predjelima, naročito oblasti Vasojevića, iz koje je i sâm poticao. Uz rodbinske i lične veze u toj oblasti je mogao računati i na predratne pristalice klubaša i omladinu koja je studirala u Srbiji. U proljeće se general Vešović povukao u svoje rodno selo Bukova Poljana.

Okupacioni organi su u junu – na osnovu fragmentarnih informacija i pretjeranih predstava o legendarnoj crnogorskoj ratobornosti – počeli sumnjati da se priprema veliki ustanak pod rukovodstvom većeg dijela vojne vrhuške. Austrougarska vojna uprava nije ni slutila da ustanak priprema samo mala grupa oko Vešovića i da je većina osumnjičenih oficira odbila ideju pokretanja ustanka. Bez ikakvih dokaza vojna uprava je povjerovala da ustanak treba izbiti 28. juna (na Vidovdan na koji je 1389. vođena bitka na Kosovu a 1914. izvršen Sarajevski atentat). Odlučeno je da većina crnogorskih generala bude preventivno internirana. Naoružana patrola je 14. juna došla Vešoviću kući i informisala ga da će biti odveden na Cetinje. Narednog dana su na konju eskortovali bivšeg ministra vojnog u Mateševo. Prije polaska general je uspio sakriti revolver kojim će u trenutku nepažnje ubiti komandanta patrole i pobjeći u šumu.

Austrougarska komanda je reagovala veoma energično. General Veber je 17. juna izdao proglas u kojem je pozvao Vešovića da se preda inače će za opomenu biti pogubljeni njegov otac i mlađi brat. Istovremeno naredio je i paušalno uvođenje rekvizicije stanovnicima kolašinske i vasojevićke oblasti. Austrougarska uprava je na taj način pokušavala okrenuti „obične ljude“ protiv „neodgovornih“ predstavnika vojne i političke elite. Glavno sredstvo pacifikacije predstavljala je masovna internacija onih u koje se sumnjalo. I tada je opet došlo do sukoba između armijske komande i civilne uprave. General Veber je pogrešno pretpostavljao da se radi o brojnom pokretu otpora koji se proteže čak do sjeverne Albanije i Srbije. Eduard Oto je o situaciji imao preciznije informacije i nije se slagao s masovnim represijama protiv civilnog stanovništva. Zastupao je ideju da se materijalno pomognu crnogorski oficiri i političari koji su nakon okupacije ostali bez posla i sredstava za život te da se i oni uključuju u upravu zemljom. Ministarstvo spoljnih poslova prihvatilo je Otov stav u strahu da bi neselektivne represije mogle pogoršati reputaciju Austrougarske u inostranstvu. Međutim, glavnu riječ je kao i obično imao generalštab koji je podržao drakonske ideje generala Vebera. Istog dana kad je trebao biti interniran general Vešović, uhapšeno je nekoliko desetina sumnjivih, uključujući i generale Vukotića i Martinovića. Na Vidovdan, kad je na osnovu pogrešnih procjena trebao izbiti ustanak, za upozorenje su obješeni Vešovićev brat i još jedan student i jedan oficir. Njegov otac je bio pošteđen zbog starosti. Kasnije je zbog posljedica

represije i prinudnih radova preminulo još nekoliko članova generalove porodice, iako nijesu postojali nikakvi dokazi o njihovoj vezi s pripremanim ustankom.

Tokom ljeta zatvorenici su prebačeni u logore za internirce u unutrašnjosti Monarhije. Interniranje je doseglo masovne razmjere. Odnosilo se praktično na sve aktivne oficire, čak i na neke penzionisane oficire, uključujući i veterane iz protivturskih ratova koji su imali preko osamdeset godina. Internirani su i svi bivši članovi vlade, gotovo svi poslanici, većina onih koji su prije okupacije zauzimali neke funkcije u javnoj upravi, kao i uticajne osobe iz redova inteligencije i glavarskog sloja, bez obzira na funkciju. U kolašinskom kraju, gdje je austrougarska vojna uprava pokušavala slomiti potencijalnu Vešovićevu bazu, interniranja su se odnosilo na „sve koji su sposobni nositi oružje", uključujući i apolitične zemljoradnike i pastire. U logor Boldogasonj (Boldogasszon) početkom jula internirano je preko 1800 političara, oficira i intelektualaca, od toga 17 generala, 709 oficira. Zajedno s njima internirano je i 79 „sumnjivih Albanaca", pretežno simpatizera Esada-paše Toptanija, koji je bio smatran za eksponenta crnogorske politike. Većina aktivnih saradnika generala Vešovića bila je zarobljena. Nekoliko desetina ih je internirano na ostrvo Mamula u Boki Kotorskoj, od kojih neki nijesu preživjeli teške uslove u tom zatvoru. U novembru 1916. izvedeni su pred vojni sud. Prije završetka suđenja na prijesto je stupio novi car Karlo, pa su bili oslobođeni i deportovani u logore za internirce, s izuzetkom dvojice najbližih Vešovićevih saradnika koji su osuđeni na smrt i u januaru 1917. godine pogubljeni.

Internacije pripadnika političkih i vojnih elita i drugih građana trajale su do kraja rata. Nakon prvog talasa osuđenih na internaciju poslije Vešovićeve afere, broj onih koje je okupaciona uprava smatrala sumnjivim je rastao. Crnogorski građani su bili zadržavani u ukupno 68 logora na raznim mjestima Monarhije. Većinom su to bili muškarci, u manjoj mjeri u logorima su završavale žene i djeca. Krajem avgusta 1916. najviši vojni i politički predstavnici premješteni su u novoosnovani logor Karlštajn u kojem su bili bolji uslovi. U njemu je bilo zatvoreno od 100 do 150 istaknutih osoba. Civilna uprava je više puta pokušavala da utiče da se prestane s internacijama ili da se radikalno smanji broj osuđenih, ali protiv toga su bili vojni krugovi. U aprilu 1918. godine situaciju u logorima kontrolisala je komisija Generalnog guvernera Crne Gore. U

to vrijeme u pet glavnih logora bila su 9333 crnogorska građanina. Ukupno je po logorima – u unutrašnjosti Monarhije, u Bosni i Hercegovini i u Albaniji – u proljeće 1918. bilo oko 15 hiljada crnogorskih građana. Na taj način okupirana zemlja ostala je bez znatnog dijela svoje elite (a da situacija bude gora, dio političara, oficira i inteligencije nalazio se u egzilu u državama članicama Antante).

Desetog jula 1917. godine za novog vojnog guvernera (*Militär-Gouverneur*) Crne Gore imenovan je grof Hajnrih Klam-Martinic (Heinrich Clam-Martinic) koji je prije toga bio premijer austrijske vlade. Klam-Martinic je bio taktičniji od svog prethodnika, ali i s njim je Eduard Oto – predstavnik ministarstva spoljnih poslova koji se borio za puštanje većine Crnogoraca iz logora, uključivanje domaćeg kadra u upravu zemlje i prestanak neselektivnih represija protiv civila – često dolazio u verbalni sukob. Okupaciona uprava je tokom rata rješavala problem rasta oružanog otpora. U ljeto 1916. godine u planine i šume bježali su pojedinci i manje grupe čiji je glavni cilj bilo izbjegavanje hapšenja. Sakrivali su se od kaznenih ekspedicija i izbjegavali borbe. Zato je do prepucavanja s pripadnicima okupacione vojske dolazilo rijetko. Međutim, njihov broj je postepeno rastao i sve češće je dolazilo do ispoljavanja oružanog otpora. Za pripadnike ustaničkih odreda korišćen je naziv komiti.

Velika vojna akcija iz 1916. godine, čiji glavni cilj je bilo ubijanje ili hapšenje generala Vešovića i bivšeg ministra Milisava Raičevića koji mu se priključio, završila je neuspjehom. Nijedan komita iz Vešovićeve grupe nije bio uhapšen, ubijen, pa čak ni viđen. Represije su se zato usmjerile na civile. General Veber je naredio kaznu smrti za svakog ko na bilo koji način pomaže komite ili im daje životne namirnice. Tvrdi pristup protiv stanovništva u oblastima u kojima su se kretali komiti često je provođen paušalno i bez dokazivanja krivice. Krajem 1916. godine u oblasti Vasojevića bilo je oko 300 komita. Na durmitorskom području, u okolini Bara i na još nekoliko drugih mjesta bilo je još nekoliko drugih komitskih grupa. Radilo se o četama koje su imale po 30 do 40 ljudi. General Vešović je neprestano bio u pokretu na prostoru ograničenom planinom Visitor, klisurom Čakor i Šekularskom šumom. Da ne bi skretao pažnju na sebe, obično je bio samo s dvočlanom pratnjom.

Tokom okupacije komitski pokret je nikao spontano. Neki ustanici su se sakrili u planine da bi izbjegli internaciju ili prinudni rad, drugi su se odmetnuli zbog konflikta s okupacionom vlašću, treći iz patriotskih pobuda. Neke grupe su bile čvrsto vezane za svoj rodni kraj, druge su se kretale po cijeloj crnogorskoj teritoriji, a i izvan nje (krajem rata crnogorski ustanici bili su aktivni naročito u susjednoj Hercegovini i Bosni). Do oružja su dolazili u borbi s okupacionim jedinicama i žandarmerijom, do životnih namirnica od lokalnog stanovništva. Neke grupe su više bile odmetničke nego narodnooslobodilačke, druge su bile politički svjesne. Komiti su često uspijevali uspostaviti kontakt s nekim predstavnicima okupacione vlasti na lokalnom nivou, naročito s vojnicima južnoslovenskog i češkog porijekla, od kojih su dobijali korisne informacije. S njima su često imali nekonfliktni odnos, bez prolivanja krvi. Pripadnici politički svjesnih četa pokušavali su se međusobno koordinirati, ali crnogorski pokret otpora tokom Prvog svjetskog rata nikad nije imao centralnu komandu. Takođe je bio potpuno nezavisan od pokreta otpora koji je bio aktivan na teritoriji okupirane Srbije. Većina komita je politički stajala na unionističkim pozicijama i nadala se da će na kraju rata doći do ujedinjenja sa Srbijom. Iako je tokom prve godine okupacije komitski pokret bio dosta pasivan, tokom naredne dvije godine postepeno je znatno ojačao. Tokom posljednjih ratnih mjeseci broj pripadnika okupacionih snaga u Crnoj Gori u odnosu na broj stanovnika bio je veći nego u bilo kojoj drugoj zemlji koju su okupirale Centralne sile.

Godine 1917. oružani otpor je rastao. Prepucavanja i napadi na pripadnike okupacione vojske, motivisani željom da se dođe do oružja i municije, bili su sve češći. Komiti su najčešće napadali patrole i pojedince koje bi razoružali i pustili. Istovremeno likvidirali su pripadnike vojske i žandarmerije koji su bili poznati po svojim okrutnim postupcima prema civilnom stanovništvu. Tokom 1917. komiti su najintenzivniji bili u kolašinskom kraju gdje je okupaciona uprava na jesen morala poslati pojačanja iz Bosne. U isto doba rastao je broj napada na pripadnike žandarmerije u centralnim oblastima zemlje oko Cetinja i Podgorice i na glavnim putevima između većih gradova. Krajem 1917. godine zbog pogoršanja bezbjednosne situacije došlo je do povećanja broja jedinica okupacione vojske. Austrougarska uprava bila je uvjerena da se radi o organizovanom pokretu otpora pod komandom generala Vešovića iako

se zapravo radilo o spontanim, nekoordiniranim akcijama malih nezavisnih četa. Uticaj generala Vešovića bio je ograničen na njegov rodni kraj. Mnogo energije je gubio na neprestano premještanje i skrivanje pred progoniteljima. Dio nekadašnjih predstavnika državnog aparata crnogorske monarhije pozivao je na mir i bio je protiv komitskih akcija koje nijesu imale nikakav dugotrajni efekat, izuzev što je posljedice snosilo nevino stanovništvo. Glavno uporište okupaciona vojska imala je u pravoslavnom sveštenstvu. Sad je, za razliku od protivturskih borbi, crkvena hijerahija isticala ideju da svaka vlast potiče od Boga. Austrougarska uprava je protiv generala Vešovića – prikazujući ga kao neodgovornog avanturistu koji je kriv zbog represija protiv civilnog stanovništva – okrenula dio javnog mnjenja. I u njegovom rodnom kraju, gdje je ispočetka imao velike simpatije, uz podršku sveštenika nikao je pokret koji se aktivno zalagao da general bude predat okupacionim vlastima. Drugi dio pristalica napustio ga je zbog efekta koji je izazvala amnestija. U jesen 1917. s malom grupom komita general Vešović je napustio Crnu Goru i pokušao se preko Albanije probiti u Grčku do savezničke vojske. Pratio ga je i bivši ministar Raičević. U Albaniji je između njih došlo do sukoba. Raičević se htio priključiti srpskoj vojsci koja se borila na Solunskom frontu, general Vešović je u pokretu otpora izgubio unionističke iluzije i namjeravao se priključiti emigrantskoj vladi kralja Nikole koja je sjedište imala u Francuskoj. Generalova četa je uspjela doći do neposredne blizine albanskog fronta, ali njen prelazak je onemogućio prerani dolazak zime. Nakon vijesti o boljševičkoj revoluciji u Rusiji i kraha istočnog fronta, utučeni Vešović je izdao naređenje da se vrate u domovinu. Pretpostavljao je da ovaj preokret signališe definitivnu pobjedu Centralnih sila. Kad je krajem godine grof Klam-Martinic proglasio novu amnestiju, obećavajući svima koji do 21. januara 1918. godine odustanu od oružanog otpora da neće biti kažnjeni, general Vešović je ponudu prihvatio. Zajedno s Raičevićem i dvije desetine najvjernijih boraca se nakon 18 mjeseci predao, što mu je nakon rata prigovarano. Međutim, general je i fizički i psihički bio potpuno iscrpljen. Njegova četa više nije mogla računati ni na podršku vlastitog plemena, ostala je bez novca i namirnica. Štoviše, početkom 1918. godine činilo se da se ratna sreća definitivno okrenula na stranu Austrougarske i Njemačke. General je do kraja rata bio u logoru za internirce u Gracu.

Okupaciona uprava se brzo uvjerila da je njihova predstava o generalu Vešoviću kao vođi pokreta otpora bila sasvim pogrešna. U januaru je porasla aktivnost komitskih grupa na nikšićkom prostoru, u oblasti Danilovgrada i Podgorice. Dolazilo je do svakodnevnih napada na oficire, žandarmerijske stanice, vojne transporte, poštanske i civilne automobile. Veći broj žandarmerijskih stanica bio je zauzet, posade pobijene ili razoružane. Rasle su i represije okupatora protiv civilnog stanovništva, najviše u nikšićkom kraju. U martu je u selu Lukovo za opomenu ubijeno trideset seljaka za osvetu zbog iznenadnog napada komita na kazneni odred koji je krenuo u potjeru za njima, prilikom kojeg je ubijeno nekoliko desetina vojnika. Komiti su opet u okviru osvete napali žandarmerijsku stanicu u selu Mačak, zauzeli su je i javno pogubili njenog komandanta. Poslije toga u selu Dragovoljići za opomenu je ubijeno pedeset seljaka zajedno s lokalnim sveštenikom. Okupaciona uprava se našla u začaranom krugu: stalno je tražila nova pojačanja, masovno je praktikovala represije protiv civila, uključujući internacije i uzimanja talaca iz rodbine, a i uprkos tome u oblastima izvan gradskih naselja postepeno je gubila kontrolu. Još tokom 1918. komitske čete su u nekim regionima nadopunjavale organe lokalne uprave i to u takvoj mjeri da su negdje imali i papire sa svojim zaglavljem i službene pečate. Austrougarska je na crnogorskoj teritoriji angažovala značajne snage tako da je 1918. godine u njoj – i to ne u relativnim već u apsolutnim brojevima – imala više vojnika nego u znatno većoj Srbiji. U avgustu 1918. godine je to bilo 40 do 45 hiljada vojnika, od toga 27 hiljada iz ratnih jedinica. Još nekoliko hiljada naoružanih ljudi bilo je u žandarmeriji. Monarhija je takođe značajne vojne snage držala i u priobalnim krajevima, naročito u Boki Kotorskoj. Broj komita bio je neuporedivo manji. Umjesto mrtvih, ranjenih i zarobljenih neprestano su dolazili novi ljudi iz redova lokalnog stanovništva tako da se snaga komitskog pokreta nije mogla slomiti.

Iscrpljenost dugim ratom i hronični nedostatak životnih namirnica doveli su početkom 1918. do pada morala u etnički šarolikoj armiji Monarhije. Na današnjoj crnogorskoj teritoriji to je bilo najvidljivije kod pripadnika mornarice i njenih dopunskih jedinica, smještenih u vrlo militarizovanoj Boki Kotorskoj. Nezadovoljstvo je izazivalo i arogantno ponašanje i privilegovani položaj oficira koji je upadljivo odudarao od

uslova u kojima su bili redovni vojnici, koji su zbog nedostatka namirnica počeli i da gladuju. Prvog februara na krstarici Sankt Georg izbila je pobuna kojoj su se priključile i posade s ostalih brodova i grupe vojnika iz nekih baza s kopna. U pobuni u Boki Kotorskoj učestvovalo je ukupno tri-četiri hiljade mornara i vojnika. Međutim, nakon tri dana pobuna je ugušena. Na to je uticala i činjenica da je spontana pobuna izbila u zatvorenom zalivu okruženom planinama. Brodovi pobunjenika su brzo bili opkoljeni. Nekoliko buntovnika pobjeglo je hidroplanom, preko osam stotina ih je bilo zatvoreno. Četvorica vođa osuđeni su na smrt i 11. februara pogubljeni. Među njima je bio i češkonjemački socijalni demokrata František Raš (Rasch), preostala trojica su bili Hrvati. Ova pobuna spada u najozbiljnije primjere nezadovoljstva u austrougarskoj armiji za vrijeme Prvog svjetskog rata. Nakon osnivanja jugoslovenske i čehoslovačke države posvećivana joj je velika pažnja u istoriografiji i komemoracionoj kulturi. U periodu između dva svjetska rata interpretirana je zvanično kao izraz težnji za nacionalno oslobođenje ugnjetavanih Slovena u Monarhiji, a nakon Drugog svjetskog rata, za promjenu, kao „prvi odjek Oktobarske revolucije“ na crnogorskoj teritoriji.

CRNOGORSKI POLITIČKI ESTABLIŠMENT U EGZILU ZA VRIJEME PRVOG SVJETSKOG RATA

Nakon austrougarske okupacije u emigraciji se našla cijela kraljevska porodica, s izuzetkom princa Mirka, te oko tri stotine pripadnika državnog aparata sa svojim porodicama, četrdesetak pripadnika dvora, stotinjak studenata i još oko hiljadu i po drugih izbjeglica. Dio vojnika i izbjeglica se u haosu koji je nastao priključio Srbima koji su se povlačili, a kasnije se iz idejnih ili praktičnih razloga priključio srpskoj vojsci na Solunskom frontu ili srpskoj administraciji koja je bila na ostrvu Krfu. Na čelu političke emigracije bio je tad sedamdeset petogodišnji kralj Nikola koji je u egzil otišao nakon 55 godina na prijestolu. Dio političkih kadrova koji je uspio na vrijeme otići iz zemlje ispoljavao je opozicione stavove s čime se kralj teško mirio. U egzilu je ostao bez vojske i vjernog generalštaba koji su sačinjavali glavne stubove njegove vlasti. Politička elita u egzilu imala je problema s nedostatkom materijalnih sredstava i poljuljanim ugledom koji su izazvala haotična događanja nakon pada

Lovćena i glasine o kontaktima crnogorskog dvora s neprijateljima. Njena pozicija u očima saveznika iz Antante bila je slaba, a značaj u međunarodnim odnosima i planiranju poratnog uređenja mali, što je bilo upadljivo naročito u poređenju sa Srbijom koja je imala na raspolaganju brojnu i homogeniju političku elitu i sopstvene oružane snage koje su se i dalje borile uz saveznike. Uprkos tim ograničenjima legitimitet crnogorske vlade u egzilu s kraljem Nikolom na čelu priznavale su Francuska, Rusija, Velika Britanija, Italija, Srbija, Sjedinjene Države i druge zemlje. Diplomatski predstavnici velesila pratili su kralja u egzilu i bili su i dalje akreditovani na njegovom dvoru. U prvoj fazi nakon okupacije zemlje na formiranju političkih struktura u emigraciji aktivno su radili i političari koji su prije rata bili u opoziciji. Međutim, postepeno je počelo dolaziti do ozbiljnih neslaganja i rascijepa na pristalice i protivnike ujedinjenja sa Srbijom.

Crnogorski politički establišment u egzilu formirao se u Francuskoj. Vladar se sa svojim saradnicima u februaru 1916. nastanio u dvorcu Merinjak (Merignac), nedaleko od Bordoa (Bordeaux). Od tada su aktivnosti dvora i vlade zavisile prije svega od francuskih i britanskih subvencija. Crnogorskoj vladi u egzilu Francuska je ostala zemlja domaćin do kraja rata. Iz okupirane zemlje uspjela su pobjeći samo dva člana vlade – premijer L. Mijušković i ministar A. Radović, koji je u vrijeme okupacije bio u radnoj posjeti u Rimu. Kralj Nikola je bio svjestan da šanse za obnovu crnogorskog političkog suvereniteta umanjuju ubjeđenja da je s aspekta pojednostavljivanja poratnog evropskog uređenja nepoželjna restauracija male i privredno zaostale balkanske monarhije. Još od prvih sedmica u emigraciji pokušavao je od saveznika dobiti jasne garancije da će nezavisnost Crne Gore nakon rata biti obnovljena. Kralj je pokušavao da makar djelimično obnovi i vojsku. Emigrantske jedinice namjeravao je da sastavi od onih muškaraca koji su na vrijeme uspjeli otići u savezničke zemlje, od crnogorskih građana koji dugotrajno rade u inostranstvu i dobrovoljaca s habsburške teritorije, prije svega iz Hercegovine. Velesile su ispočetka toj ideji bile naklonjene. Na Solunskom frontu je 1916. u okviru francuske vojske došlo do formiranja samostalnog crnogorskog bataljona, što je trebalo da bude početak obnove vojske. U njegove redove stupilo je preko hiljadu crnogorskih dobrovoljaca koji nijesu htjeli ratovati u redovima srpske vojske. Crnogorski bataljon

je pod francuskom komandom učestvovao u borbama na Solunskom frontu. Srbija je, naravno, s obzirom na svoje planove ujedinjenja, energično bila protiv toga da pored srpske vojske postoji i samostalna crnogorska vojska. Pod pritiskom srpske vlade crnogorski bataljon je nakon nekoliko mjeseci preimenovan u „bosanski" i odstranjena su crnogorska državna obilježja, što je izazvalo pobunu. Ubrzo je i zvanično raspušten, vojnici su internirani u logor nedaleko od Soluna, a oficiri prevezeni u francuske zatvore. I ostali pokušaji formiranja vojske u egzilu nailazili su na otpor saveznika koji nijesu htjeli komplikovati situaciju ni provocirati Srbiju koja je bila njihov glavni balkanski saveznik.

Tokom proljeća 1916. godine pokazalo se da premijer Mijušković nije sposoban organizovati vladu koja bi funkcionisala. Umjesto toga, uplitao se u sporove zbog sitnica s kraljem i ostalim političarima. Nakon oštre debate s generalom Antom Gvozdenovićem, koja je završila fizičkim obračunom, premijer je dao ostavku. Kralj je krajem aprila Andriji Radoviću povjerio da sastavi vladu. Bivši premijer i vođa opozicione Narodne stranke u burnim vremenima nakon objavljivanja ustava pripadao je vladarevim oponentima, a nekoliko godina je iz političkih razloga proveo i u zatvoru. Nakon amnestije 1913. godine ponovo se aktivno uključio u politički život, a za vrijeme Prvog svjetskog rata u inostranstvu je tražio pomoć u oružju i životnim namirnicama. Radović je uspio formirati prvu regularnu emigrantsku vladu koja je imala karakter klubaško-pravaške koalicije. Budući da nije imala veze s kontroverznom januarskom okupacijom, imala je veće povjerenje i kod saveznika. U septembru 1916. emigrantska vlada se preselila u novu zgradu u pariskom predgrađu Neji na Seni (Neuilly-sur-Seine). Preseljavanje sjedišta vlade u centar francuske i savezničke politike doprinijelo je povećanju broja kontakata crnogorskih političara s predstavnicima drugih država. Radovićeva vlada je tokom prvih mjeseci svog rada imala neosporne uspjehe u poboljšanju pozicije crnogorske vlade. Iako je bio nekadašnji kraljev oponent, premijer Radović je demonstrirao svoju lojalnost i stekao je vladarevo povjerenje. Međutim, u Parizu su premijer Radović i ministar pravde Janko Spasojević postepeno potpali pod sve veći uticaj srpske vlade.

Premijer je 18. avgusta predložio kralju memorandum u kojem je sažeo svoj program i stavove njegove vlade o poratnom uređenju zemlje. Sma-

trao je logičnim nastanak ujedinjene južnoslovenske države, sastavljene od proširene Srbije i oslobođenih oblasti Monarhije naseljenih Hrvatima, Slovencima i Srbima. Obnova Crne Gore izvan južnoslovenskih integracionih procesa bila je teško zamisliva. Po pitanju teritorijalnog širenja zemlje premijer je bio skeptičan. U slučaju očuvanja nezavisnosti, moglo se računati samo sa sitnim teritorijalnim dobitkom koji ne bi značajno mogao poboljšati privredni potencijal. Zbog toga – tvrdio je premijer – glavni cilj vladara i vlade trebao bi biti rad na formiranju „jake i kompaktne jugoslovenske države", koja bi po mogućnosti trebala da obuhvati sve oblasti naseljene Srbima, Hrvatima, Slovencima, a eventualno i Bugarima. Jedina ozbiljna prepreka na putu ka ujedinjenju bilo je pitanje dinastije. Predlagao je da kralj Nikola abdicira u korist princa-regenta Aleksandra (istovremeno dobrovoljno se trebao odreći srpskog prijestola i kralj Petar). Na prijestolu ujedinjene države u budućnosti su se trebali redovno smjenjivati muški potomci dvije vladarske porodice: nasljednik kralja Aleksandra trebao je postati neko od potomaka kralja Nikole, a njegov nasljednik opet neko iz porodice Karađorđevića (teško je zamisliti da bi tu ideju Srbija zaista prihvatila).

Premijerov plan je dospio u javnost, što se kralju nikako nije svidjelo. Prema nekim mišljenjima taj memorandum i nije predstavljao ozbiljan plan već ciljanu provokaciju koja je trebala da izazove rascjep u redovima crnogorske emigracije. Premijer je navodno unaprijed računao s kraljevim odbijanjem, što je onda moglo poslužiti kao zgodan izgovor za optužbu da je vladar protiv ideala južnoslovenskog ujedinjenja. U završnoj fazi svog angažmana na funkciji premijera, krajem 1916. i početkom 1917. godine, Radović je već nesumnjivo bio u službi srpske vlade. Međutim, u vrijeme kad je sastavljao memorandum, po svemu sudeći, to je bila njegova vlastita inicijativa. Kralj Nikola je u septembru 1916. otišao u zvaničnu posjetu Italiji. Tamošnji politički establišment je o ideji nastanaka južnoslovenske države, koja je mogla ugroziti italijanske teritorijalne i ekonomske ambicije na prostoru istočnog Jadrana, imao negativan stav. Nakon povratka iz Italije kralj je protiv premijerovih unionističkih planova počeo istupati energičnije i u tom duhu je pokušavao uticati na pojedine ministre. Premijer je u oktobru od avgustovskog memoranduma pokušao napraviti oficijelni program svoje vlade. Ministar vojni Milo Matanović je, uprkos prethodnoj usmenoj saglasnosti – pod

uticajem kralja – odbio potpisati program. Međutim, dio vlade na čelu s premijerom se s idejama memoranduma poistovjećivao.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata Srbija se priklonila ideji formiranja jugoslovenske države. U želji da realizuje taj plan srpska vlada je počela sarađivati s predstavnicima Jugoslovenskog odbora koji je pokušavao prezentovati interese Južnih Slovena iz Monarhije. Srpski političari na čelu s premijerom Nikolom Pašićem su jugoslovensku državu zamišljali kao proširenu Srbiju. U novoj državi trebala je vladati dinastija Karađorđevića. Dotadašnje istorijske i regionalne razlike trebale su biti potisnute u korist centralističkog uređenja po francuskom uzoru koji se u etnički homogenoj Srbiji prije rata pokazao kao dosta uspješan. Srpska emigrantska vlada u drugoj polovini 1916. godine počinje ispoljavati veće interesovanje za crnogorsko pitanje. Januarski poraz, okupacija i glasine o navodnim kontaktima s neprijateljem, oslabili su poziciju kralja Nikole i njegove vlade u očima saveznika i južnoslovenske javnosti. U trenutku kad je crnogorski politički establišment izgubio kontrolu nad svojom teritorijom, Srbiji je postalo lako da istupa protiv njega. Projekat južnoslovenskog ujedinjenja ili teritorijalnog širenja Srbije tokom rata se mijenjao. Pašićev primarni cilj bilo je ujedinjenje Srba. Crna Gora koja je smatrana za „drugu srpsku državu", pripadala je onim oblastima koje je Srbija trebala apsorbovati i u slučaju da ne dođe do ujedinjenja Južnih Slovena. U tom slučaju Pašić je htio obezbijediti Srbiji pristup moru posredstvom ujedinjenja s Crnom Gorom. U interesu realizacije tih planova prvo je bilo nužno eliminisati uticaj crnogorske emigrantske vlade i vladara. Srpska vlada je sistematski radila na isključivanju predstavnika crnogorske kraljevine iz svih pregovora o formiranju južnoslovenske države i njenog budućeg uređenja. Ako bi Crna Gora učestvovala u formiranju južnoslovenske države i stekla neku formu teritorijalne ili političke autonomije, to bi ugrozilo hegemoniju srpske vojne i političke elite u novoj državi. U tom slučaju bi slična prava zahtijevali i pripadnici ostalih oblasti i naroda, naročito Hrvati. Pašić je zato propagirao ideju da Crna Gora postane dio Srbije bez ikakvih elemenata samouprave još prije početka pregovora o uređenju nove države.

Srpska vlada je imala nekoliko mogućnosti kako da eliminiše crnogorsku emigrantsku vladu i kralja. Prva od njih bila je dobrovoljna abdikacija kralja Nikole u korist njegovog srpskog unuka, princa-regenta

Aleksandra. Srpska vlada je ispočetka vjerovala da bi crnogorskog vladara mogla ubijediti da to učini ako njemu i njegovoj porodici garantuje dovoljne materijalne i druge privilegije. Naravno, kralj Nikola je prijedlog takve vrste energično odbio. Zato je srpska vlada svoju propagandu usmjerila protiv njegove dinastije i vlade, što je trebalo diskreditovati crnogorsku političku elitu kod saveznika i južnoslovenske javnosti. Istovremeno, pokušavala je pridobiti što veći broj crnogorskih političara na svoju stranu. U novembru 1916. godine pri srpskom ministarstvu spoljnih poslova na Krfu osnovan je poseban „Crnogorski odsek". Ured, pod rukovodstvom Svetozara Tomića, unionističkog emigranta iz Crne Gore, imao je zadatak da koordinira aktivnosti koje služe potiskivanju uticaja crnogorskog emigrantskog establišmenta te da osniva unionističke grupe od Crnogoraca u egzilu. Premijer Radović se kolebao da li se u potpunosti treba prikloniti Pašićevoj strani. Kralj je i dalje pokušavao zadržati Radovića na poziciji premijera. Međutim, u januaru 1917. godine srpski diplomati su uspjeli nagovoriti premijera da napravi konfrontacioni gest. Premijer je pokušao nagovoriti kralja Nikolu da u skladu s njegovim memorandumom abdicira i o tome informiše predstavnike savezničkih država. Kao što se moglo i očekivati, kralj je odbio prijedlog. Crna Gora – po njegovom mišljenju – trebala je isto kao okupirane Srbija ili Belgija biti oslobođena i obnovljena kao samostalna država i tek nakon toga bi se moglo pristupiti razgovorima o ujedinjenju. Vlada premijera Radovića je 17. januara 1917. godine podnijela ostavku.

Nakon ostavke vlade u redovima crnogorske političke emigracije došlo je do raskola koji se više nije mogao izbjeći. U Parizu je 4. marta 1917. godine osnovan Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, finansiran od strane srpske vlade. Na njegovo čelo stao je Andrija Radović, a njemu su se priključili bivši ministri Janko Spasojević, Pero Vučković, Danilo Gatalo i sudija Miloš Ivanović. Srpska vlada iskorišćavala je ovaj odbor i njegove predstavnike za podršku i legitimizaciju svojih ciljeva, međutim u procesu jugoslovenskog ujedinjenja njegovi članovi nijesu imali pravo glasa. Tako je jugoslovenska država tokom rata i neposredno nakon njega formirana bez ikakvog učešća crnogorskih predstavnika (bilo da su branili pozicije vladara i emigrantske vlade, bilo da su pripadali unionističkoj strani). Nakon Radovićeve ostavke, na čelo crnogorske vlade stao je general Milo Matanović, dotadašnji ministar vojni. Međutim, pi-

tanje ujedinjenja je ubrzo ponovo izazvalo krizu. Početkom maja kralj je predao vladi na odobrenje memorandum koji je namjeravao poslati savezničkim vladama. Njegov cilj je bio da se potvrdi pozicija emigrantske vlade i dvora kao „jedinog legitimnog čuvara političke samosvojnosti Crne Gore" i da se javno dovede u sumnju legitimnost Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje. Vlada premijera Matanovića je oštro intonirani memorandum odbila kao izraz „antinarodnog separatizma" i preporučila da Crna Gora sa Srbijom neodložno pokuša postići dogovor o ujedinjenju. Premijer Matanović se zalagao za formiranje realne unije dvije države. Nakon što je od srpske vlade dobio obećanje da će dobijati istu platu kakvu je imao na funkciji crnogorskog premijera, a da neće imati nikakvih obaveza, premijer Matanović je 29. maja podnio ostavku i pridružio se unionistima.

Novu vladu sastavio je Evgenije Popović, pravnik i italijanski državljanin, porijeklom iz Boke Kotorske koji je dotad obavljao funkciju crnogorskog generalnog konzula u Rimu. S kraljem Nikolom, s kojim je bio školski drug, spajalo ga je dugogodišnje prijateljstvo. Popovićeva vlada, koja je bila sastavljena od osoba u čiju lojalnost prema kralju se nije moglo sumnjati, formulisala je svoje ciljeve u kratkom memorandumu. Iako je u njemu izrazila svoju spremnost da sarađuje sa Srbijom na oslobođenju Južnih Slovena, ujedinjenje nije bilo ni spomenuto. Vlada premijera Popovića radila je na jačanju pozicija emigrantskog establišmenta. Tokom 1918. nekoliko političara iz savezničkih zemalja dalo je usmene i pismene garancije da će Crna Gora biti obnovljena kao nezavisna država na čelu s kraljem Nikolom. To se eksplicitno potvrđuje i u poznatom programu Četrnaest tačaka američkog predsjednika Vudroa Vilsona (Woodrow Wilson) iz januara 1918. godine u kojem se rezimiraju ratni ciljevi SAD-a. Predsjednik Vilson u jedanaestoj od 14 tačaka konstatuje da vojska Centralnih sila mora napustiti Rumuniju, Srbiju i Crnu Goru i da te države moraju biti obnovljene u svojim prvobitnim granicama. Crna Gora je 1918. godine otvorila generalni konzulat u Vašingtonu.

Nova vlada i kralj Nikola se prema ideji ujedinjenja nijesu postavljali a priori negativno. Nedugo nakon svog imenovanja premijer Popović je poslao vladi Srbije notu u kojoj je predlagao da se kriza u međusobnim odnosima pokuša prevazići i da otvore razgovore kojima bi omogućili postizanje provizornog dogovora o uslovima ujedinjenja još prije

svršetka rata. Međutim, Srbija s crnogorskom vladom nije namjeravala pregovarati i usmjerila se na realizaciju svog vlastitog scenarija. Na Krfu je 20. jula 1917. potpisana tzv. Krfska deklaracija između Pašićeve vlade i Jugoslovenskog odbora na čelu sa hrvatskim političarem Antom Trumbićem, koji je predvodio Južne Slovene koji su živjeli na teritoriji Monarhije. Na osnovu Krfske deklaracije jugoslovenska država je trebala biti parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića. Jugoslovenski odbor nije imao nikakav međunarodni legitimitet. Crnogorska vlada koju su savezničke države, računajući i samu Srbiju, priznavale za legitimnu, nije bila pozvana da se uključi u rad na pripremi deklaracije koja je predstavljala osnovni dokument o formiranju buduće države i njenog političkog uređenja. Na prihvatanju deklaracije nijesu bili prisutni ni predstavnici Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje. Tako je ključni dokument bio odobren bez ikakvih crnogorskih predstavnika. U naknadnom manifestu od 11. avgusta Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje izrazio je saglasnost s Krfskom deklaracijom. Crnogorska vlada u egzilu predala je srpskom ambasadoru na crnogorskom dvoru protestnu notu. I uprkos svemu tome i dalje se nadala da će se odnosi sa Srbijom izgladiti. Premijer Pašić je u ljeto 1917. posjetio sjedište crnogorske vlade u Neji na Seni. O inicijativama premijera Popovića nije htio ni razgovarati. Od crnogorskog premijera tražio je da nagovori kralja Nikolu da abdicira u korist svog srpskog unuka. Susret dvojice premijera je završio svađom. Srbija je preko svog ambasadora s crnogorskom vladom održavala zvanični odnos do kraja 1918. godine. Obje vlade su se pozitivno izjašnjavale o formiranju zajedničke jugoslovenske države, ali od ljeta 1917. godine između njih je vladalo otvoreno neprijateljstvo.

Tokom posljednje ratne godine crnogorska vlada i kralj Nikola su se sve češće izjašnjavali o jugoslovenskom ujedinjenju. Pored ustaljene teze da bi nova država trebala biti formirana nakon svršetka rata i obnove nezavisnosti, vlada je podržavala i ideju decentralizacije. Po njenim predstavama Jugoslavija nije trebala biti uređena kao centralizovana država francuskog tipa, već kao Njemačka carevina iz perioda 1871–1918. godine. Crna Gora bi u njoj zadržala određenu formu autonomije s jasno ograničenim administrativnim granicama. To bi dinastiji Petrović Njegoš omogućilo da u okviru vlastite autonomne cjeline i dalje ostane na prijestolu kao što je to bio slučaj s nekim njemačkim dinastijama. Na

sličan način, političku i teritorijalnu individualnost u okviru Jugoslavije mogle bi sačuvati i južnoslovenske oblasti iz Monarhije. Kralj Nikola se predstavljao kao najstariji i najistrajniji borac za južnoslovensko ujedinjenje. Isticao je da je sarađivao još sa srpskim knezom Mihajlom i hrvatskim biskupom Štrosmajerom koji su u prethodnom vijeku spadali u velike pobornike jugoslovenske ideje. Crnogorska vlada je 25. septembra 1918. godine obznanila da u njenom programu nije samo oslobođenje zemlje, već i ujedinjenje s južnoslovenskim oblastima u Austrougarskoj (Srbija u proglasu nije spomenuta). „Jugoslovenska kampanja" crnogorskog kralja kulminirala je tokom posljednjih sedmica rata. U to vrijeme su u određenim krugovima bili dosta kritikovani srpski premijer Nikola Pašić, srpska centralistička politika i Krfska deklaracija. Crnogorska politička elita je pokušavala da iskoristi tu atmosferu i progura sopstveni program ujedinjenja koji bi privukao ne samo Crnogorce već i druge protivnike centralistički uređene jugoslovenske države. Na retoričkom nivou „jugoslovenska kampanja" kralja Nikole imala je vrhunac u manifestu *Jugoslovenima*, objavljenom, u očekivanju definitivnog kraja austrougarske okupacije, 21. oktobra 1918. na prvoj stranici lista *Glas Crnogorca*. Kralj Nikola je Crnu Goru označio za zemlju u kojoj „od davnina žive najbolji Srbi i najbolji Jugosloveni", s oduševljenjem je čekao oslobođenje Južnih Slovena i formiranje Jugoslavije. Ujedinjenje je označio za svoj životni cilj i jedan od razloga zašto je njegova zemlja stupila u rat. Izrazio je želju da „i naša mila Crna Gora bude sastavni dio Jugoslavije, da časno uđe u jugoslovensku zajednicu, kao što je časno i do kraja za nju ratovala i stradala. Želim, da se složimo i bratski uredimo u jugoslovensku konfederaciju, u kojoj će svak sačuvati svoja prava, svoju vjeru, uredbe i običaje, i u kojoj niko neće nametati prvijenstvo, već svi da budemo jednaki (...)." (Rastoder I 1997: 93) Iz drugih materijala emigrantske vlade iz jeseni 1918. proizilazi da su njeni predstavnici Jugoslaviju zamišljali kao državu složenu iz raznih teritorijalnih jedinica koje su prema želji mogle biti monarhije ili republike. Svaka od konstitutivnih oblasti bi u unutrašnjim pitanjima bila samostalna sa sopstvenom upravom. Od njihovih predstavnika bi periodično bio biran jedan koji bi sve predstavljao u spoljnoj politici. Centralna vlada bi imala kontrolu nad zajedničkom spoljnom politikom, finansijama, trgovinom i vojskom.

KRAJ PRVOG SVJETSKOG RATA

Polovinom septembra 1918. saveznici su uspjeli probiti Solunski front. 7. oktobra u Versaju je održana savezничка konferencija na kojoj je donesena odluka da vojska Antante oslobodi i Crnu Goru. Pokušavajući preduhitriti realizaciju srpskih teritorijalnih pretenzija, što je na kraju rata moglo biti kontraproduktivno, odlučeno je da albansku i crnogorsku teritoriju zauzmu savezničke jedinice. Uprkos svojim obavezama Francuska nije imala namjeru da sprečava srpsku vojsku da stupi na crnogorsku teritoriju. Nasuprot tome, u završnoj fazi rata na evropskom jugoistoku ona je srpsko napredovanje podržavala kao protivmjeru širenju italijanskog uticaja u regiji. Italija je u skladu sa svojim interesima u određenoj mjeri podržavala nastojanja crnogorske vlade da obnovi nezavisnost zemlje, ali više na nivou obećanja nego aktivne pomoći. Kralj Nikola se početkom oktobra htio prebaciti u Italiju da bi bio bliže svojoj zemlji. U Parizu su se bojali da samostalne aktivnosti crnogorskog vladara ne dovedu do sukoba sa srpskim interesima. Zbog toga je Francuska zaprijetila kralju Nikoli da će u slučaju njegovog prebacivanja u Italiju prekinuti diplomatske odnose s crnogorskom vladom i blokirati svu imovinu crnogorske države u francuskim bankama. Kralj Nikola se nije samo bojao političke izolacije, već je i vjerovao u istinitost brojnih garancija od strane savezničkih vlada da će pomoći s obnovom nezavisnosti Crne Gore i osigurati njegov povratak u zemlju. Zbog toga je sa svojom vladom ostao u Parizu gdje je svoje ciljeve pokušavao postići diplomatskim putem.

Nakon osvajanja Skoplja srpska najviša komanda je odlučila da dio vojske pod komandom pukovnika Dragutina Milutinovića pošalje u Crnu Goru i sjevernu Albaniju. Prije početka operacije, 8. oktobra 1918. godine, primio ga je princ-regent Aleksandar. U slučaju uspjeha Milutinoviću je obećao čin generala i tom prilikom je istakao: „U Crnoj Gori ne smijete biti mekog srca. Po svaku cijenu neophodno je zabraniti povratak kralju Nikoli, pa i ako bi se morala upotrijebiti ta najtvrđa sredstva.“ Vijest o probijanju Solunskog fronta predstavljala je veliki podstrek crnogorskom komitskom pokretu koji je u oktobru dosegao masovne razmjere. Ni u toku posljednjih ratnih sedmica pokret nije bio centralno organizovan. Komiti su uglavnom bili za ubrzano ujedinjenje sa Srbijom.

Međutim, u političkom pogledu oni nijesu predstavljali cijelu crnogorsku zajednicu, već njen radikalniji unionistički dio. Polovinom oktobra komitski odredi preduzeli su masovne napade na okupacione jedinice i pokušavali su uspostaviti kontrolu nad kompaktnijim dijelom teritorije. U koordiniranoj akciji nekoliko odreda 13. i 14. oktobra zauzeli su oblast Vasojevića, a onda i susjedne predjele i gradove. Tako su crnogorski komiti sopstvenim snagama oslobodili Andrijevicu, Berane, Rožaje, Bijelo Polje i Kolašin, a zajedno s lokalnim Albancima i Plavsko-gusinjsku kotlinu. Komitskim četama se spontano priključivalo lokalno pravoslavno stanovništvo. Ubrzo su kontrolisali i mojkovački i pljevaljski kraj. Svoje operacije su raširili i na bosansku teritoriju gdje su zauzeli Čajniče, Goražde i Rogaticu i pri tome razoružali lokalne austrougarske posade.

Austrougarska vojska se od početka oktobra spremala za povlačenje. Generalni guverner Hajnrih Klam-Martinic napustio je Cetinje 13. oktobra, a ubrzo za njim otišli su i civilni komesari. Ostatak oružanih snaga vodio je defanzivne borbe čiji glavni cilj je bilo sprečavanje prodora komitskih četa i srpske vojske, dok se ne povuku austrougarske jedinice s albanskog fronta. Na određenim mjestima crnogorske teritorije operisala je i njemačka vojska koja se povlačila sa Solunskog fronta. Iz Peći, u pravcu Danilovgrada i Nikšića, koji su bili žarišta komitskog pokreta, napredovali su srpski komiti na čelu s Kostom Pećancem. Pećanac se predstavljao kao vrhovni komandant komita na cijeloj teritoriji buduće jugoslovenske države. Neke crnogorske jedinice su njegovu komandu formalno priznale, ali do kraja rata većina odreda se borila samostalno. Glavnina srpske vojske pukovnika Milutinovića, tzv. Jadranske trupe, napredovala je iz Metohije preko Plava i Gusinja prema sjevernoj Albaniji. U središnji dio Crne Gore Jadranske trupe prodrle su preko nizijskih oblasti s juga. Srpska vojska je 30. oktobra zauzela nebranjeni Skadar. U međuvremenu su na ostatku crnogorske teritorije komitski odredi zajedno s lokalnim stanovništvom stekli kontrolu nad gradovima iz kojih se povlačila austrougarska vojska. Komiti su 31. oktobra zauzeli Podgoricu, a 2. novembra Nikšić. Eduard Oto, posljednji značajni predstavnik habsburške vlasti, krajem oktobra je napustio Cetinje, a 4. novembra su iz prijestonice otišli i posljednji vojnici, čime je povlačenje okupatorske vojske s crnogorske teritorije bilo završeno. Prva srpska jedinica je 5. novembra ušla u Cetinje, a narednog dana srpske jedinice zauzele su i Kotor.

Krajem Prvog svjetskog rata većinu crnogorske teritorije oslobodili su njeni komiti i ustanici. Malobrojne Jadranske trupe pukovnika Milutinovića imale su pomoćnu ulogu. U Cetinje i nekoliko drugih gradova srpske jedinice su ušle bez borbe tek nakon odlaska austrougarske armije. Odlučujuću ulogu komitskog pokreta priznao je i pukovnik Milutinović. Ustanak iz posljednih ratnih sedmica najmasivniji je bio u oblasti Vasojevića. Na jugu zemlje komitske jedinice nijesu bile tako brojne. Naredni koraci u smjeru uspostavljanja reda i mira i ujedinjenja trebali su se preduzeti organizovano i u skladu s instrukcijama srpske vlade. General Milutinović je 12. novembra naredio raspuštanje svih crnogorskih komitskih odreda. Bojao se njihove nedisciplinovanosti i političkog radikalizma. Iz istih razloga prekomandovani su i srpski komiti pod komandom Koste Pećanca. Crnogorski komiti su odluku o polaganju oružja primili s razočarenjem. Neki od njih su računali da će sami preuzeti vlast. U prvim poratnim danima često je dolazilo do incidenata između crnogorskih komita i srpske vojske. Srpski vojnici su nekoliko komita, a među njima i nekoliko istaknutih vođa, strijeljali zbog neposlušnosti i otpora. I uprkos tome većina crnogorskih komita je i nakon predavanja oružja bila za ujedinjenje i bila je spremna da do uspostavljanja novog poretka asistira srpskoj vojsci.

Prvi svjetski rat je donio ogromne gubitke i materijalne štete. Crna Gora je na početku rata mobilisala oko 50 hiljada vojnika, tj. 25% od ukupnog stanovništva, odnosno 40% muške populacije. Njih oko 20 hiljada palo je u borbi ili umrlo od posljedica ranjavanja ili je u periodu od 1916. do 1918. podleglo patnji u austrougarskim logorima za internirce. Gubici su iznosili 10% od ukupnog stanovništva, 20% od muške populacije i 40% od svih mobilisanih. Od direktnih i posrednih posljedica rata velike gubitke imalo je i civilno stanovništvo. Ali ni nakon oslobođenja od austrougarske okupacije „dugi Prvi svjetski rat“ još nije završio.

PODGORIČKA SKUPŠTINA I PRIPAJANJE CRNE GORE SRBIJI

Crnu Goru su u novembru 1918. zaposjele vojske članica Antante. Najveći dio unutrašnjosti kontrolisale su srpske jedinice koje su nakon razoružanja komita imale veći broj vojnika od malih kontigenata ostalih saveznika. Sjedište srpske vojne komande bilo je u Podgorici. Jedinice

ostalih saveznika bile su razmještene u primorskim oblastima. Nijesu postojali savezнички sektori, pojedine države raspoređivale su svoje vojnike prema sopstvenom nahođenju. U nekim gradovima bilo je i po nekoliko jedinica istovremeno. Sva savezничка vojska na crnogorskoj teritoriji, uključujući i srpsku, oficijelno je trebala biti podređena savezničkoj komandi sa sjedištem u Carigradu, pod komandom francuskog generala Luja Franše d'Eperea (Louis Franchet d'Espèrey). Međutim, svaka od ovih savezničkih vojski postupala je u skladu s instrukcijama svoje vlade. Srpska vojska radila je na osnivanju novih administrativnih unionističkih organa i pripremama za ujedinjenje. Francuska, nasuprot tome, nije iznosila nikakve primjedbe i srpske postupke je u principu podržavala. Italijanski odredi su bili na strani protivnika bezuslovnog ujedinjenja ali – barem tokom prvih sedmica nakon povlačenja austro-ugarske vojske – nijesu im aktivno pomagale. Britanske i američke jedinice su bile malobrojne, a prema političkim događanjima u zemlji nijesu ispoljavali nikakvo interesovanje. Najviša komanda Antante u kojoj je odlučujuću riječ imala Francuska, 10. novembra 1918. godine donijela je odluku da srpska vojska u okupaciji Crne Gore može učestvovati kao ravnopravan partner. Tako je faktički legalizovano njeno prisustvo na crnogorskoj teritoriji.

Srbija je pokušavala spriječiti povratak kralja Nikole, emigrantske vlade i drugih potencijalnih oponenata koji bi mogli ometati uspostavljanje novog državnog uređenja. Francuska je podržavala nastanak velike i centralizovane jugoslovenske države pod vođstvom savezničke Srbije čija politička i vojna elita bi trebale garantovati da će nova država u okviru poratnog evropskog uređenja pripadati francuskoj sferi političkog, vojnog i privrednog uticaja. Francuski ambasador na crnogorskom dvoru u Neji na Seni 16. oktobra 1918. godine upozorio je da će u slučaju samoinicijativnog povraka kralja Nikole u domovinu njegova vlada prekinuti diplomatske odnose s Crnom Gorom. Francuska vlada je 22. oktobra poslala kralju Nikoli pismo u kojem ga je informisala da će Crnu Goru prvo privremeno okupirati francuska i druge savezničke vojske, da će u zemlji uvesti red i mir te da će tek nakon toga omogućiti emigrantskim predstavnicima povratak. U pismenim garancijama francuskog ministra spoljnih poslova Stefana Pišona (Stéphane Pichon) od 4. oktobra i predsjednika Remona Poankarea (Raymond Poincaré) od

24. novembra garantuje se da će savezničke snage, računajući i srpske, respektovati suverenitet i ustavno uređenje zemlje. Francuski uredi su crnogorskoj vladi obećali da neće dozvoliti da se predstavnici Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje iskrcaju u Crnoj Gori prije povratka oficijelnog emigrantskog političkog establišmenta. Obećanje nije bilo izrečeno ozbiljno. 10. novembra na palubi francuskog broda doplovio je u Crnu Goru Andrija Radović, glavni predstavnik unionista iz emigracije, da bi na Cetinju koordinisao aktivnosti kraljevih protivnika. Uz francusku i srpsku pomoć u zemlju su se vratile i druge pristalice bezuslovnog ujedinjenja. Crnogorski emigrantski predstavnici su faktički postali zarobljenici svojih domaćina.

Od 6. do 9. novembra 1918. godine u Ženevi su održani pregovori o formiranju jugoslovenske države na kojima su učestvovali predstavnici srpske vlade, emigrantskog Jugoslovenskog odbora i Narodnog vijeća koje je na južnoslovenskim teritorijama Habsburške Monarhije krajem oktobra proglasilo osnivanje „Države Slovenaca, Hrvata i Srba“ (SHS). Crnogorska vlada nije bila pozvana. Uprkos tome u Ženevu je došla delegacija koju je vodio ministar Milo Vujović, čiji članovi su se uspjeli nezvanično sresti s nekim predstavnicima Narodnog vijeća, uključujući i slovenačkog vođu Antona Korošeca, i upoznati ih s pozicijom svoje vlade. Međutim, tok Ženevske konferencije odvijao se pod presudnim uticajem Srbije. Nakon svršetka konferencije njeni učesnici su proglasili da Crnu Goru smatraju „sastavnim dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“. Ženevska konferencija predstavljala je potpuni kraj „jugoslovenske kampanje“ crnogorskog vladara i njegove vlade. Njihovi pokušaji da na svoju stranu pridobiju južnoslovenske emigrante koji su bili protiv centralističkog programa i srpske hegemonije koja je prijetila, nijesu urodili plodom. Među političarima iz južnoslovenskih oblasti bivše Monarhije bilo je dosta onih koji su sumnjali u Pašićevu koncepciju jugoslovenske države, ali i uprkos tome oni su nastojali da se dogovore s predstavnicima Srbije. Srpska vlada je uspjela da crnogorskoj vladi onemogući prisustvo na svim ključnim pregovorima o ujedinjenju i uređenju nove države.

Crnogorsko društvo je u jesen 1918. godine jednoglasno podržavalo ujedinjenje sa Srbijom i osnivanje jugoslovenske države. Crnogorci nijesu mogli, a pretežno nijesu ni htjeli, ostati izvan integracionih procesa. Postavilo se, međutim, pitanje na koji način ujedinjenje treba da se oba-

vi i kakvo institucionalno uređenje bi bilo optimalno za novu državu, ko će i na koji način u njoj vladati. Srpska vlada i unionistički aktivisti koji su 1918. bili u njenoj službi, najveću prepreku ujedinjenju vidjeli su u kralju Nikoli, njegovom dvoru i maloj grupi njegovih vjernih pristalica. U euforičnoj atmosferi neposredno nakon okončanja okupacije i raspada Austrougarske pripadnici srpske vojske u Crnoj Gori su dočekivani s velikim simpatijama. Srbija je nakon pobjede u ratu bila vrlo cijenjena. Dio stanovništva je bio nezadovoljan politikom kralja Nikole, mnogi su ga smatrali i za glavnog krivca poraza u januaru 1916. godine. Bez obzira na sve to, ubrzo se pokazalo da su Srbija i unionisti potcijenili snagu crnogorske političke tradicije. Crna Gora je vjekovima imala svoje sopstvene političke institucije i poistovjećivanje crnogorskih narodnih masa s tradicijom teško izborene samostalnosti i njenim simbolima bilo je veće nego što su pretpostavljali unionisti i predstavnici srpske buržoazije koji su automatski računali s integracijskom snagom zajedničkog srpskog i južnoslovenskog identiteta i njegovom sposobnošću da potisne sve „partikularizme", „regionalizme" i „separatizme".

U novembru 1918. godine kristalisala su se dva različita koncepta ujedinjenja. Pristalice ravnopravnog ujedinjenja htjeli su da u Crnoj Gori prvo budu obnovljene nezavisnost i državne institucije. Tek nakon toga, demokratskim glasanjem (u parlamentu ili referendumom) i dogovorom sa Srbijom na ravnopravnoj osnovi, moglo se govoriti o uređenju nove zajedničke države. Da bi sve bilo legitimno u zemlju se prvo morao vratiti kralj Nikola. To se uglavnom poklapalo sa željama emigrantske vlade. Među pristalicama ravnopravnog ujedinjenja bilo je i mnogo kraljevih protivnika koji nijesu željeli njegov povratak na prijesto, ali su uprkos tome insistirali na očuvanju određenih elemenata političke samostalnosti i u novoj državi. Drugu koncepciju zastupale su pristalice bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom. Po njima, crnogorska teritorija je trebala biti ujedinjena sa srpskom što je moguće brže i bez očuvanja sopstvenih institucija, čije postojanje su radikalni unionisti smatrali prevaziđenim i kontraproduktivnim za normalno funkcionisanje ujedinjene države. Faktički se radilo o jednostavnom pripajanju crnogorske teritorije Srbiji. „Istorijska misao" Crne Gore kao samostalnog političkog subjekta završila je – po njihovom mišljenju – nakon odstranjivanja posljednjih ostataka osmanske vlasti. Intenzivnu saradnju i asistenciju

srpske vlade i vojske u ostvarivanju tog cilja, unionisti su smatrali prirodnom i poželjnom. Moglo bi se reći da je ideja ravnopravnog ujedinjenja imala više pristalica u starim oblastima koje su činile jezgro crnogorske države, a da su ideju bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom više podržavali u oblastima koje su zemlji bile priključene kasnije pa nijesu bile tako srasle s crnogorskom istorijskom tradicijom i dinastijom. Unionističko mišljenje imalo je uspjeha naročito među gradskim stanovništvom i radikalno raspoloženom omladinom, dok su ideju ravnopravnog ujedinjenja i očuvanja vlastite dinastije podržavale srednje i starije generacije i seosko stanovništvo na jugu zemlje. Međutim, ovakve podjele su samo približno precizne i ne mogu se uzimati doslovno. Stav svakog pojedinca prema državnopravnom uređenju i novouvođenom centralističkom režimu bio je posljedica niza kolektivnih i inividualnih motivacija i ne može se jednostavno determinisati geografski, istorijski, plemenski ili klasno.

Zajedno sa srpskom vojskom na crnogorsku teritoriju došli su i unionistički aktivisti koji su po instrukcijama srpske vlade osnivali lokalne organe, upravljali propagandom i pripremali brzo ujedinjenje. Rukovodilac „Crnogorskog odseka" u srpskom ministarstvu inostranih poslova Svetozar Tomić imenovan je za glavnog povjerenika za politička pitanja u Crnoj Gori. Tomić je u Peći, zajedno s Jankom Spasojevićem, predstavnikom emigrantskog Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, u tu svrhu formirao Centralni izvršni odbor za ujedinjenje Crne Gore i Srbije, i sam se postavio na njegovo čelo. Odbor je imao još dva člana koje je preporučio premijer Pašić. S izuzetkom bivšeg crnogorskog ministra i komite Milosava Raičevića, svi članovi odbora na crnogorsku teritoriju došli su zajedno sa srpskom vojskom. Dvojica od njih su bili srpski državljani, dvojica crnogorski. Centralni izvršni odbor funkcionisao je kao zatvorena ekspozitura srpske vlade i nijesu tražili nove članove. Ispočetka im nije bilo jasno na koji način bi se ujedinjavanje sa Srbijom trebalo odvijati. Prvih dana su deklarativno pokušavali sa Srbijom ujediniti pojedine dijelove crnogorske teritorije. 5. novembra na skupu lokalnih unionista proglasili su pripajanje oblasti Vasojevića i to potvrdili pisanim manifestom. Osnivali su i nove organe lokalne vlasti ili potvrđivali legitimitet onih koji su već nastali, ukoliko su se uvjerili u njihovu unionističku orijentaciju. Međutim, u centralnim i južnim oblastima ta strategija je nailazila na otpor. Pristalice kralja Ni-

kole i drugi pobornici ravnopravnog ujedinjenja su tu imali jače pozicije. U Nikšiću su razoružali i protjerali predstavnike novih organa koje su postavili unionisti i skandirali: Slava kralju Nikoli! Do incidenata je dolazilo i u drugim gradovima. Zato je Centralni odbor odlučio da promijeni strategiju. Umjesto niza lokalnih skupova odlučeno je da se održi jedna opštecrnogorska skupština za cijelu zemlju i da se na njoj kralj Nikola svrgne s prijestola i izglasa bezuslovno pripajanje Srbiji. Tek nakon eliminacije „crnogorskog pitanja" trebalo je biti proglašeno ujedinjenje teritorijalno proširene Srbije s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je nastala krajem oktobra na teritoriji južnoslovenskih provincija Habsburške Monarhije koja se raspadala.

Centralni izvršni odbor je 7. novembra u Beranama objavio izbor poslanika za crnogorsku skupštinu. Izbor se trebao održati na teritoriji u predratnim granicama na nivou okruga. Okruzi iz starih oblasti trebali su poslati po dva poslanika, okruzi iz oblasti pripojenih nakon Balkanskog rata, manje srasli uz crnogorsku državnost, po tri poslanika, što je očito trebalo obezbijediti veći uticaj unionističkih elemenata. Na javnim glasanjima koja su se trebala održati 17. novembra trebali su biti izabrani povjerenici iz čijih redova bi se dva dana kasnije izabralo 176 poslanika (predratni parlament je imao sto poslanika manje). Izbor „narodnih poslanika" nije se trebao održati ni po crnogorskim, ni po srpskim zakonima, već po novim pravilima koje je ustanovio Centralni izvršni odbor. Dakle, radilo se o diskontinuitetu s predratnim političkim sistemom čiji integritet su se, do povratka kralja Nikole i legitimne emigrantske vlade, obavezale braniti savezničke armije, uključujući i srpsku. Skup se nije trebao održati u prijestonici gdje su pozicije protivnika bezuslovnog ujedinjenja bile isuviše jake, već u Podgorici gdje je sjedište imala komanda srpske vojske.

Legitimisanje ujedinjenja trebalo je obaviti brzo. Srbija i unionisti su insistirali na brzom ujedinjenju, prije nego što se aktiviraju oponenti, umiješa Italija ili vrati kralj Nikola. Pristalice bezuslovnog ujedinjenja nijesu namjeravali dopustiti obnavljanje predratnih državnih institucija čiji predstavnici bi o daljem razvoju mogli imati drugačije mišljenje. Pored toga što se dotad uspijevao onemogućiti povratak u zemlju kralju, emigrantskoj vladi i drugim građanima koji su se nalazili u savezničkim zemljama, na situaciju je veliki uticaj imala i činjenica da se još uvijek

nije vratila ni apsolutna većina od 15 hiljada osoba koje su bile u austrougarskim logorima. Među njima je bila i većina poslanika posljednjeg predratnog parlamenta, znatan dio predstavnika državne administracije, generala, oficirskog kadra, gradske inteligencije i neki pripadnici pokreta otpora protiv okupacije. Na osnovu zahtjeva Centralnog izvršnog odbora srpska vojska je ograničila njihov povratak da ne bi mogli uticati na situaciju. Naročito na teritoriji Bosne na nekoliko sedmica je internirano mnoštvo istaknutih osoba crnogorskog političkog i javnog života. Nije se radilo samo o pristalicama suvereniteta i politike kralja Nikole. Tih presudnih dana u zemlju se nijesu smjeli vratiti ni poznati oponenti predratnog režima iz redova nekadašnje radikalne omladine i drugi istaknuti pobornici ujedinjenja.

Odlučujuću vlast u zemlji imala je srpska vojska koja je sarađivala s novouređenim unionističkim odborima. Crnom Gorom se zapravo upravljalo preko pojedinačnih vojnih komandi. Nova vlast je od početka svog djelovanja ograničavala lične slobode i ispoljavanja crnogorskog političkog subjektiviteta. Uvedena je zabrana nošenja oružja koja se nije odnosila samo na „pouzdane", tj. unionistički raspoložene osobe. Uvedena je i zabrana izlaženja u večernjim satima. Napetost su izazivali i pripadnici srpske vojske koji se nijesu ustručavali od otvorenih napada na simbole crnogorske samostalnosti. S kraljevskog dvorca na Cetinju strgnuta je i javno obeščašćena crnogorska zastava koju je i austrougarska okupaciona uprava ostavila da se slobodno vijori. U Podgorici je bio uništen spomenik vojvodi Mirku Petroviću, ocu kralja Nikole i pobjedniku nad Turcima u bici kod Grahova (tek 99 godina kasnije, nakon obnove državne samostalnosti, kopija spomenika je ponovo svečano otkrivena na centralnom podgoričkom Trgu nezavisnosti). Na rast nezadovoljstva stanovništva uticala je i katastrofalno loša snabdjevenost koja se ni s dolaskom savezničkih armija nije nimalo poboljšala.

Izbori za „Podgoričku skupštinu" bili su popraćeni nizom manipulacija. Pravila nijesu određivala ko i kako ima sazivati javne skupove na kojima će biti kandidovani poslanici. To je unionistima omogućilo da ih organizuju prema sopstvenom nahođenju uz učešće unaprijed izabranih osoba. Izbori su obavljani bez glasačkih spiskova, legitimisanja, glasačkog prava na konkretnom mjestu, a glasali su čak i maloljetni. Nije ustanovljeno koji procenat glasača je neophodan za izbor povjerenika,

ni koliki procenat glasova povjerenika mora dobiti kandidat za poslanika. I uprkos tome u centralnim oblastima razvila se kratka agitacijska kampanja na kojoj je došlo do polarizacije između pristalica i protivnika bezuslovnog ujedinjenja. To se najmarkantnije ispoljilo na Cetinju. Pristalice bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom objavili su spisak kandidata na bijelim listovima, protivnici bezuslovnog ujedinjenja odštampali su spisak na zelenim listovima. Po tim bojama njihove pristalice su nazvane bjelašima i zelenašima. U novembru 1918. godine niko nije bio protiv same ideje ujedinjenja. Zelenaši su prije svega ispoljavali bojazan da Crna Gora u novoj državi neće biti ravnopravna, bili su protiv unitarističkog uređenja i kritikovali su način na koji su protekli izbori za Podgoričku skupštinu. Na javnom skupu 21. novembra na Cetinju njihove stavove je rezimirao student Risto Popović: „Mi smo za Jugoslaviju. O uređenju te naše velike i zajedničke Jugoslavije odlučiće jugoslovenski odbor sastavljen od predstavnika svih južnoslovenskih oblasti, izabranih voljom naroda. Mi smo za to da Crna Gora i Srbija bratski uđu u Jugoslaviju, ruku pod ruku i ravnopravno.“ S obzirom na nedovoljnu komunikaciju i brzinu kojom se sve odvijalo, stanovnici nekih izolovanijih i zabačenijih oblasti za izbore su saznali tek nakon njihovog završetka, s plakata koji su objelodanjivali njihove rezultate. U nekoliko okruga izbori uopšte nijesu ni održani. Nekoliko mandata odbori nijesu potvrdili i umjesto izabranih kandidata su na Podgoričkoj skupštini učestvovali poslanici koji nijesu izabrani na izborima. Na kraju je izabrano 165 poslanika, dakle 11 manje nego što su ustanovljavala izborna pravila.

Podgorička skupština zvanično nazvana „Velika narodna skupština srpskog naroda u Crnoj Gori“ prvi put se sastala 24. novembra 1918. u zgradi Monopola duvana. Apsolutnu većinu delegata predstavljale su malo poznate i beznačajne osobe. Izuzeci su bili vojvoda Stevo Vukotić, antidinastijski raspoloženi brat kraljice Milene i pećki mitropolit Gavrilo Dožić. Za predsjednika skupštine izabran je Savo Cerović. Tokom prva dva dana pregovaralo se samo o formalnim pitanjima. Pokazalo se da su u skupštinu uprkos izbornim manipulacijama ušli i delegati koji su ispoljavali inicijativu, koji se nijesu zadovoljavali većinskim stavom o ključnim pitanjima i koji su kritikovali tok zasijedanja. Na kraju je 25. novembra izabran dvadesetčlani odbor koji je trebao napisati rezoluciju. Ali oni to neće uraditi jer je rezoluciju – na osnovu instrukcija srpske

vlade zajedno s članovima Centralnog izvršnog odbora – već sastavio komandant Jadranskih trupa Dragutin Milutinović. O svrgavanju dinastije Petrović Njegoš, nestanku nezavisne crnogorske države i pripajanju njene teritorije Srbiji glasalo se 26. novembra 1918. Zgrada u kojoj se zasijedanje odvijalo bila je okružena odredom srpske vojske. To je urađeno na inicijativu predsjedništva skupštine koje se bojalo eventualnog ispoljavanja neslaganja dijela poslanika. Diskusije o sadržaju rezolucije nije ni bilo. Pravno-regulativni dio rezolucije formulisan u četiri tačke sadržavao je glavne ciljeve Podgoričke skupštine:

1. Kralj Nikola I Petrović Njegoš i njegova dinastija su svrgnuti s crnogorskog prijestola;
2. Crna Gora se ujedinjuje s bratskom Srbijom u jednu državu pod vladavinom dinastije Karađorđevića i tako ujedinjena ulazi u zajedničku državu našeg troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca;
3. Biće izabran petočlani Izvršni narodni odbor koji će u rukama imati vlast dok se ujedinjenje Srbije i Crne Gore ne sprovede u potpunosti;
4. O odluci skupštine biće informisan bivši kralj Crne Gore Nikola I Petrović, vlada Kraljevine Srbije, savezničke države i sve neutralne zemlje.

Nakon čitanja diskusije poslanici su ustali, odjeknuo je aplauz, žamor i zapjevala se srpska državna himna. Potpredsjednik skupštine Savo Fatić proglasio je da je rezolucija upravo prihvaćena aklamacijom svih 160 poslanika koji su tog dana bili prisutni. „Ja vas molim, gospodo, da stavimo na stranu istoriju Crne Gore. Što se pak tiče njezine političke istorije, ja je dijelim na dva dijela: na do juče i od juče. Mi više nijesmo Crnogorci, nego Srbi," izjavio je na Podgoričkoj skupštini Fatić. Na zasijedanjima skupštine koja su održavana narednih dana sastavljen je Izvršni narodni odbor koji je trebao biti najviši politički organ u zemlji dok se faktički ne sprovede proglašeno ujedinjenje sa Srbijom. A 29. novembra odlučeno je da bude konfiskovana sva pokretna i nepokretna imovina kralja Nikole i ostalih članova dinastije. Pripadnicima porodice Petrović Njegoš zauvijek je zabranjen ulazak u zemlju.

Delegacija Podgoričke skupštine na čelu s pećkim mitropolitom Gavrilom Dožićem otputovala je u Beograd gdje je početkom decembra rezoluciju predala srpskoj vladi. Rezolucija je uručena princu-regentu

Aleksandru 17. decembra 1918. godine kao rođendanski poklon. U međuvremenu Aleksandar je 1. decembra 1918. godine svečano proglasio osnivanje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Istog dana u predstavci zagrebačkog Narodnog odbora proglašeno je „ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Srbijom i Crnom Gorom." Princ-regent Aleksandar je u svom odgovoru objavio „ujedinjenje Srbije sa zemljama Nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca". Crnu Goru nije spomenuo. Oficijelni akt na kojem je 1. decembra u Beogradu proglašen nastanak jugoslovenske države protekao je bez prisustva bilo kakvih predstavnika Crne Gore, pa čak ni formalnih i srpskoj vladi u potpunosti odanih.

BOŽIĆNI USTANAK I GERILSKI POKRET PROTIV BEZUSLOVNOG UJEDINJENJA

Francuska je bila voljna da prizna odluke Podgoričke skupštine, ali Velika Britanija je okolnosti izbora vidjela kao problematične. Ni Italija rezoluciju nije smatrala za punovažnu. Krajem 1918. po pitanju državnopravnog položaja Crne Gore velesile nijesu mogle dosegnuti koncenzus. Na mirovnoj konferenciji koja se bližila trebalo je donijeti definitivno rješenje. Za legitimne predstavnike Crne Gore i dalje su bile smatrane emigrantske političke strukture na čelu s kraljem Nikolom. Premijer Evgenije Popović je 1. decembra podnio ostavku, ali složio se da funkciju obavlja dok se ne nađe njegov nasljednik. Ostavku je podnio zbog nesuglasica oko spoljnopolitičke orijentacije. Premijer je dio života proveo u Italiji. Imao je italijansko državljanstvo, a nakon Podgoričke skupštine protežirao je bespogovorno prilagođavanje politici Rima. Međutim, ostali članovi vlade i kralj Nikola bojali su se italijanskih velikodržavničkih interesa i teritorijalnih ambicija. Do februara 1919. vladu je vodio ministar Niko Hajduković. Mirovna konferencija koja se bližila i pregovori s velesilama predstavljali su posljednju nadu za crnogorski emigrantski establišment.

Beogradska vlada je tražila međunarodno priznanje Podgoričke skupštine kao legitimne odluke crnogorskog naroda. Crna Gora je po njoj već bila sastavni dio nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Srpski ambasador na dvoru kralja Nikole je 28. decembra 1918. objavio da Beograd s

Crnom Gorom raskida diplomatske odnose. U proglasu namijenjenom velesilama kralj Nikola se protiv toga oštro ogradio i taj „podli čin" je povezao s francuskom politikom lažnih garancija. I Velika Britanija i Italija su ovo jednostrano prekidanje odnosa između dvije države Antante osudile kao „korak bez presedana". Iz perspektive Londona i Rima taj čin je pred međunarodnom javnošću otkrivao neprijatnu činjenicu da je Srbija na aneksiji Crne Gore sarađivala s Francuskom koja namjerno nije dopustila povratak legitimne vlade bez obzira na nazor ostalih saveznika i potrebni koncenzus velikih sila. Kralj Nikola je polagao nade u američkog predsjednika Vudroa Vilsona koji je bio na glasu kao zaštitnik malih naroda. Predsjednik Vilson se prije dolaska na Parisku mirovnu konferenciju na čelu američke delegacije nije puno interesovao za balkansku i južnoslovensku problematiku. Kralj Nikola je 7. januara 1919. godine napisao lično pismo predsjedniku Vilsonu u kojem je književnom rječitošću opisao licemjernost Srbije i požrtvovanost Crne Gore i samog sebe u Prvom svjetskom ratu. Američkog predsjednika pismo je zainteresovalo. Preko državnog sekretara Roberta Lensinga (Lansing) stavio je do znanja crnogorskoj emigrantskoj vladi da se SAD ne slažu s postupkom Srbije prema Crnoj Gori. Zbog toga je američka administracija za svoje interne potrebe naručila analizu okolnosti Podgoričke skupštine. Došli su do zaključka da njene odluke nijesu bile legitimne. Po američkim informacijama, u novembru 1918. godine Crna Gora je kao država Antante bila okupirana od druge države Antante i nije bilo ispoštovano njeno pravo na samoopredjeljenje. Međutim, SAD nijesu imale ništa protiv jugoslovenskog ujedinjenja. Američka diplomatija je, slično kao i predstavnici ostalih velikih sila, crnogorsko pitanje namjeravala riješiti na mirovnoj konferenciji. Vilson je pretpostavljao da će na konferenciji učestvovati i crnogorska delegacija. Srpska diplomatija se u tome periodu usmjerila na to da crnogorsku političku elitu jednom zauvijek odstrani iz međunarodnih odnosa.

Krajem decembra i početkom januara 1919. u Crnoj Gori je izbio tzv. Božićni ustanak protiv bezuslovnog ujedinjenja i novog režima pod rukovodstvom radikalnih unionista i srpske vojske. Termin „Božićni ustanak (Božićna pobuna)" upozorava na činjenicu da je ustanak izbio početkom januara u doba pravoslavnog Božića. Dio starije literature ustanak je opisivao iskrivljeno. Istican je uticaj Italije koja je navodno s grupicom

političara lojalnih kralju Nikoli izazvala ustanak. Špekulisalo se takođe i o direktnom uticaju kralja i emigrantske vlade. Danas u istoriografiji vlada koncenzus da ni kralj ni emigrantska vlada nijesu bili umiješani u ustanak. Za ustanak su čuli tek nakon njegovog izbijanja i na to su reagovali različito. I uticaj Italije bio je precjenjivan, dok se o rascjepu crnogorskog društva do kojeg je došlo odmah nakon ujedinjenja izbjegavalo govoriti. Božićni ustanak je prije svega bio spontana i loše pripremljena eksplozija nezadovoljstva načinom na koji je izvršeno ujedinjenje, kao i novom političkom i vojnom vlašću i teškim životnim uslovima.

Od početka decembra 1918. godine grupa političara i pripadnika vojske pripremala je akciju koja je trebala predstavljati odgovor na Podgoričku skupštinu i uspostavljanje novih organa vlasti iz kojih su potencijalni protivnici bili unaprijed isključeni. Među njima su bili ministri Jovan Plamenac i Risto Popović, general Milutin Vučinić i još nekoliko pripadnika oficirskog kadra. U selu Bokovu se 25. i 26. decembra sastao ustanički odbor. Ustanici su zahtijevali da srpska vojska bez odlaganja napusti crnogorsku teritoriju i da se političke institucije koje su jednostrano formirali unionisti ukinu kao nelegitimne. Trebali bi se održati slobodni izbori za skupštinu, s ravnopravnim uslovima za sve, tako da bi izbor poslanika odražavao stvarnu volju naroda. Novi parlament je trebao odlučiti o državnopravnom statusu zemlje, načinu ujedinjenja i novim organima vlasti. Ustanici nijesu zahtijevali povratak kralja, sazivanje posljednjeg predratnog parlamenta, niti obnovu predratnih institucija. S vojnog aspekta ustanak nije bio dobro pripremljen, ali nakon skupštine u Bokovu preovladali su nestrpljivost i borbenost. Vojnim i političkim vođama ustanka spontano se počelo pridruživati seosko stanovništvo iz čijih redova je regrutovana većina ustanika. Božićni ustanak nije imao jedinstvenu komandu ni glavnokomandujućeg. Izbio je u isto vrijeme na nekoliko mjesta bez preciznije koordinacije. U borbi su na čelo ustanika stali pripadnici oficirskog kadra, među kojima su bili Milutin Vučinić, Petar Lompar, Krsto Popović i bivši ministri Jovan Plamenac, Risto Popović, Jovo Popović i Savo Vuletić. Veliki ugled stekli su naročito Jovan Plamenac koji je učestvovao u borbama u svom crmničkom kraju, i Krsto Popović koji je imao veliki autoritet u Katunskoj nahiji oko Cetinja. Jezgro ustanka „Za pravo, čast i slobodu Crne Gore" – kako je glasila njihova krilatica – činila je Stara Crna Gora iako su se borbe vodile i

u drugim oblastima. Učestvovalo je oko 4 hiljade ustanika naoružanih uglavnom samo ličnim oružjem. Srpska vojska je znala da se priprema ustanak. U nekim oblastima došlo je do preventivnog hapšenja političara i oficira za koje se smatralo da bi mogle biti vođe. Uhapšeno je preko stotinu osoba uključujući i starog državnika i kraljevog brata od strica Boža Petrovića i generala Milutina Vučinića, koji je trebao komandovati ustaničkim operacijama kod Podgorice. General Vučinić je kasnije uspio pobjeći u emigraciju i pridružiti se crnogorskoj vladi.

Od kraja decembra ustanici su se počeli okupljati u okolini gradova. Jovan Plamenac je 2. januara 1919. godine naredio prekidanje međugradskih telegrafskih veza i saobraćaja na glavnim komunikacijama. General Milutinović je pokušao ustaničke vođe nagovoriti da se raziđu svojim kućama. Na to su ga navele molbe nekih istaknutih ličnosti uključujući i generala Janka Vukotića koji je podržao ujedinjenje, ali se bojao da ne dođe do bratoubilačkog krvoprolića. General Milutinović je lično otišao u ustanički štab u selo Bajice kod Cetinja. Ustanici su njegov poziv odbili. „Ako Srbijanci ne napuste Crnu Goru, poteći će krv," dobio je kategoričan odgovor. General Milutinović nije namjeravao napasti prvi. U svojim zapisima iz vremena ustanka vrlo objektivno je procjenjivao situaciju. Bio je svjestan nedostataka koje je imao novi režim i nezadovoljstva i otpora koje je izazivao kod dijela stanovništva. Izvršni odbor, na čelu s Dakovićem, koji je bio najviši civilni organ formiran na Podgoričkoj skupštini, general Milutinović je smatrao za nekompetentan i korumpiran. Unionisti su, po njemu, pravili grešku za greškom, u nove organe vlasti koji su se formirali postavljali su prije svega svoje rođake i prijatelje. Tokom nekoliko sedmica nova vlast je uspjela da ostavi utisak da Srbija i unionisti nijesu sposobni da osiguraju normalno funkcionisanje zemlje. Na stranu prvobitno malobrojnih pristalica kralja Nikole priključivalo se sve više nezadovoljnih, među kojima i brojni pripadnici predratnog državnog aparata i povratnici iz logora za internirce koji su ujedinjenje zamišljali sasvim drugačije.

Napadi na pojedine gradove počeli su 3. januara. Napad na Nikšić, slično kao i pokušaj opsijedanja Podgorice, poremetila su prethodna hapšenja. Štoviše, u gradove su uspjela stići pojačanja. Već 5. januara ustanici su odbijeni. Podgorica, gdje je bila stacionirana snažna vojna posada srpske vojske, lako se odbranila od malobrojnih ustanika. 3.

januara je stanovništvo okolnih oblasti opsjelo Rijeku Crnojevića i zahtijevalo odlazak srpske vojske, ali već narednog dana bili su odbijeni. Nešto duže su trajale borbe oko Virpazara, gdje je ustanike lično vodio Jovan Plamenac. Na kraju se dio ustanika, uključujući i Plamenca, iz oblasti oko Skadarskog jezera prebacio u Primorje i sjevernu Albaniju koja je bila pod zaštitom Italije. Mnogi od njih će kasnije stupiti u vojsku u egzilu koja se formirala u Italiji. Do najžešćih borbi, u kojima je učestvovalo od hiljadu do hiljadu i po ustanika, došlo je u okolini Cetinja. Odbranom Cetinja komandovao je general Milutinović, a odlučujuću ulogu odigrale su naoružane jedinice unionističke omladine. Nakon nekoliko dana sukobljene strane posjetio je najviši komandant savezničkih snaga general Venel. U ustaničkom štabu sreo se s političkim predstavnicima zelenaša i kapetanom Krstom Popovićem, koji je istakao da se ustanici slažu s nastankom Jugoslavije, ali da traže poništavanje odluka Podgoričke skupštine i slobodne izbore na osnovu kojih bi se izabrala politička vlast koja bi odgovarala stvarnoj volji građana. Takođe su tražili povlačenje srpskih i italijanskih jedinica s crnogorske teritorije. Međutim, misija generala Venela je imala informativni karakter. Sukobe nije mogao zaustaviti i 7. januara razočaran se vratio u Kotor. Borbe su trajale do 10. januara. Unionisti i srpska vojska su na kraju uspjeli odbiti napade ustanika i kod Cetinja. Dio ih se razišao kućama ili vratio u gradove pod italijanskom zaštitom. Manje grupe odlučile su da nastave s borbom. Njihovi članovi su tokom narednih sedmica i mjeseci napadali vojne patrole, policijske stanice i pojedine unioniste.

Iako su napadi ustanika praktično bili odbijeni na svim mjestima, nemir u zemlji je i dalje trajao. Božićni ustanak je odnio nekoliko desetina ljudskih života s obje strane. U borbama oko Cetinja, prema zvaničnim podacima, palo je 16 ustanika i 29 unionista. Uprkos relativno malom broju žrtava oružani sukobi iz januara 1919. imali su veliki uticaj na domaće i strano javno mnjenje. Korišćeni su kao potvrda da u zemlji vlada nezadovoljstvo novom vlašću. Božićni ustanak je zapravo predstavljao prvi čin gerilskog pokreta koji je trajao još nekoliko godina. Na inicijativu američkog predsjednika Vilsona, kralj Nikola je 22. januara napisao proglas u kojem je pozvao Crnogorce da prekinu s oružanim otporom i u miru sačekaju odluku velikih sila koju će uskoro donijeti na međunarodnoj konferenciji. U međuvremenu u Italiji su se okupljali

pobijeđeni ustanici i druge izbjeglice koji su namjeravali u povoljnom trenutku ponovo napasti srpske i unionističke jedinice. Crnogorska vlada je informaciju o ustanku primila s protivrječnim osjećanjima. Njeni članovi su se bojali negativnog uticaja koji je oružana akcija mogla imati na nastavak diplomatskih pregovora. Kralj Nikola je vijest o ustanku pozdravio. Tokom narednih mjeseci se pokazalo da je Božićni ustanak zaista uticao na internacionalizaciju crnogorskog pitanja, ali ne na način koji bi protivnicima bezuslovnog ujedinjenja odgovarao.

Oružane grupe koje su bile potisnute tokom Božićnog ustanka, a koje su namjeravale nastaviti s pružanjem otpora novom režimu, u proljeće 1919. ponovo su postale aktivnije. Tokom mjeseci koji su slijedili počeli su im se pridruživati novi protivnici bezuslovnog ujedinjenja, a u nekim oblastima izbijali su i lokalni ustanci. Tokom 1919. komiti su u raznim djelovima zemlje stekli kontrolu na prostranim teritorijama u seoskim oblastima, a kontrolisali su i dio glavnih komunikacija. Značajnu aktivnost ispoljavali su i u sjevernim djelovima zemlje koji su istorijski bili manje vezani s crnogorskom državnopravnom tradicijom, ali je i tamo nezadovoljstvo novim režimom bilo jednako veliko kao i na jugu. Oko hiljadu ustanika iz južnih djelova zemlje okupilo se polovinom 1919. nedaleko od Nikšića da bi pokušali definisati zajedničke političke i vojne ciljeve. Slično kao i tokom Božićnog ustanka, zahtijevali su odlazak srpske vojske iz zemlje i raspisivanje slobodnih izbora, ali nikad nijesu formirali jedinstvenu komandu. Komiti su povremeno i dalje isticali da nijesu protiv jugoslovenskog ujedinjenja, već da se bore za ravnopravan položaj Crne Gore, no u nekim drugim prilikama, npr. u proglasu ustanika s planine Vojnik od 20. septembra 1919. godine, ujedinjenje nijesu ni spomenuli, ali su zato zahtijevali da „Crna Gora mora biti obnovljena kao potpuno slobodna i nezavisna država." U praksi je oružani pokret protiv bezuslovnog ujedinjenja postupao slično kao i komitski pokret iz vremena austrougarske okupacije. Komiti su uglavnom napadali žandarmerijske stanice i male vojne jedinice, a često su napadali ili ubijali i pripadnike lokalne vlasti iz redova unionista. Na te napade novi režim je uzvraćao represijama ne samo protiv samih komita već i protiv onih članova njihovih porodica, komšija i prijatelja, za koje se pretpostavljalo da su njihovi simpatizeri.

Vođe ustanka su uspjele uspostaviti kontakte s vladom u egzilu i novoformiranom vojskom u egzilu čija komanda je imala sjedište u Italiji, u Gaeti. Iz Italije, morskim putem ili preko sjeverne Albanije, prodirale su manje oružane grupe iz egzila. Iz suprotnog pravca, poraženi i proganjani komiti povlačili su se istim putevima na italijansku teritoriju. Grupa pripadnika crnogorske vojske iz Italije, u koordinaciji s domaćim ustanicima, početkom januara 1920. godine izvršila je napad u unutrašnjosti zemlje u smjeru od Skadra, ali organi bezbjednosti i vojska su ih odbili. Nakon toga jezgro te grupe se povuklo u oblast Medovskog zaliva gdje su im se pridružile nove snage, tako da se njihovo brojčano stanje zapravo povećalo, ali nova ofanziva nije preduzeta. Kako je vrijeme proticalo Italijani su bili sve manje naklonjeni oružanoj intervenciji i većinu pripadnika crnogorskih jedinica zadržavali su na Apeninskom poluostrvu. Nakon povlačenja italijanskih jedinica iz Primorja i Albanije krajem 1920. kontakti s egzilom su smanjeni. Komiti su imali jak položaj u Staroj Crnoj Gori, naročito u Katunskoj nahiji gdje su imali simpatije velikog dijela seoskog stanovništva. Sukobi ustanika i predstavnika novog režima su tu, sve do početka 1924. godine, bili dosta česti. Drugo ustaničko žarište bila je okolina Nikšića. Tu su sukobi izbili u maju 1919. i s manjim pauzama trajali su do marta 1924. godine. U decembru 1919. izbio je ustanak u Kučima, koji je nakon nekoliko mjeseci ugušen. Ustanak u Rovcima trajao je cijele dvije godine, od oktobra 1919. do oktobra 1921, tokom kojih je taj planinski kraj funkcionisao samostalno kao tzv. Rovačka republika. Nakon njenog poraza, tu je došlo do najtvrđih represija, uključujući spaljivanja sela, mučenja i masovnih silovanja žena.

Protiv komita se obično nije borila regularna vojska već manje grupe radikalnih unionista. Prilikom slamanja otpora često je dolazilo do raščišćavanja ličnih računa, ispoljavanja svojevolje i neprimjerene brutalnosti prema protivnicima. Najmasovnija represivna akcija izvršena je u periodu od decembra 1919. do februara 1920. uz učešće vojske, žandarmerije i jedinica unionističkih dobrovoljaca. Ta ofanziva je bila dosta uspješna, iako otpor nije bio u potpunosti slomljen. Nekoliko desetina komita je bilo ubijeno, preko 700 zarobljeno, dio je emigrirao, a i mreža njihovih simpatizera bila je pokidana. Gerilski pokret je nakon toga izgubio svoj masovni karakter, ali manje grupe su nastavile s borbom,

napadajući i tokom narednih godina vojsku, policiju i pojedine unionističke vođe. Državni organi su i dalje tvrdo uzvraćali. U aprilu 1923. snage bezbjednosti su za opomenu ubili cijelu porodicu ustaničkog komandanta Petra Zvicera, uključujući ženu i djecu. Ustanički odred Sava Raspopovića, koji je operisao uglavnom u okolini Nikšića, likvidiran je 28. decembra. Leševi ustanika javno su izlagani u centru grada. Policija je 1924. uhapsila komitskog vođu Šćepana Mijuškovića i bez suđenja ga okrutno pogubila. Protiv aktivnih političkih protivnika (protivnika bezuslovnog ujedinjenja, komita i pripadnika vlade u egzilu), kao kazna često je korišćeno spaljivanje njihovih kuća. Sve do 1927. policija je redovno raspisivala potjernice za glave preostalih komita. Posljednje ustanike, braću Radoša i Draga Bulatovića iz Rovaca, organi bezbjednosti su ubili tek 1929. godine. Za protivdržavnu aktivnost osuđivani su ne samo direktni učesnici, već i njihovi srodnici i simpatizeri. Komiti su naročito u prvoj polovini 20-ih godina takođe vršili individualni teror nad pristalicama ujedinjenja i novog poretka. Ti sukobi su imali niz žrtava i na strani organa bezbjednosti, unionističkih jedinica i vojske. Državna vlast je istovremeno pokušavala uspostaviti mir i sofisticiranijim sredstvima, kao što je bila amnestija princa-regenta Aleksandra od 28. novembra 1920. ili nova amnestija iz 1925. godine, kojom je Aleksandar, tad već kao kralj, dao milost pripadnicima komitskog pokreta, emigrantskog državnog aparata i vojske. Naročito ova druga amnestija – iz vremena kad je međunarodni položaj Kraljevine SHS bio manje-više stabilizovan i kad je država već uspjela prevazići dio poratnih privrednih problema – imala je značajan uspjeh. Godine 1928. u zatvorima je ipak bilo još oko 120 ustanika.

Gerilski pokret protiv bezuslovnog ujedinjenja i novog režima – koji je počeo pružati otpor krajem 1918. i početkom 1919. godine, a na nekim mjestima trajao je i do polovine 20-ih godina – istovremeno je imao i karakter građanskog rata i borbe protiv okupacije. U nekim slučajevima imao je jak politički podtekst, u drugim je to bila spontana i radikalna reakcija na osjećaj sveopšteg nezadovoljstva bezuslovnim ujedinjenjem i svakodnevnim životom u novoj državi. Tokom gerilskog pokreta i borbe protiv njega s obje strane dolazilo je do raščišćavanja ličnih računa. Rane izazvane tim događajima bile su traumatične za cijelo crnogorsko društvo. Božićni ustanak i gerilski pokret izazvali su dugotrajnu politič-

ku polarizaciju: s jedne strane su bile pristalice suvereniteta, a s druge oni koji su bili za život u državnoj zajednici sa Srbijom. Posljedice – kako oružanog otpora protiv bezuslovnog ujedinjenja, tako i njegovih kasnijih reniterpretacija – imale su veliki uticaj na kasnije debate o crnogorskom identitetu i državnopravnom položaju zemlje, naročito nakon raspada socijalističke Jugoslavije, krajem 20. i početkom 21. vijeka.

CRNOGORSKO PITANJE NA MEĐUNARODNIM KONFERENCIJAMA NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Crnogorski slučaj predstavljao je diplomatsku anomaliju oko čijeg rješenja se velesile nijesu mogle dogovoriti, pa su ga zato stalno odlagale. Nakon završetka Prvog svjetskog rata Crna Gora je i dalje bila smatrana za samostalnu savezničku državu s čijom vladom su zemlje Antante imale diplomatske odnose. Međutim, s crnogorskom teritorijom i stanovništvom saveznici su u praksi postupali tako kao da se radilo o poraženoj zemlji. Saveznici iz Antante okupirali su Crnu Goru i onemogućili povratak njene političke vlasti koju ujedno nijesu prestajali uvjeravati u svoje dobre namjere. Srbija je iskoristila situaciju i faktički anektirala okupiranu savezničku državu s kojom je direktno graničila. Tokom prve polovine 1919. velesile Antante vodile su niz razgovora o vojnoj upravi na crnogorskoj teritoriji. Neposredno nakon Božićnog ustanka Francuska je predlagala da se u interesu očuvanja reda poveća broj savezničkih jedinica. Velika Britanija je zastupala mišljenje da bi se iz Crne Gore trebale povući ne samo srpske i italijanske jedinice, već i francuske. Smirivanju situacije – po mišljenju Londona – najefikasnije bi pomogla okupacija od strane neutralnih britansko-američkih jedinica. Francuska je krajem januara 1919. izrazila spremnost da prihvati taj prijedlog jer dotadašnja saveznička misija nije bila uspješna i situacija u zemlji se pogoršavala, što je potvrdio i Božićni ustanak. Činilo se da su velesile korak od koncenzusa. Glavni cilj britansko-američke okupacije bilo je smirivanje bezbjednosne situacije, nakon čega bi se održali novi izbori i organizovalo novo zasijedanje crnogorske skupštine koja bi donijela definitivnu odluku o državnopravnom položaju zemlje. Kralj bi se u zemlju mogao vratiti jedino u slučaju da rezultat glasanja bude u njegovu korist. Međutim, početkom februara SAD su obznanile svojim evropskim partnerima da s obzirom

na niz drugih obaveza koje imaju i na relativno veliki broj vojnika koji bi morali angažovati, ne namjeravaju voditi tu misiju. U martu 1919. malobrojne američke snage povukle su se s crnogorske teritorije. Tokom narednih mjeseci stalno su vođene debate oko toga koja velesila bi trebala povući svoje jedinice ili, nasuprot tome, povećati njihovu brojnost. Među predstavnicima pojedinih država dolazilo je do sukoba što je bilo više povezano sa širom međunarodnom situacijom i ravnotežom nego sa samim crnogorskim pitanjem. Na terenu situacija je ostala manje-više nepromijenjena, što je prije svega odgovaralo Srbiji, odnosno Kraljevini SHS koja je u međuvremenu jačala svoje pozicije u oblasti i Crnu Goru već smatrala sastavnim dijelom svoje teritorije. U aprilu 1919. povukle su se britanske jedinice, a u junu i francuske.

Tokom posjete Parizu u februaru 1919. godine princ-regent Aleksandar pokušao je riješiti crnogorsko pitanje dogovorom s emigrantskom vladom. On je i dalje crnogorsko pitanje vidio isključivo kao dinastičko pitanje. Bio je spreman da u novoj državi osigura kralju Nikoli i pripadnicima njegove porodice finansijsku i imovinsku kompenzaciju i društvene privilegije, ali o državnopravnom položaju zemlje i tamošnjeg stanovništva nije htio diskutovati. Crnogorska vlada insistirala je na svojim zahtjevima da se srpska vojska povuče, a civilna uprava, formirana uz njenu pomoć, raspusti te da se, nakon povratka kralja i drugih emigrantskih predstavnika, održe novi izbori koji bi parlamentu dali pravo da donese odluku o ujedinjenju. Crnogorska vlada je računala s tim da će na prijesto ujedinjene države zasjesti Karađorđevići, ali u slučaju da ostanu bez muškog potomka, naslijedila bi ih dinastija Petrović Njegoš. Ta ideja je evocirala dogovor mladog knjaza Nikole sa srpskim knezom Mihajlom Obrenovićem iz 1866. godine. Princ-regent Aleksandar je odbio sve postavljene uslove crnogorske vlade, a s kraljem Nikolom – koji je zahtijevao da se susret ozvaniči kao susret dvojice vladara, a ne da se prezentuje kao privatni susret djeda i unuka – nije se ni sreo. Nakon neuspjeha ove inicijative, srpska strana je pojačala propagandu protiv kralja Nikole i njegove dinastije u cilju definitivne eliminacije njihovog uticaja bez ikakvog dogovora i kompenzacije. I crnogorska strana se počinjala priklanjati radikalnijoj konfrontaciji.

Nakon ostavke premijera E. Popovića, kralj Nikola je 19. februara 1919. godine imenovao za premijera Jovana Plamenca, predratnog ministra

unutrašnjih poslova i jednog od vođa Božićnog ustanka. Kralj se na to odlučio i pod velikim pritiskom Italije. Plamenac je spadao među glavne predstavnike pravaša. Vladu je odmah sastavio isključivo od svojih simpatizera, ali je nakon kraljeve intervencije uzeo i neke od bivših klubaša. Njegova nominacija je u dijelu crnogorske dijaspore izazvala dvoumljenja. Po nekim emigrantima Plamenac je snosio odgovornost što je dopustio da dođe do krvoprolića. Dalje, Plamenac se u svojoj spoljnoj politici namjeravao oslanjati na Italiju, prema kojoj je većina Crnogoraca zbog njenih velikodržavnih interesa bila dosta oprezna. Kritikovan je i premijerov karakter, koji su odlikovali radikalizam i netolerancija prema svima koji imaju drugačije mišljenje. Istovremeno, moralo se priznati da je efikasan, istrajan i da ima organizacione sposobnosti. U periodu koji je uslijedio u okviru crnogorskog egzila postojale su dvije različite političke linije. Kralj Nikola i veći dio političara nijesu isključivali da Crna Gora – uz prepostavku da bude sačuvan dio njenog subjektiviteta, „čast" i „sloboda" – uđe u sastav federalne ili konfederalne jugoslovenske države. Premijer Plamenac je otvoreno prezentovao antijugoslovenski stav. Insistirao je na obnovi Crne Gore i po cijenu da postane ekspozitura Italije i njenog uticaja na Balkanu. Međutim, predstavnici ta dva pravca nijesu nikad ušli u ozbiljniji sukob. Crnogorska emigrantska vlada je za vrijeme mandata premijera Plamenca, uprkos ograničenim ljudskim kapacitetima i finansijskim izvorima, razvila veliku propagandnu i diplomatsku aktivnost. Tome je pomogla i činjenica da je crnogorska strana dobila niz aktivnih pristalica i simpatizera u zapadnoevropskim i prekomorskim zemljama koji su osnivali komitete za podršku crnogorskoj nezavisnosti, širili informacije o vladi u egzilu, sakupljali finansijsku pomoć, organizovali konferencije za štampu, iznosili crnogorsko pitanje na međunarodnim forumima ili u nacionalnim parlamentima. Mreža crnogorskih konzulata, počasnih konzula i procrnogorskih organizacija kojima su rukovodili stranci bila je početkom 20-ih godina paradoksalno znatno razvijenija nego skromna diplomatska mreža Kraljevine Crne Gore prije Prvog svjetskog rata. Međutim, sve te aktivnosti nijesu imale značajniji uticaj na stav velikih sila.

Crnogorska emigrantska vlada ispočetka je pretpostavljala da će njeni predstavnici učestvovati na mirovnoj konferenciji zajedno s predstavnicima ostalih država, jer je i Crna Gora pripadala pobjedničkoj strani

i njena samostalnost je i dalje bila priznavana. Predstavnici glavnih država Antante diskutovali su o pitanju crnogorskog učešća sedmicu prije početka konferencije. Istovremeno se pregovaralo i o uslovima učešća Kraljevstva SHS. Velike sile su odbile da prije održavanja konferencije priznaju Kraljevstvo SHS. Predstavnici Kraljevstva su na konferenciji trebali zvanično učestvovati kao predstavnici Srbije. Srbija je na plenarnom zasijedanju dobila pravo na tri mjesta. Najviši savjet mirovne konferencije je 13. januara 1919. godine odlučio da Crnu Goru zastupa jedan delegat. Tokom narednih sedmica crnogorska emigrantska vlada, delegacija Srbije/Kraljevstva SHS i neki crnogorski unionisti pokušavali su dokazati da upravo oni imaju pravo učešća na konferenciji. Najviši savjet po tom pitanju nikad nije donio konačnu odluku. Crna Gora je doduše bila zvanično pozvana da učestvuje na Pariskoj mirovnoj konferenciji, ali stolica s natpisom *Monténégro* ostala je prazna.

Crnogorska vlada je na kraju bila pozvana 5. marta 1919. godine da zvanično iznese svoje argumente na posebnom zasijedanju. U delegaciji su bili premijer Plamenac, ministar Pero Šoć i general Anto Gvozdenović. U uvodu izlaganja podsjetili su na brojne zvanične garancije od strane najviših savezničkih predstavnika da će Crna Gora biti obnovljena kao nezavisna država. Umjesto toga zemlja je bila okupirana srpskom vojskom koja nastoji njenu nezavisnost ukinuti. Premijer Plamenac je optužio Srbiju za invaziju, nasilnu aneksiju i vršenje ratnih zločina nad crnogorskim građanima. Zahtijevao je da sve srpske jedinice bez odlaganja napuste crnogorsku teritoriju i da se kralju, vladi i ostalim građanima koji se još uvijek nalazili u emigraciji omogući povratak. O eventualnom ujedinjenju trebao bi da odluči legitimni parlament koji bi bio sastavljen u skladu s predratnim ustavom. Međutim, ovo posebno zasijedanje nije imalo nikakav značajniji uticaj na crnogorsko pitanje. Velesile su i dalje odlagale njegovo rješavanje. Crnogorska vlada je i tokom narednih mjeseci slala peticije pojedinim osobama koje su učestvovale na mirovnoj konferenciji. Većina njih ostala je bez odgovora. I kralj Nikola uključivao se u pokušaje otvaranja crnogorskog pitanja: slao je lična pisma najvišim predstavnicima velesila, najčešće američkom predsjedniku Vilsonu. Svoj stav rezimirao je u pismu francuskom premijeru Žoržu Klemansou (Georges Benjamin Clemenceau) od 26. avgusta 1919. u kojem je naveo da „Pravo Crne Gore da suvereno ras-

polaže sama sobom u svojstvu nezavisne države, u ovom času je surovo i bez ikakva opravdanja pogaženo od strane jedne od njenih saveznica radi čije odbrane je ona ušla u rat i žrtvovala apsolutno sve." (Rastoder, Crna Gora u egzilu I: 219)

Pariska mirovna konferencija nije ispunila očekivanja emigrantske vlade. Crnogorsko pitanje postavljeno je više puta, većinom na inicijativu Italije, ali pokušaji da se o njemu govori uvijek su završavali bez rezultata. Uprkos težnjama emigrantske vlade da se potvrdi nezavisnost i pokušajima srpsko/jugoslovenske delegacije da se prizna stvarno stanje stvari (tj. da je Crna Gora sastavni dio nove države), velesile nijesu donijele definitivnu odluku o državnopravnom položaju zemlje i ograničile su se na ponavljanje konstatacije „da sudbina Crne Gore do sada nije bila riješena". SAD su u februaru 1919. oficijelno priznale Kraljevstvo SHS. Velika Britanija i Francuska su to isto učinile u junu. Istovremeno, te sve tri države su i dalje održavale diplomatske odnose i s crnogorskom vladom koja se usmjerila na preostale konferencije, i dalje je slala memorandume raznim međunarodnim institucijama, nacionalnim vladama i uticajnim ličnostima. Vlada premijera Plamenca je u periodu od 1920. do 1921. više puta neuspješno pokušala iznijeti crnogorsko pitanje na međunarodnim konferencijama (u Parizu, Londonu, u banjskom gradu Spa u Belgiji i u San Remu), na kojim se raspravljalo o raznim aspektima poratnog uređenja.

U novembru 1920. u Ženevi je prvi put zasijedalo Društvo naroda, novoosnovana organizacija koja je bila prethodnik kasnijih Ujedinjenih nacija. Crnogorska vlada je 15. novembra uputila oficijelni zahtjev da se Crna Gora primi u Društvo naroda, zajedno s propratnim dokumentima o zločinima srpskih vojnika i srpske uprave na njenoj teritoriji. Vlada premijera Plamenca se opet pozivala na garancije savezničkih, naročito francuskih vodećih predstavnika da će nezavisnost zemlje nakon rata biti obnovljena. Društvo naroda je na crnogorsku prijavu odgovorilo negativno. U oficijelnom odgovoru priznali su da crnogorsko pitanje do sada nije bilo riješeno i izrazili su sumnju u legitimnost Podgoričke skupštine, ali takođe su smatrali da vlada u egzilu predstavlja samo kralja dok je „Crna Gora u očima Jugoslovena ušla u sastav Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca". I čehoslovački predstavnik, ministar inostranih poslova Edvard Beneš se suprotstavio primanju Crne Gore u Društvo naroda, zaprijetivši da bi u slučaju njenog primanja Čeho-

slovačka i Kraljevstvo SHS istupili iz organizacije. Crnogorska vlada je i uprkos tome tokom narednih mjeseci nastavila slati oficijelne note i pokušala je uz pomoć Kanade i nekih južnoameričkih zemalja izazvati debatu o crnogorskom pitanju, ali u tome nije imala uspjeha.

RADIKALNI PLANOVI OBNOVE SUVERENITETA, SMRT KRALJA NIKOLE I RASPAD EMIGRANTSKIH STRUKTURA

Tokom Prvog svjetskog rata i prvih mjeseci nakon njegovog završetka crnogorska emigrantska vlada pokušavala je sprovoditi svoj program prije svega diplomatskim sredstvima. Zaposijedanje zemlje od strane srpske vojske, rezolucija Podgoričke skupštine, Božićni ustanak i ustanički pokret protiv bezuslovnog ujedinjenja, frustracije zbog diplomatskih neuspjeha i sve veće finansijske poteškoće dovele su do radikalizovanja njenih stavova. Uz standardnu strategiju koja se zasnivala na slanju nota, memoranduma i diplomatskih pregovora, dio emigrantskog kora počinje poduzimati paralelne projekte u cilju obnavljanja crnogorske državnosti nasilnim putem i podržavati oružani otpor protiv „srpske aneksije i okupacije", kako su protivnici bezuslovnog ujedinjenja vidjeli događanja u jesen 1918. Radikaliziranju je doprinijela i činjenica da je u februaru 1919. godine, za premijera postavljen Jovan Plamenac, jedan od vođa Božićnog ustanka.

Tokom Prvog svjetskog rata crnogorska vlada je pokušavala održavati dobre odnose sa svim velesilama članicama Antante. Najviše pažnje posvetila je razvoju odnosa s Francuskom. Odnosi s Rimom uprkos dinastičkim rodbinskim vezama nijesu imali specijalni položaj. Niz političara, uključujući i vladara, na Italiju je – zbog njenih teritorijalnih pretenzija na prostoru istočnog Jadrana – gledao s rezervom. Nakon rata i faktičkog pripajanja crnogorske teritorije Srbiji, odnosno Kraljevini SHS, nova situacija je prisilila vladu na intenzivniju saradnju s Rimom. Uz proitalijansku orijentaciju premijera Plamenca na taj preokret su uticali sve veća finansijska zavisnost od italijanske pomoći, naročito nakon što su u julu, odnosno oktobru 1919. ukinute subvencije od britanske i francuske vlade. Oficijelno sjedište vlade ostalo je i nakon Prvog svjetskog rata u pariskom predgrađu Neji na Seni. U maju 1920. premijer Plamenac napustio je Francusku i nastanio se u Rimu da bi mogao

održavati intenzivnije veze s italijanskom vladom i da bi bio bliže Crnoj Gori. Ministar finansija i građevina Milo Vujović koji je radio na koordinaciji ustaničkih akcija i ubacivanju naoružanih emigrantskih grupa u zemlju, već je odranije radio iz Italije. I većina ministara i ostalih članova državnog aparata krajem godine je napustila Pariz. Kralj Nikola se polovinom 1920. iz zdravstvenih razloga preselio u Antib (Cap d'Antibes), grad na Francuskoj rivijeri.

Tek nakon završetka Prvog svjetskog rata došlo je paradoksalno do formiranja vlastitih oružanih snaga. Prije 1918. godine planirano je da se u inostranstvu osnuje crnogorska vojska koja bi bila poslana u rat protiv Centralnih sila, i da makar simbolično pomogne u borbi snaga Antante. Vojska koja je nastala 1919. godine bila je primarno osnovana za borbu protiv Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, čiju egzistenciju je priznala Versajska mirovna konferencija. Početkom 1919. godine porastao je broj crnogorskih emigranata i izbjeglica što je bila posljedica poraza u Božićnom ustanku. Većinu od njih predstavljali su direktni učesnici ustanka koji su preko sjeverne Albanije uz italijansku asistenciju došli na Apeninsko poluostrvo. Od marta 1919. koncentrisali su se naročito u gradiću Gaeta, na obali Tirenskog mora. Uz učesnike Božićnog ustanka tu su se sklonili i neki od ratnih zarobljenika iz nekadašnjih austrougarskih provincija koje su graničile s Crnom Gorom i koji su krajem rata bili oslobođeni iz italijanskih logora, kao i crnogorski građani koji su do 1918. živjeli u zapadnoj Evropi. Predstavnici italijanske i crnogorske vlade su 30. aprila u Rimu potpisali vojnu konvenciju kojom je bio regulisan status crnogorskih jedinica. Italijanska strana se obavezala da će izdržavati njene pripadnike dok budu boravili na njenoj teritoriji. Tako je u Gaeti došlo do neznatnog povećanja broja pripadnika crnogorske vojske (u januaru 1920. ukupno ih je bilo 1222, a u decembru iste godine 1512).

U planovima emigrantske vlade te jedinice su imale značajnu ulogu. U povoljnom trenutku trebale su biti upotrijebljene za invaziju na Crnu Goru, da bi u koordinaciji s pripadnicima domaćeg pokreta otpora oslobodili makar dio zemlje od srpsko-jugoslovenskih jedinica. Međutim, vojska iz Gaete nikad nije bila dovoljno brojna, a ni dovoljno dobro naoružana da bi mogla ispuniti taj svoj glavni zadatak. Emigrantska vlada je sistematski pokušavala ubijediti italijanske predstavnike da im pomognu podići na viši nivo njenu borbenu gotovost. Italijanska stra-

na se nije slagala s tim prijedlozima. Vojska iz Gaete je, po njima, bila simbolična i imala je prijeteću ulogu koja je u kombinaciji s drugim formama pritisaka trebala prinuditi Beograd na ustupke tokom napornih pregovora o uspostavljanju italijansko-jugoslovenske granice.

I uprkos tome, u periodu od 1919. do 1922. godine u Crnu Goru je uspjelo prodrijeti više manjih grupa iz Gaete koje su se pridruživale domaćem pokretu otpora. Komiti, proganjani žandarmerijom, vojskom i pripadnicima civilnog stanovništva, bježeći od stalnog pritiska, opet su se sklanjali u vojne logore u egzilu. Ustanak je primarno imao domaće korijene, ali njegovi ciljevi su bili manje-više identični s programom emigrantske vlade. Održavanje saradnje između ustanika u zemlji, vojske u Italiji i vlade u Francuskoj je bilo komplikovano. Agenti emigrantske vlade komunicirali su s ustanicima na mjestima na kojima je italijanska vojska garantovala bezbjednost – na Crnogorskom primorju, u Skadru ili u luci Medova (Shëngjin). Crnogorska vlada je 1919. i 1920. godine preko tih kanala uspijevala širiti u zemlji svoju propagandu, proklamacije kralja Nikole i emigrantsku štampu. Nekad je uspijevala i ustaničkim vođama poslati manje svote novca, oružja i municije. Kad su se italijanske jedinice krajem 1920. povukle s crnogorske teritorije i sjeverne Albanije, komunikacija između emigrantskog kora i ustaničkih vođa u zemlji se zakomplikovala. Emigrantska vlada je i prilikom diplomatskih susreta nastojala upozoravati na postojanje pokreta otpora. Informacije o ustanku i represijama režima koje su širene posredstvom memoranduma, brošura i štampe, potvrđivale su tvrdnje vlade o sveopštem nezadovoljstvu stanovništva situacijom u zemlji. Neki od vođa Božićnog ustanka i pokreta otpora protiv bezuslovnog ujedinjenja dobili su od kralja Nikole najviša crnogorska odlikovanja, a učesnicima borbe „Za pravo, čast i slobodu Crne Gore“ dodjeljivane su i posebne medalje. Na taj način simbolično je potvrđivano zajedništvo protivnika bezuslovnog ujedinjenja u zemlji i egzilu. Međutim, širenje informacija o ustanku u inostranstvu nije imalo očekivani efekat. Otvoreno se sumnjalo u istinitost tvrdnji crnogorske emigrantske vlade. Jugoslovenski uredi su informacije o borbama u Crnoj Gori smišljeno minimalizirali. Emigrantska vlada je 1919. i 1920. godine u saradnji s nekim od ustaničkih vođa pripremala plan invazije i koordinisala akcije protiv srpskih i unionističkih snaga. Crnogorske jedinice su se trebale iskrcati

u Primorju i u sjevernoj Albaniji, odakle bi u koordinaciji s domaćim komitskim pokretom prodrle u unutrašnjost. Primarni cilj bio je osvajanje dijela obale i kompaktne teritorije na jugu zemlje. To bi emigrantskoj vladi, eventualno i vladaru, omogućilo povratak u zemlju i sticanje faktičke kontrole makar na dijelu teritorije. Logično, cilj akcije je bio i osvajanje Cetinja kao simboličkog srca Crne Gore. Istovremeno, intervencija je trebala predstavljati otvoreni akt koji bi velesile prinudio da ponovo otvore crnogorsko pitanje. Međutim, zbog nedostatka finansijskih sredstava i sve većeg protivljenja Italije koja je preferirala diplomatsko rješenje s Beogradom, plan nikad nije bio realizovan.

Crnogorska emigrantska elita je početkom 20-ih godina uspostavila kontakt s italijanskim nacionalističkim pjesnikom i političarem Gabrijelom D'Anuncijom koji je s grupom svojih pristalica zauzeo Rijeku (it. Fiume) – spornu luku na sjevernom Jadranu – i privremeno je pretvorio u samostalnu enklavu. Crnogorska vlada je prezentujući crnogorsko pitanje spretno apelovala na njegov romantizam. Za D'Anuncija, diktatora Rijeke, saradnja s crnogorskim emigrantima bila je dio njegovog plana koji je imao za cilj destabilizaciju Kraljevine SHS, što je trebalo omogućiti prodor italijanskog uticaja na Balkan. Premijer Jovan Plamenac i Gabrijele D'Anuncio su 12. maja 1920. potpisali tajni ugovor o saradnji. To je bio jedini zvanični sporazum s balkanskim predstavnicima koji je D'Anuncio potpisao, pridajući crnogorskoj vladi u egzilu veći legitimitet od ostalih nezadovoljnih političkih grupa s teritorije novonastale Kraljevine SHS. Potpisnici sporazuma, prema tom ugovoru, trebali su zajedno raditi na obnavljanju nezavisne crnogorske kraljevine i koordinisati svoju borbu protiv jugoslovenske države kojom je vladala Srbija. D'Anuncio je obećavao da će za crnogorsku vojsku obezbijediti oružje i vojnu pomoć. Crnogorska vojna misija je u D'Anuncijevom štabu radila na pripremama zajedničke operacije crnogorske emigrantske vojske i italijanskih nacionalističkih legionara, koja je imala za cilj iskrcavanje u oblasti Boke Kotorske i prodor u unutrašnjost zemlje. Nakon što su italijanski uredi u januaru 1921. protjerali D'Anuncijeve snage iz Rijeke planirana zajednička invazija je propala, ali slavni pjesnik je crnogorske emigrante i njihovu borbu aktivno podržavao i tokom narednih godina.

Rast osjećaja beznadežnosti po pitanju odbrane crnogorskog suvereniteta doveo je paradoksalno do toga da su neki političari – i dalje vjerni

kralju Nikoli – počeli akceptirati mogućnost da Crna Gora postane republika. Crnogorski konzul u Ženevi Ivo Jovićević je 1920. predložio da emigrantski kor otvoreno počne podržavati republikansku platformu, zahvaljujući čemu bi mogli dobiti nove saveznika s jugoslovenskog prostora. Crna Gora bi bila konstitutivna jedinica u federaciji jugoslovenskih republika. Prvi predsjednik crnogorske republike bio bi naravno kralj Nikola. Grupa jugoslovenskih intelektualaca koji su živjeli u emigraciji pokušavala je u Parizu – prije izbora za ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS – osnovati republikansku stranku u cilju promjene uređenja jugoslovenske države čiji ustav još nije bio odobren. Crnogorski ministar spoljnih poslova Pero Šoć koji je učestvovao na sastanku republikanaca, obznanio je da kralj Nikola više ne vjeruje u povratak svoje dinastije na prijesto i misli da bi Jugoslavija trebala postati federativna republika. Iako su predstavnici crnogorske vlade, a možda i sâm kralj Nikola, koketirali s republikanskom idejom, nikad nijesu otišli tako daleko da bi formirali sopstveni republikanski program.

Kraljevina SHS je 12. novembra 1920. godine u Rapalu kod Đenove potpisala s Italijom ugovor kojim je riješila najveće probleme u međusobnim odnosima. Italija je, još prije potpisivanja ugovora, oficijelno priznala Kraljevinu SHS. O crnogorskom pitanju se nije raspravljalo, a Rapalski ugovor je označio minimaliziranje italijanske podrške emigrantskoj vladi. Prvi izbori za ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS održani su 28. novembra 1920. godine. U Crnoj Gori – nemirnoj zbog ustanka protiv bezuslovnog ujedinjenja – izbore su obilježili brojni propusti i nisko učešće glasača. Nijedna politička stranka koja je bila za autonomni ili federativni status zemlje – a da i ne govorimo o onima koje su bile za nezavisnost ili povratak domaće dinastije – nije imala pravo učešća na izborima. I uprkos tome, činjenica da se održavaju izbori za ustavotvornu skupštinu poslužila je kao dobrodošao izgovor koji je više država iskoristilo da bi priznali status quo, čime je trebalo bilo definitivno zatvoreno crnogorsko pitanje. Francuska vlada je 20. decembra 1920. obznanila da s crnogorskom emigrantskom vladom prekida diplomatske odnose. Isti korak su 21. januara 1921. učinile Sjedinjene Američke Države, a 17. marta 1921. i Velika Britanija. Tako je u proljeće 1921. s crnogorskom emigrantskom vladom diplomatske odnose održavala još samo Italija.

Kralj Nikola je 1. marta 1921. preminuo u Antibu. Emigrantskim političkim strukturama njegova smrt je nanijela veći udarac od prekida diplomatskih odnosa s velesilama. Kralj Nikola je vladao dugih šest decenija i u očima svojih podanika i strane javnosti oličavao je svoju državu, njenu legitimnost i kontinuitet. Za mnoge Crnogorce, u sklopu patrijarhalnog viđenja vlasti, personifikovao je središnji, očinski lik. Brojni vojnici i oficiri – bez obzira na sve veće probleme – za njegovog života nikad ne bi pogazili vojnu zakletvu. Njegova smrt, kao i borbe oko vlasti između emigranstkih političara i predstavnika dinastije koje su uslijedile, oslabile su volju emigranata za nastavak borbe za nezavisnost. Odmah nakon smrti svog oca, prijestolonasljednik Danilo proglašen je za kralja Danila I. Dan nakon očeve sahrane u ruskoj pravoslavnoj crkvi u San Remu, kralj Danilo je abdicirao u korist svog sinovca Mihaila, sina pokojnog princa Mirka. Desetogodišnjeg kralja do njegovog punoljetstva trebala je kao regentka zastupati kraljica Milena, udovica kralja Nikole. Nakon neočekivane abdikacije kralja Danila, mnogi emigranti su stekli utisak da ga je na taj korak prinudio ambiciozni premijer Plamenac (Danilo je zaista abdicirao svojevoljno, ni sâm, naime, više nije vjerovao u obnovu nezavisnosti). Premijer Plamenac je pretendovao na mjesto političkog vođe crnogorske emigracije. Nakon kraljeve smrti naredio je da se izoluju pripadnici komande emigrantske vojske da bi spriječio njihovo miješanje tokom borbe za pozicije. Predstavnici vojske ogorčeni tim postupkom i glasinama o premijerovim ambicijama zahtijevali su od njega da podnese ostavku. Premijer je tražio podršku od italijanske vlade. Međutim, italijanski uredi su iskoristili priliku da razoružaju crnogorske jedinice. U maju 1921. godine obećali su finansijsku pomoć svim pripadnicima crnogorske vojske koji se odluče napustiti Italiju. U junu u Gaeti je ostalo još samo nešto više od 500 vojnika. Najlojalniji su izdržali do kraja ljeta 1922. godine, iako je još od marta 1921. bilo jasno da emigrantska vlada više ne može računati na svoje oružane jedinice.

Pokušaji premijera Plamenca da postane vođa emigracije su propali i 28. juna 1921. godine njegova vlada podnijela je ostavku. Kraljica Milena imenovala je novi kabinet na čelu s Milutinom Vučinićem. Italija je priznavala legitimitet Vučinićeve vlade, ali njena podrška je bila čisto formalna. U avgustu 1922. vlada je obznanila da više ne raspolaže finansijskim sredstvima i da ne može osigurati dalje funkcionisanje

emigrantskog aparata. Premijer je zvanično svim emigrantima preporučio da se vrate u Crnu Goru i nastave s borbom za njen suverenitet legalnim putem. Početkom septembra 1922. premijer Vučinić je iznenada preminuo. Prije nego što je imenovana nova vlada, za premijera se svojevoljno proglasio Jovan Plamenac koji je otpočeo kampanju protiv kraljice i nekih emigrantskih političara. Međutim, nije imao mnogo pristalica. Kraljica je imenovala sopstvenu vladu na čelu s generalom Antom Gvozdenovićem. U oktobru 1922. u Italiji na vlast dolazi fašistički vođa Benito Musolini. Nakon dolaska na vlast prvo je htio osigurati svoju unutrašnjopolitičku prevagu. Jadranskom pitanju pristupao je sa znatnom dozom pragmatizma i stoga nije namjeravao podržavati aktivnosti preostalih članova crnogorskog političkog aparata. Italijanski uredi su nakon smrti kraljice Milene u martu 1923. godine, u interesu očuvanja dobrih odnosa s Beogradom, ograničili aktivnosti crnogorskih emigranata na svojoj teritoriji. Mnogi od njih su otišli u SAD ili u druge zemlje. Međutim, crnogorska vlada je nakon kraljičine smrti i nepovoljnih međunarodnih, finansijskih i personalnih razloga prestala da postoji. Većina vodećih predstavnika emigrantskog kora se, nakon susretljive i s političkog aspekta dalekovidne amnestije koju je 1925. godine proglasio kralj Aleksandar, vratila u Kraljevinu SHS. Neki od njih (Jovan Plamenac, Pero Šoć, Niko Hajduković i drugi) nakon povratka su se priklonili vladajućem centralizmu, dok je manja grupa nastavila s političkom borbom za suverenitet. Posljednji premijer vlade u egzilu Anto Gvozdenović se u Crnu Goru vratio tek 1932. godine, a Krsto Popović, vođa Božićnog ustanka i komandant oružanih snaga u Gaeti, tek 1934. godine. Pripadnici najstarije i najduže vladajuće balkanske dinastije morali su se pomiriti s trajnim egzilom. Nasljednik prijestola Mihailo koji je kao maloljetan 1921. oficijelno proglašen za crnogorskog kralja, u skromnim uslovima odrastao je u Francuskoj. Vremenom je dobio jugoslovenski pasoš, postojanje Jugoslavije je u potpunosti prihvatao, ali na jugoslovensku teritoriju nije smio stupiti.

Polovinom 20-ih godina crnogorsko pitanje je definitivno prestalo postojati kao problem u međunarodnim odnosima i reducirano je na isključivo unutrašnjopolitički problem nove države. Duga i slavna epoha knjaza i kralja Nikole završila je nakon Prvog svjetskog rata gubitkom nezavisnosti, svih formi političke samostalnosti i svih državnih institucija koje su Crnogorci od kraja 18. vijeka uspjeli formirati.

PERIOD MEĐURATNE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE

INTEGRACIJA CRNE GORE NAKON UJEDINJENJA

Crna Gora je odlukom Podgoričke skupštine ušla u sastav Srbije, odnosno Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, kao jedinstvena cjelina u granicama iz 1913. godine s površinom od 14.443 km^2, na kojoj je živjelo oko 450 hiljada stanovnika. Najviši politički organ u zemlji u toku prelaznog perioda bio je Izvršni narodni odbor na čelu s Markom Dakovićem koji je bio formiran na zasijedanju Podgoričke skupštine krajem novembra 1918. godine. Na inicijativu beogradske vlade Podgorička skupština se sastala još dva puta. U januaru 1919. je iz svojih redova izabrala dvanaest poslanika u privremenu vladu narodne skupštine Kraljevine SHS. Skupština i Izvršni narodni odbor su 20. aprila 1919. svu vlast predali Povjereniku Kraljevske vlade za Crnu Goru Ivu Pavićeviću. Tim aktom je ujedinjenje Crne Gore i Kraljevine SHS s formalnog aspekta završeno. Nakon nastanka jugoslovenske države u okviru administrativne reorganizacije na cijeloj njenoj teritoriji dolazilo je do ukidanja starih istorijskih organizacionih jedinica i promjena njihovih granica i formiranja novih cjelina. Na prijedlog ministra unutrašnjih poslova Kraljevine SHS Svetozara Pribićevića i odlukom vlade premijera Stojana Protića 8. maja 1919. podijeljen je i prostor „bivše Crne Gore". Do ujedinjenja zakonodavstva na cijelom prostoru jugoslovenske države, na teritoriji koja je do Balkanskih ratova bila crnogorska, trebali su da važe njeni zakoni. U bivšim turskim oblastima koje su pripojene nakon Balkanskih ratova zavedeni su srpski zakoni koji su važili i u srpskom dijelu Sandžaka, Kosovu i Makedoniji. Usklađivanje zakonodavstva trajalo je cijelu deceniju.

Nakon nastanka Kraljevine SHS pojavilo se više alternativa njenog unutrašnjopolitičkog uređenja i administrativne podjele. Na Vidovdan, 28. juna 1921. godine, nakon dugih debata, prihvaćen je centralistički ustav (tzv. Vidovdanski ustav). Bio je inspirisan francuskim centralizmom i predstavljao je pobjedu unitarističkih tendencija i produžetak

predratnog srpskog modela. Zakonom od 26. aprila 1922. Kraljevina SHS je podijeljena na 33 oblasti, u potpunosti podređene centru. Veći dio nekadašnje crnogorske kraljevine postao je dio Zetske oblasti, s centrom na Cetinju. Njoj su pripadali nekadašnje istorijsko jezgro crnogorske države s Primorjem, kolašinska, beranska i metohijska oblast u unutrašnjosti te Boka Kotorska. Bjelopoljski i pljevaljski kraj ušli su u sastav Užičke oblasti sa sjedištem u Užicu, čija teritorija se prostirala na tromeđi Srbije, Bosne i Crne Gore. Kolektivni organi Zetske oblasti – skupština i odbor, zbog nestabilne situacije i nedostatka političke volje formirani su tek 1927. godine. U težnji da se produbi integracija potiskivane su uspomene na nekadašnju samostalnost, uključujući i državne simbole i izraze Crna Gora, Crnogorac i crnogorski, koji su u oficijelnom diskursu zamijenjivani drugim terminima („Zeta", „srpsko Primorje", „naš jug" i sl.). U političkom životu između dva svjetska rata Crna Gora je poistovjećivana prije svega s istoimenim izbornim okrugom, koji je odgovarao teritoriji prije Balkanskih ratova. U njoj je 1921. godine živjelo oko 200 hiljada ljudi.

PRIVREDNI I SOCIJALNI PROBLEMI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Stanovništvo koje je živjelo na teritoriji današnje Crne Gore predstavljalo je otprilike 2,5% od ukupnog broja stanovnika jugoslovenske države. U periodu između dva svjetska rata došlo je do populacijskog rasta koji je prevazilazio jugoslovenski prosjek, što je otežavalo problem prehrane i zapošljavanja. Cijela Kraljevina SHS bila je agrarnog karaktera. Crna Gora je bila nerazvijena zemljoradnička i stočarska oblast, s pretežno sitnim imanjima do dva hektara. Zemljoradnici su činili tri četvrtine stanovništva. Na sto hektara obradive površine u Kraljevini SHS živjelo je prosječno 114 ljudi, dok je u Crnoj Gori živjelo 236 osoba. Najgora situacija vladala je u Dalmaciji i Hercegovini. Uzgajanje stoke desetkovao je Prvi svjetski rat. Predratno stanje stočnog fonda nije obnovljeno ni do kraja 30-ih godina. U okviru jugoslovenske države bile su velike razlike u cijenama poljoprivrednih proizvoda. Crna Gora je – zbog neplodnog terena i loših saobraćajnih veza – spadala u one oblasti u kojima su cijene pšenice, zobi, kukuruza i drugih ključnih poljoprivrednih proizvoda bile višestruko više nego u plodnim i tehnološki razvijenim

oblastima Hrvatske i Vojvodine. U prvim poratnim godinama vladala je velika glad. Znatan dio stanovništva još dugo je nakon rata bio praktično bez ikakvih finansijskih sredstava. To je dovelo do masovnog zaduživanja seljaka kod banki i lokalnih lihvara. Tridesetih godina bila je zadužena gotovo polovina stanovništva. Država je pokušavala da uvede moratorijum na plaćanje dugova i njihovo opraštanje, ali istovremeno je dolazilo i do konfiskacija imovine. To je izazivalo proleterizaciju sela, seobe u gradove ili u druge jugoslovenske krajeve, traženje novih izvora za prehranjivanje, i naravno, političke nemire.

Saobraćajna infrastruktura je za vrijeme Prvog svjetskog rata bila oštećena. Dio starih puteva i neki od trgovačkih centara izgubili su svoj nekadašnji značaj (Bar, Kotor, Skadar). Za Crnu Goru se govorilo da je „slijepo crijevo Jugoslavije", „jugoslovenski Sibir" ili „Tasmanija". Saobraćajna mreža se razvijala nesistematski i sporo. Napredak je simbolisao prije svega impozantni most iznad kanjona rijeke Tare (najveći kanjon u Evropi, drugi na svijetu) izgrađen 1935. koji je do danas najviši saobraćajni most na Balkanskom poluostrvu. Od izgradnje željeznice, koja bi Crnu Goru povezala s Beogradom, se zbog zahtijevnosti i velikih troškova odustalo. Bila je izgrađena samo uskotračna pruga između Nikšića i Bileće. I dalje se saobraćalo na dvije trase iz vremena samostalnosti: Bar – Virpazar i trasa Podgorica – Plavnica pripremljena u vrijeme austrougarske okupacije, a puštena je u saobraćaj 1927. Pomorski saobraćaj i brodski prijevoz po Skadarskom jezeru, koje je rijeka Bojana povezivala i s Jadranskim morem, bio je rentabilniji od kopnenog saobraćaja. Redovna avionska veza između Beograda i Podgorice uvedena je 1930. godine. Zbog loše saobraćajne infrastrukture i relativne udaljenosti od srednje i zapadne Evrope turizam se nije razvijao kao u sjevernijim oblastima jadranske obale. Među pionirima u propagiranju i razvijanju turizma na današnjoj crnogorskoj obali isticali su se Česi.

Industrija je bila ograničena na manja preduzeća, orijentisana pretežno na obradu drveta i proizvodnju životnih namirnica. Najznačajniju državnu investiciju između dva svjetska rata predstavljalo je osnivanje ulcinjske solane 1934. godine. Oko 50% industrijskih kapaciteta i 30% radnika, u ovom periodu, bilo je u Boki Kotorskoj, tj. u oblasti koja je prije nastanka jugoslovenske države pripadala Habsburškome Carstvu i koja je imala dobre pomorske veze. Integracija crnogorskog prostora u veću državnu cjelinu povećala je broj potencijalnih kupaca, ali je isto-

vremeno dovela i do rasta konkurencije. To je naročito imalo negativan uticaj na zanatsku proizvodnju koja nije mogla konkurisati jeftinijoj industrijskoj proizvodnji iz drugih oblasti. Tokom 20-ih i 30-ih godina bruto prihod iznosio je nešto više od 30% jugoslovenskog prosjeka, a proizvodna moć najrazvijenije Slovenije bila je dvadeset i dva puta veća.

Pitanje ratnih reparacija izazvalo je dosta strasti. Protivnici bezuslovnog ujedinjenja i drugi predstavnici opozicije isticali su da je zemlja, da je sačuvala nezavisnost, imala šansu da dobije reparaciju za nanesene ratne štete. Jugoslovenska delegacija na Pariskoj mirovnoj konferenciji tražila je reparaciju u visini 723.000 franaka. Do te cifre se došlo računanjem šteta na teritorijama Srbije, Crne Gore i Makedonije. Prema nekim procjenama ukupni obim državnih investicija u Crnoj Gori u cijelom periodu između dva svjetska rata bio je niži od reparacija na koje je zemlja imala pravo. Novi režim je takođe morao riješiti pitanje kako da se postavi prema pripadnicima crnogorskog državnog aparata, prije svega vojske. Jugoslovenska administracija se oslanjala na lojalne kadrove kojima su bile bliske unionističke ideje, centralizam i unitarizam. Protivnici bezuslovnog ujedinjenja bili su izloženi represijama i nijesu imali šanse da dobiju zapošljenje u državnoj upravi. Zapošljeni u državnoj upravi su od 1919. morali polagati zakletvu dinastiji Karađorđević što je bio problem i za unitariste republikanske orijentacije. Po zakonu, svi pripadnici crnogorske vojske trebali su automatski biti primljeni u vojsku Kraljevine SHS. U stvarnosti, rješavao se slučaj po slučaj, a mnogi oficiri koji se nijesu slagali s bezuslovnim ujedinjenjem nijesu bili primljeni. Većina crnogorskih oficira je ubrzo nakon primanja u armiju Kraljevine SHS bila penzionisana. Od polovine 20-ih pravo na penziju dobijaju i protivnici bezuslovnog ujedinjenja uključujući i članove emigrantske vlade, vojske iz Gaete i komita. Taj pragmatičniji stav imao je pozitivan uticaj na političku i bezbjednosnu konsolidaciju na crnogorskom prostoru. Uprkos tome, u cijelom periodu između dva svjetska rata ispoljavano je opšte nezadovoljstvo zbog nepriznavanja crnogorskih zasluga za oslobođenje i ujedinjenje. Crnogorski oficiri i vojnici bili su ogorčeni zbog toga što su u vojsci Kraljevine SHS imali drugorazredni status, sličan onome koji su imali oficiri bivše austrougarske armije koji su bili ratni neprijatelji Srbije i Crne Gore.

Najznačajnija državna inicijativa koja je trebala riješiti hronične privredne i socijalne probleme u Crnoj Gori bila je unutrašnja kolonizacija. Oficijelno, odluka je donesena 24. septembra 1924. objavljivanjem proglasa o naseljavanju južnih oblasti Kraljevine SHS, naročito Kosova, Metohije i Makedonije, gdje su značajan dio stanovništva činili Albanci, Turci i druge grupe stanovništva islamske vjeroispovijesti. Crnogorci su se najviše selili u Metohiju i na Kosovo. Bili su smatrani za „zdrav i vitalan nacionalni element" koji zahvaljujući svojoj borbenosti i izdržljivosti može doprinijeti slovenizaciji sporne oblasti. Trideset hiljada iseljenika, pretežno iz Crne Gore, u periodu od 1931. do 1939. dobilo je ukupno 118.725 hektara zemlje. Međutim, ni u doba relativne konsolidacije međuetnički odnosi u novoj sredini nijesu bili baš idilični. Rješavanje crnogorskih ekonomskih problema i etničke situacije na Kosovu i Metohiji pomoću državom organizovane kolonizacije postala je tema diskusija ne samo u Crnoj Gori već i na jugoslovenskom nivou. Pristalice kolonizacije su tvrdile da Crna Gora spada u „pasivne krajeve" u kojim je, s obzirom na prirodne uslove, neodrživ priraštaj stanovništva. Za odbranu te politike korišćeni su i istorijski argumenti. Crna Gora je navodno, nakon oslobođenja južnoslovenskih zemalja od turskog jarma, ispunila svoju „istorijsku misiju". Tokom osmanske vladavine služila je kao utočište i „vojni logor" borbenijih i nacionalno svjesnih elemenata koji se sad mogu slobodno nastanjivati i u plodnim ravnicama. Protivnici kolonizacije prigovarali su da to nije trajno već privremeno rješenje koje prikriva nesposobnost vlade da pokrene privredni razvoj. Crna Gora, po njihovom mišljenju, nije bila beznadežni „pasivni kraj", već svjesno zapostavljana oblast u koju nijesu slane praktično nikakve investicije. Beograd je latentno političko, privredno i socijalno nezadovoljstvo Crnogoraca pokušavao riješiti njihovim raseljavanjem.

O „životnim pitanjima Crne Gore" živo se diskutovalo u cijelom periodu između dva svjetska rata, ali malo koje od njih je bilo riješeno. Ta činjenica je kod značajnog dijela crnogorskog društva podrivala vjeru u unitarnu i centralističku državu, u njen politički sistem, u vladajuću klasu i u kapitalističko privredno uređenje. Osjećaji utemeljeni na iznevjerenim očekivanjima iz vremena ujedinjenja i na iskustvima iz svakodnevnog života izazivali su političku nestabilnost, motivisali radikalne političke stavove i redefinisanja kolektivnog identiteta.

OSNIVANJE POLITIČKIH STRANAKA

Najizrazitija politička grupa nakon ujedinjenja postali su unionisti koji su svoje članove regrutovali iz redova predratne omladine. Oni su bili najoštriji kritičari režima kralja Nikole. Još prije ujedinjenja mnogi od njih su živjeli dugotrajno u Srbiji (Jovan Đonović, Spasoje Piletić, Todor Božović i dr.). Njihov idejni vođa bio je predsjednik Izvršnog narodnog odbora Marko Daković. Nakon ujedinjenja nekadašnji „omladinci" se počinju nazivati „Mlada Crna Gora" ili „mladocrnogorci". Bili su pobornici ideologije integralnog jugoslovenstva sa srpskim nacionalnim predznakom. Na inicijativu vlade Podgorička skupština je 27. januara 1919. izabrala 12 delegata koji su trebali predstavljati Crnu Goru u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu. Iz drugih jugoslovenskih djelova bili su izabrani predstavnici različitih političkih stranaka, dok je Podgorička skupština, s obzirom na nepostojanje stranaka, delegirala idejno homogenu grupu unionista. Nekoliko crnogorskih predstavnika dobilo je ministarske funkcije u prvim jugoslovenskim vladama. U novoj državi se od 1918. do 1941. izmijenjalo 39 vlada s ukupnim brojem od 819 ministara. Iz Crne Gore ih je bilo samo pet. Četvorica su bili na vlasti neposredno nakon ujedinjenja i na svom položaju su bili kratko. Iako je zastupljenost mladocrnogoraca u parlamentu i vladi od 1919. do 1920. bila relativno skromna, bila je to, paradoksalno, najveća zastupljenost crnogorskih predstavnika u državnoj politici između dva svjetska rata.

Predstavnici srpskih političkih elita na čelu s premijerom Pašićem i prijestolonasljednikom Aleksandrom bili su rezervisani prema mladocrnogorcima, uprkos njihovim zaslugama za ujedinjenje. Na to su uticale i njihove predratne veze sa srpskom nacionalističkom organizacijom Ujedinjenje ili smrt (tzv. Crna ruka) koja je koristila terorističke metode u političkoj borbi. Za vrijeme Prvog svjetskog rata prijestolonasljednik je suzbio uticaj te organizacije, a nekoliko njenih vođa, na čelu s pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, je još 1917. pogubljeno. Daković, Đonović i Božović koji su pušteni iz austrougarskih logora za internirce, bili su u jesen 1918. po naređenju Pašićeve vlade zadržani na bosanskoj teritoriji čime je onemogućeno njihovo učešće na izborima za Podgoričku skupštinu, održanu u režiji Pašićevih povjerenika Svetozara Tomića i

Janka Spasojevića. Pašić je računao s učešćem svojih ljudi u upravi zemlje i nakon ujedinjenja, ali nakon povrataka u Crnu Goru Dakovićeva grupa ih je vrlo brzo istisnula iz političkog života. Međutim, nije uspjela održati svoju ideološku i personalnu slogu – nekadašnji „omladinci" su postepeno stupali u državne, obično centralističke političke stranke. Razočarani Daković se u jesen 1920. povukao iz političkog života.

Nakon što su mladocrnogorci krajem 1918. istisnuli malobrojnu grupu Pašićevih agenata, dolazi do raspada i mladocrnogorskog pokreta, da bi tokom 1920. počela treća faza političke integracije crnogorskog prostora. Na teritoriji koja tokom prvih godina poslije ujedinjenja nije bila još stranački izdiferencirana, postajale su sve aktivnije državne, prije svega srpske političke stranke. Njihovi predstavnici su pretpostavljali da će Crna Gora u okviru jugoslovenske države postati sastavni dio šireg srpskog političkog prostora. U crnogorskoj sredini najprije je osnovan ogranak Narodne radikalne partije. Nastala je u drugoj polovini 19. vijeka kao prva moderna politička stranka u Srbiji. U 20. vijeku oličavao ju je, sve do svoje smrti 1926. godine, višestruki premijer i jedan od osnivača jugoslovenske države Nikola Pašić. Nakon nastanka Kraljevine SHS to je bila idejno konzervativna, ali u praktičnoj politici fleksibilna partija koja je zbog ostanka na vlasti bila spremna da se ujedini i sa svojim zakletim neprijateljem – demokratima ili s Hrvatskom seljačkom strankom. Narodna radikalna partija je još od početka 20. vijeka u Crnoj Gori imala svoje pristalice, čiji politički program je bio inspirisan predratnim klubašima. Za vrijeme Prvog svjetskog rata i neposredno nakon njega pod Pašićevom kontrolom je bio veći dio crnogorskih unionista, prije svega emigrantski Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje i grupa organizatora Podgoričke skupštine. Kad se crnogorski ogranak Narodne radikalne partije počeo 1920. godine konstituisati, oslanjao se na nove kadrove. U prvoj polovini 20-ih glavni predstavnik radikala u Crnoj Gori bio je Tomo P. Oraovac, pripadnik nekadašnje opozicije režimu kralja Nikole, koji u doba ujedinjenja nije bio među eksponiranim unionistima. Radikali su u prvom periodu nastupali populistički, podržavali su pripajanje skadarske oblasti Kraljevini SHS i pokušavali da dobiju političke bodove kritikom mladocrnogoraca koje su optuživali zbog neprimjerenog terora protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja i zbog nesposobnosti da riješe ekonomske probleme. Nastupali su kao

predstavnici iskusne partije čija pobjeda bi dovela do pomirenja bjelaša i zelenaša, i do ekonomskog blagostanja.

Demokratska stranka osnovana 1919. smatrala je Srbe, Hrvate i Slovence za jedan „troimeni" narod. Po pitanju državnog uređenja demokrate su bile za unitarističku koncepciju, za izrazito centralizovanu državu u čijem interesu bi bilo eliminisanje svih dotadašnjih istorijskih, nacionalnih, regionalnih i drugih razlika. Crnogorsku državnopravnu tradiciju, svijest o njenoj samosvojnosti i druge specifičnosti smatrali su za anahronizme, koji se u interesu formiranja moderne ujedinjene države trebaju odstraniti. Predsjednik Demokratske stranke bio je Ljuba Davidović koji je početkom 20-ih godina obavljao funkciju premijera. Demokrate su tokom 20-ih godina vladali sami ili zajedno sa svojim zakletim neprijateljima iz Narodne radikalne partije. Vodeći predstavnici crnogorskih demokrata regrutovani su iz najužeg jezgra nekadašnjih unionista (između ostalih Andrija Radović i Todor Božović). Među njihove simpatizere spadali su prije svih pripadnici srednjeg sloja i inteligencije.

U Crnoj Gori se 1920. počeo formirati i ogranak Jugoslovenske republikanske stranke koja je bila osnovana u januaru te godine. Oko nje je bila okupljena liberalna građanska opozicija koja se zalagala za decentralizaciju i federalno uređenje. Već tokom 1921. gotovo u potpunosti su se odrekli svog republikanskog programa, ali i dalje su ostali u opoziciji i za decentralizaciju. Jedan od njenih osnivača, prvi zamjenik predsjednika stranke i njen najistaknutiji predstavnik bio je Jovan Đonović, predratni član radikalne crnogorske omladine i protivnik režima kralja Nikole, nakon rata protivnik Karađorđevića i monarhističkog uređenja. Zahvaljujući njegovim govorima u parlamentu jugoslovenska javnost je prvi put imala priliku da čuje alarmantne informacije o oružanom sukobu, političkim represalijama i privrednom rasulu u Crnoj Gori koje su vladajući krugovi pokušavali utajiti i bagatelisati. Republikanci, čija je popularnost u Crnoj Gori znatno prevazilazila jugoslovenski prosjek, u parlamentu su bili zastupljeni samo od 1920. do 1923. godine. Na crnogorskoj političkoj sceni od početka 20-ih godina bio je aktivan i Savez zemljoradnika, osnovan 1920. pod vođstvom srpskog političara Jovana Jovanovića-Pižona. U ideologiji Saveza zemljoradnika glavnu ulogu predstavljala je činjenica da su većinu jugoslovenskog društva činili zemljoradnici čije interese su branili od „gradske buržoazije" koju su po

njihovom mišljenju oličavali radikali i demokrate. Savez zemljoradnika je glavno uporište imao u Nikšiću i okolini.

Jedina čisto domaća stranka – koja nije bila samo regionalni ogranak neke državne stranke – bili su su federalisti udruženi u Crnogorskoj stranci, nekad i C(F)S – Crnogorskoj (federalističkoj) stranci. Federalizam je bio ključni znak njihovog programa, ali zbog mogućih političkih represalija atribut „federalistički" je iz oficijalnog naziva radije izostavljen. Ova politička grupacija koja je zahtijevala ravnopravan položaj Crne Gore, prihvatanje njene privredne, državnopravne i kulturne samosvojnosti, decentralizaciju i federalizaciju jugoslovenske države, počela se formirati još 1919. Međutim, nijedna stranka koja je dovodila u pitanje legitimnost Podgoričke skupštine nije mogla učestvovati na izborima 1920. godine. Tako su federalisti prvi put učestvovali na parlamentarnim izborima 1923. godine. U rukovodstvu stranke bili su bivši ministri i oficiri (Risto Popović, Marko Đukanović, Petar Lompar, Savo Vuletić, general Radomir Vešović) i razočarani unionisti koji su se ideji crnogorske političke autonomije priklonili tek nakon ujedinjenja (predsjednik stranke Mihailo Ivanović, Sekula Drljević). Federalisti su u periodu od 1919. do 1923. bili proganjani od strane režima. Najčešći i najpoznatiji cilj političkih represija bio je general Vešović, bivši ministar vojni, junak iz Balkanskih ratova i vodeći predstavnik komitskog pokreta protiv austrougarske okupacije. Prvobitno nije bio protiv ujedinjenja, ali na kraju Prvog svjetskog rata priklonio se ideji ravnopravnosti i političke autonomije Crne Gore u okviru jugoslovenske države. General Vešović je 1919. bio primljen u jugoslovensku vojsku i imenovan za komandanta divizije u Skoplju, ali je u septembru iste godine bez ikakvog objašnjenja uhapšen. Proveo je 15 mjeseci u istražnom zatvoru. Na beogradskom sudu u februaru 1921. je na osnovu falsifikovanog pisma optužen za veleizdaju. To pismo je trebalo dokazati da je u saradnji s Italijom radio na proglašenju nezavisne crnogorske kraljevine. Sud koji ga je trebao diskreditovati, zbog nedostatka dokaza ga je morao osloboditi. General i njegov advokat Sekula Drljević su ovaj neuspješini sudski proces uspjeli iskoristiti da javno osude teror koji je nakon ujedinjenja vladao u Crnoj Gori. Uprkos tome što se nijesu slagali s načinom kako je obavljeno ujedinjenje, federalisti su priznavali postojanje jugoslovenske države i distancirali su se od oružanog otpora protiv bezuslovnog ujedinjenja.

Svoje zahtjeve nastojali su ostvariti isključivo legalnim putem. Zalagali su se za federalizaciju Kraljevine SHS, čije konstitutivne jedinice su trebale biti tradicionalne istorijske cjeline, uključujući i Crnu Goru. Tokom 20-ih godina federalisti su Crnogorce smatrali etničkim Srbima, ali su striktno razlikovali Srbe u širem smislu riječi (Srbi) i Srbe prijeratne srpske kraljevine (Srbijanci). Buržoazija iz srpske kraljevine – po njihovom mišljenju – uzurpirala je vlast u novoj državi i uredila je tako da bi u njoj mogla politički i ekonomski dominirati. Crnogorci su, po federalistima, predstavljali samostalni politički narod sa sopstvenom državnopravnom tradicijom. C(F)S je najveći uticaj imala na prostoru koji je predstavljao istorijsko jezgro crnogorske države prije Berlinskog kongresa.

U periodu između dva svjetska rata Crna Gora je u okviru cijele jugoslovenske države postale jedno od glavnih uporišta komunističke partije. Socijalistički pokret je u njoj imao skromnu tradiciju. U crnogorskoj monarhiji praktično nije postojala domaća radnička klasa. Radnici su dolazili uglavnom iz drugih oblasti, prije svega iz Srbije i Hercegovine. Crnogorci su na manualne poslove gledali s nipodštavanjem, a takve poslove su pretežno radili samo oni iz prekookeanske emigracije koji su bili dovoljno daleko od podsmijeha svojih saplemenika. Iako na crnogorskoj teritoriji društvena stratifikacija nije bila jako izražena, bile su jake ideje ravnopravnosti i pravednosti. Domaća komunistička organizacija počela se formirati kao ogranak centralizovane državne partije osnovane u aprilu 1919. godine koja je od juna iste godine nazvana Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Slično kao i druge komunističke partije ideološki je bila podređena instrukcijama iz Moskve. Ispočetka se zalagala za promjenu Jugoslavije u sovjetsku republiku. Pozitivan odjek u javnosti ostavljali su njihovo zalaganje za socijalnu ravnopravnost, njihova lična hrabrost i rusofilstvo. Činjenica da je Crna Gora bila istorijski vezana sa starom carskom Rusijom koju je komunistička revolucija srušila, nije imala veliki uticaj na razmišljanje običnih Crnogoraca. Njihov stav sažeto opisuje izreka „ono što je dobro za Ruse, dobro je i za nas". U početku se ogranak KPJ u Crnoj Gori razvijao kao dio partijske organizacije Bosne i Hercegovine. Nakon Vukovarskog kongresa KPJ, održanog 1920. godine, formirana je samostalna oblasna organizacija za Crnu Goru. Glavni predstavnici crnogorskog komunističkog pokreta u cijelom periodu između dva svjetska rata bili su prije svega intelektualci,

studenti i srednjoškolci. Ispočetka komunisti su se profilisali kao unitaristi. Lider crnogorskih komunista Jovan Tomašević bezuslovno ujedinjenje smatrao je za dio istorijskog obračuna sa starim poretkom i tokom ustanka lično je učestvovao u borbama protiv zelenaša. Prvi crnogorski komunisti su jugoslovensku državu zamišljali kao socijalističku i njeno centralističko uređenje ispočetka nijesu dovodili u pitanje. Zbog toga ni represije režima protiv članova KPJ u Crnoj Gori ispočetka nijesu bile tako tvrde kao protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja i federalista.

POLITIČKI ŽIVOT TOKOM 20-IH GODINA 20. VIJEKA

Od 1912. do 1918. godine zemlja je, izuzev svega nekoliko mjeseci, stalno bila u ratu. Državne institucije su se nakon austrougarske okupacije ugasile, privreda je propadala, a većina stanovništva u borbi za preživljavanje bila je prepuštena sama sebi. Nakon bezuslovnog ujedinjenja odgovornost za sudbinu Crne Gore preuzele su centralne institucije sa sjedištem u Beogradu. Pristalice ujedinjenja sa Srbijom nastanak nove države su povezivali s idejom političke liberalizacije i demokratizacije. S pozicije nekadašnjih klubaša i drugih unionista glavnu smetnju demokratizaciji predstavljao je kralj Nikola kojeg su njegovi protivnici optuživali zbog apsolutizma i ugnjetavanja slobode. Kralj Nikola je stvarno bio vladar autokratskog tipa kojeg su samo okolnosti prinudile konstitucionim ustupcima i podjeli vlasti. Međutim, njegovi protivnici su uveličavali „strahote“ njegovog režima. U okviru svog vremena i balkanskog regiona posljednji crnogorski monarh se nije mnogo razlikovao od vladara susjednih zemalja. Uprkos tome, Srbija je prije rata izgledala kao znatno razvijenija i liberalnija zemlja. Na to je uticala drugačija, za razliku od Crne Gore kompleksnija, podjela političke vlasti. Srpski vladar Petar I došao je na prijesto voljom pučista koji su 1903. poubijali predstavnike konkurentske dinastije Obrenović. Zbog toga na političkoj sceni nikad nije imao tako dominantan položaj kao što ga je imao crnogorski vladar, pa je od početka bio stvarno konstitucioni vladar. Međutim, konstelacija vlasti na srpskoj političkoj sceni tokom Prvog svjetskog rata i nakon njegovog završetka se promijenila. Neposredno prije Sarajevskog atentata, kralj Petar je upravljanje zemljom prepustio svom sinu, prijestolonasljedniku Aleksandru koji je nakon toga vladao kao princ-regent, dakle

faktički kao vladar. Prijestolonasljednik Aleksandar je svojim obrazovanjem i načinom razmišljanja bio vojnik. Liberalno-politički stil njegovog oca mu nije bio blizak. Za vrijeme Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata uspio je učvrstiti svoj položaj i vlast. Nakon okupacije Srbije, kad su se njene političke institucije preselile na ostrvo Krf, iskoristio je situaciju i likvidirao je svoje potencijalne protivnike na čelu s pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem Apisom koji je u montiranom procesu osuđen i pogubljen 1917. godine. Pobjeda u Prvom svjetskom ratu i ujedinjenje još više su pojačale prijestolonasljednikovu dominantnu poziciju. Kao jugoslovenski kralj, što je postao nakon očeve smrti 1921. godine, konstantno je uticao na zbivanja iza kulisa u parlamentu i izazivao političke krize koje je koristio za ostvarivanje sopstvenih ciljeva. Zbog toga, kao i iz drugih razloga, ujedinjenje nije automatski značilo i demokratizaciju društva. S prvobitnim unionističkim idealima nova država je imala malo toga zajedničkog, ali debate i pokušaji njenog pravednijeg uređenja za vrijeme cijelog njenog postojanja nijesu prestali.

Crna Gora u granicama prije Balkanskih ratova predstavljala je samostalni izborni okrug. Beranska, pljevaljska i bjelopoljska opština priključene su okrugu koji je obuhvatao i susjedni, srpski dio Sandžaka. Boka Kotorska je bila u sastavu dalmatinskog izbornog okruga. Na politička dešavanja i izbore u predratnom režimu knjaza i kralja Nikole vršeni su nedemokratski pritisci, ali ni u jugoslovenskoj državi u periodu između dva svjetska rata situacija se nije mnogo poboljšala. Ipak, politički život je bio mnogo kompleksniji. Za naklonost glasača borilo se više raznolikih stranaka, na crnogorskom prostoru uticaj su imala događanja od državnog značaja i iz drugih jugoslovenskih oblasti, naročito Srbije i Hrvatske. Izbor za Ustavotvornu skupštinu od 28. novembra 1920. predstavljao je prve parlamentarne izbore u novoj državi. Pitanje međunarodnog položaja Crne Gore još uvijek nije bilo zaključeno. Francuskoj, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama izbori su pružili izgovor za prekidanje diplomatskih odnosa s emigrantskom vladom.

Protivnicima bezuslovnog ujedinjenja i pristalicama nezavisnosti nije bilo dozvoljeno da izađu na izbore. U crnogorskom izbornom okrugu kandidovalo se sedam stranaka. Komunisti su se zalagali za formiranje balkansko-podunavske socijalističke federacije i njeno ujedinjenje s „bratskom ruskom republikom radnika i zemljoradnika“. Radikali su

obećavali prisajedinjenje Skadra Kraljevini SHS, izgradnju željeznice do Beograda, kredite zemljoradnicima i povećanje penzija. Odgovornost za probleme koji su se pojavili nakon ujedinjenja svaljivali su na demokrate i mladocrnogorce. Demokrati su se distancirali od radikala, kao i od republikanaca i komunista. Glavna tačka njihovog ekonomskog programa bilo je isušivanje, odnosno regulacije nivoa Skadarskog jezera u svrhu dobijanja novih obradivih površina. Andrija Radović koji je uzalud nastojao da se probije na vodeće mjesto na demokratskoj kandidatskoj listi, sa svojim pristalicama je na izbore izašao samostalno. Na prvim izborima u Crnoj Gori pobijedili su komunisti koji su dobili 38% glasova i četiri parlamentarna mandata. Druga je bila Jugoslovenska republikanska stranka sa 16% glasova i dva poslanika. Za Demokrate je glasalo 14,2% glasača, a za samostalnu stranku Andrije Radovića 5,2%. Uprkos velikim očekivanjima Radikali su dobili samo 13,4% glasova. Mladocrnogorci, pod rukovodstvom Spasoja Piletića, dobili su 8,4% glasova i jedan poslanički mandat. Savez zemljoradnika, na čelu sa Novicom Šaulićem, završio je sa 4,7 glasova kao posljednji. Iako dio glasača nije izašao na izbore, a federalistima je učešće bilo onemogućeno, više od polovine glasova, uprkos pritisku režima, dobili su komunisti i republikanci koji su bili protiv monarhističkog uređenja s dinastijom Karađorđevića. Takav izborni rezultat isticao se i u državnom kontekstu u cjelini. Komunisti su u Crnoj Gori dobili tri puta veći broj glasova od jugoslovenskog prosjeka. A republikanci dva od ukupno tri mandata u okviru cijele Kraljevine SHS. Nema sumnje da su dio glasova koji su dobili komunisti bili dati iz protesta. Iako se KPJ profilisala kao unitaristička, u Crnoj Gori su je prije svega vidjeli kao antirežimsku partiju koja je bila na strani ugnjetavanih slojeva. Međutim, komunisti nijesu stigli da svoj izborni trijumf iskoriste. U jesen 1920. donesen je dekret, tzv. Obznana, kojim je vlada Kraljevine SHS zabranila rad Komunističke partije Jugoslavije do donošenja prvog jugoslovenskog ustava. U toku naredne godine pojačane su represije protiv komunista, u avgustu 1921. Komunistička partija je definitivno zabranjena, nakon čega prelazi u ilegalu.

Parlamentarni izbori od 18. marta 1923. održani su poslije donošenja Vidovdanskog ustava na osnovu većinskog izbornog zakona. U okviru novog uređenja Crnoj Gori je pripadalo samo sedam od ukupno 312 poslaničkih mjesta. Na izborima su prvi put mogli učestvovati i fede-

ralisti. Komunisti su pokušali zaobići zabranu rada osnivanjem nove Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ). Na čelu liste NRPJ bio je Jovan Tomašević. Na izborima u Crnoj Gori pobijedili su radikali koji su dobili 25% glasova i tri poslanička mjesta. Drugi su bili federalisti sa 24,3% glasova i dva poslanička mjesta, dok su na trećem mjestu završili demokrati sa 21,4% glasova i dva poslanička mjesta. Zbog novog izbornog sistema ostale stranke nijesu dobile nijedan mandat, iako su republikanci dobili skoro 7%, a kamuflirani komunisti 5,5% glasova.

Crnogorski radikali su se, pokušavajući da dobiju glasove slojeva koji su nezadovoljni perifernim položajem u ujedinjenoj državi, predstavljali kao branioci crnogorskih ekonomskih interesa i njihovih istorijskih zasluga koje nijesu bile priznavane i cijenjene u punoj mjeri, iako su istovremeno isticali i etničko srpstvo Crnogoraca. Po naređenju Pašića 1924. godine rukovodstvo crnogorskog ogranka radikala zamijenjeno je kadrovima dovedenim iz centra. Za novog izbornog lidera je postavljen Milan Stojadinović, ministar finansija u nekoliko jugoslovenskih vlada. Stojadinović je rođen u Čačku, u Crnoj Gori nikad nije bio, ali Pašić je u njega imao veliko povjerenje. Uspio je dobiti podršku predstavnika tri glavne vjere: cetinjskog pravoslavnog mitropolita Gavrila Dožića, barskog katoličkog nadbiskupa Nikole Dobrečića i podgoričkog muftije Murata Vodopića (Dožić i Vodopić su čak stupili u stranku). Ilegalnoj Komunističkoj partiji polovinom 20-ih godina počinje da opada uticaj, a 1924. preminuo im je i predsjednik partije Jovan Tomašević. Iste godine zabranjen je i rad NRPJ, pod čijim imenom su komunisti još neko vrijeme uspijevali učestvovati u političkom životu. Godine 1923. osnovan je Zemaljski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru i Boku Kotorsku (teritorija Boka Kotorske prvobitno je spadala u kompetencije dalmatinskih komunista). Polovinom 20-ih godina komunisti su promijenili svoj stav po pitanju državnopravnog položaja Crne Gore. Partija se udaljila od svog dotad unitarističkog stava. Promjena kursa odobrena 1925. na oblasnoj partijskoj konferenciji potvrđena je u maju 1926. na III kongresu KPJ održanom u Beču. KPJ se u skladu s novim kursom Kominterne počela zalagati za pravo Crnogoraca na samoopredjeljenje, razbijanje Kraljevine SHS i nastanak „nezavisne sovjetske republike Crne Gore u okviru balkanske federacije". Polovinom 20-ih godina broj članova u KPJ nije bio visok. U Crnoj Gori ih je 1925. godine bilo stotinjak.

Nakon pada vlade premijera Davidovića, 8. februara 1925. održani su novi parlamentarni izbori. U Crnoj Gori pobijedili su federalisti sa 25,7% glasova i tri poslanička mandata. Davidovićeve demokrate dobile su 22,3% i dva mandata, radikali 21,9% i dva poslanička mjesta. Ostale stranke zbog većinskog sistema nijesu dobile nijedno poslaničko mjesto. Po ovim rezultatima crnogorski glasači su polovinom 20-ih bili podijeljeni na približno četiri jednaka dijela: pristalice federalista, radikala, demokrata i manjih ljevičarskih stranaka (zemljoradničke stranke, republikanaca, komunista). U predizbornoj agitaciji na crnogorskoj teritoriji, u poređenju s prethodnim izborima, intenzivnije su učestvovali političari iz centra (radikal Milan Stojadinović, demokrata Ljuba Davidović). Velike državne stranke imale su cilj da Crnu Goru integrišu u širi srpski politički podsistem i da se smanji značaj njenih „prevaziđenih" specifičnosti. Porast uticaja federalista i trajnost popularnosti manjih ljevičarskih stranaka anticentralističkog karaktera svjedočili su o tome da velike državne stranke nijesu uspjele u potpunosti ostvariti svoje ciljeve.

Polovinom 20-ih godina dolazi do političke i bezbjednosne stabilizacije crnogorskog prostora čiji vrhunac je predstavljala posjeta kralja Aleksandra u septembru 1925. godine. Nakon što je posjetio niz crnogorskih gradova, vladar je prisustvovao prijenosu Njegoševih ostataka iz Cetinjskog manastira, gdje su bili sklonjeni za vrijeme Prvog svjetskog rata, u novosagrađenu kapelu, na temeljima Njegoševe crkvice, na vrhu Lovćena. Isticana je činjenica da je jugoslovenski kralj rođen na Cetinju i da je po majci iz porodice Petrović Njegoš. Činilo se da Beograd počinje ispoljavati veće interesovanje za Crnu Goru. Uopšte rečeno, već je priznavano da je tokom integracije u jugoslovensku državu napravljen niz grešaka i da je Crna Gora dotad bila politički i privredno zapostavljena. Dvije velike državne stranke zbog tih grešaka optuživale su jedna drugu, međutim obje su na crnogorskoj političkoj sceni imale isti interes – odstranjivanje uticaja federalista i ljevice. U drugoj polovini 20-ih godina na crnogorskom prostoru nije bilo izrazitog političkog vođe koji bi zastupao njene interese na državnom nivou kao što je to bio slučaj s drugim jugoslovenskim oblastima: Hrvatsku je predstavljao Stjepan Radić, Sloveniju Anton Korošec, bosanske muslimane Mehmed Spaho itd. Pokušaji demokrata i Saveza zemljoradnika da se u politički život ponovo uključi Marko Daković nijesu uspjeli. Međutim, ni u slučaju hipotetičke homogenizaci-

je, Crna Gora koja je administrativno redukovana na oblast iz vremena nakon Berlinskog kongresa, u okviru postojećeg centralističkog sistema nije imala šansu da efikasno utiče na državnu politiku.

Polovinom 20-ih godina federalisti su bili na vrhuncu popularnosti – 1925. su u crnogorskom izbornom okrugu dobili najviše glasova. Na prvom zvaničnom kongresu stranke u oktobru 1925. organizaciono i programski je dovršeno uobličavanje Crnogorske stranke. U njenom rukovodstvu bilo je šest bivših ministara iz predratnih crnogorskih vlada (računajući i predsjednika stranke Mirka Mijuškovića), zatim general Radomir Vešović, kao i nekoliko pripadnika nekadašnjeg državnog aparata. Glavni ideolog stranke u drugoj polovini 20-ih bio je Sekula Drljević. U okviru Crne Gore federalisti su bili jednako jaki kao radikali i demokrate. Međutim, na državnom nivou – i u vrijeme svojih najvećih uspjeha – s obzirom na mali broj članova imali su potpuno zanemarljivu ulogu, iako su u jugoslovenskom parlamentu bili relativno aktivni. Nastojeći da formiraju širi anticentralistički blok počeli su u drugoj polovini 20-ih godina da intenzivnije sarađuju s Hrvatskom seljačkom strankom (HSS) Stjepana Radića. Crnogorski federalisti su bili bliski Hrvatskoj seljačkoj stranci svojom oštrom kritikom srpske hegemonije u Kraljevini SHS. Obje stranke su takođe svoje narode vidjele kao stanovništvo kojem nije priznavana njegova državnopravna tradicija i kojem su ugnjetavana politička i privredna prava od strane srpske političke elite. Poslanici HSS i Crnogorske stranke su 10. februara 1927. osnovali zajednički parlamentarni klub (Narodni seljački klub). Za predsjednika su izabrali bivšeg crnogorskog ministra Sava Vuletića. Kao pregovarač Drljević je dao značajan doprinos nastanku anticentralističke Seljačko-demokratske koalicije koju su u novembru 1927. formirali HSS Stjepana Radića i Srpska demokratska stranka vodećeg predstavnika hrvatskih Srba Svetozara Pribićevića, koji je izgubio svoje centralističke iluzije. Crnogorski federalisti su podržavali Seljačko-demokratsku koaliciju i istupali su kao njeni saveznici iako formalno nijesu bili u njoj. Tako se na jugoslovenskoj sceni C(F)S našla u sjeni ovih dvaju anticentralističkih stranaka. Aktivnosti federalista na državnom nivou, koje su s obzirom na situaciju predstavljale logičnu strategiju, crnogorskim glasačima su često izgledale kao udaljavanje od domaćih problema.

Nakon pada vlade 11. septembra 1927. godine održani su novi parlamentarni izbori. U rukovodstvu Narodne radikalne stranke, nakon smrti njihovog dugogodišnjeg vođe Nikole Pašića, došlo je do nesloge. To je dovelo do toga da su se radikali na izborima u Crnoj Gori pojavili na nekoliko samostalnih izbornih lista. Najveću podršku imao je Milan Stojadinović. Kao ministar finansija nije se ustručavao u okviru predizborne kampanje koristiti i sredstva iz državnog budžeta. Državne investicije u Crnoj Gori predstavljao je kao svoju vlastitu zaslugu, dijelio je finansijske poklone i inicirao izgradnju nekoliko javnih zgrada, škola, i reprezentativnih sjedišta crkvenih velikodostojnika koji su spadali u njegove glavne saveznike. „Hodže i muftije agitovale su od uha do uha. Srpski mitropolit predstavljao je to kao pitanje crnogorske časti. Katolički nadbiskup bi gotovo prokleo onog ko ne bi htio glasati za mene," napisao je u svojim sjećanjima. Među crnogorskim radikalima od 1927. godine dominantan postaje Andrija Radović. Federaliste je ponovo vodio Mihailo Ivanović, ali njihova kampanja nije bila dovoljno uvjerljiva. Na crnogorskoj političkoj sceni, za razliku od državne, nijesu našli saveznika. Pokušaj komunista da ponude svoju kandidatsku listu pod drugim imenom nije uspio. Ilegalna KPJ je krajem 20-ih predstavljala jedini politički subjekt koji se zalagao za crnogorsku nezavisnost. Najveći broj glasova 27,7%, na izborima u crnogorskoj oblasti, dobili su demokrate na čelu s Andrijom Radovićem. Zahvaljujući komplikovanom izbornom zakonu dobili su samo dva mandata. Radikali na čelu s Milanom Stojadinovićem su završili kao drugi, ali praktično su postali pobjednici, jer im je zakon dodijelio tri poslanička mjesta. Federalisti su dobili 15% glasova i jednog poslanika. Na kandidatskoj listi HSS bio je izvan crnogorske teritorije izabran i Sekula Drljević. U poređenju s prethodnim izborima federalisti su izgubili oko 40% glasova, što je pripisivano njihovom prevelikom angažovanju u državnoj politici i odvojenosti od domaćih problema. Savez zemljoradnika je dobio jedno poslaničko mjesto. Uprkos masovnoj kampanji Stojadinovićevih radikala, uprkos neučešću komunista i neuspjehu federalista, opozicione stranke su dobile ukupno skoro 60% glasova. Naprasiti i uvijek naoružani velikosrpski radikal Puniša Račić iz Vasojevića je s trećeg mjesta Stojadinovićeve izborne liste s prednošću od pukih 200 glasova, zahvaljujući komplikovanom izbornom zakonu, bio izabran u skupštinu. To je uskoro zapečatilo sudbinu krhkog jugoslovenskog parlamentarizma.

KRALJEVSKA DIKTATURA

Poslanik Puniša Račić je 20. juna 1928. tokom debate u parlamentu izvukao revolver i ispucao cijeli bubanj na poslanike opozicione Hrvatske seljačke stranke. Dvojica poslanika su na mjestu bili mrtvi, a nekoliko sedmica kasnije ranama je podlegao i predsjednik stranke i najuticajniji hrvatski političar Stjepan Radić. Zločin bez presedana izazvao je eskalaciju unutrašnjopolitičke krize. Anticentralistička Seljačko-demokratska koalicija u kojoj je bila i Radićeva HSS i koju su podržavali i crnogorski federalisti, od 1. avgusta počela je bojkotovati parlament. Politički život u Kraljevini SHS bio je paralisan. Kralj Aleksandar je odlučio da iskoristi situaciju, i uvede diktaturu koja bi omogućila da postepeno sprovede ključne promjene državnog uređenja. (Račić je 1929. osuđen na dvadeset godina zatvora; u martu 1941. prijevremeno je pušten na slobodu. Nakon oslobođenja Beograda 1944. partizani su ga ubili bez suđenja.)

Kralj Aleksandar je 6. januara 1929. godine ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio parlament i zabranio rad svih političkih stranaka. Sva vlast je bila koncentrisana u rukama vladara i njegovog najbližeg okruženja. Kralj je imenovao generala Petra Živkovića za novog premijera. Diktatura je bila uvedena bez velikog otpora. Po sveopštem mišljenju parlamentarna demokratija je zatajila, tako da se dobar dio javnosti nije protivio vladavini čvrste ruke. Kralj je namjeravao stabilizovati državu posredstvom ideologije integralnog jugoslovenstva, koja je jačanjem unitarizma pokušavala izbrisati nacionalne, istorijske i političke razlike. Od svekolikog južnoslovenskog stanovništva trebao je postati jedan jugoslovenski državni narod. Sportsko društvo Soko postalo je značajno oruđe kraljevske diktature i preraslo je u masovnu režimsku organizaciju prožetu oficijelnim jugoslovenskim nacionalizmom. 3. oktobra 1929. uveden je novi naziv države – Kraljevina Jugoslavija. Zemlja je bila podijeljena na devet banovina i grad Beograd sa Zemunom i Pančevom kao zasebnom administrativnom jedinicom. To su uglavnom bile neistorijske i neetničke cjeline pretežno nazvane po rijekama. Banovine su osnovane s namjerom da se administrativno razbiju stare regionalne i istorijske granice. Tamo gdje je to bilo moguće banovine su osnovane tako da većinu sačinjava srpsko etničko stanovništvo, koje je smatrano državotvornim. Nastanak banovina opravdavan je i

ekonomskim razlozima. Na njihovom čelu bili su banovi – zastupnici koje je imenovao i opozivao kralj.

Crna Gora je ušla u sastav Zetske banovine koja je teritorijalno znatno prerastala nekadašnju Zetsku oblast. U nju su spadali cijela sadašnja teritorija Crne Gore, dio južne Dalmacije s Dubrovnikom, istočna Hercegovina do rijeke Neretve, dio Bosne s gradom Fočom, srpski djelovi Sandžaka uključujući i Novi Pazar, Metohija i sjeverno Kosovo – ukupno 30.741 km^2 sa 925.516 stanovnika prema popisu stanovništva iz 1931. godine. Glavni grad Zetske banovine bilo je Cetinje. Pripajanje južne Dalmacije i dijela današnjeg Kosova trebalo je oslabiti hrvatske, odnosno albanske nacionalne aspiracije. Ni veći dio Sandžaka s jezgrom Zetske banovine do sada nije imao nikakve posebne veze. Bez obzira na tu činjenicu, a s obzirom na razvoj političkog i kulturnog identiteta, bilo je značajno što je crnogorska teritorija od kraja 20-ih godina do Drugog svjetskog rata činila jednu administrativnu cjelinu, čiji centar je opet bila nekadašnja prijestonica.

Uvođenje diktature najviše je pogodilo političku klasu, inteligenciju i novinare. Mase stanovništva, naročito ruralnog, bile su indiferentne i u svakodnevnom životu nijesu osjetile neke značajne promjene. Dio stanovništva je iz uvjerenja ili zbog karijere podržavao diktaturu. Parlament je bio nepopularan, političke stranke diskreditovane, a česte promjene vlada i permanentna predizborna agitacija budile su želju za većom stabilnošću. Novi režim je zabranio štrajkove, političke proteste i bilo kakve opozicione aktivnosti. Dio štampe je bio zabranjen (u Crnoj Gori zabrana se odnosila na većinu novina), ostatak je vlada strogo kontrolisala. Na državnom nivou došlo je do proganjanja i represija nad nekima od istaknutih političkih vođa koji su bili protiv diktature. U Crnoj Gori su vrlo lako paralizovane Demokratska i Radikalna stranka. Mnogi od njihovih vodećih članova počeli su raditi za novi kraljevski režim. Ni federalisti nijesu pružili izrazitiji otpor. U ilegali su se neki od njih posvetili redefinisanju crnogorskog identiteta kao modernog nacionalnog identiteta što će biti vidljivo tek nakon popuštanja političke napetosti u drugoj polovini 30-ih godina. Dio federalističkih političara održavao je kontakt s HSS-om, novonastalim vojvođanskim autonomašima i drugim anticentralističkim strankama. U posljednjem periodu pred zavođenjem diktature najizrazitiju legalnu opoziciju na crnogor-

skoj sceni predstavljalo je lijevo orijentisano krilo Saveza zemljoradnika, koje su podržavali i komunisti, koji su bili u ilegali. Nakon uvođenja diktature u stranci je došlo do rascjepa. Njeno desno krilo, koje je pod kontrolom imalo *Slobodnu misao*, jedan od najuticajnijih listova u Crnoj Gori, otvoreno je podržavalo diktaturu. Rukovodstvo ilegalne KPJ je nakon uvođenja diktature nepromišljeno pozvalo stanovništvo na ustanak. Iako ustanak nije izbio, režim je reagovao otvorenim terorom. Bilo je i pogubljenja i likvidacija bez suđenja. U cijeloj Jugoslaviji ubijeno je više stotina ljudi, uključujući i rukovodeći partijski kadar. Niz crnogorskih komunista, među kojima i neki članovi centralnog komiteta, izgubili su život kao žrtve represije, kako u svojoj rođenoj zemlji tako i u drugim jugoslovenskim krajevima, prije svega u Srbiji. Mnogi su osuđeni na dugogodišnju robiju, a neki su uspjeli izbjeći u Sovjetski Savez. Osuđeni su i neki od lijevo orijentisanih predstavnika Saveza zemljoradnika. U glavna uporišta otpora protiv diktature spadao je Univerzitet u Beogradu koji je i nakon 1929. uspio sačuvati autonomiju, tradiciju liberalizma i demokratske diskusije. Na njemu su studirali brojni sudenti iz Crne Gore koji su spadali među politički najaktivnije studente. Jedan od njih bio je mladi književnik Milovan Đilas koji je kao predsjednik univerzitetske organizacije KPJ proveo tri godine u zatvoru.

U vrijeme dok je kraljevska diktatura pokušavala učvrstiti svoju poziciju izbila je svjetska ekonomska kriza koja je najviše pogodila najsiromašnije slojeve, koji su živjeli od sezonskih i privremenih poslova, radnike i siromašne zemljoradnike. Povećavala se nezaposlenost, nestašica i glad su bili sve veći. Građani nijesu mogli da znaju da li je egzistencijalne probleme koje imaju izazvala nekompetencija vladajuće jugoslovenske klase ili globalna ekonomska kriza. Komunisti su 1932. godine, zajedno s prestavnicima opozicionih građanskih stranaka, organizovali demonstracije u Nikšiću i na Cetinju. Protestovalo se protiv gušenja demokratskih sloboda i zahtijevano je oslobađanje zatvorenih komunista i njihovih simpatizera. U ljeto iste godine u više mjesta su organizovane i demonstracije zemljoradnika. Članovi KPJ su u ruralnim područjima organizovali akciju uzajamne pomoći. Partijske ćelije su, s obzirom na represije kojima su bile izložene, bile u znatnoj mjeri autonomne. Do kraja 30-ih godina rukovodstvo KPJ je bilo u egzilu; komunikacija sa članovima u zemlji je bila ograničena. Za vrijeme diktature sazre-

la je nova generacija jugoslovenskih i crnogorskih komunista, koju su režimski teror, robija i iskustvo ilegalnog rada očeličili. Upravo iz njihovih redova – od tadašnjih „omladinaca", studentskih vođa i mladih agitatora – za vrijeme Drugog svjetskog rata stasali su vodeći članovi partizanskog pokreta.

Novi, Oktroisani ili Septembarski ustav, donesen je 3. septembra 1931. godine. Njime su kodifikovani unitarističko uređenje i odlučujuća uloga vladara. Narodno predstavništvo bilo je dvodomno, sačinjeno od Senata i Narodne skupštine. Zakonodavnu vlast imali su parlament i kralj. Ustav je potvrdio podjelu zemlje na banovine. Na osnovu novog ustava 8. novembra 1931. održani su izbori na kojima su mogli učestvovati samo oni s vladine kandidatske liste. U Crnoj Gori su se kandidovali radikali, demokrate i pojedinci iz drugih partija koji su se stavili na stranu diktature. Novoizabrani parlament imao je kozmetički značaj. Dominantnu ulogu imao je kralj zajedno s malom grupom lojalnih političara i armijskih oficira. U zemlji i u egzilu jačala je opozicija, često motivisana nacionalistički, čiji članovi se nijesu ustručavali od korišćenja terorističkih metoda ili saradnje s državama koje su imale teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji. Kralj Aleksandar je, početkom jeseni 1934. godine, iz Boke Kotorske otplovio u državnu posjetu Francuskoj. Nakon što je doputovao u Marsej, ubijen je tokom svečanog prolaska kroz grad. U atentatu je ubijen i francuski ministar spoljnih poslova Luj Bartu (Louis Barthou), koji je sjedio u istom automobilu. Atentat je izvršio pripadnik Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO). U organizaciji atentata s VMRO sarađivale su ustaše, uz podršku revizionističke Mađarske i fašističke Italije. Ubistvo jugoslovenskog kralja izazvalo je šok, i zemlju je privremeno ujedinilo.

POLITIČKI ŽIVOT NAKON ATENTATA NA KRALJA ALEKSANDRA

U ime maloljetnog prijestolonasljednika Petra II vladao je regentski savjet na čelu s knezom Pavlom Karađorđevićem, bratom od strica ubijenog vladara. Knez-namjesnik je u decembru imenovao novu vladu s premijerom Bogoljubom Jevtićem na čelu, dok je na mjestu ministra finansija bio Milan Stojadinović. U mjesecima koji su uslijedili dolazi do

udaljavanja od integralnog jugoslovenstva, rasta nacionalnih tenzija i pritiska u korist političke liberalizacije. Značaj starih istorijskih tradicija i partikularnih identiteta ponovo se počeo akceptirati. Međutim, to se odnosilo samo na narode iz prvobitnog naziva jugoslovenske kraljevine: Srbe, Hrvate i Slovence. Crnogorci su (slično kao i Makedonci) i nakon popuštanja diktature i dalje bili smatrani za Srbe. Izbori od 5. maja 1935. održani su u atmosferi političkog oživljavanja. Prema postojećim zakonima na njima su mogle učestvovati samo stranke koje su se kandidovale u najmanje dvije trećine postojećih banovina. Na taj način su isključene manje, regionalne i nacionalističke stranke. Glasalo se javno, pobjednička kandidatska lista imala je automatski pravo na tri petine poslaničkih mandata. Na izborima su učestvovala samo dva bloka. Vladinu kandidatsku listu vodili su predstavnici nekadašnjih radikala, koji su, paradoksalno, oficijelno bili u opoziciji i kojima je ministar finansija Stojadinović pružio svekoliku moguću podršku. U Crnoj Gori na strani režima kandidovale su se malo poznate osobe, delegirane iz centra. Na čelu Udružene opozicije na državnom nivou bio je predsjednik HSS-a Vlatko Maček. Crnogorsku opoziciju na izborima je vodio Risto Jojić. U okviru opozicionog bloka u Zetskoj banovini su se zajedno kandidovali demokrati, federalisti, zemljoradnici i jedna grupa radikala. Na državnom nivou pobijedila je režimska kandidatska lista koja je po zakonu dobila 303 poslanička mjesta, dok je opozicija dobila samo 67 mjesta. Režimska kandidatska lista pobijedila je i na današnjem crnogorskom prostoru gdje je dobila 68,5% glasova i ukupno 12 poslaničkih mjesta. Udružena opozicija dobila je 27,4% glasova i jednog poslanika (radikala iz Cetinja). Ostatak izbornih glasova je propao.

Za novog premijera imenovan je Milan Stojadinović koji je već u tri navrata obavljao funkciju ministra finansija i koji je bio umjereni oponent kraljevske diktature. On je stao na čelo koalicije sastavljene od nekadašnjih radikala, Slovenske ljudske stranke pod rukovodstvom Antona Korošeca i Jugoslovenske muslimanske organizacije na čelu s Mehmedom Spahom. Udruživanjem tih političkih stranaka nastao je novi politički faktor – Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) ili „Jereza". Zahvaljujući ovoj kombinaciji, Stojadinović nije morao u vladu uključivati antirežimski raspoložene Hrvate. Po nastanku JRZ u njene redove u Crnoj Gori stupili su i mnogi demokrati i pripadnici drugih stranaka koji su

željeli da dođu do vlasti. Predsjednik ogranka u Zetskoj banovini bio je sam Stojadinović, što je uvećavalo njenu atraktivnost. U okviru razmišljanja o unutrašnjoj reorganizaciji Jugoslavije koja bi više odgovarala aspiracijama Hrvata, Slovenaca i Srba, u politici JRZ, Crna Gora je bila smatrana za etničku srpsku oblast i u budućnosti je trebala biti u sastavu srpske teritorije bez ikakve autonomije. Iako je premijer Stojadinović ispoljavao autoritativne tendencije i sklonost prema populizmu, njegove političke sposobnosti se nijesu mogle poreći. Kao prvi jugoslovenski premijer posjetio je 1935. godine Crnu Goru, u koju će kao premijer doći još nekoliko puta. Došlo je do određenog ekonomskog oživljavanja i razvoja infrastrukture. Između ostalog, izgrađen je put Pljevlja – Žabljak (Durmitor) s impozantnim mostom preko kanjona Tare, najvećeg evropskog kanjona. Izgrađena je i željeznica od Nikšića do Bileće. Oko samopouzdanog premijera Stojadinovića razvijao se kult ličnosti u stilu tadašnjih kultova vođa u totalitarnim i autoritativnim državama. Osnovana je uniformisana režimska omladinska organizacija i provladini odbori. Pravi fašisti, odnosno njihovi jugoslovenski imitatori kao što su bile hrvatske ustaše i srpski ljotićevci, u to vrijeme nijesu imali veći značaj.

Demokrate, odnosno Savez zemljoradnika i federalista, obnavljaju svoje aktivnosti prije izbora u maju 1935. godine. Tokom druge polovine 30-ih godina zabranjena komunistička partija imala je veliki uticaj naročito među mladima. Užu saradnju opozicionih političkih stranaka, slično kao i tokom 20-ih, otežavao je njihov različit pristup pitanju državnopravnog položaja Crne Gore. Demokrate su zajedno s većim dijelom radikala i zemljoradnika stajali na platformi unitarizma. Crnu Goru su vidjeli kao integralni dio srpskog etničkog prostora, željeli su da u okviru reorganizacije države uđu u sastav „Srpske banovine", a razloge nezadovoljstva crnogorskih masa vidjeli su prije svega u ekonomskoj sferi. Federalisti, komunisti i dio lijevog krila Saveza zemljoradnika zahtijevali su federalizaciju države u čijem okviru bi Crna Gora bila jedna od samoupravnih konstitucionih jedinica. Federalisti i komunisti su još tokom 30-ih propagirali ideju da su Crnogorci samostalan južnoslovenski narod, potpuno ravnopravan sa Srbima, Hrvatima ili Slovencima. U jesen 1935. održano je više pregovora o udruživanju snaga opozicije i organizovanju zajedničke narodne skupštine u Podgorici. Dogovori su propali zbog neslaganja demokrata i federalista po pitanju političke

autonomije. Na izbore 1935. i 1938. opozicija je izlazila sa zajedničkom kandidatskom listom, ali u svakodnevnoj politici nijesu bili sposobni da organizuju zajednički blok.

Od 1935. godine komunisti se, u skladu s uputstvima Kominterne koja je pozivala na formiranje šireg „narodnog fronta" protiv fašističke opasnosti, više ne zalažu za razbijanje Jugoslavije. Nova politika je pružala mogućnost saradnje i s drugim političkim subjektima. U poređenju s periodom parlamentarnog života prije uvođenja dikatature, ispoljavanje političkog nezadovoljstva tokom druge polovine 30-ih godina bilo je znatno masovnije i izraženije. Tako je u više crnogorskih gradova Savez zemljoradnika tokom 1935. godine organizovao manifestacije opozicije na kojima su nastupale i vođe demokrata, federalista i komunista. U drugoj polovini 30-ih godina intenzivno su sarađivali prije svega komunisti i federalisti, koji su imali isti stav prema državnopravnom uređenju zemlje. Dvije stranke su zajedno organizovale demonstracije protiv nedemokratskih mahinacija režima i za ravnopravan položaj Crne Gore u Jugoslaviji. Najveća zajednička manifestacija koju su organizovali bio je miting na Cetinju održan 26. juna 1936. godine. Federalisti i komunisti su pokušali formirati „Crnogorski narodni front" – masovni antirežimski pokret koji bi se zalagao za federalizaciju, ravnopravnost i rješavao ekonomska pitanja. Policija je neposredno prije početka održavanja zabranila miting, ali i uprkos tome u mjesto su stigle hiljade demonstranata i spontano u povorci krenuli prema centru. Tada su se prvi put od 1918. zavijorile zabranjene zastave Kraljevine Crne Gore, zajedno s crvenim zastavama komunističkog pokreta. Policija je demonstrante napala na Belvederu, na prilazu gradu. Šestoro demonstranata je ubijeno, desetine ranjeno i zatvoreno. U avgustu 1937. godine počelo je suđenje grupi demonstranata, ali dvije godine kasnije tužba je povučena. Tzv. Belvedersko krvoproliće izazvalo je veliko negodovanje javnosti i niz protesta u cijeloj Crnoj Gori i u drugim djelovima Jugoslavije, uključujući i interpelaciju u beogradskoj skupštini. S napadnutim komunistima i federalistima simpatisala je široka javnost bez obzira na političke nazore. Ban Mujo Sočica je, po naredbi premijera Stojadinovića, morao dati ostavku (ubio ga je u Nikšiću 1941. godine jedan od napadnutih demonstranata). Policajci na čelu s komesarom Ilićem koji su bili direktno odgovorni za pucanje na demonstrante nijesu bili kažnjeni (kome-

sar Ilić je nakon dolaska komunista na vlast u obnovljenom sudskom procesu 1947. bio osuđen i pogubljen).

Milan Stojadinović je bio političar koji je u međuratnoj Jugoslaviji najduže izdržao na mjestu premijera. Novi, decembarski izbori 1938. godine trebali su potvrditi njegovu snagu. JRZ je dobila te posljednje parlamentarne izbore prije Drugog svjetskog rata sa 54,1% glasova. Ujedinjena opozicija je dobila 44,9% glasova. U Zetskoj banovini vladina kandidatska lista dobila je 64,3% glasova i 27 poslaničkih mandata, dok je opozicija dobila 35,2% i šest poslaničkih mandata. Međutim, premijer je očekivao veći uspjeh. Za malu prednost pred opozicijom krivio je prije svega slovenačkog vođu Antona Korošeca kojega zbog toga nije uzeo u novu vladu. Stojadinovićev srpski nacionalizam i averzija prema Hrvatima blokirali su pokušaje rješavanja hrvatskog pitanja koje je predstavljalo najveći unutrašnjopolitički problem Jugoslavije. I međunarodna politika koju je vodio premijer izazivala je negodovanje. Odlikovale su je približavanje nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji i udaljavanje od dotadašnje profrancuske orijentacije. Knez-namjesnik Pavle je – uz pomoć grupe ministara koji su zajednički dali ostavku – 4. februara 1939. prinudio i premijera Stojadinovića na ostavku. U novoj vladi Dragiše Cvetkovića, nakon 18 godina, pojavio se i jedan Crnogorac, Đuro Čejović, funkcioner JRZ, kao „ministar fizičkog vaspitanja naroda". Stojadinović ga je smatrao svojim najvjernijim političkim saradnikom u Zetskoj banovini. Međutim, Čejović je u junu 1939. godine u okviru provincijske stranačke organizacije JRZ organizovao puč i sam na njegovom čelu zamijenio bivšeg premijera. Stojadinović je u julu isključen iz stranke koju je osnovao. Zbog straha da bi se mogao pokušati vratiti na vlast, bio je 1940. zatvoren. Godinu dana kasnije, kao pristalica zbližavanja sa silama Osovine, izručen je Britancima koji su ga do 1948. godine držali u internaciji na ostrvu Mauricijus. Ostatak života proveo je u egzilu u Argentini.

Period od 1939. do 1941. obilježilo je nastojanje da se spriječi uvlačenje Jugoslavije u Drugi svjetski rat. Najaktuelnije unutrašnjopolitičko pitanje bila je administrativna reorganizacija države u smislu udaljavanja od centralizma i unitarizma. U aprilu 1939. fašistička Italija okupirala je Albaniju i tako su se italijanske jedinice našle na južnoj granici Crne Gore. Pod uticajem nacizma i fašizma na prijelomu 30-ih i 40-ih godina

jačaju autoritarne i nacionalističke tendencije i u unutrašnjopolitičkom životu Jugoslavije. Krajem 1939. osnivaju se koncentracioni logori za političke protivnike, 1940. usvojene su uredbe o ograničavanju prava Jevreja (numerus clausus). U strahu da neprijateljske snaga ne iskoriste dugogodišnje tenzije između Hrvata i Srba za razbijanje Jugoslavije, po uzoru na Čehoslovačku, vlada je izašla u susret hrvatskim zahtjevima. Tako je 26. avgusta 1939. potpisan tzv. Sporazum Cvetković – Maček o osnivanju Hrvatske banovine koja je dobila visoku mjeru samouprave. U njen sastav ušla je i južna Dalmacija s Dubrovnikom koja je dotad bila u sastavu Zetske banovine. Boka Kotorska, na koju je dio hrvatskih političara imao aspiracije iz istorijskih razloga (kao nekadašnji dio Kraljevine Dalmacije) i etničkih razloga (međutim, Hrvati, odnosno katolici u njoj su predstavljali manjinu), ostala je i dalje u okviru Zetske banovine vezana za Crnu Goru.

Osnivanje Hrvatske banovine u Crnoj Gori je primljeno s pomiješanim osjećanjima. Rješenje je bilo asimetrično i polovično, jer je zadovoljavalo samo hrvatske zahtjeve, a nije rješavalo položaj ostalih naroda i oblasti. Srpski nacionalisti su se zalagali za osnivanje Srpske banovine koja bi po njima trebala obuhvatiti ostatak jugoslovenske teritorije s izuzetkom sjeverozapada naseljenog Slovencima. Crna Gora bi tako ušla u sastav Srpske banovine bez ikakvih elemenata autonomije. Debate o unutrašnjoj reorganizaciji, odnosno faktičkoj federalizaciji Jugoslavije bile su povezane i s pitanjem nacionalnog identiteta Crnogoraca. Prihvatanje teze da su Crnogorci samo regionalni ogranak Srba, smanjilo bi njihovo pravo na sopstvenu federalnu jedinicu. Rukovodstvo JRZ u Zetskoj banovini usvojilo je rezoluciju da su odluke Podgoričke skupštine pravosnažne i da Crna Gora u okviru budućeg uređenja mora biti u istoj banovini sa Srbijom. I većina predstavnika Saveza zemljoradnika i Demokratske stranke podržavali su formiranje jake srpske federalne jedinice. Sporazum Cvetković – Maček pozitivno je prihvaćen u redovima crnogorskih federalista koji su bili za uređenje Crnogorske banovine koju su manje-više zamišljali u granicama Zetske banovine, tj. i s Metohijom i Sandžakom, eventualno i s dijelom Hercegovine.

Crnogorski komunisti koji su bili u ilegali nijesu učestvovali u diskusijama o reorganizaciji države. Crnogorce su smatrali za samostalan narod, na osnovu čega su zaključivali da ima pravo na sopstvenu državnost i do-

brovoljno i ravnopravno udruživanje s ostalim narodima. Na prijelomu 30-ih i 40-ih godina rastao je broj Crnogoraca u redovima KPJ, na čijem čelu je od 1937. bio hrvatski funkcioner Josip Broz Tito. Crnogorsku partijsku organizaciju u posljednjim predratnim godinama vodio je Blažo Jovanović. Crnogorci su imali značajnu ulogu i u okviru partijske organizacije Srbije, gdje su odlazili studirati ili raditi. Na čelu partijske organizacije Srbije, od izlaska iz zatvora, bio je Milovan Đilas. Među njenim članovima bili su i Radoje Dakić, Svetozar Vukmanović-Tempo i Vukica Mitrović te brojni drugi komunisti iz Crne Gore, uključujući i Sandžakliju Rifata Burdžovića-Trša, a neki od njih zauzimali su i rukovodeća mjesta u beogradskoj partijskoj organizaciji. U organizaciji KPJ na Univerzitetu u Beogradu Crnogorci su 1941. činili preko 60% članske baze.

PRAVOSLAVLJE, KATOLIČANSTVO I ISLAM U MEĐURATNOM PERIODU

Prema popisima stanovništva iz 1921. i 1931. većina stanovnika današnje Crne Gore bili su pravoslavci, 17–18% islamske vjeroispovijesti i 6–7% katoličke vjere. Prije ujedinjenja na prostoru buduće jugoslovenske države bilo je šest pravoslavnih crkvenih organizacija. Tri su bile autokefalne: Srpska mitropolija u Kraljevini Srbiji, Karlovačka mitropolija u habsburškoj južnoj Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji te Crnogorska crkva u Kraljevini Crnoj Gori. Tri preostale spadale su pod direktnu nadležnost Carigradske patrijaršije: pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i u Staroj Srbiji i Makedoniji. U maju 1919. godine na susretu pravoslavnih crkvenih predstavnika u Beogradu (pod predsjedništvom crnogorskog mitropolita Mitrofana Bana, koji je od prisutnih bio najstariji) ispoljena je volja da se postojeće crkvene strukture ujedine u jednu cjelinu. Princ-regent Aleksandar posebnim dekretom u junu 1920. proglasio je osnivanje jedinstvene Srpske pravoslavne crkve (SPC) pod čiju nadležnost je spadala cijela teritorija Kraljevine SHS. Dvije godine kasnije tu odluku je priznala i Carigradska patrijaršija. Na čelu SPC bio je patrijarh sa sjedištem u Beogradu. Crkva se dijelila na tri mitropolije koje su imale sjedišta u Beogradu, Sremskim Karlovcima i na Cetinju. I nakon ove reorganizacije Cetinjska mitropolija je u okviru SPC sačuvala veliki značaj. Ukidanje autokefalnog statusa Cr-

nogorske crkve i njeno podređivanje Beogradu proteklo je bez vidnog otpora, premda je preko 30 sveštenika Crnogorske crkve učestvovalo u Božićnom ustanku i kasnijem oružanom otporu nestanku Crne Gore. Pojedinačna izražavanja sumnje mogla su se čuti samo u crnogorskoj prekookeanskoj dijaspori, gdje je bilo klirika koji su nastavili samostalni život Crnogorske crkve sve do sredine 20-ih godina. Tek u vezi s pokušajima obnavljanja autokefalnosti pravoslavne crkve u Crnoj Gori u posljednjoj fazi socijalističkog režima i nakon raspada Jugoslavije 1991. godine, počelo se sve otvorenije govoriti o „nasilnom ukidanju autokefalnosti nekanonskim dekretom kralja Aleksandra". Retrospektivno se na to počelo gledati kao na kontroverzni događaj nakon ujedinjenja 1918. godine, koji je bio povezan sa suzbijanjem crnogorske državnosti i identiteta. Zato ovaj dekret iz 1920. godine izaziva više emocija i debata danas, nego u doba kad je bio obznanjen.

Položaj katolika u crnogorskoj državi od kraja 80-ih godina 19. vijeka bio je regulisan na obostrano zadovoljstvo Cetinja i Vatikana. Jugoslovenska monarhija nije uspjela sklopiti konkordat s Vatikanom te su se oko položaja katolika u njoj vodili brojni sporovi. Neformalno duhovno središte jugoslovenskih katolika bio je Zagreb. U njemu je bilo i središte Biskupske konferencije kojoj je predsjedavao zagrebački nadbiskup. Pitanje položaja katolika bilo je čvrsto povezano s nacionalnim zahtjevima Hrvata. U okviru današnje crnogorske teritorije ta problematika se najviše osjećala u Boki Kotorskoj do koje je takođe dosezala hrvatska nacionalna agitacija. U njoj se veći dio lokalnih katolika etnički identifikovao s hrvatstvom, a oblast je spadala pod crkvenu nadležnost Splita. Situacija u okviru Barske nadbiskupije bila je drugačija. Većinu katolika u njoj su činili Albanci, a ni tamošnji Sloveni se s hrvatstvom praktično nijesu identifikovali. Usto, dugogodišnji barski nadbiskup Nikola Dobrečić bio je potpuno projugoslovenski orijentisan.

Islamska zajednica u Crnoj Gori bila je najstarija muslimanska vjerska institucija osnovana u nekoj od balkanskih hrišćanskih država nakon oslobođenja od Turaka. Poslije ujedinjenja 1918. bila je ukinuta a podgorički muftija više nije smio koristiti ni atribut „crnogorski". U okviru Kraljevine SHS prvo su bile osnovane dvije islamske vjerske zajednice: prva sa sjedištem u Beogradu, u čiju nadležnost su ulazile teritorije predratne Srbije (s Kosovom i Metohijom) i Crna Gora, i druga sa sjedištem u Sara-

jevu, koja je pokrivala Bosnu i Hercegovinu i bivše habsburške provincije. Glavni predstavnik crnogorskih muslimana bio je beogradski muftija. Ove dvije zajednice se 1930. ujedinjuju u jednu Islamsku vjersku zajednicu na čelu s reis-ul-ulemom sa sjedištem u Beogradu. Administrativno je bila podijeljena na dva dijela sa sjedištima u Sarajevu i Skoplju. Crnogorska teritorija spadala je pod nadležnost Skoplja. Islamska vjerska zajednica ponovo je reorganizovana i sjedište reis-ul-uleme 1936. preseljeno u Sarajevo koje je neformalno smatrano za glavni grad jugoslovenskih muslimana. Bez obzira na sve te promjene, crnogorski muslimani tokom 20-ih i 30-ih godina nijesu dobili samoupravu. Oni koji su htjeli u vjersku školu najčešće su išli u Skoplje, u medresu nazvanu po kralju Aleksandru. Ova islamska vjerska institucija koju je osnovala država paradoksalno će postati jedno od žarišta komunističkog uticaja.

Predstavnici sve tri vjere zavisili su od države. Obično su i sami bili politički aktivni. Pravoslavni sveštenici bili su naklonjeni radikalima, u manjoj mjeri demokratama ili Savezu zemljoradnika. I muslimanski duhovni stalež uglavnom je podržavao radikale (cetinjski mitropolit i podgorički muftija su tokom 20-ih godina čak bili i članovi stranke). Katolička crkva se trudila da bude u dobrim odnosima s državom, a sveštenici su im se držali dalje od stranačke politike. I tokom 30-ih godina – kad je došlo do niza konfrontacija između katoličke crkve i jugoslovenskog režima – na crnogorskoj teritoriji je u tom smislu bila neuporedivo mirnija situacija nego na hrvatskom etničkom prostoru. Ovdašnji kler je bio suzdržaniji, manje je bio povezan s hrvatskim nacionalnim zahtjevima, i uopšte, više je bio sklon ideji jugoslovenskog zajedništva koja je u ovim krajevima pustila korijene još u 19. vijeku. Barski nadbiskup Dobrečić je u cijelom periodu između dva svjetska rata podržavao postojeći režim. I kotorski biskup Frano T. Ućelini bio je susretljiv prema Beogradu. Čak je postao i ugledan činovnik u sokolskoj organizaciji koja je 30-ih godina bila jedan od oslonaca kraljevske diktature i koja je na hrvatskom etničkom prostoru imala problematičan odnos s katoličkom crkvom.

Vlada premijera Stojadinovića 1937. godine došla je u konflikt sa SPC koja se protivila ratifikaciji konkordata između Jugoslavije i Vatikana, kojim se trebao regulisati položaj katoličke crkve. Stojadinović je, pod velikim pritiskom pravoslavne crkve i dijela opozicije, morao odusta-

ti od potpisivanja. Cetinjski mitropolit Gavrilo Dožić, koji je pripadao Stojadinovićevim političkim pristalicama, po pitanju konkordata ostao je suzdržan i pokušavao je kampanju crkvenih krugova protiv premijera ublažiti. Premijer mu to nije zaboravio. Kad je 1937. preminuo patrijarh SPC Varnava, Dožić je zahvaljujući uticaju premijera imenovan za njegovog nasljednika. Premijer je to istovremeno smatrao i znakom dobre volje prema Crnogorcima – nakon ujedinjenja ostali su bez svoje dinastije, ali su sad simbolično dobili tron patrijarha. To je evociralo uspomene na neostvareni projekat iz polovine 19. vijeka o podjeli svjetovne i duhovne vlasti između Srbije i Crne Gore u budućoj zajedničkoj državi. Međutim, krajem 30-ih godina 20. vijeka crnogorsko društvo živjelo je u potpuno drugim problemima.

KULTURNI ŽIVOT U PERIODU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Zbog posljedica Prvog svjetskog rata i gubitka nezavisnosti stanje u kulturi i nauci početkom 20-ih godina bilo je katastrofalno. Cetinje, nekadašnji centar nacionalnog života, puno ambasada i stranih gostiju, prijestonica male monarhije na čijem čelu je bio autoritativni ratnik, pjesnik i dramski pisac kojeg su zbog njegove uspješne bračne politike zvali „tast Evrope“, pretvorilo se u provincijsku „rupu“ koju je malo ko posjećivao. Većina institucija iz doba kralja Nikole je ugašena. Zgrade u kojima su bila sjedišta vlade su godinama nakon ujedinjenja zjapile prazne i propadale. I najstrastvenije pristalice ujedinjenja upozoravale su da se u Crnoj Gori zaustavilo vrijeme, da zemlja stagnira, da je slavna prošlost završila, a novo doba još nije počelo. Gradska inteligencija je pokušavala da spasi i prouči dokumente o minuloj epohi borbi za nacionalno oslobođenje i o tradicionalnom patrijarhalnom načinu života prije nego što se sve definitivno ne izgubi pod pritiskom modernizacije. U principu se radilo o pozitivističkim težnjama u stilu 19. vijeka u okviru kojih je Crna Gora percipirana prije svega kao originalni region u sastavu šireg srpskog etničkog prostora. Međutim, za razvoj crnogorskog naučnog i umjetničkog života i kolektivnog identiteta taj rad je imao izuzetan značaj. Tokom 20-ih i 30-ih godina značajnu ulogu je odigrao publicista i istoričar Dušan Vuksan, porijeklom Srbin iz Like, koji je živio na Cetinju. Krug sa-

radnika oko Vuksana objavljivao je književno-istorijski almanah i druge publikacije, inicirao je istorijska i etnografska istraživanja, organizovao kulturno-prosvjetne akcije i pokušavao od države obezbijediti podršku za osnivanje odgovarajućih kulturno-naučnih institucija. Bivši kraljevski dvorac na Cetinju je 1926. godine pretvoren u muzej, obnovljeni su cetinjska biblioteka i nekadašnji državni arhiv koji se odmah ponovo posvetio sistematskom skupljanju istorijskih dokumenata. Godine 1929. ponovo je otvoreno Kraljevsko narodno pozorište, sad kao Narodno pozorište Zetske banovine. Na jadranskoj obali ratna događanja i političke promjene nanijele su manje štete. Tamo se uspio znatno bolje održati kontinuitet nekadašnjih kulturnih udruženja i institucija.

Od 1927. na Cetinju izlazi časopis *Zapisi*, ispočetka jednom mjesečno kao časopis za kulturu i nauku, ali od polovine 30-ih to je već isključivo časopis za istoriju. Uspijevao je prevazići političke i ideološke barijere koje se u polarizovanom crnogorskom društvu često nijesu znale prevazići. Pored naprednih centralista (Dušan Vuksan, Nikola Škerović), među saradnicima su bili i konzervativni predstavnici režima kralja Nikole (Gavro Vuković, Lazar Tomanović) i mlađi autori komunističke orijentacije kao Milovan Đilas. *Zapisi* su stekli ugled i u inostranstvu. S njima su sarađivale vodeće ličnosti praške slavistike kao Frank Volman (Wollman), Franc Špina (Franz Spina) i Gerhard Gezeman. Nakon Drugog svjetskog rata časopis je obnovljen pod nazivom *Istorijski zapisi* na čelu s posljednjim predratnim glavnim urednikom Ristom Dragićevićem, književnim istoričarem. Uz istoriografiju i književnost u međuratnom periodu značajna pažnja se posvećivala i etnografiji na koju su dosta uticale savremene diskusije o političkim, privrednim i socijalnim pitanjima. Etnografskim istraživanjima u Crnoj Gori trasu je određivao slavni srpski antropogeograf Jovan Cvijić, koji je tokom 20-ih bio predsjednik Srpske akademije nauka i umjetnosti i rektor Univerziteta u Beogradu. I Jovan Erdeljanović, najznačajniji Cvijićev nasljednik, posvećivao se proučavanju crnogorskih plemena. Vodeći predstavnik Cvijićeve škole među Crnogorcima bio je etnograf Andrija Jovićević koji se specijalizovao za oblasti oko Skadarskog jezera. Temelje u proučavanju crnogorske kulturne istorije položio je krajem 30-ih godina Pero Šoć (doktorirao iz književnosti na Dižonskom univerzitetu u Francuskoj i bio je bivši ministar u emigrantskoj vladi).

Od 20-ih godina u crnogorsku književnost – dotad sputanu narodnom književnošću, romantizmom i istorijom – počinju prodirati modernističke tendencije. Književnost, prema kojoj režim nije bio strog, u periodu diktature je pružala prostor za otvoreno ispoljavanje kritike društvenog razvoja. Nova generacija crnogorskih autora se tokom 30-ih godina identifikovala s ljevicom i novim književnim pokretom, tzv. socijalnom literaturom. Risto Ratković, istaknuti pjesnik iz Bijelog Polja i autor romana *Nevidbog* (1933), profilisao se u urbanog stvaraoca kosmopolitske orijentacije, približavajući se svojom poezijom krugu beogradskih nadrealista. Među vodeće predstavnike socijalne literature spadali su između ostalih Janko Đonović, autor poeme *Crnci i Crnogorci* (1928), posvećene emigrantima koji su radili u američkim rudnicima uglja, i Mirko Banjević, autor zbirke *Pobune uma* (1930), koji je u svojim pjesmama pored ostalog kritikovao teror protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja. Radovan Zogović koji je nakon Drugog svjetskog rata postao oličenje jugoslovenske verzije marksističkog dogmatizma, objavio je 30-ih godina osjećajan i upečatljiv ciklus pjesama *Došljaci, pjesme Ali Binaka* (1937), u kojem je stao u odbranu kosovskih Albanaca izloženih represijama, denacionaliziranju i državnom koloniziranju. Između dva svjetska rata debitovali su i autori čija će najznačajnija djela nastati tek nakon Drugog svjetskog rata: Milovan Đilas, Mihailo Lalić ili sandžački prozaik Ćamil Sijarić.

Tokom 20-ih i 30-ih godina u crnogorskim gradovima se počinju pojavljivati bioskopi, ali sopstvene filmske produkcije, s obzirom na ograničene mogućnosti, nije bilo. Snimani su kratki filmovi dokumentarnog karaktera o političkim događanjima, svečanostima i folkloru. Prvi crnogorski igrani film *Voskresenja ne biva bez smrti* snimljen je 1922. u Italiji u okviru propagandnih aktivnosti vlade u egzilu. Scenario je napisao Vladimir Popović, ministar pravde u emigrantskoj vladi. Na scenariju je sarađivao s poznatim italijanskim nacionalističkim pjesnikom Gabrijelom D'Anuncijem. Priča s ljubavnim zapletom služila je kao ram za političku glorifikaciju otpora generala Vešovića i crnogorskih komita protiv austrougarske okupacije i upozoravala je na nepravedan odnos velikih sila prema crnogorskoj dinastiji nakon završetka rata. Prikazivan je u nizu evropskih i prekomorskih zemalja, dok je u Jugoslaviji u periodu između dva svjetska rata bio zabranjen. *Zakon crnih brda* njemačkog

režisera Romana Mengona iz 1928. prvi je igrani film snimljen u Crnoj Gori. Po ideji Mirka Dragovića, apsolventa berlinske filmske škole i prvog crnogorskog režisera, snimljena je turobna priča o uzaludnosti nastojanja da se prevaziđe krvna osveta između crnogorske i albanske porodice. Prvi zvučni film snimljen u crnogorskoj sredini bio je *Fantom Durmitora*, njemačkog režisera Kurta Brajnersa (Breiners) iz 1932. u njemačko-jugoslovenskoj koprodukciji. Bio je to avanturistički film s ljubavnim zapletom, o dvojici Njemaca koji u crnogorskim planinama traže nalazišta rude.

Najistaknutiji crnogorski slikar na početku 20. vijeka bio je Pero Poček (1878–1963) koji je uz podršku kraljice Jelene završio Umjetničku akademiju u Italiji. Crna Gora je bila njegova životna inspiracija, iako će se kasnije nastaniti u inostranstvu. Slikao je portrete, mrtve prirode, pejzaže, ljudske figure i religiozne kompozicije. Najviše su cijenjeni njegovi impresionistički pejzaži. Nekoliko slikara koji su na umjetničku scenu stupili u periodu između dva svjetska rata, neko vrijeme boravili su i stvarali u Parizu, da bi se nakon toga nastanili u Beogradu. Među najpoznatije od njih spadali su Milo Milunović, Petar Lubarda, Mihajlo Vukotić, Jovan Zonjić i vajar Risto Stijović. U njihovom stvaralaštvu odražavao se veliki uticaj crnogorskog pejzaža, mediteranske prirode i mitova. Najistaknutiji umjetnici iz ove generacije vrhunac u svom stvaralaštvu dosegli su nakon Drugog svjetskog rata.

U planinskim i ruralnim oblastima i dalje je preživljavala narodna kultura u okviru koje su, preko istaknutih guslara, održavane stare epske tradicije. Među najznačajnije autore epske književnosti u međuratnom periodu spadao je Avdo Međedović (oko 1875–1955), muslimanski guslar iz Bijelog Polja. Međedović je odigrao ključnu ulogu u rješavanju tzv. Homerskog pitanja oko kojeg se živo diskutovalo u nauci o književnosti na svjetskom nivou: da li je moguće da opširni ep stvori jedan autor? Profesor Milman Peri (Milman Parry) s Harvardskog univerziteta je 1935. zabilježio 13 epskih pjesama od Međedovića koje su ukupno imale 80.000 stihova. Istraživanja Međedovićevog stvaralaštva nastavio je Albert Bejts Lord (Albert Bates Lord), Perijev nasljednik s Harvarda. Na osnovu njihovih istraživanja nastala je nova, do danas uticajna teorija o nastanku usmene epike, po kojoj ep homerskog tipa ne mora nužno biti kolektivno djelo, već može biti i plod stvaralaštva jednog nadarenog

pojedinca. Najznačajniji junački ep Avda Međedovića koji je objavljen je *Ženidba Smailagić Meha* (u engleskom prijevodu *The Wedding of Smailagić Meho*).

RAZVOJ NACIONALNOG IDENTITETA CRNOGORACA

Po zvaničnoj koncepciji „troimenog naroda", koju je u periodu od 1918. do 1929. izražavao i naziv „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca", Južni Sloveni su bili jedan narod sastavljen od tri „plemena". Pretpostavljalo se da će se razlike između Jugoslovena u zajedničkoj državi smanjivati i nestajati. Za vrijeme diktature intenzivno se radilo na ubrzavanju tog procesa posredstvom programski formiranog jedinstva jugoslovenskog naroda uz pomoć državnih institucija i propagande. U godinama prije Drugog svjetskog rata razlike između glavnih jugoslovenskih naroda bile su manje-više akceptirane, ali to se odnosilo samo na tri naroda imenovana u prvobitnom državnom nazivu. Crnogorci, Makedonci i Muslimani i dalje nijesu smatrani za samostalne narode. Upravo u međuratnom periodu dolazi do artikulisanja ideje da su Crnogorci samostalan jugoslovenski narod koji bi, sa Srbima, Hrvatima i Slovencima, u svemu trebao biti ravnopravan. Međutim, istovremeno su i starije koncepcije crnogorskog srpstva i dalje održale svoj uticaj i sačuvale svoje pristalice. Koegzistencija i nadmetanje ta dva konkurentna nacionalna diskursa do danas duboko prožimaju i svestrano utiču na crnogorski politički, javni i kulturni život.

Među unitaristima i centralistima nakon ujedinjenja vladalo je mišljenje da je Crna Gora ispunila svoju „istorijsku misiju". Nakon odstranjivanja ostataka osmanske vlasti i nastanka zajedničke granice sa Srbijom nije više bilo razloga za postojanje nezavisne države ni specifičnog identiteta. To mišljenje je proizilazilo iz mitske predstave da su Crnogorci potomci srpskih plemića i nepokornih boraca koji su se nakon Bitke na Kosovu povukli u planine da bi mogli nastaviti s borbom protiv Osmanlija. U ujedinjenoj državi trebao se odvijati obrnuti proces: veći dio Crnogoraca iz siromašnih planinskih krajeva trebao se nastanjivati u plodnim ravnicama. Međutim, pokazalo se da su crnogorski kolektivni identitet i svijest o političkoj tradiciji, naročito u centralnim oblastima nekadašnje samostalne države, jaki. I veća mjera integracije s ostalim Jugoslovenima u okviru zajedničke države pojačavala je svijest o sopstvenoj različitosti.

Na razmišljanja o crnogorskom kolektivnom identitetu uticao je koncept tzv. dinarske rase, čiji autor je bio u to vrijeme visoko međunarodno cijenjeni srpski antropogeograf Jovan Cvijić. U dinarsku rasu – Cvijić i njegovi sljedbenici – ubrajali su stanovništvo kraških planinskih oblasti Dinarskog lanca na zapadu južnoslovenskog etničkog prostora. Zajedno s Crnogorcima u nju su spadali Hercegovci, stanovništvo dijela Bosne i dalmatinskog zaleđa. Potomci Dinaraca su, zbog vjekovnih migracija, u velikom broju živjeli i u dubljoj unutrašnjosti, računajući i veći dio moderne Srbije. Cvijić Dinarce nije definisao etnički, već kao grupu koja ima zajedničke fizičke, kulturne i socijalne karakteristike i koja se formirala pod uticajem sličnih prirodnih, ekonomskih i političkih uslova. Dinarski planinski pojas čini grubu i arhaičnu kičmu Jugoslavije u kojoj je mjesno stanovništvo sačuvalo najveću mjeru vitalnosti i najautentičnije kulturne karakteristike. Dinarce – po Cvijiću – odlikuje ponos, borbenost i nepomirljivost, sklonost ka nasilju i fanatizmu, ali istovremeno i bogata narodna kultura, inteligencija i organizacione sposobnosti, uključujući i smisao za formiranje države. Za kristalno čisti „tip Dinarca", sa svim navodnim vrlinama i manama dinarskog tipa, smatrani su upravo Crnogorci. Među potomcima migranata iz crnogorskih plemena bili su brojni istaknuti političari, vojskovođe i vodeći intelektualci moderne Srbije: osnivači dinastija Karađorđevića i Obrenovića, tvorac modernog srpskog jezika Vuk Karadžić, a na kraju krajeva i sâm Cvijić. Koncept dinarskog rasnog tipa potvrđuje predstave o crnogorskoj probojnosti, izuzetnosti i izdržljivosti. Ujedno je koristeći naučne argumente reciklirao stariji diskurs o srpskom identitetu Crnogoraca i njihove elitne, ali istorijski već završene uloge među Srbima i Jugoslovenima. Međutim, sporedna politička, ekonomska i kulturna uloga Crne Gore i okolnih oblasti u novoj državi bila je u potpunom kontrastu s ovom zvaničnom glorifikacijom „dinarske rase".

I političari iz egzila koji su bili za nezavisnost još uvijek su se držali starih predstava o srpskom etničkom identitetu Crnogoraca, ali su se smatrali za specifičnu grupu koja se od Srba iz Srbije (Srbijanaca) razlikuje fizički, istorijski, kulturno i „moralno". Kao što je u proljeće 1919. godine pisao *Glas Crnogorca*, zvanični list crnogorske vlade u emigraciji, Crnogorci se „po prirodi izdižu nad ostalim srpskim plemenima, naročito onima što kao starosjedioci naseljavaju Srbiju." Premijer emigrantske

vlade Jovan Plamenac razradio je teoriju rasno inferiorne srpske političke elite, odnosno Srba koji nijesu dinarskog porijekla. Kao što navodi u memorandumu poslanom 1919. godine američkom predsjedniku Vilsonu „svi skoro i današnji diplomati Srbije i ljudi koji vode prvu riječ u ime Srbije, nijesu po porijeklu čistokrvni Srbi". Gradsko stanovništvo u Srbiji, koje je nakon što se oslobodilo turske vlasti postalo elita u zemlji, zapravo čine Vlasi (Cincari), Grci ili Bugari, „ili pak, što je najgore, mješavina između ove tri". Srbi iz doline Morave, Dunava i Vardara, oslabljeni degenerativnim uticajem tuđe nadvlade i miješanjem s drugim narodima, ne smiju, po Plamenčevom mišljenju, dominirati nad dinarskim Srbima koji su sačuvali prvobitnu etničku autentičnost (Šistek 2015: 42–43). Ideju nadređenosti nad „neoriginalnim" i „drugorazrednim" Srbima iz Srbije nalazimo i kod drugih zastupnika ideje crnogorskog suvereniteta iz prve trećine 20. vijeka. Artikulaciji samostalnog nacionalnog identiteta Crnogoraca prethodili su, dakle, pokušaji da se insistira na vlastitom srpstvu dok se istovremeno dovede u pitanje srpstvo „onih drugih".

Ideja o sopstvenom nacionalnom identitetu u emigraciji se pojavila tek nakon raspada državnih struktura. Jedan od njenih prvih pobornika bio je Nikola Petanović koji je na prijelomu 20-ih i 30-ih godina u San Francisku izdavao dvojezični mjesečnik *The Montenegrin Mirror*. Crnogorce je vidio kao samostalan narod čiji korijeni sežu do ranog srednjeg vijeka, kad je došlo do miješanja predslovenskih starosjedilaca i Slovena koji su se doseljavali. Petanović ističe kontinuitet s dukljanskom tradicijom koji starija istoriografija i zastupnici srpskog identiteta Crnogoraca obično zanemaruju. Odlučujući uticaj na formiranje crnogorskog nacionalnog identiteta, po njegovom mišljenju, imao je samostalni istorijski razvoj nakon dolaska Turaka. Crnogorska elita na čelu s kraljem Nikolom podlegla je iluziji o širem srpskom identitetu, koja je ignorisala različitu situaciju koja je uticala na formiranje Srba i Crnogoraca tokom nekoliko vjekova nakon turskog dolaska. Ovladavanje južnoslovenskim prostorom od strane Srbije, po njemu, potvrđuje da je isticanje zajedničkog srpskog identiteta predstavljalo političku instrumentalizaciju mrtve prošlosti. Garanciju daljeg razvoja crnogorskog naroda predstavljalo bi, po Petanoviću, obnavljanje vlastite državnosti i nastanak balkanske federacije na osnovu ravnopravnosti. (Petanović 2006: 22)

Slične argumente kao Petanović od prijeloma 20-ih i 30-ih godina razvijali su i neki autori u zemlji. Glavna politička snaga koja je protežirala kolektivna politička prava Crnogoraca bila je Crnogorska (federalistička) stranka. Prije uvođenja diktature federalisti su još uvijek smatrali Crnogorce za Srbe. Govorili su o njima kao o političkom narodu, a ne kao o narodu u etničkom smislu te riječi. Već tokom 30-ih u federalističkim krugovima, slično kao i kod komunista, prihvaćena je ideja da su Crnogorci samostalan narod. Najznačajniji ideolog federalističkog pokreta tokom većeg dijela perioda između dva svjetska rata bio je pravnik i političar Sekula Drljević, razočarani unionista koji se braniocima crnogorskih političkih prava pridružio tek nakon ujedinjenja. I on se sve do uvođenja diktature držao starog narativa o identitetu i za jugoslovenske narode u pravom smislu te riječi smatrao je samo Slovence, Hrvate i Srbe. Crna Gora je, po njegovim tadašnjim shvatanjima, bila prije svega najstarija jugoslovenska država, čija prava i slobode nakon ujedinjenja nijesu bili poštovani, a Crnogorci su bili „najbolji Srbi" čije su zasluge za očuvanje jugoslovenskog narodnog, kulturnog i političkog identiteta beogradski hegemonisti ignorisali. Drljević je tokom 30-ih godina potpuno napustio tezu o srpskom crnogorskom identitetu i Crnogorce počinje predstavljati kao narod potpuno ravnopravan Srbima, Hrvatima i Slovencima.

Od kraja 20-ih godina konceptualizaciji crnogorske samosvojnosti najsistematičnije se posvećuje publicista Savić Marković Štedimlija, s kojim je Drljević održavao bliske odnose. Štedimlija je uticao na nacionalnu koncepciju federalista, a indirektno i komunista, iako nije bio ni u jednoj od tih stranaka. Slično kao i Drljević, najprije je bio pristalica unionista da bi se 20-ih godina priklonio marksizmu i odbrani crnogorskog prava na samoopredjeljenje. Profilisao se kao ljevičarski intelektualac i kulturolog. Na prijelomu 20-ih i 30-ih priješao je iz Beograda u Zagreb. U kulturnim pitanjima zbližio se s vodećim hrvatskim književnikom lijeve orijentacije Miroslavom Krležom, ali istovremeno se inspirisao i hrvatskim nacionalizmom. Šedimlijino shvatanje crnogorskog nacionalnog identiteta razvijalo se postepeno. U knjizi *Gorštačka krv* iz 1928. prikazao je Crnu Goru kao okupiranu i izrabljivanu zemlju, ali njeno stanovništvo je tad još uvijek označava kao „Srbe iz Crne Gore", ističući njihovo slovenstvo. Tokom 30-ih godina napušta nakadašnji srpski okvir crnogorskog nacionalnog identiteta i počinje ga predstavljati kao

potpuno samosvojan. O tome je otvoreno pisao u knjizi *Crna Gora u Jugoslaviji* iz 1936. godine. Štedimlija tad nije više smatrao Crnogorce ni za čiste Slovene, već slično kao i Petanović, za mješavinu Slovena i neslovenskih starosjedilaca. Osim etnogeneze na formiranje crnogorskog identiteta uticali su prirodna sredina i viševjekovna izolacija. Štedimlija se poziva na austrijskog teoretičara Ota Bauera i Staljinov stav u vezi s nacionalnim pitanjem: „Crnogorci su, nekoliko stotina godina, potpuno izdvojeni, na jedinstvenom i neprekidnom teritoriju međusobno opštili i zajednički živjeli. Crnogorci su, prema tome, narod sa svim atributima značenja te riječi." (Štedimlija 1936: 128)

Štedimlijina shvatanja se često uprošćavaju i iskrivljuju, navođenjem njegove navodne teze da su Crnogorci Hrvati, odnosno, samostalan narod hrvatskog, a ne srpskog porijekla. Ta interpretacija je istrgnula iz konteksta, jedan parcijalni i namjenski argument koji se pojavio u njegovoj knjizi *Crvena Hrvatska* 1937. godine, koja je, nakon što je zabranjena, objavljena s istim sadržajem pod nazivom *Osnovi crnogorskog nacionalizma.* U dijelu o srednjovjekovnoj Duklji Štedimlija zastupa tezu da su tu oblast kao prvi naselili južnoslovenski Hrvati. To potkrepljuje s nekoliko srednjovjekovnih izvora u kojima je Duklja nazivana Crvenom Hrvatskom (po uzoru na Bijelu Hrvatsku u kontinentalnom zaleđu Dalmacije, u kojoj je bilo jezgro hrvatske srednjovjekovne državnosti). Međutim, u većem dijelu istorijskih izvora taj termin se ne upotrebljava, a najvjerovatnije se ni u toj oblasti nije koristio. Tezom o hrvatskom, a ne srpskom učešću u periodu srednjovjekovne etnogeneze, Štedimlija je zapravo namjenski želio „pojačati" svoju koncepciju crnogorske samosvojnosti. Crnogorce nije označio za Hrvate niti za „granu hrvatskog naroda", već za samostalan narod, ravnopravan Srbima i Hrvatima.

Nakon 1935. godine, u vezi s opadanjem popularnosti integralnog jugoslovenstva, sve više se govori o nacionalnoj samosvojnosti. U vrijeme kad se bližila reorganizacija Jugoslavije na nacionalnoj osnovi, sve više su se čuli glasovi onih koji su crnogorski prostor smatrali za neodvojivi dio buduće srpske etničke banovine. Konceptualizacija Crnogoraca kao samostalnog i ravnopravnog naroda trebala je potkrijepiti zahtjev za priznavanje kolektivnog političkog prava, kao i prava na vlastitu teritorijalnu cjelinu. Specifičnu karakteristiku – značajnu za shvatanje vremenskog konteksta i daljeg razvoja crnogorskog nacionalnog diskursa – predstavlja

bliskost i sličan razvoj shvatanja nacionalnog identiteta kod federalista i komunista. Komunističko shvatanje crnogorskog nacionalnog identiteta u periodu između dva svjetska rata doživjelo je veliki razvoj. Prije polovine 20-ih godina KPJ se udaljila od svog dotadašnjeg unitarizma. Počeo je preovladavati stav da Crnogorci imaju pravo na kolektivna politička prava, uključujući i sopstvenu državnost. Komunisti počinju Crnogorcima – bez većih debata o njihovim istorijskim, etničkim ili etnografskim posebnostima – pristupati kao prema samostalnom narodu. Praktično se radilo o prihvatanju činjenice da Crnogorci, uprkos istrajavanju pritiska koji je na njih vršen u političkom i kulturnom životu, nijesu počeli ispoljavati tendenciju stapanja sa Srbijom i da je, naprotiv, osjećaj njihove samosvojnosti u jugoslovenskoj državi i dalje rastao. Komunistička konceptualizacija Crnogoraca kao samostalnog naroda bila je povezana s njihovom borbom za kolektivna politička prava i sopstvenu teritorijalnu cjelinu koja je prvo zamišljana kao samostalna država. Ideja razbijanja jugoslovenske „tamnice naroda", i podrška pokretu za nezavisnost Crne Gore bila je u novembru 1928. potvrđena odlukama IV kongresa KPJ koji je održan u Drezdenu, a nakon 1935. prihvaćen je koncept Crne Gore kao federalne jedinice. Karakterističan primjer marksističkog stava prema crnogorskom nacionalnom identitetu iz tog vremena predstavlja polemička brošura *Crna Gora i njeni moderni poturčenja*ci iz 1935. koju je napisao pravnik Savo Strugar. Strugar je odbacivao stav „buržoaskih autora" da su Crnogorci podgrupa srpskog naroda koju odlikuju arhaičnost i nesposobnost prilagođavanja novom dobu. Opisao ih je kao podjarmljen narod kojem je srpski vladajući sloj oduzeo prava i koji je postao žrtva kapitalističke eksploatacije. Specifične karakteristike Crnogoraca, po Strugaru, ne proizilaze iz pradavnog i nepromjenjivog karaktera dinarske rase – one su posljedica konkretnih materijalnih uslova i dokaz njihove samostalne nacionalne egzistencije (Strugar 1935: 86).

BOKA KOTORSKA, SANDŽAK I ALBANSKA MANJINA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Oblast sjeverne obale današnje Crne Gore do 1918. bila je u sastavu Habsburškoga Carstva. Prema posljednjem austrijskom popisu stanovništva iz 1910. godine, tu je 61% stanovništva bilo pravoslavne, a 37,6% katoličke vjeroispovijesti. Nakon propasti podunavske monarhije broj

katolika se, zbog odlaska dijela administrativnih službenika i vojnih lica, malo smanjio. Pravoslavno stanovništvo je (s izuzetkom Risna) pretežno živjelo u seoskim oblastima, a katoličko u gradskim sredinama. U Kotoru su katolici predstavljali 69% stanovnika, u Perastu 73%, u Herceg Novom 70%, a u Tivtu čak 95%. U seoskim sredinama katoličko stanovništvo predstavljalo je većinu na poluostrvu Vrmac i na najjužnijem dijelu Habsburškoga Carstva oko Spiča i Sutomora. Pravoslavno stanovništvo bilo je u većini na poluostrvu Luštica, u grbaljskom kraju, u oblasti Paštrovića i u srezovima Budva, Herceg Novi i Perast, ali naravno ne u samim gradovima. Uski primorski pojas u kojem su dominirali katolici zahvaljujući trgovini i moreplovstvu bio je razvijeniji i bio je više izložen kosmopolitskim kulturnim uticajima.

Nakon proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 30. oktobra 1918. godine, koja je formirana u južnoslovenskim oblastima koje su nekad pripadale Habsburškoj Monarhiji, automatski joj je pripojena i Boka Kotorska kao nekad najjužniji administrativni dio Dalmacije. Privremeno je bila pod nadležnošću zemaljske dalmatinske vlade u Splitu. Prvog decembra 1918. ulazi u sastav Kraljevstva SHS. U periodu neposredno nakon ujedinjenja važila je dotadašnja administrativna podjela. Boka Kotorska, čija provincijska vlada je bila pod direktnim uticajem Beograda, i dalje je ostala u sastavu Dalmacije. S obzirom na to da su u oblasti pravoslavni bili u većini, srpski centralisti su nastojali da je administrativno odijele od Dalmacije. To je bio dio širih planova odvajanja dijela južne Dalmacije s Dubrovnikom od istorijskih hrvatskih zemalja. Skupina bokeljskih predstavnika Narodne radikalne stranke na čelu s Mirkom Komnenovićem je 1920. od centralističkog ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribićevića zahtijevala da administrativno spoji regiju sa susjednim crnogorskim oblastima koje su imale izrazitu pravoslavnu većinu, a u nacionalnom smislu su bile smatrane za srpske. Ministar Pribićević je, bez obzira na proteste Hrvata, u septembru 1920. odobrio njihov zahtjev. Nakon što je odobren Vidovdanski ustav, kralj Aleksandar je 26. aprila 1922. obznanio Uredbu o novoj upravnoj podjeli Kraljevine SHS. Boka Kotorska je ušla u sastav Zetske banovine sa sjedištem na Cetinju. Tako je odluka iz 1920. definitivno ozakonjena. Boka Kotorska je pritom ostala u sastavu istog izbornog okruga s južnom i srednjom Dalmacijom, dok je Crna Gora, u svojim granicama

prije 1912. predstavljala samostalni izborni okrug. Cijeli period između dva svjetska rata u Boki Kotorskoj su u prevlasti bili centralisti. Hrvatska seljačka stranka nije imala podršku veću od 10%.

Boka Kotorska je bila najjužnija oblast koju je pogađalo srpsko-hrvatsko političko i kulturno suparništvo. Godine 1925. lokalni Hrvati su na pompezan način slavili hiljadugodišnjicu krunisanja prvog hrvatskog kralja Tomislava. Iste godine u posjetu Kotoru došao je kralj Aleksandar, što je bilo iskorišćeno da se istaknu istorijske veze oblasti s dinastijom Nemanjić. U tom periodu su u Boki radila brojna srpska i hrvatska kulturna društva koja su bila žarišta nacionalističke agitacije. Hrvatske pozicije podrivala je činjenica da je kotorski biskup Frano T. Ućelini, koji je na toj dužnosti bio u većem dijelu međuratnog perioda, bio jednoznačno projugoslovenski orijentisan. Godine 1938. zamijenio ga je Pavao Butorac koji je ispoljavao više hrvatske nacionalne svijesti, ali ni on nije spadao među radikalne nacionaliste. Biskup Butorac je istovremeno bio i značajan istoričar čiji je doprinos istraživanju prošlosti Boke Kotorske i danas cijenjen.

Nakon uvođenja diktature, pod vidom širenja oficijelnog programa integralnog jugoslovenstva, suzbijani su hrvatski uticaji i zahtjevi. Ne samo Boka Kotorska, već i južna Dalmacija s Dubrovnikom ušli su u sastav Zetske banovine, koju je režim vidio kao pretežno srpsku. Nakon 1929. u Boki Kotorskoj je došlo do zabrane korišćenja hrvatskih udžbenika koji su zamijenjeni srpskim udžbenicima odštampanim latinicom. Novi učitelji su počeli predavati ekavicom, a u istorijskom gradivu preovladavala je srpska istorija. Nakon atentata na kralja Aleksandra postepeno oživljava politički život. Pored centralističkih srpskih stranaka u Boki Kotorskoj je oživjela Hrvatska seljačka stranka na čelu s Anđelom Markovićem. Nakon osnivanja Hrvatske banovine 1939. godine, u njen sastav ulaze južna Dalmacija s Dubrovnikom, međutim Boka Kotorska i dalje ostaje u sastavu Zetske banovine. Predstavnici lokalnih Hrvata zahtijevali su da južne granice Hrvatske banovine budu iste kao nekadašnje granice Mletačke Republike, odnosno Habsburške Monarhije. Predsjednik HSS Vlatko Maček vjerovao je da uspostavljene granice Hrvatske banovine nijesu definitivne i da će se nakon nove, planirane administrativne reorganizacije Jugoslavije moći još promijeniti u hrvatsku korist. Srpski nacionalisti su Boku Kotorsku smatrali za jednu

od srpskih zemalja i vidjeli su je u okviru planirane Srpske banovine. Uz podršku svog programa koristili su tezu da tamošnji katolici nijesu u etničkom smislu Hrvati, već pokatoličeni Srbi. Na početku Drugog svjetskog rata sudbina Boke Kotorske je opet bila otvorena. Uprkos povremenim političkim turbulencijama i isključivim zahtjevima srpskih i hrvatskih nacionalista, u svakodnevnom životu odnosi među stanovništvom u Boki bili su u principu mirni i tolerantni.

Dok je mediteranska Boka Kotorska s kulturno-istorijskog aspekta pripadala najrazvijenijim i najkultivisanijim južnoslovenskim regijama, oblast Sandžaka na današnjem crnogorskom sjeveru spadala je među najzaostalije i najviše „orijentalne". U periodu između dva svjetska rata to je bila teško pristupačna regija u kojoj je bio akutan nedostatak željeznica, dobrih puteva, banaka, bolnica, električnog osvjetljenja, industrije, pa čak i srednjih škola. Više od pola stanovništva bilo je nepismeno. Muslimani i pravoslavni živjeli su dosta izmiješano, ali zbog posljedica nedavno svršenih ratova između njih je vladalo nepovjerenje. Većina stanovništva se bavila zemljoradnjom i stočarstvom. U osmanskom periodu muslimani su predstavljali većinu gradskog i trgovačkog sloja, ali nakon Balkanskih ratova gubili su svoje pozicije. U okviru pravoslavnog stanovništva pojavila se netrpeljivost između starosjedilaca i crnogorskih doseljenika, koji su zauzimali većinu pozicija u administrativnom aparatu i policiji. Većina pravoslavnih, kako starosjedilaca tako i novodoseljenih, smatrala se u etničkom smislu za Srbe. Nacionalni identitet muslimana još nije bio formiran. Još je istrajavala starija forma primarno vjerske identifikacije iz osmanskog perioda. Kod inteligencije se pojavljuju pristalice stavova da su muslimani u etničkom smislu Srbi ili, nasuprot tome, Hrvati. Etnokonfesionalni mozaik u plavsko-gusinjskoj i rožajskoj oblasti dopunjavali su Albanci, pretežno muslimanske vjeroispovijesti, a djelimično i katoličke.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata u ovoj regiji je dugo bila nemirna situacija. Za austrougarske okupacije muslimani su na lokalnom nivou imali svoje predstavnike. Međutim, nakon ujedinjenja svekoliku političku vlast preuzeli su pravoslavni. U nekim oblastima komitske jedinice su vršile nasilje. Tako je pod komandom Lakića Vojvodića u februaru 1919. u oblasti Plava ubijeno oko 450 osoba, a nekoliko hiljada ljudi je izbjeglo u Skadar. I u rožajskom srezu izvršeno je nekoliko masakara,

kao i u susjednom rugovskom srezu na teritoriji Metohije. Dok se novi režim nije stabilizovao u Sandžaku je često dolazilo do ubistava, nasilnog raščišćavanja ličnih računa i pljačkanja muslimanske imovine od strane njihovih pravoslavnih susjeda u čemu su često učestvovala i cijela sela. Takva situacija izazvala je osnivanje muslimanskih oružanih grupa koje su nekad imale primarno odbrambeni karakter, nekad nasilnički i pljačkaški, ali nekad neosporno i politički. Muslimanski komitski pokret bio je najjači na Pešterskoj visoravni, na granici između Crne Gore i Srbije. Sandžak je bio dio šire nestabilne zone koja je obuhvatala i dio Crne Gore u granicama prije Balkanskih ratova gdje je izbio ustanak protiv bezuslovnog ujedinjenja te Kosovo i sjevernu Albaniju. Najpoznatiji vođa muslimanskih komita bio je Jusuf Mehonjić, porijeklom iz Bijelog Polja, koji je bio bivši oficir osmanske armije. U borbi protiv jugoslovenskog režima sarađivao je s kačacima, albanskim komitima s Kosova i s kosovskim političarem i ustanikom Bajramom Curijem. Mehonjićevi ustanici napadali su lokalne predstavnike državne vlasti, policijske stanice i značajnije pravoslavne vođe. U bici kod Brodareva porazili su veliku kaznenu ekspediciju srpskih četnika pod vođstvom Koste Pećanca. Godinama su djelovali na prostoru Sandžaka, Kosova i sjeverne Albanije. Njegovi napadi imali su za posljedicu, po jugoslovenskoj vladi, preko 500 žrtava. U martu 1926. ovaj legendarni vođa sandžačkih komita poginuo je u puškaranju s albanskom pograničnom patrolom nedaleko od granice s jugoslovenskim Kosovom.

U Šahovićima (današnje Tomaševo), u nekadašnjem graničnom regionu Osmanskoga Carstva i Crne Gore, naseljenom pretežno muslimanima, u novembru 1924. izvršen je najveći masovni zločin u periodu između dva svjetska rata na teritoriji jugoslovenske monarhije. Nedaleko od Mojkovca 7. novembra 1924. bio je ustrijeljen policijski načelnik kolašinskog okruga Boško Bošković. Ubistvo je pripisano Jusufu Mehonjiću koji je u to vrijeme bio na teritoriji Albanije, iako su Boškovića kao predstavnika centralističkog režima ubili crnogorski ustanici, borci protiv bezuslovnog prisajedinjenja. Lažna optužba je iskorišćena da bi se podiglo antimuslimansko raspoloženje koje se pretvorilo u nemilosrdni pogrom. Akcija je počela 9. novembra nakon Boškovićeve sahrane i trajala je dva dana. U napadu na muslimansko stanovništvo šahovićkog kraja učestvovalo je preko 2000 naoružanih pravoslavnih civila iz okoli-

ne, pod vođstvom penzionisanih oficira. To nije bila spontana eksplozija „narodnog gnjeva", već unaprijed isplanirana akcija koju je pripremio i vodio bjelopoljski policijski načelnik Nikodim Cemović. Napadači su prvo pohvatali i pobili muškarce, ali prilikom pljačkanja nijesu štedjeli ni žene ni djecu. Tačan broj žrtava nije poznat, najniže procjene govore o 350 žrtava, a maksimalne navode i po nekoliko stotina osoba više. Pogrom u šahovićkom kraju je trebao biti predigra za dalje akcije kojima je cilj bilo muslimansko stanovništvo Bijelog Polja, u kojem je živio i veći broj imućnijih trgovaca. Lokalni organi su pasivno pratili pripreme. Pogrom koji je prijetio spriječila je intervencija policijskog načelnika Pljevalja Krečkovića. U oblast Šahovića muslimani se nijesu nikad vratili. Njihovu imovinu i zemlju prisvojili su pravoslavni stanovnici iz okoline. Dio preživjelih se nastanio u Bijelom Polju, većina je izbjegla u Bosnu ili Tursku. Zločin nikad nije bio istražen, niti je krivcima bilo suđeno.

Većina muslimanskih vođa i predstavnika imućnijih slojeva pokušavala je s jugoslovenskim režimom lojalno sarađivati. Interese muslimanskog stanovništva u Kraljevini SHS zastupale su dvije političke stranke: na teritoriji Makedonije, Kosova i u dijelu Sandžaka bio je to *Džemijet* (koji je do polovine 20-ih zastupao prije svega Albance i Turke), a u Bosni i Hercegovini je to bila *Jugoslovenska muslimanska organizacija* (JMO). Džemijet nije imao uticaj u crnogorskom dijelu Sandžaka, dok su pokušaji JMO da se angažuje na prostoru današnje Crne Gore naišli na otpor režimskih struktura. Radikali i demokrate su se najviše trudili da dobiju naklonost muslimanskih glasača. Parlamentarne izbore u crnogorskom dijelu Sandžaka pratile su brojne manipulacije. Muslimani su uglavnom glasali masovno za one kandidate za koje su im naredili da glasaju predstavnici lokalnih organa. Državna vlast nije imala povjerenje u muslimansko stanovništvo, dok je uvijek računala na lojalnost pravoslavnog stanovništva.

Tokom cijelog perioda između dva svjetska rata u crnogorskom dijelu Sandžaka došlo je do vrlo skromnog razvoja privrede. Izvjesni razvoj se mogao uočiti u tradicionalnim središtima kao što su Bijelo Polje, Berane i Pljevlja. Državne predstavnike i službenike u ove oblasti su često slali za kaznu. Mnogi od njih nijesu bili ni dovoljno kompetentni. Kod muslimanskog stanovništva u odnosu prema državi i modernizaciji preovladavalo je a priori nepovjerenje. Oko neformiranog nacional-

nog identiteta sandžačkih muslimana, slično kao i u susjednoj Bosni i Hercegovini, vođeni su sporovi. Naizmjenično su ih prisvajali i Srbi i Hrvati. Crnogorski federalisti su sve muslimane s teritorije nekadašnje crnogorske države označavali za Crnogorce islamske vjeroispovijesti. U periodu prije Drugog svjetskog rata u vezi s debatama o reorganizaciji Jugoslavije kod dijela muslimanske inteligencije sazrijevalo je mišljenje da bi Sandžak trebao ući u sastav Bosne i Hercegovine.

U južnim krajevima današnje crnogorske teritorije (u primorskoj oblasti Ulcinja, južno od Bara, na jugozapadnim obalama Skadarskog jezera, u okolini grada Tuzi, južno od Podgorice, i u Plavsko-gusinjskoj kotlini) živjelo je i albansko stanovništvo. Albanija, uprkos priznanju koje je dobila od velikih sila nakon završetka Balkanskih ratova, na Versajskoj mirovnoj konferenciji nije bila priznata kao samostalna država. To je išlo na ruku teritorijalnim pretenzijama susjednih država, uključujući i Kraljevinu SHS, ali je istovremeno izazivalo i nemire u jugoslovenskim oblastima naseljenim etničkim Albancima. U dijelu crnogorskog političkog spektra čuli su se zahtjevi za pripajanje Skadra s okolinom. Međutim, Albanija je bila međunarodno priznata naknadno, nakon što je primljena u Društvo naroda. Njene međunarodne granice ustanovljene Bukureštanskim ugovorom 1913. godine, priznate su 9. novembra 1921. u Parizu kao pravosnažne, pa je Kraljevina SHS morala povući svoje jedinice iza te granice.

U jugoslovenskoj državi između dva svjetska rata prava manjina bila su regulisana prije svega međunarodnim ugovorima, dok im je u unutrašnjem zakonodavstvu bila posvećena mala pažnja. U dvorcu Sen Žermen kod Pariza 10. septembra 1919. potpisan je mirovni ugovor između pobjedničkih saveznika i Austrije, koji je sadržavao i nekoliko članaka o zaštiti manjina. Po zvaničnom tumačenju Beograd se obavezao da će štiti prava manjina samo u onim oblastima koje su nekad pripadale Habsburškome Carstvu. U južnim djelovima države, koje su Srbija i Crna Gora osvojile od Osmanskoga Carstva prije 1914. godine, ta međunarodna garancija nije važila. Takav pristup jugoslovenskog režima velesile nijesu dovodile u pitanje. Zbog toga Albanci između dva svjetska rata u Crnoj Gori nijesu imali pravo na svoje školstvo, korišćenje svog jezika u kontaktu s uredima niti pravo na dvojezične natpise. Svoj identitet su održavali na tradicionalan način, preko porodice i lokalne zajednice.

Nedostatak sopstvenog školstva uticao je na njihovo zaostajanje za većinskim dijelom društva. Crnogorski Albanci se na nacionalnoj osnovi nijesu politički organizovali. *Džemijet*, politička stranka koja je u prvoj polovini 20-ih godina zastupala albansku i tursku manjinu na Kosovu i u Makedoniji, nije bila aktivna na crnogorskoj teritoriji. Međudržavni odnos između Jugoslavije i Albanije polovinom 20-ih godina dobija standardnu formu. U cijelom međuratnom periodu između Albanaca i Crnogoraca nije dolazilo do neke izrazitije napetosti.

DRUGI SVJETSKI RAT

ITALIJANSKA OKUPACIJA I POKUŠAJ OBNAVLJANJA SAMOSTALNE DRŽAVE

Nakon izbijanja Drugog svjetskog rata Jugoslavija je nastojala ostati neutralna. Ipak, vlada Dragiše Cvetkovića je 25. marta 1941. popustila pritisku sila Osovine i pristupila tzv. Trojnom paktu (Njemačka, Italija, Japan). U Beogradu je 27. marta 1941. uz podršku britanskih tajnih službi izbio puč koji je u srpskoj i crnogorskoj javnosti prihvaćen s oduševljenjem. Za novog premijera postavljen je general Dušan Simović. Maloljetni Petar II proglašen je za kralja, princ-namjesnik Pavle predan je Britancima i interniran u istočnu Afriku. Marko Daković, nekadašnji vođa Mladocrnogoraca, izabran je u novu vladu. Hitler i Musolini su nakon puča odlučili da osvoje Jugoslaviju. Njemačka je 6. aprila bombardovala Beograd i počela kopnene napade. Priključile su joj se Italija, a kasnije i Mađarska i Bugarska. Jedinice Jugoslovenske kraljevske vojske uspjele su od 9. do 13. aprila prodrijeti u okolini Skadra, gdje su njihovo napredovanje zaustavili italijanski tenkovi. Taj napad vođen s crnogorske teritorije bio je jedina uspješna ofanziva Jugoslovenske kraljevske vojske u Aprilskom ratu. Desetog aprila u Zagrebu je proglašena Nezavisna država Hrvatska (NDH). 12. aprila Njemci su okupirali Beograd. Kralj Petar II i vlada povukli su se u Nikšić, odakle su 15. aprila odletjeli u Grčku. Iz Nikšića, s ostalim članovima vlade, odletio je i Marko Daković, ali poginuo je nedaleko od Atine jer je njegov avion pogodila dezorijentisana grčka vojska.

17. aprila, kad je u Beogradu potpisana kapitulacija, italijanska vojska je ušla na Cetinje. Iz Metohije su na crnogorsku teritoriju prodrle i njemačke trupe koje su zauzele dio Sandžaka i Nikšić. Njemci su u manastiru Ostrog zarobili patrijarha SPC Gavrila Dožića kojeg su prebacili u Srbiju, a onda poslali u koncentracioni logor Mauthauzen. Nakon potpisivanja primirja njemačke oružane snage se povlače i upravljanje zemljom

ostavljaju Italijanima. Okupacija Crne Gore protekla je bez otpora. Italijani su igrali ulogu oslobodilaca od srpske hegemonije. Na crnogorskoj teritoriji optimistički su razmjestili svega deset hiljada vojnika. Preuzeli su postojeći policijski aparat s izuzetkom njegovog najvišeg rukovodstva. Zarobljeni pripadnici Jugoslovenske kraljevske vojske porijeklom iz Crne Gore pušteni su na slobodu (činjenica da su se na slobodi našli svi borbeno sposobni muškarci kasnije je pojačala pozicije kako pokreta otpora tako i kolaborantskih jedinica). U Crnoj Gori – gdje je u proljeće 1941. za razliku od većine ostalih oblasti okupirane Jugoslavije vladao mir – utočište su našle hiljade izbjeglica, među kojima je najviše bilo crnogorskih kolonista s Kosova i Metohije i Srba iz Hercegovine. Iz njihovih redova će se ubrzo regrutovati jezgro kolaboracionističkih jedinica.

Ministri spoljnih poslova Galeaco Ćano (Galeazzo Ciano) i Joahim fon Ribentrop (Joachim von Ribbentrop) sastali su se u Beču 21. i 22. aprila 1941. godine i dogovorili da se Crna Gora formalno obnovi kao samostalna država. Nakon ulaska italijanskih snaga u Cetinje okupatori su stupili u kontakt s predstavnicima Centralnog odbora za obnovu samostalne Crne Gore (u čije članove su spadali predstavnici federalista, članovi državnog aparata iz doba kralja Nikole, nekadašnje emigrantske vlade i vojske, tzv. „gaetanci"), koji su vjerovali da je došlo vrijeme da se ispravi nepravda iz 1918. godine. Najtvrdokorniji separatisti proglašavali su da će se zadovoljiti i s državom u granicama iz vremena prije Berlinskog kongresa: „...živjela Crna Gora, pa neka je i mala, ka dno ove kapice", kao što je navodno uskliknuo jedan od njih, Todor Borozan, skinuvši tradicionalnu crnogorsku kapu s glave (Nikčević 2010: 36). Većina ih je tražila obnavljanje države u granicama iz 1914. godine. Rukovodstvo odbora je imalo maksimalističke predstave „Velike Crne Gore" s cijelim Sandžakom, Hercegovinom do Neretve, Metohijom i sjevernom Albanijom sa Skadrom. Predstavnici separatista Sekula Drljević, Petar Plamenac i Dušan Vučinić su 17. maja okupacionoj upravi predali memorandum u kojem traže formiranje samostalne države. „Velika Crna Gora" trebala je biti italijanski protektorat na čelu s legitimnim prijestolonasljednikom princom Mihailom.

Benito Musolini, kao ni ministar spoljnih poslova grof Galeaco Ćano, nijesu ni pomišljali na širenje Crne Gore. Kralj Viktor Emanuel III, koji je preko svoje žene Jelene bio u srodstvu s dinastijom Petrović Njegoš,

zalagao se za obnavljanje Crne Gore u granicama iz 1914. godine. Međutim, ministar Ćano je pretpostavljao da bi takvo rješenje razjarilo Albance, a s aspekta italijanske balkanske politike važniju ulogu je imala Albanija, nego Crna Gora. Zato je nakon okupacije Jugoslavije prednost dobilo osnivanje Velike Albanije, kojoj su zajedno s većim dijelom Kosova, Metohije i zapadne Makedonije trebale pripasti i oblasti koje su prije osnivanja jugoslovenske države pripadale crnogorskoj monarhiji: Ulcinj s okolinom (s albanskom muslimanskom većinom), grad Tuzi i plemenske oblasti oko Podgorice (s albanskom katoličkom većinom), Plavsko-gusinjska kotlina (u kojoj su većinu činili južnoslovenski muslimani) i rožajski kraj (u kojem Albanaca gotovo nije ni bilo). Odmah nakon okupacije kontrolu u tim oblastima preuzeli su etnički Albanci. Velika Albanija, koja je s pravnog aspekta bila italijanski protektorat na čelu s italijanskim kraljem, oficijelno je odobrena u julu. Na osnovu Rimskog dogovora između Italije i Hrvatske, koji su 18. maja potpisali Benito Musolini i Ante Pavelić, neki istorijski djelovi Dalmacije, uključujući i Boku Kotorsku, pripali su Kraljevini Italiji. Zadar, Split i Boka Kotorska su dekretom od 20. maja administrativno ušli u sastav Guvernatorata Dalmacija (Governatorato di Dalmazia), u okviru kojeg je Boka Kotorska predstavljala posebnu provinciju (Provincia di Cattaro). Italija je prisvojila cijeli Bokokotorski zaliv s poluostrvom Prevlakom (Oštri rt), koji je zatvara sa sjevera. Budva s okolinom, zajedno s Barom, ostala je u sastavu okupirane crnogorske teritorije. Pljevaljski i bjelopoljski srez, i bosanski gradić Čajniče, pripali su Crnoj Gori. Granica između okupirane Crne Gore i NDH, koja je potvrđena dogovorom od 27. oktobra, kopirala je staru liniju razgraničenja iz vremena Habsburške Monarhije. Za crnogorske separatiste ovi teritorijalni gubici bili su veliko razočarenje, a nezadovoljstvo i strah od ekonomskih posljedica obuzeli su sve slojeve stanovništva.

General Ugo Kavalero (Ugo Cavallero), komandant italijanskih oružanih snaga u Albaniji, 28. aprila osnovao je Civilni komesarijat za Crnu Goru sa sjedištem na Cetinju, podređen armijskoj komandi u Tirani. Za komesara je postavljen grof Serafino Macolini (Serafino Mazzolini), diplomata iz ministarstva spoljnih poslova. Civilni komesarijat je trebao da funkcioniše dok se ne osnuju crnogorska vlada i civilna uprava koje će biti lojalne Rimu. Nakon polaganja zakletve Italiji, Macolini je

u svoju novu administraciju počeo da prima ne samo separatiste, već i bivše jugoslovenske funkcionere centralističke orijentacije. Preduzeo je korake za sticanje kontrole nad prirodnim resursima, bankama i najznačajnijim privrednim preduzećima. Brzo je uspostavio kontrolu nad svekolikim kapitalom i glavnim tokovima privrednog života. U javnoj upravi i sudstvu kao drugi službeni jezik uveden je italijanski. Školstvo i javni život su „čišćeni" od jugoslovenske ideologije. Nastava se odvijala isključivo na ijekavskom, tj. na lokalnoj varijanti tzv. srpskohrvatskog jezika (za Kraljevine Jugoslavije u crnogorskoj sredini je preko udžbenika nametana ekavska varijanta koja nije bila prirodna crnogorskoj književnoj tradiciji ni govornom jeziku).

Italijani su isticali „tradicionalno prijateljstvo" između dvije zemlje, naročito rodbinske veze dinastije Savoja s dinastijom Petrović Njegoš. Italijanski kralj Viktor Emanuel III je 16. maja posjetio Cetinje, ali bez kraljice Jelene. Kralj Viktor Emanuel III i Benito Musolini su bili za obnovu crnogorske monarhije, ministar spoljnih poslova Ćano je zauzeo suzdržaniji i oprezniji stav. Legitimni prijestolonasljednik bio je princ Mihailo koji je živio u Francuskoj. Predstavnici crnogorske emigrantske vlade, u skladu s ustavom, su ga još kao maloljetnog, 1921. proglasili kraljem. Kao odrastao čovjek je međutim primio jugoslovensko državljanstvo i nije ispoljavao političke ambicije. Dio separatista je bio za to da na prijesto zasjedne kraljica Jelena, ali italijanski kraljevski par je nastojao da se od fašističkih avantura po mogućnosti drži na distanci. Deputacija italijanskog ministarstva spoljnih poslova ponudila je prijesto princu Mihailu koji ga je rezolutno odbio. Nije krio uvjerenje da će Italija i Njemačka biti katastrofalno poražene. Nakon toga, na italijanski prijedlog, Njemci su ga internirali u Nizozemsku. Nakon puštanja na slobodu priključio se francuskom pokretu otpora, a pred kraj rata bio je zatvoren u koncentracionom logoru Mauthauzen. (Nakon Drugog svjetskog rata princ Mihailo je nekoliko godina radio u Ministarstvu spoljnih poslova Titove Jugoslavije u odjeljenju diplomatskog protokola. Umro je u Parizu 1986. godine) Ministar spoljnih poslova Macolini se opredijelio za rezervno rješenje koje nije bilo baš tako blistavo: Crna Gora je trebala postati monarhija na čelu s kolektivnim regentskim savjetom pod predsjedništvom Viktora Emanuela III.

Početkom juna Musolini je obznanio da će Crna Gora dobiti „samostalnost u okviru italijanske sfere uticaja". Svečana deklaracija je trebala biti objelodanjena 12. jula na Petrovdan, na koji je u prošlosti održavan Svecrnogorski zbor. Izbori nijesu bili održavani, učesnici su birani na osnovu procjene da li su podržavali obnovu državnosti pod italijanskim patronatom. Trebalo ih je biti 65 (koliko je bilo poslanika u crnogorskom parlamentu nakon 1905. godine, ne računajući virilne poslanike). Italijani su rezoluciju sastavili unaprijed, a da nijesu ni konsultovali separatiste. Tokom priprema objelodanjeno je planirano predavanje Plava i Gusinja Albaniji, što je izazvalo veliko negodovanje javnosti. Monarhisti su bili jednako razočarani i kad su saznali da na čelu obnovljene države neće biti legitimni vladar iz domaće dinastije. Okupaciona uprava je upoznala učesnike s rezolucijom samo dan ranije. Dio delegata na čelu s Novicom Radovićem i Petrom Plamencom je odbacio dokument. Protestovali su protiv teritorijalnog krnjenja zemlje, zahtijevali su formiranje vlastite vlade i prihvatanje rezolucije da je u ratu koji se vodi Crna Gora neutralna država. U sali Zetskog doma na Cetinju 12. jula 1941, uz prisustvo grofa Serafina Macolinija i drugih predstavnika italijanske uprave, održan je tzv. *Petrovdanski sabor*. Sedamnaest izabranih poslanika uključujući i Petra Plamenca i vođu Božićnog ustanka Krsta Popovića, nije ni došlo, a dvanaest drugih, uključujući i Novicu Radovića, napustilo je skupštinu nakon početka zasijedanja. U posljednjem trenutku, da bi se obezbijedio kvorum, s cetinjskih ulica dovedeni su prolaznici. Glavni govor održao je Sekula Drljević, čovjek koji je u Crnoj Gori imao samo šakicu pristalica. Odluke Podgoričke skupštine proglašene su nevažećim, dinastija Karađorđevića je zbačena s crnogorskog prijestola i Crna Gora je oficijalno obnovljena kao monarhija na čelu s regentskim savjetom i kraljem Viktorom Emanuelom III.

Međutim, u javnosti sve to skupa nije imalo nimalo odjeka. Radilo se o nesigurnom i čisto formalnom proglašenju marionetske države održanom u režiji okupatora. Na dalji državnopravni status Crne Gore Petrovdanski sabor nije imao gotovo nikakav uticaj. Dan nakon proglašenja izbio je ustanak protiv okupatora. Čak ni početak ustanka – o kojem se nekad metaforično, ali netačno govori kao o ubjedljivom odgovoru Crnogoraca na pokušaj proglašenja lažne samostalnosti pod patronatom okupatora – s održavanjem i rezolucijom Petrovdanskog sabora nije bio u direktnoj vezi.

TRINAESTOJULSKI USTANAK

Tokom prvih mjeseci okupacije život u Crnoj Gori bio je podnošljiviji nego u većem dijelu ostatka Jugoslavije. Nije bilo represija, kršenja nacionalnih prava, ni masakara. Italijanska okupaciona uprava obezbijedila je redovno snabdijevanje, a pobrinula se i za izbjeglice koje su na crnogorsku teritoriju stizale iz drugih oblasti. Uprkos tome nijesu stekli simpatije. Gubitak južnih pograničnih teritorija u korist Velike Albanije, nakon kojeg je uslijedilo protjerivanje pravoslavnog stanovništva, zajedno s prisvajanjem Boke Kotorske Italiji, izazvali su veliko ogorčenje. Rast napetosti povećao je i junski napad na Sovjetski Savez, koji je probudio rusofilska osjećanja i izazvao spekulacije o kraju rata.

Komunistička partija Jugoslavije, uprkos podjeli zemlje, sačuvala je jedinstvenu organizaciju. Pripreme za podizanje oružanog ustanka komunisti su otpočeli odmah nakon napada na Sovjetski Savez. Predsjednik Pokrajinskog komiteta Crne Gore, Boke i Sandžaka bio je Blažo Jovanović. Na početku rata u Crnoj Gori je bilo više od 1800 članova KPJ, što je s obzirom na broj stanovnika šest puta više od jugoslovenskog prosjeka. Većina članova su bili kadrovi očeličeni iskustvom ilegalnog rada iz vremena diktature i druge polovine 30-ih godina, a neki i s iskustvom iz građanskog rata u Španiji. Ostali crnogorski komunisti, od kojih su neki bili u jugoslovenskom rukovodstvu ili u rukovodstvu srpske partijske organizacije, došli su u Crnu Goru nakon okupacije Beograda. U isto vrijeme Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) imao je u Crnoj Gori oko pet hiljada članova.

Kad je početkom jula u Crnu Goru stigao Milovan Đilas, član Centralnog komiteta KPJ, s naređenjem da se pokrene oružani otpor, pripreme za ustanak su već bile u završnoj fazi. Odluka o početku ustanka donesena je 8. jula na sastanku Đilasa s rukovodstvom Pokrajinskog komiteta Crne Gore, Boke i Sandžaka, održanom u Stijeni Piperskoj nedaleko od Podgorice. Prema prvobitnim instrukcijama to nije trebao biti masovni ustanak, već serija manjih gerilskih akcija i sabotaža. Komunisti su se trudili da u oružani otpor privuku i pripadnike drugih političkih stranaka. Sve političke stranke, s izuzetkom komunista i federalista, su se raspale. Većina federalista sarađivala je s okupacionom vlašću. Vođe bivših centralističkih stranaka prihvatile su taktiku čekanja. Na veći od-

ziv komunistička inicijativa naišla je samo među pripadnicima jugoslovenske vojske, frustriranim porazom u Aprilskom ratu (naročito među nižim oficirima). Komunistima je nedostajao komandni kadar s vojnim obrazovanjem i ratnim iskustvom, izuzev nekolicine veterana iz Španskog građanskog rata kao što je bio Peko Dapčević. Uticaj iskustva iz Španije ispoljio se prije svega u formiranju manjih udarnih odjeljenja. Iz Španije je preuzet i pozdrav stisnutom pesnicom i termin *gerilci*, koji su crnogorski ustanici prvih mjeseci koristili dok nijesu iz drugih krajeva Jugoslavije preuzeli naziv partizani.

Ustanak protiv italijanske okupacije izbio je 13. jula 1941. godine. Epicentar ustanka predstavljala je Stara Crna Gora. Iz okoline Cetinja i Crmničkog kraja gdje je došlo do prvih napada na okupacione snage, spontano se proširio po cijeloj zemlji. Italijanske snage su bile iznenađene obimom otpora, kojim su zapravo bili iznenađeni i njegovi organizatori. Pokušaji da se ustanak ograniči i da se vrati prvobitnoj strategiji manjih gerilskih napada, završili su neuspjehom i protivljenjem borbeno raspoloženih narodnih masa koje nije bilo moguće ubijediti da se vrate svojim kućama. Komunisti, na čelu s Đilasom, nakon višednevnog dvoumljenja morali su se pomiriti s ovom stihijskom formom ustanka. Pokušavali su makar da od čvrstog ustaničkog jezgra stvore manje, pouzdane grupe pod partijskom komandom, na koje neće uticati spontani priliv i odliv naroda. Trinaestojulski ustanak bio je prvi i najmasivniji narodni ustanak u okupiranoj Evropi. Od 18. jula vodio ga je šestočlani Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Crne Gore, Boke i Sandžaka. Najviši stvarni autoritet bio je Milovan Đilas kao predstavnik Politbiroa KPJ. Glavni vojni komandant, odnosno Načelnik Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak bio je Arso Jovanović, bivši oficir Jugoslovenske kraljevske armije koji nije bio član komunističke partije (kasnije je bio načelnik Vrhovnog štaba NOPOJ-a). Njegov rođak Blažo Jovanović, kao predsjednik crnogorskih komunista, obavljao je funkciju političkog komesara. Drugi član ustaničkog štaba koji nije bio komunista bio je Bajo Stanišić, komandant jedine uspješne vojne operacije jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu, koji se sa svojim jedinicama probio pred Skadar. Ustanak je zahvatio sve krajeve izuzev Boke Kotorske i oblasti s većinskim muslimanskim stanovništvom. Protiv okupatora se 20. jula borilo već oko 32 hiljade

ustanika. Nakon deset dana ustanici su uspostavili kontrolu nad cijelom zemljom, izuzev Podgorice, Cetinja, Nikšića i Pljevalja, u kojima su bile kasarne s jakim italijanskim posadama. Iz stroja je izbačeno oko pet hiljada italijanskih vojnika, odnosno polovina od ukupnog broja okupacionih snaga.

Ustanici su pokušavali da osnuju svoje organe civilne vlasti koji nijesu bili u kontinuitetu s predratnim političko-administrativnim strukturama. U većim gradovima na sjeveru Crne Gore pod uticajem komunista nastajali su narodnooslobodilački odbori. Za njih je ustanak bio ne samo novi rat motivisan borbom protiv okupatora, već i revolucija. Za većinu ljudi ustanak kojem su se priključili bio je nastavak otpora koji su nakon napada na zemlju neuspješno pokušale pružiti snage Jugoslovenske kraljevske vojske. S aspekta komunista borba protiv okupatora bila je nedvosmisleno povezana s borbom protiv starog režima. Međutim, dio onih koji nijesu bili komunisti bio je za povratak starog predratnog režima, uz odstranjivanje „starih grešaka". Već tokom ustanka se pokazalo da neki od komandanata velikosrpske orijentacije za „slabost", koju je nužno eliminisati, smatraju preveliku vjersku i nacionalnu raznorodnost Jugoslavije. Naročito Pavle Đurišić koji je nanio poraz jakim italijanskim jedinicama u Beranskom srezu, zalagao se za to da ustanici iskoriste situaciju i napadnu na lokalne muslimane, čemu su se odlučno suprotstavili komunisti.

Ministar spoljnih poslova Italije Galeaco Ćano bojao se da će se Italija morati obratiti za vojnu pomoć Njemačkoj. General Aleksandar Pircio Biroli (Alessandro Pirzio Biroli), komandant italijanskih snaga u Albaniji, veteran Abisinijskog rata i bivši olimpijski šampion u mačevanju, 15. jula izdao je naređenje da ustanak po svaku cijenu mora biti ugušen. U borbu je poslao pojačanja iz Albanije koja su u Crnu Goru prodrla od Skadra i s Kosova. U gušenju ustanka angažovano je od 100 do 150 hiljada vojnika i pripadnika raznih pomoćnih jedinica. Među njima su bile i elitne fašističke jedinice, tzv. „crne košulje", regularna vojska, i albanska i muslimanska milicija. General Biroli je vjerovao da uspjeh italijanskoj balkanskoj politici mogu garantovati samo tvrde metode kakve su koristili njemački nacisti. Crnogorce je smatrao za varvarske Slovene i tradicionalne neprijatelje Italijana u vjekovnoj borbi za Jadran. „To je narod spreman na sve i nadahnut mističnim fanatizmom (...) oni koji

su zarobljeni s oružjem pristupaju streljanju, a da ni okom ne trepnu." (*Dokumenta Kraljevine Italije* 1969: 187)

Italijani su u borbu poslali mnogo brojniju vojsku od ustanika, koristili su teško oružje, vršili neselektivno nasilje, ubijali osumnjičene, strijeljali taoce, palili sela i internirali hiljade ljudi. Koristili su i pregovore, pokušavajući ubijediti ustanike iz redova seljaka da predaju oružje i vrate se svojim kućama. Neki bivši oficiri Jugoslovenske kraljevske vojske počeli su sarađivati s Italijanima. Represije protiv ustanika pojačavale su uticaj velikosrpskih krugova čiji pripadnici su se distancirali od komunista i separatista. Italijani su tokom druge polovine avgusta ponovo uspostavili kontrolu nad glavnim saobraćajnicama i većinom gradova. Broj ustanika se smanjivao, ali nije došlo do njihovog potpunog sloma niti je uspostavljena kontrola nad cijelom zemljom. Ustaničko jezgro jačine 5 hiljada ljudi držalo je kontrolu nad nepristupačnijim oblastima, a mogli su i dalje računati na podršku širokog kruga simpatizera. U borbama je palo oko 5 hiljada Crnogoraca, 7 hiljada ih je bilo ranjeno, 10 hiljada internirano u Albaniju, a još veći broj ih je interniran u zemlji.

Zvanična kolaboracionistička propaganda okrivljivala je za izbijanja Trinaestojulskog ustanka „strance i Jevreje" (posebno Mošu Pijadea, partijskog funkcionera iz Srbije koji je boravio u nepristupačnom dijelu zemlje, ali nije bio zvanični član ustaničkog štaba). Nekoliko stotina jevrejskih izbjeglica iz Srbije i Bosne Italijani su krajem jula iz bezbjednosnih razloga pohapsili i internirali u Albaniju, otkud su kasnije prevezeni u Italiju. Ovim represivnim postupkom spasili su faktički živote većine njih od nadolazećeg nacističkog holokausta. Domicilno jevrejsko stanovništvo u oblastima Crne Gore koje su anektirali ili okupirali (oko 50 ljudi prije početka rata), Italijani uglavnom nijesu dirali. Tek u vrijeme njemačke okupacije 1943–44. Jevreji su, većinom opet izbjeglice iz drugih krajeva koje su u Crnu Goru stigle u kasnijim fazama rata, hapšeni i transportovani u logor Sajmište, u Beogradu, ili u nacističke koncentracione logore u Centralnoj Evropi, gdje je većina njih (ukupno nekoliko desetina osoba) izgubila živote. Ipak, u Crnoj Gori, kao izbjeglice ili u redovima partizanskog pokreta, sačuvalo je život nekoliko stotina Jevreja koji su ovom zemljom prošli tokom rata. Od domaćih Jevreja, preživjelo je samo nekoliko pojedinaca koji su nakon rata većinom nastavili život van Crne Gore.

Italijani su, nakon što su suzbili prvobitnu masivnu fazu Trinaestojulskog ustanka, povukli dio vojnih pojačanja, ali je u zemlji ipak ostavljen izrazito veći broj vojnika nego ranije: otad su konstantno imali preko 100 hiljada ljudi. Musolini je ukinuo Civilni komesarijat i naredio da se osnuje samostalna Vrhovna komanda za Crnu Goru. Za komandanta je postavljen general Aleksandar Pircio Biroli – i tako je počela tvrđa faza okupacije. General Biroli je shvatao da većina Crnogoraca ne želi marionetsku državu pod italijanskom kontrolom. Aktivni dio federalista na čelu s Drljevićem i dalje je pokušavao sprovesti odluke Petrovdanskog sabora, formirati vladu sastavljenu od separatista i imenovati regentski savjet. General Biroli je bio svjestan da Drljevićeva grupa nema praktično nikakvu podršku. Federalisti su u njegovim očima pali u nemilost zbog rezervisanog stava prema Italiji i ne baš energičnog odnosa prema komunistima za vrijeme ustanka. Stekao je utisak da im najefikasniju podršku u borbi protiv „komunističkih bandi" mogu pružiti velikosrpski orijentisane snage koje su bile jednako antikomunističke kao i italijanski fašisti. Međutim, da bi mogli efikasno vladati u Crnoj Gori, Italijani su morali imati uporište u obje ove nekomunističke struje, međusobno nekompatibilne i neprijateljske, i pažljivo balansirati njihove uticaje. Pitanje državnopravnog položaja zemlje u okviru italijanske sfere uticaja za sada je ostalo otvoreno. Isti nazor preovladao je i u Rimu. Musolini je 3. oktobra 1941. odlučio da se osnuje Guvernatorat Crne Gore (Governatorato di Montenegro) sa sjedištem na Cetinju. Kao guverner Biroli je naredio da zemlju napuste najagilniji separatisti na čelu sa Sekulom Drljevićem, koji su se zalagali za osnivanje sopstvene vlade. Drljević je ostatak rata proveo u Zagrebu, blizak tamošnjim ustaškim vlastima, ali bez ikakvog uticaja na događanja u zemlji. Crnoj Gori, po mišljenju Birolija, nijesu bili potrebni ministri ni političari, već samo marljivi radnici, službenici i pripadnici pomoćnih vojnih jedinica.

PARTIZANSKI POKRET I LIJEVI TEROR NA POČETKU RATA

Simbolični početak nove faze otpora predstavlja napad na italijansku kolonu koji je izvršen 18. oktobra 1941. u Jelinom Dubu, nedaleko od Podgorice, i u kojem su partizani uništili preko 40 vozila, 150 vojnika ubili, a nekoliko desetina zarobili. Komanda NOP-a počela je praktiko-

vati prvobitnu strategiju gerilskih napada. Na taj način su ponovo uspostavili kontrolu nad nekim komunikacijama. Tokom druge polovine oktobra iz praktičnih razloga došlo je do formiranja zasebnog štaba za Sandžak. Jezgro partizanskog pokreta je dotad bilo u jugozapadnoj Srbiji, u tzv. Užičkoj republici koja se nije više mogla oduprijeti njemačkim napadima. Vrhovna komanda na čelu s Titom prebacila se u istočnu Bosnu. U vezi s tim partizanske jedinice pod komandom Arsa Jovanovića pokušale su prodrijeti u Sandžak. Oko 6 hiljada partizana je 1. decembra napalo na Pljevlja, ali iskusna alpska divizija Pusteria ih je odbacila. Poginulo je i ranjeno na stotine partizana, došlo je do demoralizacije i pada popularnosti partizana kod stanovništva. Dio crnogorskih jedinica koje su učestvovale u neuspješnom napadu pridružio se glavnini partizanskih jedinica u istočnoj Bosni. Prema novoj strategiji, crnogorski partizani su trebali dio svojih snaga dati na raspolaganje najvišoj komandi da bi ih mogla slati i u druge oblasti Jugoslavije. Glavni štab NOV za Crnu Goru i Boku početkom 1942. poslao je 4 hiljade vojnika na pograničje Crne Gore i Bosne, i od njih je formirana mobilna brigada koja je bila pod direktnom komandom Vrhovnog štaba NOVJ. U jedinicama koje su ostale pod komandom Glavnog štaba NOV za Crnu Goru i Boku ostalo je preko 10 hiljada boraca.

Komunisti u partizanskim redovima su na prijelomu 1941. i 1942. počeli prema svojim stvarnim i potencijalnim oponentima koristiti politiku „revolucionarnog terora". U skladu s partijskim žargonom tog vremena, poslijeratna jugoslovenska istoriografija je ubijanja političkih oponenata, likvidacije „klasnih neprijatelja" i masovna pogubljenja eufemistički nazivala „lijeva skretanja" ili „lijeve greške". Do prvih ispoljavanja revolucionarnog radikalizma dolazilo je sporadično još i za vrijeme Trinaestojulskog ustanka. Milovan Đilas, od početka jula najviši predstavnik KPJ u zemlji i stvarni komandant Pokrajinskog štaba, odobravao je likvidacije „špijuna" i „petokolonaša" bez suđenja. Đilas je polazio od uopštenih formulacija i instrukcija s najviših mjesta. Tito mu je navodno rekao da može svakog pogubiti, pa makar to bio član pokrajinskog komiteta, ako bi bio neodlučan i nedisciplinovan. Nakon gušenja ljetnjeg ustanka nije bilo puno sukoba s italijanskim jedinicama. Komunisti su se mogli usredsrediti na likvidaciju izdajnika ili onih za koje se samo pretpostavljalo da sarađuju s okupatorom, a čiji broj je u to vrijeme za-

ista i rastao. Sukob je počeo dobijati bratoubilačke dimenzije. Novine koje su izlazile na teritoriji pod partizanskom kontrolom objavljivale su spiskove strijeljanih koji su završavali zloslutnom rečenicom: „Nastavlja se". Centralni komitet KPJ je u oktobru 1941. kritikovao dotadašnje aktivnosti crnogorskih komunista, naročito zbog kraha nedovoljno pripremljenog ustanka i nepoštovanja partijske linije po kojoj se trebao voditi gerilski rat. Đilasa je na mjestu komandanta Pokrajinskog štaba za Crnu Goru, Boku i Sandžak 5. novembra zamijenio Ivan Milutinović. Međutim, Đilas ne samo da nije bio kažnjen za navodna skretanja, već je naprotiv dobio nove zadatke u Titovom Vrhovnom štabu. Njegova smjena dovođena je kasnije, nakon njegovog pada s vlasti 1954. godine, ponekad u vezu s tzv. lijevim terorom, što ne odgovara istini.

Vijesti o sovjetskoj protivofanzivi kod Moskve početkom decembra oživljavaju nadu u preokret ratne situacije. Pod tim utiskom, 7. decembra 1941. u selu Drenovo kod Prijepolja, u srpskom dijelu Sandžaka, održano je zasjedanje Centralnog komiteta KPJ s kojeg su izdane instrukcije u kojima se govorilo o prelasku na „drugu fazu revolucije" u okviru koje je trebalo doći do intenziviranja klasne borbe i „obračuna s klasnim neprijateljima". Crnogorski pokrajinski komitet počeo je fanatično primjenjivati novu politiku. U likvidaciji „klasnih neprijatelja" učestvovali su neki od običnih pripadnika partizanskih jedinica, pojedini komandanti, kao i neki od najviših partijskih funkcionera. Nakon direktiva o „drugoj fazi revolucije", revolucionarni teror je ispoljavan i u Hercegovini i u nekim djelovima Slovenije, ali najviše ekcesa dogodilo se u Crnoj Gori. Osim stvarnih kolaboranata i tajnih saradnika okupatora čija krivica je bila dokazana, ubijano je i na osnovu pukog sumnjičenja. U nekim mjestima pobijeni su bez ikakvog suđenja svi istaknutiji i imućniji ljudi. Za „kulake" su proglašavani i seljaci što je pružalo izgovor za rekviziciju njihovih zaliha i imovine.

Glavni talas lijevog terora vremenski se poklopio s rastom napetosti između partizana i velikosrpskih oružanih formacija, koji se u toku januara pretvorio u bratoubilački građanski rat u okviru rata protiv okupatora. Predstavnici crnogorskog Pokrajinskog komiteta mislili su da će aktivnosti svojih protivnika uspjeti eliminisati pukom silom.

Takav pristup je doveo do putpuno obratnog rezultata: stanovništvo cijelih oblasti se postavilo protiv partizana i stalo na stranu njihovih otvorenih protivnika koji su se predstavljali kao „spasioci naroda" od „sumanutih komunističkih bandi". Zbog posljedica lijevog terora i ofanzive italijanskih i velkosrpskih snaga tokom zime je došlo do demoralizacije i raspada nekih partizanskih jedinica. Nekoliko jedinica je čak prešlo i na neprijateljsku stranu. Prema sačuvanim pismenim dokumentima na prijelomu 1941. i 1942. partizani su u borbi ubili oko 1250 osoba iz redova domaćih protivnika, a dokazano je da je preko 700 ljudi likvidirano bez suđenja. Ukupan broj žrtava je vjerovatno bio veći.

Tokom prvih mjeseci 1942. godine uticaj partizana u Crnoj Gori je oslabio. Rukovodstvo KPJ ponovo je povjerilo Milovanu Đilasu da preuzme komandu crnogorskog NOP-a. Đilas je 8. aprila promijenio takoreći kompletan Pokrajinski komitet. Vrhovni komandant NOP-a J. B. Tito je u maju kritikovao Đilasa i Pijadea zbog njihove odgovornosti za lijeva skretanja. Dobili su partijske opomene, ali je to bila puka formalnost. O odgovornosti Ivana Milutinovića, pod čijom komandom je došlo do najvećih ekcesa, nije se uopšte diskutovalo. Svi su i dalje ostali članovi najužeg rukovodstva partije i NOP-a. Polovinom 50-ih godina, kad je Đilas postao kritičar Titovog režima, odgovornost za „crveni teror" iz prvih mjeseci rata počela je biti pripisivana njegovom „neodgovornom radikalizmu". Istina je da se taj teror počeo vršiti u vrijeme dok je Đilas bio na najvišoj partijskoj i komandnoj poziciji, ali većina ubistava i masakara izvršena su nakon što je on opozvan. Nasuprot tome, upravo je Đilas bio taj koji je u proljeće 1942. uspio zaustaviti praksu revolucionarnog radikalizma. U stvarnosti, lijevi teror je bio posljedica niza faktora među kojima su bili pretjerana revnost crnogorskih komunista na svim nivoima (odnosno njihov fanatizam – tako su dokazivali svoju „pravovjernost") i loš uticaj dogmatske direktive o navodnoj „drugoj fazi revolucije". Međutim, lijevi teror je nesumnjivo predstavljao i neprimjerenu reakciju na teror okupacionih i kolaborantskih snaga. Kontraproduktivnost primjene terora dovela je do rascjepa društvene zajednice i nepomirljive brutalnosti građanskog rata.

NEKOMUNISTIČKE ORUŽANE SNAGE: BJELAŠI I ZELENAŠI

Za vrijeme Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori su postojala dva glavna nekomunistička politička pokreta koji su imali svoje vlastite oružane snage: velikosrpski bjelaši ili četnici i crnogorski zelenaši koji su nazivani separatistima ili federalistima. Predstavnici obje grupe su sarađivali s okupatorskom vlašću, a nekad su nazivani i zajedničkim nazivom nacionalisti. Praktikovali su taktiku čekanja i pokušavali su jačati vlastiti uticaj na račun konkurentskih političkih grupacija. Kolaboraciju su smatrali za privremenu, pretpostavljajući da će je moći pragmatično iskoristiti; to uglavnom nijesu bili kolaboranti „iz uvjerenja". Pod pritiskom okupacionih snaga, četnici i federalisti su bili prisiljeni da međusobno politički i vojno sarađuju u borbi protiv partizanskog pokreta. Međutim, oni su međusobno bili nepomirljivo podijeljeni svojim stavovima prema crnogorskom identitetu i državnopravnoj budućnosti zemlje, kao i uzajamnim antipatijama iz prošlosti. Zelenaši su se zalagali za to da Crna Gora nakon rata bude nezavisna država ili ravnopravna i politički samoupravna jedinica u federalizovanoj Jugoslaviji. Bjelaši su Crnogorce smatrali Srbima; nijesu prihvatali njihove zahtjeve za politički suverenitet i nakon rata su htjeli osnovati centralizovanu veliku srpsku državu ili Jugoslaviju u kojoj bi glavnu ulogu igrala jaka i homogena srpska etnička cjelina u čiji sastav je spadala i Crna Gora. Prioriteti Italijana na okupiranoj teritoriji bili su mir, red i borba protiv NOP-a pod vođstvom komunista. Okupatori nijesu samo tolerisali oružane jedinice bjelaša i zelenaša, već su ih naoružavali i finansijski i materijalno pomagali. Koristili su ih kao jedinice za održavanje javnog reda i kao pomoćne vojne jedinice.

Pod terminom *četnici* do kraja 19. vijeku podrazumijevali su se pripadnici gerile na osmanskoj teritoriji; za vrijeme Prvog svjetskog rata u Srbiji su tako nazivani pripadnici pokreta otpora protiv okupatora. I u periodu između dva svjetska rat postojale su organizacije s četničkim pridjevom koje su okupljale ratne veterane i za koje je bio tipičan jak srpski nacionalizam. Četnički pokret za vrijeme Drugog svjetskog rata preuzeo je ambleme i simbole tih organizacija (lobanju s prekriženim kostima koja se koristi i na četničkim zastavama i šubarama, šajkačama i drugim kapama) i geslo „Za kralja i otadžbinu – sloboda ili smrt", ali uprkos tome nije

se radilo o direktnom kontinuitetu. Pripadnici četničkih formacija regrutovani su od seoskog stanovništva, bivših pripadnika vojske i nacionalističke inteligencije. U crnogorskoj sredini prvobitni četnički pokret nije imao tradiciju. Za gerilu koja se borila protiv okupatora korišćen je ranije naziv *komiti*. Ni četnička veteranska organizacija u međuratnom periodu na crnogorskom prostoru nije imala mnogo članova. Termin *četnik* preuzet je iz srpske sredine tek u drugoj polovini Drugog svjetskog rata. U doba najvećeg razmaha velikosrpskog pokreta njegovi pripadnici u Crnoj Gori pretežno su nazivani „nacionalistima" ili „narodnom vojskom".

Jezgro četničkog pokreta u okupiranoj Jugoslaviji od maja 1941. predstavljale su jedinice pod rukovodstvom pukovnika Dragoljuba Draže Mihailovića, koji je s grupom saboraca odbio prihvatiti kapitulaciju i povukao se na Ravnu Goru nedaleko od Valjeva (odatle naziv „ravnogorski pokret"). Četničke jedinice koje su priznavale Mihailovića za najvišeg komandanta tokom narednih mjeseci formirane su i u drugim oblastima Srbije, Bosne i Hercegovine te u Hrvatskoj na područjima naseljenim Srbima. Četnici, za razliku od partizana, nijesu napadali okupatore i držali su se taktike čekanja. Na prostoru NDH pokušavali su braniti srpsko stanovništvo ugroženo ustaškim masakrima. S ideološkog aspekta to je bio srpski nacionalistički pokret koji se zalagao za obnovu rojalističke Jugoslavije čijim jezgrom bi bila Velika Srbija, koja bi obuhvatala sve srpske etničke teritorije. Četnici su priznavali legitimitet predratnog političkog poretka i isticali vjernost dinastiji Karađorđević. Do jeseni 1941. na srpskoj teritoriji s partizanima su manje-više uspijevali koegzistirati, a ponekad i sarađivati. Poslije je između njih došlo do oružanog sukoba. Za razliku od partizanskog pokreta koji je bio centralizovan i čije jedinice su bile strogo podređene vrhovnoj komandi na čelu s Josipom Brozom Titom, četnici nikad nijesu uspjeli formirati jedinstvenu i disciplinovanu vojsku, iako su formalno priznavali Dražu Mihailovića za vrhovnog komandanta. Za ovaj decentralizovani pokret bila je karakteristična visoka mjera samostalnosti pojedinih komandanata čija se strategija od Mihailovićevih planova i instrukcija često dosta razlikovala. Mihailovićevi četnici su sami sebe smatrali za legitimnu Jugoslovensku kraljevsku vojsku, za pokret otpora koji sakuplja snage i čeka na povoljnu priliku da krene protiv okupatora. Taj stav je proizašao iz iskustva iz Prvog svjetskog rata na čijem kraju su se četničke, odnosno

komitske jedinice, uključile u oslobođenje zemlje i preuzimanje vlasti. U praksi, ova pragmatična strategija čekanja je imala formu sistematske kolaboracije s okupacionim snagama. Glavni neprijatelji četnika su bili partizani pod vođstvom komunista, a ne italijanski ili njemački okupatori. Njihov prioritet bila je likvidacija domaćih političkih oponenata još tokom okupacije, u interesu lakog preuzimanja vlasti nakon završetka rata. To je dovelo do bratoubilačkog rata i masovnog četničkog terora protiv političkih protivnika i južnoslovenskih naroda druge vjere. U Crnoj Gori velikosrpske političke i oružane snage nijesu nikad djelovale kao pokret otpora i antiokupacioni pokret. Sve do potpunog sloma na kraju rata, četnici su služili okupatorima kao pomoćne jedinice u borbi protiv NOP-a i predstavljale su glavnu kolaborantsku podršku u civilnoj vlasti u službi italijanskih fašista i njemačkih nacista.

Antikomunistički oružani i politički pokret velikosrpske orijentacije u Crnoj Gori se prvobitno formirao nezavisno od Draže Mihailovića. U Trinaestojulskom ustanku učestvovao je niz oficira Jugoslovenske kraljevske vojske, ali dio ih se distancirao od saradnje s komunistima i počeo formirati vlastite oružane grupe. Na inicijativu Italijana, od avgusta 1941. godine formirana je prva pomoćna jedinica nazvana Antikomunistička dobrovoljačka milicija (*Milizia volontaria anticomunista*), čiji zadatak je bio da čuva glavne puteve i značajne objekte, eventualno da „čisti teren" i proganja preživjele partizane. Milicija – koja je od Italijana dobijala oružje, hranu i plate – pretežno je bila sastavljena od izbjeglica iz drugih oblasti i bivših pripadnika policije. Po gradovima i selima samoinicijativno su formirani „odbori narodnog spasa" i nacionalističke oficirske grupe antikomunističke orijentacije. Prvi kontakti s Dražom Mihailovićem uspostavljeni su već u jesen 1941. godine. Mihailović je 15. oktobra za komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori imenovao majora Đorđija Lašića, a kapetana Pavla Đurišića imenovao je za komandanta nekoliko srezova na sjeveru zemlje. Njihove jedinice Mihailović je označio za legitimni dio Jugoslovenske kraljevske vojske i sve bivše vojnike pozvao je da stupe u njihove redove. To, naravno, nije isključivalo njihovu kolaboraciju s italijanskim okupacionim snagama.

Nakon što su propali pokušaji obnavljanja crnogorske države pod italijanskim patronatom i nakon suzbijanja Trinaestojulskog ustanka, u istorijskom jezgru zemlje počinju se formirati oružane jedinice pod

rukovodstvom pobornika nezavisnosti ili političke ravnopravnosti u okviru federativne jugoslovenske države. Za tu političku stranu i njene oružane snage korišćena su tri naziva: zelenaši, separatisti i federalisti. To su bile pristalice samobitnog crnogorskog nacionalnog i političkog identiteta koji se nijesu slagali s četničkom koncepcijom centralizovane i homogene Srbije. Od partizana pod vođstvom komunista su se distancirali naročito za vrijeme lijevog terora, kad su se oni sami, slično kao i četnici, predstavljali kao spasioci naroda i opravdavali nužnost saradnje s okupatorskim snagama. Međutim, u zelenaškoj ideologiji antikomunizam je igrao znatno manju ulogu nego kod četnika. Nakon eliminacije aktivističke grupe federalista na čelu sa Sekulom Drljevićem, vodeću ulogu dobila je grupa koju su predvodili predstavnik nekadašnjeg lijevog krila C(F)S-a Novica Radović i bivši ministar spoljnih poslova crnogorske kraljevine Petar Plamenac. Glavnu snagu u jedinicama zelenaša predstavljali su oficiri nekadašnje crnogorske vojske, učesnici Božićnog ustanka i gaetanci. Glavni komandant zelenaša postao je general Krsto Popović, bliski saradnik grupe Radovića i Plamenca, koji je u Staroj Crnoj Gori imao dosta veliki autoritet. Istakao se u Mojkovačkoj bici za vrijeme Prvog svjetskog rata, u januaru 1919. rukovodio je Božićnim ustankom protiv srpske vojske i unionista u okolini Cetinja, nakon toga bio je komandant štaba emigrantske vojske u Gaeti. Iz emigracije se vratio polovinom 30-ih. Odnos Krsta Popovića prema partizanima koji su bili pod vođstvom komunista bio je pun suprotnosti. Njihov program „slobodne i ravnopravne Crne Gore“ zelenašima je bio bliži od velikosrpske vizije četnika. Sinovi generala Popovića bili su istaknuti članovi partizanskog pokreta. Najstariji sin Nikola bio je komandant bataljona i kasnije general JNA, koji je proglašen i za narodnog heroja Jugoslavije. Partizani su se u jesen 1941. pokušali nadovezati na međuratnu saradnju s federalistima. Štab partizanskog pokreta je 26. oktobra 1941. u selu Martinići pregovarao s Petrom Plamencem i Novicom Radovićem o formiranju zajedničkog bloka, ali se nijesu uspjeli dogovoriti. Sreski komitet KPJ na Cetinju pozvao je Krsta Popovića da se zajedno sa svojim jedinicama priključi partizanskom pokretu. Međutim, u to vrijeme zbog ispoljavanja lijevog terora nekomunističke snage odbijaju takvu saradnju. Početkom 1942. godine general Popović je imao pod kontrolom većinu seoskih oblasti u Staroj Crnoj Gori i u dijelu Primorja, gdje su zelenaši uspjeli uspostaviti i civilne organe.

I u oblastima naseljenim južnoslovenskim muslimanima i Albancima formirane su nekomunističke oružane jedinice. U krajevima koji su bili priključeni Velikoj Albaniji, naročito u Plavu, Gusinju i Rožajama, formirani su odredi *vulnetara* (dobrovoljaca), koji su služili prije svega kao čuvari granice. Na prostoru Sandžaka formirane su seoske muslimanske milicije, osnivane manje-više spontano, u pokušaju sprečavanja četničkih pogroma i oružanih prodora partizana. Okupacione snage su legalizovale njihovo osnivanje i pomagale im slično kao i u slučaju četnika. Muslimanske milicije nijesu ni formalno ni idejno podlijegale nikakvoj centralnoj upravi. Njihovi stavovi i ponašanje u konkretnim situacijama zavisili su prije svega od ličnosti pojedinih komandanata. Njihovi glavni neprijatelji bili su četnici koji su vršili etničko čišćenje muslimanskog stanovništva. Ali po direktivama okupatora muslimanske milicije su nekad zajedno s četnicima učestvovale u proganjanju partizana. U oblastima koje su naseljavali Albanci djelovale su i jedinice tzv. *balista*, nacionalističkog i antikomunističkog albanskog pokreta *Balli Kombëtar* (Narodni front). Balisti su, slično kao i mnogi četnici, sami sebe smatrali za prozapadni pokret otpora, iako su sarađivali s okupatorima.

POČETAK GRAĐANSKOG RATA I ISTISKIVANJE PARTIZANA IZ CRNE GORE

Ravnogorski pokret je ispočetka imao pretežno vojni karakter, većinu pripadnika oružanih jedinica činili su seljaci. Postepeno im se priključuju političari i pripadnici inteligencije. Stevan Moljević je 30. juna 1941. u Nikšiću napisao spis *Homogena Srbija* – koji predstavlja prvu verziju četničkog političkog programa. Dokument se nadovezivao na predratne debate Srpskog kulturnog kluba i drugih nacionalističkih krugova o formiranju Srpske banovine u okviru Jugoslavije. Moljevićeva jedinstvena i homogena Srbija trebala je obuhvatati sve teritorije na kojima je živjelo srpsko stanovništvo, ključna saobraćajna čvorišta, kao i ekonomski i kulturno značajne centre djelimično naseljene Srbima. Velika Srbija je u okviru Jugoslavije trebala imati jasne granice. U njenom sastavu je trebala biti „jugozapadna srpska oblast", koja bi obuhvatala Zetsku banovinu, istočnu Hercegovinu s Mostarom i Dalmaciju južno od luke Ploče s Dubrovnikom. U interesu dosezanja političke stabilno-

sti, Moljevićev memorandum *Homogena Srbija* računao je s razdvajanjem miješanog stanovništva i njegovim kolektivnim preseljenjem.

Krajem oktobra 1941. u Srbiji su se rasplamsale borbe između četnika i partizana. Krajem 1941. glavni dio partizanskih jedinica povlačio se iz Srbije u istočnu Bosnu. Draža Mihailović je namjeravao partizane istisnuti i iz Crne Gore te je 20. decembra poslao Đorđiju Lašiću, komandantu crnogorskih četnika, i Pavlu Đurišiću, komandantu Limsko-Sandžačkih četničkih odreda, dokument nazvan *Instrukcije*, u kojem navodi da je glavni cilj četnika formiranje Velike Jugoslavije (teritorijalno veće od predratne), na čelu s kraljem Petrom II. U okviru Jugoslavije trebala je nastati velika, etnički čista Srbija, sastavljena od Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Bačke i Banata. Mihailović je bio i za pripajanje sjeverne Albanije sa Skadrom. Velika Srbija je u interesu homogenosti trebala biti „očišćena" od svih „narodnih manjina i nenacionalnih elemenata". Planirano je da na pograničju između Srbije i Crne Gore nastane čisti etnički prostor, bez nacionalnih manjina, da se ne bi dogodilo da opet nekad u budućnosti Srbija i Crna Gora budu odvojene. Da bi se to ostvarilo četnici su morali pristupiti „čišćenju Sandžaka od Albanaca i muslimana", i eliminaciji muslimana i Hrvata iz Bosne. Planirano je da se etnički očišćena područja koloniziraju „nacionalno pouzdanim crnogorskim porodicama". Nikakva saradnja ni zajednička borba s komunistima protiv okupatora nije bila moguća, jer su oni namjeravali spriječiti ponovno uspostavljanje međuratnog režima i planirali izvesti socijalističku revoluciju. Mihailovićeve *Instrukcije* su inicirale etnička čišćenja i nepomirljivu borbu protiv političkih protivnika ravnogorskog pokreta.

Lašić je, uz asistenciju Italijana, pripadnike svojih jedinica vrbovao u oblasti Vasojevića. I Pavle Đurišić se obratio italijanskoj komandi s pozivom na saradnju i podršku u borbi protiv partizana. U zvaničnom sporazumu Đurišić se obavezao da njegove snage neće podići oružje protiv Italijana, da će se usredsrediti na borbu protiv komunista i da će u zoni pod svojom kontrolom održavati red. Zauzvrat, Italijani su limsko-sandžačke odrede počeli snabdijevati oružjem i namirnicama i njihovim pripadnicima isplaćivati redovnu platu. Vaso Đurišić, brat Pavla Đurišića, imenovan je za stalnog predstavnika Mihailovićevih četnika u štabu italijanske divizije Venezia. Za simbolični početak građanskog rata u Crnoj Gori smatra se napad četničkih jedinica na partizane u Barama Kraljskim, izvršen 20.

januara 1942. godine. Od kraja januara četničke snage su, uz italijansku podršku, na sjeveroistoku zemlje krenule u ofanzivu protiv partizana, čiji vrhunac je predstavljalo osvajanje Kolašina 23. februara. U borbama su pali i istaknuti partijski funkcioneri Budo Tomović i Bajo Sekulić. Četnici su uspostavili kontrolu nad kompaktnom teritorijom (Beranski, Andrijevički i Kolašinski srez) koja će postati jedno od njihovih glavnih uporišta. Ubrzo nakon toga ovladali su i oblašću Kuča i Bratonožića.

Velikosrpska politika u početku nije imala mnogo uspjeha u osnivanju oružanih jedinica u centralnim oblastima između Podgorice i Nikšića. Preokret je donijela izdaja Baja Stanišića, jednog od vodećih rukovodilaca NOP-a i bivšeg oficira Jugoslovenske kraljevske vojske, koji je bio jedan od dvojice nekomunista u vrhovnom štabu tokom Trinaestojulskog ustanka. Njegove jedinice su predstavljale oslonac partizanskom pokretu u strategijski značajnoj oblasti Danilovgrada. Stanišić je 11. februara 1942. pozvao svoje saborce da s kapa strgnu zvijezdu petokraku i da polože zakletvu „nacionalnoj organizaciji za spas naroda". Većina ga je poslušala. Svoje jedinice nazvao je Nacionalni odredi Crne Gore i Hercegovine. U komandnom kadru ispočetka su bili i separatisti. Nacionalni odredi Crne Gore i Hercegovine bili su hibridna, u biti četnička organizacija, koja se djelimično inspirisala partizanskim iskustvom i strategijom šireg „narodnooslobodilačkog fronta". Stanišić je, za razliku od dogmatskih četničkih komandanata sa sjevera, pravio razliku između komunista u partijskom smislu i šireg partizanskog pokreta. Slagao se s programom Velike Srbije, ali je srpsku nacionalističku ideologiju sprovodio diskretnije i želio je steći i naklonost projugoslovenski ili procrnogorski orijentisanih slojeva. Fizičku likvidaciju političkih oponenata, za razliku od Lašića i Đurišića, nije isticao kao nužnost, nije se zalagao za etničko čišćenje, ni antimuslimanske pogrome. Nacionalni odredi Crne Gore i Hercegovine su zahvaljujući podršci italijanske divizije Tauro ovladali okolinom Danilovgrada i Podgorice, probili su partizansku blokadu Nikšića i širili svoj uticaj dalje prema sjeveru. Bajo Stanišić i načelnik vrhovnog štaba Gabrijele Bogljoni (Gabrielle Boglioni) su 6. maja u sjedištu italijanske komande u Podgorici potpisali sporazum kojim je ograničen prostor na kojem su se njegove snage mogle slobodno kretati. Slično kao i ostali četnički komandanti i Stanišić se obavezao da će se boriti samo protiv komunista, da oružje neće podići protiv Italijana, da će

biti u stalnom kontaktu s italijanskom komandom, da će se podređivati njenim naredbama i da se tokom rata neće baviti politikom. Stanišićeve jedinice su tako, kao i odredi Pavla Đurišića u oblasti Lima, ušle u sastav italijanskih okupacionih struktura. Nacionalni odredi su ispočetka djelovali kao samostalna vojska, kasnije su intenzivnije sarađivali s Dražom Mihailovićem i formalno se podredili njegovoj komandi. Iz italijanske perspektive radilo se o samo još jednoj „legalizovanoj grupi četnika", koja je imala ulogu pomoćnih vojnih i policijskih jedinica.

Nakon uključivanja Stanišićevih jedinica u okupacionu strukturu, većina Crne Gore se našla pod kontrolom antikomunističkih jedinica koje su sarađivale s italijanskom okupacionom armijom. Pod komandom Đorđija Lašića bili su sjeverni i sjeveroistočni dio zemlje sa slivovima Lima, Tare i Pive, sve do lijeve obale Morače i Podgorice na jugu. Najistaknutiji komandant na tom prostoru bio je Pavle Đurišić, koji je najviše djelovao u slivu Lima. Stanišićeva vojska kontrolisala je centralni i zapadni dio Crne Gore s Podgoricom i Nikšićem. Boka Kotorska je bila pod direktnom italijanskom upravom. Stara Crna Gora i Primorje s Budvom i Barom, s izuzetkom sitnijih partizanskih enklava, bile su pod kontrolom zelenaša Krsta Popovića. Italijanska armija je u proljeće 1942. pripremala ofanzivu u cilju definitivnog istiskivanja partizana iz Crne Gore. General Biroli je pokušavao formirati jedinstveni antikomunistički front svih kolaborantskih snaga bez obzira na njihove ideološke razlike. Tako je 9. marta na Cetinju dogovoreno formiranje vojne formacije, tzv. Nacionalnog fronta, na čije čelo su Italijani postavili Blaža Đukanovića, posljednjeg zetskog bana. To je trebala biti čisto vojna, nepolitička organizacija osnovana u cilju „borbe protiv komunističkog terora". Krsto Popović je imenovan za komandanta jedinica u Staroj Crnoj Gori, komandant centralnog sektora postao je Bajo Stanišić, komandant sjevernih oblasti Pavle Đurišić. Iako su Italijani novoj zajedničkoj komandi pružali obilnu pomoć, ona u praksi nije funkcionisala baš najbolje. Krsto Popović odmah je 10. marta osnovao paralelnu Crnogorsku nacionalnu komandu, vojno potpuno samostalnu. Dakle, u tzv. Nacionalnom frontu bile su udružene samo četničke snage. Italijani se nijesu protivili postojanju dvostruke komande, dok su dvije oružane formacije izvršavale njihova naređenja i nijesu međusobno ratovale. Italijanska pomoć omogućila je zelenašima da iz Stare Crne Gore istisnu

preostale partizanske grupe. Ofanzivu u sjevernom sektoru započeo je i Stanišić. Četničke jedinice su, uz italijansku podršku, u oblasti Mojkovca prekinule i posljednju vezu između partizanskih snaga u Crnoj Gori i Sandžaku. Vrhovna komanda NOP-a poslala je iz istočne Bosne dio od četiri hiljade crnogorskih partizana natrag u rodnu zemlju da pokušaju obnoviti prekinutu vezu. Međutim, početkom aprila u četničke ruke su pali i Rovca i Gornja Morača.

Jedinice Pavla Đurišića, Baja Stanišića i Krsta Popovića, uz masovnu italijansku podršku, na prijelomu marta i aprila krenule su u novu ofanzivu protiv partizana na dugom frontu od planine Orjen, nad Bokom Kotorskom, preko okoline Nikšića i planine Sinjajevine, pa do pljevaljskog kraja u Sandžaku. Južno od te linije partizanske jedinice su već bile istisnute, posljednje preostale grupe probijale su se prema sjeveru. Polovinom maja 1942. godine, u vrijeme kad se pozicija partizana još pogoršavala, na crnogorsku teritoriju je stigao partizanski Vrhovni štab na čelu s Josipom Brozom Titom, koji je bio prinuđen da napusti Foču u istočnoj Bosni. Titov štab se smjestio kod Crnog jezera na Durmitoru. Crnogorski partizani su, pokušavajući da zaštite jezgro jugoslovenskog NOP-a, 16. maja pokušali ponovo osvojiti Kolašin, ali nijesu uspjeli. Rukovodstvo KPJ s Titom na čelu održalo je 21. maja u Žabljaku na Durmitoru sastanak na kojem su donijeli odluku da je očuvanje ljudi bitnije od održavanja teritorije po svaku cijenu. Odlučeno je da se većina jedinica iz Crne Gore i Sandžaka privremeno povuče u zapadnu Bosnu. Na prijelomu maja i juna Vrhovni štab se zadržavao u okolini Plužina u pivskom kraju, dok nije završeno povlačenje svih borbeno sposobnih i ranjenih. Glavnina partizanskih snaga krenula je 23. juna na dugi marš do zapadne Bosne. Brigada Save Kovačevića ostala je još neko vrijeme na crnogorsko-hercegovačkom pograničju, ali pod pritiskom četnika se u avgustu takođe morala povući na sjeverozapad.

Godinu nakon svenarodnog ustanka 13. jula 1941. godine, u Crnoj Gori gotovo da nije ostalo partizana. Međutim, Crnogorci su i dalje imali značajnu ulogu u okviru glavnine partizanskih snaga, u propagandi i organizaciji partizanskog pokreta u drugim dijelovima Balkana. Dušan Mugoša, kojeg je 1941. Centralni komitet KPJ poslao u Albaniju, uspio je povezati nekoliko tamošnjih marksističkih grupa i tako postati jedan od osnivača Komunističke partije Albanije. Nakon toga radio je i

na formiranju borbenih i diverzantskih grupa za borbu protiv okupatora i njihovih saradnika po jugoslovenskom uzoru. Svetozar Vukmanović Tempo radio je kao glavni povjerenik KPJ u Makedoniji, okupiranoj od strane bugarske vojske. Vlado Popović Španac, veteran iz Španskog građanskog rata, od početka rata do kraja 1942. bio je izaslanik Centralnog komiteta KPJ u Hrvatskoj, gdje je radio na organizovanju ustanka. Milovan Đilas je bio šef uticajne propagandne sekcije Centralnog komiteta KPJ (tzv. AGITROP) od njenog osnivanja 1942. godine. Na pozicijama najviših vojnih komandanata NOP Jugoslavije tokom cijelog rata bili su Crnogorci – prvo Arso Jovanović, nakon njega Velimir Terzić, da bi krajem rata to opet bio Jovanović. Međutim, od polovine 1942. do polovine 1943. godine, Crna Gora je postala četnički bastion. Ubrzo nakon odlaska partizanskih snaga na čelu s Titom, tu se smjestio glavni četnički štab Draže Mihailovića.

CRNA GORA POD ČETNIČKOM DOMINACIJOM

Odnos između italijanskih okupacionih vlasti i nacionalističkih jedinica bili su regulisani sporazumom od 24. jula 1942. godine, koji su potpisali general Aleksandar Pircio Biroli i general Blažo Đukanović, koji je to učinio nakon konsultacija s Dražom Mihailovićem. Nacionalisti su se trebali boriti protiv komunista i održavati red i mir na svojoj teritoriji. Obavezali su se da politička i državnopravna pitanja tokom rata neće rješavati. Novoosnovani Crnogorski nacionalni odbor u kojem je bilo 17 predstavnika pojedinih oblasti i gradova, predstavljao je glavni organ preko kojeg se trebala odvijati saradanja s okupatorskim vlastima. Sporazum između Birolija i Đukanovića potvrdio je dotadašnju podjelu Crne Gore na tri oblasti pod upravom Pavla Đurišića, Baja Stanišića i Krsta Popovića, koji su trebali biti podređeni Blažu Đukanoviću. Oficijelno, svaki od trojice oblasnih komandanata trebao je sastaviti udarnu jedinicu jačine 1500 ljudi, ali ujedno je mogao na svojoj teritoriji organizovati i „dobrovoljne seoske milicije", što je u praksi značilo da svi komandanti raspolažu znatno brojnijom oružanom silom nego što im to sporazum propisuje, a što su Italijani ćutke tolerisali.

Nakon što su partizani potisnuti, između bjelaša i zelenaša zavladala je napetost. Četnici su se pribojavali da se Italijani opet ne priklone pro-

jektu crnogorskog suvereniteta, koji je bio bliži italijanskim interesima od projekta Velike Srbije. Zato su revnosno sarađivali s okupacionom upravom i isticali svoj antikomunizam. U skladu s instrukcijama Draže Mihailovića, Lašić i Đukanović su radili na širenju velikosrpskog uticaja na crnogorskoj teritoriji. Uzaludno su pokušavali ubijediti Italijane da razoružaju zelenaše i četnicima povjere vojnu upravu i u istorijskom jezgru zemlje oko Cetinja. Sporazum između Birolija i Đukanovića bio je potpisan bez konsultacija sa zelenašima koji nijesu bili zastupljeni ni u Crnogorskom nacionalnom odboru. Oblast pod kontrolom Krsta Popovića formalno su reprezentovali četnici. Zato su zelenaši Đukanovićev sporazum s Italijanima vidjeli kao pokušaj uspostavljanja četničke vlasti. Popović je u periodu koji je uslijedio direktne kontakte s italijanskom upravom i četnicima ograničio na minimum. Komandanti njegove Lovćenske brigade bili su uglavnom oficiri nekadašnje crnogorske vojske, dok su na nižim pozicijama bili i oficiri Jugoslovenske kraljevske vojske. U reakciji na sporazum Đukanovića i Birolija, izvršio je ideološko čišćenje svojih jedinica i pripadnike bivše Jugoslovenske kraljevske vojske, za koje se sumnjalo da simpatišu četnike, zamijenio je veteranima nekadašnje crnogorske vojske iz Gaete. Štab Lovćenskih brigada bio je stacioniran na Cetinju. Popović je, pored Stare Crne Gore i dijela Nikšićkog sreza, imao pod kontrolom i Primorje, uključujući Budvu i Bar. I Bajo Stanišić je u ljeto 1942. radio na ideološkom jačanju četničkog karaktera svoje vojske – preimenovane u Zetski korpus. Nakon završetka ofanzive Stanišić je iz komandnog kadra izbacio sve zelenaše. Napustio je strategiju širег političkog fronta po uzoru na partizanski NOP i formalno i praktično se još više zbližio s ostalim četničkim grupacijama koje su priznavale vrhovnu komandu Draže Mihailovića. Stanišićev štab je bio stacioniran u manastiru Ostrog. Štab Limsko-sandžačkog korpusa Pavla Đurišića bio je stacioniran u Kolašinu. Ta oblast, iz koje su se italijanske jedinice povukle, predstavljala je vojno i političko jezgro četničke vlasti. U Gornjem Lipovu, nedaleko od Kolašina, početkom juna 1942. smjestio se sa svojim štabom i Draža Mihailović, gdje je proveo osam mjeseci. Mihailović je, što se tiče strukture četničke organizacije, potvrdio italijansko rješenje formulisano u sporazumu između Birolija i Đukanovića.

Poraz partizana, podrška Italijana i dolazak Draže Mihailovića dali su polovinom 1942. veliki polet velikosrpskim snagama. Crna Gora je do

polovine iduće, 1943. godine, postala glavno uporište četničkog pokreta u okupiranoj Jugoslaviji. To se vidjelo i po rastu broja novih članova i pristalica četničkog pokreta. Najbrojniji Limsko-sandžački korpus imao je početkom 1943. preko 15 hiljada redovnih vojnika, nekoliko stotina oficira i odlično naoružanje. Ovaj korpus pod komandom Pavla Đurišića smatran je za elitnu i najsposobniju formaciju u okviru cijelog ravnogorskog pokreta. Zetski korpus pod komandom Stanišića u drugoj polovini 1942. godine imao je oko 5 hiljada članova. Četnici u Crnoj Gori su, po njemačkim procjenama, početkom 1943. imali na raspolaganju 20.300 boraca. Pored ovih legalnih četničkih formacija, koje su sarađivale s Italijanima koji su im obezbjeđivali naoružanje, rezerve i legitimitet cijelom pokretu, Mihailovićev štab je imao i ilegalne jedinice, što je trebalo ostavljati utisak da je ravnogorski pokret ipak jedan pokret otpora koji će se pokazati u pravom trenutku. Sve jedinice pod komandom Baja Stanišića i apsolutna većina jedinica Pavla Đurišića bile su legalne i uključene u italijansku okupacionu strukturu. U porječju Lima i Sandžaku formirano je i nekoliko „divljih" četničkih jedinica, ali Đurišić se pobrinuo za to da ne bi došle u sukob s okupatorima, a kasnije ih je uspio i legalizovati. Dio nižih oficira i običnih četnika bio je lično protiv kolaboracije, koja je u širim narodnim slojevima bila omražena i nepopularna. Neke jedinice su čak spontano dolazile u Lipovo i tražile da im Draža Mihailović lično potvrdi da se stvarno radi o zvaničnom stavu ravnogorskog pokreta.

Drugu polovinu 1942. godine obilježila je četnička dominacija nad većim dijelom crnogorske teritorije. General Biroli je u izvještaju svojim nadređenima istakao da od potiskivanja partizana u Crnoj Gori već nekoliko mjeseci nije poginuo niti je bio ranjen nijedan italijanski vojnik. I uprkos tome Italijani i Njemci su strahovali da bi britansko-američke snage iz sjeverne Afrike na ovom prostoru mogle pokušati otvoriti drugi front. Činjenica da je usred okupirane Crne Gore djelovao štab Draže Mihailovića, koji je imao funkciju ministra odbrane emigrantske vlade i zvaničnu podršku zapadnih saveznika – bez obzira na dotadašnju uzornu kolaboraciju četnika – budila je sumnju. Zbog toga su početkom jeseni 1942. Italijani namjeravali ponovo uspostaviti svoju vojnu kontrolu nad Kolašinom i okolinom. Četnički komandanti su se tome suprotstavili i prijetili su otkazivanjem poslušnosti. Kriza je završila kompromisom. General Biroli je u oktobru posjetio četničke štabove u Ostrogu

i Kolašinu, gdje se sreo sa Stanišićem i Đurišićem (Draža Mihailović je izbjegavao lični kontakt s italijanskim i njemačkim okupacionim predstavnicima da se ne bi otvoreno kompromitovao). Kad je Biroli odustao od ideje da protjera Mihailovića, četnici su ponovo demonstrirali svoju odanost fašističkoj Italiji. Đurišić je na svečanoj paradi u čast guvernera Crne Gore generala Birolija istakao da je italijanski general „dao mogućnosti da se vidno ispolji izraz nacionalnog ponosa i svesti kod srpskog naroda u Crnoj Gori, da uz pripomoć italijanske vojske i italijanskog oružja očisti Crnu Goru od izroda i jevrejskih plaćenika". Paradoksalno, u isto vrijeme rasla je i saveznička podrška četnicima koje su u Londonu i Vašingtonu zbog nedostatka informacija s terena još uvijek smatrali za „prozapadni pokret otpora". Na visoravan Sinjajevina spuštali su se savezнички avioni koji su im dovozili britansku finansijsku pomoć i oružje.

Na osnovu sporazuma između generala Birolija i Đukanovića, na cijeloj crnogorskoj teritoriji je u ljeto 1942. godine organizirana žandarmerija pod komandom četnika, koja je bila podređena štabu italijanskih karabinjera. Bjelaši i zelenaši su, uz italijansku dozvolu, osnivali sopstvene civilne uprave. Praktično cijelo sudstvo je bilo pod četničkom kontrolom. Četnički „nacionalni vojni sudovi" osnivani uz žandarmerijske komande donijele su nad lokalnim stanovništvom znatno veći broj smrtnih kazni nego sudovi podređeni italijanskim i kasnije njemačkim okupatorima. Nakon što su uspostavili kontrolu nad većim dijelom zemlje, četnici su počeli masovno terorisati svoje političke protivnike i njihove porodice, pokušavajući potpuno slomiti podršku partizanskom pokretu. Hiljade ljudi su polovinom 1942. godine deportovane u italijanske logore za internirce u Albaniji i Italiji. I četnici su osnovali svoj sistem zatvora i logora u kojima su vladali gori uslovi nego u italijanskim. Mučenja, ubijanja, pogubljenja bez suda i spaljivanja kuća, bili su sastavni dio četničke strategije. Najumjereniji režim vladao je na teritoriji pod kontrolom zelenaša. Uhapšene pripadnike partizanskog pokreta obično su predavali Italijanima, a neke od njih su uključivali i u sastave svojih jedinica. Nakon potiskivanja većine partizanskih snaga i razlaza s bjelašima, zelenaši su počeli pružati utočište izbjeglicama pred četničkim terorom. U jesen 1942. na crnogorskoj teritoriji bilo je svega nekoliko stotina partizanskih boraca. Međutim, simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu ponovo počinju da rastu.

OPERACIJE „WEISS“ I „SCHWARZ“: PROMJENA ODNOSA SNAGA

U centralnim djelovima okupirane Jugoslavije početkom 1943. postojala je velika teritorija pod kontrolom partizana. Niz oblasti, uključujući i veći dio crnogorske teritorije, kontrolisali su četnici. Zbog prijetnje otvaranja drugog fronta, rasli su strah Italije i Njemačke od oba ova oružana pokreta. Komandant njemačkih oružanih snaga na Balkanu Aleksandar Ler (Alexander Löhr) i šef italijanskog generalštaba Ugo Kavalero (Ugo Cavallero) početkom januara 1943. dogovorili su u Rimu preduzimanje zajedničke „Operacije Weiss“ (u partizanskoj i jugoslovenskoj poslijeratnoj terminologiji poznatoj kao Četvrta ofanziva). U prvoj fazi trebalo je biti uništeno jezgro partizanske vojske, u drugoj fazi trebale su biti razoružane četničke jedinice južno od rijeke Neretve, tj. u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Njemačka komanda je insistirala na neutralizaciji oba pokreta. Italijani su četnike, s kojima su uspješno sarađivali u upravi okupiranih teritorija, namjeravali iskoristiti u borbi protiv partizana.

Štab Draže Mihailovića je procijenio da je došao povoljan trenutak za masovnu likvidaciju muslimana. Prvi cilj predstavljalo je muslimansko stanovništvo seoskih oblasti u bjelopoljskom srezu pored desne obale Lima. U napadu izvršenom 5. i 6. januara 1943. učestvovalo je oko 3 hiljade četnika pod komandom Pavla Đurišića. Malobrojne italijanske jedinice uzaludno su pokušale da ograniče ovu akciju. Tokom dva dana razorena su 33 muslimanska sela u kojim je brutalno ubijano civilno stanovništvo, uključujući i novorođenčad. Dio stanovnika je uspio pobjeći. Đurišić je 10. januara poslao izvještaj Mihailoviću da je prva faza planiranog „čišćenja“ uspješno izvršena. Četnici su, po njegovom izvještaju, ubili 400 muškaraca i oko hiljadu žena i djece, dok su imali samo 14 mrtvih i 26 ranjenih. Zločin u bjelopoljskom kraju predstavljao je predigru masovnijim akcijama koje su crnogorski četnici izvršili mjesec dana kasnije na pograničju Crne Gore, Bosne i Srbije, u opštinama Pljevlja, Priboj, Čajniče i Foča. Mihailović je komandu opet povjerio Đurišiću čije jedinice su brojale šest hiljada ljudi. Napad u cilju potpunog uništavanja muslimanskog življa, bez obzira na pol i starost, počeo je 29. januara i trajao je nekoliko dana. Muslimani nijesu pružali goto-

vo nikakav otpor. Većinu žrtava činilo je civilno stanovništvo. Samo u opštini Pljevlja na crnogorskoj teritoriji od strane velikosrpskih snaga ubijeno je 768 ljudi, od toga 200 djece do osam godina i 250 mlađih od osamnaest godina. Spaljeno je preko hiljadu kuća i nekoliko stotina drugih objekata. Đurišić 12. februara piše izvještaj Mihailoviću u kojem mu javlja da su spaljena sva muslimanska sela na tromeđi Crne Gore, Bosne i Srbije i da je likvidirano svo njihovo stanovništvo. Ubijeno je 1200 muškaraca i 8000 žena, djece i staraca. Dio stanovništva je pobjegao. Masakri na pograničju Crne Gore, Bosne i Srbije s početka 1943. spadaju među najbrutalnije i najmasovnije četničke zločine u okupiranoj Jugoslaviji.

Njemačko-italijanski plan za razbijanje partizanskih snaga poklapao se s četničkom strategijom odstranjivanja političke konkurencije prije preuzimanja vlasti. Mihalovićev štab u Lipovu koordinirao je pripreme s četničkim komandantima iz Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije. Dio crnogorskog stanovništva je bio protiv mobilizacija, agresivnih agitacija i planiranih pohoda izvan crnogorske teritorije. Protiv pohoda u Bosnu otvoreno su stali prije svega zelenaši Krsta Popovića. Uprkos pritisku italijanske okupacione uprave na čelu s generalom Birolijem zelenaši nijesu popustili. Popović je tom prilikom izjavio da je jedini cilj njihovog pokreta onemogućavanje obnavljanja unitarne i velikosrpske Jugoslavije, čemu su težili jugoslovenska vlada u egzilu i Draža Mihailović. S tog aspekta za napade protiv partizana nije bilo razloga. Vrhunac zelenaške kampanje protiv četničkih pohoda predstavljale su demonstracije cetinjskog stanovništva pred sjedištem generala Đukanovića, koje će se raširiti i u oblasti koje su bile pod kontrolom četnika. Popović i federalistički političari na čelu s Novicom Radovićem i Petrom Plamencom, u februaru 1943. izdali su proglas u kojem su osudili pohode u Bosnu, ubijanje muslimana u Sandžaku, politički kurs ravnogorskog pokreta i londonsku emigrantsku vladu. Odbacivali su težnje za obnavljanjem predratnog poretka i „sramotne lopovske Jugoslavije sa špekulantskom dinastijom Karađorđevića“ u kojoj bi „zločinci tipa Đukanovića, Stanišića i Đurišića postali ministri“. Iako su zelenaši svojom antičetničkom politikom remetili njemačko-italijansko strateške interese, okupaciona uprava iz straha od destabilizacije situacije nije intervenisala protiv njih. Bjelaši su namjeravali da se po povratku iz Bosne definitivno obračunaju sa zelenašima. Međutim, situacija se razvijala drugačije.

Partizanska komanda je 8. februara izdala naredbu o započinjanju ofanzive u pravcu Hercegovine i Crne Gore. Hercegovačkim četnicima koje su mobilisali Italijani, trebali su se, po naređenju Draže Mihailovića, priključiti i jedinice iz Crne Gore pod komandom Zaharije Ostojića i zajedničkim snagama nanijeti „odlučujući poraz komunistima". I štab B. Stanišića se prebacio u Mostar. Do kraja februara na lijevoj obali Neretve koncentrisalo se preko 10.000 četnika, od toga oko 7000 iz Crne Gore (5000 pod komandom Đurišića i 2000 pod komandom Stanišića). Partizanske jedinice (od 21.000 boraca) nalazile su se na desnoj obali okružene brojnijim njemačkim, italijanskim i ustaškim jedinicama. Tito je 6. marta izdao naređenje da se pređe na drugu obalu Neretve. Situaciju je partizanima otežavalo i to što su imali nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika. Prelazak rijeke osigurala je Druga crnogorska proleterska brigada pod komandom Peka Dapčevića koja je razbila četničke pozicije. Štab Draže Mihailovića koji se nadao odlučujućoj pobjedi nad partizanima koja bi četnicima omogućila preuzimanje vlasti, doživio je presudni poraz. Ne samo da su imali velike gubitke, već su se i otvoreno borili na strani Njemaca, Italijana i ustaša, čime su još jednom potvrdili svoj kolaborantski karakter.

U prvoj polovini aprila crnogorski četnici su uz podršku italijanskih jedinica pokušali zaustaviti napredovanje partizana na liniji Foča – Gacko – Trebinje. Partizanska komanda je 15. aprila izdala naređenje crnogorskim brigadama pod komandom Save Kovačevića da se preko oblasti Pive probiju do Nikšića. Đukanović, Stanišić i Lašić neuspješno su pokušali da ih odbiju. Od 7. aprila partizanske jedinice prodiru na crnogorsku teritoriju i kanjonom Tare, gdje su se borili s jedinicama Pavla Đurišića. Partizani su u svoje redove primali i nasilno mobilisane pripadnike iz četničkih jedinica. Jedinice zelenaša nijesu učestvovale u ofanzivi protiv partizanskih snaga. Polovinom maja partizani su osvojili Lipovo gdje je donedavno bilo sjedište glavnog štaba Draže Mihailovića. Kako su partizani prodirali u crnogorsku unutrašnjost, tako su i Njemci sa sve manje povjerenja gledali na četnike. Pored toga, bila im je poznata i njihova namjera da u zgodnom trenutku pređu na savezničku stranu. Njemačke jedinice su, nakon poraza Sila Osovine u Tunisu, 12. maja 1943. bez dogovora s Italijanima, stupili u italijansku okupacionu zonu u Crnoj Gori. Njemci u Kolašin ulaze 14. maja i u internaciju šalju

kompletan štab Limsko-sandžačkih odreda na čelu s Đurišićem. Slično su uradili i u drugim crnogorskim i hercegovačkim gradovima. Četnici im nijesu pružali otpor. Italijani su protiv njemačke akcije protestovali i na lokalnom i na državnom nivou. Musolini je 22. maja poslao protestno pismo Hitleru. Međutim, i oni su ubrzo počeli razoružavati četnike. Limsko-sandžački odredi, koji su predstavljali kičmu četničke vlasti u Crnoj Gori, bili su već neutralisani. Oslabljene Stanišićeve jedinice mogle su i dalje, po boku Italijana, učestvovati u akcijama protiv partizana. Jugoslovenska vlada iz egzila je 11. maja poslala instrukcije Draži Mihailoviću da prekine s kolaboracijom i pokuša s partizanima dogovoriti primirje. Međutim, konflikt između četnika i partizana je bio već toliki da Mihailović u tom smislu nije preduzeo nikakve korake. Nakon prodora njemačkih snaga i internacije Đurišićevih četnika, bojao se da i njega ne zatvore. Polovinom maja napustio je Crnu Goru i povukao se u Srbiju. Vrhovni štab NOVJ na čelu s Titom u to vrijeme je već opet boravio kod Crnog jezera na Durmitoru.

Njemačke i Italijanske snage su ponovo pokušale opkoliti i likvidirati glavninu partizanskih snaga. Operacija Schwarz – poznata iz poratne jugoslovenske istoriografije kao Peta ofanziva – počela je 15. maja 1943. godine. Protiv 20.000 partizana na čelu s Titom udružile su se njemačke, italijanske, ustaške i druge kolaborantske jedinice (četničke jedinice ovaj put nijesu bile brojne) ukupne jačine preko 120.000 vojnika. Tito je 26. maja naredio prebacivanje u sjeverozapadnu Bosnu koju su kontrolisale jedinice pod komandom Arsa Jovanovića. Nakon što su obezbijedili pristajanje engleske misije pod vođstvom kapetana Vilijema Dikina (F. W. Deakin), Čerčilovog saradnika, partizanske jedinice su krenule, vodeći usput žestoke okršaje. Jedini put je vodio preko visoravni između rijeka Tare i Pive, preko visećeg mosta preko Pive, i dalje kroz kanjon Sutjeske na bosanskoj teritoriji. Tito je odlučio da glavnina snaga ide preko Sutjeske. Manji dio, s 4000 ranjenika, pod vođstvom Milovana Đilasa povlačio se kanjonom Tare prema Sandžaku. Nacisti su uspjeli dešifrovati partizansku poruku i početkom juna su blokirali kanjon Tare. Đilasove jedinice su se ubrzano morale vratiti. Bili su primorani da većinu ranjenika prepuste njihovoj sudbini. Mnogi od njih su izvršili samoubistvo, većinu su pobili Njemci. Ubijeno je i oko 230 ljekara i drugog zdravstvenog osoblja. Brigade pod komandom Koče Popovića i

Peka Dapčevića probile su se na Sutjesci iz obruča koji se stezao i oslobodile put u pravcu Foče kojim je 13. juna prošla glavnina partizanskih snaga na čelu s Titom, koji je bio ranjen. Partizanske jedinice na začelju bile su u najtežoj situaciji. Jedan od najslavnijih komandanata Sava Kovačević poginuo je 13. juna. Poginuo je i Bil Stjuart (Bill Stewart), komandant britanske misije pri Vrhovnom štabu. Apokaliptični završetak borbi na Sutjesci na dramatičan način opisao je u svojim ratnim memoarima Milovan Đilas. Partizanske jedinice na začelju, među kojima je bio i Đilas, probile su se kroz neprijateljski obruč u nepreglednu prašumu Perućicu. Bitka na Sutjesci završila je 16. juna. U njoj je palo preko 6000 partizana, ali jezgro NOP-a nije bilo uništeno.

Za vrijeme bitke na Sutjesci na crnogorskoj teritoriji, s koje su se partizani povlačili, izvršen je niz zločina protiv civila. Cijelu oblast kojom su se partizani povlačili, njihovi progonitelji su spalili. Okupatori su tamošnje stanovništvo smatrali simpatizerima partizana. Pripadnici njemačkih jedinica u naselju Plužine zatvorili su u štalu nekoliko desetina žena i djece i žive ih zapalili. U selu Doli masakrirano je i zapaljeno 450 osoba. Najveći masakr izvršen je 7. juna kad su Njemci ubili 520 civila, uključujući više od stotinu djece i dojenčadi. Haotičnu situaciju tokom operacije Schwarz iskoristile su neke grupe muslimanske milicije u Sandžaku za napad na pravoslavna sela u bjelopoljskom kraju. Dio stanovnika su pobili, dio je pobjegao.

Za novog guvernera Crne Gore krajem juna imenovan je general Barbazeti grof od Pruna (Curio Barbasetti di Prun). Do promjene kadra došlo je i u komandi okupatorske armije. Preostali četnički odbori raspušteni su 15. jula. Novi predstavnici okupacione uprave oslanjali su se na zelenaše. Ostaci Stanišićevih jedinica početkom ljeta 1943. bili su malobrojniji od jedinica Krsta Popovića. Đurišića i ostale komandante limsko-sandžačkih četnika njemačka armija internirala je u Poljsku. Za komandanta četničkih snaga na sjeveru Crne Gore i u Sandžaku Draža Mihailović imenovao je Đ. Lašića. Glavnina partizanskih snaga je tokom operacije Schwarz napustila crnogorsku teritoriju. Njihovo jezgro, na čelu s Titom, kasnije se prebacilo iz istočne u zapadnu Bosnu i na oslobođenu teritoriju u Hrvatskoj. Međutim, nakon bitke na Sutjesci u Crnu Goru se vratilo rukovodstvo Pokrajinskog komiteta KPJ na čelu s Blažom Jovanovićem i Ivanom Milutinovićem, koji su reorganizovali raspršene partizanske grupe koje se nijesu uspjele probiti u Bosnu.

KAPITULACIJA ITALIJE I NJEMAČKA OKUPACIJA

Italija je 8. septembra 1943. kapitulirala. Italijanski okupacioni sistem i teritorijalna podjela iz 1941. godine, uključujući i aneksiju Boke Kotorske, preko noći su se raspali. Stanovništvo zapadnih oblasti Jugoslavije masovno je prelazilo na stranu partizana koji su u italijanskoj zoni, od Slovenije do Crne Gore, masovno preuzimali oružje, ratni materijal i namirnice. Partizanske jedinice su dosegle brojku od 300.000 vojnika i neposredno nakon pada Italije imale su pod kontrolom polovinu jugoslovenske teritorije. Partizanske snage u Crnoj Gori početkom septembra nijesu bile brojne, ali su bile dobro organizovane. Uspješne akcije su se počele izvoditi i tamo gdje je dotada pokret otpora bio slab. U Sandžaku je u partizanske jedinice počelo masovno stupati muslimansko stanovništvo. Međutim, pad Italije su očekivali i Njemci, koji su namjeravali preuzeti italijansku okupacionu zonu. Ustaše su namjeravale pripojiti jadransko primorje koje je dotad bilo pod vlašću Italijana. Zagrebačka vlada je 21. novembra 1943. jednostrano proglasila Boku Kotorsku za dio Nezavisne države Hrvatske, ali nije preduzela nikakve konkretne korake da bi nad njom uspostavila kontrolu. Njemačka je iz praktičnih razloga Boku Kotorsku smatrala za sastavni dio okupirane Crne Gore.

U to vrijeme partizanski odredi pod komandom Peka Dapčevića i Mitra Bakića sa sjevera počinju prodirati na crnogorsku teritoriju. U oblasti Nikšića je 11. oktobra osnovana partizanska jedinica od italijanskih vojnika koji su priješli na stranu jugoslovenskog NOP-a. Jedinica je nazvana Aosta i brojala je 800 ljudi. Na sjeveru Crne Gore je na partizansku stranu priješla cijela divizija Venezia. Od njih je početkom decembra sastavljena partizanska divizija Garibaldi, koja je brojala preko 4000 bivših vojnika italijanskih okupatorskih snaga. Partizanske jedinice su u svoje redove primale i bivše četnike, s izuzetkom viših oficira, kompromitovanih kolaboranata i poznatih zločinaca. Blažo Đukanović i Bajo Stanišić, vrhovni komandanti crnogorskih četnika imali su sjedište u manastiru Ostrog. Partizanske jedinice pod komandom Blaža Jovanovića, lidera crnogorskih komunista, opkolile su ih 14. oktobra. Nakon opsade od dvije sedmice i nakon obećanja da će im nakon rata biti pravedno suđeno, dio četnika na čelu s generalom Đukanovićem se predao. Partizani su na licu mjesta strijeljali 20 članova njihove komande, uključu-

jući i Đukanovića. Stanišić je odbio da napusti manastir, ali je pogođen kroz prozor i ubijen, nakon čega je šačica njegovih preostalih saboraca u manastiru izvršila kolektivno samoubistvo. Od značajnih četničkih komandanata koji su se nakon pada Italije nalazili u Crnoj Gori bio je živ još samo Lašić. Likvidacija Đukanovića, Stanišića i drugih istaknutih četnika u Ostrogu izazvala je demoralizaciju i raspad velikosrpskih snaga. Desetkovana četnička komanda je nakon toga uspostavila saradnju s njemačkom okupacionom vlašću, na koju se u narednom periodu potpuno oslonila.

Od 30. septembra 1943. na Cetinju je stacionirana komanda za Crnu Goru na čijem čelu je bio generalmajor Vilhelm Kiper (Wilhelm Keiper). Do kraja oktobra Njemci su uspostavili kontrolu u primorju, većim gradovima, u središnjim oblastima s Cetinjem, Podgoricom, Danilovgradom i Nikšićem, kao i na glavnim saobraćajnicama. Ipak, više od polovine teritorije je ostalo u partizanskim rukama. Njemačke jedinice su na te oblasti povremeno vršile napade. Nacisti nijesu namjeravali praviti nikakve političke ni administrativne eksperimente. Nastojeći da dobiju podršku stanovništva ispočetka su ispoljavali dobru volju. Ukinuli su neke odluke italijanske okupacione uprave i postojeće institucije, uključujući i nekoliko zatvora i logora. Bez obzira na proteste četnika, pustili su zatvorenike, uključujući i pripadnike i simpatizere NOP koji su se ponovo pridružili partizanima. Ali budući da je došlo do rasplamsavanja oružanog otpora, promijenili su taktiku. U noći sa 6. na 7. novembar pozatvarali su brojne poznate osobe i proglasili ih za taoce. Za svakog njihovog ubijenog vojnika trebalo je biti strijeljano 20, a za svakog ranjenog 10 talaca, dok je za ubistvo istaknutog kolaboranta trebalo biti strijeljano 10, a za ranjavanje 5 talaca. Na osnovu te odluke tokom narednih mjeseci uslijedio je niz masovnih pogubljenja. Nova okupaciona uprava je osnovala svoju žandarmeriju koja je ukupno brojala 3000 ljudi i Narodnu miliciju koja je imala status pomoćnih snaga u borbi protiv partizana.

Njemački okupatori su u Crnoj Gori kao i u Srbiji favorizovali antikomunističke snage srpske nacionalističke orijentacije koje nijesu bile direktno vezane za ravnogorski pokret i emigrantsku vladu. Upravo te snage ispoljavale su najviše odlučnosti u borbi protiv partizana i lakše od ostalih političkih grupa su pristajali na saradnju s Njemcima. Njiho-

va politička ideologija ili stav prema državnopravnom položaju Crne Gore za naciste su imali sporednu ulogu. Upravo onako kako je to prilikom posjete Cetinju proglasio ministar Rajha za jugoistok (Südost) Herman Nojbaher (Hermann Neubacher): „Nije bitno da li će Crna Gora biti bijela ili zelena, bitno je da ne bude crvena." Od 10. novembra s radom počinje novi organ civilne vlasti Narodna uprava. Za njenog predsjednika postavljen je Ljubo Vuksanović, pravnik velikosrpske orijentacije i četnički komandant koji je bio u sukobu s Pavlom Đurišićem i koji je s Njemcima sarađivao na njegovom hapšenju. Većinu članova Narodne uprave činili su četnici, ali tri mjesta su dobili federalisti, jedno muslimani i jedno ljotićevci (srpski fašisti), dok je jedno mjesto dobio jedan bivši proitalijanski kolaborant koji je predstavaljao Boku Kotorsku. Pod Narodnom upravom su formalno bili i Primorje i Sandžak. U stvarnosti, Sandžak je od jezgra Crne Gore okupiranog Njemcima bio odvojen slobodnom teritorijom pod kontrolom partizana. Zvanični predstavnik muslimana koji je bio iz Sandžaka nije učestvovao ni na jednom zasijedanju Narodne uprave. Kontrolu nad Sandžakom, kasnije i formalno, preuzeće njemačka armija. Narodna uprava je od početka imala malu podršku lokalnog stanovništva, dok su je iznutra podrivali sukobi bjelaša i zelenaša čiji intenzitet je u prvoj polovini 1944. rastao.

Nakon kapitulacije Italije dolazi do slabljenja jedinica zelenaša čiji pripadnici, pojedinci i cijele grupe, prelaze na stranu partizana. Njemci su početkom novembra zvanično raspustili jedinice Krsta Popovića. Nezadovoljan jačanjem velikosrpskoga uticaja, Popović se povlači na selo. Dio vojnih struktura zelenaša je i dalje pod njegovom komandom neformalno postojao. Vođe federalista su još u oktobru 1943. organizovali prvu konferenciju svoje stranke od izbijanja rata. Imali su za cilj da izaberu rukovodstvo koje bi dobilo punomoć od stranke da pregovara s njemačkim okupatorima i četnicima. Predsjednik stranke je i dalje ostao Mihailo Ivanović, a član rukovodstva bio je i Krsto Popović. Nakon kapitulacije Italije, C(F)S je definitivno odustala od plana za obnavljanje nezavisnosti. U proglasu od 25. decembra 1943. zelenaši se ponovo vraćaju ideji federalizacije Jugoslavije koju su imali u svom programu prije rata. Tako je državnopravni cilj zelenaša od kraja 1943. postao identičan s ciljem komunista.

Na prijelomu 1943. i 1944. Njemci su legalizovali sve četničke jedinice na crnogorskoj teritoriji. Velikosrpski pokret, koji je bio izrazito heterogen, od početka 1944. se podređuje glavnom cilju – pobjedi nad partizanima po svaku cijenu. Na Cetinju je 30. januara 1944. godine osnovana Komanda nacionalnih trupa za Crnu Goru na čijem čelu je bio Jovo Đukanović, oficir jugoslovenske armije, koji je od početka okupacije do kraja 1943. bio u njemačkom zarobljeništvu. Komanda nacionalnih trupa je imala izrazito velikosrpski karakter. To je zapravo bila paralelna struktura, koja je četnicima Draže Mihailovića omogućavala indirektnu saradnju s Njemcima. „Stvarni" komandant crnogorskih četnika i dalje je bio Lašić, koji se od okupatorskih snaga držao na distanci, dok se kao glavni komandant predstavljao Đukanović. Dvostruka komanda koja je trebala stvoriti iluziju o četničkom pokretu kao pokretu otpora, a istovremeno mu obezbijediti sve pogodnosti njemačke podrške, nije bila sposobna za preduzimanje ozbiljnijih akcija. Đukanović i Lašić su, uz podršku Njemaca, na prijelomu februara i marta 1944. pokrenuli ofanzivu protiv partizana koja je završila fijaskom.

Srpska kolaborantska administracija Milana Nedića ispoljavala je za Crnu Goru, koju je smatrala integralnim dijelom srpskog etničkog prostora, veliko interesovanje. Nakon pada Italije naizgled se otvorila mogućnost da se teritorija Nedićeve Srbije proširi sve do Jadrana. Nedić je priznavao autoritet kralja Petra II, ali je bio protiv emigrantske vlade i Draže Mihailovića koje je vidio kao političke konkurente. Prema njemačkim okupatorima je bio kooperativan, s nacistima su ga vezivali antikomunizam i nepovjerenje prema Zapadu. Nedićevska politika u Crnoj Gori imala je više pristalica među umjerenim bjelašima „realistima" nego među radikalnim velikosrpskim nacionalistima, antimuslimanskim ekstremistima i pristalicama ravnogorskog pokreta. Njeno jezgro predstavljala je grupa oko Ljuba Vuksanovića, predsjednika Narodne uprave, koja je još za italijanske okupacije prije svega pokušavala u zemlji održati mir i red, koja je sumnjala u neophodnost angažovanja crnogorskih jedinica u Bosni, nadala se pomirenju sa zelenašima, a nije se slagala ni s istrebljivanjem muslimana koje su sprovodili Mihailovićevi četnici. Od jeseni 1943. ministar za Jugoistok Herman Nojbaher radio je na planu kako da ograniči širenje Titovog NOP-a. S obzirom na neophodnost slanja njemačkih vojnika na važnije frontove, Berlin

nije mogao da na Balkanu angažuje dovoljan broj jedinica. Zato je podržavao ujedinjenje s lokalnim antikomunističkim i nacionalističkim snagama, što bi olakšalo realizovanje njemačkih ratnih planova na tom prostoru. U okupiranoj Jugoslaviji podržavao je prije svega uticaj generala Nedića, koji je trebao postati alternativa Titu i Mihailoviću. Nojbaher se počeo zalagati za ujedinjenje Srbije i Crne Gore na federativnom principu pod Nedićevim rukovodstvom. U interesu zadovoljavanja srpskih nacionalnih aspiracija Njemci su trebali dozvoliti širenje srpske teritorije, ponovno otvaranje beogradskog univerziteta i slobodniji razvoj kulturnog života. Nojbaher je bio ubijeđen da bi upravo Srbi i Crnogorci – koje je odlikovala velika ratnička tradicija i koji su u prošlosti uspjeli formirati svoje sopstvene državne strukture – trebali biti glavni oslonac novog njemačkog poretka na Balkanu. Nasuprot tome, pogrešnim je smatrao pretjeranu podršku ustaškom režimu, koji nije uspijevao svoju novoformiranu državu efikasno kontrolisati što je doprinijelo širenju partizanskog pokreta. Nojbaherov plan srpsko-crnogorske federacije koji je predstavljao suštinsku reviziju dotadašnje nacističke politike na Balkanu, podržavale su srpske kolaborantske strukture na čelu s Nedićem i dio crnogorskih četnika. Već u oktobru 1943. Nojbaher je ovaj plan predložio ministru spoljnih poslova Ribentropu (Ribbentrop). Ribentrop ga je podržao, ali Hitler je bio protiv toga da se pomaže širenje i jačanje Srbije. Nekoliko mjeseci kasnije Nojbaher je ovaj plan ponovo predložio Hitleru, ali „führer“ ga je 6. maja 1944. ponovo odbio. Bojao se da se pojačana Srbija u nezgodnom trenutku ne okrene protiv Njemačke.

Tokom proljeća 1944. nagomilani konflikti između bjelaša i zelenaša praktično su zablokirali aktivnosti Narodne uprave. Generalmajor Kajper ju je 22. juna raspustio i sastavio novu. Na mjestu predsjednika je ostao Ljubo Vuksanović, a većina članova su bili bjelaši. Federalisti su formalno dobili dva predstavnika, ali imenovani nijesu imali nikakav legitimitet i nijesu imali nikakav uticaj na rukovođenje. Tako su od početka ljeta federalisti bili de facto istisnuti iz pronjemačke administracije. Kolaborantska uprava i propaganda bile su od tad isključivo velikosrpske, ali ta njihova pobjeda bila je kratkotrajna. Već u ljeto 1944. partizanski pokret je na većini crnogorske teritorije bio dominantan. Većina zelenaša, s izuzetkom najužeg rukovodstva C(F)S i komande oko Krsta Popovića, prešla je na njihovu stranu. Od kraja septembra na teritoriji

Crne Gore više nijesu objavljivane ni kolaborantske novine. U posljednjim mjesecima 1944. četnici su u potpunoj defanzivi i usredsređuju se na vlastito preživljavanje.

ZAVRŠETAK DRUGOG SVJETSKOG RATA I OSLOBOĐENJE

Četničke snage Draže Mihailovića su u jesen 1943. u Crnoj Gori bile pred potpunim rasulom. Ideološki uticaj ravnogorskog pokreta bio je minimalizovan. Njemačka komanda za „Jugoistok" je 19. novembra 1943. formalizovala saradnju s četnicima Draže Mihailovića pismenim ugovorom. U novembru se iz internacije vratio Pavle Đurišić. Njegov štab se smjestio uz njemački garnizon u Prijepolju, u srpskom dijelu Sandžaka. Đurišić je od kraja 1943. godine, zajedno s Njemcima, na pograničju Srbije i Crne Gore uveo vladavinu otvorenog terora. Njegove jedinice su izvršile niz zločina protiv civilnog stanovništva.

Britanci su tokom 1944. bombardovali Beograd, Split, Zadar i druge gradove na teritoriji okupirane Jugoslavije. Neselektivno bombardovanje je izazvalo velike štete i brojne žrtve. Josip Broz Tito bezuspješno je vršio pritisak na Britance da bombarduju izabrane ciljeve samo s prethodnom saglasnošću njegovog glavnog štaba. Na crnogorskoj teritoriji cilj napada, koji nijesu prestali do kraja 1944. godine, bili su gradovi Podgorica, Nikšić, Bijelo Polje, Pljevlja i Ulcinj. Najveće štete pretrpjela je Podgorica koja je platila visoku cijenu zbog velike koncentracije njemačkih vojnika i svog strateškog položaja na raskrsnici puteva za Albaniju i Grčku. Bila je bombardovana gotovo osamdeset puta. Najmnogoljudniji grad u zemlji pretvorio se u ruševine. Uništena je većina zgrada, a život je izgubilo oko 2 hiljade civila. 5. maja 1944. godine, prilikom jednog od najvećih napada, poginula je i grupa četničkih komandanata, uključujući i Đorđa Lašića, glavnog komandanta Mihailovićevih snaga u Crnoj Gori i Sandžaku.

U to vrijeme snage Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa pod komandom Đurišića, nakon izvršenih personalnih promjena, postale su glavne pomoćne jedinice okupacionih snaga. On praktično više nije bio pod Mihailovićevom kontrolom. Održavao je bliže odnose sa srpskom pro-

njemačkom vladom generala Nedića, nego sa štabom ravnogorskog pokreta i svojom otvorenom kolaboracijom nanosio je štetu i tako slaboj četničkoj reputaciji. Međutim, Mihailović nije mogao da ga se otvoreno odrekne. Četnici su sve češće koristili terorističke metode borbe, vršili su diverzantske napade na partizanskoj teritoriji i fizički likvidirali svoje protivnike, uključujući i zelenaše. Funkciju glavnog komandanta Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa sa sjedištem na Cetinju u ljeto 1944. obavljao je Đurišić. Njegovo prisustvo je znatno doprinijelo izazivanju totalnog razlaza sa zelenašima, koji su se povukli u seoske oblasti Stare Crne Gore i prekinuli sve kontakte s njemačkim okupatorima i četnicima.

U ljeto 1944. godine Njemci su – zajedno s četnicima, muslimanskom milicijom i albanskim nacionalističkim jedinicama, uključujući i SS diviziju Skenderbeg – preduzeli posljednju ofanzivu protiv crnogorskih partizana. U julu su u okviru operacije *Draufgänger* pokušali likvidirati jedinice pokreta otpora da bi spriječili njihov eventualni prodor u Srbiju. Sličan cilj imala je i još opsežnija akcija *Rübezahl* protiv partizanskih jedinica u Crnoj Gori, Sandžaku, Hercegovini i istočnoj Bosni. Njemci su, uz učešće četnika pod komandom Pavla Đurišića, polovinom avgusta uspjeli zauzeti Plavsko-gusinjsku kotlinu, Berane, Andrijevicu i Kolašin. Četnici su potisnuli partizane i iz dolina rijeka Zete i Morače. Jezgro crnogorskih partizanskih jedinica se privremeno povuklo u planinske oblasti Durmitora i Vojnika. Pred brojčano nadmoćnijim neprijateljima i četničkim terorom pobjegle su i hiljade civila. Na Titov pritisak, britanska avijacija je 22. avgusta počela transportovati ranjenike s crnogorskog sjevera u vojne bolnice u južnoj Italiji. Krajem avgusta partizani su krenuli u protivofanzivu u kojoj su povratili privremeno izgubljene teritorije. Tako su propali i posljednji pokušaji okupatora i četnika da unište partizanske pozicije na sjeverozapadu zemlje. U bitkama na Krnovu i Ćeranića gori partizani su razbili Đurišićeve snage. Bio je to njihov presudni poraz u kojem su izgubili stotine elitnih pripadnika svojih jedinica tzv. „Željeznog puka". Operacija *Rübezahl* je na prelomu avgusta i septembra doživjela potpuni slom. U avgustu 1944. Tito je naredio crnogorskim jedinicama Peka Dapčevića da krenu u ofanzivu u unutrašnjost Srbije. Prodor je trebao biti realizovan i po cijenu privremenog slabljenja pozicija NOP-a u Crnoj Gori. Jedinicama pod komandom Dapčevića pridružile su se i druge jedinice koje su napre-

dovale preko istočne Bosne. Polovinom oktobra partizanska vojska je došla pred Beograd. U oslobođenju glavnog grada učestvovale su i bolje naoružane jedinice sovjetske armije. Prva crnogorska proleterska brigada je 20. oktobra 1944 zauzela Kalemegdan. U oslobođeni Beograd na čelu pobjedničkih jugoslovenskih i sovjetskih jedinica na bijelom konju dojahao je general Peko Dapčević.

U jesen 1944. preko Crne Gore povlačile su se njemačke jedinice iz Grčke, Albanije i Kosova. Krajem septembra u južnom dijelu zemlje bilo je još samo oko 2000 njemačkih vojnika. Dio četnika je očekivao da će doći do iskrcavanja anglo-američkih snaga koje bi preokrenule nepovoljnu situaciju u građanskom ratu. Đurišićevi ljudi su se koncentrisali na prostoru Podgorice. Razmišljalo se o tome da bi se na to područje mogle povući sve četničke jedinice na čelu s Mihailovićem. A ako se ne bi mogli oduprijeti partizanima, mogli bi se povući preko Albanije u Grčku, poput srpske vojske u Prvom svjetskom ratu. Partizani su 18. septembra oslobodili Nikšić, 28. septembra Herceg Novi, a 13. novembra ušli su u Cetinje. Do kraja novembra kontrolisali su cijelo Primorje, od Boke Kotorske na sjeveru do Ulcinja na jugu. U rukama Njemaca i četnika ostali su još samo Podgorica i Danilovgrad s okolinom. Đurišić se s Njemcima dogovorio da četnici, čim se povuku posljednje okupacione jedinice, oficijelno preuzmu vlast. Međutim, već na prijelomu novembra i decembra bilo je jasno da se lokalni četnici bez pomoći izvana ne mogu oduprijeti partizanima. Jedinice Draže Mihailovića, računajući i četnike koji su se povlačili iz Srbije, koncentrisale su se u istočnoj Bosni. Četnici iz Hrvatske i srpski nedićevci i ljotićevci krenuli su ka Sloveniji. Đurišić je odustao od prvobitnog plana povlačenja preko Albanije u Grčku, i krenuo je za Mihailovićem u Bosnu.

Partizani su u završnoj fazi rata prema svojim neprijateljima bili nemilosrdni. Četnici koji su se predali, većinom su bili strijeljani. Strah od osvete se širio i kod dijela civilnog stanovništva i crkvene hijerarhije. Partizani su prema zelenašima bili pomirljiviji. Tito je povjerio generalu Savu Čelebiću, nekadašnjem oficiru crnogorske kraljevske vojske, učesniku Božićnog ustanka i bivšem „gaetancu", da pregovara s Krstom Popovićem. Nakon toga Popović je pozvao preostale pripadnike svojih jedinica da se pridruže partizanima dok se sâm, s malom grupom svojih boraca, povukao u nepristupačne oblasti Stare Crne Gore. Partizani su u

jesen 1944. pohapsili većinu članova političkog rukovodstva federalista. Preostale četničke jedinice s prostora Podgorice s njemačkom vojskom su se počele povlačiti 6. decembra 1944. godine. Pridružio im se i mitropolit Joanikije s nekoliko desetina pripadnika pravoslavnog sveštenstva koji su bili politički saveznici četnika i koji su podržavali italijanski i njemački okupacioni poredak. Zbog posljedica propagande ili veza s četnicima, u strahu od partizana, priključilo im se i nekoliko hiljada civilnih izbjeglica. Kolona koja je prolazila kroz Kolašin, Mojkovac, Bijelo Polje i srpski dio Sandžaka usput je postajala sve veća. Kad je krajem decembra prešla bosansku granicu, brojala je između 12.000 i 18.000 ljudi, od toga oko 6000 civila, uključujući žene, djecu i ranjene.

Prebacivanje iz istočne Bosne na planinu Ozren, gdje su se koncentrisale Mihailovićeve snage, trajalo je tokom cijelog januara. Nakon što su se sreli, Mihailović i Đurišić su došli u konflikt oko dalje strategije. Mihalovićev prijedlog je bio sasvim nerealan: predlagao je da se pripadnici svih jedinica vrate u svoja rodna mjesta da bi nakon odlaska sovjetske armije iz Jugoslavije podigli antikomunistički ustanak. Crnogorski četnici su bili ogorčeni što su dopustili da ih, umjesto u Grčku, namame na ovaj dramatični zimski marš u Bosnu, koji ih je potpuno iscrpio. Crnogorska četnička komanda je, protivno Mihailovićevim naređenjima, 21. februara odlučila da se krene u povlačenje prema Sloveniji, gdje su se skupljali srpski nedićevci i ljotićevci. Uprkos Mihailovićevom neslaganju, crnogorski četnici zajedno s civilnim izbjeglicama, 18. marta 1945. kreću prema sjeverozapadu.

Sekula Drljević, nekadašnji ideolog federalista, koji je veći dio rata proveo u Zagrebu, ostao je na poziciji nepomirljivog separatizma. U Crnoj Gori praktično nije imao pristalica, ali uprkos tome u Zagrebu je pokušavao osnovati svoju organizaciju. Od ljeta 1944. istupao je kao predsjednik Crnogorskog državnog vijeća, kojeg je sastavio od nekoliko svojih pristalica. S Drljevićem je sarađivao i Savić Marković Štedimlija, koji je od 1941. aktivno služio ustaškom režimu kao publicista, ideolog i novinar u listu *Hrvatski narod*. Učestvovao je između ostalog u osnivanju vještačke Hrvatske pravoslavne crkve, osnovane u cilju slabljenja pozicija srpske crkvene hijerarhije. Režim NDH je podržavao ciljeve Drljevićeve grupe, međutim Njemci su preferirali ujedinjenje svih antikomunističkih snaga i vršili su pritisak na crnogorske separatiste

u Hrvatskoj da sarađuju s velikosrpskim snagama, njihovim glavnim rivalima. Crnogorski četnici su, nakon sukoba između Đurišića i Mihailovića, uspostavili kontakt s Drljevićevim Crnogorskim državnim vijećem. Đurišić je preko separatista pokušavao za svoje jedinice i izbjeglice dogovoriti bezbjedan prelazak preko teritorije NDH. Drljević je to uslovljavao četničkim priznavanjem Crnogorskog državnog vijeća, nakon čega bi se kao „Crnogorska narodna vojska" mogli prebaciti u Zagreb. Đurišić je to pragmatično prihvatio. Ugovor o tome potpisan je 22. marta 1945. godine u Doboju. Tako je u srednjoj Bosni došlo do apsurdnog zapleta: crnogorski četnici pod komandom jednog od najekstremnijih velikosrpskih komandanata su formalno postali „Crnogorska narodna vojska" koja je priznala vrhovni autoritet najekstremnijeg crnogorskog separatiste. Niko od učesnika vjerovatno nije vjerovao u iskrenost ovog saveza iznuđenog okolnostima. Drljević je htio oslabiti organizaciju Draže Mihailovića i podići svoju političku cijenu kod Njemaca i ustaša. Đurišić je ugovor smatrao formalnošću koja će mu omogućiti prelazak u Sloveniju za Nedićevim štabom.

Mihalović je oficijelno proglasio Đurišića izdajnikom, koji se preko crnogorskih separatista podredio ustaškoj komandi. Đurišića je ta optužba uvrijedila. Početkom aprila prekinuo je komunikaciju s Crnogorskim državnim vijećem i krenuo je prema sjeverozapadu drugim pravcem nego što je bilo dogovoreno. Drljević je o tome informisao ustaše koji su artiljerijom i tenkovima napali na Đurišićeve četnike. Đurišić se s manjom grupom uspio probiti kroz ustaški obruč, ali njegovo dalje napredovanje blokirali su partizani. Glavnina četničkih snaga se 8. aprila predala ustašama kod Lijevče polja. Internirani su u Staru Gradišku, no Drljević je ponovo od njih formirao „Crnogorsku narodnu vojsku", koja je premještena u Karlovac. Đurišićeva grupa bila je u bezizlaznoj situaciji, spremna da ponovo prihvati ugovor s Drljevićem, kratkovido je dopustila da ih u Staroj Gradišci razoružaju. Elita crnogorskih četnika, oko 150 ljudi, na čelu s Đurišićem, Zaharijem Ostojićem i velikosrpskim ideologom Dragišom Vasićem, nakon toga je odvezena u Jasenovac gdje su ih pobile ustaše. Prema nekim svjedočanstvima Đurišić je zapaljen, po drugima je ispečen na ražnju, a po trećima skuvan.

„Crnogorska narodna vojska" se pod pritiskom partizana, zajedno s ustašama, na prelomu aprila i maja, povukla u Sloveniju gdje su čet-

nici u zgodnom trenutku iznenadili i pobili većinu Drljevićevih funkcionera. Nakon toga pokušali su prijeći na austrijsku teritoriju odakle bi išli dalje na zapad. Britanci su ih, naravno, slično kao i druge grupe koje su bježale iz Jugoslavije (hrvatske domobrane i ustaše, slovenačke nekomunističke snage, srpske četnike itd.), predali u ruke partizanima. Većina crnogorskih četnika je bez suđenja postrijeljana u Sloveniji kod Zidanog Mosta. Njih samo oko 150 uspjelo je pobjeći u egzil. Cetinjski mitropolit Joanikije bio je zarobljen zajedno s četnicima i u junu 1945. bez suđenja likvidiran u Aranđelovcu u Srbiji. Slična sudbina zadesila je nekoliko desetina pripadnika pravoslavne hijerarhije iz Crne Gore, koji su bili zarobljeni na slovenačko-austrijskom pograničju. Sekula Drljević nije bio izručen Jugoslaviji i preživio je kraj rata. Međutim, u britanskom zarobljeničkom logoru u Judenburgu na austrijskoj teritoriji su ga 10. novembra 1945. godine, zajedno sa suprugom, noževima izbola dvojica crnogorskih četnika koji su htjeli osvetiti smrt Pavla Đurišića.

FORMIRANJE CRNOGORSKE I JUGOSLOVENSKE DRŽAVNOSTI U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Komunistička partija Jugoslavije se od početka rata zalagala za obnovu crnogorske državnosti u okviru jugoslovenske federacije. Trebala je to biti zlatna sredina između velikosrpskog unitarizma bjelaša i crnogorskog separatizma zelenaša, racionalni spoj jake tradicije sopstvene državnosti i jednako jake tradicije jugoslovenskog zajedništva. Program NOP-a bio je povezan i s kritikom međuratne srpske hegemonije, kapitalističkih privrednih odnosa, nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog iskorišćavanja. Obnova crnogorske državnosti u okviru jugoslovenske federacije bila je povezana i s idejom ravnopravnosti jugoslovenskih naroda. Komunisti su Crnogorce (slično kao i Makedonce koje je međuratni režim označavao za Srbe) smatrali za samostalan narod s pravom na sopstvenu federalnu jedinicu. Još u toku Drugog svjetskog rata na slobodnoj teritoriji su položeni temelji novog uređenja i njegovih institucija. Prvi organi samouprave nastajali su još za Trinaestojulskog ustanka. Sreski odbor osnovan 19. jula u Kolašinu i Narodnooslobodilački odbor osnovan u Beranama 21. jula 1941. bili su prvi civilni organi nove vlasti u cijeloj okupiranoj Jugoslaviji. Klice samouprave uspostavljene u ustanku

ugušila je italijanska protivofanziva, ali iskustva iz Crne Gore su postala sastavni dio partizanske prakse na drugim slobodnim teritorijama.

O veličini buduće crnogorske federalne jedinice se raspravljalo. U okviru KPJ je tokom prvih mjeseci nakon okupacije postojao Pokrajinski komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak, dok su u većem dijelu rata Bijelo Polje i Pljevlja spadali pod samostalni odbor za Sandžak. Pitanje Sandžaka ostalo je otvoreno tokom cijelog rata. Crnoj Gori su u svakom slučaju trebale pripasti opštine Berane, Plav i Gusinje, ali ne i Metohija naseljena pretežno Albancima koja je iz praktičnih razloga trebala ostati u administrativnoj cjelini s Kosovom. Jezgro republike Crne Gore predstavljala je crnogorska teritorija iz vremena prije Balkanskih ratova kojoj bi bila priključena i Boka Kotorska. Prvi korak u obnavljanju crnogorske državnosti predstavljala je Ostroška skupština održana 8. februara 1942. godine. U manastiru Ostrog sastalo se 65 delegata iz svih krajeva Crne Gore i Boke Kotorske. Najviše je bilo komunista, ali učestvovalo je i kompletno rukovodstvo crnogorskog Saveza zemljoradnika, a zastupljeni su bili i neki predstavnici federalista i demokrata. Učesnici su podržavali NOP pod vođstvom KPJ. Iz njihovih redova izabran je Narodno-oslobodilački odbor za Crnu Goru. Većina njegovih članova je s partizanskim jedinicama početkom ljeta napustila crnogorsku teritoriju. U okviru sistematičnijeg rješenja koje je regulisalo situaciju na cijeloj jugoslovenskoj teritoriji Narodno-oslobodilački odbor za Crnu Goru bio je zamijenjen drugim institucijama sličnog karaktera. Najviši organ političke vlasti u Jugoslaviji postalo je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), osnovan 27. novembra 1942. u Bihaću. Njegov izvršni odbor, na čijem čelu je stajao dr Ivan Ribar, član Demokratske partije i predsjednik prvog parlamenta Kraljevine SHS, predstavljao je zapravo novu jugoslovensku vladu. Na prvom zasijedanju AVNOJ-a donesena je odluka o osnivanju Zemaljskog vijeća koje je trebalo postati glavni organ političke vlasti (termin zemaljski je preuzet iz habsburške administrativne tradicije). Osnivanje AVNOJ-a simbolizovalo je odlučnost NOP-a da raskine s međuratnim političkim i socijalnim poretkom.

Nakon kapitulacije Italije partizani su uspostavili kontrolu nad velikim dijelom crnogorske teritorije. U skladu sa zaključcima AVNOJ-a Tito je početkom jeseni 1943. pozvao na osnivanje zemaljskih vijeća Crne Gore i Sandžaka. Prvo zasijedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća

narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke (ZAVNOCG) održano je 15. i 16. novembra 1943. godine u Kolašinu. Učestvovalo je 538 delegata. ZAVNOCG predstavlja politički organ revolucionarnog tipa koji s obzirom na ratne okolnosti nije ni mogao imati demokratski legitimitet. Njegovi predstavnici nijesu bili birani na izborima, nego su ih birala komunisti da bi prezentovali regionalni, socijalni i djelimično politički spektar crnogorskog društva. Najveću grupu delegata činili su seljaci, a brojni su bili i predstavnici inteligencije. U manjem broju bili su zastupljeni oficiri, radnici i vjerski službenici. Na prvom zasijedanju iz njihovih redova izabrano je 118 stalnih delegata ZAVNOCG. Među njima je bilo i 17 žena što je bilo u kontrastu s konzervativno-patrijarhalnim karakterom četničkog pokreta koji je oštro istupao protiv komunističkog programa emancipacije žena. Među delegatima su, uz komuniste, bili zastupljeni i nekadašnji pripadnici C(F)S, Saveza zemljoradnika i Demokratske stranke. Desetočlani izvršni odbor na čijem čelu je bio univerzitetski profesor Niko Miljanić, predstavljao je faktički crnogorsku vladu, a njegova „odjeljenja" buduća ministarstva. Na prvom zasjedanju ZAVNOCG izabrano je 11 delegata koji su trebali učestvovati na Drugom zasijedanju AVNOJ-a. ZAVNOCG je predstavljao cijelu teritoriju današnje Crne Gore s izuzetkom pljevaljske i bjelopoljske opštine koje su bile u sastavu Sandžaka. Delegati ZAVNOCG su posebnom rezolucijom zabranili jugoslovenskoj emigrantskoj vladi da na bilo koji način predstavlja Crnu Goru (uostalom, ni u jednoj od londonskih emigrantskih vlada nije bio zastupljen nijedan Crnogorac). Deklarisan je potpuni diskontinuitet s međuratnim periodom, osuđeni su i separatizam zelenaša i velikosrpski program bjelaša, bezuslovno ujedinjenje i Podgorička skupština iz 1918. godine. Podržan je program „narodne demokratske federativne Jugoslavije" u okviru koje je Crna Gora trebala imati ravnopravan položaj.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a održano je 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu, koje je svojim dugotrajnim značajem predstavljalo kamen međaš u istoriji Jugoslavije i crnogorske državnosti. Na njemu su učestvovala 142 od 208 izabranih delegata, uključujući i jedanaest predstavnika ZAVNOCG. Rezolucijom od 29. novembra potvrđena je uloga AVNOJ-a kao najvišeg zakonodavnog i izvršnog organa političke vlasti u Jugoslaviji i negiran je legimititet emigrantske vlade. Odbačena je i

podjela Jugoslavije koja je bila posljedica rata i okupacije. Nova Jugoslavija je trebala biti izgrađena na demokratskim federativnim principima kao zajednica ravnopravnih naroda. Konkretno, govorilo se o „punoj ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine." Nacionalnim manjinama bila su zagarantovana sva prava. Saveznici, uključujući i SSSR, ispočetka nijesu priznavali legitimitet AVNOJ-a. Međutim, rezolucije Drugog zasijedanja AVNOJ-a su položile temelje poslijeratnog uređenja jugoslovenske federacije. Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a oficijalno su prihvaćene na Drugom zasijedanju ZAVNOCG, koje je održano u Kolašinu 16. februara 1944. godine, čime su ušle u sastav poslijeratnog crnogorskog zakonodavstva. Na osnovu ugovora između Ivana Šubašića, predstavnika emigrantske vlade, i J. B. Tita, potpisanog 16. juna na Visu, londonska emigrantska vlada je 8. avgusta 1944. priznala odluke Drugog zasijedanja AVNOJ-a o federalizaciji zemlje. Tako je bila odstranjena glavna prepreka na putu za međunarodno priznanje novog uređenja od strane saveznika.

Na Trećem zasijedanju ZAVNOCG. koje je održano od 13. do 15. jula 1944. u Kolašinu, najviši organ nove vlasti je transformisan u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO). Ispuštanje Boke Kotorske iz oficijelnog naziva koje je prošlo bez prigovora signaliziralo je političku integraciju te istorijske teritorije, čije specifičnosti u budućnosti više neći biti ni terminološki ni administrativno toliko isticane. CASNO je prihvatilo odluku da Crna Gora postaje ravnopravna federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), kako je provizorno nazvana država. CASNO je postala faktički crnogorski parlament. Jačanjem elemenata državnosti signalizirana je promjena dotadašnjeg Izvršnog odbora u Predsjedništvo sa standardnim ministrarstvima koje je već funkcionisalo kao republička vlada. Na posljednjem zasijedanju ZAVNOCG, odnosno na prvom zasijedanju CASNO, diskutovalo se takođe o nacionalnom pitanju. Komunisti nijesu dovodili u pitanje crnogorsku samosvojnost, ali o problematici kolektivnog identiteta nije se razmišljalo dublje. Takođe, nijesu ni negirali bliskost Crnogoraca i Srba. Ivan Milutinović je u svom govoru proglasio: „Drugovi, ko nije dobar Crnogorac, nije ni dobar Srbin. (...) Crnogorci i Srbi iz Srbije su isto pleme. (...) Mi Crnogorci smo se tokom

svog samostalnog državnog života razvili u samosvojan narod i borbom smo stekli puno pravo na samostalan život kao i na ujedinjenje s drugim narodima." Božo Ljumović je istakao da je od egzistencijalnog pitanja za Crnogorce uređenje sopstvene republike kao najpovoljnijeg okvira za dalji razvoj zemlje. „Da li će se pojedinci osjećati kao Crnogorci ili Srbi – to je njihova lična stvar i po tom pitanju imaju punu slobodu." Krajem rata prioritete su predstavljali formiranje državopravnih struktura, završetak narodnooslobodilačke borbe, pobjeda nad političkim konkurentima i definitivno preuzimanje vlasti. Pravo na nacionalnu samosvojnost i vlastitu republiku obrazlagano je i istorijom sopstvene državnopravne tradicije, ali prije svega crnogorskim doprinosom pobjedi u ratu koja je bila predstavljena kao vrhunac vjekovnih borbi za narodno oslobođenje.

Nove institucije su nastajale na inicijativu KPJ u ratnim uslovima, imale su revolucionarni karakter i nedostajale su im uobičajene demokratske procedure. Partizanski pokret pod vođstvom partizana imao je i totalitarne karakteristike, ali je, uprkos svim svojim ograničenjima u brojnim oblastima, doprinio demokratizaciji i modernizaciji crnogorskog društva, što je naročito upadljivo u poređenju s predratnim režimom ili neostvarenim četničkim koncepcijama. Uz tolerantniji pristup nacionalnom pitanju, pored ostalog, uvedeni su sveopšte pravo glasa i ravnopravnost polova. Žene su prvi put počele aktivno da učestvuju u političkom i javnom životu. Među najpoznatije pripadnice crnogorskog partizanskog pokreta i poslijeratne političarke spadala je i Stana Tomašević. U ratu je bila jedna od prvih žena na funkciji političkog komesara, nakon oslobođenja je bila prva jugoslovenska ambasadorica, a kasnije i predsjednica federalne skupštine – pored Milke Planinc iz Hrvatske – žena s najvišim političkim položajem u istoriji socijalističke Jugoslavije.

SANDŽAČKO PITANJE ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA

Prema prvobitnim zamislima Njemačke i Italije o podjeli Jugoslavije na okupacione zone cijeli Sandžak trebao je pripasti Italiji. Iz praktičnih razloga preuzeli su kontrolu samo nad crnogorskim dijelom Sandžaka zajedno s Tutinom i Prijepoljem. U okviru okupacionog poretka Sandžak nije činio jedinstvenu oblast i ostao je predmet spora i međusobno nes-

pojivih teritorijalnih pretenzija. Italijani su ispočetka podržavali težnju za pripajanjem Sandžaka, odnosno onih njegovih oblasti koje su bile pod njihovom vojnom kontrolom, crnogorskoj državi koju su planirali osnovati pod svojim patronatom i u saradnji s lokalnim separatistima. Zelenaši su najveću podršku imali u Bijelom Polju, koje je saobraćajno i privredno više gravitiralo jezgru istorijske Crne Gore. Tu je živio i veći broj crnogorskih doseljenika nakon Balkanskih ratova. Pripajanje Crnoj Gori koja je na početku rata izgledala kao oaza relativne stabilnosti, bilo je kao privremeno rješenje za vrijeme rata prihvatljivo i za šire slojeve pravoslavnog stanovništva, koje se u nacionalnom smislu pretežno osjećalo srpskim. Nakon Trinaestojulskog ustanka pokazalo se da uređenje marionetske crnogorske države nije realno. Italijanska okupaciona uprava sa sjedištem na Cetinju je do 1943. upravljala svojim dijelom Sandžaka. U prvim mjesecima njemačke okupacije ti djelovi Sandžaka su oficijelno pripadali pod upravu cetinjske Narodne uprave, ali od centralnih oblasti crnogorske teritorije su bili odvojeni slobodnom partizanskom teritorijom. Iz praktičnih razloga, pod njemačkom komandom, poslije su bili pripojeni srpskoj teritoriji, ali su nakon kapitulacije Italije praktično bili pod kontrolom partizana, četnika i muslimanskih milicija.

Nakon okupacije Jugoslavije i velikoalbanski i velikohrvatski nacionalisti ispoljavali su teritorijalne pretenzije prema Sandžaku. Albanci su svoje zahtjeve obrazlagali činjenicom da je Novopazarski Sandžak krajem osmanske ere bio u sastavu Kosovskog vilajeta. Etnički Albanci su živjeli samo u oblastima Plava i Gusinja, koje nikad nijesu bile u sastavu Novopazarskog Sandžaka. Plavsko-gusinjsku kotlinu i dio rožajskog kraja Italijani su nakon okupacije pripojili Velikoj Albaniji, dok ostalim zahtjevima albanskih nacionalista nijesu izašli u susret. Ustaše su južnoslovenske muslimane proglasile za etničke Hrvate islamske vjeroispovijesti, čak za „cvijet hrvatskog naroda". Takav koncept opravdavao je prije svega pripajanje Bosne i Hercegovine. I u Sandžaku koji je do 1878. bio u sastavu Bosne i Hercegovine, prema vladi NDH, živjeli su Hrvati-muslimani. Poglavnik Ante Pavelić je 6. juna 1941. prilikom susreta s Hitlerom i ministrom spoljnih poslova Ribentropom pokazao interesovanje za pripajanje oblasti Berana, Bijeloga Polja i Pljevalja, na štetu Crne Gore, i Novog Pazara, Sjenice, Tutina, Prijepolja i Nove Varoši, na štetu Srbije. Iza „hrvatskog nacionalnog interesa" krila se želja

za privrednom eksploatacijom tih oblasti. Dio muslimana iz Sandžaka podržavao je pripajanje Hrvatskoj, ali ne zbog simpatija prema hrvatskom nacionalizmu već zbog želje da se spoje s Bosnom i Sarajevom kao tradicionalnim kulturnim i političkim centrom bosanskih muslimana. Njemci i Italijani im nijesu izašli u susret i ti hrvatski zahtjevi nijesu bili ispunjeni. S obzirom na činjenicu da ustaše nijesu bile u stanju ni da sami kontrolišu prostranu oblast sopstvene države, njihove pretenzije prema Sandžaku su ubrzo izgubile smisao.

S aspekta četnika i srpskih nacionalista, Sandžak je predstavljao integralni dio srpskog etničkog prostora. Jugoslovenske muslimane vidjeli su kao odrođene Srbe koji su primili islam od turskih ugnjetača. Iako su „poturice" govorile istim jezikom kao i oni i imali isto etničko porijeklo, velikosrpski ideolozi su ih smatrali „istorijskim neprijateljem" srpskog naroda. Četnici su namjeravali muslimane pobiti, asimilovati ili iseliti u Tursku. Često su ih nazivali „Turcima", a njihovu planiranu eliminaciju su vidjeli kao završetak borbe za narodno oslobođenje iz 19. vijeka. „Čišćenje" Bosne i Hercegovine i Sandžaka od muslimana trebalo je doprinijeti formiranju homogenije i stabilnije države. Četnici su Sandžak smatrali za problematičnu oblast čiji je etnički i vjerski miješani karakter kočio spajanje Srbije i Crne Gore. Dio četnika je bio voljan da muslimane, u slučaju da prime srpski nacionalni identitet i njihov politički program, poštedi. Namjeravali su da nakon rata Sandžak pretvore u čisto srpski etnički prostor u okviru obnovljene Jugoslavije bez ikakvih administrativnih ili kulturnih specifičnosti.

Komunistička partija prije Drugog svjetskog rata na prostoru Sandžaka je imala malobrojno članstvo. Najjaču poziciju imala je u Bijelom Polju gdje je živjelo najviše doseljenika iz starih krajeva Crne Gore. Na konferenciji bjelopoljskih komunista održanoj u avgustu 1940. osnovan je Oblasni komitet KPJ za Sandžak kao dio Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Sandžačka organizacija se u oktobru 1941. godine osamostalila i otad je bila direktno podređena Centralnom komitetu KPJ. Do tog koraka su doveli prije svega praktični razlozi. U to vrijeme centar partizanske vlasti predstavljala je tzv. Užička republika na jugozapadu Srbije s kojom su sandžački komunisti lakše održavali kontakt nego s crnogorskim partijskim rukovodstvom. Partizanski pokret je bio jači u crnogorskom dijelu Sandžaka. Među najistaknutijim

partijskim funkcionerima muslimanskog porijekla bio je Rifat Burdžović-Tršo iz Bijelog Polja, koji se zalagao za autonomni status Sandžaka. Poginuo je u junu 1942. u Bosni.

Nakon kapitulacije Italije u septembru 1943. partizanske jedinice su uspostavile kontrolu nad kompaktnom oblašću gradova Pljevlja, Bijelo Polje, Nova Varoš i Priboj. U Pljevljima je 20–21. novembra 1943. održano prvo zasijedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS), uz učešće 252 delegata iz cijele oblasti, među kojima su bili zastupljeni i Srbi i Crnogorci i muslimani. ZAVNOS je imao regionalni, a ne nacionalni karakter. Ostale političke i vojne organizacije u Sandžaku bile su organizovane isključivo na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi. Za predsjednika je izabran Sreten Vukosavljević, sociolog koji nije bio član KPJ. U završnoj rezoluciji učesnici su konstatovali da bi Sandžak trebao imati ravnopravno mjesto s ostalim pokrajinama Jugoslavije. Izabrano je 11 delegata koji su trebali učestvovati na Drugom zasijedanju AVNOJ-a, ali zbog udaljenosti i nepovoljnih okolnosti nijesu uspjeli doći u Jajce. Na Drugom zasijedanju AVNOJ-a Jugoslavija je proglašena za federaciju šest republika, ali Sandžak među njima nije bio. Samostalna partijska organizacija i Zemaljsko vijeće predstavljali su prije svega praktično rješenje u ratnim okolnostima. I nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a ostalo je otvoreno pitanje da li će nakon rata Sandžak dobiti autonomiju ili će u cjelini biti pripojen jednoj od susjednih republika ili će biti podijeljen. Dio crnogorskih komunista je pretpostavljao da bi nakon rata Crna Gora i Sandžak mogli činiti jednu federalnu jedinicu. Neki od muslimanskih komunista iz Sandžaka ispoljavali su nezadovoljstvo s crnogorskim pretenzijama i namjeravali su sačuvati samostalan položaj. Zvanična linija je obećavala da će Sandžak, kao i Vojvodina, nakon rata imati takav politički status kakav budu željeli njegovi politički predstavnici. Dio ih je pretpostavljao da će dobiti autonomiju i kao cjelina biti pripojeni ili Srbiji ili Crnoj Gori. O pripajanju Bosni i Hercegovini se nije ni govorilo.

Presudnu diskusiju o statusu Sandžaka vodili su februara 1945. predstavnici Centralnog komiteta KPJ, ZAVNOS-a, Srbije i Crne Gore. Većina se složila da Sandžak s obzirom na privrednu zaostalost i svoju nedovoljnu veličinu ne može postati ravnopravna republika. Predstavnici sandžačkih komunista nijesu insistirali na samostalnosti ni na autonomiji, ali dio ih

je smatrao da je to kompaktna oblast koju ne bi trebalo podijeliti. Marko Vujačić, delegat crnogorskih komunista, zahtijevao je da cijeli Sandžak bude pripojen Crnoj Gori. Moša Pijade, predstavnik Centralnog komiteta KPJ, smatrao je da se iz privrednih i saobraćajnih razloga Sandžak treba podijeliti između Srbije i Crne Gore. Po njemu, glavni cilj komunista je obezbjeđivanje prosperiteta lokalnom stanovništvu, a ne očuvanje cjelovitosti regiona po svaku cijenu. Toj ideji se tokom debate priklonio i Sreten Vukosavljević, predsjednik ZAVNOS-a. 29. marta 1945. održano je Drugo i posljednje zasjedanje ZAVNOS-a koje je odobrilo podjelu regiona i vlastito raspuštanje. Tako je Sandžak kao samosvojna cjelina sa sopstvenim političkim organima ukinut. Pljevlja i Bijelo Polje ušli su u sastav Crne Gore. Republičke granice između Srbije i Crne Gore kopirale su granice uspostavljene nakon Balkanskih ratova, s izuzetkom južnog sektora u oblasti Metohije koja je pripala Srbiji. Nakon raspada socijalističke Jugoslavije, ukidanje sandžačke samouprave i njegova podjela počinju se nerijekto tumačiti kao gušenje želja i prava muslimanskog stanovništva. Međutim, svojevremeno za očuvanje Sandžaka u cjelini nije bilo dovoljno ni nacionalnog ni vjerskog zanosa. Ukidanje je motivisano prije svega praktičnim razlozima, a prošlo je bez otpora.

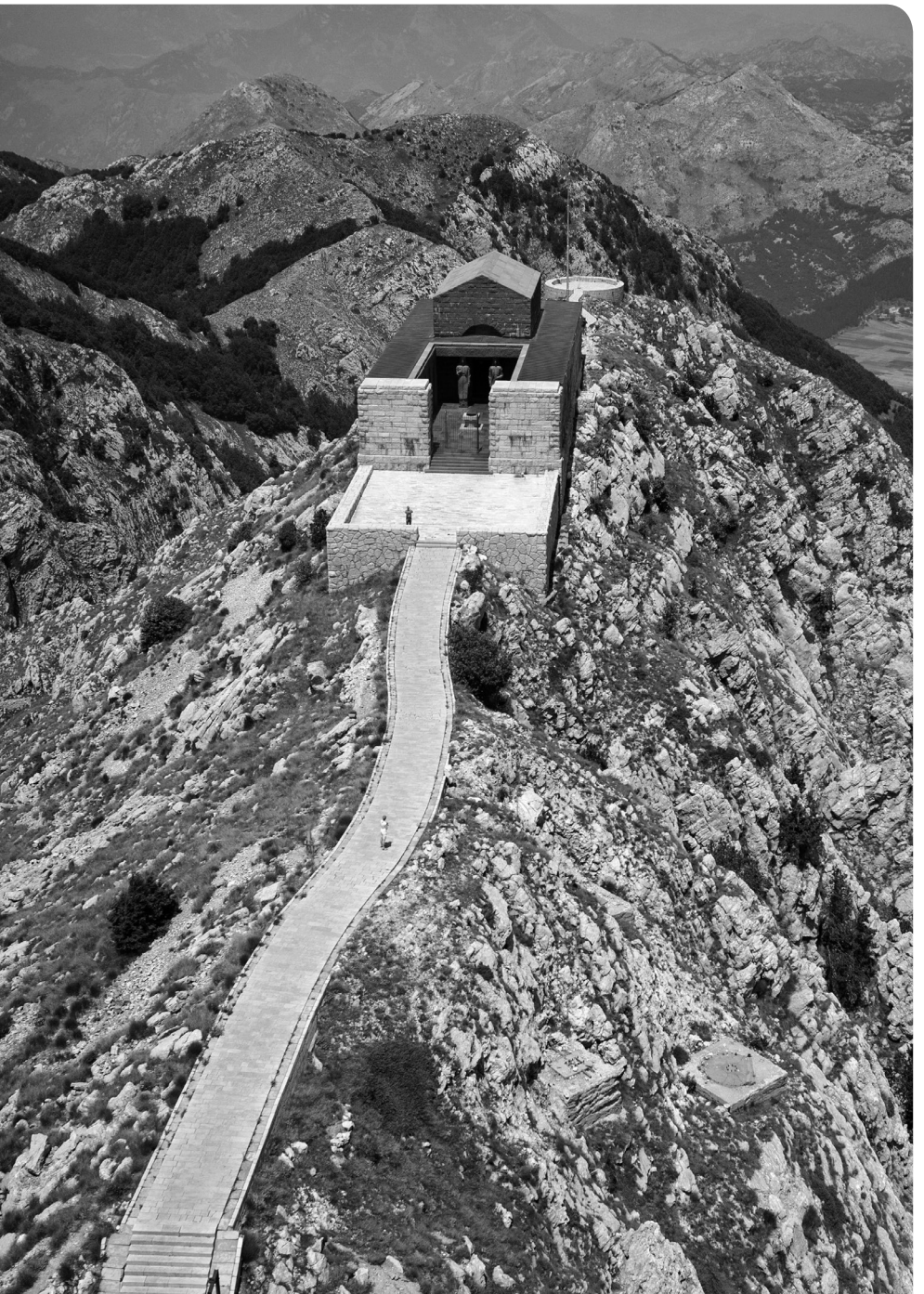
BILANS DRUGOG SVJETSKOG RATA

U Drugom svjetskom ratu poginulo je 10% crnogorskog stanovništva, ukupno između 37.000 i 40.000 stanovnika. Palo je oko 14.500 partizana, a sličan broj palih bio je i na strani četnika i ostalih kolaborantskih formacija. Procjene demografskih gubitaka koje prikazuju neostvareni prirodni priraštaj i izbjeglice govore o 80.000 do 100.000 ljudi. Na crnogorskoj teritoriji postojalo je šest koncentracionih logora. Bila su i 32 zatvora, a mnogi ljudi su bili internirani i u inostranstvu, prije svega u Albaniji i Italiji. Kroz zatvore i internaciju je prošlo oko 90.000 osoba. Zemlja je pretrpjela ogromne materijalne i privredne gubitke. Znatan dio saobraćajnica bio je oštećen. Najmnogoljudnija Podgorica je zbog bombardovanja bila pretvorena u ruševine, u borbama i okupatorskim i četničkim represijama bile su razorene prostrane seoske oblasti.

I u poređenju s drugim predjelima Jugoslavije, okupacija i rat u Crnoj Gori imali su složen i dramatičan tok. U njoj su postojali i jak nekomu-

nistički i jak kolaborantski pokret. Međusobni odnosi u okviru kolaborantskog pokreta bili su ambivalentni, gotovo neprijateljski: četnici, zelenaši, muslimanske milicije, djelimično i albanske formacije. Crnogorci su predstavljali samo nešto oko 2% jugoslovenskog stanovništva. Među 23 člana najužeg štaba NOP-a bilo je osam Crnogoraca, tj. jedna trećina. Među partizanskim generalima čak 36% su bili Crnogorci. Na kraju rata komandovali su s osam od 18 korpusa partizanske armije. Funkciju načelnika najvišeg štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije tokom cijelog rata obavljali su crnogorski oficiri. Učešće crnogorskih partizana i komunističkih funkcionera u NOB je zadivljujuće. Iz Crne Gore je bila gotovo četvrtina od ukupnog broja narodnih heroja Jugoslavije. Na masovno učešće crnogorskog stanovništva uticao je niz faktora: ratnička tradicija i mentalitet, interesovanje za politiku, preživljavanje kolektivnih formi solidarnosti, društvena radikalizacija u međuratnom periodu i disproporcionalno visok broj Crnogoraca u redovima KPJ. U Drugom svjetskom ratu Crna Gora je platila strašnu cijenu: u ljudskim životima, patnji civilnog stanovništva i sveopštom materijalnom destrukcijom. Za razliku od Jugoslavije između dva svjetska rata u okviru koje je bila potpuno marginalizovana, Crnogorci su svojim učešćem u partizanskom pokretu sami sebi obezbijedili neuporedivo bolju početnu poziciju u novom režimu: Crna Gora je postala jedna od šest jugoslovenskih republika. Crnogorci su bili priznati za samostalan i ravnopravan jugoslovenski narod. Doslovno su sami sebi izborili slobodu, obnovu državnosti i ravnopravnost.

CRNA GORA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLOVENSKOJ FEDERACIJI

FORMIRANJE NARODNE REPUBLIKE CRNE GORE NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Na osnovu dogovora između J. B. Tita i Ivana Šubašića, predstavnika emigrantske vlade, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) bilo je dopunjeno poslanicima posljednjeg jugoslovenskog parlamenta izabranog 1938. godine. Od 7. marta 1945. na čelu Jugoslavije stajala je privremena vlada s Titom na funkciji premijera. U prvoj poslijeratnoj fazi u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, i na federalnom nivou, komunisti su iz taktičkih razloga morali praviti određene ustupke nekomunističkim političkim strankama i predstavnicima koji za vrijeme rata nijesu bili kolaboracionisti. Međutim, postepeno će ih isključivati iz političkog života. Crnogorski komunisti su imali jednostavniju situaciju. CASNO nije bila dopunjena nikakvim predstavnicima koji bi predstavljali političke tokove izvan NOP-a. Manje grupe predratnih nekomunističkih predstavnika pridružile su im se još u ratu i nekima od njih su nakon oslobođenja bile povjerene političke funkcije, ali u Crnoj Gori niko nije ni pokušao da obnovi predratne političke stranke. Većinu oponenata partizani su porazili još u ratu. Stručni radovi koji se bave „procesom sovjetizacije" i njegovim pojedinačnim fazama većinom obrađuju Jugoslaviju kao cjelinu. Međutim, komunisti su u Crnoj Gori preuzeli svu vlast odmah, bez ikakvih privremenih kompromisa, i tako pretekli opštejugoslovenski razvoj. Zahvaljujući i tome, Crnogorci koji su djelovali na državnom nivou ili u okviru srpske partijske organizacije i drugdje, bili su radikalne pristalice potpunog preuzimanja vlasti i uspostavljanja čvršće kontrole nad društvom po uzoru na svoju republiku. Nakon oslobođenja Crnogorci su doslovno „preplavili" Beograd i u mnogo čemu su de facto personifikovali novi režim. Pored armije imali su jake pozicije u policiji, sudstvu i ideološkom aparatu nove Jugoslavije.

Krajem rata crnogorski partizani su uspjeli zarobiti dio svojih protivnika. Glavni politički proces održan je od 26. marta do 9. maja 1945. godine pred vojnim sudom na Cetinju. Osuđeno je ukupno 59 „narodnih neprijatelja" iz redova zelenaša i bjelaša. Politička i vojna elita crnogorskih četnika bila je još prije toga fizički eliminisana. Zato su osuđeni na cetinjskom sudu uglavnom bili pripadnici nižeg komandnog kadra i članovi četničkih sudova. Međutim, u slučaju zelenaša radilo se o najistaknutijim pripadnicima političke elite Crnogorske (federalističke) stranke. Ukupno 12 smrtnih kazni doneseno je 10. maja. Najtežu kaznu dobila su dva predstavnika federalista: Novica Radović i Živko Anđelić. Pogubljeni su 5. juna na Cetinju. Ostale vođe zelenaša, kao što su bili Mihailo Ivanović, Petar Plamenac, Ivo Jovićević i Milivoje Matović, osuđeni su na dugogodišnju robiju, ali do kraja 40-ih godina svi su bili pušteni. Uglavnom, bili su to nekadašnji pripadnici državnog aparata crnogorske monarhije. Dio grupe manje značajnih bjelaša i zelenaša iz Crne Gore, zarobljenih na teritoriji Hrvatske (četničke sudije i komandanti, predstavnici okupatorske administracije, saradnici Sekule Drljevića). bio je osuđen i 4. juna 1945. pogubljen u Zagrebu. Pored Cetinja, i u nekim drugim crnogorskim gradovima suđeno je kolaborantima s okupatorom i ratnim zločincima. Draža Mihailović, vrhovni komandant četničkog pokreta koji je bio zarobljen u bosanskim planinama tek nekoliko mjeseci nakon rata, osuđen je na smrt 16. jula 1946. u Beogradu, i dan kasnije pogubljen.

I nakon što je situacija stabilizovana, još neko vrijeme na crnogorskoj teritoriji skrivalo se još nekoliko stotina političkih protivnika novog režima iz redova bivših četnika, zelenaša, muslimanskih milicija, albanskih vulnetara i nekolicine hrvatskih nacionalista iz Boke Kotorske. Protivnici nove vlasti skrivali su se u zabačenim planinskim krajevima. Povremeno su preduzimali napade koji nijesu imali politički karakter, već su obično vršeni iz potrebe da se preživi. Nazivani su *odmetnici* ili *škripari*. Broj im se ubrzo znatno smanjio, kako zbog fizičkih likvidacija tako i zbog amnestija. Posljednji pokušaji otpora zabilježeni su 1947. godine. U oblasti Pljevalja uništena je četnička teroristička grupa. U Tivtu je milicija uhapsila članove hrvatske nacionalističke organizacije. Preživjela četnička grupica zajedno sa svojim simpatizerima iz redova seljaka sakrila se u jednu veliku pećinu na Sinjajevini koju su nestrpljivi organi bezbjednosti digli u vazduh zajedno s njima. Najistaknutija oso-

ba koja se dvije i po godine nakon partizanske pobjede sakrivala u nepristupačnim djelovima Stare Crne Gore bio je general Krsto Popović. Vrhovni komandant zelenaša tokom Drugog svjetskog rata i vođa Božićnog ustanka iz 1919. s malom grupom saboraca nije aktivno istupao protiv novog režima i nije imao nikakvih političkih ciljeva. 30. oktobra 1945. oficijelno je bio proglašen za ratnog zločinca. Stari general je dugo izmicao zamkama i pokušajima zarobljavanja. Neprestano je mijenjao mjesto boravka, često se kretao potpuno sam. Sam je bio i u noći 12. na 13. marta 1947. godine, kad je smrtno pogođen prilikom razmjene vatre s tročlanom grupom tajne policije koju je predvodio Veljko Milatović, budući predsjednik predsjedništva Crne Gore. U toj akciji poginuo je istaknuti predstavnik partizanskog pokreta Rako Mugoša. U istorijskom jezgru Crne Gore Popovića nijesu smatrali za neprijatelja istog kalibra kao što su bile ustaše i četnici. Mugošina majka je na sahrani javno oplakivala i svog sina i čovjeka koji ga je ubio, kao dva velika junaka koje je sudbina postavila na suprotne strane.

U haotičnom kraju rata jugoslovenskim organima bezbjednosti izmakao je bez traga Savić Marković Štedimlija, nekadašnji marksistički intelektualac i teoretičar crnogorske nacionalne samosvojnosti, koji je tokom okupacije kao publicista sarađivao s ustaškim režimom i Drljevićevom separatističkom grupom. Neposredno nakon rata nesumnjivo bi bio osuđen na smrtnu kaznu. Tek 50-ih godina se pokazalo da su ga 1945. na austrijskoj teritoriji zarobili sovjetski vojnici. Nakon deset godina provedenih u sibirskom gulagu, izručen je Jugoslaviji i interniran u koncentracioni logor Goli otok. Tu je, na zahtjev jugoslovenske tajne službe, napisao opširno svjedočanstvo o funkcionisanju sovjetskog logorskog sistema (objavljeno kao knjiga 2004. godine), nakon čega je bio oslobođen. Šezdesetih godina radio je u Leksikografskom zavodu u Zagrebu pod zaštitom Miroslave Krleže, svog starog prijatelja i vodećeg hrvatskog književnika. Iako je Štedimlijino ime u Crnoj Gori i dalje bilo sinonim izdaje i kolaboracije, pod pseudonimom (uglavnom pod imenom svoje supruge Ljubice Klančić) objavljivao je u štampi i stručnim časopisima vrijedne radove s istorijskom i etnografskom tematikom. Njegova knjiga o istoriji školstva i prosvjete u Crnoj Gori, objavljena u Beogradu 1969. godine pod imenom njegovog rođaka Tomaša Markovića, dobila je čak i Trinaestojulsku nagradu, najveću crnogorsku nagra-

du iz oblasti nauke i kulture, tako nazvanu u čast antifašističkog ustanka iz 1941. godine. Štedimlija je preminuo 1971. godine u Zagrebu.

Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja (CASNO) na zasijedanju na Cetinju 15. aprila 1945. transformisala se u Crnogorsku narodnu skupštinu koja je postala republički parlament. Dopunjena je predstavnicima iz crnogorskog dijela Sandžaka, čije političke strukture su raspuštene krajem marta. Prva poslijeratna republička vlada konstituisana je 17. aprila. Za premijera je izabran predsjednik crnogorskih komunista Blažo Jovanović. Tako je zemlja bila u punoj mjeri institucionalno formirana kao jedna od ravnopravnih federalnih jedinica nove Jugoslavije. Izbori za jugoslovensku ustavotvornu skupštinu održani su 11. novembra 1945. godine, ali nijesu imali demokratski karakter. Pobijedio je Narodni front, jedina kandidatska lista, pod vođstvom komunista. Na državnom nivou kandidatska lista Narodnog fronta dobila je 90% glasova. Nova federalna skupština je 29. novembra 1945. oficijelno ukinula monarhističko uređenje na čelu s dinastijom Karađorđevića i proglasila republiku. Prema ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) od 31. januara 1946. riječ je o federaciji šest ravnopravnih i suverenih republika. Skupština FNRJ kao najviši organ državne vlasti bila je dvodomna, sastavljena od Saveznog vijeća i Vijeća naroda. Izbori za ustavotvornu skupštinu Crne Gore održani su 3. novembra 1946. Za razliku od izbora u Srbiji i Hrvatskoj bila je samo jedna kandidatska lista – lista Narodnog fronta. Narodna Republika Crna Gora (NRCG) je, po ustavu od 31. decembra 1946. godine, postala država republikanskog uređenja koja je dio svog suvereniteta dobrovoljno prenijela na zajedničke federalne organe po načelu ravnopravnosti s ostalim narodima i republikama. Uprkos obnavljanju političkog suvereniteta Crna Gora se nije vratila starim simbolima. Na novom grbu bio je vrh Lovćena s kapelom u kojoj je sahranjen Njegoš i s morem u pozadini, uramljeni lovorovim vijencom sa zvijezdom petokrakom. I na Republičkoj zastavi s crveno-plavo-bijelim vodoravnim trakama dominirala je u sredini postavljena crvena petokraka.

Granice Republike Crne Gore ustanovljene su 1945. godine. Na jugu su bile identične s granicama crnogorske monarhije iz 1913. godine, odnosno s granicama međuratne Jugoslavije s Albanijom. Još u ratu Boka Kotorska je faktički integrisana što se vidjelo i po ispuštanju naziva zaliva iz oficijelne terminologije nakon konstituisanja CASNO u julu 1944.

godine. Oko dvije trećine stanovništva Boka Kotorske činili su pravoslavci. Iz praktičnih razloga Crna Gora je na prostoru sjeverozapadne Boke Kotorske pripojila uski koridor Sutorine koji je od prijeloma 17. i 18. vijeka pripadao Osmanskome Carstvu da bi dijelio teritoriju Dubrovačke Republike od mletačkih posjeda i koji je, zajedno sa sjevernije smještenim Klekom (Neumom), predstavljao jedan od dva uska prilaza Bosne i Hercegovine Jadranu. Pripajanjem Sutorine nastao je pojas od nekoliko kilometara granice s Hrvatskom. Nenaseljeno poluostrvo Prevlaka (Oštra) koje zatvara Kotorski zaliv sa sjevera, zajedno s oblašću Konavala kojoj je pripadao katastarski, pripao je Hrvatskoj. Razgraničavanje u toj oblasti, slično kao i cijeli proces uspostavljanja granica s ostalim jugoslovenskim republikama, proteklo je bez većih diskusija i komplikacija (tek nakon raspada Jugoslavije početkom 90-ih godina 20. vijeka sudbina Prevlake i Sutorine će postati goruća pitanja). Crnogorska skupština je u aprilu 1945. godine, nakon raspuštanja ZAVNOS-a, potvrdila pripajanje Bijelog Polja i Pljevalja. Granica između Crne Gore i Srbije vodila je preko Sandžaka i kopirala je granicu uspostavljenu nakon Balkanskih ratova. Metohija, koja je Crnoj Gori faktički pripadala samo od 1912. do 1915. godine, i pretežno bila naseljena Albancima, ušla je u sastav novoformirane Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija u okviru Srbije. Razmišljanja o podjeli Kosova i Metohije između Srbije i Crne Gore bila su odbačena. Zbog toga je broj Albanaca u Crnoj Gori, i njihov procenat u stanovništvu, u poređenju sa Srbijom i Makedonijom, ostao niži. Granica s Bosnom i Hercegovinom, s izuzetkom Sutorine, bila je identična s granicom uspostavljenom nakon Berlinskog kongresa 1878. godine. Nekadašnje pretenzije prema istočnoj Hercegovini ili pograničnim oblastima Bosne nijesu bile ispoljavane. Dakle, teritorija Republike Crne Gore u okviru Jugoslavije nakon 1945. uglavnom je bila identična s teritorijom crnogorske monarhije u posljednjoj fazi njenog postojanja, s izuzetkom Boke Kotorske koja joj je bila pripojena, i Metohije, koja je nasuprot tome bila izuzeta. Njena teritorija je iznosila 13.812 km^2. Otad sve do danas granice se Crne Gore više nijesu mijenjale.

Crna Gora je bila jedina jugoslovenska republika koja je nakon Drugog svjetskog rata promijenila svoj glavni grad i jedina koja je preimenovala svoj glavni grad u čast maršala Tita. O promjeni glavnog grada zbog strateških, klimatskih i privrednih razloga razmišljalo se još u doba samo-

stalnosti, kao i u okviru Jugoslavije između dva svjetska rata, ali najviše političke i upravne institucije su i dalje bile na Cetinju, što nije promijenila ni italijanska ni njemačka okupacija. Ideja o premještanju glavnog grada sazrela je u najužoj grupi crnogorskog partijskog rukovodstva. Još i prije Drugog svjetskog rata postojala je napetost između podgoričkih i cetinjskih komunista, čije lokalne organizacije su išle u red najbrojnijih. U okviru crnogorske partijske strukture veći uticaj su imali komunisti iz Podgorice i okoline, ali predstavnici cetinjske oblasti intenzivnije su se angažovali na jugoslovenskom nivou. Crnogorski Pokrajinski komitet KPJ u šali je nazivan Piperskim komitetom umjesto Partijskim komitetom, jer više od pola njegovih članova, uključujući i predsjednika, bilo je iz Pipera, čija je teritorija bila u podgoričkoj oblasti. Unutrašnjopartijski sporovi ispod kojih se nazirala stara regionalna i plemenska surevnjivost za vrijeme rata su privremeno izgubili značaj. Blažo Jovanović je tokom prvih mjeseci nakon oslobođenja kao predsjednik vlade sjedište imao u zgradi nekadašnje britanske ambasade na Cetinju (kasnije Muzička akademija), ali ubrzo je počeo raditi na premještanju državnih organa u Podgoricu. Istovremeno, 1946. godine pokrenuo je inicijativu da se Podgorica preimenuje u Titograd. Djelimično se radilo o izražavanju iskrene odanosti i kopiranju sovjetske prakse, a djelimično da se „Titovom gradu" koji je u bombardovanjima bio teško razoren, obezbijedi pomoć iz državnog centra. Podgorica je 13. jula 1946. godine preimenovana u Titograd i pod novim imenom je ustavnom odlukom postala glavni grad. Titovo ime je kasnije, u svakoj republici, dobio po jedan grad, ali samo u Crnoj Gori je to bio najveći i glavni grad. Nekoliko značajnih kulturnih institucija, pored ostalih Narodna biblioteka, Državni arhiv, Zavod za zaštitu spomenika, Narodna galerija i Narodni muzej i dalje su imali sjedište na Cetinju.

Oficijelni stav prema crnogorskom nacionalnom pitanju definisao je Milovan Đilas, šef jugoslovenskog Agitropa i najviši crnogorski funkcioner u partijskim strukturama. U osnovnim crtama predstavljen je u tekstu *O crnogorskom nacionalnom pitanju* koji je objavljen 1. maja 1945. u listu Borba. To nije bio naučni tekst. Đilas je pokušao da na razumljiv način objasni zašto su Crnogorci samostalan narod s pravom na svoju republiku. Komunisti su priznavali crnogorsku nacionalnu samosvojnost još i u periodu između dva svjetska rata, ali u poređenju s tadašnjim federalistima se nijesu detaljnije posvećivali pitanju crnogorskog kolektivnog

identiteta i njegovom istorijskom razvoju. Ni Đilas nije bio izuzetak. U svom tekstu potpuno je preskočio pitanje etnogeneze nakon dolaska Slovena, srednjovjekovni razvoj i proces samospoznaje na prijelomu 19. i 20. vijeka u vrijeme rasta političkog rivaliteta sa Srbijom. Više nego Crnogorcima, obraćao se Srbima iz Srbije, gdje su se i u krugovima koji su se slagali s potrebom federalizacije javljale sumnje o samosvojnosti Crnogoraca i njihovim zahtjevima. Đilas je u svojoj argumentaciji polazio od ideje evolucijskog razvoja crnogorskog naroda iz njegove srpske etničke osnove: „Crnogorci, nesumnjivo, pripadaju srpskoj grani južnoslovenskih plemena i naroda." Međutim, uprkos zajedničkim korijenima, u moderno doba su se od Srba i Crnogoraca razvile dvije nacije. Srpska nacije se, prema Đilasu, formirala u epohi liberalnog kapitalizma, crnogorska je sazrela tek u periodu kapitalističkog imperijalizma. Proces formiranja crnogorske nacije kulminirao je u Drugom svjetskom ratu i traje i dalje. Đilas je odbacio primjedbu da komunisti pokušavaju na vještački način formirati novu naciju. KPJ je, po njemu, samo priznala njeno postojanje kao objektivnu činjenicu. Nije isključivao ni mogućnost da bi se, nakon odstranjivanja negativnih uticaja hegemonističke buržoaske politike koja ih je razdvajala,dvije nacije u budućnosti na prirodan način mogle spojiti u jednu. Ali pretpostavljao je da bi se u slobodnim i ravnopravnim uslovima moglo prije očekivati da Crnogorci svoj sopstveni identitet počnu ispoljavati još intenzivnije (Đilas 1945).

Srpski nacionalisti do danas nazivaju Đilasa „kreatorom" crnogorske nacije koja navodno predstavlja vještačku i totalitarnim režimom nasilno iznuđenu konstrukciju kojoj je glavni cilj bio slabljenje srpskog naroda u poslijeratnoj Jugoslaviji. Konceptualizacija samosvojnog crnogorskog nacionalnog identiteta imala je zapravo znatno duže i zamršenije korijene. Đilasov tekst je prije svega naznačio osnovni pravac u poratnom pristupu toj problematici. Na to je nesumnjivo imao uticaj i istaknuti politički položaj koji je Đilas zauzimao, ali ni nakon njegovog pada polovinom 50-ih nije došlo do skretanja s pravca koji je on naznačio. Predstave o evoluciji modernog srpskog i crnogorskog nacionalnog identiteta iz predmoderne srpske svijesti, odbacivanje bjelaša i zelenaša kao dvaju neprihvatljivih krajnosti i isticanje značaja šireg jugoslovenskog i socijalističkog okvira, nijesu bila dovođena u pitanje. U poređenju sa situacijom u Makedoniji, u kojoj je nakon Drugog svjetskog rata

makedonska nacija priznata kao samostalna i samosvojna nakon čega je došlo do formiranja odgovarajućih nacionalnih institucija, temeljne reinterpretacije dotadašnje istorije i isticanja nacionalnih specifičnosti u kulturi, pristup crnogorskih komunista „formiranju nacije" bio je znatno površniji. Crnogorske nacionalne i istorijske specifičnosti u toku prvih dvadeset pet godina nakon Drugog svjetskog rata nijesu detaljnije razrađivane niti su preduzimana značajnija razgraničenja crnogorskog od srpskog identiteta. Uprkos činjenici da je došlo do zvaničnog priznanja Crnogoraca i da se pretežna većina stanovnika prilikom prvog poratnog popisa tako i izjasnila, u uslovima komunističkog režima koji je forsirao ideologiju „bratstva i jedinstva" to je dugo izgledalo kao sporedno pitanje. Ambivalentno shvatanje crnogorske nacionalne samosvojnosti i dalje je omogućavalo razne stepene individualne identifikacije, od ekskluzivnog crnogorstva do osjećaja bliskosti i istovjetnosti sa širom srpskom etničkom cjelinom.

Nakon Drugog svjetskog rata došlo je do slabljenja vjerskih organizacija. To je najviše osjetila Srpska pravoslavna crkva (SPC). Značajan dio pravoslavne hijerarhije se u ratu u okupiranoj zemlji diskreditovao kolaboracijom s okupatorima i četnicima. Popovi su u četničkim jedinicama aktivno učestvovali u borbama, neki čak i kao komandanti. Trećina od ukupnog broja sveštenika se na kraju rata pridružila četnicima Pavla Đurišića koji se preko Bosne pokušavao povući na zapad. Većinu od njih, uključujući i cetinjskog mitropolita Joanikija, likvidirali su partizani. SPC je za vrijeme Drugog svjetskog rata izgubila više od polovine sveštenstva i značajan dio bogoslovaca. Preko 30 sveštenika priključilo se partizanima (u CASNO su bili delegirani predstavnici sve tri glavne vjere). Patrijarh SPC Gavrilo Dožić koji je bio porijeklom iz Crne Gore i koji je crkvenu karijeru započeo kao štićenik kralja Nikole, cijeli rat je proveo u internaciji. Nakon povratka iz koncentracionog logora ponašao se lojalno prema novoj vlasti. SPC pod njegovim rukovodstvom našla je modus vivendi s komunističkim režimom, lakše nego katolička crkva, ali je bila teško oštećena nacionalizovanjem. Na osnovu *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* od 23. avgusta 1945. u Crnoj Gori je nacionalizovano preko 85% zemlje koja je pripadala pojedinim pravoslavnim manastirima. To je činilo gotovo polovinu od ukupne zemlje koja je bila podržavljena. Oslabljena pravoslavna hijerahija se bez pro-

testa podredila novom režimu. U poređenju sa Srbijom, u crnogorskoj sredini jače su bila ispoljavana antiklerikalna raspoloženja. U prvim poratnim godinama sveštenici su i fizički napadani od strane komunistički orijentisane omladine. Dolazilo je do javnog spaljivanja crkvene literature, lokalni i republički organi su odbijali da potpomažu održavanje crkvenih zgrada, uključujući i istorijske spomenike. Društvo je prolazilo kroz proces sekularizacije. Broj pripadnika klera se smanjivao, broj bogoslovaca iz Crne Gore je bio vrlo mali. Nivo religioznosti u Republici, prema sociološkim istraživanjima, bio je među najnižim u Jugoslaviji (80-ih godina oko 20%).

Katolička crkva je u poratnoj Jugoslaviji, naročito na hrvatskom etničkom prostoru, ispoljavala najveći otpor prema novom režimu. Katolici su u Crnoj Gori, od tri glavne konfesije, bili najmalobrojniji. Žrtve u životima među pripadnicima katoličkog klera, koji su samo u pojedinačnim slučajevima stali na stranu albanskih ili hrvatskih nacionalista, bile su, u poređenju sa SPC, minimalne. Predstavnici Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije bili su suzdržani prema hrvatskom nacionalizmu i zvanično su bili na strani ideologije bratstva i jedinstva. Barski nadbiskup Nikola Dobrečić je 24. oktobra 1945. javno, kao „neprijateljsko djelo", osudio tzv. *Pastirsko pismo* koje je objavila Zagrebačka biskupska konferencija i u kojem se protestuje protiv ugnjetavanja katoličkog sveštenstva u Jugoslaviji, i zabranio je njegovo širenje na teritoriji Barske nadbiskupije. Nadbiskup Dobrečić je s komunističkom vlašću sarađivao jednako lojalno kao nekad s kraljem Nikolom ili kraljem Aleksandrom. U socijalističkoj epohi smanjio se procenat katolika u ukupnom broju populacije Republike, što je bila posljedica sveopšteg demografskog trenda, a ne ugnjetavanja crkve.

Među islamskim vjerskim dostojanstvenicima ispočetka je prema komunistima vladalo duboko nepovjerenje. Kad se u praksi pokazalo da partizani nemaju antiislamske tendencije kao četnici te da su po pitanju vjere relativno tolerantni i muslimani su pretežno bili lojalni prema novom režimu. Većina konzervativnih hodža koji su za vrijeme okupacije bili povezani s muslimanskim milicijama, uglavnom je izginula u ratu. Krajem rata predstavnici islamskih vjerskih lica, zajedno s predstavnicima pravoslavnog i katoličkog sveštenstva, uključuju se u novoformirane političke institucije NOP-a. Naročito u prvim poratnim godinama među

pripadnicima islamskih dostojanstvenika bilo je još uvijek pojedinaca suzdržanih prema novoj vlasti. Međutim, otvoreni ili organizovani otpor u muslimanskoj sredini nije bio ispoljavan. Glavni problem nije predstavljalo samo postojanje komunističkog režima i njegove ideologije, već konkretne mjere sprovođenja sekularizacije, kao što je bila kampanja iz druge polovine 40-ih poznata kao skidanje zara i feredže. Liberalnije orijentisane muslimanske duhovne vođe su čak aktivno, zajedno s državnim organima, učestvovali u kampanji. Agrarna reforma i kolektivizacija nijesu puno pogodili Islamsku vjersku zajednicu jer je ona bila žrtva nacionalizacije već u prethodnim režimima, tako da za razliku od pravoslavne i katoličke crkve nije ni raspolagala nekom većom imovinom. Sabor Islamske zajednice za Crnu Goru sa sjedištem u Titogradu u socijalizmu je bio u sastavu jedinstvene Islamske zajednice Jugoslavije (IZJ).

RASKOL SA SOVJETSKIM SAVEZOM I PROGANJANJE „INFORMBIROVACA“

Prvih poratnih godina Jugoslavija na međunarodnoj sceni istupa kao najvjerniji satelit Sovjetskog Saveza. Jugoslavija slijedi sovjetski uzor u unutrašnjopolitičkom, privrednom i kulturnom životu. Ni građani ni obični članovi partije nijesu ni slutili da odnosi Titovog rukovodstva s Moskvom nijesu ni iz daleka tako idilični kao što ih je prikazivala zvanična propaganda. Put od nekritičkog divljenja Staljinu preko razočarenja i otrežnjenja do definitivnog razlaza sa sovjetskim rukovodstvom opisao je Milovan Đilas u knjizi uspomena *Razgovori sa Staljinom* (prvi put je objavljena 1962. u SAD-u pod nazivom *Conversations with Stalin*). Đilas je kao šef ideološkog aparata doprinio širenju Staljinovog kulta ličnosti, ali istovremeno je još 1945. godine došao u sukob sa sovjetskim rukovodstvom, kad je oficijelno protestovao protiv ponašanja sovjetskih vojnika prema civilima na jugoslovenskoj teritoriji, naročito zbog čestih silovanja. Svojim protestom je razbijesnio Sovjete, uključujući i samog Staljina. Komunisti iz drugih zemalja su slične stvari prećutkivali. Međutim, Tito je podržao Đilasa. Sovjetska vojska koja je priješla samo kroz sjeveroistočni dio Jugoslavije, na crnogorsku teritoriju nije ni kročila. Broj nesporazuma sa sovjetskim rukovodstvom je rastao, ali Titovo rukovodstvo ih nije iznosilo u javnost. Tako je vijest

o rascjepu između sovjetskog i jugoslovenskog rukovodstva za većinu jugoslovenske i svjetske javnosti došla kao grom iz vedra neba.

Moskvi se nijesu sviđale samostalne inicijative Beograda u spoljnoj politici, a naročito ideja formiranja federacije s Albanijom i Bugarskom, u okviru koje bi Tito nesumnjivo imao vodeću ulogu. S aspekta Moskve jugoslovenski komunisti su ispoljavali isuviše samopouzdanja, što je proizilazilo iz činjenice da su na vlast došli sopstvenim snagama u narodnooslobodilačkom ratu, za razliku od predstavnika nekih drugih „narodnih demokratija" koje su na vlast postavili Sovjeti. Moskvi se nije sviđala ni Titova popularnost u drugim balkanskim i srednjoevropskim zemljama. Od početka 1948. odnosi između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije ubrzano su se pogoršavali. Vijest o isključivanju KPJ iz tzv. Informbiroa (Informacioni biro komunističkih i radničkih partija) objelodanjena je 28. juna 1948. godine. Ta odluka je donesena na zasijedanju Informbiroa održanom u Bukureštu na kojem nije učestvovala jugoslovenska strana. Rezolucija Informbiroa donijela je niz optužbi na račun ponašanja jugoslovenskih komunista. Oficijelni odgovor, čiji autor je bio Milovan Đilas, objavljen je 30. juna u *Borbi*. U njemu su sve optužbe odbačene. Od 21. do 28. jula u Beogradu je održan vanredni Peti kongres KPJ na kojem su delegati odbacili sovjetske optužbe i podržali dotadašnji kurs partije. Kongres je demonstrirao jedinstvenu podršku Titovom rukovodstvu. Nije bilo ni diskusija ni otvorenog neslaganja. Ispočetka, jugoslovenska strana je rascjep javno predstavila kao nesporazum koji će se sigurno razjasniti. Zato se na kongresu još uvijek skandiralo ne samo Titovo, već i Staljinovo ime. Naravno, tokom narednih sedmica i mjeseci mogućnost nekog kompromisa se sve više udaljavala. Jugoslavija se našla u međunarodnoj izolaciji kao „ekskomunicirana crna ovca" svjetskog komunističkog pokreta.

U crnogorskoj sredini glorifikacija Sovjetskog Saveza i „nepogrešivog" Staljina bila je izraženija nego u drugim djelovima Jugoslavije. Ona se nadovezala na tradicionalno crnogorsko rusofilstvo iz vremena samostalnosti koje su komunisti koristili još i u periodu između dva svjetska rata. Svijest o vodećoj ulozi Sovjetskog Saveza u komunističkom pokretu i strah od gubitka ruske naklonosti i njegovih ekonomskih posljedica bio je vrlo izražen u maloj i ratom razorenoj republici. Pored toga, do sličnog rascjepa u okviru svjetskog komunističkog pokreta do tada ni-

kad nije došlo. Značajan dio crnogorskih komunističkih funkcionera bio je iskreno uvjeren da otvoreni otpor Moskvi nije ispravan i da će to Jugoslavija skupo platiti.

Prijelomni momenat predstavljalo je pitanje da li jugoslovenska delegacija treba ići na junsko savjetovanje Informbiroa na kojem je trebala biti izložena kritici Sovjetskog Saveza i njegovih satelita. Titovo rukovodstvo je odbilo da ide na to ponižavajuće putovanje. Nasuprot tome, četvorica od devet članova crnogorskog partijskog rukovodstva bila su za odlazak u Bukurešt. Mišljenje nijesu promijenili ni idućih sedmica tokom kojih je sukob eskalirao. Prioritet Titovog rukovodstva bio je da se jugoslovenskoj javnosti i cijelom svijetu demonstrira jedinstvo cijele partije. Nepopustljivi funkcioneri su 1. avgusta lišeni svojih funkcija, a 3. septembra su „zbog razbijanja partijskog jedinstva" isključeni iz partije. Nekoliko istaknutih crnogorskih funkcionera koji su zauzimali značajne političke ili vojne funkcije, i koji su spadali među priznate heroje iz Drugog svjetskog rata, 1948. su pokušali ilegalno prijeći u susjedne prosovjetske države. Prilikom pokušaja bijega, u noći s 11. na 12. avgust na jugoslovensko-rumunskoj granici, ubijen je i general Arso Jovanović, načelnik generalštaba JNA i glavni komandant partizanskog vojnog štaba tokom većeg dijela Drugog svjetskog rata. General Pero Popivoda oteo je avion i uspješno pristao u Rumuniji. Radonja Golubović, jugoslovenski ambasador u Rumuniji, nije se vratio u domovinu i podržao je moskovski kurs. Takvi slučajevi produbljivali su kolebanja i izazivali haos. Tokom prvih mjeseci u ličnim razgovorima je pokušavano da se utiče na mišljenje funkcionera koji su sumnjali u ispravnost ulaska u sukob sa Sovjetskim Savezom. Oni koji nijesu htjeli da promijene mišljenje isključivani su iz partije i uglavnom zatvarani. U napetoj atmosferi na Cetinju od 4. do 7. oktobra održan je Prvi osnivački kongres komunističke partije Crne Gore (KPCG) koja je do tada još uvijek sačuvala svoj elitni karakter. Apsolutnu većinu delegata činili su učesnici rata i predratni komunisti. Slično kao i na Petom kongresu KPJ demonstrirani su jedinstvo i podrška Titovom rukovodstvu.

U prvoj polovini 1949. raskol između pristalica Titovog kursa i „informbirovaca", ili „ibeovaca", kako su nazivani, je rastao. Brojni komunisti su imali drugačije mišljenje od svog rukovodstva, ali iako su otvoreni sukob sa SSSR vidjeli kao tragediju, nijesu se namjeravali angažovati pro-

tiv svoje partije i države. Iznošenje vlastitog mišljenja su često shvatali kao pitanje časti. S uvođenjem represivnih mjera i s rastom broja hapšenja povećavao se i broj onih koji su bili uhapšeni na osnovu posrednih dokaza ili slabih i potpuno izmišljenih optužbi. Međutim, u Crnoj Gori je istovremeno postojala i stvarna i relativno aktivna prosovjetska opozicija. Zadrti staljinisti su širili prosovjetsku i antititovsku propagandu, sakrivali se u šumama ili na albanskoj teritoriji s koje su preduzimali napade. Pokušavali su osnovati i alternativnu promoskovsku partijsku organizaciju. Na Cetinju su čak pokušali osnovati ilegalni centralni komitet „nove KPJ", koja bi zamijenila „nelegitimnu" partiju koju vode „titoisti". 7. januara 1949. u šumu je pobjeglo kompletno rukovodstvo oblasnog komiteta KPJ u Bijelom Polju koje se namjeravalo probiti do Albanije. Tokom dvije sedmice sve do jednog pobili su ih pripadnici državne bezbjednosti. Promoskovski kurs je, između ostalih, zauzela i većina lokalnog partijskog rukovodstva u gradovima: Nikšić, Danilovgrad, Kolašin, Berane i Andrijevica. Do kraja 1949. za Rezoluciju Informbiroa javno su se izjasnila 1192 člana partije, tj. 7,5% od ukupnog članstva, dok je znatno veći bio broj onih koji su sumnjičeni za tajne prosovjetske simpatije.

Na povećanje aktivnosti „ibeovaca" 1949. odgovoreno je pojačanjem represivnih mjera. Glavnu ulogu preuzela je tajna policija – Uprava državne bezbjednosti (UDBA). S obzirom na situaciju sumnjalo se u svakog. Intenzivno je bio praćen i predsjednik KPCG i republički premijer Blažo Jovanović, koji je pokušavao ublažiti proganjanje drugova „koji su skrenuli s pravog puta" i koji je bio protiv toga da se sa zaslužnim funkcionerima i saborcima postupa kao sa stvarnim neprijateljima države. Međutim, republičke institucije nijesu imale kontrolne mehanizme koje bi usmjeravali aktivnosti tajne policije. Težnja da se održi partijsko jedinstvo i da se neutralizuju prosovjetski elementi pretvorila se u nekontrolisani teror. Značajnu ulogu u tome imao je Savo Joksimović, republički ministar unutrašnjih poslova koji je proganjanjem „informbirovaca" postao praktično najuticajniji čovjek u Crnoj Gori. Njegove odluke bile su neopozive. Ministar Joksimović, koji je imao Titovo povjerenje, znatno je prekoračivao svoja ovlašćenja, svjesno je širio strah kod stanovništva i Beogradu dokazivao svoju pravovjernost i efikasnost visokim brojem uhapšenih. U interesu „frontalnog napada na informbirovce" za hap-

šenje su bile dovoljne i anonimne optužbe, a dokazi se često nijesu ni provjeravali. Ministar unutrašnjih poslova je nekoliko uhapšenih lično ustrijelio tokom istrage. Prema internim statistikama koje je analiziralo federalno ministarstvo 1951. godine, na jugoslovenskom nivou oko 50% tobožnjih „informbirovaca" uhapšeno je bez osnova.

S uhapšenima se postupalo neljudski, često s ekstremnom brutalnošću. A pri tome ljudi koje su zatvarali, mučili i pokušavali fizički i psihički slomiti, bili su njihovi dojučerašnji prijatelji, saborci, kolege, partijski drugovi i heroji iz rata. Staljinisti (i tobožnji staljinisti) bili su staljinističkim metodama prisiljivani na samokritiku, kajanje i prevaspitavanje. Informbirovci su obično bili prvo zadržavani u lokalnim zatvorima (najzloglasniji je bio cetinjski Bogdanov Kraj, poznat još iz okupacije), odakle su bili premještani u zatvore i logore u drugim republikama. Najpoznatiji od logora bio je Goli otok, osnovan u julu 1949. na istoimenom ostrvu na sjevernom Jadranu. Na kamenitom i negostoljubivom ostrvu vladala je oštra klima, nije bilo pitke vode, a praktično ni vegetacije. Glavna metoda preodgoja bila je tucanje i prenošenje kamena u kamenolomu. Mučenja, česta saslušavanja i druge metode pritiska nijesu smanjivane ni nakon donošenja presude. Zatvorenici su bili huškani jedan protiv drugog. Od svih jugoslovenskih naroda na Golom otoku proporcionalno je bilo najviše Crnogoraca. Među najistaknutije zatvorene funkcionere spadali su Božo Ljumović, suosnivač KPJ u Crnoj Gori i član republičkog partijskog rukovodstva, te Petar Komnenić, predsjednik crnogorskog parlamenta. Ali iz Crne Gore su takođe bili i Vojin Jauković i Veselin Bulatović, komandanti tog istog logora.

U prvom periodu nakon razlaza sa Sovjetskim Savezom jugoslovenski komunisti su pokušavali dokazati svoju pravovjernost u nadi da će Moskvu i sovjetske satelite uvjeriti u neopravdanost optužbe da su oni sišli s jedinog ispravnog puta u socijalizam. Jedan od načina na koji su to pokušavali izraziti bilo je ubrzavanje kolektivizacije u zemljoradnji koje je počelo u januaru 1949. Zakon o osnivanju Seljačke radne zadruge (SRZ) odobren je još u julu 1946. godine, ali broj zadruga je rastao sporo. Godine 1950. u Crnoj Gori su bile već 444 zadruge u koje je bilo učlanjeno 25.180 porodica. Glavna faza prisilne kolektivizacije protekla je uporedo s kulminacijom kampanje protiv „informbirovaca". Pokušaji odupiranja kolektivizaciji često su bili klasifikovani kao saglasnost

s rezolucijom Informbiroa, a bili su i jednako strogo kažnjavani. Kolektivizacija je izazvala pad poljoprivredne proizvodnje, privredne štete, kolaps u snabdijevanju i nedostatak namirnica. Proces kolektivizacije je prekinut 1952. godine. Pokazalo se da je za državu korisnije ako se poljoprivrednici sami pobrinu za sebe. Dekretom od 30. marta 1953. omogućena je dekolektivizacija. Broj zemljoradničkih zadruga brzo se smanjio i već 1954. u Crnoj Gori je bila samo jedna zadruga (kasnije se njihov broj opet povećao). U jugoslovenskim mjerilima država nije posjedovala ni 10% obradive površine. Neuspješni eksperiment s kolektivizacijom ubrzao je odlazak stanovništva u gradove. Otad je privatna poljoprivreda bila tolerisana, ali nije imala pravo na državnu podršku koja bi poljoprivrednicima omogućila kupovinu modernih mašina i povisila efikasnost poljoprivredne proizvodnje. I nakon dekolektivizacije na selu je bila mala nada u podizanje životnog standarda.

Od oktobra 1948. do juna 1954. iz KPCG bilo je isključeno 6768 članova. Mnogi od njih su zauzimali visoke položaje. Za Rezoluciju Informbiroa izjasnilo se 55.663 jugoslovenskih komunista. Preko 5000 ih je bilo iz Crne Gore, što je predstavljalo više od 1% stanovništva Republike. Broj „informbirovaca" kvantitativno je bio veći samo u Srbiji, ali u odnosu prema ukupnom broju stanovništva u Crnoj Gori ih je bilo skoro dva puta više nego u Srbiji, a u poređenju s najmanje pogođenom Slovenijom čak dvadeset puta više. Dokazano je da 137 „informbirovaca" iz Crne Gore nijesu preživjeli robiju. Jedan broj je poginuo i prilikom pokušaja bijega preko granice ili prilikom hapšenja. Dvojica optuženika su zbog prosovjetskih aktivnosti u junu 1950. u Titogradu osuđena na smrtnu kaznu i pogubljena. Ukupnom broju pogođenih trebalo bi dodati i članove porodica koji su postali meta šikaniranja, profesionalnog i društvenog ostrakizma.

Nakon Staljinove smrti u martu 1953. godine intenzitet proganjanja prosovjetskih elemenata naglo se smanjio. Polovinom 50-ih dolazi do poboljšanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa, što simboliše „pokajnička" posjeta novog sovjetskog lidera Nikite Sergejeviča Hruščova Beogradu 1955. godine. Većina zatvorenika s Golog otoka bila je puštena do 1956. godine. Na prijelomu 50-ih i 60-ih godina odvijala se njihova reintegracija u društvo. Bivši politički zatvorenici su zapošljavani, imali su pravo da se školuju, i u prvoj polovini 60-ih već su

stotine njih zauzimali i rukovodeća mjesta. Preko 800 bivših „informbirovaca" je od 1957. do 1961. ponovo primljeno u partiju. Proces rehabilitacije nastavljen je i tokom narednih godina. Zauzvrat, očekivalo se da bivši zatvorenici o svojim iskustvima i stavovima ćute. Diskusija o proganjanjima pristalica Informbiroa i uslovima koji su vladali na Golom otoku i drugim zatvorima otvorena je tek krajem 80-ih. Prilikom prvih formalnih rehabilitacija u Crnoj Gori, u vezi s raspadom socijalističkog režima, išlo se u drugi ekstrem: „informbirovci" su paušalno glorifikovani kao pravedni mučenici režima i uzimani su za dokaz „zločinačkog karaktera titoizma".

Manji broj nekadašnjih „informbirovaca" ostao je trajno u emigraciji. Neki od njih su ostali politički aktivni. Među najistaknutije od njih spadao je Vlado Dapčević (brat generala Peka Dapčevića, prekaljeni partizanski borac) koji je nakon puštanja s Golog otoka 1958. godine pobjegao u Albaniju, nekoliko godina živio u SSSR-u, a onda u zapadnoj Evropi. Jugoslovenska tajna služba ga je 1975. godine kidnapovala u Bukureštu. Osuđen je na smrt, ali presuda je preinačena na dvadesetogodišnju robiju. Na slobodu je pušten tek 1988. godine. Tokom posljednjih godina života istupao je kao protivnik Slobodana Miloševića i aktivno se uključio u pokret za crnogorsku samostalnost. Umro je 2001. godine u Briselu.

Godine 1967. u emigraciji je osnovan Inicijativni komitet za obnovu KPJ. U Baru je 5. i 6. aprila 1974. ilegalno održan tzv. Kongres za obnovu KPJ, čiji učesnici su osudili titovsko rukovodstvo zbog navodnog nacionalizma, antimarksizma i niza drugih skretanja. U maju iste godine učesnici kongresa su pohapšeni. U sudskim procesima koji su uslijedili u Titogradu i Pećи, 32 osobe su osuđene na teške kazne zatvora. Na prijelomu 40-ih i 50-ih godina, kad je kulminiralo proganjanje pristalica Informbiroa, u Crnoj Gori nije postojala jedinstvena prosovjetska opoziciona organizacija, bilo je samo malih, međusobno nekoordinisanih grupica i pojedinaca. Nakon njihove eliminacije, do kraja 80-ih godina, u Crnoj Gori neće biti nikakvih ispoljavanja izrazitijeg otpora prema režimu. Polemike oko političkih, ekonomskih ili nacionalnih pitanja vodile su se uglavnom unutar komunističke partije koja se od početka 50-ih postepeno počinje pretvarati u masovnu organizaciju.

Jedna od posljedica razlaza sa Sovjetskim Savezom i njegovim satelitima bilo je zatvaranje granice s Albanijom čije rukovodstvo je u osuđivanju „jugoslovenskog revizionizma" bilo naročito aktivno. Dolazilo je do čestih pograničnih sukoba, napada s albanske teritorije i prepucavanja, iako su u periodu od 1945. do 1948. jugoslovensko-albanski odnosi bili vrlo prijateljski i intenzivni. Zatvaranje granice predstavljalo je tragediju prije svega za albansku manjinu čiji su pripadnici izgubili kontakt s rodbinom na drugoj strani. I za slovensko stanovništvo u pograničju prekidi privrednih odnosa, naročito sa skadarskim regionom, imali su negativne posljedice. Nakon 1948. godine na granici između Crne Gore i Albanije nikla je doslovno „željezna zavjesa", strogo kontrolisana s obje strane granice. Na albanskoj strani granice, preko koje je mogao preći malo ko, bilo je mnoštvo bunkera. Staljinistička Albanija ušla je dobrovoljno u višedecenijsku izolaciju. Strogo kontrolisani granični režim ukinut je tek 90-ih godina.

Višegodišnje proganjanje pristalica Informbiroa duboko je obilježilo crnogorsko društvo. Došlo je do usporavanja procesa poratne privredne obnove. Brojna hapšenja i isključivanja istaknutih i zaslužnih članova slabila su partijsku i republičku strukturu, i samopouzdanu i optimističku atmosferu prvih poratnih godina. Potkazivanje, špijuniranje, nepovjerenje i strah nagrizali su vjeru u društvo i razorili mnoge međuljudske odnose. I niz godina nakon toga crnogorsku sredinu karakterisale su opreznost i izbjegavanje osjetljivih pitanja u vezi s političkim, kulturnim i nacionalnim životom. Režim se usredsredio na industrijalizaciju, razvoj ekonomije i socijalističku verziju potrošačkog društva. To je rezultiralo atmosferom sveprisutne pasivnosti, prosječnosti i provincijalizma, što je imalo vrlo negativan uticaj na nauku i umjetnost. Ambiciozniji predstavnici iz većine struka tokom 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka, odlazili su u Beograd i druge veće gradove izvan svoje Republike. Nagli prekid odnosa sa socijalističkim državama imao je ispočetka negativan uticaj i na jugoslovenskom nivou. Zemlja je bila prinuđena da se preorijentiše na saradnju sa Zapadom i zemljama tzv. trećeg svijeta, i da traži svoj vlastiti put između dva velika bloka.

USPON, PAD I DISIDENTSKE GODINE MILOVANA ĐILASA

Nakon razlaza s Moskvom i njenim vazalima, uključujući i Čehoslovačku, jugoslovenski komunisti su ispočetka pokušavali da dokažu svoju pravovjernost pa su i dalje imitirali sovjetske metode. Nakon nekog vremena počeli su kritikovati odnose u SSSR-u i tražiti sopstveni put. U potrazi za jugoslovenskim modelom komunizma od 50-ih godina dolazi do oprezne i postepene liberalizacije i veće otvorenosti prema privrednim i političkim eksperimentima. Glavnim protagonistima reformske politike pripadao je Milovan Đilas, Crnogorac na najvišoj poziciji u federalnoj i partijskoj strukturi. Još od rata vodio je jugoslovenski Agitprop, nakon Petog kongresa KPJ, zajedno s Edvardom Kardeljem i Aleksandrom Rankovićem bio je jedan od trojice partijskih sekretara (Tito je imao funkciju generalnog sekretara). Na prijelomu 40-ih i 50-ih godina u federalnoj vladi imao je poziciju ministra bez portfelja. Posvećivao se prije svega kulturi i prosvjeti. Đilas je, u vrijeme razlaza sa SSSR-om, bio jedan od najaktivnijih pristalica jugoslovenske samostalnosti, publikovao je brojne tekstove i članke te često istupao na javnim skupovima. Objašnjavao je promjenu partijske linije i zato je bio viđen kao glavni arbitar novog kursa. Jugoslavija je u okviru socijalističkog pokreta odbijala podređeni položaj i vodeću ulogu SSSR-a. Đilas se profilisao kao vodeći kritičar staljinizma i birokratskog upravljanja državom. Značajnu prekretnicu u evoluciji jugoslovenskog socijalizma predstavljao je Šesti kongres KPJ održan u novembru 1952. u Zagrebu. Potvrdio je liberalne tendencije koje su mu prethodile i udaljavanje od sovjetskog modela. Na Đilasov prijedlog zvanično je promijenjen naziv Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), što je trebalo da izrazi neformalniji karakter partijske organizacije. Nakon Šestog kongresa Đilasova popularnost i dalje raste. Počeli su ga smatrati za drugog čovjeka u partijskoj i državnoj hijerarhiji, odmah iza Tita, s kojim je imao blizak, čak privilegovan odnos, koji su mnogi poredili s odnosom oca i sina. Međutim, ono što je Đilas smatrao za početak demokratizacije, značajan dio partijske birokratije je vidio kao maksimum, a neki i samo kao privremeni ustupak.

Zaključci Šestog kongresa se ne uvode u praksu i Đilas počinje ispoljavati nezadovoljstvo koje je vremenom sve više raslo. Od 11. oktobra

1953. do 7. januara 1954. godine u Borbi, tadašnjim glavnim partijskim dnevnim novinama, publikovao je seriju članaka u kojima je kritikovao partijsku birokratiju i branio slobodu mišljenja. Privilegovana pozicija jugoslovenske partijske nomenklature, po njegovom mišljenju, isuviše je ličila na položaj vladajuće klase u SSSR-u. Staljinizam nije predstavljao samo stranu, rusku devijaciju od prvobitnih socijalističkih ideala, već je bio strukturalno prisutan i u jugoslovenskom sistemu. U interesu slobode i demokratizacije Đilas je namjeravao da oslabi nedodirljivi monopol SKJ. S obzirom na njegovu visoku poziciju njegovi tekstovi su smatrani za zvanični partijski kurs. Brojni predstavnici inteligencije počeli su se nadati da dolaze nova vremena. Tiraž Borbe je porastao na nekoliko stotina hiljada primjeraka, u redakciju su stizale desetine hiljada pisama podrške. Đilasovi tekstovi su ispočeteka imali tihu Titovu podršku. Đilas je 21. decembra 1953. jednoglasno izabran za predsjednika federalne skupštine. Međutim, kod dijela partijske birokratije raslo je nezadovoljstvo. Najviše ogorčenosti izazvao je njegov tekst *Anatomija jednog morala* objelodanjen u časopisu *Nova misao*. U njemu su opisani konkretni slučajevi zloupotrebe privilegija od strane pripadnika „nove klase", naročito od strane supruga partijskih funkcionera koji su živjeli na Dedinju, u elitnom beogradskom kvartu. Otvoreno je govorio o njihovom „odvojenom i zatvorenom svijetu", „pompeznosti", zatvorenim klubovima i averziji prema onima koji ne spadaju u njihov svijet. Iako Đilas nije navodio konkretna imena, bilo je lako pretpostaviti da misli na mladu filmsku glumicu s kojom se oženio general Peko Dapčević. Prijelomni momenat je nastao početkom 1954. godine kad se strani visokih funkcionera konzervativne orijentacije priklonio Tito.

Centralni komitet SKJ se 10. januara 1954. oficijelno distancirao od Đilasovih članaka i označio ih za izraz njegovog vlastitog stava. „Đilasov slučaj" se trebao riješiti na vanrednom Trećem plenumu Centralnog komiteta SKJ. Na njemu su, 16. i 17. januara u Beogradu, Đilasovi tekstovi označeni za „antisocijalističke", „anarholiberalističke" i „revizionističke" stavove koji dolivaju vodu na mlin neprijatelja jugoslovenskog socijalizma, reakcije i ostatka buržoazije. Vanredni plenum je otvoren Titovim uvodnim govorom u kojem je izjavio da se slagao s njegovim prvim tekstovima, ali da je u svojoj kritici otišao isuviše daleko. Prevelika sloboda govora, po Titovom mišljenju, u Jugoslaviji je mogla završiti

krvoprolićem. U diskusiji koja je uslijedila istupilo je trideset, od više nego stotinu prisutnih. Apsolutna većina od njih je Đilasa osudila. Najžešće je kritikovan od strane svojih zemljaka iz Crne Gore. Predsjednik SKCG Blažo Jovanović, koji je još malo prije toga izjavljivao „da je Đilas za glavu veći od svih Crnogoraca u dosadašnjoj istoriji", optuživao ga je da je „Savezu komunista i našem jedinstvu zabio nož u leđa". Đilas je prvo branio svoje mišljenje da sadašnja pozicija SKJ predstavlja glavnu prepreku daljem razvoju Jugoslavije, ali idućeg dana iznio je samokritiku i javno se odrekao svojih stavova. Na kraju je zaključeno da je odstupio od kursa partije i tako napravio veliku štetu. Isključen je iz Centralnog komiteta i oduzete su mu sve funkcije, ali i dalje je ostao u članstvu SKJ. Na njegovo mjesto u Centralnom komitetu izabran je Blažo Jovanović, ali on nikada nije ušao u najuži krug Titovih saradnika. Za vodećeg crnogorskog marksističkog ideologa na federalnom nivou počeo je biti smatran Veljko Vlahović, koji nije imao Đilasovu harizmu. Na vanrednom plenumu Centralnog komiteta SKCG 25. januara 1954. godine Đilas je osuđen još radikalnije nego u Beogradu. Poratni kult koji je uzdizao Đilasa kao „najvećeg sina Crne Gore" nestao je kao odstranjen čarobnim štapićem. Među crnogorskim komunistima nije se našao ni jedan koji bi ga branio izuzev Đilasovog zeta Komnena Cerovića, koji je poslije Trećeg plenuma isključen iz SK. U njegovoj likvidaciji veliku ulogu su igrale ne samo ideološka pravovjernost već i težnja za očuvanjem vlastitih pozicija, kao i obična zavist koja se napokon mogla u punoj mjeri ispoljiti. Na demonstrativno i jedinstveno prihvatanje odluke iz centra nesumnjivo su uticala i traumatična iskustva nakon raskola sa SSSR, i represalije protiv pristalica Informbiroa. Crnogorci su padom Đilasa izgubili svog najistaknutijeg predstavnika koji je paradoksalno bio odstranjen u vrijeme kad je dosegao vrhunac popularnosti i bio smatran za „drugog čovjeka" jugoslovenskog režima.

„Đilasov slučaj" je pojačao poziciju konzervativnih snaga u rukovodstvu SKJ i zaustavio je trend liberalizacije. Do danas se raspravlja o tome da li je njegov istup bio preuranjen, emotivan i netaktičan. Đilas je, prema kritičarima, išao glavom kroz zid, nije ponudio cjelovito rješenje i nije razmišljao o posljedicama svoje akcije. Njegov postupak se često interpretira kao posljedica „crnogorskog mentaliteta", kojeg karakterišu tvrdoglavost, radikalizam i sklonost ka ekcesima. Đilas im je kasnije oponirao da je predstava o promjeni sistema „korak po korak" za koju je

s obzirom na svoju poziciju naizgled imao šanse, bila iluzorna. U sistemu si mogao biti samo ako bi se odrekao svojih ideja jer šansa za njihovu realizaciju je bila minimalna. Nakon kratke krize i javne samokritike na Centralnom plenumu, Đilas je odlučio da brani i dalje razvija svoje stavove. Dobrovoljno je 19. aprila 1954. istupio iz SKJ. Đilas u okviru svjetskog komunističkog pokreta predstavlja unikatan slučaj. Na vrhuncu moći, u vrijeme kad je bio smatran za prirodnog Titovog nasljednika, počeo je postupati u skladu sa svojom savješću. U skladu s postepenim sazrijevanjem svog kritičkog mišljenja dobrovoljno je postao disident.

Đilas je naročito tokom 50-ih i 60-ih godina bio usamljen slučaj disidenta, bez pristalica, bez ikakve organizacije ili mreže simpatizera koji bi podržavali njegove ideje. Nije ni pokušavao osnovati alternativnu političku organizaciju, svoje stavove je iznosio u svojim tekstovima i razgovorima. Jugoslovenske vlasti i organi bezbjednosti – u poređenju s drugim komunističkim režimima koji su svoje oponente redovno fizički likvidirali i nijesu se ustručavali pogubiti ni politički pouzdane i sasvim nevine funkcionere u konstruisanim procesima – prema Đilasu, koji se otvoreno ispoljio kao „jeretik" i „izdajnik", na prvi pogled postupaju manje drastično. Pošlo im je za rukom da u Jugoslaviji zaustave širenje njegovih ideja. Veći problem za režim predstavljalo je nanošenje štete ugledu zemlje u inostranstvu. Đilas je zbog razgovora koji je dao za dnevni list *New York Times* 24. januara 1955. osuđen uslovno na godinu dana zatvora. U razgovoru je izjavio da je Jugoslaviji potrebna još jedna politička stranka koja bi se sa SKJ u demokratskim izborima nadmetala za vlast. Sud mu je nezakonito oduzeo i redovnu isplatu novca za učešće u NOP-u. U oktobru 1956. uhapšen je i 12. decembra osuđen na tri godine robije jer je u stranoj štampi kritikovao jugoslovensku neutralnost tokom sovjetske invazije nakon mađarskog ustanka protiv sovjetske dominacije iz iste godine. U oktobru 1957. osuđen je ponovo zato što je, dok je sjedio u zatvoru, u SAD-u objavljena njegova najpoznatija knjiga *Nova klasa* (The New Class). U njoj je razvio kritiku partijske birokratije koja je nakon preuzimanja vlasti postala nova vladajuća klasa, koja je za svoje članove stvorila uslove koje je imala nekadašnja buržoazija, dok je ostatak društva u podređenom položaju kontrolisan organima bezbjednosti. *Nova klasa* je prevedena na brojne jezike, prodano je preko tri miliona primjeraka i do danas spada u klasičnu literaturu o komu-

nističkom sistemu. Zbog nje je autor, na osnovu paragrafa o „neprijateljskoj propagandi", ponovo osuđen. Dvadesetog januara 1961. pušten je na slobodu. U aprilu 1962. opet je uhapšen, ovaj put zbog objavljivanja knjige *Susreti sa Staljinom* (Conversations with Stalin), u kojoj je opisao niz detalja iz jugoslovensko-sovjetskih odnosa koji su se odvijali iza kulisa u periodu koji je prethodio razlazu 1948. godine. Početkom 60-ih godina odnosi između dvije zemlje su se poboljšavali, što je objavljivanje Đilasove knjige uspomena poremetilo. I *Razgovori sa Staljinom* su postali međunarodni hit. Ponovo je osuđen 14. maja 1962. godine, ovog puta na osnovu paragrafa krivičnog zakona specijalno konstruisanog zbog njega (neformalno „Lex Đilas"). Na slobodu je pušten tek 31. decembra 1966. godine. Poslije toga više nije bio osuđivan ni zatvaran, ali je povremeno bio hapšen i saslušavan. „Najveći sin Crne Gore" i „drugi čovjek Jugoslavije" proveo je ukupno devet godina po zatvorima bez grijanja, u ćelijama u kojim je zimi temperatura bila ispod nule. Uprkos surovim uslovima Đilas se u zatvoru intenzivno posvećivao književnosti. Uz pisanje sopstvenih djela preveo je na nekoliko hiljada komadića toaletnog papira *Izgubljeni raj*, ep Džona Miltona (John Milton).

Milovan Đilas je postao jedan od najpoznatijih i najduže aktivnih istočnoevropskih disidenata i kritičara komunističkog režima. Od 50-ih do 80-ih godina bio je najprevođeniji i najviše citirani jugoslovenski autor u inostranstvu. S obzirom na specifičnu poziciju Jugoslavije između dva bloka, Đilasa, pored nekoliko izuzetaka, ni sa Zapada niko nije otvoreno podržavao. Diplomatski predstavnici se s njim nijesu srijetali i nijesu lobirali u njegovu korist kad je bio osuđivan i zatvaran. Za razliku od zapadnih vlada i političkih predstavnika podržavali su ga liberalna štampa i dio intelektualaca. Nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke 1968. godine – u vezi s težnjom Beograda da se približi Zapadu – Đilasu je bilo dozvoljeno da putuje u inostranstvo i drži predavanja na vodećim američkim i zapadoevropskim univerzitetima. Nakon normalizovanja odnosa s Moskvom, opet mu je oduzet pasoš. Tokom 70-ih i 80-ih godina počeo je održavati kontakte s kritički orijentisanim intelektualcima, ali je u biti ostao individualac. Vremenom se udaljio od komunizma, poslije i od marksizma, ali komunistički pokret u Jugoslaviji između dva svjetska rata i partizanski pokret otpora je i nakon svega smatrao za jedinu alternativu koja je u tim uslovima bila moguća. I nakon Titove smrti tvrdio je da Jugoslavija nije

uspjela razviti novi model socijalizma, i da se njena struktura vlasti – uprkos zvaničnim proklamacijama o sopstvenom putu, boljoj snabdjevenosti i većoj slobodi – nije bitno razlikovala od ostalih istočnoevropskih zemalja. Kao disident revidirao je svoje poratne stavove u vezi s crnogorskim nacionalnim pitanjem smatrajući da Crnogorci ipak nijesu samobitan narod nego specifična grana srpskog naroda. Po nekim interpretacijama, na to je uticalo njegovo veliko razočarenje u crnogorske komuniste koji su ga se nakon njegovog pada onako otvoreno odrekli. Ali nikad nije negirao pravo Crnogoraca na sopstvenu državnost, a bio je i ostao protivnik velikosrpske nacionalističke ideologije.

Tek nakon dolaska Slobodana Miloševića na vlast krajem 80-ih, Đilas je mogao slobodno putovati, a od 1988. mogao je i publikovati u svojoj zemlji. Tokom 90-ih mogao se slobodno izjašnjavati, ali je u Srbiji opet bio javno optuživan kao izdajnik, ovoga puta zbog protivljenja Miloševićevoj politici, nacionalizmu i ratu u Hrvatskoj i Bosni. Umro je 20. aprila 1995. u Beogradu, sahranjen je u rodnom selu Podbišće kod Mojkovca. Đilas je autor dragocijenih memoara, napisanih u nekoliko samostalnih tomova, u kojima se opisuje njegov životni put od rođenja do puštanja iz zatvora 60-ih godina, između ostalih: *Besudna zemlja* (Land without Justice) o djetinjstvu u Crnoj Gori i *Rat* (Wartime) o partizanskom pokretu otpora. U svijetu su najpoznatije njegove već spominjane knjige *Nova klasa* i *Razgovori sa Staljinom*, ali osim njih napisao je još nekoliko knjiga i niz članaka politikološkog karaktera, opsežni Njegošev životopis, a pisao je i romane, pripovijetke i poeziju. Od 1954. do kraja 80-ih u Crnoj Gori je bio praktično izbrisan iz istorije. Danas za njegov lik i djelo vlada veliko interesovanje stručnjaka i javnosti. Kako prolazi vrijeme Milovana Đilasa sve češće označavaju za najznačajnijeg Crnogorca 20. vijeka.

DEMOGRAFSKA STRUKTURA I POLOŽAJ MANJINA U KOMUNISTIČKOM REŽIMU

Crna Gora je bila najmanja i najmanje naseljena republika u Jugoslaviji. S površinom 13.812 km² činila je 5,4% od ukupne teritorije federacije. Prema popisu stanovništva iz 1948. imala je 377.189 stanovnika što je bilo 2,4% od ukupnog broja stanovnika federacije. Godine 1981. bilo je 58.4310 stanovnika ili 2,6%. Razvoj nacionalne strukture južnoslo-

venskog stanovništva Republike, koji prikazuju popisi iz tog vremena, odražava promjene u državnoj politici prema nacionalnom pitanju i promjene nacionalnog diskursa. Markantno i na prvi pogled gotovo paradoksalno je postepeno smanjivanje broja stanovnika koji se izjašnjavao da je crnogorske nacionalnosti. Iako su Crnogorci do raspada Jugoslavije ostali dominantni narod u svojoj matičnoj Republici, njihova procentualna zastupljenost se sa 90,7% u 1948. godini postepeno smanjivala na 81,4% u 1961, 67,1% u 1971, 68,5% u 1981. i 61,9% u 1991. Na to je najprije uticala činjenica da su se pripadnici muslimanskog stanovništva izjašnjavali kao Crnogorci sve dok 1971. nijesu bili priznati kao samosvojna i ravnopravna nacija (pisano s velikim M, da bi se istaklo da se radi o etničkoj, a ne vjerskoj kategoriji). Te godine se 13,3% stanovništva izjasnilo kao etnički Muslimani. Umjereno je također porastao broj onih koji su se izjašnjavali kao pripadnici srpske nacionalnosti. To je povezano i s odnosom prema crnogorskom nacionalnom pitanju kojem se u prve dvije decenije nakon rata nije posvećivala veća pažnja. Razlika između Crnogoraca i Srba nije bila isticana i izjašnjavanje pripadnosti crnogorskoj nacionalnosti nije isključivalo širu identifikaciju sa srpskim narodom. To se počinje mijenjati na prijelomu 60-tih i 70-tih godina. Trend međusobnog razgraničavanja dva nacionalna identiteta jača 80-ih godina, a kulminaciju doživljava nakon raspada Jugoslavije. Godine 1948. svoju pripadnost srpskoj nacionalnosti potvrdilo je 1,8% stanovnika, godine 1961. bilo je to 3%, godine 1971. je to 7,5%, godine 1981. 3,3% a 1991. 9,3%. Hrvata je u Crnoj Gori prema prvom poslijeratnom popisu bilo stotinjak više nego Srba. Tokom 50-ih i 60-ih godina broj Hrvata je prvo porastao, da bi se poslije konstantno smanjivao, što je bila posljedica miješanja s ostalim stanovnicima, ali i posljedica migracije (1,8% u 1948. godini, 2,3% u 1961. godini, 1,7% u 1971. godini, 1,2% u 1981. godini i 0,9% u 1991. godini). Dio stanovništva, prije svega oni miješanog porijekla, izjašnjavali su se kao pripadnici jugoslovenske nacionalnosti (0,3% u 1961 godini, 2,1% u 1971. godini, 5,6% u 1981. godini, 3,3% u 1991. godini). Nakon raspada Jugoslavije kao pripadnici jugoslovenske nacionalnosti izjašnjavali su se samo pojedinci. Albanci su najznačajnija nacionalna manjina koja se jezički razlikovala od Južnih Slovena. Njihov broj i procenat u ukupnom stanovništvu je umjereno rastao, ali u poređenju s albanskim stanovništvom na Kosovu ili u Makedoniji taj porast nije

bio tako dramatičan: 5,2% u 1948. godini, 5,5 u 1961. godini, 6,7% u 1971. godini, 6,5% u 1981. godini, 6,7% u 1991. godini.

Neposredno nakon rata kontroverzno pitanje predstavljala je sudbina srpskih i crnogorskih kolonista iz perioda između dva svjetska rata koji su na početku okupacije bili izgnani s Kosova i Metohije. Na federalnom nivou 6. marta 1945. donesena je odluka o privremenoj zabrani povratka, koja je poslije promijenjena u trajnu zabranu. Komunisti koji su politiku kolonizacije kritikovali još prije rata, pokušavali su na taj način da smire situaciju na Kosovu gdje je nakon dolaska jugoslovenske vojske dolazilo do oružanih sukoba s albanskim stanovništvom. Zato je nakon rata u Vojvodini, koja je postala autonomna pokrajina Srbije, novi režim pokrenuo sopstveni projekat kolonizacije. Privremena skupština DFJ donijela je 23. avgusta 1945. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Odnosio se prije svega na zemlju i imovinu njemačke manjine u Bačkoj, Banatu, Baranji i Sremu. Tamošnje njemačko stanovništvo je na kraju rata evakuisano zajedno s okupatorskom armijom koja se povlačila ili je nakon rata bilo protjerano, internirano, a ponegdje i masakrirano. Novi režim je eksproprijacijom pokušavao brzinski riješiti goruće pitanje golog preživljavanja desetina hiljada stanovnika siromašnih i ratom razorenih dinarskih oblasti iz kojih je poticalo jezgro partizanske vojske. Prednost su imali ratni veterani i žrtve okupatorskog terora. Iz Crne Gore je u okviru prvog talasa trebalo biti preseljeno 7000 porodica u Bačku (prije svega u Sekić – današnji Lovćenac, zatim u Vrbas, Feketić i dr.). Međutim, broj zahtjeva je ustanovljenu kvotu znatno prevazišao. Prvi kolonisti krenuli su 3. novembra 1945. godine. Svaka porodica dobila je obično preko pet hektara zemlje s kućom i poljoprivrednim objektima. Većina crnogorskih kolonista se uputila u Bačku, manji dio se nastanio u Banatu i Sremu. U okviru programa kolonizacije u periodu od 1945. do 1948. godine preselilo se preko 40.000 Crnogoraca, tj. devetina stanovništva Republike. Crnogorci su se na mjestima gdje je živjelo srpsko stanovništvo tokom narednih decenija s njima često stopili. U oblastima gdje su bili u mađarskom okruženju do danas su sačuvali svoj nacionalni identitet, jezičke specifičnosti i folklor.

Crna Gora je i dalje predstavljala oblast odakle se stanovništvo selilo u druge krajeve. Svoju pripadnost crnogorskoj nacionalnosti 1981. godine u okviru cijele Jugoslavije potvrdilo je 580.000 osoba, od čega je

cijelih 30% živjelo izvan Crne Gore – najviše u Srbiji (147.500), u Bosni i Hercegovini (preko 14.000) i Hrvatskoj (nepunih 10.000). Najviše Crnogoraca selilo se u Srbiju, prije svega u Beograd i Vojvodinu, gdje su se najlakše asimilirali u novoj sredini, u kojoj su se kasnije često izjašnjavali kao pripadnici srpske nacionalnosti. Iz Crne Gore, naročito iz seoskih oblasti na sjeveru, iseljavali su se i Muslimani, najčešće u Bosnu, prije svega u Sarajevo, ali i u Novi Pazar i u druge gradove srpskog dijela Sandžaka. Mogućnost legalnog preseljavanja u Tursku na osnovu međunarodnog ugovora između Beograda i Ankare tokom 50-ih godina iskoristilo je samo oko 4500 Muslimana, pretežno iz rožajske oblasti. Dosta Albanaca se iselilo u SAD. Od 60-ih godina na rad u inostranstvo, prije svega u Njemačku, počinju odlaziti i gastarbajteri. Međutim, u poređenju s drugim oblastima (naročito Hrvatskom) njihov broj nije bio tako veliki (zvanično oko 10.000 ljudi). U Crnu Goru su se u okviru prirodnog miješanja stanovništva u federaciji, u manjem broju, prije svega u primorje i u nove industrijske centre, doseljavali stanovnici iz drugih oblasti zemlje.

Za vrijeme socijalističkog režima izrazito se povećala unutrašnja migracija stanovništva u okviru Republike i došlo je do demografskih promjena koje su bitno promijenile tradicionalnu strukturu zemlje. Markantnu urbanizaciju pratilo je iseljavanje stanovništva sa sela i iz planinskih oblasti, te starenje seoske populacije. U okviru republike najviše se preseljavalo u gradove na jugu i u središnjim oblastima zemlje (na obali, Titograd, Nikšić). Taj fenomen je povezan sa smanjivanjem broja zemljoradnika: godine 1948. bilo ih je 75%, 1961. godine njihov broj je pao ispod 50%, godine 1981. na 13% a 1991. na svega 7%. Crna Gora je tokom jedne generacije postala urbanizovana i industrijska zemlja. Među pojedinim oblastima istrajavale su značajne regionalne razlike. Primorje je doživjelo dinamične promjene. Slično kao i drugi mediteranski regioni prošlo je kroz proces litoralizacije koji je bio povezan s razvojem turizma i povećanjem interesa za atraktivni život na obali. Središnja oblast u unutrašnjosti, prije svega na osi Titograd – Nikšić, koja je doživjela najveću industralizaciju, postala je žarište privrednog, političkog i kulturnog života republike. Titograd i Nikšić su i u okviru cijele Jugoslavije spadali među gradove koji su se najbrže razvijali. Sjeverne oblasti Republike, s dubokim riječnim kanjonima i visokim planinskim grebenima i visorav-

nima spadale su u slabije razvijene djelove Jugoslavije. Najnerazvijenija opština bio je izolovani Plav, koji 80-ih godina nije dosezao ni 30% republičkog prosjeka, dok su Bijelo Polje i Rožaje imale oko 50%. Stanovništvo je odatle odlazilo u južnije oblasti ili izvan republike.

Nacionalni suživot u Crnoj Gori za vrijeme socijalizma bio je relativno miran. Zvanična ideologija isticala je ideal bratstva i jedinstva, i insistirala je na nacionalnoj ravnopravnosti. Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci, a od 1971. i Muslimani, bili su smatrani za konstitutivne jugoslovenske narode. Termin nacionalna manjina 1963. je zamijenjen korektnijim izrazom *narodnost*, koji nije isticao manjinski status i koji je označavao grupu čija je matična država bila izvan jugoslovenske teritorije (Albanci, Mađari, Turci i dr.). Kao etnička grupa bili su klasifikovani entiteti bez sopstvene države (Romi, Vlasi i dr.). Nacionalna politika Titove Jugoslavije donijela je znatno poboljšanje položaja jugoslovenskih Muslimana i Albanaca. Slično kao i u cijeloj Jugoslaviji, Muslimani su krajem 60-ih priznati za ravnopravan jugoslovenski narod. Većina ih je živjela na zaostalijem sjeveru, manji dio u Podgorici i u južnom dijelu primorja. Godine 1971. Muslimana je bilo preko 70.000, godine 1981. 78.000. Integraciju Muslimana u javni, kulturni i politički život olakšavali su zajednički jezik i visoka mjera identifikacije s jugoslovenskom državom i komunističkim režimom. Albanci su predstavljali jedinu značajnu nacionalnu manjinu, odnosno narodnost. Značajan dio albanskog stanovništva nakon Drugog svjetskog rata nije podržavao reintegraciju u većinsku slovensku državu. Na crnogorske Albance negativan uticaj je imalo i zatvaranje granice s Albanijom nakon razlaza sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. U nekim periodima je na nekim mjestima dolazilo čak i do prinudnog slaveniziranja albanskih imena (Canka – Cankić, Gjokaj – Đokić, Sinishtaj – Sinišović itd.). Razvoj nacionalne politike crnogorskih komunista prema albanskoj narodnosti dosad nije bio detaljnije proučavan. U cjelini gledajući nakon Drugog svjetskog rata u nizu oblasti je došlo do značajnog poboljšanja njihovih kolektivnih prava. U crnogorskoj monarhiji i kraljevskoj Jugoslaviji nijesu imali čak ni zvanični status nacionalne manjine, školstvo na albanskom nije postojalo, albanski se u službenim kontaktima nije smio koristiti. Za vrijeme socijalizma u oblastima gdje su Albanci bili većina otvorene su osnovne škole s nastavom na albanskom jeziku. U Ulcinju 1965. godi-

ne, a u Tuzima 1971. godine otvorene su albanske srednje škole. Pažnja se posvećivala i učenju u to vrijeme službenog srpskohrvatskog jezika. U opštinama gdje su činili većinu, albanski je bio drugi službeni jezik, korišćeni su dvojezični natpisi i sl. Većina crnogorskih Albanaca, naročito muškaraca koji su odslužili obavezni vojni rok, bili su bilingvalni. Albanci su imali svoja kulturna društva i štampu, od početka 50-ih svoj radio, a kasnije i televizijski program. Tokom poratnih decenija prava manjina su postepeno rasla, a posebnu pažnju su im posvetili ustavi iz 1963. i 1974. godine.

SOCIJALISTIČKA INDUSTRIJALIZACIJA I PRIVREDNA POLITIKA

Prioritet komunista nakon rata bila je obnova privrede. Od početka su imali pod kontrolom takoreći sve resurse i neograničenu vlast. Od 1945. dobijali su pomoć iz federalnog Fonda za obnovu. Onda je počeo proces nacionalizacije imovine i zemlje. Zakon od 23. avgusta 1945. omogućio je nacionalizaciju većih poljoprivrednih površina. Za poratne godine su bile tipične dobrovoljne radne akcije. U periodu od 1945. do 1948. godine, pored ostalog, hiljade dobrovoljaca iz cijele Jugoslavije izgradile su željeznicu od Podgorice do Nikšića. Po sovjetskom uzoru isplanirana je i prva (istovremeno i posljednja) petoljetka koja je imala utopijske ciljeve: povećati prosječnu proizvodnju deset, a proizvodnju električne energije šesnaest puta. Krah petoljetke se mogao lako obrazložiti razlazom sa Sovjetskim Savezom i njegovim saveznicima s kojim je bila planirana intenzivna saradnja.

Krajem 40-ih godina u Crnoj Gori je počela intenzivna industrijalizacija. Od 1947. do 1956. godišnje investicije po glavi stanovnika bile su najviše od svih jugoslovenskih republika, nešto veće nego i u najrazvijenijoj Sloveniji, a gotovo dvostruko veće nego u Srbiji ili Bosni i Hercegovini. Gotovo polovinu investicija za ključne projekte Republika je dobijala iz federalnog budžeta, ostatak je bio iz lokalnih izvora koji su bili vrlo ograničeni. To je za posljedicu imalo neprimjereno visoke poreze na privatne poljoprivrednike (tri puta više nego u kraljevskoj Jugoslaviji). Industrijalizacija se tako odvijala na račun sela. U periodu od 1947. do 1961. godine, 47% investicija bilo je usmjereno u industriju, preko

25% u saobraćajnu infrastrukturu, a samo 3,5% u poljoprivredu koja je i dalje donosila značajan dio u crnogorski državni budžet (1952. godine 38,8%, 1960. godine 27,4%). Učešće industrije je u istom periodu poraslo sa 7,4% na 20%. Pored toga investicije su išle samo u zemljoradničke zadruge. Privatni poljoprivrednici nijesu dobijali gotovo ništa, a pored toga morali su često besplatno ili za simboličnu cijenu učestvovati u izgradnji industrijskih preduzeća i komunikacija. Poljoprivredna proizvodnja je 1954. dosegla 86% od predratnog nivoa, ali se u periodu koji je slijedio smanjivala. Stagnirale su i perspektivne i unosne grane kao što su bile voćarstvo, stočarstvo i maslinarstvo. Na razvoj južnih oblasti, a naročito Stare Crne Gore negativno je uticala zabrana uzgajanja koza i ovaca, uvedena kao pokušaj da se zaustavi erozija zemlje (važila i u ostalim kraškim područjima Jugoslavije). Tragikomična kampanja protiv koza i njihovih uzgajivača kao simbola nazadnjaštva prinudila je uzgajivače da se odreknu tog tradicionalnog načina privređivanja, a da im nije pružena nikakva alternativa. Takvi trendovi su ubrzavali urbanizaciju i iseljavanje sela. Zemljoradnici i stočari pokušavali su se zaposliti u industriji ili državnoj administraciji. Tako je na brzinu nastajala nova, ne baš kvalifikovana radnička klasa.

Crna Gora je u drugoj polovini 40-ih od svih jugoslovenskih republika imala najmalobrojniju radničku klasu, ali najveći broj komunista po glavi stanovnika. Sve do početka 50-ih godina republičke partijske organizacije, isto kao i KPJ, bile su koncipirane kao elitne organizacije i u njih su mogli stupiti samo provjereni kandidati. Poslije su komunisti, u skladu s novom državnom politikom, počeli vršiti organizovano pridobijanje članstva. Tako je SKJ postao masovna organizacija. Crna Gora je 1963. još uvijek imala najveći broj članova u odnosu na broj stanovnika (6,7%), a iza nje je bila Srbija (5,3%). Uprkos nastojanju da sve nacionalnosti budu ravnomjerno zastupljene u federalnim institucijama, Crnogorci su prednjačili. U izvršnom odboru SKJ zasijedala su 1963. godine četiri Crnogorca, tri Srbina, pet Hrvata, tri Slovenca i tri Makedonca. Početkom 60-ih godina nijedan jugoslovenski ambasador nije bio iz Makedonije, jedan jedini je bio iz Bosne, dok ih je samo iz Cetinja bilo osam. (Nikčević 2010: 152) Crna Gora je na najvišem nivou imala brojnu i vidljivu reprezentaciju, ali odlazak sposobnih kadrova u Beograd loše je uticao na njen sopstveni razvoj. Pored velikih ambicija

i želje za dobrim mjestom, zapošljavanje u federalnoj administraciji je bilo atraktivno i s finansijskog aspekta (plate su bile za trećinu ili polovinu veće nego u matičnoj republici).

Za jugoslovenski društveni sistem postalo je tipično samoupravljanje, odobreno na federalnom nivou septembra 1949. godine. Prvi radnički savjet u Crnoj Gori osnovan je u januaru 1950. u titogradskoj fabrici duvana. Samoupravljanje je trebalo da dovede do većeg uključivanja radnika u odlučivanje te da poveća autonomije preduzeća na račun centralističkog privređivanja. Na Šestom partijskom kongresu 1952. godine samoupravljanje je proglašeno za novi društveni sistem. Potvrdio je to i ustavni zakon iz 1953. koji, kao još jedan anticentralistički elemenat, uvodi novu administrativnu podjelu na opštine sa znatnom mjerom samouprave. Crna Gora je podijeljena na 28 opština. Sistem jugoslovenskog radničkog samoupravljanja koji se pozivao na prvobitne Marksove ideje pružao je pripadnicima radničke klase (član samoupravljačkih savjeta bio je svaki šesti radnik) osjećaj samopouzdanja. Međutim, nije funkcionisao prema prvobitnim predstavama i kozmetički je prikrivao direktivne državne odluke. O njegovoj relativnoj uspješnosti ili neuspješnosti do danas se vode diskusije.

Uprkos nastanku novih radnih mjesta na prijelomu 50-ih i 60-ih godina rasla je nezapošljenost. Brojni Crnogorci su odlazili za poslom u druge republike. Rastao je broj radnika u državnoj administraciji na svim nivoima, naročito lokalnim, regionalnim i u preduzećima. Birokratija je bila neefikasna i prožeta klijentelizmom. I visoki funkcioneri na čelu s Blažom Jovanovićem javno su kritikovali rast korupcije, pokradanje državne imovine i nisku efikasnost rada. Ali industrijalizacija je i dalje nastavljana punom parom. Od 1958. do 1964. industrijska proizvodnja se više nego učetvorostručila. Bruto nacionalni proizvod se udvostručio. U trenutku kad bi dugi i zahtjevni projekti bili završeni, često se pokazivalo da zahtijevaju nove investicije da bi mogli biti prošireni i modernizovani. Pokušaji racionalizacije i štednje koji se pojavljuju početkom 60-ih godina najviše su pogodili oblast kulture. Ukidala su se pozorišta u regionalnim centrima, kulturni časopisi i društva. Ukinut je i perspektivni Lovćen film, koji se počeo dobro razvijati, i tako je privremeno zaustavljena sopstvena kinematografska produkcija. *Pobjeda*, glavna republička novina, izlazila je samo dva puta sedmično. Štedjelo se i u oblasti

školstva i prosvjete. Nova politika pravdala se marksističkim poukama o prioritetu razvoja „materijalne baze", odnosno teške industrije, pred „nadgradnjom", odnosno kulturom. Zato je veći dio 60-ih godina, koje u većini Evrope sve do danas slove za „zlatno doba" kulturnog razvoja i stvaralaštva, u Crnoj Gori obilježila stagnacija kulturnog života.

CRNA GORA KAO SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA

Novi jugoslovenski i crnogorski ustav donešeni su 1963. godine. FNRJ se preimenovala u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ), Crna Gora je postala Socijalistička republika Crna Gora (SRCG). Na Četvrtom kongresu SRCG na Titovu inicijativu bio je smijenjen Blažo Jovanović (od 1963. do 1975. bio je na položaju predsjednika najvišeg suda Jugoslavije). Zamijenio ga je Đoko Pajković koji je prije toga niz godina zauzimao razne funkcije u Srbiji i na Kosovu, čime je od strukture koja je vladala u njegovoj matičnoj Republici imao distancu. Iako je i sam bio vršnjak Jovanovića i njegove grupe, vjerovao je da je došlo vrijeme za smjenu generacija. Zaslužne revolucionare i vođe partizanskog pokreta koji su na vlasti bili od završetka rata i o kojim se govorilo kao o „glavarima", trebala je zamijeniti mlađa generacija. Razvoj republike kočili su i komplikovani odnosi s dijelom vodećih crnogorskih funkcionera na federalnom nivou koji su na daljinu pokušavali uticati na odlučivanje u republičkim organima.

U proljeće 1966. sa svih funkcija smijenjen je Aleksandar Ranković, federalni ministar unutrašnjih poslova i šef moćne tajne službe. U Crnoj Gori, kao i drugdje u Jugoslaviji, njegov pad je shvaćen kao znak da počinje ograničavanje velikog uticaja tajne policije na politički i javni život. Iz atmosfere koja je vladala nekoliko godina nakon toga profitirali su protivnici centralizma. Polovinom 1967. napravljeni su prvi koraci koji su vodili decentralizaciji SKJ. Centralni komitet SKJ prenio je više ovlašćenja na republičke i pokrajinske organe. Od kraja 60-ih pojavljuje se napetost između pristalica partijskog jedinstva i partikularističkih tendencija republičkih rukovodstava. Uprkos otporu dijela starijih kadrova tokom druge polovine 60-ih godina u okviru crnogorskih državnih i partijskih organa dolazi do postepene smjene generacija. U maju 1967. za predsjednika crnogorske skupštine, što je bila najviša državna funk-

cija u okviru Republike, izabran je Veljko Milatović. Na kongresu SKCG u decembru 1968. za predsjednika republičke partije umjesto Pajkovića, koji iz zdravstvenih razloga nije htio produžiti mandat, izabran je Veselin Đuranović. Obojica su spadali među progresivnije i obrazovanije kadrove srednje generacije. Konzervativniju „staru gardu" predstavljali su funkcioneri naročito uticajni na federalnom nivou kao Blažo Jovanović, dogmatski ali i zaslužni revolucionar Svetozar Vukmanović Tempo, šef Titovog kabineta Vlado Popović-Španac i vodeći marksistički teoretičar Veljko Vlahović. Uticajni Vlahović se vrlo brzo priklonio strani mlađih i progresivnijih funkcionera na čelu s Milatovićem i Đuranovićem. Glavni arbitar u spornim kadrovskim pitanjima ostao je Tito. Polovinom maja 1969. posjetio je Crnu Goru i bezrezervno je podržao novo republičko rukovodstvo.

Već krajem 60-ih godina republička rukovodstva nijesu morala primarno ispunjavati zadatke koje su dobili iz centra. Napravljen je prostor za vlastitu inicijativu. Podmlađeno rukovodstvo se, između ostalog, posvetilo hroničnom problemu odlaska crnogorskih kadrova u druge republike, što je pogađalo sve sfere života. Milatović je za veliku slabost smatrao nedovoljan razvoj kulturnih, naučnih i prosvjetnih institucija, koji je bio direktno vezan s „odlivom mozgova" i zaostajanjem crnogorske sredine za ostalim republikama. Među oficijelne prioritete u daljem razvoju Republike od kraja 60-ih spadaju razvoj školstva, kulture i nauke, dakle onih oblasti za koje se dotad smatralo da su „nadgradnja" bez koje se može. Milatović 1969. prihvata funkciju predsjednika Socijalističkog saveza Jugoslavije i narednih pet godina radi u Beogradu, ali je sačuvao znatan uticaj na događanja u matičnoj republici.

U nekim republikama početkom 70-ih rastu liberalni (Srbija) i nacionalistički (Hrvatska) zahtjevi što je izazvalo rast napetosti u odnosu s centrom. Crna Gora je zajedno s Makedonijom spadala u mirnije oblasti. Ispoljavanje nacionalizma koje je u Jugoslaviji bilo povezano s decentralizacijom i liberalizacijom u Crnoj Gori nije bilo izrazito. Najznačajniji katalizator debata i novog promišljanja nacionalnog identiteta na prijelomu 60-ih i 70-ih postalo je pitanje Njegoševog mauzoleja. Godine 1951, u vrijeme stogodišnjice Njegoševe smrti, razmišljalo se o izgradnji njegovog reprezentativnog spomenika na Cetinju. Tadašnji jugoslovenski ambasador u SAD Vlado Popović obratio se slavnom hrvatskom

vajaru Ivanu Meštroviću, koji je tamo živio u emigraciji. Meštrović je još u periodu između dva svjetska rata radio na projektu Njegoševog mauzoleja koji je polovinom 20-ih na Lovćenu namjeravao postaviti kralj Aleksandar, ali koji nije bio realizovan. Tada je zbog finansijskih razloga izvršena samo rekonstrukcija crkvice na Lovćenu oštećene za vrijeme Prvog svjetskog rata. Na inicijativu predsjednika crnogorske vlade Blaža Jovanovića Meštrović se 1952. vratio tom projektu i prepravio ga. Njegova estetika polazila je od međuratnih tendencija, dakle nije bila riječ o socrealizmu. Za Meštrovićeva života završeni su pripremni radovi i vajarski ukrasi, a nakon njegove smrti 1962. rad na zahtjevnom projektu je prekinut. U decembru 1968. odlučeno je da se s radom nastavi. Međutim, u liberalnoj atmosferi tog doba protiv uklanjanja kapele i izgradnje sekularne građevine, koju je štoviše projektovao hrvatski umjetnik, počela je protestovati Srpska pravoslavna crkva (SPC), koja je protiv projekta čak podigla i tužbu. Proces se pretvorio u izgovor za debatu oko crnogorskog nacionalnog identiteta i prava republike na sopstvenu politiku. Mauzolej se počeo smatrati simbolom modernog i sekularnog identiteta samosvojne crnogorske nacije, dok je kapela u toj optici predstavljala simbol srpstva i srpskog pravoslavlja. Spor oko mauzoleja predstavljao je najznačajniju društvenu debatu cijelog socijalističkog perioda. Debata je stimulisala trend nacionalne emancipacije Crnogoraca, ali s druge strane i srpske nacionalne svijesti kod dijela crnogorskog stanovništva. SPC se tokom debate profilisala kao glavni nosilac srpskog nacionalnog identiteta. Odjeci spora i brojni tadašnji argumenti vezani za nacionalni identitet, istoriju i položaj crkve, ponovo će se pojaviti u vrijeme raspada Jugoslavije. Republičko rukovodstvo smatralo je debate o mauzoleju nedopustivim miješanjem u unutrašnje stvari i suverenitet Crne Gore. Najviši sud SFRJ, kojem je igrom slučaja predsjedavao inicijator izgradnje mauzoleja Blažo Jovanović, odbio je žalbu SPC. Kapela je u jesen 1971. uklonjena, a mauzolej je 28. jula 1974. svečano otvorio Veljko Milatović. Nove arhitektonske konture Njegoševe grobnice pojavile su se i na oficijelnom znaku Socijalističke Republike Crne Gore, na kojoj su njeni obrisi oštrih ivica zamijenili siluetu kapele u obliku rotonde.

U razvoju političkog sistema Jugoslavije 1974. godina je predstavljala značajan korak u smjeru decentralizacije i jačanja prava republika.

Novi federalni ustav, koji je uvodio i određene konfederalne elemente, donešen je 21. februara. 25. februara donešen je i novi ustav Crne Gore. Republiku je definisao kao „državu crnogorskog naroda i drugih naroda i narodnosti" i eksplicitno je garantovao „pravo crnogorskog naroda na samoopredjeljenje koje podrazumijeva i pravo na formiranje nacionalne države". Ustav je deklarisao ravnopravnost svih naroda i narodnosti i njihovih jezika i pisama. Službeni jezik bio je „srpskohrvatski ijekavskog izgovora", ćirilica i latinica su imale ravnopravan status. U oblasti naseljenim Albancima u službenim kontaktima ravnopravno se mogao koristiti i albanski. Najviši organ postalo je devetočlano kolektivno predsjedništvo na čelu s predsjednikom. Pored toga postojala je i vlada koja se zvanično zvala Izvršno vijeće. Skupština je predstavljala složeni sistem sastavljen iz tri vijeća: Vijeća udruženog rada sa 75 delegata, Vijeća opština sa 55 delegata i Društveno-političkog vijeća sa 35 delegata. Delegate su birale delegacije koje su reprezentovale razne organizacije, radne kolektive i upravne administrativne jedinice. Godine 1978. bilo ih je preko 2000. Skupština i drugi organi imali su četvorogodišnji mandat, svaka funkcija, uključujući i najviše, bila je ograničena na dva mandata. Prvi predsjednik kolektivnog predsjedništva, dakle najviše postavljeni crnogorski predstavnik, postao je Veljko Milatović. Republičko rukovodstvo je, za razliku od 50-ih i 60-ih godina, u drugoj polovini 70-ih održavalo intenzivnije veze s predstavnicima centralnih organa na čelu s Titom. Tito je do kraja 60-ih godina rijetko posjećivao najmanju republiku i njegov odnos s republičkim rukovodstvom „filtrirali" su crnogorski kadrovi u najvišim federalnim institucijama. Međutim, od 1975. godine, na crnogorskoj obali, prije svega u Igalu kod Herceg Novog, iz zdravstvenih razloga je boravio redovno i provodio i po nekoliko mjeseci godišnje.

Polovinom 70-ih osnovano je nekoliko ključnih naučnih, kulturnih i obrazovnih institucija koje Crna Gora kao jedina republika dotad nije imala. U aprilu 1974. u Titogradu je osnovan univerzitet (do raspada Jugoslavije nosio je ime Veljka Vlahovića, otad Univerzitet Crne Gore). Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU) osnovana je 1976. godine. *Pobjeda*, glavne republičke dnevne novine, koje su zbog restrikcije izlazile samo dva puta sedmično, od januara 1975. izlaze svakodnevno. Izgrađena je moderna zgrada radija i televizije, čime se povećao značaj republičkih elektronskih medija. Veća pažnja se počela posvećivati i

kulturnim institucijama sa sjedištem na Cetinju, naročito Narodnoj biblioteci i muzeju. Pitanje nacionalnog identiteta Crnogoraca i njihovog odnosa prema Srbima bilo je, uprkos samopouzdanom političkom kursu i formiranju novih institucija, i dalje osjetljivo. Prenaglašeno isticanje etničkog crnogorstva bilo je smatrano za nazadnjaštvo i ispoljavanje „zelenaških i separatističkih tendencija", dok je isticanje srpskog identiteta smatrano za „oživljavanje četničke ideologije". Od kraja 60-ih godina dolazi do novih diskusija o razvoju i suštini nacionalnog identiteta i kontroverznih pitanja istoriografije. Dio crnogorskih istoričara koje je reprezentovao Dimitrije Dimo Vujović po pitanju razvoja crnogorske nacije ostajao je na evolucionističkim pozicijama. Vujović je dokazivao da se crnogorska nacija formirala razvojem ovdašnje varijante srpske nacionalne svijesti nakon 1918. godine, odnosno nakon Drugog svjetskog rata. Od početka 70-ih godina više pažnje se posvećuje etnogenezi crnogorske populacije u starijim periodima prije osmanskih osvajanja, odnosno prije pripajanja Zete srpskoj državi Nemanjića. Dio autora je zauzimao stav da se preci Crnogoraca prvobitno nijesu identifikovali kao Srbi. Srpska svijest se po njima počela širiti tek za Nemanjića u vezi s dolaskom pravoslavlja, i prije svega u vrijeme nacionalnog romantizma u 19. vijeku. Razlike u formiranju srpske i crnogorske nacije i specifični procesi koji su uticali na Crnogorce, istakao je u knjizi *O postanku i razvoju crnogorske nacije* iz 1974. godine istaknuti partijski funkcioner i partizanski heroj Savo Brković. Knjiga antropologa Špira Kulišića *O etnogenezi Crnogoraca* je 1980. izazvala diskusije. Autor je tvrdio da je neslovenski elemenat u procesu etnogeneze Crnogoraca imao veći značaj nego što je to do tad priznavala nauka koja je bila pod dugotrajnim uticajem slovenske ideologije 19. vijeka. Tokom 70-ih i 80-ih godina u tekstovima istoričara Dragoja Živkovića, književnog istoričara Vojislava Nikčevića i drugih autora počinje se pridavati veći značaj dukljanskom periodu i miješanju populacija na srednjovjekovnom dukljansko-zetskom prostoru. „Tradicionalno srpstvo" Crnogoraca je u svijetlu tih informacija izgledalo kao idejna konstrukcija nacionalnog i političkog diskursa 19. vijeka, kad se pod snažnim idejnim uticajem iz drugih južnoslovenskih oblasti odvijao proces formiranja modernog naroda i države. Međutim, 80-ih godina sve glasnije postaju i pristalice srpske verzije tumačenja, kao što su Milisav Glomazić, Batrić Jovanović i drugi, koji su obično uz pomoć citata iz starije literature i iz tekstova istorijskih

ličnosti dokazivali da su Crnogorci u prošlosti bili Srbi i da bi to trebali ostati i dalje. U cjelini uzev, može se konstatovati da u socijalističkom periodu uprkos priznavanju crnogorske nacionalnosti i samosvojnosti nije došlo do obaveznog i sistematskog nametanja tog identiteta odozgo. U tom smislu crnogorski slučaj se razlikovao od simultanog procesa formiranja nacionalnog identiteta Makedonaca i Muslimana, koji su bili neuporedivo intenzivniji i manje ambivalentni.

Crna Gora je polovinom 70-ih definitivno postala pretežno urbana i industrijska zemlja. Generalno gledajući bila je to najbitnija promjena strukture društva u modernoj istoriji zemlje. Nakon svjetske naftne krize (1973) i zbog posljedica masovnih prekoračivanja investicionih planova, neefektivnosti, nekonkurentnosti i rasta inflacije našla se praktično pred bankrotom, što je komunističko rukovodstvo držalo u tajnosti i javno priznalo tek deset godina kasnije. Socijalistička Crna Gora se neupadljivo zaduživala u kapitalističkom inostranstvu. Uprkos tome većina stanovnika je osjećala svestrano poboljšanje životnog standarda. Tokom 70-ih širio se i podizao kvalitet obrazovanja, zdravstva i kulturnog života, kulminirala je masovna izgradnja stanova, a država je davala povoljne kredite i za samostalnu izgradnju. Jugoslavija je postajala potrošačko društvo. Crna Gora je doduše bila među manje razvijenim republikama i zaostajala je za sjeverozapadom zemlje, ali nekadašnja drastična razlika se postepeno smanjivala. Iako je partija nekad imala netolerantan odnos prema privatnom preduzetništvu, krajem 70-ih u nekim oblastima sve češće dolazi do pravljenja ustupaka. Počinju se registrovati privatni prijevoznici, porodični restorani, privatni automehaničari i druge sitne forme preduzetništva.

15. aprila 1979. Crnu Goru je zadesio jak zemljotres čiji epicentar je bio na morskom dnu nedaleko od Petrovca. Najgore je prošao turistički najatraktivniji i privredno najrazvijeniji primorski pojas, ali šteta je bilo i u bližoj unutrašnjosti, prije svega na Cetinju i okolini Skadarskog jezera. Najznačajnija industrijska preduzeća u oblasti Nikšića i Titograda i najnaseljeniji gradovi prošli su bez većih šteta. U Ulcinju, Baru, Budvi, Kotoru, Herceg Novom i na Cetinju uništene su ili oštećene hiljade istorijskih zgrada, kulturnih spomenika i umjetničkih zbirki. Preko 450 sela ležalo je u ruševinama. Bilo je to prije početka turističke sezone pa je i broj žrtava s obzirom na snagu zemljotresa i velike štete bio relativno mali – u Crnoj

Gori poginula je 101 osoba, dok je u Albaniji bilo 35 žrtava. Međutim, preko 100.000 ljudi ostalo je bez krova nad glavom. U vili Galeb u Igalu zemljotres je preživio i osamdeset sedmogodišnji maršal Tito, koji je ostatak boravka proveo u šatoru u bašti. Velika prirodna katastrofa potresla je i crnogorsku privredu: sa 81% jugoslovenskog prosjeka privremeno je spala na 66%. Jugoslavija i svijet ispoljili su veliku mjeru solidarnosti. Crna Gora je dobila značajnu pomoć iz federalnih fondova i pojedinačno od republika. Značajnu pomoć u obnovi istorijskog nasljeđa pružio je i UNESCO, koji je u oktobru 1979. stavio Kotor na spisak svjetske kulturne baštine, a učestvovao je i u obnavljanju nekih drugih istorijskih gradova.

Doživotni predsjednik Tito preminuo je 4. maja 1980. Jugoslovenski politički sistem je s njim izgubio svog vrhovnog arbitra i simbol pobjede partizanskog pokreta. Prve godine nakon njegove smrti u Crnoj Gori su proticale u znaku kontinuiteta. Početkom 80-ih godina SKCG imao je preko 72.000 članova – svaki osmi stanovnik bio je komunista, odnosno svaki peti građanin stariji od 18 godina. Međutim, u nekim djelovima SFRJ, naročito na Kosovu, počinju rasti nacionalne tenzije. Jugoslaviju je vodilo kolektivno predsjedništvo u okviru kojeg su se na funkciji predsjedavajućeg mijenjali predstavnici pojedinih republika i pokrajina. U kolektivnom predsjedništvu i partijskom rukovodstvu javljaju se sporovi, a evidentan je i nedostatak autoriteta. Kad je 1982. godine Veljku Milatoviću završio drugi mandat na funkciji predsjednika predsjedništva SRCG, postao je predstavnik Republike u okviru kolektivnog predsjedništva federacije. Kad se približilo vrijeme da na godinu dana preuzme rukovođenje saveznom državom 11. juna 1984. neočekivano je dao ostavku. Zvanično je to uradio da bi oslobodio mjesto mlađim, ali uistinu, bio je duboko razočaran odnosima u federalnim institucijama i nije htio da dospije u situaciju bespomoćnog predsjednika. Njegovu funkciju preuzeo je Veselin Đuranović koji je 1984. i 1985. bio predsjednik predsjedništva SFRJ.

U socijalističkom periodu Crna Gora je od svih republika zabilježila najveći porast razvoja turizma. Od kraja 40-ih do kraja 80-ih broj turista se povećao više od trideset puta. Crna Gora je 80-ih raspolagala s četvrtinom jugoslovenske pomorske flote. Državna društva koja su se bavila pomorskim prijevozom i trgovinom spadala su među najrentabilnije. Kičmu crnogorske privrede predstavljali su nikšićka željezara,

aluminijski kombinat i metalurški zavod Radoje Dakić u Titogradu, termoelektrana Pljevlja, hidroelektrana „Piva“ i cetinjska fabrika frižidera „Obod“. Perspektivnom se činila i prehrambena industrija, od 70-ih godina u okolini Titograda i Skadarskog jezera dobro se razvijalo i vinarstvo (posebno sorta Vranac). Međutim, od polovine 80-ih Crna Gora opet počinje sve više da zaostaje za razvijenijim republikama. Trend sustizanja državnog nivoa koji je bio karakterističan za period od kraja Drugog svjetskog rata do početka 80-ih definitivno završava. Dolazi do inflacije, životni standard stagnira ili opada. Rastu nezapošljenost, socijalne i regionalne razlike. Na sjeveru republike ovi negativni trendovi su još više izraženi. Godine 1980. bruto nacionalni proizvod po glavi stanovnika ne iznosi ni 68% republičkog prosjeka, a 1984. već samo 54%. Ipak, komunistička ideologija, tradicija partizanskog pokreta i jugoslovenskog jedinstva u crnogorskoj sredini imali su jake korijene. Nacionalne tenzije do kraja 80-ih nijesu bile izrazite. Ekonomska kriza, pad životnog standarda i strah od daljeg pogoršavanja situacije u drugoj polovini 80-ih izazivaju nezadovoljstvo i podstiču na traženje alternativa. Slobodan Milošević, novi politički vođa Srbije, uspio je 1988. i 1989. politički iskoristiti to neraspoloženje i među običnim Crnogorcima, kao i u redovima komunista, naći aktivne saveznike i simpatizere.

KULTURNI ŽIVOT TOKOM SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Nakon Drugog svjetskog rata KPJ je po sovjetskom uzoru vodila politiku tzv. „socijalističkog realizma“. Oficijelna mjesta su se negativno izražavala o avangardnim, „buržujskim“ i dekadentnim tendencijama u umjetnosti. Na prostoru cijele Jugoslavije u drugoj polovini 40-ih godina dogmatske tendencije oličavali su uticajni crnogorski predstavnici Agitpropa Milovan Đilas i Radovan Zogović, koji su pripadali glavnim arbitrima kulturne politike novog režima. Nakon razlaza sa Sovjetskim Savezom postepeno dolazi do liberalizacije i udaljavanja od strogih socrealističkih kanona. Iako su se u toku narednih decenija granice tolerancije pomjerale, sloboda umjetničkog izražavanja je u većem dijelu socijalističke ere bila znatno veća nego u Čehoslovačkoj i drugim promoskovskim satelitskim državama.

Poratni period i pedesete godine u Crnoj Gori obilježio je razvoj kulturne infrastrukture. Brojni umjetnici i intelektualaci koji su dotad živjeli u Beogradu i drugim jugoslovenskim centrima privremeno su se vratili u svoju matičnu republiku da bi pomogli osnivanje novih kulturnih institucija, škola, časopisa i društava. U socijalističkom režimu došlo je do izrazitog podizanja kvaliteta crnogorskog školstva, što se posebno ispoljilo u rastu ukupnog broja srednjih i zanatskih škola, organizovanju nastave na albanskom i osnivanju visokoškolskih institucija. Izrazito je povećan procenat pismenosti: na kraju Drugog svjetskog rata u Republici je bilo oko 44% nepismenih, tokom naredne generacije nepismenost je praktično bila iskorijenjena.

Šezdesete godine u kulturnoj sferi donijele su stagnaciju koja je u jugoslovenskim mjerilima bila anomalija. U interesu ubrzane industijalizacije, u školstvu, nauci i kulturi se štedjelo u skladu s marksističkim stavom o prioritetu „materijalne baze" nad „duhovnom nadgradnjom". To je dovelo do novog odliva inteligencije, provincijalizovanja i zaostajanja za razvijenijim oblastima federacije. Istovremeno, u drugoj polovini 60-ih godina počinje se intenzivnije kontaktirati sa Zapadom, prije svega s nedalekom Italijom. Redovna trajektna linija između Bara i Barija otvorena 24. jula 1965. za stanovnike Crne Gore postala je prozor u svijet. Od avgusta 1968. godine, uz redovan program jugoslovenske televizije, počinje se u Crnoj Gori emitovati i drugi program italijanske televizije (RAI), orijentisan na sport i muziku. Crnogorsko primorje posjećuju zvijezde italijanske kinematografije Sofija (Sophia) Loren, Karlo (Carlo) Ponti i dr., koji su primani s najvećim poštovanjem. Za njima su slijedile i zvijezde Holivuda Elizabet Tejlor (Elizabeth Taylor), Ričard Barton (Richard Burton) i dr., kojima je omiljeno mjesto postao Sveti Stefan kod Budve, nekadašnje ribarsko selo pretvoreno u ekskluzivni hotelski kompleks. Dio partijske elite pribojavao se prevelike liberalizacije. U štampi je povremeno dolazilo do medijskih kampanja protiv hipi pokreta, uticaja muzičke grupe The Beatles ili porasta potrošnje hašiša (Papović 2010: 314–15). Sedamdesete godine obilježilo je osnivanje novih naučnih, obrazovnih i kulturnih institucija i više pažnje se posvećuje iskorišćavanju inteligencije u matičnoj republici. Zemljotres iz 1979. i rast ekonomskih problema 80-ih godina usporili su razvoj. Za vrijeme cijelog socijalističkog perioda, crnogorska kultura kao integralni dio ju-

goslovenske kulture, bila je pod uticajem širih jugoslovenskih trendova. Crnogorski umjetnici su često privremeno ili trajno živjeli i radili u drugim republikama ili u inostranstvu što, za razliku od drugih socijalističkih država, nije isključivalo mogućnost njihovog povrataka, posjeta i održavanja redovnih i legalnih kontakata s domaćom sredinom.

U likovnoj umjetnosti poratne decenije su predstavljale period velikog razvoja i međunarodnih uspjeha. Vodeći slikari i vajari 50-ih i 60-ih, kao što su bili Milo Milunović (1897–1967), Risto Stijović (1894–1974) i Petar Lubarda (1905–1974), stupili su na umjetničku scenu još u periodu između dva svjetska rata. Prelomni događaj u razvoju jugoslovenske likovne umjetnosti predstavljala je reprezentativna izložba Petra Lubarde u Beogradu 1951. Njegova najznačajnija platna s dramatičnom ekspresivnošću i jarkim bojama prikazivala su teme iz crnogorske istorije i zavičajne motive koje je pretvorio u sopstveni i nezamjenjivi moderni izraz koji se ponekad bližio i apstrakciji. U isto vrijeme vrhunac u svom stvaralaštvu doživjeli su i Milo Milunović, na kojeg je uticala mediteranska sredina sa svojim karakterističnim koloritom, marinama i ribarskim životom, i vajar Risto Stijović, koji se posebno posvećivao životinjskim figurama. I predstavnici mlađih generacija formirali su se pod uticajem dramatičnog crnogorskog pejzaža. Aleksandar Prijić (1920–1986) i Gojko Berkuljan (1923–1989) proslavili su se motivima iz okoline Skadarskog jezera. Vojo Stanić (rođ. 1924) cijeli život je stvarao pod uticajem nadrealizma. Njegovo djelo koje, pored razigranosti i humora, karakterišu nestvarno i fantastika, ukorijenjeno je, uprkos tome, u Boki Kotorskoj. I Miodrag Dado Đurić (1934–2010) s Cetinja bio je pod uticajem nadrealističke tradicije. Od 50-ih pretežno je živio i stvarao u Francuskoj. Njegovo originalno i žanrovski raznoliko djelo imalo je veliki odjek (za svoj uzor ga je priznavao i švajcarski slikar i vajar Hans Rudolf Geiger, vodeći predstavnik bionadrealizma). Njegove brojne slike izložene su u pariskom Centru Pompidu, kao i u drugim vodećim svjetskim galerijama i muzejima. Njegovo ime danas nosi galerija moderne umjetnosti na Cetinju.

Nakon raspada Jugoslavije početkom 90-ih dolazi do odijeljene konceptualizacije nacionalnih književnosti pojedinačnih jugoslovenskih naroda. Prošlost se reinterpretira usko nacionalnom optikom. Pokušaj takvog mehaničkog klasifikovanja književnosti ne odgovara visokom

stepenu njihove međusobne povezanosti, kao i manjem značaju koji su nacionalna pitanja imala u socijalističkom periodu. Da bi približili književni život iz socijalističke Jugoslavije i njegov savremeni kontekst usmjerićemo se na autore koji su porijeklom bili iz Crne Gore, ili su u njoj živjeli, bez obzira na njihovu tadašnju (ili današnju) nacionalnu svijest, te bez namjere da ih razvrstavamo prema današnjim političkim i jezičkim aspektima i njihovoj pripadnosti današnjim nacionalnim književnostima (crnogorskoj, srpskoj ili nekoj trećoj nacionalnoj književnosti u užem smislu riječi). Književnost u prvim poratnim godinama nadovezivala se na jaku tradiciju socijalne književnosti između dva svjetska rata i ratno stvaralaštvo, naročito na poeziju. Većina autora prve poratne generacije aktivno je učestvovala u partizanskom pokretu otpora i rat je na njihovo stvaralaštvo imao veliki uticaj. Glavnim pristalicama socrealizma pripadao je Radovan Zogović (1907–1986). Ovaj vodeći predstavnik međuratne moderne je zahvaljujući uticajnoj poziciji šefa Agitropa u Srbiji postao krajem 40-ih oličenje komunističkog dogmatizma. Nakon razlaza sa Staljinom, Zogović je podržao Rezoluciju Informbiroa i izgubio svoju političku poziciju, ali nikad nije bio interniran. Od kraja 60-ih godina mogao je opet objavljivati. Najbolje pjesme napisao je u mladosti ili starijim godinama, kad na njegovo stvaralaštvo nije toliko uticala ideologija.

U najistaknutije crnogorske književnike spada i Mihailo Lalić (1914–1993). Većina djela iz njegova proznog opusa situirana je u prostor crnogorskoga sjevera za vrijeme Drugog svjetskog rata. Lalićevo prikazivanje rata nije bilo obilježeno ideologijom, bilo je sraslo s unutrašnjim svijetom pojedinačnih likova. Na češki su prevedeni njegovi romani *Svadba*, *Zlo proljeće*, *Raskid*, *Lelejska gora*, *Hajka* i pripovijetke *Pramen tame*. Prema njegovim knjigama nastalo je nekoliko pozorišnih predstava i snimljeno je više filmova. Niz proznih knjiga sa savremenom i istorijskom tematikom objavio je Čedo Vuković (1920–2014), a njegov najpoznatiji roman *Mrtvo Duboko* iz 1963. preveden je na više jezika. Specifičan položaj imao je Milovan Đilas koji je od svog političkog pada 1954. do kraja 80-ih objavljivao samo u inostranstvu. O njegovom djelu smo već govorili u zasebnom poglavlju.

Šezdesetih godina u književnosti se pojavila snažna generacija rođena 30-ih godina. Predstavnici te generacije su rat i uspostavljenje novog režima doživjeli u djetinjstvu, a nijesu bili pogođeni ni poratnim kul-

turnim dogmatizmom. Borislav Pekić (1930–1992), rođen u Podgorici, većinu života proživio je u Srbiji, pisao je ekavski zbog čega je uvrštavan prije svega u srpsku književnost. Proslavio se romanom *Vreme čuda* posvećenim demitologizaciji dogme. Njegovo najopsežnije djelo *Zlatno runo*, ciklus u sedam tomova, epski prikazuje sudbinu cincarske porodice Gubelkijana u zamršenom vrtlogu balkanske istorije.

Silno vezan za crnogorsku sredinu je i Danilo Kiš (1935–1989), rođen u Subotici kao sin mađarskog Jevreja i Crnogorke. Rat je proveo u zapadnoj Mađarskoj, otac mu je ubijen u Aušvicu. Nakon rata živio je na Cetinju (u porodici svog ujaka, značajnog istoričara i muzejskog direktora Rista Dragićevića), gdje je završio gimnaziju. Književnost je studirao na Univerzitetu u Beogradu, 60-ih je radio na univerzitetu u Strazburu, a 70-ih u Bordou. Krajem 70-ih, nakon kampanje koju su protiv njega podigli autori i kritičari koji su inklinirali srpskom nacionalizmu (motivisane ideološkim, estetskim i ličnim razlozima), koja se pretvorila u hajku, napustio je Beograd. Trajno se nastanio u Parizu. Crnogorski kulturni i politički krugovi kao i Kišovi tamošnji prijatelji su ga u hajci protiv njega podržali, pa je u Crnu Goru redovno dolazio do kraja života. Kiš je bio kosmopolitski autor evropskog formata. Pisao je ekavski, zbog čega je uvrštavan u srpsku književnost, ali sam se uvijek izjašnjavao kao jugoslovenski autor. Slavan je njegov „porodični ciklus“ od tri moderna romana s autobiografskim elementima situirana u poetsko i traumatično djetinjstvo: *Rani jadi*, *Bašta, pepeo* i *Peščanik*. Svjetsku slavu i kontroverzne reakcije u domovini donijele su mu knjige pripovjedaka *Grobnica za Borisa Davidovića* i *Enciklopedija mrtvih* u kojima se reflektuju posljedice totalitarnih ideologija. Kiš je autor i uticajnih esejističkih djela i značajnih prijevoda iz francuske, mađarske i ruske poezije. Njegov uticaj na postjugoslovenske književnosti je do danas veliki.

Mirko Kovač (1938–2013), porijeklom iz Nikšića, odrastao je u Hercegovini, do početka 90-ih pretežno živio u Beogradu. U svojim prozama plastično opisuje život u patrijarhalnoj sredini dinarskog pojasa pogođenoj kataklizmama 20. vijeka. U njegova najznačajnija djela koja je napisao još za Titove ere spadaju romani *Gubilište*, *Vrata od utrobe*, *Moja sestra Elida* i *Životopis Malvine Trifković*. Kovač je značajan i kao esejista, a priznat je i kao autor filmskih scenarija, između ostalih i za filmove Lordana Zafranovića *Okupacija u 26 slika* i *Pad Italije*. U doba raspada Jugoslavije

kao protivnik srpskog nacionalizma postao je žrtva fizičkih i verbalnih napada, zbog čega se u prvoj polovini 90-ih iz Beograda preselio u Rovinj. Angažovao se u organizaciji crnogorske manjine u Hrvatskoj. Pred kraj života dobio je nekoliko najviših crnogorskih priznanja i nagrada.

Miodrag Bulatović (1930–1991) još za života postao je jedan od najprevođenijih jugoslovenskih prozaika. U knjizi pripovijedaka *Đavoli dolaze* prikazuje groteskni beogradski boemski „polusvijet" i podzemlje. Interesovanje za likove koji žive na rubu društvene zajednice, maloumne i lude ispoljio je i u romanu *Crveni petao leti prema nebu*, čija radnja se odvija na crnogorskom sjeveru za vrijeme Drugog svjetskog rata. U vrijeme okupacije situirana je i njegova proza *Heroj na magarcu ili Vreme srama*. Branimir Šćepanović (1937–2020) je sa svojim kratkim prozama *Usta puna zemlje* i *Smrt gospodina Goluže* 70-ih zauzeo vidno mjesto, ali se ubrzo povukao iz književnog stvaralaštva. Šćepanović i Bulatović su 70-ih u Beogradu učestvovali u kampanji protiv Danila Kiša i priklonili su se srpskim nacionalistima.

Brojni istaknuti autori, uključujući i spominjane Lalića i Bulatovića, poticali su iz planinske, zaostale, i vjerski miješane oblasti porječja Lima na sjeveru Republike. Više značajnih književnika iz muslimanske sredine takođe je rođeno u tom kraju. Ćamil Sijarić (1913–1989) je drugu polovinu svog života doduše proveo u Sarajevu, ali teme svojih djela uzimao je uglavnom iz rodnog Bihora, surovog planinskog predjela između Bijelog Polja i Rožaja, čije stanovništvo je ovjekovječio u svom romanu *Bihorci*. Inspirisao se i istorijskim temama iz osmanskog perioda. Bio je veliki majstor pripovijetke. Danas je smatran za najznačajnijeg bošnjačkog prozaika iz Sandžaka. Iz porodice bihorskih pastira potiče pjesnik Ismet Rebronja (1942–2006). U svom kraju nekoliko je godina radio kao učitelj, da bi nakon toga postao vodeći pokretač kulturnog života u Novom Pazaru. Rebronja se proslavio svojom zbirkom pjesama *Gazilar*. Modernim sredstvima izražavanja u njoj, kao i u svojim drugim zbirkama, prikazivao je arhaični svijet sela, pastira i paganske slovenske mitologije površinski prekrivene islamskim i hrišćanskim slojevima. Prozaik Husein Bašić (1938–2007) poticao je iz Plava. Burnu sudbinu svog rodnog kraja nakon Berlinskog kongresa prikazao je u romanu *Tuđe gnijezdo*. Pred kraj života smatran je za najistaknutijeg bošnjačkog autora u Crnoj Gori. Nakon Drugog svjetskog rata u Republici se ra-

zvijalo i književno stvaralaštvo na albanskom jeziku. Glavni časopis na albanskom bio je *Koha*. Bilo je i više bilingvalnih autora. Zuvdija Hodžić (1944) objavljivao je pjesme na albanskom i crnogorskom, ali romane, kao što je *Gusinjska godina*, napisao je na crnogorskom. Crnogorsku književnu tradiciju odlikuje veliki broj pjesnika. Među najistaknutijim i najplodnijim autorima koji su za vrijeme socijalizma stvarali u svojoj Republici bili su Sreten Perović (rođ. 1932), Jevrem Brković (1933–2021), Branko Banjević (rođ. 1933) i Vitomir Nikolić (1934–1994).

Članovi NOP-a su još i za vrijeme rata veliku pažnju posvećivali pozorištu. Prva stalna scena na partizanskoj teritoriji bila je od novembra 1943. u Kolašinu. U oktobru 1944. u Nikšiću je osnovano Pozorište narodnog oslobođenja koje je kasnije preseljeno u zgradu Kraljevskog narodnog pozorišta na Cetinju. Tokom 50-ih osnivana su pozorišta i u manjim gradovima, ali su na prijelomu 50-ih i 60-ih zatvarana u okviru mjera restrikcije kulturnog života u korist razvoja industrije. U Titogradu je 1962. osnovano Crnogorsko narodno pozorište kao središnja, i zapravo jedina profesionalna pozorišna scena u Republici. Bez sopstvene scene ostala su i takva kulturna središta kao što su Cetinje i Kotor, u kojima je pozorišni život cvjetao još i u 19. vijeku. Žalosna situacija se počela popravljati tek nakon raspada Jugoslavije. Limiti crnogorske sredine i kratkovida kulturna politika obilježili su i razvoj kinematografije. Međutim, crnogorski stvaraoci su postizali uspjehe u drugim centrima jugoslovenske filmske industrije, naročito u Zagrebu i Beogradu. Lovćen film je osnovan 1949. godine u Titogradu. Do njegovog ukidanja 1965. snimljeno je 15 igranih filmova i veći broj kratkih i dokumentarnih filmova. Lovćen film, kao i nekoliko drugih kulturnih institucija, bio je ukinut u okviru mjera štednje koje su trebale olakšati ubrzanu industrijalizaciju. Manje ambiciozni Filmski studio Titograd postao je od 1966. centar crnogorske kinematografije, ali i njegove aktivnosti su prekinute nakon zemljotresa 1979. godine. Njegovu ulogu producenta i koproducenta preuzela je tokom 80-ih televizija, obično u saradnji s filmskim društvima iz drugih republika.

Prerano preminuli Velimir Stojanović (1921–1959) bio je pokretač poratne crnogorske kinematografije. Njegov istorijski film *Lažni car* iz 1955. godine, inspirisan atraktivnim periodom vladavine Šćepana Malog, bio je prvi igrani film snimljen u poratnoj Crnoj Gori. U filmu *Proklete pare* iz 1956. prikazao je stvarnu epizodu iz vremena italijan-

ske okupacije, bez lažnog heroizma, kad su nakon bijega vlade i kralja, stanovnici jednog sela iz blizine Nikšića došli do rezervi jugoslovenske narodne banke koje su bile sakrivene u pećini nedaleko od njihovog sela, i tako prekonoći postali bogataši. Scenarije za Stojanovićeve igrane, ali i za većinu dokumentarnih filmova, radio je proslavljeni crnogorski scenarista Ratko Đurović (1915–1998), koji ostavio i zapažene radove iz oblasti teatrologije i kulturne istorije. Međunarodnu slavu i niz nagrada dobio je režiser Veljko Bulajić (rođ. 1928), porijeklom iz okoline Nikšića, koji je svoj profesionalni život vezao za Zagreb. Pažnju je privukao već svojim prvim filmom *Vlak bez voznog reda* (1959). Kasnije je režirao u svoje vrijeme najznačajnije, danas već klasične jugoslovenske partizanske filmove: *Kozara* (1962) i *Neretva* (1969). Njegov film *Čovjek koga treba ubiti* (1979), neortodoksnom obradom sudbine Šćepana Malog (kamera Oldřich Hubáček), izazvao je dosta reakcija. Istorijski materijal obogatio je fantastičnim scenama iz podzemlja. Bulajićev Šćepan Mali bio je moderan i sekularan lik, žrtva crkve, reakcije društva i paklenih sila. Zdravko Velimirović (1930–2005), koji je radio u Beogradu, prema jednom od najboljih romana Mihaila Lalića režirao je film *Lelejska Gora* (1968). Radnja je smještena u period nakon propasti Trinaestojulskog ustanka i rat opisuje na subjektivan način bez ikakvog heroiziranja. Usamljenog partizanskog aktivistu u nepristupačnim planinama proganjaju gotovo psihodelične halucinacije i unutrašnja raspolućenost između partijske discipline i patrijarhalne tradicije krvne osvete. Velimirović je 70-ih godina, pored ostalih, u filmskom studiju u Titogradu režirao i film *Derviš i smrt* (1974) prema istoimenom romanu bosanskog književnika Meše Selimovića, i partizansku dramu *Vrhovi Zelengore*, o sudbini jedne od crnogorskih brigada u bici na Sutjesci. Nikšićanin Krsto Papić (1933–2013) većinu profesionalnog života proveo je u Zagrebu, zbog čega je uvrštavan u hrvatsku kinematografiju. U njegove najznačajnije filmove spadaju *Lisice* (1969) prema scenariju Mirka Kovača. Drama se odigrava u Zagori, negostoljubivoj dinarskoj oblasti, u vrijeme proganjanja pristalica Informbiroa. Minimalistički, bez filmskih ukrasa, prikazuje prevrate u ljudskim životima, samovolju i nasilje, koje je izazvao daleki, i iz seljačkog pogleda, teško razumljivi politički preokret. Među klasična ostvarenja spada i Papićeva *Predstava Hamleta u Mrduši Donjoj* (1973). U Zagrebu je radio i Cetinjanin Dušan Vukotić (1927–1998), ispočetka prije svega kao režiser animiranih filmova. Godine 1962. dobio

je Oskara za animirani film *Surogat* (*The Substitute*). Poslije se pretežno posvetio igranim filmovima. Između ostalog 1981. u jugoslovensko-čehoslovačkoj koprodukciji režirao je film *Gosti iz galaksije*, za koji je napisao scenario zajedno s Milošem Macourkem. Iz današnje perspektive se, kao jedan od najoriginalnijih crnogorskih filmskih reditelja iz druge polovine 20. vijeka koji je obrađivao zavičajne teme, čini Živko Nikolić (1941–2001). Radio je u Beogradu, ali dugotrajno je sarađivao s crnogorskom televizijom. Njegovi filmovi predstavljaju kritičnu, često groteskну sliku patrijarhalnog svijeta u fazi njegovog raspada. U najpoznatije spadaju *Beštije* (1977), *Jovana Lukina* (1979), *Smrt gospodina Goluže* (1982), snimljen prema romanu Branimira Šćepanovića u jugoslovensko-čehoslovačkoj koprodukciji, te *Čudo neviđeno* (1984). Njegov međunarodno najuspješniji film je *Ljepota poroka* (1986). Odigrava se u arhaičnoj sredini planinskog sela nedaleko od Nikšića i na mondenskoj nudističkoj plaži Ada Bojana kod Ulcinja. Tragikomedija o raspadu tradicionalnih normi, o odnosu između domaćeg stanovništva i turista, komunizma i komercijalizacije, erotike i međuljudskih odnosa, s određenom dozom preuveličavanja, uspijeva da opiše promjene koje su se dogodile na Crnogorskom primorju u kasnom periodu socijalizma.

Moderna arhitektura u Crnoj Gori pojavljuje se još prije Prvog svjetskog rata. Predstavljale su je prije svega zgrade ambasada, naročito Francuske, Italije, Austrougarske i Rusije. *Vladin dom* na Cetinju iz 1910. izgrađen u neobaroknom stilu po projektu italijanskog arhitekte predstavljao je prvu javnu zgradu od željeza i betona. Ista tehnologija korišćena je i kod Kuće Vukotića iz iste godine. Zgrade između dva svjetska rata bile su skromnije, nedovoljno izražajne, s ponekim karakteristikama u to vrijeme omiljenog funkcionalizma koji će biti široko korišćen tek u poratnom periodu. Titograd, koji je za vrijeme rata bio teško razoren, nakon što je imenovan za glavni grad postao je središte moderne izgradnje i ubrzanog razvoja. Među najuspješnije realizacije 50-ih spada *Hotel Crna Gora* arhitekte Vujadina Popovića iz 1953. godine, koji je reprezentovao modernu arhitekturu u međunarodnom stilu, za čiju su izgradnju i ukrašavanje korišćeni domaći materijali. Hotel s prostranom kafanom i terasom u narednih pola vijeka predstavljao je jedno od glavnih društvenih i kulturnih središta grada (uporediv je s nekadašnjim značajem praške kafane Slavija). Hotel Crna Gora je nakon privatizacije, uprkos protesti-

ma javnosti, djelimično srušen i uz finansijsku podršku Evropske banke za obnovu i razvoj zamijenjen običnom građevinom lanca hotela Hilton, koja samo djelimično kopira prvobitna arhitektonska rješenja. Arhitekti koji su gradili Titograd bili su pod velikim uticajem Le Korbizijea (Charles Le Corbusier). Kapela na groblju Čepurci Vukote Vukotića iz 1961. inspirisana je Le Korbizijeovom kapelom Notr Dam iznad sela Ronšan (Ronchamps). Hotel Podgorica arhitektice Svetlane Kane Radević iz 1965–1967. do danas budi pažnju. Smješten je na terasama strme padine iznad rijeke, a zahvaljujući korišćenju lokalnog kamena sasvim se uklapa u svoju okolinu. Poslije zemljotresa u Skoplju 1963, obnova glavnog makedonskog grada bila je povjerena japanskom arhitekti Kenzu Tangeu, koji je imao veliki uticaj na jugoslovenske arhitekte, što se ispoljilo i u Crnoj Gori. Među zanimljivim građevinama nastalim pod tim uticajem je i moderna katolička crkva u Titogradu iz 1969. koju je projektovao hrvatski arhitekt Zvonimir Vrkljan. Vrhunac savremenog brutalizma, koji je nastao pod uticajem japanskih metabolista, predstavlja kompleks Univerziteta u Titogradu s početka 70-ih godina arhitekte Milana Popovića. Na sjeveru Crne Gore se i kod modernističkih zgrada zbog velikih padavina snijega iz praktičnih razloga pravio ustupak lokalnoj tradiciji – u formi kosog krova. Za najuspješniju zgradu kasnog perioda socijalizma smatra se *Spomen dom* u Kolašinu slovenačkog arhitekte Marka Mušiča iz 1976. godine. Mušič je uspio napraviti kombinaciju lokalnog kosog krova i betona na tako jednostavan način da to graniči s geometrijskom apstrakcijom. Istovremeno, ove moderne zgrade sačuvale su svoju ljudskost, ostavljaju dojam mikronaselja i uklapaju se u lokalnu sredinu. Tipični elemenat moderne arhitekture i u crnogorskoj sredini kao i na cijelom jugoslovenskom prostoru predstavljali su spomenici posvećeni Drugom svjetskom ratu i NOB-u. Na većini njih radili su vodeći arhitekti i vajari. Arhitektura socijalističkog perioda, uz izuzetke, obično nije na prvi pogled dopadljiva, međutim razvijala se u uskoj vezi sa zapadnim i svjetskim trendovima i u nekim slučajevima uspjela je dosegnuti pažnje vrijedan nivo koji se tek danas, kad su neke od ključnih građevina te epohe srušene ili ugrožene, počinje cijeniti u pravoj mjeri.

S aspekta kulturnog života period „Titove Jugoslavije“ s pravom se smatra periodom svestranog napretka. Upravo u poratnim decenijama Crna Gora je dobila osnove moderne obrazovne, kulturne i naučne infrastruk-

ture. Likovna umjetnost, književnost, film i arhitektura dosegli su visoki nivo, a često i međunarodno priznanje. Taj u principu pozitivni pogled važi i za ostale sfere života, bilo da je riječ o industriji, razvoju turizma ili neuobičajeno brzom rastu životnog standarda. Većini Crnogoraca socijalistički period se do danas čini kao period zlatnog vijeka. Crnogorci su nakon rata dobili sopstvenu republiku, bili priznati kao samosvojna i ravnopravna nacija. Povećala su se i kolektivna prava ostalih narodnosti koje žive na prostoru Crne Gore. Za razliku od perioda između dva svjetska rata, u rukama lokalnih predstavnika bila je svekolika politička vlast u republici. Istovremeno, Crnogorci su se dobro snašli i napravili karijere u raznim sferama i u drugim jugoslovenskim republikama, od vojske, vrhunske politike i diplomatije, do kulture, nauke i privrede. Socijalistička federacija predstavljala je kompromis između crnogorske državne tradicije i šireg jugoslovenstva, a istovremeno je ublažavala tenzije između crnogorske i srpske verzije nacionalnog identiteta. I što je jednako bitno, bile su to decenije mira, sigurnosti i prosperiteta, te nije ni čudo da Crnogorci, slično kao Bošnjaci i Makedonci, imaju i danas visoko mišljenje o jugoslovenskoj državi i socijalističkom režimu.

RASPAD JUGOSLAVIJE I KRIVUDAVI PUT DO NEZAVISNOSTI

„ANTIBIROKRATSKA REVOLUCIJA“

Kriza jugoslovenskog političkog sistema koja je početkom 90-ih završila raspadom federacije imala je niz uzroka. Decentralizacijske tendencije i ustav iz 1974. povećale su samostalnost republika, što je stimulisalo sporove republičkih struktura oko kompetencija s centralnim organima. Tome se 80-ih pridružio i rast ekonomskih problema. Diskusije oko preraspodjele finansija u okviru federacije počele su dobijati politički i nacionalni prizvuk. Razvijenije sjeverozapadne republike, naročito Slovenija, ispoljavale su nezadovoljstvo visinom svog doprinosa u korist federalnih institucija i manje razvijenih južnih republika. U Srbiji je raslo nezadovoljstvo stepenom autonomije koju su imale Vojvodina i Kosovo. Iako su obje pokrajine bile u sastavu Srbije, u nizu oblasti imale su slična prava kao i republike. Nakon Titove smrti zemlja je izgubila neformalnog vrhovnog arbitra i značajan simbol koji ju je povezivao. Sistem rotirajućeg kolektivnog predsjedništva bio je komplikovan i nezgrapan. Na Kosovu su 1981. izbili nemiri albanskog stanovništva koji su ugušeni nasilno, ali latentna napetost i zahtjev da Kosovo postane republika su ostali. Raslo je nezadovoljstvo i kosovskih Srba čiji se apsolutni i relativni broj u pokrajini ubrzano smanjivao. Od 1961. do 1981. s Kosova i Metohije iselilo se preko 42% tamošnjih Srba i preko 63% Crnogoraca. Nasuprot tome, broj Albanaca i njihov značaj u političkom i javnom životu u istom je periodu rastao. Kosovsko pitanje oživljavalo je srpski nacionalizam. Rastao je broj srpskih intelektualaca i običnih ljudi koji su smatrali da položaj Srba u okviru federacije, u okviru same Srbije, i u drugim republikama u kojima su živjeli, ne odgovara njihovoj brojnosti i istorijskim zaslugama. Reflektovalo se to i u Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti u jesen 1986. godine, koji je svojim nacionalističkim tonom izazavao kontroverze u cijeloj Jugoslaviji.

Tu atmosferu spretno je iskoristio Slobodan Milošević, do polovine 80-ih neupadljivi funkcioner-tehnokrata srednjih godina. Njegovi roditelji

bili su iz Crne Gore. Otac iz Vasojevića, majka iz Bjelopavlića, ali on sam je rođen u Požarevcu i nikad nije živio u Crnoj Gori, niti se osjećao Crnogorcem. Njegovo crnogorsko porijeklo je isticano ciljano, u vrijeme njegove popularnosti kao potvrda srpsko-crnogorskog jedinstva, čak i istovjetnosti, a nakon njegovog pada, zbog toga da bi ga se Srbi mogli lakše odreći. Milošević je prilikom posjete Kosovu u proljeće 1987. godine, koju su svi mediji pažljivo pratili, retorički stao na stranu tamošnjih Srba i stekao široku popularnost. U septembru iste godine preko unutrašnjopartijskog puča postao je predsjednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Stanovništvo ga počinje gledati ne samo kao zaštitnika srpskih nacionalnih interesa već i kao perspektivnog i jakog vođu, modernog, reformski orijentisanog komunistu koji štiti interese običnih ljudi. Nakon višegodišnjeg mlitavog kolektivnog rukovodstva predstvaljao je očiti autoritet za kojim je žudio ne mali broj stanovnika.

Crnogorsko republičko rukovodstvo držalo se na distanci od raznih manifestacija crnogorstva i srpstva. Imalo je simetričan pristup prema ispoljavanjima koja su smatrana za nacionalistička. Bilo je uobičajeno da se partija uključuje u istoriografske i etnografske diskusije, da utiče na sadržaj osjetljivih enciklopedijskih jedinica i tome slično. I dalje su isticani nadnacionalno jugoslovenstvo i odanost socijalizmu („s nacionalnog aspekta mi smo prije svega komunisti" – glasila je omiljena dosjetka crnogorskih funkcionera). Međutim, i u Crnu Goru su počele prodirati nacionalističke tendencije iz Srbije. Od polovine 80-ih u srpskoj publicistici, nauci i kulturi sve češće se pojavljuju stavovi koji negiraju nacionalnu autentičnost Crnogoraca. Za propagiranje svojih ideja u crnogorskoj sredini srpski nacionalisti ispočetka koriste prije svega kulturne akcije. U tom smjeru mogli su se osloniti i na podršku Srpske pravoslavne crkve (SPC). Od druge polovine 80-ih godina Crna Gora zapada u sve veće ekonomske probleme i dolazi do pada životnog standarda. Bilo je sve teže dobiti kredit iz inostranstva, a doprinosi iz federalnog fonda za manje razvijene oblasti nijesu bili dovoljni. Kriza je zavladala u cijeloj Jugoslaviji. Godišnja mjera inflacije u 1986. godini dosegla je 190%, u 1987. godini 419%, a 1988. čak 1232%. Crna Gora je 1987. godine, zajedno s Kosovom i Makedonijom, oficijelno proglasila bankrot. Rasli su nezaposlenost i nesigurnost, sve više ljudi je odlazi-

lo za poslom u druge republike ili u inostranstvo. Sve više preduzeća, naročito u teškoj industriji, bilo je nerentabilno. Počelo se diskutovati o neophodnosti njihovog zatvaranja, što je među radnicima izazivalo strah. A upravo je ekonomski razvoj, uz pobjedu u Drugom svjetskom ratu i nacionalnu toleranciju, davao legitimitet socijalističkom sistemu.

Milošević nikad nije bio uvjereni srpski nacionalista, ali s nacionalnim emocijama je vrlo spretno manipulisao. Ispočetka se možda i nadao da će uspjeti ovladati cijelom jugoslovenskom federacijom i na njenom čelu zamijeniti Tita. Vjerovao je da je Srbija kao najveća i najmnogoljudnija republika u okviru postojećeg sistema u neravnopravnom položaju. Imao je cilj da stekne kontrolu nad federalnim predsjedništvom da bi mogao promijeniti decentralistički ustav iz 1974. Namjeravao je ograničiti autonomiju Kosova i Vojvodine, i obje pokrajine podrediti Srbiji. Za ostvarivanje svojih planova počeo je, uz unutarpartijske manipulacije, koristiti i mobilizaciju masa. Demonstracije u korist Miloševićevih ciljeva organizovali su djelovi partijskog i državnog aparata koje je imao pod kontrolom. A masovnu dimenziju su imale jer su korespondirale s raspoloženjem dijela društvene zajednice. Masovnu mobilizaciju s kraja 80-ih godina Milovan Đilas je okarakterisao kao „organizovanu spontanost" i „visoko disciplinovani komunistički nacionalizam". Za kombinaciju demonstracija te vrste i unutarpartijskog pritiska prihvaćen je termin „antibiriokratska revolucija" (skraćeno *AB revolucija*). U ljeto 1988. izbili su dirigovani protesti protiv partijskog rukovodstva Vojvodine. Vojvođanska vlada je pod pritiskom u oktobru podnijela ostavku. Na vlast u pokrajinskim institucijama došli su kadrovi vjerni srpskom vođi. U martu 1989. ukinuta je autonomija obje pokrajine, a kosovski parlament je raspušten.

Od ljeta 1988. Milošević svoju pažnju usmjerava i na Crnu Goru, najmanju jugoslovensku republiku povezanu sa Srbijom nizom ekonomskih, istorijskih i ličnih veza. S glasovima Srbije, Vojvodine, Kosova i Crne Gore imao bi polovinu u osmočlanom federalnom predsjedništvu. U junu 1988. Milošević je posjetio selo Vilusi kod Nikšića gdje se sastao s generalnim direktorom nikšićke željezare i članom Centralnog komiteta SKJ Radoslavom Bulajićem. Radnici jednog od najznačajnijih preduzeća, po planu, trebali su u pogodnom trenutku da stupe u štrajk i uključe se u demonstracije. Za izazivanje nemira Milošević je

uz ambiciozne predstavnike velikih socijalističkih preduzeća iskoristio i nacionalistički organizacioni komitet tvrdog jezgra kosovskih Srba, koji je imao iskustva s organiziranjem putujućih demonstracija po srpskim gradovima. Za početak antibirokratske revolucije u Crnoj Gori smatra se „miting istine o Kosovu" organizovan 20. avgusta 1988. u centru Titograda. Uz lokalno stanovništvo na njemu je učestvovalo i nekoliko hiljada demonstranata s Kosova i Srbije. Tokom jeseni održan je niz demonstracija u Titogradu i drugim gradovima. Zahtjevi za radikalno rješavanje situacije na Kosovu miješali su se s ekonomski i socijalno motivisanim nezadovoljstvom radnika iz velikih preduzeća. Crnogorsko rukovodstvo je u porastu mobilizacije vidjelo opasnost, ali pravo odobravanja demonstracija ostajalo je na lokalnim rukovodstvima koja ih nijesu zabranjivala.

Najveći miting trebao se održati 7. oktobra 1988. u Titogradu, dan nakon podnošenja ostavke pokrajinskog rukovodstva Vojvodine koje je kapituliralo pod pritiskom tamošnje „antibirokratske revolucije". Jezgro demonstranata činili su radnici iz titogradskog kombinata Radoje Dakić koji su imali ekonomske i socijalne zahtjeve. Njima su se priključili dobro organizovani kosovski Srbi s nacionalističkim programom koji su skandirali Miloševiću i optuživali crnogorsko rukovodstvo za izdaju srpskog naroda. Prema planu na miting je trebalo doći i nekoliko hiljada radnika iz nikšićke željezare. Glavni cilj svega toga bilo je svrgavanje republičkog rukovodstva po uzoru na Vojvodinu. Milicija je, u pokušaju da se ograniče demonstracije, blokirala glavni put od Nikšića do Titograda na lokaciji Žuta Greda i uz korišćenje pendreka i suzavca spriječila prolazak demonstranata. Nekoliko demonstranata bilo je povrijeđeno. To je bilo prvo veće korišćenje sile protiv demonstranata u Jugoslaviji od demonstracija na Kosovu 1981. godine. Rukovodstvo Srbije i srpski intelektualci, na čelu s književnikom Dobricom Ćosićem, osudili su intervenciju protiv demonstranata kao kršenje demokratskih i patriotskih prava od strane birokratije koja se otuđila od naroda. Nasuprot tome, rukovodstva Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine su podržale crnogorsko rukovodstvo koje se pokazalo nespretnim i neodlučnim, i koje na kraju, bojeći se dalje radikalizacije, nije uspjelo da se odupre pritisku ulice. Nakon talasa kritike zbog intervencije protiv demonstranata, predsjednik crnogorske vlade Vuko Vukadinović tražio je

glasanje o povjerenju vladi koje je završilo pozitivno. Međutim, pritisak nije popuštao i novo, tajno glasanje o povjerenju pojedinim članovima vlade održano je 26. oktobra. Na osnovu njega ministar unutrašnjih poslova i još tri druga ministra bili su prinuđeni da podnesu ostavke. Iako je republičko rukovodstvo uspjelo da se odupre prvom talasu antibirokratske revolucije i tokom narednih mjeseci situacija je ostala krajnje napeta. Dio crnogorskog rukovodstva bojao se uticaja Srbije i Miloševića na JNA. Neki od njih su bili spremni da oportunistički stanu na njegovu stranu i stranu populističkog pokreta koji je predvodio. Nezadovoljnima se pridružio i dio kadrova s Univerziteta Veljko Vlahović u Titogradu, naročito mladi asistenti, među kojima je najupadljiviji bio Momir Bulatović.

Antibirokratska revolucija kulminirala je velikim pritiskom na mitingu održanom pred crnogorskom skupštinom 10. i 11. januara 1989. Novu fazu manifestacije vodio je organizacioni odbor u čijim redovima su glavne uloge imali mladi, a ambiciozni kadrovi s univerziteta, studenti i neki članovi Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (CANU). Naravno, tu su bili i radnici, predstavnici velikih preduzeća i predstavnici kosovskih Srba, ali više nijesu bili na prvoj liniji antibirokratske revolucije. Demonstranti su sad otvoreno zahtijevali zamjenu cijelog republičkog rukovodstva. Zamjenik predsjednika parlamenta 11. januara u jedan sat poslijepodne obznanio je da će svi zahtjevi biti ispunjeni. Ostavke su dali: predsjedništvo Centralnog komiteta SRCG, predsjedništvo SRCG, rukovodstvo republičkog parlamenta i najviši crnogorski predstavnici u federalnim strukturama. Došlo je do zamjene vodećih funkcija bez presedana. Unutarpartijski puč, podržavan od strane Beograda i organizovan uz pomoć masovne mobilizacije, završen je apsolutnom pobjedom. Sve pozicije zauzele su vođe antibirokratske revolucije, koji su i sami bili članovi partije. Novo rukovodstvo je bilo usko vezano za Miloševića koji je imponovao i dobrom dijelu crnogorskog društva. Pobjeda antibirokratske revolucije u Crnoj Gori promijenila je odnos snaga u SFRJ. Srbija je na taj način indirektno dobila i četvrti glas u federaciji. Crna Gora je tako postala prva i jedina republika kojom su Miloševićeve pristalice uspjele ovladati. Ostalim republikama crnogorski slučaj je bio ozbiljno upozorenje. Dalji pokušaji eksporta u druge republike „mitinga istine o Kosovu“ naišli su na otpor.

PRODUBLJIVANJE JUGOSLOVENSKE KRIZE I UVOĐENJE POLITIČKOG PLURALIZMA

Nakon pobjede „antibirokratske revolucije“ na vlast je došla grupa partijskih funkcionera mlađe i srednje generacije koji su bez ironije bili opisivani kao „mladi, lijepi i pametni“. Od 25. do 27. aprila 1989. u Titogradu se održavao Deseti vanredni kongres SKCG. Za novog predsjednika partije izabran je trideset četvorogodišnji Momir Bulatović, asistent na univerzitetu, strastveni partijac s tradicionalnim brkovima koji se predstavljao ulogom „čovjeka iz naroda“. Prvi sekretar partije postao je Milo Đukanović, sin poznatog sudije i sa svojih dvadeset sedam godina najmlađi član Centralnog komiteta SKJ. Na sebe je skrenuo pažnju oštrom kritikom starog rukovodstva koja mu je donijela nadimak „Britva“. Novi predstavnici su imali bliske odnose s Miloševićevim Beogradom. Isticali su bliskost, čak i istovjetnost crnogorskog i srpskog naroda, ali nikad nijesu negirali crnogorsku nacionalnu samosvojnost ni političku nezavisnost svoje republike. Nakon pobjede „antibirokratske revolucije“ pokazalo se da novo partijsko rukovodstvo namjerava držati pod kontrolom liberalizaciju društva i da nije voljno da preduzme veće reforme političkog sistema. U svom pristupu mehanizmima vlasti, crnogorski „antibirokratski revolucionari“ se nijesu bitno razlikovali od tadašnje Miloševićeve grupe koja je vladala u Srbiji. To je izazvalo razočarenje liberalnijeg dijela „antibirokratskih revolucionara“ iz akademske sredine koji su ubrzo postali kritičari novog režima.

Nakon januarske pobjede „antibirokratske revolucije“ i promjene najvišeg partijskog i republičkog rukovodstva uslijedio je talas kadrovskih promjena u državnim institucijama i medijima na opštinskom nivou. Cilj čistki postali su kritičari i protivnici januarskih promjena. Između ostalih, prinuđeni su da daju ostavku i direktor crnogorske televizije Rajko Cerović i šef republičke tajne službe Vladimir Keković. Novi crnogorski premijer Radoje Kontić ukinuo je Leksikografski zavod Crne Gore, kulturnu instituciju koja je radila na izradi *Enciklopedije Crne Gore,* koju je nakon gašenja LZCG nasljedila CANU, ali nije finalizovan ni danas. Kolektiv radnika i saradnika Leksikografskog zavoda na čelu s književnikom i prevodiocem Sretenom Perovićem već nekoliko godina je bio izložen kritici od strane srpskih nacionalističkih krugova. Bez posla su ostali i radnici

drugih kulturnih i prosvjetnih institucija paušalno nazivani „crnogorskim nacionalistima i separatistima". Među njima su bile brojne pristalice titoističke ideologije „bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda" koje su radile na formiranju crnogorskih kulturnih institucija s pozicija samopouzadnog političkog kursa 70-ih godina. Protivnici promiloševićevske politike počinju dobrovoljno napuštati komunističku partiju. Među prvim organizacijama koje su bile nezavisne od režima bio je Crnogorski PEN centar osnovan 15. marta 1990. U novembru 1991. godine postao je, uprkos protestima iz Beograda, član Međunarodnog PEN centra.

Jedna od sporednih posljedica „antibirokratske revolucije" bilo je prenošenje posmrtnih ostataka kralja Nikole iz San Rema na Cetinje, koje je obavljeno 1. oktobra 1989. Maršal Tito – kojem je u mladosti kralj Nikola kao borac za slobodu bio simpatičan – još krajem 60-ih je dao saglasnost za prijenos. Definitivnu odluku ostavio je republičkom rukovodstvu koje je, strijepeći od rasplamsavanja nacionalnih kontroverzi, od toga odustalo. Na posljednjem putovanju preko Bara i Kotora do Cetinja, kralja je ispratila četvrtina crnogorskog stanovništva. Bez obzira na nerazumijevanje između pristalica crnogorskog i srpskog nacionalnog identiteta, koje je istrajavalo, sahrana kralja Nikole nagovještavala je definitivno priznanje njegove istorijske uloge. Na ceremoniji je učestvovao i nasljednik crnogorskog trona, pariski arhitekt Nikola Petrović Njegoš (rođ. 1944). Nakon sahrane svog pradjeda princ Nikola će početi da se aktivno angažuje u crnogorskom javnom i kulturnom životu. Atmosfera oko sahrane kralja Nikole povećala je interesovanje javnosti za period crnogorske nezavisnosti, što je za novu političku elitu, koja je ovu pompeznu akciju namjeravala iskoristiti za vlastitu promociju, završilo kontraproduktivno.

Tokom 1989. jugoslovenska kriza je i dalje eskalirala. Politiku Srbije (težnju za jačanjem vlastite uloge u federaciji, podređivanjem autonomnih pokrajina i sve agresivnije isticanje navodnih srpskih nacionalnih interesa i u drugim republikama) ostale republike su vidjele kao neprihvatljivi povratak centralizmu i pokušaj uvođenja velikosrpske hegemonije. Liberalne i decentralizacijske tendencije najizraženije su bile u Sloveniji u kojoj se otvoreno govorilo o transformaciji SFRJ u labavu konfederaciju. Slovenačke, a kasnije i hrvatske težnje, u Srbiji su shvatane kao ispoljavanje separatizma. Istovremeno, u srednjoj i jugoistočnoj Evropi jedan za drugim su krahirali socijalistički režimi prepuštajući vlast

novim strukturama. SKJ je predstavljao određenu konfederaciju republičkih komunističkih partija čiji su partikularni interesi bivali sve kontradiktorniji. To je kulminiralo na Četrnaestom vanrednom kongresu SKJ koji je u januaru 1990. održan u Beogradu. Slovenačka i hrvatska delegacija su 23. januara demonstrativno napustile kongres, nakon što su na inicijativu Srbije odbijeni njihovi reformski prijedlozi. To je faktički označilo raspad SKJ. Na istorijski posljednjoj raspravi predsjedavajući je bio vođa crnogorskih komunista Momir Bulatović, čija partija je podržavala Miloševićeve pozicije. Raspadom SKJ, socijalistička Jugoslavija je ostala bez svog najznačajnijeg nosećeg stuba.

Na kongresu crnogorskih komunista u aprilu 1989. govorilo se o „demokratizaciji bez višestranačkog sistema". U samom crnogorskom društvu pritisak za uvođenje pluralizma nije bio veliki. Osnivanje novih političkih stranaka omogućeno je doduše krajem 1989. godine, ali bila je to više reakcija na događanja u ostalim republikama. Kao prva značajnija opoziciona snaga u januaru 1990. osnovan je Liberalni savez Crne Gore (LSCG). Liberali su se pozivali na principe evropskog liberalizma, ali istovremeno i na njegovanje crnogorske kulturne i istorijske tradicije, prava manjina i tražili su distanciranje od srpskog nacionalizma. Ispočetka su podržavali očuvanje Jugoslavije, ali nakon izbijanja rata opredijelili su se za ideju samostalnosti. Predsjednik LSCG postao je Slavko Perović, bivši državni tužilac i direktor Državnog arhiva. Polovinom maja osnovana je Narodna stranka (NS) koja je svojim nazivom isticala svoju vezu s Narodnom strankom s početka 20. vijeka. NS se profilisala kao nacionalistička i konzervativna, i podržavala je srpski identitet Crnogoraca. Predsjednik stranke postao je književni istoričar i univerzitetski profesor Novak Kilibarda. Krajem maja 1990. dio komunista koji je odbijao srpsku nacionalističku retoriku i autoritativne tendencije SKCG-a osnovao je Nezavisnu organizaciju komunista. Glavni oslonac im je bila luka Bar u kojoj su u opštinskom predstavništvu imali većinu. Nezavisna organizacija komunista je postala jezgro kasnije Socijaldemokratske partije (SDP), koja je osnovana 1993. spajanjem nekoliko grupa liberalno-lijeve orijentacije. Tokom 1990. formirane su i stranke koje su reprezentovale interese manjina: muslimanska Stranka nacionalne ravnopravnosti (SNR) i Demokratski savez u Crnoj Gori (DSCG), koji je zastupao Albance.

Nakon raspada SKJ u toku 1990. u više republika održani su višestranački izbori. Različiti izborni rezultati u pojedinim republikama podsticali su rast separatističkih tendencija i nacionalnih tenzija. Izbori u Crnoj Gori održani su u situaciji u kojoj je dominirao SKCG. Partija je nakon pobjedonosne „antibirokratske revolucije" imala visoku popularnost, kontrolisala većinu državnih institucija i većinu medijskog prostora. Crna Gora je bila jedina jugoslovenska republika u kojoj se Savez komunista kandidovao pod neizmjenjenim imenom, i to sa samopouzdanim geslom „Mi znamo kako". Na parlamentarnim izborima 9. decembra 1990. godine SKCG dobio je preko 56% glasova i 83 od 125 poslaničkih mjesta. Na drugom mjestu sa 13,5% glasova završio je Savez reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ) federalnog premijera Ante Markovića, koji je predstavljao glavnu alternativu strankama nacionalističke i komunističke orijentacije. Na njihovoj listi kandidovali su se liberali, nezavisni komunisti i još nekoliko opozicionih stranaka. Narodna stranka, koja je zahtijevala stvaranje unitarne velikosrpske države sastavljene od Srbije, Crne Gore i etničkih srpskih oblasti iz drugih republika, dobila je nepunih 13% glasova. Preko 10% glasača dalo je glas Demokratskoj koaliciji u kojoj su se udružile stranke manjina koje su zastupale interese Albanaca i Muslimana. Zajedno s parlamentarnim izborima održani su i predsjednički. S više od 76% glasova pobijedio je predsjednik komunista Momir Bulatović.

Nakon što su na izborima potvrdili svoju vlast, crnogorski komunisti su nastavili sa svojom politikom bliske saradnje s Miloševićevom Srbijom. Srbija i Crna Gora označavane su za „dva oka u glavi". Ali crnogorski komunisti imali su svoju republiku pod kontrolom. Zahvaljujući lojalnosti titogradskog rukovodstva tokom jugoslovenske krize, Beograd nije osjećao veliku potrebu da interveniše u unutrašnje stvari Crne Gore. U martu 1991. za novog crnogorskog premijera izabran je Milo Đukanović. U svojoj dvadeset devetoj postao je najmlađi premijer u Evropi. Od rane mladosti bio je na partijskim funkcijama bez honorara. Tako je funkcija premijera, paradoksalno, predstavljala njegovo prvo radno mjesto. Na partijskom kongresu održanom 22. juna 1991. Savez komunista Crne Gore preimenovan je u Demokratsku partiju socijalista (DPS). Bilo je to kopiranje srpskog uzora – gdje je Savez komunista Srbije nekoliko mjeseci ranije preimenovan u Socijalističku partiju Srbi-

je (SPS). Polovinom 1991. godine, kad se Jugoslavija počela definitivno raspadati, unutrašnjopolitička situacija u Crnoj Gori bila je stabilna, a dominacija DPS ubjedljiva. U sukobu koji se bližio Crna Gora će kao jedina jugoslovenska republika stati na stranu Srbije.

„RAT ZA MIR" – RASPAD JUGOSLAVIJE I NAPAD NA DUBROVNIK

Slovenija i Hrvatska su 25. juna 1991. proglasile nezavisnost. U Sloveniji je došlo do desetodnevnog rata između Jugoslovenske narodne armije (JNA) i slovenačke teritorijalne odbrane. Milošević se, međutim, evidentno više nije ni nadao da bi mogao ovladati cijelom Jugoslavijom. Tokom narednih mjeseci Beograd je pokušavao prije svega uspostaviti kontrolu u djelovima Hrvatske naseljenim srpskim stanovništvom. Napetost i incidenti između paravojnih jedinica lokalnih Srba koje je podržavala JNA, čija komanda je bila vjerna Miloševiću, i hrvatskih oružanih snaga u ljeto 1991. prerasla je u pravi rat. Borbe su vođene daleko od crnogorskih granica. I u Crnoj Gori, slično kao i u Srbiji, političari, nacionalistički intelektualci prosrpske orijentacije i mediji ciljano su rasplamsavali antihrvatsku histeriju. U crnogorskoj sredini radikalnu velikosrpsku orijentaciju zastupale su samo marginalne skupine, ali ideja odbrane Jugoslavije imala je brojne pristalice. U julu i avgustu u Crnoj Gori mobilisani su rezervisti. Formirani su i dobrovoljački odredi. Da bi skrenuli pažnju od priprema za rat, crnogorski političari su 21. septembra na Žabljaku organizovali svečano okupljanje parlamenta na kojem su s velikom pompom Crnu Goru oficijelno proglasili za „prvu ekološku državu na svijetu". Ta formulacija je ušla u zakonodavstvo i kasnije u ustav. Projekat „ekološke države" potekao je iz kruga akademskih stručnjaka pod rukovodstvom Dragana Hajdukovića. Od promišljenog i naučno utemeljenog projekta koji je pretpostavljao da se Crna Gora dugotrajnom strategijom približi idealu „ekološke države", režim je zapravo uzeo samo atraktivni slogan.

Jedinice JNA, sastavljene pretežno od crnogorskih regruta i dobrovoljaca, otpočele su 1. oktobra 1991. napad na Dubrovačko područje. Za razliku od Slavonije ili Krajine, u oblasti južno od rijeke Neretve nije živjela srpska manjina. S vojnog aspekta riječ je bila o demilitarizovanom

regionu u kojem su bile samo slabo naoružane i malobrojne jedinice hrvatske policije i narodne garde. Operaciju je vodio generalštab JNA koji se rukovodio naređenjima jugoslovenskog predsjedništva, kojim je faktički vladao Milošević. Prema oficijelnoj propagandi napad protiv južne Dalmacije trebao je spriječiti invaziju hrvatskih snaga koje su se pripremale da zauzmu Crnogorsko primorje. U novinskom članku u kojem je branio napad na Hrvatsku, Svetozar Marović, jedan od vodećih ideologa DPS upotrijebio je eufemizam „rat za mir". Iako se danas obično piše pod navodnim znacima i shvata ironično, sintagma je bila prihvaćena kao naziv kontroverzne vojne kampanje iz jeseni 1991. godine. Južnu Dalmaciju su prema režimskim medijima trebale braniti hiljade kurdskih plaćenika u ustaškoj službi. JNA je zapravo bez gotovo ikakvog otpora okupirala iseljene krajeve iz kojih je u panici pobjegla većina civila. U bogatoj opštini Konavle, koja se prostire južno od Dubrovnika, dio crnogorskih regruta, dobrovoljaca i oficira upustio se u pljačkanje osvojenog područja. Obični vojnici su se u Crnu Goru vraćali s televizorima, videorekorderima i drugom bijelom tehnikom. Neki preduzimljivi oficiri uspjeli su organizovati i pljačke većeg obima: u Crnu Goru su dovozili poljoprivredne mašine, domaće životinje, automobile, građevinski materijal, opremu iz hotela i restorana. Opljačkan je i dubrovački aerodrom čija oprema je instalirana na aerodrom u Tivtu. JNA je brzo uspostavila kontrolu nad dubrovačkim područjem sve do bosanskog izlaza na more kod Neuma. Dubrovnik u kojem su našle utočište hiljade izbjeglica iz okolnih oblasti i koji je branila malobrojna i slabo naoružana narodna garda odolijevao je opsadi. Drevni grad, koji je pripadao najznačajnijim turističkim atrakcijama Hrvatske i cijele Jugoslavije i koji je bio na spisku svjetske kulturne baštine UNESCO, granatiran je s okolnih brda. Crnogorski general Pavle Strugar garantovao je 27. oktobra braniocima slobodan odlazak ako predaju grad. Nakon negativne reakcije JNA je pojačala granatiranje koje je imalo karakter svojevoljne destrukcije bez vojnog opravdanja. U direktnom prijenosu svjetskih medija srpsko-crnogorska artiljerija granatirala je gradske zidine i druge istorijske spomenike, hotele i kuće, jahte i ribarske brodice. Početkom decembra sklopljeno je primirje. JNA je odustala od osvajanja grada, linija fronta je stabilizovana. Dubrovačka operacija je u međunarodnom kontekstu za reputaciju Srbije i Crne Gore predstavljala apsolutni fijasko.

Veći dio crnogorskog društva nije ni želio osvajanje područja Dubrovnika. Jedini sporni teritorijalni problem predstavljalo je poluostrvo Prevlaka, u Hrvatskoj nazivano Rt Oštra. Stjenovito i nenaseljeno poluostrvo dugo 2,5 km i široko maksimalno 480 metara, ima nepuni kvadratni kilometar. S kopnom je povezano uskim, 180 metara širokim vratom. To je najjužnija tačka hrvatske teritorije koja nema ni ekonomski ni istorijski značaj, ali sa sjevera zatvara strateški značajni prilaz Boki Kotorskoj. Nakon proglašavanja slovenačke i hrvatske samostalnosti Boka Kotorska preostala je kao jedina baza jugoslovenskoj floti. Kontrola Prevlake bi Hrvatskoj omogućila kontrolu trećine, čak polovine ulaza u zaliv, čije vode bi tako dobile međunarodni karakter. Na poluostrvu se nalazila kasarna koju JNA nije namjeravala napustiti.

Evropska zajednica je u septembru 1991. povjerila bivšem ministru spoljnih poslova Velike Britanije lordu Karingtonu (Peter Carrington) da napravi plan koordiniranog raspada Jugoslavije koji bi spriječio širenje konflikta. Karington je došao do mišljenja da obnavljanje Jugoslavije u prvobitnom obliku nije moguće, ali odbio je i strategiju prihvatanja pojedinih republika za samostalne države dok se ne pronađe konceptualno rješenje. Prijedlog rješenja jugoslovenske krize poznat kao Karingtonov plan objavljen je 16. oktobra 1991. Pretpostavljao je osnivanje labave zajednice nezavisnih republika s vlastitim međunarodnim suverenitetom koje bi međusobno garantovale nedodirljivost svojih granica. Nacionalne manjine bi bile zaštićene, a neke oblasti kompaktno naseljene manjinama dobile bi veća prava. Beograd je zauzeo negativan stav prema tom planu koordinisanog raspada. Iako je garantovao prava srpskoj manjini u Hrvatskoj, njegovo prihvatanje bi moglo ugroziti čvrstu kontrolu Kosova koju je Milošević uspio uspostaviti u prethodnom periodu. Karingtonov plan bi takođe sahranio i projekat ujedinjenja srpskih etničkih oblasti koji se u jesen 1991. mnogima činio ostvarljivim.

U Beogradu se pretpostavljalo da će Crna Gora kao i obično podržati srpski stav. Predsjednik Bulatović je na vanrednom zasijedanju republičkog parlamenta dobio ingerencije da na pregovorima koji slijede sam donese odgovarajuću odluku. Tokom pregovora u Hagu održanih 18. oktobra 1991. Milošević je odbio Karingtonov plan, ali, na sveopšte iznenađenje, Bulatović ga je prihvatio. To je značilo da ako bi se Jugoslavija raspala na šest nezavisnih država, Srbiji ne bi ostala nijedna partnerska

republika s kojom bi ostala u federaciji, što bi Beogradu oduzelo pravo na međunarodnopravni kontinuitet sa SFRJ. Srpsko rukovodstvo je odluku crnogorskog predsjednika označilo kao „nož u leđa". U crnogorskome parlamentu koji se sastao 24. i 25. oktobra većina je podržala odluku svoje delegacije. Međutim, Milošević je kategorično zahtijevao da Crna Gora opozove odluku o prihvatanju Karingtonovog plana. U suprotnom, prijetio je Titogradu ekonomskom blokadom. Bulatović i Đukanović su se na kraju složili s kompromisnim rješenjem. Srbija i Crna Gora su 30. oktobra podnijele zajednički prijedlog amandmana na Karingtonov plan, prema kojem bi republike koje bi to htjele, mogle i dalje ostati u federalnom savezu. Tako bi SFRJ, s međunarodnopravnog aspekta, čak i ako bi je napustila većina republika, i dalje postojala. Lord Karington i ostali učesnici su taj amandman odbili, nakon čega su Srbija i Crna Gora odbile Karingtonov plan. Nekontrolisani raspad Jugoslavije se nastavio.

Tzv. Badinterova komisija, sastavljena od predsjednika ustavnih sudova Francuske, Španije, Njemačke, Italije i Belgije, krajem 1991. utvrdila je principe daljeg postupka u vezi s jugoslovenskom krizom. Prema stajalištima ove arbitražne komisije, republike su imale pravo na samoopredjeljenje i odvajanje od federacije u okviru postojećih granica. U trenutku proglašavanja samostalnosti njihove granice su trebale postati međunarodne granice. Na osnovu tog stava međunarodna zajednica je raspad Jugoslavije prihvatila kao realnost. U republike koje bi se bez problema mogle osamostaliti, Badinterova komisija je uvrstila i Crnu Goru. Ali ideja o nezavisnosti u Crnoj Gori još nije došla na dnevni red. Samostalna crnogorska reakcija na konferenciji u Hagu predstavljala je upozorenje za Srbiju koja je shvatila da joj se i njen politički satelit može oteti kontroli. Iako se tokom narednih godina, gledajući spolja ili čak s pozicija crnogorske opozicije, moglo činiti da Crna Gora ostaje „poslušna sestra Srbije", odnosi između najviših predstavnika dvije republike često su bili sumnjičavi i suzdržani.

U januaru 1992. EU i druge zemlje priznale su samostalnost Slovenije i Hrvatske. Za razliku od drugih oblasti koje su lokalne srpske jedinice uz veliku pomoć JNA držale u rukama, jug Hrvatske na kojem nije živjelo srpsko stanovništvo kontrolisala je isključivo JNA. Mirovni tzv. Vensov plan koji se odnosio i na teritoriju Bosne i Hercegovine pretpostavljao je, između ostalog, potpuno povlačenje JNA na crnogorsku granicu. Sa

sprovođenjem odluka se odugovlačilo. Na međunarodnoj konferenciji o Jugoslaviji u Ženevi 30. septembra 1992. potpisan je dogovor između hrvatskog predsjednika Franja Tuđmana i Dobrice Ćosića, predsjednika ostatka srpsko-crnogorske Jugoslavije. Za međunarodnu zajednicu ugovor su potpisali lord Dejvid Oven (David Owen) i Sajrus Vens (Cyrus Vance), kao predsjedavajući konferencije. JNA je, na osnovu odluka konferencije, do 20. oktobra morala napustiti preostale oblasti u južnoj Dalmaciji, uključujući i Prevlaku. Poluostrvo je postalo demilitarizovana zona pod kontrolom UN-a, a o njegovom definitivnom statusu odluka je trebala biti donešena tek na budućim pregovorima. Ostali djelovi dubrovačkog područja vraćeni su pod hrvatsku kontrolu. Crnogorska strana je prije svega bila zainteresovana za uspostavljanje povoljne pomorske granice, a za Prevlaku prestaje ispoljavati interesovanje. Misija UN-a ostala je na Prevlaci do 2002. godine, kad je poluostrvo predato Hrvatskoj.

Tokom napada na južnu Dalmaciju poginulo je 165 crnogorskih vojnika, 236 osoba je dobilo status ratnog invalida. Događanja oko Dubrovnika dio crnogorske inteligencije do danas osjeća kao kolektivnu traumu. Crnogorci su sami u jesen 1991. razbili mit o „čojstvu i junaštvu“ koji je predstavljao osnovu njihove slike o sebi. Jedna od posljedica napada na Dubrovnik bili su sve do kraja 90-ih poremećeni odnosi s Hrvatskom. Granični prijelazi su ponovo otvoreni 1999. godine. Predsjednik Milo Đukanović se 2000. zvanično izvinio Hrvatskoj za učešće svoje zemlje u napadu iz 1991. Crna Gora je takođe u prvim godinama 21. vijeka isplatila Hrvatskoj kompenzaciju za dio šteta. Međunarodni krivični sud za zločine u bivšoj Jugoslaviji sa sjedištem u Hagu, za granatiranje Dubrovnika je kaznio dvojicu crnogorskih visokopozicioniranih oficira iz nekadašnje JNA: admiral Miodrag Jokić je 2004. osuđen na sedam godina, a general Pavle Strugar je 2005. osuđen na osam godina zatvora. Današnja Crna Gora za istinskog heroja tog vremena smatra admirala Vladimira Barovića, komandanta jugoslovenske ratne flote, koji je odbio izvršiti naređenje i granatirati hrvatske primorske gradove i 29. septembra 1991. se na Visu demonstrativno ustrijelio. Nakon njegovog samoubistva odustalo se od planirane upotrebe jugoslovenske mornarice u granatiranju dalmatinskih gradova. Predsjednik Republike Crne Gore Filip Vujanović je 2016. admirala Barovića posmrtno odlikovao za junaštvo. Ratnim operacijama u Hrvatskoj usprotivio se još

jedan visoki crnogorski oficir, kontraadmiral Krsto Đurović, koji je na samom početku napada na Dubrovnik, 5. oktobra 1991. godine, pod kontroverznim okolnostima stradao u padu helikoptera.

CRNA GORA U OKVIRU SRJ U PRVOJ POLOVINI 90-IH

Raspad Jugoslavije, rat i rasplamsavanje nacionalizma izazvali su u većini novonastalih država polarizaciju društva. Govorilo se npr. o „dvije Srbije". Po tom shvatanju prvu Srbiju su reprezentovali tradicionalistički, konzervativni, seoski i nacionalistički slojevi, a druga je bila poistovjećivana s gradskom, progresivnom, liberalnom i prozapadnom inteligencijom. Za vrijeme raspada Jugoslavije na sličan način bilo je rascijepljeno i crnogorsko društvo. Međutim, u poređenju sa Srbijom crnogorska opozicija protiv srpskog nacionalizma i nedemokratskih praksi državnih vlasti i bratoubilačkog rata dobila je očitu nacionalnu dimenziju. Režim koji se etablirao nakon „antibirokratske revolucije" isticao je bliskost, čak istovjetnost Srba i Crnogoraca, njihovo zajedničko porijeklo i „istorijsku sudbinu". U državnim institucijama i medijima provedene su čistke kritičara i političkih protivnika koji su stigmatizovani kao „crnogorski nacionalisti". Brojni Crnogorci, koji su tehnički gledano pripadali dominantnom narodu svoje republike, nakon 1989. su se počeli osjećati kao marginalizovana, diskriminisana i proganjana manjina.

Raspad Jugoslavije i početak rata produžili su polarizaciju crnogorskog društva. Vodeću antiratnu političku snagu predstavljalo je LSCG, koji je najveću podršku imao na Cetinju i istorijskom jezgru crnogorske države. Njegovo rukovodstvo, na čelu sa Slavkom Perovićem, odbacilo je projekat etnički pretežno srpske države pod rukovodstvom Miloševića i njegovih crnogorskih saveznika iz DPS-a koji su bili u sukobu sa svojim postjugoslovenskim susjedima. Liberali su isticali neophodnost tolerancije i saradnje s manjinama i težili su održanju međuetničkog mira u republici. Nakon svog nastanka, sličan stav imala je i SDP Žarka Rakčevića. Na suprotnoj strani političkog spektra stajao je NS, na čelu s Novakom Kilibardom – oni su bili za srpski nacionalni program, zalagali su se za intenzivnu saradnju sa Srbijom i političkim rukovodstvima hrvatskih i bosanskih Srba, koji su u uskoj saradnji s Miloševićevim Beogradom od 1991. do 1995. pokušavali formirati sopstvene

državne strukture nezavisno od Zagreba i Sarajeva. NS se do polovine 90-ih godina pomjerila s pozicija radikalnog srpskog nacionalizma na nešto umjerenije stavove. DPS se s aspekta nacionalne ideologije profilirala kao „razumna" i „realna" snaga koja je izbjegavala „oba ekstrema". Predstavljala je amorfnu „stranku vlasti" čiji lideri su po potrebi isticali kontinuitet s komunističkom tradicijom socijalne države ili neoliberalni program ekonomske transformacije, ideju solidarnosti sa Srbijom ili specifične crnogorske interese.

Simboličnu prekretnicu koja je potvrdila novi kurs opozicije i antiratnog pokreta predstavlja miting koji su 1. februara 1992. organizovali predstavnici LSCG i SDP ispred cetinjskog dvorca kralja Nikole. Pored predstavnika obje političke stranke, svojim učešćem podržali su ga i predstavnici Demokratske koalicije koji su zastupali albansku i muslimansku manjinu, kao i neki značajni predstavnici partizanskog pokreta i bivši funkcioneri Titove Jugoslavije. Nakon međunarodnog priznanja Slovenije i Hrvatske bilo je jasno da se Jugoslavija definitivno raspala. Opozicione snage su se zato priklonile ideji nezavisnosti. Samostalna Crna Gora je po njihovom mišljenju bila bolja alternativa od krnje Jugoslavije sastavljene samo od Srbije i Crne Gore ili od unitarne velikosrpske države. Za samostalnost je u prvoj polovini 90-ih bila maksimalno četvrtina populacije, prije svega u istorijskom jezgru zemlje oko Cetinja i u nekim oblastima naseljenim manjinama. Dok su trajali ratovi u Hrvatskoj i Bosni projekat samostalne države nije realno bio na dnevnom redu i predstavljao je više udaljenu viziju. Antiratni i antirežimski pokret se u to vrijeme maksimalno zalagao za jačanje crnogorskog nacionalnog, kulturnog i istorijskog identiteta. Nezaobilaznu ulogu u tome pokretu odigrali su crnogorski intelektualci koji su kao odgovor na sve izrazitiji politički pritisak i negiranje crnogorskoga identiteta osnovali nekoliko udruženja, poput Crnogorskoga društva nezavisnih književnika (1990), Crnogorskog PEN centra (1990), Matice crnogorske (1993) ili, nešto kasnije, Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (1999) i Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje (2003). Ta su udruženja, u teškim uslovima političkog i medijskoga pritiska, pa i progona, bez državne podrške, oslonjena na pomoć dijaspore i rijetkih mecena, dala značajan doprinos učvršćivanju identiteta i promociji nauke i kulture. Osobitu ulogu u utemeljenju tih udruženja imali su i u jugoslovenskim

okvirima afirmisani naučnici, pisci i intelektualci, kao što su akademik Pavle Mijović, prvi predsjednik Crnogorskoga PEN centra, akademik Božina Ivanović, prvi predsjednik Matice crnogorske, i drugi.

Vladajuće strukture Srbije i Crne Gore su tokom prvih mjeseci 1992. takođe morale reagovati na raspad Jugoslavije. Nakon što su Slovenija i Hrvatska bile međunarodno priznate, i nakon što je u jesen 1991. i Makedonija proglasila nezavisnost, bližio se referendum u Bosni i Hercegovini. Velika Srbija, odnosno „savez srpskih država" koji bi uz Srbiju i Crnu Goru obuhvatio i međunarodno nepriznate srpske entitete u Hrvatskoj i Bosni – s obzirom na odluku Badinterove komisije o nedodirljivosti republičkih granica – teško da bi dobio međunarodni legitimitet. Beograd je insistirao da se krnjoj državi prizna kontinuitet sa SFRJ. Jednu od mogućnosti predstavljala je i labavija unija u čiji sastav bi uz Srbiju i Crnu Goru potencijalno mogle ući i Bosna i Hercegovina i Makedonija. Predsjednik Bulatović je ispočetka bio za labaviju federaciju s konfederalnim elementima. Međutim, crnogorska strana je bila spremna i na ustupke i nije se protivila ni dvočlanoj federaciji samo sa Srbijom.

Na brzinu organizovani referendum trebao je potvrditi da je crnogorsko stanovništvo za očuvanje federacije. Referendum je održan 1. marta 1992. godine (na isti dan kad se u susjednoj Bosni i Hercegovini glasalo na referendumu za samostalnost). Referendum je održan samo u Crnoj Gori, stanovništvo u Srbiji niko ništa nije ni pitao. Pitanje: „Da li ste za to da Crna Gora, kao suverena republika, nastavi da živi u zajedničkoj državi – Jugoslaviji, potpuno ravnopravno s drugim republikama koje to budu željele?", budilo je iluziju da se glasa za očuvanje Jugoslavije. Iz njega nije bilo jasno da je riječ o potpuno novom tipu federacije samo sa Srbijom, niti kako bi ta federacija trebala da izgleda. Na referendumu je učestvovalo 66% stanovnika koji su imali pravo da glasaju, što je bilo manje nego na sličnim referendumima o državnopravnoj budućnosti u drugim republikama. Referendum je bojkotovao veći dio Muslimana, Albanaca i opozicije na čelu s LSCG. Međutim, preko 95% od onih koji su glasali, izjasnilo se za očuvanje zajednice „s drugim republikama". Stanovnici Titograda su odgovarali i na pitanje da li žele da se gradu vrati njegov prvobitni naziv. Većina je bila za, tako da je od 2. aprila 1992. Titograd oficijelno ponovo postao Podgorica.

Na sastanku srpskog i crnogorskog političkog rukovodstva u durmitorskom ljetovalištu Žabljak u aprilu 1992. brzinski je pripremljen ustav nove države (tzv. „Žabljački ustav"). U Beogradu se 27. aprila 1992. sastalo 73 od 100 poslanika koji su reprezentovali Srbiju i Crnu Goru u ugašenom, 220-članom parlamentu SFRJ. Mandati dobijeni na osnovu posljednjih socijalističkih izbora s jedinom kandidatskom listom u 1986. istekli su im godinu dana ranije, a svih skupa ih nije bilo dovoljno ni za kvorum. Na takvom skupu proglašen je nastanak dvočlane federacije Srbije i Crne Gore pod nazivom Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) i bez diskusije odobren je unaprijed pripremljeni ustav. Proceduralni nedostaci su imali manji značaj od želje za očuvanjem kontinuiteta nove države s nekadašnjom SFRJ. Žabljački ustav osiguravao je ravnopravnost dvije republike u federalnim institucijama uz neophodnost konsenzusa u ključnim pitanjima, uključujući pitanje odbrane. U poređenju sa SFRJ veći broj ovlašćenja bio je prenesen na republike. Iako je SRJ u doba svog nastanka bila oštro kritikovana od strane crnogorske opozicije koja se zalagala za nezavisnost, kao pobjeda velikosrpskog kursa, zapravo je, u poređenju s ustavom iz 1974. godine, došlo do povećanja crnogorskog suvereniteta. Kao što će se pokazati, SRJ je funkcionisala dok su dvije vladajuće garniture bile voljne da sarađuju. Bez obzira na formalnu institucionalnu strukturu, za glavnog predstavnika SRJ, naročito na međunarodnoj sceni, bio je smatran srpski predsjednik Slobodan Milošević. Prvi predsjednik SRJ, izabran u parlamentu, bio je Dobrica Ćosić, poznati srpski nacionalistički književnik.

Novi crnogorski ustav odobren je 12. oktobra 1992. U poređenju sa srpskim ustavom garantovao je veća kolektivna prava nacionalnim manjinama. Predsjednik je imao ograničenije ingerencije od srpskog predsjednika, čime je trebao biti istaknut parlamentarni karakter političkog sistema. Crnogorski ustav je potvrđivao izvjesni porast republičkog suvereniteta koji je po nekim pitanjima bio na višem nivou od suvereniteta Srbije. Crna Gora je, između ostalog, sačuvala svoje ministarstvo spoljnih poslova. Ta činjenica je omogućila Podgorici da, nezavisno od Beograda, razvija sopstvenu spoljnu politiku. Za SRJ je bilo karakteristično i nepostojanje federalne policije. Zahvaljujući i tome, crnogorsko rukovodstvo je imalo stoprocentu kontrolu nad situacijom u svojoj republici. Međutim, ukinuto je republičko Ministarstvo odbrane, čime je Crna Gora u tome domenu podređena saveznom upravljanju.

Opozicija u Srbiji i u Crnoj Gori bojkotovala je majske izbore za novi federalni parlament. U Crnoj Gori, uz pobjednički DPS, na izborima su učestvovale samo Srpska radikalna stranka (SRS) Vojislava Šešelja i neokomunistička Jugoslovenska levica (JUL) Miloševićeve supruge Mirjane Marković. Na izborima učestvovalo je samo 56,7% glasača, što je u kontekstu tog vremena bio nizak procenat. U Srbiji su posljedice bojkota bile još izrazitije. Nova politička garnitura imala je nizak legitimitet što, s obzirom na eskalaciju rata u Bosni i Hercegovini i pogoršavanje ekonomske situacije, nije moglo dugo izdržati. Ujedinjene nacije su u aprilu 1992. Srbiji i Crnoj Gori uvele međunarodne sankcije zbog uloge koju su imale u ratu u susjednim republikama. SRJ se našla u poziciji međunarodno nepriznate države. U maju je u okviru sankcija SRJ isključena iz većine međunarodnih organizacija.

S obzirom na nestabilnu regionalnu i unutrašnjopolitičku situaciju morali su biti održani novi izbori. U međuvremenu je između SPS i DPS zavladala napetost. Rukovodstvo SPS je Momira Bulatovića smatralo za nepouzdanog partnera. U očima Beograda bio je kriv jer je težio da njegova republika u okviru ove međunarodne krize samostalnije donosi odluke, što je kulminiralo na konferenciji u oktobru 1991. u Hagu i u njegovom negativnom odnosu prema ratu u Bosni i Hercegovini. Srpski socijalisti su zato na izborima za republičkog predsjednika podržali Branka Kostića, posljednjeg crnogorskog predstavnika u kolektivnom predsjedništvu SFRJ, koji je od oktobra 1991. do aprila 1992. godine, bio posljednji predsjednik raspadajuće jugoslovenske federacije. Kostić je bio član DPS, ali ga je oficijelno kandidovalo Udruženje ratnih veterana iz 1991–1992. U isto vrijeme DPS je na federalnom nivou podržavao vladu srpsko-američkog biznismena Milana Panića. Samostalni kandidat Panić je u maju 1992. na osnovu dogovora između SPS i DPS imenovan za saveznog premijera u nadi da će taj korak smiriti političku situaciju. Panićeva vlada pokušala je izdejstvovati ukidanje ili makar ublažavanje sankcija i ispoljila je pragmatično interesovanje za završetak rata. Ubrzo se Milošević okrenuo protiv Panića. U novembru je inicirao glasanje o povjerenju u saveznoj vladi. Poslanici DPS su prilikom glasanja u Savjetu republika, u jednom od dva doma federalnog parlamenta, odbili podržati prijedlog SPS o izglasavanju nepovjerenja vladi. DPS je i na srpskim predsjedničkim izborima u decembru 1992. godine

indirektno podržala Panića protiv Miloševića. Ipak, na kraju je pobijedio Milošević i 29. decembra prilikom ponovljenog glasanja u oba parlamentarna doma izglasano je nepovjerenje vladi Milana Panića. U prvom krugu crnogorskih predsjedničkih izbora Bulatović je dobio 43,8% glasova, Kostić 23,7%, predsjednik LSCG Slavko Perović 18,3% i predsjednik NS Novak Kilibarda 9%. U drugom krugu opozicioni liberali i socijaldemokrate podržali su umjerenijeg i nezavisnijeg Bulatovića protiv jednoznačno ratobornog i prosrpskog Kostića. Bulatović je pobijedio sa 63,3% glasova. Pokušaj Beograda da iz funkcije izbaci crnogorskog predsjednika nije uspio. Ali tokom narednih mjeseci Bulatović je s Miloševićem ponovo našao zajednički jezik.

Na izborima za republički parlament 20. decembra 1992. godine DPS je dobio 43,8% glasova i 46 od ukupno 85 poslaničkih mjesta. To je bila izrazitija pobjeda nego u slučaju Miloševićevih socijalista koji su pobijedili na izborima u Srbiji. Uprkos ekonomskim problemima vladajuća partija je i dalje imala visoku popularnost. Na drugom mjestu završila je NS sa 13,1%, LSCG je dobio 12,4%, SRS 7,8% i SDP 4,5%. Sa sličnim rezultatom su završili i federalni izbori koji su održavani simultano. SRS je na njima bolje prošla – dosegla je 11,5%, ali četiri procenta više je dobila i DPS. LSCG je bojkotovala izbore za savezni parlament pošto nijesu priznavali legitimitet zajedničke države. Njihovi glasači su podržali SDP (13,5%). Iako je DPS imala dovoljno mandata da sama sastavi kabinet, nova vlada premijera Đukanovića koja je preuzela vlast 5. marta 1993. predstavljala je široku koaliciju u koju su ušle i opozicione LSCG, SDP i NS. Naime, pokušavala se stabilizovati situacija u republici. Zbog raspada Jugoslavije i uvođenja međunarodnih sankcija ekonomska situacija bila je još gora nego u Srbiji. Iz Bosne i Hercegovine je u Crnu Goru došao ne mali broj izbjeglica. Vlada se bojala da produžetak rata i nepredvidive provokacije od strane paramilitarnih jedinica ili Šešeljeve SRS, koja se agresivno pokušavala etablirati i na crnogorskoj političkoj sceni, ne izazovu konflikt u etnički miješanim sredinama na sjeveru republike. Štoviše, između DPS i SPS je opet vladala napetost. Nastanak koalicione vlade samo je privremeno smanjio tenzije, ali u praksi se pokazalo da participaciju opozicionih stranaka DPS vidi samo kao kozmetički ustupak i da ne namjerava prepustiti ni jednu od ključnih funkcija. Neprirodna koalicija se nakon nekoliko mjeseci raspala. Do kraja izbornog

perioda Đukanović je vodio jednopartijsku vladu. Nakon određenog popuštanja, crnogorski režim je opet počeo gušiti opozicione aktivnosti. Meta šikaniranja postali su članovi i simpatizeri LSCG, SDP, antiratnih i organizacija za zaštitu ljudskih prava te nezavisni mediji.

Privreda je krahirala, zemlja je bila u međunarodnoj izolaciji, većina stanovnika je doživjela očit pad životnog standarda. Savezna republika Jugoslavija je od 1993. do 1994. imala jednu od najvećih hiperinflacija u istoriji koja je kulminirala početkom 1994. I najveća novčanica u vrijednosti 500 000 miliona dinara je dvije nedjelje nakon izdavanja bila bezvrijedna. Cvjetala je crna ekonomija, raširio se šverc. Formirala se nova klasa bogataša i špekulanata. Premijer Đukanović uspio je da dio ilegalne trgovine, naročito lukrativni šverc pogonskih goriva i cigareta, stavi pod kontrolu svoje vlade. Država je ilegalnu trgovinu neformalno oporezivala (posredstvom standardne takse za import određene robe). Značajan dio ilegalne trgovine odvijao se na crnogorsko-albanskoj granici, a crnogorskim švercerima pogodovala je i blizina Italije. U Crnu Goru je iz Albanije vodio improvizovani naftovod. Đukanovićeva vlada je na taj način uspijevala dopuniti sredstva u državni budžet koja su joj omogućila da održava osnovni rad državnog aparata, isplaćuje penzije i održava socijalni mir. Pretpostavlja se da je značajan dio od ove prljave trgovine koja je cvjetala cijelih 90-ih godina završio u privatnim džepovima. Pitanje koliko su se od njih obogatili premijer, njegova porodica, prijatelji i politički saveznici je do danas predmet špekulacija.

DPS i SPS su, kao dvije najjače partije iz dvije republike, na državnom nivou nakon federalnih izbora iz decembra 1992. godine bile u koaliciji. Premijer jugoslovenske vlade je bio predstavnik DPS-a Radoje Kontić. Na nivou saveznog parlamenta istovremeno je postojala i neformalna koalicija između SPS-a i SRS-a, koja je u slučaju potrebe preglasavala DPS. Srbija je tako sistematski ograničavala crnogorske pokušaje vlastite međunarodne inicijative. Od 1992. do 1995. na poziciji crnogorskog ministra spoljnih poslova bio je obrazovani diplomata Miodrag Lekić, koji je pokušavao poboljšati odnose sa susjedima, naročito s Hrvatskom i Albanijom, ali takođe i sa Zapadom, prije svega s Italijom. Nakon liberalizacije graničnog režima s Albanijom, savezna

vojska je 1993. uvela sopstvenu kontrolu i faktičku trgovačku blokadu. Milošević je povećao i broj saveznih vojnika na crnogorskoj teritoriji. Polovinom 1993. zaoštrili su se, a onda i prekinuli odnosi između SPS-a i SRS-a. SPS se, pokušavajući da se izvuče iz međunarodne izolacije i poboljša katastrofalnu ekonomsku situaciju, počela distancirati od rata u Bosni i Hercegovini i oficijelno se izjašnjavala za mirovni kurs, što je dovelo do hlađenja odnosa s bosanskosrpskim rukovodstvom. Zahvaljujući ekonomskim reformama i energičnim intervencijama centralne banke, početkom 1994. ukroćena je hiperinflacija. U toj atmosferi došlo je do normalizacije odnosa između SPS-a i DPS-a, što je doprinijelo ukupnoj stabilizaciji SRJ. Relativno korektan odnos između Crne Gore i Srbije, odnosno između njihovih vladajućih garnitura, izdržao je do kraja 1996. godine.

PROBLEMI PRAVOSLAVNE CRKVE I POLOŽAJ OSTALIH VJERSKIH USTANOVA NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE

Crna Gora je prema sociološkim istraživanjima tokom socijalističkog režima spadala među republike s najnižim stepenom religioznosti u Jugoslaviji. Osamdesetih godina broj vjernika među njenim stanovništvom bio je manji od 20%. Identifikacija s vjerom, kao i u drugim republikama, bila je vezana uz nacionalni identitet. U vezi s porastom nacionalizma i raspadom zajedničke države munjevito se podizala i mjera vjerske identifikacije. Već 1993. godine, kao pripadnici jedne od tri glavne konfesije (pravoslavlja, islama i katoličanstva) izjašnjava se 70% stanovnika. Početkom 21. vijeka taj procenat je još veći. Religija se nakon raspada socijalističke federacije trijumfalno vratila u javni život. Ušla je u njega zajedno s nacionalizmom s kojim je vjerski identitet u lokalnom kontekstu nerazdvojivo povezan. Najznačajnija vjerska institucija s najvećim brojem vjernika u zemlji bila je SPC. Na crnogorskoj teritoriji 1991. bilo je samo deset aktivnih manastira u kojima je živjelo ukupno 20 kaluđera i kaluđerica. Deset godina kasnije već je bilo 30 manastira sa 160 kaluđera i kaluđerica i njihov broj otad neprestano raste. Izrazito je porastao i broj sveštenika, crkvenih zgrada, izdavačkih kuća i medija. I Islamska zajednica zabilježila je evidentan rast svog značaja

i uticaja, a u manjoj mjeri i katolička crkva. Dio inteligencije je kritički gledao na ovaj markantni rast uticaja vjerskih organizacija na javni i politički život i upozoravao je na opasnost od klerikalizacije. Međutim, za razliku od Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine, crnogorski državni aparat uspio je religijama postaviti jasnije granice i sačuvati sekularni karakter države. Za razliku od većine ostalih postjugoslovenskih država u Crnoj Gori, između ostalog, u školama nije uvedena vjeronauka.

Amfilohije Radović, predstavnik nacionalističkog krila SPC, u decembru 1990. je ustoličen za crnogorskog mitopolita. Prilikom intronizacije izbili su protesti koje je isprovocirao njegov negativni odnos prema nacionalnoj samosvojnosti Crnogoraca. Novi mitropolit je tvrdio da crnogorski narod ne postoji i označio ga je za vještački stvoren instrument antisrpske komunističke politike. Nakon njegovog imenovanja neki od pravoslavnih sveštenika počeli su osporavati pravo na krštenje, svadbe, pogrebe i druge obrede građanima koji su se izjašnjavali kao pripadnici crnogorske nacionalnosti. Za vrijeme pravoslavnog Božića 1991. na Cetinju su održane dvije odvojene ceremonije. Na tradicionalnom mjestu ispred manastira obred su vodili mitropolit Amfilohije i drugi predstavnici SPC. Protivnici njegovog nacionalističkog kursa Božić su proslavili pred dvorcem kralja Nikole (odvojene proslave na istim mjestima se održavaju do danas). U sjedištu opozicione LSCG je 27. januara 1991. osnovan Odbor za obnovu autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve. Ideja za obnovu samostalnog položaja koju je pravoslavna crkva imala u crnogorskoj monarhiji nadovezivala se na inicijative koje su se pojavljivale još u socijalističkom periodu, naročito na prijelomu 60-ih i 70-ih godina. Pristalice autokefalnosti osporavali su kao nelegitimno ujedinjenje pravoslavnih crkava u Kraljevini SHS iz 1920.

Tenzije su eskalirale na Petrovdan 12. jula 1991. godine, na dan kad se na Cetinju sazivao Svecrnogorski zbor. Dvije sedmice prije toga Slovenija i Hrvatska su proglasile samostalnost, i u sjeverozapadnim oblastima Jugoslavije već su se vodile borbe. Ratoborni mitropolit Amfilohije odlučio je da se Petrovdan proslavi jednoznačno u srpskom nacionalističkom duhu. Cetinjski manastir, simbol crnogorske državnosti, ukrašen je srpskim zastavama i simbolima koji promovišu četnički pokret. Stanovnicima Cetinja, koji se u apsolutnoj većini izjašnjavaju

kao pripadnici crnogorske nacionalnosti, nije bio dozvoljen ulazak u manastir. Ulaz u manastirsku zgradu i njegovu okolinu čuvali su pripadnici Srpske dobrovoljačke garde, najradikalnije paravojne jedinice iz Srbije. Njihov komandant Željko Ražnatović Arkan, bio je profesionalni zločinac za kojim je Interpol izdao potjernicu i koji se brzo „proslavio" kao organizator etničkog čišćenja u Hrvatskoj i Bosni. Arkan, koji je akciju kod cetinjskog manastira lično vodio, bio je isto kao i mitropolit Amfilohije srpski nacionalista crnogorskog porijekla koji je većinu života proveo u Srbiji. Kad su članovi folklornog društva Njegoš s Cetinja uspjeli skinuti srpsku zastavu koja je visila s prozora, pripadnici Arkanove garde su počeli pucati u masu ljudi sakupljenih pred manastirom. Većina ljudi se razbježala, nekoliko Crnogoraca je uzvratilo paljbu. Bilo je dosta ranjenih, ali nije bilo ubijenih. Policijska istraga je potvrdila da su pucnjavu započeli pripadnici Srpske dobrovoljačke garde, međutim režimski mediji su za izazivanje nemira optužili „separatiste".

Za brojne Crnogorce „okupacija" manastira i pucanje u okupljeni narod predstavljali su prijelom u odnosu prema SPC, nakon čega su se definitivno okrenuli ideji sopstvene crkve. Odbor za obnovu Crnogorske autokefalne crkve za realizaciju projekta pridobio je nekoliko sveštenika crnogorskog porijekla koji pretežno nijesu bili iz SPC, već iz drugih pravoslavnih crkava. Na trgu pred dvorcem kralja Nikole na Cetinju 31. oktobra 1993. proglašena je obnova samostalne Crnogorske pravoslavne crkve (CPC). Okupljanje se nadovezivalo na tradiciju po kojoj se cetinjski mitropolit birao na Opštecrnogorskom zboru. Za prvog poglavara CPC izabran je Antonije Abramović, crnogorski arhimandrit Ruske pravoslavne crkve iz Toronta. SPC je prema očekivanju označila CPC za „nekanonsku sektu". Isti stav zauzela je i Carigradska patrijaršija. Uprkos nedostatku finansija, rezervisanom odnosu državnog aparata i otporu SPC, CPC je tokom 90-ih uspjela formirati crkvenu infrastrukturu u Staroj Crnoj Gori. Sva crkvena imovina i dalje je ostala u rukama SPC. Tih godina započinje proces selektivnoga i zakonski spornog prijepisa sakralne imovine na titulare iz SPC. CPC je morala izgraditi nova svetilišta, služiti liturgije u privatnim kućama ili pod otvorenim nebom. Nakon što je u novembru 1996. preminuo vladika Antonije, u januaru 1997. je na javnom skupu na Cetinju za novog mitopolita CPC proglašen Miraš Dedeić, sveštenik Vaseljenske patrijaršije iz Rima. U Sofiji

1998. godine pod crkvenim imenom Mihailo hirotonizovao ga je patrijarh Pimen, najviši predstavnik bugarskog alternativnog sinoda, koji je nastao kao posljedica crkvenog rascjepa u Bugarskoj pravoslavnoj crkvi.

S političkog aspekta do kraja 90-ih ključni saveznik CPC bio je prije svega LSCG. Nakon priklanjanja DPS-a na čelu s Milom Đukanovićem ideji crnogorskog suvereniteta krajem 90-ih došlo je i do promjene odnosa državnih struktura prema CPC. Od 2000. Đukanović počinje oficijelno čestitati značajne crkvene praznike mitropolitima obje crkve. CPC je iste godine registrovana kao crkvena organizacija, što je olakšalo njeno funkcionisanje u administrativnom i ekonomskom smislu. Uz dio funkcionera DPS-a, značajnim zaštitnikom CPC na crnogorskoj političkoj sceni postala je i SDP. Međutim, dio DPS-a, ispočetka reprezentovan Svetozarom Marovićem, kasnije prije svega Filipom Vujanovićem, i dalje je podržavao SPC. CPC je tokom prvih godina 21. vijeka uspjela proširiti svoju infrastrukturu na većinu crnogorske teritorije. Podigli su nekoliko svojih crkava, uglavnom od doprinosa vjernika. Djelimično je korišćena i tradicija prema kojoj su seoske crkve bile imovina plemena ili bratstava na čijoj teritoriji se nalaze. Za razliku od manastira i gradskih crkvi, svi seoski sakralni objekti nijesu u pravilu imovina SPC. U oblastima u kojima dominira stanovništvo s crnogorskim nacionalnim identitetom omogućeno je da CPC kod njih služi liturgije i obavlja druge obrede. Nakon 2000. u Staroj Crnoj Gori održana je svečanost „predavanja ključeva" pojedinih crkvi sveštenicima CPC. Ta praksa je izazvala sukobe sa SPC koja je pokušavala zaštititi svoj monopol. Neke seoske zajednice su željele obje crkve pa je dolazilo i do fizičkih napada i suprotstavljene grupe je morala razdvajati policija. Slične scene se povremeno ponavljaju i danas.

CPC ima najveću podršku u istorijskom jezgru zemlje oko Cetinja. Naravno, SPC i dalje kontroliše svu crkvenu imovinu i ima lojalnost većine pravoslavnih vjernika, uključujući i one koji se u etničkom smislu smatraju Crnogorcima. Ni nakon obnove crnogorske nezavisnosti 2006. godine po pitanju crkvenog raskola nije došlo do neke izrazitije promjene. Njihove snage i mogućnosti nijesu jednake. CPC može da računa samo na svoje vjernike iz Crne Gore i pripadnike nacionalno osviješćene dijaspore, naročito prekookeanske. SPC je neuporedivo veća i moćnija organizacija koja djeluje ne samo u Srbiji već i u dru-

gim zemljama gdje živi srpska manjina, ima dobre odnose s Ruskom i Grčkom pravoslavnom crkvom. Sveštenici SPC u Crnoj Gori uglavnom potiču iz „drugih srpskih zemalja", naročito iz Srbije i Republike Srpske, dominantno srpskog entiteta koji sačinjava dio Bosne i Hercegovine. Crkveni raskol u Crnoj Gori do kojeg je početkom 90-ih došlo iz nacionalističkih i političkih razloga, a nipošto ne iz liturgijskih ili duhovnih, otad je jedna od karakteristika te sredine.

Nakon raspada SFRJ ugasila se Islamska zajednica Jugoslavije (IZJ). Godine 1994. osnovana je samostalna Islamska zajednica Crne Gore (IZCG), alb. *Bashkësia islame në Mal të Zi*, sa sjedištem u Podgorici, kao organizacija svih muslimana u Republici bez obzira na nacionalnu pripadnost. Riječ je o dvojezičnoj instituciji, s nacionalnog aspekta pretežno bošnjačko (muslimansko) – albanskoj. Albanski katolici spadaju pod jurisdikciju Barske nadbiskupije. Broj katoličkih vjernika u okviru Barske nadbiskupije se od 90-ih kreće oko 20.000. Većinu čine Albanci, manji dio Južni Sloveni. Na mjestu barskog nadbiskupa od kraja 19. vijeka bili su Južni Sloveni. Crkvena hijerarhija je posredstvom liturgije i drugih sredstava indirektno uticala na sloveniziranje nacionalno neopredjeljenog, bilingvalnog i albanskog stanovništva. Zef Gaši (Gashi), porijeklom s Kosova, postao je 1998. prvi nadbiskup albanske nacionalnosti. Kotorska biskupija, pod čiju jurisdikciju spada većina hrvatskih katolika naseljenih u Crnoj Gori, u sastavu je Splitsko-makarske nadbiskupije sa sjedištem u Hrvatskoj.

NACIONALNE MANJINE NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE

Prije raspada SFRJ u skladu s jugoslovenskom praksom razlikovali su se konstitutivni jugoslovenski narodi (Crnogorci, Srbi, Hrvati, Muslimani, Slovenci i Makedonci) i narodnosti, odnosno do 1963. nacionalne manjine, kako su nazivane zajednice čija je matična zemlja ležala izvan Jugoslavije (Albanci, Mađari, Italijani i dr.). Kategorija „etnička grupa" korišćena je za manjine bez sopstvene države (Romi, Vlasi i sl.). U Ustavu SRJ iz 1992. se ponovo pojavio izraz „nacionalna manjina". U crnogorskom ustavu iz iste godine govorilo se o „nacionalnim i etničkim grupama". Raspad SFRJ je iskomplikovao poziciju Hrvata i Muslimana

koji su dotad kao pripadnici jugoslovenskih naroda imali privilegovani položaj. Posebnim dokumentom o položaju manjina koji su u septembru 1997. ratifikovale sve parlamentarne stranke uveden je pojam „manjinski narod" kao novi izraz za Bošnjake / Muslimane, Albance i Hrvate. U tom dokumentu je istaknuto da na crnogorskoj teritoriji ta tri naroda spadaju u autohtono stanovništvo isto kao Crnogorci i Srbi, čime je naglašena njihova razlika od manjina koje su dospjele migracijom (Romi, Makedonci i sl.).

Na popisu 1991. godine 14,57% stanovnika se izjasnilo kao Muslimani. Većina ih je živjela na sjeveru Republike, najviše u Bijelom Polju (23.000, preko 41% stanovnika). Nakon raspada Jugoslavije, zahvaljujući saobraćajnoj infrastrukturi, Bijelo Polje predstavlja najrazvijeniji privredni centar sjevernog dijela zemlje. Muslimani većinu čine i u opštini Rožaje (20.000, 86,9%) i opštini Plav (11.200, 58,1%), a značajan je njihov procenat i u opštini Berane (11.800, 30,3%) i u opštini Pljevlja (7000, 17,6%). Muslimansko stanovništvo živi i na jugu, prije svega u Podgorici (7600, 5,1%) i Baru (5100, 13,8%). Iako je Crna Gora bila pošteđena ratnog konflikta na svojoj teritoriji, u prvoj polovini 90-ih godina dolazilo je do incidenata, a izvršeno je i nekoliko teških zločina protiv muslimanske manjine. Uzrok tome krije se u savezu crnogorskog režima s Miloševićevim, a u prvoj fazi rata u Bosni i Hercegovini i s nacionalističkim rukovodstvom bosanskohercegovačkih Srba, na čijem čelu je bio Radovan Karadžić (iz Drobnjaka, odrastao u Nikšiću, u Sarajevo otišao kao gimnazijalac).

U proljeće 1992. crnogorska policija je na zahtjev bosanskosrpskog rukovodstva na osnovu optužbe da su to „dezerteri i izdajice" uhapsila nekoliko desetina izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Krajem maja na granici ih je predala jedinici bosanskih Srba. U grupi je bilo 114 Muslimana, 38 Srba i 5 Hrvata. Dokazano je da je 83 muslimanskih izbjeglica ubijeno, tijela preostalih do danas nijesu pronađena. Izbjeglice srpske nacionalnosti priključene su agresorskoj vojsci bosanskih Srba. U aprilu 1994. predsjednik Bulatović priznao je da je crnogorska policija napravila ozbiljnu grešku. Višegodišnja istraga nije donijela nikakvih rezultata. Nijesu kažnjeni ni izvršioci zločina iz redova bosanskosrpskih vojnika. Crnogorska vlada je nakon osamostaljivanja isplatila porodicama žrtava finansijsku odštetu. U avgustu 1992. nekoliko stotina pripadnika

srpskih paravojnih formacija četničke orijentacije pod komandom Milike Dačevića postavilo je iznad Pljevalja topove, neutralisalo pripadnike policije i počelo provocirati muslimansko stanovništvo koje se bojalo fizičkog istrebljenja. Napeta situacija je trajala nekoliko dana. Dačevićeve jedinice su pristale da se povuku tek nakon ličnih intervencija crnogorskog predsjednika Bulatovića i jugoslovenskog predsjednika Dobrice Ćosića. U februaru 1993. srpske paravojne jedinice u saradnji s lokalnim pripadnicima crnogorske policije, koji su dijelili njihov velikosrpski svjetonazor, počele su vršiti „etničko čišćenje" Muslimana u ruralnoj oblasti Bukovice, sjeverno od Pljevalja, nedaleko od bosanske granice. Nekoliko, uglavnom starijih osoba, bilo je ubijeno na mjestu, drugi su odvučeni u Bosnu, preko 800 Muslimana iz više od 30 sela bilo je izgnano, a njihove kuće spaljene. „Etničko čišćenje" zabačene Bukovice predstavljalo je najveći napad na manjine u Crnoj Gori tokom 90-ih godina. Većina protjeranih se nikad nije vratila i ta oblast je do danas praktično nenaseljena. Pripadnici srpskih paravojnih jedinica 27. februara 1993. napali su brzi voz na liniji Beograd – Bar. Zadržali su 18 Muslimana iz Srbije i Crne Gore, jednog Hrvata i jednog stranca nepoznate narodnosti (crnca) koje su nakon toga pobili. Do napada je došlo u Štrpcima, na mjestu gdje nekoliko kilometara pruge koja vodi planinskim terenom prolazi preko bosanske teritorije, što većina putnika nije ni slutila. Incident je na sebe skrenuo veliku medijsku pažnju. Opštinski sud u Bijelom Polju 2002. godine osudio je jednog od izvršioca ovog zločina na petnaest godina robije.

Na početku 90-ih godina politički život Muslimana, naročito u Sandžaku, odvijao se pod uticajem impulsa koji su dolazili iz srpskog dijela Sandžaka i Bosne. Slično kao i u Sarajevu, i u Novom Pazaru je osnovana Stranka demokratske akcije (SDA), nakon čega je u Rožajama formirana i SDA u Crnoj Gori, na čelu s Harunom Hadžićem, koja je pokušavala homogenizovati i reprezentovati etničke Muslimane. U februaru 1994. uhapšeni su vodeći funkcioneri SDA, 21 osoba na čelu s Harunom Hadžićem, nakon što su optuženi za separatizam. Politički proces koji se vodio u Bijelom Polju bio je povezan s procesom koji se prije toga vodio protiv aktivista SDA uhapšenih u maju 1993. na osnovu sličnih optužbi u Novom Pazaru, u srpskom dijelu Sandžaka. Članovi „bjelopoljske grupe" bili su izloženi fizičkom mučenju i psihičkom pritisku. Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini predsjednik Bulatović amnestirao je sve zatvorene predstav-

nike SDA s pravom na finansijsku odštetu. Prema svemu sudeći od početka je bila riječ o montiranom političkom procesu.

Među pripadnicima muslimanske inteligencije polovinom 90-ih vođene su debate o adekvatnosti etnonima Musliman, koji se s velikim početnim M, od prijeloma 60-ih i 70-ihmkoristio kao naziv za nacionalnu pripadnost jugoslovenskih muslimana, dok je s malim označavao konfesionalnu pripadnost. Predstavnici muslimanske inteligencije koji su se 1993. sastali u Sarajevu kao primjereniji izabrali su termin Bošnjak. Taj termin je korišćen u prošlosti, mada je često označavao sve stanovnike Bosne i Hercegovine bez izuzetka (njegov današnji ekvivalent je neetnički termin Bosanac). U modernom sekularnom društvu pojam Musliman koji je upućivao na vjersko-kulturnu osnovu nacionalnog identiteta isuviše je obavezujući. Naziv Bošnjak opet ističe njihovu pripadnost Bosni kao matičnoj zemlji, što je u kontekstu rata koji se tad vodio bilo vrlo aktuelno. Termin Bošnjak je, nakon što je oficijelno prihvaćen, bez problema ušao u masovnu upotrebu i zamijenio dotadašnji termin Musliman. U srpskom dijelu Sandžaka preuzimano je ono što je dogovoreno u Bosni i Hercegovini. Termin Bošnjak su nakon toga prihvatili i srpski uredi. Međutim, u Crnoj Gori nacionalna homogenizacija muslimana odvijala se drugačije. Dio inteligencije je termin prihvatio, ali dio ga je odbio s obrazloženjem da je to namjenski termin koji treba sarajevskim nacionalistima omogućiti političku i kulturnu kontrolu nad muslimanskom populacijom u Crnoj Gori. Upotreba termina Bošnjak – prema njenim protivnicima – ugrožava poziciju crnogorskih Muslimana kao autohtonog naroda koji je s Crnom Gorom povezan na jednak način kao i Crnogorci. Ako bi se počeli nazivati Bošnjacima, identifikovali bi se primarno kao pripadnici bošnjačke dijaspore, čija je matična zemlja Bosna. Jezgro crnogorske teritorije, i naročito jug zemlje, nikad u istoriji nijesu ni pripadali Bosni i Hercegovini, dok su u Sandžaku veze s Bosnom bile znatno jače. Različiti pristupi pristalica te dvije koncepcije nijesu nikad bili premošćeni. Nakon zaoštravanja nesporazuma oko etnonima, koji su bili popraćeni različitim tumačenjima nekih aspekata istorijskog i kulturnog identiteta, problem se morao ozvaničiti. Od 90-ih godina na različitim stranama stoje Matica Bošnjaka Crne Gore, na čelu s Hamdijom Šarkinovićem, i Matica muslimanska Crne Gore, na čelu s Avdulom Kurpejovićem. Da bi se situacija pojednostavila nekad se oba izraza koriste zajedno – Bošnjaci-Musli-

mani. Od kraja 90-ih godina u crnogorskom zakonodavstvu i popisima stanovništva, s obzirom na nemogućnost pronalaženja kompromisa, Bošnjaci i Muslimani figuriraju kao pripadnici dvije samostalne nacije.

Milo Đukanović od 1997. i 1998. godine, nakon razlaza s Miloševićem, sistematski radi na dobijanju glasova manjina. Retorika koja ističe nacionalnu toleranciju, prozapadnu orijentaciju, ekonomske reforme i veću nezavisnost od Beograda, kod bošnjačko- muslimanskih glasača naišla je na pozitivan odjek. Većina ih je, u ključnim predsjedničkim i parlamentarnim izborima krajem 90-ih, davala glas Đukanoviću i građanskoj koaliciji koju je predvodio DPS. Bošnjaci-Muslimani su i u prvoj polovini sljedeće decenije na izborima podržali tu novu politiku. Stranke bošnjačke orijentacije nijesu uspijevale prekoračiti granicu od tri procenta neophodnu za ulazak u parlament. SDA se, pod pragmatičnim rukovodstvom Rifata Veskovića, pridružila koalicionoj vladi Filipa Vujanovića. Nekoliko stranki nacionalnih manjina, koje su pokušale reprezentovati Bošnjake-Muslimane, iznutra su potresali lični sukobi. Njihovi predstavnici su svoje neprestane debakle opravdavali „nedostatkom nacionalnog koncenzusa i političkom nezrelošću Bošnjaka". Posmatrano iz drugoga ugla, nasuprot tome, njihovo preferiranje multietničkih stranaka označavano je za potvrdu njihove zrelosti i društvene integracije.

Na posljednjem jugoslovenskom popisu iz 1991. pripadnost albanskoj nacionalnosti izrazilo je 40.400 osoba (6,6% crnogorske populacije). Najviše ih je živjelo u opštini Ulcinj (17.500, 72,2%), u susjednoj opštini Bar bilo ih je 4600 (12,4%). Većina Albanaca iz primorskih opština su islamske vjeroispovijesti, dok su dio katolici. U opštini Titograd 12.800 stanovnika (7,7%) je izrazilo pripadnost albanskoj nacionalnosti. Većina ih nije živjela u samom gradu, već u Tuzima, jugoistočno od glavnog grada. Većina Albanaca iz te oblasti su katolici, samo dio su muslimani. Na sjeveru zemlje Albanci žive u opštini Plav (4000, 20,9%), koja graniči s Albanijom i Kosovom, gdje većinu stanovništva inače čine Muslimani. Nepuna hiljada Albanaca bila je nastanjena u rožajskoj opštini, na granici s Kosovom. Oko dvije trećine od ukupnog broja crnogorskih Albanaca su islamske vjeroispovijesti, a trećina su katolici.

U septembru 1990. osnovana je prva albanska politička stranka – Demokratski savez Albanaca u Crnoj Gori (*Lidhja demokratike në Mal*

të Zi – LDMZ), čiji dugogodišnji predsjednik je bio Mehmet Bardhi. Na prvim parlamentarnim izborima u decembru 1990. učestvovali su u koaliciji sa SDA i Strankom nacionalne ravnopravnosti. Zajedno su dobili preko 10% glasova i 12 poslaničkih mjesta. Njihovo glavno uporište postao je Ulcinj, gdje njihova stranka od 1991. vodi glavnu riječ u opštinskom predstavništvu. Godine 1996. osnovana je konkurentska stranka Demokratska unija Albanaca (*Unioni demokratik i Shqiptarëve – UDSH*) pod vođstvom Ferhata Dinoše (Dinosha). Po pitanjima kolektivnih zahtjeva albanske manjine prema državi svi albanski politički subjekti dugotrajno imaju iste zahtjeve. Predstavnici stranaka albanske nacionalne manjine od druge polovine 90-ih godina u državnoj politici su bliski vladajućoj koaliciji pod vođstvom DPS-a, njihovi predstavnici su participirali u vladama i dobijali funkcije u državnoj službi. Albanci su, za razliku od drugih nacionalnih manjina, u drugoj polovini 90-ih, s obzirom na svoju relativnu malobrojnost, da bi bila zagarantirana njihova primjerena brojnost u parlamentu, dobili privilegiju. Pred parlamentarne izbore 1998. formirana je posebna izborna jedinica koja je obuhvatala kompaktne oblasti u kojima Albanci čine većinu (Ulcinj s dijelom podgoričke i barske opštine). U toj oblasti trebalo je izabrati pet od ukupno 78 poslanika parlamenta. DSA i DUA su na tim izborima 1998. dobile po jedno poslaničko mjesto, preostala tri je dobila građanska koalicija na čelu s DPS-om. Takav rezultat se ponavljao i na kasnijim izborima. Zakonom su dakle date privilegije Albancima, ali s obzirom na njihovo izborno ponašanje natpolovična većina glasova pripadala je državnim strankama građanske orijentacije. Nakon raspada Jugoslavije u oblastima naseljenim albanskim stanovništvom nije dolazilo do izrazitije napetosti ili do težih incidenata. Pozicija albanske manjine, stepen njihove saradnje i integracija u Crnoj Gori nakon raspada SFRJ su na neuporedivo višem nivou nego što su bili u Makedoniji, južnoj Srbiji ili na Kosovu prije 1999. godine. Crnogorski Albanci nijesu ni pokušali organizovati referendum o teritorijalnoj autonomiji ili nezavisnosti, nijesu bojkotovali republičke izbore, nije bilo oružanih ustanaka ni terorističkih napada.

Na popisu iz 1991. godine svoju pripadnost hrvatskoj nacionalnosti potvrdilo je nešto malo više od 6200 osoba, što čini jedan procenat od ukupnog broja stanovnika. Većina ih je živjela u tri opštine Boke Kotor-

ske: Tivtu, Kotoru i Herceg Novom, plus još nekoliko stotina u glavnom gradu. Uprkos njihovom malom broju i visokom stepenu integracije, mediji su Hrvate optuživali da žele Crnogorsko primorje pripojiti „Velikoj Hrvatskoj". Zbog atmosfere nesigurnosti i straha neki od njih preselili su se u Hrvatsku ili u druge zemlje. Istovremeno, Boka Kotorska postala je omiljeno pribježište izbjeglica i ekonomskih migranata srpske nacionalnosti iz Hercegovine, Bosne i Hrvatske. Predstavnici opozicionih stranaka LSCG i SDP uspjeli su 1995. spriječiti pokušaj državnih organa da oduzmu kuće čiji su vlasnici Hrvati koji dugotrajno borave u inostranstvu i da se iste predaju srpskim izbjeglicama iz hrvatske Krajine. Stav prema Hrvatima i odnos s Hrvatskom poboljšavaju se od druge polovine 90-ih godina. Glavni granični prijelaz između Crne Gore i Hrvatske koji je bio zatvoren od 1991. ponovo je otvoren 1999. godine. U Kotoru je iste godine otvoren i hrvatski konzulat.

Slično kao i u drugim postkomunističkim zemljama teško je procijenti precizan broj stanovnika romske nacionalnosti. Nekoliko stotina Roma koji su prije 1878. živjeli u Staroj Crnoj Gori bili su pravoslavni. Tokom 20. vijeka stopili su se sa slovenskom pravoslavnom većinom. Romi koji žive danas na crnogorskoj teritoriji pretežno su porijeklom iz oblasti koje su ranije bile pod osmanskom vlašću i uglavnom su islamske vjeroispovijesti. U živopisnom podgrađu Starog Bara danas žive potomci nastanjenih romskih zanatlija islamske vjeroispovijesti (oružari, kovači, grnčari). Većina Roma doselila se tokom 20. vijeka, prije svega iz Srbije i Kosova. Na popisu iz 1991. godine kao Romi izjasnilo se samo 3300 osoba, uglavnom iz Podgorice i Nikšića. Najteži antiromski incident dogodio se u Danilovgradu u aprilu 1995. Nakon silovanja maloljetnice koje su navodno izvršila dvojica romskih adolescenata, u okviru kolektivne osvete svi lokalni Romi su protjerani iz grada i njihovi domovi su spaljeni. Pogrom je prošao bez ljudskih žrtava. Nakon 1999. došlo je do novog talasa romskih izbjeglica s Kosova. Hiljade ih je preko Crne Gore pokušavalo da ide dalje na Zapad, mnogi od njih su, bez velike medijske pažnje, izgubili život pokušavajući prebroditi Jadransko more. Dio njih u Crnoj Gori je ostao trajno. Privremeni izbjeglički logor Vrela Ribnička kod Podgorice pretvorio se u stalni siromašni kvart. Početkom 21. vijeka procjenjivalo se da je u Crnoj Gori stvarni broj Roma bio 20.000.

RASCJEP U DPS-U I NOVI POLITIČKI KURS MILA ĐUKANOVIĆA

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, kojim je krajem 1995. završen rat u Bosni i Hercegovini, dolazi do ukidanja međunarodnih sankcija prema SRJ i do normalizacije odnosa s inostranstvom. Prema Miloševiću, kao jednom od garanta sporazuma, međunarodna zajednica ponašala se kao prema „mirotvorcu" i smatran je za značajnog aktera u stabilizovanju situacije na postjugoslovenskom prostoru. Vlada premijera Đukanovića pokušavala je završetak međunarodne izolacije iskoristiti za oživljavanje ekonomskih odnosa s inostranstvom. Njen prioritet bio je pokušaj da se privuku strani investitori za turističku infrastrukturu. U poređenju sa Srbijom njegova vlada je polagala više nada u proces privatizacije. Na pragu druge polovine 90-ih godina DPS je predstavljala tipičnu „stranku vlasti" u čijem programu je ideologija imala sporednu ulogu. Uprkos riječi „socijalistička" bila je to tehnokratska stranka centralističke orijentacije koja se zalagala za program „ekonomske transformacije" kakav je sprovođen u većini postkomunističkih zemalja. Crnogorska vlada je u znatnoj mjeri istupala samostalno, što nije bilo protivno ni saveznom ni republičkom ustavu koji su konstitutivnim republikama SRJ garantovali značajne ingerencije. Međutim, Milošević je nakon Dejtona radio na učvršćivanju svoje vlasti i kontrole u federaciji. Praktično sva pitanja u vezi s Crnom Gorom još od 1993. godine rješavao je posredstvom neformalnih kontakata s Momirom Bulatovićem. S ostalim crnogorskim političarima nije puno komunicirao, a u Crnu Goru nije ni dolazio. Njegove metode „aparatčika" i pokušaj ograničavanja nezavisnih ekonomskih i spoljnopolitičkih inicijativa izazivale su kod dijela crnogorskog rukovodstva nezadovoljstvo. Oličenjem tih antipatija prema Miloševiću na prijelomu 1996. i 1997. postao je premijer Đukanović.

Parlamentarni izbori u Crnoj Gori održani su 3. novembra 1996. Pokušavajući slomiti monopol DPS-a udružile su se dvije opozicione stranke koje su po pitanju nacionalnog identiteta i državnopravne budućnosti imale suprotna stajališta: LSCG Slavka Perovića, pobornici crnogorskog nacionalnog identiteta i crnogorske samostalnosti, i NS Novaka Kilibarde, koji je propagirao tradiciju crnogorskog srpstva. Tako je nastala ko-

alicija Narodna sloga. Rukovodstva stranaka složila su se da u interesu promjene režima i poboljšanja ekonomske situacije pitanja državnosti i nacionalnog identiteta stave u drugi plan. Međutim, u koaliciju nijesu stupile druge opozicione stranke, tako da nije bio formiran dovoljno široki antirežimski blok. DPS je zahvaljujući svojoj parlamentarnoj većini promijenila izborna pravila u svoju korist, kontrolisala je većinu medija i u predizbornu kampanju investirala značajna sredstva. Profitirala je i od opuštenije atmosfere nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, kao i od ukidanja međunarodnih sankcija. Na izborima na kojima je učestvovalo preko 67% glasača, DPS je s 51,2% glasova nedvosmisleno pobijedio. Koalicija Narodna sloga je sa 25,6% glasova završila kao druga. Socijaldemokratska partija, koja je na izbore išla samostalno, nije dobila nijedan poslanički mandat. Vođe LSCG i NS optuživale su DPS za falsifikovanje glasova, a njihove pristalice su ispoljavale veliku ogorčenost. Međutim, optužbe nijesu dokazane i atmosfera nakon izbora se brzo smirila. Pokušaji srpskih stranaka da prodru na crnogorski prostor završili su fijaskom. Novu vladu DPS-a opet je sastavio Milo Đukanović.

Nakon srpskih lokalnih izbora u novembru 1996. godine, čije rezultate Miloševićev režim nije priznao, pod vođstvom opozicione koalicije Zajedno izbile su masovne demonstracije. Neki funkcioneri DPS-a, prije svih premijer Đukanović i predsjednik parlamenta Marović, nijesu krili svoj stav da bi Milošević trebao priznati izborne rezultate. Predsjednik Bulatović bio je suzdržaniji i nije htio da po drugi put srpskog vođu okrene protiv sebe. Janko Jeknić, crnogorski ministar spoljnih poslova, poginuo je u saobraćajnoj nesreći 9. januara 1997. Na njegovu sahranu, na kojoj je bilo cijelo crnogorsko rukovodstvo i veliki broj stranih diplomata, nije došao nijedan oficijelni predstavnik Srbije niti iko od srpskih predstavnika iz saveznih institucija. Milošević je tim gestom stavio do znanja da su međusobni odnosi na mrtvoj tački. Nekoliko sedmica kasnije, Đukanović se od Miloševića otvoreno distancirao. U razgovoru za srpski liberalni nedjeljnik *Vreme* od 22. februara 1997. označio ga je za „prevaziđenog političara" kojem nedostaje vizija i koji je okružen nesposobnim ljudima i još je naglasio da njegov režim ima autokratski karakter. Po njegovom mišljenju, došlo je vrijeme da Milošević napusti politički život Jugoslavije.

Srpski mediji lojalni Miloševiću počeli su Đukanovića prikazivati kao izdajnika nacionalnih interesa, oportunistu i mafijaša. Srpski vođa se nadao da će premijera manje republike skinuti s položaja. Njegovu želju trebao je realizovati Momir Bulatović koji je 24. marta 1997. sazvao vanrednu sjednicu Glavnog odbora DPS-a na kojem je premijera optužio za separatizam i pokušaj razbijanja SRJ. U debati o daljem kursu stranke pobijedio je Bulatovićev stav da bi DPS trebala podržavati Miloševića. Na glasanju o opravdanosti Đukanovićeve politike 65 članova Glavnog odbora izjasnilo se protiv, 7 za, a 20 je bilo uzdržano. Reagujući na iskazano nepovjerenje, Đukanović je podnio ostavku na mjesto potpredsjednika stranke. Činilo se kao da Bulatović sve u stranci ima pod kontrolom. Zato je počeo vršiti pritisak na Đukanovića da s funkcije ministra finansija smijeni Slavka Drljevića, ministra kulture Gorana Rakočevića, šefa tajne službe Vukašina Maraša i šefa crnogorske trgovačke misije u Vašingtonu. Beograd je u međuvremenu posredstvom srpskog premijera Mirka Marjanovića zahtijevao da Đukanović nakon iskazanog nepovjerenja i ostavke na mjesto potpredsjednika stranke podnese ostavku na mjesto premijera. Da bi pritisak srpske strane bio djelimično zadovoljen, Đukanović je smijenio najmanje bitnog igrača – šefa crnogorske trgovačke misije u SAD. Ostale zahtjeve odbio je ispuniti. Đukanovićeve stavove podržao je i predsjednik parlamenta Svetozar Marović. Tako se u proljeće 1997. u okviru DPS-a između dvije frakcije rasplamsala borba iza kulisa oko prevlasti u stranci.

Pokušaji Miloševića da osigura lojalnost DPS-a bili su povezani s njegovim najnovijim političkim planovima. U jesen mu je isticao drugi mandat na funkciji srpskog predsjednika i nije se mogao više kandidovati. Zato je odlučio da postane predsjednik SRJ. Početkom juna Crnu Goru posjetila je delegacija SPS-a da bi s DPS-om dogovorila zajedničko djelovanje. Srpska stranka je predložila da izbori za predsjednika budu direktni, umjesto ustavom utvrđene norme o izboru predsjednika u Skupštini SRJ. S obzirom na nesrazmjer u broju stanovnika između dvije republike, takva promjena bi značila marginalizaciju crnogorskih glasača. Zato je DPS odbio predloženu ustavnu promjenu, a nije namjeravala podržati ni prijedlog proširenja predsjedničkih nadležnosti. Na zasijedanju rukovodstva stranke 23. juna odlučeno je da DPS podrži Miloševićevu kandidaturu na posrednim parlamentarnim izborima. Riječ je bila o

kompromisu koji bi izašao u susret Miloševićevoj namjeri da postane predsjednik, a da to u budućnosti ne ograniči obim crnogorskih nadležnosti u okviru federacije. Milošević je 15. jula 1997. u saveznom parlamentu na brzinski organizovanom glasanju izabran za predsjednika SRJ, zahvaljujući glasovima svoje SPS i JUL (koji je vodila njegova supruga), Nove demokratije, ultranacionalističke SRS i DPS. Srpske opozicione stranke su bojkotovale izbore.

Međutim, u okviru pregrupisavanja snaga unutar DPS-a, ravnoteža snaga se počela mijenjati u Đukanovićevu korist. Na jesen su se trebali održati republički predsjednički izbori. Bulatović se namjeravao ponovo kandidovati, ali za tu istu poziciju bio je zainteresovan i Đukanović. Rukovodstvo stranke je na sastanku od 11. jula trebalo odlučiti ko će biti oficijelni kandidat stranke. Đukanović je, uprkos protivljenju Bulatovića, na sastanak pozvao i novinare, zbog čega je Bulatović s grupom najvjernijih pristalica demonstrativno napustio sastanak. Većina preostalih delegata podržala je Đukanovića. Bulatović je smijenjen s mjesta predsjednika stranke, na kojem ga je zamijenila Milica Pejanović-Đurišić, lojalna njegovom rivalu. Predsjednički izbori su se pretvorili u odlučujuću borbu između dva konkurentska krila DPS-a. Pitanje pobjede imalo je više simbolički nego praktični značaj (prema ustavu veće nadležnosti ima premijer). Đukanović je uspio dobiti podršku većine lokalnih organizacija stranke. Predstavio se kao dinamičan i liberalni političar koji se zalaže za ekonomske reforme i saradnju sa Zapadom. U odnosu prema Srbiji nije se zalagao za samostalnost, ali se borio za zaštitu republičkog suvereniteta i prava na sopstveno odlučivanje. Isticao je i značaj očuvanja dobrih međuetničkih odnosa i nacionalne tolerancije. Zahvaljujući takvoj retorici uspio je pridobiti podršku glasača iz nacionalnih manjina i dijela opozicije. Na nepovjerenje je nailazio kod liberala koji su ga optuživali za „potkradanje njihovog izbornog programa“ i koji mu nijesu mogli oprostiti da ih je, zbog ideja koje i sam sada propagira u predsjedničkoj kampanji, u prvoj polovini 90-ih njegova vlada proganjala. Bulatović se ponovo predstavio u ulozi čovjeka iz naroda koji teži očuvanju dobrih odnosa sa Srbijom i preostalih socijalističkih tekovina. Svog oponenta je prikazivao kao separatistu, mafijaša i kapitalistu. Bulatovića je podržavao srpski režim, a Đukanovića je simpatisala srpska opozicija.

U prvom krugu predsjedničkih izbora, održanom 5. oktobra 1997. godine, s malom prednošću pobijedio je Bulatović. I u drugom krugu 19. oktobra, bila je minimalna razlika, ali rezultati su zbog prebrojavanja glasova objavljeni tek dva dana kasnije. Ovaj put pobijedio je Đukanović s 50,79% glasova. Odlučujući faktor koji je doprinio njegovoj pobjedi bila je podrška glasača iz redova nacionalnih manjina. Slično kao i na predsjedničkim izborima 1992. godine, poražen je kandidat kojeg je podržavala Srbija. Iako su prema međunarodnim posmatračima iz OEBS-a izbori prošli regularno, Bulatović je svog konkurenta optužio za izbornu prijevaru i uz pomoć Beograda pokušao je destabilizovati situaciju u republici. Pred zgradom parlamenta u Podgorici 22. oktobra izbili su nasilni protesti Bulatovićevih pristalica. Srbija je uvela ekonomsku blokadu crnogorskih proizvoda i uz pomoć vojske blokirala granicu s Albanijom. Đukanovića su, naravno, podržale republičke institucije i bezbjednosne snage koje su uspjele smiriti situaciju. Do novog pokušaja destabilizacije došlo je prilikom inauguracije predsjednika u januaru 1998. Pokušale su se ponoviti metode „antibirokratske revolucije". Na demonstracijama ispred republičkog parlamenta, koje su počele 12. januara 1998, okupilo se oko 8000 Bulatovićevih pristalica. Dio demonstranata ispred gradskih kasarni zahtijevao je da im se pridruži i vojska ili da im podijeli oružje. Komanda je ostala neutralna. Protesti su 14. januara postali nasilni. Grupa naoružanih demonstranata pokušala je prodrijeti u zgradu Vlade u kojoj se održavalo zasijedanje dijela poslanika i članova vlade. Policija je uspjela protestante pozatvarati i rastjerati. Događaj je prošao bez ljudskih žrtava. Narednih dana demonstracije se više nijesu ponavljale. Đukanović je 15. januara svečano inaugurisan za predsjednika uz prisustvo šezdesetak diplomatskih predstavnika akreditovanih u Beogradu, što je svjedočilo o značajnoj međunarodnoj podršci.

Nakon predsjedničke inauguracije bilo je očito da je raskol u DPS-u definitivan. Na sudu su oba krila pokušala da dobiju pravo da istupaju pod zvaničnim nazivom stranke. Nadležni sud je to pravo odobrio Đukanovićevom krilu. Bulatović i njegove pristalice su 21. marta 1998. osnovale Socijalističku narodnu partiju (SNP). SNP je, za razliku od DPS-a, isticala bliskost, odnosno istovjetnost, Crnogoraca i Srba. Veću podršku imala je kod pravoslavne populacije na sjeveru zemlje, među seoskim

stanovništvom i slojevima s nižim obrazovanjem. Krnja DPS se profilisala kao stranka liberalnijih, urbanijih i obrazovanijih slojeva, koja brani crnogorski suverenitet i koja je tolerantna prema manjinama. U SNP je stupilo 17 od 45 poslanika iz DPS-a i tako je DPS izgubila apsolutnu većinu. Situacija je zahtijevala nove izbore. Prije nego što su održani – bez konsultacija s crnogorskim predstavnicima – s pozicije premijera savezne vlade smijenjen je Radoje Kontić i 19. maja na njegovo mjesto je postavljen Momir Bulatović, a ministarske pozicije dobilo je još šest predstavnika SNP-a. Akt koji je obavljen u Miloševićevoj režiji bio je u suprotnosti s dotadašnjim pravilom da republiku na federalnom nivou može predstavljati samo onaj ko je dobio legitimitet glasača.

DPS je u predizbornoj kampanji nastupila u okviru koalicije *Da živimo bolje*. U njoj su bile i opoziciona SDP koja je zastupala ideju crnogorske samostalnosti i multietničke tolerancije, i NS koja je isticala srpski identitet Crnogoraca, ali se oštro distancirala od Miloševićevog režima. Zahvaljujući tako širokom dijapazonu, koalicija je bila atraktivnija širokom spektru crnogorskog društva i svih etničkih grupa. Međutim, liberali im se nijesu pridružili. Koalicija DPS, SDP i NS je na izborima 31. maja 1998. dobila 49,5% glasova i 42 od ukupno 78 poslaničkih mjesta. SNP je završila kao druga sa 36,1% glasova i 28 poslaničkih mjesta. Bila je to nedvosmislena pobjeda Đukanovićeve politike. Na trećem mjestu su završili liberali sa 6,3% glasova. U parlament su ušla i dvojica predstavnika albanske nacionalnosti. Koalicionu vladu DPS, SDP i NS sastavio je Filip Vujanović (DPS), bivši ministar pravde i bliski saradnik Đukanovića, koji je funkciju premijera obavljao još od Đukanovićeve predsjedničke inauguracije. U Crnoj Gori je u periodu od 1997. do 1998. – prema mišljenju politikologa Floriana Bibera (Bieber) – došlo do „demokratizacije bez promjene režima". Iako je manje-više sačuvan personalni i politički kontinuitet, predstavnici vlasti su zbog posljedica razvoja nove situacije, unutrašnjopolitičkih i spoljnih pritisaka, preuzeli dio političkog programa koji su u prvoj polovini 90-ih propagirale opozicione stranke, naročito LSCG i SDP. Razvoj situacije je SDP doveo do saradnje s transformisanim DPS-om, ali liberali su i dalje ostajali na kritičkom odstojanju. Uprkos predizbornoj retorici, isticanju liberalizacije i demokratizacije, rekonstruisani crnogorski režim zadržao je kontinuitet svog dotadašnjeg načina vladanja i nije se oslobodio autoritarnih ten-

dencija i težnje za kontrolom medija. Do ekonomskih reformi, o kojima je govorio Đukanović, tokom narednih godina praktično nije došlo, što se pred glasačima lako moglo opravdati podsjećanjem na objektivne uzroke – kosovsku krizu i dramatičnu završnu fazu Miloševićeve vladavine. Ipak, od 1998. do 2000. došlo je do istinskih i, dugotrajno gledajući, prijelomnih promjena u ekonomskoj oblasti i položaju Republike Crne Gore prema Srbiji i saveznim strukturama koje su bile pod kontrolom Miloševića. Odnosi između Podgorice i Beograda ušli su u kritičnu fazu.

RAT NA KOSOVU I AVIONSKI NAPADI NATO NA SRJ

Tokom ljeta 1998. jugoslovenski bezbjednosni organi preduzeli su veće akcije na Kosovu u cilju potiskivanja aktivnosti Oslobodilačke vojske Kosova. Albanski civili su, zbog borbi koje su vođene, kao i iz straha od njihove eskalacije, počeli napuštati svoje domove i bježati s Kosova u susjedne zemlje. U Crnu Goru, prije svega u rožajsku, plavsku i ulcinjsku opštinu izbjeglo je oko 50.000 ljudi. Većini od njih krov nad glavom pružilo je u svojim domovima lokalno, uglavnom albansko ili bošnjačko-muslimansko stanovništvo. Nakon međunarodnog posredovanja borbe su prekinute i u oktobru 1998. većina izbjeglica se vratila svojim kućama. Novi etnički konflikt koji je bio popraćen pogoršanjem odnosa SRJ sa zapadnim zemljama bio je u suprotnosti s crnogorskim interesima. S obzirom na činjenicu da je Kosovo činilo integralni dio SRJ, prijetila je opasnost da će se u slučaju eskalacije sukoba u okviru jugoslovenske vojske u borbu morati uključiti i crnogorski građani. Na sastanku Vrhovnog savjeta odbrane SRJ 4. oktobra 1998. Đukanović je u ime Crne Gore stavio veto na uključivanje savezne vojske u sukob na Kosovu, a odbio je i potencijalnu vojnu konfrontaciju sa snagama NATO koja se počela nazirati. Iako je prema ustavu veto jedne od dvije republike obavezujući, Milošević ga nije poštovao. Tokom narednih mjeseci pokazalo se da je, isto kao i početkom 90-ih, vojska pod isključivom kontrolom Beograda. Milošević je bio ubijeđen da NATO protiv SRJ neće intervenisati zbog nejedinstva koje je vladalo u stavovima njegovih pojedinih članica. Na međunarodnim pregovorima o rješenju kosovske krize crnogorska strana nije ni učestvovala. Kosovsko pitanje je smatrala primarno srpskim problemom.

NATO je, nakon kraha mirovnih pregovora, 24. marta 1999. počeo s avionskim napadima na SRJ. Proklamovani cilj kampanje bilo je primoravanje srpskih i jugoslovenskih oružanih snaga da napuste pokrajinu, koju bi preuzele međunarodne snage i omogućile povratak izbjeglica. Nakon početka bombardovanja i eskalacije sukoba između srpskih jedinica i kosovskoalbanske gerile, albansko stanovništvo je ponovo i u još većem broju nego u prethodnoj godini bježalo u susjedne zemlje, uključujući i Crnu Goru. NATO je napadao i na vojne ciljeve u Crnoj Gori, prije svega da bi neutralisao protivavionsku odbranu. Crnogorsko rukovodstvo nije imalo uticaja na akcije jugoslovenske vojske na Kosovu, čak ni na teritoriji vlastite republike. Bombardovanje je izazvalo nemir i doprinijelo destabilizaciji situacije. Đukanovićeva vlada je bila protiv avionskih napada NATO, isto kao i protiv represivnog postupanja srpske vlade protiv kosovskih Albanaca. Tražila je povratak za pregovarački sto. Podgorica prema oficijelnim stavovima nije bila u ratu sa Sjeveroatlanskom alijansom, niti je učestvovala u konfliktu na Kosovu. Prema pitanju avionskih napada protiv ciljeva na crnogorskoj teritoriji u komandi alijanse su bili različiti stavovi. Američki general Vesli Klark (Wesley Clark), koji je bio vrhovni komandant vojnih operacija, i Havijer Solana (Javier Solana), generalni sekretar NATO, zastupali su mišljenje da Crna Gora kao sastsavni dio SRJ treba biti bombardovana. „Jastrebovi" iz NATO nijesu obraćali pažnju na nevojničke aspekte i političke nijanse komplikovane situacije u regiji. Naprotiv, dio vodećih predstavnika pojedinih država upozoravao je na specifičnu poziciju Đukanovićeve vlade koja se kritički distancirala od Miloševića i vojnih akcija protiv kosovskih Albanaca. Protiv bombardovanja Crne Gore bio je prije svega francuski predsjednik Žak Širak (Jacques Chirac). I američki predsjednik Bil Klinton (Bill Clinton) bio je za ograničavanje ciljeva na crnogorskoj teritoriji na nužni minimum. Apsolutna većina napada na Crnu Goru zaista se usredsredila na čisto vojne objekte: kasarne, radare i sl. Crnogorska teritorija je bila bombardovana s manjim intenzitetom od Kosova i Srbije. Uprkos tome napadi su imali i civilnih žrtava. Najtragičniji incident dogodio se 30. aprila 1999. prilikom bombardovanja mosta u Murinu, nedaleko od granice s Kosovom, gdje je ubijeno šest stanovnika, od čega troje djece.

Crna Gora se nakon početka bombardovanja našla pod pritiskom saveznih institucija koje su bile pod kontrolom Srbije. Tada su u saveznim institucijama republiku formalno zastupali članovi SNP-a koje je Milošević postavio na tu funkciju protiv volje legitimne crnogorske vlade. Zbog toga su federalni premijer Momir Bulatović, ministar odbrane Pavle Bulatović i drugi članovi SNP-a bili lojalni Beogradu, a ne Podgorici. Nakon početka bombardovanja savezna vlada je proglasila mobilizaciju. Crnogorska vlada i parlament su tu odluku, oko koje se savezna vlada s njima nije ni konsultovala, proglasili nevažećom. Umjesto toga na teritoriji Crne Gore proglasila je „radnu obavezu", što je bila zakonska mjera koja je oneomogućavala mobilizaciju. Tako bi pokušaji vojne policije da sprovodi mobilizaciju mogli naići na otpor republičke policije. Uprkos prijetnjama da će „dezerterima" biti suđeno, većina crnogorskih građana nije se odazvala mobilizaciji. Za vrijeme rata je znatno porasla napetost između savezne armije i crnogorske policije, a i među običnim stanovništvom, rasla je napetost između pristalica Đukanovićeve i Miloševićeve politike. Očekivalo se da bi Milošević mogao pokušati destabilizovati situaciju u Crnoj Gori, izazvati međuetničke sukobe ili pokušati svrgnuti Đukanovićevu vladu. Na crnogorskoj teritoriji bilo je razmješteno preko 15.000 pripadnika jugoslovenske vojske. Dopunjavao ih je tzv. Sedmi bataljon vojne policije u okviru kojeg je bilo i oko hiljadu pripadnika paravojnih formacija. Pripadnici Sedmog bataljona koji nijesu bili pod čvrstom komandom regularnih vojnih struktura razmješteni su prije svega po etnički miješanoj oblasti Sandžaka, gdje su povremeno izazivali nacionalne provokacije. Đukanović je, naravno, još prije rata planski pojačavao republičku policiju tako da bi mogla obavljati i osnovne odbrambene funkcije. Crnogorska policija imala je preko 20.000 članova, raspolagala je i s oklopnim vozilima i drugom opremom i oružjem vojnog karaktera. Osnovano je i nekoliko paravojnih grupa koje su slijedile ideju nezavisnosti. Njihove komande održavale su kontakt s policijskim strukturama. U seoskim oblastima naseljenim bošnjačko-muslimanskim i albanskim stanovništvom, lokalni stanovnici su formirali oružane straže. Za razliku od prve polovine 90-ih godina, bošnjačko-muslimansko i albansko stanovništvo je ovaj put u Đukanovićevu administraciju imalo dosta povjerenja. Pripadnici manjinskih naroda podržavali su odluku republičke vlade da ne učestvuje u ratu na Kosovu i u konfliktu s NATO. Masovno prisustvo crnogorske polici-

je osiguravalo je bošnjačko-muslimansko stanovništvo od provokacija jugoslovenske vojske i srpskih paravojnih formacija. U oblastima koje su graničile s Kosovom republička policija je podijelila bošnjačko-muslimanskom stanovništvu oružje, da bi se u slučaju napada moglo samo braniti. Za razliku od Bosne i Hercegovine i nekih drugih oblasti bivše Jugoslavije, u Crnoj Gori je u skladu s tradicijom bilo sasvim uobičajeno imati oružje kod kuće. Nedavni ratovi na postjugoslovenskom prostoru te kolaps susjedne albanske države i pljačka njenih armijskih skladišta 1997. godine, olakšali su dostupnost oružja i povećali njegovu rasprostranjenost. Sve to je povećavalo rizik izbijanja bratoubilačkog rata. Činjenica da su Crnogorci bili znatno bolje naoružani i pripremljeni za rat nego Hrvati, bosanski Muslimani ili kosovski Albanci prije početka konflikta sa srpskim snagama, obuzdavala je Miloševićevo rukovodstvo od radikalnijih incidenata.

Nakon početka bombardovanja u Crnu Goru je izbjeglo oko 80.000 izbjeglica s Kosova, pretežno Albanaca. Slično kao i u prethodnoj godini o njima se dobrovoljno pobrinulo domaće stanovništvo. U opštinama Rožaje, Plav i Ulcinj gotovo da nije bilo porodice kod koje nijesu bile smještene izbjeglice. Zato u Crnoj Gori praktično nijesu postojali izbjeglički logori. Zajedno s izbjeglicama iz prethodnih jugoslovenskih ratova u proljeće 1999. broj registrovanih izbjeglica dosegao je cifru od 135.812 osoba, što je bilo više od 10% crnogorskog stanovništva. Na granici s Kosovom pripadnici jugoslovenske vojske nekoliko puta su pucali na kolone izbjeglica koje su ulazile na crnogorsku teritoriju. Pripadnici jugoslovenske vojske u okviru tobožnjeg proganjanja kosovskoalbanskih terorista izvršili su i nekoliko zločina nad crnogorskim građanima. U selu Kaluđerski Laz, nedaleko od Rožaja, u kojem žive Albanci, vojnici su ubili 20 osoba. Kako su avionski napadi produžavani, tako je unutrašnjopolitička atmosfera u Srbiji bila sve napetija. Milošević je koristio ratnu psihozu da bi učvrstio svoju vlast. Predstavnici opozicije optuživani su za narodnu izdaju, jedan od vodećih novinara i izdavača Slavko Ćuruvija ustrijeljen je pred svojom kućom. Zbog toga su se neke od opozicionih vođa privremeno sakrile u Crnoj Gori. Usred Cetinja i u Herceg Novom se pod zaštitom crnogorskih paravojnih jedinica sakrivao i predsjednik Demokratske stranke i budući srpski premijer Zoran Đinđić.

Bombardovanje je trajalo cijelo proljeće. Zahvaljujući sveopštem osjećaju ugroženosti i opštenarodne solidarnosti, Milošević je imao podršku dijela javnosti, ali rat protiv NATO Srbija nija mogla dobiti. Komanda alijanse počela je pripremati kopnene operacije u cilju zauzimanja Kosova i mogućeg svrgavanja Miloševića, kojem ni Rusija nije pružila izrazitiju pomoć na međunarodnoj sceni. Srpski vođa je 10. juna 1999. pristao na zahtjeve alijanse i bombardovanje je prekinuto. Jugoslovenska vojska, srpska policija i administracija su se počele povlačiti s Kosova. Prve jedinice NATO stupile su na Kosovo 12. juna. Pokrajina je trebala postati međunarodni protektorat pod zaštitom UN i stranih oružanih jedinica. Izbjeglice s Kosova počele su se vraćati kućama. Međutim, nakon toga u Crnoj Gori utočište počinju tražiti Srbi i Romi s Kosova, iako je njihov broj bio neuporedivo manji. Na sjeveru Crne Gore izbjegličke kolone koje su išle u suprotnom smjeru, ćutke su se mimoilazile s izbjeglicama iz drugog pravca. Ovoga puta nakon završetka konflikta Milošević nije bio smatran mirotvorcem, već glavnom smetnjom stabilizaciji u regionu. Haški tribunal ga je tokom avionskih napada na SRJ, zajedno s još nekoliko vojnih lica, optužio za ratne zločine. SRJ se ponovo našla u međunarodnoj izolaciji.

KRAJ MILOŠEVIĆEVOG REŽIMA

Zbog rata s NATO-om, nove međunarodne izolacije SRJ i novih ekonomskih problema rastao je broj pristalica samostalne Crne Gore. S obzirom na nepredvidivo ponašanje Miloševićevog režima koji je i dalje pod kontrolom imao vojsku, a koji je i u Crnoj Gori mogao računati na podršku svojih simpatizera, Đukanovićeva vlada nije namjeravala preduzeti riskantne korake koje bi Beograd mogao interpretirati kao pokušaj odvajanja. Iako je državnopravni status republike na papiru ostajao isti, u nizu oblasti dolazilo je do jačanja njene faktičke nezavisnosti. Policija je nadopunjavala ulogu vojske. Crna Gora je vodila i samostalnu spoljnu politiku. Još prije izbijanja rata na Kosovu počela je normalizovati odnose s Hrvatskom, što je simbolisalo otvaranje graničnog prijelaza Debeli Brijeg. Nakon osam godina Crnogorci su ponovo mogli putovati u nedaleki Dubrovnik. Predsjednik Đukanović se 2000. zvanično izvinio za učešće Crne Gore u napadu jugoslovenske vojske na

Hrvatsku 1991. godine. Srbija je na crnogorski režim vršila ekonomski pritisak, zabranjivala uvoz nekih proizvoda, na druge uvodila carinu. Na unutrašnjoj granici između Srbije i Crne Gore, na srpskoj strani su se pojavile carinarnice i policijske stanice gdje su kontrolisani dokumenti kao da je riječ o državnoj granici. Zajedničko tržište je na taj način faktički ugašeno. Iako je takva politika prouzrokovala mnoge probleme, na kraju je samo pojačala ekonomsku nezavisnost primorske republike i njene kontakte sa spoljnim trgovačkim partnerima. U strahu od finansijskih mahinacija beogradskog režima i nove hiperinflacije, Crna Gora je 2. novembra 1999. uvela njemačku marku kao paralelnu valutu uz jugoslovenski dinar. Dinar je iz većine trgovačkih transakcija ubrzo bio istisnut. Od 2000. godine njemačka marka postala je oficijelna valuta Crne Gore.

Nakon rata na Kosovu zapadne zemlje, na čelu sa SAD, počele su da podržavaju Đukanovićevu vladu. Đukanović je u okviru SRJ bio jedini protivnik Miloševića koji je u rukama imao stvarnu vlast, koji je raspolagao sa sopstvenim institucijama, teritorijom, organima bezbjednosti i medijima. Na Crnu Goru se počelo gledati kao na žarište demokratizacije u cijeloj SRJ. Zapad je podržavao neke korake koji su vodili jačanju crnogorskih pozicija, zato što je to oslabljivalo pozicije Miloševića, ali projekat samostalne države nije podržavan. Pored toga, dok je Milošević bio na vlasti, Đukanović o samostalnosti nije otvoreno ni govorio, iako se pretpostavljalo da za cilj ima samostalnost. Do tada se govorilo o suverenitetu Crne Gore u okviru demokratske i ravnopravne federacije. Nakon rata na Kosovu, SAD i EU počele su Podgorici pružati veću finansijsku pomoć. U periodu od 1999. do 2000. godine Crna Gora je po glavi stanovnika primala drugu najveću američku finansijsku pomoć (poslije Izraela). Nakon dolaska diplomate Branka Lukovca na funkciju ministra spoljnih poslova u januaru 2000. godine, crnogorska vlada je počela formirati mrežu trgovačkih misija koje su faktički igrale ulogu vlastitih konzulata. Kao prve otvorene su misije u Ljubljani, Sarajevu, Londonu, Rimu i Berlinu. Pored toga, Crna Gora je u Vašingtonu imala vlastitu trgovačku misiju još od polovine 90-ih.

Produžavanje nesigurnosti i straha da bi Miloševićev režim mogao pokušati izazvati konflikt u Crnoj Gori obilježili su dvijehiljaditu godinu. Između vojske i republičke policije izbijali su sporovi oko kontrole nekih strategijskih tačaka. Vojska je na ključnim tačkama

saobraćajne infrastrukture pokušavala formirati mrežu sopstvenih kontrolnih mjesta. Napetost su takođe povećavala i ubistva političara i drugih značajnih osoba u Srbiji, koja često nijesu bila razjašnjena. U beogradskom hotelu Interkontinental 15. januara 2000. ubijen je Željko Ražnatović Arkan, vođa jedne od najzloglasnijih srpskih paravojnih formacija za vrijeme ratova u Hrvatskoj i Bosni, kojeg je Haški tribunal optužio za ratne zločine, a ujedno je zbog svojih kriminalnih aktivnosti u zapadnoj Evropi bio tražen i od strane Interpola. 7. februara je u beogradskom restoranu ubijen savezni ministar odbrane i poznati političar SNP-a Pavle Bulatović. U Budvi je 15. juna neuspješno izvršen atentat na Vuka Draškovića, jednog od vodećih srpskih opozicionih političara i bivšeg federalnog ministra spoljnih poslova. Tragovi su vodili u Beograd.

Milošević je bez znanja i saglasnosti Podgorice 6. juna 2000. u saveznom parlamentu sproveo jednostranu promjenu Ustava SRJ. Namjeravao je učvrstiti svoju poziciju posredstvom direktnih predsjedničkih izbora koje je pokušavao da uvede još od 1997. godine. Prema novim ustavnim amandmanima izbori predsjednika i parlamenta bi trebali biti direktni, što je bilo protivno saveznom ustavu koji je garantovao ravnopravnost republika. Prema novim ustavnim amandmanima Crna Gora je postala jedna od 27 izbornih jedinica, čime je njen glas u okviru federacije sasvim marginalizovan. To je faktički značilo unitarizaciju države i povratak podređenom položaju koji je Crna Gora imala u kraljevskoj Jugoslaviji. Podgorica je jednostranu promjenu ustava označila za puč. Crnogorski parlament je 8. jula 2000. prihvatio rezoluciju koja ne priznaje nove ustavne izmjene. S aspekta crnogorskog parlamenta tim korakom savezne institucije su izgubile i posljednju mrvu legitimiteta. Pojavila su se razmišljanja da je s obzirom na paralizu zajedničke države, parlament stekao pravo da proglasi samostalnost. Zbog napete situacije i prisustva jugoslovenske vojske na crnogorskoj teritoriji, takav korak je bio isuviše riskantan.

Iako je Miloševićev predsjednički mandat trebao isteći tek polovinom 2001. godine, jugoslovenski predsjednik namjeravao je preduhitriti jačanje opozicije i učvrstiti svoj položaj na nekoliko godina unaprijed. Vratio

se ideji iz 1997. da organizuje direktne izbore na kojima bi bio izabran za predsjednika SRJ. Predsjednički izbori iz 2000. trebali su biti održani zajedno s izborima za savezni parlament na osnovu novih ustavnih amandmana, čiju legitimnost Crna Gora nije priznavala. Milošević je vjerovao da tradicionalno nejedinstvo srpska opozicija ne može u tako kratkom periodu prevazići i do izbora naći odgovarajućeg predsjedničkog kandidata, niti sastaviti dovoljno čvrstu koaliciju. Crnogorske republičke ustanove su izbore bojkotovale, ali je zato u njihovoj pripremi učestvovala prije svega vojska zajedno s probeogradskim političkim subjektima na čelu sa SNP-om. Savezni parlamentni i predsjednički izbori u Crnoj Gori su održani 24. septembra 2000. uz učešće svega 28,2% glasača. U takvim okolnostima SNP je dobila preko 83% glasova i 19 poslaničkih mjesta, a 7,6% glasova i jednog poslanika dobila je Srpska narodna stranka (SNS), koja je nastala odvajanjem ekstremnijeg krila NS, čiji članovi nijesu bili zadovoljni učešćem svoje stranke u koaliciji pod vođstvom Đukanovića. Većina crnogorskih glasača koji su izašli na izbore na predsjedničkim izborima glasala je za Slobodana Miloševića. Međutim, za ukupni rezultat odlučujuća je bila volja glasača u Srbiji. S desetprocentnom prednošću nad Miloševićem pobijedio je Vojislav Koštunica, predsjednik Demokratske stranke Srbije (DSS) i kandidat opozicionog bloka DOS (Demokratska opozicija Srbije). Miloševićev režim je rezultate izbora pokušao poništiti tvrdeći da Koštunica nije dobio preko 50% glasova i da bi zbog toga trebao uslijediti drugi krug. To je izazvalo velike proteste koji su kulminirali 5. oktobra 2000. godine, kad su u Beogradu uz učešće demonstranata iz cijele Srbije održane masovne demonstracije. Dio demonstranata uspio je prodrijeti i u zgradu savezne skupštine i zapaliti je. U strahu od daljih eskalacija Milošević je 5. oktobra uveče priznao rezultate izbora i odstupio s funkcije predsjednika SRJ. I Momir Bulatović, koji je svoju političku sudbinu vezao za Miloševića, podnio je 9. oktobra ostavku na funkciju predsjednika savezne vlade. Miloševićev režim doživio je potpuni slom. Bivši predsjednik je 1. aprila 2001. uhapšen u svojoj vili i 28. juna iste godine predan Haškom tribunalu. Slobodan Milošević je, prije nego što je donesena presuda u procesu koji se razvukao na četiri godine, 11. marta 2006. preminuo u zatvorskoj ćeliji.

TRANSFORMACIJA SRJ U DRŽAVNU ZAJEDNICU SRBIJE I CRNE GORE

Nakon pada Miloševića zapadne države su podržavale novo srpsko i jugoslovensko rukovodstvo – pobjedničku koaliciju DOS i novoizabranog predsjednika SRJ Vojislava Koštunicu. Međunarodne sankcije su ukinute i poboljšani su odnosi s inostranstvom. Od crnogorskog rukovodstva se očekivalo da u interesu demokratizacije SRJ i stabilnosti u regiji sarađuje s novom beogradskom garniturom. Međutim, politički predstavnici izabrani na septembarskim izborima s aspekta Podgorice nijesu imali legitimitet da zastupaju Crnu Goru, odnosno cijelu federaciju. Izbori su održani nakon jednostranih ustavnih promjena koje je crnogorski parlament proglasio za nevažeće i većina crnogorskih glasača na njima nije učestvovala. Džejms O'Brajan (James O'Brian), savjetnik američkog predsjednika Bila Klintona za Balkan, posjetio je 14. oktobra 2000. godine Podgoricu i informisao Đukanovića da SAD nakon pada Miloševića više neće podržavati dalje korake koji bi vodili ka samostalnosti. SAD su se zalagale za to da crnogorski predstavnici počnu sarađivati s Beogradom i da se dogovore oko očuvanja zajedničke države. Međutim, crnogorsko rukovodstvo je bilo protiv povratka natrag. Predsjednik Koštunica je 17. oktobra 2000. posjetio Podgoricu. Đukanović mu je rekao da nema namjeru oživljavati SRJ. Podgorica se zalagala za transformaciju klinički mrtve federacije u konfederaciju dvije nezavisne države. Koštuničina Demokratska stranka Srbije (DSS) je i dalje Crnu Goru smatrala za jednu od srpskih zemalja. Odnosi crnogorskog establišmenta s Koštunicom, prvo kao predsjednikom SRJ a poslije i kao premijerom Srbije, bili su hladni. Neuporedivo bolje odnose Đukanović je imao s novim srpskim premijerom i predsjednikom Demokratske stranke (DS) Zoranom Đinđićem. S crnogorskog aspekta, Đinđić je kao predstavnik Srbije, a ne federacije, imao neosporan legitimitet. Ni on, kao liberalno reformistički orijentisan političar, nije želio raspad zajedničke države, ali nije bio ni opterećen nacionalističkim i paternalističkim odnosom prema Crnogorcima.

S obzirom na prijetnju od vojne intervencije, crnogorski predstavnici krajem Miloševićeve vladavine nijesu otvoreno govorili o proglašavanju samostalnosti. Nakon pada njegovog režima više nije prijetila opasnost da Beograd protiv Crne Gore upotrijebi vojsku. Đukanović je u jesen

2000. prvi put otvoreno izjavio da je za samostalnost i tako prekinuo špekulacije u vezi s njegovim političkim planovima. U decembru 2000. predložio je program transformacije SRJ u uniju dvije nezavisne države. Federaciju je trebao zamijeniti labavi savez dvije države s punim međunarodnopravnim subjektivitetom. S aspekta Srbije, SAD i EU prijedlog nije bio prihvatljiv i nikad se o njemu ozbiljno nije raspravljalo. Crnogorski establišment je nakon pada Miloševića morao oprezno sprovoditi svoj program samostalnosti jer je bio u suprotnosti s vladajućom voljom u međunarodnoj zajednici koja je počela podržavati stabilnost SRJ u interesu učvršćivanja krhke demokratije. Crna Gora je izgubila ulogu zapadnog miljenika i saveznika protiv zajedničkog neprijatelja. Savjet ministara EU je 15. maja 2001. rezimirao oficijelni stav Brisela u vezi s državnopravnom budućnošću zemlje formulacijom „demokratska Crna Gora u demokratskoj Jugoslaviji".

Budući da je DOS-u bio potreban partner na saveznom nivou koji bi predstavljao Crnu Goru, uspostavio je političko partnerstvo sa SNP-om. Rukovodstvo glavne crnogorske opozicione stranke koje je u prethodnom periodu bilo najvjerniji saveznik Miloševića i koje ga je branilo do samog kraja, brzo je postalo pouzdani saveznik koalicije koja je oborila Miloševića. U najvišem rukovodstvu SNP-a izvršeno je nekoliko personalnih promjena. „Beogradsko krilo", koje je vodio dotadašnji predsjednik stranke i premijer SRJ Momir Bulatović, ustupilo je pozicije umjerenijem „podgoričkom krilu" na čelu s Predragom Bulatovićem (Momirovim prezimenjakom), koji je postao novi predsjednik stranke. Zoran Žižić, funkcioner SNP-a, 4. novembra 2000. postao je premijer jugoslovenske savezne vlade. Kad je 29. juna 2001. podnio ostavku u znak protesta zbog izručivanja Slobodana Miloševića Haškom tribunalu, na mjestu premijera ga je zamijenio Dragiša Pešić, njegov kolega iz stranke. Saradnja s SNP-om omogućila je predstavnicima DOS-a da održavaju predstavu da federacija i dalje funkcioniše, da bi se mogli u periodu koji dolazi usredsrediti na akutne probleme Srbije. S aspekta oficijelne Podgorice to je bilo produžavanje Miloševićeve politike. Vlade Zorana Žižića i Dragiše Pešića iz perioda 2000–2003. u očima crnogorske vlade i parlamenta nijesu imale istinski legitimitet, što je vodilo paralizi federalnog uređenja.

NS je početkom 2001. godine, zbog neslaganja s programom o samostalnosti za koji se otvoreno izjasnila DPS na čelu s premijerom, odlučila napustiti vladajuću koaliciju. Na političkoj sceni zajedno istupa sa SNP-om – zbližio ih je interes za očuvanje zajedničke države sa Srbijom. NS je u međuvremenu napustio njen predsjednik i osnivač Novak Kilibarda koji se odrekao svog nekadašnjeg srpskog nacionalizma i nakon iskustava iz prethodnih godina opredijelio za ideju samostalnosti. Raspad vladajuće koalicije doveo je do novih izbora. Glavna tema predizborne kampanje bilo je pitanje državnopravnog statusa. Za samostalnost se zalagala koalicija *Pobjeda je Crne Gore*, koju su činile DPS i SDP. Njihov najveći rival bila je koalicija *Zajedno za Jugoslaviju*, sastavljena od SNP-a, NS-a i SNS-a. Liberali su na izbore izašli samostalno. Na parlamentarnim izborima održanim 22. aprila 2001. koalicija pod vođstvom Đukanovića dobila je 42,4% glasova i 36 poslaničkih mjesta, projugoslovenski blok dobio je 40,9% i 33 poslanička mjesta, LSCG 7,9% i šest poslaničkih mjesta, dok je dva poslanička mjesta dobila stranka albanske manjine. Tijesna pobjeda svjedočila je o polarizaciji crnogorskog društva. U periodu u kojem je nekadašnji pritisak Beograda popustio i u kojem je ukidanje međunarodnih sankcija budilo nadu u poboljšanju ekonomske situacije, izbor samostalnosti nije bio tako jednostavan kao što je Đukanović očekivao. Doduše, kad se uračunaju glasovi LSCG i albanskih stranaka, pobjeda je bila manje tijesna. Međutim, liberali su tražili niz ključnih mjesta, uključujući i poziciju ministra unutrašnjih poslova, što nije odgovaralo njihovom izbornom rezultatu. Nakon nekoliko sedmica pregovori između DPS-a i LSCG-a su propali. Dio liberala koji je bio razočaran zbog propuštanja šanse da se stupi u vladajuću koaliciju, napušta stranku i osniva novu Građansku partiju (GP). Iako liberali u novu Vujanovićevu vladu nijesu ušli, u parlamentu su joj dali podršku. Nakon toga, koalicija DPS – SDP s podrškom LSCG vladala je kao manjinska vlada. Liberali su zauzvrat dobili poziciju predsjednika parlamenta koja je dodijeljena Vesni Perović, prvoj ženi na toj funkciji.

U jesen 2001. činilo se da se Crna Gora bliži referendumu. Situaciju je promijenila intervencija EU koja se bojala da bi raspad SRJ mogao ugroziti demokratizaciju Srbije i izazvati „domino-efekat". Iako se danas čini sasvim iluzornom, u to vrijeme je bila raširena predstava da bi, u slučaju da se Crnogorci pomire s očuvanjem federacije sa Srbijom, i kosovski

Albanci prestali ispoljavati želju za vlastitom državom. Pored toga, stvarni problem predstavljala je činjenica da je rezolucija UN br. 1244, koja je 1999. omogućila međunarodno prisustvo na Kosovu, bila eksplicitno vezana za postojanje SRJ, a ne Srbije. Raspad SRJ bi je doveo u pitanje. Argumentovalo se to i time da bi Crna Gora mogla postati korumpirana mikrodržava pod kontrolom mafije i upozoravalo se na ulogu Đukanovića i njegovih bliskih saradnika u ilegalnom reeksportu cigareta tokom 90-ih godina. Uza sve to, mnogi od briselskih predstavnika jednostavno više nijesu željeli nove problematične zemlje nasljednice Jugoslavije, s kojima će kasnije morati samostalno pregovarati o integraciji u EU. Glavnu ulogu u primoravanju Srbije i Crne Gore na postizanje dogovora o uređenju nove države odigrao je Havijer Solana koji je zastupao poziciju predstavnika EU za zajedničku spoljnu i bezbjednosnu politiku. Težnju za revitalizacijom federacije podržavale su i SAD. Novi oblik saveza između dvije republike trebao je predstavljati kompromis između Đukanovićevog prijedloga od 28. decembra 2000. godine, koji je polazio od predstave konfederacije dvije nezavisne države s punim međunarodnim suverenitetom, i platforme V. Koštunice i Z. Đinđića od 10. januara 2001. godine, koja je predlagala očuvanje dvočlane federacije s jednim međunarodnim subjektivitetom. Prijedlog koji je iz toga proistekao bio je bliži srpskim nego crnogorskim predstavama, iako su napravljeni i značajni ustupci Podgorici.

Tzv. Beogradski sporazum (*Belgrade Agreement*) o formiranju nove verzije zajedničke države Srbije i Crne Gore sklopljen je u Beogradu 14. marta 2002. U ime crnogorske strane potpisali su ga predsjednik M. Đukanović i premijer F. Vujanović, u ime Srbije premijer Z. Đinđić, predsjednik SRJ V. Koštunica i potpredsjednik savezne vlade Miroljub Labus, u ime EU Havijer Solana. Upadljivo je bilo neprisustvo saveznog premijera Dragiše Pešića i drugih predstavnika crnogorskog SNP-a, jer Podgorica nije priznavala njihov legitimitet. Prema Beogradskom sporazumu Državna zajednica Srbija i Crna Gora bi u dogovorenom uređenju trebala postojati najmanje tri godine, nakon čega bi dvije republike imale pravo na raspisivanje refereduma o samostalnosti. U republičkim parlamentima trebala je biti odobrena Ustavna povelja Državne zajednice Srbija i Crna Gora koja se tek trebala pripremiti. Novo uređenje je bitno povećalo suverenitet republika i u nizu aspekta je imalo više formu konfederacije. Poslanici zajedničkog parlamenta delegirani su od strane repu-

blika na osnovu rezultata republičkih parlamentarnih izbora. Jednodomni parlament imao je 126 poslanika: 91 iz Srbije i 35 iz Crne Gore. Federalnu vladu je zamijenio Savjet ministara, takođe delegiran iz republika i sastavljen od samo pet resora: spoljnih poslova, odbrane, međunarodnih ekonomskih odnosa, unutrašnjih ekonomskih odnosa i ljudskih prava i prava manjina. Predsjednika je predlagao Savjet ministara. Ustanova bi djelovala na bazi prethodnoga konsenzusa republičkih rukovodstava. Predsjednik je istovremeno bio i predsjednik savjeta. Sud Srbije i Crne Gore sastavljen od istog broja sudija iz obje republike trebao je imati sjedište u Podgorici, a ostale ustanove u Beogradu. Beogradski sporazum bio je hibridni kompromis koji su obje strane predstavljale kao svoju pobjedu. Zajednička država bila je sačuvana. Federacija je ostala jedini subjekt međunarodnog prava. Ideja o dva mjesta u UN za koju se zalagala Podgorica bila je odbijena. Nezavisnost još nije došla na dnevni red, ali „trogodišnja garancija" nakon koje se mogao raspisati referendum značila je da ni pristalice samostalnosti nijesu izgubile. Beogradski sporazum je faktički legitimisao sve elemente suvereniteta koje je Republika Crna Gora neformalno stekla tokom posljednjih godina Miloševićevog režima, prije svega u oblasti ekonomske politike. Unija nije imala zajedničku valutu, carinu ni porez, tako da s ekonomskog aspekta nije činila jedinstven prostor.

Beogradski sporazum je posljedica pritisaka EU i zakulisnih dogovora vodećih predstavnika dvije republike. Među ubijeđenim pristalicama samostalnosti izazvao je veliko ogorčenje. Smatrali su ga izdajom i pokušajem izbjegavanja referenduma. Protiv prihvatanja sporazuma u parlamentu su glasali ne samo liberali već i socijaldemokrate s kojima je DPS bio u koaliciji. Sporazum je odobren u crnogorskom parlamentu 10. aprila 2002. zahvaljujući glasovima DPS-a i projugoslovenskog bloka. U znak protesta zbog prihvatanja Beogradskog sporazuma ostavku je podnio ministar spoljnih poslova Branko Lukovac. Liberali su prestali podržavati manjinsku vladu. Tokom narednih mjeseci počeli su intenzivnije sarađivati s koalicijom *Zajedno za Jugoslaviju* u težnji da potkopaju monopol vlasti DPS-a. Pored zajedničkih parlamentarnih inicijativa članovi LSCG i projugoslovenskog bloka formirali su nekoliko koalicija na lokalnom nivou. Pregrupisavanje na političkoj sceni zahtijevalo je organizovanje prijevremenih parlamentarnih izbora koji su održani 20. oktobra 2002. Na njima su se nadmetale koalicija *Za*

evropsku Crnu Goru (DPS, SDP i GP) i projugoslovenski blok *Zajedno za promjene* (SNP, SNS i NS). Liberali su na izbore opet izašli samostalno. Dvije glavne albanske stranke su formirale koaliciju. Izbori su završili ubjedljivom pobjedom koalicije koju je vodio Đukanović koja je dobila 48% glasova i 39 poslaničkih mjesta. Projugoslovenski blok koji je vodio Predrag Bulatović dobio je 38,4% glasova i 30 poslaničkih mjesta, liberali 5,8% i četiri poslanička mjesta, albanska koalicija 2,5% i dva poslanička mjesta. Đukanović je nakon potpisivanja Beogradskog sporazuma ponovo uspio ojačati svoju poziciju i povećati prednost nad projugoslovenskim blokom koji je, s druge strane, zabilježio pad popularnosti.

Krajem 2002. na najvišim političkim funkcijama napravljena je rokada. Đukanović je 25. novembra 2002, nekoliko mjeseci prije isteka svog mandata, podnio ostavku na funkciju predsjednika, da bi ponovo mogao biti premijer, što se i dogodilo 8. januara 2003. Dotadašnji premijer Filip Vujanović se prvo prebacio na mjesto predsjednika parlamenta, koje mu je ustupio Svetozar Marović koji se spremao preuzeti poziciju predsjednika Srbije i Crne Gore. Kao predsjednik parlamenta, nakon Đukanovićeve ostavke, privremeno je obavljao funkciju predsjednika za koju se na narednim izborima i namjeravao kandidovati ispred vladajuće koalicije. Đukanović je očito procijenio da prilikom odbrane drugog predsjedničkog mandata, s obzirom na tadašnju konfiguraciju na političkoj sceni, ne bi dobio tako ubjedljivu podršku kao 1997. godine. Projugoslovenski blok i liberali su bojkotovali predsjedničke izbore koji su održani 22. decembra 2002. Glavni razlog bojkota bio je navodni pritisak režima na zaposlene u državnoj upravi da glasaju za Vujanovića. S obzirom na neučešće izrazitijih kandidata opozicije na izborima, pobijedio je Vujanović sa 85,7% glasova. Zbog niskog učešća na izborima koje nije doseglo ni 50% ustanovljenih zakonom, rezultat je proglašen nevažećim. Novi izbori su održani 9. februara 2003. i opet su bili bojkotovani od strane LSCG i glavnih projugoslovenskih stranaka. Iako je Vujanović ponovo pobjedio s 84,8% glasova rezultat je opet anuliran. Zbog ponavljanja istog problema, parlament je ukinuo uslov natpolovičnog učešća glasača. Treći predsjednički izbori održani su 11. maja 2003. Projugoslovenska koalicija opet nije poslala svog kandidata i pozvala je na bojkot. Tako je glavni kandidat opozicije postao predsjednik liberala Miodrag Živković. Izbori su završili Vujanovićevom pobjedom.

Dobio je 64,2% glasova, dok je za Živkovića glasalo 31,4%. Učešće na izborima ni ovaj put nije doseglo 50%, ali s obzirom na nova pravila Vujanović je ovaj put mogao biti predsjednik.

Početkom 2003. godine, nakon dugih pregovora o spornim mjestima, došlo je do finalizacije novog državnog uređenja. Ustavna povelja Državne zajednice Srbija i Crna Gora stupila je na snagu 29. januara 2003. Pojam Jugoslavija je definitivno otišao u prošlost. Zvanični naziv nove države glasio je Državna zajednica Srbija i Crna Gora. Često se govorilo i Unija Srbije i Crne Gore ili samo Srbija i Crna Gora (SCG). Sporazum o Ustavnoj povelji zajedničke države potpisan je u Beogradu 4. februara 2003, jedanaest mjeseci poslije potpisivanja Beogradskog sporazuma. Tako je ukinuta funkcija predsjednika SRJ koju je obavljao Vojislav Koštunica. Republički premijeri Đinđić i Đukanović su tako na elegantan način pomrsili račune političaru koji je jednom od njih bio glavni konkurent u vlastitoj republici, a drugom smetnja na putu do samostalnosti. Raspuštena je bila i savezna vlada Dragiše Pešića, čiji legitimitet podgorička vlada i parlament nijesu priznavali. SNP se doduše mogla radovati zbog očuvanja zajedničke države, ali je u njoj izgubila prethodne pozicije i privilegiju glavnog partnera Srbije na federalnom nivou. S aspekta Crne Gore institucije zajedničke države su nakon nekoliko godina ponovo prihvaćene kao legitimne. Predsjednik Srbije i Crne Gore postao je Svetozar Marović, jedan od vodećih članova DPS-a. Očekivalo se da će funkcionisanje novog labavog saveza omogućiti praktična saradnja Đinđića i Đukanovića. Međutim, 12. marta 2003. srpski premijer je usred Beograda ubijen u atentatu. Nakon godinu dana turbulencija i nestabilnosti, na čelo srpske vlade došao je Đinđićev konkurent Vojislav Koštunica. Crnogorski establišment je iskoristio naredne tri godine za jačanje sopstvene državnosti i kolektivnog identiteta, za sprovođenje privrednih reformi i privlačenje stranih investicija, kao i pripremu za raspisivanje referenduma o nezavisnosti.

CRNA GORA U OKVIRU LABAVE UNIJE SA SRBIJOM

Početkom 2002. u Italiji je započeta istraga protiv premijera Đukanovića zbog sumnje da je učestvovao u ilegalnom transportu cigareta preko

Crne Gore tokom 90-ih godina u saradnji s italijanskom mafijom i duvanskim koncernima Reynolds i Phillip Morris. Za vrijeme sankcija crnogorska vlada je uvela taksu na ilegalni prijevoz cigareta i tako je šverc neformalno oporezivala. Istraga oko oko Đukanićeva učešća zasnovana je na opravdanoj sumnji, ali s obzirom na vrijeme kad se istraga vršila, bila je shvaćena kao pritisak na crnogorsko rukovodstvo od kojeg je EU tražila da se dogovori s Beogradom. Činjenice koje su se iznosile na italijanskom sudu bile su dobro poznate još u drugoj polovini 90-ih, ali u to vrijeme Đukanovićev režim je bio ključni saveznik Zapada u borbi protiv Miloševića. Nakon formiranja Državne zajednice Srbija i Crna Gora 2003. godine istraga je obustavljena i sve se zataškalo, s objašnjenjem da je riječ o visokom državnom funkcioneru koji ima imunitet. Polovinom prve decenije 21. vijeka crnogorsko društvo su potresale periodične ekonomske i kriminalne afere. Izvršeno je i nekoliko nerazjašnjenih ubistava javnih ličnosti. Najveću pažnju pobudilo je ubistvo Duška Jovanovića, glavnog urednika (prosrpskih) dnevnih novina *Dan*, izvršeno 27. maja 2004. Iako je njegov ubica uhvaćen i osuđen, pozadina zločina nije bila uvjerljivo objašnjena. Do danas nije jasno da li je ubistvo Jovanovića imalo politički podtekst ili je povezano s njegovim tekstovima o kriminalnom podzemlju.

Koalicija DPS – SDP je, nakon nastanka Državne zajednice Srbije i Crne Gore, u okviru pokreta za samostalnost stekla poziciju homogenizatora u čemu joj je pomogao i raspad LSCG. Liberalni savez – koji je početkom 90-ih prvi počeo propagirati ideju samostalnosti i koji je zaslužan za njenu popularizaciju – od druge polovine 90-ih, kad je ideja samostalnosti već bila sastavni dio političkog mainstreama oličenog u DPS-u, razdirali su unutrašnjopartijski konflikti i odlasci istaknutih članova. Glavni uzrok krize bilo je neslaganje s nepomirljivim odnosom koji je krug oko dugogodišnjeg stranačkog lidera Slavka Perovića zauzeo prema DPS-u. Oni nijesu bili voljni da zaborave na Đukanovićevu politiku iz prve polovine 90-ih. Perovića je na čelu stranke 1999. zamijenio Miodrag Živković, ali Perović je i dalje imao odlučujući uticaj na stranku. U septembru 2004. Živković je, nakon optužbe za učešće u mahinaciji s parcelama u primorju i zbog rasta broja ličnih sukoba, smijenjen s funkcije i isključen iz stranke. U oktobru 2004. osnovao je Liberalnu partiju (LP), kojoj je pristupio dio njegovih simpatizera. Na kongresu LSCG 24. marta 2005. pod Perovićevim uticajem došlo je do zvaničnog raspuštanja stranke. Na-

kon toga, na političkoj sceni pokret za samostalnost oličavala je vladajuća koalicija DPS – SDP, s kojom su sarađivale i manje stranke uključujući i LP. Snagu DPS-a potvrdili su 2005. godine i lokalni izbori na kojima je stranka uspjela osvojiti gradsku vlast u još nekoliko gradova.

Godine 2003. obavljen je prvi popis stanovništva od raspada SFRJ. Utvrđeno je da Crna Gora ima 620.145 stanovnika, odnosno 672.656, ako se uračunaju i oni koji dugotrajno žive u inostranstvu. Za razliku od posljednjeg popisa iz 1991. kad su i u apsolutnim i u relativnim brojevima većinu činili etnički Crnogorci, na popisu iz 2003. godine nijedna nacija nije imala apsolutnu većinu. Politička događanja iz prethodnih godina produbila su razliku između Srba i Crnogoraca, što se odrazilo na priklanjanje dijela populacije srpskoj nacionalnosti.Dakle, postepeni rast crnogorske nacionalne svijesti ispoljio se „otpadanjem" onih koji su dva naroda dotad vidjeli kao bliske ili identične. Na popisu iz 2003. crnogorsku nacionalnost potvrdilo je 43,2% stanovnika, a srpsku 32%. Ti brojevi korespondiraju s procentom glasača koji simpatišu vladajuću koaliciju DPS – SDP s jedne strane i projugoslovenski blok s druge, što svjedoči o visokom stepenu politizacije nacionalnog identiteta. Popis je reflektovao i promjenu u nacionalnoj identifikaciji južnoslovenskog muslimanskog stanovništva: 7,8% stanovnika su se izjasnili kao Bošnjaci i 4% kao Muslimani. Te kategorije su u popisu zabilježene samostalno. Albanaca je bilo 5%, a Hrvata 1%.

Nakon osnivanja Državne zajednice Srbija i Crna Gora vladajuća koalicija se počela zalagati za jačanje crnogorske nacionalne svijesti i istorijske tradicije. Godine 2004. prihvaćen je novi zakon o državnim simbolima, koji su zamijenili ili modifikovali republičke simbole iz 1992. godine u vrijeme nastanka SRJ. Državni grb – dvoglavi orao s lavom na grudima nije bio sporan. Polemiku su izazvala pitanja zastave i himne. U crnogorskoj monarhiji upotreba zastava nije bila sasvim ujednačena. U borbama su Crnogorci uglavnom učestvovali pod zastavom s bijelim krstom na crvenoj pozadini (tzv. krstaš barjak). Često je korišćena i crvena zastava s državnim grbom koji je na grudima orla imao inicijale vladara (tzv. tzv. alaj barjak, koji je figurirao kao državna zastava, a pred kraj monarhije nazivan je i dvorskom zastavom). Nakon proglašavanja Crne Gore za kraljevinu 1910. godine, po uzoru na ostale slovenske zemlje, uvedena je zastava s tri vodoravne crveno-plavo-bijele trake, tzv. trobojka koja je nekad u sredini imala i državni grb. Plava boja imala

je svjetliju nijansu nego na srpskoj zastavi, inače su dvije zastave bez državnih grbova bile identične. Trobojka s crvenom zvijezdom u sredini korišćena je tokom socijalističke ere. Zakon iz 2004. je od navedenih mogućnosti izabrao modifikovani alaj-barjak, što se nije svidjelo projugoslovenskoj strani. Najveće polemike vođene su oko izbora himne. Neslužbena himna crnogorske monarhije bila je pjesma Jovana Sundečića *Ubavoj nam Crnoj Gori*, a veliku popularnost je imala i romantično-nacionalna pjesma *Onamo, onamo,* po tekstu knjaza Nikole. Dio onih koji su preferirali srpski nacionalni identitet bio je upravo za *Onamo, onamo* koja je izražavala želju za teritorijalnom ekspanzijom na račun Kosova i obnovu srednjovjekovnog srpskog carstva. Novi zakon je za himnu proglasio pjesmu *Oj, svijetla majska zoro* koju je ne mali dio crnogorskog društva smatrao himnom još od početka 20. vijeka i odavao joj počasti kao da je to i bila, iako to nije bilo zakonom ozvaničeno. Dio prosrpske opozicije tu pjesmu je označio za fašističku tvrdeći da je njen autor bio Sekula Drljević, vodeći crnogorski separatista i kolaborant iz Drugog svjetskog rata. Ta pjesma je zapravo narodna pjesma s više verzija teksta, koja postoji u više varijanti, zabilježenih od raznih autora. Drljevićeva verzija publikovana u Zagrebu 1944. i u Crnoj Gori je bila praktično nepoznata. Pjesmu *Oj, svijetla majska zoro* u Drugom svjetskom ratu su pjevali i partizani i nije u to vrijeme bila smatrana za „kolaboracionističku". Jačanju istorijske svijesti i nacionalnog identiteta doprinosila je i bogata produkcija knjiga i televizijskih dokumentarnih filmova posvećenih crnogorskoj istoriji i razvoju komemoracijske kulture. U decembru 2005. naspram crnogorskog parlamenta, na mjestu na kojem je bila zgrada u kojoj je 1918. održana Podgorička skupština, postavljen je konjanički spomenik kralja Nikole koji simbolizuje istorijski trijumf ideje samostalnosti.

Od 90-ih godina crnogorski establišment se, pod uticajem neoliberalnih ekonomskih savjetnika, bavio vizijom Crne Gore kao mikroekonomije koja bi kombinovala elemente „poreskog raja" i profita od turizma. U skladu s tom strategijom, kojoj su odgovarale i očajna ekonomska situacija i činjenica da SRJ s obzirom na međunarodnu izolaciju do početka 21. vijeka nije spadala u države koje se moraju prilagođavati legislativi EU, crnogorski zakoni su od kraja 90-ih godina omogućavali i osnivanje offshore firmi. Godine 2002. u zemlji je već bilo 12.000 offshore firmi, i 500 offshore banaka. Banke su u Crnoj Gori imale svoje zvanično sjedi-

šte, ali u njoj nijesu smjele obavljati svoju djelatnost, tako da na lokalnu ekonomiju nijesu imale uticaj. Tu činjenicu je kritikovala EU sumnjajući da Crna Gora na taj način omogućava „pranje prljavog novca". Zakon kojim je omogućeno registrovanje offshore kompanija i banki trebao je važiti 15 godina, ali Ustavni sud ga je pod pritiscima iz inostranstva i na zahtjev vlade 18. juna 2002. ukinuo. Nakon 2002. završavaju snovi o Crnoj Gori kao o „poreskom raju" i drugi nestandardni eksperimenti. U vezi s normalizacijom odnosa s inostranstvom i ukupnim smirivanjem situacije u regionu, jačaju pokušaji istiskivanja sive ekonomije koja je spadala u nasljeđe divljih 90-ih godina. Padom Miloševića smanjila se i pomoć iz inostranstva. U narednom periodu crnogorska vlada se usredsredila na proces ekonomske transformacije kakav je bio uobičajen i u drugim postsocijalističkim zemljama.

Od 1999. u Crnoj Gori je, s obzirom na strah od neodgovorne finansijske politike Miloševićevog režima, kao paralelna valuta važila njemačka marka koja je brzo istisnula jugoslovenski dinar iz opticaja i postala jedina važeća valuta na crnogorskoj teritoriji. To se odvijalo uz konsenzus njemačke Savezne banke. Marta 2002. njemačku marku zamijenio je euro. Crna Gora je priješla na euro u istom trenutku kad i zvanične zemlje eurozone, iako nije morala ispuniti nijedan od uobičajenih kriterija koji su za uvođenje eura nužni. Tako je postala satelitska zemlja eurozone koja doduše euro koristi kao zvaničnu valutu, ali ne štampa svoj novac. U Srbiji je i dalje važio jugoslovenski dinar. Uvođenje eura je olakšalo trgovinu s inostranstvom i povećalo atraktivnost zemlje kao turističke destinacije. U vrijeme pregovora o osnivanju Državne zajednice Srbija i Crna Gora, na crnogorsku stranu nije bio vršen pritisak ni od Srbije ni od Brisela da se vrati dinaru ili uvede vlastitu valutu.

Crnogorska ekonomija je u poređenju sa Srbijom imala niz strukturnih različitosti. Turizam i uslužne djelatnosti su imale značajniju ulogu nego u Srbiji koja je sačuvala veći industrijski potencijal. Liberalizacija ekonomije i veća otvorenost prema inostranstvu je s tog aspekta imala veći značaj za Podgoricu. I carinska politika bila je različita (prosječna visina carine bila je 3%, dok je u Srbiji iznosila 10%). Crna Gora je i u okviru nove Unije u napredovanju transformacije imala određenu prednost nad Srbijom u kojoj je, nakon ubistva premijera Đinđića i dolaska Koštunićinih naci-

onalista na vlast, ekonomiju zasjenjivao niz ozbiljnih problema primarno političkog karaktera. I neki od ekonomskih pokazatelja u slučaju Crne Gore su izgledali bolje, recimo visina inostranog duga ili procenat nezaposlenosti u prvim godinama 21. vijeka bili su niži nego u Srbiji. Godine 2004. otvara se tržište s nekretninama stranim državljanima i dolazi do dalje liberalizacije uslova za ulazak stranog kapitala. Uslijedili su osjetan dotok investicija u turistički sektor i nagli skok u trgovini s nekretninama, prije svega na atraktivnom primorju. Među glavne investitore u prvoj fazi spadali su Britanci, Irci i Rusi. Međutim, u okviru Crne Gore postojale su velike regionalne razlike. Prema podacima Svjetske banke nivo siromaštva na sjeveru bio je dva puta veći nego na primorju i u središnjim oblastima. Na naseljenijem jugu ekonomska situacija se u poređenju s 90-im godinama popravila, što je bilo najvidljivije u primorskim gradovima i Podgorici. Došlo je do povećanja plata, razvoja turizma i građevinarstva, povećala se dostupnost robe iz inostranstva. Naročito se glavni grad ubrzano mijenjao, što simbolišu u određenoj mjeri predimenzionirani Most Milenijum preko Morače, izgradnja novih stambenih naselja, trgovačkih centara ili modernizacija aerodroma. Napokon, pojavljuje se više optimizma i nade u budućnost koje su predstavnici pokreta za nezavisnost znali spretno razbuktavati i na kraju i iskoristiti.

REFERENDUM O SAMOSTALNOSTI

Zajednica Srbije i Crne Gore predstavljala je privremeno rješenje. Njena egzistencija bila je ograničena trogodišnjim „rokom trajanja", nakon kojeg je Beogradski sporazum omogućavao raspisivanje referenduma o samostalnosti. Republička rukovodstva imala su različit stav u pogledu završetka moratorijuma. Prema Podgorici vrijeme se računalo od potpisivanja Beogradskog sporazuma u martu 2002, a prema srpskoj interpretaciji, koju je podržavao i Brisel, računalo se od usvajanja Ustavne povelje od strane oba parlamenta. U tom slučaju referendum se najprije mogao održati u februaru 2006, na što je na kraju pristala i crnogorska strana. Dio beogradskih političara i ekonomskih stručnjaka vjerovao je da bi dvije republike trebale činiti jedinstven ekonomski prostor, ali Crna Gora se, naravno, nije namjeravala odreći ekonomske nezavisnosti. Kris Paten (Chris Patten), komesar EU za spoljne odnose, u julu

2004. objavio je da Srbija i Crna Gora mogu početi s pregovorima o pristupanju EU i bez jedinstvenog ekonomskog sistema. Labava institucionalna struktura srpsko-crnogorske unije i serija kompromisa u vezi sa spornim pitanjima više su išli na ruku planovima Podgorice. Slaba legitimnost zajedničkih institucija koje je, štoviše, crnogorska strana planski slabila, vodila je porastu ravnodušnosti srpske javnosti prema potencijalnom odlasku manje republike iz federacije, premda je većina srpskih stranaka i dalje istrajavala na ideji očuvanja zajedničke države.

SAD su u proljeće 2005. obznanile svoj zvanični stav da referendum proveden u skladu s demokratskim pravilima ne može ugroziti stabilnost u regiji. Za razliku od situacije neposredno nakon pada Miloševića, Vašington više nije vršio pritisak za očuvanje zajedničke države. Strah da crnogorska samostalnost ne izazove „domino-efekat" u to vrijeme više nije postojao. Crnogorsko rukovodstvo je od 2003. do 2005. u razgovorima sa srpskim partnerima ispitivalo da li bi se zajednička država mogla raspustiti i proglasiti dvije nove samostalne države s vlastitim međunarodnopravnim subjektivitetom na tzv. čehoslovački način, tj. glasanjem republičkih parlamenata nakon prethodnog dogovora političkih elita, a da se o tom pitanju građani i ne izjasne. Međutim, srpska strana nije bila zainteresirana za „čehoslovački scenario". S obzirom na političku polarizaciju na pristalice i protivnike zajedničke države slično rješenje ne bi ni imalo dovoljan demokratski legitimitet. Đukanovićeva vlada je u ljeto 2005. godine svoju sudbinu definitivno spojila s idejom referenduma.

U aprilu 2005. formirana su dva pokreta koja su u nadolazećoj kampanji trebala koordinisati aktivnosti suprotstavljenih tabora. Iako je jedan bio za samostalnost, a drugi za očuvanje zajedničke države, oba su bila za ulazak u EU, što se vidjelo i iz njihovih naziva: *Pokret za nezavisnu evropsku Crnu Goru* i *Pokret za evropsku državnu zajednicu Srbije i Crne Gore*. Na čelo bloka za nezavisnost stavio se nekadašnji ministar spoljnih poslova Branko Lukovac. Na političkoj sceni podržavala ih je vladajuća koalicija DPS – SDP i nekoliko drugih subjekata, uključujući i LP i stranke bošnjačke, albanske i hrvatske manjine. Rukovodstvo pokreta isticalo je svoj građanski i multietnički karakter. Značajnu pažnju posvetili su nastojanju da se aktiviraju pripadnici crnogorske dijaspore koji su sačuvali crnogorsko državljanstvo i s njim i pravo glasa. U pokretu za zajedničku

državu udružile su se pristalice očuvanja zajedničke države iz obje republike. U njihovim aktivnostima učestvovala je SNP Predraga Bulatovića, NS Dragana Šoća, DSS Ranka Kadića i SNS Andrije Mandića. Pridružio im se i bivši predsjednik SDA Harun Hadžić kao predstavnik Bošnjaka koji nijesu željeli podjelu Sandžaka između dvije države. Hadžić je imao podršku glavnih bošnjačkih političkih subjekata iz srpskog dijela Sandžaka, ali je zato u crnogorskom dijelu imao samo šačicu pristalica. Pokretu za zajedničku državu značajnu podršku pružila je SPC na čelu s mitropolitom Amfilohijem. Nekoliko vodećih predstavnika srpskog političkog i kulturnog života crnogorskog porijekla u Beogradu se postavilo na čelo pokreta za zajedničku državu. Na čelu im je bio akademik Ljubomir Tadić, otac tadašnjeg srpskog predsjednika Borisa Tadića. Taj blok je podržavao i srpski premijer Vojislav Koštunica, čija supruga je bila u rodbinskim odnosima s mitropolitom Amfilohijem. Premijer Koštunica je podržavao ideju da bi pravo glasa trebali imati ne samo crnogorski građani, već i svi građani Srbije crnogorskog porijekla. Težnju za uređenjem samostalne države njeni protivnici su predstavljali kao pokušaj formiranja „privatne države" Mila Đukanovića i njegove ekipe. Ni takvim kritikama nije nedostajala racionalna osnova, ali pripadnici zajedničke države nijesu umjeli uvjeriti pristalice nezavisnosti da bi dobar lijek protiv korupcije i bogaćenja političkih vođa bilo očuvanje političkog saveza sa Srbijom. Naprotiv, i one pristalice samostalnosti koje su do tada bile vrlo kritične prema Đukanovićevom režimu, uspjele su privremeno zaboraviti na problem duge dominacije DPS-a i u interesu dosezanja glavnog cilja ujediniti s njima svoje snage.

Odlučujuću ulogu u ustanovljavanju pravila referenduma odigrala je EU. Crna Gora nije imala nikakvu formalnu obavezu da za ulogu posrednika pozove EU, ali postojala je mogućnost da se dva tabora ne dogovore o uslovima glasanja. Savjet Evrope je u maju 2005. pozvalo Venecijansku komisiju, koja radi kao savjetodavna institucija, da prouči crnogorski zakon o referendumu i predloži njegove eventualne promjene ili dopune. Venecijanska komisija je svoj stav objelodanila u decembru 2005. Zauzela je stav da građani Srbije koji u njoj imaju trajni boravak i nemaju važeće crnogorske dokumente ne mogu učestvovati na referendumu. Istovremeno su preporučili da o državnopravnom statusu odluči kvalifikovana većina, tj. neuobičajena natpolovična većina. Dok

je prvi uslov odgovarao pristalicama samostalnosti, drugi je više odgovarao pristalicama zajedničke države. EU se uz saglasnost oba pokreta prihvatila uloge posrednika. Havijer Solana, predstavnik EU za spoljne odnose, imenovao je Miroslava Lajčaka, donedavno slovačkog ambasadora u Beogradu, za specijalnog izaslanika za crnogorski referendum. Za predsjednika komisije za organizaciju referenduma sastavljene od jednakog broja pristalica oba bloka postavljen je slovački diplomata František Lipka. Obojica slovačkih diplomata odlično su znali južnoslovenske jezike i lokalnu sredinu.

Brisel je, na osnovu preporuke Venecijanske komisije, u februaru 2006. obznanio da za samostalnost mora glasati kvalifikovana većina od 55% birača, a da na referendumu mora učestvovati najmanje 50% upisanih birača. Takvi uslovi su dovodili u teži položaj pokret za nezavisnost. Veća šansa za pobjedu je istovremeno umirila pristalice zajedničke države i predstavljala im je značajan podsticaj da učestvuju na referendumu. Prijetnja bojkotom referenduma, koja se iz redova unionista povremeno mogla čuti, tako je bila odstranjena. Crnogorski parlament je 1. marta 2006. glasao o Zakonu o referendumu i državnopravnom uređenju koji je sadržavao sporni uslov kvalifikovane većine od 55% glasača. Predstavnici SDP i LP smatrali su to za davanje privilegija pristalicama zajedničke države i za nedemokratski element – i glasali su protiv. I u DPS-u je vladalo neraspoloženje zbog tog uslova. Međutim, u interesu postizanja konsensusa Đukanovićeva stranka je zajedno s predstavnicima prosrpske opozicije glasala za odobravanje zakona. Crna Gora je tako dobila zakon o referendumu koji je imao podršku EU i bloka za zajedničku državu. Za razliku od referenduma iz 1992. ovaj put glasačima je postavljeno jasno i nedvosmisleno pitanje: „Želite li da Republika Crna Gora bude nezavisna država s punim međunarodnopravnim subjektivitetom?“

Završna kampanja pokreta za nezavisnost imala je izrazito optimistički i pozitivan zanos. U retorici i ikonografiji samostalnost su povezivali s ekonomskim prosperitetom i „evropskim putem“. Nijesu nedostajale ni asocijacije na slavnu prošlost i nacionalni ponos, koje su oslikavale prije svega monarhija kralja Nikole i partizanski pokret iz Drugog svjetskog rata kao oličenje antifašističke tradicije. Blok za nezavisnu državu pokušavao je steći podršku manjinskih naroda i

isticao je građanski i multikulturni karakter crnogorske države. To se vidjelo i na propagandnim materijalima. Pristalice samostalnosti u istoj mjeri su koristili i latinicu i ćirilicu, a u oblastima koje naseljava albanska manjina korišćen je i albanski. Blok koji je bio za očuvanje zajedničke države u svojoj agitaciji koristio je isključivo ćirilicu, a s izuzetkom Haruna Hadžića koji im se pridružio ne bi li se sačuvao cjelovit Sandžak, oni praktično nijesu ni pokušavali da pridobiju glasove manjinskih naroda. Nekoliko dana prije referenduma, EU je suspendovala Stabilizacijski i asocijacijski sporazum (potpisan godinu dana ranije) i ostale sporazume sa Srbijom i Crnom Gorom. Razlog je bila nespremnost Srbije da sarađuje s Haškim tribunalom i protivljenje izručivanju generala bosanskosrpske vojske Ratka Mladića. Situacija u Srbiji – gdje su na vlasti bili Koštuničini konzervativni nacionalisti i koju je dugotrajno mučilo kosovsko pitanje – išla je na ruku pristalicama samostalnosti koji su tvrdili da će bez Srbije crnogorski put do članstva u EU i ekonomskog prosperiteta biti brži. Oba pokreta su veliku pažnju posvetila prevozu glasača iz Srbije i inostranstva. Crnogorskim građanima koji su živjeli u Srbiji i za koje se pretpostavljalo da će glasati za očuvanje unije, srpska željeznica i autobuske saobraćajne firme ponudile su besplatne povratne karte. U istu svrhu organizovano je i nekoliko vanrednih avionskih letova JAT-a čije troškove je snosila Srbija. Crnogorska avio-kompanija Montenegro Airlines nudila je besplatne avionske karte građanima koji su živjeli u zapadnoevropskim državama i za koje se pretpostavljalo da će glasati za samostalnost. Aktiviranju glasača u inostranstvu posvetila se mreža organizacija crnogorske dijaspore. Glasanje je iščekivano s velikom napetošću. Strijepnju je budila naročito mogućnost da bi se rezultat glasanja mogao kretati u „sivoj zoni" između 50% i 55%, što bi značilo da preteže podrška nezavisnosti, ali da s aspekta prihvaćenog zakona podrška nije kvalifikovana.

Referendum je održan 21. maja 2006. godine. Glasanje su pratile stotine novinara iz cijelog svijeta i 3400 posmatrača. Na referendum je izašlo rekordnih 86,3% osoba koje imaju pravo glasa. Glasanje je proteklo u redu i bez incidenata. Prema prvim procjenema 55,5% (230.711) glasalo je za samostalnost, a 44,5% (184.954) za zajedničku državu sa Srbijom. Nijesu se obistinile strijepnje da će rezultat završiti u „sivoj zoni".

Pristalice nezavisnosti su granicu ustanovljenu od strane EU uspjeli prekoračiti za pola procenta, a uobičajeno priznavanu granicu od 50% prevazišli su za 5,5%. Ideja nezavisnosti je najveću podršku imala u istorijskom jezgru zemlje (Cetinje, Bar, Podgorica) i među pripadnicima nacionalnih manjina. Apsolutno najveći procenat za nezavisnost od 91,3% glasova zabilježen je u pretežno bošnjačko-muslimanskoj opštini Rožaje. Za očuvanje zajedničke države najviše se glasalo u opštinama u kojima je bio najveći procenat stanovništva koje se na posljednjem popisu izjasnilo kao nacionalno srpsko, naročito na sjeveru zemlje (Andrijevica, Berane, Kolašin) i u Primorju u Herceg Novom.

U ranim jutarnjim satima 22. maja premijer Đukanović je u Podgorici proglasio pobjedu pristalica nezavisnosti. Na nezavisnosti koju su izabrali crnogorski glasači, čestitao je i Srbiji. Srpski predsjednik Boris Tadić je odmah 23. maja posjetio Podgoricu da bi zvanično priznao rezultate referenduma. Bio je to državnički gest kojem nije nedostajala i gorka lična dimenzija: predsjednikov otac Ljubomir Tadić koji se rodio u Crnoj Gori bio je jedan od vođa bloka za očuvanje zajedničke države. Nakon prebrojavanja glasova preciziran je rezultat: 55,53% za nezavisnost, 44,47% za zajedničku državu; uz učešće od 86,4% glasača. Predsjednik izborne komisije František Lipka je nakon toga referendum proglasio za pravno važeći. Smatra se da je crnogorski referendum za samostalnost, uključujući i prethodnu kampanju, bio najtransparentniji od svih referenduma održanih na teritoriji nekadašnje jugoslovenske federacije. Hrvatski politikolog i istoričar Dejan Jović ga je čak označio za jedino istinsko demokratsko glasanje u cijelom procesu raspada Jugoslavije. Na njegov uspješan tok i visoku mjeru legitimnosti značajan uticaj su imale: dugotrajno angažovanje EU, proevropska orijentacija oba politička tabora koja je ublažavala njihove međusobne nesporazume i pronicljivo suzdržana strategija Đukanovićevog rukovodstva koje je više godina strpljivo čekalo na pravi trenutak. Crnogorski parlament je 3. juna 2006. u skladu s rezultatima referenduma oficijelno proglasio obnovu nezavisnosti. Tako je ukinut i savez između posljednje dvije preostale republike nekadašnje jugoslovenske federacije. Tri dana kasnije tu činjenicu priznao je i srpski parlament. Republika Crna Gora je 28. juna 2006. postala 192. punopravna članica Ujedinjenih nacija.

CRNA GORA NAKON OBNOVE NEZAVISNOSTI

UNUTRAŠNJOPOLITIČKI RAZVOJ U PRVIM GODINAMA NEZAVISNOSTI

Prvi mjeseci nakon referenduma proticali su u znaku pozitivnih vijesti o učlanjivanju Crne Gore u međunarodne organizacije. Privreda se dobro razvijala, turistička sezona je bila rekordna, očekivali su se nova faza privatizacije i rast investicija iz inostranstva. Naročito na jugu zemlje vladala je optimistička atmosfera. Vladajuća koalicija je iskoristila pogodnu situaciju i raspisala prijevremene parlamentarne izbore koji su trebali pojačati njenu poziciju u samostalnoj državi. U okviru političkog tabora koji se prije referenduma zalagao za očuvanje zajedničke države sa Srbijom, nakon proglašavanja samostalnosti došlo je do produbljivanja jaza između pojedinačnih stranaka koje su se nacionalno izjašnjavale jednoznačno kao srpske i SNP-a, koji je u nacionalnom pitanju bio umjereniji i koji je pokušavao privući i etničke crnogorske glasače nezadovoljne režimom Mila Đukanovića. Nekoliko nacionalno srpskih stranaka na čelu sa SNS pod vođstvom Andrije Mandića, udružilo se u blok nazvan *Srpska lista* (SL). Njihovi predstavnici su zahtijevali priznavanje kolektivnih prava Srba koja bi im osigurala proporcionalnu zastupljenost u svim državnim institucijama, tj. preko 30% prema zadnjem popisu iz 2003. godine. Srbi su u okviru Crne Gore takođe trebali biti priznati za konstitutivni narod, ravnopravan s Crnogorcima. U vezi s tim SL je zahtijevala posebnu zaštitu srpskog jezika, ćirilice, crkve i srpskih nacionalnih simbola. Iako su jezgro pristalica SNP-a takođe činili prosrpski birači, stranka je odstupila od zahtijeva SL-a i insistirala na problematici korupcije i ličnog bogaćenja ljudi iz Đukanovićevog kruga. Pojavio se i novi igrač na političkoj sceni – *Pokret za promjene* (PZP) pod vođstvom Nebojše Medojevića. Pokret je na početku svog djelovanja proklamovao stav odbijanja da se bavi pitanjem nacionalnog identiteta i obećavao je da će se usredsrediti na rješavanje praktičnih problema crnogorskog društva, koji su postojano zapostavljeni zbog debata oko državnopravnog statusa.

Prijevremeni parlamentarni izbori održani su 10. septembra 2006. S 48,6% i 39 poslaničkih mjesta pobijedila je *Koalicija za evropsku Crnu Goru* (DPS – SDP) premijera Đukanovića. SL Andrije Mandića dobila je 14,7% glasova, SNP Predraga Bulatovića 14%. PZP Nebojše Medojevića dobila je 13,1%, prije svega u većim gradovima. U interesu borbe protiv vladajućeg režima, u periodu koji je uslijedio, zbližili su se s prosrpskim blokom, čime su izgubili simpatije dijela glasača. PZP više nije ponovio sličan uspjeh kao 2006. godine. Koalicija LP i Bošnjačke stranke (BS), pod vođstvom Miodraga Živkovića, dobila je 3,8%. Po jedno poslaničko mjesto dobile su tri albanske stranke. Izbori su potvrdili dominaciju DPS. To je bila jedina stranka u bivšoj Jugoslaviji, u jugoistočnoj Evropi i cijelom postkomunističkom prostoru koja je na više demokratskih izbora za sobom uspjela neprestano ostati na vlasti. Tipičan popratni fenomen tog kontinuiteta predstavljalo je srastanje stranačke i državne vlasti na svim nivoima.

Đukanović je, nakon izbora na kojima je predvodio kandidatsku listu, na sveopšte iznenađenje proglasio da odustaje od funkcije premijera. Tvrdio je da je umoran od dugotrajnog bavljenja politikom i da se želi posvetiti biznisu. Na čelu vlade zamijenio ga je dotadašnji ministar pravde Željko Šturanović koji nije pripadao prvom ešalonu stranačkih funkcionera. Bila je to kompromisna ličnost, oko čijeg izbora se Đukanović saglasio s drugim najuticajnijim čovjekom DPS-a, Svetozarom Marovićem. Međutim, Đukanović je zadržao ključni položaj predsjednika DPS-a koji mu je omogućavao da na politiku utiče iza kulisa. U periodu u kojem je došlo do naglog razvoja turizma i izrazitog ekonomskog rasta aktivno se posvetio preduzetništvu, osnovao je nekoliko investicijskih firmi koje su igrale ulogu u razvoju turističkog potencijala u saradnji sa stranim partnerima, a dobio je i dio u uticajnoj banci koja je pripadala njegovom bratu Acu (Prva banka Crne Gore). Zahvaljujući svojim legalnim poslovnim aktivnostima iz prvih godina samostalnosti Đukanović je mogao početi da otvoreno istupa kao bogat čovjek. Pretpostavlja se da je na taj način istovremeno legalizovao i prikrio svoje neoficijelne trgovačke aktivnosti i zaradu iz divljih 90-ih godina.

Novi ustav je donešen dvotrećinskom većinom u parlamentu 22. oktobra 2007. Crna Gora je u njemu definisana kao građanska, demokratska, ekološka, socijalno pravedna država utemeljena na vladavini prava. Za

razliku od republičkih ustava iz 1974. i 1992. Crna Gora nije eksplicitno označena za državu crnogorskog naroda. Ustav je umjesto toga naglasio građanski karakter države i ravnopravnost svih građana, pripadnika naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori: Crnogoraca, Srba, Bošnjaka, Albanaca, Muslimana, Hrvata i drugih. Po tom se Crna Gora razlikuje od većine postjugoslovenskih država koje su u pravilu eksplicitno definisane kao nacionalne države. Ustav je takođe reflektovao istorijski značaj Cetinja za crnogorsku državnost. Glavni grad je doduše Podgorica, ali Cetinje je dobilo status istorijskog glavnog grada – prijestonice. U Cetinje je preseljeno sjedište ministarstva kulture. Plavi dvorac izgrađen prije Prvog svjetskog rata za prijestolonasljednika Danila, postao je drugo oficijelno sjedište predsjednika Crne Gore. U Cetinju se redovno održavaju svečana zasjedanja vlade, inaguracije, međunarodni pregovori i druge reprezentativne aktivnosti. Crnogorski ustav garantuje prava manjinama da u oblastima koje naseljavaju u dovoljnom broju imaju pravo na sopstveno školstvo, dvojezične natpise i službeno korišćenje maternjeg jezika, upotrebu nacionalnih simbola i druga prava. Velike kontroverze izazvao je 13 član ustava posvećen jezičkom pitanju. Status službenog jezika prema ustavu ima crnogorski jezik. Ustav istovremeno omogućava upotrebu srpskog, bosanskog, albanskog i hrvatskog jezika u službenoj upotrebi (o manjinama i jezičkom pitanju u samostalnoj Crnoj Gori govoriće se u posebnom poglavlju).

Đukanović se početkom 2008. godine vratio na političku scenu. Nekoliko mjeseci nakon izglasavanja ustava premijer Šturanović je saopštio da iz zdravstvenih razloga napušta funkciju (kasnije je podlegao raku). Predsjednik Vujanović je 20. februara 2008. Mila Đukanovića ponovo imenovao za premijera. Njegov povratak u politiku, s obzirom na to da ga ni sam nikad nije isključivao i da nije ni napuštao poziciju predsjednika DPS-a, nije predstavljao nikakvo iznenađenje. U proljeće 2008. održani su prvi predsjednički izbori od obnove nezavisnosti. Kandidat vladajuće koalicije bio je dotadašnji predsjednik Filip Vujanović (DPS), njegovi protivkandidati bili su predsjednici tri glavne opozicione stranke: Andrija Mandić (SL), Srđan Milić (SNP) i Nebojša Medojević (PZP). Na izborima održanim 6. aprila 2008. Vujanović je, s obzirom na rascjepkanost opozicije, pobijedio još u prvom krugu s 51,9% glasova. Mandić je imao 19,5%, Medojević 16,6%, Milić 11,9%. Vujanović

se u ulozi predsjednika pokušavao profilisati kao čovjek konsenzusa koji je bliži običnim ljudima od „tehnologa vlasti" Đukanovića. Ispoljavao je i veću naklonost za stanovišta SPC. U aprilu 2007. godine, između ostalog, proglasio je da će štititi njena imovinska prava što je povezano s dugogodišnjim sporovima između SPC i CPC oko crkvene imovine i jurisdikcije nad crnogorskim pravoslavnim vjernicima. DPS se i u samostalnoj državi po pitanjima vezanim za nacionalni identitet pravoslavne populacije pokušavala držati srednjeg puta i nije se zalagala isključivo za crnogorsku nacionalnu agendu. Više interesovanja za promovisanje crnogorske nacionalne platforme ispoljavao je manji koalicioni partner na vlasti, SDP na čelu s Rankom Krivokapićem, predsjednikom parlamenta.

Premijer Đukanović je u januaru 2009. raspisao prijevremene parlamentarne izbore. Parlament je svoj mandat skratio dobrovoljno, bez prethodne političke krize, nestabilnosti ili međunarodnog pritiska. Premijer je namjeravao preko prijevremenih izbora vladajućoj koaliciji osigurati još jedan mandat prije nego što se u zemlji osjete posljedice svjetske ekonomske krize, čiji prvi znakovi su se već počeli ispoljavati. Izbori su održani 29. marta 2009. Koalicija *Evropska Crna Gora* (DPS – SDP) pod vođstvom premijera Đukanovića je opet ubjedljivo pobijedila sa 51,9% glasova. Dobila je 48 od 81 poslaničkog mjesta. Političke stranke koje su propagirale ekskluzivno srpske nacionalne interese, koje je na prethodnim izborima reprezentovao SL, imale se manje uspjeha nego ranije. Jezgro SL se zbog međusobnih nesporazuma u međuvremenu raspalo, tako da ih je na ovim izborima reprezentovala *Nova srpska demokratija*, skraćeno *Nova*, pod vođstvom Andrije Mandića, koja je dobila 9,2% glasova. Nacionalno umjerenija SNP Srđana Milića je, s druge strane, dobila više glasova, 16,8% i 16 poslaničkih mjesta i tako je opet postala najjača opoziciona stranka. PZP Nebojše Medojevića dobila je samo 6% glasova, duplo manje nego na izborima 2006. godine. Rasplinula se nada da bi to mogla biti „treća snaga" koja bi mogla prevazići polarizaciju crnogorskog društva i predstavljati alternativu postojećim političkim strankama. Poslanička mjesta u parlamentu su dobili i po jedan član od sve tri stranke albanske manjine. Slabi rezultati na parlamentarnim izborima prisiljavali su opozicione lidere na saradnju i prevazilaženje međusobnih antipatija. Na lokalnim izborima koji su održani 23. maja 2010. u okviru koalicije *Bolja Crna Gora* svoje snage

su udružili: SNP, Nova, DSS, NS i PZP. Uprkos tome i na tim izborima je opet pobijedio DPS koji je sačuvao dominantne pozicije u velikim gradovima i još je osvojio nekoliko opština u kojima je do tada jake pozicije imala prosrpska opozicija (Žabljak, Kolašin, Andrijevica).

Dominacija DPS-a – koji je dugo vladao u koaliciji sa SDP-om – na pragu druge decenije 21. vijeka bila je i na državnom i na lokalnom nivou neupitna. Đukanović je bio na jednom od vrhunaca svoje političke karijere, ali njegovoj reputaciji i u zemlji i u inostranstvu štetile su kako nove tako i stare ekonomske afere. Italijanski sud je ponovo pokrenuo istragu u vezi s reeksportom duvanskih proizvoda preko Crne Gore 90-ih godina. Đukanović je u martu 2008. na nekoliko desetina pitanja od strane isljednika preko šest sati davao iskaz pred sudom u Bariju. Istraga je definitivno zatvorena, a da niko nije bio optužen. Premijerovo ime se pojavilo u još nekoliko slučajeva sumnjive trgovine u kontekstu regije koje su istraživali sudovi u Srbiji i Hrvatskoj, ali nijednom nije bio oficijelno optužen. Nije sigurno koliko su te konkretne informacije bile pouzdane ili se u nekim od tih slučajeva radilo o izravnavanju računa i pokušajima snižavanja Đukanovićevog političkog legitimiteta u očima domaće i međunarodne javnosti. U crnogorskoj sredini njegovoj reputaciji su škodile optužbe zbog ličnog bogaćenja prilikom privatizacije nekih značajnih preduzeća. Predstavnici opozicije i neki mediji upozoravali su na nejasno porijeklo njegove velike imovine, finansijske aktivnosti njegovog brata Aca i drugih članova porodice. Iako nijedna optužba nikad nije dokazana, ponavljanje premijerovog imena u takvim kontekstima štetilo je ugledu zemlje u inostranstvu. Đukanović je odlučio da se iz strateških razloga povuče iz prvog plana. Svoj drugi odlazak spojio je simbolično s uspjehom „puta u Evropu". Crna Gora je 17. decembra 2010. zvanično postala kandidat za članstvo u EU. Đukanović je to označio kao ispunjavanje jednog od svojih glavnih političkih ciljeva i 21. decembra je na mjesto premijera dao ostavku. Međutim, i dalje je ostao predsjednik DPS-a, i opet nije isključio da će se nakon nekog vremena vratiti na političku scenu kao kandidat za predsjednika ili premijera. Zajedno s Đukanovićem ostavku je podnio i drugi čovjek DPS-a Svetozar Marović, na mjesto potpredsjednika vlade. Kao razlog za svoj odlazak je naveo da „želi pomagati sinu u biznisu". Članovi porodičnog klana Marovića još od 90-ih su smatrani za neformalne „vladare Budve",

najlukrativnijeg ljetovališta na Crnogorskom primorju, do kojeg je nakon sticanja samostalnosti stizalo najviše stranih investicija. U vrijeme kad je Marović podnio ostavku, razgranatu mrežu korupcije u vezi s izgradnjom turističke infrastrukture u Budvi već je istraživala policija.

Za novog premijera izabran je 29. decembra 2010. dotadašnji ministar finansija i potpredsjednik vlade Igor Lukšić, za kojeg se znalo da je Đukanovićev favorit. Isto kao i njegov prethodnik Lukšić je bio pristalica neoliberalnih ekonomskih koncepata. U svojoj 34. godini postao je najmlađi premijer na svijetu. Zahvaljujući svojim godinama, za razliku od većine crnogorskih političara, nije bio bivši član komunističke partije, a nije mu se moglo prigovoriti ni za saradnju s Miloševićem ili negativnu ulogu za vrijeme raspada Jugoslavije niti u ratovima koji su je popratili. U inostranstvu Lukšić je stekao simpatije kao pragmatični političar nove generacije. Međutim, na domaćoj političkoj sceni se nije mogao osloboditi etikete da je „Đukanovićeva marioneta", za što ga optužuju opozicija i drugi kritičari. Lukšić doduše nema Đukanovićev autoritativni stil, ali njegova je vlada idejno i personalno označila kontinuitet s Đukanovićevim vladama. Ključne pozicije u njoj su zadržali istaknuti Đukanovićevi saveznici, naročito ministar spoljnih poslova Milan Roćen i bivši šef tajne službe Duško Marković, na poziciji zamjenika premijera.

Za vrijeme Lukšićeve vlade došlo je do oficijelnog priznanja istorijskih zasluga dinastije Petrović Njegoš za crnogorsku državnost i kulturu. Položaj potomaka dinastije regulisan je posebnim zakonom. Princ Nikola Petrović Njegoš, praunuk kralja Nikole i nasljednik crnogorskog trona, nije ispoljavao političke ambicije ali se prije referenduma 2006. aktivno uključio u kampanju za samostalnost. Za simboličko izravnavanje odnosa države s dinastijom zalagale su se prije svih socijaldemokrate na čelu s Rankom Krivokapićem. Parlament je 12. jula 2011. usvojio Zakon o statusu potomaka dinastije Petrović Njegoš, koji je proklamovao potrebu „istorijske i moralne rehabilitacije dinastije koja je svrgnuta protivno ustavu tokom aneksije 1918. godine". Pripadnici dinastije faktički su proglašeni za živo nacionalno kulturno nasljeđe. Predsjednik republike, premijer ili predsjednik parlamenta mogu ovlastiti predstavnika potomaka dinastije da obavi pojedine protokolarne i nepolitičke poslove. Dio zakona predstavlja i imovinsko izravnavanje računa koje ima simbolični karakter, dakle ne radi se o restituciji u pravom značenju

te riječi. Nasljednik trona, prema zakonu, dobija mjesečnu platu u iznosu plate predsjednika Crne Gore. Od 2011. princ Nikola kao oficijelni predstavnik države učestvuje u izabranim protokolarnim, diplomatskim i reprezentativnim akcijama. Za zakon nijesu glasale opozicione SNP i Nova, prije svega zbog eksplicitne primjedbe o „nasilnoj aneksiji 1918. godine". Stranke prosrpske orijentacije smatraju Podgoričku skupštinu i bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom nakon Prvog svjetskog rata pozitivnim istorijskim korakom.

Miodrag Lekić – bivši crnogorski ministar spoljnih poslova i diplomata koji se 1999. razišao s Đukanovićem – postao je nova nada za ujedinjavanje opozicije. Obrazovan, kultivisan, prozapadne orijentacije, Lekić je bio potencijalno prihvatljiv i za glasače koji nijesu inklinirali prosrpskim strankama. Nova i PZP su se 2012. u iščekivanju izbora udružile u blok nazvan *Demokratski front* (DF), na čije čelo je izabran Lekić. SNP se nije priključila koaliciji. Lekić je izbjegavao pitanja o nacionalnom identitetu, govorio je prije svega o potrebi veće demokratizacije, borbi protiv korupcije i ukupnom ozdravljenju crnogorskog društva. Uprkos tome, jezgro DF činile su prosrpske snage reprezentovane Andrijom Mandićem, čiji je srpski nacionalizam za dio glasača bio neprihvatljiv bez obzira na njihovo nezadovoljstvo neprestanom dominacijom DPS-a. Parlamentarni izbori su održani 14. oktobra 2012. Na njima je s 45,6% glasova pobijedila *Koalicija za evropsku Crnu Goru* (DPS – SDP) čiju listu je vodio Milo Đukanović. DF Miodraga Lekića završio je kao drugi sa 22,8% glasova. Za SNP Srđana Milića glasalo je 11%. Nova nada liberalno orijentisanih urbanih glasača koju je predstavljala antikorupcijski orijentisana *Pozitivna Crna Gora* Darka Pajovića dobila je 8,24% glasova. Umjereni rast preferencija zabilježila je Bošnjačka stranka (BS) Rafeta Husovića (4,2%). Poslanička mjesta u parlamentu dobili su i predsjednici dvaju albanskih stranaka. Zahvaljujući promjeni izbornog zakona koja je u interesu zadovoljavajuće zastupljenosti manjinskih naroda snizila izbornu granicu za ulazak u parlament, poslaničko mjesto dobila je i predstavnica Hrvatske građanske inicijative (HGI). Vladajuća koalicija je ukupno izgubila sedam poslaničkih mjesta, a manju podršku je dobila i SNP. Najznačajnija opoziciona snaga postala je DF, čije su prvobitne ambicije bile znatno veće, ali za pobjedu joj je trebalo duplo više glasova nego što je dobila. Pozitivna Crna Gora je na političkom spektru

zauzela mjesto koje je prije toga manje-više imala PZP, koja je u međuvremenu počela previše gravitirati prosrpskom političkom krilu. Uprkos ekonomskoj krizi, tmurnijoj društvenoj atmosferi i ujedinjenju dijelu opozicije pod Lekićevim vođstvom, izbori su završili novim trijumfom Mila Đukanovića koji se opet vratio na političku scenu. Kao predsjednik pobjedničke stranke saopštio je predsjedniku Vujanoviću da je spreman da sastavi vladu i 14. decembra 2012. po sedmi put postao je premijer.

INTEGRACIJE U EU I NATO

Euroatlanska orijentacija i želja da se integriše s drugim evropskim zemljama su eksplicitno date i u crnogorskom ustavu, što je u balkanskom kontekstu izuzetan slučaj. Ulazak u EU je dugogodišnji prioritet crnogorske spoljne politike. Nakon proglašavanja samostalnosti zemlja nije imala nekih ozbiljnijih konflikata sa susjedima, unutrašnjopolitička scena je bila stabilna, a imala je i široku podršku društvene zajednice za članstvo u EU, što je značajno poboljšavalo njenu startnu poziciju. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (*Stabilisation and Association Agreement*) potpisan je 15. oktobra 2007. u Luksemburgu. Oficijelna prijava za ulazak u EU predata je 15. decemebra 2008. Liberalizacija viza omogućila je građanima Crne Gore i nekoliko drugih balkanskih država da od 19. decembra 2009. s biometrijskim pasošem imaju pravo ulaska u šengensku zonu bez vize. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, potpisan nepune tri godine ranije, stupio je na snagu 1. maja 2010. Crna Gora je 17. decembra 2010. dobila status kandidatske zemlje za članstvo u EU. Evropska komisija je 22. maja 2012. preporučila započinjanje pregovora o članstvu, nakon čega je započet zahtjevni proces *screeninga* i harmonizovanja zakonodavstva u okviru pojedinačnih poglavlja. Slično kao i druge države iz regije, uključujući i one koje su u EU već ušle, Crna Gora ima problema s raširenom korupcijom i nezavisnošću sudstva. Nakon stupanja Hrvatske u EU 2013. godine, Crna Gora je postala najprespektivnija od kandidatskih zemalja, i tu poziciju i dalje drži. Do kraja 2016. tokom pregovora za ulazak otvorena su 26 od 33 poglavlja, dok su dva poglavlja zatvorena. Specifičan problem predstavlja činjenica da Crna Gora od 2002. kao zvaničnu valutu koristi euro, a da nije ispunila uobičajene kriterije za njegovo uvođenje. Iako se u Briselu govorilo da

će se situacija „nekako riješiti", u praksi u tom smislu nije urađeno ništa. Korišćenje eura u maloj državi koja nije članica eurozone i ne štampa svoje novčanice, je manje-više prećutno prihvaćeno.

U avgustu 2006. ukinuto je služenje redovnog vojnog roka. Odbranu i bezbjednost zemlje treba da obezbijedi mala profesionalna vojska. Oficijalni cilj spoljne politike bio je učlanjivanje u NATO. U poređenju sa sveopštom podrškom ulaska u EU, za stupanje u NATO nije postojao sličan društveni ni unutrašnjopolitički konsenzus. Podrška tom koraku u određenoj mjeri je zavisila od političkih preferenci i bila je usko vezana s pitanjem nacionalne identifikacije. Većina nacionalno srpskih glasača bila je protiv stupanja u NATO. Na samitu u Rigi, održanom 28. i 29. novembra 2006. Crna Gora je postala članica Partnerstva za mir (*Partnership for Peace*), što se smatra prvim korakom do punopravnog članstva. Godinu dana poslije Crna Gora otvorila je svoju misiju u sjedištu NATO u Briselu. Od marta 2010. zemlja je učestvovala u misiji ISAF (*International Security Assistance Force*) u Avganistanu kroz koju je prošlo nekoliko desetina crnogorskih vojnika. O ispunjavanju uslova za članstvo u NATO počelo se pregovarati 2010. godine. Proces uključivanja zemlje u Alijansu vremenski se poklopio s pogoršavanjem odnosa Rusije s EU i SAD, nakon aneksije Krima 2014. i pogoršanjem rusko-crnogorskih odnosa. Iako otpor prema integraciji male i relativno udaljene zemlje s ruskog aspekta ima simboličko značenje, bio je popraćen oštrom retorikom i neskrivenim pokušajima uticanja na unutrašnjopolitičku situaciju u zemlji u korist prosrpskih i proruskih političkih pravaca. Crna Gora je 2. decembra 2015. dobila oficijelni poziv za ulazak u Alijansu. Na samitu NATO u Varšavi u junu 2016. prvi put je zvanično učestvovala i crnogorska delegacija. Tako je počeo proces ratifikacije članstva u pojedinačnim nacionalnim parlamentima zemalja Alijanse. Zahvaljujući masovnoj kampanji podrška članstvu u NATO se postepeno povećavala i prema nekim istraživanjima bila je natpolovična, ali još uvijek nije bila dovoljno uvjerljiva. Stranke srpske manjine podržavane Moskvom zahtijevale su raspisivanje referenduma koji u većini zemalja članica prije ulaska nije održan, a ni u crnogorskom slučaju nije predstavljao zakonski uslov. I dio prozapadno orijentisanih građana koji su 2006. podržavali samostalnost, po pitanju stupanja u NATO bili su suzdržani. Naime, Đukanovićeva vlada je, po njihovom

mišljenju, preko „velikog“ pitanja stupanja u NATO, odvraćala pažnju s „malih“ problema, koji su zapravo bili ključni unutrašnjopolitički i ekonomski problemi. I na samom pragu članstva u NATO, crnogorsko društvo po pitanju stupanja u Alijansu ostalo je podijeljeno.

ODNOSI S BALKANSKIM SUSJEDIMA

Prema Ustavu iz 2007. godine Crna Gora nije smjela stupati u bilateralne odnose s drugim zemljama u kojima bi izgubila svoj suverenitet i međunarodnopravni subjetivitet. To bi očito trebalo da bude osiguranje protiv eventualnog pokušaja prosrpskih stranaka da ponovo iniciraju ujedinjenje sa Srbijom. Bez obzira na raspad zajedničke države, crnogorsko-srpski odnosi su sačuvali intenzivan nivo saradnje u oblasti kulture, ekonomije, nauke i obrazovanja. U brojnim praktičnim pitanjima koja su tokom posljednjih godina postojanja zajedničke države bila u visokoj mjeri ispolitizovana, samostalna Crna Gora je sa Srbijom vrlo brzo našla zajedničko rješenje (primjer je zajednička kontrola avionskog saobraćaja). Srpski građani i dalje predstavljaju značajan dio među turistima na crnogorskoj obali. Iako je dio srpske političke scene na čelu s premijerom Vojislavom Koštunicom prema samostalnoj Crnoj Gori, čije osamostaljivanje su pokušali spriječiti, bio rezervisan, međudržavni crnogorsko-srpski odnosi su se nakon 2006. razvijali relativno korektno. Većina prijetnji koje su se prije referenduma čule iz Beograda se nijesu obistinile. Ubrzo je došlo do sklapanja ugovora koji su olakšavali građanima dvije države pristup ljekarskoj i socijalnoj njezi, obrazovanju i dobijanju penzija iz druge države. U određenim pitanjima Srbija je pokušavala nastupati kao matična država Srba koji žive van srpskih granica. Dio crnogorskog društva i političke scene je na takve stvari veoma osjetljiv. Dinamika srpsko-crnogorskih odnosa u prvoj deceniji nakon obnove samostalnosti zavisila je dosta i od ličnosti najviših zvaničnika Srbije i stepena njihova miješanja u međudržavne odnose s nacionalnom agendom.

Proglašenje nezavisnosti Kosova, do kojeg je došlo 17. februara 2008. godine, iskomplikovalo je odnos sa Srbijom koja nije priznala kosovsku samostalnost. Crna Gora je prvo zauzela suzdržan stav. Premijer Đukanović je naveo da će Podgorica definitivni stav zauzeti „u skladu sa svojom euroatlanskom orijentacijom“. Na generalnoj skupštini UN održanoj 8. oktobra

2008. godine, Crna Gora je podržala zahtjev Srbije da se pitanje legitimiteta Kosova proslijedi Haškom tribunalu. Međutim, dan nakon toga je zajedno s Makedonijom oficijelno priznala nezavisnost Kosova „kao političku stvarnost koja se ne može negirati". Srbija je, u reakciji na taj korak, iz Beograda protjerala ambasadoricu Crne Gore. Međudržavni odnosi su pali na mrtvu tačku premda nijesu oficijelno prekinuti niti je Crna Gora odgovorila na srpski korak recipročnom mjerom protjerivanja srpskog ambasadora. Dio srpskih i prosrpskih političkih stranaka je uz podršku SPC pokušao izazvati nemire. Višednevne demonstracije kulminirale su 13. oktobra 2008. Predstavnici opozicije zahtijevali su opozivanje priznanja i raspisivanje prijevremenih izbora. Pokušaj prodora u zgradu parlamenta spriječila je policija. Intenzitet protesta se postepeno smanjivao, ali prosrpska opozicija se s priznanjem Kosova nije mirila. Njeni predstavnici su tvrdili da će čim preuzmu vlast odluku opozvati (što se pak nije desilo ni nakon što su preuzeli vlast poslije parlamentarnih izbora 2020.). Međudržavni odnosi sa Srbijom počeli su se poboljšavati tek nakon godinu dana, kad je Beograd odobrio imenovanje novog crnogorskog ambasadora.

Do 2012. godine, do kad su na srpskoj političkoj sceni dominirali predsjednik Boris Tadić i koalicija koju je predvodila njegova DS, srpsko-crnogorski odnosi su periodično bili napeti. Problemi u međusobnim odnosima najčešće su imali nacionalni karakter, naročito u vezi s nekim inicijativama za „zaštitu prava srpskog naroda u Crnoj Gori". Situacija se, na prvi pogled paradoksalno, počela poboljšavati tek nakon što su Tadića i njegov DS, koji su bili smatrani za prozapadne demokrate, liberale i reformiste, na vlasti zamijenili političari koji su u prošlosti bili povezani s Miloševićem i koji su prvobitno pripadali ultranacionalističkoj SRS ili Miloševićevom SPS-u. Bivši lider radikala Tomislav Nikolić je 2012. izabran za srpskog predsjednika, a premijer je postao Ivica Dačić, Miloševićev nasljednik na čelu SPS-a. Premijera Dačića je na funkciji 2014. zamijenio Aleksandar Vučić, bivši ministar informacija s kraja 90-ih i nekadašnji generalni sekretar SRS-a. Ti političari, a naročito Vučić koji je polovinom druge decenije 21. vijeka postao najdominatnija osoba na srpskoj političkoj sceni, u to vrijeme su se već manje-više ponašali kao pragmatični lideri koji se zalažu za integraciju u EU i ekonomsku transformaciju. Nakon 2012. godine srpski predstavnici su se praktično prestali izjašnjavati o unutrašnjopolitičkim događanjima u Crnoj Gori i

suzdržavali su se od komentara koji bi mogli biti tumačeni kao podrška prosrpskim političkim strankama koje su predstavljale opoziciju Đukanovićevoj koaliciji. Pragmatična saradnja Vučića i Đukanovića ima svoju logiku. Na početku svojih političkih karijera obojica su bili Miloševićevi saveznici, ali svoju ideologiju, retoriku i način vladanja su znali vrlo elastično prilagoditi u odnosu na promjene na domaćoj sceni i očekivanjima Zapada. Važnu ulogu u homogenizaciji srpskog korpusa u Crnoj Gori u ovom periodu više od političkih stranaka imale su Srpska pravoslavna crkva, s razgranatom mrežom djelovanja po cijeloj Crnoj Gori, i novopokrenute ustanove poput Srpskog nacionalnog vijeća i Matice srpske.

Do bitnog poboljšanja odnosa s Hrvatskom došlo je još u doba kad je Crna Gora bila u sastavu SRJ. U ekonomskoj sferi Hrvatska, kao i Srbija, spada među glavne crnogorske partnere. Problem koji je ostao neriješen je razgraničenje u oblasti poluostrva Prevlaka. Savjet bezbjednosti UN-a je 15. decembra 2002. odlučio okončati međunarodnu misiju i predati poluostrvo Hrvatskoj. Hrvatska i crnogorska vlada su nakon toga potpisale protokol o privremenom graničnom režimu koji je više išao na ruku hrvatskim zahtjevima. Dvije države su se 2009. godine dogovorile da definitivnu odluku razgraničenja u oblasti Prevlake prepuste Međunarodnom sudu u Hagu. Crnogorska vlada se 2011. preliminarno složila s tim da granice na kopnu kopiraju postojeću liniju iz protokola o privremenom režimu. Pomorska granica ostala je i dalje sporna. Crnogorska strana preferira takvo rješenje koje bi omogućilo da ulaz u Boku Kotorsku, koja s izuzetkom Prevlake pripada Crnoj Gori, nema karakter međunarodnih voda. Hrvatska predlaže da se granica do ulaza u zaliv podijeli napola čime bi okolne vode dobile međunarodni karakter. S aspekta brodskog saobraćaja Hrvatskoj polovina ulaza u zaliv nije potrebna – Prevlaka je nenaseljena i nema luku. Međutim, povoljnija granica bi Zagrebu omogućila kontrolu nad većim dijelom morskog dna i sirovina koje se tamo mogu nalaziti. Potraga za naftnim izvorima i plinom ponovo je aktuelizovala pitanje uspostavljanja definitivnih granica. Hrvatska vlada je u aprilu 2013. raspisala tender za istraživanje morskog dna u spornoj oblasti, što je izazvalo proteste u Podgorici. U poređenju s burnim nesporazumima oko pomorskih granica između Slovenije i Hrvatske, koji su u prvoj deceniji 21. vijeka usporili ulazak Hrvatske u EU, može se konstatovati da otvoreno pitanje pomorske gra-

nice u oblasti Prevlake nije poremetilo međudržavne odnose. Međutim, razvoj iz posljednjih godina nam sugeriše da odgađanje rješenja može potencijalno izazvati više problema nego njegovo definitivno rješenje.

Crnogorski odnosi s Bosnom i Hercegovinom su korektni. Obje strane su zainteresovane za povećavanje ekonomske razmjene i pokušavaju poboljšati saobraćajnu infrastrukturu koja ih povezuje. U međudržavnim odnosima četvrt vijeka od raspada SFRJ i jednu deceniju od nastanka samostalne Crne Gore, neočekivano se pojavio jedan teritorijalni spor koji je izazvao jedinu krizu u dosadašnjim odnosima između Podgorice i Sarajeva. Riječ je o oblasti Sutorine, male teritorije na granici Crne Gore (odnosno Boke Kotorske), Hercegovine (dijelu bosanskohercegovačke Republike Srpske) i južne Dalmacije. Sutorina je šest kilometara dugi pojas, veličine 85 km², koji se proteže od najzapadnije tačke bosanskohercegovačke granice s Crnom Gorom južno od Trebinja, uz današnju crnogorsko-hrvatsku granicu do Jadranskog mora. Na jugozapadu Sutorina graniči s poluostrvom Prevlaka. Kopneni dio je ruralni i preko njega vodi put koji povezuje Crnu Goru i Hrvatsku, dok su se u primorskom dijelu na teritoriju istorijske Sutorine proširila predgrađa poznatog ljetovališta Igalo. Sutorina se na mapama pojavila nakon Karlovačkog mira 1699. Uski pojas zemlje u okviru novog razgraničenja odvojio je Dubrovačku Republiku, koja je bila vazal Carigrada, od novoosvojenih mletačkih teritorija na jadranskoj obali i obezbjeđivao je kopnenu vezu Dubrovnika s Osmanskim Carstvom. Nakon propasti Dubrovačke Republike, Sutorina je ostala u sastavu Osmanskog Carstva, a kasnije je bila zajedno s Bosnom i Hercegovinom pripojena Austrougarskoj. Između dva svjetska rata Sutorina je katastarski pripadala Hercegovini, odnosno trebinjskoj opštini. Međutim, nakon Drugog svjetskog rata iz praktičnih razloga pripala je Crnoj Gori jer je faktički bila dio Boke Kotorske. Administrativna promjena iz 1945. izvršena je bez diskusija i problema. U doba raspada Jugoslavije na osnovu Badinterove komisije prihvaćen je princip nepromjenljivosti republičkih granica, što automatski potvrđuje da Sutorina pripada Crnoj Gori. A ni u Dejtonskom mirovnom sporazumu iz 1995. Sutorina nije smatrana za dio Bosne i Hercegovine. Međutim, pitanje se ponovo pojavilo u vrijeme kad je kulminirala delimitacija međunarodne granice između Bosne i Hercegovine i Crne Gore. U avgustu 2014. utvrđivanje granica je završeno i nakon preliminarne saglasnosti dvije vlade očekiva-

lo se da će ratifikacija u parlamentima proteći bez problema. Umjesto toga digli su se glasovi za pripajanje Sutorine Bosni i Hercegovini i dovođen je u pitanje legitimitet odluke o njenom priključivanju Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata. Oko sutorinskog pitanja u toku 2014. i 2015. godine za bosanskoherecegovačke odnose sastavila se netipična alijansa. Srbima iz Hercegovine koji su se zalagali za dobijanje ovog komadića teritorije koja bi teoretski ponovo pripala trebinjskoj opštini, dakle Republici Srpskoj, i koje su podržavali visoki crkveni dostojanstvenici SPC (motivisani između ostalog i željom da oslabe Crnu Goru koja se navodno odrekla svojih „srpskih korijena"), pridružili su se i predstavnici sarajevske bošnjačke inteligencije, uključujući i akademike i političare. Bosanskohercegovački parlament je 15. januara 2015. zbog sutorinskog pitanja odbio ratifikovati ugovor o granici s Crnom Gorom. Dan nakon toga predsjednik Vujanović je saopštio da zbog toga neće imenovati novog crnogorskog ambasadora u Bosni i Hercegovini. Podgorica nije htjela ni da govori o eventualnoj arbitraži. Za razliku od Prevlake, Sutorina nije smatrana ni za otvoreno ni za sporno pitanje. Hipotetički gubitak Sutorine predstavljao bi gubitak zajedničke granice s Hrvatskom. U toku narednih nekoliko mjeseci u bosanskohercegovačkom parlamentu vođeno je nekoliko rasprava o tom pitanju. Ustavnopravna komisija bosanskohercegovačkog parlamenta u aprilu je konstatovala da s aspekta međunarodnog prava Bosna i Hercegovina nema nikakvu šansu da dobije Sutorinu te je 13. maja 2015. donesena odluka da se prekinu diskusije. Dan nakon toga predsjednik Vujanović je imenovao novog ambasadora, čime je diplomatska razmirica završena. Sporazum o granici potpisan je 26. avgusta 2015. u Beču u okviru međunarodne konferencije o zapadnom Balkanu. Nakon toga sporazum je januara 2016. godine bez problema ratifikovan u parlamentu BiH.

Crna Gora i Republika Kosovo sklopile su diplomatske odnose 15. januara 2010. godine, ali nekoliko neriješenih pitanja predstavljalo je problem. Crnogorska strana je kao uslov za imenovanje ambasadora u Prištini zahtijevala poboljšanje statusa crnogorske manjine na Kosovu i i omogućavanje povratka na Kosovo 10.000 izbjeglica koje žive u Crnoj Gori. Crnogorska ambasada u Prištini je otvorena 30. jula 2013. godine, ali, s obzirom da problematična pitanja nijesu bila riješena, ambasador nije imenovan i dugotrajno ga zamjenjuje diplomatski predstavnik nižeg ranga. Ni Kosovo nije otvorilo ambasadu u Podgorici. Zajedno s dogovorom o granici s Bosnom i Hercegovinom, Crna Gora je u avgustu 2015. u Beču

potpisala i preliminarni dogovor o granici s Kosovom. Iako se činilo da će pitanje razgraničenja biti čisto tehničkog karaktera, ono se toliko iskomplikovalo da trenutno predstavlja najveći problem crnogorsko-kosovskih odnosa, koji je ujedno blokirao i liberalizaciju režima viza sa zemljama šengenskog prostora. Opozicione stranke su na prijelomu 2015. i 2016. svojim opstrukcijama, protestima i vandalskim činovima faktički blokirale rad kosovskog parlamenta. Pored toga što su odbijale da priznaju faktičko postojanje srpskih autonomnih institucija na sjeveru Kosova, kao izgovor za opstrukcije upotrijebili su pitanje granice s Crnom Gorom. Predstavnici opozicije, zajedno s nekim nacionalističkim akademicima, tvrdili su da će nakon potpisa ugovora doći do pomjeranja granice u korist Crne Gore, čime će Kosovo izgubiti 8000 hektara teritorije. Međutim, predložena granica kopira postojeću granicu između Crne Gore i nekadašnje srpske Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo iz 1974. Veći dio granice vodi kroz rijetko naseljene planinske oblasti. Sporna nijesu ljudska naselja već sezonski korišćeni pašnjaci. Veći dio kosovskoalbanskih političkih predstavnika, uključujući vladu i predsjednika, podržavao je ratifikaciju ugovora. Ugovor su definitivnim smatrali i SAD i EU, koji su na kosovske institucije vršili znatan pritisak. Specijalna komisija američkog ministarstva spoljnih poslova je polovinom 2016. potvrdila opravdanost crnogorskog stava. Međutim, dogovor o granici mora ratifikovati dvotrećinska većina u kosovskom parlamentu, što u tadašnjoj političkoj konstelaciji nije bilo moguće. pak, Skupština Kosova ratifikovala je sporazum o demarkaciji s Crnom Gorom marta 2018. godine, no to pitanje i dalje izaziva kontroverze kod dijela kosovskoga političkog establišmenta, što potvrđuju i izjave čelnih ljudi kosovske izvršne vlasti.

Jedina od susjednih država s kojom Crna Gora nema zajedničku jugoslovensku prošlost je Albanija. Od jugoslovensko-sovjetskog razdora 1948. godine do početka 90-ih godina granica između Jugoslavije i Albanije je bila hermetički zatvorena, što je oštetilo tradicionalno bogate odnose između juga Crne Gore i skadarske regije. Crnogorsko-albanski odnosi se od 90-ih godina 20. vijeka trajno poboljšavaju. Nakon sticanja samostalnosti rastu ekonomska razmjena i broj graničnih prijelaza. Pitanja manjina u međudržavnim odnosima nemaju veliku ulogu i smatra se da su riješena na zadovoljavajući način. Kao što je prilikom posjete Podgorici 2016. naglasio albanski premijer Edi Rama: „Naši odnosi su tako dobri da je to u balkanskom kontekstu čudno."

ODNOSI S RUSIJOM

Posebnu pažnju zaslužuju odnosi nezavisne Crne Gore s Rusijom. Interesovanje ruskih investitora za crnogorski turizam i industriju ispoljilo se odmah nakon liberalizacije tržišta s nekretninama, do kojeg je došlo još u okviru labave unije sa Srbijom. Naglo je porastao i broj ruskih turista. Značajnu prekretnicu predstavljala je privatizacija Aluminijskog kombinata Podgorica (KAP) zajedno s rudnicima boksita u Nikšiću 2005. godine. Većinski dio je kupilo društvo koje je dio imperije ruskog milijardera Olega Deripaske. Prvih godina nakon obnavljanja nezavisnosti ruske investicije u Crnoj Gori i međudržavni odnosi bili su vrlo intenzivni. Od 2006. do 2009. Crna Gora je proživljavala period ekonomske konjunkture, kulminirala je privatizacija velikih preduzeća i turističke infrastrukture. U istom periodu izrazito je rasla i ruska ekonomija. Pored „magnata" i „oligarha" interesovanje za investiranje u Crnoj Gori ispoljavala je i ruska srednja klasa koja se u to vrijeme brojčano povećavala i postajala imućnija. Prema podacima iz tih godina nekretnine ili parcele na Crnogorskom primorju imalo je oko 30.000 građana Ruske Federacije. Crna Gora je, slično kao i Srbija, u okviru podizanja životnog standarda kombinovala svoj interes za evropsku integraciju i saradnju sa Zapadom s neuobičajenim odnosom s Moskvom. Ali za razliku od Beograda, Podgorica se nikad nije dvoumila da li da svoju političku i bezbjednosnu orijentaciju veže uz euroatlantski prostor ili Rusiju. Prvih godina nakon obnavljanja nezavisnosti rusko ekonomsko prisustvo u maloj zemlji na Jadranu nije bilo smatrano problematičnim. Tada su i SAD i velike države iz EU pokušavale održavati dobre odnose s Rusijom. Masovne ruske investicije u Crnoj Gori, kao i povećani dotok kapitala na Kipar i u Veliku Britaniju, događali su se u vrijeme srdačnih njemačko-ruskih odnosa i rasta ruskog uticaja u Srednjoj Evropi.

Dok je u periodu od 2006. do 2012. ministar spoljnih poslova bio Milan Roćen koji je u Rusiji dugo radio, crnogorsko-ruski odnosi bili su na najvišem nivou. Ali nagli rast ruskih investicija zaustavio se još 2009. godine kad su se u ruskoj i crnogorskoj ekonomiji osjetile posljedice svjetske ekonomske krize. Uprkos tome još nekoliko godina se činilo da na kvalitet međusobnih odnosa ne utiču ekonomska kolebanja i prozapadna geopolitička i bezbjednosna orijentacija Podgorice. Sergej

Lavrov, ruski ministar spoljnih poslova je 2011. tokom oficijelne državne posjete izjavio da Rusija podržava težnju Crne Gore za integraciju u EU i da njen interes za stupanje u NATO ne može uticati na njihove međusobne odnose. Međutim, situacija se ubrzo počela mijenjati. Kad je firma KAP, koja je ranije imala najveći doprinos u okviru ukupnog bruto nacionalnog proizvoda, proglasila 2013. bankrot, promijenio se odnos crnogorske države prema ruskim investitorima. Uprkos velikim očekivanjima, njihove investicije u najveća industrijska preduzeća nijesu donijele očekivane rezultate. KAP i nekoliko drugih firmi koje su ruski investitori, nakon što su potrošili dotacije koje je vlada garantovala, napustili ili doveli do bankrota, crnogorska država je opet preuzela u svoje ruke, što je Moskva smatrala za nedopušteno „istiskivanje ruskih preduzetnika iz zemlje". Đukanovićeva vlada koja se morala suočiti sa socijalnim i ekonomskim posljedicama propalih privatizacija, koje je sama nekoliko godina ranije omogućila, nije odstupila od odlučnog stava prema ruskim firmama ni po cijenu višegodišnjih sudskih sporova i međunarodnih arbitraža.

Definitivan slom u rusko-crnogorskim odnosima donijela je aneksija Krima 2014. Crna Gora je podržala pozicije EU i u ljeto 2014. godine pridružila se uvođenju sankcija. Takođe je uvela zabranu ulaska u zemlju određenom broju državljana Rusije zbog njihove uloge u ukrajinskoj krizi, iako na taj korak, s obzirom na to da još nije bila zemlja članica, nije bila prinuđena. Srbija se nije pridružila uvođenju sankcija i pokušala je iz situacije profitirati. U okviru recipročnih mjera, Rusija je proglasila zabranu uvoza poljoprivrednih proizvoda i namirnica iz zemalja koje su podržale sankcije. Ruske sankcije protiv Crne Gore stupile su na snagu 13. avgusta 2015. godine (važile su i za Albaniju, Island i Lihtenštajn). Predsjednik Vladimir Putin ih je u ljeto 2016. produžio do decembra 2017. godine, a u jesen je sankcije prema Rusiji produžila i crnogorska vlada. Eskalacija napetosti između dvije države nije imala značajan uticaj na broj ruskih turista koji su dolazili na crnogorsku obalu.

Crnogorsko-ruski odnosi su se i dalje zaoštravali u vezi s približavanjem ulaska Crne Gore u NATO. U interesu slabljenja Đukanovićeve vlade koja je prema ruskom ekonomskom i političkom pritisku ispoljavala veliku odlučnost, a u geopolitičkom konfliktu između Rusije i Zapada odlučno potvrdila svoju euroatlansku orijentaciju, Moskva je počela

pomagati prosrpsku opoziciju svojim savjetima, retorički i finansijski. U jesen 2015. ruska ambasada je svojim proglasom, a vjerovatno i drugim sredstvima podržala neuspješni pokušaj DF-a da svrgne vladu pomoću demonstracija u okviru kojih je dominantnu ulogu igrala proruska i antizapadna retorika i ikonografija. Kad je u decembru 2015. Crna Gora dobila oficijelni poziv za stupanje u NATO, ruska Duma je taj akt osudila posebnim proglasom. U proljeće 2016. Moskva je i dalje pokušavala da isprovocira unutrašnjopolitičku krizu u Crnoj Gori, između ostalog i javnim posjetama i zajedničkim pregovorima vođa prosrpskih opozicionih stranaka u Moskvi, sklapanjem ugovora o političkom partnerstvu s Putinovom strankom Jedinstvena Rusija i intenziviranjem oštre retorike ruskih predstavnika prema oficijelnoj Podgorici. Nakon julskog samita NATO u Varšavi, na kojem je učestvovala i crnogorska delegacija, Moskva je proglasila da će „Crnogorci zažaliti". Ruski ministar spoljnih poslova Sergej Lavrov u ljeto 2016. boravio je privatno u Crnoj Gori gdje je pregovarao s rukovodstvima promoskovskih opozicionih stranaka srpske nacionalističke orijentacije, a da se nije ni sreo sa zvaničnim predstavnicima države.

Dakle, odnosi između Crne Gore i Rusije su u prvih deset godina nakon obnavljanja nezavisnosti imali buran razvoj. U početku je postojao nagli rast ruskih investicija, prisustva i uticaja. Na osnovu izjava najviših predstavnika dvije države izgledalo je kao da je Crna Gora produžila tradiciju prijateljskih odnosa s Rusijom koja se razvijala još od vremena Petra Velikog pa do Prvog svjetskog rata. Na kraju prve decenije nezavisnosti, situacija je bila dijametralna. Rusija je od svih balkanskih zemalja prema Crnoj Gori nastupala s najagresivnijom retorikom, a nije se suzdržavala ni od prijetnji. Crnogorski predstavnici su se od Moskve distancirali rezolutno i odlučno (u određenoj mjeri i namjerno) na takav način da je to izazivalo asocijacije na legendarni otpor komunista na čelu s Josipom Brozom Titom i Milovanom Đilasom sovjetskom imperijalizmu za vrijeme sukoba sa Staljinom. Opadanje svog ekonomskog uticaja Moskva je pokušala kompenzovati političkom podrškom nacionalističkoj opoziciji srpske orijentacije koja je, zajedno s predstavnicima SPC, pokušavala skrenuti zemlju s prozapadnog puta.

EKONOMSKI RAZVOJ NAKON OBNAVLJANJA NEZAVISNOSTI

Iako DPS, kao najjača politička stranka koja je u Crnoj Gori na vlasti bila neprekidno od prijeloma 80-ih i 90-ih godina do 2020. godine, ima u nazivu riječ „socijalistička", i premda je nastala pukim preimenovanjem nekadašnjeg Saveza komunista, od druge polovine 90-ih godina faktički ne ispoljava gotovo nikakave znakove lijeve orijentacije. U okviru borbe za očuvanje naklonosti glasača DPS je doduše konzervirao određene blagodeti iz socijalističke države, ali u ekonomskom životu nezavisna Crna Gora, koja realizuje program dalekosežne privatizacije i otvorenosti prema stranim investicijama, ogledni je primjer primjene neoliberalnih recepata na ekonomski rast.

U prvim godinama ovog vijeka crnogorska ekonomija krenula je s dna, na kojem je nakon raspada Jugoslavije provela cijelu deceniju. Od 2002. do 2009. Crna Gora zabilježila je najveći rast BDP-a od svih zemalja u jugoistočnoj Evropi. Nezaposlenost od 33% iz 2002. se smanjila na 10,8% u 2008. godini. Znatno je smanjen i strani dug. Od 2006. do 2008. godišnji ekonomski rast iznosio je oko 9%. Godine 2009. direktne strane investicije po broju stanovnika bile su najveće u Evropi. Ekonomska konjunktura i dotok stranih investicija najvidljivije su se ispoljile na Primorju gdje je otvoren niz novih hotela. Samostalnost je povećala interesovanje za nekretnine i parcele, čije cijene su astronomski rasle. U Boki Kotorskoj među najznačajnijim investitorima u nekretnine i turističku infrastrukturu su Britanci i Irci. Najznačajniji projekat bila je ekskluzivna marina Porto Montenegro u Tivtu, čiji je osnivač i prvi vlasnik kanadski milijarder Piter Mank (Peter Munk), koja je brzo postala omiljena u okviru globalnog krem-društva oličenog pripadnicima porodice Rotšilda (Rotschild). I danas Porto Montenegro spada u najomiljenije marine na Jadranu. U okviru cijelog Crnogorskog primorja u vrijeme ekonomskog procvata najveći investitori i kupci nekretnina bili su Rusi koji su se koncentrisali prije svega na oblast Budve. Period prosperiteta, ubrzane izgradnje i kulminacije trgovine s parcelama i nekretninama imao je i svoje kontroverzne strane. Građevine su projektovane bez usklađivanja s okolinom, a njihov arhitektonski kvalitet uglavnom je bio nizak. U interesu izgradnje ekskluzivnih hotela privatizovan je niz

atraktivnih prirodnih lokacija. Zato su s estetskog i ekološkog aspekta posljedice naglog razvoja turizma iz prve decenije 21. vijeka više negativne nego pozitivne.

Ekonomski rast prekinula je 2008. godine recesija izazvana svjetskom ekonomskom krizom. Brojne planirane investicije bile su privremeno ili trajno prekinute. Rasplinule su se i nade polagane u ruske investitore, koji su u prethodnim godinama privatizovali najveća crnogorska preduzeća. Najteži slučaj neuspješne privatizacije predstavljao je KAP, nekad najznačajnije industrijsko preduzeće u zemlji, koji je zajedno s rudnicima boksita i potrebnom infrastrukturom donosio 80-ih i 90-ih godina cijelu polovinu crnogorskog bruto domaćeg proizvoda. Na osnovu ličnog dogovora premijera Đukanovića i ruskog milijardera Olega Deripaske, firma Salomon Enterprises Limited je 1. decembra 2005. dobila 65% firme KAP kasnije preimenovane u Central European Aluminium Company (CEAC). Riječ je o offshore kompaniji, s nepreglednom strukturom koja sjedište ima na Kipru a pripada Deripaskinoj En+Group. Dogovor između Đukanovića i Deripaske je bio kritikovan zbog svoje netransparentnosti. Spekulisalo se o tome da je Đukanović za posredovanje u prodaji KAP-a mogao dobiti neformalnu proviziju. U rusko vlasništvo su dospjele i Željezara u Nikšiću i nekoliko drugih značajnih preduzeća. U doba kad je Crna Gora obnovila nezavisnost cijena aluminijuma je bila relativno visoka. KAP je nakon privatizacije generisao oko 15% crnogorskog bruto domaćega proizvoda i zapošljavao oko 10.000 osoba. Međutim, CEAC je stalno odlagao investicije u njegovu modernizaciju, a cijena aluminijuma na svjetskom tržištu se ubrzo i dugotrajno počela smanjivati. Vlada je nekadašnji ponos crnogorske industrije pokušavala – što zbog prestiža, što iz straha od socijalnih nemira – spasiti. KAP je dugo koristio električnu energiju za cijenu koja je bila znatno niža od njene tržišne vrijednosti, a imao je i niz drugih privilegija. KAP je 2009. uzeo veliki kredit od Deutsche Bank, a garant mu je bila crnogorska vlada. Ruski investitor uprkos povoljnim uslovima nije investirao u modernizaciju, smanjivao je broj zaposlenih, snižavao proizvodnju, nije plaćao električnu energiju i na kraju je prestao isplaćivati i plate. KAP je oficijelno 8. jula 2013. bankrotirao. Crnogorska država koja je u firmi sačuvala tridesetprocentni dio oduzela je CEAC-u vlasništvo zbog nepoštovanja dogovora i ponovo nad firmom preuzela punu kontrolu. Deripaska je na Međunarodnom sudu započeo proces protiv crnogorske države od

koje je tražio odštetu od 300 miliona eura. Neslavno je završila i privatizacija Željezare u Nikšiću koju su ruski investori 2012. doveli do bankrota, nakon čega su napustili zemlju. Kao mjehur od sapunice raspršile su se i kapitalne ruske investicije u turizmu. Od nekoliko ekskluzivnih projekata koji su trebali predstavljati magnet za „elitne turiste" ostale su samo betonske konstrukcije od nedovršenih hotela, nagrđujući nekad atraktivne zalive u okolini Budve.

Recesija je kulminirala 2012. i 2013. godine, nakon čega dolazi do postepenog oživljavanja privrede. Zemlja je prevazišla krizu i privreda je opet bila u usponu, iako rast nije bio izrazit kao u prvim godinama nakon obnavljanja nezavisnosti. Na ekonomsko oživljavanje u periodu 2013. do 2016. najviše su uticale strane investicije u oblastima turizma, energetike i saobraćajne infrastrukture. Stopa rasta od 4% bruto nacionalnog proizvoda 2015. bila je među najvišim u regiji. Nezaposlenih je bilo 18,5%, ali dio njih radio je na crno. Crna Gora je, uprkos relativno visokom broju ljudi bez posla, paradoksalno imala dugotrajno problem s nedostatkom radne snage u sektoru turizma i poljoprivrede. Na rad, posebno za vrijeme sezone, dolazi i nekoliko desetina hiljada radnika iz okolnih zemalja, prije svega Srbije, Bosne i Hercegovine, Kosova i Albanije. Uzrok tome su niske plate u odnosu na životne troškove u Crnoj Gori, ali određenu ulogu imaju i ostaci tradicionalnog odnosa Crnogoraca prema fizičkim i sitnijim poslovima „nedostojnim pravog čovjeka". Turizam i dalje ostaje glavna privredna grana i u njega se polažu najveće nade i u budućnosti. Posljednjih godina povećava se interesovanje i za atraktivne oblasti u unutrašnjosti zemlje, naročito za planine i nacionalne parkove.

Crna Gora je, prema oficijelnoj procjeni Svjetske banke iz 2017. godine, predstavljala „zemlju s višim srednjim primanjima i velikim potencijalem za dalji rast". Nijesu se ostvarila strahovanja raširena među protivnicima samostalnosti da će crnogorska privreda bez Srbije propasti, kao ni pretjerano optimističke vizije da će „Montenegro" ubrzo postati „Monte Carlo", kako je najavljivao premijer Đukanović. Period samostalnosti donio je napredak, ali taj napredak je bio neravnomjeran i opterećen nizom problema, prije svega raširenom korupcijom, nestabilnošću dijela ruskih investicija i neuspješnom privatizacijom velikih industrijskih preduzeća. Razvoj prve decenije nakon obnove nezavisnosti, odnosno cijelog postjugoslovenskog perioda, podsticao je rast društvene nejednakosti. Socijalne

i imovinske razlike u crnogorskom društvu tokom socijalističkog režima nijesu bile izrazite, a tradicija „uravnilovke" imala je tu duboke korijene koji sežu do plemenskog uređenja. Preraspodjela imovine i novo raslojavanje društva odvijali su se u dramatičnim okolnostima u periodu divljeg prelaska sa samoupravnog socijalističkog uređenja na neoliberalni kapitalizam tokom jedne generacije. Izrazita socijalna diferencijacija, koja se ispoljila smanjivanjem i nesigurnošću srednje klase i rastom izrazito bogate grupe „gornjih deset hiljada", koja je u lokalnim sredinama upadljivo vidljiva, stvara uslove za socijalnu, i političku napetost.

DRŽAVLJANSTVO I KOLEKTIVNI IDENTITET U NEZAVISNOJ CRNOJ GORI

U maloj državi kao što je Crna Gora pitanje državljanstva i prava učešća u političkom životu koje iz njega proizilazi ima veliki značaj. U okviru SFRJ uz zajedničko jugoslovensko državljanstvo postojala je i republička pripadnost. Svaki Jugosloven mogao je biti građanin samo jedne republike. Pripadnost u drugoj republici mogao je dobiti samo u slučaju da se odrekne pripadnosti u svojoj matičnoj republici. Iz republičke pripadnosti proizilazilo je pravo izlaska na republičke izbore. Dio građana iz Crne Gore koji se naselio u drugim republikama zadržao je svoju pripadnost matičnoj republici, a dio ih je preuzeo od republike u koju su se nastanili. Nakon raspada Jugoslavije na crnogorskoj teritoriji utočište je našlo mnogo izbjeglica iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i s Kosova. Crnogorsko rukovodstvo je od početka bilo protiv toga da izbjeglice dobijaju državljanstvo i pravo glasanja na izborima jer bi to moglo poremetiti unutrašnju ravnotežu. Crnogorski parlament je 1999. u vezi s kosovskom krizom usvojio strogi zakon o državljanstvu. Ustav Srbije i Crne Gore iz 2003. nadovezivao se na jugoslovensku praksu koja je pravo glasa davala samo u svojoj matičnoj republici. Problematiku državljanstva u nezavisnoj Crnoj Gori relativno restriktivno regulišu Ustav iz oktobra 2007. i Zakon o državljanstvu od 14. februara 2008. godine. Crnogorski zakoni ne dozvoljavaju dvojno državljanstvo. Izuzetak čine države s kojim je Podgorica sklopila sporazum o obostranom dvojnom državljanstvu (s postjugoslovenskog prostora zasada je to samo Makedonija). Crnogorski zakoni, za razliku od zakona nekih

balkanskih država, ne favorizuju pripadnike dominantne nacije. Činjenica da se podnosilac zahtjeva za državljanstvo izjašnjava kao pripadnik crnogorske nacije (ili da su to činili njegovi preci) ne daje mu nikakvu prednost. Crnogorska država se ne zalaže za nacionalnu homogenizaciju već za održavanje postojeće etničke i političke ravnoteže. Zakon, međutim, omogućava izuzetke, u slučajevima u kojima je „davanje državljanstva korisno za državu". Na taj način je državljanstvo u posljednjoj deceniji dobilo nekoliko stotina osoba crnogorskog porijekla, većinom predstavnici kulturnog života koji žive u inostranstvu. Pravo na državljanstvo imaju i značajni investitori (ako su u zemlji investirali najmanje pola miliona eura). Te mjere, preuzete iz prakse nekih zapadnih zemalja (npr. Kanade), u crnogorskoj sredini nijesu baš popularne. Najviše kritike izazvalo je dodjeljivanje državljanstva 2009. bivšem premijeru Tajlanda Taksinu Šinavatri (Thaksin Shinawatra) koji je u svojoj zemlji bio svrgnut i optužen zbog korupcije. Crnogorsko državljanstvo dobio je 2011. i finansijer Nataniel Rotšild (Nathaniel Rotschild).

Prvi popis stanovništva nakon obnove nezavisnosti održan je 2011. Pripadnost crnogorskoj nacionalnosti potvrdilo je 278.865 osoba (45%), srpskoj 178.110 (28,7%), bošnjačkoj 53.605 (8,6%), muslimanskoj 20.537 (3,3%), albanskoj 30.439 (4,9%), hrvatskoj 6021 (0,9%), romskoj 5259 (0,8%). Za razliku od prethodnog popisa iz 2003. umjereno je porastao broj Crnogoraca, a za nekoliko procenata smanjio se broj Srba. Takođe je porastao broj Bošnjaka, a smanjio se broj Muslimana. Slično kao i na prethodnim popisima umjereno se smanjio broj Hrvata. Albanaca je otprilike isti procenat kao što je i bio. Pripadnost romskoj nacionalnosti i „ostalim ciganskim grupama" (Aškalije, Egipćani) potvrdio je dvostruko veći broj osoba, ali njihov oficijelni broj je i dalje mali. Kako upozorava bugarska etnološkinja Sofija Zahova, Crna Gora nakon raspada Jugoslavije pokazuje obrnutu dinamiku od drugih postjugoslovenskih republika. U Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini ili Kosovu u oružanim konfliktima došlo je do izrazite homogenizacije i redukcije nekadašnje etničke raznovrsnosti, do preseljavanja stanovništva i nametanja nacionalističke politike kao državne. U isto vrijeme u Crnoj Gori došlo je do rasta etničke i konfesionalne raznovrsnosti. Deset godina nakon obnavljanja nezavisnosti u Crnoj Gori živi više nacionalnih i vjerskih zajednica nego prije raspada Jugoslavije, iako broj doseljenika

nije bio izrazit. Riječ je prije svega o unutrašnjoj diversifikaciji što je povezano s mirnijim političkim razvojem, pluralizmom mišljenja i laiciziranjem rasprava o nacionalnom identitetu (Zahova 2013).

I današnju Crnu Goru karakteriše prije svega političko i simboličko suparništvo između pristalica crnogorskog i srpskog nacionalnog identiteta. „Realne" razlike između pripadnika dva naroda su relativno male. Česti su i slučajevi da se kao različite nacionalnosti izjašnjavaju i pripadnici iste porodice. Etnički identitet se u praksi najviše ispoljava kao različit politički i simbolički identitet. Danas više praktično nema osoba s neformiranim, ambivalentnim ili dvojnim identitetom, koji je još polovinom 90-ih bio relativno čest. Na prijelomu 20. i 21. vijeka pristalice nezavisnosti počeli su se nedvosmisleno identifikovati kao Crnogorci, a pristalice očuvanja zajedničke države sa Srbijom kao Srbi. Crnogorci i crnogorski Srbi danas predstavljaju dvije jasno određene skupine s različitim mišljenjem i političkim stavom koje se, i nakon referenduma, već dugotrajno razlikuju svojim izbornim ponašanjem. Veliki značaj ima i simboličko rivalstvo u sferi istorijske imaginacije. Danas te dvije skupine imaju različite, stalno sve detaljnije formirane istorijske narative, paralelnu komemorativnu kulturu i predstave o identitetu. Iako su u principu naslijedile iste istorijske likove i događaje, često ih tumače na potpuno različit način koji je iznijansiran nacionalnom pripadnošću i stavom prema pitanju državnosti.

Prema istraživanjima veliki stepen identifikacije s državom, njenim institucijama i simbolima osjećaju prije svega Crnogorci, Bošnjaci i Muslimani. Bošnjake i Muslimane već postojano odlikuje veća mjera identifikacije s Crnom Gorom kao svojom domovinom nego sa sopstvenim narodom ili Bosnom i Hercegovinom kao imaginarnom „matičnom državom". Niža, iako pristojna mjera identifikacije s državom i njenim simbolima, zabilježena je i kod Albanaca. Sa Srbima situacija je drugačija. Crnogorski Srbi povezuju državne institucije i simbole s vladajućim establišmentom od kojeg se politički obično potpuno distanciraju, kao i s rezultatom referenduma s kojim se nikad nijesu pomirili. Kod crnogorskih Srba lojalnost prema sadašnjoj državi (koju vide kao primarno antisrpski politički projekat i korumpiranu privatnu državu Mila Đukanovića i grupe profitera oko njega) postojano je niska. Kompenzuju je poistovjećivanjem sa Srbijom kao simboličnom „matičnom zemljom" svih Srba.

MANJINE U NEZAVISNOJ CRNOJ GORI

U prvoj deceniji od obnavljanja nezavisnosti došlo je do produbljivanja i preciziranja legislative o manjinama. U maju 2006. godine, nepune dvije sedmice prije referenduma o samostalnosti, odobren je novi zakon o manjinama. Termin donošenja zakona bio je vezan za predstojeće glasanje u kojem su glasači iz redova manjina trebali odigrati odlučujuću ulogu. U ustavu iz 2007. manjine su, nasuprot prethodnoj praksi, i terminološki dovedene u ravnopravan položaj. Promijenjena je nekadašnja jugoslovenska praksa u kojoj su se razlikovali *narodi* i *narodnosti*, tj. manjine koje nijesu raspolagale vlastitom nacionalnom državom izvan Jugoslavije, i *etničke grupe*, kao što su Romi i Vlasi. Problematiku manjina nakon obnavljanja nezavisnosti odlikuje određena napetost između nastojanja da se s jedne strane zadovolje kolektivna prava manjina, a s druge strane da se zadovolji ideal građanske države, garantovan i ustavom.

Još od početka 21. vijeka po pitanju manjina ispoljava se težnja za većom sistematičnošću i standardizacijom tog dijela zakonodavstva koje je dotad određenim manjinama posvećivalo veću pažnju nego drugima. To je naročito važilo za Albance koji su se (s izuzetkom dijela relativno malobrojnih Roma) kao jedini od većinske populacije izrazito razlikovali svojim jezikom. Albanci su od kraja 90-ih u okviru crnogorskog političkog sistema bili privilegovani zahvaljujući postojanju posebne izborne jedinice koja im je garantovala pet poslaničkih mjesta u parlamentu (godine 2004. na prijedlog EU njihov broj je smanjen na četiri). Na osnovu preporuke Venecijanske komisije od 11. novembra 2011. došlo je do promjene zakona o manjinama. Granica od 3% koju politički subjekt koji se kandiduje za parlament mora prijeći, u slučaju manjina koje u određenom izbornom okrugu čine 15%, smanjena je na 0,7%. Izuzetak je dobila malobrojna hrvatska manjina, čijim predstavnicima za ulazak u parlament je dovoljno 0,35% glasova. Zakon je uveo i sedamnaestočlane Nacionalne savjete koji imaju ulogu posrednika između manjina i države, koja finansira njihove kulturne aktivnosti, školstvo i druge projekte. Nacionalnih savjeta je ukupno šest, a jedan od njih predstavlja i romsku manjinu koja je u prošlosti bila zanemarivana. Prava manjina se 2014. godine dalje preciziraju i proširuju, uključujući neograničeno korišćenje nacionalnih simbola, naročito zastava i grbova,

koje je dotadašnji zakon dozvoljavao samo za vrijeme praznika. Među probleme koji istrajavaju spada nedovoljna zastupljenost manjina u nekim sektorima državnog aparata, naročito u policiji i pravosuđu. Prema zvaničnim informacijama iz vlade u avgustu 2015. crnogorsku nacionalnost imalo je 74% pripadnika državnog aparata, što znatno prevazilazi njihov procenat (45%) u ukupnom broju stanovnika. Srba, koji čine 28% stanovništva, u državnoj upravi bilo je 11%. Albanaca je bilo samo 2,5%, tj. duplo manje nego što bi to odgovaralo njihovom proporcionalnom učešću u ukupnom broju stanovnika. Sigurno je da je zastupljenost Srba veća, između njih i Crnogoraca nema nikakvih razlika, izuzev političke i simboličke identifikacije. Ispoljavanje identiteta često zavisi od situacije: isti pojedinac u interesu karijere može se izjašnjavati kao Crnogorac, a na izborima ili na crkvenim obredima ponašati kao Srbin.

Ključna dilema crnogorskih Srba, koji su nakon Crnogoraca druga najveća nacionalna grupa u zemlji, je pitanje da li da prihvate status nacionalne manjine ili da se i dalje smatraju za konstitutivni narod. U okviru standardnog srpskog nacionalnog narativa, Crna Gora je konceptualizovana kao istorijska srpska zemlja naseljena pretežno pripadnicima srpskog naroda u koje ubrajaju sve stanovnike pravoslavne vjere. Srpski nacionalisti ne priznaju Crnogorce za samosvojan i ravnopravan južnoslovenski narod. Po njihovom shvatanju crnogorska nacionalnost je samovoljno konstruisana i nasilno nametnuta od strane komunista koji su srpski narod nastojali oslabiti i teritorijalno razdrobiti njegov istorijski etnički prostor. Crnogorci, prema toj optici, nijesu samostalan narod, već otuđeni Srbi koji su postali žrtve socijalnog inženjeringa i sistematskog ispiranja mozgova ili su jednostavno „izdali svoj narod". Međutim, čini se da je iluzorno očekivati da će to Crnogorci shvatiti, postati svjesni „svojih srpskih korijena" i „vratiti se srpstvu". Crnogorski nacionalni identitet ne slabi i njegovi nosioci su i dalje najveća nacionalna grupa u zemlji. Iako SPC i radikalno krilo srpske inteligencije i političara u Crnoj Gori i dalje zastupaju mišljenje da Crnogorci „ne postoje" ili da su „vještački narod", većina crnogorskih Srba je u svakodnevnom životu i u politici činjenicu postojanja crnogorske nacije davno priznala. Po pitanju statusa Srba i njihovog mjesta u crnogorskoj državi političari koji se bore za njihove glasove ostaju raspolućeni, kao što se između ostalog pokazalo u vezi s nastankom nacionalnih vijeća nakon

2011. godine. SNP je postojanje Srpskog nacionalnog vijeća podržala. Prihvatanjem statusa najveće manjine, aktivnog rada u okviru Srpskog nacionalnog vijeća i korišćenja prava kojima nacionalne manjine u Crnoj Gori raspolažu, prema poredstavnicima SNP-a, je izraz realizma i najbolji put kako u datoj situaciji „braniti srpski nacionalni identitet od asimilacije". Ekstremnije grupe, reprezentovane političkom platformom Andrije Mandića, odbijaju ideju da bi srpski narod u Crnoj Gori mogao biti manjina, pa makar i najveća i najznačajnija. Zalažu se za to da srpski narod bude proglašen za konstitutivan i da njegovi pripadnici u svim državnim institucijama dobiju onoliko mjesta kolika je njihova procentualna zastupljenost u ukupnom broju stanovnika. Međutim, ustav definiše Crnu Goru kao državu građana u kojoj nijedan narod, uključujući i najbrojnije Crnogorce, nema status konstitutivnog naroda. S obzirom na dugotrajnu fragmentaciju političke scene crnogorskih Srba ulogu njihove najznačajnije političke institucije zauzela je SPC. Zbog toga od 90-ih dolazi do izrazite klerikalizacije identiteta crnogorskih Srba i intenzivne saradnje između njihovih političkih vođa i inteligencije s crkvenim dostojanstvenicima na čelu s mitropolitom Amfilohijem.

Ni nakon obnavljanja nezavisne države nije se riješilo pitanje etnonima ovdašnjih slovenskih muslimana koji su i dalje raspolućeni na Bošnjake i Muslimane. Od početka 21. vijeka rastao je broj Bošnjaka na račun Muslimana. U svakodnevnom životu pripadnici dvije grupe mogu se smatrati za jednu zajednicu. U februaru 2006. nakon udruživanja nekoliko manjih subjekata formirana je nova *Bošnjačka stranka* (BS). Na prvim izborima u samostalnoj državi učestvovala je u koaliciji s LP-om, na kasnijim u koaliciji s DPS-om, koja joj omogućuje da participira u vlasti. BS postojano ima podršku oko 4% glasača, ipak većina Bošnjaka i Muslimana glasa za DPS i druge stranke građanske orijentacije. Bošnjaci i Muslimani su prema svim pokazateljima najbolje integrisana manjina. S aspekta supranacionalnog identiteta faktički predstavljaju sastavni dio crnogorskog političkog naroda. Iako jedan njihov dio njeguje tradiciju i specifičnosti svoje manjine, istovremeno su u visokoj mjeri u sastavu „državotvorne većine".

Albansku manjinu reprezentuje nekoliko manjih stranaka čiji lideri uglavnom participiraju i u parlamentu. Zahvaljujući dugotrajnoj saradnji s vladajućom koalicijom Albanci su obično zastupljeni u vladi (uk-

ljučujući i ministarske pozicije) i drugim državnim institucijama. Među dugotrajne zahtjeve albanskih nacionalnih stranaka spadalo je dodjeljivanje statusa samostalne opštine gradu Tuzi s okolinom, koji leži jugoistočno od Podgorice i koji je imao status samostalne gradske opštine u okviru glavnog grada (ovaj zahtjev je ispunjen 2018). Interese hrvatske manjine od 2003. zastupa Hrvatska građanska inicijativa (HGI) koja je aktivna prije svega u lokalnom političkom životu Boke Kotorske, naročito u Tivtu i okolini, gdje je koncentracija hrvatskog stanovništva najveća. Slično kao stranke albanske i bošnjačke manjine, HGI u praktičnom političkom životu sarađuje s DPS-om.

Položaj romske manjine nije zadovoljavajući, iako je, prema posljednjem popisu, broj Roma u Crnoj Gori veći nego broj Hrvata. Za razliku od ostalih nacija, Romi nijesu eksplicitno pomenuti ni u Ustavu iz 2007. godine. Radi se o unutrašnje heterogenoj grupi čiji pripadnici se identifikuju kao Romi, Aškalije, Egipćani, a neki i kao Kovači, što je ostatak starog, primarno profesionalnog identiteta (Zahova 2013). Ta grupa nema vlastite političke predstavnike, nema svoje školstvo, a u praksi nijesu poštovana ni njihova jezička prava. Najvjerovatnije je njihov stvarni broj i viši nego što to govori popis stanovništva. Nedostatak pažnje posvećene marginalizovanom i nacionalno „nedovoljno svjesnom" romskom stanovništvu predstavlja valjda najveću slabost politike crnogorske države prema manjinama.

Većina crnogorskih Jevreja danas predstavlja potomke osoba koje su se ovdje naselile iz drugih oblasti bivše Jugoslavije, naročito iz Srbije, Vojvodine i Bosne. Manji dio je sefardskog, veći dio aškenaskog porijekla. Judaizam je, od obnavljanja nezavisnosti, postao jednom od oficijelno priznatih vjeroispovijesti pored pravoslavljla, islama i katolicizma. Jevrejska zajednica Crne Gore (JZCG), koju su prvih godina njenog postojanja reprezentovali njen glavni osnivač i prvi predsjednik Jaša Afandari (1946–2018) i glavni rabin Luciano Moše Prelević, u potpunosti se konstituisala 2011. godine. Podgorica je postala glavno sjedište jevrejskog vjerskog i kulturnog života, a gradi se i nova sinagoga. Jevrejska zajednica broji danas oko 100 aktivnih članova, u Crnoj Gori prema procjenama JZCG ukupno živi oko 400 ljudi jevrejskog porijekla.

Svakodnevni međuetnički suživot u Crnoj Gori je, uprkos određenim problemima, u principu miran i tolerantan. U poređenju s drugim državama bivše Jugoslavije u kojima su konflikti iz 90-ih godina 20. vijeka imali vrlo loše posljedice, u ovoj maloj ali nacionalno šarolikoj zemlji nijedna od manjina ne ispoljava separatističke tendencije niti traži „autonomnu oblast" u okviru crnogorske države. Na to utiče i relativno visoka mjera nadležnosti koje su prenesene na opštinski nivo, na kojem manjine, a ne državna politika, često imaju odlučujuću riječ.

STANDARDIZACIJA CRNOGORSKOG JEZIKA I JEZIČKA POLITIKA

Svi južnoslovenski stanovnici Crne Gore su za vrijeme socijalizma oficijelno govorili jednim književnim jezikom – srpskohrvatskim. Srpskohrvatski jezik u Titovoj Jugoslaviji bio je standardizovan i na osnovu tzv. Novosadskog dogovora iz 1954. godine i smatran je za „zajednički jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca" (kasnije i Muslimana), međutim nikad nije bio unificiran, što je omogućavalo postojanje nekoliko varijanti. Srpskohrvatski je smatran za policentrični jezik s tri osnovna dijalekta: ekavskim (u Srbiji), ijekavskim (u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori) i ikavskim (u Dalmaciji). Dalje je postojao niz varijanti, lokalnih dijalekata, regionalnih različitosti i specifičnih književnih tradicija, uključujući i crnogorsku. Na crnogorskom prostoru lingvisti razlikuju dva glavna dijalekta: jugoistočni (zetsko-južnosandžački) i sjeverozapadni (istočnohercegovački). Jugoistočni dijalekat dominira u centralnim oblastima, a, zahvaljujući migraciji iz njih, dominira i u Sandžaku. Sjeverozapadnim govori se uz granicu s Hercegovinom i u dijelu Hercegovine. Dva dijalekta su slična i granica između njih nije uvijek vidljiva. Jezik kojim se govorilo na crnogorskom prostoru u 19. vijeku označavan je za srpski, a u okviru socijalističke federacije za srpskohrvatski. Od Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori se zvanično koriste i ćirilica i latinica kao dva alternativna i ravnopravna pisma.

Termin „crnogorski jezik" se ponekad pojavljivao i u periodu između dva svjetska rata, ali tad to nije bila obrađena koncepcija, već više izraz otpora protiv tendencija ekaviziranja. Dosljednije nazivanje jezika crnogorskim, a kasnije i njegova standardizacija, dolaze na dnevni red

u vezi s raspadom Jugoslavije. Ispočetka je bila riječ o terminološkom pitanju – kako nazivati jezik nakon što su Hrvati i Srbi (a onda i Bošnjaci) počeli odbijati termin „srpskohrvatski". Još krajem 80-ih godina u okviru Centralnog komiteta SKCG diskutovalo se o mogućem uvođenju termina „crnogorski" i standardizaciji jezičke prakse koja bi bolje odražavala republičke specifičnosti. U vrijeme raspada Jugoslavije Crna Gora je automatski slijedila primjer Srbije. U republičkom ustavu iz 1992. oficijelni jezik je opisan kao „srpski jezik ijekavskog izgovora". Međutim, dio inteligencije je zastupao mišljenje da Crnogorci svoju verziju zajedničkog jezika imaju pravo nazivati svojim imenom. Riječ je bila o simboličkom i političkom pitanju, a ne o pokušaju promjene samog jezika. Te tendencije odražavala je 1992. *Deklaracija Crnogorskog PEN centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika*, u kojoj se govorilo o crnogorskom kao o narodnom jeziku Crnogoraca i neophodnosti njegovog očuvanja. Dokument je izražavao osjećaj ugroženosti crnogorskog nacionalnog identiteta koji je na početku rata oko jugoslovenskog naslijeđa bio zasjenjen izraženijim srpskim nacionalizmom.

Od 90-ih godina prevazilaze se debate o „pravu nazivati svoj jezik vlastitim narodnim imenom" i radi se na standardizaciji književnog crnogorskog jezika. Vodeća ličnost u tome poslu bio je istoričar književnosti i lingvista Vojislav Nikčević koji se inspirisao hrvatskim lingvistima i njihovom argumentacijom u korist samostalnog hrvatskog jezika. Svoje stavove predstavio je u knjizi *Crnogorski jezik*, kao i u nizu drugih radova. Godine 1997. objavio je *Pravopis crnogorskog jezika,* a 2001. *Gramatiku crnogorskog jezika*. U tim je priručnicima pokušao standardizovati jezične specifičnosti Crnogoraca koje nijesu bile uvažene ranijim kodifikacijama. Nikčevićevu koncepciju karakteriše sklonost traženju i čuvanju autentičnih crnogorskih fenomena. Ključnu promjenu u odnosu na dotadašnju praksu i prepoznatljivu karakteristiku crnogorskog jezika predstavlja – po shvatanju Nikčevića – uvođenje tri nova fonema koja se ne pojavljuju u književnim formama ostalih južnoslovenskih jezika: Ś, Ź i ʒ. Zato crnogorska abeceda (Nikčevićev standard dopušta, u skladu s dotadašnjom praksom, i ćirilicu i latinicu) ima 33, a ne samo 30 slova kao srpski, hrvatski ili bosanski jezik. Glas koji se zapisuje kao Ś (zvuči kao specifična varijanta š), u govoru se čuje često: *śutra* umjesto *sjutra*, *śedi* umjesto *sjedi*, *predśednik* umjesto *predsjednik*. Dva druga glasa nijesu tako česta – ź zvuči kao mekša forma ž, ʒ kao

dz (biʒin – pas, bronzʒin – šerpa), slično kao zz u italijanskom jeziku. Ś i ź su prisutni na cijeloj teritoriji Crne Gore, ali u govornom jeziku se ponegdje mogu čuti i u Bosni i Hercegovini. Gramatičke pojave, leksiku i karakteristične glasove za koje se zalaže Nikčević ne koriste svi stanovnici koji žive na crnogorskoj teritoriji. Insistiranje na ovim specifičnostima karakterističnim za živu govornu praksu, u suprotnosti je s onim što je kroz obrazovni sistem decenijama promovisano kao standardni jezik i što je postalo uobičajenom formom pisanog jezika, kako u administrativnom, tako i u naučnom, publicističkom ili književnoumjetničkom stilu.

Jezički problem u Crnoj Gori utoliko je komplikovaniji što dio stanovništva ne prihvata crnogorski jezik kao sociolingvističku datost, a i među onima koji se identifikuju s tim nazivom za jezik ima znatan broji onih kojima nije prihvatljiva Nikčevićeva standardizacija, iako je ona u najvećoj mjeri bliska njihovoj govornoj praksi, no usljed višedecenijske jezičke politike koja je crnogorske specifičnosti označavala za provincijalne i dijalektalne, nijesu spremni da prihvate inoviranje jezičkog standarda. Nikčevićevi stavovi su prvo imali odjek u uskom krugu inteligencije. Dio elite koji je podržavao ideju crnogorske samosvojnosti i samostalnosti nazivao je svoj jezik crnogorskim, ali u praksi se nije rukovodio Nikčevićevim principima. Na popisu iz 2003. svoj maternji jezik nazvalo je „crnogorskim“ 21,5% stanovnika. Godine 2004. i premijer Đukanović je potvrdio da je njegov jezik crnogorski. Nakon nastanka samostalne države jezičko pitanje je postalo aktuelno. Na kraju se odustalo od zalaganja za premošćavanjem suprotnosti koje je tražio dio funkcionera DPS-a (npr. naziv „srpsko-crnogorski jezik“ itd.). U ustavu od 22. oktobra 2007. kao službeni jezik označen je „crnogorski.“ Iako je tako crnogorski jezik dobio status službenog jezika, na njegovoj kodifikaciji se tek počelo raditi. Nije bilo jasno koliko će se razlikovati od dotadašnje forme književnog jezika. Nakon smrti Vojislava Nikčevića 2007. godine, njegovim nasljednikom postao je mladi podgorički lingvista Adnan Čirgić koji takođe veliku pažnju posvećuje narodnom jezičkom izrazu i polazi od principa postavljanja autentičnog narodnog jezika na nivo oficijelne norme. Aktivnosti Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika, osnovanog od strane Vlade, pratile su suprotnosti između predstavnika Nikčevićeve škole i grupe lingvista pod vođstvom Rajke Glušice s Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Juna 2009. objavljen je

Pravopis, a jula 2010. *Gramatika crnogorskog jezika* u formi oficijelnih publikacija iza kojih je stalo Ministarstvo prosvjete. Bila je to pobjeda Nikčevićeve koncepcije, ali istovremeno i određena vrsta kompromisa. Najveća promjena dogodila se u abecedi: od tri nova grafema koje je predložio Nikčević prihvaćena su dva: *ś* i *ź*, koji se pojavljuju češće i mogu se zapisati posredstvom već postojećih znakova. Crnogorci su tako, kao jedini iz bivše Jugoslavije, težeći da kodificiraju svoj jezik izvršili izmjenu abecede koja sada ima 32 umjesto 30 slova. Istovremeno je prihvaćeno liberalno gledište da pisanje novih grafema nije obavezno i da se i dalje može koristiti tzv. nejotovana varijanta, uobičajena i u ostalim jezicima, odnosno ijekavskom srpskom ili srpskohrvatskom. Da li pisati *predśednik* ili *predsjednik*, *źenica* ili *zjenica* i sl. ostavljeno je na izbor svakome pojedincu. Čista forma jezika (jotovana varijanta) za koju se zalagala Nikčevićeva škola koristi se za sada relativno rijetko. Crnogorski je, prema popisu iz 2011. godine, kao svoj maternji jezik označilo 36,9% stanovnika. I dalje je najrašireniji srpski sa 42,8%. To znači da je otprilike 30% etničkih Crnogoraca kao svoj maternji jezik označilo srpski. Dok se dio etničkih Crnogoraca prema crnogorskom jeziku drži rezervisano, kao svoj maternji jezik priznaje ga ne mali broj Bošnjaka i Muslimana. Strani lingvisti uglavnom zastupaju mišljenje da Crnogorci, Srbi, Hrvati i Bošnjaci zapravo govore istim jezikom (odnosno jezičkim sistemom) koji je zbog posljedica političkog razvoja dobio četiri oficijelne standardizacije. Međutim, moramo imati u vidu da se u postjugoslovenskom kontekstu gotovo nikad ne radi o čisto lingvističkim raspravama: oni koji negiraju pravo Crnogoraca na imenovanje i normiranje jezika kojim govore, nastupaju po pravilu s prepoznatljivih velikosrpskih pozicija, što znači da istovremeno otvoreno ili indirekto osporavaju i puno drugih stvari, poput prava Crnogoraca na vlastitu državnost, kulturu i nacionalnu samobitnost, protive se nezavisnosti Kosova, poriču genocid u Srebrenici i slično.

Pored „službenog“ crnogorskog jezika, Ustav omogućava i upotrebu ostalih standardizovanih jezika nastalih od nekadašnjeg srpskohrvatskog (tj. srpski, hrvatski i bosanski). Peti jezik koji je „u službenoj upotrebi“ je albanski koji se koristi u oblastima u kojima živi veći broj albanskih stanovnika. Status drugog službenog jezika albanski ima u opštinama Ulcinj, Plav, Gusinje i Tuzi, i u dijelu barskog kraja kod

Skadarskog jezera. U tim oblastima albanski se koristi u administraciji i u školstvu, u nazivima ulica i drugim javnim natpisima. Što se tiče upotrebe romskih dijalekata u zakonodavstvu i praksi, njima se do sada takoreći nije posvećivala nikakva pažnja.

SAVREMENA CRNOGORSKA KULTURA

U prvom periodu nakon obnavljanja nezavisnosti na književnoj sceni su još uvijek bili aktivni predstavnici najstarije generacije, pjesnici kao Jevrem Brković, Sreten Perović, Mladen Lompar i Branko Banjević. Neki od njih su zauzimali visoke funkcije u kulturnim institucijama. Od 2000. najizrazitije mjesto zauzima, a i međunarodno je najpriznatija, grupa prozaika nazivana „generacijom diskontinuiteta". Njihovom pretečom mogu se smatrati pisci srednje generacije, poput pjesnika i romanopisca Milorada Popovića (rođ. 1957), laureata brojnih regionalnih nagrada, uključujući i najznačajniju južnoslovensku nagradu koja se dodjeljuje u Crnoj Gori, Njegoševu nagradu, te regioalno prepoznatljivog i vrednovanog pjesnika i dramskog pisca Ljubomira Đurkovića (rođ. 1952). Pripadnike „generacije diskontinuiteta" odlikuje otpor prema tradicionalizmu, nacionalizmu i patrijarhalizmu. Akcenat, nasuprot tome, stavljaju na urbanu i civilnu sredinu modernih gradova u kojima danas živi apsolutna većina stanovništva. „Iako se u mnogim pogledima razlikujemo, generacija smo radikalnog diskontinuiteta s onom herojskom, pseudonjegoševskom Crnom Gorom. U crnogorskoj književnosti na sve strane pucaju kosti i lobanje, svugdje krv, noževi nekrofilne mračne slike, tragedije. Naravno, u svakoj generaciji su postojali izuzeci, ali glavni tok uvijek je bio nekrofilan. Na to nismo pristali", konstatuje pjesnik i prozaik Balša Brković (rođ. 1966), sin pjesnika Jevrema Brkovića, koji radi kao urednik kulturne rubrike u dnevnim novinama i komentator svakodnevnice. Njegov prvi roman *Privatna galerija* iz 2002. godine, u kojem se podgorička kulturna i društvena elita s kraja 90-ih prepoznala kao u ogledalu, bio je prijelomni kulturni događaj. I u romanima *Paranoja u Podgorici* (2010) i *Plaža Imelde Markos* (2013) Balša Brković obrađuje podgoričke teme. Najznačajniji predstavnik „generacije diskontinuiteta" je Andrej Nikolaidis (1974). Potiče iz nacionalno šarolike ulcinjske porodice („sin Grka i Crnogorke, unuk Albanca i Rumunke"). Rođen je u Sarajevu gdje je proveo djetinjstvo. Porodica mu

se na početku rata u Bosni vratila u Ulcinj. Slično kao i Brković, radi kao novinar. U postjugoslovenskom regionu zapažen je zbog višegodišnjeg sudskog spora koji je protiv njega vodio režiser Emir Kusturica kojeg je Nikolaidis u jednom od svojih tekstova optužio zbog kolaboracije s Miloševićevim režimom i podrške srpskoj agresiji na Bosnu. Nikolaidis je bio osuđen da plati visoku kaznu, ali je na kraju oslobođen optužbe za povredu časti. Autor je romana *Mimesis* (2003), *Sin* (2006), *Dolazak* (2009), *Devet* (2014), kao i drugih knjiga proze. Originalan predstavnik „generacije diskontinuiteta" je i Ognjen Spahić (rođ. 1977). Njegov prvi i visoko ocjenjivani roman *Hansenova djeca* (2004) situiran je u posljednjem leprozorijumu u Rumuniji u vrijeme pada komunističkog režima. Spahić je napisao i nekoliko knjiga pripovijetki, pored ostalih *Zimska putovanja* (2007) i *Puna glava radosti* (2014). Njegov roman *Masalai* (2015) odvija se u naselju novogradnje u neimenovanom postjugoslovenskom gradu, očito Podgorici, i značajnu ulogu u njemu zauzimaju mistički elementi. Predstavnici „generacije diskontinuiteta" su dosta prevođeni i dobili su niz domaćih i stranih književnih nagrada. Prozaista Dragan Radulović (rođ. 1969) osobena je pojava savremene crnogorske književnosti. Objavio je zbirku pripovijedaka *Petrifikacija* (2001), roman *Auschwitz Café* (2003), katalog groteski *Vitezovi ništavila* (2005), zbirku pripovijedaka *Splav Meduze* (2007) i dramu *Pejzaž do pakla ili Propast kuće Marinkovića* (2011). Prevođen je na više stranih jezika i uvršten u nekoliko antologija crnogorske proze u zemlji i inostranstvu. Predsjednik je Matice crnogorske. Radnja Radulovićeva romana *Auschwitz Café*, u podnaslovu žanrovski određenog kao distopija, odvija se u Budvi, u neposrednoj budućnosti. Sa snažnim alegorijskim podtekstom Radulovićev roman zapravo propituje mračne konsekvence zloupotrebe moći, politike i ideologije.

Nakon raspada Jugoslavije filmska produkcija i distribucija u Crnoj Gori potpuno je propala. Devedesetih se nijesu snimali filmovi, a u cijeloj zemlji dugo nije radio nijedan bioskop. Crnogorska kinematografija počela je oživljavati tek početkom 21. vijeka. Filmove iz posljednjih godina karakteriše interesovanje za sadašnjost, lične drame i socijalne probleme na račun istorijske i političke problematike. Filmove čija radnja se odigrava izvan gradskog prostora odlikuje vizualna atraktivnost kulisa crnogorske prirode. Film Marije Perović *Opet pakujemo majmune* iz 2004. je intimna drama o paru koji svoje komunikacijske proble-

me rješava preseljavanjem u iznajmljeni stan. U priči o podgoričkom muzičaru pod nazivom *Imam nešto važno da vam kažem* (2005) Željko Sošić se inspirisao metodom danskog filmskog pokreta Dogma 95. Film *Pogled s Ajfelovog tornja* režisera Nikole Vukčevića bio je i hvaljen i kritikovan. Riječ je o adaptaciji erotski eksplicitnog romana *Zagrepčanka* književnika Branislava Glumca, prenesenog u savremenu Podgoricu. Glavna junakinja je elitna prostitutka, traumatizirana iskorišćavanjem u djetinjstvu. Psihološki triler *Gledaj me* (2008) Marije Perović tematizuje problem porodičnog nasilja i odigrava se u izolovanom ribarskom selu. Konfrontaciju urbanog i ruralnog mentaliteta prikazuje film Nemanje Bečanovića *Posljednje poglavlje* iz 2011. godine, o mladom književniku koji problem s blokadom inspiracije rješava odlaskom na selo, gdje njegov rival postaje patrijarhalni, autotritativni i brutalni, seljanin Zeko. *Igla ispod praga* (2016) Ivana Marinovića je crna komedija iz Boke Kotorske o svešteniku koji ulazi u konflikt sa sugrađanima koji podržavaju projekat prodaje zemlje na atraktivnom mjestu na obali mora. Glavnu šansu za razvoj današnje crnogorske kinematografije predstavljaju prije svega regionalna i međunarodna saradnja.

Od kraja 90-ih oživjela je i crnogorska pozorišna scena, koja je danas na znatno višem nivou nego tokom socijalizma. Dominantnu poziciju ima Crnogorsko narodno pozorište (CNP). Rekonstruisana je i nekadašnja prva scena iz vremena samostalne monarhije – Kraljevsko pozorište Zetski dom na Cetinju. Uz postavke djela stranih autora, CNP pruža prostor i domaćim autorima koji se kritički obračunavaju s prošlošću, u aktualizovanoj formi uvode se i dramska djela kralja Nikole i drugih crnogorskih klasika. Istorijskim refleksijama posvećuje pažnju režiserka i dramatičarka Radmila Vojvodić. Njen komad *Princeza Ksenija od Crne Gore*, premijerno izveden na sceni obnovljenog Kraljevskog pozorišta Zetski dom na Cetinju februara 1994. godine, stekao je kultni status. Riječ je o istorijskoj melodrami u kojoj se prikazuju posljednji emigrantski dani potonjeg crnogorskog suverena, kralja Nikole.

Među najznačajnije kulturne festivale postjugoslovenskog perioda spadao je 90-ih godina Cetinjski bijenale moderne umjetnosti koje je osnovao princ Nikola Petrović Njegoš koji je za akciju uspio dobiti i oficijelni izuzetak od tadašnjih sankcija UN-a protiv Jugoslavije koje su se odnosile i na kulturne i naučne akcije. Bijenale je bilo vrlo provokativ-

no. Protiv moderne umjetnosti koja je izlagana i na ulicama posebno se bunio kler SPC. S obzirom na nedostatak novca nakon završetka „rata za jugoslovensko nasljeđe", Cetinjsko bijenale se ugasilo. Prvih godina 21. vijeka među najistaknutije međunarodno priznate likovne umjetnike spadali su predstavnici starije generacije koji su skrenuli pažnju na sebe još u prethodnim decenijama. U Parizu je 2010. preminuo Dado Đurić koji je smatran za najznačajnijeg živog crnogorskog umjetnika. I posljednja faza njegovog života bila je plodna. Svoju zemlju koja je obnovila nezavisnost predstavljao je na Venecijanskom bijenalu 2009. godine. Vojo Stanić, nestor crnogorskog nadrealizma, aktivno stvara i u svojim devedesetim. Dalje se razvijalo i stvaralaštvo Dimitrija Popovića koji živi u Zagrebu. S rodnom zemljom održava intenzivne kontakte (između ostalog, autor je spomenika posvećenog Njegošu otkrivenog 2013. na Cetinju povodom dvjestogodišnjice njegovog rođenja). Nakon obnavljanja samostalnosti na svoje crnogorsko porijeklo i državljanstvo počela se pozivati i konceptualna umjetnica Marina Abramović. Sedamdesetih je bila povezana s beogradskom umjetničkom scenom, poslije je stvarala u inostranstvu, prije svega u Zapadnoj Evropi i SAD. U njenom provokativnom djelu prosijavaju odjeci Drugog svjetskog rata, raspada Jugoslavije i autoritativne porodične sredine. Crnu Goru je predstavljala na Venecijanskom bijenalu 2011.

Najznačajniji muzički orkestar koji se posvećuje klasičnoj muzici u nezavisnoj zemlji je *Crnogorski simfonijski orkestar*, osnovan 2007. godine. Među predstavnike tradicionalnih muzičkih žanrova koji su popularni i cijenjeni u širem postjugoslovenskom prostoru spadaju podgorički interpretator sevdalinki Šukrija Žuti Serhatlić, ili, recimo, grupa Pljevaljski tamburaši. Gusle, jednožičani tradicionalni instrument koji svojim monotonim zvukom prati epske junačke pjesme, još uvijek žive. Međutim, gusle, koje opjevavaju bitke i ratove, danas u očima gradskih intelektualaca predstavljaju simbol krvavog patrijarhalnog svijeta i nacionalizma. Bivaju i javno omalovažavane. U javnom prostoru dominira pop muzika, naročito srpska, hrvatska, angloamerička i italijanska. Turbofolk kojeg mase obožavaju, a intelektualci ne podnose, predstavlja agresivnu mutaciju popa s uprošćenim narodnim, pa čak i orijentalnim motivima, s tekstovima punim erotike i nasilja, a nekad i s nacionalističkim porukama. Termin turbofolk izmislio je krajem 80-ih multimedijalni performer, kompozitor

i pjevač Rambo Amadeus (pravim imenom Antonije Pušić) iz Herceg Novog. Prvobitno sarkastični neologizam brzo se raširio. Sam Rambo Amadeus koji danas živi između Boke Kotorske i Beograda utemeljio je svoju sopstvenu muzičko-socijalnu ispovijest na parodičnoj travestiji kičerajske turbofolk estetike i drugih „niskih žanrova" koji su se munjevito raširili 90-ih i koji su predstavljali određenu muzičku pratnju sveopšte političke i kulturne propasti. Danas je Rambo Amadeus na postjugoslovenskom prostoru najveća muzička zvijezda iz Crne Gore. Parodična linija koja spaja kameleonsku imitaciju niskih žanrova, socijalnu kritiku, humor i teatralnost odlikuje i cetinjsku grupu *The Books of Knjige*. Tokom ljetnje turističke sezone na obali se održavaju koncerti muzičara i grupa svih mogućih žanrova, kako s prostora bivše Jugoslavije tako i globalnih zvijezda, kao što su Rolling Stones i Madonna.

U ljetnjoj sezoni se kulturni život premješta iz Podgorice (u kojoj se ipak redovno održavaju književni festival Odakle zovem u knjižari Karver i brojni događaji u okviru Podgoričkog kulturnog ljeta koje organizuje Glavni grad) u primorske gradove. U istorijskom dijelu Budve organizuje se pozorišni festival Grad teatar, pod otvorenim nebom, čiju centralnu scenu predstavlja citadela iz perioda austrougarske vladavine, a predstave se igraju i u crkvama, parkovima i na plažama. U Herceg Novom se pod otvorenim nebom u mletačkim, španskim i osmanskim tvrđavama i u dvorištu vile nobelovca Ive Andrića odvija i Hercegnovski filmski festival, osnovan 1986. godine. Glavni književni festival predstavlja Barski ljetopis. U bašti primorskog dvorca kralja Nikole nastupaju autori iz cijele bivše Jugoslavije i drugih balkanskih država. Tokom ljeta se održava i veliki broj muzičkih festivala. Iz Novog Sada na crnogorsku obalu redovno se premješta dio akcija festivala Exit koji danas spada među najznačajnije muzičke festivale srednje i jugoistočne Evrope. Preko ljeta se mnoštvom kulturnih događanja ističe budvanska rivijera. Alternativnu atmosferu ima festival Lake Fest koji se odigrava na travnatim i drvećem obraslim obalama vještačkog jezera nedaleko od Nikšića.

Od kulturnih i naučnih ustanova (Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Crnogorski PEN centar, Matica crnogorska, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti) koje su tokom 90-ih godina XX i početkom

XXI vijeka dali izuzetan doprinos učvršćivanju crnogorskog identiteta, status državne institucije u formi „samostalne organizacije u oblasti kulture“ dobila je jedino Matica crnogorska, zahvaljujući Zakonu o Matici crnogorskoj, izglasanom u Skupštini Crne Gore 2008. godine. Time su se stekli uslovi da Matica u povoljnijim uslovima nastavi svoje aktivnosti na planu izdavačke djelatnosti, organizovanja promocija, tribina i naučnih skupova, razvoja veza dijaspore s domovinom, širenja ogranka po Crnoj Gori i sl. Ključna misija Matice crnogorske je afirmacija „kulture i nacionalnog identiteta crnogorskoga naroda te razvoj multietničkog karaktera Crne Gore.“ Od 2000. godine Matica crnogorska objavljuje i uticajni časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu *Matica*. Od institucija koje su oformljene u periodu nakon obnove nezavisnosti za afirmaciju identiteta i promociju montenegristike posebno je važan Institut za crnogorski jezik i književnost, osnovan u Podgorici 2010. odlukom Vlade Crne Gore kao javna naučnoistraživačka ustanova. Institut je 2014. godine transformisan u visokoškolsku javnu ustanovu Fakultet za crnogorski jezik i književnost i preseljen na Cetinje. Pored bogate izdavačke produkcije iz domena književne, jezičke i kulturne montenegristike, Institut/Fakultet je zauzeo važno mjesto u kontekstu slavistike, povezao se s inostranim slavističkim centrima, organizovao veliki broj naučnih skupova, realizovao važne naučnoistraživačke projekte, a publikuje i časopis *Lingua Montenegrina*, pokrenut još 2008. godine, koji je uvršten u prestižnu svjetsku bazu naučnih časopisa Web of Science. Važnu ulogu u promociji crnogorske kulture odigralo je i Crnogorsko društvo nezavisnih književnika i cetinsjki izdavač Otvoreni kulturni forum (OKF), koji su, pored toga što su se pozicionirali kao ključni izdavači recentne crnogorske književnosti, uspostavili saradnju i s regionalim izdavačima, što je bilo od izuzetne važnosti za predstavljanje nove generacije crnogorskih pisaca izvan zemlje. Otvoreni kulturni forum i Crnogorsko društvo nezavisnih književnika izdavači su i regionalno vrednovanog časopisa za književnost, kulturu i društvena pitanja *Ars*, pokrenutog prvobitno još 1986. godine u izdanju Književne opštine Cetinje, pa obnovljenog 1999. godine u izdanju CDNK, a od 2001. godine u suizdanju OKF-a.

RAST POLITIČKOG NEMIRA I ULAZAK U NATO

U proljeće 2013. trebali su se održati predsjednički izbori. DPS je opet zvanično kandidovala predsjednika Filipa Vujanovića. Taj korak je u redovima opozicije i među predstavnicima koalicionog SDP-a naišao na kritiku. S njegovom novom predsjedničkom kandidaturom nije se slagao ni predsjednik parlamenta Ranko Krivokapić. Njegov odnos s Vujanovićem, kojeg je smatrao za previše bliskog SPC, bio je napet. Ako bi pobijedio, bio bi predsjednik treći put za redom što je bilo u suprotnosti s ustavom koji je dopuštao samo dva mandata. Rukovodstvo DPS-a je zauzelo stav da izbori 2003. nijesu bili u okviru nezavisne države, te da se ne računaju. Sličan problem je godinu dana ranije rješavan u Srbiji, gdje se treći put, uprkos kritici, kandidovao Boris Tadić, ali ga je na kraju pobijedio protivkandidat Tomislav Nikolić. Ustavni sud je u februaru 2013. potvrdio da je na funkciju predsjednika Vujanović u pravom smislu te riječi stupio tek nakon izbora 2008. godine. Dakle, nije se kandidovao treći, već tek drugi put. Opozicija se ovaj put, za razliku od prethodnih predsjedničkih izbora na kojima su samostalno učestvovala tri lidera opozicionih stranaka, uspjela dogovoriti i izabrati jednog jakog protivkandidata. Bio je to Miodrag Lekić. Podržale su ga ne samo njegova DF, već i SNP i Pozitivna Crna Gora. Izbori su održani 7. aprila 2013. i prema prvim procjenama završili su vrlo tijesnim rezultatom. Još prije nego što su definitivno potvrđeni rezultati oba kandidata su proglasila svoju pobjedu. Nekoliko dana je između dva tabora vladala velika napetost. Na kraju je izborna komisija proglasila da je pobijedio Vujanović sa 51,21% glasova, nasuprot 48,79 glasova za Lekića. Vujanović je tako ostao u predsjedničkoj fotelji, ali je zbog spornih okolnosti na izborima tokom svog trećeg mandata često nailazio na ispoljavanja nepovjerenja i antipatije.

Nakon neuspjeha njihovog kandidata na predsjedničkim izborima u okviru DF-a rasle su lične i idejne nesuglasice između grupe A. Mandića i M. Lekića. Lekić je, sa svojim pristalicama, na kraju napustio DF i u maju 2015. osnovao sopstvenu stranku: Demos – Demokratski savez. Izbjegavao je pitanje nacionalnog identiteta i za svoj glavni cilj je označio visoku transparentnost političkog života i borbu protiv korupcije. Andrija Mandić je nakon odlaska liberalnije orijentisanih političara opet postao najdominantnija ličnost u DF-u, koji je opet počeo stavljati akcenat na srpsku nacionalističku agendu i prorusku orijentaciju. U atmosferi pogorša-

nja crnogorsko-ruskih odnosa i rasta napetosti unutar vladajuće koalicije, DF se zalagala za izazivanje nemira i organizovanje prijevremenih izbora. Od kraja ljeta 2015. DF je organizovao proteste u centru Podgorice u cilju smjene premijera Đukanovića i raspisivanja parlamentarnih izbora. S tim zahtjevima se generalno slagao i dio opozicije i nevladinih organizacia koje nijesu podržavale srpsku nacionalističku agendu. Prema ispitivanjima DF je ipak imala znatno niže izborne preferencije od vladajuće koalicije. Vlada zato nije imala razloga da njihovim zahtjevima izađe u susret. Članovi i pristalice DF-a su na nekoliko sedmica zauzeli prostor pred parlamentom i utaborili se na glavnom bulevaru u centru grada. Proteste su podržavale SPC i ruska ambasada. Policija je 24. oktobra očistila prostor koji su demonstranti nelegalno zauzeli. Uslijedile su nove demonstracije DF-a koje su završile uličnim izgredima i pokušajem nasilnog ulaska u zgradu parlamenta. Liberalna opozicija, nevladine organizacije i nezavisni mediji su se, zbog rasta nasilja, vandalizma i srpske nacionalističke agitacije demonstranata, distancirali od protestnih akcija DF. Pokušaj svrgavanja vlade preko uličnih pritisaka nije uspio. DF je, nasuprot tome, svojim radikalizmom i nacionalizmom onemogućio ujedinjavanje političke i građanske opozicije koja se prije demonstracija činila mogućom. Tokom narednih mjeseci DF je bez većeg odjeka organizovao proteste manjeg intenziteta.

Iako je veći dio društva i političke scene bio protiv agresivnosti DF-a, raslo je i nezadovoljstvo zbog neprekidne političke i ekonomske dominacije DPS-a koju su simbolisale afere i korupcija. Svetozar Marović, nekadašnji drugi čovjek DPS-a, bivši predsjednik parlamenta i posljednji predsjednik zajedničke države sa Srbijom, uhapšen je 17. decembra 2015. Imena članova njegove familije i prijatelja već su se nekoliko godina objavljivala u vezi s istraživanjima korupcije u oblastima turizma i trgovine nekretninama u Budvi i okolini, najbogatijem gradu Crnogorskog primorja. Marović je proveo nekoliko mjeseci u zatvoru, a u maju 2016, nakon što je priznao da je bio na čelu organizovane mreže korupcije koja je profitirala prodajom luksuznih parcela, bio je pušten. Bivši predsjednik parlamenta 13. septembra 2016. osuđen je na četiri godine zatvora i plaćanje kazne od milion i sto hiljada eura. Iako je Marović već prije nekoliko godina izgubio uticaj koji je nekad imao u stranci, taj proces je na DPS i njegovo rukovodstvo bacio negativno svjetlo. Marović se, potom, pod izgovorom odlaska na liječenje, sklonio u Beograd, nakon čega je postao nedostupan crnogorskim pravosudnim organima jer Srbija odbija njegovo izručenje.

Povremene nesuglasice između dominantnog DPS-a i manjeg SDP-a su već odavno bile smatrane za obični politički folklor. U okviru nastojanja da istakne svoj vlastiti identitet SDP je povremeno pokušavala da se predstavi kao stranka koja je vjerna demokratskim principima, koja je rodoljubiva i s većim socijalnim osjećajem nego njen koalicijski partner i koja nije toliko tehnokratska. Koalicija te dvije stranke vladala je neprekidno 18 godina. Kontinuitet SDP-a oličavao je njegov predsjednik Ranko Krivokapić koji je od 2003. obavljao funkciju predsjednika parlamenta. Međutim, nakon dugogodišnje saradnje 2015. došlo je do stvarnog razdora. Lokalni predstavnici SDP-a u Kolašinu, pokušavajući da igraju veću i samostalniju ulogu, ušli su u koaliciju s prosrpskim strankama umjesto s DPS-om, kao što je i na lokalnim i na državnom nivou to do tada bio običaj. Pokušaj da se slična strategija realizuje i u Podgorici kod dijela članova je izazvao veliki otpor. Ranko Krivokapić je na kongresu SDP-a s malom prednošću uspio odbraniti poziciju predsjednika, ali dio funkcionera na čelu s poraženim protivkandidatom Ivanom Brajovićem optužio ga je za manipulacije na izborima. Brajovićeva frakcija je u ljeto 2015. napustila SDP i osnovala novu stranku nazvanu Socijaldemokrate (SD). Krivokapić je zahtijevao da premijer Đukanović oduzme mandat dvojici ministara koji su napustili SDP i prešli u SD, čime su, po njemu, izgubili legitimitet. Đukanović je to odbio upozoravajući da se bliže parlamentarni izbori. Kriza u vladajućoj koaliciji se u jesen 2015. produbljavala. SDP se približila stavovima opozicionih stranaka koje su predložile konkretan plan u cilju osiguranja fer izbora. Premijer Đukanović je krajem decembra inicirao glasanje o povjerenju njegovoj vladi. Obrazložio je to činjenicom da vladajuća koalicija praktično ne funkcioniše i da SDP sarađuje više s opozicijom nego s DPS-om. Krivokapić je proglasio da SDP neće podržati vladu, iako su bili u njenom sastavu. DPS je, prema njegovom mišljenju, remetila parlamentarni dijalog i onemogućavala pokušaje rješavanja političke krize. Na glasanju koje je održano 27. januara 2016. Đukanovićeva vlada je, uprkos stavu SDP-a, dobila povjerenje: 42 od 60 prisutnih poslanika su podržali vladu. Tako je Đukanović glasanjem o povjerenju vladi izazvao krizu u koaliciji i prinudio SDP koja je vodila ambivalentnu politiku da zauzme nedvosmislen stav. Razlaz Krivokapića s Đukanovićem je nakon tog glasanja kulminirao i završio nizom dramatičnih optužbi i dugo potiskivanih prigovora.

Nakon faktičkog prelaza SDP-a u opoziciju, Đukanović je pokušao postići sporazum o formiranju privremene vlade pod njegovim vođstvom koja bi zemlju dovela do izbora. Pozvao je sve predstavnike svih parlamentarnih stranaka čime je formalno prihvatio primjedbe opozicije koja je kritikovala dominaciju DPS-a i nedovoljnu transparentnost izbornog procesa. Dio opozicije suzdržavao se od njegove ponude, strijepeći da je riječ samo o manevru iz kojeg će opet profitirati jedino Đukanović. DF je insistirao na svojim radikalnim pozicijama i odbijao je bilo kakvu saradnju s DPS-om i s većinom opozicionih stranaka. SDP se nakon prelaska u opoziciju zbližila s Građanskim pokretom URA koji je vodio Žarko Rakčević, bivši predsjednik SDP-a iz 90-ih, i s Demosom na čelu s Lekićem. Pregovori DPS-a s „opozicionom trojkom" o ulasku u vladu trajali su nekoliko mjeseci. U parlamentu je 2. maja 2016. izglasano nepovjerenje Ranku Krivokapiću koji je tako nakon 13 godina napustio poziciju predsjednika. Istog dana došlo je do rekonstrukcije vlade. U „vladu izbornog povjerenja" stupili su predstavnici SDP-a, Demosa i URA. Predstavnici DF-a, SNP-a i PZP-a su odbili učešće u vladi. Glavni zadatak „vlade izbornog povjerenja", na čijem čelu je i dalje bio Milo Đukanović, bilo je osiguravanje transparentnih uslova za održavanje izbora. Većina opozicionih stranaka se bojala da će DPS, kao i u prošlosti, zloupotrijebiti svoj dominantni položaj i uključiti dio državnih organa da radi u njegovu korist i da vrši pritisak na radnike zaposlene u državnim službama. Rekonfiguracija političke scene završena je sklapanjem dogovora o saradnji s Pozitivnom Crnom Gorom čiji je predsjednik Darko Pajović 2. juna 2016. izabran za novog predsjednika parlamenta. Međutim, saradnja DPS-a s nekoliko opozicionih stranaka u okviru „vlade izbornog povjerenja" u sve uzavrelijoj atmosferi u susret izborima bila je ispunjena permanentnom napetošću.

Parlamentarni izbori održani su 16. oktobra 2016. godine. DPS pod vođstvom Đukanovića s 41,4% glasova i 36 poslaničkih mjesta je opet pobijedio. Dobio je manje glasova nego u koaliciji s SDP-om, ali s njim nije morao dijeliti poslanička mjesta. No sam je ukupno dobio pet poslaničkih mjesta više nego na prethodnim izborima. Drugi je bio DF na čelu s Andrijom Mandićem, najradikalnija opoziciona formacija srpske nacionalističke orijentacije čiju predizbornu kampanju je finansijski podržavala Rusija. DF je sa 20,3% i 18 poslaničkih mjesta, odnosno dva poslanička

mjesta manje nego na izborima 2012. godine, imala duplo manje glasova nego DPS. Koalicija Ključ, pod vođstvom Miodraga Lekića u kojoj se njegov Demos udružio s Građanskim pokretom URA i SNP-om dobila je preko 11% glasova i devet poslaničkih mjesta. Demokratska Crna Gora na čelu s Aleksom Bečićem, koja je bila nova stranka na političkoj sceni, i takođe je pripadala opoziciji, dobila je skoro 10% glasova i osam poslaničkih mjesta. SDP Ranka Krivokapića kandidovao se samostalno prvi put od kraja 90-ih. Dobili su 5,2% glasova i četiri poslanička mjesta i tako se oslobodili etikete vječnog „priljepka" i izborili za svoje samostalno postojanje na političkoj sceni. Sa 3,3% i tri poslanička mjesta u parlament je ušao i SD Ivana Brajovića, kao i stranke manjina: BS Rifata Husovića, koalicija tri albanske stranke i HGI. Dovoljan broj glasova za ulazak u parlament nije dobila Pozitivna Crna Gora, čiji je predsjednik D. Pajović i dalje obavljao funkciju predsjednika parlamenta. Glasači su tako „kaznili" stranku zbog njenog prevelikog približavanja DPS-u. Izbori su potvrdili relativno jak položaj opozicije koja, kao ni na prethodnim izborima, nije uspjela formirati jedinstven blok. DPS je uprkos raspadu koalicije i rastu političkog nemira uspjela sačuvati poziciju najjače stranke, iako nije imala većinu, pa je morala tražiti nove političke partnere. Međutim, bilo je očito da će uz podršku stranaka manjina, s kojima tradicionalno sarađuje, uspjeti formirati vladu s minimalnom većinom.

Za vrijeme izbora objelodanjena je informacija da je crnogorska policija spriječila pokušaj terorističke akcije u cilju svrgavanja vlade i izazivanja haosa. Grupa od 19 građana Srbije na čelu s bivšim pripadnikom bezbjednosnih organa Bratislavom Dikićem namjeravala je zauzeti parlament, uhvatiti i eventualno i ubiti premijera Đukanovića i proglasti pobjedu neimenovane opozicione stranke (evidentno DF). Odmah 16. oktobra uhapšena je nekolicina sumnjivih, a policija je otkrila i skladište oružja. Ostali osumnjičeni nalazili su se van crnogorske teritorije. Tragovi nijesu vodili samo do Srbije, već i do Rusije. Predstavnici opozicije su izrazili sumnju u te informacije. Neki su čak zastupali mišljenje da je akciju inscenirala tajna služba da bi potpomogla pobjedu DPS-a. Protiv tih teorija govori činjenica da je informacije o postojanju konspiracije protiv crnogorske vlade potvrdio i srpski premijer Aleksandar Vučić. Oficijelna Srbija se od pokušaja svrgavanja u koje su bili uključeni i neki njeni građani distancirala. Iz dalje istrage izašlo je na vidjelo da je iza tog

neuspješnog pokušaja izazivanja haosa i eventualne nasilne promjene vlade, stajala grupa srpskih ultranacionalista koji su imali kontakte i u Rusiji. Neki od njih su prije toga na ruskoj strani učestvovali u aneksiji Krima i proruskim separatističkim aktivnostima u istočnoj Ukrajini. Prema svemu sudeći, pokušavali su izazvati napetost i haotičnu unutrašnjopolitičku situaciju u nadi da će spriječiti ulazak zemlje u NATO i pogoršati sliku Crne Gore u inostranstvu. Krajem decembra, crnogorski organi su preko Interopola tražili izručenje trojice srpskih i dvojice ruskih građana osumnjičenih za organizaciju akcije. Srbija je osumnjičene uhapsila, Rusija na zahtjev nije uopšte reagovala.

Opozicione DF, Ključ, DCG i SDP, nakon izbora koji nijesu završili u skladu s njihovim očekivanjima, počeli su koordinisati svoj rad. Opozicija je obznanila da rezultate izbora zbog niza neregularnosti ne priznaje i da zahtijeva njihovo ponavljanje. To nije naišlo na međunarodnu podršku. Izborima je prisustvovao najveći broj posmatrača od referenduma za nezavisnost. OEBS i druge organizacije su njegove rezultate smatrale za legitimne. Zato se opozicija počela prije svega pozivatni na terorističku aferu zbog koje navodno na izbore nije izašao dovoljan broj njihovih glasača. Četiri glavna opoziciona subjekta su insistirali na ponavljanju izbora i dogovorili su se da će bojkotovati novi parlament.

Sedmostruki premijer Milo Đukanović koji je bio na čelu pobjedničke liste DPS-a, nakon izbora je proglasio da neće biti na čelu nove vlade. To je bio njegov već treći odlazak s najznačajnije političke funkcije nakon obnavljanja samostalnosti, ovaj put bez ikakvih nagovještaja mogućeg povratka u politiku. Međutim, slično kao i u prošlosti, zadržao je funkciju predsjednika DPS-a. Dakle, doba „nakon Đukanovića“ još nije nastupilo. Novu vladu sastavio je Duško Marković, bivši šef tajne službe i dotadašnji zamjenik premijera koji je prethodnih godina bio smatran za „Đukanovićevu desnu ruku“. Markovićeva vlada je formirana 28. novembra 2016. glasanjem u parlamentu natpolovičnom većinom od 42 glasa. Podržali su je poslanici DPS-a, SD-a i tri stranke manjinskih naroda, čiji predstavnici su takođe ušli u vladu. Trideset i devet opozicionih poslanika je zasijedanje bojkotovalo. Predsjednik parlamenta postao je Ivan Brajović iz SD-a. Iako u vladi dominiraju predstavnici DPS-a, za razliku od prethodne Đukanovićeve vlade, došlo je do zna-

čajnih personalnih promjena. S obzirom na tijesnu parlamentarnu većinu, predstavnici stranaka manjina dobili su veći broj funkcija i jače pozicije. Premijer Marković je za glavni prioritet svoje vlade označio ulazak zemlje u NATO i EU. Opozicija je u periodu koji je uslijedio i dalje bojkotovala parlament što je, bez obzira na minimalnu većinu koju je imala, umanjivalo legitimitet vlade i cijelog političkog sistema. Predstavnici EU i međunarodnih organizacija insistirali su na dijalogu i traženju kompromisa, ali su bili protiv ponavljanja izbora, što je zahtijevala opozicija. Iako je opozicija uspjela koordinisati svoje snage, pitanje je da li bi ostala složna da je došla na vlast. DF odlikuju izraziti srpski nacionalizam i prisni odnos sa SPC koja je povezana s Rusijom. Na suprotnoj strani političkog spektra stoje liberalno i lijevo orijentisani subjekti kao SDP i URA čiji predstavnici su se 90-ih nerijetko angažovali u antiratnom pokretu te zalagali za obnovu nezavisnosti. Vlada Duška Markovića, uprkos političkoj napetosti koja i dalje traje, za sada (pisano 2017) uspijeva da održi dominantni položaj DPS-a koji vlada u Crnoj Gori od uvođenja pluralizma i raspada Jugoslavije, što je u cijelom postkomunističkom svijetu potpuni unikat.

Većina država članica NATO je između septembra 2016. i aprila 2017. ratifikovala sporazum o pristupanju Crne Gore Alijansi. Na svečanom zasijedanju na Cetinju 28. aprila 2017. crnogorski parlament je glasao za ulazak u NATO. Za su bila 46 od ukupno 81 poslanika. U okviru dugotrajnog bojkota parlamenta većina opozicionih poslanika na glasanju nije učestvovala. Izuzetak je predstavljao SDP na čelu s Rankom Krivokapićem koja je bojkot prekinula i u skladu sa svojom dugotrajnom euroatlantskom orijentacijom podržala ulazak u NATO. Kao što je Krivokapić napomenuo, SDP se kao prva politička stranka još u prvoj polovini 90-ih počela zalagati za ulazak u NATO. I neki opozicioni subjekti građanske orijentacije, čiji poslanici su glasanje bojkotovali, uprkos svom kritičkom odnosu prema koaliciji koju vodi DPS, sam ulazak u NATO podržavaju. Dritan Abazović, predsjednik URA je npr. izjavio da je to „radosna i dobra vijest za Crnu Goru". Rukovodstvo DF-a i dalje je beskompromisno protiv ulaska u Alijansu. Predstavnici DF-a su na dan glasanja na Cetinju organizovali protestni miting na koji je došlo nekoliko stotina protivnika ulaska u NATO iz cijele zemlje. Relativno skromno učešće i neprisustvo ostalih opozicionih stranaka svjedoči o

tom da je pitanje ulaska u NATO za većinu društvene zajednice, bez obzira na različite stavove, već svršena stvar. Ulazak male balkansko-mediteranske zemlje u Alijansu predstavlja geopolitički poraz Rusije koja je u nekoliko prethodnih godina investirala iznenađujuće veliku količinu energije u pokušaju sprečavanja tog događaja. Nakon ulaska Crne Gore pod kontrolom NATO se našlo cijelo sjeverno Sredozemlje, od Gibraltara na zapadu do tursko-sirijske granice na jugoistoku (s izuzetkom sitnog bosanskohercegovačkog izlaza na more kod Neuma). Tako je Crna Gora 5. juna 2017. godine, kad je premijer Duško Marković u Vašingtonu predstavnicima američkog ministarstva spoljnih poslova predao protokol o priključivanju Alijansi, oficijelno postala 29. članica NATO. Dva dana kasnije, uz prisustvo predsjednika Filipa Vujanovića, bivšeg premijera Mila Đukanovića i generalnog sekretara NATO Jensa Stoltenberga, ispred sjedišta NATO u Briselu svečano je podignuta crnogorska zastava.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNI IZVORI
(DOKUMENTI, KORESPONDENCIJA, MEMOARI, PUTOPISI, PUBLICISTIKA)

· Živko Andrijašević, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Bar 1999.
· Jovan R. Bojović, *Podgorička skupština 1918: dokumenta*, Gornji Milanovac 1989.
· Rade Bojović – Branko Lukovac – Marko Špadijer (ur.), *Pokret za nezavisnu Crnu Goru*, Podgorica 2012.
· Valtazar Bogišić, *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, Podgorica 2004.
· Todor Božović – Jovan Đonović, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd 1911.
· Savo Brković, *Etnogenezofobija: prilog kritici velikosrpstva*, Cetinje 1988.
· Momir Bulatović, *Pravila čutanja*, Beograd 2004.
· *Crna Gora – izvještaji mletačkih providura (1687–1735) / Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687–1735)*, Podgorica 1998.
· Slavko Ćuruvija, *Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević,* Podgorica 2020.
· *Diplomatische Aktenstücke betreifend die Ereignisse am Balkan. 13. August 1912 bis 6. November 1913*, Wien 1914.
· Sekula Drljević, *Borba za carinsku, vojnu i diplomatsku uniju između Crne Gore i Srbije*, Cetinje 1914.
· Sekula Drljević, *Centralizam ili federalizam?*, Zemun 1926.
· Sekula Drljević, *Balkanski sukobi*, Zagreb 1944.
· Viktor Dvorský, *Ekonomickogeografické studie z Černé Hory*, Praha 1907.
· Viktor Dvorský, *Černohorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře*, Praha 1909.
· Milovan Đilas, *O crnogorskom nacionalnom pitanju*, Beograd 1945.
· Milovan Đilas, *The New Class*, New York 1957.
· Milovan Đilas, *Conversations with Stalin*, London 1962.
· Milovan Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973.
· Milovan Đilas,*Wartime*, New York 1977.
· Milovan Đilas, *Vlast*, London 1983.
· Milovan Đilas, *Tito: The Story from Inside*, London 2000.
· Milovan Đilas, *Besudna zemlja*, Beograd 2005.
· Nikola Đonović, *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd 1935.
· Arthur Evans, *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967.
· Jeremija Gagić, *Pisma Njegošu*, priredio Risto Dragićević, Cetinje 2013.
· Milisav Glomazić, *Etničko i nacionalno biće Crnogoraca*, Beograd 1988.
· Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica 2000.

· Josef Holeček, *Černá Hora*, Praha 1876.
· Josef Holeček, *Černá Hora v míru, I–II*, Praha 1882–1883.
· Josef Holeček, *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, Praha 1899.
· Josef Holeček, *Za svobodu, I–III*, Praha 1909.
· Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima (1892–1936). Sječanje jednog federaliste*, Cetinje 1995.
· Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka kotorska*, Beograd 1969.
· Đorđe Karađorđević, *Istina o mome životu*, Beograd 1969.
· Vladimir Keković, *25 godina poslije*, Podgorica 2014.
· Blažo Kilibarda (ur.), *Lovćen, Njegoš, Meštrović: projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952–1974)*, Zagreb – Podgorica 2004.
· Branislav Kovačević – Živko M. Andrijašević (prir.), *Državni savjet Knjaževine /Kraljevine/ Crne Gore 1879–1915. Dokumenta*, Cetinje 2001.
· Branislav Kovačevič – Marijan M. Miljić (ur.), *Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi"*, Podgorica 2005.
· Ludvík Kuba, *Na Černé Hoře*, Praha 1892.
· *Ljetopis popa Dukljanina*, Titograd 1967.
· Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd 1953.
· Lujo Matutinović, *Ogled o ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, Zagreb 2009.
· Zorka Milić, *Tuđa večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*, Podgorica 1996.
· Marko Miljanov, *Sabrana djela, I–V*, Titograd 1967.
· Jevto Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Cetinje 1956.
· Sima Milutinović Sarajlija, *Istorija Crne Gore*, Cetinje 1997.
· Branko Nikač – Vojislav Rašović, *Antonije I – arhiepiskop cetinjski i mitropolit crnogorski, 1919–1996*, Cetinje 2000.
· Nebojša Nikčević (ur.), *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91–92*, Podgorica 2012.
· *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910: zbornik dokumenata*, Cetinje 2010.
· Vialla de Sommières (Viala de Somijer), *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje 1995.
· Živojin M. Perić, *Crna Gora u jugoslavenskoj federaciji*, Podgorica 1999.
· Nikola Petanović, *Crnogorsko ogledalo*, Cetinje – Podgorica 2006.
· Branko Petranović – Močilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost I – II,* Beograd 1987.
· Branko Petranović, *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
· Danilo Petrović – Sava Petrović, *Pisma (izbor): vladika Danilo, vladika Sava*, Cetinje 1996.
· Knjaz Danilo Petrović Njegoš, *Politički spisi*, priredio Živko M. Andrijašević, Podgorica 2013.
· Nikola Petrović Njegoš, *Autobiografija – Memoari – Putopisi*, Cetinje 1969.

· Nikola Petrović Njegoš, *Govori*, Cetinje 1969.
· Nikola Petrović Njegoš, *Pjesme*, Cetinje 1969.
· Nikola Petrović Njegoš, *Pisma – Bibliografija*, Cetinje 1969.
· Petar I Petrović Njegoš, *Pjesme; Pisma; Poslanice*, Cetinje 1996.
· Petar Petrović Njegoš, *Horský věnec*, překlad Josef Hiršal a Oton Berkopec, Praha 1963.
· Rade Turov Plamenac, *Crna Gora i Skenderija*, Cetinje 1911.
· Rade Turov Plamenac, *Memoari*, Podgorica 1997.
· Simo Popović, *Memoari*, Cetinje 1995.
· Konstantin Porfirogenit, *O upravljanju carstvom* (DAI), Zagreb 1994.
· Danilo Radojević (ur.), *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlije*, Podgorica 2008.
· Zdeňka Rachůnková – Michaela Řeháková, *Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801–1991*, Cetinje 1993.
· Nikola P. Rajković (ur.), *Crnogorski senat: zbornik dokumenta (1857–1879)*, Podgorica 1997.
· Radosav Raspopović (ur.), *Crna Gora i Francuska: diplomatija u izbjeglištvu – u dokumentima iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1916–1920*, Podgorica 2014.
· Rifat Rastoder – Branislav Kovačević, *Crvena mrlja. Prve autentične ispovijesti o stradanjima povodom sukoba sa Informbiroom*, Titograd 1990.
· Rifat Rastoder, *Usud imena – Štrpci*, Podgorica 2003.
· Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1919–1929. Zbirka dokumenata*, *I–IV*, Bar 1997.
· Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, *I–II*, Podgorica 2004.
· Jovan P. Roganović, *Crnogorska teokratija 1496–1851*, Cetinje 1991.
· Darko Sagrak – Musa Ahmeti (ur.), *Dr. Milan Šufflay. Izabrani eseji, prikazi i članci*, Zagreb 1999.
· Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje (dokumenta 1970–1985)*, Podgorica 2015.
· Savo Strugar, *Crna Gora i njeni moderni poturčenjaci*, Beograd 1935.
· Vlado Strugar – Milić F. Petrović (ur.), *Imovina dinastije Petrović Njegoš: zbornik dokumenta (1918–1941)*, Podgorica 2012.
· Slavoljub Šćekić, *Kilibarda. Ispovijest o deceniji koja je promijenila lice Crne Gore*, Podgorica 2001.
· Emanuel ŠKATULA, *Válka na Balkáně. Válečné tažení Bulharska, Srbska, Řecka a Černé Hory proti Turecku*, Praha 1913.
· Savić Marković Štedimlija, *Gorštačka krv*, Beograd 1928.
· Savić Marković Štedimlija, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb 1936.
· Savić Marković Štedimlija, *Osnovi crnogorskog nacionalizma*, Split 1937.
· Savić Marković Štedimlija, *Deset godina u gulagu*, Podgorica – Cetinje 2004.
· Lazar Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Cetinje 1910.

· Bato Tomašević, *Orlov Krš. Sto godina života crnogorske porodice*, Beograd 2006.
· Lazar Trifunović (ur.), *Sumrak Lovćena: dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845–1971*, Beograd 1989.
· Leon Trotsky (Lev Davidovič Trockij), *The Balkan Wars, 1912–1913*, New York 1980.
· *Ujedinjenje Crne Gore i Boke Kotorske 1813–1814. Zbornik dokumenata*, Podgorica 1998.
· *Ustav Crne Gore*, Podgorica 1992.
· *Ustav Crne Gore*, Podgorica 2007.
· *Ustavna povelja državne zajednice Srbija i Crna Gora*, Beograd 2003.
· Jan Vaclík, *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi*, Podgorica 1996.
· Radomir Vešović, *Memoari*, Podgorica 2005.
· Svetislav Vujović, *Prenos i sahrana posmrtnih ostataka Nikole I. Petrovića Njegoša*, Cetinje 1994.
· Milan Vukičević – Vido Latković, *Južnjak. Almanah za 1926. godinu*, Cetinje 1926.
· Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, Beograd 1971.
· Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje 1985.
· Dušan Vuksan, *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada 1813–1851–1925*, Cetinje 1925.
· Jelena Živković, *Arhivski fondovi i zbirke u Republici Crnoj Gori*, Cetinje 2001.

SEKUNDARNA LITERATURA

· Novak Adžić, *Posljednji dani Kraljevine Crne Gore*, Cetinje 1998.
· Novak Adžić, *Kratka istorija Crnogorske pravoslavne crkve*, Cetinje 2000.
· Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica 2001.
· Živko Andrijašević, *Crnogorske teme*, Podgorica 1998.
· Živko Andrijašević, (prir.), *Kratka istorija Crne Gore 1496–1918,* Bar 2000.
· Živko Andrijašević, *Nacija s greškom (Istorijski eseji)*, Cetinje 2004.
· Živko Andrijašević – Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006.
· Senka Babović-Raspopović, *Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929–1941*, Podgorica 2002.
· Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca and London 1984.
· Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.
· Ivo Banac – Catherine Verdery (eds.), *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*, New Haven 1995.
· Nikola Banašević (ur.), *Istorija Crne Gore, I–III*, Titograd 1967–1975.
· Nikola Banašević, *Letopis popa Dukljanina i narodna predanja*, Beograd 1971.

· Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991.
· Jens Becker – Achim Engelberg (Hrsg.), *Montenegro im Umbruch. Reportagen und Essays*, Münster 2003.
· Florian Bieber (ed.), *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden 2003.
· Lenka Blechová Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.
· Lenka Blechová Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006.
· Christopher Boehm, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia 1984.
· Dragan Bogojević, *L'imaginaire du Monténégro chez les voyageurs français du XIX siècle*, Podgorica 2006.
· Ivan Božić, *Nemirno pomorje XV veka*, Beograd 1979.
· Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titograd 1974.
· Ulf Brunnbauer – Hannes Grandits, *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, München 2013.
· Pavao Butorac, *Boka Kotorska u 17. i 18. vijeku*, Perast 2000.
· Pierre Cabanes (dir.), *Histoire de l'Adriatique*, Paris 2001.
· Mustafa Canka, *Ulcinj u osmanskoj imperiji*, Ulcinj 2012.
· Georges Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe – XXe siècle)*, Paris 1999.
· Amaël Cattaruza, *Territoire et nationalisme au Montenegro*, Paris 2010.
· *Crna Gora i Crnogorci. Separat iz druge i treće knjige drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Podgorica 1999.
· Harun Crnovršanin – Nuro Sadiković, *Sandžak – porobljena zemlja*, Neu Isenburg 2001.
· Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo,* Beograd 1987.
· Adnan Čirgić, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica 2010.
· Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Cetinje 2018.
· Vratislav Černý – František Viktor Mokrý – Václav Náprstek, *Život a dílo Jaroslava Čermáka*, Praha 1930.
· Sima Ćirković, *The Serbs*, Oxford 2001.
· Miomir Dašić (ur.), *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, Podgorica 1998.
· Miomir Dašić (ur.), *Dinastija Petrović Njegoš*, Podgorica 2002.
· Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991.
· Ivan Dorovský a kol., *Slovník balkánských spisovatelů*, Praha 2001.
· Nail Draga, *Albanci u Crnoj Gori*, Ulcinj 1995.
· Aleksandar Drašković, *Mojkovačka bitka*, Podgorica 1996.
· Čedomir Drašković (ur.), *Crnojevići*, Cetinje – Podgorica 2010.
· Čedomir Drašković (ur.), *Balšići*, Cetinje – Podgorica 2012.
· Stevan Dučić, *Život i običaji plemena Kuča*, Beograd 1931.
· Jelena Džankić, *Citizenship in Bosnia and Hercegovina, Macedonia and Montenegro: Effects of Statehood and Identity Challenges*, London 2016.
· Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990.
· Milovan Đilas, *Njegoš*, Beograd 2013.

· Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo 1953.
· Branislav Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd 1984.
· Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje 1958.
· Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd 1960.
· Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije*, Beograd 2014.
· Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Beograd 1926.
· Jovan Erdeljanović, *Kuči. Bratonožići. Piperi*, Beograd 1981.
· James Evans, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia*, London and New York 2008.
· John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.
· John V. A. Fine,*The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987.
· Zvezdan Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953*, Podgorica 2001.
· Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918*, Podgorica 2013.
· Zvezdan Folić – Veseljko Koprivica – Avdul Kurpejović, *Istorija Muslimana Crne Gore 1918–2007*, Podgorica 2015.
· Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Paris 2000.
· Gerhard Gesemann, *Der Montenegrinische Mensch*, Prag 1934.
· Gerhard Gesemann, *Heroische Lebensform: Zur Literatur und Wesekunde der balkanischen Patriarchalität*, Berlin 1943.
· Vladimir Goati, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*, Bar 2000.
· Vladimir Goati, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998.*, Beograd 2001.
· Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania. The Imperialism of Imagination*, New Haven and London 1998.
· Robert Greenberg, *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and Its Disintegration*, New York 2011.
· Raif Hajdarpašić, *Sandžak od 1912. – 1929.*, Sarajevo 2003.
· Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005.
· Pavel Hradečný – Ladislav Hladký a kol., *Dějiny Albánie*, Praha 2008.
· Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.
· Ján Jankovič, *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839–1914)*, Bratislava 2004.
· Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle and London 1993.
· Josip Jelčić (Giuseppe Gelcich), *Zeta i dinastija Balšića*, Cetinje – Podgorica 2010.
· Božidar Jezernik, *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004.
· Konstantin Jireček, *Istorija Srba, I–II*, Beograd 1952.
· Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 1995.

· Vladimir Jovanović, *Crnogorska pravoslavna crkva između Petrograda i Carigrada (1766–1918)*, Podgorica 2013.
· Vladimir Jovanović, *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseljena (1766–1925)*, Podgorica 2014.
· Dejan Jović, *Yugoslavia: A State That Withered Away*, West Lafayette 2008.
· Andrija Jovićević, *Malesija*, Podgorica 1997.
· Andrija Jovićević, *Riječka nahija*, Podgorica 1999.
· Andrija Jovićević, *Zeta i Lješkopolje. Skadarsko jezero*, Podgorica 1999.
· Vladimir D. Jovićević, *Danilov zakonik: snaga države*, Podgorica – Priština 1994.
· Ivan Jovović, *Iz prošlosti dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar 2005.
· Ivan Jovović, *Prilozi za istoriju barske nadbiskupije*, Bar 2012.
· Soeren Keil – Bernhard Stahl (eds.), *The Foreign Policies of Post-Yugoslav States. From Yugoslavia to Europe*, London 2014.
· Béla Király – Dimitrije Djordjević (eds.), *East Central European Society and the Balkan Wars*, Boulder 1987.
· Saša Knežević, *Crna Gora i Velika Britanija: odabrani radovi*, Podgorica 2001.
· Veseljko Koprivica – Branko Vojičić, *Prevrat '89*, Podgorica 1994.
· Mile Kordić – Mijajlo Ašanin, *Komitski pokret u Crnoj Gori 1916–1918*, Beograd 1985.
· Mile Kordić, *Crnogorska buna 1919–1924*, Beograd 1986.
· Branislav Kovačević, *Od Vezirovog do Zidanog mosta. Tragična sudbina crnogorskih četnika u završnoj fazi rata 1944–1945*, Beograd 1993.
· Branislav Kovačević, *Đilas heroj – antiheroj: iskazi za istoriju*, Podgorica 2006.
· Branislav Kovačević (ur.), *Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, Podgorica 1999.
· Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd 1980.
· Zoran Lakić, *Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja (CASNO)*, Beograd 1975.
· Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Beograd 1981.
· Zoran Lakić (ur.), *Goli Otok (1949–1956)*, Podgorica 1998.
· John Lampe – Mark Mazower (eds.), *Ideologies and National Identities: the Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest – New York 2004.
· Ivo J. Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*, New Haven and London 1963.
· Radoica Luburić, *Društvo Crne Gore u Drugom svjetskom ratu 1939-1945*, Podgorica 1995.
· Miroslav Luketić, *Češka i Crna Gora. Prilog istoriji odnosa između Češke i Crne Gore u XIX i XX vijeku*, Budva – Cetinje 2009.
· Trpimir Macan, *Rt Oštra u povijesti i politici*, Zagreb 1998.
· Nataša Margulis, *Njegoševa Crna Gora. Velike sile i proces modernizacije na Balkanu (1830–1851)*, Podgorica 2013.

· Čedomir Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica 2006.
· Momir M. Marković, *Ogled o četiristogodišnjem crnogorskom ratu*, Podgorica 1993.
· Miodrag Mališa Marović, *Veljko Milatović*, Podgorica 2006.
· Dušan Martinović (ur.), *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, Cetinje 1997.
· Niko V. Martinović, *Crna Gora i habsburška monarhija (1715–1918)*, Podgorica 2014.
· Václav Měřička, *Černohorská vyznamenání*, Praha 1980.
· Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989.
· Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica – Sarajevo 2003.
· Pavle Mijović, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd – Titograd 1980.
· Miloš Milošević, *Boka kotorska, Bar i Ulcinj od kraja XV do kraja XVIII vijeka*, Podgorica 2008.
· Kenneth Morrison, *Montenegro. A Modern History*, London and New York 2009.
· Kenneth Morrison – Elizabeth Roberts, *The Sandžak – A History*, London 2013.
· Jakov Mrvaljević, *Kraj crnogorskog kraljevstva*, Cetinje 1989.
· Ejup Mušović, *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*, Novi Pazar 1997.
· Sava Nakićenović, *Boka*, Podgorica 1999.
· Naučni skup *Traganje za istinitim životopisom Šćepana Malog*, Podgorica 2010.
· Milorad Nikčević (ur.), *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zagreb 1996.
· Vojislav P. Nikčević, *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Podgorica 2001.
· Stijepo Obad (ur.), *Hrvati Boke Kotorske: zbornik*, Orebić – Zadar 2003.
· Žarko V. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002.
· Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje 1977.
· Dragutin Papović, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945–1948)*, Cetinje – Podgorica 2009.
· Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010.
· Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Podgorica 2015.
· Milada Paulová, *Balkánské války a český lid*, Praha 1963.
· Branko Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862.*, Beograd 1963.
· Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore, knjiga četvrta. Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878*, Podgorica 2004.
· Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990–1996*, Podgorica 1997.

· Aleksandar Pavlović, *Epika i politika. Nacionalizovanje crnogorske usmene tradicije u prvoj polovini XIX veka*, Beograd 2014.
· Srđa Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, West Lafayette 2007.
· Stevan K. Pavlowitch, *Hitler´s New Disorder: The Second World War in Yugoslavia,* London 2008.
· Čedomir Pejović, *KPJ u Crnoj Gori 1919–1941*, Podgorica 1999.
· Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX. vijeku*, Titograd 1962.
· Đoko Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd 1981.
· Sreten Perović (ur.), *Crna Gora: kultura i umjetnost*, Titograd 1981.
· Jože Pirjevec, *Jugoslávie 1918–1992*, Praha 2000.
· Stevan Popović, *Rovca i Rovčani u istoriji i tradiciji*, Nikšić 1997.
· Mirko S. Radoičić, *Hercegovina i Crna Gora 1875–1878*, Nevesinje 1966.
· Radovan Radonjić, *Socijalizam u Crnoj Gori*, Podgorica 2013.
· Srđan Radović, *Grad kao tekst*, Beograd 2013.
· Dragan Radulović (ur.), *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje – Podgorica 2015
· Novica Rakočević, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903–1918*, Cetinje 1981.
· Novica Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine,* Beograd 1990.
· Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Podgorica 1997.
· Radomir R. Rakočević, *Kolašinsko-mojkovački kraj: ratna hronika Potarja 1912–1918*, Mojkovac 2013.
· Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Washington – Bloomington 2006.
· Radoslav Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Podgorica – Beograd 1996.
· Šerbo Rastoder – Jasmina Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić, arcibiskup barski i primas srpski*, Budva 1991.
· Šerbo Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929*, Bar 1995.
· Šerbo Rastoder, *Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929*, Beograd 1996.
· Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*, Podgorica 2000.
· Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar 2000.
· Šerbo Rastoder (ur.), *Enciklopedija crnogorske istorije*, Podgorica 2005 (5 sv.).
· Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani. Šahovići 1924*, Podgorica 2011.
· Šerbo Rastoder, *Begovi na granici*, Podgorica 2011.
· Šerbo Rastoder, *Politički život u Crnoj Gori 1929–1941*, Podgorica 2015.
· Borislav Ratković – Mitar Đurišić – Savo Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd 1972.
· Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979.

· Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Ithaca and New York 2007.
· Radoslav Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Podgorica 2000.
· Pavel Apolonovič Rovinski (Rovinskij), *Etnografija Crne Gore, I–II*, Podgorica 1998.
· Michel Roux, *Les Albanais en Yougoslavie. Minorité nationale, territoire et développement*, Paris 1992.
· Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, Berkeley – Los Angeles 1978.
· Novica Samardžić (ur.), *Vojislavljevići*, Cetinje – Podgorica 2015.
· Tamara Scheer, *„Minimale kosten, absolut kein blut!": Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)*, Frankfurt am Main 2013.
· Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi, the Mystical Messiah, 1626–76*, Princeton 1973.
· Antoine Sidoti, *Le Monténégro et l´Italie durant la Seconde Guerre mondiale,* Paris 2003.
· Laura Silber – Allan Little, *The Death of Yugoslavia*, London 1996.
· Cengiz Sisman, *The Burden of Silence. Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes,* New York and Oxford 2015.
· Veljko Sjekloća, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Podgorica 1998.
· Momčilo Spremić, *Prekinut uspon. Srpske zemlje u poznom srednjem veku*, Beograd 2005.
· Momčilo Spremić, *Đurađ Branković: 1427–1456*, Beograd 2006.
· Đorđe Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984.
· Đorđe Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 2009.
· Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1955.
· Gligor Stanojević, *Šćepan Mali*, Beograd 1957.
· Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države 1773–1796*, Beograd 1962.
· Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684–1699*, Beograd 1962.
· Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII veka*, Beograd 1970.
· Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766)*, Beograd 1978.
· Gligor Stanojević, *Crna Gora u XVI i XVII vijeku*, Podgorica 2007.
· Leften S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London 2000.
· Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2004.
· Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: the First and Last Europe*, Armonk – London 1994.
· *Stvaranje Jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989.
· Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, Seattle and London 1977.
· Momčilo Šaletić, *Ubiše knjaza*, Cetinje – Podgorica 2004.

· Miroslav Šesták a kol., *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998.
· František Šístek, *Černá Hora*, Praha 2007.
· František Šístek, *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Cetinje – Podgorica 2009.
· František Šístek, *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Podgorica 2015.
· Nikola Škerović, *Crna Gora za vrijeme prvog svjetskog rata*, Titograd 1963.
· Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd 1964.
· Pero Šoć, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore*, Beograd 1939.
· Marko Špadijer, *Vladimir Popović Španac 1914–1972*, Cetinje – Zagreb 2012.
· Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Zagreb 1991.
· Mijat Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica 1999.
· Robert Thomas, *Serbia under Milošević*, London 1999.
· Mark Thompson, *The Birth Certificate: The Story of Danilo Kiš*, Ithaca 2013.
· Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*, Stanford 1975.
· Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.
· Svetozar Tomić, *Drobnjak. Piva. Banjani*, Podgorica 2000.
· John D. Treadway, *The Falcon and the Eagle. Montenegro and Austria-Hungary, 1908–1914*, West Lafayette 1983.
· *Ujedinjenje Crne Gore i Boke kotorske 1813–1814. godine*, Titograd 1991.
· Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići*, Sarajevo 1935.
· Vladimir Vojinović, *Poročni sudija: studija o crnogorskom pokretu socijalne literature i međuratnim člancima i pripovijetkama Milovana Đilasa*, Cetinje 2008.
· Mihailo Vojvodić, *Skadarska kriza 1913. godine*, Beograd 1970.
· Dimitrije D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962.
· Dimitrije D. Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Cetinje 1971.
· Dimitrije D. Vujović, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd 1981.
· Dimitrije D. Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989.
· Đuro Vujović, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945,* Podgorica 1997.
· Milo Vukčević, *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874–1876*, Cetinje 1950.
· Jovan Vukmanović, *Paštrovići. Antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, Podgorica 1960.
· Dušan Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje 1951.
· Andrew B. WachteL, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford 1998.

· Larry Wolff, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Elightenment*, Stanford 2001.
· M. Hakan Yavuz – Peter Sluglett (eds.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City 2011.
· Sofija Zachova, *Černa Gora sled Jugoslavija: dinamika na identičnostite*, Sofia 2013.
· Bohumila Zástěrová a kol., *Dějiny Byzance*, Praha 1996.
· Olga Zirojević, *Konvertiti – kako su se zvali*, Podgorica 2001.
· Olga Zirojević, *Ulcinj u prošlosti*, Podgorica 2009.
· Václav Žáček a kol., *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*, Praha 1975.
· Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda,* I–III, Cetinje 1989–1996.
· Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd 1996.
· Dragoljub Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925*, Beograd 1998.
· Dragoljub Živojinović, *Nevoljni saveznici. Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914–1918*, Beograd 2000.
· Dragoljub Živojinović, *Kraj Kraljevine Crne Gore. Mirovna konferencija i posle 1918–1921*, Beograd 2002.

BIOGRAFIJA AUTORA

Dr František Šistek (1977)

Gimnaziju je pohađao u Pragu i San Dijegu (Kalifornija). Završio je međunarodne teritorijalne studije na Fakultetu socijalnih nauka Karlovoga univerziteta u Pragu (1999) s tezom *Likvidacija crnogorske države 1918*. Diplomirao je modernu istoriju srednje i jugoistočne Evrope na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti, đe je 2001. godine odbranio magistarski rad *Obnova suverene Crne Gore u planovima crnogorske političke reprezentacije u egzilu, 1916–1922*. Doktorat iz kulturne i socijalne antropologije stekao je 2007. na Fakultetu humanitarnih nauka Karlovoga univerziteta u Pragu, đe je odbranio disertaciju *Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, 1830–2006*.

Od 2006. zapošljen je kao naučni radnik u Institutu za istoriju Akademije nauka Češke Republike (odjeljenje za istoriju 19. vijeka). Od 2010. predaje modernu istoriju Balkana na Institutu međunarodnih odnosa Fakulteta socijalnih nauka Karlovoga univerziteta u Pragu u okviru češkoga i engleskoga nastavnog programa. Od 2021. godine glavni je urednik časopisa *Slovanský přehled / Slavonic Review* (osnovan 1898. godine), vodećeg češkog stručnog časopisa za modernu istoriju srednje, istočne i jugoistočne Evrope. Član je organizacionog

odbora međunarodnih konferencija Balkan Express, najvećih balkanoloških naučnih skupova koji se redovno održavaju u Češkoj. U svom naučnom radu fokusira se pretežno na reprezentacije i stereotipe „drugog", problematiku tradicionalnoga društva i modernizacije, nacionalizam, kolektivne identitete i interpretacije balkanske istorije.

Publikovao je oko 60 naučnih radova u stručnim časopisima, zbornicima i kolektivnim monografijama, prvi pregled crnogorske istorije na češkom jeziku *Černá Hora (stručná historie státu)*, Praha: Libri, 2007, prerađenu verziju doktorske dizertacije (*Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 2009, odnosno *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1830–2006*, Praha: Historický ústav, 2011), monografije *Narativi o identitetu: izabrane studije iz crnogorske istorije* (Podgorica: Matica crnogorska 2015) i *Dějiny Černé Hory /Istorija Crne Gore/* (Praha: NLN 2017). Urednik je knjige *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges* (New York and Oxford: Berghahn Books 2021). 2011. dobio je Premiju Otto Wihterle, nagradu Akademije nauka Češke Republike za mlade naučnike do 35 godina.

Bio je jedan od osnivača (1999) i predśednik Društva prijatelja Crne Gore u Češkoj. Prije referenduma o nezavisnosti aktivno je sarađivao s udruženjima crnogorske dijaspore u Evropi. Od druge polovine 90-ih sve do danas, o istoriji i aktuelnim događajima u Crnoj Gori i drugim balkanskim zemljama redovno piše i govori za češke i južnoslovenske medije.

REGISTAR

A

Abdul Hamid (1842–1918), osmanski sultan, vladao 1876–1909: 349
Aberdar, Milan (1842–1893), političar, predsjednik srpske skupštine, filozof: 353
Abramović, Antonije (1919–1996), mitropolit CPC: 652
Abramović, Marina (rođ. 1946), umjetnica: 730
Aerenthal, Alois Lexa (1854–1912), političar, austrougarski ministar spoljnih poslova (1906–1912), baron: 370–372, 376, 386
***Avganistan**:* 209, 703
Afrika: 47, 525, 549
Agatarhid (Agatharchides) iz Knida (2. vijek p. n. e.), grčki geograf: 40
Agron, ilirski kralj, vladao 250–230 god. p. n. e.: 42
Ahmet III, sultan: 219
Ahmet-paša, bosanski vezir: 219–221
Albanci: 18, 20–21, 62, 89, 164, 173, 300, 303, 310–313, 323, 325, 379, 380, 382–383, 385, 389, 390–393, 405, 411, 424, 426, 428, 430, 445, 481, 504, 508, 518, 520–522, 527, 542–543, 567, 571, 583, 602, 604–606, 612, 629, 636–637, 645, 653–654, 658–659, 667–670, 677, 682, 697, 717–721, 727
Albanija: 19, 22, 40–42, 44–45, 56, 61–62, 64–65, 76–77, 83, 89, 92–93, 96–99, 102, 104, 110, 116, 122–123, 128–129, 135, 158–159, 183, 193, 212, 240, 242, 270, 280, 291–292, 299, 302, 306, 308, 310–312, 321, 328, 340, 345, 350, 354, 379–383, 385, 390–392, 394, 396, 400, 402, 404, 413–415, 417, 420–422, 424, 428–429, 431, 433–445, 459, 461, 469–471, 501, 519, 521–522, 526–527, 529–530, 532–533, 542–543, 546–547, 550, 561, 563, 571, 574, 582, 589, 591, 594–595, 605, 615, 658, 664, 709, 711, 715
Alessio (Lješ): 56, 99, 142, 391
Aleksandrija: 171, 319, 350
Alfandari, Jaša, predsjednik jevrejske opštine: 722
Ali Saib-paša († 1891), osmanski vojskovođa: 302
Alpi: 39
Altoman, vojvoda: 119–120
Altomanović, Nikola, velmoža: 94, 96
Amadeus Rambo, pravo ime Antonije Pušić (rođ. 1963), kompozitor i pjevač: 730

Anadolija: 136, 330
***Ankona** (Ancona)*: 130, 247
Anđelić, Živko, političar, federalista: 580
Andraši, Đula (Gyula Andrássy), austrougarski ministar spoljnih poslova: 305–307
Andrić, Ivo (1892–1975), jugoslovenski književnik: 731
Andrijašević, Živko (rođ. 1967), istoričar: 27–28, 91, 273
Andrijevica: 19, 312, 317, 374, 415, 445, 562, 591, 690, 699
Ankara: 604
Anicius Lucius Galo (Anicius Lucius Gallus), rimski konzul i vojskovođa: 42
Antib (Cap d'Antibes): 40, 100, 567
Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ): 567–569, 573, 579
antikomunizam: 541, 548, 559
Antiohija: 66
D'Anuncio, Gabrijele (D'Annunzio, Gabrielle) (1863–1938), italijanski pjesnik i političar: 471, 508
Anžujci: 85, 98
Anžujski, Karlo I, napuljski, sicilijanski jerusalemski kralj (1266–1285), brat francuskog kralja Luja IX Svetog: 91
Anžujski, Ludovik I. Veliki, ugarski kralj (vladao 1342–1382): 91, 94
Apeninsko poluostrvo: 37, 42–43, 45–46, 49, 59, 71, 84, 106, 135, 137, 461, 469
Apis, Dragutin Dimitrijević (1876–1917), vođa Crne ruke: 482, 488
Apulija: 72, 130, 139, 142
Arapi: 59, 167
Ardejci, ilirsko pleme: 40
Argentina: 319, 501
Arvanite, Albanci Arvaniti: 134
Arvanitis, Gjergj, vojskovođa: 122
Atena: 456
Atos (Athos), Sveta Gora Atonska: 36
Austrougarska: 40, 100, 567, 675, 689
Autarijati, ilirsko pleme: 22
Avari: 31, 34
Ažbeta Petrovna (1709–1761), ruska carica, vladala 1741–1762, kćerka Petra Velikog: 226

B

Bačka: 543, 603
Badinterova komisija (1991): 641, 644, 707
Bajazit II (1447–1512), osmanski sultan, vladao 1481–1512: 131, 135
Bajazit I, osmanski sultan, vladao 1389–1402: 102
Bajice, selo: 458
Bajo Pivljanin († 1685), harambaša: 200–201
Bakić, Mitar (1908–1960), partizan, političar: 556
Balajos, ilirski kralj: 43
Balkansko poluostrvo: 15,16, 20, 38, 40, 45, 49–50, 121, 321, 327, 331, 479
Balša († 1362), plemić, predak Balšića: 92, 98
Balša II († 1385), sin Balše, vladar Donje Zete: 92, 96–99
Balša III (1387–1421), vladar Donje Zete, vladao 1403–1421: 105–110
Balšići, dinastija: 23, 90–98, 102–107, 110, 111, 114, 116, 122, 134, 142, 193
Balšić, Đurađ I († 1378), sin Balše, vladar Zete: 92–98, 102
Balšić, Đurađ II,vladar Zete, sin Stracimira Balšića, vladao 1385–1403: 97–100, 102–105, 107, 142
Balšić, **Jelena**, kćerka srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića, supruga Đurađa II: 99, 105, 107, 109, 119, 116, 142
Balšić, Konstantin († 1402), sin Đurađa I i Teodore: 102–103, 105, 109
Balšić Maramonte, Stefan († poslije 1440), sin Konstantina Balšića, zetski plemić: 109, 110
Balšić, Stracimir († 1373), sin Balše: 97, 99
Baltičko more: 228
Banašević, Nikola (1895–1992), filolog: 27
Ban, Matija (1818–1903), emisar, književnik: 270
Ban, Mitrofan (1841–1920), mitropolit autokefalne Crnogorske pravoslave crkve u periodu od 1884. do 1920: 503
Banat: 236, 263, 543, 603
Banjani, pleme: 160, 163, 200, 214, 301, 309
Banjević, Branko (rođ. 1933), pjesnik: 622, 727
Banjević, Mirko (1905–1968), pjesnik: 508
***Bar** (Antibari)*: 15, 17, 46, 56, 59, 64–67, 72–74, 77, 82–85, 92, 94, 99, 104, 106–108, 110–112, 117, 120, 137, 138, 151, 152, 163, 174–177, 181, 187, 188, 201, 202, 215, 223, 252, 279, 280, 285, 295, 298, 302, 303, 305, 308, 309, 316, 321, 334–337, 344, 372, 394, 395, 404, 413, 428, 431, 479, 521, 527, 545, 548, 594, 614, 617, 635, 0636, 656, 658, 660, 690
Barbarosa, Hajrudin (1478–1546), pirat: 174

Barbazeti grof od Pruna, Kurio (Barbasetti di Prun, Curio, 1885–1962), italijanski general, fašistički političar: 555
Bardil (Bardilis), dinastija: 41
Bari: 15, 59, 66, 68, 83, 139, 141, 344, 617, 699
Barović, Vladimir (1939–1991), kontraadmiral, komandant ratne flote: 642
Barska biskupija: 67, 69, 73
Barska nadbiskupija: 67, 69, 73, 77, 82, 176, 336, 504, 587, 653
Bartu, Luj (Barthou, Louis, 1862–1934), francuski ministar spoljnih poslova: 497
Bašić, Husein (1938–2007), književnik: 621
Batenberg, Franc (Battenberg, Franz Joseph, 1861–1924), njemački princ: 344
Batenberg (Battenberg), njemačka plemićka porodica: 344
Baton, vođa Velikog ilirskog ustanka ili Batonovog ustanka (lat. *Bellum Batonianum*): 43
Bauer, Oto (Bauer, Otto) 1881–1938, austrijski političar, socijalni demokrat, teoretičar austromarksizma: 514
Baux, Bertrand (Bertrande) de († oko 1181), francuski plemić: 91
Bavarska: 336, 406
Becker, Jens, istoričar: 29
Bečanović, Nemanja (rođ. 1977), režiser: 728
Bečić, Aleksa (rođ. 1987), političar: 735
Belgija: 440, 467, 641
Belvedersko krvoproliće: 500
Beograd: 20, 26, 28, 202, 227, 296, 300, 301, 325, 338, 340, 341, 343, 353–358, 360, 366, 368, 369, 372, 373, 376, 377, 385, 387, 388, 392, 395, 405, 409–412, 414, 454, 455, 470, 471, 474, 479, 481, 482, 487, 489, 491, 494, 496, 503–505, 507, 509, 513, 516, 521, 525, 530, 533, 560, 563, 579–581, 589, 591, 593, 595, 597, 598, 600, 601, 604, 607, 610, 617, 618, 620–624, 633–638, 640, 641, 643, 647, 656, 657, 662, 664–668, 671, 672, 674–678, 680, 681, 687, 688, 704, 705, 710, 730
Bendl, Karel (1838–1897), češki kompozitor: 326
Beneš, Edvard (1884–1948), čehoslovački predsjednik: 467
Berane: 19, 38, 80, 89, 140, 151, 169, 305, 308, 390, 401–403, 417, 445, 451, 488, 520, 532, 544, 562, 566, 567, 571, 591, 654, 690
Berat (*alb. Berat ili Berati*): 96, 99, 193
Berberi: 177, 204
Berhtold, Leopold fon (Berchtold, Leopold, 1863–1942), austrougarski ministar spoljnih poslova, grof: 387, 410
Berkuljan, Gojko (1923–1989), slikar: 618

Berlin: 217, 396, 307, 311, 314, 559, 672
Bernardo, Antonio, dalmatinski providur: 196
Berni, Sesil (Burney, Cecil, 1858–1929), britanski viceadmiral: 394
Bestužev Rjumin, Aleksej (1692–1766), ruski premijer: 227
Beška: 116, 142
Bici, Marin (1570–1624), barski nadbiskup, mletački patricij: 188
Bieber, Florian (rođ. 1973), politikolog: 28, 666
Bihor: 121, 169, 403, 621
Bileća: 303, 305, 308, 372, 479, 499
Bilećko jezero: 37
Bijeli Drim: 401
Bijelo Polje (*Akovo*): 19, 20, 140, 141, 151, 169, 181, 182, 305, 312, 390, 401, 403, 445, 508, 509, 519, 520, 561, 564, 567, 571–574, 583, 591, 605, 621, 654, 656
Biogradska gora: 19
bitka
Cerska (1914): 412
na Bregalnici (1913): 400
na Đunisu: 300
na Fundini: 300
na Grahovcu (1858): 282, 452
na Kosovu polju (1389): 82, 95, 99–101, 429, 510
na Krusima (1796): 243, 244
na Marici (1371): 95, 97, 98
na Saurskom polju (1385): 99
na Sutjesci (1943): 554, 555, 623
na Vrtijeljci (1685): 201
na Vučjem dolu (1876): 31, 299
kod Austerlitza (poznata i kao Bitka tri cara, ili Bitka kod Slavkova, 1805): 249
kod Bara (1042): 64, 65
kod Careva Laza (1712): 219
kod Dardanela: 196
kod Kačanika (1689): 203
kod Kamenice: 257
kod Lepanta (1571): 177
kod Mancikerta (1071): 66
kod Martinića (1796): 242, 244
kod Mojkovca (1916): 417, 541
kod Nikopolja (1396): 104
kod Novšića: 312

kod Presjeke (1876): 298
kod rijeke Morače: 71, 120
kod Vaterloa (1815): 254
za Krstac: 302
Bizmark, Oto fon (Bismarck, Otto von 1815–1898), njemački kancelar: 306
bjelaši (pristalice bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom i unitarističkog političkog uređenja jugoslovenske države): 453, 484, 538, 547, 550, 552, 558–560, 566, 568, 580, 585
Bjelopavlići, pleme: 132, 160–162, 183, 242, 243, 263, 269, 276, 278, 284, 630
Bjelopavlićka ravnica: 18, 43, 274, 302
Blehova (Blechová), Lenka (rođ. 1961), istoričarka: 31, 32
Bliski istok: 46, 47
Bodin, Konstantin († 1101/1108), sin Mihaila I, „slovenski kralj", vladar Duklje (oko 1082–1101): 66
Bogišić, Valtazar (1834–1908), dalmatinski pravnik: 316
Bogljoni, Gabrijele (Gabrielle Boglioni), komandant talijanskih okupacionih trupa: 544
Bojana, rijeka: 17, 18, 46, 55, 64, 88, 103, 109, 111, 117, 122, 130, 137, 228, 236, 304, 305, 308, 314, 317, 417, 479
Bojović, Petar (1858–1945), srpski general: 395
Boka Kotorska: 17, 32, 41, 42, 46, 55, 56, 59, 93, 96, 98, 103, 106, 116, 118, 132, 138, 139, 173–175, 177, 191, 193, 194, 196–198, 201, 204, 205, 218, 228, 241, 244, 247–255, 257, 259, 263, 266, 284, 296, 364, 394, 412, 416, 430, 434, 441, 471, 478, 479, 488, 490, 497, 502, 504, 515–518, 527, 530, 531, 545, 546, 556, 558, 563, 567, 569, 580, 582, 583, 618, 640, 659, 706, 707, 713, 722, 729, 730
Bokovo, selo: 457
Boldo, Filipo, kotorski providur: 195
Boldogasonj *(Boldogasszony),* logor: 430
Boljetinac, Isa (alb. Boletini, Isa, 1864–1916), albanski borac za nezavisnost: 383
Boljević, Ruvim III, crnogorski vladika: 200
Bonaparte, Napoleon I (1769–1821), francuski car 1805–1815: 250–252
Bordo (Bordeaux): 436
Boris III, bugarski car (1918–1943): 377
Borozan, Branislav: 41, 57, 58
Borozan, Todor: 526
Bosna: 19, 40, 44, 61, 69, 71, 97, 98, 100, 117, 121, 125, 165, 171, 178, 214, 220, 222, 241, 271, 298, 300, 306, 372, 412, 424, 432, 452, 478, 495, 511, 520, 533, 535, 543, 546, 551, 552, 554, 555, 559, 562–565, 572, 573, 583, 586, 601, 604–607, 644, 651, 655–657, 659, 672, 722, 728

Bosna i Hercegovina: 15, 151, 169, 189, 270, 271, 285, 301, 311, 312, 350, 353, 358, 370, 371, 373, 379, 397, 409, 412, 423, 431, 486, 503, 505, 520, 521, 539, 543, 569, 571–573, 583, 604, 606, 612, 641, 644–650, 653, 655–657, 660, 661, 669, 707–709, 715–718, 723, 725
Bošnjačka stranka (BS): 696, 701, 721
Bosfor: 349, 370
Bošković, Blažo (1860–1912), brigadir: 389, 391
Bošković, Boško, načelnik Okruga kolašinskog: 519
Boljanić, Husein-paša († 1595), osmanski političar: 171
Božović, Todor, demokrat, unionista: 366–368, 482, 484
Brajići: 149
Branislav, sin Bodinovog strica Radoslava: 69
Brankovići, vlastelinska i vladarska porodica: 97, 101, 111–116, 121, 170
Branković, Đurađ (1377–1456), srpski despot: 111, 112, 114, 115, 117–121
Bratonožići, pleme: 162, 226, 276, 544
Breiners, Kurt, režiser: 509
Brindisi: 417
Brisel *(Brussels)*: 594, 675, 684, 686, 688, 702, 703, 738
Brkić, Vasilije († 1772), patrijarh 1763–1765: 230, 233
Brković, Balša (rođ. 1966), pjesnik i prozaik: 727, 728
Brković, Jevrem (1933–2021), pjesnik: 622, 727
Brković, Savo, narodni heroj, istoričar, političar: 27, 613
Brodarevo: 519
Broz, Josip Tito (1892–1980), jugoslovenski predsjednik: 503, 528, 535–537, 539, 546, 547, 553–555, 559, 560–563, 567, 579, 588, 591, 597–600, 608, 610, 612, 515, 620, 629, 634, 712, 723
Brskovo: 84, 89
Bruno, Ivan, barski nadbiskup: 176
Buća, Nikola († 1354), kotorski građanin i trgovac, protovestijar cara Stefana Uroša IV: 89
Buća, Vićenco, kotorski biskup: 190
Budimpešta: 32, 369, 397
Budva *(Buthoa)*: 17, 41, 45, 50, 59, 84, 89, 94, 102, 104, 106, 107, 110–112, 116, 117, 119, 124, 135, 141, 143, 149, 175, 176, 192, 198, 222, 244, 412, 516, 527, 545, 548, 614, 617, 672, 699, 700, 713, 715, 731, 733
Buchlov: 370
Bukova Poljana: 428
Bukovina: 236, 655
Bukurešt: 401, 589, 590, 594
Bulajić, Veljko (rođ. 1928), režiser: 623
Bulatović, Drago († 1929), posljednji crnogorski komita: 462

Bulatović, Miodrag (1930–1991), književnik: 621
Bulatović, Momir (1956–2019), predsjednik Saveza komunista, predsjednik: 633, 634, 636, 637, 640, 641, 645, 647, 655, 656, 661–665, 668, 674, 675
Bulatović, Pavle (1948–2000), političar, ministar odbrane: 668, 672
Bulatović, Predrag (rođ. 1956), političar: 675, 679, 687, 696
Bulatović, Radoš († 1929), posljednji crnogorski komita: 462
Bulatović, Veselin, upravnik logora Goli otok: 592
Bugarska: 60, 61, 88, 95, 178, 183, 239, 298, 301, 305, 309, 311, 341, 344, 347, 354, 355, 378, 387, 388, 392, 400, 414, 525, 589, 652
Burdžović, Rifat Tršo (1913–1942), učesnik NOB-a: 503, 573
Burian, István (1851–1922), austrougarski ministar finansija i spoljnih poslova: 422
Bušatlija, Mahmud-paša († 1796), skadarski vezir: 234, 238, 239–243
Bušatlija, Sulejman-paša, skadarski sandžakbeg: 200, 201, 203, 205

C

Cattaruzza, Amaël, geograf: 29
Cavtat *(Epidaurus)*: 45, 46, 57, 85, 250
Cemović, Avro (1864–1914), brigadir: 402, 403
Cemović, Nikodim, načelnik policije: 520
Cerović, Novica (1805–1885), glavar Drobnjaka: 267
Cerović, Rajko, direktor televizije: 634
Cerović, Savo, predsjednik skupštine 1918–1920: 453
Cerović, Stana, posljednja crnogorska virdžina: 212
Cigler (Ziegler) František, češki slikar: 326
Crkvice: 16, 150
Crmnica: 126, 133, 150, 233, 235, 236, 239, 269
Crna ruka, tajna organizacija: 482
Crnojevići, zetska dinastija, vidi Đuraševići: 16, 23, 99, 102–104, 108, 119, 111, 113, 115, 116, 118–120, 122–126, 129, 131, 133, 135, 136, 142–144, 149, 152–157, 161, 162, 166, 178, 186, 224, 239, 242, 263, 279, 312, 325, 328
Crnojević, Ivan, zetski vladar: 120, 122, 126–133, 135, 136, 142, 154, 155, 179, 203
Crnojević, Petar: 175
Crnojević, Radič, vladar Gornje Zete: 102, 103
Crnojević Skenderbeg, Staniša (1457–1528), sin Ivana Crnojevića: 155, 156, 168, 239
Crnojević, Đurađ, († 1514), sin Ivana Crnojevića, vladar Zete: 133–137, 142–144

Crnojević Đurašević, Đurađ († oko 1435), vojskovođa: 116
Crnojević, Stefan (1426–1465), vojvoda: 116–126, 136
Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU): 25, 612
Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja (CASNO): 569, 579, 582, 583, 586
Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje: 440, 442, 450, 483
Crnogorska pravoslavna crkva (CPC): 652–653, 698
Crnomorska oblast: 38
Crvena stijena: 37
Crveni krst: 417, 425
Cuce: 149, 150, 161, 162
Cvetković, Dragiša (1893–1969), jugoslovenski premijer: 501, 502, 525
Cvijić, Jovan (1865–1927), srpski naučnik: 507, 511

Č

Čadsko jezero: 204
Čajniče: 445, 527, 551
Čakor: 390, 415, 417, 431
Čarnojević, Arsenije III (1633–1706), pećki i srpski patrijarh: 191, 203, 213–214
Čartoriski (Czartoryski) Adam (1770–1861), poljski plemić i ruski ministar spoljnih poslova: 249
Čaušević, Mehmed, bosanski paša: 240
Čejović, Đuro, funkcioner JRZ: 501
Čelebić, Savo (1879–1956), partizanski general: 563
Čengić, **Ali-paša,** hercegovački sandžakbeg: 196–197
Čengić, Smail-aga (1780–1840), bosanski vlastelin: 264, 266, 267
Čerčil, Vinston (Churchill, Winston, 1874–1965), britanski političar, književnik i premijer: 554
Čermak (Čermák), Jaroslav (1830–1878), češki slikar: 11, 292
Čirgić, Adnan, lingvista: 51, 725
Čurla, Mojsije, Pećki patrijarh: 220

Ć

Ćamil Ahmet-paša (1833–1913), bosanski vezir: 228
Ćano, Galeaco (Ciana, Galeazzo, 1903–1944), grof, ministar spoljnih poslova: 526–528, 532
Ćehotina: 38, 171
Ćeklići, pleme: 149, 160, 162
Ćemal (Qemali) Ismail (1844–1919), vođa albanskog narodnog pokreta: 384, 396

Ćirković, Sima (1929–2009), medievista: 26, 27, 55
Ćorović, Vladimir (1885–1941), srpski istoričar: 217
Ćosić, Dobrica (1921–2014), predsjednik SRJ, srpski književnik: 632, 642, 646, 655
Ćuprilić, Ahmed-paša (1635–1676), veliki vezir: 192
Ćuprilić, Mehmed Numan, bosanski paša, veliki vezir: 218, 220
Ćuprilićeva invazija (1714): 221
Ćurčić, Stevan (1850–1932), pravnik, novinar i konzervativni političar: 359
Ćuruvija, Slavko (1949–1999), novinar i izdavač: 670

D

Dačević, Milika: 655
Dačić, Ivica (rođ. 1966), srpski premijer: 705
Dakić, Radoje (1912–1946), komunist, učesnik NOB-a: 503
Daković, Jakov († 1853), vojvoda: 264
Daković, Marko (1880–1941), političar: 360, 366–368, 458, 477, 482, 483, 491, 525
Dalmacija: 40, 45, 49, 50, 59, 60, 76, 77, 81, 82, 85, 91, 94, 104, 107, 138, 193, 197, 199, 200, 203, 204, 222, 233, 242, 251, 256, 263, 278, 308, 309, 329, 330, 337, 340, 478, 502, 503, 514, 516, 517, 527, 542, 552, 639, 642, 707, 723
Dan Vojske Crne Gore: 65
Danilovgrad: 18, 58, 278, 294, 317, 409, 434, 445, 544, 557, 563, 591, 660
Danilović, Danilo, grof: 327
Dapčević, Peko (1913–1999), partizanski general: 531, 553, 555, 556, 562, 563, 594, 597
Dapčević, Vlado (1917–2001), učesnik NOB-a: 594
Daram, Edit (Durham, Edith; 1863–1944), britanska književnica, poznavateljka zapadnog Balkana: 378
Dardaneli: 192, 370
Davidović, Ljubomir (1863–1940), predsjednik Demokratske stranke, premijer: 484, 491
Debeli Brijeg: 671
Dedeić, Miraš (rođ. 1938), poglavar Crnogorske pravoslavne crkve: 652
Dejan, plemić: 98
Delarue, Henri, sekretar vladike Danila: 281, 284
Demokratski front (DF): 701, 712, 732–734, 735–738
Demokratska opozicija Srbije (DOS): 673–675
Demokratska partija socijalista (DPS): 636–639, 643, 644, 646–649, 652, 657–663, 665, 666, 676, 677, 679, 680–682, 687, 688, 696–699, 701, 713, 721, 722, 725, 731, 733–738

Demokratska stranka Srbije (DSS): 673, 674, 687, 699
Demokratska stranka: 484
Demokratska unija Albanaca (UDSH): 658, 659, 685
Demokratski savez u Crnoj Gori (DSCG): 636
Derviš-paša († 1606), veliki vezir: 300, 314
Desa (Vukanović), brat Uroša II: 73
Devet krvavih dana: 302
Dijana, boginja: *47*
Dioklecijan († oko 312), car: 45–47, 55, 57
Disraeli, Benjamin (1804–1881), britanski državnik, premijer i književnik: 295
Dobrečić, Nikola (1872–1955), barski nadbiskup: 337, 490, 504, 505, 587
Dobrudža: 405
Doclea: 40, 45–49, 55, 57, 324
Dodoši: 292
Dokleati, ilirsko pleme: 40
Dolgorukov, Georgij, knez: 232–234
Dolči, Frančesko (Dolci Francesco), dubrovački opat i sekretar vladike Petra I: 248, 249
Donji Brčeli, manastir: 162, 235
Doria, Andrea (1466–1560), admiral, vladar Presvijetle Republike Đenove: 174
Dožić, Gavrilo (1881–1950), mitropolit (1920–1938), srpski patrijarh (1938–1950): 338, 453, 454, 490, 506, 525, 586
Dožić, Milo, predsjednik parlamenta: 420
Drač *(Durrës, Dyrachium, Durazzo)*: 41, 56, 59–69, 71–74, 92, 93, 98, 99, 103, 105, 122, 354, 391, 415
Dračevica: 96
Dragićević, Risto (1901–1980), književni istoričar: 507, 620
Dragilo, brat Grubeše: 72
Dragimir († 1018), vladar Trebinjske oblasti i Zahumlja, stric kneza Vladimira: 61, 63
Dragoje, unuk Vuja Raičeva, spahija: 186
Dragović, Mirko, režiser: 509
Drašković, Vuk (rođ. 1946), književnik i političar, ministar spoljnih poslova: 672
Drava, rijeka: 39
Drezden: 515
Drekalovići, bratstvo: 190
Drim, rijeka: 64, 65, 298, 391, 393, 395
Drina, rijeka: 38, 305, 415

Drinopolj (*Edirne*): 117, 304, 305, 333, 393
Drivast (*Drisht*): 77, 92, 99, 103, 106, 109–112, 116, 117
Drljević, Sekula (1884–1945), pravnik i političar: 485, 492, 493, 513, 526, 529, 534, 541, 564–566, 580, 683
Drljević, Slavko, ministar finansija: 662
Drobnjaci, pleme: 160, 163, 200, 257, 258, 262, 267, 283, 309, 655
Drugi svjetski rat (1939–1945): 20, 22, 25, 26, 30, 33, 140, 158, 218, 323, 435, 495, 497, 501, 507–510, 518, 521, 525, 528, 538, 539, 561, 566, 570, 572, 574, 579, 581, 583–586, 590, 605, 613, 616, 617, 619, 621, 625, 631, 683, 689, 707, 708, 723, 730
Dubrovnik: 57, 58, 60, 67, 70, 73, 75, 77, 82–84, 88, 93, 96–98, 104, 108, 114, 115, 130, 141, 144, 185, 198, 201, 242, 248, 250, 261, 267, 280, 314, 340, 495, 502, 516, 517, 542, 638–640, 642, 643, 671, 707
Dučić, Nićifor (1832–1900), pravoslavni sveštenik: 291
Duga, klanac: 291, 302
Duklja: 16, 20, 22, 23, 55–69, 71–76, 137, 139, 378, 380, 514
Dukljani: 56, 57, 64–66, 68
Dunav, rijeka: 40, 61, 74, 114, 121, 302, 512
Dunaszekcső (Sečuj): 214
Durmitor: 15, 19, 51, 159, 183, 499, 546, 554, 562
Dukađini (Dukagjini), plemićka porodica: 123, 126, 180
Dukađini, Leka (1410–1481), albanski vlastelin: 130
Dvorski (Dvorský), Viktor (1882–1960), češki geograf: 31

Đ

Đakovica: 354, 390, 391, 401, 404
Đenova: 98, 472
Đenovljani: 98
Đilas, Milovan (1911–1995), komunista, političar, disident i književnik: 218, 496, 503, 507, 508, 530, 531, 535–537, 547, 554, 555, 584, 585, 588, 589, 596–601, 616, 619, 631, 712, 729
Đinđić, Zoran (1952–2003), srpski premijer, predsjednik Demokratske stranke, filozof: 670, 675, 677, 680, 681, 685
Đinović, Petar: potporučnik: 374, 375
Đonović, Janko (1909–1991), pjesnik: 508
Đonović, Jovan (1883–1962), suosnivač Jugoslavenske republikanske stranke: 366–368, 482, 484
Đukanović, Blažo (1883–1943), general: 545, 547, 548, 550, 552, 553, 556, 557
Đukanović, Jovo, oficir: 559

Đukanović, Marko, 485
Đukanović, Milo (rođ. 1962), političar, premijer i predsjednik, predsjednik DPS: 28, 634, 637, 641, 642, 648, 649, 652, 657, 660–669, 671–675, 677, 679–682, 686–688, 690, 695–704, 706, 711, 714, 715, 718, 725, 732, 734, 738
Đuranović, Veselin (1925–1997), političar, komunista: 610, 615
Đuraševići, *vidi Crnojevići, feudalna porodica*: 104, 108, 110, 111, 113, 122
Đurđev, Branislav (1908–1993), istoričar: 24
Đurđevi Stupovi, manastir: 140
Đurić, Miodrag Dado (1934–2010), slikar: 618, 729
Đurići: 46
Đurišić, Pavle (1909–1945), četnički komandant, oficir jugoslovenske vojske: 532, 540, 543, 545–555, 558, 561–566, 586
Đurišić, Vaso, četnički komandant: 543
Đurković, Ljubomir (rođ. 1952), pjesnik i dramski pisac: 727
Đurović, Krsto (1940–1991), kontraadmiral: 643
Đurović, Ratko (1915–1998), crnogorski scenarista: 623

Dž

Džemijet, muslimanska politička stranka u Kraljevini SHS: 520, 522

E

Egejsko more: 61, 88, 314
Elbasan: 62, 193, 413
Engelberg, Achim, istoričar: 29
Englezi: 252
Enhelejci, ilirsko pleme: 40, 41
Epikad, dokleatski predak: 40
Epir (*Epiros*): 40–42, 61, 80, 183, 239, 242
Epona, keltska boginja: 47
Erdeljanović, Jovan (1874–1944), etnolog: 507
Erico (Erizzo), mletačka plemićka porodica: 133
Erico, Nikola (Nicolo Erizzo), kotorski providur: 203
Epere, Luj Franše d' (Espèrey, Louis Franchet d', 1856–1942), francuski general: 447
etničko čišćenje: 542–544, 651, 655
Evdokija, žena Stefana Nemanje: 78

F

Fatić, Savo (1876–1948), potpredsjednik Podgoričke skupštine: 454
federalisti: 485–487, 489–495, 498–500, 502, 513, 515, 521, 526, 530, 534, 538, 541, 558, 560, 564, 567, 580, 585
Ferdinand I, bugarski knez (1887–1908) i car (1908–1918): 377, 387, 388, 400
Ferdinand I (Ferrante), napuljski kralj, vladao 1458–1494: 130
Ferdinand, Franjo (Franz), habsburški prijestolonasljednik: 372, 376, 377, 397, 409
Fine, V. A. (rođ. 1939), američki medievista: 48, 59, 61, 62, 64
Foča: 256, 495, 546, 551, 553, 555
Francuska: 29, 144, 242, 244, 247, 249–252, 279–282, 284, 289, 291–293, 296, 306, 307, 317, 340, 341, 343, 376, 377, 392–396, 433, 436, 444, 447, 448, 455, 456, 463, 467–470, 472, 474, 488, 497, 507, 528,618, 624, 641
Fridrih II, Veliki, treći kralj Pruske (1740–1786) iz dinastije Hoencolern: 227
Fridrih August II, saksonski kralj iz dinastije Wettin (1836–1854): 266
Frimentl, Tomas (Thomas Fremantle), admiral:

G

Gacko: 219, 256, 267, 305, 308, 372, 553
Gaeta: 461, 469, 470, 473, 474, 480, 541, 548
Gaj, sin dokleatskog vođe Epikada: 40
Gagić, Jeremija (1783–1859), ruski ambasador: 261, 262, 265, 274
Garašanin, Ilija (1812–1874), srpski političar, premijer, ministar unutrašnjih poslova: 270, 291
Gaši (Gashi), Zef (rođ. 1938), barski nadbiskup: 654
Gatalo, Danilo (1866–1935), general i ministar odbrane: 440
Gencije, ilirski kralj, vladao 180–168 god. p. n. e.: 42, 43
Greča, crnogorsko selo: 384
Gezeman (Gesemann), Gerhard (1888–1948), slavista: 144, 507
Gizl, Vladimir (Giesl, Wladimir, 1860–1936), baron, austrougarski general i diplomata: 395, 397, 409
Gledson, Vilijem Juart (Gladsone, William Ewart, 1809–1898), britanski političar, i nekoliko puta premijer: 232, 304
Glas Crnogorca, zvanični državni list: 295, 324, 443, 511
Glasinac: 40
Glomazić, Milisav, publicista: 613

Glumac, Branislav (rođ. 1938), književnik: 728
Glušica, Rajka, lingvista: 725
Gojislav, sin kneza Vojislava: 65
Gojislava, prva supruga Ivana Crnojevića: 126, 135
Goli otok: 581, 592–594
Golubović, Radonja, ambasador: 590
Gorčakov, Alexandar Mihajlovič (1798–1883), ruski ministar inostranih poslova: 291, 292, 307
Gorski vijenac, djelo Petra II Petrovića Njegoša, crnogorskog državnoga poglavara, mitropolita i pjesnika: 216, 217, 269, 272, 331
Goti: 49
Gotje, Žan Žozef (Gautier, Jean Joseph, 1765–1815), francuski general: 253, 254
Gradac: 57, 162, 220
Gradhina († 1146), brat Grubeše, dukljanski kralj: 72–73
Građanska partija (GP): 677
Građanski pokret URA: 734, 735
građanski rat: 71, 106, 462, 530, 531, 536, 537, 542, 543, 547, 563
Grahovo: 46, 128, 194, 204, 219, 264, 266, 268, 274, 282, 283, 290, 360, 417, 418
Grac *(Graz):* 364, 433
Grbičić, Ivan Zane, guvernadur od 1688. do 1692: 202
Grci: 39, 62, 89, 234, 393, 512
Grčka: 41, 42, 46, 77, 182, 233, 311, 314, 341, 388, 397, 400, 433, 525, 561, 563, 564
Grdan († 1612), vojvoda, vođa ustanka: 183
Grej, Edvard (Edward Grey, 1862–1933), britanski ministar spoljnih poslova: 372, 398
Grgur, barski biskup: 73, 75
Grgur VII, papa, pontifikat 1073–1085: 67
Grimanijeva linija: 206
Grmožur, ostrvo: 283, 304
Grubeša, sin Branislava, dukljanski kralj: 71
Grude, pleme: 226, 313, 383
Gubelkijan, porodica: 620
Guillaume, Adam († oko 1341), barski nadbiskup: 87
Gusinje: 19, 170, 308, 309, 311–314, 384, 390, 392, 401–404, 445, 529, 542, 567, 571, 726
Gviskar (Guiscard), Robert, normanski vojskovođa: 68
Gvozdenović, Anto (1853–1935), general i premijer: 437, 466, 474

H

***Hag** (Den Haag)*: 640–642, 647, 706
Habsburg, Maksimilijan, nadvojvoda, brat cara Franje Josipa I: 336
Habsburško Carstvo / Monarhija: 17, 20, 26, 199, 202, 204, 222–224, 226–227, 235–236, 241, 247, 249, 255–257, 266, 275, 293, 295, 296, 299, 308, 311, 312, 316, 322, 328–330, 349, 350, 351, 387, 389, 393, 479, 515, 516, 521
Hadžić, Harun, predsjednik SDA: 656, 687, 689
***Hajdelberg** (Heidelberg)*: 345
Hajdrih, Rajnhard (Heydrich Rainhard; 1904–1942), nacistički poglavar, protektor Češke i Moravske: 267
Hajduković, Dragan: 538
Hajduković, Niko, ministar: 455, 474
Haj Nehaj, tvrđava: 304, 308
Halek, Vitjeslav (Hálek, Vítězslav, 1835–1874), češki pjesnik: 30
Harmonija, žena Kadma: 39, 41, 47
Hecendorf, Konrad fon (Hotzendorf, Conrad von, 1852–1925), austrijski maršal: 372, 386, 422
Herak, vlastelin: 214
Heraklo, mitski junak: 47
Herceg Novi: 17, 98, 126, 132, 151, 172, 174, 175, 177, 196, 198, 200, 201, 250, 251, 253, 255, 256, 261, 284, 290, 326, 516, 563, 612, 614, 659, 670, 690, 730, 731
Hercegović, Ahmed-paša (oko 1459–1517), veliki vezir: 129
Hercegovina: 40, 44, 50, 56, 85, 126, 128, 132, 150, 151, 158, 159, 172, 174, 183, 185, 195, 201, 294, 214, 217, 219, 220, 242, 250, 264, 274, 275, 279–282, 284, 290–293, 295, 297–303, 305, 306, 308, 312, 436, 478, 486, 502, 526, 536, 542, 544, 551–553, 562, 620, 707, 708, 723
Hilandar: 77, 143
Himara: 96
Hipnos, bog sna: 48
Hitler, Adolf (1889–1945), nacistički vođa, kancelar: 525, 554, 560, 571
Hmeljnicki, Bogdan († 1657), ukrajinski veliki hejtman: 192
Hodžić, Zuvdija (rođ. 1944), književnik: 622
Hoencolerni (Hohenzollern), njemačka vladarska porodica: 406
Hoholoušek (Chocholoušek), Prokop (1819–1864), češki književnik i novinar: 144
Holeček, Jozef (Josef) (1853–1929), češki pisac, prevodilac i novinar: 29, 31, 144, 212, 247, 299, 304, 325
Hora, Jozef (Josef) (1891–1945), češki pjesnik: 267

Hoste, Vilijem (William Hoste, 1780–1828), kapetan: 252–254
Hoti, pleme: 108, 160, 226, 313, 383
Hranić, Sandalj (1370–1435), bosanski vladar: 104, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 116
Hrvati: 20, 25, 56, 272, 329, 397, 435, 438, 439, 448, 451, 454, 455, 467, 469, 477, 484, 488, 491, 498, 499, 501, 502, 504, 510, 513, 514, 516–518, 521, 543, 569, 571, 602, 605, 607, 654–656, 659, 669, 682, 697, 717, 722–724, 726
Hrvatska: 15, 56, 57, 76, 82, 85, 115, 143, 251, 271, 290, 369, 479, 483, 503, 514, 517, 525, 527, 539, 547, 555, 556, 563, 565, 569, 570, 572, 579, 580, 582, 583, 601, 604, 610, 621, 632, 638–642, 644, 649–651, 654, 659, 671, 572, 699, 702, 706–708, 716, 717, 723
Hrvatska građanska inicijativa (HGI): 701, 722
Hrvatska seljačka stranka (HSS): 492, 494, 516, 517
hristijanizacija: 47, 48, 51, 52, 59
Hruščov, Nikita Sergejevič (1894–1971), sovjetski političar: 593
Huan od Austrije (Juan d' Austria, 1547–1578) vrhovni komandant hrišćanskih snaga u bitki kod Lepanta, vanbračni sin Karla V: 177
Hubka, Gustav von, major: 412, 423
Hum: 93, 102
Huni: 50
Hunjadi, Janoš († 1456), erdeljski vojvoda i vojskovođa: 117
Husović, Rafet (rođ. 1964), političar: 701, 735
Hvalimir, mitski vladar Duklje: 60
Hvar, ostrvo: 38, 43, 67, 104, 201

I

Igalo: 612, 615, 707
Ilir, prapredak Ilira, sin Kadma i Harmonije: 39
Iliri: 39, 40, 42, 44, 47, 246
Inoćentije (Innocent) III, papa, pontifikat 1198–1216: 77
Irci: 685, 713
islam: 20, 21, 62, 69, 101, 129, 133, 155, 167–169, 171, 172, 174–176, 183, 188, 192, 193, 196, 215, 271, 333, 503, 572, 650, 722
Islamska zajednica Crne Gore (IZCG): 653
Islamska zajednica Jugoslavije (IZJ): 588, 653
Islamska vjerska zajednica: 334, 335, 504, 505, 588
Island: 711
Istanbul: 305
Istra, ***Istarsko poluostrvo***: 56, 188, 198, 251

Italija: 37, 45, 49, 59, 68, 83, 85, 91, 109, 110, 114, 115, 130, 131, 139, 140, 144, 189, 247, 271, 293, 306–308, 314, 317, 321, 340, 341, 344, 348, 352, 362, 372, 376, 382, 386, 392, 428, 436, 438, 444, 451, 455–457, 459, 461, 465, 467–474, 485, 497, 501, 508, 509, 525, 527, 528, 530, 532–534, 550, 551, 556–559, 562, 567, 570, 571, 573, 574, 624, 641, 649, 681
Ivanović, Mihailo (1874–1949), političar: 485, 493, 558, 580
Ivanović, Miloš, ministar: 440
Ivanović, Nikanor (1825–1894), mitropolit: 278
Ivelić, Marko (1740–1825), general: 241, 248
Izrael: 672
Izvolskij, Aleksandar (Alexandr Izvolskij, 1856–1919), ruski ministar spoljnih poslova: 370, 371

J

Jadran, Jadransko more: 11, 15–17, 37–39, 42, 44, 46, 49, 52, 55, 56, 59, 61, 62, 66, 67, 73, 74, 76, 78, 80, 83, 84, 88, 91, 97–99, 103, 104, 111, 113–115, 118–120, 122, 124, 125, 127, 130, 132, 135, 176, 177, 182, 185, 187, 196, 197, 199, 204, 221, 223, 240, 244, 247–250, 252, 256, 280, 283, 290, 295, 303, 306, 308, 314, 344, 382, 389, 391, 416, 438, 468, 471, 479, 532, 559, 583, 592, 660, 707, 710, 713
Jagelović, Vladislav III, sin Vladislava II, kralja Poljske, pod imenom Vladislav I kralj Ugarske (1440–1444): 117
Jakvinta (Iaquinta), supruga kralja Konstantina Bodina: 68–72
Janjina: 233, 393
Janjinski, Ali-paša (1741–1822), porijeklom iz albanske feudalne porodice Tepeleni, polunezavisni gospodar Epira, vladao 1788–1822: 239
Janjetović, Zoran (rođ. 1967), srpski istoričar: 380
Janković, Božidar (1849–1920), general: 390, 412, 413
Japan: 348, 370, 525
Jaši *(Iași)*: 241
Jauković, Vojin, komandant logora Goli otok: 592
Javor: 414, 415
Jeknić, Janko, ministar spoljnih poslova: 662
Jelena († 1368), supruga Stefana Dušana: 91
Jevtić, Bogoljub (1886–1960), premijer: 497
Jezera, pleme: 309
Jireček, Konstantin (1854–1918), češki istoričar, političar i balkanista: 31, 49, 158
Jirečekova linija: 49
Joanikije, mitropolit: 564, 566, 586

Jojić, Risto, ministar: 498
Jokić, Miodrag (rođ. 1935), jugoslovenski admiral: 642
Joksimović, Savo (1913–1980), general: 591
Jonsko more: 37, 39, 88, 99, 177
Josip, Franjo I, austrijski car (1848–1916): 336, 351–352, 387, 421–422
Jovan, pećki patrijarh: 183
Jovanović, Arsenije IV Šakabenta (1698–1748), arhiepiskop pećki i patrijarh srpski od 1725. do 1737. godine, a potom poglavar Karlovačke mitropolije od 1737. do 1748.: 226
Jovanović, Arso (1907–1948), partizanski komandant: 531, 535, 547, 554, 590
Jovanović, Batrić, istoričar: 613
Jovanović, Blažo (1907–1976), komunista, učesnik NOB-a, političar: 530–531, 555–556, 582, 584, 598, 608–611
Jovanović, Duško, glavni urednik dnevnog lista: 682
Jovanović, Jagoš (1912–1999), istoričar: 26
Jovanović, Stevan, habsburški general: 311
Jovanović, Vasilije (Sv. Vasilije Ostroški, † 1671), hercegovački mitropolit, svetac: 195
Jovanović-Pižon, Jovan (1869–1939), srpski političar: 484
Jović, Dejan (rođ. 1968), hrvatski politikolog i istoričar: 691
Jovićević, Andrija, etnograf: 507
Jovićević, Ivo, crnogorski konzul u Ženevi, zelenaš: 472, 580
Jovović, Ivan, istoričar: 188–189
Jozef II, car Svetog Rimskog Carstva i habsbuške države 1765/1780–1790: 236–238
Jugoslavija: 12, 15–16, 18, 20–21, 25, 27–28, 31–33, 216, 323, 326, 339, 343, 442–443, 453, 459, 463, 472, 474, 486, 496–497, 499–502, 504–505, 508, 511, 514, 517, 521–522, 529–532, 535, 538–543, 547, 549, 551–552, 556, 558, 560–561, 564, 566–575, 579, 581–585, 587–590, 596, 598–612, 614–616, 619–622, 625, 627, 629–630, 632, 636–646, 648–651, 654–655, 659, 663, 670, 676, 678–679, 681, 696, 700, 707, 709, 713, 716–717, 719, 722–724, 726, 728–731, 739
Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO): 498, 520
Jugoslovenska republikanska stranka: 484, 489
Jugoslovenska radikalna zajednica (Jereza, JRZ): 498–499, 501–502
jugoslovensko ujedinjenje: 440, 442, 456, 460
Jupiter, bog: 47
Justinijan I, istočnorimski (vizantijski) car, vladao 527–565: 49
Jusufbegović, paša: 197

K

Kačanik: 203, 298
Kadić, Ranko, političar: 688
Kadić, Todor, atentator: 284–285
Kadmo, legendarni fenički kralj, otac Ilira: 39
Kalinik I (Kallinikos I), patrijarh: 213–214, 225
Kalojan, bugarski car iz porodice Asen: 78
Kanada: 417, 468, 717
Kanina: 96
Kantakuzen, Toma, šurak Đurađa Brankovića, vizantijski plemić, vojskovođa: 120
Karađorđevići, srpska dinastija: 328, 346, 347, 353, 354, 357, 406, 438, 439, 442, 454, 464, 480, 484, 489, 511, 529, 539, 552, 582
Karađorđević, **Aleksandar,** knez: 270, 343
Karađorđević, Aleksandar I (1888–1934), kralj Jugoslavije, vladao 1921–1934: 354, 438, 462, 487, 491, 494, 497, 503–505, 516–517, 582, 587
Karađorđević, Đorđe (1887–1972), najstariji sin srpskog kralja Petra I i Zorke, kćerke knjaza Nikole, prvobitno srpski prijestolonasljednik: 342, 343, 353, 356
Karađorđević, Pavle (1893–1976), princ-regent: 497
Karađorđević, Petar I (1844-1921), kralj Srbije 1903–1918, kralj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921: 342, 343, 353, 356
Karađorđe, Petrović, Đorđe (1768–1817), vođa Prvog srpskog ustanka: 256, 257
Karađorđević, Zorka, supruga Petra Karađorđevića – *vidi: Petrović Njegoš, Zorka*
Karađuzović, Murtezir, muftija: 335
Karadžić, Radovan (rođ. 1945), političar, osuđeni ratni zločinac: 655
Karadžić, Vuk Stefanović (1787–1864), srpski lingvista i etnograf: 217, 262, 272, 511
Kardelj, Edvard (1910–1979), komunistički političar, marksistički teoretičar: 596
Karington, Piter (Carrington, Peter, 1919-2018), britanski ministar spoljnih poslova i odbrane, generalni sekretar NATO: 640–641
Karingtonov plan: 640–641
Karlo Emanuel I (1580–1630), savojski vojvoda: 183, 184
***Karlštajn** (Karlstein)*: 430
Karpati: 50, 56
Kastoria: 66
Kastrati, pleme: 383
Kastriot, **Jovan (Gjon)**, albanski vlastelin, otac Skenderbega: 116

Katarina II Velika, ruska carica, vladala 1762–1796: 229–230, 232–233, 236, 241
katoličanstvo, katolici: 20–21, 81, 83, 91–93, 96, 106, 122, 143, 152, 173, 188, 202, 242, 246, 253, 255, 309, 329, 336–337, 355, 401, 403–404, 428, 502, 516, 518, 587, 650, 654, 658, 772
Kavalero, Ugo (Cavallero, Ugo, 1880–1943), italijanski general i političar: 527, 551
Keković, Vladimir, šef tajne službe: 634
Kelti: 40
Kemal efendija, osmanski emisar: 281
Kilibarda, Novak (rođ. 1934), književni naučnik i univerzitetski profesor: 636, 643, 648, 662, 677
Kipar: 230, 710, 714
Kiparski rat (1570–1573): 175, 177, 187
Kiper, Vilhelm (Keiper Wilhelm, 1893–1957), generalmajor: 557
Kirialeksije, vizantijski vojskovođa: 72
Kiš, Danilo (1935–1989), književnik: 12, 620–621
Klam-Martinic, Hajnrih (Heinrich Clam-Martinic, 1863–1932), grof, političar, premijer Austrije: 431, 433, 445
Klark, Vesli (Clark, Wesley, rođ. 1944), američki general: 668
***Klek** (Neum)*: 290, 583
Kliment III, protivpapa, pontifikat 1080–1100: 69
Kliment X, papa, pontifikat 1670–1676: 191
Klimenti, pleme: 170, 202, 215, 226, 383
Klubaši, ***vidi Narodna stranka***: 361–367, 370, 373, 415–416, 428, 437, 465, 483, 487
Klinton, Bil (Clinton, Bill, rođ. 1946), američki predsjednik: 668, 675
Knosos: 39
Kočapar, sin Radoslava, pretedent na dukljansko prijestolje: 71
kolaboracija: 538, 540, 549, 554, 562, 581, 586, 728
Kolašin: 19, 198, 256, 267, 308, 311, 317, 333, 374–375, 445, 544, 546, 548–550, 553, 562, 564, 566, 568–569, 591, 622, 625, 691, 699, 735
Kolar (Kollár) Jan (1793–1852), pisac, istoričar, lingvista i evangelistički sveštenik: 30
Kolona-Valevski, Aleksandar (Colonna-Walewski, Alexandar, 1810–1868), grof, francuski ministar spoljnih poslova: 280–281, 283
Kom, ostrvo: 119, 142, 154
Komarnica, rijeka: 38
Komnen, Aleksije I (Alexios I. Komnenos, 1048–1118), vizantijski car, vladao 1081–1118, osnivač dinastije Komnina: 68, 72

Komnen, Ivan II, vizantijski car, vladao 1118–1143: 72
Komnen, Manojlo I (1118–1180), vizantijski car, vladao 1140–1180: 73
Komnenović, Mirko (1870–1941), političar, predstavnik Narodne radikalne stranke: 516
Komnenić, Petar (1895–1957), predsjednik parlamentra, istoričar: 592
Komnin, Đorđe Arijanit: 126
komunisti: 487–491, 493, 496, 499–501, 503, 513, 515, 530–538, 540–541, 543–545, 547, 553, 556, 558, 566–569, 572–574, 579, 582, 584–589, 591–593, 596, 598, 601, 603, 605–607, 615–616, 630, 636–637, 712, 720
komunizam: 596, 600, 624
Konavle: 56–57, 85, 96, 639
Konavljani: 56
konkordat (1886): 336–337, 504–506
Konstantin, car, vladao 324–330: 48
Konstantin († 1321/1322), sin Milutina, pretedent na srpski tron: 87–88
Porfirogenit, Konstantin VII (Porphyrogenetos), vizantijski car, vladao 913–959: 22, 55–56
Monomah, Konstantin IX, vizantijski car, vladao 1042–1055: 65
Konstantin (1868–1923), grčki prijestolonasljednik, kasnije kralj Konstantin I (1913–1917, 1920–1922): 377
Konstantinopolj (Carigrad): 48, 63–64, 66, 68, 70–74, 80, 86, 88–90, 110, 121, 125, 131, 133, 137
Konstantinović, Natalija (1882–1950), supruga princa Mirka: 345, 356
Kontić, Radoje (rođ. 1937), političar, premijer:
konverzija prisilna: 634, 649, 666
Korti, Luiđi (Corti, Luigi, 1823–1888), grof, italijanski političar: 313
Korošec, Anton (1872–1940), slovenački političar: 448, 491, 498, 501
Korvin, Matijaš (1443–1490), ugarski i češki kralj: 132
Kosara, kćerka bugarskog cara Samuela, supruga kneza Vladimira: 61, 62, 138
Kosovo: 15, 19, 40, 66, 76, 83, 84, 96–98, 100, 112, 140, 141, 151, 178, 203, 213, 215, 298, 305, 306, 310, 312, 328, 354, 379, 380, 383, 388–392, 404, 414, 477, 481, 495, 504, 519, 520, 522, 526, 527, 532, 563, 567, 583, 602, 603, 609, 615, 629–633, 640, 654, 658–660, 666–672, 677, 683, 704, 705, 708, 709, 715–717, 726
Kostić, Branko (1939–2020), političar: 647–648
Koštunica, Vojislav (rođ. 1944), političar, srpski premijer, predsjednik SRJ, predsjednik DSS: 674–675, 678, 681, 688, 704
Kotor: 50, 57–59, 63, 66–67, 69, 72–73, 75, 81–85, 89, 92–94, 97–98, 102, 104, 109, 111–112, 114, 117–120, 124, 126–127, 130, 134, 138–141, 143,

174–175, 181, 190, 192, 196–198, 200–201, 219, 223, 237, 248–249, 251–256, 260, 271, 281, 284–285, 294, 325–326, 341, 366, 396, 413, 445, 459, 479, 516–517, 614–615, 622, 635, 660
Kotorani: 63, 75, 94, 110
Kotoranin, Vito: 142
Kotorski zaliv: 63, 80, 97, 418, 583
Kotromanić, Tvrtko I, ban (1353–1377), kralj (1377–1391): 96–98
Kounic, Vaclav Antonin (Václav Antonín, 1711–1794), austrijski državni kancelar: 236
Kovač, Mirko (1938–2013), književnik: 620, 623
Kovačević, Sava (1905–1943), revolucionar, učesnik NOB-a, narodni heroj Jugoslavije: 546, 553, 555
Koves, Herman (Köves, Hermann, 1854–1924), general: 416
Kozma, slikar: 182
Kragujevac: 366–368
Krakov: 134
Kraljevina Jugoslavija: 494, 528
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS): 25, 448, 455, 462, 468, 471–472, 474, 477–478, 480–481, 483, 486, 489–490, 492, 494, 503–504, 510, 516,520–521, 651
Krasnohorska (Krásnohorská), Eliška (1847–1926), češka pjesnikinja: 30
Krečković, načelnik policije: 520
Kremeštica, lokalitet: 38
Krf, ostrvo: 42, 435, 440, 442, 488
Krim: 703, 711, 738
Krimski rat (1853–1856): 279, 336
Krivokapić, Ranko (rođ. 1961), političar, predsjednik parlamenta: 698, 700, 733, 735–737, 739
Krivošije: 163
Krleža, Miroslav (1893–1981), književnik: 513, 581
Krnjić, Jusuf-beg: 297
Krstac: 302, 418
Kruči, zaliv: 308
Kuba, Ludvig (Ludvík) (1863–1956), češki slikar, muzikolog i putopisac: 31, 327
Kuči, pleme: 132, 160–161, 172, 183, 189–190, 202, 226, 268, 276–277, 283, 297, 300, 309, 325, 461, 544
kuga, epidemije kuge: 90, 175, 188, 198, 203
Kulin ban: 74
Kulišić, Špiro (1908–1989), antropolog: 613
Kumbor, avionska baza: 413

Kurpejović, Avdul (1933–2021), ekonomista, pravnik: 658
Kusturica, Emir (rođ. 1954), režiser: 728
Kvekić, Darinka, supruga knjaza Danila: 284

L

Labeati, ilirsko pleme: 40
Labus, Miroljub, političar, potpredsjednik savezne vlade: 678
Lacus Labeatus, vidi Skadarsko jezero: 41
Lajčak (Lajčák), **Miroslav** (rođ. 1963), slovački političar: 688
Lajpcig (Leipzig): 284
Lalić, Mihailo (1914–1993), književnik: 508
Latas, Omer-paša (1806–1871), osmanski general: 31, 271, 274, 275, 279, 291–293
Lašić, Đorđe (1906–1944), vojni komandant: 540, 543–545, 548, 553, 555, 557, 559, 561
Lavrov, Sergej (rođ. 1950), ruski ministar spoljnih poslova: 711, 712
Lazar (†1389), srpski vladar, svetac: 82, 96, 97, 100
Le Korbizije (Charles Le Corbusier, 1887–1965), arhitekta: 625
Legenda o Vladimiru i Kosari: 138
Lehar, Franc (Lehár, Franz, 1870–1948), kompozitor: 327
Ler, Aleksandar (Löhr, Alexander, 1885–1947), general: 551
Lekić, Miodrag (rođ. 1947), diplomata, ministar spoljnih poslova: 649, 701, 702, 732, 734, 735
Leonardi, Frano, katolički misionar: 187, 190
Leopold II, toskanski nadvojvoda (1765–1791), car Svetog Rimskog Carstva, kralj češki i ugarski (1790–1792): 241
Lensing (Lansing) Robert (1864–1928), američki političar: 456
Lesendro: 268, 283, 304
Lav XIII, rimski papa (1878–1903): 336, 337
Levant: 143
liberali, liberalizam: 496, 636, 637, 643, 647, 664–666, 676–681, 705
Liberalna partija (LP): 682, 696, 721
Liberalni savez (LSCG): 636, 643–645, 648, 651, 652, 659, 661, 666, 676, 677, 679, 680, 682,
Lika: 26, 506
Lim, rijeka: 19, 38, 56, 80, 84–86, 96, 111, 116, 121, 128, 140, 168, 275, 306, 312, 414, 545, 549, 551, 621
Lipka, František (rođ. 1946), slovački diplomata i pjesnik: 688, 690
***Lipovo** (Gornje):* 548, 549, 552, 553
Lobanov Rostovskij, Aleksej (1824–1896), knez, ruski ambasador: 292

Lompar, Mladen (1944–2017), pjesnik: 727
Lompar, Petar, oficir: 457, 485
London: 28, 392–394, 400, 456, 463, 467, 550, 672
Lontodokla (*Lonto*): 57
Lord, Albert Bejts (Lord, Albert Bates, 1912–1991), slavista i književni naučnik: 509
Loreta: 130, 131, 134
Loriston, Žak (Jacques Lauriston, 1768–1828), francuski general i maršal: 250
Lovćen: 16, 51, 124, 131, 150, 151, 214, 271, 298, 414, 416. 418, 420–423, 427, 428, 436, 491, 582, 611
Lovćenac: 603
Lubarda, Petar (1907–1974), slikar: 509, 618
Lucern: 388
Lucije Anicije Galo (Lucius Anicius Gallus), rimski konzul: 42
Lučindanski proglas: 359
Ludovik I Veliki, ugarski kralj, vladao 1342–1382: 98
Lukačević, Ivan, kapetan: 219
Lukovac, Branko, ministar spoljnih poslova: 672, 679, 687
Lukovo, selo: 434
Luksemburški, Žigmund (1368–1437), rimski car, češki i ugarski kralj: 104, 106, 107, 113, 115
Lukšić, Igor (rođ. 1976), političar, premijer, ministar finansija: 700
Luštica, poluostrvo: 17, 103, 112, 516

Lj

Ljepopili, Frančesko (Francesco Ljepopili), sekretar Centralne komisije: 254
Ljetopis popa Dukljanina: 22, 59, 63, 69, 71–73, 138
Lješkopolje: 184, 195
Ljubljana: 251, 672
Ljumović, Božo (1896–1986), vođa komunističkog otpora: 570, 592
Ljutovid, knez Zahumlja, (oko 1039–1054): 64, 65

M

Macolini, Serafino (Mazzolini, Serafino, 1890–1945), grof, diplomata: 527–529
Mačak, selo: 434
Maček, Vlatko (1879–1964), političar, predsjednik Hrvatske seljačke stranke: 498, 502, 517

Mačva: 83
Mađarska: 497, 525, 620
Mađari: 605, 654
Mahmutbegović, **Hodaverdi-paša**, skadarski sandžakbeg: 215
Mahmudbegović, **Tahir-paša**, skadarski sandžakbeg: 219
Maine: 149, 191, 194
Mainjanin, Nikola: 143
Makarije, štampar: 134, 143
Makedonija: 40–41, 60–62, 66, 86, 93, 178, 242, 306, 345, 354–355, 358, 366–367, 385, 391–393, 400, 404, 414, 477, 480–481, 503, 520, 522, 527, 547, 569, 583, 602, 607, 610, 630, 645, 659, 705, 716
Makenzen, August fon (Mackensen, August von, 1849–1945), njemački general: 414
Mala Azija: 43, 66, 143, 314
Malesia: 384
Malisori: 162, 381–382, 384–385, 391
Malo Brdo: 295
Maljata: 300
Mamula, ostrvo: 430
Mandić, Andrija (rođ. 1965), političar: 688, 695–698, 701, 721, 733, 736
Manerhajm, Karl Gustav (Mannerheim, Carl Gustaf Emil, 1867–1951), maršal, predsjednik Finske: 342
Mara, kćerka despota Đurađa Brankovića, žena sultana Murata II: 115
Maraš, Vukašin, šef tajne službe: 663
Mardarije, vladika: 190–191
Marica, rijeka: 95
Marija Terezija (1717–1780), austrijska nadvojvotkinja, ugarska i češka kraljica, vladala 1740–1780: 227–229, 236
Marinović, Ivan (rođ. 1984), režiser: 729
Marko, sin Vukašina, „kraljević": 94–95
Markoni, Đuzepe (Marconi, Guiseppe, 1874–1937), italijanski pronalazač: 321
Marković, Anđel, hrvatski političar: 517
Marković, Ante (1924–2011), federalni premijer: 637
Marković, Duško (rođ. 1958), crnogorski premijer: 700, 738–740
Marković, Mirjana, Miloševićeva supruga: 646
Marković, Petar, pomorski kapetan iz Perasta: 177
Marmont, Ogist (August) (1774–1852), francuski maršal: 250–251
Maroko: 159, 209
Marović, Svetozar (rođ. 1955), političar, predsjednik parlamenta, potpredsjednik DPS: 639, 653, 662–663, 680–681, 696, 699–700, 734

Marsej (Marseilles): 497
marsejski atentat (1934): 497
Martin, unuk Vuja Raičeva, spahija: 186, 194–195
Martinićka gradina, arheološko nalazište: 58, 60
Martinović, Marko, kapetan: 218
Martinović, Mitar (1870–1954), general, premijer: 387, 389, 398, 428, 429
marksizam: 513, 600
Masarik, Garik Tomaš (Masaryk, Garrigue Tomáš, 1850–1937), političar i prvi čehoslovački predsjednik: 30, 33, 369–370
Mašin, Draga (1864–1903), supruga srpskog kralja Aleksandra: 355
Mata *(Maća)*, rijeka: 97
Mataguži, pleme: 41, 108
Matanović, Đuro, vojvoda: 293
Matanović, Milo, general, ministar vojni: 438, 440–441
Matarango, Blaž († 1367), saveznik zetskih vladara, albanski plemić: 93
Matarangove, vlastelinska porodica: 93
Mateševo: 429
Matović, Milivoje, zelenaš: 580
Matutinović, Lujo (1765–1844), racionalista i frankofil: 213
Mauricijus: 501
Mažuranić, Ivan (1814–1890), hrvatski pjesnik i političar: 267
Medaković, Milorad (1824–1897), istoričar, sekretar vladike Danila: 26, 280, 281
Medaurus, bog: 47
Medojević, Nebojša (rođ. 1966), političar: 695–698
Medova (*Shëngjin)*: 391, 417, 419, 461, 470
Medovski zaliv: 461
Medun: 41, 43, 118, 120–121, 125, 132, 151, 172, 202, 215, 300, 325
Međedović, Avdo (1875–1953), guslar: 509–510
Mehmed Emin Ali-paša (1815–1871), veliki vezir: 280
Mehmed I, sultan (1413–1421): 110
Mehmed II Osvajač, sultan (1451–1481): 121, 128–130, 132, 154
Mehmed IV, sultan (1648–1687): 192
Mehmedbašić, Muhamed (1887–1943), atentator: 409
Mehonjić, Jusuf, komita: 519
Meklenburg-Nojštrelic (Mecklenburg-Strelitz), **Augusta Charlotta** (Milica Juta, odnosno Jutta), supruga knjaza Danila III: 344
Melša, zlatar: 142
Memibegović, **Ali-beg,** skadarski sandžakbeg: 184
Mengon, Roman, režiser: 509

Merignac: 436
Merkur, bog: 47
Meštrović, Ivan (1883–1962), vajar: 611
Meterizi: 292
Meteon: 41, 43, 45
Metohija: 44, 181, 312, 328, 354, 379, 380, 388–390, 392, 398, 401–403, 405, 424, 445, 481, 495, 502, 504, 519, 525–527, 567, 574, 582, 603, 629
Meternih (Metternich), Klemens (1773–1859), knez, austrijski političar i diplomata: 264, 265
Mihailo († 1081), vladar Duklje: 65–68, 70
Mihailović, Draža Dragoljub (1893–1946), srpski general, vođa četničkog pokreta: 539, 540, 543, 545, 547–555, 559–565, 580
Mihajlo V, vizantijski car, vladao 1041–1042: 64
Mihajlo VII († 1090), vizantijski car, vladao 1071–1078: 66
Mijatović, Čedomilj, srpski diplomat i publicista: 91
Mijušković, Lazar (1867–1936), premijer, ministar spoljnih poslova: 359, 362, 364, 415, 416, 419, 421, 436, 437
Mijušković, Mirko: 492
Mijušković, Šćepan (1872–1924), komitski vođa: 462
Milaković, Dimitrije, srpski intelektualac, Njegošev sekretar: 259, 265, 272
Milaš, Nikodim (1845–1915), episkop: 339
Milatović, Veljko (1921–2004), predsjednik Narodne skupštine, odnosno Predsjedništva SRCG: 581, 610–612, 615
Milić, Srđan (rođ. 1965), političar: 697, 698, 701
Milica († 1405), supruga srpskog kneza Lazara: 83
Milinović, Šimun (1835–1910), franjevac, barski nadbiskup: 337
Miloradović, Mihailo (1771–1825), ruski pukovnik i general: 219, 220
Milošević, Slobodan (1941–2006), srpski političar, predsjednik: 594, 601, 616, 629–632, 634, 636, 638–641, 643, 646–649, 655, 657, 660–663, 665–676, 678, 681, 684, 686, 700, 705, 706, 728
Milovanović, Milan, ministar spoljnih poslova: 371
Milton, Džon (John) (1608–1674), pjesnik: 600
Milunović, Milo (1897–1967), slikar: 509, 618
Milutinović, Dragutin (1865–1941), general: 444–446, 454, 458, 459
Milutinović, Ivan (1901–1944), partizanski komandant: 536, 537, 555, 564
Milutinović, Sima Sarajlija (1791–1847), pjesnik, književnik i istoričar: 26, 272
Milutinović, Todor, general: 256, 257
Minsk: 238

Miroslav, brat Nemanje, vladar Zahumlja: 139
Miroslavljevo jevanđelje: 139
Mitrofanović Georgije († oko 1630), slikar: 182
Mitrović, Nikola, major: 374–375
Mitrović, Vukica (1912–1941), komunista, učesnik NOB-a: 503
Mladić, Ratko (rođ. 1943), general, osuđeni ratni zločinac: 690
Mlečani: 94, 98–100, 102–122, 124–136, 143, 151–153, 165–166, 172–177, 186, 189–191, 194–195, 198–201, 203–205, 213, 216, 218–219, 221–224, 226, 228, 232–234, 237, 239, 241, 247
Mocenigo, Alvise, generalni providur: 223
Mojkovac: 19, 84, 390. 401, 415–417, 519, 546, 564, 601
Moldavija: 241
Moljević, Stevan (1888–1959), pravnik, četnik: 542–543
Morača: 195, 258, 338, 546
Morača, manastir: 19, 140, 182, 183
Moračani, pleme: 161, 162, 258
Moračka kapa: 19
Moračnik, ostrvo: 142
Morava, rijeka: 40, 44, 76, 512
Morejski rat (poznat je i kao Sedmi tursko-mletački rat): 191, 199–201, 204–205, 213, 215
Morison, Kenet (Morrison, Kenneth), politolog: 28
Moskva: 26, 227, 486, 536, 588–590, 592, 596, 600, 703, 710–712
Mostar: 171, 264, 281–282, 303, 542, 553
Mrkojevići, pleme: 163, 173
Mrkojević, Teodosije, iguman iz Manastira Maine: 231
Mrnjavčević, Vukašin († 1371), kralj, savladar cara Stefana Uroša V: 93–95
muftija crnogorski: 359
Mugoša, Dušan (1914–1973), komunista, partizan: 546
Mugoša, Rako (1920–1947), učesnik NOB-a: 581
Munk, Peter, kanadski milijarder: 713
Munro, Johan Arthur Ruskin, britanski arheolog: 324
Murat I, osmanski sultan, vladao 1362–1389: 100
Murat II, osmanski sultan, vladao 1421–1451: 111, 113, 115
Murino: 313, 669
Musaki, plemićka porodica: 108, 123
Muslimani, muslimanski: 16, 18–21, 62, 154–155, 158, 163–164, 167–174, 180, 182, 186–189, 204, 213, 216, 220, 233, 246, 266–267, 271, 290, 297, 303, 309–311, 323, 329–335, 337, 349, 379, 383, 389, 401–405, 424, 426, 428, 491, 505, 510, 518–521, 527, 532, 542–543, 551–552, 558–559, 571–573, 587, 602, 604–605, 614, 637, 645, 654–658, 670, 683, 697, 717–718, 721, 723, 726

Musolini (Mussolini), Benito (1883–1945), italijanski političar, diktator, fašista: 427, 525–529, 534, 554
Mustafa-beg: 184
Mušič, Marko, slovenački arhitekt: 625

N

Napoleon III (1808–1873), francuski car 1852–1870: 280–281, 284
Napoleonovi ratovi: 24, 109, 247, 255–257
Narodna misao: 324, 361, 364, 366, 597
Narodna radikalna stranka: 483–484, 493, 516
Narodni seljački klub: 492
Narodna stranka (klubaši): 361–367, 370, 373, 415–416, 428, 437, 465, 483, 487
Nastić, Đorđe, tipograf, policijski provokater: 31, 367–369
Nathan iz Gaze (1643–1680), kabalistički mističar, sljedbenik Šabetaja Cvija: 192
NATO: 11–12, 667–668, 670–671, 702–704, 711–712, 733, 738–740
Nej na Seni (Neuilly-sur-Seine), pariško predgrađe: 437
Nemanjići, srpska dinastija: 22–24, 75–80, 87–88, 91–97, 99, 109, 113, 118, 123, 134, 137, 139–141
Nemanja Stefan I (sveti Simeon), veliki župan Raške: 74–77, 139, 198
Nemanjić, Anžujska Jelena (oko 1236–1314), srpska kraljica, supruga Stefana Uroša I: 85, 86, 91, 140, 141
Nemanjić, Sava, sin velikog župana Stefana Nemanje: 78, 80
Nemanjić, Vukan: 76, 82, 99, 105, 139–140
Neretva, rijeka: 43, 45–46, 50, 56, 73, 158, 298, 495, 526, 551, 553, 638
Neselrode (Nesselrode), Karl (1780–1862), grof, ministar spoljnih poslova: 261
Nevesinje: 97, 298–299
Nevski, Aleksandar (oko 1220–1263), knez novogrodski, vladao 1236–1252, velikoknez vladimirski, vladao 1252–1263: 229
Nezavisna država Hrvatska (NDH): 525, 556
Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ): 490
Nezavisna organizacija komunista: 636
Nikčević, Vojislav P. (1935–2007), istoričar književnosti i lingvista: 218, 613, 724–726
Nikeja *(Niceja)*: 80
Nikola I, ruski car (1825–1855): 258
Nikola II, ruski car (1894–1917): 348, 359, 377, 393, 395
Nikolaidis, Andrej (rođ. 1974), književnik: 727–728

Nikolić, Drago, spahija: 205
Nikolić, Tomislav (rođ. 1952), srpski političar, predsjednik: 705, 731
Nikolić, Vitomir: 622
Nikolić, Živko (1941–2001), režiser: 624
Nikoljac, manastir: 182
Nikoljdanske reforme: 341
Nikon Jerusalimac, monah: 142
Nikšić (Anagastum, Onogošt): 18–19, 37, 46, 49, 84, 172, 195, 201, 215, 219, 251, 256–257, 267, 278, 291–293, 301–306, 308–309, 317–318, 333, 361, 364, 409, 416, 445, 451, 458, 460–462, 479, 485, 496, 499–500, 525, 532, 542, 544–546, 553, 556–557, 561, 563, 591, 604, 606, 614, 620, 622–624, 631–632, 655, 660, 710, 714–715, 725, 731
Nikšićani, pleme: 160, 163, 172, 194, 200
Niš (Naissos): 66, 78, 298
Nizozemska: 528
Nojbaher, Herman (Neubacher Hermann, 1893–1960), rajhski ministar za jugoistok: 558
Normani: 66, 68, 71, 73–74
Novigrad: 57
Novo Brdo: 115, 121
Novi Pazar: 19, 226, 256, 495, 571, 604, 621, 656
Novopazarski Sandžak: 19, 151–152, 163, 190, 257, 305–306, 308, 312, 314, 328, 338, 350, 352, 372–373, 379, 386, 388–390, 401, 405, 424, 571
Nušić, Branislav (1864–1938), srpski dramatičar, književnik: 326

NJ

Njeguši, pleme: 162, 214, 223, 265
Njeguši, selo: 149, 289, 361
Njujork (New York): 340

O

O'Brajan, Džejms (O'Brian, James), savjetnik američkog predsjednika Bila Klintona: 674
Oblik: 122
Obod: 119, 127, 131
Obolon *(Oblun)*, tvrđava: 72
Obrenovići, dinastija: 296, 328, 342, 345, 353, 355, 356, 376
Obrenović, Aleksandar (1876–1903), srpski kralj, vladao 1899–1903, posljednji vladar iz dinastije Obrenovića: 345, 354, 356
Obrenović, Milan, srpski knez i kralj, vladao 1868–1889: 343, 342, 353, 354, 355

Obrenović, Miloš, srpski knez, vladao 1815–1839, 1858–1860: 257, 270
Obrenović, Mihailo, srpski knez, vladao 1839–1842, 1860–1868: 295–296
Obreskov, Aleksej (1720–1787), ruski ambasador u Carigradu: 231
Odmut, pećina: 37, 38
Ohrid: 66, 67, 69, 354
Ohridsko jezero: 41
Oktavijan (Octaviana), trijumvir, kasnije car August: 43
omladinci, mladocrnogorci: 482, 483, 489, 525
Onogošt, vidi Nikšić: 49, 84, 93, 96, 97, 117, 128, 151, 172, 183
Oraovac, Tomo P., glavni predstavnik radikala: 483
Orfanotraf, Jovan, brat cara Mihajla V, evnuh i prvi ministar: 64
Orbini, Mavro (1563–1614), istoričar i opat: 91, 115
Orjen, planina: 16, 150, 546
Osman III, sultan, vladao 1754–1757: 228
Osmanlije: 18, 95–96, 100, 102, 104–108, 110, 114–115, 117, 121, 126–127, 129, 132, 134, 150, 163, 169, 171, 173, 175–176, 179, 181, 184, 186–188, 196, 199, 203, 205, 213, 220, 263, 274, 378, 510
Osmansko Carstvo: 16–17, 19–20, 24, 102–103, 105–106, 112, 115, 117, 121, 124, 129–132, 135–136, 149–150, 152–154, 156–157, 161, 165, 167–169, 171–185, 187–188, 190, 192–194, 198–200, 202–205, 215–216, 218–219, 221, 223–227, 229, 232, 234, 238–241, 243–244, 247, 249, 256, 259, 261, 266–268, 270, 273, 275, 279–284, 290–292, 295, 297–298, 300–302, 305–310, 312–314, 319, 321, 323, 329, 332–336, 340–341, 349–350, 352, 370, 372–373, 378, 380–383, 385–387, 389–390, 392, 399, 402, 519, 521, 583, 707
Ostojić, Zaharije (1907–1945), četnik: 553, 565
Ostros, selo: 142
Oto (Otto), Eduard, austrougarski ambasador: 423, 426, 429, 431
Oven, Dejvid (Owen, David, rođ. 1938), lord, britanski političar: 642
Ozren, planina: 564

P

Padova: 106
Pagani, narod: 56
Paganija, zemlja na donjem dijelu toka Neretve: 56
Pahomije, vladika: 179
Pajković, Đoko (1917–1980), političar, komunista: 609–610
Pajović, Darko (rođ. 1972), političar: 701, 736–737
Palacki (Palacký) František (1798–1876), češki istoričar i političar: 30

Palić, Luiđi, katolički sveštenik: 403
Panonija, provincija: 45, 47
Papić, Krsto (1933–2013), režiser: 623
Pariz: 15, 281–282, 284, 340, 425, 437, 440, 444, 464, 467, 469, 472, 509, 521, 528, 620, 730
parlamentarizam: 316, 324, 358–360, 416, 493
partizani: 494, 531, 534–537, 539–549, 551–559, 562, 567, 570–571, 574–575, 579–580, 586–587, 684
Pašić, Nikola (1848–1926), političar, premijer: 372, 375–377, 394, 411, 413, 439–440, 442–443, 448, 450, 482–483, 490, 493
Paštrovići, pleme: 111–112, 124, 126, 130, 149, 163, 173, 177, 190–191, 240, 251, 516
Paten, Kris (Patten, Chris, rođ. 1944), engleski političar, komesar EU za spoljne odnose: 686
Pavelić, Ante (1889–1959), nacionalistički političar, vođa ustaškog pokreta, poglavnik NDH: 527, 571
Pavićević, Branko (1922–2012), istoričar: 27
Pavićević, Ivo (1869–1926), političar: 477
Pavle I, ruski car, vladao 1796–1801: 244, 247
Pavle III, papa, pontifikat 1534–1549: 174
Pavlović, Jovan (1842–1892), intelektualac: 324–325
Pavlović, Peko (1828–1903), hercegovački harambaša: 31, 315, 349
Pazvanoglu, porodica: 239
Peć: 84, 96–97, 105, 121, 178, 181, 200–201, 329, 354–355, 390, 401, 404, 415, 445, 450, 594
Pećanac, Kosta (1879–1944), vođa srpskih komita, četnički vojvoda: 445–446, 519
Pečenezi, turkijski narod: 50
Pejanović-Đurišić, Milica (rođ. 1959), političarka: 663
Pekić, Borislav (1930–1992), književnik: 620
Pelješac, poluostrvo: 64, 67, 138, 290
Peleponez (Moreja): 199
Perast: 17, 177, 191, 196, 198, 218, 220, 255, 516
Peri, Milman (Parry, Milman), lingvista: 509
Pero, brat Petra II: 269, 273–274, 276
Peroj: 198
Perović, Marija (rođ. 1972), režiserka: 728–729
Perović, Slavko (rođ. 1954), političar, predsjednik LSCG: 636, 643, 648, 662, 682
Perović, Sreten (rođ. 1932), pjesnik: 622, 634, 727
Perović, Vesna: 677

Perun, bog: 51
Perjanici: 260, 263, 269, 285
Perućica, prašuma: 555
Pešić, Dragiša (1954–2016), političar, premijer Jugoslavije: 676, 678, 681
Pešić, Petar (1871–1944), pukovnik: 412–413, 418–420
Petanović, Nikola (1892–1932), književnik: 512–514
Petar I, bugarski car (927–970): 66
Petar III, ruski car (1762): 230–231
Petar, arhont Dioclei: 59
Petar, barski biskup: 69
Petrilo, vojskovođa: 66
Petrislav, mitski vladar Duklje: 60
Petrislav iz Raške, polubrat Konstantina Bodina, sin Mihaila, vladar Raške (oko 1060–1083): 66
Petrograd: 221–222, 226–227, 229, 238, 240, 242, 244, 248, 258, 262, 264–265, 273–274, 278–282, 296, 300, 308, 342–344, 346–348, 354–355, 370, 378, 381–383, 385–388, 393–395, 410
Petrović, Milica (1866–1951), crnogorska princeza, kćerka knjaza Nikole: 342, 346
Petrović Njegoš Ana (1874–1971), crnogorska princeza, supruga Franca Batenberga (Franz Joseph von Battenberg): 344
Petrović Njegoš Anastazija (Stana; † 1935), kćerka knjaza Nikole: 342, 346 **Petrović Njegoš, Božo** (1846–1929), predsjednik senata, predsjednik vlade: 314, 316, 359, 363
Petrović Njegoš, Danilo (1826–1860): 273–280, 283–285, 289, 291, 294, 332
Petrović Njegoš, Danilo (1871–1939): 344–345, 365, 367, 374, 376, 473
Petrović Njegoš, Đorđe: 280–281, 285, 289, 291
Petrović Njegoš, **Ksenija**, crnogorska princeza: 342, 356
Petrović Njegoš, Mihailo, sin Mirka Petrovića Njegoša, prijestolonasljednik: 345, 473–474
Petrović Njegoš, Milena, kraljica: 289, 453, 473–474
Petrović Njegoš, Mirko (1820–1867), brat vladike Danila i predsjednik senata: 281–282, 289, 292–293,
Petrović Njegoš, Mirko (1879–1918), princ, sin knjaza Nikole: 345, 356, 365, 376, 419, 422, 473
Petrović Njegoš, Nikola (1841–1921), knjaz (1860–1910) i kralj (1910–1918): 15, 289, 292–304, 311, 315–316, 318, 322–323, 325, 327–329, 331–332, 334–338, 342–344, 346–354, 356–359, 361–366, 369, 371–378, 381–388, 390–391, 393, 395–396, 398–401, 404–406, 409–413, 416–422, 428, 435–444, 447, 449–452, 454–457, 459, 464–466, 469–470, 472–474

Petrović Njegoš, Nikola II (rođ. 1944), arhitekt, praunuk kralja Nikole I, prijestolonasljednik: 15, 635, 700–701, 729
Petrović Njegoš, Petar I (Sveti Petar Cetinjski; 1747–1830), vladika i svetac: 26, 217, 235, 332
Petrović Njegoš, Petar II (Rade; 1813–1851), vladika i pjesnik: 30, 216–218, 230, 244, 259–273, 280, 294, 331
Petrović Njegoš, Sava (1700–1781), vladika: 226–227, 229–231, 233, 235–236
Petrović Njegoš, Vasilije (1709–1766), vladika: 26, 226–231, 235
Petrović Njegoš, Zorka (1864–1890): 342, 343, 356
Petrović, Šako, predsjednik skupštine: 361, 363
Petrović Njegoš Ščepćević, Danilo (oko 1670–1735), vladika: 214
Pijade, Moša (1890–1957), komunista, partizanski komandant i funkcioner: 533, 537, 574
Pijemont: 328
Pikolomini (Eneas C. Piccolomini; 1654–1689), habsburški general: 202–203
Piletić, Jole (1814–1900), serdar i senator: 315, 349
Piletić, Spasoje, mladocrnogorac: 482, 489
Pimen (1910–1990), moskovski patrijarh: 653
Pines, pastorče kraljice Teute: 42
Piperi, pleme: 132, 160–162, 226, 242–243, 263, 268, 276, 315, 584
Pircijo Biroli, Aleksandar (Pirzio Biroli, Alessandro), general, guverner Crne Gore: 532, 534, 545, 547–550, 552
Pirusti (Pirustae), ilirsko pleme: 40–41, 43
Piva, rijeka: 19, 37–38, 56, 96, 128, 182, 195, 200, 301, 305, 309, 417, 545, 553, 554
Pivljani, pleme: 163, 200
Plamenac, Arsenije († 1784), cetinjski mitropolit: 230–231, 236
Plamenac, Ilija (1821–1916), komandant: 300
Plamenac, Jovan (1873–1944), političar, premijer: 457–459, 464–468, 471, 473–474, 512
Plamenac, Petar (1872–1954), konzul u Skadru, poslanik, zelenaš: 393, 399, 410, 526, 529, 541, 552, 580
Plamenac, Rade Turov: 380
Plamenac, Turo, senator: 292
Plav: 19, 170, 308–309, 311–314, 390, 401–404, 445, 518, 529, 542, 567, 571, 605, 621, 655, 658, 670, 726
Plavnica: 479
Plavsko-gusinjska kotlina: 20, 90, 170, 305, 313, 379–380, 390, 405, 424, 445, 521, 527, 562, 571

Plereji, ilirsko pleme: 40–41
Pleurata (Pleuratus), dinastija: 42
Ploče: 542
Plužine: 37, 546, 555
Pljevlja: 19, 128, 151, 169, 171, 181, 267, 305, 312, 390, 401, 403, 520, 535, 551–552, 561, 567, 573–574, 616, 655
Pobori: 149, 194
Poček, Pero (1848–1963), slikar: 509
Podbišće: 601
Podgorica (vidi Titograd): 12, 16, 18–19, 26–28, 30–33, 40, 58, 74, 81, 84., 119–120, 124, 127–128, 130, 132, 138, 151–152, 163, 171–172, 181, 184, 195, 200, 202, 215, 219, 241–243, 259, 261, 268, 276, 278, 279, 295, 297, 299–300, 302–304, 308–309, 311–313, 316–317, 321, 334, 361–362, 374, 384–385, 388–389, 400, 415, 417–419, 421–422, 428, 432, 434, 445–446, 451–452, 458, 479, 499, 521, 527, 530, 532, 534, 544–545, 557, 561, 563–564, 574, 584, 605–606, 620, 625, 645–646, 654–655, 660, 665, 667–669, 672–673, 675–679, 685–687, 691, 704, 706–710, 712, 716, 722, 727, 729, 731–732, 734–735
Podunavlje: 20, 38, 47, 157, 378
Pokret za promjene (PZP): 695–699, 701–702, 736
Poljska: 204, 555
Pontifikal Kotorske biskupije: 138, 143
Popivoda, Pero (1916–1979), general: 590
Popović, Dimitrije (rođ. 1951), umjetnik: 730
Popović, Đorđe (1832–1914), istoričar: 26
Popović, Evgenije (1842–1931), premijer: 441–443, 455, 464
Popović, Jovo, ministar: 457
Popović, Koča (1908–1992), književnik, partizanski vojskovođa, jugoslovenski diplomata, narodni heroj Jugoslavije i potpredsednik Jugoslavije: 554
Popović, Krsto (1881–1947), vođa Božićnog ustanka: 457, 459, 474, 529, 541, 545–548, 552, 555, 558, 560, 563, 581
Popović, Marko Miljanov (1833–1901), kučki vojvoda i književnik: 325, 349
Popović, Milan, arhitekta: 625
Popović, Risto (1871–1924), političar: 453, 457, 485
Popović, Milorad (rođ. 1957), književnik: 727
Popović, Vladimir, ministar pravde, scenarista: 508
Popović, Vujadin, arhitekta: 624
Popović-Španac, Vlado, komunista, šef Titovog kabineta: 547, 610
Porta (ili Visoka Porta) naziv za osmansku vladu:129, 135, 173, 179, 184, 197, 204, 215, 229, 238–243, 247, 259, 265–267, 271, 275, 280–281, 293, 299–301, 305, 307, 309–314, 354, 379, 383–385, 387, 395–396

Poten, Karlo (Pooten, Karl), barski nadbiskup: 336
Prapratna: 66
Prava narodna stranka (pravaši): 361, 364–366, 373, 415–416, 437, 465
pravoslavni hrišćani (pravoslavci): 22, 47–48, 51, 59, 127–129, 155, 167–171, 175, 180, 180, 182, 188–189, 204, 213, 218–220, 222, 232, 245, 305, 313, 331–333, 335
Prčanj: 284
Prečista Krajinska, manastir: 62, 119, 138, 142, 191
Prediš, selo: 228
Prelević, Luciano Moše (rođ. 1953), glavni rabin: 722
Prespa: 60–62
Prespansko jezero: 61
Prevalis, provincija Rimskog Carstva: 45, 47–49
Prevlaka (Oštra), poluostrvo: 527, 583, 640, 642, 706, 707
Pribićević, Svetozar (1875–1936), političar, ministar unutrašnjih poslova Kraljevine SHS: 477, 492, 516
Priboj: 312, 551, 573
Prijić, Aleksandar (1920–1986), slikar: 618
Pripjatske (Pinske) močvare: 50
Prizren: 66, 96–97, 121, 203, 329, 354–355, 390–391
Prokesch von Osten, Anton (1795–1876), baron, austrijski ambasador: 293
Protić, Stojan (1857–1923): premijer, srpski ministar finansija: 376, 477
Prusija: 293
Prvi balkanski rat (1912–1913): 335, 378, 388, 399–401
Prvi skadarski rat: 105–108
Prvi svjetski rat (1914–1918): 16, 20, 22, 24, 25, 29, 30–33, 163, 218, 318–320, 322, 323, 326, 331, 332, 335, 337, 338, 340, 344, 345, 347, 348, 350, 352, 378, 380, 381, 386, 397–399, 404, 409, 417, 421, 424, 432, 435, 437, 439, 444, 446, 456, 463, 465, 468, 469, 474, 479, 482, 485, 487, 488, 491, 506, 518, 538, 539, 541, 563, 611, 624, 697, 701, 712
Primorje: 17, 19, 38, 39, 43, 44, 58, 81, 84, 111, 113, 116, 117–119, 124, 144, 163, 173, 175, 181, 187, 190, 215, 218, 223, 225, 228, 240, 247, 249, 250, 251–252, 254, 256–257, 261, 304–306, 308–309, 312, 314, 317, 322–323, 326, 350, 351, 366, 371–373, 378, 412, 422, 459, 461, 470, 478, 541, 545, 548, 558, 563, 604
Pskov: 265
Pučkov, Stefan Justinovič, ruski emisar: 229
Pula: 98, 198, 394
Pustinjak cetinjski: 262–263, 272
Putin, Vladimir (rođ. 1952), ruski predsjednik: 711–712
Putnik, Radomir (1847–1917), načelnik Štaba Vrhovne komande Vojske Kraljevine Srbije: 411

R

Rab: 132
Račić, Puniša (1886–1944), poslanik i ubica: 374, 493–494
Radić, Stjepan (1871–1928), hrvatski političar: 374, 491–492, 494
Radević, Svetlana Kana (1937–2000), arhitektica: 625
Radomir, bugarski car, vladao 1014–1015: 61
Radonjić, Ivo, vojvoda i senator: 281
Radonjić, Jovan (1748–1803), guvernadur: 230–231, 235–236
Radonjić, Katarina: 26
Radonjić, Stanislav (1690–1758), guvernadur: 228
Radonjić, Stanko, senator, šef kancelarije za međunarodne odnose: 307, 340
Radonjić, Vukolaj (1765–1832), guvernadur: 257–258, 260
Radonjići, porodica: 168, 223, 260
Radoslav, stric kralja Konstantina Bodina: 68–70
Radoslav, sin Gradhine, dukljanski kralj: 72–73
Radoslav, zlatar: 142
Radović, Amfilohije (1938–2020), mitropolit: 651–652, 688, 721
Radović, Andrija (1872–1947), demokrata, unionista, premijer, ministar finansija: 359, 363–364, 368, 370, 399, 416, 436–438, 440, 448, 484, 489, 493
Radović, Novica (1890–1945), političar, federalista: 529, 541, 552, 580
Radulović, Dragan (rođ. 1969), književnik: 728
Radulović, Marko (1866–1935), premijer: 362–363, 421
Raičević, Milosav, ministar i komita: 431, 433, 450
Rainer († 1180), splitski nadbiskup: 73
Raičev, Vujo, knez, crnogorski spahija: 186
Raočević, crnogorska porodica:
Rajković, Stevan: 366–367
Rajmond Tuluški (Raymond de Toulouse, 1052–1105), jedan od vođa u Prvom krstaškom ratu: 69
Rajner, Vilhelm fon (Rajner, Wilhelm von), austrijski general: 417
Rakčević, Žarko, političar, predsjednik SDP: 643, 736
Rakočević, Goran, ministar kulture: 663
Rama, Edi (rođ. 1964), albanski premijer: 709
Ranković, Aleksandar (1909–1983), jugoslovenski ministar unutrašnjih poslova, šef tajne službe: 596, 609
Rapalo (Rapallo): 472
Ras: 73
Rastoder, Šerbo (rođ. 1956), istoričar: 27–28, 91, 273, 443, 467

Raspopović, Savo (1879–1923), vođa ustanika: 462
Raspućin, Grigorij (1869–1916), ruski sveštenik i mistik: 343
Raš (Rasch), František (1889–1918), mornar, revolucionar: 435
Raška: 23, 59–61, 66, 68–78, 80, 84, 137, 378
rat:
Drugi skadarski rat (1419–1421): 108–110
vidi Drugi svjetski rat
Kandijski rat ili Kritski rat (1645–1669): 191, 193, 196–198, 200, 204–205
vidi Krimski rat (1853–1855)
Kiparski rat (1570–1573): 175, 177, 187
Mletačko-turski ratovi: 135, 153, 170, 172–174, 187, 199, 221
vidi Morejski rat (1684–1699)
vidi Napoleonovi ratovi (1799–1815)
vidi Prvi balkanski rat
vidi Prvi skadarski rat (1405–1411)
vidi Prvi svjetski rat
Rimsko-ilirski ratovi: 42
Rusko-turski ratovi: 221, 226, 233, 235, 241, 305–306
Velji rat (1876–1878): 297, 304, 315
Ratac, manastir: 104, 110, 137, 176
Ratković, Risto (1903–1954), pjesnik: 508
Ravna Gora: 539
Ražnatović, Željko Arkan (1952–2000), komandant paravojne jedinice, mafijaš: 652
Rebronja, Ismet (1942–2006), pjesnik: 621
Ribar, Ivan (1881–1968), demokrata, predsjednik parlamenta: 567
Ribentrop, Joahim (Ribbentrop, Joachim, 1893–1946), njemački ministar spoljnih poslova: 526, 560, 571
Ribnica, oblast: 74
Riga: 703
Riječani: 40
Rijeka Crnojevića: 127, 131, 181, 203, 292, 294, 317, 459
Rijeka: 220, 471
Rim: 48, 52, 57, 66–67, 69, 77, 79, 82, 137, 183, 189–191, 271, 321, 341, 344, 436, 441, 455–456, 468–469, 527, 534, 551, 652, 672
Rimljani: 39–43, 45, 144
Risan: 17, 39, 42–43, 45–48, 56, 124, 151, 163, 172, 174, 194, 200–201, 241, 248, 516
Rizvanbegović, Ali-paša (1783–1851), hercegovački vezir: 264, 266–268, 271
Roberts, Elizabeta (Elizabeth), istoričarka: 28

Roćen, Milan (rođ. 1950), ministar spoljnih poslova, ekonomista i žurnalista: 700, 710
Roganović, Ilarion (1828–1882), mitropolit: 338
Rohlena, Jozef (Josef) (1874–1944), češki botaničar: 31
romanizacija: 45, 47
Romanovi, ruska carska dinastija: 342–343. 346, 377
Romanov, Aleksandar I Pavlovič (1777–1825), ruski car, vladao 1801–1825, poljski kralj (kao Aleksandar II) i finski velikoknez: 247–248, 255
Romanov, Aleksandar II Nikolajevič (1818–1881), ruski car, vladao 1855–1881: 280, 346
Romanov, Jelisaveta Petrovna (1709–1761), ruska carica, kćerka Petra Velikog: 226, 228–229
Romanov, Petar I Aleksijevič, poznat kao Petar Veliki (1672–1725), ruski car: 343, 377
Ronšan *(Ronchamps)*: 625
Rotšild, Natan (Rotschild, Nathaniel, rođ. 1971), finansijer: 717
Rotšildi, bankarska porodica: 713
Rovci, pleme: 162, 258, 461–462, 546
Rovinski, Pavel Apolonovič (1831–11916), etnograf: 26, 324
Rožaje: 19, 151, 170, 305, 401, 403, 445, 542, 605, 621, 655, 670, 691
Rukavina, austrijski general: 244
Rumelija: 199, 237
Rumija, planina: 18. 62, 64
Rumunija: 305, 309, 311, 400, 405, 441, 590, 728
Rusija: 204, 218–219, 221–222, 224, 226–229, 231–232, 235–236, 238–241, 244, 247–250, 252, 254–255, 258–264, 274–275, 279–282, 285, 291–292, 294–296, 300–302, 304–308, 311–312, 314, 320–321, 340–343, 346–348, 351–353, 355–356, 358–359, 362, 370–373, 376–377, 381, 383, 384–388, 392–393, 395, 397, 410, 425, 433, 436, 486, 624, 654, 671, 703, 710–712, 736–740
Rusi: 218, 226, 234, 242, 247–250, 255, 262, 264, 280, 302, 349, 392, 486, 686, 713
Ruvarac, Ilarion (1832–1905), srpski istoričar: 217

S

Salona: 50, 57
Samuilo (Samuel, 974–1014), zapadnobugarski car, vladao 997–1014: 58, 60–61, 67
Sandžak: 19, 495, 502, 515, 518–521, 525–526, 530–531, 535–536, 542–546, 549, 551–556, 558, 561–562, 564, 567–568, 570–574, 583, 621, 656–657, 669, 688, 690, 723
Sankovski, Stefan Andrejevič, ruski emisar: 249

San Remo: 467, 473, 635
San Stefano: 305–306, 308–309
Sanstefanski mirovni sporazum (1878): 305–307, 309
Saraceni: 59
Saracenis, Andreacius: 138
Sarajevo: 409, 412, 505, 572, 604, 621, 644, 655–657, 672, 707, 727
Sarkotić, Stjepan (1858–1939), general: 416, 423
Sarno-San Giorgio, Dionisio de, italijanski kompozitor: 326
Sasi: 83, 89
Sava (Rastko; 1175–1235), sin Stefana Nemanje, monah na poluostrvu Atosu, srpski svetac: 75, 77–78, 80–81
Savatije (Sava Kaluđerović; † 1697), crnogorski mitropolit: 182, 214
Savez komunista Crne Gore (SKCG): 598, 610, 615, 634, 637, 713, 724
Savez komunista Jugoslavije (SKJ): 596–599, 607, 609, 631, 634, 636–637
Savez komunista Srbije (SKS): 630, 637
Savezna republika Jugoslavija (SRJ): 643, 646–647, 649–650, 654, 661, 663–664, 667–668, 671–678, 681, 683–684, 706
Savez reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ): 637
Savez Sovjetskih Socijalističkih Republike (SSSR), ili Sovjetski Savez: 496, 530, 569, 588–590, 592, 594–597, 605–606
Savez zemljoradnika: 484–485, 489, 491, 493, 496, 499–500, 502, 505, 567–568, 616
Savojska, Đovana (Giovanna), (1907–2000), talijanska princeza i bugarska carica, supruga bugarskog cara Borisa III: 377
Savojski, Eugen (1663–1736), austrijski vojskovođa i političar: 222
Sekulić, Bajo, partizan: 544
Selim I, osmanski sultan, vladao 1512–1520: 157
Seljačke radne zadruge (SRZ): 592
Sen Žermen (Saint Germain-en-Laye), dvorac kod Pariza: 521
Senjavin, Dimitrij N. (1763–1831), ruski admiral: 249
Servantes, Miguel (Miguel de Cervantes Saavedra, 1547–1616), književnik: 177
Silvan, bog: 47
Simeon, bugarski car (893–927): 59
Sijarić, Ćamil (1913–1989), književnik: 508, 621
Simić, Đorđe (1843–1921), srpski premijer: 355–356
Simović, Dušan (1884–1962), general, jugoslovenski premijer: 525
Sinjajevina: 19, 546, 550, 580
***Sjedinjene Američke Države** (SAD)*: 319, 341, 472, 488, 703, 710, 730
Sjenica: 256, 571
Skadar: 19, 22, 31, 41–42, 45–46, 58, 60, 64, 69, 71–73, 84–85, 88, 91–92, 94, 99, 103–109, 111–112, 117, 122, 127–129, 135–136, 150, 171–172,

175, 181, 197, 200–201, 203, 215, 220, 239–241, 268–269, 276, 279, 281, 295, 297, 302, 310, 313–314, 336, 340–341, 350, 379–381, 384, 388–389, 391–397, 400, 402, 410–411, 413–415, 417, 419, 445, 461, 470, 479, 489, 518, 521, 525–526, 531–532, 543
Skadarsko jezero: 16, 18, 25, 40–41, 43, 46, 62, 72, 84, 92–93, 99, 103, 116, 119–121, 123–124, 126, 128, 130–131, 138, 142, 149–150, 152, 154, 172, 179–181, 219, 223, 225, 228, 235–236, 239, 241, 268, 274, 283, 292, 303–304, 308, 314, 317, 321, 379, 389, 400, 459, 479, 489, 507, 521, 614, 616, 618, 727
Skenderbeg, Kastriot, Đurađ (Gjergj), (1405–1468), vođa protivosmanskog ustanka: 116, 123, 126, 128, 135
Skopljak, Osman-paša, skadarski vezir: 268–269, 276
Skoplje: 66, 76, 86, 89, 102–103, 329, 355, 375, 444, 485, 505, 625
Slade, Josip (1828–1911), hrvatski arhitekta: 317, 325
Slobodna riječ: 324, 361, 364
Smirna (Izmir): 192
Socijaldemokratska partija (SDP): 636, 643–644, 648–649, 653, 660, 666, 677, 680, 682–683, 687, 689, 696, 698–699, 701, 733, 735–739
Sočica, Lazar (1828–1910), vojvoda: 363
Sočica, Mujo, ban: 500
Sofija:33, 387, 400, 652
Solana, Havijer (Javier) (rođ. 1942), generalni sekretar NATO: 668, 678, 689
Solun: 64, 193, 306, 393, 415, 437
Sokolija, Jusuf-aga, albanski vojskovođa: 314
Sokolović, Mehmed-paša († 1579), veliki vezir: 171, 178, 182
Somijer, Viala (Vialla de Sommieres, 1764–1849), pukovnik i guvernera Kotorske provincije: 251
Sošić, Željko, režiser: 728
Spa: 467
Spahić, Ognjen (rođ. 1977), književnik: 728
Spaho, Mehmed (1883–1939), bosanski političar: 491, 498
Spasojević, Janko (1871–1955), ministar pravde: 437, 440, 450, 483
Spič: 17, 295, 301, 305, 308, 312, 372, 516
Split: 55, 57, 67, 73, 77, 224, 504, 516, 527, 561
Spremić, Momčilo (rođ. 1937), istoričar: 23
Spuž: 151, 172, 181, 215, 219, 221, 239, 241, 293, 300–303, 305, 308–309, 311–312, 333
Srbi: 18, 20, 27, 56, 62, 106, 112, 121, 167, 178, 203, 241, 246–247, 256–257, 271–272, 278, 328–330, 360, 368–391, 397, 400, 413–414, 435, 438–439, 443, 448, 451, 454–455, 467, 469, 477, 486, 492, 499, 502, 506, 510–514, 516, 518, 526, 538–539, 542, 560, 569–570, 573, 585, 602, 605,

607, 613–614, 629–630, 632, 638, 643, 654–655, 665, 671, 683, 695, 704, 708, 717–718, 720–721, 723–724, 726
Srbija: 15, 18–23, 26, 33, 40, 44, 46, 56–57, 69, 74–75, 77–79, 82–83, 86, 89–90, 93–94, 96, 110–116, 118, 120–121, 123, 141, 178, 183, 203, 217, 241, 257, 259, 261–262, 270, 272, 279, 295–296, 298–301, 305–306, 309, 311, 319, 328–329, 331, 338, 340–343, 345–348, 352–357, 360, 362, 365–367, 369, 371–373, 375–378, 381, 385, 387–395, 397, 399–401, 406, 409–411, 413–418, 420–424, 428–429, 432, 434, 436–444, 446–451, 453–456, 458, 463–464, 466, 468, 471, 477–478, 480, 482–483, 486–488, 496, 502–504, 506, 510–512, 515, 519, 521, 525, 533, 535, 538–539, 541–544,548, 551–552, 554, 557, 559–563, 566, 569, 571–574, 579, 582–583, 585, 593, 601, 603–604, 606–607, 609–610, 616, 619–620, 629–641, 643–651, 656, 659–662, 664–665, 667–682, 685–688, 690–691, 695, 699, 701, 704–706, 710–711, 715–718, 722–724, 733–734, 737–738
Sredozemlje, Sredozemno more ili Mediteran: 17, 39, 44, 49, 113, 140, 159, 193, 204, 241, 740
Srem: 543, 603
Sremski Karlovci: 238, 324, 503
Srpska radikalna stranka (SRS): 647
Staljin, Josif Visarionovič (1878–1953), generalni sekretar SSSR-a: 514, 588–589, 593, 619, 712
Stanić, Vojo (rođ. 1924), slikar: 618, 730
Staniša, stric Stefana Uroša V: 91
Stanišić, Bajo (1890–1943), četnički komandant: 531, 544–550, 552–553, 556–557
Stanjevići, manastir: 244–245, 266
Stanojević, Gligor (1919–1989), istoričar: 24, 27, 218
Stanojević, Stanoje, istoričar: 26
Starčevačka kultura: 38
Starčevo, ostrvo: 142
Stari Bar: 46, 660
Stefan II Prvovenčani, sin Stefana Nemanje, veliki župan (1196–1202) i (1204–1217), kralj (1217–1227): 79–80
Stefan Dragutin, srpski kralj, vladao 1276–1282: 85–86
Stefan Radoslav, srpski kralj, vladao 1227–1234: 81
Stefan Uroš I, posljednji od sinova Stefana Prvovenčanog, srpski kralj, vladao 1243–1276: 81, 86
Stefan Uroš II Milutin, srpski kralj, vladao 1282–1321, brat Stefana Dragutina: 86
Stefan Uroš III Dečanski, srpski kralj, vladao 1321–1331: 86–87
Stefan Uroš IV Dušan, srpski kralj, vladao 1331–1355, od 1346. car Srba i Grka: 88–90

Stefan Uroš V, sin Stefana Dušana, srpski car, vladao 1355–1371: 90, 95
Stefan Vladislav (poslije † 1243), srpski kralj, vladao 1234–1243: 81
Stijena Piperska: 530
Stijović, Risto (1894–1974), vajar: 509, 618
Stjuart, Bil (Stewart, Bill), britanski oficir: 555
Stojadinović, Milan (1888–1961), premijer, radikal: 490–491, 493, 497–501, 505–506
Stojanović, Velimir (1921–1959), režiser: 622
Stoltenberg, Jensen (rođ. 1959), generalni sekretar NATO: 740
Ston: 64, 67, 138
Stranka demokratske akcije (SDA): 656–659, 688
Stranka nacionalne ravnopravnosti (SNR):
Strugar, Pavle (1933–2018), general: 639, 642
Strugar, Savo, pravnik: 515
Sud dobrih ljudi: 259
Sulejman I Zakonodavac (Veličanstveni), sultan, vladao 1520–1566: 157
Sulejman-paša (1838–1892), osmanski vojskovođa: 302
Sundečić, Jovan (1825–1900), pjesnik: 326
Sutjeska: 554, 555, 623
Sutomore: 17, 312, 412, 516
Sutorina: 290–291, 583, 707–708
Svač: 67, 69, 140, 176
Sveta liga: 177, 199, 202–204
Sveta stolica: 82, 336
Sveta zemlja: 69, 192
Sveti Srđ: 103, 111–112, 114, 120, 137, 139
Svetomiholjska metohija: 81, 117–118

Š

Šabetaj Cvi (1626–1676), jevrejski mislilac, lažni mesija: 192, 193
Šafarik, Pavel Jozef (Šafařík, Pavel Josef, 1795–1861), češko-slovački filolog, istoričar, pisac: 30
Šaranci, pleme: 163, 309
Šarkinović, Hamdija: 657
Šati, tvrđava: 103
Šaulić, Novica, političar: 489
Šćepan Mali († 1773), lažni car: 230–235, 272, 622, 623
Šćepanović, Branimir (1937–2020), književnik: 621, 624
Šešelj, Vojislav (rođ. 1957), političar, predsjednik SRS: 646, 648
Širak, Žak (Chirac, Jacques, 1932–2019), francuski predsjednik: 668

Škerović, Nikola: 507
Škumbi, rijeka: 354
Šoć, Dragan: 687
Šoć, Pero (1884–1966), istoričar, ministar: 446, 472, 474, 507
Španija: 174, 192, 530, 531, 641
Špina, Franc (Franz Spina, 1868–1938), slavista: 507
Štedimlija, Savić Marković (1906–1971), marksistički intelektualac, publicista: 513, 514, 564, 581, 582
Štirovnik: 418, 427
Šturanović, Željko (1960–2014), ministar pravde, predsjednik vlade: 696, 697
Štrosmajer (Strossmayer), **Josip Juraj** (1815–1905): 336, 443
Šubašić, Ivan (1892–1955), predstavnik emigrantske vlade: 569, 579
Šulc, Anton (Schultz, Antonín), kapelnik: 326
Šumadija: 357
Švedska: 228

T

Tadić, Boris (rođ. 1958), srpski predsjednik: 687, 690, 705, 731
Tadić, Ljubomir (1925–2013), profesor filozofije: 687, 690
tajna policija (Uprava državne bezbjednosti /UDBA – tajna državna policija u vrijeme socijalističke Jugoslavije): 581, 591, 609
Tamerlan (Timur, 1336–1405), mongolski vladar: 105
Tange, Kenzo (1913–2005), arhitekta: 625
Tara, rijeka: 15, 19, 38, 40, 96, 163, 245, 256, 275, 299, 308, 415, 479, 499, 545, 553, 554
Taraboš: 389, 396
Tenison (Tennyson), Alfred (1809–1892), pjesnik: 304
Teodora, kćerka vlastelina Dejana, supruga Đurađa I: 98
Teodorik (Theodorich), kralj Ostrogota, vladao 474–526: 49
Terzić, Velimir (1908–1983), jugoslovenski general i istoričar: 547
Tesalija: 61, 242
Teuta, ilirska kraljica (oko 231–227 p. n. e.): 42, 43
Tirana: 62, 396, 413, 527
Tirensko more: 469
Tit Livije (Titus Livius) († 17 n. e.), rimski istoričar: 41
Titograd (vidi Podgorica): 18, 27, 584, 588, 593, 594, 604, 612, 614, 616, 622–625, 632–634, 641, 645, 658
Titoni, Tomas (Tittoni, Tommaso, 1855–1931), italijanski ministar spoljnih poslova: 373

Tivat: 17, 63, 80, 119, 139, 516, 580, 639, 659, 713, 722
Tolinger (Tollinger), Robert (1859–1911), pedagog, kompozitor i kapelnik: 345
Tomanović, Lazar (1845–1932), konzervativac, premijer:
Tomašević, Jovan (1892–1924), komunista, političar: 487, 490
Tomašević, Stana (1920–1983), partizanka: 570
Tomić, Svetozar (1878–1938), unionistički emigrant: 440, 450, 482
Tomislav, hrvatski kralj, vladao 910–928: 517
Tomović, Budo (1914–1942), partizan: 544
Topija, Karlo (1331–1388), albanski feudalac: 93, 94, 98, 109
Topije, albanska porodica: 93, 133
Toptani, Esad-paša († 1920), komandant odbrane Skadra: 393, 394, 396, 397, 430
Travunjani (Travunjani): 56
Trebinje: 68, 84, 96, 195, 303, 311, 553, 707
Trebišnjica, rijeka: 37, 40
Trgovište: 170
Trijebač, brdo: 300
Tripoli: 386
Tripun, svetac: 138
Trakija: 40, 61, 392
Trst: 284, 289, 341, 351, 356
Trumbić, Ante (1864–1938), hrvatski političar: 442
Tuđemili: 64
Tuđman, Franjo (1922–1999), komunistički general, hrvatski predsjednik: 642
Tugomir, mitski vladar Duklje: 60
Turci: 66, 94, 95, 97, 99–104, 105, 106, 111, 113–115, 120, 125, 127–133, 135, 151, 153, 154, 157, 161, 163, 166–168, 171, 173–176, 178, 179, 181, 183–190, 194–196, 198–203, 205, 213, 214–216, 218–226, 228, 230, 232–234, 236, 237, 243, 246, 258, 264, 268, 269, 276, 282–284, 290, 292, 293, 297, 298, 300–302, 304, 314, 315, 327, 329, 330, 332, 350, 353, 383, 387, 389, 391, 397, 402, 403, 410, 452, 481, 504, 512, 572, 605
Turska: 193, 222, 230, 240, 290, 296, 298, 306, 308, 312, 350, 370, 385, 387, 392–394, 400, 401, 404, 424, 520, 527, 604
Tuzi: 384, 391, 400, 521, 527, 606, 658, 722, 726
Tvrdoš, manastir: 195

U

Ućelini (Ucellini), Frano T., kotorski biskup: 505, 517
Uglješa († 1371), srpskomakedonski feudalac, brat kralja Vukašina: 94, 95
Ujedinjene nacije (UN): 476, 646, 691
Ulcinj (Olcinium): 17, 18, 43, 45, 46, 56, 60, 67, 69, 77, 82, 85, 91, 94, 99, 102–107, 110–112, 115, 151, 174–177, 181, 187, 192, 193, 204, 215, 303, 305, 308, 311, 312, 314, 316, 321, 323, 324, 389, 394, 521, 527, 561, 563, 605, 614, 624, 658, 659, 669, 726, 728
Urban II, papa, pontifikat 1088–1099: 69
Urban VIII, papa, pontifikat 1623–1644: 191
Uskoci, pleme: 163, 283, 309
ustaše: 497, 499, 553, 556, 565, 566, 571, 572, 581

V

Vaclik (Vaclík), Jan (1830–1918), češki publicista i crnogorski diplomata: 284, 293, 295
Valona, grad u Albaniji: 96
Vasilije I (Basileos I), vizantijski car, vladao 867–886: 51, 56, 59
Vasilije II (Basileos II), vizantijski car, vladao 976–1025: 60
Vašington (Washington): 340, 441, 550, 662, 672, 686, 738
Varlac, janjičarski aga, skadarski sandžakbeg: 197
Veber fon Vebenau (Weber von Webenau), Viktor (1861–1932), general, prvi vojni generalni guverner u Crnoj Gori: 423, 427, 429, 431
Venera, boginja: 47
Vimer (Wimmer), **František**, kapelnik: 326
Visarion, arhiđakon: 191
Visarion, mitropolit: 119
Visarion II Kolinović († 1662), vladika: 194
Visarion III Borilović († 1692), mitropolit: 200–203, 214
Vitelsbah (Wittelsbach), bavarska dinastija: 406
Vizantija (Vizantijsko carstvo): 16, 22, 48–49, 51, 58, 60–66, 68–74, 77–78, 80, 86–87, 89–90, 110, 121, 137
Vizantijci: 48, 49, 51, 55, 56, 58–61, 64–66, 68, 70–73, 87, 123
Vladimir († 1016), vladar Duklje, svetac: 60–63, 138
Vladimir, Bodinov sinovac, vladar Duklje, vladao 1102–1114: 71
Vladislav, bugarski car, vladao 1015–1018: 61–62
Vladislav Napuljski (1376–1414), napuljski kralj: 107
Vojislav, vođa ustanka protiv Vizantije iz 1036, godine, vladar Duklje: 63, 65, 93

Vojislavljevići, dinastija: 23, 65, 68, 70–71, 74–77, 80, 138
Vojislavljević, Desislava, supruga Mihaila: 75
Vojislavljević, Dobroslav, sin Mihaila, pretedent na dukljansko prijestolje: 63, 70, 71
Vojislavljvić, Đorđe, sin Bodina i Jakvinte, dukljanski kralj: 71, 72
Vojislavljević, Mihailo III, vladar Duklje: 65–68, 70
Vojinović, Vojislav († 1363), feudalac iz Huma: 93
Vojteh, Đorđe, vođa ustanka protiv Vizantije iz 1072. godine: 66
Volman (Wollman), Frank (1888–1969), slavista: 507
Vrmac, poluostrvo: 516
Vudro, Vilson (Woodrow Wilson, 1856–1924), američki predsjednik: 441, 456, 459, 466, 512
Vujanović, Filip (rođ. 1954), predsjednik vlade, predsjednik: 642, 652, 657, 666, 679, 697, 702, 708, 731, 732, 738
Vukalović, Luka (1823–1873), vođa hercegovačkih ustanika: 290–291
Vukan, župan Raški: 71–72, 74
Vukasović, Filip (1755–1809), zapovjednik austrijske delegacije: 240
Vukčić, Stjepan Kosača (1404–1466), bosanski veliki vojvoda: 116–118, 120, 126
Vukmanović-Tempo, Svetozar (1912–2000), komunista, funkcioner: 503, 547, 610
Vukotić, Dušan (1927–1998), režiser: 623
Vukotić, Ivan, ruski emisar: 259, 261–262, 265
Vukotić, Janko (1866–1927), serdar, general, ministar vojni, premijer: 359, 383, 389–390, 397, 399–400, 402, 406, 410, 415–417, 419–420, 428–429, 458
Vukotić, Mihajlo, slikar: 509
Vukotić, Milena (1847–1923), supruga knjaza Nikole: 289
Vukotić, Petar (1826–1907), vojvoda: 289, 291, 300, 311
Vukotić, Stevo, vojvoda: 453
Vukotić, Vukadin, guvernadur: 223
Vukotić, Vukota, arhitekta: 625
Vuković, Čedo (1920–2014), književnik: 619
Vuković, Gavro (1852–1928), konzervativac, ministar spoljnih poslova: 340, 363, 507
Vuksan, Dušan (1881–1944), publicista i istoričar: 26, 506, 507
Vuksanović, Ljubo: 558–560
Vuletić, Savo (1871–1945), ministar: 457, 485, 492

Z

Zadar: 59, 60, 142, 222, 251, 281, 289, 527, 561
Zah (Zach), František (1807–1892), general: 270
Zahova (Zachova), Sofija, etnografkinja: 717
Zahumljani: 56
Zahumlje: 50, 56, 61, 63, 65, 71, 76, 83
Zakarije, Koja († prije 1442), albanski vlastelin: 108
Zakon otačastva: 263, 278
zelenaši (protivnici bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom, zagovornici ravnopravnog političkog statusa Crnogoraca u Jugoslaviji ili nezavisne Crne Gore): 453, 459, 484, 487, 538, 541, 545–548, 550, 552, 553, 555, 558–560, 562, 563, 566, 568, 571, 575, 580, 581, 585
Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore (ZAVNOCG): 568, 569
Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS): 573, 574, 583
Zeno, Antonio (1628–1697), kotorski providur: 200
Zeta, rijeka: 40, 45, 57, 84, 131, 132, 149, 150, 274, 302, 562
Zeta, oblast: 16, 18, 20, 22, 23, 76–82, 84–89, 91–94, 98–132, 134, 136, 137, 139, 140, 144, 161, 166, 329, 378, 380, 613
Zidani Most: 566
Zigler (Ziegler), František (1868–?), slikar: 326
Zmajević, Andrija (1628–1694), barski nadbiskup: 191, 201
Zmajević Matija (1680–1735), admiral ruske baltičke flote rođen u Perastu: 218
Zogović, Radovan (1907–1986), komunista, književnik: 508, 616, 619
Zorić, Simeon (1743–1799), general: 238

Ž

Žabljak: 19, 449, 546, 638, 645, 699
Žabljak Crnojevića, tvrđava: 120, 126, 127, 129, 131, 132, 151, 154, 155, 172, 179, 181, 215, 241, 274, 301, 305, 308, 309, 311, 312, 333
Ženeva: 448, 467, 472, 642
Ženišek (Ženíšek), František, češki slikar: 326
Živković, Dragoje (1927–1994), istoričar: 27, 613
Živković, Miodrag (rođ. 1957), političar: 680, 682, 696
Živković, Petar (1879–1947), general, premijer: 494
Žižić, Zoran (1951–2013), funkcioner SNP-a, premijer jugoslovenske savezne vlade: 676
Žuta Greda: 632

František Šistek: ISTORIJA CRNE GORE / *Biblioteka: Kultura i istorija / Prevod: Adin Ljuca / Izdavač: Matica crnogorska / Za izdavača: Ivan Ivanović / Urednik: Novica Samardžić / Redaktura: Boban Batrićević / Lektura i korektura: Aleksandar Radoman/ Grafičko oblikovanje: Suzana Pajović / Štampa: Grafo Group, Podgorica / Tiraž: 700*

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna biblioteka Crne Gore, Cetinje

ISBN 978-9940-39-039-6
COBISS.CG-ID 20462340